Rozhishche Memorial Book

Roz'ishts' ʿayarati

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

AUTHOR	
TITLE	Roz'ishts' 'ayarati = Mayn shṭeṭl Rozshishṭsh / 'arikhah òve-'itsuv, Gershon Ziḳ.
IMPRINT	Tel-Aviv : Irgun yots'e Roz'ishts' be-Yiśra'el veha-irgunim be-Artsot ha-berit, Ḳanadah, Brazil, ve-Argenṭinah, 1976.
DESCRIPT	482, 76 p. : bill. ; 28 cm.
SUBJECT	Jews – Ukraine -- Rozhishche. Holocaust, Jewish (1939-1945) – Ukraine -- Rozhishche. Rozhishche (Ukraine) – Ethnic Relations.
ADD'L NAME	Zik, Gershon.
ADD'L TITLE	Mayn shṭeṭl Rozshishṭsh.

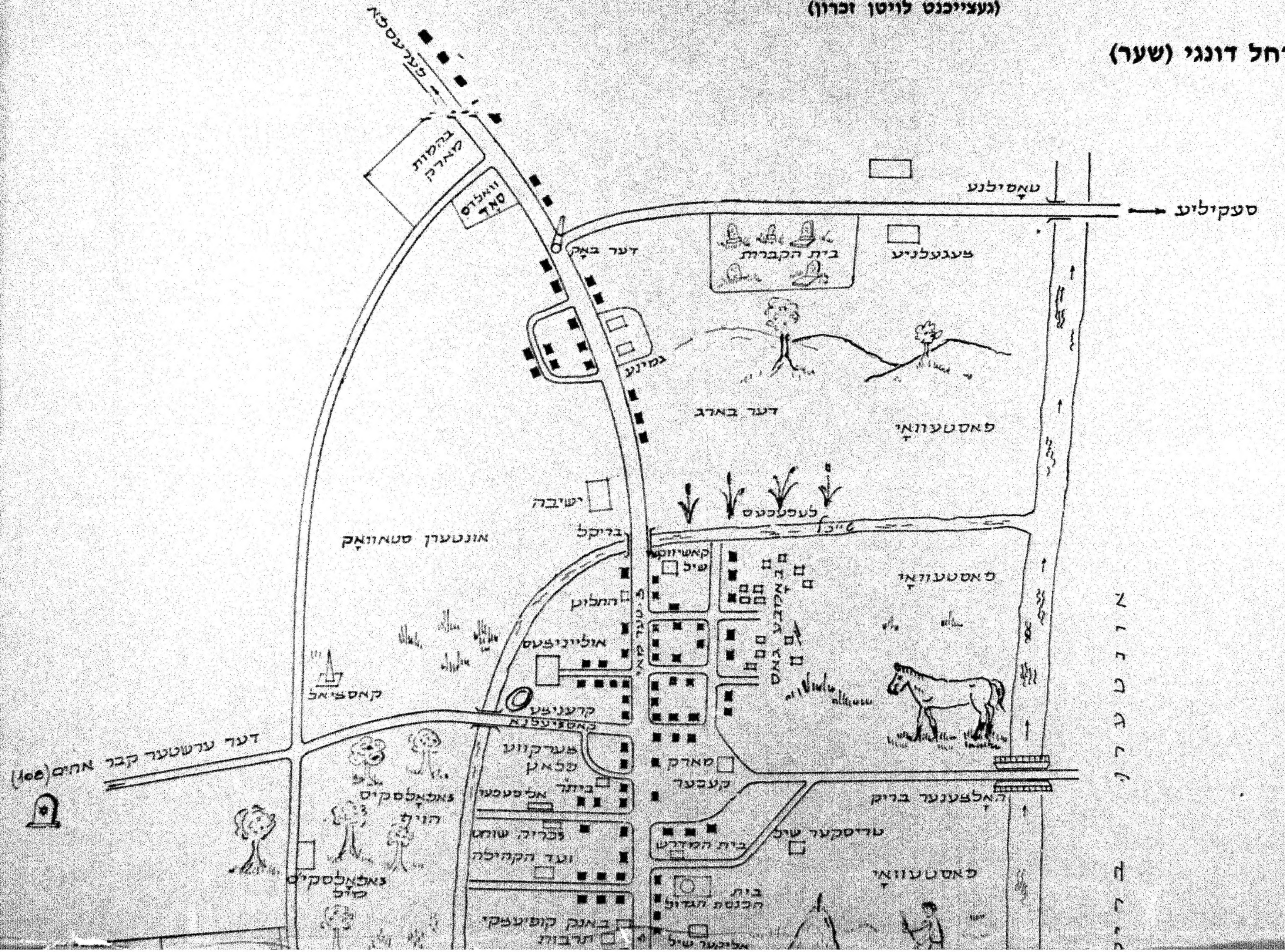
THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

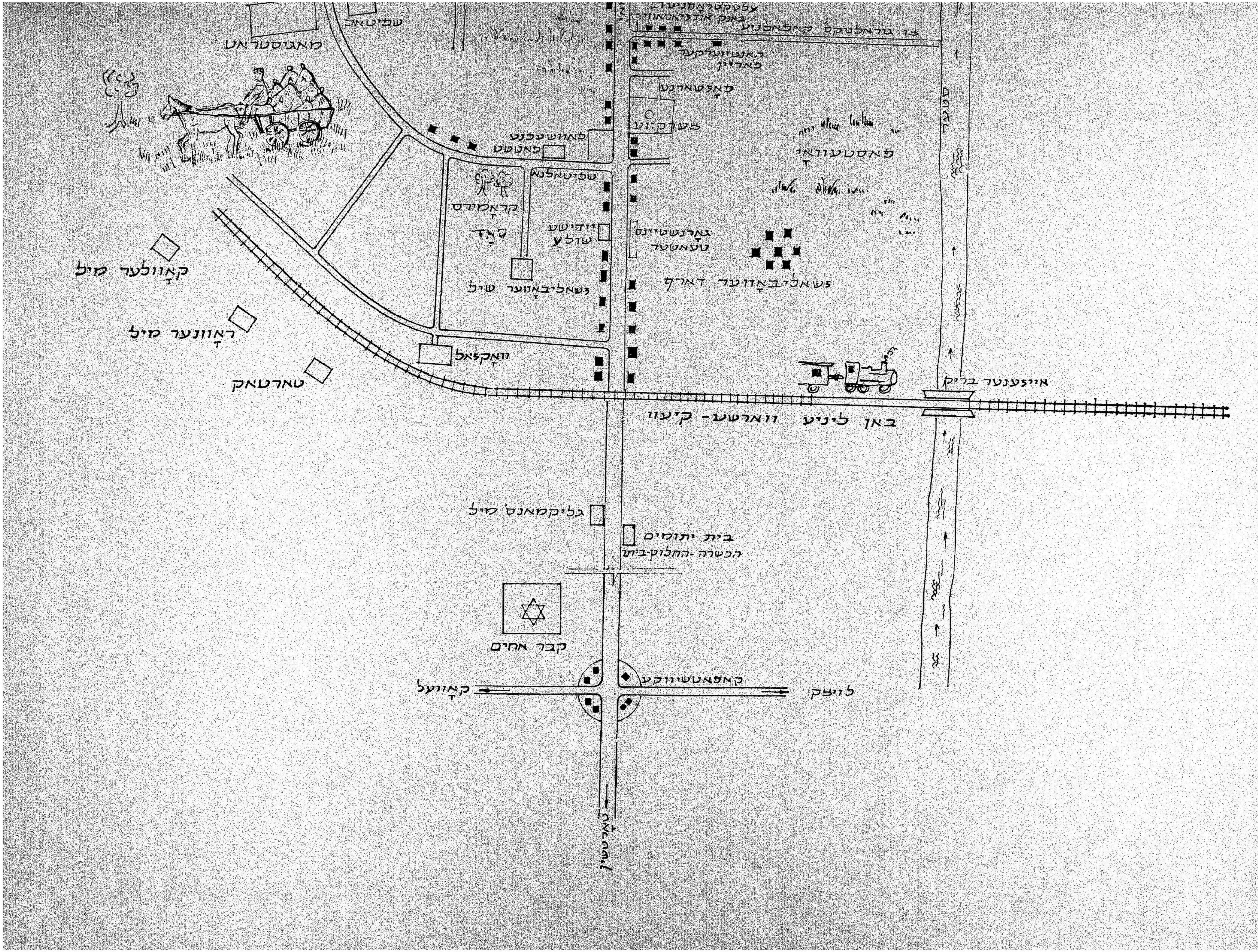
PRINTED IN THE U.S.A.

ראזשישטש, מיין שטעטל, ווי איך געדענק עס

(געצייכנט לויטן זכרון)

רחל דונגי (שער)

מאַגיסטראַט
שפּיטאַל
עלעקטראָווניע
באַנק אודזיאַלאווי
צו גוראַלניקס קאַפּלאַניע
האַנטווערקער פאַריין
פּאָזשאַרנע
צערקווע
פּאָווסעכנע
פּאַטשט
שפּיטאַלנאַ
פּאַסטעוואַי
קראַמירס
סאַד
יידישע שולע
גאַרנשטיינס טעאַטער
צשאַליבאָווער שיל
צשאַליבאָווער דאַרף
קאָוולער מיל
ראָווונער מיל
טאַרטאַק
וואָקזאַל
אייזערנער בריק
באַן ליניע ווארשע-קיעוו
גליקמאַנס מיל
בית יתומים
הכשרה -החלוץ-ביתר
קבר אחים
קאָפּאַטשיווקע
קאָוועל
לוצק

רוז'ישץ' עיירתי

*

מיין שטעטל ראזשישטש

המערכת:

אבנר רחמיאלי — יו"ר, משה גלר, משה גראבארסקי

בהשתתפות:

ישראל: צבי אורן (אלטער סאסנע), דניאל גולומבקה, רחל גוטליב (פיישטר), שושנה חדש (קאנפער), משה רבין, אהרן ריבץ, פנינה וברוך קורן (קאס), לאה גביש, זאב ארליך, שמואל וארקוביצקי, אשר הררי (גלר), שלמה גראבארסקי ז"ל.

ארצות־הברית: ברוך רוזן ז"ל, באב גלרשטיין.

קאנאדה: סאל ואילנה מילער, מירעל ומנדל שאמעס.

בראזיל: גולדה שעווץ־וואליק.

ארגנטינה: חיים פעפער.

XA אחדות דפוס אופסט ובלט בע"מ

תל־אביב, 1976

רוז׳ישץ׳ עיירתי

מיין שטעטל ראזשישטש

עריכה ועיצוב:

גרשון זיק

בהוצאת ארגון יוצאי רוז׳ישץ׳ בישראל

והארגונים בארצות־הברית, קאנאדה, בראזיל וארגנטינה

תוכן העניינים

אינהאלט

רוז'ישץ' — עבר ללא הווה

ראזשישטש — א שטאט וואס איז געווען

החיים הדתיים בעיירה

התנועה הציונית בעיר

תחת השלטון הסובייטי

השמדת קהילת רוז׳ישץ׳

דאָס רעליגיעזע לעבן אין ראָזשישטש

אונטער סאָוויעטישער הערשאַפט

דער אומקום פון א יידישע קהילה

יזכור

שארית הפליטה

אינדכסים

שארית הפליטה

למען ידעו דור אחרון...

מכל עבר ומעומק הלב שמעתי את הקול:

ועתה קום בן־אדם ולך לך אל גיא ההרגה והחיה לי משם
אב ואם
אח ואחות
ידיד ורע
רד אל תהום הנשיה והעלה לי משם עיירה יהודית שוקקת חיים,
על שאונה והמונה
על סוחריה ובעלי־המלאכה שלה
על מפלגותיה ותנועות הנוער
על ענייה ועשיריה
על עמי־הארץ ותלמידי־החכמים שלה
על ליצניה ואוהבי החיים ועל מתקני העולם שלה
על בתי־התפילה ועל בתי־הספר
על שמחותיה ויגונותיה
האזן לסיפורי האימים של האודים, המוצלים המעטים
על החורבן
על אבדן תפארת האדם
על השפלת הכבוד היהודי עד עפר
ועל עולם שעמד מנגד.
על שפלות הגרמנים ועל אכזריות העם האוקראיני,
שבקרבו חיו אבותינו דורות רבים

קום והעלה כל זאת על ספר־עדות

לְמַעַן יֵדְעוּ דוֹר אַחֲרוֹן בָּנִים יִוָּלֵדוּ

יָקֻמוּ וִיסַפְּרוּ לִבְנֵיהֶם (**תהלים ע"ח**, 6)

■

ידעתי מה רבה וקשה העבודה להקים לתחיה דור נפלא בחייו ולתאר אבדנו, שאין מלים בשפת־אנוש לתארו.

ידעתי שאין בין יוצאי־העיר אנשי־עט רבים שיוכלו לכתוב את זכרונותיהם, אף־על־פי שהם יודעים לספר הרבה.

על כן נהגתי לרשום תיאורים מפי חברים; הקלטנו סיפוריהם ועודדנו לא־מעטים לכתוב במו־עטם. **ואמנם לא הייתי לבדי.**

שלושים ושלוש שנים עברו, אך הדברים אינם בתהום הנשיה. העיר, בטרם חורבן, לפני עיני רוחנו ויש הזוכרים באורח נפלא כל פרט ופרט. וכי מי יכול לשכוח את ימי האימים ואבדן היקרים?

לא, אלה לא ישכחו. אלה יזכרו לעולם!

■

היתה זו עבודה מאומצת של שנים. ימים ולילות חייתי שוב את ימי הילדות שלי עם קורטוב של הנאה ומאידך היו לי לילות רבים של נדודי שנה למקרא תאורי הזועה.

אלה הם סיפורים אותנטיים של מי שבגופו עבר וחש ובעיניו ראה את הזוועות וב„נס" ניצל ונשאר בחיים. כל אחד מספר וכותב בגוף ראשון, בדם לבו. אין כמו תיאורים אלה להמחיש בפשטותם את מה ששפת אנוש דלה מלתאר.

סיפורים אלה עושים את ספרנו לספר דוקומנטארי ממדרגה ראשונה. תחילה היו מעטים, אך אחר־כך נמצאו רבים שפתחו את סגור־לבם לספר ולכתוב. לא דחינו אף מאמר אחד שהוגש לנו בזמן, היינו — כמעט עד לסוף ההדפסה.

■

חובה נעימה היא לי לציין את עזרתם החשובה של שנים מחברינו:

משה גלר — בעל זכרון פינומנאלי. הוא זוכר, מאין כמוהו, כל פרט וכל מאורע בחיים הציבוריים ואפילו קטנות של יום־יום. הוא הקדיש זמן רב להכנת הספר והערותיו ותיקוניו פזורים בכל דפיו, על־פי־רוב בלי לציין אפילו את שמו. לולא עזרתו הפעילה ללא ליאות, לא היינו מגיעים לעושר בתוכן ולדיוק ההיסטורי־מדעי של העובדות וההתרחשויות, שספרנו נתברך בהם.

משה גראבארסקי היה מן הראשונים שנלהב לרעיון הוצאת הספר ועשה להגשמתו. לא חסך עמל וזמן לישיבות ולהתיעצויות, לתיכנון ולביצוע העבודה הגדולה. אף הוא מכיר וזוכר את העיירה על כל צדדיה ותרם רבות להעמדת פרטים חשובים על אמיתותם.

יבוא־נא על התודה העורך מר **גרשון זיק**, שתרם רבות לעריכתו המקצועית, לעיצובו ולצורתו הגראפית הנאה של הספר.

תודתנו נתונה ל„יד־ושם" בתל־אביב, וביחוד למר **אלפרוביץ**, שסייע לנו בחומר ובהדרכה.

ויבואו־נא על הברכה כל חברי המערכת בישראל וחברינו מחוץ־לארץ שהשתתפו, אם ישירות ואם בכתב, בקביעת העקרונות, בתיכנון ובאיסוף החומר; בלעדי פעולתם לא היה הספר גדול ונאה כפי שהוא.

ואתה, הקורא, אם תקום העיירה לתחיה לעיניך ותראה את עצמך מטייל ברחוב ונפגש עם ידידים, משוחח וצוחק עם הצוחקים וידעת, כי אין זה אלא חלום. העיירה קיימת רק בספר; המציאות — אינה עוד. קרא הלאה, ואם תדד שנתך מהזוועות, כשם שנדדה שנתי לילות רבים, וידעת כי זוהי האמת המרה.

■

ספרנו — מצבה לקהילה קטנה. כל דף ספוג דמעות, אם מקוננת על ילדיה. ילדה זועקת: „אמא!" יקראו־נא הדורות וילמדו בבתי־הספר את תיאוריהם של פולה, אייזיק, פנינה, גיטלה, צבי, שמואל, פאניה, אסתר, צפורה ועוד וידעו לאיזו תהום ירדה החיה הנאצית.

אין אנו, יוצאי העיירה בישראל, מתגעגעים לחיים בגולה, שגם לפני החורבן היו מדכאים ומשפילים וזרעי השנאה של העם, שבתוכו חיינו, נראו בגילויים „קטנים" יום־יום. אבותינו התמימים לא העלו על דעתם עד היכן יכול הטירוף להגיע.

הדם השפוך והכבוד היהודי שנרמס, על אשר לא זכו לראות בתקומת ישראל בארצנו — **על אלה אנו בוכים וממאנים להנחם!**

■

עם סיום הספר: קראתיו שוב, כשראה אור דפים־דפים, ואמרתי בלבי:

טוב שנתן לדפים אלה לדבר אל העולם ואל הדורות הבאים.

אבנר שרון

אייביק נישט פארגעסן!

פון אלע זייטן און פון טיפן הארצן הער איך דעם רוף: גיי, דו מענטש, און שטעל אויף צוריק דאס חרובע שטעטל. זאל ווידער הילכן דער גלעכטער אין דער לאנגער גאס, זאל זיך ווימלען אויפן מארק מיט גערויש און געפילדער דער יאריד. זאלן אלטע גיין אין די שילן מיט זייערע טליתים־זעקעלעך; זאלן קינדער גיין אין „תרבות", ישיבה און אין דער שולע מיט זייערע טעקעלעך; זאלן קרעמער און בעל־מלאכה׳ס טאן מיט פלייס זייערע טאג־טעגלעכע הארעוואניע.

זאלן די יוגנט זיך קריגן, דיסקוטירן וועגן פארטייען און וועלט אויסבעסערונג; זאלן אלטער שאמעס און פייסי קלימבארד ווידער טעאטער שפילן; זאל דאס שטעטל ווידער לעבן. תחית המתים...

■

פון שטאל און אייזן שמיד אויס, דו מענטש, דיינע כוחות און הער אויס וואס די ווייניקע געראטעוועטע דערציילן וועגן די גרויזאמקייטן פון די דייטשן און די נידערטרעכטיקייט פון די אוקראינישע מערדער, ווי זיי האבן דערנידעריקט דעם יידישן כבוד.

און גיי, דו מענטש, שרייב דאס אלץ אין א בוך — **א יזכור בוך.** ס׳זאלן וויסן די קומענדיקע דורות און ס׳זאל וויסן די וועלט ווי גרויס און אונפארגיבלעך איז דער פארברעכן פון די רוצחים און פון די וועלכע זענען געשטאנען אין דער זייט און ניט געהאלפן.

און אויב דו לייענסט דעם בוך און פאר דיינע אויגן שטייט דאס לעבעדיקע, ברויזנדע שטעטל — זאלסטו וויסן, אז דאס איז נאר א חלום.

לייען ווייטער און וועסט שטוינען ווי די נאצישע חיה האט געבושעוועט קעגן די הילפלאזע יידן און די וועלט האט געשוויגן.

יזכור! זאל עס ניט פארגעסן ווערן!

■

ווו נעמט מען כוח צו אזא זאך, ווי קען מען דאס באשרייבן, דעם גרויזאמען חורבן, אז די מענטשלעכע שפראך איז גאר אזוי ארעם? האבן מיר געהאלפן געטרייע, גוטע חברים.

אין אנהייב האבן זיך ווייניקע באטייליקט. מיט דער צייט האבן מער חברים צוגעשטעלט מאטעריאל. פערזענלעכע דערציילונגען פון מענטשן, וואס זענען על־פי־נס ניצול געווארן און זייערע באשרייבונגען זענען אריגינעלע און באגלויבטע, וואס גיבן דעם ספר־רוזישטש׳ דעם ווערט פון א דאקומענטארן בוך.

עטלעכע יאר אנגעשטרענגטע ארבעט. אט האב איך ווידער געלעבט די קינדער־יארן און אט האב איך נעכט ניט געקענט שלאפן, נאכדעם וואס איך האב אויס־געהערט און דאס אלץ פארשריבן.

■

איך וויל באצייכענען די וויכטיקע הילף פון אונדזערע חברים פון רעדאקציע־קאלעגיום פון ישראל און פון אויסלאנד, וואס האבן סיי פערזענלעך, סיי דורך בריוו, געזאמלט מאטעריאל, באטייליקט זיך אין פלאנירן דעם בוך און אין אויספירן זיין פארם און אינהאלט.

באזונדערס וויל איך באצייכענען די מיטארבעט פון צוויי חברים:

משה געלער, וואס האט א פענאמענאלן זכרון און געדענקט גענוי אלע געשעענישן פונעם געזעלשאפטלעכן לעבן און אפילו קלייניקייטן פונעם טאג־טעגלעכן לעבן. ער האט געווידמעט פיל צייט און א דאנק אים זענען געמאכט געווארן א סאך אויסבעסערונגען.

משה גראבארסקי איז געווען פון די ערשטע ענטוזיאסטן פונעם געדאנק ארויסצוגעבן דעם ספר־רוז׳ישץ׳. ער האט ניט געשפארט צייט און כוח, כדי דער פלאן זאל אויסגעפירט ווערן. ער געדענקט דאס שטעטל און ספעציעל די פאלקס־טיפן. זיינע באמערקונגען האבן באבאריכערט דאס בוך.

אן דער מיטהילף פון אונדזערע חברים וואלט דער ספר־רוז׳ישץ׳ ניט געווען אזוי גרויס אין זיין פארנעם, אזוי פינקטלעך אין זיין אינהאלט און אזוי שיין אין זיין אויסזען.

א באזונדערן יישר־כוח קומט דעם רעדאקטאר, ה׳ **גרשון זיק,** וואס האט מיט זיין פלייס און גרויסן פאך־וויסן בייגעטראגן זיין ערנסטן אנטייל צום דערשיינען פון בוך, און ספעציעל צו זיין גראפישן געשטאלט, וואס וועקט רעספעקט און דרך־ארץ אפילו ביי פאכלייט אויף דעם געביט.

■

מיר בענקען ניט נאכן שטעטל. מיר געדענקען נאך די ארעמקייט און די „קליינע״ אנטיסעמיטישע סימפטאמען אפילו אין די „גוטע״ צייטן, ווען מיר האבן זיך געמאכט ניט־וויסנדיק פון דער שנאה און ניט געגלויבט, אז ס׳קען אזוינס געשען.

מיר בענקען נאך אונדזערע טייערסטע און באוויינען זייער ביטערן גורל, וואס זיי האבן ניט זוכה געווען צו איבערלעבן די פינסטערע תקופה און דערלעבן דעם אויפשטאנד פון מדינת ישראל.

ווער קען אונדז טרייסטן?

אבנר שרון

רוז'ישץ' - עבר ללא הווה

העיר רוז'ישץ'

אבנר רחמיאלי

הרחוב הראשי שנקרא בשנות השלטון הפולני „רחוב השלושה במאי" ובימי הסובייטים נשא שם אחר, תפס את רוב חלקה של העיר. הוא נמשך למלוא ארכה, החל מפסי הרכבת (מסילת וארשה—קיוב) בשכונת ז'אליבוב, בדרומה של העיר, עד „דעם בארג" — השכונה הצפונית, הקיצונית, של העיר.

בתי העץ ברחוב עמדו משני צדי דרך האבנים, שנמשך על רכס צר ונמוך. הרחוב השתפל לצד מזרח, לעבר כרי הדשא הנרחבים ונהר הסטיר שמאחוריהם; מצד מערב נמשך הרחוב לעבר ביצה ופלג קטן („דאָס טייכל" — „די ריצ'קה"), שאסף מי מעיינות רבים והזרימם אל הסטיר.

פה ושם, במקום שהרחוב התרחב, נבנו גם סימטאות קטנות בכיוון למזרח ולמערב (סימטת מכבי־האש, סימטת בית־הכנסת, סימטת האוליינצס, „באַמבע גאס" ועוד). במרכז העיר היתה כיכר השוק („דער מארק"), שבאמצעיתה עמד גוש עגול גדול של חנויות, וממולן, מסביב לכיכר, שוב שרשרת של חנויות.

מכיכר השוק הסתעפו הדרכים: לצד מזרח, דרך גשר העץ ל־„אונטערן בריק"; לדרום — לז'אליבוב, לקוּפּאצ'יבקה וללוצק־קוּבל; לצפון — ל„בארג", שכונה שהיתה בנוייה על גבעה ולעיירה סאָקילאָ; ומערב — ל„אונטערן סטאוואָק" ואל הכפרים הרבים שבמרחב העצום.

בעיר, כלומר בחלק המרכזי של העיר, היו הבתים בנויים בצפיפות ולעיתים קרובות פנתה החנות לרחוב ומאחוריה נמצאו חדרי המגורים. אולם בז'אליבוב, השכונה הדרומית הסמוכה למסילת הברזל, היו ליהודים גינות גדולות ומטופחות של ירקות ועצי פרי. כן גם בצפון העיר, „אפן בארג".

זוכר אני את התענוג המיוחד, כשלילי קרומירס הזמינה אותי אל גן עצי התפוחים והאגסים שלהם, שהשתרע מול ביתם. כן שמור בפי טעמם של ה„ווינפעלעך" שאכלתי

העיריה

לפני מלחמת העולם הראשונה, בימי הצארים, היה ר' משה גלר, סבו של חברנו משה גלר, ה„סטארוסטה" של העיירה. בסמכותו היה מתן פאספור־טים ומסמכים רשמיים אחרים; הוא היה מעין ראש העיריה. תושבי העיר בחרו בו בשיטה מיוחדת, באמצעות כדורים. זכות הבחירה היתה רק לגברים.

את התפקיד הזה ירש ממנו בנו ר' איציק גלר, שהיה ידוע בכינויו „סטא־רוסטה" עד לכניסת הפולנים, בתום מלחמת העולם הראשונה. עד שהת־ארגנה העיריה היה הוא האדם שריכז בידיו סמכויות רשמיות רבות ואנשים רבים נזקקו לטיפולו ולעזרתו.

בעיריה היו 12 חברים, 10 יהודים ו־2 פולנים: ד"ר ז'יטינסקי והפריץ אלכסנדר זאפולסקי, שגם הם נבחרו בעיקר בקולותיהם של היהודים. זאפולסקי נבחר לראש העיריה בת־מיכת היהודים, לסגנו נבחר שמואל דיאמנטשטיין מטעם הציונים.

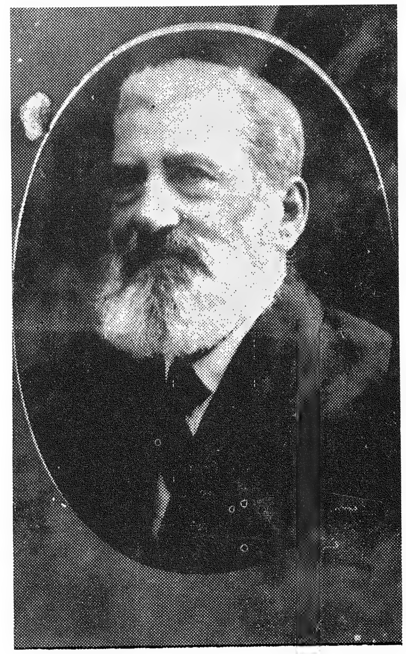
יקותיאל קופלמאן נבחר כחבר ה־הנהלה מטעם השמאל היהודי. מאוחר יותר נבחר יעקב ברונשטיין כסגן ראש־העיריה במקום דיאמנטשטיין.

בתקופה מאוחרת יותר השתמשו הפולנים בכל מיני תחבולות כדי להגדיל את מספר הבוחרים הנוצרים. הם צירפו לעיר את הכפר זשאליבאָוו ושכונות נוצריות אחרות שמחוץ לעיר.

בגנו הגדור היטב של ר' ישעיהו קורן, בעת שנכדתו השובבה, רוזה, הכניסה אותי ל„גן עדן" חתום זה...

ב„אונטערן בריק" היו ליהודים רבים שדות נרחבים. הם התפרנסו מעבודת אדמה ממש.

בשנות השלושים היו היהודים כ־80—90 אחוז מאוכלוסיית העיר. הגויים המעטים גרו בפרברי העיר ובכפרים, שצורפו על ידי השלטון הפולני לעיר, במגמה להקטין את השיעור היחסי של מספר היהודים בעיר.

ר' ישעיה קורן, מנכבדי העיר, ואשתו מרים (למטה). מכל משפחתו הענפה נשארו בחיים רק נכדתו רוזה גוטין הנמצאת בישראל ונכדו אברהם, הנמצא בניו־יורק.

יום השוק

בכל יום שני בשבוע התקיים היריד. ביום זה באו האיכרים מכל הסביבה על עגלותיהם ומילאו את כיכר השוק ואת הרחובות והמגרשים הסמוכים עד אפס מקום.

הם הביאו לעיר שקי תבואה, ירקות, עופות, פירות, ביצים ועוד. אלה מהם שהביאו בקר, חזירים או סוסים למכירה, התמקמו במקום שנועד במיוחד לשמש שוק־בהמות בצפון העיר, „אויפן בארג".

היהודים קנו את תוצרת הכפרים, והאיכרים היו קונים בחנויות היהודיות מתוצרת העיר: בגדים מוכנים, נעליים, כלי־בית וכלי־עבודה: מחרשות, מגלים, חרמשים, עגלות שנעשו על־ידי נפחים יהודים, סבון, נפט ודגים מלוחים, ולפני הכל, כמובן, יי"ש, המשיב את הנפש. כל עסקי מקח וממכר נעשו בקולניות רבה.

שנים רבות היתה קיימת חלוקה זו בכלכלת האיזור: האוכלוסייה הכפרית (שהיתה ברובה אוקראינית) ותוצרתה החקלאית מחד, והאוכלוסיה היהודית, שטרחה ועמלה להביא ממרחקים ומן הייצור המקומי מוצרי תעשייה, מאות ואלפים של פריטים הנחוצים לאיכר, ביניהם מוצרים חדישים שלא נראו לפני כן — מאידך.

האדמה השחורה הדשנה של ווהלין הניבה יבולי ברכה והאיכר חי יחסית היי רווחה. בשנות הילדות שלנו נדמה היה, שהסדר הזה הוא טבעי, וכי הוא יימשך לעולם ועד.

בימים נורמאליים נראו היחסים האלה בין היהודים והאיכרים כטובים מאוד; היו גם גילויי־התידדות מעטים בין שני חלקי אוכלוסייה זו. בשום אופן לא יכולנו

בכניסה למסעדה של הרשל בוב.

להעלות על הדעת התפרצות כזאת של שנאה פראית, כפי שקרה, כאשר הותרה הרצועה על ידי הנאצים.

תקופות השנה נקשרו בתודעתנו לעבודות האיכר בשדה ולמראות הטבע מסביבנו:

באביב, בחדשים מארס—אפריל, לאחר הפשרת השלגים, התכסו העצים פריחה עשירה וריחנית: פרחי הדובדבנים, התפוחים והאגסים, ופרחי הלילך הלבן והתכול מילאו את חלל המרחב בריח הניחוח המיוחד שלהם.

בקיץ — קציר השיפון, החיטה והתבואות האחרות וקציר העשב והשחת לחורף, שנעשה מעבר לבתי העיר ובסמוך להם.

בסתיו — עונת הגשמים הטורדנים, בוץ בדרכים. בכל אשר תפנה — בוץ.

בחורף — שלג וקרח מכסים את פני האדמה. האדם מתכרבל בבגדיו החמים ומבלה רוב זמנו בבית על־יד התנור המוסק בעצים.

הבארות בעיר היו רבות. בכל מקום שחפרת כ־10 מטרים מצאת מים, ועל־פי רוב מים מתוקים טובים לשתייה.

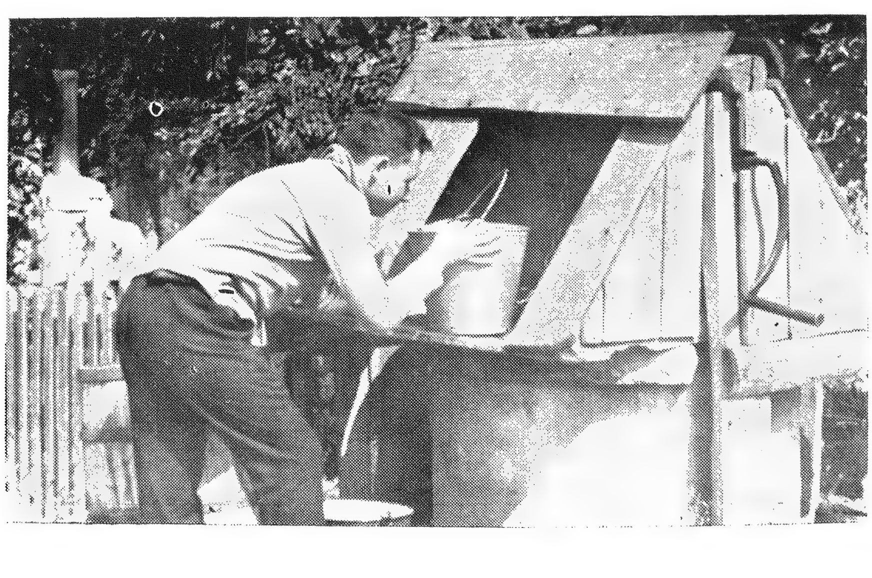
המעיין המפורסם ביותר בעיר היה ה„קריניצה". היה זה מעיין שופע, שנמצא ברחוב בתי־הבד — האולייניצס. טבעת של מלט הקיפה את הבאר. את המים היו שואבים בדליים ישר מן הבאר; היו אלה מים חיים וקרירים משיבי־נפש.

בקיץ הייתי מביא הביתה דלי מים קרים כקרח ומכין מזה מי־סודה. לפעמים היה שואב המים היחיד בעיר, לייב (כינויו בפי אנשי העיר היה „וואליוך", שפירושו ברוסית: עצלן. כשקראו לו בשם זה היה עונה בחרון: „זאָל דיר געשוואָלן ווערן דער בויך") מביא דליי מים לבתים שונים בעיר.

בחורף, כשכל הסביבה היתה עטויה שלג וקרח, לא היתה „קריניצה" קופאת, משום שהמים זרמו בן בחוזקה. אולם הגישה לבאר הזאת היתה קשה ומסוכנת, — משום שהאדמה היתה חלקלקה מהקרח שכיסה אותה.

כל תושבי העיירה נהנו מהאוויר הצח והמים הצלולים והטעימים. אך האוכל לא היה מצוי בכל בית. הסביבה היתה עשירה בכל תוצרת חקלאית, שאדם זקוק לו להחיות את נפשו: לחם שיפון, בשר, חלב, חמאה, חלב חמוץ, שמנת וכל תוצרת חלב אחרת. וכן שפע הדגים שבנהרי הסביבה — בכל זאת היו יהודים שידם לא השיגה להביאם הביתה לפי הטף. היו ימים שהסתפקו בלחם מרוח בקצת שמן... אף על פי כן גדלו בעיר ובסביבה ילדים בריאים ויפים, שציפו לעתיד טוב יותר להם ולהוריהם.

בשבתות ובימי חג שינתה העיר את פניה. כל החנויות היו סגורות. הגויים לא באו בימים אלה העירה, בידעם שימצאו את כיכר השוק ריקה מאדם. בימים אלה זכו ילדי ישראל לטעום טעמם של דגים, חלות וחמין, שהכינו עקרות הבית בתנור.

הבאר ברוז'ישץ'. הצילום נעשה שנים מספר לפני השואה.

רוז׳ישץ׳ לפני מלחמת העולם הראשונה

אריה רוזן

מחבר הרשימה „רוז׳ישץ׳ לפני מלחמת העולם הראשונה" **אריה רוזן**, הוא בן למשפחה מכובדת בעיירה, שהחליטה להגשים אישית את הרעיון הציוני ולעלות לארץ. אבי המשפחה, ר׳ ברוך, עלה לארץ בשנת 1925 עם כל בני ביתו (שני בנים ובת). הוא נהרג במאורעות תרפ"ט (1929) ביפו.

עיירה גדולה במח׳ז לוצק, השוכנת על הנהר סטיר בקו מסילת־הברזל קיוב־ווארשה, במרחק 20 קילומטרים מלוצק וכ־50 ק"מ מקובל. אין לה, לרוז׳ישץ׳, עבר עשיר של דורות רבים, לא נמצאו בה עתיקות בעלות ערך היסטורי. גם לא נשאר בה פנקס־קהל כבקהילות אחרות, אולם היתה עיירה מיוחדת במינה ואחת העיירות החשובות והמפותחות בווהלין.

לפי השערה וחישובי זקנים מהדור הקודם נוסדה העיירה לפני 170 שנה, בערך. מיפקד האוכלוסין של 1847 מעיד, כי חיו בה אז 702 יהודים וכעבור 50 שנה — בשנת 1897 — עלה מספרם ל־3169 נפש (בין 4342 תושבים שהראתה הספירה הרשמית). בדרך כלל היוו היהודים בראשית המאה הנוכחית כ־80—85 אחוזים מהאוכלוסיה הכללית של רוז׳ישץ׳. מלבד היהודים חיו בעיירה אוקראינים, ואילו בסביבתה נמצאו ישובי גרמנים שהיו מוכרים את תוצרתם החקלאית ליהודי העיירה.

המצב הכלכלי

העיירה היתה מפורסמת ביצוא תבואות, חמאה, ביצים וכו׳, בכמויות גדולות ובקרונות מלאים. כמו"כ היו בעיירה טחנות־קמח גדולות וקטנות ובתי־חרושת לאריגים מצמר מקומי ומחוטים אחרים, שלתוצרתם היה ביקוש גדול באוקראינה. הענפים האלה היו מרוכזים בידי יהודים (מלבד שני בתי־חרושת לאריגה שהיו בידי יצרנים גרמנים), שהעסיקו עובדים יהודים רבים.

רוז׳ישץ׳ נחשבה כעיירה של מסחר ותעשיה מפותחת ומתרחבת עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914. עם כניסת חיילות האוסטריים והגרמנים בשנת 1915, נחרבה כמעט כל העיירה. הרבה בתים נשרפו, רבים מתושביה עזבוה, והיא הפכה תל חרבות. רב היה סבלם של היהודים שנשארו בעיירה ללא הכנסה ומחיה, אם כי יחס הכובשים אליהם לא היה רע.

ברוך רוזן ובני משפחתו. ברוך, אביו של בעל הרשימה אריה, נהרג ביפו במאורעות תרפ"ט.

רוז'ישץ' במדינה הפולנית לפני מלחמת העולם השניה.

בשנת 1916, עם נסיגת האוסטרים וכיבוש העיירה ע"י צבאות הרוסים, נשרפה העיירה כמעט כליל ורוב תושביה עברו לעיר לוצק או למקומות אחרים.

כתום המלחמה באה תקופת חילופי השלטונות: האוקראינים, הפולנים והרוסים, שבאו בזה אחר זה. כשנקבע בשנת 1920 שלטון הפולנים התחילו יהודים לחזור לעיירתם, בנו את הריסותיה, הקימו את קהילתה מחדש והיא שבה לתחייה. במשך שנים מספר גדל הישוב היהודי והגיע ל־5000 נפש בערך, והיא הוסיפה להתפתח ולחדש ימיה כקדם.

החיים החברתיים והלאומיים

החיים הציבוריים ברוז'ישץ' היו מפותחים ולא חסרו בה עסקנים, גבאים ונדיבי־לב התומכים במוסדות החסד והצדקה, שהתקיימו בה כל השנים. רב היה גם מספר נושאי רעיון התחיה, בעיקר בחוגי הנוער המקומי.

בשנת 1902 הוקם ביוזמתו של הסוחר המקומי, העסקן הציוני ר' חיים יוסף שטיינגארטן, „חדר מתוקן". בשנת 1904 רבו בעיירה התנועות של הזרמים השונים

בנוער: ציונים, צ. ס. (ציונים סוציאליסטים) ובונדאים. נוכח סכנת הפרעות שריחפה בימים ההם על ראשי היהודים, קמה הגנה עצמית של צ. ס. ו„בונד" לחוד ושל הציונים לחוד — אף בשטח פעולה כלל יהודי כזה לא נמצאה לשון משותפת בין המפלגות.

מראשית המאה הנוכחית התרחבה התנועה הציונית ברוז'ישץ' והיכתה בה שרשים. התארגנה אגודת ציונים „מבשרת ציון", שעמה נמנו טובי העסקנים והמשכילים המקומיים, ביניהם: פסח הוכמאן, אליהו בראקר, נחום בראקר, אלתר לרנר, יהושע דרליטש, חיים יוסף שטיינגארטן ואחרים. הנוער הציוני ייסד ספרייה לאומית והיה פעיל ב„צעירי ציון", שלא נתבדלו מאגודת „מבשרת ציון".

רוז'ישץ' — שתי פנים היו לה — של חסידים מזה ושל משכילים וציונים מזה: תורה וחכמה שכנו בה יחד. הקנאות, גם במידה שהיתה, לא הורגשה כמעט. היו בה הרבה בתי־תפילה: של חסידי טריסק וחסידי אוליק, בית־מדרש, בית־תפילה בפרבר ז'אליבוב ע"י תחנת הרכבת ובית־כנסת גדול, שעמד בטבור העיירה. היה זה בנין רם ובשני אגפיו בתי־תפילה של החייטים והקצבים. בית־המדרש, שלא נשא עליו כל חותם של חסידות, שימש מקום־תפילה לכל אלה שלא השתייכו לחצר חסידים זו או אחרת.

המחלוקת הגדולה

השפעתו של הרבי מטריסק היתה גדולה ולא רק בעניינים רוחניים, אלא גם בשטחי חיים אחרים. לאחר שהרב הישיש, ר' משה ליב לרנר ז"ל, הלך בדרך כל הארץ ולא השאיר יורש ראוי לכיסא הרבנות, עורר העניין מחלוקת גדולה, שגרמה לפירוד בקהל. נכבדי העיר: אלתר בראקר, אהרן יוסי ביברמאן ומשה שווארץ נסעו לרבי לטריסט להתייעץ עמו בענין מינוי רב אחר. מתוך חשש להשפעת הרוחות החדשות ומתוך דאגה שמא תקופח שררתו על האיפארכיה שלו, ציווה הרבי למנות לדיין במקום את ר' איציק מנוחה'ס, אחד מעמודי התווך של החצר הטריסקאית.

הנכבדים לא הסכימו לעצת הרבי ומרדו ב„מלכות". מה עשו? נסעו לבריסק אל הגאון ר' חיים סולובייצ'יק. לאחר התייעצות אתו בחרו להם לרב את ר' אשר דוד חרי מבריסק, ליטאי בן־תורה ואישיות מפורסמת. אז פרצה מחלוקת בין יהודי רוז'ישץ': חלק נהר אחרי הרב החדש וחלק אחרי ר' איציק מנוחה'ס, בחירו של הרבי מטריסק. החלה פרשת „ויתרוצצו", והעיירה נחלקה למחנות יריבים.

יהודים שחיו תמיד בשלום ובידידות נעשו שונאים זה לזה. התעוררו חסידי אוליק ובחרו גם הם רב משלהם, את ר' משה ספקטור, ואף שוחט הזמינו מאנשי שלומם, את ר' ברוך שפיטאלניק.

„חדרים" ומלמדים

בדרך כלל לא נתפרסמה רוז'ישץ' כאכסניה של תורה ושל לומדים גדולים ומופלגים. בחורים שלבם חשקה בתורה, נדדו לישיבות למקומות אחרים. בכל זאת היו בה גם יהודים בני־תורה ומצוות ולעתים אף ישבו מספר בחורים ולמדו בבית־המדרש. החינוך וההשכלה הכללית ניתנו ב„חדר" וע"י מורים פרטיים.

כל ילדי העיירה קיבלו חינוכם הראשון בחדרים אצל מלמדים החל מ„חדר דרדקי" וגומר ב„חדר" ללימוד גמרא עם כל הפירושים. בין כל המלמדים שנחשבו לטובים ומועילים יש לציין את המורה והמלמד דוד שוסטר, חניך ישיבת סלוצק, יהודי בעל־תורה וגם משכיל. הוא הקים הרבה תלמידים והצטיין בלימוד התנ"ך.

כן יש לציין את המלמד והמרביץ־תורה ר' משה איריס ז"ל מטריסק. תלמיד־חכם גדול וירא שמים היה. עליו אפשר להגיד שקיים במלואה את התפילה: לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר ובגלוי, ומודה על האמת ודובר אמת בלבבו. הוא עבר על כל מסכתות הש"ס פעמים רבות וידע לפענח את כל הסוגיות הקשות בפשטות ובהסבר יוצא מן הכלל. בין כל תלמידיו שלמדו אצלנו שנים אחדות הצטיין חברי היקר חייקל כשר ז"ל. חייקל חונן בתפיסה מהירה, היה שוקד על לימודי התורה ושמירת מצוותיה עד יומו האחרון. יהא זכרו ברוך.

בשכנות עם חדרו של ר' משה איריס גר ר' אברהם סיקילר, יהודי חסיד בן־תורה.

„הגברת השחורה"

בשנים 1927—1928 נפוצה שמועה בקרב תושבי העיירה, כי איזו גברת מסתורית ענקית, „די שוואַרצע דאַמע" („הגברת השחורה") משתלטת בלילה על העיר ומושיטה את ידיה אל המאחרים לשוב הביתה בחצות מבילויים חברתיים...

רבים אמרו בחרדה:

„אוי לו, למי שה,דאמה' תיגע בו"...

אמהות הזהירו את בניהם ובנותיהם, שנהגו לטייל או לבלות במרעדוני תנועת הנוער, שישובו בשעות הערב המוקדמות.

פעם, בשובי הביתה אחר חצות־הלילה וכיכר השוק היתה ריקה ושוממה, רק שומרי הלילה („סטאַרעזשים") התהלכו בה כשמקלותיהם בידיהם... שאלתי את ר' וולוול השרמר, שעמד על־יד ה„צער־קלייטן", האם זה נכון מה שמספרים; האם ראו באמת בלילות דמות מפחידה זו.

ר' וולוול לא הכחיש ובעיניים מבריקות סיפר, שלפעמים הוא רואה דמות ענקית מרחפת מעל הסטאוואַק (האגם) על־יד הגשרון, עד שהיא נמוגה כערפל וכענן. הוא פחד להתקרב אליה, אך הוא בטוח שמשהו יש כאן...

אנחנו גרנו אז בביתה של רחל „פון די ראדענעס", קרוב מאד לאגם שמעליו פעלה ה„שווארצע דאמע". בנשימה עצורה מפחד הגעתי עד לבית. נכנסתי אליו דרך החלון, שאמא השאירה אותו פתוח בכוונה, כדי לא להעיר את אנשי הבית הישנים שינה עמוקה, שנת ישרים...

א. ר.

לעיתים קרובות נכנס לחדרנו וניהל שיחות עם הרבי ר׳ משה בענייני חסידות ותורה. זכורים לי בניו: פרידל, מנשה והצעיר אליעזר, שעלה ארצה.

עסקנים ותלמידי-חכמים

תנועת ההשכלה, בשילוב עם רעיון התחייה הלאומית, כבשה עמדות בתוך היישוב. נמצאו יהודים שומרי מסורת וחסידים, אשר תמכו בתנועה הציונית כפתרון לשאלת היהודים. כך, למשל, הסבא ר׳ אלתר בראקר, יהודי בר־אורין, שחונך על החסידות, היה בין הראשונים שחלמו על שיבת־ציון ותמך ברעיון המדיני של הרצל. הסבא, ר׳ אלתר, היה איש ציבור, שדאג לענייני הכלל והתמסר לענייני סעד ועזרה לעניים. ביתו היה פתוח לכל דיכפין, קרובים ורחוקים. בשנים האחרונות לא התמסר לעסקיו ועסק רק בענייני עזרה ודאגה לזולת.

גם הסבתה חיה רוזה, אשה חסידה וצדקת, היתה עסוקה כל הימים בענייני צדקה ועזרה לאלמנות ויתומים. ניהול בית החרושת נמסר לשני בניו אליהו ונחום בראקר ולאבא ז״ל, שהיה חתנו. אבא ע״ה היה בן־תורה ובעל זכרון מופלא. בנעוריו למד אצל סבו ראובן לייב מנסביז — יהודי גדול בתורה ומפורסם בכל הסביבה.

אבא ע״ה היה מקדים לקום השכם בבוקר. כל יום לפני תפילת שחרית היה לומד פרק משניות ודף גמרא. יום השבת כולו קודש היה ללימוד תלמוד, מדרש ועיון בספרי קודש. גם בספרי השכלה התעניין והיה חותם על „הצפירה״ ו„הזמן״. אמא ע״ה הלכה בדרכי הסבתא. מלבד שדאגה להשכלת הילדים התמסרה לעניני צדקה ועזרה לנזקקים.

ר׳ שמעון ואקסמאן, יהודי חרד ומגדולי חסידי טריסק, שהיה מעמיד את ביתו לרשות הרבי בשעת ביקוריו בעיירה, לא היה מפריע לבניו להתמסר לענייני הלאום והתרבות. ייזכר לטוב אחד מבניו, לייבל ואקסמאן ז״ל, בחור יושב אוהל ושוקד על לימוד תלמוד עם חברו משה כגן (טורביטשקה) ועם זאת היה אחד הראשונים שעסק בתעמולה הציונית במסירות נפש כבעבודת הקודש. לא יחידי היה לייבל ואקסמאן. עוד בחורים, בני נוער ציוני אידיאליסטי, היו נושאים בעול המפעלים הציוניים.

טיפוסים מיוחדים

טיפוסים מיוחדים מבני הישוב הרוז׳ישצ׳אי נשארו עוד חרותים בזכרוני שכדאי להזכירם ולהכניסם בספר הזיכרון: ר׳ ישראל בר זיניוק, יהודי ליטאי. בר־אורין ומשכיל, בעל דעה צלולה ועסקן בענייני ציבור; ר׳ חיים דייטש; הרש בר קיטוק — יהודי ליטאי ממשפחת מתנגדים שהציץ ונפגע ועבר לחסידות. בזמן התפילה היה מתלהב עד לדרגה הגבוהה ביותר, חוצב להבות אש, בחינת כל עצמותיו תאמרנה; הבחור המתמיד אלתר קלטיניק, יושב כעשרים שעה ביממה ושוקד על לימודיו. בכוחות עצמיים, בלי עזרת מורים, עבר בחינת־בגרות בהצטיינות ונתקבל לאוניברסיטה באודיסה לפקולטה לרפואה.

ועד הקהילה

ועד הקהילה מנה 8 חברים. הבחירות התקיימו כל 4 שנים. בחרו רק הגברים.

יושב־ראש ועד הקהילה, בשנים האחרונות לקיומה, היה ר׳ אברהם זילברשטיין. מקום מושבו של ועד הקהילה היה באחד הבתים ע״י אברהם־משה טולץ. הוועד הטיל מסי הקהילה על התושבים היהודים לפי המלצת ועדת־שומה.

ועד הקהילה היה משלם לרבנים — לרב אברהם־בר גיטמאן ולרב משה ספקטור — את משכורותיהם.

בשנים האחרונות נחשב הרב ר׳ משה׳לה ספקטור לרב הראשי והוא ניהל את ספרי הרישום של הקהילה. לו היתה זכות הצבעה בוועד הקהילה כחבר תשיעי.

ועד הקהילה שילם גם משכורות לשוחטים. את ההכנסה מהשחיטה קיבל הוועד והוא שילם לשוחטים משכורות חדשית.

כן דאג ועד הקהילה לאחזקת בית־העלמין ועוד. חברי ועד הקהילה היו: דוד לרנר, הרשל קאסטן, הרש־לייב מוז, מאיר לווינגר, אברהם־איציק קוס ועוד.

משה גלר

רוזי'שץ' - כפי שאני זוכרת אותה

רחל פייגנברג־אמרי

נזדמנתי לרוז'ישץ', העיירה הוולינית, במקרה. בבוקר של יום קיץ הגעתי פעם לשם ברכבת על פי טעות שחלה במכתב שהיה בידי. נשארתי במקום יומיים בלבד, אך נהניתי מהכנסת אורחים נלבבת של מרת צ'רקסקה — המנהלת של בית־הספר לבנות בעיירה. בינתיים נקשרה בינינו ידידות, וכעבור שנה, בימי חופשת־הקיץ הזמינה אותי לביקור־קיט בביתה, ואז הכרתי את כל אנשי העיירה.

יהושע דרליטש

זה היה ברוז'ישץ' שלפני שנת הפורענות של 1914. העיירה עמדה על תלה על כל גילוייה האישיים והחברתיים. בנים והבנות חלמו על אודיסה הכרך, לרכוש שם השכלה, בנוסח הנוער היהודי ברוסיה של הימים ההם, ופירושו של דבר להקריב את עצמם שנים על שנים לסבל של הגוף והנפש, כדי לזכות פעם בתעודת־הבגרות הנכספת של הגימנסיה הרוסית.

אך היו כבר אז גם סטודנטים ברוז'ישץ': שני הבנים לבית בוסיס, בני הרב־מטעם ועוד אחד מבני העניים, שגם הוא השכיל להתקשט בכובע של סטודנט. אך בקרב בני־הנוער במקום נחשב לדוגמה ולמופת הצעיר זוזיה (יהושע) דרליטש, שהגיע עד לשווייץ כדי לרכוש שם השכלה אקדמאית. הוא, אגב, גם הצליח להתחתן עם הנערה היפה ביותר בעיירה, שפרה בת־הטובים לבית רוזנפלד.

בין צעירי העיירה הירבו גם לדבר על רופאת השיניים המעניינת, אשר התיישבה במקום והצליחה מאוד בעבודתה. אך בינתיים הגיע לרוז'ישץ' נואם בחסד של הציונים והוא כבש את לב הרופאה בלהט דבריו. העלמה שברה את מטה לחמה, חיסלה את המרפאה המסודרת שלה והלכה אחרי הנואם הציוני הנלהב.

ד"ר יהושע דרליטש ורעייתו שפרה. ד"ר דרליטש נולד ברוז'ישץ'. אביו היה בעל טחנות קמח וסוחר יערות. מנעוריו עסק יהושע בפעולה ציונית ופעל למען הפצת הדיבור העברי. ב־1908 נשא את שפרה מבית רוזנפלד (אביה, זאב, היה מצאצאי המגיד מדובנא). אחרי קבלת התואר דוקטור באוניברסיטת ברן שבשווייץ חזר לעירו וקיבל לידיו את הנהלת הבנק של סנדר ברלינר. עשרות שנים עסק בכתיבה ובחקר ההיסטוריה היהודית. בשנת 1924 השתתף במשלחת כלכלית לארץ־ישראל. עזר לז'אבוטינסקי בייסוד המפלגה הרביזיוניסטית בפולין. אחרי הפילוג בתנועה הרביזיוניסטית הצטרף ל„מפלגת המדינה העברית" בהנהגת מ. גרוסמאן. בשנת 1934 נבחר לנשיאה. ב־1935 עלה לארץ ונתמנה מנהל הסניף התל־אביבי של חברת ביטוח „מגדל". אחת משתי בנותיו נשואה לאריה דיסנצ'יק, שהיה העורך הראשי של „מעריב" אחרי מות ד"ר קרלבך. ד"ר יהושע דרליטש מת בישראל בשנת 1952.

מסיבות־תה

בערבי יום חמישי, אחת לשבועיים, היו מתאספים מספר בני־טובים מרוז'ישץ' למסיבת־תה בבית הרוקח. הוא היה בן עשירים מפולין המרכזית, איש משכיל, טוב־לב וידו נדיבה. אורחי המסיבה מעטים היו, אך הם התמידו לבוא, ובעל־הבית ורעייתו הצעירה, שהשתוקקו לחברה, היו מקבלים את אורחיהם בעין יפה, מפנקים אותם בשיחה נאה וגם במאכל משובח.

לסעודת־רעים זו התנגדה רק אמו של הרוקח, שהיתה באה מזמן לזמן לביקור בבית בנה. זאת היתה זקנה זקופה, לבושה בהידור, מסורקת בפאה נכרית העשוייה בטעם ועדוייה היתה במיטב תכשיטיה היקרים גם בימות החול. בבית הבן היתה פוגשת אנשים בנחת ובנועם. רק בשעת מסיבת־התה הדו־שבועית של יום חמישי היתה נעלמת בחדרה והשתהתה שם עד שהאורחים עזבו את הבית.

כששאלתיה פעם, למה אין רואים אותה בשעת המסיבה השיבה גלויות:

„הכנסת אורחים על יד השולחן הערוך — דבר טוב ונאה הוא. יש אורחים אשר עיניהם נשואות לתקרובת משובחת ונהנים משיחה נאה הגורמת להם ולמארחיהם תענוג רב. אבל יש אורחים שהכנסת־אורחים בבית יהודי, שאלת קיום היא בשבילם. בין האורחים בביתי אני, מסובים גם בני העניים הלומדים תורה. גם פה בעיירה זו ישנם כאלה, אך בני וכלתי מאכילים על שולחנם את השבעים בלבד".

הסבתא של ד"ר דרליטש

ועוד זקנה זוכרת אני מבין תושבי רוז'ישץ' של הימים ההם. היתה זאת סבתא של ד"ר דרליטש המנוח.

כשנזדמנתי פעם לביתה, הראתה לי את ה„קרבן מנחה" שלה, שקיבלה כ„מתנת־דרשה" ביום חתונתה. אכן, זה היה סידור תפילות לנשים מיוחד במינו. הוא הפליא בהידורו החיצוני. הוא היה גדול־מידה, מכורך בכריכה יקרה וקשה כאותם ספרי הש"ס, ומקושטת בעיטורים מוזהבים מרהיבי־עין.

היא הסבירה לי את הסגולות הרבות שבתוכנו המקודש. הוא הכיל את כל תפילות־השנה של חג ומועד וגם פרקי תהילים, ואילו בכל עמוד למטה היה תרגום סידור התפילות ביידיש, הנקראת „עברי־טייטש", ושם היו גם משלים יפים, שהיא למדה אותם בעל־פה.

לאחר שנים, סיפר לי ד"ר יהושע דרליטש המנוח כיצד ניצלה הסבתא בשנות המלחמה מהתפוצצות בקרבת ביתה. כשנתקרבה החזית לעיירה, לא רצו ההורים לנוע ולנוד בדרכים כפליטים ובנו להם מקלט בחצר ביתם להצלת נפשותיהם מהפצצות המוטלות מהאוירונים על ישובי הספר. רק הסבתא סרבה לרדת למקלט בשעת הפורענות. היא תישאר בבית גם כאשר המחבלים יטילו את כדורי המוות על האוכלוסיה, היא בוטחת באלוהים.

ואכן, כשהופיעו פעם המפציצים האיומים וכולם ירדו למקלט — שבעה אנשים וביניהם הזוג דרליטש — עמדה הישישה בעקשנותה ונשארה בבית, אפילו לא הגיפה את התריסים.

„האתחבא מפני אלוהים ?" — קראה אחריהם.

ובינתיים הוטל צרור פצצות ישר על המקלט וכל שבעת האנשים שהתחבאו בו נקברו חיים תחת חורבותיו.

אותה שעה ישבה הזקנה בבית כשלפניה ה„קרבן־מנחה" הפתוח והיא שקועה בתפילתה תוך זעזוע־האימים והחרדה שאפפו אותה.

(מעריב, 23.9.66)

תזמורת הכבאים.

הכבאים

כמעט כל בתי העיירה היו בנויים עץ מן היסוד עד הגג, וכאשר פרצה דליקה היתה סכנה שהאש תתפשט ותשרוף את כל העיירה.

משום־כך היו הכבאים — צעירים יהודים ברובם — שהתנדבו ל„פוז'ארנה קומאנדה", חשים להציל במקרה של דליקה כדי למנוע התפשטות האש.

ב„פוז'ארנה" — בית הכבאים — שהיתה במרכז העיר, היה אולם גדול שנבנה עוד בימי הצאר, לפני מלחמת העולם הראשונה. שם עמדו מוכנות עגלות שחביות גדולות צמודות להן, צנורות, סולמות, פעמון־אזעקה וכלי־כיבוי שונים.

בפרוץ דליקה, היו הצעירים חייבים לבוא מהר, להסיע את העגלות באמצעות סוסים, שנלקחו ממי שנזדמן להם ראשון, להפעיל את הצנור במשאבת־יד ולהתגבר על האש.

האולם של ה„פוז'ארנה" שימש כעין מועדון ספורט. כאן היו מיתקנים להתעמלות — וצעירים רבים השתמשו בהם. כאן התאמנה גם התזמורת של הכבאים, שהיתה נוהגת לנגן בתהלוכת החג הלאומי הפולני ה־3 במאי. באולם התקיימו גם הצגות התיאטרון, אף־על־פי שלא התאים לכך כלל.

איטה וארקוביצקי מספרת אפיזודה מענ־יינת :

אביה, שמואל גראבארסקי, קיבל בשנת 1913 תעודה ומדליה מאת ה„צארינה" (אשת הצאר) ליובל ה־300 לשלטון השר־שלת הרומנובית ברוסיה, על פעילותו המסו־רה ב„פוז'ארנה קומאנדה".

בזמן מלחמת העולם הראשונה, כשאי־אפשר היה לנסוע לעיירות הסמוכות בלי רשיון, היה שמואל מציג את התעודה הזאת והשומר־החייל קרא רק את השורה העליו־נה : „בשם הוד מעלתה הצארינה"... מייד הצדיע ונתן לו לנסוע לכל מקום שרצה, בלי לקרוא את התוכן של התעודה...

א. שרון

בימים ההם

לאה גביש (גלאזר) לבית ואקסמאן

לאה גביש (גלאזר), מחברת הרשימה, חוללה את הרעיון לייסוד ארגון יוצאי רוז'ישץ' בישראל ושימשה יו"ר שלו שנים רבות. בתמונה היא מקבלת את האורחים מירל ומנדל שאמס, שהגיעו מקנדה לחנוכת המטבח ע"ש סוניה מילר (פישמן) ז"ל, ב־13 ביולי 1965 בבית־רוז'ישץ'.

רוז'ישץ' היתה עיירה קטנה, עיירה יהודית טיפוסית עם אנשים משכילים, תלמידי־חכמים ו„עמך", עשירים ואביונים. החיים בעיירה התנהלו, לפני מלחמת העולם הראשונה, כמו בכל עיירה יהודית, אבל התבלטו בה במיוחד אנשי האינטליגנציה. מבחינה זו היא היתה מיוחדת במינה.

אני זוכרת, כשהייתי נערה, רחשה העיירה בחורי־ישיבה, גימנאזיסטים וסטודנטים במדים, שלמדו באוניברסיטה. היהודים שאפו לתת לילדיהם השכלה טובה. היה, אמנם, בעיירה בית־ספר רוסי, אבל ההורים היהודים לא רצו לשלוח לשם את ילדיהם, כיוון שלמדו בו גם בשבת וחששו מפני חילול־שבת.

אני עצמי לא יכולתי לנסוע ללמוד לבית־ספר להוראה, למרות ששאפתי מאוד להיות מורה. אבא היה אומר:

„אם את רוצה ללמוד, בבקשה. אקח בשבילך את המורה הטוב ביותר שיש בעיירה, אבל בתנאי שהמורה, שהיה, כרגיל, סטודנט, ילמד אותך בביתי. לא ארשה שתלכי ללמוד אליו הביתה".

כך התנהגו רוב האנשים. לא היה מקובל אצלנו, שבת תלך ללמוד אצל סטודנט בביתו.

לא היו בתי־ספר בעיירה, והיו לכן נזקקים ללמוד באופן פרטי. ההורים היו, לפי יכולתם, שוכרים מורים, שבאו הביתה ללמד את הילדות. הנערים, כמובן, למדו בחדרים ובישיבות.

השאיפה להשכלה

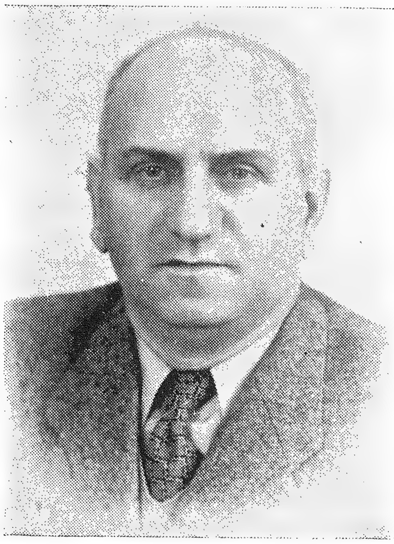
אני ואחי לייבל רצינו לנסוע לווילנה ללמוד, אבל ידענו שאבא לעולם לא ירשה שאעזוב את הבית. הצלחתי ליצור את האפשרות בשביל אחי לייבל, שילמד בלי שאבא ידע על כך. אני זוכרת, שארזתי לו את התפילין וזוג לבנים והוא נסע לווילנה. חשבתי בלבי, שאם לייבל יהיה בווילנה, אוכל, אולי, גם אני להצטרף אליו. אבל בינתיים למדנו אצל סטודנט, שלימד אותנו עברית ולימודים כלליים ברוסית.

קראתי ספרים רבים ומהם שאבתי חלק גדול מהשכלתי. למדתי בכוחות עצמי. התמסרתי גם לעבודה ציבורית־ציונית. תנועות־נוער לא היו בזמן ההוא. הסטודנטים נמצאו, בדרך כלל, בלימודים בערים הגדולות ולא היה מי שינהל את העבודה הציבורית בעיירה. קיבלנו בבית עיתון עברי, ודרכו למדנו להכיר את החיים היהודיים ברוסיה ובעולם.

בביתנו היה ספר־תורה ובחג שמחת־תורה היו מתפללים אצלנו תפילת מוסף. לייבל היה בחור מבריק מאוד. כשעלה לתורה היה תורם את תרומתו לקרן הקיימת. דבר זה עשה רושם עצום על הכל. והנה קרה אסון ואחי לייבל מת פתאום. מותו דיכא אותי מאוד לימים רבים.

עם פרסום הצהרת בלפור התחלתי לארגן את בני הנוער, בני החייטים, הסנדלרים והנגרים, לפעולה ציונית. שכרנו חדר ובימי שבת היינו מתאספים והייתי מספרת להם על ארץ־ישראל ועל החיים היהודיים ברוסיה. הבאתי לאספות האלו כל מיני חוברות תעמולה וקראתי לפניהם. הייתי מנקה את החדר במו ידי ולא רציתי שהילדים העניים — ילדי הפועלים — ירגישו את עצמם מקופחים. להיפך, רציתי להראות להם, שדווקא אני, בת ה„גביר" בעיירה, לא מתביישת לטאטא את החדר.

היו ברוז׳ישץ גם בחורים ובחורות שנקראו „סוציאליסטים״, ואלה היו דווקא מבני העשירים. אני זוכרת סוציאליסט אחד, שהיה בא לחייטים אחרי 8 בערב ומוציא משם את הפועלות שעבדו בשעה זו.

אברמ׳ל ואקסמאן, אחיה של לאה גביש.

השריפה הגדולה

כשפרצה מלחמת העולם הראשונה נשרפה כמעט כל העיירה. האנשים התפזרו לכל הרוחות. גם הבית הגדול שלנו נשרף. אבינו נפטר. נשארנו שלושה ילדים עם אמא. היתה לנו חנות סידקית ובית־מלאכה לאריגים. נאלצתי להתמסר לחנות נגד רצוני. ניהלנו את החנות לפי תור: מי שהתחתן יצא מהחנות והבא אחריו היה מקבל על עצמו את ניהול החנות. בשעות הפנאי בחנות קראתי ספרים.

כשפרצה המהפכה ברוסיה בשנת 1917 הלכתי לשמוע הרצאות יחד עם חברי, מהחיילים הרוסיים. פעם הגבתי על הרצאה נלהבת בצורה מופגנת:

„טוב, אבל לא שמעתי שאחרי המהפכה יהיה יותר טוב ליהודים!״

חייל רוסי, ששמע את תגובתי, השיב:

„חברה, נא לדבר קצת יותר בשקט״.

אז הבנתי, שגם בזמן המהפכה, בזמן החופש, אסור לומר את האמת. המציאות אחרי־כן הוכיחה את החשש הזה.

כעבור זמן נישאתי ליחיאל גלאזר. אביו היה רב וגם ליחיאל היה היתר־הוראה. שררה בינינו הבנה הדדית. לא יכולתי עוד להתמסר לעבודה ציבורית, משום שבינתיים נולד לנו הבן שמעון. המצב הכלכלי הורע ולא יכולנו עוד לחיות ברווחה כמו לפני כן.

לא יכולתי גם לבגוד בעקרונות הצדק, שהיו חלק ממני. כשבא, למשל, איכר לקנות בד לבגד וידעתי שהוא צריך תמורת הבד הזה למכור פודים רבים של תבואה — ריחמתי עליו ולא יכולתי לקחת ממנו מחיר גבוה. אף נהגתי לתת לו בד ממין טוב.

העליה לארץ

הגיע הזמן לעלות לארץ־ישראל. הייתי ציונית מילדותי וכל חיי חלמתי רק על ארץ־ישראל. כבר היו לי שם קרובים: אחותי עם בנים ובנות. אחרי השתדלויות רבות קיבלנו בשנת 1925 סרטיפיקט בלוצק באמצעות המשרד הארץ־ישראלי.

בארץ עסק בעלי בהובלת זיפזיף מהים. את הזיפזיף הובלנו על גמלים בארגזים עד לבניינים. הפרנסה היתה דחוקה ביותר והעבודה היתה מפרכת מאוד. היו ימים שלא היתה פת־לחם בבית.

כעבור זמן עזב יחיאל את העבודה המפרכת הזאת ונעשה מנהל בשיווק ירקות. מצבנו הכלכלי השתפר. אני עזרתי לפרנסתנו בכל מיני עבודות, ולא התביישתי בשום עבודה. כל הזמן גרנו בתל־אביב בתנאים עלובים. כשקיבלנו שיכון מאת ההסתדרות בתל־אביב חל שיפור ניכר בתנאי החיים שלנו.

הפכתי את הבית למועדון תרבותי. בשבתות התאספו אצלנו עשרות אנשים לשמוע הרצאות ושיחות מענייני דיומא. בעלי המנוח לקח חלק פעיל בפעולה זו. הוא הירצה על התלמוד, משום שהיה תלמיד־חכם ובקי בנבכי הש״ס.

גם במוצאי יום־כיפור התמלא הבית אנשים, שבאו לשוחח על הצום ועל החוויות של היום הקדוש. יכולנו לשבת עד שעה מאוחרת בלילה ולבלות בשיחות מעין אלה. כשהיה אחד, שהציג עצמו כבעל דעות שמאלניות, מספר איך עמד כל היום בבית־הכנסת עטוף בטלית ושקוע בתפילות — היתה זו חוויה בלתי־נשכחת לכל הנאספים. בשנת 1964 קרה האסון הגדול ובעלי נפטר.

יסדתי מעין „עזרה ראשונה״ הדדית בתל־אביב. אספתי כסף, מכשירים ותרופות ועזרנו לאנשים רבים בעת מחלה.

תווית־אריזה מבית־החרושת ואקסמאן וקושר מרוז׳ישץ׳ מלפני מלחמת העולם הראשונה.

ייסוד ארגון יוצאי רוז׳ישץ׳

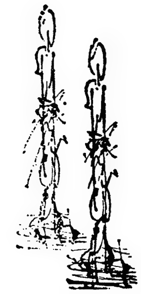
הקמתי את הארגון של יוצאי קהילת רוז׳ישץ׳. אחרי מלחמת העולם השנייה אספתי מספר אנשים מבין יוצאי רוז׳ישץ׳ על מנת לערוך את האזכרה הראשונה לקדושי העיר

שניספו בשואה. אזכרה ראשונה זו נערכה בביתי. באזכרה זו הצעתי את הנוסח הקיים עד היום, כלומר תפילת מעריב בציבור ואמירת קדיש. בקושי אספנו אז מניין יהודים למטרה זו.

אחר־כך יסדנו קופת גמילות־חסדים. נבחר ועד ואני נבחרתי כיושבת־ראש של הארגון. קופת גמילות־החסדים שהיתה אצלי, העניקה הלוואות לנזקקים ועזרה לחברים בשעת דחקם.

בשנים אלה הגיעו לארץ רבים מבני העיר והארגון גדל והתרחב. רכשנו את המועדון „בית רוז׳ישץ׳״ וניגשנו להוציא „ספר יזכור״ של העיר.

כל השנים הייתי מבקרת במועדון היפה שלנו. עכשיו אין עוד בכוחי לבקר בו, בגלל מצב בריאותי הרופף, אך אני מקבלת מידע מפורט על פעולות הארגון ואופן התפתחותו. חברים מיוצאי העיר מבקרים בביתי לזמנים תכופים ובשעת מחלתי אף ביקרו אצלי בבית־החולים. אני שמחה לשמוע, שהארגון מוכיח פעילות רבה. בעיקר אני שמחה מהעובדה, שבני עירנו השתלבו בחיי הארץ וכי הם פעילים בכל תחומי החיים במדינתנו.

יחיאל גביש

אדם יקר, אציל־רוח ועדין־נפש, נקי כפיים, אוהב הבריות ואהוב עליהם. תלמיד־חכם ומשכיל ונצר למשפחת רבנים. אביו, הרב יהושי גלאזר מטריסק, היה אחד הרבנים המפורסמים ברוסיה.

איש העליה השלישית. למד בישיבות סלובודקה וראדין אצל ה„חפץ־חיים״ וקיבל היתר־הוראה בגיל צעיר, אבל מתורתו לא עשה קרדום אלא הצניע־לכת והשתדל שלבו־שו האפור וחיצוניותו יסתירו את פנימיותו. היה לו מוח חריף וזכרון פנומינאלי, בעל־כוח הסברה ושכל־ישר ובדברי־הלכה ותלמוד התמודד עם גדולי הרבנים. הרביץ תורה ברבים ואת שיעוריו הסביר בשפה פשוטה ומובנת.

וכשם שדרכו בתורה ובמוסר היתה דרך הגאון, כך היתה דרכו בבניין הארץ ובעבודה. כל ימיו היה פרולטארי, פועל־שכיר שעבד עבודה פיזית קשה. ותיקי תל־אביב זוכרים ודאי את החלוץ אשר היה מוביל מהים אל סביבות מוגרבי גמלים עמוסי־זיפזיף. כל ימיו עבד וחי עם ההמונים — תגרנים, סב־לים, ועגלונים ודומה היה לאנשי סוף בית־שני אשר כפי שמסופר בתלמוד — היו מתלבשים כתגרנים וכסבלים ובזמן משאם ומתנם היו מחדשים הלכות ומצוות התלויות בארץ. גם יחיאל היה עושה כן בזמן עבודתו הקשה ומי שזכה להכירו מקרוב ידע שהוא חידש בענייני תורה, בהלכות הארץ, בעניינים שבין אדם לחברו ובשאלות חברה. ייזכר תמיד באהבה ובהוקרה.

י. אחד

ביום חורף ע״י תחנת הרכבת. לילי קרומירס, עם כדור שלג ביד, ברכה סורוקה, שמחה זויברמן (נפטר בישראל), אברהם קרומירס, פייבל שקורניק (ישראל), פלייש, שפירא (מנהל בי״ס „תרבות״) ואחיו.

בעיירת מולדתי

אליעזר שמאלי

אליעזר שמאלי נולד ברוז'ישץ'. אביו, ר' אברהם סמוליאר (סיקילר), היה מתלמידי החכמים בעיירה והעמיד תלמידים רבים. אליעזר עלה לארץ ב־1920. עסק בהוראה ושימש שנים רבות מפקח על בתי הספר הממלכתיים. התפרסם בספריו הרבים, המת־ארים את חיי החלוצים, אנשי העבודה והשמירה ואת חיי הטבע בארץ. ספריו ספוגים חיבה לנוף הארץ ולעבר שלה. אליעזר שמאלי התחבב מאוד על הנוער הודות לסיפוריו הרבים שפירסם ב„דבר לילדים", בו השתתף מאז ייסודו. אליעזר מוסר כאן רישומיו מביקורו בעיירת מולדתו בשנים 1934—1935, כפי שפורסמו בזמנם ב„דבר".

„כאן שמים כל כך קטנים, אני רוצה לשוב הביתה... — כה תינתה בלי הרף ילדת ארץ־ישראל כבת ארבע, שבאה עם אמה לביקור בעיירה בפולין. כאן שמים כל כך קטנים... והרגשה מדכאת זאת מלווה גם אותי, מהרגע הראשון בו נכנסתי לעיירת מולדתי הפעוטה.

אחרוני ימי אלול. בארץ־ישראל מהלכת עוד השמש בגבורות במרומי רקיע רחבים, חמסיני שלהי־הקיץ עודם משיבים את נשימת להטם תכופות. וכאן — שמי עופרת נמוכים ועגומים וגשם מטפטף בלי הרף, מטיל שממון וצמרמורת. ובוץ ורפש ברחובות, ואנשים שחוחים ומרודים לשים בו בכבדות, לשים ונאנחים.

עיירת מולדתי! מה יפה וחינגית ראיתיך בזכרון ילדותי. בכמה געגועים העליתי תמיד את שמך על שפתי במרחקים וכמה רטט ושמח בי לבי, עת גמרתי אומר לשוב ולראותך שוב אחרי שבע־עשרה שנות פרידה. ועתה — קודרת ודוויה את עומדת בפני, קן דמעות ועוני. שוק שומם, חנויות ריקות ואנשים עצובי מראה, מיואשים ומדוכאים. עצב עצור שפוך על פני האפרים הרחבים, המקיפים אותך בטבעת ירוקה ואף הנהר, הנהר „הגדול והיפה", אליו חמקנו קיץ־קיץ מתוך כתלי ה„חדר" הנמוכים לטבול בו את בשר ילדותנו הלבן והתמים, מה עלוב ומיותם הוא.

סרטיפיקאטים... סרטיפיקאטים...

נעלמו הערבות הזקנות והענפות עליהן התנדנדנו בימי שבת ומועד, וסוארי הקרשים הרבים והגבוהים אינם מקשטים עוד את גדותיו הירוקות. חבורות־חבורות סנוניות שחורות מתרוצצות על שפתו בציוץ בכייני, נפרדות ממנו לפני צאתן לדרכן הרחוקה. וקול שופר שבור ונוהה בוקע לסירוגין מתוך חללי בתי־המדרש, מספר על ימים נוראים, ההולכים וקרבים לתחום העיירה ומרעיד אף את הדגים במים...

רק נכנסתי לתחום העיירה, טרם הגעתי למפתן בית אמי הזקנה — וקהל זקנים וצעירים הקיפני ועצרני בלב השוק.

„שלום עליכם! היש לך כבר פרדס בהרצליה או בית בתל־אביב? והאם לא היכרתני? ואותי?!" — זקנים סבוכים, קפוטות־חול ישנות ומשומשות ועיניים עצובות. וידיים כה לבנות, מעוררות רחמים...

נשתנו הזמנים. עתה אינם שואלים עוד: הראית את הכותל המערבי או קבר רחל? אינם חוקרים, אם יורדים גשמים בירושלים הקדושה או שלג בטבריה של ר' מאיר בעל־הנס. נתקרבה ארץ־ישראל לעיירה, נכנסה ללב ולמוח. עשרות חלוצים עושים בחומר ובלבנים בתל־אביב ובחיפה, מרווים בזעתם את פרדסי נס־ציונה ושדות עמק יזרעאל.

נשתכחה אמריקה — וארץ־ישראל הועמדה במרכז וממנה מגיעים עתה תכופות הפונטים, הנעשים כאן לפודים של קמח ותפוחי־אדמה.

„הנכון הדבר, שבנאי משתכר פונט ליום? (עשרים וחמישה זהובים במטבע הפולנית!). וסנדלר, למשל, היכול אף הוא ,לעשות שם חיים'? נו, וחנויות ישנן בתל־אביב? וכמה משתכר בני — הטייח שב„בית וגן"? ושמא ראית את בתי, העובדת בגבעת השלושה? ואת אחי שבכפר יחזקאל לא ראית? הייתכן? והעיקר: שמא הבאת אי־אלו מאות סרטיפיקטים בתוך אמתחתך?... סרטיפיקטים, סרטיפיקטים" — אי־אפשר לתאר את הרטט בו תבוטא כאן המלה הזאת. צער וגעגועים, תקוה ואזלת־יד כרוכים יחד

בצלצול זה. בשוק ובבית־המדרש, בסדנה ובקלוב, בבית המרחץ ובבית־הקברות (להבדיל) — רק בהם ישיחו תמיד.

ומיום ליום הולך ומלפף איתך כאן הרושם, שכולם, כל העיירה כולה, על זקניה וצעיריה, מוכנים לסגור את החנויות, להניח את המרצע והמחט, להשליך את מקל־הבטלה שביד ולקום וללכת לארץ ישראל.

המצב החומרי של היהודים בעיירה רע מאוד. המסחר הולך ונשמט לאט־לאט מידיהם ועל בעל־המלאכה הולכות ונגזרות גזירות רעות יום־יום, כדי להגבילו ולהוציא את לחמו מפיו. בלב העיירה נפתחות חנויות־צרכניות של פולנים, הגוזלים את האיכר־הקונה מאת החנווני היהודי. ומחלבה אוקראינית גדולה ומודרנית נפתחה, מין „תנובה", המרכזת בידיה את החלב המובא מכפרי הסביבה ומכינה ממנו תיצרת שונה. והוא הדין במסחר העצים, התבואה וכדומה.

ויהודי העיירה מביטים בכאב ודאגה על ה„חידושים" הנוראים האלה, החידושים הנושאים בכנפיהם רעב וכליון ליהודי העיירה; ואין לאל ידם לעשות קטנה או גדולה... והממשלה תומכת בקואופרטיבים האלה, נותנת להם הלוואות לשנים רבית ומשחררת אותם ממסים וממכס. ואת כל נטל המסים הנורא היא מטילה על החנווני ובעל־המלאכה הזעיר, שברובם הם בני אברהם, יצחק ויעקב...

„פּוֹדאַטק! פּוֹדאַטק!" (מסים וארנוניות) — מלה איומה זאת נסרה באזני בלי הרף, במשך שמונה ימי שהותי בעיירה, מבוקר ועד ערב. מס־הכנסה, מס־מחזור, מס־דרכים, מס נקיון, מס משטרה, מס־מס־מס... אין איש חופשי ממסים, חנווני, רוכל, פועל, בעל־מלאכה ומנקה־ארובות. ואיש מיוחד ממונה על גביית־המסים בכל עיירה ועיירה, אקזקוטור שמו, המפיל פחד ואימה על העיירה ופורש עליה כנפי צלמות. ורשאי הוא להעמידך ברחוב, לפקד: ידיים למעלה! ולבדוק את כיסיך וארנקך.

כמלאך־חבלה יתרוצץ בעיירה מרחוב לרחוב ויתור אחר הטרף. ולכן ריקות הן רוב החנויות בעיירה מסחורה, כי רשאי הוא, האֶקזקוטור, לקחתה במקום מסים. ולכן שמורה אדרת השבת של אחי אצל שכנו. ולכן מוסרות דלתות ארון בגדיו מעל ציריהן ומוטלות באלכסון בתוכו — להמאיסו בעיני אותו איש... ולכן רבים, כה רבים, ה„יורדים" בעיירה, בעלי־בתים וסוחרים בעלי מעמד מאתמול, שהמסים הכבדים דלדלום והביאום עד פת־לחם, חזרה על הפתחים ואיבוד עצמי לדעת...

„תחילה התמרמרנו" — אמר לי אחד „היורדים" האלה בבת צחוק מרה — „אחר צעקנו, אחר בכינו ועתה — אנו צוחקים. למצב של לא־איכפת ושויון נפש הביאה אותנו הממשלה הפולנית והריני פוגש את האֶקזקוטור על סף ביתי בבת צחוק נוקמת ומבקש ממנו סיגרה, ולו זולה ומרה כמוהו...

ולכן עצובים כה פני חברי ל„חדר" ולישיבה. אותם משה, אלתר, שלמה ואהברמ'ל, שבמשך הזמן היו לחנוונים ולאבות מטופלים בילדים, ואנחותיהם כה תכופות ועמוקות. — דלדול גופני ונפשי, זקנה בלא עת ואזלת יד. לו רק השיגו סרטיפיקטים.

לו נפתח להם רק פתח ל„שם". כי הן בעוד שנה ושנתיים ויעברו את גיל השלושים וחמש — ואין תקוה עוד, והחלום אבד לעד...

שמיים קטנים ונמוכים ועננים כסמרטוטים מגואלים. וגשם מטפטף בלי הרף ואני מתעטף במעיל החורף הארצי־ישראלי; לש ברפש הקר, נאנח עם אחי וחברי ומתגעגע לשמש...

„אל תתפלל לשמש, ,מלמד'" — אומר לי בן־אחותי, הסוחר בבגדים מוכנים — „תמול הבאתי סוודרים מלודז' באלף זהובים — ולגשמים אני צריך..."

הוי, אבא חלקיהו, בן־בנו של חוני־המעגל, התפלל־נא אף אתה במקום מנוחתך בארץ־ישראל לגשם, כי אחיך האומללים שבפולין הרעבה זקוקים לפרנסה!..

א מ י

ואף אותה מצאתי בלב השוק, בנשאה ונתנה עם גויה זקנה, שישבה בעגלה עמוסה שקים וסלסלות. כפופת קומה, מדולדלת ומקומטה ושאל כבד ורטוב על כתפיה המצומקות...

אמא, אמא...

הציצה בי בין משאה ומתנה — וזרם דמעות גדולות פרץ מתוך עיניה העששות.

על הסטיר

נהר הסטיר מתפתל כסרט של כסף לצדי העיר ממזרח בינה ובין הפרבר הקרוי בפי היהודים „אונטערן בריק", לאמור „מעבר לגשר" ובפי הגויים — בשם וולניאנקה.

הנהר מזרים את מימיו בנחת צפונה, דרך ווהלין ופולסיה אל הפריפט, בקרבת פינסק — ומכאן לדנייפר ולים השחור.

משני עברי הנהר משתרעים כרי דשא נרחבים ודשנים. בחודשי הקיץ פושטים הקוצרים עם חרמשיהם ומכינים ערמות עשב יבש — שחת לחורף. המרעה בשטח זה קשה, כי האדמה רוויה מים והסוסים או הפרות שרעו היו שוקעים בבוץ. היה זה חזיון נפרץ כששכנים וידידים אצו עם חבלים לעזור להוציא את הפרה ששקעה בבוץ...

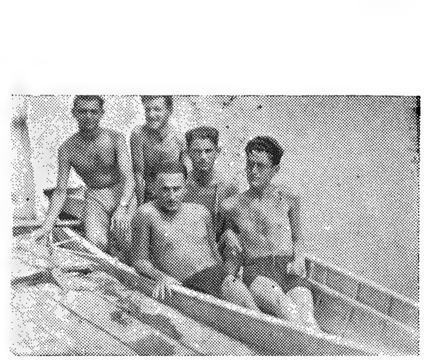
ילדי העיר היו באים לכאן ללקט את ה־פרחים הכתומים, הרעננים, וירק לשבועות, „לעפעכעס". ערב שבועות היו הזאטוטים מפשילים את מכנסיהם, נכנסים לבוץ וקוט־פים את ה„לעפעכעס". את הירק היו קוש־דים בחבילות ומחלקים לדודים ולדו־דות ולשכנים, כך שכל בית יהודי ובתי־הכנסת היו טובלים בירק בחג השבועות.

באביב, בהפשיר השלגים, היה הנהר עולה על גדותיו ומכסה את כל כרי הדשא. הוא היה מגיע עד לבתי היהודים בעיר ממש, ולפעמים אף מציף את הבתים הקיצוניים, שהיו בנויים בשטח נמוך. אז היה רוחב הנהר מגיע ל־2—3 קילומטרים, אולם בחודשי הקיץ הגיע רחבו לכמה עשרות מטרים בלבד.

קיץ על הסטיר

למרחצאות של גורלניק (ה„קאַפּאלניע") באים אנשים, בשעות אחה"צ, לשחות. בשעות הבוקר אפשר למצוא כאן רק נוער — תל־מידים בחופשה.

אתה נכנס למים ורועד מקור אף ביום קיץ חם. נערכה תחרות בשחייה, בחסותו של ראש העיריה זאפולסקי. את המקום הראשון לבנות, קבלה סוניה גרברסקי והשמחה היתה גדולה.

בסירה על הסטיר. מימין לשמאל: יידל מרמור, שמשון שפירא, פייבל שקורניק, מישקה מרמור וקלימבורד.

„לו זכה אבא...״ — לחשה מתוך יבבה חרישית ולא יספה. ואבא מת בינתיים. מכתב קצר, כתוב ביד בלתי למודה של אחד מנכדיו הצעירים, הודיעני לפני שמונה שנים, שסבא שבק חיים לכל חי, ומשכנו כבוד בבית־הקברות הישן.

אמי הזקנה והסוערה! רק חצי שנה, מערב־סוכות עד שושן־פורים, החזיקה מעמד בארץ־ישראל, בהעלותה שמה לפני שבע שנים; לילות כימים עשתה בבכי, בשבתה אתי בצריף קטן וירקרק, באחד משכונות הפועלים שלרגלי הכרמל. יום־יום בשובי לעת הצהרים לאכול את הכרובית שטגנה בעמל כה רב על גבי מכונת הפתילים, מצאתיה עומדת נשענה בחלון הפונה להר השומם ועינה זולגות דמעות.

„בתיה׳לה, חיה׳לה, שרה׳לה ורות׳לה״ — היתה חוזרת בלי לאות על שמות נכדותיה כמחרוזת יקרה — ומאנה להינחם...

ועתה אראנה בתוך קהל נכדים ונינים — ואבין להגיגה. כערבה זקנה שמוטת ענפים ועקומת גוף, אך מוקפת פארות ושתילים רבים וצעירים, כן תעמוד לה יום־יום בבית האח והאחות נטוי הגג ונמוך החלונות, ופניה הזקנים מגחכים ונוהרים. עוני, קדרות, מלחמה קשה על פת לחם יבשה, אך שאון חיים בריא סביבה וצחוק־ילדות.

נכד אחד בית״רי הוא, לבוש מדים ומוכתר כפתורים ומדליות פח ונחושת. ונכדה שניה ענובה עניבה צבעונית של „השומר־הצעיר״ ועגודה סרטים מסרטים שונים על כתפיה וכובעה הגדול... והשלישית, זאת חיה׳לה בת העשר, מבקרת בבית־הספר הפולני העממי ומדקלמת שיר פולני לכבוד צבא הרגלים הלאומי, שכידוני רוביו המצוחצחים מבריקים ככוכבים מול השמש הגדולה, העולה בתפארתה... ואחד „אדמוני״ הוא, נאבק עם שוטרים ונוגשים ונואם נאומים נלהבים על בירוביג׳אן הרחוקה, זו מדינת היהודים האמיתית...

„ופרנסה, אמי הזקנה? מהיכן פרנסה באה?...״

והיא מחייכת חיוך זקנים מלבב. מושיבה אותי על ידה כאז היותי שב בין־הזמנים מהישיבה שבעיר הסמוכה, שמה ידה על כתפי ולוחשת בבת צחוק: „אבא, עליו השלום, מביא לי לילה־לילה כסף ושם תחת כר מראשותי...״

„כסף ממש?״ — אני שואל ומסתכל בה בעיניים תוהות ונבוכות.

„בבוקר, בצאתי לשוק ובשלחי ידי במסחר — הרי זה נהפך לכסף...״ — היא לוחשת על אזני וצוחקת מטוב לב — „ברכתו נהפכת לזהובים פולנים, לבנים ומנוצצים״.

כל־מעינה והגיגיה באבא, כלומר, בקברו בעל ציון־המלט האפור ובמצבת האבן שעל ידו.

„סמוך לשיבתה מארץ־ישראל״ — סיפר לי שמש בית הקברות הזקן — „טרחה ועמלה והקימה מצבה נאה. ואורחת קבועה היא בבית הקברות, לא תחמיץ כל הזדמנות לבקרו. חתונה בין קרובים, ערב ראש חודש, תשעה באב וכל חודש אלול — שעות רבות תגרר לבית הקברות הרחוק־רחוק לבקר את בעל־נעוריה...

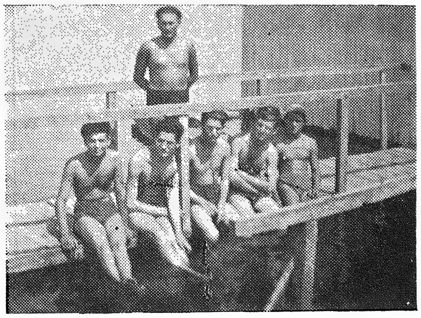
אך היא לא סיפרה לי מאומה. רק הביאתני עד המצבה, הזרועה כולה אותיות מרובעות וצפופות ולחשה חרש:

„הנה כאן נח אביך ז״ל בשכנות עם ידידי נעוריו, זכותם תגן עלינו...״

וכי לעצמה היא צריכה לדאוג? היא מנחמת אותי ומוחה את עיניה השלוות — וכי מה היא ומה חייה... בן־אחד חולה יש בעיירה לא סמוכה והוא מטופל בבנים, ובן שני ישנו ואין לו מזל. ובת אחת מתה ונשארו יתומים ויתומות רבים — אבוי לאמא!...

ובטיילנו ערב אחד על הגשר שעל פני הנהר וידי בתוך ידה, כאז היותי בן שבע והנני מהלך אתה בשבת לבקר את הדודה הזקנה שמעבר לגשר — סחה חרש: כלומר, אין לומר שהיא מצטערת על עזבה את ארץ־ישראל. אך את האמת אין היא רוצה להעלים ממני: מוכנה ומזומנה היא לעלות שמה שנית, אם ארצה להעלותה אתי... שקיק מלא מעפר הארץ הביאה אתה בשובה לעיירה, רכוש גדול. והאנשים מתים. כל חבריו של אבא ע״ה הלכו לעולמם. רב משה שוחט, רב שלמה בעל־קורא ורב חיים מלמד. אינם. ברוך דיין אמת. וקמעא־קמעא חילקה את העפר היקר ולא נשתייר לה הימנו ולא כלום...

בהיותה שם אמרה, שרצונה למות בין יהודים, כי יהודים מעטים היו אז בארץ־ישראל. ועתה — הרי כל העיירה כמעט שעברה כבר לשם. נו, ובוודאי נוסעים לשם גם

המרחצאות של גורלניק על הסטיר.

מעל גשר העץ (המחבר את העיר עם („אונטערן בריק״) מציג מישה קורן אקרובא־טיקה. הוא קופץ מהגשר למים מגובה של כמה עשרות מטרים ולמראה מעשה נועז זה, עומדים ותוהים עוברים ושבים, בייחוד יל־דים, המעריצים את מישה קורן, בגלל גופו היפה והשזוף ובגלל היותו ספורטאי נועז.

והנה גם סירה באה. יעקב פלאש, שבא לחופשת הקיץ (הקניקל) מלימודיו בווילנה, קיבל מאיכר שכן בטופילנה סירה פשוטה והזמין את חברו, שבא לחופשת הקיץ מלמו־דיו בווארשה, ושניהם חותרים במשוטים, בידיים בלתי אמונות ומתקדמים בכיוון לגשר הברזל.

מעטים מאוד מבני הנוער המשיכו בלימו־דיהם מחוץ לעיר. היו שהגיעו לגימנאסיות בערים הקרובות: בקובל — הגימנאסיה „תרבות״ והיגמנאסיה של ארליך, או בלוצק בגימנאסיה הממלכתית. הדבר היה כרוך בהוצאות מרובות, שההורים לא יכלו לעמוד בהן. וכך, נערות ונערים מוכשרים רבים, ששאפו מאוד ללמוד ולהתקדם — לא יכלו לצאת מהמעגל הצר של העיירה. בודדים ביותר הצליחו להגיע למקומות תורה גדו־לים, לווילנה או לווארשה.

כשהגיע הקיץ ונפגשו על הסטיר, לאחר תקופה ממושכת בנכר, היתה זאת חוויה מיוחדת להחליק בסירה על פני הסטיר הכחול, כשמשני עברי הנהר מתמשכים שטי־חים ירוקים ומעליך צפורים מצייצות.

לפעמים יכולת לראות סירות ענק (ביי־דאקעס) ש„פולישוקים״ (איכרי פולסיה) גוררים אותן נגד הזרם בכיוון ללוצק, ול־היפך — עם הזרם בכיוון לפינסק. על פי רוב היו הן קשורות זו לזו. אלה היו סירות ענק, שאנשים שהיו מהלכים על שפת הנהר, משכו־גררו בחבלים שהיו קשורים לגופם.

הסירות היו טעונות לבנים, שקי־קמח וסחורות אחרות. בוודאי עברו שבועות רבים עד שהגיעו ליעדם (לוצק מחד ופינסק מאידך). מעניין היה לראות את ה„פולישוקים״, שנעלו לרגליהם „פאסטעלעס״, סנדלים קלו־עים מקליפת עצי ערבה, במקום נעליים,

והיו חיים על לחם צר, עושים את מלאכתם יומם ולילה.

ביום חם אחה"צ, ובמיוחד ביום ששי, ערב שבת, היו מרבים אנשי העיירה לבוא אל הנהר. היו שטבלו במרחצאות והיו שהראו כוחם בשחייה. אני זוכר את חנן מוז, שהיו מתפעלים משחייתו: ,,אוי, לייגט ער קלאפטער"...

בשבת היה הנהר הומה קהל רב. אל הגשר השני, גשר הברזל, שהיה הרחק מחוץ לעִיר, היו מגיעים רק חובבי טיולים מעטים. היה זה גשר המיועד לרכבת בלבד, כי כאן עברה מסילת הברזל וארשה—קיוב. גשר זה לא שימש למעבר לעגלות ואף לא לאנשים.

בחורף שינה הנהר את מראהו באופן קיצוני — הוא נתכסה כולו קרח ונערים החליקו עליו. מחוץ לעיר היו האיכרים עוברים על הקרח בעגלותיהם, בלי להזדקק לגשר הרחוק.

הדייגים, על־פי־רוב לא־יהודים, היו מעלים מן הנהר שלל דגים, בין בקיץ ובין בחורף. דגים אלה הובאו לשוק לכבוד שבת...

כן היו חוצבים גושי־קרח גדולים ומעבירים אותם למרתף מיוחד, חפור באדמה, על־יד בית־הכנסת הגדול, ומטמינים אותם למשמרת לקיץ — לרפואה, שלא נזדקק לכך, בשביל חולים חו"ח...

א. ר.

קבוצת נוער על שפת הסטיר: יוסי פיזנהולץ, סוניה סטוליאר, גיטל ליברמן (פיזנהולץ), גדליה קוס, שמואל זבורשבסקי, ר. קופיט, גרשון שפירא. צולם באוגוסט 1933.

מעיירות אחרות... ושוב לא תירא... עתה ארץ יהודית היא ארץ־ישראל ודאי. וגם, גם להוצאות הדרך אין היא זקוקה, חלילה, כי „צרור" יש לה, באוספה פרוטה לפרוטה מהיום בו שבה לעיירה — למטרה זאת...

עמדנו נשענים במעקה הגשר הרטוב והחשינו. רוח קרירה נשבה ועננים שחורים שטו בשמים. והמים בנהר זרמו ברנן עגום, מטיל נהיה בלב. ואני החדרתי את מבטי בפניה המקומטים של אמי הזקנה וחיפשתי בהם את הקווים אשר הנחילה, כה הנחילה לבניה יוצאי הלציה: עקשנות סוערת, עמידה ברשות עצמית ויצר נדודים... וגם מעבר לארץ־ישראל...

ירק לשבועות

בשובי מקבר־אבות — עברתי על גשר עץ קטן, הנטוי על פני אמת מים. מבלי משים נתעכבתי רגע על פני קרשי הגשר וסקרתי סביבי. ערבית זקנות וענפות וצפצפות זקופות וצהובות עלים. וחישות־חישות קנה סוף, גמא וחשיפה. ומעיינות־מעיינות נובעים בנחל פה ושם, מעלים בועות מכסיפית וחול מזהיב. ובני־אווז על פני המים, ונוצות שמוטות פזורות פה ושם...

„בנחל הזה היינו קוטפים ירק לשבועות" — אמרתי חרש ואחי פרץ בצחוק. תמה הוא על זכרוני הטוב, כביכול... — וכי עלולים דברים כאלה להישכח?! שני ימים תמימים שלפני החג היינו בוססים בביצה הטובענית הזאת שמסביב לנחל; כשמכנסינו מופשלים למעלה ואולרינו בידינו, והננו מקצצים בלי הרף את העלים הרעננים והריחניים, הירוקים בראשיהם, צהבהבים באמצעיתם ואדמדמים ביסודם... כמה צחוק, זמר ומשובה־ילדותית ליוו את הקציר הזה!

והאם לא מכאן, מנחל זה, ערבות אלה וחשיפה זאת ינקתי אהבה לרקפת, להרדוף ולזית שבשנותי הבאות?... ומשם ממולי, מעל ההר הרם, היו יורדים ה„שקצים" שב„חוטור" (חווה) הבודד שהתנשא עליו, משסים בנו את כלביהם וממטירים עלינו מטר אבנים, קללות וקריאות גנאי וניבול... ומעבר השני של הגשר היה יוצא אלינו תמיד ר' חיים הזקן, בעל בית־הבד, בחזיתו המשומנת והמפיצה ריח כוסבה, ומשמיע לנו מוסר, שלא נתגרה בגויים, כי על כן בגלות אנחנו, בארץ לא לנו....

„הביתה! הביתה!" — הגיע פתאום לאוזני בליל־קולות סואן ביידיש — ומאחד הבתים הסמוכים לנחל פרצו עשרות ילדים ונערים בערבוביה, צאן־קדשים... כובעים שמוטים, גרביים משולשלות, חתימת פאות ופנים חיוורים־חיוורים. השהיתי מבט ממושך על הבית המוקף ערבות, אימצתי את כוח זכרוני — והכרתיו. כן, זהו „ביקור־חולים", הבית אשר שימש לבית־חולים ציבורי בעיירה, במשך כל שנות ילדותי. שומם ועזוב היה עומד תמיד, נטול טיח וסיד וחסר שמשות. בית־מקלט אומלל לחולים עניים כרוניים היה משמש, מחסה לחשוכי־מרפא. כאן ראינו אנחנו, הילדים, תחנה אחרונה, בדרך לבית־הקברות הסמוך...

ועתה עשו בדק לבית הישן והעזוב והתקינוהו לתלמוד־תורה — אומר אחי פרידל — ה„חדר" היחיד, ואולי האחרון, בעיירה.

ביקור ב„חדר"

„תלמוד־תורה". היזהרו בבני עניים, שמהם תצא תורה — אני נזכר במאמר העברי שהיה כתוב על קופסת הנחושת הגדולה, שבה היה חוזר רב הירש־לייב, מלמד תלמוד־התורה, על פני בתי העיירה בערבי שבתות וחגים... ותמונות מתמונות שונות חוזרות ונעורות במוחי, מחיי תלמידי בית־החינוך הזה. הנה אראם עדר גדול וסוער, בלכתם לפני לוית־מת חשובה בעיירה והם גועים בקולי קולות: „צדקה תציל ממות"!... והנה הם מהלכים זוגות־זוגות וארגז־עץ בידם — לאסוף בו נרות להילולא של משה רבנו ע"ה או „צדיק" זכרו־לברכה. והנה יעברו בפורים על פני בתי העיירה, כתנותיהם הלבנות על בגדיהם, מסכות נייר על פניהם והם מציגים את „מכירת־יוסף" ו„מגילת אסתר" במחיר פרוטות נחושת אחדות...

„ומי משמש עתה בתור מלמד ומשגיח בתלמוד־תורה?" — אני שואל את אחי ומסתכל בתשומת לב בילדים העוברים לפני על פני הגשר וילקוטי־בד או סלסלות בידיהם.

לא. אין אחי נוטה לגלות לי את הסוד הזה. רוצה הוא להפתיעני. האכיר אכירהו אם לא... ואנו מתקרבים לתלמוד־תורה וסרים לתוכו: חדרים גדולים ושוממים ושולחנות וספסלים ארוכים. כאז לפני עשרים והמש שנים. רק לוח עץ שחור ושרוט נוסף, הידוש נועז ונורא...

והפתעה באחד מחדריו הפנימיים בשבילי, באמת הפתעה: רבי יונה מלמד, רבי המסכן והעני, שלמדני תורה במשך שנים כה רבות!...

„שלום עליכם, רבי רב יונה!"

„עליכם השלום, יהודי מארץ־ישראל!"

כן, רבי יונה, הכירני.

„שקץ שכמותך" — הוא אומר וצוחק — „אינו נשכח על נקלה. התזכור את אשר עוללת לי באחד הימים?" — הוא שואל וקורץ אלי באחת מעיניו קצרות־הראי — „הו־הו, בחור כהלכה היית. עוד הדבר שמור בזכרוני יפה־יפה" — הוא אומר לאחי: „פעם הודעתיו את עוצם ידי, הרי בימים ההם רשאים היינו עוד להכות..." — הוא מוסיף בלגלוג. — „בקיצור, סטרתי לו אחת ושתים. מה עשה בחור זה — הלך הביתה והוציא קול, ששברתי את מפרקתו רחמנא ליצלן. לא פחות..."

„כן. כן!" — אני קורא ופורץ בצחוק: „כך סחתי לאמי אז — הרבי שבר את מפרקתי, ושלושה ימים שכבתי במיטה ולא הזזתי אבר..."

„רק אביכם ז„ל הבין, שמערים הוא" — הוא מוסיף ובת־צחוק רחבה מתפשטת על פניו האציליים — „וביום הרביעי הוסיף לו כהנה וכהנה ושלחו לחדר... הוא הבין לרוחי, אביכם ע"ה, כי אף הוא היה מלמד בנעוריו... ואף אתה תבין עתה ודאי לרוחי" — הוא אומר ומוחה בשרוול קפוטתו את הסיד שדבק בכובעו — הן מורה אתה... בארץ־ישראל אמנם, אך מורה. אי אפשר בלי מכות. חנוך לנער על פי דרכו... לילד שוט ולנער — מקל. ואתה מה, אינך מכה?" — הוא שואל וחובט על כתפי — „איני מאמין... צריך להכות..."

רבי יונה מלמד! כמה שמחתי לראותו שוב. ושינוי ניכר לא חל בו כמעט במשך עשרים השנה. קטן־קומה, ארוך־זקן ורחב־מצח... ונדנודי העיניים העצבניים, המוסיפים לפניו החיוורים ארשת של ילד קטן וחביב, בעל־חלומות ופחדן... הרבה למדתי מפיך, ר' יונה, ותמיד אזכרך בגעגועים ורחמים. אהבה לעמוס, הרועה והנוקד שבתקוע המדברית.

משיכה נפשית לאגדה ומדרש וסיפורי חסידים — ממך באו לי כל אלה, מידך הרחבה, מפיך המפיק מרגליות. בימות השבוע, בשבתות ובמועדים ואף בין־הזמנים — תמיד כנסתנו סביבך, כדוגרת טובה זאת, מהנה את נפשותינו הכמהות והעורגות באגדה יפה, פתגם נאה ומדרש מושך את הלב...

היום קצר והמלאכה מרובה! — היית מזרז בנו תמיד ללימודים — ועתה מה הבן אבין את דבריך העמוקים, ר' יונה רבי! הן אף אני חוזר עתה על דברים אלה ממש יום־יום, שעה־שעה — באזני תלמידי אני: „הוי, הוי, ילדי ישראל: היום קצר והמלאכה מרובה, מרובה!".

וכאז כן עתה — עני מרוד הוא רב יונה. ואין פת בסלו. ושתי הילדות הקטנות, שתי הילדות המסולסלות הללו, שהיו עומדות מאחורי פרגוד העץ שבחדר וקורצות בעיניהן כדי להצחיקנו — הן כבר הגיעו לפרקן וזקוקות לנדוניה ובגדי חתונה... וכסף אין... והיה אם רב יונה מסכים בדיעבד לשלחן אפילו לארץ־ישראל.

„אדרבא, תהיינה איכרות שבעות ולא נשות־מלמדים רעבות" — הוא אומר אלי בצחוק — אך ה„הסתדרות" עומדת לו לשטן על דרכה, כי כל־באיה לא ישובו̤ן...

„חס ושלום, רבי יונה"! — אני קורא תגר וסותר את דבריו — „אין אנו נלחמים בדת ואין אנו מעבירים על הדת, חלילה. אנשי „הפועל המזרחי" הדתי חברים הם בהס־תדרות ורבים החברים בהסתדרות המתפללים שלוש פעמים ביום ונזהרים בשמירת שבת ומאכלות אסורים..."

„כך השמיעו באזניו השכם והערב" — הוא אומר. הן לעליה לארץ־ישראל אין הוא מתנגד, חלילה. אדרבה, וכי מה יש לנו כאן? מחר שבת ואחר שני ימי חג — ופרוטה

ר' אברהם סיקילר

הכרתי אותו לעת זקנתו. כשסיימתי את הלימודים בישיבה בכיתה הגבוהה אצל הרב ר' שלמה ז"ץ, ולא היו עוד אפשרויות של לימוד בדרגה מתקדמת יותר בעיר, המליץ ר' אליהו פפר לפני ר' אברהם לקבלני כתל־מיד יחיד.

בשנות חייו האחרונות הקדיש ר' אברהם את כל זמנו ללימוד תורה ובעיקר גמרא. היה קם לפני עלות השחר והולך אל בית־המדרש — בחורף, כשהוא עטוף שמיכה על צווארו, מגפיים כבדים לרגליו, בידו פנס ישן — השלג והכפור חורקים תחת הרגליים והרחוב ריק מאדם.

בבית־המדרש היה יושב ע"י התנור הגדול, המוסק בגזרי עץ גדולים, ולומד מסכת „שבת", מסכת „נדרים" ועוד. אחר תפילת הבוקר, במנין הראשון, היה נוהג להתעמק בדברי „אור החיים" שבחומש „חק לישראל".

כשרצינו לשלם לו שכר־לימוד, לא רצה לקבל. טען: הוא אינו תלמיד, הוא חבר לי...

לפעמים היה מפסיק משנתו לרגעים מספר והיה מספר על בניו אליעזר ומנשה שבארץ־ישראל. על אליעזר דיבר בנימה של גאווה, על היותו סופר וחלוץ. לדבריו נתלוותה גם נימה של צער, על שבניו, כדרך כל החלוצים אינם שומרים מצוות. אני זוכר שהראה לי קטעי עיתון מארץ־ישראל ובו מודפסים סי־פוריו של אליעזר. דומני שהיה זה העיתון „דבר".

בהערכה מיוחדת היה מדבר על אשתו, שהיתה המפרנסת של שניהם. היתה קונה בשוק תרנגולות, ביצים, חמאה ומוכרת לעקרות־בית.

מדי פעם בפעם היו מקבלים מבניהם בארץ סכומי כסף, שיחד עם רווחיה של אשתו, הספיקו לקיומם הצנוע והשקט של שני הקשישים ואף למתנות צנועות לנכדים, ילדי הבן פרידל סמוליאר והבת שיינדל, הנשואה לר' משה טפר.

לעיתים היו מבקשים אותו לעבור לפני התיבה כבעל תפילה. על אף גילו, היה קולו עמוק ולבבי. היה מבטא בהטעמה כל מלה ומלה שבתפילה, כמי שיודע את פירוש ה־מלים. לעומת זאת היה כועס, כאשר הרשו לגשת אל העמוד „עם־ארץ" שאינו יודע „עברי", שאמנם קולו חזק, אך אינו מבין פירוש המלים ומסרס את הכוונה שבתפילה. הוא לא אהב את ה„בור" ו„עם־הארץ", אנשים שלא ידעו מעט תורה — לא נחשבו בעיניו.

לפעמים היה מספר לי על ויכוחיו עם שכנו הגרמני שמייכל, שעל אדמתו עמד הבית הקטנטן, בו התגורר עם אשתו בשנות חייו האחרונות.

שמייכל היה שייך לדת האוונגלית והיה משכיל ובקי בכתבי הקודש. אהב לשוחח ולהתווכח על ישו הנוצרי. ר' אברהם היה סותר ומבטל את טענותיו והוכחותיו ורמז

על מוצאו האמיתי של „נביאם" בעקיצות שנונות.

פעם אחת נגנב מכיסו של ר' אברהם סכום של, דומני, 30 זלוטי — שעה שישב ולמד בבית המדרש. נראה שאחד „האורחים", שהיו נוהגים לבוא לעיר לקבץ נדבות והיו ישנים על ספסלי בית־המדרש, שלח יד לכי־סו של ר' אברהם.

הדבר גרם לו צער, שכן היה זה סכום גדול למדי בימים ההם ובעיקר אצל אנשים עניים כמוהו. כמה מידידיו אספו ביניהם את ה־סכום ורצו לתת לו — אך סירב לקבל.

הסתפק במועט שבמועט, בקב חרובין ממש. עיקר הנאתו — דף גמרא ולעיתים שיחת חולין.

שמעתי שבגיל צעיר קראו לו „דער מעשה־זאָגער" על שום נטיתו לספר מעשיות. בשנים האחרונות קראו לו בשם סיקילר, כי בא, כנראה, מעיירה הקטנטונת שמצפון לרוז'ישץ', או אולי שהה שם מספר שנים. שם משפחתו היה — סמוליאר.

כשהחלטתי לנסוע לווארשה להמשיך את לימודי, הצטער מאד אך לא אמר דבר נגד תכנית זו.

בבואי לחופשת הקיץ, קשה היה לי לבוא אליו ולראותו בצערו. היה מ„שומרי הגח־לת", רחוק ומתרחק מחיי המעשה ומהבלי העולם הזה — כולו נתון לגמרא, לרוחניות; מתעמק, מחטט ומאושר לדלות פירוש נכון, רעיון חדש בספרים ישנים וקדושים.

דיבר בביטול־מה על כל החכמות החיצו־ניות ובכל זאת הבין לרוח הזמן, אלא שלא יכול היה להשלים עם התרחקות הדור הצעיר מהמקור וההינתקות מן המורשת של דורות.

אבנר רחמיאלי

אין לפרטה. אין חול ואין שבת. ועבודת אדמה? — אף הוא יודע עבודת אדמה.

הן תזכור: בימי המלחמה, כאשר כבשו האוסטרים את ווהלין מידי הרוסים והכפרים האוקראינים נתרוקנו מתושביהם — יצא הוא עם משפחתו לכפר והיה לאיכר, איכר ממש... דש את התבואה שהשאירו האיכרים בגרנות בבירחם. עקר והוציא את תפוחי האדמה שזרעו הללו, ואסף את פירות העץ: תפוחים ואגסים, שזיפים ואפרסקים...

„לו רק השיג סרטיפיקט..." — הוא גומר אחר שתיקה ממושכת ונאנח עמוקות.

„ואני הן זקוק לשניים: לצפורה, ולנחמה — שני סרטיפיקטים לו היית יכול להשיג בשבילי, בחור שכמותך..."

רק שני סרטיפיקטים כדי לעמוד לו בדוחקו של רבי היקר, רב יונה מלמד...

דודי הירש וולף

„ראו־נא ראו, כך נוהג איש, המחנך את ילדי ישראל בארץ הקודש!..." בקריאה זאת פגשני דודי הזקן הירש־וולף, בשבתי מול שבר־ראי שבבית אחי ופני רוויים קצף־סבון.

„אווירא דארץ ישראל מחכים" — הוסיף באנחה וצבט את אוזני צביטה ממושכת, כמנהגו בי לפני עשרים וחמש שנים...

„ואני אמרתי" — פנה לאמי, אחותו, בהרימו את מטהו העבה דרך איום — „ששם, לפחות שם, הפרצוף היהודי עודנו נשמר: כובע, פאות וחתימת זקן..."

„שלום עליכם, דודי הירש־וולף!" — עניתי לו.

„עליכם ועל בניכם!" — ענה לי דודי הירש וולף הזקן והפיקח דרך לגלוג ותקע לי יד שעירה ומקומטת — „אוי לדור שאתה מלמדו תורה. בעצם, טינא לי בלבי עליך. לא לזה התפללתי. אלא שחכמינו ז"ל הקדימוני וגזרו לזכותך: כל הדר בחוץ לארץ כאילו אין לו אלהים. ואתה — דוקא אתה, הרי יש לך אלהים, השכינה בכבודה ובעצמה".

זקנה ושיבה קפצו על דודי הירש־וולף, אך ליחו לא נס ממנו ורוחו לא כהתה. עיניו השחורות מלאות חיים ולגלוג. אצבעותיו צובטות בלי הרף את בנות אחי ואחותי הצרות עליו. ופיו כמעין המתגבר. פתגמים ובדיחות, מאמרי חז"ל, ו„חתיכות" מדרש ו„עין יעקב". נחתום היה במשך שנים רבות. נשרף באישו של גיהנום־תנור ימים ולילות, אך נטיה עמוקה ל„אותיות זעירות" קננה בו מאז ומעולם.

ועתה, לעת זקנה, עזב את ה„יריד" (עניני עסק ומלאכה) וכולו קודש לאדוני. את רוב יומו הוא מבלה בבית־המדרש, ואף בימות החול הוא לובש קפוטה ארוכה ונקיה וחובש כובע־קטיפה מבריק, המשווים לפניו העטורים זקן ארוך ויפה — ארשת של בר־אורין...

„נשמו ונתרוקנו בתי־המדרש בווהלין, בעוונותינו הרבים" — בוכה דודי הירש־וולף באזני מרה — „ודרכיהם אבלות, אין ,מתמידים' ואברכי־משי וקולות־סלסול הוי, אמר אביי — אינם בוקעים עוד מתוך חלונותיהם". ואף עשרת הבטלנים פסקו, נסוגו ומתו. והוא הוא המחיה את „חברת־תהלים" ו„חברת־משניות" וחולם על חברת „עין־יעקב", כבימים הטובים שעברו...

„ושם, אצלכם, ישנם בתי מדרש?" — הוא שאלני וקורץ באחת מעיניו.

„ודאי, דודי".

„נו, ומתפללים ולומדים בהם?" — הוא שואל ונוקש במטהו ברצפה לחיזוק שאלתו — „אמור לי את האמת, את כל האמת — ישנם וישנם. נו", — היא פונה לאמי הזקנה בהרמת מטהו — „ואת שבת משם ואמרת שכולם גויים?!..."

„עתה באו שמה כבר יהודים מסתמא..." — מצטדקת אמא ומסמיקה — והנכדים הרבים צוחקים כולם.

ודודי הירש־וולף נאנח אנחה עמוקה. וטעמה של אנחה זאת ידוע לי מהרגע בו נכנסתי לבית אחותי. — אשתו, דודתי חיה־שרה, עליה השלום, זה קרוב לשנה ששבקה חיים לכל חי והדוד ממאן להתנחם. וכי קל הדבר? ששים שנה חיו יחד כזוג יונים, ועתה, לעת זקנה, נשאר לבדו, דך ונכלם... ואין הוא רוצה לעבור לבתו בשום פנים. ולבדו ישפות לו את קדרתו מדי יום ביומו וישמור אמונים לדודה הטובה, חיה־שרה.

„נו, ומתי תסור לבקרני בביתי אני?" — שואל הדוד הירש־וולף וקם ללכת

לתפילת מנחה — „היתכן שתעבור על בית־מלוני ולא תסור לשבת בצל קורתי?״ — הוא מוסיף בלשון האגדה החביבה עליו.

„ובמה תכבדנו?״ — שואלת אמא בלגלוג קל.

„בפירורי מצה...״ — עונה אחת הנכדות — וצחוק ממושך פורץ מפי כולם.

אמא מהסה את כולם ברוגז והדוד הירש־וולף מאיים עליהם במטהו ויוצא לדרכו לבית־המדרש. וכשיצא — סיפרו לי הקטנים את פשר פירורי המצה האלה:

לפני הפסח — הוזמן הדוד ל„סדר״ לבית בתו. והדבר מובן מאליו. הרי בתו היא. וכי לבדו יסב בליל הפסח?! אך הוא סרב, אין הוא רוצה ליסב בפסח הראשון עם מי שהוא. עדיין רוחה של הדודה חיה־שרה, עליה השלום, מרחפת בחדר. הלך לשוק וקנה ביצים ותרנגולת, החמיץ חביונה סלק והעמיד צנצנת יין־צמוקים. ואף מצות קנה לו וחרוסת, ושאר ירקות...

הבת, תאר לך, הרעישה שמים וארץ. היתכן? האין עצמו ובשרו היא? ושמא פסחה הוא אינו כשר חלילה? העיקר: מה יאמרו הבריות?... אך הוא בשלו. אחת אמר — ולא ישנה.

תקיף בדעתו הוא הדוד הירש־וולף ונוהג בחייו ביד רמה. מה עשתה הבת? קמה והלכה אל הרב בעיירה והזמינה את אביה לדין תורה... עד כדי כך הגיעו הדברים! והרב פסק לטובתה של הבת דווקא. הן היא רוצה לקיים מצוות כיבוד אב! (מוסיפה אמא ממקום שבתה על המטה...).

והדוד נוצח. חסיד נלהב של הרב החדש הוא ואת פיו לא ימרה. ונכלמה חביונת הסלק, והחמיץ היין. והמצות שרדו. וטרם הספיק לאכול את כולן במשך כל ימי הקיץ...

„שלום, דודי הירש־וולף, להתראות בארץ־ישראל״!

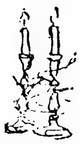
ערב־אלול צונן ואני יוצא את העיירה, אחר שמונה ימי ביקור ארוכים וקצרים. בין מנחה למעריב יצא ללוותני.

דמדומים נוגים ותוגת סתיו ברחוב בית־המדרש. העצים הבודדים שעל יד בית־הכנסת מתנועעים לרוח הערב ועלים טרופים נושרים מהם ושוקעים בבוץ הדלוח. דודי הירש־וולף נרגש ומוחה את עיניו במטפחת האדומה והגדולה שהוציא מכיס חזהו.

„מה אמרת? להתראות בארץ־ישראל״? — הוא שואלני ושם את ידו על שכמי — „השם יודע. וכי מה אעשה שם, אכנס למושב זקנים?! הרי אני על סף הגבורות. כלומר, מה רציתי להגיד לך? הענין הוא שחיינו בטעות... בנינו ובנינו והרוח עוקרת. מאות בשנים נתנו את אוננו וכוחנו לרוסלנד ופולין — וידנו ריקה״.

„הגענו עד עברי פי פחת... הנה הקימונו בית כנסת חדש. ומה יהיה עליו? ומה ערך לחיינו ועמלנו כאן בכלל? — והשנאה גוברת מיום ליום. והנה גרמניה, ומי יודע מה ילד יום? רחמנא ליצלן! התראה את צאן־קדשים אלה?״ — הצביע על מחנה ילדים ונערים שצבאו בחצר בית־המדרש — „את אלה הצילו. כאן אין להם תקומה. עשו למען תינוקות של בית רבם...״

ובצעד ישישים כבד ואטי שב לבית־המדרש, להתפלל ערבית, תפילת „המעריב ערבים״. עבודת אדמה.

ישראל בן־אריה

בשנת 1933 סר לביתנו „עולה חדש״ והציג עצמו בשם ישראל זיניוק. לדבריו עבד כמורה בביה״ס „תרבות״ שבעיירת מולדתי ועתה עלה לארץ־ישראל ואומר להמשיך בהוראה.

איש הנושא שם־משפחה זיניוק — לא היה זקוק להמלצה בפני. כי רב ישראל בר זיניוק, דודו לפי דבריו, היה ידוע בעיירתנו בשם ה„עילוי״. ובן־דודו, מוישקה, שלמדנו שנינו תורה מפי מלמד אחד, נשא אף הוא תואר זה עוד בגיל שלוש עשרה שנה. הלכתי והצג־תיו בפני מנהלי „המרכז לחינוך״ והללו שלחוהו למושב בלפוריה לשמש בו מורה ומרכז בית הספר הכפרי.

ואכן, לא הכזיב האברך הנמוך והרזה ובזמן קצר נתברר שלא בן אריה בא לעבוד כמחנך ילדי העובדים שבעמק יזרעאל, אלא „אריה דבי־עלאי״. וכאשר באנו כעבור שנים מעטות לעמק, לעבוד בביה״ס המרכזי שבכפר־ילדים, מצאנוהו כבר מושרש ומעורה בארץ־ישראל, מקובל על תלמידיו, מכובד על־ידי הוריהם ואהוב על ציבור המורים כולו שב־עמק, כחבר וכמחנך מעולה. את לב כולנו שבתה גינת־הירק הגדולה שעיבד עם חניכיו סביב ביה״ס. „עולה חדש״ ויודע חקלאות? יליד־עיירה שבפולין וחובב טבע? מפי מי למד מקצוע זה? אכן, פלא: ערוגות ערוגות בטעם ובפלס, שפע ירקות מכל המינים והזנים, נקיון לדוגמה וים של פרחי־נוי מסביב לביה״ס, שלל צבעים וגוונים, כמו בבי״ס של גויים בכפר שבפולין או אוקריינה...

כי צמא־דעת ואוהב־תורה היה כל ימיו, טיפוס של מתמיד מהדורות הקודמים, למד והשתלם, קרא ושאל והעשיר ידיעותיו, כדי שיעשיר בהן את נפשות תלמידיו. מתוך אהבה לארץ ישראל וחקלאותה בא לאהבת „הקרן הקיימת לישראל״. לפולחן הפך את הקופסה התכולה והקטנה, לדבר שבקדושה ממש. ולא רק התלמידים, אלא אף אנו, המורים, נדבקנו באהבה נלהבת זאת והפכנו את רעיון גאולת הארץ לראש־פינה שבחינוכנו. מבלפוריה עלה לכפר־ילדים כמורה וכמרכז, משם לחיפה לפיקוח ולהדרכה ופעולה חינו־כית בסמינר — והוא במעלה ובהעפלה.

ותוך עשייה בביה״ס הוא כותב מאמרים בענייני חינוך, מתודיקה ודידקטיקה ומפרסם ב„אורים״ וב„הד החינוך״; עושה במרץ ובהתמדה כדי לחבב את ה„משנה״ על המו־רים ולהחדירה לביה״ס, עוסק ב„תודעה ישראלית״ וקולט מורים־עולים ומורות־מתחילות, מדריך ומייעץ ומתחבב על הכל, עד שלבו עמד מדפוק — הבן יקיר לנו. היה בין בוני החינוך במדינת ישראל. כולנו אבלים על הסתלקותו ללא עת.

אליעזר שמאלי

שמונה אילנות גדלו ברוז'ישץ'

בלה יערי (חזן)

רוז'ישץ' — עיירה קטנה, שרוב אוכלוסייתה היו יהודים, אשר גרו במרכזה. רחוב ראשי אחד היה בה ומשני צדיה סמטאות; באחת מהן היה בית־המדרש, שאבא ז"ל שימש בו חזן. גרנו בחדר אחד במרתף שמתחת לבית־הכנסת. 8 ילדים היינו. אבא נפטר בגיל צעיר — הוא היה בן 39. האחות הצעירה נולדה אחרי מות אבא. אחרי מותו נפל על כתפיה הצעירות של אמא העול הקשה לפרנס 8 ילדים ולחנכם.

יתמות

לא הכרתי טוב את אבא; מעט מאוד ממנו נשאר בזכרוני. אני זוכרת שפרצה בין הילדים מגפה של שעלת. אבא לקח אותנו בעגלה לכפר אחד, כדי להחליף את האוויר ולהקל במעט את השיעול. בדרך כלל טיפל בנו מעט, כי רוב זמנו בילה בבית־הכנסת, שם התכונן לתפילה בשבתות ובחגים, כשלצידו ה„משוררים" — שני אחי. רוב הזמן חיינו במחיצתה של אמא.

אחרי מות אבא פתחה אמא חנות. אחי הגדול, לייבל, שלקח על עצמו למלא כלפינו את תפקידו של אבא, עזר לאמא בעיסוקה. אמא, שלא רצתה שלייבל יבלה את זמנו לריק חסכה לחם מפיה כדי לאפשר לו ללמוד הנהלת־חשבונות אצל מורה.

אמא חינכה אותנו להיות גאים וללכת תמיד בראש מורם. „אני לא רוצה שיתייחסו אליכם ברגשי רחמים כאל יתומים" — היתה אומרת לנו.

אמא שלחה אותנו, שש בנות, לבית־ספר „תרבות", ולא הסכימה שישחררו אותנו מתשלום שכר־לימוד.

משפחת חזן. האם, אסתר חזן, „די חזנטע", וילדיה. בשורה הראשונה מימין לשמאל: רוניה, האם אסתר, דבורה ולייבל. בשורה השניה: בלה (מחברת הרשימה), פייגה וה־ניה. חסר בתמונה האח אורצי, שחי בעיר אחרת.

מעולם לא החמיצה חגיגה או מסיבה בבית־הספר, אפילו כשהיה עליה לשם כך לסגור את החנות. כשבא מרצה מארץ־ישראל לעיירה הזמינה אותו לדירתנו הדלה ואף אירחה אותו לארוחת־צהריים. אני זוכרת איך קרנו פניה מאושר, שעה שישבו אצלנו האורחים מארץ־ישראל בנדורי ואליהו גולדנברג, והשיחה ליד השולחן התנהלה בעברית שוטפת.

בבית־הספר היו מחלקים לתלמידים חלב תמורת תשלום זעום. לא היה לנו כסף לשלם תמורת ששה כוסות חלב, החליטה אמא שרק הקטנות ישתו חלב ואילו הבנות הגדולות יתחמקו בשעת מעשה מן המקום, כדי שהילדים האחרים לא ירגישו בכך...

גם לאחר שסיימנו את בית־הספר דאגה אמא להמשך לימודינו, כל אחת לפי יכולתה ולפי כשרונה. אני המשכתי את לימודי בבית־הספר „אורט" בקובל. מן הבית קיבלתי כל שבוע חבילת־מזון באמצעות העגלון, שחכיתי לו בשעה הקבועה. המכתב הקצר שהיה מצורף לחבילה היה מלא חמימות ואהבת־אם. מן השיעורים לעברית שנתתי הרווחתי 4 זלוטי לשבוע — סכום מספיק לשלם שכר־דירה תמורת החדר המשותף עם עוד חברה מהעיירה. שכר־לימוד לא שילמתי.

אחות אחרת נשלחה ללוצק ללמוד תפירת בגדי־נשים. אמא היתה רגילה לומר: „מה שתלמדו ותרכשו לכן — זו תהיה הנדוניה שלכן".

דאגת אם

למרות המצב הקשה לא ידענו בבית רעב מהו. אמא היתה אופה לבדה את הלחם והחלות לשבת. היא שמחה מאוד, כשנזדמן לה אורח לשבת. לא־פעם אירחנו אנשים לארוחת־צהריים גם בימי־חול.

בגדים להחלפה היו לנו מעטים מאוד, ובקושי זכינו לבגד חדש. אמא כיבסה את הבגדים בלילה וייבשה אותם ליד התנור, ובבוקר יצאנו נקיים ומסודרים כמו ילדים אמידים. מעולם לא קינאנו בילדים בגלל בגדיהם הנאים והחדשים, אלא בגלל הלטיפות והנשיקות שזכו מאבותיהם. קינאתי בחברות, שאביהן עזר להן בהכנת שיעוריהן.

לאחי, לייבל, לא היה קל בגילו הצעיר לקבל עליו את תפקידו של אבא. אנו, 4 האחיות הקטנות, התרפקנו עליו וחיפשנו את החמימות של אבא. בשבת בבוקר רצינו כולנו להיכנס למיטתו, להיות בקירבתו כאילו היה אבא שלנו. הוא מילא היטב את התפקיד שהגורל הטיל עליו. היה עוזר לאמא, שעה שיצאה בלילות־כפור בעגלה להוביל לקובל קמח למכירה. נסיעה זו היתה עושה במוצאי־שבתות, בנצלה את העובדה, שבימי א' היתה החנות סגורה. בחרדה חכינו לשובה, משום שקרו מקרים של התנפלויות על יהודים בדרכים. לא פעם חזרה פצועה מן האבנים, שהושלכו עליה על ידי שקצים.

שבת

בשבת בבוקר היינו מלווים אותה בחזרה מבית־הכנסת. היינו אז חבורה קטנה ועליזה, שההבדל בגיל לא עלה על שנתיים. לחבורה זו הצטרפו גם נשים, כי אמא היתה מן המעטות שידעו לקרוא בסידור ולהבין את התפילות. אמא ניהלה בית כשר וחינכה אותנו לכבד את הדת ולשמור על כללי הכשרות בענייני בשר וחלב.

יום כיפור

יום הכיפורים נשאר חרות בזכרוני לכל ימי חיי. ערב יום־הכיפורים שררה מועקה רבה ואווירה של דיכאון ברחוב היהודי בעיירה. אמא, כמו יתר יהודי העיירה, הלכה לקבר־אבות, לתנות את צרותיה על קבר אבינו. לפנות ערב, אחרי הדלקת הנרות, מירדה בבכי, בו באו לידי ביטוי כל חייה המרים והקשים. היא נשקה לכל אחד מאתנו ושאלה אם ברצוננו לצום. היא לא רצתה שנעשה זאת מתוך לחץ, אלא מתוך רצוננו הטוב.

בניגוד למועקה ששררה ערב יום־כיפור הרגשנו הקלה במוצאי־החג, אחרי התענית. הלכנו לקבל פני אמא, שחזרה מבית־הכנסת. בבית היתה הארוחה מוכנה וסעדנו את לבנו בהרגשת הקלה מתוך בטחון, שנסלחו כל חטאינו ואנו נזכה לשנה טובה יותר מאשר השנה שעברה.

אמא התידדה עם גיטל שקורניק, אולי מפני שגם היא התאלמנה בגיל צעיר ונשארה עם 7 ילדים קטנים. בדומה לאמא הצליחה גם גיטל להעניק לילדיה בית חם וחינוך טוב.

לתולדות הקהילה היהודית ברוז'ישץ'

לא מצאנו בין חברינו הוותיקים אחד, היודע לספר על ראשיתה של העיר. ב„ייברייסקאיה אנציקלופדיה" מצאנו, כי בשנת 1847 היו ברוז'ישץ 702, ובשנת 1897 — 3169 יהודים.

תולדות היהודים בעיר זו קשורות לתולדות יהודי ווהלין בכלל, חבל ארץ שסופח לרוסיה בעת חלוקת פולין בין רוסיה, אוסטריה ופרוסיה בשנת 1793. מאה עשרים ושתיים שנה היתה העיר שייכת לרוסיה. בתקופה ההיא היתה הקהילה היהודית קשורה למרכזים היהודיים הגדולים באודיסה, קיוב, מוסקבה ופטרבורג. יהודי רוז'ישץ היו חלק משני מיליוני היהודים, רובו של העם היהודי באותו זמן, שסופחו אז לרוסיה.

יהודי ווהלין היו פעילים בשטח התרבותי כחלק מיהודי רוסיה התוססים עד למלחמת העולם הראשונה. בתום מלחמה זו חולקה ווהלין: מחציתה המזרחית סופחה לברית המועצות, ומחציתה המערבית — למדינה הפולנית החדשה.

רוז'ישץ נשארה, לאחר שעברה פעמים מספר מיד ליד, בצד הפולני. הקשרים עם מרכזי התרבות היהודית ברוסיה נותקו. פותחו קשרים חדשים עם וארשה והמערב, אולם כל זה נמשך כעשרים שנה בלבד.

בשנת 1939 עברה רוז'ישץ, ככל ווהלין, לברית־המועצות לפי הסכם מולוטוב־ריבנטרופ. במלחמת העולם השנייה נכבשה העיר על־ידי הנאצים והקהילה היהודית נטבחה ביום י' באלול תש"ב — 1942 (יום חיסול הגיטו). כעת שייכת רוז'ישץ לברית־המועצות, אך לא נותרו בה יהודים כלל.

יהודי ווהלין פיתחו אורח חיים מיוחד, ניב ווהליני ביידיש ובעברית, ולבוש ווהליני מסורתי, שהיה שונה מהמקובל בפולין. החסידות הווהלינית לא היתה קנאית כמו זו שבפולין. בישיבות שלטה שיטת המוסר של „בית יוסף". הווהלינים הצטיינו בחריצותם, בפשטותם ובכנותם. הם היו פעילים בכל הזרמים הרוחניים והפוליטיים, שהסעירו וטילטלו את העולם היהודי בסוף המאה התשע־עשרה ובארבעת העשורים של המאה העשרים.

חיים נחמן ביאליק נולד בווהלין. ביצירתו משתקפים הטבע והנוף שלה, המרד באורח החיים היהודי בגולה וההתעוררות הלאומית לחיים חדשים.

הסופר אליעזר שמאלי, יליד רוז'ישץ, בנו של ר' אברהם סיקילר (סמוליאר), מרבה לתאר בסיפוריו אנשי־טבע ואנשי־עמל. בתיאורים האלה ניכרת ההשפעה מנוף ילדותו.

חסידות טריסק, אוליק, קאשיווקא ועוד, מכאן — וחסידים נלהבים של המהפכה, מכאן. ועל כולם — התנועה הציונית־עברית, התנועה החלוצית המגשימה, בית־הספר „תרבות". דוברי עברית נלהבים מזה, וחובבי יידיש קנאים מזה. עלייה לארץ־ישראל בכל

הזמנים ובכל התנאים: דרך תנועת „חיבת־ציון" בסוף המאה ה־19, בעלייה השנייה ובעליות שבאו אחריה, וכן בהעפלה. עולי רוז׳ישץ היכו שרשים בארץ. השתתפו בבניית העיר, הכפר והקיבוץ ונתנו את חלקם במ־אבק על המדינה ובמלחמה על בטחונה. לא מעטים הם בני רוז׳ישץ שנפלו במערכות ישראל ובמלחמת הקיום הקשה, תוך כדי הנחת יסודות לחברה החדשה בישראל.

אבנר שרון

היא דאגה שילדיה לא יישארו ברוז׳ישץ׳, אלא יהגרו לארצות־הברית, לבראזיל ולארץ־ישראל. כל שעה פנוייה היתה אמא מבלה אצל גיטל.

בית ציוני

מותר להגיד שאמא היתה ציונית. היא התייחסה בחיבה לכל תנועות־הנוער, פרט לאחת, התנועה הקומוניסטית, שאחת האחיות שלנו הצטרפה אליה. למרות שלא הבינה אולי קומוניזם מהו, חששה אמא מפני ההשפעה הרעה של התנועה הזו על ילדיה, ופחדה שמא יפסיקו לדבר עברית ויתרחקו מן הדת. יש לציין, שבהיותנו קטנות היתה אמא שולחת אותנו שעתיים בשבוע ל„חדר", כדי שנלמד להתפלל.

השפה המדוברת בינינו בבית היתה עברית. אמא, שידעה להתפלל הבינה אותנו ולפעמים אף הצטרפה אלינו, אך דיברה בהברה אשכנזית, שעוררה את צחוקנו. גם ברחוב דיברנו, האחיות, עברית, כמו רוב ילדי היהודים בעיירה, שלמדו בבית־הספר „תרבות".

הייתי חברה ב„החלוץ הצעיר". אמא הרשתה לנו להשתתף בסמינרים ובמושבי־הקיץ של התנועה, למרות שהייתי רק בת 13—14. היא רק התנתה אתי, שלא אסע בשבת.

קורסים ל„הגנה"

בשנת 1938 התקיים בז׳ילונקה שליד וארשה קורס „הגנה", בהדרכת בן־דורי, כפרי מקיבוץ נען ופונדק מאשדות־יעקב. בסניף שלנו החליטו לשלוח אותי לקורס. אחרי שהסברתי לאמא פירושו של „הגנה" וערכו לבטחון היישוב בארץ־ישראל הרשתה לי להצטרף לקורס. אחרי גמר הקורס, שנמשך שלושה חדשים, הוטל עלי לנסוע לבנדין ולהדריך את החברים שהיו שם בהכשרה. לא העזתי לחזור הביתה, משום שחששתי שאמא לא תרשה לי לצאת לבנדין. שלושה חדשים הייתי בבנדין. במשך כל התקופה הזאת לא קיבלתי תשובה על המכתבים הרבים שכתבתי אליה. היא גם לא הרשתה לאחיותי הקטנות לעמוד אתי בקשרי מכתבים.

אחת האחיות, פייגה, כתבה לי בסתר, שאמא נעלבה מהתנהגותי. היא ביקשה ממני לא להפסיק בכתיבת מכתבים לאמא, אשר בסופו של דבר בוודאי תתרכך. ואכן, כעבור שלושה חדשים מאז בואי לבנדזין קיבלתי ממנה מכתב, שהיה סימן שסלחה לי על התנהגותי הבלתי־אחראית כלפיה.

אחי, לייבל, הסכים, אחרי הפצרות רבות של אמי, להתחתן, ונשא לאשה את בלה גייבלר מהורוחוב. הוא המשיך לעבוד כמקודם בחנות יחד עם אמא.

אחותי, חיה שווארץ, היתה כבר בארץ־ישראל. עמדנו אתה בקשרי־מכתבים הדוקים. אמא דאגה, שחיה׳לה תישאר יחידה ובודדה בארץ, והיא זירזה בנו שנדאג לסרטיפיקטים כדי שנגאל את אחותנו מבדידותה ולהגדיל את הענף המשפחתי בארץ־ישראל.

6 חברות: מאריאסיה וידרה, רוניה בארו־שק, שושנה זיניוק, סוניה פישמן ועוד.

פרנסות בעיירה

אבנר רחמיאלי

רוב יהודי העיירה התפרנסו ממסחר: עשרות סוחרי־תבואה וסוחרי־בקר היו משווקים ברכבת, את תוצרת כפרי הסביבה, לערים הגדולות: וארשה ולבוב, או אפילו לחו״ל דרך נמל דאנציג. כן היו בעיירה מאות חנוונים אשר התפרנסו מחנויותיהם הקטנות, שמכרו סחורות מכל הסוגים.

בדרך כלל היתה הפרנסה בעיירה מצויה בצמצום, ורק מעטים היה בה היהודים האמידים. עשירים גדולים לא היו כלל ברוז׳ישץ׳. עול המסים שהטילה הממשלה הפולנית העיק מאוד על תושבי העיירה ודאג לכך, שלא יתעשרו יתר על המידה.

חלק ניכר מהאוכלוסיה היהודית (יש אומרים — מחציתה) היו בעלי־מלאכה ואומנים. החייטים, שתפרו בגדים בשביל יהודי העיר ואיכרי הסביבה, רובם גרו ב„באמבע גאס״. התפרים והסנדלרים, הבנאים — שבנו את הבתים בעיירה וגם את בתי האיכרים בכפר, הנגרים — נגרי־רהיטים ונגרי־בניין — כולם היו יהודים. הנפחים היו מרוכזים בשכונה „אויפן בארג״.

זוכרני, כאשר למדתי בישיבה, שמעתי את מנגינת „הלמות הפטישים״ של הנפחיה הסמוכה לישיבה, כשהנפח (ר׳ לייב קאוואל) ושני בניו הולמים בקורנסים העצומים שבידיהם השרירית בברזל המלובן ומתקינים את חישוקי הברזל לאופני העגלה.

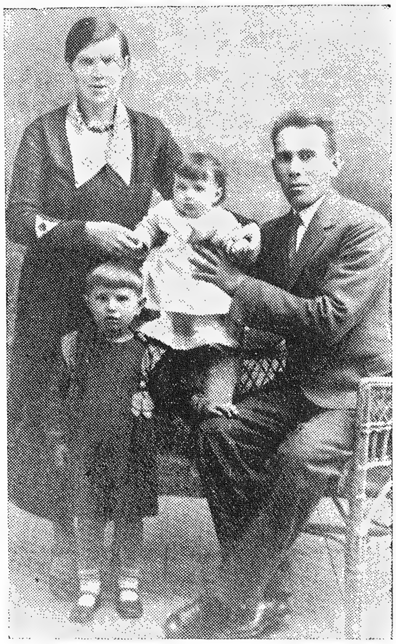
אהבתי להתבונן במפוח שהופעל ביד ולראות כיצד מפרזלים את הסוסים ומתקינים פרסת־ברזל לסוס צעיר ושובב. העבודה בנפחיה התנהלה מעלות השחר עד שקיעת החמה, ורק ביום שישי אחה״צ שבתה המלאכה עד יום ראשון לפנות בוקר (בשנים האחרונות נאסרה בגזירת הממשלה הפולנית העבודה בימי ראשון בשבוע). דומני, שלא היה בנמצא בכל האזור חייט או נפח שלא מזרע ישראל.

אני זוכר גם את הנגר גלרשטיין (דוד הערשל ביינישעס) ושותפו ברל לבד, כאשר הכניסו את ארון הקודש החדש לבית־הכנסת „טריסקער שול״. אהבה רבה ומסירות אין־קץ השקיעו בקישוטים, מעשי חרט־אמן. אכן, היו אלה נגרים שהיה בהם ניצוץ של אמנים.

אני זוכר גם את קבוצת הבנאים, שהיו באים אל מגרש ריק, ו„מניחים״ את קורות־היסוד. כעבור זמן קצר „צמח״ בית מטויח ומסוייד, מוכן לקבל דיירים. אני זוכר את וועלוול טעסלער ובניו, שהיו מקציעים את הקורות בגרזניהם הגדולים. כן זוכר אני את יואל קוניאך ובניו — בנאים חרוצים, שהקימו בתים רבים בעיירה ובסביבה.

ייזכר לטוב אברהם־יצחק קאס — סנדלר־עסקן, איש ישר ומסור לכלל, שהיה מקובל על הבריות ואהוב על כל אנשי העיירה. לא פעם פעל למנוע ריב ומדון, ובעיקר היתה דאגתו נתונה ליתומים ולמחוסרי פרנסה.

למרות קשיי הפרנסה של יהודי העיירה לא שקעו בענייניהם החומריים בלבד. ורבים הקדישו חלק מזמנם לצרכי ציבור, הקימו ארגונים ואגודות צדקה וסעד, כדי להקל במידת האפשר על חיי המצוקה של המשפחות העניות, שלא חסרו גם ברוז׳ישץ׳.

בתו של דוד גלרשטיין, בעלה וילדיהם.

ר׳ דוד הערשל ביינישעס (או הגלרשטיינים)

שמו היה ר׳ דוד גלרשטיין, אולם בציבור קראוהו דוד הערשל ביינישעס, על שם אביו וסבו. הוא היה נגר ולפעמים קראוהו גם „דוד סטאָלאר״. אדם שקט וחרוץ, היה ידוע כבעל־מלאכה מעולה. כשמישהו רצה נגר ממדרגה טובה הזמין את ר׳ דוד ושותפיו ר׳ דוב לבד וטייוול שוחט.

היה מתפלל בבית־הכנסת של חסידי טריסק או בבית־הכנסת דז׳אליבוב. היה ידוע כציוני. מקובל היה בעיר שמשפחת גלרשטיין היא נצר ממשפחת הרב יום־טוב ליפמן־הלר, בעל הפרוש למשנה „תוספות יום־טוב״, שהיה במאה ה־19 רבה של הקהילה בסי־קיליה הסמוכה. אז היתה בסיקיליה קהילה גדולה.

ילדיו, ברל, יוסל ולייבל, למדו בישיבה וב„תרבות״. אשתו ניהלה חנות מכולת בחז־זית ביתם ברחוב שפיטאלנה. עזרו לה בחנות הבנות. המשפחה התפרנסה בכבוד. היו לה חמישה בנים: נחום, ברל, יוסל, הרשל ר־לייבל, ושתי בנות. כולם הצטיינו ביופיים.

כמו במשפחות רבות אחרות, התפלגו הילדים לפי המפלגות ברחוב היהודי ונערכו ביניהם ויכוחים סוערים. הגלרשטיינים היו מעורים בכל הנעשה בעיירה וכמעט לא יכולת לעבור את הרחוב הראשי בלי לפגוש מישהו מהם.

ברל היה בעל מוח חריף והצטיין בלימודיו

בישיבה כתלמידו של ר' שלמה ז"ץ, בכיתה העליונה. בהתלהבותו הרבה נסע אף לישיבת רובנה. ולמד שם זמן קצר. אח"כ הצטרף ל"החלוץ" ונסע להכשרה בדומברוביצה.

שושנה חזן (זילבר) שהיתה בהכשרה בדוב־רוביצה, מספרת, כשבא ברלה להכשרה נש־תנה היחס של הפועלים הגויים של היהודים. קודם היו מציקים ליהודים, שלא היו רגי־לים לעבודה קשה ומפרכת, ובעיקר הציקו לשושנה, שהצטיינה ביופייה, וליתר הבנות. משבא ברל לקיבוץ ראו הגויים שיש לו מוח וגם כוח... ומיד נפסקו ההטרדות.

גם בעיירה ידעו שלגלרשטיינים, לנחום ולברל, יד חזקה. ואף־על־פי שכמעט לא השתמשו בכוחם, סמכו עליהם לעת מריבה; אנשי "החלוץ" על ברל ואנשי בית"ר — על נחום...

כן ידעו פרחחי הגויים שבפרברים שהעיירה אינה הפקר ושיש מי שישיב בעת הצורך. דבר זה ריסן לא פעם את ה"שקצים".

הגורל הביא את ברל אל גדות הנהר האדסן שבניו־יורק ולא אל גדות הירדן... הוא מבקר בארץ לעתים קרובות, מתעניין במיוחד בבית־רוז'ישץ', שהוא היה מיוזמיו, מקיים קשר קבוע עם ועד ארגון יוצאי רוז'ישץ' ותומך בקביעות בפעולות העזרה והסעד שלו.

ברל, או כפי שקוראים לו באמריקה "באב", נשאר יחידי מכל המשפחה הגדולה הזאת. הוא רואה חובה לעצמו להנציח את הוריו ובני משפחתו שאבדו — במעשים טו־בים ובתמיכה ביוצאי עירו.

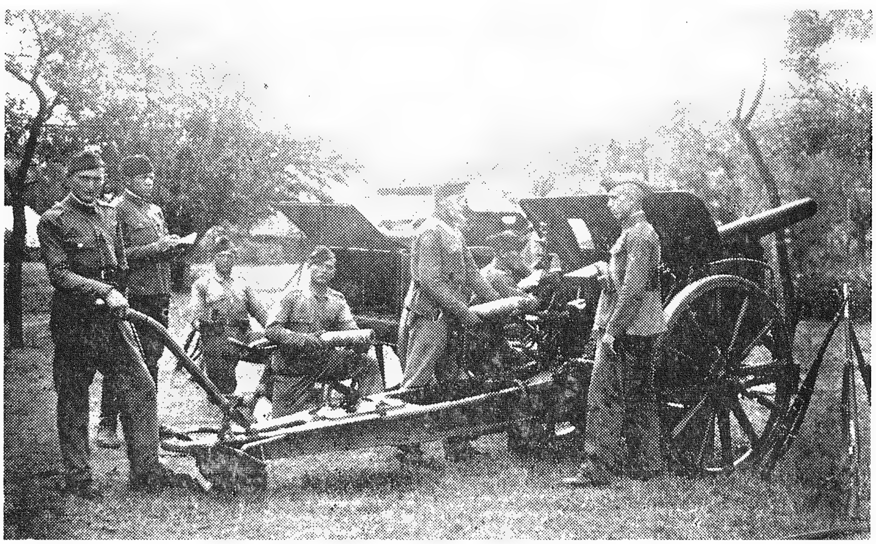
הוא אירגן את הוועד בניו־יורק ועמד בראשו שנים רבות. עתה הוא משמש נשיא־כבוד שלו. רוז'ישצ'אי כי יזדמן לניו־יורק ואך יוודע הדבר ל"באב", יטפל בו כאח מסור.

ביתו נעשה מעין אכסניה לרוז'ישצ'אים, כמיטב המסורת היהודית של הכנסת אורחים.

אבנר רחמיאלי

ר' דוד גלרשטיין, אשתו ונכדיו.

נחום גלרשטיין (מחזיק בידית התותח) ביחידת תותחני שדה בצבא הפולני.

קבלת־פנים בבית־רוז'ישץ' לברל גלרשטיין, יו"ר ארגון יוצאי רוז'ישץ' בניו־יורק, באפריל 1963. רחל גוטליב עונדת לרעייתו דורה את סיכת הזכרון.

קופת גמילות חסדים

ברוך קורן (קאס)

ישראל (סרוליק) טאנארידער־פריגאל, 6 בנו־תיו, בנו ו־7 נכדיו ליד ביתו בכפר טאנאריד. היה מתפרנס בכבוד מעיבוד 14 דסיאטין אדמה שלו. מכל בני המשפחה שבתמונה נשאר בחיים רק הנכד אברהם פריגאל, הנמצא בישראל.

בשנים 1935—1936 הורע המצב הכלכלי ברוז׳ישץ׳, בדומה לשאר ערי פולין. שני הבאנקים „קופייצקי" ו„אודז׳אלובי", נסגרו. הממשלה הפולנית נקטה במדיניות אנטישמית והטילה מסים כבדים והגבלות חמורות על היהודים. בעיר התנהלה הסתה נגד הסוחרים היהודים והאנדקים (המפלגה הלאומנית הפולנית האנטישמית) העמידו משמרות ליד בתי־העסק היהודיים בכל ערי פולין, כדי למנוע מהנוצרים לקנות אצל יהודים.

המשבר שפגע ביהודי פולין פגע גם ביהודי רוז׳ישץ׳, ורבים מהחנוונים ובעלי־המלאכה בעיר היו במצוקה. אז נודע לנו על קיום קרן עזרה ליהודים מטעם „ג׳וינט" בווארשה.

בבית הכנסת הגדול התכנסה אספת יוזמים, בהשתתפות: משה רויטר — סוחר תבואה, אברהם באָזפאלטשיק — בעל חנות לממכר תרופות שונות, אברהמ׳ל זיניוק — חנווני מכולת, משה רבין — סוחר תבואה, גדליה באראס — בעל חנות סידקית, ומנדל קאנטור — בעל חנות לממכר תרופות.

באספה הוחלט להקים קופת גמילות־חסדים בעיר ולבקש עזרה מ„ג׳וינט" בווארשה, שבראשה עמדו ד״ר רינגלבלום וי. גוטרמן. מה„ג׳וינט" נתקבלה תשובה, שיקציבו לנו סכום כסף כגודל הסכום שהמארגנים יצליחו לאסוף מחבריהם במקום. זלוטי מול זלוטי.

הוחלט להחתים חברים לקופה ולחייבם לתשלום חודשי של חצי זלוטי. לחברי הקופה ניתנה הזכות לקבל הלוואה ללא ריבית לתקופה ארוכה למדי.

חברים רבים נרשמו לקופה ובמשך זמן קצר ניתנו 150 הלוואות, קודם עד 50 זלוטי, ואחר־כך עד 150 זלוטי. לאט־לאט התפתחה הקופה והציבור ראה בה מוסד חיוני של עזרה הדדית. בעלי־מלאכה וחנוונים רבים נעזרו בה בשעת דחקם.

יושב־ראש הקופה היה משה רויטר; חברי ההנהלה היו: אברהמ׳ל זיניוק, אברהם באָזפאלטשיק, מנדל קאנטור, משה רבין וגדליה באראס. אני שימשתי כמזכיר הקופה. מקום מושבה היה בביתו של משה גיבור. הקופה לא נהנתה מעזרת העיריה או הממשלה.

על הנהלת הקופה הוטלה החובה לדווח חודש־חודש על מצבה הכספי למשרד האוצר בלוצק.

כשבאו הרוסים בספטמבר 1939 פורקה הקופה ויוסי פיזנהולץ נקבע מטעם השלטונות כמפרק הקופה. מסרתי לידיו דו״ח מפורט על מצב הקופה ואת הכסף שהיה במזומנים. השלטון הסובייטי אסר על קיום קופות עזרה־הדדית מסוג זה.

אחת ההחלטות של הנהלת הקופה היתה לנהל ספר־אירועים של הקהילה — מעין פנקס. אני זוכר את הדף הראשון של הפנקס, שצוייר על־ידי וואווקע בעקער — עץ גדוע, לזכרו של משה פוגאץ׳, שנרצח באותו זמן במרכז העיר על־ידי פורעים פולנים. כאשר באו הרוסים לרוז׳ישץ׳ נעצר הרוצח והוגלה לסיביר על־ידי סנדר קאסל, שעבד בימי הסובייטים במשטרה.

מפעילי הקופה נשארו בחיים שניים בלבד: משה רבין ואני, ברוך קורן (קאס), שנינו נמצאים בישראל.

משפחתי: הורי צבי וגיטל, ואחותי פייגה, נספתה יחד עם כל יהודי העיר. סבא שלי, ישראל פריגאל מכפר טאנארידה, היה עובד אדמה ובעל משק גדול של 12 דיסיאטין. היו לו 9 ילדים ו־12 נכדים. מכל המשפחה הענפה הזאת נשארנו רק שני נכדים: אברהם פריגאל ואנוכי. שנינו חיים בישראל.

שבט העגלונים

משה גלר וצבי אורן

העגלונים היוו מעין „שבט" מיוחד בעיירה. הם התבלטו בגופם החסון ובמצב־רוחם העליז. מקום ריכוזם היה ליד חנותו של לייזר זאגאטובשצ'יק, מול כיכר השוק.

הנה עומד גדליה־ברוך הגבוה והחסון ולידו מספר עגלונים, מוצקים כמוהו, לבושים באדרותיהם הקצרות והמרופדות בצמר־גפן; הם מקשיבים ל„דרשותיו" של בנצי, המפרש ומסרס פסוקים מן התורה ומן הסידור, בדומה לטוביה החולב. חבריו צוהלים מרוב הנאה וצחוקם מרעיד את אוויר השוק.

בקיץ הם נועלים מגפיים מטולאים, מרוחים בעיטרן; בימות החורף רגליהם עטופות חותלות חמות או נתונות במגפי־לבד; הם עומדים בכפור הגדול וחובטים בידיהם הארוכות על הכתפיים כדי לחמם את הגוף.

הם רחוקים מלהיות עשירים; עובדים קשה כל השבוע, מזריחת החמה ועד שקיעתה, ומרוויחים בקושי לפת חרבה, להחזיק בית ללא רצפה עם גג דולף, שם מחכה אשה ו־4—5 ילדים. כל רצונם להביא לשבת הביתה חלות, בשר ודגים; הם גם חולמים על נעליים ובגד חדש לילדים לחג המתקרב, אבל חלום זה אינו מתגשם כמעט לעולם.

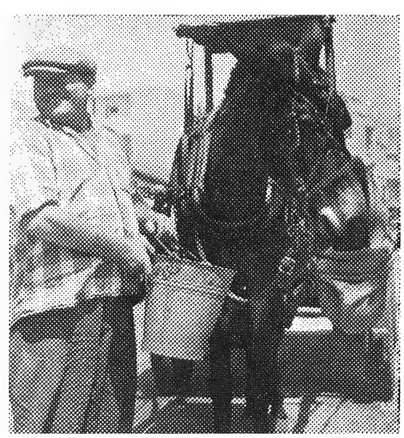
דרישותיהם היו כה צנועות, עד שהתביישו לדרוש מחיר הוגן לעבודתם הקשה. דאגתי הראשונה של העגלון היתה לסוס, שאבוסו יהיה מלא; אחרי הסוס באו בני ביתו, ורק אחריהם — הוא בכבודו ובעצמו.

אבל למרות חייו הקשים והטרודים היה העגלון שמח בחלקו, ואיש בעיירה לא צחק בקול רם כמו העגלונים, כאילו אמרו: „כסף אמנם אין לנו, אבל מה שנוגע לשמחת־חיים — אין דומה לנו!". הם צחקו מן העשירים, האנשים „היפים" ו„העדינים"; הם ידעו את כל הרכילויות בעיירה, הפיצו אותן ואף הוסיפו עליהן כהנה וכהנה...

שבת וחג

ערב־שבת וערב־חג קיבל העגלון צורה חדשה. אחרי שגירד במרחץ מעורו את כל הלכלוך שספג במשך כל השבוע וסרק את עשיריו וזקנו — לבש את בגד־השבת שבלה מיושן והלך לבית־הכנסת הגדול. שם נועדה לעגלונים פינה מיוחדת. הם התפללו ושוחחו לסירוגין. עונג־השבת שלו היה כפול, ביודעו שלא רק הוא, אלא גם סוסו נח ואוגר כוחות חדשים לשבוע הבא.

כל עגלון והענף שלו

עגלוני המשאות הובילו לעיירה את כל צרכיה במאכל ובלבוש. היו שהובילו עגלות עמוסות תבואה מן המחסנים אל הרכבת. אלה העמיסו עגלתם משא של טונה ואף יותר. שק חיטים או שיבולת־שועל של 50 קילו בידם או על כתפם היה משחק ילדים. היו עגלונים שהובילו שקי סוכר, מלח, חביות דגים־מלוחים, נפט וסבון מן „המרתף" או מאת שווארץ ושל בתי־מסחר סיטונאים אחרים — לקמעונאים. שקי קמח מטחנת־הקמח של גליקמאן, של קאגאן או אפילו מקובל — למאפיות, ולחנויות בעיירה ושמחוצה לה.

הם הביאו מן הרכבת את כל הסחורות שהגיעו מבתי־החרושת שבמרכזים הגדולים של פולין ומן הערים הרחוקות — סוכר, מלח, בדים, דברי סידקית ועוד.

מעמד מיוחד, וירוד במקצת, היוו העגלונים בעלי סוס אחד, שהובילו סחורות מן המחסנים שבעיירה, אל החנוונים הקטנים; ביניהם היה אותו בנצי עגלון, שתיבל דבריו בפסוקים מתהילים. עגלונים אחרים סיפקו חול, חמר ולבנים לבניינים. לכל עגלון היה הענף והתחום שלו ואיש לא העז להסיג את גבול חברו.

הכרכרה

מקום מיוחד תפסה בעיירה הכרכרה (ה„פייטון"). אורח שהגיע לעיירה ברכבת נתקל מיד ביציאה מן התחנה בעגלוני הכרכרה. תמורת תשלום קטן העבירו אותו ומזוודותיו למקום יעודו. הכרכרה היתה הפאר שבאמצעי התחבורה בעיירה. בני העיירה עצמם לא השתמשו בה מעולם, פרט כשמישהו חלה פתאום והיה צורך להבהיל את הרופא. בני העיירה העדיפו ללכת ברגל מקצה אחד של העיירה לקצה האחר, מרחק של 3—4 קילומטרים, ולא העלו על דעתם לשכור כרכרה.

בחורף החליפו העגלונים את הכרכרה במזחלה כשפעמון תלוי על צואר הסוסים ומבשר את בואה.

היו עגלות שהורילו אנשים ל„מרחקים": שני העגלונים, גדליה־ברוך „קאטעדרע" ואברהם־לייב הובילו אנשים ללוצק תמורת תשלום של זלוטי לאיש. הדרך נמשכה למעלה משעתיים, לפעמים בשלג ולפעמים בגשם. 5 הקילומטרים הראשונים, עד קופאצ'יבקה, עברו הנוסעים „חיבוט הקבר": הדרך מרוצפת אבנים גדולות המקפיצות את הנוסעים ללא רחם. מעבר משם הדרך סלולה באבנים קטנות והנוסעים נרגעו לאט־לאט מן החיבוטיו שעברו עליהם. יש הזוכרים עדיין את ה„קארעטע" — תיבה על ארבעה גלגלים, שהובילה נוסעים ללוצק.

עגלון אחר, מעכל קמפר, הוביל נוסעים לקובל. גם כאן שמר כל אחד על ה„קו" שלו ואיש לא הסיג את גבול חברו.

האוטובוס מגיע

בשנים האחרונות לפני המלחמה נפתח קו־אוטובוסים ללוצק, שהיה שייך למנדל פישמן, חיים נאצ'יץ' ולאחים נייארמאן. תמורת 2 זלוטי נסעו ללוצק. אבל העגלונים המשיכו להוביל נוסעים, שהתייחסו באי־אמון לאמצעי התובלה החדישים והעדיפו את הסוס והעגלה על פני המכונית.

העיירה צוחקת...

קשים מאוד היו חיי העגלונים במיוחד בסתיו ובאביב, כשהדרכים והסימטאות הצדדיות התכסו בבוץ סמיך ועמוק. לא פעם שקעה עגלה בבוץ והעגלון היה נאלץ להרים את העגלה בכתפיו הרחבות ולהרביץ בו־בזמן בסוס כדי שיעשה מאמץ בלתי־רגיל ויוציא את העגלה מן הבוץ.

שמעון־יוסל בעל־עגלה. צולם על־ידי אלתר קאציזנה ופורסם באלבום תמונות אמנותיות

אברהם קולצ'אק — הלץ של העיר

גבוה, חסון ורחב־כתפים כשחיוך נצחי נסוך על פניו, ראית אותו ברחוב הראשי — ה־3 במאי — כל אימת שיצאת לרחוב זה, שבפי הציבור היהודי נקרא „אין שטאָט", כלומר עיקר העיר.

על־פי־רוב היה בחברת ידידים וחברים (ומי לא היה ידידו?) והתבלט בקומתו הזקופה ובמקלו הגדול והפשוט, שתלוי היה על כתפו.

שמו היה פישפיידר, אולם בפי הציבור היה ידוע יותר בכינויו „קולצ'אק", על שם גנרל רוסי ידוע. איש אינו יודע מדוע נדבק שם זה לבחור השקט הזה ואיש גם לא חקר זאת. בעיירה ידעו הכל שקולצ'אק זה — אברהם — כדבר המובן מאליו.

הוא היה כובען לפי מקצועו, אלא שמימי לא ראיתי אותו עובד. ראיתי אותו מהלך או עומד ברחוב מוקף „חברה", צוחק ומצחיק... על כל מצב היתה לו אימרה שנונה, עקיצה מבדחת ולשון חריפה.

היה שייך למחנה השמאל, ל„פולקיסטים" בעיירה, אך אהבו אותו גם הציונים, אף־על־פי שהיה לועג להם ומבטל אותם, כדרכו, בהומור ובסטירה. „לוקשן־קוידש" לעג לעברית־„לשון קודש", „קדימה מיט'ן פופיק" („קדימה עם הקורקבן") היה עוקץ את הנוער הציוני.

ידידו הטוב ביותר היה מייקע. כששניהם הלכו יחד, לץ העיר ומשוגע העיר, פחדו הבנות לעבור ברחוב. אברהם קולצ'אק היה צועד ברחוב עם מייקע שלוב זרוע ו„מותח" אותו לעשות את ה„תעלולים" וה„שפיצלעך" בטכניקה מיוחדת. כשעברו בנות בקרבתם, היה קולצ'אק מדגדג את מייקע בגבו מאחור. מייקע היה עצבני מאד וחשב שהבנות העוברות הן אשר הרגיזוהו, היה ממלא פיו רוק ויורק על הבנות... הצווחות של הבנות הוציאו את החנוונים החוצה. אברהם צוחק בפה מלא ואתו צוחקת מחצית העיירה.

לפעמים היה עושה „טריק" אחר עם מייקע. כשטיילו יחד היה אברהם מגרד במקלו בתריסי הפח הגלי של החנויות. הרעש הזה היה מוציא את מייקע מן הכלים. הוא היה נופל, מרים אבנים וזורק על כל מי שמזדמן... רק באברהם לא פגע, כי בטח בו שהוא ידידו...

כשהצטרפו רבים בעיירה ל„ברית־החייל" ולבשו מדי־צבא מקושטים, הגיב על זה קולצ'אק בדרך מיוחדת. הוא שם על ראשו של מייקע כובע „גנראלים" של „ברית החייל", עטור פסים וקישוטים נוצצים... צעד אתו, כהלכה, ברחוב הראשי ומדי פעם רמז למייקע להצדיע... והקהל התפקע מצחוק.

קולצ'אק היה גם הספרן של הספריה „די יידישע ביבליאטעק" והיה משדל צעירים לקרוא ספרים בעלי מגמה שמאלית (סינקלר, טרוצקי ועוד).

סיפור מיוחד היה לו כיצד שוחרר משרות בצבא הפולני. זוכרני, כשבאתי לחופשת ה־קיץ, תפס אותי ברחוב וסיפר, כי שוחרר בגלל... קומתו הנמוכה (ניסקי ווזראָסט)...

כשהתפלאתי לדבריו, שכן היה בחור גבוה ורחב כתפיים, אמר: „מה, אינך מאמין לי? הנה", חיפש כביכול בכיס החזה שלו את הפנקס הצבאי, אלא שאני מזדרז ואומר: „אני מאמין לך, בודאי, איך אפשר לא להאמין לקולצ'אק?"

אז הוא המשיך: „אתה בוודאי רוצה לדעת איך קיבלתי „קומה נמוכה"? נכנסתי ללשכת הגיוס. ישב שם פקיד מעבר למחיצה. אז מה, אני אלך כמו כל אחד, אתה חושב? הלכתי על הברכיים. (ניין, ניין, א נאר וועל איך זיין?) ראה הפקיד ורשם „ניסקי ווזראסט", ז.א. קומה נמוכה ו„זוואָלניאָני" — משוחרר..."

כשהיה מספר איזה סיפור שלא התקבל על דעתו של השומע, היה מסיים: „אפשר מיינסטו ס'איז א ליגן?... ס'איז טאקי א ליגן..." (שמא סבור אתה שקר הדבר?... אכן שקר. לא היה ולא נברא).

אבנר שרון

● והנה בליל־סדר אחד נשמעו צעקות מביתו של מיכל העגלון. כשהתאספו השכנים והציצו דרך החלון ראו את מיכל תומך את שולחן־"הסדר" ההפוך וצועק: „ויו...ויו..." כפי שהתברר נרדם מעכל מרוב עייפות באמצע ה„סדר" וחלם שעגלתו שקעה בבוץ. כרגיל במקרה זה הרים העגלון את העגלה בכתפיו, אבל היה זה — שולחן „הסדר"... הסיפור הזה התפשט בכל העיירה, שצחקה בכל פה.

● זליג גראוור היה עגלון אמיד: היו לו שני צמדי סוסים. העסיק כמה שכירים, וגר בבית מרווח. הוא הוביל מטענים מהרכבת! כל הימים בילה על הרציף של תחנת הרכבת.

ברוך רוזן סיפר לי בניו־יורק את הסיפור הבא:

ביום קיץ חם, אחרי שאנו, השחקנים, סיימנו את משחק הכדורגל וניגשנו לרציף להחליף את בגדינו, אני רואה את זליג העגלון חולץ את המגף הימני ושולף ממנו משקולת של חצי קילו והוא מקלל:

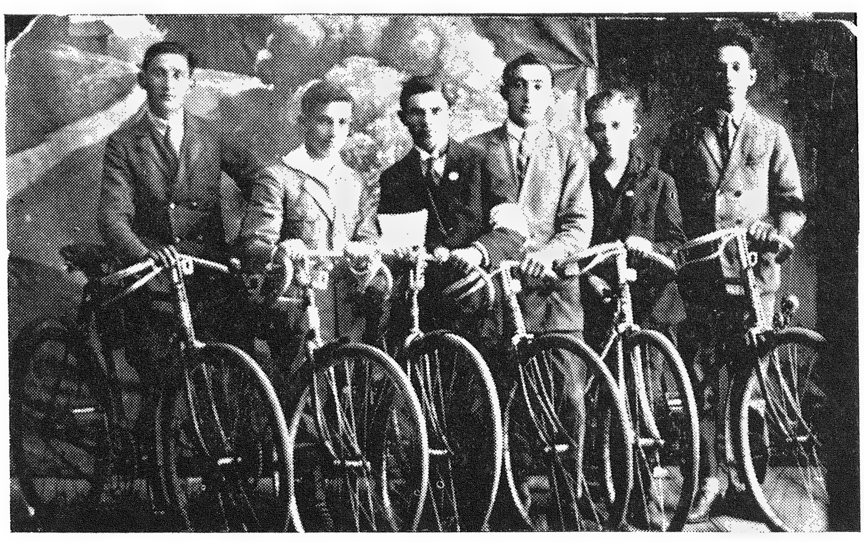
„חולירע עליו, כל היום אני מרגיש, שמשהו מדגדג ברגלי. לך ודע, שמשקולת מצורעת זו של חצי קילו מונחת שם... למי יש זמן להתמסר לשטויות כאלה במשך היום..."

● את העגלונים קראו בשמם או בכינויים, אבל לרוב פשוט „בעל־עגלה"; אפילו הגויים קראו להם בשם זה „באלאגולה".

בעת הבחירות לסיים הפולני, כשז'טינסקי נשא נאום־בחירת מגזוזטרה מול „המרתף", ואמר: „שאחרי־הכל הפולנים הם ששפכו את דמם למען פולין", קרא אנשל קוטניק ממקומו:

„מי טאָזש" (כלומר: גם אנחנו).

כך הם היו העגלונים: בריאים וחסונים, אנשים פשוטים אבל גאים, בעלי יד קשה. כתף רחבה ומענה־לשון עשיר...

קבוצת רוכבי אופניים: בנימין כץ (ישראל), יוסלה בוב, אַברהם בקר, ולודיה צוקרמאן, משה'לה בוב, מנדל פישמאן (קנדה).

חינוך והשכלה

אבנר רחמיאלי

חינוך הילדים עמד בראש דאגותיהם של ההורים היהודים. לא היו כמעט אנאלפאבתים בין היהודים בעיירה, אם כי בין גויי הסביבה אחוז האנאלפאבטים היה גבוה. כל יהודי ידע קרוא וכתוב יידיש, מעט „עברי" (עברית) וכמובן — ידע להתפלל (גם הנשים) ולעבור על פרשת השבוע לפי הטעמים המסורתיים.

המבוגרים למדו בילדותם, רובם ככולם, בחדר, בתלמוד־תורה ובישיבה. בשנות ה־30 עבר על החינוך המסורתי משבר קשה. בית־הספר היידי (פאָלקסשולע) ובמיוחד בית־הספר „תרבות", משכו את רוב הילדים ו„החדר" ו„הישיבה" נתרוקנו. צר היה לראות את מלמדי הישיבה, ר' יונה, ר' שלמה ז"ק, ר' יצחק וישינקר ואחרים, שחינכו במסירות רבה „דורות" לתורה ולמעשים טובים, כואבים את העזיבה הגדולה של המסגרת הישנה וחניכיהם יוצאים ל„תרבות רעה ר"ל"... הוויכוח היה נוקב, אך אי־אפשר היה לעצור את החיים ולהחזיר את הגלגל אחורה.

החדר

ב„חדר" למד הילד „עברי", כלומר לקרוא; בתלמוד־תורה — למד חומש ורש"י.

בישיבה — הדרגה הגבוהה ביותר במערכת החינוך — למד הנער גמרא עד גיל 13—14. אחר־כך יצא לשוק החיים — למסחר, לפקידות או למלאכה. כל ה„מוסדות" האלה התקיימו בבנין „ביקור חולים" שאחרי ה„בריקל" (הגשרון). מעטים המשיכו כחיבשי בית־המדרש, היינו כלומדים באופן עצמאי דף גמרא מדי יום ביומו בבית־

ר' אליהו פפר

ר' אליהו פפר היה עסקן ציבורי מקובל על כל החוגים ומכובד על כל תושבי העיר. היה שותף בחנות הסיטונית „דער קעלער" (המרתף), בית־עסק סיטוני גדול ומשגשג, שסיפק סחורות־מכולת לרוב החנויות הקמ־עוניות בעיר. היו 4 שותפים לעסק זה: ר' אליהו פפר, אברהמצ'יק גלר, לייביש סאס ויוסל ויינר.

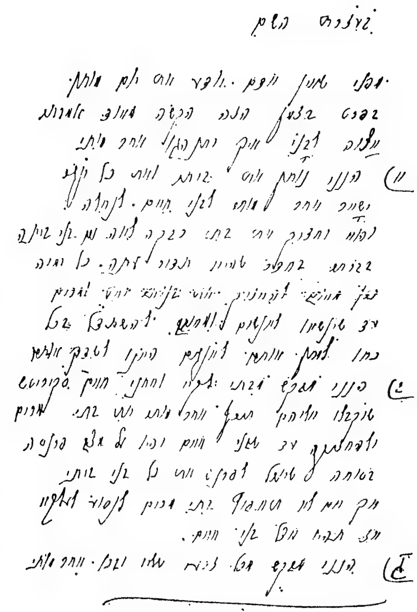
ה„קעלער" היה לא רק בית עסק גדול, אלא „מוסד" יהודי לאומי שתמך וקיים, למעשה, בתרומותיו הגלויות והחשאיות, כל מפעל צדקה ועזרה וכל פעולה חינוכית־תרבותית בחברה היהודית.

ר' אליהו פפר, שהיה מנהל־החשבונות ב„קעלער", היה תומך ב„ישיבה" ודאג, למעשה, למשכורות המלמדים. כן היה מעניק תמיכה בסתר לתלמידי־חכמים בעיר, שמצבם החומרי היה מעורער. שעה שיתר שותפיו תמכו בבית־הספר „תרבות", בקרן־הקיימת ובכל הפעולות הציוניות, היה הוא תומך בעיקר במוסדות תורה ובמפעלי חסד.

הוא היה ציוני, השתייך ל„מזרחי" וחיבב את השפה העברית. היה אחד המעטים בעיר שקיבל את ירחון ההסתדרות הציונית „ה־עולם", שהופיע בלונדון. היה משאיל את העתון לידידיו, שהעבירו אותו מיד ליד.

תלמידים יהודיים בביה"ס הפולני הממשלתי „פובשכנה". בתמונה נראים: ביילה פלאַש, אסתר דולגופוליוק, סנדר קסל, גולדה ואליק, איטה שר, המורה היהודיה קוך ומנהל בית־הספר ואשתו.

דף מצוואתו של ר׳ אליהו פפר

ביתו היה בית ציוני. בנותיו יוכבד ובוזי ובנו חיים היו פעילים למען „תרבות", הקרן הקיימת, בית היתומים וכו׳. בנו חיים עלה לארץ בשנת 1925 כחלוץ. חזר לפולין בגלל מחלתה של אמו.

כעסקן ציבורי, גבאי בית־הכנסת וחבר ועד הקהילה — דגל ר׳ אליהו בקו המתון והתרחק מן הקיצוניות. היה מגן על החלש ודן כל אדם לכף זכות. היה ידוע ביושרו ובהגינותו ומשום כך זכה להערכה כללית בעיר ולכבוד רב.

היתה לו חיבה מיוחדת לילדים מוכשרים, שהצטיינו בלמודיהם בישיבה. היה מזמין אותם לביתו בשבתות אחר הצהרים והיה בוחן אותם בפרשת השבוע או בדף גמרא שלמדו באותו שבוע.

היה מקרב את המחוננים, מעודדם ומעררם להיות חרוצים בלימודיהם. הוא אשר עשה את ה„קעלער" לשם־דבר בעיר, ושותפיו הושפעו ממנו ואף הם היו פעילים מאד ותומכים ביד רחבה למפעלים ולארגונים הציוניים.

ר׳ אליהו היה בעל הדרת פנים. ישב בספסל „המזרח" בבית־הכנסת של חסידי טריסק. בשבתות אחר־הצהרים נהג ללמד דף גמרא. אחר העיון בגמרא, לפנות ערב בקיץ, היה יוצא לטייל שעה קלה בשביל הצר, לאורך שפת הסטיר וליהנות מיפי הטבע: הנהר הכחול, כרי הדשא הנרחבים, הזרועים פרחים נותני ריח, השדות המוריקים, המשתרעים במרחב עד אין סוף.

המדרש, כמו אהרון ספקטור ז״ל (בן הרב משה׳לה), שייקה שאפיר ז״ל ופישל קצן יבל״א.

התלמידים היו עסוקים בלימודיהם עד הערב — בקיץ ובחורף. פרט לחופשת פסח וחופשת הימים הנוראים, היינו „בין הזמנים" באביב ובסתיו. בקיץ היו באים הילדים אף בשבתות אחה״צ ללמוד „פרקי אבות".

התלמידים היו נשלחים בשבתות אל גבאי הישיבה, או אל סתם־יודעי־תורה, להיבחן במה שלמדו במשך השבוע בחומש או בגמרא. ה„מלמדים" הקבועים בישיבה היו ר׳ יונה, ר׳ איציק וישינקר ור׳ שלמה ז״ץ. הוותיק במקום והמפורסם בכולם היה ר׳ יונה מלמד, או כפי שקראו לו: „דער רבי יונה".

כמעט כל הגברים בעיר עברו את ה„חדר" שלו. יהודי נמוך וצנום עשה את „מלאכתו" כל ימי חייו במסירות — מלמד את ילדי ישראל תורה. היה גר עם אשתו ושתי בנותיו באחד החדרים של ה„ישיבה". הם חיו חיי דוחק וצמצום ונשאו את סבלם בהכנעה.

ר׳ איציק וישינקר — לימד את הכיתה הנמוכה ביותר ובשנים האחרונות, לרגל הביקוש ללימודים כלליים, היה מלמד גם חשבון (זאדאטשעס) — לפי ספרים רוסיים מיושנים.

הישיבה

ר׳ שלמה ז״ץ בא לרוז׳ישץ׳ כחתנו של ר׳ שמואל וואווציס. הוא היה אברך עדין, מוסמך לרבנות בישיבת „בית־יוסף" שבקוריץ. הצליח לרכז קבוצת תלמידים מוכשרים ולקדמם בדרכי נועם. אך גם הוא לא יכול היה לעצור את התנועה וכל תלמידיו התפזרו — מי ללימודים חילוניים ומי להכשרה חלוצית.

רק ברוך שקורניק וקופל שפיטלניק נסעו לקוריץ להמשיך לימודיהם בישיבה המפורסמת, שאחד מעקרונותיה היה הקניית לימודי המוסר.

גבאי הישיבה היו: ר׳ אליהו פפר, ר׳ פאליק כץ, ר׳ אברהמ׳ל זיניוק, הניך ספקטור ועוד מנכבדי העיר.

בנות לומדות תפירה בבית־הספר העממי הפולני. בין התלמידות הפולניות נראות בתמונה הנערות היהודיות: מינדל רויז, ליובה בורושק, ביילה קיבריק, ברכה סורוקה, רחל אודבאק, סוניה גראבארסקי, צינה טורצ׳יניוק וגולדה ואליק.

ביה"ס „תרבות"

רוב ילדי היהודים למדו, איפוא, בבית־הספר „תרבות", שאורגן ונוהל ברוח ציונית־חלוצית ע"י מורים מסורים, ביניהם ישראל זיניוק בן אריה ז"ל, אביגדור בורשטין ז"ל, שעלו לארץ, ועל־ידי הורים נלהבים לחינוך עברי מתקדם, כמו אברהמצ׳יק גלר, דוד לרנר, הרשל קסטן ועוד.

במאמצים גדולים הצליחו להקים בנין נאה מאחורי בנק הסוחרים. בית־הספר התקיים על שכר־לימוד ששילם כל ילד ועל הכנסות ממבצעים מיוחדים, שהיו מארגנים כדי לאזן את התקציב ולשלם למורים את משכורתם. המבצעים המיוחדים היו: הצגות תיאטרון של הלהקה הציונית, איסוף תרומות, הגרלות וכו'. הממשלה הפולנית האנטישמית לא הקציבה כל סכום שהוא לעזרת ביה"ס הזה.

למרות שביה"ס הפולני, ה„פובשכנה", קיבל תלמידים ללא תשלום, העדיפו ההורים את ביה"ס העברי (או היידי) ורק מעטים הלכו לביה"ס הממלכתי הפולני, שמגמתו היתה לבולל את היהודים בחברה הפולנית. היהודים הביטו על תלמידי בית־הספר הממלכתי בעין לא יפה.

בית־הספר „תרבות" שימש מרכז לפעילות כל המפלגות הציוניות. על־יד ביה"ס היתה קיימת ספרייה עברית לילדים ולמבוגרים. ספרים עבריים מההוצאות העבריות הגדולות בוארשה, ברלין וירושלים היו מגיעים לידי צעירים שציפו להם כלאורחים יקרים.

זכורים לי הספרים: הטרילוגיה של קבק: „לבדה", „דניאל שפרנוב" ו„הנצחון", ספרי ז'ול ורן — „ילדי רב החובל גרנט", „מלחמה ושלום" לטולסטוי מהוצאות „אמנות", „שטיבל", „גיטלין" ועוד.

הציונות שלטה ברחוב

הספרים עברו מיד ליד ולעתים היו לשיחת היום בחוגים המצומצמים של יודעי עברית וחובבי־ספרות. מדי פעם התקיימו הרצאות אורחים, שבאו מן המרכזים הגדולים. ההרצאות היו על־פי רוב על נושאים ציוניים.

השפה השלטת ברחוב היתה יידיש. אולם צעירים רבים מבין הנוער הלומד, שנלהבו לרעיון הציוני — דיברו ביניהם עברית.

ווהלין היתה רחוקה מהמרכזים הגדולים של תרבות רוסיה מחד ושל תרבות פולין מאידך. לכן רק מעטים היו המשכילים שידעו רוסית בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה ועוד פחות מזה היו דוברי הפולנית בתקופה שבין שתי המלחמות.

היה מתענין בגורלם של אנשים שירדו מנכסיהם, יתומים, אלמנות וכו'. היה עוזר להם בעצה ובתמיכה. הוא היה מנהיג שצמח מתוך העם והכול הכירו וכבדו את מנהיגותו.

מפעל חייו היתה הישיבה ולה הקדיש את מיטב זמנו. היה מזמין מלמדים מעולים ודואג למשכורותיהם. היה מבקר בה לעתים קרובות, יחד עם ר' פאליק כ"ץ ודאג שמלבד לימודי הקודש, תורה וגמרא, ילמדו גם עברית, חשבון וכו'. וכשאחד התלמידים כתב חיבור על הטיול שערכו התלמידים בל"ג בעומר מעבר לסטיר, תיאר את הטבע היפה וציין שאחד המלווים בטיול היה ר' אליהו פלפל, במקום „פעפער", התפעל מהחיבור ומהרעיון ונתן לו במקום, יחד עם ר' פאליק כ"ץ, את הציון: טוב מאד, הפלא ופלא!

היה אציל יהודי במובן הנעלה של המלה. התעניין בפשוטי העם ודאג לנחשלים.

זכורה החתונה של בריינדה'לה עם ה־„קוימען־קערער" (מנקה הארובות), שתיאר אותה בעברית טובה, כדרכו, במכתבו אל חניך הישיבה שעבר ללמוד בווארשה.

צפורה רוזן מספרת, שגם בגיטו עודד את היהודים ועד לרגע האחרון היה אומר: „יבוא יום נקם ושילם לצוררי ישראל". אך הוא לא זכה להגיע ליום זה. הוא ניספה יחד עם כל יהודי העיר.

אבנר רחמיאלי

בי"ס „תרבות" בשנת 1929. בשורה האמצעית יושבים חברי הוועד: לייבוש סאס, יעקב צ'ודנובסקי, חיים פפר, מינדל פלצמאן, ז'ניה פפר, והמורים: אביגדור בורשטין, חנה פרלמאן, הרמן גוטוורט (מנהל), מוניה בור־שטין וישראל זיניוק.

בדיחות רבות סיפרו ליצני העיר על הרבנים והעסקנים היהודים, שנאלצו לפעמים לקבל פני נציגי הממשל ולברכם רשמית. הם שברו את שיניהם ברוסית רצוצה או בפולנית משובשת...

לעומת זאת התפתחה בערים, ובעיקר בעיירות הקטנות, תודעה לאומית יהודית ואורח־חיים יהודי עצמאי עשיר, ללא השפעות של ההתבוללות, שהיתה רווחת בפולין.

צעיר שגדל באווירה זו, היה יהודי גאה ובטוח בעצמו. כשנזדמן באחד הימים לעיר הבירה וארשה וראה נ.ער יהודי ללא זיקה ליידיש ולעברית, עמד נדהם: הזהו נוער יהודי?

יהודי ווהלין היו אנשים פשוטים וטובי־לב; הם היו בעלי זיקה עמוקה למורשת התרבותית וליצירה הרוחנית־היהודית בת־זמננו. ההתעוררות הציונית היתה טבעית בנוף אנושי וגיאוגרפי זה.

הרי היה זה הנוף שהשתקף בשירי ביאליק (שהיה יליד ראדי בווהלין) כמו „המתמיד", „על ספ בית־המדרש הישן", „הבריכה" ועוד.

הדמויות שנתקלת בהם ברחוב, היו דמויות מוכרות וקרובות ללב מהאלבום של שלום עליכם ומנדלי, של שניאור וטשרניחובסקי.

יהודים יקרים — איך אבדו?

שמואל דיאמאנדשטיין

שמואל דיאמנדשטיין הגיע לעיירה בשנים הראשונות לשלטונה של פולין והתפרסם עד מהרה כמורה מצויין לשפה הפולנית. הוא לימד באופן פרטי קבוצות קטנות והיקנה לתלמידיו ידיעות בשפה, שלא היתה ידועה כלל בעיירה.

הוא נתקבל בחברה היהודית־ציונית. בזכות כושר הנאום שלו בשפה הפולנית, כבש לו מעמד מכובד אצל השלטונות, כמי שמייצג את הקהילה היהודית.

זוכרני את נאומו בעצרת החגיגית לכבוד החג הלאומי הפולני ה־3 במאי, לפני קהל רב של יהודים ולא־יהודים שבאו מן הכפרים. נאומו, בשפה עשירה ובקול חזק וברור, היה יפה יותר ומענין יותר מנאומיהם של נציגי השלטונות הרשמיים.

העסקנים היהודים, שלא ידעו פולנית כלל, שמחו על שנזדמן לעיירה אדם שהיה להם לפה כלפי הלשטונות וייצג בכבוד את האינ־טרס היהודי. הוא היה נואם לפני הבחירות לסיים ולעיריה מטעם הציונים, שקרבו אותו ובחרו בו כסגן ראש־העיריה.

הוא היה פעיל בוועד בית־היתומים, בתנו־עה הציונית ובאחרונה — בתנועה הרביזיו־ניסטית, ונתמנה כמפקד „ברית־החייל".

בבוא הסובייטים לעיירה בשנת 1939, נא־לץ לברוח לעיירה קולק, כי ברוז'ישץ' היה ידוע כפעיל בתנועה הציונית־רביזיוניסטית והקומוניסטים המקומיים התנגדו לו ול־תנועה זו במיוחד. בקולק נרצח על־ידי הנא־צים.

ברוך רוזן, יושב־ראש ארגון יוצאי רוז'ישץ' בניו־יורק, שלח לנו רשימה מענינת (ר' ה־מדור היידי) על דיאמאנדשטיין, המגלה פרק מחייו, שלא היה ידוע לנו כלל.

א. ש.

המחלקה השביעית של ביה"ס „תרבות" נפרדת מן המורה ישראל זיניוק לפני עלייתו לארץ בשנת 1933. בשורה האמצעית המורים: פסח ספקטור, יצחק קראפט, ישראל זיניוק, שפירא (מנהל), נחמה טושמן ופייבל שקורניק.

התיאטרון בעיירה

אבנר רחמיאלי

העיירה התברכה בשתי להקות של חובבים מוכשרים ונלהבים שהיו פעילים מאד והציגו מחזות של סופרים יהודיים ואחרים לעתים קרובות.

המיסדים והמנהלים היו שני „משוגעים לדבר״, אנשים ברוכי כשרון דרמטי, אלטער שאמעס ופייסי קלימבורד, שהיו מסורים לרעיון זה בלב ובנפש, ובהתלהבותם משכו עשרות צעירים וצעירות שמצאו סיפוק בהשתתפם במשחק, בהפצת הכרטיסים ובהכנת התפאורות וכו׳.

תחילה היתה להקה אחת, ששניהם השתתפו בה. לאחר שהתפלגו, היתה התחרות בין שתי הלהקות — התחרות שהיתה בה ברכה, כי הגבירה את האמביציות של כל אחת מהן לכיבוש הצבור.

הלהקה, שבראשה עמד אלטער שאמעס, פעלה בעיקר למען בית־הספר „פאָלקסשולע״ ולכן קראו לה: הלהקה של ה„פאָלקיסטים״ או של ה„לינקע״ — השמאליים. לאלטער עזרו בני אחיו בענצי שאמעס, גדליה ומנדל.

הלהקה, שבראשה עמד פייסי קלימבורד, הקדישה את הכנסותיה למען בית היתומים, בית־הספר „תרבות״ ומוסדות אחרים. קראו לה: הלהקה של ה„ציונים״. לפייסי עזר אחיו לובה, שהיה שחקן מוכשר מאד.

עשרות צעירים נלהבים לרעיון למדו את התפקידים, דקלמו, שרו, רקדו, ניגנו ומילאו את חלל העיירה בהווי תיאטרוני, בוויכוחים על הבעיות החברתיות, האנושיות והפוליטיות, שנרמזו או נאמרו במפורש במחזות שהועלו על הבמה בצורה משכנעת. הפרובלמטיקה של הדור הוגשה בלשון מובנת לקהל הפשוט, המתלבט בבעיות הזמן ומחפש פתרונות.

כל הצגה היתה מאורע בעיירה, שעורר ולפעמים הסעיר את הרוחות. השירים והפזמונים הושרו ברחובות ובבתים הצנועים והעניים, ושבחם של השחקנים־הארטיסטים, שהצטיינו במשחקם, נישא בפי כל.

אני זוכר בוקר אחד כאשר כל העיירה שרה:

„הוליעט, הוליעט קינדעו לאך כל זמן איר זענט נאך יונג
פונ׳ם ווינטער ביז׳ן פרילינג — אַ קאַצן שפרונג״...

מייסדי התיאטרון בעיירה: אלטער שאמעס, פסח קלימבורד ויוסף לינדן בשנת 1920.

ההצגות התקיימו באולם גירנשטיין ולפעמים באולם ה„פוז׳רנה״ (מכבי האש). בני הנוער היו מאושרים להשיג כרטיסים במחיר זלוטי אחד ל„גלורקה״ (ליציע) ושתו בצמא כל מלה שנאמרה על הבמה: על אהבה, על אכזבות בחיים, על ביקורת, על סדרי החברה וכו׳.

לפעמים היו מגיבים ברחש־לחש, ואז היה אברהם קולצ׳אק צועק: „טישאַ גאַלאָרקאַ״.

היהודים האדוקים, שלא סבלו כל חידוש בחיי החברה, התנגדו לאמנות הבמה הזאת, שלדעתם הרחיקה את הנוער מן המסורת. הם דיברו בלעג על ה„טריאטער״...

בציבור נהגו, לפעמים, לקרוא ללהקות „די לוביטיעלעס״, כלומר החובבים, לעומת להקות שחקנים מקצועיים שהגיעו לעיירה מווארשה ומווילנה.

שחקנים גדולים, כמו טורקוב, למשל, שביקרו בעיירה, שיבחו את כשרונם ומסירותם של אלטער שאמעס ופייסי קלימבורד ורמת המשחק של להקותיהם.

אצל עמים אחרים היו אנשים כאלה זוכים לפרסים ולכיבודים גדולים, אך כאן גורלם היה מר, כגורל כל יהודי העיר.

תהיינה־נא שורות אלה מצבת זכרון נצחית לפייסי קלימבורד ואלטער שאמעס, מייסדי התיאטרון בעיירה.

בית הורי - צריף עץ, אך בית חם

חיה (שפיגל) גרשוני, קיבוץ חולתה

בית הורי היה צריף עץ דל מכוסה גג של קש. את הצריף הקים אבא במו ידיו על אדמת אבותיו במרכז הכפר ברזלופ, 20 ק"מ מרוז'ישץ'.

אבי, ישראל שפיגל ז"ל, נולד ב־1892 באותו כפר כבן שלישי להוריו, סבי וסבתי יצחק וזלאטה שפיגל. הוא גדל בכפר יחד עם שלושת אחיו ושתי אחיותיו, שנותרו בחיים אחרי 14 לידות. את השכלתם רכשו יחד עם צעירים יהודים אחרים שבסביבה אצל ברל טורצ'יניוק ז"ל, שהקים בזמנו בית־ספר פרטי רב־גילי בבית ר' משה אוקסמאן. בבית־הספר הזה היקנה לתלמידיו השכלה יהודית וכללית.

עוד לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה התחתן אבי עם גולדה לבית קליגר, היא אמי, אשר גדלה עם אחותה ואחיה הגדולים בבית הוריה יהושע ומאריסיה בכפר השכן. המלחמה טילטלה את המשפחה ממקום מגוריה, ואחרי ארבע שנות נדודים וגלות חזרו הורי לכפר ואילו יתר בני המשפחה (סבא נפטר בינתיים) עברו לגור לרוז'ישץ'. אם־אמי עברה לגור עם הורי וחיתה אתנו עד יום מותה בשנת 1930.

צריף העץ שלנו היה דומה ליתר מיבני הכפר, שעמדו בשורה ארוכה. הצריף היה מוקף גן עצי־פרי, גינת פרחים וגן־ירק לצרכי הבית. בחצר היתה באר מים. האוויר היה מלא שאון־חיים מן התרנגולות, האווזים ותרנגולי ההודו שהתרוצצו בחצר; באורווה שעל־יד הבית עמד צמד סוסים, ברפת — שתי פרות, עגל או שניים. על העליה — חבילות חציר וקש, ובצמוד לבית היה מתבן עם שחת טריה, עליו ישנו בלילות הקיץ החמים.

אך כבר המזוזה שעל משקוף הדלת והאווירה ששרתה בבית הדגישו את המיוחד שבבית הזה. היה זה בית יהודי; נשמרה בו המסורת היהודית, הקפידו על כללי הכשרות, נחוגו השבתות והחגים היהודיים. מהארון הציצו ספרי תפילה, מחזורים, חמשת חומשי התורה, ומעט ספרי משנה וגמרא, בהם היה אבא מעיין. בבית דיברו יידיש ובין אנשי הבית שררו יחסי חיבה, כנהוג במשפחה יהודית.

בבית הזה נולדתי בתום מלחמת העולם הראשונה; ואחרי — בהפסקות של שנתיים־שלוש — באו לאוויר העולם אחותי, שלושת אחי ובת־זקונים. בחדר־המגורים היחיד שבצריף עמדו מיטות הורי ומיטת סבתי; דרגשים שניתן היה להרחיב שימשו מקומות לינה עבורינו ועבור קרובים, שבאו לבקרנו בימי־פגרא. במרכז החדר עמד שולחן גדול, עליו סעדנו את ארוחותינו. בשבת כוסה השולחן במפה לבנה וצחורה, הוצבו פמוטים ונרות, עליהם בירכה אמי. הזמירות הידהדו בחלל החדר. בפסח נערך ליל־סדר כדת וכדין וחגי ישראל נחוגו כמצוותם וכהלכתם.

לייבל קאגאן ורעייתו.

אבי ז"ל, יהודי נמוך־קומה, נעל מגפיים וחבש כובע רוסי. הוא התפרנס בדוחק מתיווך וממסחר זעיר עם האיכרים. היה מעורה ביניהם, דיבר בשפתם, התבדח עמם ונהג כמותם בימי חול. הוא היה מקובל על הגויים, שאתם בא בעסקי מסחר. אך בבית נהג כיהודי שומר מצוות: התפלל בדבקות שלוש פעמים ביום; בשבתות ובחגים לבש קאפוטה יהודית ומרחיק לכת 5 ק"מ כדי להתפלל במניין בבית ר' משה אוקסמאן. הוא נימנה עם חסידי סטולין, וכשבא הרבי לעיר היה מביא את אמא ואותנו, הילדים, לרבי לקבל ברכתו.

אבא היה הרוח החיה בבית: היה בעל־בטחון ובעל חוש־הומור חריף, בהם הדביק את בני־הבית. אמי, לעומתו, היתה שתקנית, אצילה ויפת־תואר. כל הימים היתה טרודה בעבודת הבית: בבישול, באפייה ובגידול הילדים. היא תפרה במו ידיה את בגדינו; חלבה את הפרות, טיפלה בגן־הירק ובגינת־הפרחים, ובשעות הפנאי המעטות הירבתה

לקרוא ספרים ביידיש וברוסית; בסתר קראה גם ספרות קומוניסטית אסורה, אותה החביאו בעליית הגג שני בני־דודים, קומוניסטים „שרופים", שבילו הרבה משנותיהם הצעירות בבתי־כלא בפולין (מנדל חכמאן היה אחד מהם).

עד גיל 6 הייתי ילדה מאושרת ושובבה; התרוצצתי בכפר עם ילדי הגויים ורק הוזהרתי לא לאכול טריפה. אף הצטרפתי אליהם ל„שולא" ללימודי השפה הגרמנית, כולל תפילות מפי הכומר המקומי. כעבור זמן התחלתי לבקר בבית חברתי בת־ציון, שגרה במרחק קילומטר אחד מאיתנו. בהשראת אביה, שהיה ציוני נלהב וקנאי לעברית, השפעתי על הורי להעביר אותי לרוז'ישץ' לבית־ספר „תרבות". פה נפתח לפני עולם חדש של לימודים וחיי חברה. נפגשתי עם עולם תוסס של דעות והשקפות, שהביאו אותי, בסופו של דבר, לתנועת „החלוץ" ולעלייה לארץ.

ברוז'ישץ' הכרתי את המורים שלי: זיניוק, בורשטיין, האחים דיכטר, גוטוורט ואחרים, אשר נעשו ברבות הימים גם חברים לתנועה. הצטרפתי לקבוצת חברים, שהפכה לחבורה עליזה; יחד הכנו את שעורי־הבית והתכוננו לבחינות, כמו כן ביצענו תעלולים ומעשי־שובבות; יחד המשכנו בסניף „החלוץ הצעיר" בפעולות־חברה ובטיולים; יחד התווכחנו עם חוגי נוער אחרים בעיר, שהיו שייכים לבית"ר, ל„בונד", לנוער הקומוניסטי ולנוער הסאלוני, שהתרכז סביב בית־הספר העממי הפולני. הבתים של החברות צביה ואקסמאן, מרים קאגאן, חווקה קאצאן (עתה בישראל), מירה חייט (עתה בקאנאדה) ואחרות, הפכו לבית שני בשבילי.

גרתי אצל סבתא וברבות הימים הצטרפו אלי גם אחותי רחל (עתה בקיבוץ אלונים) ושני אחי יהושע ויצחק, שניספו בשואה. סבתא, אשה גוצה, בעלת כרס, טיפלה בנו במסירות. היא היתה אשה אדוקה מאוד, בעלת אמונות תפלות, והיא „אשמה" בכך שהפכתי מוקדם מאוד לחילונית. עמדתי גם בקשר הדוק עם משפחות הדודים והדודות, אחיו ואחיותיו של אבא, שגרו בעיר. לדאבוני ניספו כולם בשואה.

בימי שישי היה אבא בא בעגלה לחצר בית־הספר ולקח אותנו הביתה לכפר. פה ביליתי את השבתות, החגים וימי החופש. הבית והכפר נעשו צרים עלי ושמחתי לחזור מהר העירה. בשבת אחר־הצהריים הייתי לרוב מבלה בבית טורצ'ניוק, שהיה פתוח לבני הנוער היהודי שבסביבה. פה ערכנו מסיבות, ערבי שירה ומשחקים, בהם הופענו בהצגות ילדים ובתחרויות שירה בהדרכת בן־ציון אסף, דודה של בת־ציון, שהנו עתה חבר מעגן־מיכאל.

בשנת 1931 סיימנו את הלימודים בבית־הספר ועמדתי לפני הבעייה איך לתכנן את עתידי. כעת היה גמור אתי לא לחזור לכפר. אמי, אשר באותו זמן התקרבתי אליה מאוד כבת מתבגרת, גילתה הבנה ועודדה אותי בהחלטתי. נשארתי ברוז'ישץ' לעבוד ולחסוך קצת כסף, כדי שאוכל להמשיך לימודי בבית־הספר התיכון שבעיר המחוז. אך בהשפעת מדריכים שבתנועה, ובעיקר בהשפעת יואל קאצאן, יצאתי, נערה בת 15, עם חווקה למחנה־קיץ תנועתי. בגיל 16 נפרדתי מהורי, מאחי ומחברי בעיירה ונסעתי לחצי שנה לסמינאר של „החלוץ" שבגרוכוב, ליד וארשה. שם נפתחה בפני תקופה חדשה של חמש שנות פעילות ב„החלוץ הצעיר", כשאני נודדת מעיר לעיר ומביאה לבני הנוער את דבר התנועה וההתיישבות בארץ.

במשך שנות עבודתי בתנועה הגעתי לזמנים קצרים הביתה. המצב הכלכלי החמיר, ואף כי אבי לא איבד את מצב רוחו האופטימי התקשה לקיים את המשפחה ולהקנות השכלה לילדים. בשנת 1938 עמדתי לעלות לארץ. עננים כבדים כיסו כבר אז את שמי פולין. האנטישמיות פרחה והקרקע נשמטה מתחת לרגלי היהודים. בכפר עדיין שררה השלווה. אבי היה, כתמיד, מעורה בין הגויים, וכשסיפרתי על עליית היטלר לשלטון והשנאה הפראית ליהודים, פטר אותי בבדיחה, כרגיל. יחד אתי עלתה אחותי, רחל, שהגיעה עם עליית הנוער לבן־שמן.

עלייתנו השרתה דיכאון כבד על הורי, ובעיקר על אמי, שהיתה קשורה מאוד לאחותי. לא אשכח לעולם את החורף הזה, כשאני מתרוצצת בשלג אל הכפר המחוזי לסדר את הניירות, לגייס כסף להוצאות הדרך, להכין את מעט הבגדים. בייחוד העיקה עלי הפרידה העצובה מן ההורים והאחים. לבי ניבא לי שלא אראם עוד.

הרבי ר' שמילקה ויינר

מתקופת לימודי אני זוכר שני אנשים שמהם למדתי הרבה. אחד היה המורה בונים פרלמוטר, שלימד אותי באופן פרטי יידיש ועברית. הוא היה גר בוולניאנקה, ופירסם סיפורים בעיתונים היהודיים שהופיעו בלוצק וברובנה.

אך בעיקר זוכר אני את הרבי ר' שמילקה ויינר, שלימד אותי לימודי יהדות. ר' שמילקה היה מאמין גדול, שהצטיין בטוב־לבו וכל חייו היו קודש לגמילות־חסדים ועזרה לאנשים שלא־על־מנת־לקבל־פרס. היתה לו מעין קופת גמילות־חסד פרטית, שממנה היה מחלק הלוואות ללא ריבית.

בגיטו היה מתפלל שתינתן לו הזכות להגיע לקבר־ישראל. ואכן, הוא ואשתו נפטרו — קודם הוא ואח"כ אשתו — זמן קצר לפני חיסול הגיטו. הם היו מן האחרונים שזכו להיקבר בבית־הקברות המקומי.

נכדו, שבתי ויינר, חי בישראל בקיבוץ יד־מרדכי.

אברהם פריגל

בית־הספר והנוער

בית־הספר שלמדתי בו בתום מלחמת העולם הראשונה היה בהנהלתו של נחמן סוסל, שלימד אותנו רוסית וחשבון. המורה לעברית היתה רחל, שנישאה אחר־כך לסוסל.

ויהי היום ובית־הספר הפך להיות ליידי־שאי, והלימודים הכלליים נלמדו ביידיש. המורה ליידיש היה בונים פרלמוטר, שמררנו לו את חייו ואתו הסליחה.

לבית־הספר לא היה תקציב מספיק. לכן נאלצנו לערוך הצגות רבות ומזה ביה"ס התפרנס. אני זוכרת שלפני שביה"ס הפך ליידישאי, היתה באה אלינו לאה גלאזר ללמד אותנו שירים כמו: „אונטער די גרי־נינקע בוימעלעך", „הוליעט, הוליעט בייזע ווינטן".

זכורתני הופעה בה שיחקתי, יחד עם ליובה קלימבורד, תפקיד של רב ורבנית, ודיקלמתי את „הנביא" של ביאליק. באותה הצגה דיקלמה אסתר שווארצבלאט את „דער אוצר" של פרץ.

אחרי זה עזבנו את בית־הספר, בגלל הקו הפוליטי היידישיסטי שבו, והתארגנו לשעורי ערב בעברית. מן הקבוצה הזו אני זוכרת את אריה מרמור, מרים וידרה ועוד.

קבוצה גדולה של הילדים שעזבו את בית־הספר, התחילו ללמוד פולנית אצל דיאמאנד־שטיין, כהכנה לגימנסיה בלוצק או קובל. נוספו אלינו זינה שפירא, משה גלר, בולי פוגץ', האחיות ניירמן, ליברמן, הבובעלעך יוסף ומשה.

זוכרת אני נשף אצל דיאמאנדשטיין. התח־פשתי ושרתי שיר חסידי. אותה קבוצה הת־ארגנה ב„השומר" ואח"כ ב„החלוץ הצעיר". הראשונים שארגנו אותנו היו מיטיה פן ורוניה בורושק. אלינו נתלוו אז בן־דודי משה רידר, אברהם שר ועוד.

זכורה לי נסיעה למלניצה לשם הצגה. רצה הגורל ובאותה שבת מתה אשה במלניצה מיתה חטופה, ואז האשימו אותנו שבגלל חילול השבת שלנו קרה האסון. אנו איכשהו הופענו ב„פוז'ארנה" (בית מכבי־אש) ובקושי הספיקו לנו ההכנסות לשוב הביתה.

רבים מבין חברי „החלוץ" יצאו להכשרה. אני משום־מה פניתי ללימודים. בהדרכת בן־דודי המורה ישראל זיניוק ז"ל וחבריו הגעתי לסמינר המורים של ד"ר צ'רנו בגרודנה. שם למד יחד אתי משה קאציוק.

אחרי שנתיים נאלצתי להפסיק את הלימו־דים לשנה בגלל קשיים כספיים. אז עשיתי שנה ברוז'ישץ'. אירגנתי קבוצת־עזר לילדים שלמדו ב„תרבות". היו אלה ילדים מתוקים. זה היה נסיוני הפדאגוגי הראשון. מביניהם נמצאים בארץ סוניה רוזנבוים ואחותו יהודית.

כעבור שנה נסעתי לגרודנו ואחרי שנתיים, בשנת 1932, גמרתי את הסמינר. ב־1936 עליתי ארצה.

שושנה זלצמן (זיניוק)

ואמנם, אחרי המלחמה קיבלתי את הידיעות המחרידות, שהורי, שני אחי ואחותי הקטנה ניספו בשואה, יחד עם אלפי יהודי הסביבה, ביניהם קרובי משפחות אבי ואמי. על ימיהם האחרונים סיפר לנו אחי יוסף, שניצל מידי המרצחים. הוא הגיע לארץ וחי עם משפחתו בקיבוץ מגידו.

שושנה זיניוק עם תלמידיה בש.ת 1930. בתמונה נראים גם סוניה ויהודית רוזנבוים, הנמצאים בישראל.

בית אבי בכפר

בת־ציון שושני, קיבוץ בית השיטה

דוב־בר טורצ׳יניוק.

אבי — דוב־בער טורצ׳יניוק ז״ל — נולד בשנת 1883 בעיירה דמידובקה, מחוז דובנה אשר בווהלין. הוא למד בישיבת קישיניוב (בסראביה), שהיתה נחשבת לישיבה מתקדמת. כאשר גמר את חוק־לימודו בישיבה, המשיך בלימודים חילוניים־אקסטרניים והתמחה בהנהלת חשבונות.

מורה בכפר

כעבור שנים חזר אבא לעיירתו, שם ייסד, עם עוד משכילים, חוגי־נוער ומועדון ציוני. אבי היה הרוח החיה בכל הפעילות הזאת. אך במשך הזמן לא מצא לו אבא בתחומי העיירה הקטנה כר נרחב למדי לפעילותו ולמרצו, ויצא לחפש מחייה ועניין. הוא הגיע כמורה לילדי משפחת סבי, אבי־אמי, בכפר ברזולופ, מחוז לוצק. בין התלמידים ששמעו תורה מפי אבא היתה גם אמא, הניה לבית אוקסמאן, תיבדל לחיים ארוכים, החיה אתנו כיום בקיבוץ בית־השיטה.

נושא תלמידתו לאשה

נהוג היה בימים ההם אצל תושבי הכפר היהודים מרובי הילדים להחזיק מורים לילדיהם, וכך קיימו כעין בית־ספר ביתי, רב־גילי, עם תוכנית לימודים יהודית וכללית. לסבי, ר׳ משה אוקסמאן, שהיה בעל־בית כפרי אמיד, היו עשרה בנים ובנות. אמי היתה הבכורה ביניהם. כאמור, הגיע אבי ז״ל כמורה לילדי המשפחה הזאת — ועד מהרה התפתחה אהבה בינו לבין אמי, תלמידתו בת ה־15. „רומאן" זה התמיד חמש שנים, במשך כל תקופת ההוראה של אבי בבית סבי ז״ל. לבסוף באו בברית הנישואין.

לאחר הנישואין עברו הורי לגור בעיר־המחוז לוצק. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נאלץ אבא לברוח מאימת הגיוס לצבא הרוסי, ואמא נשארה לבדה עמי — התינוקת הראשונה שלה. עם תום המלחמה חזר אבא ואנחנו שבנו לכפר ברזולופ. במשך השנים גדלה המשפחה ונוספו עוד ארבע בנות: שושנה והדסה, זכרונם לברכה, שניספו בשואה ביערות הסמוכים בהימלטן מפני הרוצחים, וייבדלו לחיים פנינה ושולמית, שהצליחו להינצל מציפורני הנאצים וחיות כעת בתל־אביב עם משפחותיהן.

כאשר חזרו הורי לכפר פתחו חנות „כל־בו" בנוסח הימים ההם והתפרנסו מזה כל השנים. נוסף על כך היה להם משק קטן ליד הבית.

בהגיעי לגיל בית־הספר התחלתי לבקר בבית־הספר הגרמני, שהיה בכפר שלנו, שרוב תושביו היו גרמנים. כך קרה שהשכלתי הראשונה היתה בשפה הגרמנית, נוסף, כמובן, על הפולנית, שהיתה שפת־חובה. חברותי הראשונות היו בנות האיכרים הגרמנים — בנות כיתתי. את השפה העברית רכשתי מפי אבי, שהקפיד להכין אותי לבית־הספר העברי „תרבות", שבעיירה הקרובה רוז׳ישץ׳. בגיל עשר עברתי ללמוד ב„תרבות". נכנסתי לכיתה ג׳ בלי קושי, יחד עם חברתי מהכפר, חיה שפיגל (כיום — גרשוני, חברת חולתה), בת שכנים שלנו וידידתי מילדות.

בית ציוני

עוד בהיותי בבית לימד אותי אבא שירים ופזמונים עבריים ודיקלומים משירי ביאליק ומשוררים עבריים אחרים, וכשהגעתי לבית הספר הרגשתי את עצמי בבית.

בית־הספר הזה היה אז רק בן ארבע כיתות והתלמידים שבאו כאן ממוסדות־חינוך שונים, היו מבוגרים יותר מן הגיל המתאים לכיתות אלה. אך לא התחשבנו בכך, כי

בית סבי

אני רואה לעצמי חובה קדושה להעלות כאן, ולו בקווים מועטים, את זכר בית סבי, אבי אמי ר׳ משה אוקסמאן ז״ל. סבי היה קשור, מאז לידתו ועד לאבדנו על־ידי הצוררים הגרמנים והאוקראינים, בקהילת רוז׳ישץ׳ והיה חלק אורגאני מנופה והווייתה של העיירה.

לסבי היה משק חקלאי גדול, אינוונטאר חי של פרות, סוסים, עופות וכיו״ב. נוסף על כך ניהל את אחוזותיו הרבות של ידידו מנוער ושכנו הבארון רישארד פון פאלקנהאגן. סבי היה יהודי תקיף, אף כלפי הגויים. הם כיבדו אותו ופחדו מפניו. היתה לו משפחה ענפה, 8 בנים ו־2 בנות. כולם נישאו והקימו משפחות משלהם: שבט גדול של משפחת האוקסמאנים, שהתפזר בסביבה הקרובה והרחוקה. כולם נמשכו יחד — בחגים, במועדים ואף בימי חול — אל המקור המשפחתי, אל בית סבא בברזולופ.

בית סבא המה לרוב כוורת מבנים ובני־בנים, קרובים ורחוקים. היה זה בית ועד ליהודי הסביבה, מקום תפילה בשבתות, בחגים ובימים־הנוראים, עת אבא שלי היה „מנעים זמירות" ועובר לפני התיבה. אנו, הנכדות, אהבנו מאוד לבוא לשם. היה זה, בעיקר, בזכותה של הסבתא, רבקה לבית וינר מאוליקה. היא היתה אשה נפלאה, בעלת לב־זהב, שלטוב ליבה יצאו מוניטין בכל הסביבה. היא היתה ידועה ביחסה החם לא רק כלפי בני־ברית, אלא גם לכל עובר ושב, לכל נברא בצלם.

בית סבא שקק חיים. היו בנים שעבדו במשק החקלאי לצד הפועלים השכירים, הקבועים והזמניים. חלק מהבנים יצאו לרשות עצמם וניסו כוחם בעסקים. יש שהצליחו ויש שנכשלו וחזרו לחסות בצל קורתו של סבא. היו בנים שהפליגו למרחקים לקנות תורה בווילנה ובפירנצה שבאיטליה.

פאר הבנים היה הדוד שלמה, אשר בכוחות עצמו הגיע לתואר דוקטור. לאחר סיימו לימודיו באיטליה חזר הביתה. הוא היה מן הראשונים שניספה עם משפחתו על־ידי הנאצים.

צעיר הבנים, בן־ציון, למד בווילנה והיה אחר־כך פעיל במרכז „החלוץ" בוורשה. הוא הצליח להימלט מהגורל המר של יתר האחים בעלותו ארצה בעוד מועד. כיום הוא חבר מעגן־מיכאל, עוסק בהוראה ובחקר בעיות המזרח־התיכון כמוסמך אוניברסיטת תל־אביב. אח אחר, יצחק, נשאר בחיים לאחר ששיכל את רעייתו ושלושת ילדיו. יחד עם אמי ושתי אחיותי נדד ביערות עד לשחרורם ע"י הצבא האדום. כיום נמצא בארצות־הברית, שם הקים לו בית חדש.

כל יתר הבנים של סבא, הדודים שלי, ניספו באכזריות רבה ובמיתות משונות, יחד עם משפחותיהם הענפות, ויחד עם סבא וסבתא. הם הלכו בדרך המיליונים של בית ישראל, שנטבחו והושמדו בשנים הנוראות ההן.

תהיינה שורות אלו, רוויות היגון והכאב, מצבת־מה לנשמותיהם הטהורות!

בת־ציון שושני, בית השיטה

בית־הספר העברי, שזה אך עתה קם במאמצים גדולים, היה חשוב יותר מן הסדר הפורמאלי. בית־הספר העברי היה פרטי, לא זכה לתמיכה ממשלתית או עירונית, והתקיים רק על שכר הלימוד של תלמידיו. אנחנו היינו קנאים לחינוך עברי־ציוני ושילמנו שכר־לימוד גבוה, למרות שמצבם הכלכלי של רוב הורי התלמידים לא היה קל.

אבא היה חבר בוועד בית־הספר ותרם הרבה מכוחו לקיומו. ב„ימים הנוראים" ובשאר החגים היה עובר לפני התיבה ואת שכרו היה תורם ל„תרבות" ולקרן־הקיימת. אבא היה ציוני נלהב, קנאי לחינוך עברי, ומשאת־נפשו היתה לעלות לארץ־ישראל — אך לא זכה לכך. גורלן של שתי האחיות היה גם גורלו — הי"ד!

מצבנו הכלכלי, שלי ושל חברתי חיה שפיגל, היה קשה יותר ממצב יתר תלמידי בית־הספר, כי חייבות היינו לשלם, נוסף על שכר־הלימוד, גם שכר־דירה בעיר ולדאוג למחייתנו. אך תוכן הלימודים והחיים החברתיים היו כה חשובים לנו, שוויתרנו על כל המותרות והסתפקנו במועט ובלבד להמשיך ללמוד. לשבתות ולחגים היינו חוזרות הביתה, אך הכפר עם הנוער הגויי נראה לנו זר ודוחה, ואור ליום ראשון היינו מסתלקות חזרה ברגשות הקלה ורווחה.

הנוער היהודי בכפרי הסביבה — שרבו בהם התושבים היהודים — והבוגרים הצעירים, מהם כבר בעלי משפחה, היו צמאים מאוד לפעולה תרבותית. הם התארגנו במועדונים שונים סביב ספריות שהקימו בעצמם.

אבא היה פעיל מאוד ועמד בראש כל ההתארגנויות האלה. הוא חונן בחוש הומור חריף, היה בר־אורין ובקי גדול בהוויות העולם — בפוליטיקה, בספרות ובהיסטוריה. הוא קרא הרבה מאוד — בעיתונות, בספרות יפה ואף בספרות מדעית. היה בעל נפש צעירה. הנוער אהב מאוד להתכנס סביבו, להאזין לו ולהתווכח איתו. נוסף לכך היה לו קול נעים, באריטון עמוק, ואהב לשיר. כך היו נערכים ערבי־שירה בביתנו, בהם השתתפה גם אמא, שהיטיבה לשיר אף היא. קולות הזימרה היו משתפכים מבעד לחלונות הפתוחים של ביתנו בערבי־הקיץ לתוך מרחבי השדות. שכנינו הגויים היו מתכנסים מתחת לחלונותינו והיו מתמוגגים מהנאה ומהתפעלות.

בית אבי היה פתוח לרווחה לכל נצרך לעצה ולסעד מבין גויי הסביבה. הערצה רבה היתה נודעת לאבא, ובעיקר לאמא, מצד השכנים. הודות ליחס חם זה ניצלו אמי ושתי אחיותי, החיות עתה בארץ, מהגורל האכזרי שפגע באבא ובשתי האחיות האחרות בימי השואה.

כאמור, הייתי חוזרת בשמחה רבה לבית־הספר „תרבות" לאחר השבת או החג. מתלמידים בודדים הפכנו במשך הזמן לחבורה מלוכדת. התקשרנו זה לזה ואף למורים.

הצגת מחזה בבית־ספר „תרבות" עם סיום שנת הלימודים בשנת 1931.

עומדים מימין לשמאל: מרדכי לבד (ישראל), מריאסיה כגן, הרצל זוברמאַן, מינדל רויז, יום־טוב (יונטל) גולדברג, צביה וואקסמאן, אוונצ'יק עמנואל (צרפת), חוה קצן (ישראל), יושבת: בת־ציון טורצ'יניוק (ישראל).

זה לא היה רק בית־ספר, אלא מוסד שהפך לתנועה.. חיינו כמו בקומונה: בהפסקות התחלקנו בארוחות הקלות שהבאנו לבית־הספר. יחד היינו מתכוננים לבחינות, יושבים בלילות, בעיקר אצל מריאסיה כגן ז"ל, במתבן של אחיה, שהיה סוחר בשחת.

שורה שלמה של חברים וחברות שמורה בזכרוני מאותם ימים רחוקים ונפלאים. שמותיהם שמורים עמי באהבה ובגעגועים — מהם כאלה החיים עמנו כיום בארץ, או פזורים על פני שבעה ימים, וגם כאלה שהלכו ואינם — ניספו בימים האיומים שבאו אחר כך. כולם חברים וחברות — ביניהם מורים שאהבנו מאוד והתקשרנו אליהם. מן הרשימה הארוכה אזכיר כאן את צביה ואקסמאן, מוסיה ניירמאן, מריאסיה כגן; את המורים אביגדור בורשטיין, ישראל זיניוק, גוטוורט, זכרונם לברכה; את האחים יצחק וגרשון דיכטר. גם מורים, גם מדריכים, גם חברים היו לנו אלה.

החלוץ הצעיר

כאשר נוסד ברוז'ישץ' סניף „החלוץ" ביקרנו בו הרבה, בעיקר בערבי שבתות ובערבים הפנויים. היינו בו בזמן גם חברי „החלוץ הצעיר" וגם תלמידים. הכנת השיעורים גזלה מאתנו את רוב זמננו, כי הלימודים היו בראש חובותינו. ברוז'ישץ' היו עוד תנועות כגון „השומר הצעיר", בית"ר, ולא פעם פרצו ויכוחים סוערים, שהגיעו כמעט עד לתגרות־ידיים. ערך חינוכי מיוחד היה בעינינו לאיסוף תרומות לקרן־קיימת. היינו מתרימים בהתלהבות גדולה גם את הכפריים היהודים במקומות מושבנו בכל הזדמנות חגיגית, והיתה זאת הפעולה הציונית החשובה שהם היו שותפים לה.

תקופה חדשה באה עלינו ועל כל הנוער הציוני ברוז'ישץ' עם בוא קיבוץ ההכשרה של „החלוץ" להשתקע בעיירה. לקיבוץ ההכשרה היתה השפעה עצומה עלינו. התברר לבני לבוגרי „תרבות" ולאחרים, מהי דרכנו לעתיד. בלבנו גמלה ובשלה ההחלטה לעלות לארץ־ישראל. היינו אז חמשה־עשר בוגרים. רבות שוחחנו בינינו על עתידנו — עוד לפני סיום בית־הספר. היה ברור לנו, שאין לחפש את העתיד בארץ עויינת ומתנכרת זו. היה עצוב בלב. לא קל היה לעזוב חיים מושרשים של דורות, בית חם ואהוב. רוז'ישץ', כמו עיירות יהודיות רבות אחרות, נראתה לנו נפלאה בהווי היהודי שלה, בנוער שלה, בחיים התרבותיים והתוססים שבה, והיתה עגמה גדולה בלב, בעיקר אצלנו, שהיינו קשורות גם לכפר וגם לעיר.

בקיץ 1931 סיימנו את בית־הספר, שזכה בינתיים לבניין חדש משלו, אשר נבנה במאמץ כביר של קומץ מאמינים בתרבות העברית. סיימנו לימודינו והתחלנו להתפזר כל אחד לעברו. בינתיים התחילו לעלות ראשוני חברי „החלוץ", בהם צסיה וינר וזיסקינד. במסיבת הפרידה נשבענו ללכת בעקבותיהם. ואמנם אחריהם עלו רבים אחרים. מוטל לבד והרשל טורק יצאו להכשרה וכתבו משם מכתבים נלהבים, למרות התנאים הקשים ששררו אז בקיבוצי ההכשרה.

אני הייתי כל הזמן בדרך בין רוז'ישץ' לברזולופ. הייתי מבלה היבה אצל משפחת ואקסמאן הי"ד, משפחת קאצן ומשפחתה של מירה'לה חייט. בעיני, שלא הייתי מתושבי רוז'ישץ', היו בתים אלה כבתי־הורים לבביים ומעודדים.

אבא היה מחזק את ידי לקראת העליה:

„אתם הצעירים חייבים לעלות ללא חשבונות ולבנות את הארץ" — היה אומר לי בעצבות, כאילו הרגיש את הצפוי. „אתם תזכו לראות את מדינת ישראל. אני, כנראה, כבר לא..."

להכשרה לקראת העליה

שנה אחת אחרי גמר בית־הספר יצאתי להכשרה לעיירה קוריץ, על־יד הגבול הרוסי. בזאת נותק כמעט הקשר האישי שלי עם רוז'ישץ', העיירה בה גדלתי, בה עוצבה דמותי ואותה אהבתי. המשכתי עוד להתכתב עם החברות שנשארו ברוז'ישץ'. בשנים 1933—1934, שבהן הייתי בהכשרה — בשתי פלוגות של קיבוץ „קלוסובה" — צילצלו פעמוני האזעקה ליהדות. לא כולם שמעו אותם. עליית היטלר לשלטון והשתוללות האנטישמיות בפולין היו אותות ש„העיירה בוערת".

סבי ר' שמילקה וינר

סבי, ר' שמילקה וינר ז"ל, מסלבטיץ, היה דמות עממית בעיירה שלנו. נמוך־קומה היה, צנום ועדין־פנים. איש נוח, שקט וצנוע בהליכותיו והיה ידוע כרודף שלום. חסיד היה כל ימיו ובשנותיו האחרונות דבק ב„שטיבל" של הרבי מאוליק, ויחד עם זאת נכון היה לתמוך בכל רבי המזדמן לעיירה ולשמוע תורה מפיו.

בביתו הקטן על־יד הגשר בוולניאנקה („אונטערן בריק") היתה לו ספרייה תורנית גדולה, ובעיקר מהספרות החסידית, שעליה היתה גאוותו. ביתו היה פתוח לכל מי שחשקה נפשו ללמוד דף גמרא בצוותא, או לשמוע סיפור חסידי ואף לגלגל שיחת חולין שיש בה מן העניין.

כל ידידיו ומוקיריו הכירוהו כאיש ישר; הודות לכך מינוהו כבורר ומיישב סכסוכים בין בעלי פלוגתא שלא ע"מ לקבל פרס. עסק בגמילות־חסדים ובמתן בסתר וראה בזה אחת המצוות הגדולות שבחייו; לא נזקק לחסדי בשר־ודם, משום ששפר חלקו הודות לתמיכת בנו ומשפחתו שבאמריקה.

שני בנים ובת היו לסבי: הבן שלמה לייזר ז"ל, שהיגר לאמריקה, בנו השני אברהם לייב מוולניאנקה, אבי, והבת טויבה מקופאצ'יבקה. ביקשנוהו לגור במחיצתנו, כי זקן היה, אך סירב, בטענה, כי בתקופה המודרנית החדשה יוכל לשרת את אלהים רק בהיותו לבדו ובביתו הוא.

הוא היה מלמד ילדים „יהדות" והיה מכין אותם לבר־מצווה; לימד אותם להניח תפילין שלא על מנת לקבל פרס.

מסורת של שנים היתה לסבי: מדי ערב פסח היה נוהג לעשות חרוסת מעשה־מרקחת ולחלקה לכל מכיריו וכל דורש, שבאו לביתו ערב החג לברכו בברכת חג שמח. אחרי קיום המצווה הזאת לבש בגדי־חג והיה בא עם סבתי החורגת, חנה, אלינו לחוג את החג במחיצתנו. בעיקר שמר להיות יחד אתנו בליל הסדר — כי היה זה אצלו חג משפחתי גדול.

שמעתי מפי עדי־ראייה, כי סבי וסבתי נלקחו יחד עם כל משפחתי למגרש, עליו כונסו כל יהודי רוז'ישץ' והסביבה ושם חיכו לגורלם המר.

סבתי חנה מתה יומיים אחרי היום הזה. קשה היתה המהלומה הזאת לסבי, והוא מת יומיים אחריה מוות טבעי. שניהם זכו לקבר ישראל בבית הקברות היהודי כשהם מלווים על־ידי בני משפחתם וידידיהם.

אחרי ימים אחדים נטבחו כל יהודי רוז'ישץ' והסביבה, כולל כל משפחתי היקרה. יהי זכרם ברוך!

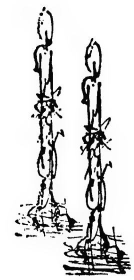
שבתאי וינר, יד־מרדכי

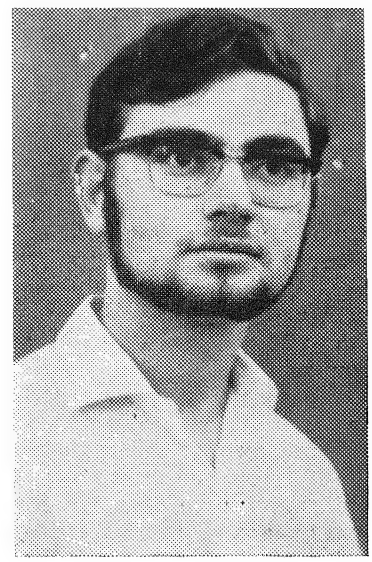
אבא ז״ל חש זאת בכאב רב ובחרדה עמוקה וזירז אותי לעלות. בסוף 1934 קיבלתי, בהיותי בבית בכפר, הודעה לבוא מיד לווארשה לקראת העליה. בחיפזון רב, כדי שלא להחמיץ את ההזדמנות הגדולה ואת החלום ההולך ומתגשם, ארזתי את מזוודותי, נפרדתי ממשפחתי, ומבית סבא שגר בשכנות, ויצאתי לדרך. עוד מצלצלות באוזני צעקותיה הממושכות של אחותי הפעוטה שמיאנה להיפרד ממני, כאילו חשה את האימה העתידה לבוא.

הורי ליוו אותי לרוז׳ישץ׳, שם צריכה הייתי לעלות לרכבת היוצאת בחצות לווארשה. השמועה על בואי פשטה ביז ה„חברה״ בעיירה. מייד נזעקו כולם. היה אז ליל חורף מושלג, בהיר, זרוע כוכבים, והשלג ניצנץ באלפי גונים — כיהלומים יקרים. הכפור הגיע מינוס 20 מעלות: ערב אידיאלי למסע מזחלות. ואכן, מייד הופיעו מזחלות וכולגי הפלגנו למסע־פרידה לילי בשלג. היה זה ערב בלתי־נשכח: שרנו וגם בכינו. כן, בכינו! והיה על מה לבכות...

רבים מאלה שליווני בחצות לרכבת — לא נשארו בחיים, ביניהם חלק נכבד ממשפחתי הענפה, ובראשם אבי היקר והאהוב, חברי וחברותי: יונטל גולדברג, הרצל זוברמן, מריאסיה כגן, צבייה ובריינדיל ואקסמאן, ורבים רבים אחרים.

יהא זכרם ברוך ונצור יחד עם זכר קהילת רוז׳ישץ׳ — עיר נעורי ובית גידולי הרוחני־תנועתי!

דב אליהו זינגרמן הי״ד

נפל במלחמת יום־הכיפורים בקרב על התע־לה בי״ג תשרי תשל״ד. הובא לקבורה ביום ד׳ ניסן תשל״ד. היה בן 21 בנופלו.

אמו בילה, היא בתו של ר׳ אליהו חנוך. הוריה, שני אחיה ושלוש אחיותיה ניספו בשואה. אביה היה בקבוצה השניה שנלקחה „לעבודה״ ונרצחה מחוץ לעיר על־יד בית־הקברות הפולני.

בילה, בעלה, משה מהעיר ראדום, ובתם שושנה בת השנה, הסתתרו בכפרים ובשדות ובנס נשארו בחיים. אחרי המלחמה נולדה הבת השניה, בשנת 1950 עלו לישראל והת־חילו לבנות את חייהם מחדש. כאן נולד הבן דוב־אליהו הי״ד. סיים מדרשת „נעם״ ונכנס לאוניברסיטה.

האב משה לא יכול היה להתנחם, נפל למשכב ונפטר שבועיים אחרי נפילת הבן.

חברים נפרדים מבת־ציון טורצ׳יניוק על־יד ביתה בכפר ברזלופ. ערב עלייתה לארץ בשנת 1935. עתה היא חברה בקיבוץ בית־השיטה.

סוף החורף אצל אבי

סול מילר (שלמה מלמד), קנדה

סול מילר, מירל ומנדל שאמעס באזכרה לקדושי רוז'ישץ' בקנדה.

החורף קרב לקיצו. באוויר מורגשת התקרבות האביב. תושבי העיירה מתחילים להתאושש מן החורף הקשה, שנמשך למעלה מארבעה חדשים. השלג נמס לאט־לאט. בכל יום העובר מתגלית יותר ויותר האדמה, שהיתה זמן רב מכוסה שלג וכפור; פה ושם מבצבצים הדשאים הראשונים. ברחובות, שלא היו מרוצפים אבנים, נעשה הבוץ סמיך יותר ויותר.

בדרך הביתה מן הישיבה, בעיקר בירידה לאולייניצס ומשם ל„סטאוואק", ליד ביתה של רחל „די ראדינער", נעשה הבוץ כה סמיך, עד שאנו מאבדים את הערדליים, ואנו נאלצים להוציאם בידינו מן הבוץ הסמיך והעמוק.

אבל האווירה בעיירה חופשית יותר והריח של חג הפסח המתקרב מעלה את מצב־הרוח שלנו. מאפיות המצות עובדות במלוא הקיטור יומם ולילה. בעיירה שלנו התפתחה תעשיית מצות, שעבדה בשביל וארשה הבירה וערים רבות אחרות ברחבי פולין.

ההכנות לקראת הפסח החלו, למעשה, בביתנו מיד אחרי חנוכה, כשאמא הורידה מן העליה את האווזים המפוטמים והעבירם לשחיטה. חלק משומן האווזים הוכן במיוחד לחג הפסח.

למחרת יום האחרון של חנוכה יצאנו לקנות בדים בחנות המנופאקטורה של זיסיה קלימבורד, לתפירת לבנים וחולצות בשביל בני הבית לחג.

פורים בעיירה

הכנות אלה לחג הפסח הופסקו רק לימים אחדים, בחג הפורים, אשר הוחג בעירנו בשמחה רבה. בחורי הישיבה הכינו רעשנים. אחדים מן הבחורים האלה, כמו נחום ג'לרשטיין, שלמה גראפמאן ושלמה קוס, התמחו במיוחד במלאכה זו: רעשניהם הרעידו את העיר, כאילו ירו בתותחים. הם התרברבו מאוד במומחיותם ולא היה קץ לגאוותם.

בני נוער התחפשו, הפכו את פרוותיהם עם הבטנה כלפי חוץ. הם ביקרו בבתי התושבים שעה שבני־הבית ישבו ליד השולחנות הערוכים ושרו שירי חג. שנה אחת אפילו ערכו הצגת „מכירת יוסף" באולם „מכבי־אש".

בבית שלנו הוחג חג הפורים באווירה חגיגית מאוד. בערב, אחרי שובנו מבית־הכנסת, התיישב אבא בראש השולחן, שהיה ערוך במאכלי־חג ובמשקאות שונים. על השולחן הועמדה קופסת־כסף מלאה מטבעות ומתחתיה — שטרות־כסף מנייר.

קופסת הכסף שימשה בחג הסוכות כקופסת־אתרוג, כשהיא מרופדת בצמר רך. בפורים היא נועדה לחלוקת נדבות לאביונים ולמוסדות צדקה שונים.

שכנים וידידים נכנסו לשתות „לחיים" ולהשיג תרומה נכבדת למטרה טובה. בשעה מאוחרת התיישבה כל המשפחה לסעודת־פורים. שרנו „שושנת יעקב" ושיר פורים מיוחד ביידיש: „אבוי לך המן הערל'ע, נעשית לנו לכפרה'לע". כך בילינו בשירה עד השעות המאוחרות של הלילה.

מצה שמורה

יומיים־שלושה לפני פסח חזר אבא מבית־הכנסת מוקדם יותר מרגיל, אכל ארוחת־בוקר בחיפזון והלך לרב ר' משה'לע סוויניכר. שם שכרו עגלון, שהעמיס על העגלה חביות מכוסות בבד לבן ונקי, וירדו לסטיר. על חוף הנהר חיכה להם גוי מטופלינה בסירה קטנה, שיכלה להכיל 3—4 אנשים. הסירה יצאה לאמצע הנהר, שם מילאו את הדליים מים נקיים וזכים וחזרו לשפת הנהר. בסירה ישבו: לוי מלמד (פישמן), ראובן רוזנפלד

ואברהמ'ל זיניוק (ליטוואק). על החוף חיכו להם יונה מלמד, מאיר מלמד (אבי) ואברהם ברגל.

על העגלה עמדו מוכנים ה„צעירים": מאיר ספקטור, שייקה שפיר ואהרן ספקטור, שתפקידם היה למלא את החביות במים שהיבאו בדליים. הטקס הזה נמשך עד חצי־היום. את המים הביאו לביתו של ר' משה סוויניכר. כאן העבירו את המים מן החביות שבעגלה לחביות אחרות, שעמדו במבוא הבית, שאף הן היו מכוסות בבד לבן ונקי.

למחרת התחילו באפיית מצה שמורה. בערב הביא אבא הביתה את המצות הטריות, שמילאו את הבית בריח המיוחד של פסח.

הכנות ל„סדר"

ערב פסח, השכם בבוקר, סיימנו מוקדם את אכילת חמץ; אספנו את החמץ שנשאר ואת פירורי הלחם שאבא אסף בעת ביעור־חמץ ולקחנו אותם למרחץ לשריפה.

בבית התחלנו אנו, הילדים, בהכנת שולחן ה„סדר". קירבנו את הספה לשולחן, כדי ליצור מקומות־ישיבה נוחים לכל בני־הבית. אמא היתה, כמובן, עסוקה בהכנת המאכלים החגיגיים המיוחדים ל„סדר". את כל מה שאמא הכינה הספקנו אנו, הילדים, לאכול; לבסוף הורחקנו מן המטבח כדי להבטיח שיישאר משהו מן המאכלים לסעודת החג.

אמא מגישה לי את הסכו"ם קשורים על חבל ושולחת אותי למרחץ לטבילה ולהגעלה. איצה הבלן טבל אותם בדוד המים הרותחים והחזירם לי. בבואי הביתה השגיחה אמי בהסרונה של כף. נאלצתי לחזור למרחץ ולחכות עד שאיצה הריק את כל המים של הדוד והחזיר לי את הכף, שנחה לה בנחת על קרקעית הדוד.

ליל ה„סדר"

בראשית הערב הלכנו, הגברים, לבית הכנסת לתפילת החג. אחרי התפילה נתן השמש, שמואל הסנדלר, לאבא מנורת ברק ממנורות בית־הכנסת, שתלינו על תקרת חדר האוכל, כדי להאיר אותו באור חזק בשעת עריכת ה„סדר". מיטת־ההסבה היתה כבר מוכנה: שני כסאות שצורפו יחד ועליהם כרים רכים, איפשרו לאבא לערוך את ה„סדר" במצב של חצי־שכיבה. אנו, בני־הבית, התיישבנו מסביב לשולחן, ואבא פתח ב„הא לחמא עניא..."

זוכרני, שכשהגענו לברכת המזון, היתה אמא כבר ישנה ליד השולחן — היא נרדמה מרוב עייפות. כולנו ידענו כמה קשה עבדה אמא כדי להכניס את הפסח לבית.

את הסדרים האלה בביתנו הישן לא אשכח לעולם. בכל הזדמנות אני מספר זאת לילדינו ולנכדינו.

כינויים

יהודי העיירה היו ידועים, לרוב, בכינוייהם ולא בשם המשפחה, שלעתים אף לא היה ידוע לרבים. והכינויים היו שונים: לפי עיר או כפר המוצא.

כי העיירות גדלו והתפתחו עם בואם של יהודים שעזבו לאט־לאט את הכפרים ועברו לגור בעיירות, מקום שם התקיימו חיים יהודיים מלאים.

היו כינויים שבעליהם קיבלו אותם בהו־מור ובסלחנות והיו שבעליהם ראו בהם עלבון. ואמנם, בשעת ריב, השתמשו הצדדים סכינויים כבנשק החריף ביותר.

לא פעם חקרנו מי המציא את הכינויים והדביק אותם עד שהפכו לחלק מעצמיותם של האנשים. לפעמים סבלו מזה קשות ולא יכלו להיפטר מן הכינוי המעליב. נראה שהיתה זו „יצירה" של ה„עם", מעין ביקורת על חולשותיהם של אנשים ולפעמים אף עקיצה סטירית...

זוכרני שרבים קיבלו את כינוייהם בגיל צעיר. הרבי ר' יונה היה ב„חדר" וב„ישיבה" מכבד את התלמידים בכינויים: דאס באנדי־טל, דער באַק, דאס פייניצל, דער מאלאי, דער וועפריק. אחרים קיבלו את כינוייהם מההומוריסטים בעיר כמו אברהם קאַלט־שאק, שהיה תמיד שם ללעג ולקלס כל אדם ב„גלייכווערטלעך" שלו ומדביק לו שם וכינוי להרבות צחוק בעיירה מקצה לקצה.

גם את השמות הרשמיים של הרחובות לא ידעו ולא השתמשו בהם, אלא לכתיבת מכ־תבים. בפי העם היו כינויים: אויפן בארג, אונטערן סטאוואַק, אונטערן בריק, באַמבע־גאס, אין שטאַט, קעפסקעס געסל, אין מארק, לעם בריקל, אקעגן דעם קלויסטער, א קעגן דער פאַזשארנע, אין זשאליבאוו וכן הלאה.

אבנר רחמיאלי

מלך וזלמן געלער וחבריהם.

החגים בעיירה

שושנה זיניוק־זאלצמאן

שנים רבות נמצאתי מחוץ לרוז'ישץ' לרגל לימודי, אך החגים והתכונה אליהם חרותים היטב בזכרוני. כמעט לפני כל חג נהגתי לספר בפני תלמידי וחברי המורים כיצד חגגו את החג בביתנו, בעיירתנו. כאן ברצוני לספר על אחדים מהם.

חג הפסח

ההכנות לחג החלו עוד באמצע החורף, כשאמי פיטמה אווזים להכנת גלדי שומן לפסח. בערב שחיטת האווזים התכנסו כל בני־הבית למריטת הנוצות. הבית נהפך לבית־חרושת. אלו מרטו את הנוצות, ואלו חתכו חלקים־חלקים לתוך כלים מיוחדים. והנה קרתה פעם תקלה:

כל הקורקבנים היו מוכנים בכלי מיוחד ובאחד מהם נתגלה מסמר קטן. כמובן שהביאו את העניין לפני אבא. ואז... אבא התחיל לחקור ולדרוש הואיל ולא ידעו מאיזה אווז בא הקורקבן עם המסמר, שהוא טרף לכל הדעות. אבא פסל את כל שבעת האווזים. לא הועילו טענותיה של אמא. אבא פסק: טרף!

ההכנות האמיתיות לחג החלו למחרת חג הפורים. בימים אלה החלו בהכנת סלק לחמיצות, איסוף תפוחי־אדמה, אגירת ביצים ואפיית מצות. היו זמנים שכל משפחה אפתה את המצות שלה. אמי היתה לוקחת אותנו למאפייה לאפיית המצות שלנו. אנו רדדנו את המצות במו ידינו ונקבנו אותן.

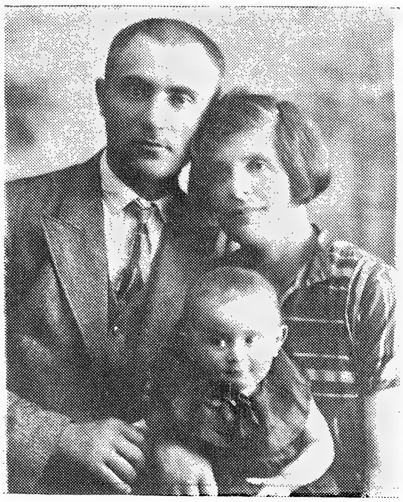
פרשה מיוחדת במינה היה ניקוי הארונות והמדפים שבהם. הוצאנו את כל המדפים והאצטבאות החוצה והיינו מנקים אותם בכוונה מיוחדת. אמא היתה תמיד מזרזת אותנו: „דריי מאָל רייבן, דריי מאָל שאָבן און דריי מאָל שווענקען" (כלומר: שלוש פעמים לשפשף, שלוש פעמים לגרד ושלוש פעמים לשטוף). אנו, הילדים הקטנים, מילאנו בהתמדה אחרי פקודת אמא וכל הקרשים יצאו צהובים ומבהיקים בנקיונם.

עבודה מיוחדת במינה היה מירוק כלי הנחושת והכסף. לפני החג ירדנו עם הכלים, ביניהם המיחם, לפלג (ריטשקע) שמאחורי בית דודי אברהמל זיניוק. שם נפגשו כל בנות השכנים: מיקה כפר, רבקה וגיטל זיניוק, בתו של דוד גלר, נשי הפליישרים ואנוכי בתוכן. אז התחילה התחרות הגדולה. כל אחת מאתנו עבדה בזיעת אפיים במירוק כליה והשתדלה שיהיו מבריקים יותר מאלה של חברותיה.

שעות על שעות בילינו על יד הפלג הקטן בניקוי הכלים לכבוד פסח. יום או יומיים לפני החג היו מכשירים את התנור. כלים שהיו שמורים מפסח לפסח היו אמנם בכל בית יהודי ובכל זאת היה צורך להגעיל כלים. את הכלים להגעלה היו שמים בתוך דוודים גדולים, מלאים מים רותחים ובתוכם אבנים מלובנות. המים היו צריכים לעלות על שפת הדוד, כדי שהכלים יהיו כשרים למהדרים.

באותו זמן היתה אמא משרה את כלי הזכוכית באמבטיה ליומיים־שלושה ימים, כשהיא מחליפה מפעם לפעם את המים. אגב, נהגתי להדגים בפני בתי את המנהג הזה של בית אבא. השריתי את כלי הזכוכית באמבטיה והייתי „מקימה רוח של ערב פסח" בבית.

בבוקר של ערב חג היה מבקר אצלנו שנה־שנה אביגדור ארליכגרכט עם בנו מונציה. למה? היות והוא, מונציה, היה בכור וכדי שיהיה פטור מלצום בערב פסח, היה אביו מביאו לאבי הכהן, שסיים באותו יום מסכתא בש"ס. הוא שיתף את מונציה בסיום ובזה קיבל היתר לאכול בערב פסח ולא להסתכן ב„מכת בכורות".

זלאטה זיניוק, אחותה של בעלת הרשימה, עם בעלה לייזר באליוט וילדם. כולם ניספו בשואה.

בית אבא

ברוז'ישץ חיו שלוש משפחות זיניוק: בית אבי ישראל־דוב (או ישראל־בער) ואמי פסיה, בית אחי־אבי אריה (לייבל) זיניוק (אביהם של המורה ישראל ז"ל, ויבל"א של מלכה ונפתלי) ואברהמ'ל זיניוק ואשתו שרה ושש בנותיהם.

מבית אבי נשארתי, לצערי, אני היחידה. בית דודי אברהמ'ל הושמד כולו. דודי אריה וילדיו זכו לעלות לארץ לפני המלחמה.

אבא היה בצעירותו תלמיד בישיבת וולו־ז'ין, שם למד יחד עם גדולי הדור ביאליק, הרב קוק ועוד. בתור תלמיד־חכם „קנה" אותו סבי, ר' דוד שר, לחתן לבתו פסיה, הלא היא אמי.

אבא בא לעירנו כדי לשמש בה רב; אך מכיוון שסבי העניק לו נכסים רבים, ויתר על כסא הרבנות, אם־כי בדיני־תורה חשובים היו פונים לעצתו. נוסף על ידיעותיו העמו־קות בגמרא ובתנ"ך, הצטיין בהשכלתו הכל־לית הרחבה. אבי הכיר היטב את הספרות העברית והרוסית והיה לו ידע רב במתימטי־קה. הוא הצטיין במשחק שחמט, ורבים באו אליו ממרחקים כדי לשחק אתו במשחק זה.

אבי היה חבר באגודת סוחרי התבואה. הבית שלנו שימש מקום מיפגש לאנשי האגודה. מבין חברי האגודה אני זוכרת אחדים, כמו: פיפה מלמד, יצחק בוקסר, ניסל פרמאן, נחציה זויברמאן, יוסל גולדפידר ובניו. משרד האגודה היה בביתה של סוסיל מלמד.

אבא היה מן החברים החשובים של ה־אגודה והחזיק את הקופה. דודי, חיים־שמעון שר, היה מנהל החשבונות. הבית המה תמיד אנשים, בעיקר סוחרי־תבואה מקר־פאצ׳יבקה, מסיקילה ומאחורי הגשר — „אונטערן בריק״. אל הסוחרים נלוו ה־„פראוויטילים״, „אקספדיטורים״, שעסקו במשלוח התבואה בקרונות לחו״ל. ביניהם אני זוכרת את משה־אשר ואקסמאן, חותנו של אברהמצ׳יק גלר, ראובן רוזנבוים, זלמן ורבה ואברהם פרלמוטר.

מנהג מיוחד היה לאנשי האגודה: לערוך סעודה בשמחת־תורה. הסעודה היתה כל שנה בבית אחר. כשנערכה הסעודה בביתנו, היה הראשון שפרץ אלינו ר׳ משה אשר ואקסמאן; הוא רץ ישר לתנור כדי לחטוף את המעיים (קישקע) הממולאים... במסיבות אלו נהגו לאכול מכל טוב. אמא הזמינה מבשלות מיוחדות, שטרחו בהכנת המאכלים. המשקה המקובל בסעודה זו היה וודקה מבושל בדבש ובפלפל. האנשים באו עם משפ־חותיהם ובילו את היום באכילה ובשירה.

אבא ז״ל היה ציוני מובהק וחבר ב„מז־רחי״. הוא לימד אותי בילדותי, לפני שהגע־תי לגיל בית־הספר, שירים עבריים. הוא היה איש ליבראלי מאוד. פעם חלתה בתו של אודבק, שאצלם גרנו אחרי מלחמת העו־לם הראשונה, לפני שהספקנו להשלים את בניית ביתנו. הורי הבת החולה היו אז בזדולבונוב. אבי הוביל אותי בליל שבת לרכבת וציווה עלי להזעיק את המשפחה, כדי להציל את בתה.

אבא היה מתפלל ב„טריסקער שטיבל״. הוא היה שם הגבאי. כשהגעתי פעם לחופשת חגים הביתה מן הסמינר בווילנה, שם למד־תי, הזמינני להיות נוכחת בשעת ההקפות ב„שטיבל״. את ההקפה הראשונה נתנו לו. חבריו הטובים של ה„שטיבל״ היו: יונטל פלץ, שלמה רטנובסקי, וולול רוזנפלד, יענקל אפשטיין, משה פארשטיי ועוד.

בשבת אחרי־הצהריים היה רגיל ללכת לטייל עם חבריו בחיק הַטבע „אונטערן בריק״ על גדות הסטיר. הוא הלך כשידיו משולבות אחורנית ומשוחח עם ידידיו מענייני דיומא.

אבא זכה לכבוד גדול מצד אנשי העיר. הוא נפטר לפני השואה ונערכה לו לוויה גדולה.

אמי, פסיה, היתה עסוקה בחנות המכולת, אך מצאה גם זמן לעסוק בענייני צדקה. היתה לה קופת גמילות־חסדים מיוחדת. בכספים אלה עזרה למספר נשים לקניית תרנגולות וביצים ולמכרן בשוק. ממכירה זו

כאן אנו מגיעים לעיקר: ל„קניידלעך״. אמי לא יצאה ביום זה לחנות לעזור לאבא. במטבח היתה העבודה רבה בהכנת הקניידלעך ויתר המאכלים. כופתאות לא אכלו אצלנו עד לאחרון של פסח, כי אבא נזהר באכילת מצה שמורה וחלילה לטבול מצה או קמח מצה במים. לכן יצאה נפשנו לקניידלעך ואנו הקטנים התגנבנו לבית הדודים והמכרים, שלא נזהרו באכילת מצה שמורה. שם יכולנו לטעום מן הטוב האסור — קניידלעך.

מרומם היה הטקס בליל התקדש החג. עריכת הסדר, ההסבה על כס־המלוכה, אמירת ההגדה, שתיית ארבע כוסות בצירוף כוסו של אליהו, אכילת מטעמים שונים (לא קניידלעך, כמובן) — כל זה לא יימחה מזכרוני כל ימי חיי.

מי מסוגל בימינו לתאר את השולחן היפה הערוך בטוב טעם, כשכל המשפחה יושבת בצוותא וכל אחד מרגיש את עצמו בן־חורין?

יום הכיפורים

אווירת ערב יום הכיפורים היתה מורגשת כבר ימים אחדים לפני יום הדין. אמי נהגה להכין „כפרות״, תרנגולים ותרנגולות לבנים כשבוע לפני החג. אנו, הילדים שבבית, היינו מקיימים את מצוות הכפרות (כפרות שלאָגן) ימים אחדים לפני החג. בשעת קיום המצווה, כשחזרתי על דברי אמי: „זאת כפרתי״, „זאת חליפתי״ נתמלא לבי רחמים על התרנגולת הלבנה המסכנה, שעליה אנו מטילים את כל חטאינו. לא פעם נשקתיה למרות גערותיה של אמא.

הנה הגיע הערב שלפני יום הדין. ר׳ זכריה השוחט מגיע עם פנסו הגדול. כל השכנים מרכזים את הכפרות ברחוב ליד ביתנו. פפר, פליישר, דוד גלר, דודי חיים שמעון שר, הדוד אברהמל זיניוק ואנחנו עוסקים בהבאת הכפרות לשוחט המחכה. אמי טרחה מבעוד יום להכין ערימת חול או עפר, שתספוג את דם הכפרות. רעש התרנגולות עובר כל דמיון. למהומה זו מתווספים קולות הילדים והנשים המחפשים אחרי עופותיהם שנתערבבו. לאט־לאט שקט הרחוב והכל עולים על משכבם.

בחצות הלילה, כשבבית השתרר השקט בא תורו של אבא לקיים את מצוות הכפרות. עוד היום אני שומעת את קולו החנוק מדמעות: „בני אדם יושבי חושך וצלמוות״ ורעד עובר בכל גופי.

„אבא בוכה״ — אומרת לי אחותי זלאטה, ואנו שוכבות ומושכות את השמיכה מעל לראשינו ורועדות.

משפחת זיניוק נפרדת מבן־משפחתם ישראל זיניוק, מורה בבית־ספר „תרבות״, לפני עלייתו לארץ־ישראל. במרכז — שלושת האחים: ישראל־בר, אברמל ואריה זיניוק.

האיר הבוקר. אמי ואבי נתפנו מעסקיהם. אבא מעיין בגמרא ואמא עוסקת במטבח. מבעוד זמן הם הולכים לבית הכנסת לתפילת מנחה. לפנות ערב נעשית האווירה מתוחה. דודי אברהמל בא אלינו ופונה בקול בוכים ותחנונים לאבא: „מחל לי, אחי, וסלח לי" — ואנו מצטרפים למקהלת הבכי. אמא מקדימה להכין את השולחן לסעודה המפסקת.

והנה מתחיל עניין חדש. אבא, חיוור כסיד, מרים את ידיו בתנועה של כהן בעת ברכת כהנים המברך את כל אחד מן הילדים לחוד — הבכור ראשון והצעיר — אחרון. כל אחד מאתנו מרכין את ראשו בהכנעה על מנת לקבל את ברכתו מאבא. בסוף ניגשת גם העוזרת, הגוייה, ומבקשת את ברכת אבי.

ההורים הלכו לבית־הכנסת ואנו, הילדים, מסתגרים בבית. פחד גדול נופל על כולנו. התריסים מוגפים ואנו מרגישים שאפילו דג במים רועד מאימת יום הדין בליל כל־נדרי.

שמחת תורה

מי יכול לשכוח את ההקפות בליל שמחת־תורה, שנערכו בטריסקער־שול (בית־הכנסת של חסידי טריסק) מיד אחרי תפילת ערבית. לפני ההקפות הוזמנו המתפללים לביתנו, בית הגבאי. אבי הולך באמצע וסביבו רבים מתושבי העיר, והשמש ר' הרשל „בעל־שם" אתם. הנה הם מגיעים לביתנו ובפיהם: „אַ גוט יום־טוב, גבאיטע". אמי ערכה מבעוד מועד את השולחן מכל טוב: עוגות, דג מלוח כבוש, יי"ש מבושל בפלפל ודבש.

האווירה מתחממת והחסידים רוקדים סביב אבי ושרים. אחרי כן חוזרים להקפות. בית הכנסת מלא מפה אל פה. והנה מוזמנים המבוגרים להקפה הראשונה. אבי הולך בין הראשונים ולבי הקט עולה על גדותיו מרוב שמחה. נשים וטף מנשקים את ספרי־התורה ולשמחה אין גבול.

תשעה באב

למעשה, זהו יום אבל לאומי, אך אנו, הילדים, שוכחים את מהות היום. חברה גדולה של ילדים קטנים, בנים ובנות, יוצאת מבעוד בוקר להכין חרוללים (באָדיאַקעס). החבורה העליזה גדלה מרגע לרגע כשמצטרפים אליה ילדים נוספים כמו משה רידר, אברהם שר, רבקה וויטל זיניוק, הילדים של פליישר, מיקה פפר ואחותי זלאַטה ואני אחריה.

כל אחד מהילדים הכין לעצמו תיק בשביל הקוצים, ואנו מתפזרים בכל „אונטערן סטאַוואָק" לקטוף אותם. בשובנו הביתה גוערת אמא בנו, כי הנה כבר בישלה את האיטריות הרחבות בחלב לקראת הסעודה המפסקת. אנו אוכלים בחפזון, על מנת למהר ולצאת החוצה לפעולה.

אבא החליף את נעליו בערדליים והוא בדרכו לבית־הכנסת. אמא מתכוננת לאמירת הקינות ב„צאינה וראינה" בבית. והנה היא קוראת לטמה כפר ולדודתי שרה זיניוק: „ווייבער, קומט וויינען". הן מתיישבות על הרצפה ובוכית בקולי קולות על חורבן בית־המקדש.

אנו, הקטנים, רצים מהר החוצה כשדים קטנים. אנו מתרוצצים בין הבחורות ונועצים קוצים בשערותיה של כל נערה, שלא נזהרה לכסות את ראשה. לא אחת רצה אחרינו כדי להענישנו, אך מי יכול להשיג שדים מהירים כמונו?

סוף־סוף גמרנו את „המלאי" ואז אפשר להציץ לבית־הכנסת, שהיה שרוי באפלה. אנשים ישבו על „שטנדרים" הפוכים ובכי כבוש בוקע מתוך האפלולית.

עברו שנים. נאלם הצחוק של ילדי רוז'ישץ'. בתי־הכנסיות נשרפו ומתפלליהם הושמדו. ילדיך וזקניך, עיירתי, נקברו חיים. מקרב לבי אני מבכה את חורבנך ואת אלו שלא יקומו עוד.

יהי זכרם ברוך!

התפרנסו נשים אלו. אמא גם דאגה לספק בחורף עצים להסקה למשפחות עניות. עוד מנהג שלה: היתה מכינה בקבוקי מרקחה מפטל („ווארעניע, איינגעמאכץ") ומפירות אחרים על כל צרה שלא תבוא (היתה אומרת: „מ'זאל נישט באדארפן") והיתה מחלקת לחולים עניים וליולדות.

אחותי זלאטה היתה עסוקה אף היא בחנות שלנו, אך באותו זמן פעלה גם לטובת הקרן־הקיימת. היא נישאה לאליעזר באלוט. זלאטה היתה עדינת־נפש ונוחה לבריות, בדומה לאמא.

אחותי כילה־גיטל שלטה יפה בשפה העברית. את השפה רכשה בבית־הספר בפינסק, שם למדה. היא נישאה לישעיהו ליבריק.

אחותי רבקה נישאה לגדליה ברס. נולדו לה שני ילדים: ביילה ודוד. היא הצטיינה בקולה הערב. בעת ששרה התאספו ליד חלון ביתנו אנשים רבים, שהאזינו לקולה הנעים.

כל האנשים היקרים האלה היו ואינם עוד. מה אכזרי הדבר!

שושנה זאלצמאן (לבית זיניוק)

שלוש חברות: סוניה פישמן, רבקה גרבר וריבה קופיט.

משפחת מוטי־בר גלר

אבנר רחמיאלי

ר׳ מוטי־בר גלר היה מן הצעירים שבדור הישן. ציוני מגיל צעיר, מראשית המאה העשרים, שקט, מעדיף את המעשה על הדיבור, שומע אך משמיע את דברו רק לעתים רחוקות ביותר.

בעל חנות למוצרי ברזל במרכז השוק. בהיותו בעל־בית אמיד, נתן לשלושת בניו, משה והתאומים אלימלך וזלמן, ממיטב החינוך העברי והכללי. היה מעורה בחיי הקהילה היהודית ונתן יד לכל מפעל חיובי בצנעה ובענווה.

אשתו ביילה, שתקנית אף היא, עזרה לו לקיים בית יהודי לפי מיטב המסורת, אך רחוק מאדיקות צרת־עין. הם הבינו לרוח הזמן ולנפש הדור הצעיר.

משה, הבכור, היה פעיל בהסתדרות הציונית והיה מעמודי התווך של תנועת „החלוץ״, למרות גילו הצעיר. היה בקי בכל ענייני העיירה והקהילה ובשל הגינותו כיבדו אותו הכול. גם המתנגדים המפלגתיים רחשו לו אמון.

היה פעיל בבית־הספר „תרבות״, בספריה העברית, בקרן־הקיימת ולא היה מבצע ציוני שלא היתה לו יד בו. אפילו הסובייטים רחשו לו אמון ולא פעם עזר ליהודים שהסתבכו לצאת ממצבים קשים ומסוכנים.

בהתקרב הנאצים ברח לרוסיה והגיע לקויבישב שם עבד כפקיד ממשלתי. עם תום המלחמה הגיע אל חופי הארץ וכאן התחיל, יחד עם אשתו פאניה, את חייו מחדש.

הוא פעיל בארגון יוצאי העיר וחלקו רב בהכנת הספר. בנו בכורו, מרדכי, תלמיד אוניברסיטת באר־שבע, נפל במלחמת יום הכיפורים מעבר לתעלה ע״י העיר המצרית ג׳ניפה. היה בן 24 בנופלו (נולד 6 ביוני 1950).

הבן הצעיר, יאיר, משרת בצה״ל.

בני מוטי־בר התאומים, מלך וזלמן, היו ידועים וחביבים בעיירה. הם למדו בישיבה וב„תרבות״, השתייכו ל„החלוץ״ והיו פעילים בין הנוער הציוני.

מלך, נאמן למסורת הבית — „דבר מעט ועשה הרבה״, יצא להכשרה ועלה לארץ בשנות השלושים הראשונות. מבוני קיבוץ רמת הכובש וממגיניו בימי המנדט. הוא שם עם משפחתו עד היום הזה.

הוא תמיד קיווה כי יבוא יום ויעלה את הוריו ואת אחיו זלמן, אך התקוה לא התגשמה. ההורים והאח זלמן ומשפחתו — גורלם היה כגורלם המר של כל יהודי העיירה.

מרדכי, בנו של משה גלר, נפל במלחמת יום הכיפורים מעבר לתעלת סואץ.

משה גלר, הוריו ואחיו זלמן, חייל בחיל־הפרשים הפולני.

מוטל בליאק מרחוב טווארדה

אבנר שרון

מוטל ופרידה בליאק.

בגמר מלחמת העולם הראשונה, כשהתמוטט שלטון בעלי האחוזות בכפרי ווהלין, התפוררה כליל גם „המעצמה" הכלכלית של יהודי הכפר אומלנו, המרוחקת כ־25 ק"מ מרוז'ישץ'.

בני שתי המשפחות, פפר ובליאק, עזבו רובם את הכפר ועברו לרוז'ישץ' וללוצק. היו גם שנדדו למקומות רחוקים מעבר לים, לאמריקה ולבראזיל.

מוטל בליאק, גבר נאה, בלונדי וגבה קומה הגיע לווארשה וקבע את ביתו בלב היישוב היהודי, ברחוב טווארדה 44, בהצטלבות הרחובות ז'לאזנה ושאֶננה, בקומה השניה של בית בן 2 קומות.

הוא ואשתו פרידה ניהלו בחריצות רבה מסחר בעצים — לוחות וקרשים לבניין וסיפקו סחורתם לבתי־מלאכה מיכניים לייצור דלתות וחלונות עץ לבניינים חדשים. היו להם שני מחסנים: האחד ברחוב שאֶננה והשני בחצר הבית בו גרו. הם התפרנסו בכבוד.

מוטל בליאַק הקים משפחה גדולה ויפה, שש בנות ושני בנים, והעניק להם ממיטב החינוך היהודי בווארשה בימים ההם. מוטל לא הסתגל על נקלה אל סגנון החיים של יהודי ווארשה; הוא הביא אתו את הרחבות ואת המסורת היהודית, על כל תפארתה, של יהודי ווהלין — את הזיקה לערכי האומה ובראש ובראשונה — לציונות.

היה זה בית ציוני ער ופעיל, אשר ראש שאיפותיו היתה העליה לארץ. מוטל היה איש משכיל וידע עברית על בוריה. בארון הספרים נמצאו כרכי „התקופה", והוא מעיין בהם מדי פעם בפעם, קורא את המאמרים כבדי־המשקל ומשוחח עליהם עם בני־הנוער והסטודנטים שהיו מביא הביתה.

כשגברה התנועה הציונית־הרביזיוניסטית בפולין, הצטרף אליה בכל להט נפשו. הוא לא האמין בקיום יהודי בגולה וראה את הגילויים האנטישמיים ה„קטנים", שיהודים רבים התעלמו מהם. תיכנן לעלות לארץ ושתי בנותיו, לובה ורבקה, אף עלו זמן קצר לפני השואה.

אורח החיים בבית היה מסורתי־לאומי. בשבת ובחג שררה בבית אוירה יהודית מתקדמת: שולחן ערוך מאכלים לפי המסורת היהודית, שהכינה בטוב־טעם עקרת הבית והמשרתת אליזובה. בחנוכה ובפורים, ואפילו בט"ו בשבט, שרו הילדים עם אבא שירים עבריים ארצישראליים בהתלהבות רבה.

היה לו קול ערב ואהב את השיר העברי החדש. אני זוכר בט"ו בשבט, שעה שהילדים טעמו פירות „חמישה־עשר", הם שרו:

בשרון ובגליל,
בין דקלים וברושים,
משחקים ילדים,
ישראל עם קדושים
ששים הם ושיר על כל שפתים
שירה זו חדשה לך ירושלים.

כשבא תיאטרון „הבימה" לווארשה והופיע בתיאטרון „נובושצ'י", לא החמיצו מוטל ובנותיו אף אחת מן ההצגות, ובלעו בצמאון כל מלה שבהן. ימים רבים אחר כך עוד הושרו בבית השירים מ„הדיבוק" ומ„היהודי הנצחי", במקהלת האב, הבנות ובני־הנוער מבאי הבית.

מפני מה ולמה
יורדת הנשמה
מאיגרא רמה
לבירא עמיקתא?

הם היקו את קריאתה של רובינא: „הנך יפה רעייתי", ורקדו את „ריקודי הקבצנים" עם קולו הרועם של מסקין.

היה מאושר וגאה מאד לראות תיאטרון עברי, בעל רמה, מופיע ומעלה את כבוד התנועה הציונית בעיני הגויים ובעיני הצעירים היהודים בווארשה, שנטו להתבוללות.

כשגדלו הבנות היפות, החלו בני־נוער רבים, בעיקר תלמידי הגימנסיות והאוניברסי־טה, לבקר בבית, שהפך למעין מועדון ציוני. הבית שימש גם מעין אכסניה לבני המשפחה מאומלנו, רוז'שיץ' ולוצק, שהזדמנו לווארשה. כל בני המשפחה שעלו לארץ או שהגרו לאמריקה ולברזיל עברו בדרכם את הבית הזה ונתקבלו בו בסבר פנים יפות.

זכיתי להיות בין באי הבית בתקופת לימודי בווארשה, בשנים שאיש לא העלה על דעתו אפשרות של חורבן והנוער רקם עדיין את חלומותיו על עתיד טוב יותר.

אין כבית הזה לסמל את עומק הטראגדיה של השואה: קן שנהרס ונחרב באכזריות. שרדו שלוש הבנות: לובה ורבקה בארצות הברית וחוה רכטמן שהגיעה לישראל אחרי נדודים ברוסיה. הבנות אסתר, סימה ותמר והבנים שמוליק וצאליק וההורים הנפלאים היו טרף לחיה הנאצית.

תהיינה שורות אלה מצבה לזכרם!

זהבה מלמד (ראשונה מימין), בעלה וחתנה (החזן אריה בראון) מקבלים את פני קרוביהם רציה רוזן ויידל וייסברג מבראזיל.

חתונה בעיירה

זוכרת אני את החתונה של אחותי, שנערכה ברוב עם וברוב פאר, כיאה לבת השוחט ר' ברל...

כחצי שנה לפני החתונה בא לביתנו חיים־יוסל החייט (ניעפאַמישטשי) ואתו בחורות עוזרות, לתפור את בגדי החתונה של הכלה ובגדים לבני המשפחה ולקרובים, אשר ידם לא השיגה לתפור חליפות חדשות לכבוד המאורע.

בשלב שני — קרוב למועד החתונה — בא אלינו ר' אליהו „דער סארוועך", שמתפקידו היה להכין את המאכלים והמשקאות וכל הכי־בוד לפי הנוהג והמסורת. אתו באו עוזרות וטבחות להכנת התבשילים כדת וכדין.

דלת הבית הסתובבה על צירה ללא הרף ולא נסגרה במשך חודשים. קרובים, שכנים וידידים היו באים לעזור: מי בעצה, מי ברעיון מיוחד ומי סתם בבלבול מוח.

בשבוע החתונה התחיל מעין כינוס משפחתי גדול. באו מכל המחוזות עם ילדים קטנים שהתרוצצו בין הרגלים, והיה „יריד" גדול בבית.

מצד החתן באו קרובי המשפחה והתחילו ל„התנפח" ולנהל משא־ומתן על הנדוניה וכו'. נערכה ארוחת־ערב למאות אנשים בבתי השכנים בכל הרחוב, בגלל מחסור באולם־חתונות בעיירה.

החופה הוצבה בחוץ בלווי תזמורת־הקאפלה של ר' ברוך קלעזמער. אחרי חתונה כזאת ואחרי שבת של שבע ברכות, התפזרו האורחים איש־איש לביתו ואנחנו נשארנו בבית עייפים, רצוצים בבית הפוך כמו אחרי פוגרום...

בעיר הוסיפו הליצנים וסתם דבר־נים לדבר על החתונה, המחותנים, הנדוניה — מי לשבח ומי בלעג, עד אשר התקרבה חתונה אחרת בעיירה.

זהבה מלמד (לבית בינדר)

אגדת יהודי אומלנו

אבנר שרון

ר' דוד בליאק אומלנר

בשנת 1919 החליטה אמא, בגלל המצב הכלכלי ברוז'ישץ' שהיתה הרוסה עקב המלחמה, לשוב עם שבעת ילדיה אל כפר הולדתה אומלנו. בכפר זה גרנו 3 שנים, עד 1922.

היה זה כפר אוקראיני טיפוסי, במרחק של כ־25 ק"מ מרוז'ישץ'. מלבדנו חיו בו עוד 2 משפחות יהודיות: הדוד דוד בליאק (אשתו, חיה־שרה, היתה אחות־אמי) וחמשת בניו והדוד סנדר פעפער, אחי־אמי, אשתו אסתר ובתם ז'ניה.

המשפחות פעפער ובליאק

בילדותי הגיעו לאזני סיפורים על תקופת „הזוהר" של יהודי הכפר, לפני מלחמת העולם הראשונה, ועל שתי המשפחות הידועות פעפער ובליאק, שהשתדכו ביניהן והפכו למשפחה ענפה ומסועפת. במרוצת הזמן התפזרו בעולם הגדול וצאצאיהם חיים כעת בארצות־הברית, בישראל ובבראזיל.

הם ניהלו את עסקיו של בעל האחוזה הגדול נוֹסנקו, שאדמות הכפר על מאות „הדסיאטינים" היו שייכות לו. הם ניהלו את טחנות הקמח שלו, משרפות־היי"ש (הגראלניה); הם היו קונים את התבואות, את הבקר וכל מוצרי החקלאות ומספקים לכפר את המצרכים החיוניים, שהובאו מן העיירות הסמוכות קולק, טרוכימברוד, רוז'ישץ' ואף ממרחקים.

היו ביניהם סוחרים אמידים וידועי־שם בכל הסביבה, אך היו גם כאלה שהתפרנסו בדוחק, אולם כולם הצטיינו כתלמידי־חכמים ושומרי־מצוות.

כשבאנו לכפר ב־1919, כבר לא היה שם בעל האחוזה. אדמותיו חולקו בין מאות האכרים ואת הנותר מרכושו ניהל עוד זמן קצר האדמיניסטראטור הרוסי, טורישקביץ'.

אנחנו גרנו בביתו הנאה של מוטל בליאק, דודה של אמא, שנבנה לפני המלחמה ונותר כמעט שלם. היה זה בית מרווח, שהתבלט מבין בתי האכרים הנמוכים והעיד על אמידותו של בעליו. אפילו סוכה היתה בנויה בו. בחדר הכניסה היתה התקרה עשויה משבצות רבועיות גדולות של מקלות עץ מהוקצעים צבעוניים, צמודים זה לזה, כעין לוח שחמט.

הגג שהיה משחיפי־עץ, היה עשוי שתי „כנפים", שנפתחו ע"י מערכת גלגלי־עץ וחבלים שהותקנו לכך בעלית הגג. כדי לקיים מצוות „לישב בסוכה" כהלכה, היו פותחים את כנפי הגג לצדדים ומבעד ל„מקלות" התקרה נראתה פיסת שמים, סוכה כשרה כדת וכדין.

הנוף והטבע

מתקופה זו נחרתו בזכרוני מראות הטבע שבסביבת הבית — הנוף המיוחד של ווהלין: שדות חיטה, שפון, שעורה, כוסמת ועוד מרחבי אין־סוף; קמה גבוהה כקומת אדם; כרי־דשא למרעה ולקציר שחת; יער שראשיתו כמה עשרות מטרים מהבית.

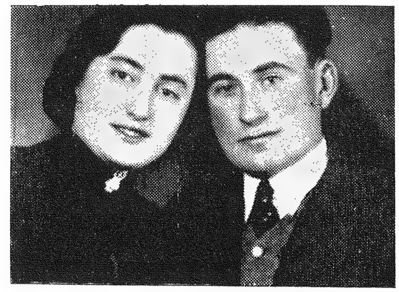
זוכר אני כיצד באו אנשים וכרתו עץ אלון ענק. הם עבדו במסורים שבועות אחדים עד שהכריעו את הענק. אחר־כך באו אנשים עם גרזנים שקיצצו את הענפים ונשאר גזע עצום בגדלו ובעביו. אחר־כך באו בעלי מקצוע ובעזרת כלי־עבודה מיוחדים עמלו להוציא את ה„תוך" של הגזע, הקציעו והפכו אותו לסירה גדולה, שהשיטו על פני המים.

כילד קטן אהבתי את הנוף הכפרי השליו. אהבתי להתבונן באכר החורש את אדמתו בסוסים או בפרות; אהבתי את הרועה, שאספה לעדרה מדי בוקר בקיץ את פרתנו החומה והחזירה אותה לפנות ערב, ואף הביאה מן היער כד חרס מלא אוכמניות (יאַגאדעס), שלקטה תוך כדי שמירה על הפרות; כן אהבתי את רעש העגלות הרתומות לסוסים או לצמד שוורים.

פעם גילינו ביער הסמוך לביתנו „אוצר" של פטריות. אני ואחי פשטנו את הכותנות ומילאנו אותן בפטריות שהבאנו הביתה. אמא בישלה מרק פטריות ואף חילקה לדודים ולשכנים.

אהבתי את שירי החתונה של האכרים שהדהדו למרחקים:

„אדמאַנולי פאַפאַ, יאַק רונאַהאָ כלאַפאַ"...

שרה שקורניק ובעלה.

הארמון העזוב

סמוך לביתנו עמד בנין מפואר עזוב וחרב, ארמונו של בעל־האחוזה. בחזית הארמון היה גן נוי של ורדים ופרחים נהדרים אחרם ועצי ערמון ענפים. מאחוריו — גן גדול של עצי־פרי נטוע שדרות־שדרות, כנראה על פי תכנית של מומחים. בגן הזה משכו אותי במיוחד התפוחים העסיסיים למיניהם, אגסי „פעמון" הגדולים והפירות הקטנטנים (וויינפעלעך ואַגרעסט).

שומר הגן, אנטיון הזקן, הפריע אמנם במקצת, אך רוב הזמן ישב בסוכתו וקלע מקליפות עצי הערבה את הנעלים, „פאַסטעלעס", שרוב איכרי הכפר נעלו לרגליהם.

הדוד דוד היה חוכר את הגן והיה מוכר חלק מפירותיו בקולק או ברוז'ישץ'. בקיץ היו באים אלינו בשבתות חמשת בני הדוד ויחד היינו מטיילים בגן היפה או שוכבים על העשב בצל העצים, נהנים מהטבע ומהחלומות לעתיד...

חיי האיכרים

חייהם של האיכרים היו צנועים ולעתים אף עניים: בתיהם נמוכים המכוסים קש; לבושם פשוט, עשוי לרוב מבד עבודת־בית; אוכל פשוט מפני שלא ידעו להכינו, אפילו הלחם שלהם לא היה אפוי טוב והיה חסר־טעם; רמתם התרבותית היתה נמוכה מאוד — אך למרות כל אלה הצטיינו חיים אלה ביציבות ולנו, היהודים, נראו חיים אלה שקטים ובריאים ועוררו בנו געגועים לחיים עצמאיים של עם על אדמתו. וכשהגיעו לכפר ההדים הראשונים של התנועה הציונית, הם חדרו אל לבותיהם של הצעירים שציפו לבשורה זו והתלהבו לרעיון העליה ארצה — שיבת ציון.

היחסים עם הגויים היו טובים. האיכרים נזקקו ליהודים, שהביאו להם את המצרכים החיוניים ממרחקים תמורת תוצרתם. לעיתים אף נתנו ביטוי לידידות זו והערכה על עזרה ועצה טובה. זכורה האימרה השגורה בפי הגויים: „יאַק בידא טאָ דאָ זשידאַ", כלומר, אם אתה במצוקה לך אל היהודי.

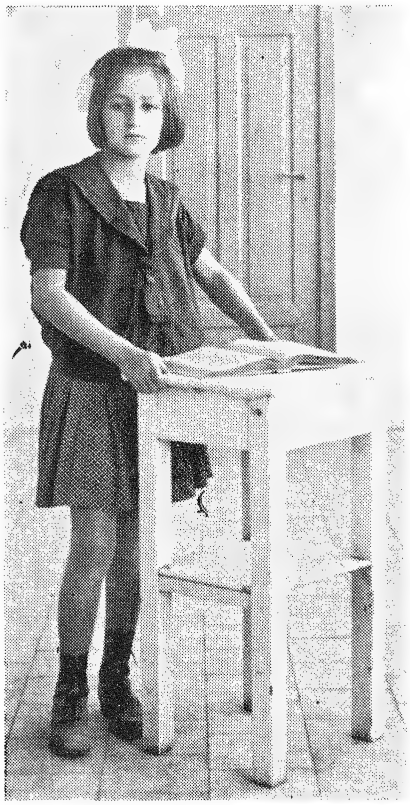

יהודית בליאק (ביברמן), החלוצה הראשונה במשפחה. עלתה לארץ ב־1922, למדה בבית הספר החקלאי בנהלל, שבהנהלת חנה מייזל. בתמונה היא עומדת (הראשונה משמאל) על ערימת הקש בנהלל.

אחותי מפרנסת את המשפחה

בביתנו היתה המפרנסת האחות הגדולה מרים, שאחרי מות אבא נרתמה, בגיל צעיר מאוד, לעזרת אמא ושבעת הילדים הקטנים.

היא היתה נוסעת לרוז׳ישץ׳ ולוורשה והביאה אריגים ודברי סידקית, שהאיכרות קנו תמורת תבואה, תרנגולות, ביצים ותוצרת חקלאית אחרת. עזרו לאחותי אמא, האח הגדול מיכאל והאחות פייגה. לא סבלנו מחסור.

מדהבה (זלאטקה), שאביה, זייליק בליאק, נרצח על־ידי הקוזאקים ברוסיה הצארית, עלתה לארץ־ישראל עם דודתה יהודית, כשהיא בת 9. התחנכה בכפר הילדים בגבעת המורה, שנוסד בשביל יתומי הפוגרומים באוקראינה. היא נישאה לבן משפחת שפרינצק.

הדוד דוד אומלנר (בליאק)

ביתו של הדוד דוד היה בנין גדול שעמד במרכז הכפר, על הדרך הראשית. הדוד היה איש חסיד, מרבה בתפילה, בתורה ובמעשים טובים.

התפרנס ממסחר בבקר, בתבואה, וכו׳. כן היתה לו חנות של מצרכים שונים, ובתוכם „וודקה״.

מאחורי הבית היתה אורווה שבו עמד סוס ולפעמים אפילו שני סוסים טובים ששימשו לנסיעות קצרות וארוכות לעיירות הסביבה. היתה לו עגלה נאה ועגלת־חורף קלה.

ע״י האורווה היתה הרפת הגדולה ובה 2—3 פרות חולבות שסיפקו בשפע תוצרת־חלב לבני הבית ולאורחיו. כן היו בה גם פרות ובני־בקר למכירה בירידים.

מאחורי הבית השתרע גן יפה, שסיפק ירקות טריים בחודשי הקיץ. בגן הירקות היתה הבאר הפרטית של המשפחה, שסיפקה מים טובים. כל עובר־אורח היה נכנס לבית הזה ונהנה מהכנסת־אורחים נדיבה.

הדוד היה נוסע לרוז׳ישץ׳ ולקולק למכור את הבקר ולקנות מצרכים לחנות. יצא לו שם של סוחר ישר והגון, השומר את מוצא פיו. הכל ידעו, כי אם דוד אומלנר הבטיח — אין עוד צורך בשטר או בחוזה: הוא יקיים בדיוק מה שאמר. במסחר לא אהב להתמקח כדרך הסוחרים הקטנוניים. היה גומר את העיסקה ושותה לחיים.

לא היה עשיר, אך הבית התנהל ברחבות ובנדיבות. היה ידוע כמכניס־אורחים לכל עובר אורח. כשבא השוחט מטרוכימברוד לכפר כדי לשחוט עגל או תרנגולות, ישב בביתו של הדוד דוד.

בחנוכה לא שכח אותנו, הילדים הקטנים, ונתן לנו דמי חנוכה. גם ביתר ימות השנה התעניין בנו ודאג שנלמד אצל המלמד, שהובא במיוחד מקולק וישב אתנו בכפר.

בימי שבת וחג

בביתו של הדוד היה ספר־תורה ובשבתות ובחגים נערכה שם תפילה בציבור. ר׳ דוד, שהיה בעל קול ערב, היה בעל התפילה וה„בעל־קורא״. בשבתות ובחגים היו מצטרפים אלינו גם בני משפחת קוגוט מהכפר הסמוך סילצס, כי בלעדיהם לא היה „מנין״.

הדוד היה דואג בכל יום ששי להניח „ערוב״ ביער באמצע הדרך שבין שני הכפרים, כדי שאנשי סילצס לא יעברו על יציאה מתחום שבת...

היה אדם עליז, חסיד „בעל־בטחון״. אהב לעיין במקורות ולמצוא בהם פירוש מענין או חידוש כלשהו. בביתו היו כמה ספרי חסידים וביניהם ספר „טעמי המצוות״, המנסה להסביר את טעם המנהגים השונים שבמסורת היהודית.

חמישה בנים גדלו בבית. הגדולים — אשר, משה ואברהם — עזרו לו בעסקיו, ואילו הקטנים — יעקב ויוסף — למדו אצל המלמדים, שהובאו לבית מן העיירות הסמוכות.

הנסיעה לירידים

הנסיעה לירידים בלילות החורף, בקור ובגשם, בבוץ ובשלג, היתה קשה מאוד. נסיעה למרחק של עשרים־וחמשה קילומטרים ארכה כל הלילה. הדרכים לא היו מרוצפות, ורק פה ושם היו קטעי הדרך „מרוצפים״ גזעי עצים, „נאקאט״ קראו לזה, שהונחו בשעתו ע״י הצבא בזמן המלחמה, זה ליד זה, והעגלה העוברת עליהם, אמנם לא שקעה בבוץ, אך הנוסעים חשו במעיהם את הטלטולים שלה...

פסח והימים הנוראים

החגים הוחגו לפי מיטב המסורת היהודית ברוב פאר ותוך הקפדה על כל המנהגים. לקראת הפסח היו אופים בביתו את המצות לכל משפחות הכפר.

ראש־השנה ויום הכפורים — הימים הנוראים — נשמרו ע״י עדה יהודית קטנה, בים גדול של נכרים, בכל הוד קדושתם ומוראם. אנחנו, הילדים הקטנים, חיינו את החרדה של יום־הדין וכשהלכנו הביתה עם אמא אחר תפילת כל־נדרי וכוכב נפל, נדמה היה לנו כי השמים נבקעו, כדי לקבל את תפילותינו.

בשמחת תורה היתה שמחה ועליזות רבה.

הידידות בין יהודי אומלנו וסילצס

אני זוכר שהדוד דוד היה שר שיר, שהיה בחלקו יידיש ובחלקו אוקראינית, לכבוד הידידות שבין יהודי אומלנו ויהודי סילצס:

„אומעלנער און סילצער יידן יאק בראטי
טרעבא זנאַטי יאַק הוליאטי
פערעד באָהאָם אָטוועטשאַטי
אַ מי פיאָם אי הוליאַיעם
פערעד באָהאָם אָטוועטשאַיעם״.

אהבתו ללשון הקודש

כשכתב הדוד מכתב היה חציו יידיש וחציו לשון־קודש. כששלח מכתב אלינו בעיר, היה מכתבו בזה הלשון, בערך: —

„יום א׳, פרשת ויחי...

ש״ב (שאר בשרי) גיטל והילדים נ״י (נרכם יאיר).

אני שולח לכם עם הערל 10 פוד חטים, 5 פוד דגן, 5 פוד ש״ש (שבולת שועל), 7 פד שעורים, 20 שאָק ביצים, ואבקש לשלוח לי 20 בקבוקי י״ש, 10 ק׳ דגים מלוחים, 1 ק׳ שמרים, 15 ק׳ מלח, 4 ק׳ נרות לשבת״.

חידות מבחן לילדים

הוא אהב לבחון את הילדים, לעמוד על תבונתם ועל ידיעותיהם בלימודים בכל מיני חידות ושאלות מחוכמות, לרוב מההווי היהודי. הוא היה מעודד אותם ללמוד בחריצות, כי התורה היא העיקר בחיי האדם.

שלוש האחיות: גיטל ז״ל, יהודית ורבקה ובני משפחותיהן ברחובות.

אבא זינגר ז״ל

בן חיים „דער פאַלטאַוועצ״ וליבה נולד ברוז׳ישץ׳ ב־5.10.1928. בתקופת שלטון הנאצים ברח כילד בן 12 ליערות ולשדות ותודות לזריזותו ותושייתו נשאר בחיים. כל משפחתו נספתה יחד עם יהודי העיר.

בימים הראשונים של השלטון הסובייטי ניסה יחד עם חבריו הצעירים, יהודה פיישטר, צבי רויטר ואחרים לנקום באוקראינים שהתאכזרו ליהודים בימי הנאצים.

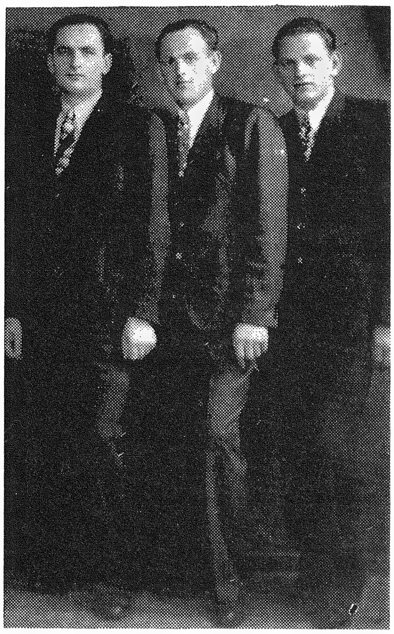
כשנפתחה האפשרות ללכת מערבה הגיע לצפון איטליה ומכאן הגיע אל כפר הנוער „אודים״ שבסנטה מריה די־באני באיטליה, שניהלתי אותו כחייל בבריגדה. כששאלתי אותו איך הגעת לכאן? ענה: שמעתי בצפון איטליה שבן־עירי מנהל כפר נוער בדרום והחלטתי לבוא.

היה צעיר וצורף לקבוצת הנערים „צברים״. כשהתלוננה לפני המורה שרה שהוא שובב גדול ולפעמים מפריע, אמרתי לה: אני שמח שנמצא ילד אחד בריא ושובב, שעה שכל 600 בני הנוער בכפר מתנהגים כמבוגרים רציניים יותר מדי, כמי שנעוריהם נגזלו מהם בטרם זמן.

בנובמבר 1945 הגיע לארץ יחד עם קבוצת „צברים״ ומדריכו חיים קרימלובסקי (קרת), באניה „פרינסס קטלינה״. היו אלה הסרטיפיקטים האחרונים שמרבית תלמידי כפר הנוער זכו בהם ועלו יחד באותה אניה.

בהגיעו לארץ הלך לקבוץ מזרע. עוד בדצמבר 1947 התייצב להגנת המולדת והשתתף בהגנת בית הקרן הקיימת לישראל בקרבות תל־א־ריש ולטרון, כחייל באחד מגדודי חטיבת „גבעתי״. הצטיין במסירות למשימות שהוטלו עליו ובזריזות של חתול ידע להתחמק מפני הפגזות האויב.

נפל בקרב על אשדוד נגד הפולש המצרי ב־3 ביוני 1948. הובא למנוחות בקרית שאול ב־31 באוקטובר 1951.

שלושת הבנים של דוד בליאק — אברהם, יעקב ויוסף ז״ל — שהיגרו לבראזיל.

אהבתי את הדוד דוד על היותו אדם נדיב־לב, אוהב אדם, נכון לוותר על קטנות בחיים למען אחווה, רעות ולמען הזולת. אהב לעזור לבני משפחה במצוקה בלי כל חשבון. אף־על־פי שלא היה עשיר, היה נדיב־לב. היה תמיד שמח בחלקו ועליז.

זוכרנו כאשר שרנו, אנו הילדים, ניגוני חסידים או שירים ציוניים בנוסח ליי־ליי־ליי. אמר: „אַל תשירו ליי־ליי. אַז מלייהט דאַרף מען אָפּגיבן. שירו דיי־דיי שפרושו בגויית תן... ולא תצטרכו להחזיר...״

פעם בחן את מידת פיקחותנו באופן זה: ידוע שאסור להביט אל הכוהנים כשהם עולים לברכת כהנים. הציבור מתכסה בטלית ואין איש מביט אליהם. והיה אם יביט ילד פעם אחת — יתעוור בעין אחת; אם יביט פעם שניה — יתעוור בעין השניה; ואם יביט בפעם השלישית? — שאל וחיכה לתשובה של ילד חכם.

וכשנמצא אחד הילדים שהשיב בשאלה: איך יביט בפעם השלישית אם כבר נתעוור בשתי עיניו?.. זכה להערכה טובה.

פיזור המשפחה

הוא היה קשור בכל נימי נפשו אל הבית הגדול, אל החיים המיוחדים שבכפר, אל רחבות הנוף והנפש ולא יכול לעבור לגור בעיר ולהידחק בקרב ציבור גדול, גם כשכל אחיו עזבו את הכפר ויצאו למרחקים:

לייביש ונתן בליאק — לארצות הברית, לסולט־לייק־סיטי; מוטל לווארשה; בת־שבע וחיים — ללוצק; רייזל — לאוסובה. שלושת בניו: אברהם, יעקב ויוסף, היגרו בשנות השלושים לריו־די־ז׳אנירו שבברזיל. (יוסף נפטר בשנת 1975). בנו הבכור, אשר, עבר לגור בלוצק.

ר׳ דוד נפטר לפני מלחמת העולם השנייה, והדודה חייה־שרה נפטרה לפני השואה.

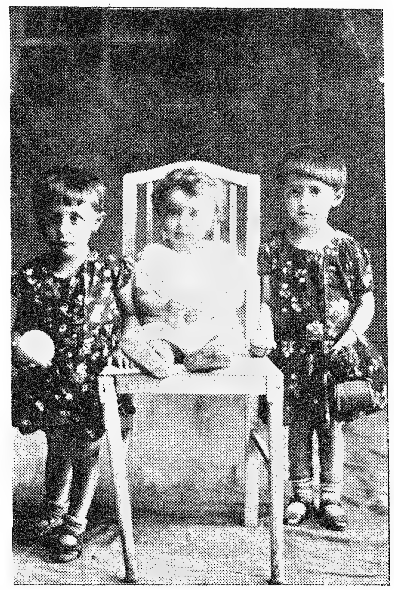
בכפר נשאר רק הבן השני, משה, ומשפחתו, שניסה להמשיך בעקשנות את מורשת הדורות המפוארת של הבליאקים ושל יהודי אומלנו, עד שהנאצים ימ״ש הרגו אותם.

נותרו בחיים משפחת אחיו נתן בארה״ב, שלוש המשפחות של בניו בבראזיל ונכדתו, בתו של אשר מלוצק, דבורה הייצ׳יק, ובן־אחותו בת־שבע, ד״ר סוניק ברנבלום, החיים בישראל, ומשפחותיהן של שלוש בנותיו של אחיו מוטל, הנמצאות בישראל ובארצות־הברית.

יהודית ביברמן, בתו של ר׳ מוטל בליאק, החיה בתל־אביב, עושה את חשבון משפחתה:

מיכאל (מאקס) פעפער, היחידי משלושת ה־אחים פעפער שנשאר בחיים, חי בדנוור, אר־צות־הברית. בתמונה הוא עומד (הראשון מ־שמאל) בשעת קבלת־פנים לנשיא המנוח זלמן שזר בבית־רוז׳ישץ׳. אבנר רחמיאלי, יו״ר אר־גון יוצאי רוז׳ישץ׳, מקביל את פני הנשיא ולוחץ את ידו.

3 ילדות: סוסלה בליאק מאומלנו וילדתו של סרוליק מלמד. על הכסא — רחל'ה שער.

את אבא ואת אחי זייליק הרגו הקוזקים ב־1915.

את אחי אברהם מקיוורץ ואת אחי נתן מווארשה ומשפחותיהם רצחו הנאצים.

אנו שלוש האחיות — גיטל ז"ל, אני ורבקה — ומדהבה, בת אחי זייליק, עלינו לארץ ישראל בשנות העשרים, וקבענו את ביתנו ברחובות הקטנה והחלוצית בימים ההם.

משרידים אלה שבאו לישראל הסתעפו המשפחות: פרנקל, שפרינצק, זוויקלסקי, ביברמן ולחובר, כן ירבו.

בארה"ב נמצאים לייבל פריליך, בנה של גיטל ז"ל, ומשפחותיהן של שתי אחיותי שהיגרו לשם אחרי מלחמת העולם הראשונה.

הפעפערים — הענף האמריקאי

שלושת האחים — איציק ומוטל ז"ל ויבל"א מיכאל פעפער — היגרו לארצות הברית לפני מלחמת העולם הראשונה, כאילו חשו את החורבן המתקרב. השתקעו בדנוור, קולוראדו, ובסולט־לייק־סיטי, יוטא, והניחו את היסוד לענף משפחה צעיר, מתפתח ומצליח.

הפעפערים מהווים חלק ניכר מהקהילה היהודית בסולט־לייק־סיטי. הם פעילים בחיים הצבוריים והכלכליים.

בדנוור חיים מיכאל ובניו וכן בניו של איציק ז"ל. הם היכו שרשים והוציאו ענפים משפחתיים שהסתעפו מאוד, כן ירבו!

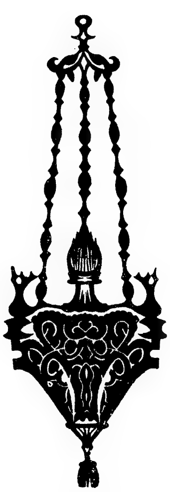
שלושת האחים האלה שמשו משען לבני משפחתם שנשארו בפולין ותמכו בהם בעת מצוקה. ב־1922 היגרו אליהם אחותי מרים ואחי מיכאל ובשנת 1939, לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, הצליחה בדרך נס אמי, שהיתה אחותם, להגיע אליהם.

בפולין נשאר האח סנדר ומשפחתו, שניספו ע"י הנאצים ימ"ש.

ראזשישטש - א שטאט וואס איז געווען

געשיכטע פון יידן אין ראזשישטש

אבנר רחמיאלי

מיר האָבן נישט געפונען צווישן אונדזערע חברים־וותיקים אין לאַנד איינעם, וועלכער ווייסט צו דערציילן וועגן דער אַנטשטייאונג פון דער שטאָט. אין דער „יעווריעסקאַיאַ ענציקלאָפּעדיאַ" האָבן מיר געפונען, אַז אין יאָר 1847 האָבן זיך געפונען אין דער יידישער קהילה אין ראָזשישטש 702 נפשות און אין יאָר 1897 האָבן שוין דאָרט געלעבט 3169 יידן.

די געשיכטע פון די יידן אין ראָזשישטש איז פאַרבונדן אָרגאַניש מיט דער געשיכטע פון יידן אין וואָלין בכלל. דאָס איז דער געביט וואָס איז אָנגעשלאָסן געוואָרן אין רוסלאַנד אין דער צייט פון דער פאַנאַנדערטיילונג פון פוילן צווישן רוסלאַנד, עסטרייך און פּרייסן אין יאָר 1793.

הונדערט און צוויי־און־צוואַנציק יאָר האָט די שטאָט געהערט צו רוסלאַנד און די יידישע קהילה איז געווען פאַרבונדן מיט די גרויסע יידישע קולטור־צענטערס אין אָדעס, קיעוו, מאָסקווע און פּעטערבורג. די ראָזשישטשער יידן זענען געווען אַ טייל פון די צוויי מיליאָן יידן, די מערהייט פון יידישן פאָלק אין יענער צייט, וועלכע האָבן געלעבט אין צאַרישן רוסלאַנד.

די יידן אין וואָלין זענען געווען זייער טעטיק אויף פאַרשידענע געביטן, און באַזונדערס אויפן קולטורעלן געביט, אַלס אינטעגראַלער טייל פון ברויזענדן רוסישן יידנטום ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. צום סוף פון דער מלחמה איז וואָלין פאַרנאַנדערגעטיילט געוואָרן: דער מזרח־טייל איז פאַרבליבן אין ראַטנפאַרבאַנד, דער מערב־טייל איז אָנגעשלאָסן געוואָרן אין דער ניי־געגרינדעטער פוילישער מלוכה.

אין דער צייט פון סאָוויעטיש־פוילישן קריג אין יאָר 1920 איז די שטאָט איייניקע מאָל אַריבער פון האַנט צו האַנט. צום סוף איז זי געבליבן אויף דער פוילישער זייט. די פאַרבינדונגען מיט די יידישע קולטור־צענטערס אין רוסלאַנד זענען איבערגעריסן געוואָרן. ס'האָבן זיך אויפגעעפנט נייע פאַרבינדונגען מיט וואַרשע און מיטן מערב, אָבער דאָס האָט אָנגעהאַלטן בלויז צוואַנציק יאָר.

די שטאָט פאַרוואַלטונג

פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין די צאַרישע צייטן, איז ר׳ משה געלער, מיין זיידע, געווען דער סטאַראָסטע פון שטאָט. אין זיינע פולמאַכטן איז געווען אַרויסצוגעבן אָפיציעלע דאָקומענטן פון אַ פאַרשידנאַרטיקן כאַראַקטער, ווי אויך פאַספאָרטן. ער איז געווען דער הויפט פון שטאָט. די שטאָטישע באַפעלקערונג האָט אים אויסגעקליבן מיט אַן אייגנאַרטיקער שיטה — מיט דער הילף פון „גאַלקעס" — קוילן. דאָס רעכט צו וויילן האָבן געהאַט בלויז מענער.

דעמדאָזיקן אַמט האָט געירשנט זיין זון, ר׳ איציק געלער, וואָס איז געווען באַוווּסט אין שטאָט און אומגעגנט מיט זיין צונאָמען „סטאַראָסטע". דעם אַמט האָט ער געהאַלטן ביזן אַריינקומען פון די פּאָלאַקן, דאָס הייסט ביז סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. ביז ס׳האָט זיך אָרגאַניזירט די שטאָטישע אַדמיניסטראַציע און די שטאָטישע אָנפירונג, האָט ער קאָנצענטרירט אין זיינע הענט אָפיציעלע פולמאַכטן און אַסאַך מענטשן זענען געווען אָפּהענגיק פון זיין הילף און זיין האַנדלונג.

ווען ס׳האָט זיך אָרגאַניזירט דער מאַגיסטראַט זענען געווען אין דער שטאָט־פאַרוואַלטונג 12 חברים: 10 יידן און 2 פּאָלאַקן — ד״ר זשיטינסקי און דער פריץ אַלכסנדר זאַפּאָלסקי. אויך די צוויי פּאָלאַקן זענען אויסגעקליבן געוואָרן הויפטזעכלעך מיט יידישע שטימען. זאַפּאָלסקי איז אויסגעקליבן געוואָרן אַלס בירגערמייסטער פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג אויך מיט דער הילף פון יידישע שטימען; אַלס זיין פאַרטרעטער איז אויסגעקליבן געוואָרן דער פאָרשטייער פון די ציוניסטן שמואל דיאַמאַנדשטיין.

יקותיאל קאָפּעלמאַן איז אויסגעקליבן געוואָרן אַלס לאַווניק (מיטגליד פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג) אַלס פאָרשטייער פון די לינקע גרופן. אַ צייט שפּעטער איז יעקב בראָנשטיין אויסגעקליבן געוואָרן אַלס וויצע־בירגערמייסטער אַנשטאָט דיאַמאַנדשטיין.

אין אַ שפּעטערדיקע תקופה האָבן די פּאָלאַקן זיך באַנוצט מיט כל מיני קאָמבינאַציעס כדי צו פאַרגרעסערן די צאָל קריסטלעכע וויילער. זיי האָבן אַדמיניסטראַטיוו אַנגעשלאָסן אין דער שטאָט דאָס דאָרף זשאַליבאָוו און אַנדערע קריסטלעכע קוואַרטאַלן, וואָס זענען פריער געווען מחוץ דעם שטאָטישן תחום.

משה געלער

אין יאָר 1939 איז ראָ.שישטש, צוגלייך מיט גאַנץ וואָלין, אָנגעשלאָסן געוואָרן אין ראַטנפאַרבאַנד לויטן הסכם מאָלאָטאָוו־ריבנטראָפּ. מיטן אָנפאַל פון היטלר־דייטשלאַנד אויפן ראַטנפאַרבאַנד אין יוני 1941 איז ראָזשישטש אָקופּירט געוואָרן דורך די נאַציס און די יידישע קהילה איז פאַרניכטעט געוואָרן אין טאָג פון י׳ אלול תש״ב — 1942 (דער טאָג פון דער ליקווידאַציע פון געטאָ). איצט געהערט די שטאָט צום ראַטנפאַרבאַנד, אָבער ס׳זענען דאָרט נישטאָ מער קיין יידן.

די יידן אין וואָלין האָבן אַנטוויקלט אַן אייגנאַרטיק לעבן; זיי האָבן אַפילו באַזיצט אַ ספּעציעל לאָקאַלן וואָלינער דיאַלעקט אין ביידע שפּראַכן: אין יידיש און העברעיש. די וואָלינער יידן האָבן געטראָגן אַ טראַדיציאָנעלן לבוש, אינגאַנצן אַן אַנדערער ווי ס׳איז געווען אָנגענומען אין פוילן. די חסידות אין וואָלין איז נישט געווען קיין פאַנאַטישע. די לערן־מעטאָדעס אין די ישיבות איז געווען די באַוואוסטע שיטת־המוסר „בית יוסף". די וואָליניאַקעס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער פשטות, ערלעכקייט און פלייסיקייט. די וואָלינער יידן זענען געווען טעטיק אין אַלע צווייגן פון יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן און זיך באַטייליקט אין אַלע פּאָליטישע באַוועגונגען און שטרעמונגען, וואָס האָבן געפירט צו די גרויסע געזעלשאַפטלעכע אויפטרייסלונגען אין 19־טן און 20־טן יאָרהונדערט.

אין די שאַפונגען פון חיים־נחמן ביאַליק — אַ געבוירענער אין וואָלין, אין אַ דאָרף נעבן זשיטאָמיר — שפּיגלט זיך אָפּ די נאַטור, די לאַנדשאַפט, דער לעבנס־שטייגער און די ליידן פון די יידן אין דעם ווינקל פון גלות. אויך שפּיגלען זיך אָפּ אין זיינע ווערק די שטרעבונגען צו נאַציאָנאַלער באַפרייאונג פון די וואָלינער יידן.

אליעזר שמאלי, אַ געבוירענער אין ראָזשישטש, דער זון פון ר׳ אברהם סיקילער, האָט אין זיינע ביכער געשילדערט די שעפערישע נאַטור־מענטשן. דאָס זענען שילדערונגען, וואָס זענען ווּאַרשיינלעך באַאיינפלוסט געוואָרן פון דער נאַטור־פּאַנאָראַמע, אין וועלכער ער האָט געלעבט אין זיינע ערשטע קינדער־יאָרן.

די וואָלינער יידן האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער אַלזייטיקייט און פיל־פאַרביקייט. טריסקער און אָליקער חסידים פון איין זייט און פאַרברענטע אָנהענגער פון דער רעוואָלוציע פון דער צווייטער זייט; די „תרבות"־שולע און ענטוזיאַסטישע עברית־רעדער פון איין זייט און פאַנאַטישע יידישיסטן פון דער אַנדערער זייט; און איבער זיי אַלע די ציוניסטישע און די חלוצישע באַוועגונג, וועלכע האָט זיך געשטעלט אַלס ציל די עליה קיין ארץ־ישראל. אַ דאַנק דעם האָט ראָזשישטש געהאַט אַ טייל אין אַלע עליות, אָנהייבנדיק פון דער צווייטער עליה ביז דער העפּלה און די לעצטע עליות נאָך דער שואה. אין גאַנץ ישראל, אין דאָרף, אין קיבוץ און אין די שטעט לעבן אָפּשטאַמיקע פון ראָזשישטש. זיי האָבן פאַרפילט די שורות פון דער „הגנה", אצ״ל און לח״י; זיי האָבן געקעמפט אין אַלע מלחמות און מקריב געווען זייער לעבן פאַר אונדזער פרייהייט, אומאָפּהענגיקייט און זיכערהייט.

פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה

אריה ראזען

אריה ראָזען, דער מחבר פון דער רשימה „ראָזשישטש פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה" איז אַ זון פון אַן אַנגעזעענער משפּחה אין דער שטאָט, וואָס האָט באַשלאָסן פּערזענלעך פאַרווירקלעכן דעם ציוניסטישן אידעאַל און עולה זיין קיין ארץ־ישראל. אין יאָר 1925 איז דער פאָטער, ר' ברוך, געקומען אין לאַנד מיט זיינע צוויי זין און אַ טאָכטער. אין יאָר 1929 איז ער דער־מאָרדעט געוואָרן דורך די אַראַבער אין יפו, בעת די בלוטיקע מאורעות.

ראָזשישטש איז אַ גרויס שטעטל אין לוצקער קרייז, וואָס ליגט ביי די ברעגן פון טייך סטיר און געפינט זיך אויף דער אייזנבאַן־ליניע קיעוו־וואַרשע אין אַ מרחק פון 20 ק"מ פון לוצק און 50 ק"מ פון קאָוועל. ראָזשישטש האָט נישט קיין רייכן עבר פון פיל דורות. ס'האָבן זיך נישט געפינען אין איר אַלטערטימלעכקייטן פון אַ היסטאָרישן ווערט. ס'איז אַפילו נישט פאַרבליבן דער פנקס פון דער קהילה, ווי אין אַנדערע קהילות. טראָץ דעם איז ראָזשישטש געווען אַן אייגנאַרטיק שטעטל און איינס פון די וויכטיקסטע און מער אַנטוויקלטע שטעטלעך אין וואָלין.

לויט דער השערה און לויט די דערציילונגען פון זקני־הדור פון ראָזשישטש איז דאָס שטעטל אַנטשטאַנען בערך מיט אַ 170 יאָר צוריק. די פאָלקסציילונג פון דער באַפעלקע־רונג פון 1847 באַווייזט, אַז ס'האָבן דאָ דאַן געלעבט 702 יידן. פופציק יאָר שפּעטער, אין יאָר 1897, איז די צאָל יידן דערגאַנגען צו 3169 נפשות (פון אַן אַלגעמיינער באַפעלקערונג פון 4342 תושבים לויט דער אָפיציעלער ציילונג). בדרך־כלל האָבן די יידן אין ראָזשישטש אין אָנהייב פון איצטיקן יאָרהונדערט געבילדעט 80—85 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג פון שטעטל. אַ חוץ די יידן און פּאָלאַקן האָבן אין ראָזשישטש אויך געלעבט אוקראַינער. אַרום שטעטל זענען געווען אייניקע דייטשישע לאַנדווירטשאַפטן, וואָס פלעגן פאַרקויפן זייערע פּראָדוקטן צו די יידן פון שטעטל.

דאס עקאנאמישע לעבן

דאָס שטעטל איז געווען באַוואוסט פון עקספּאָרט פון תבואה, פּוטער, אייער און אַנדערע ווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן אין גרויסן פאַרנעם. די פּראָדוקציע פלעגט אַרויסגעפירט ווערן אין פיל וואַגאָנעס. ס'האָבן זיך אויך געפינען אין שטעטל גרויסע מילן און פאַבריקלעך פון וועב־שטאָפן, וואָס האָבן אויסגעאַרבעט טעקסטיל־שטאָפן פון אָרטיקן וואָל און אַנדערע פעדעם. אויף די שטאָפן איז געווען אַ גרויסע נאָכפראַגע אין אוקראַינע. די טעקסטיל־פאַבריקן האָבן זיך געפינען איבערהויפּט אין יידישע הענט (אַ חוץ צוויי פאַבריקלעך, וואָס האָבן געהערט צו דייטשן; אויך זיי האָבן באַשעפטיקט יידישע ספּעציאַליסטן).

ראָזשישטש איז געווען באַרימט אַלס שטעטל פון מסחר און אינדוסטריע אין משך פון פיל יאָרן. די אַנטוויקלונג האָט אָנגעהאַלטן ביז דעם אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אין יאָר 1914. מיטן אָנקומען פון דער עסטרייכישער אַרמיי און פון דייטשישן מיליטער אין יאָר 1915 איז כמעט דאָס גאַנצע שטעטל פאַרניכטעט געוואָרן. פיל הייזער זענען אָפּגעברענט געוואָרן. אַ סך תושבים האָבן פאַרלאָזט ראָזשישטש, וואָס איז פאַקטיש פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ באַרג פון חורבות. גרויס זענען געווען די יסורים פון די יידישע תושבים וועלכע זענען פאַרבליבן אין שטעטל, נישט האָבנדיק קיין שום הכנסה און עקזיסטענץ־מעגלעכקייטן, טראָץ דעם וואָס די באַציאונגען פון די אָקופּאַנטן צו די יידן איז דאַן געווען נישט קיין שלעכטע.

אין יאָר 1916, מיטן אָפּטרעטן פון דער עסטרייכישער אַרמיי און מיטן פאַרנעמען ראָזשישטש דורך דער רוסישער אַרמיי, איז דאָס שטעטל כמעט אינגאַנצן פאַרברענט געוואָרן. רוב יידישע תושבים זענען דאַן אַריבער קיין לוצק אָדער אַנדערע שטעט.

ביי ענדע פון קריג האָט זיך די מאַכט אין שטעטל געביטן דורך די אוקראַינער, פּאָלאַקן און רוסן. ערשט אין יאָר 1920 האָט זיך סטאַביליזירט די פּוילישע מאַכט

ר' שמילקע וויינער

אין די קינדער־יאָרן האָב איך געלערנט אין דער פוילישער פאָלקס־שולע און ביים לערער בונים פערלמוטער, וועלכע האָט געוווינט אין וועלניאַנקע און האָט פריוואַט געלערנט קינ־דער יידיש און עברית. ער האָט פאַרעפנט־לעכט דערציילונגען אין די יידישע צייטונגען, וועלכע זענען דערשינען אין לוצק און אין ראָוונע. דער רבי ר' שמילקע וויינער האָט מיך געלערנט יידישע לימודים.

ר' שמילקע איז געווען אַ האַרציקער און ליבער מענטש, וואָס האָט זיין גאַנצן לעבן געווידמעט העלפן מענטשן און טאָן טובות. אין דעם האָט ער געזען דעם זין און ציל פון זיין לעבן. ער האָט געהאַט ביי זיך אַ קליינע פריוואַטע גמילות־חסדים קאַסע און פלעגט געבן הלוואות יעדן נויטבאַדערפטיקן אָן פּראָצענט. אין געטאָ איז זיין איינציקע תפילה געווען זוכה צו זיין לקבר ישראל. ער און זיין פרוי זענען ווירקלעך נפטר גע־קבֿרות. צוערשט איז נפטר געוואָרן ר' שמילקע און עטלעכע טעג שפּעטער איז געשטאָרבן זיין פרוי.

וואָרן אַ קורצע צייט פאַר דער ליקווידאַציע פון געטאָ און האָבן טאַקע זוכה געווען באַ־גראָבן צו ווערן אויף דעם יידישן בית־עולם.

זיין זון שבתאי וויינער לעבט אין קיבוץ יד־מרדכי.

אברהם פריגאל

הניה שקורניק.

אין שטאָט. די יידן האָבן דאַן אָנגעהויבן צוריקקערן אין שטאָט. זיי האָבן אָנגעהויבן אויפשטעלן דאָס שטעטל פון די חורבות, אָרגאַניזירט די יידישע קהילה פון דאָס־ניי און אַזוי אַרום האָט דאָס שטעטל ווידער אָנגעהויבן זיך אַנטוויקלען. אין משך פון יאָרן איז פאַרגרעסערט געוואָרן דער יידישער יישוב און האָט דערגרייכט די צאָל פון 5000 נפשות. די יידישע קהילה האָט זיך אָנגעהויבן אַנטוויקלען פון דאָס ניי און האָט אָנגעהויבן שלאָגן טיפע וואָרצלען ווי פריער.

ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען אין שטאָט געווען דריי גרויסע פאַבריקן און נעבן זיי האָבן פונקציאָנירט צענדליקער וואַרשטאַטן פון וועב־וואָל און שטאָף. הונדערטער משפחות האָבן געאַרבעט און געצויגן פון דעם זייער חיונה.

דאָס געזעלשאַפטלעכע און נאַציאָנאַלע לעבן

דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן אין ראָזשישטש איז געווען גוט אַנטוויקלט. ס'האָבן נישט געפעלט קיין עסקנים, גבאים און סתם גוטהאַרציקע מענטשן, וועלכע האָבן געשטיצט די צדקה־אינסטיטוציעס, וואָס זענען געווען טעטיק אַלע יאָרן. גרויס איז אויך געווען די צאָל פון אָנהענגער פונעם ציוניסטישן געדאַנק, בעיקר אין די קרייזן פון דער יוגנט.

אין יאָר 3—1902 איז לויט דער איניציאַטיוו פון דעם אָרטיקן סוחר און געזעל־שאַפטלעכן טוער ר' חיים־יוסף שטיינגאַרטן אָרגאַניזירט געוואָרן אַ „חדר מתוקן". אין לויף פון די יאָרן 5—1904 האָבן זיך אין שטעטל פאַרמערט די באַוועגונגען פון פאַר־שידענע אידעאָלאָגישע ריכטונגען צווישן דער יוגנט. ס'האָבן זיך געגרינדעט יוגנט־אָרגאַניזאַציעס פון די ציוניסטן, פועלי־ציון, ס.ס.—ציונים־סאָציאַליסטן און „בונד". אין אַנבליק פון דער סכנה מצד כוליגאַנעס, וועלכן האָבן אָנגעהויבן אָנפאַלן אויף יידן, איז געגרינדעט געוואָרן אַ יידישע זעלבסטשוץ פון „בונד" באַזונדער און פון די ציוניסטן באַזונדער. אויך אויפן געביט פון אַלגעמיינע יידישע אינטערעסן האָבן די יידישע פאַרטייען נישט געפונען קיין געמיינזאַמע שפּראַך.

די טעטיקייט פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין ראָזשישטש האָט זיך אויסגע־ברייטערט און האָט געשלאָגן טיפע וואָרצלען. ס'האָט זיך געגרינדעט אַ ציוניסטישע אגודה אונטערן נאָמען „אַגודת מבשרת ציון". אין איר זענען געווען טעטיק די בעסטע אָרטיקע עסקנים און משכילים, צווישן זיי: פסח האַכמאַן, אליהו בראַקער, נחום בראַקער, אלתר לערנער, יהושע דראַליטשע, חיים יוסף שטיינגאַרטן און אַנדערע. די ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע האָט געגרינדעט אַ פאָלקס־ביבליאָטעק.

ראָזשישטש איז געווען אַ פאַרשידנאַרטיק יידיש שטעטל, אַ שטעטל פון חסידים פון איין זייט און פון משכילים און ציוניסטן פון דער צווייטער זייט. תורה און חכמה איז דאָ געגאַנגען האַנט־ביי־האַנט. דער פאַרביסענער קאַמף צווישן זיי האָט זיך כמעט נישט געפילט. ס'האָבן זיך דאָ געפונען פאַרשידענע בתי־תפילה: פון חסידי טריסק און חסידי אָליק, אַ בית־מדרש, אַ זשאַליבאָווער שול נעבן דער באַן, און אַ גרויסע שול וואָס איז געשטאַנען אין צענטער פון שטעטל. דאָס איז געווען אַ הויכער מאַיעסטעטישער בנין און אין זיינע ביידע עקן האָבן זיך געפונען די בתי־תפילה פון די קצבים און שניידער. די גרויסע שול האָט געדינט אַלס מקום־תפילה פאַר די אַלע, וועלכע האָבן נישט געהערט צו פאַרשידענע חסידישע הויפן.

די גרויסע מחלוקת

די השפעה פון טריסקער רבין אויף די ראָזשישטשער יידן איז געווען גרויס נישט נאָר אין גייסטלעכע ענינים, נאָר אויך אין פאַרשידענע אַנדערע שטחים פון לעבן. נאָך דער פטירה פון אַלטן רב ר' משה־לייב לערנער ז"ל, וואָס האָט נישט איבערגעלאָזט קיין פאַסנדן יורש, וועלכער זאָל זיין ראוי צו זיצן אויף דעם כסא־הרבנות, איז אויס־געבראָכן אַ גרויס מחלוקת, וואָס האָט גורם געווען צו אַ פירוד אין שטאָט. די נכבדי העיר, ווי אַהרון־יוסף ביבערמאַן און משה שוואַרץ, זענען אַוועקגעפאָרן צום טריסקער רבין אָן עצה האַלטן מיט אים, וועגן דעם ענין פון אויסקלייבן אַ נייעם רב. דער טריסקער רבי האָט באַפוילן נאָמינירן אַלס דיין אין שטעטל ר' איציק מנוחה'ס, איינער פון די צענטראַלע פיגורן פון טריסקער הויף.

די נכבדים האָבן נישט אָנגענומען דעם רבינס עצה און האָבן „מורד במלכות״ געווען. וואָס האָבן זיי געטאָן? זיי זענען אַוועק קיין בריסק צום גאון ר׳ חיים סאָלאָווייטשיק, און נאָכן האַלטן זיך מיט אים אַן עצה האָבן זיי אויסגעקליבן פאַר אַ רב ר׳ אשר דוד חרי פון בריסק — אַ ליטוואַק אַ בעל־תורה און אַ באַרימטע פערזענלעכקייט. ס׳איז אויסגעבראָכן אַ מחלוקת צווישן די יידן אין ראָזשישטש: איין טייל האָט אונטערגעשטיצט דעם נייעם רב, און אַ צווייטע טייל — ר׳ איציק מנוחה׳ס, דער אויסדערווילטער פון טריסקער רבין. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ מחלוקת און דאָס שטעטל איז צעטיילט געוואָרן אין צוויי מחנות.

יידן, וועלכע האָבן תמיד געלעבט בשלום אין פריינדשאַפט, זענען געוואָרן שונאים איינער דעם צווייטן. ס׳האָבן זיך אויך אויפגעוועקט די אַליקער חסידים און האָבן אויסגעקליבן זייערס אַן אייגענעם רב — הרב ר׳ משה ספעקטאָר. אַפילו אַ שוחט האָבן זיי איינגעלאַדן פון זייערע מענטשן — דעם שוחט ר׳ ברוך שפּיטאַלניק.

„חדרים״ און מלמדים

בדרך־כלל דאַרף מען אונטערשטרייכן, אַז ראָזשישטש האָט זיך נישט אויסגעצייכנט אַלס שטאָט פון תורה, אָדער פון גרויסע אַנשי־תורה. בחורים וואָס האָבן געוואָלט לערנען תורה זענען אַוועקגעפאָרן לערנען אין פאַרשידענע אַנדערע ישיבות. פונדעסטוועגן האָבן זיך געפונען יידן בעלי־תורה ומעשים טובים און צייטנווייז זענען אין בית־המדרש געזעסן בחורים און געלערנט תורה. די בילדונג און דערציאונג האָט מען, ווי געוויינלעך, באַקומען אין „חדר״ און ביי פריוואַטע לערער.

אַלע יינגלעך אין שטעטל האָבן באַקומען זייער ערשטע בילדונג אין די „חדרים״ ביי מלמדים, אָנהייבנדיק פון חדר־דרדקי און ענדיקנדיק מיט לערנען גמרא מיט אַלע פירושים. אַלס בעסטער „חדר״ האָט זיך גערעכנט דער פון רבין און מלמד דוד שוסטער, וואָס האָט געענדיקט סלוצקער ישיבה — אַ ייד אַ בן־תורה, וואָס האָט אויך באַזיצט אַלגעמיינע בילדונג. ער האָט אַרויסגעגעבן אַ גרויסע צאָל תלמידים און זיך אויסגעצייכנט מיט לערנען תנ״ך.

צווישן די גוטע מלמדים דאַרף מען דערמאָנען ר׳ משה איריס ז״ל פון טריסק. ער איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם און ירא־שמים, וועלכער האָט מיט התמדה געלערנט תורה מיט זיינע תלמידים. אויף אים קען מען זאָגן, אַז ער האָט מקיים געווען דעם פסוק: „לעולם יהא אדם ירא שמיים בסתר ובגלוי, מודה על האמת ודובר אמת בלבבו״. ער האָט דורכגעלערנט אַלע מסכתות פון ש״ס אומצייליקע מאָל און האָט געקענט פאַרענטפערן אַלע שווערסטע סוגיות מיט פשטות און געבן צו פאַרשטיין אויף אַ צוגענגלעכן אופן. צווישן די אַלע תלמידים וואָס האָבן ביי אים געלערנט אייניקע יאָר האָט זיך אויסגעצייכנט מיין טייערער חבר חייקל כשר ז״ל. חייקל איז געווען געבענטשט מיט אַ גיכע תפיסה פון שווערע סוגיות. ער האָט זיך געווידמעט דאָס לערנען תורה און אָפּהיטן מצוות ביז זיין לעצטן טאָג. יהי זכרו ברוך!

אין שכנות פון חדר פון ר׳ משה איריס האָט געוווינט ר׳ אַברהם סיקילער. זייענדיק אַ ייד אַ חסיד און אַ בעל־תורה פלעגט ער אָפט אַריינגיין צו אונדז אין „חדר״ און פירן לאַנגע שמועסן מיטן רבי ר׳ משה וועגן פאַרשידענע ענינים פון חסידות און תורה. איך געדענק זיינע זין: פרידל, מנשה און דער ייגנערער, אליעזר, וועלכער איז אַוועק קיין ארץ־ישראל מיט דער ערשטער קבוצה פון חלוצים פון לוצק אין יאָר 1920. ער איז דער באַקאַנטער העברעאישער שרייבער אליעזר שמאלי. דער עלטערער ברודער, פרידל, איז געווען אַ משכיל און אַ חבר פון „חובבי ציון״.

עסקנים און תלמידי־חכמים

ס׳זענען געווען יידן שומרי מצוות און חסידים, וואָס האָבן געזען אין ציוניסטישן אידעאַל די לעזונג פון דער יידן־פראַגע אין גלות. מיין זיידע, ר׳ אלתר בראַקער, אַ ייד אַ למדן, וואָס איז דערצויגן געוואָרן אין חסידות, איז געווען פון די ערשטע, וואָס האָבן געחלומט וועגן שיבת ציון און אונטערגעשטיצט דעם געדאַנק פון אַ יידישע

הערשל און פריידע גלוז.

אונדזער הזכרת־נשמות

נישט איינמאָל פאַרטראַכט מען זיך וועגן געוויסע דערינערונגען, וועלכע פאַרקלעמען דאָס האַרץ פון ווייטיק, וואָס אַלץ איז שוין פון אונדז אַזוי ווייט אַוועק, און נאָך ווי אַזוי אַוועק...

זכרונות, אַ פנקס וואָלט יעדער פון אונדז געקענט אַרויסגעבן בלויז פון זיינע נאָענטע און טייערסטע. מיר, איינוווינער פון אַזאַ קליין שטעטל ווי ראָזשישטש, האָבן דאָך מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ שטיק יידיש קולטורעל לעבן. ס׳וואָלט געווען גענוג בלויז צו דערמאָנען די נעמען פון אונדזערע טייערע און פיינע יידן, יידן מיט ווירדע, האַרץ און חכמה. שוין נישט־רעדנדיק פון די וואָס מ׳פלעגט רופן חכמים, ווי, למשל, אליהו פעפער און אַנדערע, ווי ר׳ יונה, דער האַרציקער רבי מיינער. אַ קליין יידל מיט אַסאַך וויסן, וואָס נישט איינער פון די לעבן־געבליבענע געדענקט אים און האָט פון זיין וויסן אַסאַך גענאָסן.

און אונדזער יידישע שולע מיט אירע פאַרוואַלטער און לערער. ווער געדענקט נישט דעם לערער יורמאַן, די לערערין פיש און אַנדערע. מען וואָלט דאַך וועגן זיי געקענט שרייבן און שרייבן.

מדינה פון ד״ר הרצל. דער זיידע, אלתר בראַקער ז״ל, איז געווען אַ געזעלשאַפטלעכער טוער און געזאָרגט פאַרן כלל. ער האָט זיך אָפּגעגעבן די ענינים פון סאָציאַלע הילף פאַר נויטבאַדאַרפטיקע. זיין הויז איז געווען אָפן פאַר יעדן, וואָס האָט זיך גענויטיקט אין הילף, נאָנטע און ווייטע. די לעצטע יאָרן האָט ער זיך דערווייטערט פון זיינע פּערזענלעכע עסקים און זיך אויסשליסלעך געווידמעט די ענינים פון סאָציאַלע הילף און שטיצע פאַר אָרעמע לייט.

אויך די באָבע חיה־ראָזע, אַ פרוי אַ צדקת, איז אירע אַלע יאָרן געווען פאַרנומען מיט ענינים פון צדקה און הילף פאַר אלמנות און יתומים. די אָנפירונג פון דער פאַבריק איז איבערגעגאַנגען אין די הענט פון די צוויי זין: אליהו און נחום בראַקער, און זיין איידעם ברוך, מיין פאָטער, וואָס איז געווען אַ בן־תורה און האָט זיך אויסגע־צייכנט מיט אַ גוטן זכרון. אין זיין יוגנט האָט ער געלערנט ביים זיידן ראובן־לייב, וואָס איז געווען באַרימט אין דער גאַנצער סביבה מיט זיין למדנות.

מיין פאָטער ע״ה פלעגט אויפשטיין פאַרטאָג. פאַר תפילת־שחרית פלעגט ער לערנען משניות און אַ בלאַט גמרא. דעם גאַנצן שבתדיקן טאָג האָט ער זיך אָפּגעגעבן מיט לערנען תלמוד, מדרש און אַנדערע ספרי־קודש. ער האָט זיך אויך אינטערעסירט מיט ליטעראַטור און אַלגעמיינע בילדונג. ער האָט אַבאָנירט די צייטונגען „הצפירה״, „הזמן״ און אַנדערע.

מיין מוטער ע״ה איז געגאַנגען אין די באָבעס וועגן. חוץ דעם וואָס זי האָט געזאָרגט וועגן די דערציאונג פון די קינדער, האָט זי זיך אויך אָפּגעגעבן מיט ענינים פון צדקה און הילף פאַר נויטבאַדאַרפטיקע.

ר׳ שמעון וואַקסמאַן, אַ פרומער ייד און איינער פון די גדולי חסידי טריסק, פלעגט שטעלן זיין הויז אין רשות פון טריסקער רבין, בעת זיינע באַזוכן אין ראָזשישטש. ער האָט נישט געשטערט זיינע זין זיך אָפּגעבן וועלטלעכע און ציוניסטישע ענינים. זאָל דאָ צום גוטן דערמאָנט ווערן איינער פון זיינע זין, לייבל וואַקסמאַן ז״ל. ער איז געווען אַ יושב־אוהל און אַ פלייסיקער מתמיד ביים לערנען תלמוד מיט זיין חבר משה כגן („טאַרביטשקע״), ער איז אויך געווען איינער פון די ערשטע וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט ציוניסטישע פּראָפּאַגאַנדע, און האָט דאָס געטאָן מיט מסירות־נפש, ווי מיט אַ הייליקע אַרבעט. לייבל וואַקסמאַן איז אין דעם זין נישט געווען דער איינציקער אין שטעטל. נאָך אייניקע בחורים אין שטעטל האָבן געטראָגן דעם עול פון איינאָרדנען ציוניסטישע אימפּרעזעס.

עטלעכע ספּעציפישע טיפּן פון דעם יידישן יישוב אין ראָזשישטש האָבן זיך טיף איינגעקריצט אין מיין זכרון. ס׳איז כדאי זיי דאָ צו דערמאָנען און פאַרצייכענען זייערע נעמען אין ספר הזכרון:

ר׳ ישראל־בער זיניוק — אַ ליטווישער ייד מיט אַ הויכע ערודיציע און בילדונג. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַ קלאָרן שכל און זיך עוסק געווען אין געזעלשאַפטלעכע ענינים.

הערש־בער קיטוק — אַ ליטווישער ייד פון אַ מתנגדישער משפחה, וואָס איז אַריבער צו חסידיזם. בעתן דאַווענען פלעגט ער אַריינפאַלן אין אַן אויסערגעווינלעכער התלהבות, ממש אַ חוצב להבות־אש פון דער קאַטעגאָריע: „כל עצמותי תאמרנה״.

מען דאַרף אויך דערמאָנען דעם מתמיד אלתר קאלטיניק. ער איז 20 שעה אין מעת־לעת געזעסן און געלערנט. מיט זיינע אייגענע כוחות, אָן הילף פון לערער, האָט ער דורכגעמאַכט אַלע עקזאַמענס און באַקומען די מאַטורע. ער האָט די מיטל־שולע פאַרענדיקט מיט אַן אויסצייכענונג און אָנגענומען געוואָרן אויף מעדיצין־שטודיום אין אָדעסער אוניווערסיטעט.

מיר דערמאָנען זיך נישט איינמאָל אין די פּשוטע, פיינע יידן פון אַ גאַנץ יאָר: באַלעגאָלעס ווי גדליה־ברוך, פישל, בענציע, וואָס האָבן זייער נשמה געקענט אַוועקגעבן פאַר אַנדערע; מען האָט אַפילו פון זייער גוטסקייט קיינמאָל נישט גערעדט.

יעצט אונדזערע בעלי־מלאכות מיט זייערע אינסטיטוציעס, ווי דער האַנטווערקער פאַ־ריין, קליינהענדלער פאַריין און אונדזער פּראָפעסיאָנעלער פאַריין, וואָס האָט נישט איינמאָל אויפגעטרייסלט דאָס שטעטל מיט זיין רעוואָלוציאָנערער און קולטורעלער טע־טיקייט; צי דאַרפט איר פון אונדז אַ באַ־שרייבונג פון אַזאַ ייד ווי אברהם־יצחק שוסטער? ס׳איז גענוג צו דערמאָנען זיין לויה, ווען דאָס גאַנצע שטעטל האָט אים באַגלייט צו זיין אייביקער רו.

נעמט, למשל, אַ צווייטן געזעלשאַפטלעכן טוער, יאָסי פּיזנהאָלץ. מיר דוכט זיך, אַז ס׳איז כדאי צו באַשרייבן מיין שווער משה דעם שטריקן־דרייער מיט זיין משפחה, וועל־כער האָט שטענדיק מקנא געווען דעם בע־קער, אָבער שטענדיק איז ער געווען אין אַ גוטער שטימונג, שטענדיק לאַכנדיק און גוטמוטיק, און יעצט זיינע דריי זין: שניאור, דוד און סענדער, וועלכע האָבן זייער לעבן מקריב געווען אין דער צווייטער וועלט־מלחמה, פאַרן כבוד פאַר אונדזער פאָלק און אַנדערע פעלקער.

אָבער צי וואָס אויפרודערן די ווונדן? און דערצו איז שוין נישטאָ מער קיין כוח און קיין מוט. מיר זענען גליקלעך, וואָס מיר קענען זיך כאָטש מיט אייך דורכשרייבן און אָנהאַלטן אַ קאָנטאַקט...

נישט איינמאָל, ווען מען טרעפט זיך מיט אייגענע, דערמאָנט מען זיך אַסאַך, אַסאַך זאַכן. מען איז, פשוט, מזכיר נשמות. וואָס איז ביי אונדז אין שטעטל געווען, וועגן וועלכן מען וואָלט געקענט שרייבן?

נעמט, למשל, אַזאַ שיינע פּרץ־ביבליאָטעק און איר פאַרוואַלטער אברהם פישפיידער. ער איז געווען אַ גרויסער קולטור־טוער און געשפּראָדלט מיט קלוגע פאָלקס־ווערטלעך; אונדזערע דראַמאַטישע קרייזן מיט זייערע שפּילער, וועלכער נישט איינער פון זיי וואָלט זיך געקענט פאַרמעסטן מיט פּראָפעסיאָנעלע אַקטיאָרן; נעמט, למשל, גיטל ליבערמאַן, פריידקע סאָסנע, וואָלף רערן, אַלטער שאַמעס און אַנדערע.

מיר מיינען, אַז עס איז פאַראַן אַ גענוגנדע גרופּע באַגאַבטע מענטשן פון אונדזער שטעטל, וועלכע זענען פעיק דאָס צו טוען. אונדזער ווונטש איז בלויז, אַז די בכבודיקע אַרבעט זאָל מיט דערפאָלג אויסגעפירט ווערן.

הערשל און פריידע גלוז, ווארשע

וואַרשע, יוני 1970

סוף ווינטער ביי מיין פאטער

סאל מילער (שלמה מלמד), קאנאדע

דער ווינטער מיט זיינע שווערע פרעסט און שנייען האַלט שויןביים סוף. דער פרילינג פילט זיך שוין אין דער לופט. די איינוווינער פון שטעטל פילן זיך אַ ביסל פרייער פון דעם שווערן ווינטער, וואָס האָט אָנגעהאַלטן איבער פיר חדשים. איצט הייבט מען זיך אָן גרייטן צום פסח.

דער שניי צעגייט זיך ביסלעכווייז. יעדן טאָג אַנטפּלעקט זיך אַביסל מער ערד און אין פאַרשידענע פלעצער הייבן זיך אָן באַווייזן ביסלעך גראָז. אין אייניקע גאַסן, ווו די וועגן זענען נישט ברוקירט, ווערט מיט יעדן טאָג די בלאָטע געדיכטער.

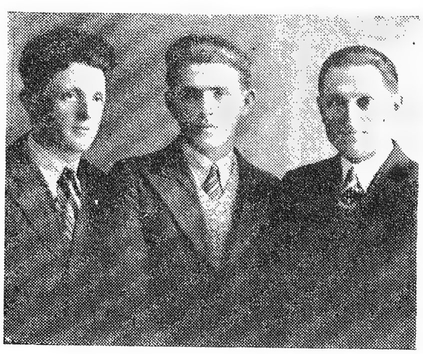
גייענדיק אַהיים פון דער ישיבה, ספּעציעל אַראָפּגייענדיק צו די אָלעיניצעס און פון דאָרט צום סטאַוואָק, נעבן רחל די ראדענערס שטוב, איז די בלאָטע אַזוי טיף, אַז מיר פאַרלירן די קאַלאָשן, און מיר מוזן זיי מיט די הענט אַרויסשלעפּן פון דער בלאָטע.

אַבער אין שטאָט פילן זיך שוין די איינוווינער אַ סך פרייער, און דער ריח פון פסח פילט זיך אין דער לופט.

די בעקערייען, וואָס באַקן מצות, אַרבעטן אין פולן גאַנג, טאָג און נאַכט, צוצושטעלן דעם געברויך פון מצות. עס האָט זיך אין אונדזער שטאָט אַנטוויקלט אַ מצה־אינדוסטרי, וואָס אַרבעט פאַר וואַרשע און אַנדערע שטעט אין גאַנץ פוילן.

דאָס צוגרייטן דעם פסח האָט זיך, אייגנטלעך, אָנגעהויבן ביי אונדז אין שטוב נאָך אַרום חנוכה, ווען די מאַמע האָט אַרונטערגענומען פון בוידעם די פעטע געפּאַסטעטע גענדז, זיי געלאָזט שחטן און אַ טייל פון זייער שמאַלץ צוגעגרייט אויף פסח.

איין טאָג נאָך חנוכה איז געווידמעט געוואָרן אויף איינקויפן לייוונט ביי זיסיע קלימבערד אין מאַנופאַקטור געשעפט, צום אויפנייען אונטערוועש און אויבער־העמדער פאַרן גאַנצן הויזגעזונט.

מאיר קרוק, מוטל שקורניק, מוטל רוזנפלד.

פורים אין שטעטל

אַזוי האָט זיך געצויגן דאָס צוגרייטן זיך צום פסח ביז פורים. פורים איז געפייערט געוואָרן ביי אונדז אין שטאָט מיט גרויס פרייד. די ישיבה־יינגלעך האָבן צוגעגרייט גרעגערס. אייניקע פון די ישיבה־בחורים, ווי נחום געלערשטיין, שלמה גראפּערמאַן און שלמה קאָס, זענען געווען ספּעציאַליסטן אין דער מלאכה. זייערע גרעגערס זענען געווען אַזוי הילכיק, אַז זיי האָבן געקלאַפּט ווי האַרמאַטן. פאַרשטייט זיך אַז זיי האָבן זיך שטאַרק איבערגענומען מיט זייערע גרעגערס.

יונגוואַרג פלעגט זיך פאַרשטעלן, איבערקערן דעם פעלץ, און גיין איבער די הייזער מיט פאַרשיידענע לידער. איינמאָל האָבן זיי אַפילו איינגעאָרדנט אַ פורים־שפּיל „מכירת יוסף” אין דער „פּאָזשאַרנע”.

ביי אונדז אין שטוב איז פורים געווען זייער פריילעך. אין אָוונט, נאָכן אַהיימקומען פון שול, פלעגט דער טאַטע זיך אַוועקזעצן צום טיש, וואָס איז געווען געדעקט יום־טובדיק מיט פאַרשידענע געטראַנקען. אויפן טיש איז געשטאַנען אַ זילבערנע פּושקע מיט זילבער־געלט און אונטער דער פּושקע — פּאַפּירן געלט.

די זילבערנע פּושקע האָט סוכות געדינט אַלס אתרוג־פּושקע, וואָס איז געווען אויסגעבעט מיט ווייכע קלאָטשע. פורים האָט דער טאַטע געטיילט נדבות פון דער פּושקע.

אַסך מענטשן פלעגן אַריינקומען טרינקען „לחיים” און באַקומען אַ שיינע נדבה אויף פאַרשידענע צוועקן. שפּעט אין אָוונט האָט זיך די גאַנצע משפּחה געזעצט צום

טיש צו דער פּורים־סעודה. דער טאַטע מיט די קינדער האָבן געזונגען „שושנת יעקב" און אַ יידיש פּורים־ליד: „אוי, המון, דו ערל'ה, דו ביסט געוואָרן אונדזער כּפּרה'לע". אַזוי האָבן מיר מיט געזאַנג פאַרבראַכט ביז שפּעט אין דער נאַכט.

מצה שמורה

צוויי־דריי טעג פאַר פּסח איז דער טאַטע געקומען אַהיים פון שול פרי, אָפּגעגעסן פרישטיק און אַוועק צום רב ר' משה'לע סווינעכער באַקן מצה שמורה. מען האָט געדונגען אַ בעל־עגלה, וואָס האָט אויף זיין וואָגן אַרויפגעשטעלט די פעסער, פאַרדעקט זיי מיט ווייסן־לייוונט און פעסט פאַרבונדן מיט אַ שטריק, און אַוועק צום סטער. דאָרט האָט שוין געוואַרט אַ גוי פון טופילנע מיט אַ קליין שיפל, וואָס האָט געקענט אַריינגעמען דריי־פיר מאַן. די מענטשן, מיט עמערס אין די הענט, האָבן זיך אַרויסגעשיפט ביז אינמיטן סטער, אָנגעשעפּט עמערס מיט ריין, קלאָר וואַסער, און געקומען צוריק צום ברעג.

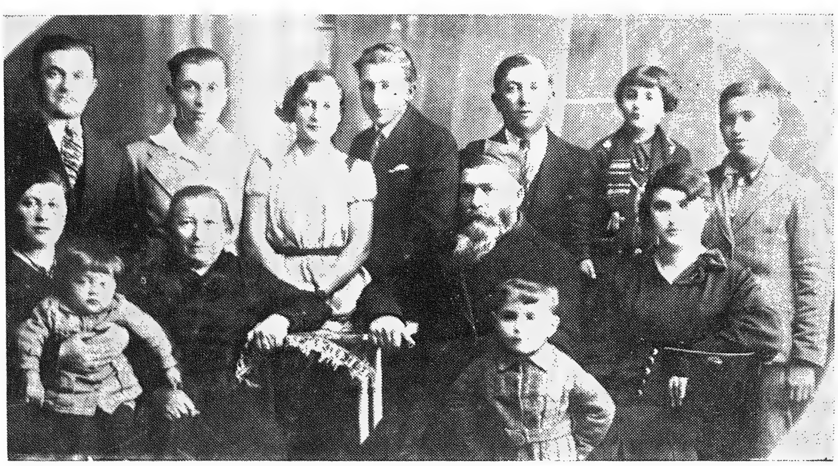
אין שיפל זענען געווען: לוי מלמד (פישבײן), ראָזנפעלד און אַברהמ'ל זיניוק (ליטוואַק). אויפן ברעג פון סטער האָבן געוואַרט אייניקע מענטשן, וואָס האָבן געדאַרפט צוטראָגן דאָס וואַסער צום וואָגן. די גרופּע איז באַשטאַנען פון: יונה מלמד, מאיר מלמד (מיין פאָטער) און אַברהם בערגעל.

אויף אַריינצוגיסן דאָס וואַסער אין די פעסער זענען אויפן וואָגן געשטאַנען גרייט די „יונגע": מאיר ספּעקטאָר, שייקע שאַפּיר און אַהרעלע (אַהרן) ספּעקטאָר. די וואַסער־צערעמאָניע איז אָנגעגאַנגען ביזן האַלבן טאָג. דערנאָך האָט מען דאָס וואַסער געבראַכט צו ר' משה'לע סווינעכערס שטוב. דאָרט זענען שוין געווען צוגעגרייט פעסער, באַדעקט מיט לייוונט. דאָ האָט מען אויסגעשעפּט דאָס וואַסער פון די פעסער אין וואָגן און אַריינגעגאָסן אין די פעסער, וואָס זענען געשטאַנען ביי דער זייטיקער טיר פון משה'לע סווינעכערס שטוב.

אויפן צווייטן טאָג האָט זיך אָנגעהויבן דאָס באַקן די מצות. ביים ענדע פון טאָג, אין אָוונט, האָט דער טאַטע געבראַכט מיט זיך אַהיים די פרישע שמורה־מצות.

ערב פּסח, אַרום 10 פרי, פלעג מען אָפּעסן דאָס חמץ, דערנאָך האָט מען דאָס איבערגעבליבענע חמץ, און דעם חמץ וואָס דער טאַטע האָט צוזאַמענגענומען נעכטן אָוונט בעתן ביעור־חמץ, מיטגענומען מיט זיך אין מרחץ אַריין צום פאַרברענען.

מיר, קינדער, האָבן אָנגעהויבן צוגרייטן דעם סדר־טיש. מיר האָבן צוגערוקט די סאָפע צום טיש, כדי צו מאַכן פּלאַץ פאַר דער גאַנצער משפּחה. די מאַמע, איז, פאַרשטייט זיך, געווען פאַרנומען אין קיך ביז שפּעט מיטן צוגרייטן די יום־טובדיקע מאכלים צום

ר' מאיר מאטעלס מיט זיינע קינדער.

אברהם קאלטשאק — דער שטאט־לץ

אַ הויכער, ברייט־בייניקער מיט אַ שטענדיקן שמייכל און אַ גרייטער „חכמה" צו יעדער סיטואַציע, האָסטו אים געטראָפן „אין שטאָט", דאָס הייסט — אין דער הויפּט־גאַס, 3־טער מאַי.

געווײנלעך האָט ער דאָרט פּאַראַדירט תּמיד מיט „חברה" און ווער איז ניט געווען קיין חבר מיט אים? שוין פון דערוויטנס האָסטו אים געזען מיטן גרויסן פּשוטן שטעקן אויפן אַקסל.

זיין נאָמען איז געווען פישפּיידער, אָבער אין שטעטל איז ער געווען באַקאַנט מיטן צונאָמען „קאַלטשאַק", דער נאָמען פון אַ רוסישן גענעראַל פון דער ווייסער אַרמיי. פאַרוואָס האָט מען אים אַזאַ נאָמען געגעבן? ווער ווייסט? קיינער האָט ניט געחקירה'ט, ס'איז געווען זעלבסטפאַרשטענדלעך, נאַטיר־לעך.

לויטן פאַך איז ער געווען אַ קירזשנער, דאָס הייסט אַ היטל־מאַכער, אָבער איך האָב אים קיינמאָל נישט געזען אַרבעטן; ביי מיר איז ער געווען אַ פּריילעך־מאַכער... ער לאַכט און מאַכט אַנדערע לאַכן...

ער האָט אָנגעהערט צו די לינקע, צו די „פּאַלקיסטן", אָבער אויך די ציוניסטן האָבן זיך געחברט מיט אים, כאָטש ער פלעגט זיי אָפּלאַכן — אַ מאָל מיט אַ דעליקאַטן הומאָר און אַ מאָל מיט אַ שאַרפן, סאַטי־רישן שטאָך־וואָרט. ער האָט זיך באַנוצט מיט די ווערטלעך: „קדימה מיטן פּופּיק", אָדער „לאַקשן קוידעש" (לשון־קודש) א.א.וו.

זיין „בעסטער פריינט", מיט וועלכן ער פלעגט מאַכן זיינע פריילעכע שפּיצלעך, איז געווען דער שטאָט־משוגענער מייקע. אַז דער שטאָט־לץ און דער שטאָט־משוגענער זענען געגאַנגען אין גאַס געאָרעמט, האָבן די מייד־לעך מורא געהאַט אַרויסצוגיין פון די הייזער.

ווען ס'פלעגן דורכגיין מיידלעך, פלעגט אברהם געבן אַ קיצל מייקען און מייקע גיט אַ שפּיי אַ מבול מיט שפּייעכץ אויף די מיידלעך. די מיידלעך קוויטשען, די קרע־מער גייען אַרויס פון די קלייטן און אַ האַלב שטעטל לאַכט.

צייטנס מאַכט ער אַן אַנדער טריק. ווען ער גייט מיט מייקען אין גאַס, גיט ער אַ רייב מיט זיין שטעקן איבער די בלעכענע לאַדנס פון די קלייטן. דאָס דענערווירט מייקען און ער טרייסלט זיך און פאַלט אויף דער ערד, נעמט שטיינער און וואַרפט ווו ס'לאָזט זיך.

ווען ס'האָט זיך אָרגאַניזירט דער „ברית־החיל" און אַסאַך יונגע־לייט האָבן זיך אָנגעטאָן אין מיליטערישע אוניפאָרמען, האָט קאַלטשאַק אָנגעטאָן מייקען אַ היטל פון אַ „גענעראַל", דעקאָרירט מיט פּאַסן און גלאַנצנדיקע „שטערן" און ווער ס'איז דורכ־געגאַנגען, האָט ער געהייסן מייקען סאַלו־

סדר. וויפל די מאַמע האָט געגרייט האָבן מיר באַוויזן אײַפּצועסן, ד. ה. די מאַמע האָט נישט באַוויזן גענוג שנעל צוגרייטן, וואָס מיר האָבן ערב־פּסח אויפגעגעסן.

איך גיי אין באד אריין כשרן לעפל

שפּעטער דערלאַנגט מיר די מאַמע, אָנגעבונדן אויף אַ שטריק, די מעסער, גאָפּל און לעפל און געשיקט מיר אין מרחץ אַריין זיי כשרן. איטשע דער בעדער פלעגט די זאַכן אָפּטינקען (טובלען) אין קעסל פון באָד און נאַכהער מיר צוריק אָפּגעבן. קומענדיק אַהיים מיט די זאַכן האָט די מאַמע באַמערקט, אַז ס'פעלט אַ לעפל. איך בין געווען געצוווּנגען צוריקצוגיין צו איטשע דער בעדער, וואַרטן ביז ער האָט אַרויסגעלאָזט דאָס גאַנצע וואַסער פון קעסל און מיר צוריקגעגעבן דעם לעפל...

די סדר־נאכט

אין אָוונט זענען מיר, מענער, געגאַנגען אין שוּל דאַווענען. נאָכן דאַווענען האָט דער שמש פון שול, שמואל דער שוסטער, געגעבן מיין פאָטער אַ בליץ־לאָמפּ, וואָס מיר האָבן אויפגעהאָנגען אויף דער סטעליע פון עס־צימער כדי צו באַקומען אַ שטאַרקע באַלויכטונג פון צימער בעתן סדר. דאָס היסב־בעט איז שוין געווען גרייט: צוויי שטילן צוזאַמענגעשטעלט מיט אַ קישן צוקאָפּנס צום אָנלענען זיך. מיר האָבן זיך אַלע אויסגעזעצט ביים טיש און דער טאַטע האָט אָנגעהויבן אָפּריכטן דעם סדר.

איך געדענק, אַז ווען מיר זענען דערגאַנגען צום בענטשן, איז די מאַמע פון גרויס מידקייט איינגעשלאָפן זיצנדיק ביים טיש. מיר האָבן אַלע געווּסט, ווי שווער די מאַמע האָט געאַרבעט כדי צוצוגרייטן דעם פּסח.

די סדרים פון אונדזער אַלטער היים וועל איך אימער געדענקען. איך דערצייל דאָס פאַר אונדזערע קינדער און אייניקלעך.

טירן. מייקע הויבט זיין האַנט צום דאַשעק און דער עולם לאַכט.

ער האָט ליב געהאַט באַרימען זיך ווי אַזוי ער איז באַפרייט געוואָרן פונעם פּוילישן מיליטער.

איינמאָל, ווען איך בין געקומען אויף די זומער־פעריען טרעפט ער מיך:

„ווייסט, איך בין באַפרייט געוואָרן צוליב דעם, וואָס איך בין צו נידריק — „ניסקי ווזראָסט"... וואָס, גלויבסט מיר נישט? אָט נאַ דיר מיין מיליטערישע ביכעלע" — און נעמט זיך כלומערשט זוכן אין זיין בוזעם־קעשענע.

דאָ זאָג איך:

„וואָס הייסט, איך גלויב דיר, דאַרפסט מיר ווייזן?"

ווילסט אַוודאי וויסן וויאַזוי? — זאָגט ער — ווען איך האָב זיך געשטעלט צום פּריזיוו, בין איך אַריין צו דער מיליטערישער קאָמיסיע. זיצט דאָרטן פון דער אַנדערער זייט באַריער אַ באַאַמטער. מיינסטו אַוודאי, אַז איך וועל גיין אַזוי ווי אַלע יאָלדן גייען? לאָז איך מיך אַראָפּ אויף די קניעס און גיי אַזוי אויף די קניעס — ניין, ניין, אַ נאַר וועל איך זיין? זעט דער באַאַמטער און גיט אַ זאָג: „ניסקי ווזראָסט — זוואָלניאָני"...

אַז ער פלעגט אַמאָל דערציילן אַ מעשה וואָס נישט געשטויגן און נישט געפלויגן, פלעגט ער אויסלאָזן:

„אפשר מיינסטו ס'איז אַ ליגן? ס'איז טאקע אַ ליגן..."

קאָלטשאַק האָט געהאַט איין ערנסטע באַשעפטיקונג: ער איז געווען ביבליאָטעקאַר אין דער יידישע ביבליאָטעק. ער פלעגט זיך באַמיען באַאיינפלוסן די לעזער צו לייענען לינקע ליטעראַטור, ווי למשל, סינקלער, טראָצקי און אַנדערע.

א. ר.

אַ באַנקעט אין בית־ראָזשישטש לכבוד די געסט סאל מילער (שלמה מלמד), פּרעזידענט פון ראָזשישטשער קאָמיטעט אין קאַנאַדע, זיין פרוי אילנה, זיין ברודער בינעם מילער און זיין פרוי פנינה.

א טרויעריקער סך־הכל פון א פאמיליע

גאלדע וואליק־שעווץ, סאן־פאולו

מירעלע חייט און גאלדע וואליק און זייערע חברים: זלמן דווארעצקי, אליהו צורף, מעכל חייט, אהרון ריוועץ (ישראל), שמואליק אזריל (ראזשישטש), הענעך קאמין און יאסל קאניאד (פוילן).

איך פיל א חוב צו שרייבן עטוואס וועגן מיין געבורט־שטאט ראזשישטש. זאל מיט מיינע שורות פאראייביקט ווערן דער נאמען און אנדענק פון אונדזערע קרובים און פריינט. קינדער און קינדס־קינדער פון די ביים לעבן־געבליבענע ראזשישטשער, וואס זענען אוועק אין דער וועלט פאר דער קריג, אדער פון די וואס האבן זיך מיט נסים געראטעוועט, וועלן לייענען וועגן זייער עלטערנס שטעטל; זאלן זיי וויסן, אז אזוי ווי אין אלע אנדערע יידישע שטעט, וואס זענען אפגעווישט געווארן פון דער ערד אין היטלער־חורבן — אזוי האט אויך אין אונדזער שטאט געשפרודלט א יידיש לעבן און שאפן: שולן, טעאטערס, קלובן, פאריינען, ווארשטאטן, קלייטן; ס'זענען זאגאר ביי אונדז געווען יידישע ערד־באזיצער.

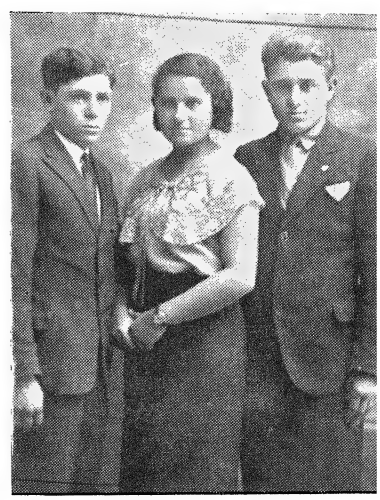
אין ראזשישטש זענען געווען צוויי יידישע פאלקס־שולן: די העברעישע „תרבות"־שולע און די יידישע ציש"א (צענטראלע יידישע שול־ארגאניזאציע) שולע. אחוץ רעליגיעזע חדרים איז אין שטאט אויך געווען א פוילישע 7־קלאסיקע מלוכה־שול (פאוושעכנע), וווּ ס'האבן געלערנט אייניקע יידישע קינדער — און איך צווישן זיי. פריער האב איך געלערנט אין דער ציש"א־שולע, נאכדעם אין דער פוילישער.

מיין פאטער

מיין פאטער האט געהאט אסאך פריינט צווישן די גויים אין די דערפער רידקע, טאפילנע, סעקילע, טריסציאנקע, אמעלנע, ברישטש און אין אסאך אנדערע דערפער אין דער אומגעגנט, וואס כ'געדענק נישט זייערע נעמען. אין דער גוישער גאס, וואס מיר האבן גערופן זשאליבאווער דארף, זענען אלע איינוווינער געווען אוקראינער. אסאך פון זיי האבן אפילו גערעדט יידיש. זיי פלעגן קומען צו אונדז אין שטוב און רעדן מיטן טאטן שעהן לאנג. זיי פלעגן דאס רופן „באלאקאטי". כ'האב דאן נישט פארשטאנען וועגן וואס זיי רעדן דאס אזויפיל. כ'בין געווען פארטאן אין מיינע לעקציעס און מיט מיינע חברטעס וואס פלעגן קומען צו אונדז אין הויז.

אייניקע מאל פלעגט די מאמע זיך בייזערן אויפן טאטן, וואס ער גיט אפ אזויפיל צייט די גויים. די לייענער פון די שורות וואס געדענקען אביסל ראזשישטש מיט די אלטע תושבים, וויסן אז מיין טאטע, יצחק יעקב וואלעק, האט געקויפט און פארקויפט בהמות. מען פלעגט זאגן: „ער האנדלט מיט שטיקלעך".

מיר פארלאזן ראזשישטש

יאנקל סמאליאר, פייוול טעפער און גאלדע וואליק.

איך האב פארלאזט ראזשישטש צוזאמען מיט מיינע עלטערן און צוויי שוועסטער, שרה און מאליע, אין נאוועמבער 1933. מיינע צוויי ברידער, מאטל און וואלף, זענען אוועק קיין בראזיל נאך אין די יארן 1929—1930. דער דריטער ברודער, מענדל, איז אוועק קיין בראזיל אין 1935. ער האט שפעטער אראפגענומען זיין פרוי ברײנדל, פון דערהיים גרינבערג. זי איז געבליבן די איינציקע פון איר גרויסער משפחה (איר פאטער איז געווען מאטל גרינבערג פון טריסציאנקע, אן ערד־באזיצער).

אונדזער פארלאזן די אלטע היים איז געווען פארבונדן מיט דער עקאנאמישער און פאליטישער לאגע אין פוילן, וואס איז פאר אונדז געווען נישט גינסטיק. דאס איז געווען אונדזער גליק און אדאנק דעם זענען מיר געראטעוועט געווארן פון דעם שרעקלעכן גורל פון אלע פארבליבענע יידן אין פוילן.

אין דערזעלבער צייט זענען אויך ארויסגעפארן קיין בראזיל די פאמיליע פון

אַבֿרהם־יצחק לייטער מיט 6 טעכטער, די אַלמנה שיינדל כץ מיט זעקס זין, בעזי און ראַציע רויז מיט צוויי קינדער, מינדל און ישראליק. די פֿאַמיליע קאַץ, די פֿאַמיליע ווייסבערג, לינדבערג און אַנדערע. יוגנטלעכע אידעאַליסטן זענען געפֿאָרן קיין ארץ־ישראל.

דאָס לעבן פֿון קליינעם שטעטל האָט זיך מיר איינגעקריצט אין זכרון און איך דערמאָן דאָס אַלעמאָל מיט ליבע און רעספּעקט. יעדעס געסל, יעדעס הויז שטייט מיר פֿאַר די אויגן און עס קען קיינמאָל נישט אָפּגעווישט ווערן. כ׳ווייס נישט צי יעדער קען דאָס פֿילן, אָדער פֿילייכט איז דאָס פֿאַרבינדן מיט אַ געוויסע עלטער, ווען מען פֿאַרלאָזט די אַלטע היים.

מיינע שולעס

ווען כ׳בין אַוועק קיין בראַזיל בין איך אַלט געווען 17 יאָר. די זכרונות פֿון ביידע שולעס, אין וועלכע כ׳האָב געלערנט, וועלן בלייבן ביי מיר דאָס גאַנצע לעבן. די יאָרן וואָס איך האָב געלערנט אין דער פֿאָלקס־שולע זענען געווען זייער האַרציקע, מיט די פֿאָרשטעלונגען ביי יעדער געלעגנהייט: ביים ענדע פֿון שול־יאָר און די ימים־טובים; אויך וועל איך אימער געדענקען די אויספֿלוגן, די שפּילערייען צוזאַמען מיט די לערער, די לידער וואָס מיר האָבן געזונגען צוזאַמען; די קינדער האָבן געהאַט גרויס רעספּעקט פֿאַר די לערער. יעדער פֿון זיי איז געווען אַן אויטאָריטעט ביי די קינדער.

אין דער פּוילישער שולע זענען די יידישע קינדער צווישן זיך געווען זייער געבונדן. געציילטע פֿון זיי זענען געבליבן לעבן נאָך דער מלחמה. איין געוועזענע שילערין פֿון מיין קלאַס, אסתּר דאָלגאָפּאָלוק, לעבט אין פּוילן.

דעם לעצטן זומער פֿאַרן פֿאַרענדיקן די שולע איז געווען זייער אַ טראַגישער פֿאָרפֿאַל: בשעת אַן אויספֿלוג קיין טאַרניוואָליע אויף יענער זייט בריק (אויף דער צווייטער זייט פֿון טייך סטיר) זענען צוויי אונדזערע חברים, שילער פֿון דער זיבעטער קלאַס, דערטרונקען געוואָרן פֿאָרנדיק אויף אַ שיפֿל. דאָס זענען געווען מ. קאָפּלמאַן און ז. קאַגאַן (קאָפּלמאַנס ברודער לעבט אין ישראל). דאָס גאַנצע שטעטל האָט געטרויערט און באַוויינט די צוויי יינגע קרבנות.

אונדזער געסל

דאָס געסל ווו מיר האָבן געלעבט די לעצטע יאָרן אין ראָזשישטש איז מיר געבליבן טיף אין זיכרון אַלס „אונטערן סטאַוואָק". דער אָפֿיציעלער פּוילישער נאָמען פֿון דער גאַס איז געווען „קאָשטשעלנע". אַריבערגייענדיק דאָס קליינע בריקעלע איבערן טייכל האָט מען אָנגעטראָפֿן אויף יידישע הייזער; רעכטס: בראקער, ציטרין, פּיווין און שער; לינקס: ראָזנפֿעלד און מאַרמאָר. אונדזערע שכנים זענען געווען: שקורניק, פֿעפֿער, פּיפּ, פֿינקלשטיין, וויינער, באָקסער, קאַמין און האָכמאַן. אייניקע פֿון דידאָזיקע פֿאַמיליעס געפֿינען זיך איצט אין ישראל, און אייניקע אין בראַזיל.

דאָס וואַסער וואָס איז געלאָפֿן אין טייכל אונטערן בריקל איז געווען די לויטערע קוואַל־וואַסער פֿון דער קרעניצע, וואָס מיר האָבן געטראָגן מיט עמערס אין שטוב אַריין און געטרונקען אַ גאַנץ יאָר.

ווינטער איז די קרעניצע געווען פֿאַרפֿרוירן אַרום. דאָס וואַסער איז אָבער געבליבן לויטער און פֿליסיק — בלויז איינבייגן זיך און אָנשעפּן מיט די הענט. נאָענט צו דער קרעניצע זענען געווען די אַלייניצעס פֿון די פֿאַמיליעס ווידרע. די אייל־מאַכער האָבן געצויגן דאָס ראָד מיט פֿערד און דער פֿרישער אייל האָט פֿאַרשמעקט די גאַס.

די געגנט וואָס מ׳האָט גערופֿן „דער באַרג" איז געלעגן אַביסעלע העכער, ביים מאָנומענט פֿון „הייליקן יאַן", וואָס די יידן האָבן אים גערופֿן „דער באָק". כ׳געדענק נישט ווען דער „באָק" איז אויפֿגעשטעלט געוואָרן.

ווינטער, אין די ליכטיקע נעכט, פֿלעגן מיר זיך גליטשן אויף „זאַפּאָלסקיס סאַזשיוועק". זאַפּאָלסקי איז געווען דער גוט־באַזיצער פֿון שטעטל, ד. ה. דער פּריץ ס׳זענען געווען צייטן, ווען מען פֿלעגט שבת שפּאַצירן אין זיין גרויסן גאָרטן. שפּעטער האָט ער פֿאַרמאַכט דעם פֿרייען אַריינגאַנג און אַפֿילו אָנגערייצט די הינט אויף די יידישע קינדער.

א בינטל זכרונות

מיינע זכרונות פֿון ראָזשישטש זענען בעיקר פֿון פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה און זענען פֿאַרבינדן מיט מיינע מלמדים:

יאָסל משה לוזערס פֿון אונטערן סטאַ־וואָק — אַ זייער גוטער מסביר פֿון תנ"ך; אייזיק שטאָף — אַ מאָדערנערער רבי. דוכט זיך פֿון ראַדזיוויל. זיין התפּעלות ביים לער־נען ישעיהו און ירמיהו ליגט מיר ביז היינט אין זכרון; משה פֿאַרשטיי — אַ יחיד־במינו. ער איז געווען מער לערער ווי רבי. לעצטנס איז ער געווען בוכהאַלטער אין באַנקהויז קראַנשטיין אין לוצק.

פֿון מיינע לערער דאַרף איך דערמאָנען: סלוצקער (מאַלסקי׳ס איידעם) און טשער־קאַווסקי. דאָס זענען געווען ספּעציעלע קורסן פֿאַר רוסיש. דאָרט האָב איך געלערנט אַ האַלב יאָר פֿאַר מיין אַוועקפֿאָרן קיין אָדעס.

דאס טריסקער שילעכל

קריאת התורה פֿון אייזיק מנוחה׳ס מיט דעם אויסגעצייכנטן טראָפּ און אַקצענט, צו וועלכן איך האָב אין מיין לעבן נישט גע־פֿונען קיין גלייכן. זיין אָנהויב: „יעזור ויגן ויושיע"... קלינגט מיר ביז היינט אין די אויערן.

זיין שחרית אין די ימים נוראים מיט דער התפּעלות ביי דער תפֿילה: „ובכן ישתבח שמך לעד מלכנו"... ערב ראש־השנה נאָך מעריב פֿלעגט ער זיך נוהג זיין צוגיין צו יעדן מתפּלל און ווינטשן מיט זיין קלינגענ־דער שטימע: „גוט יום־טוב, לשנה טובה תכתבו ותחתמו לאלתר לחיים" מיט אַ קוועטש אויף דעם „לחיים".

בערל חזן מיט זיינע תּפֿילות פֿון סליחות: „השם, השם, אל רחום וחנון..." זייער גוט איז געווען זיין נוסח: „ותערב לפניך עתיר־תנו כעולה וכקרבן" — פֿאַרן דוכנען פֿון די כהנים. און די „עבודה" אין יום כפור: „והכהנים העומדים בעזרה" מיט זיינע משוררים: שמוליק, מאַטיס און יענקל.

זכריה שוחט דער בעל תוקע, וואָס מ׳קען זיכער זאָגן, אַז זיינע תקיעות זענען געווען שטענדיק אָן שום שטערונגען.

דער שמש איז געווען באַוווסט מיטן נאָמען הערשל „בעל־שם". איך געדענק נאָך זיינע הכרזות צוויי מאָל אין יאָר, פּסח און סו־כות, צוויי שטאַרקע קלעפּ אין בימה פֿאַר מוסף שמונה עשרה און אַן אויסרוף: „מוריד הטל", „משיב הרוח ומוריד הגשם".

אַ „דירה" האָט ער באַקומען פֿון קהל און טאַקע אין שילעכל אַליין. אין מערב־זייט פֿון שילעכל איז געווען אַ שטיבל ווו שמחת־תורה פֿלעגט מען לייענען **די תורה**. אָפֿט האָט מען דאָרט געמאַכט ספּעציעלע מניינים פֿאַר די, וועלכע האָבן פֿאַרשפּעטיקט אין שילעכל און געוואָלט, **דווקא**, **דאַוונען** בציבור.

פון אַט דעם שטיבל האָט זיך געעפנט אַ טירל — צו אַ חדר פון ד' אויף ד'. דאָרט אין דעם חדר איז געווען די „פריוואַט דירה" פון אונדזער הערשעל „בעל־שם".

אין דעם זעלבן צימערל פלעגן פאַרחלשטע מתפללים קומען יום כפור זיך מונטערן מיט אַמאָניאַק און זיך „צושפּאַרן".

איך געדענק אויך דעם חזן בערל שוחט. פון זיינע תפילות האָב איך ריכטיק הנאה געהאַט. ער איז געווען אַ בעל־תפילה און אַ בעל־קורא בחסד עליון. ווען ער האָט געליינט די מגילה, האָט מען געקענט מיינען, אַז ער איז אַ דירעקטער שליח פון אסתר המלכה אַליין.

פארשידענע טיפּן

פון דער מוזיקאַלישער וועלט אין ראָזשישטש געדענק איך נאָך משה קלעזמער און זיין איידעם בערל, וועלכע האָט גוט געשפּילט כאָטש ער האָט ניט געקענט קיין נאָטן.

מענדל בדחן (קאַנטאָר) מיטן שטענדיקן שמייכל אויף די ליפּן. זיין באַזעצן כלות מיט די גראַמען... דאָס וויינען פון דער באַזעצטער כלה און אירע קרובים האָט זיין הומאָר נישט געשטערט; פאַרקערט, ער איז געווען צופרידן וואָס זיין קונסט האָט אַרויסגערופן דעם ריכטיקן עפעקט. זיין זון פרויקע האָט געהאַט אַ סקלאַד אַפּטעטשני.

פון די בעלי־מלאכה געדענק איך דעם שניידער בערל לאָקש, אַן ערשט־קלאַסיקער מענער־שניידער און יאַנקעלע שוסטער, וועלכער האָט שוין געהערט צו די רייכע.

פון די ערד־אַרבעטער געדענק איך גוט משה טאַנאַרידער און זיין ברודער ר' ישראל טאַנאַרידער. יעדער פון זיי האָט געהאַט אַ נחלה 5—6 קילאָמעטער פון שטעטל. דאָס לאַנד האָבן זיי אַליין באַאַרבעט מיט דער הילף פון דער פאַמיליע. זיי זענען געווען געזונטע מענטשן און ריכטיקע פּויערים.

דוב (ברנארר) רוזן

דער מארק

דער גרעסטער האַנדלס־צענטער פון שטעטל איז געווען אַרום דעם מאַרק־פּלאַץ. דאָ זענען געווען אַלע יידישע געוועלבער: שפּייז־קראָמען, שניט־קראָמען, אַפּטייקן, אייזן־קראָמען, שיך געשעפטן, יאַטקעס. אַנטקעגן מאַרק זענען געשטאַנען צען דייטשישע קיאָסקן, ווו מען האָט פאַרקויפט חזיר־פלייש און וווּרשט, פון זייער אייגענער פאַבריקאַציע. די יידן האָבן זיי גערופן „חזירניקעס". אַלע מאָנטיק איז געווען דער מאַרק (יריד). די פּויערן פון די אַרומיקע דערפער זענען געקומען אויף זייערע פורן, ברענגענדיק אַלע זייערע פּראָדוקטן, ווי תבואה, פּרוכטן, הינער און אייער. די יידן זענען געווען זייערע אָפּנעמער און פון זיי אַלץ אָפּגעקויפט. דער טאָג האָט אַריינגעטראָגן פיל לעבן און פרנסה אין שטעטל. די פּויערן פלעגן דאָס געלט, וואָס זיי האָבן געלייזט פאַר זייערע פּראָדוקטן, אויסגעבן אין די יידישע געשעפטן. קודם־כל האָבן זיי זיך געלאָזט ווילגיין אין די יידישע רעסטאָראַנען, פאַרשיכורנדיק אַ גרויסע טייל פון זייער געלט. נישט איינער פון זיי האָט אַריבערגעכאַפּט די מאָס און פלעגן זיך שטאַרק צעשלאָגן. צייטנווייז פלעגן זיי אויך פּראָוואָצירן יידישע ייִנגלעך.

אונדזערע שפּאַצירן

גאַנץ אָפט פלעגט מען גיין שפּאַצירן צו דער באַן־סטאַציע, וואָס איז געווען זייער שיין באַלויכטן. דאָס קוקן אויף די דורכגייענדיקע שנעל־צוגן קיין וואַרשע, קאָוועל, ביאַליסטאָק און אַנדערע וויכטיקע שטעט איז געווען אַן אָנגענעמער צייט־פאַרטרייב פאַר די יוגנט פון אַ קליין שטעטל. זומער פלעגט מען שפּאַצירן אויפן בריק און וועלניאַנקע, אויף דער אַנדערער זייט פון דער בריק, ווו ס'האָבן זייט־ביי־זייט פון יידן געלעבט אויך אַסאַך דייטשן. דאָס אָרט האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר פרישע לופט, צוליב די פיל גערטנער וואָס זענען דאָרט געווען. נישט ווייט פון דאָרט איז געווען אַ סאָסנע־וואַלד, וואָס האָט פאַרשמעקט די גאַנצע געגנט. דאָרט איז אויך געווען אַ שיינער דייטשישער קלויסטער, ווו די יידישע יוגנט פלעגט גיין צו די „ווייַנאַכטן" אין די ווינטערדיקע ליכטיקע נעכט און צוקוקן זיך צו זייערע פאָרשטעלונגען און צוהערן זיך צו זייער געזאַנג.

א טרויעריקער סך־הכל

נישט ווייט פון מאַרק זענען געשטאַנען פיר שולן: דער בית־המדרש, ווו דער טאַטע האָט געדאַווענט, די גרויסע שול, די טריסקער שול און די אָליקער שול. די שולן זענען געווען פול מיט מתפללים אַ גאַנצע וואָך, ווייל כמעט דאָס גאַנצע שטעטל איז

גאָלדע וואַליק (שעווץ), דאַנקט מיט וואַרעמע ווערטער פאַר דער האַרציקער אויפנאַמע וואָס איז איר איינגעאָרדנט געוואָרן אין 1967 אין בית־ראָזשישטש.

באַשטאַנען פון רעליגיעזע יידן. שבת זענען די גאַסן געווען פול מיט יידן וואָס זענען געגאַנגען אין שול אַריין.

דער טרויעריקער סך־הכל: פון די 6000 יידן וואָס האָבן געלעבט און געשאַפן אין ראָזשישטש זענען געבליבן בלויז זכרונות פון מענטשן, גאַסן און הייזער, וואָס עקזיסטירן נישט מער.

כ׳וויל דאָ דערמאָנען דעם נאָמען פון מיין טייערע חברטע איטע שער, וועלכע האָט מיר נאָנט צום קריג געשיקט אַ בילד פון זיך מיט צוויי יינגלעך, אַ צווילינג; די פאָטאָגראַפיע איז אַלץ וואָס ס׳איז געבליבן פון איר מיט אירע קינדער.

געציילטע מענטשן האָבן איבערגעלעבט די שרעקלעכע טראַגעדיע, וואָס איז באַפאַלן דאָס יידישע פאָלק אין דער צווייטער וועלט־קריג; אַ טייל האָבן זיך געראַטעוועט אַנטלויפנדיק קיין רוסלאַנד, אייניקע האָבן געקעמפט אַלס פאַרטיזאַנער; אַנדערע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין גריבער און אין די וועלדער; די אַלע האָבן זיך געראַטעוועט מיט גרויסע ניסים. נאָך דער באַפרייאונג זענען זיי אַוועק קיין ישראל, אַמעריקע אָדער קאַנאַדע. צו אונדז אין בראַזיל איז געקומען נאָך דער מלחמה די אַלמנה ברוינשטיין, פעסיע און פיפע ברוינשטיינס מוטער. זי איז געקומען צו איר ברודער, לינדענבערג, וואָס איז שוין דאָ אַ לאַנגע צייט. זי איז געקומען אַליין: אַלע אירע קינדער זענען אומגעקומען...

אויך זענען נאָך דער מלחמה געקומען קיין בראַזיל: נוימע און טייוול גלוז, גיטל און אַברהם לאַכטער, נוימע און גיטל, פון דער היים שקורניק.

אין ריאָ לעבן אויך די ברידער משה און מאָטל שקורניק און די ברידער אַברהם, יאַנקל און יאָסל בליאַק פון אָמעלנע.

כ׳וויל נאָך דאָ דערמאָנען די נעמען פון מיינע פעטערס, מומעס און קוזינען, וואָס זענען אומגעקומען אין דער שואה: יאָסל שיפּרעס, זיין פרוי טריינע, און קינדער; קאָס שיפּרעס (אומגעקומען קורץ פאַר דער ענדע פון קריג), הינדע און אברהם; ישראליק וואָלעק (געלעבט פריער אין קאָפּאַטשיווקע און דערנאָך אין לוצק); איך דערמאָן דאָ אויך מיינע נאָנטע חברטעס: דאָבע לעווינגער, עטיע דיכטער, זלאַטע שער, ברכה סאַראָקע,ביילע קיבריק (לעבט אין ישראל), לייזער חייט און העניך קאַמין.

ערע דעם אָנדענק פון די אומגעקומענע קדושים!

אייביקע פריינטשאַפט אונדזערע חברים, לאַנדסלייט, ווי נאָר זיי זענען!

אַ גרופּע יוגנטלעכע פון ראָזשישטש.

הערש־לייב מוז, מיטליד פון דער קהילה פאַרוואַלטונג.

די קהילה פארוואלטונג

די קהילה־פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פון אַכט חברים. די וואַלן פלעגן פאָרקומען אַלע פיר יאָר. שטים־רעכט האָבן געהאַט בלויז מענער.

דער פרעזעס פון דער קהילה אין די לעצטע יאָרן פון איר עקזיסטענץ איז געווען ר׳ אברהם זילבערשטיין. דער זיץ־פּלאַץ פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג איז געווען אין הויז וואָס האָט געהערט צו ר׳ אברהם־משה טאָלץ. די פאַרוואַלטונג האָט געהאַט דאָס רעכט אַרויפצולייגן שטייערן אויף דער יידישער באַפעלקערונג אין שטאָט לויט דער רעקאָמענדאַציע פון דער שטייערן־קאָמיסיע.

די קהילה־פאַרוואַלטונג פלעגט צאָלן חודשלעכע שכירות די רבנים.

די לעצטע יאָרן האָט דער רב ר׳ משה ספעקטאָר זיך גערעכנט אַלס הויפּט־רב און ער האָט געפירט די רעגיסטראַציע־ביכער פון דער קהילה. ער האָט געהאַט דאָס רעכט צו שטימען אין דער קהילה־פאַרוואַלטונג אַלס אַ ניינטער חבר.

די קהילה־פאַרוואַלטונג פלעגט אויך צאָלן שכירות די שוחטים. די הכנסה פון דער שחיטה פלעגט באַקומען די פאַרוואַלטונג.

די קהילה־פאַרוואַלטונג האָט אויך געזאָרגט צו האַלטן אין אָרדנונג דעם בית־עולם און אויך געשטיצט פינאַנציעל אָרעמע־לייט, קראַנקע און יתומים.

אין דער קהילה־פאַרוואַלטונג זענען, צווישן אַנדערע, אויך געווען חברים: דוד לערנער, הערשל קאסטן, הערש־לייב מוז, מאיר לעווינגער און אַברהם־איציק קאָס.

משה געלער

זכרונות פון אמאל

יוסף קריוואט, ניו־יארק

אברהם בעראַזע, אייגנטימער פון פאַבריק פון שטילן.

איך בין געקומען קיין אַמעריקע אין יאָר 1911 און דורכגעמאַכט, ווי איר פאַרשטייט גאָר אַ „קורצן" שליטוועגס... — פונדעסטוועגן געדענקט זיך אַביסל פון אַמאָל.

דאס עקאנאמישע לעבן

ראָזשישטש איז געווען, אין אָנהייב פון 20־סטן יאָרהונדערט, אַ רייכער יידישער ישוב. ס'זענען געווען פאַבריקן און גרויסע עקאָנאָמישע אונטערנעמונגען, ווי עטינגערס גרויסע פאַבריק פון ווינער שטילן. יידישע מיידלעך פלעגן קומען פרי פאַרטאָג, נעמען אַהיים אַרבעט און אָפּטראָגן זי, קיינער זאָל נישט זען. זיי פלעגן באַאַרבעטן און באַפּוצן די שטעקלעך, פון וועלכע מ'האָט געמאַכט די שטילן און גוט פאַרדינט, אַזוי אַז זיי האָבן מער נישט געדאַרפט זיין דינסט־מיידלעך.

אָפּטמאָל האָבן דערביי געאַרבעט דאָס גאַנצע הויזגעזונט און געצויגן פון דעם פרנסה.

ס'איז געווען אַלטער זיסעס (בראקערס) פאַבריק פון וואָלענע סחורות, וואָס האָט באַשעפטיקט אַסאַך אַרבעטער — טוך־שערער.

טאָנ'ס פאַבריק האָט באַשעפטיקט עטלעכע הונדערט מענטשן. געווען צוויי פאַבריקן פון בעטלעך און גרויסע געשעפטן.

די יידן האָבן פאַרנומען אַ וויכטיקע פּאָזיציע אין עקאָנאָמישן לעבן. די צוריק־געשטאַנענע גויים, די אוקראַינישע פויערן, ווי אויך די פּאָליאַקן און די דייטשן — זענען אַלע אָנגעקומען צום ייד.

אַפילו דער צאַר האָט נישט געקענט אויסקומען אָן דעם יידישן „פּאָדראַטשיק" (אונטערנעמער) און ווען נישט ער, וואָלטן די סאָלדאַטן געהונגערט און געגאַנגען באָרוועס און נאַקעט... אונדזער משפחה האָט צוגעשטעלט פלייש צו דער צאַרישער אַרמיי.

די באַן האָט פאַרבונדן ראָזשישטש מיט דער גרויסער וועלט און די יידן אין שטעטל האָבן געלעבט בעסער ווי אין אַסאַך אַנדערע ערטער אין וואָלין און ליטא.

חברה „תהלים"

שבת פאַרטאָג — ס'הערט זיך אַ געזאַנג: „קומו נא, התייצבו נא לעבודת הבורא!" — יידן שטייט אויף צו תהלים... ר' גרשון קלאַפּט אין די לאָדנס און זינגט מיט זיין זיסער שטימע: „לא על הלחם לבדו..." — דאָס איז געווען די חברה תהלים.

ס'איז אויך געווען אַ חברה „לינת־הצדק". ווען ס'איז געווען ווער קראַנק, איז אַלע נאַכט געקומען אַ מענטש צו שטיין ביי זיין בעט.

ס'איז געווען אַ חברה־קדישא, אַ מושב־זקנים און די תלמוד־תורה, אין אַן אַלט אָפּגעלאָזט הויז.

איינמאָל בין איך געקומען אין תלמוד־תורה און געבראַכט אַ נייעם העפט. אויפן העפט איז געווען געדרוקט אַ פּאָעם: „ציון, ציון — עיר אלוהינו, מה גדול שברך" — האָט דער רבי דאָס צעריסן אויף פּיצלעך: „אַפּיקורסים, נאָך ניט די צייט...", אָבער דאָס האָט געהאַט פונקט אַ פאַרקערטע ווירקונג.

אין דער תלמוד־תורה, וואָס לייבל וואַקסמאַן האָט אָנגעפירט צוזאַמען מיט זיינע אינטעליגענטע חברים, זענען די לימודים שוין געווען מער מאָדערן. זיי האָבן שוין געלערנט אַלגעברע, יידישע געשיכטע און אַנדערע געגענשטאַנדן.

די זעלבסט־שוץ

איבער גאַנץ רוסלאַנד האָט זיך פאַרצויגן אַ שוואַרצער וואָלקן איפן יידישן לעבן.

דער 5־טער אָקטאָבער 1905 — די קאָנסטיטוציע... דער פּראָלעטאַריאַט און די אינטעליגענץ וואַרפן די אַרבעט. מ׳זינגט די מאַרסיליעז און מ׳טאַנצט אין אַלע גאַסן. אַלע מענטשן זענען ברידער... אַלע גלייך...

דריי טעג שפּעטער — אָפּגעשאַפן די קאָנסטיטוציע. מ׳באַפאַלט יידן, פּאָגראָמען אין קישעניעוו, קרעמענטשוג און אין אַנדערע שטעט. דער משוגענער גלח פּאָגראָמשטשיק קומט קיין ראָזשישטש. פיינע קריסטן לאָזן וויסן, אַז מ׳גרייט אַ פּאָגראָם...

אין דער קוזשניע פון איציק קאָוואַל מאַכן יידישן יונגעלייט, גיך און געהיים, כלי־זין זיך צו פאַרטיידיקן קעגן די רוצחים. יצחק באָרושעק פאָרט מיט אַ דעלעגאַציע צום גובערנאַטאָר אין לוצק, באַצאָלט אַסאַך געלט און אַ קאָמפּאַניע סאָלדאַטן איז געקומען אין שטעטל צו פאַרמיידן דעם פּאָגראָם.

אַן אַנדערשטמאָל האָבן די יידישע פּאָזשאַרניקעס געלערנט בלק מיט אַ פּאָליאַק וואָס האָט זיך צעווילדעוועט אין מאַרק און געשריגען:

„זעט, יידן ווילן אונדז פאַרסמען... שלאָגט יידן!”

ער האָט געקויפט אַ פּלאַש קוואַס און דער קוואַס האָט אים ניט געפאָלן...

יידישע בחורים, שניידער, שוסטער, סטאָליאַרעס האָבן זיך פרייוויליק אָנגעשלאָסן אין דער פּאָזשאַרנע קאָמאַנדע אַלס פייערלעשער און נישט איינמאָל האָבן זיי באַוויזן די גויים, אַז ס׳איז דאָ ווער ס׳קען זיי גוט באַצאָלן...

ר׳ ברוך בעקערמאַן, קאַפּעלמייסטער פון דער קלעזמער־קאַפּעלע.

די קלעזמער

יאָ, אַז איך קוק אויפן בילד, וואָס איז געווען געדריקט אין „פאָרווערטס”, דערמאָן איך מיר טאַקי אין די מוזיקער פון די קינדעריאָרן: ברוך (בעקערמאַן) קלעזמער און זיין קאַפּעלע — אָט איז געצל מיטן באַס, משה מיטן פידל.

ר׳ משה איז געווען געבענטשט מיט אַסאַך גערעטענע טעכטער, אָבער קיין נדן האָט ער נישט געהאַט פאַר זיי. האָט ער מקרב געווען דעם בעלעגלהס זון, בערעלע, וואָס איז געווען אַ יתום׳ל אָן אַ מאַמען.

ווען בערעלע איז אַלט געוואָרן 13 יאָר, האָט ער געגעבן אַ שבועה ביים רב, אַז ער וועט חתונה האָבן מיט ר׳משהס טאָכטער דבורהלע. ר׳ משה איז געוואָרן ערנסט קראַנק, האָט מען געשטעלט די חופּה ביי זיין בעט און בערעלע האָט געירשנט די חזקה...

בערעלע האָט זיך געפירט פיין און געהאַט פיל פריינט, אינטעליגענטע יונגע־לייט. ער פלעגט אויסשרייבן אַלע יידישע צייטונגען, וואָס זענען אַרויסגעגאַנגען דעמאָלס, און אַפילו דעם „השילוח”.

זיינע חברים פלעגן ביי אים ליינען די צייטונגען, ווייל ווער האָט זיך עס געקענט דערלויבן אויסשרייבן צייטונגען?

די קלעזמער־קאַפּעלע פון ראָזשישטש פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה: פייסי קאלקער (שניצער), געצל רערן מיטן באַס און אַנדערע. פייסי קאָלקער איז געווען אַן אויסגעצייכנטער פידלער. ער האָט געגעבן אַ קאָנצערט אין גאָרנשטיינס זאַל און געשפּילט „כל־נדרי”, מאַכנדיק מיטן פידל פאַרשידענע קונצן, ווי שפּילן אונטערוויז, איבערן רוקן... שלמה שפּיגל, זיין אייניקל, איז געווען שטאָלץ מיט די קונצן פון זיין זיידן און זיך דערמיט געגרויסט... אויסערדעם האָט ער געגעבן פון־צייט־צו־צייט קאָנצערטן אין די שולן. די פאָטאָגראַפיע איז דערשינען אין דער קונסט־ביילאַגע פון „פאָרווערטס” אין די צוואַנציקער יאָרן.

דער בדחן אין דער קאַפּעלע פלעגט אַרויסנעמען אַן אַלטן ספר, געשריבן מיט דער האַנט און זאָגן „חכמות״. צום ביישפיל:

ער האָט אויסגעטייטשט: „מנחל בדרך ישתה, על כן ירים ראש״:

מנחל — איז געווען אַ ייד מנחל,

בדרך — אַז ער איז געגאַנגען אין וועג,

ישתה — האָט ער מיטגענומען זיין ווייב,

על כן — וואָס האָט ער איר געדאַרפט,

ירים ראש — אָנצושפאַרן אויף איר דעם קאָפּ...

אין אָט זיצט מאָטל בעקערמאַן, ברוך׳ס זון, מיטן טרובקעלע און פייסי שניצער (קאָלקער) דער פידלער. יעדער שפּילער האָט מיטגעהאָלפן מאַכן פריילעך.

איך געדענק נאָך די קראָם פון ספרים און שרייבגעצייג פון אברהם משה שקורניק אַז מ׳האָט ביי אים עפּעס געקויפט, האָט ער צוגעגעבן אַ פען אומזיסט...

יוסף הופן, אויסגעצייכנטער פידלער.

אַ באַנקעט מיט בערל קלעזמער (אין דער ערשטער ריי).

ימים־טובים אין דער אלטער היים

שושנה זיניוק־זאלצמאן

שוין לאַנגע יאָרן געפינען איך זיך מחוץ פון ראַזשישטש, אָבער די ימים־טובים און די צוגרייטונגען צו זיי זענען ביי מיר טיף איינגעקריצט אין זכרון: כמעט פאַר יעדן יום־טוב האָב איך זיך נוהג געווען דערציילן מיינע תלמידים און די חברים־לערער, וויאַזוי מיר האָבן געפייערט דעם יום־טוב אין אונדזער שטוב ביי אונדז אין שטעטל. איצט וויל איך דערציילן וועגן אייניקע פון די ימים־טובים ביי אונדז אין ראַזשישטש.

פסח

די צוגרייטונגען צום פסח האָבן זיך אָנגעהויבן נאָך אינמיטן ווינטער. ווען מיין מאַמע האָט איסגעפרעגלט גענדזן־שמאַלץ אויף פסח. ערב דאָס שחטן די גענדז האָט זיך צונויפגעקליבן די גאַנצע משפחה, כדי זיך פאַרנעמען מיט אָפּפליקן די גענדז. די שטוב איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פאַבריקל: אייניקע האָבן געפליקט די פעדערן, אַנדערע האָבן צעשניטן די גענדז און זיי אַריינגעטאָן אין ספּעציעלע כלים.

פּלוצלינג האָט פּאַסירט אַ שטרויכלונג: אַלע פּופּעקעס האָבן זיך געפונען אין אַ באַזונדערע כלי און אין איין פּופּיק האָט מען געפונען אַ טשוואָק. פאַרשטענדלעך, אַז מיר האָבן דאָס באַלד דערציילט דעם טאַטן, וואָס האָט אָנגעהויבן פאַרשן פון וועלכע גאַנדז קומט דער פּופּיק מיטן טשוואָק. היות ווי אַלע פּופּעקעס זענען געווען אויסגעמישט און מען האָט נישט געקענט וויסן וועלכע איז די גאַנדז מיטן געלעכערטן פּופּיק, האָט ער געפּסקנט, אַז אַלע גענדז זענען טרפה. ס'האָבן נישט געהאָלפן די מאַמעס טענות. דער טאַטע האָט געפּסקנט:

„אַלע זיבן גענדז זענען טריף!"...

די אמתע צוגרייטונגען צום פסח האָבן זיך אָבער אָנגעהויבן באַלד אויף־צו־מאָרגנס נאָך פּורים. אין דידאָזיקע טעג האָט מען אָנגעהויבן איינשטעלן בעריקעס, צוגרייטן קאַרטאָפל, צונויפגעזאַמלט אייער, און, פאַרשטייט זיך, אָנגעהויבן באַקן מצות. אין יענע צייטן האָט מען נאָך געבאַקן קיילעכדיקע מצות פאַר יעדער משפחה באַזונדער. מיין מוטער פלעגט אונדז נעמען אין דער מצה־בעקעריי און מיר פלעגן אַליין וואַלגערן און רעדלען די מצות.

אַ באַזונדערע פּרשה איז געווען דאָס רייניקן די שטוב. אַלע שאַפעס און פּאָליצעס, ווו מען האָט געהאַלטן דאָס שפּייז, האָט מען גערייניקט, געשאַבן מיט מעסערס און געוואַשן. די פּאָליצעס און די שענקלעך האָט מען אַרויסגענומען אויפן גאַס און גוט דורכגעלופטערט אויף דער זון און ווידער גערייניקט, ביז ס'איז נישט געבליבן קיין סימן פון חמץ. די מאַמע איז געשטאַנען און געגעבן אָנווייזונגען:

„דריי מאָל רייבן, דריי מאָל שאָבן און דריי מאָל שווענקען!"

מיר, דאָס קליינוואַרג, האָט מיט התמדה אויסגעפילט אַלע אירע באַפעלן: אַלע ברעטער זענען אַרויסגעקומען גלאַנצענדיק פון ריינקייט.

אַ באַזונדערע אַרבעט איז געווען דאָס רייניקן די קופּערנע און זילבערנע כלים. פאַר יום־טוב האָט מען אַלע כלים (אויך דעם סאַמאָוואַר) גענומען צו דער ריטשקע (אַ טייכל), וואָס האָט זיך געפונען הינטערן שטוב פון מיין פעטער אַברהמל זיניוק. דאָרט האָבן זיך געטראָפן אַלע מיידלעך פון די שכנים: מיקע פעפער, רבקה און גיטל זיניוק, די טאָכטער פון דוד געלער, די פרויען פון די פליישערס און איך צווישן זיי. דאַן האָט זיך ערשט אָנגעהויבן דער גרויסער פאַרמעסט: מען האָט שווער געהאָרעוועט, כדי די כלים זאָלן אַרויסקומען וואָס מער גלאַנצענדיק און שיין.

צונעמען אין ראַזשישטש

די יידן אין שטאָט פלעגן איינער דעם צווייטן נישט רופן מיט זיין פאַמיליע־נאָמען, נאָר לויט זייערע צונעמען. די פאַמיליע־נעמען זיינען אַפילו אָפט נישט געווען באַוווסט פאַרן גרעסטן טייל יידן אין שטאָט.

די צונעמען זיינען געווען פאַרשידענע:

לויט דער אָפּשטאַמונג

די שטעטלעך האָבן זיך אָנגעהויבן אַנטוויקלען און די באַפעלקערונג האָט זיך פאַרגרעסערט מיטן אָנקומען פון יידן, וועלכע האָבן ביסלעכווייז פאַרלאָזן די דערפער אין וועלכע זיי האָבן געלעבט. די סיבה איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס אין די שטעטלעך האָבן די יידן געהאַט די מעגלעכקייט זיך פילן זיכער און אויסלעבן זיך אין יידישן לעבנס־שטייגער. ווי געזאָגט, האָבן די צונעמען אַנטשפּראָכן די נעמען פון די שטעטלעך און דערפער, ווו די יידן זיינען געבוירן געוואָרן.

אַזוי, למשל, האָט מען אויך די רבנים און רביים גערופן לויט זייערע שטאָט־ערטער:

- הרב ר' משה'לע סוויניכער (ספּעקטאָר);
- דער טריסקער רבי;
- דער אָליקער רבי;
- דער קאָשיווקער רבי;
- דער סטאָלינער רבי.

און אַזוי אויך דער גרעסטער טייל יידן אין שטאָט:

- סענדער אַמעלנער (פעפער);
- איציק ראַזיאַטינער (שקורניק);
- אברהם סיקילער (סמאָליאַר);
- שלום באַשאָווער (גאָרפינקעל);
- אברהמ'ל ליטוואַק (זיניוק);
- רחל פון די ראַדינעס (קאַגאַן);
- בענצי לוקאָווער (ציטרין);
- דער אומאַניער שניידער (פאַרטנאָי);
- דער פאַלטאָווער בעל־עגלה (זינגער).

לויט דער באַשעפטיקונג

- זכריה שוחט (פעטרושקע);
- פנחס לעדער־וואַרגער (ערליכגערעכט);
- איציק גלעזער (ווייסבערג);
- פייסי דער רימער (אינזל);
- אוליע זייפנמאַכער (גערשטנפעלד);
- אברהם זאַגאָטאָווטשיק (פרימאַק);
- חיים־יאָסל שניידער (ניעפאָמישטשי);
- אברהם־איציק שוסטער (קאָס);

מאניע שניידער (טורעק);
חיים קאַטליער (גיטעלמאַן);
וועלוול טעסלער (גלוז);
שמריה קצב (פליישער);
אלי בעקער (בעקערינג);
דוד דער חזן (חזן);
שמוליק שפיליטער (גליקמאַן);
יואל טעסלער (קאַניאַד);
לייזער זאַגאַטאָוושטשיק (שאַפּירא);
פעטקע שרער (טעסלער);
די צעגעלניקעס (פלאַש);
די אַלייניקעס (ווידרע);
באַריס שוסטער (טינקלשטיין);
יונה מלמד (בלעכער) און אַנדערע.

צונעמען פון הומאָריסטישן כאַראַקטער

יאַשקע פּאַדאַוואַי (ראַזענבוים);
לייביש לאַוועקע (סאַס);
הערשל בעל־שם;
גדליה־ברוך קאַטעדרע (גראַווער);
אברהם קאַלטשאַק (פישפּיידער);
חיים קאַראַל (פליישער);
די מעטשעס;
דער צענעמער;
די פּאַצקונעס;
די זאַקאַנטשיקעס (גאָלדבערג);
ראובן קריוואָרוטשקע (וויינער);
אברהם קרעפּל;
משה טאַרביטשקע;
איציק סטאַראָסטע (געלער);
משה אַגענט (קאַנדעל);
אַנשל קוטניק;
אברהם טאַפּיטע (פּערלמוטער);
שמעון סמוטעק (וואַקסמאַן);
חנה די שוואַרצע;
יענטיטשקע;
פריידע שאַלעסידעסיכע
(שלוש־סעודות׳יכע).

לויט די נעמען פון די עלטערן

דוד־הערשל ביינישעס (געלערשטיין);
מאיר מאַטלס (מלמד);
משה ראַניס (שוואַרץ);
שמואל וואַוועיס (זיסקינד);
מאַטל און יענקל פריידע־רחלס (פישמאַן).

ס׳זענען געווען אַזעלכע צונעמען וועלכע מען האָט „אַנגעטשעפּעט" אַ מענטשן. לרוב האָט ער עס אויפגענומען מיט הומאָר און האָט עס נישט געזען ווי אַ באַליידיקונג. ס׳זענען אָבער געווען אַזעלכע, וועלכע זענען געוואָרן געטראָפן דערפון און האָבן אין די צונעמען געזען ממש אַ באַליידיקונג. און ווירקלעך: בעת אַ קריג צווישן זיך ווען מען האָט געוואָלט איינער דעם צווייטן וואָס מער אַ „בייס" טאָן, האָט מען זיך באַנוצט מיט דעם צונאָמען ווי מיט שאַרף געווער.

נישט איינמאָל האָבן מיר געפאָרשט, ווער האָט פּאַקטיש אויסגעטראַכט אָט די צונעמען

שעהנלאַנג פלעגן מיר פאַרברענגען ביי דער קליינער ריטשקע און מיט גרויס התמדה רייניקן די כלים לכבוד פסח. דאָס פּסחדיקע געפעס פלעגט מען אין יעדער יידישער שטוב באַהאַלטן פון־יאָר־צו־יאָר אויף פסח, און פונדעסטוועגן האָט מען געדאַרפט כשרן אַ נייע כלי מיט זידיקע וואַסער און אויסשווענקען. צו דעם צוועק פלעגט מען אַריינטאָן די כלים אין גרויסע קעסלען מיט זידיקע וואַסער. אין די קעסלען פלעגט מען אויך אַריינוואַרפן גליענדיקע שטיינער, כדי עס זאָל זיין כשר לויט אַלע כללים.

חוץ דעם פלעגט די מאַמע אַריינטאָן אַלע גלעזערנע כלים אויף דריי טעג אין אַ באַליע וואַסער און יעדן טאָג געביטן דאָס וואַסער.

ערב פסח האָט דער טאַטע זיך באַפרייט פון אַלע זיינע עסקים. ער איז געגאַנגען אין שטוב פון ווינקל צו ווינקל זוכן שפּורן פון חמץ און קאָנטראָלירן אויב אַלץ איז געכשרט לויטן דין.

ערב יום־טוב אינדערפרי פלעגט אונדז באַזוכן פון־יאָר־צו־יאָר אַביגדור ערליך־גרעכט מיט זיין זון מונציע, וואָס איז געווען אַ בכור. מיין פאַטער, וואָס איז געווען אַ כהן, האָט געמאַכט יעדן ערב־פסח אַ סיום אויף אַ מסכתא. אין דעם סיום האָט זיך שטענדיק באַטייליקט מונציע, און אַזוי אַרום זיך געראַטעוועט פון דער סכנה פון „מכות בכורות" און מתיר געווען צו עסן ערב־פסח, ווען אַלע בכורים דאַרפן פאַסטן לויטן דין.

און דאָ קומען מיר צום עיקר — די קניידלעך. אין קיך איז נאָך געווען פיל אַרבעט: צוגרייטן די ספּעציעלע מאכלים צום סדר. נאָר אין איין מאכל זענען מיר געווען באַעוולט: מיר האָבן נישט געטאָרט עסן קיין קניידלעך ביז שביעי של פסח, ווייל דער טאַטע האָט געגעסן מצות שמורה און מען האָט נישט געטאָרט טונקען מצות אין וואַסער. פלעגן מיר, דאָס קליינוואַרג, זיך אַריינכאַפּן צו די פעטערס און נאָנטע שכנים, און ביי זיי פאַרזוכן פון די בעסטע מאכלים, און פאַרשטייט זיך, בעיקר די פאַרבאָטענע קניידלעך.

זייער דערהויבן איז געווען די סדר־נאַכט: דאָס גרייטן זיך צום סדר, דאָס אָנשפּאַרן זיך אויפן היסב־בעט, דאָס זאָגן די הגדה, די ארבע כוסות מיטן כוס של אליהו, און דאָס עסן די בעסטע מאכלים (נישט די קניידלעך) און אַנדערע זאַכן וואָס זענען פאַרבונדן מיט די סדר־נאַכט.

ווער קאָן איצט זיך פאַרשטעלן דעם געשמאַק פון זיצן ביים שיינעם טיש, באַצירט מיט די שענסטע כלים, אין וועלכע ס׳האָבן זיך געפונען די שענסטע און בעסטע מאכלים, ווען די גאַנצע משפחה זיצט צוזאַמען און יעדער איינציקער פילט זיך ווי אַ פרייער מענטש.

יום־כיפור

די ערב יום־כיפור שטימונג האָט זיך שוין געפילט עטלעכע טעג פאַרן יום־הדין. מיין מאַמע האָט זיך נוהג געווען צו צוגרייטן די „כפרות" — הינער פאַר די טעכטער און ווייסע הענער פאַר די זין — שוין אַ וואָך פאַר יום־כיפור. די קינדער האָבן „געשלאָגן כפרות" עטלעכע טעג פאַר יום־כיפור, נאָכזאָגנדיק די תפילה נאָך אונדזער מוטער:

„זאת כפרתי, זאת חליפתי..."

ביים זאָגן די ווערטער פלעגט מיך אַרומנעמען אַ רחמנות צו דער הון, דער ווייסער, און נישט איינמאָל פלעג איך איר אַ קוש טאָן, טראָץ דאָס בייזערן זיך פון דער מאַמע.

און אָט קומט אָן דער אָוונט פון ערב יום־כיפור. ר׳ זכריה שוחט קומט אָן מיט זיין גרויסן לאַמטערן. אַלע אונדזערע שכנים: פעפער, פליישער, דוד געלער, מיין פעטער חיים־שמעון שער, דער פעטער אַברהמל זיניוק און מיר קליינוואַרג, קלייבן צונויף די כפרות אין גאַס, נעבן אונדזער שטוב. נאָך ביי טאָג האָט מיין מאַמע צוגעגרייט אַ קופּע זאַמד, אָדער אַש, צוצודעקן דאָס בלוט פון די כפרות. דאָס געשריי פון די עופות פלעגט זיך הערן אויף מרחקים. גרויס איז אויך געווען דער רעש פון די קינדער און די מוטערס, וועלכע האָבן געזוכט זייערע „כפרות", וואָס האָבן זיך אויסגעמישט מיט אַנדערע עופות. צוביסלעך אין געוואָרן שטילער און דער עולם איז זיך צעגאַנגען.

אין מיטן דער נאַכט, ווען אין שטוב איז געווען שטיל און חושך, האָט מען געהערט

ווי דער טאַטע שלאָגט כפּרות מיט זיין גרויסן ווייסן האָן. ביזן היינטיקן טאָג הער איך זיין פאַרשטיקטע שטים פון די טרערן:

„בני אדם יושבי חושך וצלמות...“

איך פיל נאָך איצט דעם ציטער, וואָס איז אַדורך איבערן גאַנצן הויז־געזונד.

„דער טאַטע וויינט!“ — זאָגט מיין שוועסטער זלאַטע און מיר דעקן זיך איבער מיט דער קאָלדרע איבער די קעפּ. מיר ליגן און ציטערן.

ס'טאָגט דער פרימאָרגן. די מאַמע און דער טאַטע האָבן זיך שוין באַפרייט פון אַלע זייערע עסקים. דער טאַטע קוקט אַריין אין אַ גמרא און די מאַמע פּאָרעט זיך אין קיך. נאָכמיטאָג גייען זיי אין שול דאַווענען מנחה. פאַרנאַכט ווערט די שטימונג אַ שווערע. ס'קומט אַריין דער פעטער אַברהמל און ווענדעט זיך צום טאַטן מיט אַ וויינענדיקער שטים און מיט געבעט:

„זיי מיר מוחל, מיין ברודער, זיי מיר מוחל!“

מיר אַלע וויינען מיט. די מאַמע גרייט שוין דעם טיש צו דער סעודה המפסקת.

דאָ הייבט זיך אָן אַ נייער ענין: דער טאַטע, ווייס ווי לייוונט, הייבט אויף זיינע הענט מיט אַ תנועה פון אַ כהן צום דוכענען און בענטשט אונדז, זיינע קינדער, אָנהייבנדיק פון עלטסטן און ענדיקנדיק ביים יונגסטן. יעדער פון אונדז בויגט איין דעם קאָפּ פאַרן פאָטער מיט הכנעה און יראת הכבוד, כדי צו באַקומען זיין ברכה. צום סוף קומט צו די דינסט, די גויה, און אויך זי בעט אַ ברכה ביי איר באַלעבאָס...

די עלטערן גייען אין שול און מיר, קינדער, פאַרשליסן זיך אין שטוב. אַ גרויסער פּחד באַפאַלט אונדז אַלע. די לאָדנס זענען פאַרמאַכט און ס'דוכט זיך, אַז אַפילו די פיש אין וואַסער ציטערן אין דער נאַכט פון כל־נדרי.

שמחת־תורה

ווער קען פאַרגעסן די הקפות אין דער טריסקער שול אין דער נאַכט פון שמחת־תורה. באַלד נאָך מעריב, פאַר די הקפות, זענען אַלע מתפללים איינגעלאַדן געוואָרן צו אונדז אין שטוב, די שטוב פון גבאי. דער טאַטע גייט אינמיטן קהל און אַרום אים פיל ראָזשישטשער תושבים און בראש דער שמש ר' הערשל, „דער בעל שם“, ווי מען האָט אים גערופן. אָט קומען זיי שוין אָן אין שטוב און ס'הערט זיך אַ האַרציקער: „אַ גוט יום־טוב, גבאי'טע!“

די מאַמע האָט שוין באַצייטנס צוגעגרייט דעם יום־טובדיקן טיש מיט כל־טוב: מאַרינירטע הערינג, קוכן און בראָנפן, געקאָכט מיט פעפער און האָניג.

די שטימונג ווערט געמיטלעכער און די גאַנצע חברה יידן טאַנצן און זינגען אַרום טאַטן. שפּעטער גייט מען אַוועק צו די הקפות. די שול איז געפּאַקט מיט מענטשן. אָט ווערן פאַרבעטן די מכובדים צו דער ערשטער הקפה. מיין פאָטער גייט דער ערשטער און מיין האַרץ ווערט אָנגעפילט מיט שמחה און רעספּעקט פאַר אים. פרויען און קינדער קושן די ספרי־תורה און צו דער שמחה איז נישטאָ קיין גרענעץ.

תשעה באב

פאַקטיש איז דאָס אַ טרויער־טאָג, אָבער מיר קליינוואַרג לאָזן זיך ווילגיין און פאַרגעסן דעם אמתן כאַראַקטער פון תשעה־באָב. אַ גרויסע גרופּע קליינוואַרג, יינגלעך און מיידלעך, גייען אַרויס באַצייטנס אינדערפרי צוגרייטן „באָדיאַקעס“. די פריילעכע חברה ווערט וואָס אַמאָל גרעסער מיט אַלץ מער קליינוואַרג, וואָס שטייען צו אויפן וועג, צווישן זיי: משה ריידער, אברהם שער, רבקה און וויטעלע זיניוק, די קינדער פון פרידל פליישער, מיקע פעפער, מיין שוועסטער זלאַטע און איך, וואָס שלעפּ זיך נאָך נאָך איר.

יעדער גרייט צו אַ טאָרבע באָדיאַקעס. מיר צעשפּרייטן זיך „אונטערן סטאַוואָק“ און רייסן און רייסן אָן אַ סוף; די הענט זענען פול מיט אַרבעט. ווען מיר קערן זיך אום אַהיים בייזערט זייך די מאַמע, וואָס האָט שוין אָפּגעקאָכט די ברייטע לאָקשן אין מילך צו דער סעודה פאַרן פאַרפאַסטן. מיר עסן גיך, כדי וואָס שנעלער אַרויסצוגיין אין גאַס צו דער „אַרבעט“.

און זיי צוגעקלעפּט צו בעלי־בתים, אַזוי אַז אין גאַנג פון דער צייט זענען זיי געוואָרן ווי אַן אינטעגראַלער טייל פון די מענטשן, און אין אַ סאַך פאַלן, אַפילו שווער געליטן פון זיי. זיי האָבן פון די צונעמען נישט געקענט פּטור ווערן און געליטן באַליידיקונג און פּיין. דאָס איז, וואַרשיינלעך, געווען אַ „פאָלקס־שאַפונג“, אַ מין קריטיק אויף די שוואַכקייטן פון די מענטשן און אָפט אַפילו אַ בייסיקע סאַטירע, וואָס האָט זיי שווער געטראָפן...

איך האָב דעם איינדרוק, אַז פיל מענטשן האָבן באַקומען דעם צונאָמען אין יונגן עלטער. דער רבי ר' יונה, למשל, פלעגט אין „חדר“ און אין דער „ישיבה“ מכבד זיין זיינע תלמידים מיט אַזעלכע צונעמען, ווי: „דאָס באַנדיטל“, „דער באָק“, „דאָס פּייניצל“, „דער מאלאי“, „דער וועפּריק“. אייניקע פלעגן באַקומען זייערע צונעמען פון שטאָטישע הומאָריסטן, ווי אברהם קאָלטשאַק, וואָס איז געווען שטענדיק אַ מענטש פון שפּאָט און חוזק. און אויב אַ מענטש האָט אויף אַזאַ, אָדער אַנדער, אופן, „זוכה“ געווען צו אַ צונאָמען, האָט ער אים באַגלייט זיין גאַנצן לעבן און ער האָט זיך שוין נישט געקענט באַפרייען דערפון.

כאַראַקטעריסטיש, אַז אויך די אָפיציעלע נעמען פון די גאַסן אין שטעטל האָבן נישט אַלע געוווסט און אויב מען האָט יאָ געוווסט, האָט מען זיך מיט די נעמען בלויז באַנוצט בלויז כדי אָנצושרייבן אַן אַנדרעס. ס'איז געווען אָנגענומען ביי די שטעטלדיקע יידן, אַז אויב מען האָט געוואָלט אָנרופן עפּעס אַן אָרט אין שטאָט, אָדער אַ גאַס, האָט מען זיך באַנוצט מיט די צונעמען, ווי: „אויפן באַרג“, „אונטערן בריק“, „באָמבעגאַס“, „אין שטאָט“, „קעפּסקעס געסל“, „אין מאַרק“, „נעבן בריקל“, „אַנטקעגן דעם קלויסטער“, „אַנטקעגן דער פּאָזשאַרנע“, „אויף זשאליבאָוו“, און אַזוי ווייטער...

אבנר רחמיאלי

דער טאַטע טוט אויס די שיך און גייט אין די קאַלאָשן אין שול אַריין. די מאַמע גרייט זיך שוין צו זאָגן דעם „צאינה וראינה" אין שטוב. פלוצלינג זאָגט זי צו טעמע פעפער און צו די מומע שרה זיניוק:

„ווייבער, קומט וויינען ..."

די ווייבער זעצן זיך אויפן פאָל און וויינען אויפן קול אויפן חורבן בית־המקדש.

מיר, קליינוואַרג, לויפן גיך אין גאַס ווי קליינע שדים. מיר טשאַטעווען אויף די מיידלעך מיט די לאַנגע האָר. ווי נאָר מיר דערשנאַפּן אַזאַ מיידל שטופּן מיר אַריין די שטעכיקע באָדיאַקעס אין אירע לאַנגע האָר. ס'האָט פאַרשטייט זיך נישט געפעלט פאַלן, ווען די מיידלעך האָבן זיך געלאָזט יאָגן נאָך אונדז. כדי אונדז באַשטראָפן, אָבער ווען קען דאָס דעריאָגן אַזעלכע גיכע שדים ווי מיר?

סוף־סוף האָבן זיך געענדיקט אונדזערע באָדיאַקעס און מיר קענען שוין גיין זען וואָס ס'טוט זיך אין שול. די שול איז איינגעטונקען אין חושך. די יידן זיצן אויף איבערגעקערטע בענק און שטענדערס און אַ שטילער געוויין הערט זיך פון דער פינצטערניש...

ס'זענען אַדורך אַסך יאָרן. ס'איז פאַרשטימט געוואָרן דאָס געלעכטער פון די ראָזשישטשער קינדער. די בתי־כנסת מיט די מתפללים זענען צעשטערט און פאַרברענט געוואָרן. דיינע קינדער, דיינע זקנים פון מיין טייער שטעטעלע זענען פאַרברענט געוואָרן לעבעדיקער־הייט. פון מיין טיפן האַרצן באַוויין איך דיין חורבן, טייער ראָזשישטש, און די פאַרניכ־טונג פון דער האַרציקער יידישער קהילה.

יהיה זכרם ברוך!

די קאזאקן קומען

בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה איז דאָס שטעטל איבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט. די יונגע מענער האָט מען צוגענומען צום פראָנט. כמעט אַלע הייזער, און אויך אונ־דזער שטוב, האָבן די רוסן פאַרברענט, בעת זייער פאַרלאָזן די שטאָט.

מיר זענען אַנטלאָפן, זיך באַהאַלטן אין וואַלד און מיטגענומען אַ ביסל בעבעכעס און דאָס גאַנצע אָרעמקייט. די פּאָלאַקן זענען אַריין אין שטאָט און מיר און פיל אַנדערע קומען צוריק. מיר פאַרנעמען זיך מיט באַקן בולקעלעך און פאַרקויפן צו די סאָלדאַטן. אַזוי ציען מיר אונדזער באַשיי־דענע חיונה.

די דייטשישע עראָפּלאַנען באָמבאַרדירן, אַזש די ערד טרייסלט זיך. ווען איך זע מיין מאַמע קומען אַהיים — וויין איך מיט ביטערע טרערן. די קליינע ברידער און שוועסטער שפּילן זיך אינדרויסן און קוקן זיך צו צום קאָמישן שפּיל פון די עראָפּלאַנען און לאַכן... זיי ווייסן נישט, אַז דאָס איז אַ שפּיל פון טויט און לעבן...

די דייטשן רינגלען אַרום די שטאָט. זיי פאַברענען די בריק אויפן סטיר. פלוצלינג לאָזט זיך הערן אַ געשריי:

„די קאָזאַקן קומען!..."

עס באַפאַלט אונדז אַ פּחד און טויט־שרעק. מ'ווייסט, אַז די קאָזאַקן באַפאַלן יידן אכזריותדיק. מיר באַהאַלטן זיך אונטער די וועגענער.

איך האָב גערעדט אַ גוטן רוסיש און דאָס האָט אונדז געראַטעוועט. ס'איז צו אונדז צוגעקומען אַ קאָזאַק, אַ הויכער אָפיציר. איך בין צו אים אַרויס, אים דערלאַנגט מילך צו טרינקען און גערעדט מיט אים רוסיש. ער האָט באַוווּנדערט מיין גוטן רוסיש. איך האָב אים געבעטן ער זאָל צונעמען די קאָזאַקן פון אַרום אונדזער שטוב. ער האָט געגעבן אַ באַפעל און די קאָזאַקן זענען אַוועק, קיינעם נישט געטשעפּעט און גאָר־נישט צוגענומען.

דערנאָך זענען אַריין די עסטרייכער, די דייטשן און די אונגאַרישע אַרמיי. די אונ־גאַרן זענען געווען די ערגסטע. זיי האָבן געשלאָגן מענטשן אינמיטן גאַס. דאָס שטעטל איז דורכגעגאַנגען שווערע צייטן: איין אַרמיי האָט געוואָלט איינשלינגען די צווייטע, און די יידן זענען געווען דאָס כפּרה־הינדל און געגעבן אומזיסטע קרבנות.

איך פלעג קוקן אויף מיינע ברידערלעך און שוועסטערלעך, און באַזונדערס אויף די אַו־עמע קינדער, וואָס האָבן זיך אַרומגע־וואַלגערט אין די גאַסן הונגעריקע און אָפּ־געריסענע. איך פלעג טראַכטן: ווי לאַנג וועלן זיי קענען אַזוי אויסהאַלטן? ווי ס'ווייזט אויס, איז דער מענטש שטאַרקער פון אייזן.

ציפע דאקטארמאן, אמעריקע

אזיפנאַמע אין בית־ראָזשישטש פאַר נחמן און רחל סוסעל פון ניו־יאָרק, פאַר דזשאָ און ציפע דאקטארמאַן פון סאלט־לייק סיטי און פאַר חייקע שקורניק פון בראַזיל. ציפע דאקטארמאַן איז געשטאָרבן צווישנצייט און נישט זוכה געווען צו זען דעם יזכור־בוך, פאַר וועלכן זי האָט זייער פיל געווירקט. יהי זכרה ברוך.

די באמבע־מאכער

בונים מלמד (בן מילער)

בונים מלמד אַלס גאַפיר אין מולדת.

דער אַריינגאַנג צו מאיר מאַטעלס געשעפט פון פאַרבן, וואַפנע א.א.וו. אונטער שכנאס שטוב.

ווי ס'איז אייך ראַזשישטשער זיכער באַוווסט, האָט מיין טאַטע, מאיר מלמד ע"ה — וואָס איז אויך, אין אפשר אַפילו מער, געווען באַקאַנט אַלס מאיר מאַטעלס — געהאַט אַ סקלאַד פון בוי־מאַטעריאַל בשותפות מיט שכנא קראַקאָוויאַק. מיר האָבן פאַרקויפט גיפּס, צעמענט, ציגל, קליינע געברענטע ציגעלעך פאַר אויוונס און קאַלך, דאָס מיינט — נישט געלאָשענע וואַפנע.

דער אַריינפאָר אין סקלאַד איז געווען פון דער אָלייניצער גאַס. דער הויף איז געווען זייער גרויס. דריי טויערן האָט מען געדאַרפט דורכפאָרן ביז מען איז צוגעקומען צום סקלאַד. אויף מערב־זייט פון הויף האָט זיך געפונען אַן אַנדער סקלאַד, פון תבואה, וואָס האָט אָנגעהערט צו שכנא'ס צוויי זין, חיים און לייזער. אויבן, איבערן סקלאַד, האָט געוווינט וועלוול שוחט מיט זיין פאַמיליע.

ווי איך האָב שוין דערמאָנט, איז דער הויף געווען זייער גרויס, אפשר 500 מעטער די לענג. מיין עלטערער ברודער, פנחס ע"ה, איז געווען דער ערשטער — אַלס יונגער בחור — וואָס האָט געהאָלפן מיין טאַטן אין די ביזנעסביים פאַרקויפן קאַלך. נאָך אים איז געקומען מיין צווייטער ברודער, שלמה. נאָך אים איז געקימען מיין ריי.

ווען כ'בין אַלט געווען 15 יאָר האָב איך איבערגענומען די באַשעפטיקונג אין סקלאַד. דאָס איז געווען, ווען כ'האָב אויפגעהערט די לימודים אין דער ישיבה. מיין פאָטער האָט מיך געוואָלט שיקן לערנען אין אַן אַנדערער ישיבה אין אַ ווייטער שטאָט, נאָר מיין מוטער האָט נישט דערלאָזט דערצו. זי האָט געזאָגט, אַז אירס אַ קינד וועט נישט „עסן טעג" און זיין אַ משרת ביי פרעמדע מענטשן. זי האָט, פאַרשטייט זיך, אויסגעפירט. איך בין געבליבן אין דערהיים אין אָנגעהויבן אַרבעטן ביים פאַרקויפן קאַלך.

ווי איר ווייסט, איז מען נישט געשטאַנען אין דער ריי צו קויפן קאַלך. ערשטנס, ווייל ס'זענען געווען נאָך צוויי אַזעלכע סקלאַדעס: איינער האָט געהערט צו הערשל פאַרבער און דער צווייטער — צו אַ דייטשער פירמע, ימח שמם וזכרם. דאַריבער האָב איך געהאַט פיל פרייע צייט צו קלערן וואָס „איפּצוטאָן". און איך האָב מיך דערקלערט — איך האָב גענומען מאַכן „באָמבעס".

וויאַזוי מאַכט מען עפּעס אַ באָמבע? וואָס הייסט וויאַזוי? מען נעמט אַ פלאַש, מען פילט זי אָן מיט קאַלך און מ'גיסט אַריין וואַסער. מען פאַרקאָרקעוועט הערמעטיש די פלאַש און אין אַ פּאָר מינוט אַרום רייסט עס אויף און די באָמבע איז פאַרטיק.

דאַרף מען דאָך האָבן אַ פלאַש, וואָס איז נישט אימער געווען ביי אונדז. אין אַזאַ פאַל נעמט מען אַ זאַך וואָס איז ענלעך צו אַ פלאַש. האָט גאָט געהאָלפן, אַז ביי שכנא אין הויף האָבן זיך אַרומגעוואַלגערט אַ סך גלעזערנע באַליעס פון נאַפט־לאָמפּן. און ווי איר ווייסט, האָבן די באַליעס ברייטע העלדזלעך, אַז קיין קאָרק קען מען דערצו נישט נוצן.

וואָס־זשע טוט מען? פלעג איך פאַרשטאָפּן די באַליעס מיט אַ סך פּאַפּיר. ס'האָט אָבער נישט געאַרבעט, און אַזויווי דער קאַלך האָט אָנגעהויבן שאַפן גאַזן, האָט עס באַלד אויסגעשטופּט דעם פּאַפּירענעם קאָרק מיט אַ קליינעם דרוק. ס'האָט זיך נאָר געהערט „פּוף" — און דאָס אַלץ.

ויהי היום און מאיר וויינער ע"ה, וועלוול שוחט'ס זון און מיין גוטער חבר, קומט אַהיים פון דער ישיבה אויף יום־טוב און ער באַזוכט מיר אין סקלאַד. אַזוי שמועסנדיק באַשליסן מיר, אַז מען באַדאַרף פּרווון מאַכן אַ באָמבע, און דאָסמאָל — אַ גוטע.

אין אַ שיינעם נאָכמיטאָג נעמען מיר זיך צו דער אַרבעט. דאָסמאָל איז מיט אונדז

בונים מאיר מאטעלס

איך געדענק בונים מאיר־מאַטעלס פון דער ישיבה. שטענדיק פול מיט הומאָר און אייגנ־אַרטיקע איינפאַלן, ווי אַזוי צו מאַכן פריי־לעכער אַביסל דאָס טאָגטעגלעכע גרויע און אָרעם לעבן אין חדר.

ווען דער רבי, ר׳ יונה, האָט אַריינגעשטעקט זיין קאָפּ מיט זיינע קורצזיכטיקע אויגן אין דער גמרא בבא־מציעא, און די באַלייכטונג אין חדר אין די ווינטער־אָוונטן, חנוכה־צייט, איז באַשטאַנען פון אַ פּאָר חלב־ליכטלעך, האָט בונים אויסגעפאָרמט פונעם חלב אַ חזירל, אָנגעצונדן פּאַפּיר פון טעטראַדן אין דער סקאמייקע און געלאָזט דאָס חזירל סמאַליען. דער רויך און דער טשאַד האָט די תלמידים מער אינטערעסירט ווי „אלו מציאות״ פון דער גמרא...

דער רבי האָט אים, טראָץ זיינע שפּיצלעך, ליב געהאַט, ווייל ער איז געווען אַ קלוג קינד. ווער ווייסט? אפשר האָט דער רבי אויך הנאה געהאַט פון די קונצן זיינע? ער האָט אים מכבד געווען מיטן צונאָמען: „דאָס באַנדיטל״, און ביז היינט איז ער באַקאַנט מיט דעם נאָמען.

איינמאָל זענען אַריינגעקומען, פאַרשפּע־טיקטע, אין מיטן לערנען, דריי תלמידים: זלמן (געלער), בונים און תוהו (אַזוי האָט מען גערופן טוביה רופא). דער רבי האָט פּונקט געלייענט אין חומש דעם פּסוק „ארץ זבת חלב ודבש״. זאָגט ר׳ יונה מניה וביה: ז׳ב׳ת׳ — מאַכט ראשי־תיבות פון זלמן, בונים, תוהו...

ביז היינט, אַז ס׳טרעפן זיך חברים מיט בונים, בעטן זיי אים ער זאָל פאָרשטעלן סצענעס פון רבי יונה — וויאַזוי ער זופּט אַ גלאָז ציקאָריע און שטראָפט די תלמידים, א.א.וו.

בונים מאַכט נאָך דעם רבין מיט טאַלאַנט פון אַ גוטן אַרטיסט און די אַמאָליקע תלמידים האָבן הנאה.

בונים איז געווען אַ חבר אין „החלוץ״, דורכגעמאַכט די הכשרה אין פּולטוסק און עולה געווען קיין ישראל אין 1933. ער איז געווען אַ חבר אין קיבוץ נען אין זיין צייט־ווייליק אָרט אין כפר־יונה, איידער דער קיבוץ איז אַרויף אויף זיין באָדן.

שפּעטער איז בונים געווען אַ נוטר אין מולדת־חולון־אזור אין די שווערע צייטן פאַר דער מדינה. אין די ערשטע יאָרן פון דער מדינה איז ער געווען אַ שוטר. אין 1952 איז ער אַריבער מיט זיין פאַמיליע קיין קאַנאַדע, וווּ ער האָט געוואָלט זיין נאָענט צו זיין ברודער, סאָל מילער (שלמה מלמד).

א. ר.

איך געווען משה׳לע שקורניק. כ׳געדענק נישט ווער ס׳האָט אונדז צוגעשטעלט די פלאַש מיט אַ קאָרק. מיר האָבן געהאַט אַ גרויסע פלאַש מיט אַ גוטן קאָרק און איך שטעל צו דעם אויפרייס־מאַטעריאַל. מיר פילן אָן די פלאַש מיט קליינע שטיקלעך קאַלך, גיסן אַריין וואַסער און פאַרקאָרקעווען די פלאַש „כדת משה, בונים ומאיר״. מיר לייגן אַוועק די פלאַש מיטן האַלדז פאָרויס, אַזוי אַז ווען זי וועט אויפרייסן זאָלן די שטיקער פליען אין דער לופט. מיר שטעלן זיך אַוועק פון דערווייטנס, ביי 30 מעטער פון דער פלאַש, און וואַרטן אויפן אויפרייס.

מיר שטייען און רייבן זיך די הענט און זעען פון דערווייטנס, ווי די פלאַש הייבט אָן קאָכן און זידן ווי אַ קעסל. די פלאַש פילט זיך אָן מיט בולבעס און באַלד ווערט זי איינגעהילט מיט אַ ווייסן נעפּל און מיר זעען נישט וואָס ס׳קומט פאָר אין איר. מיר שטייען אומגעדולדיק און ווילן הערן דאָס אויפרייס פון דער „באָמבע״. ס׳גייען אַוועק 5 מינוט, 10 מינוט, 15 מינוט — „לא דובים ולא יער״, נישט מען הערט און נישט מען זעט... וואָס האָט דאָ געקענט פּאַסירן? איז „מרוב נסיון״ וואָס איך האָב שוין געהאַט מיט די באַליעס באַשליס איך, אַז ס׳איז ווייזט אויס געווען נישט גענוג וואַסער אין דער פלאַש.

מיר באַשליסן עפענען די פלאַש און צוגיסן נאָך וואַסער. מיר דערנענטערן זיך צו דער פלאַש. איך ריר זי אָן — אַ שטיק פייער, ס׳איז אוממעגלעך זי אָנצורירן. מיר וואַרטן אומגעדולדיק אַז די פלאַש זאָל זיך אָפּקילן. נישט האָבנדיק קיין געדולד צו וואַרטן ביז די פלאַש וועט זיך געגצלעך אָפּקילן, ברענגען מיר אַ שמאַטע און באַשליסן עפענען די פלאַש.

דעם אמת זאָגנדיק, געדענק איך נישט אויב משהלע שקורניק האָט אונדז געוואָרנט נישט עפענען די פלאַש און מיר האָבן נישט געלייגט קיין אַכט דערויף, אָדער ער האָט אונדז גאָרנישט געזאָגט. נאָר איך געדענק, ווי ער האָט זיך אָפּגערוקט פון אונדז און איך מיט מאיר ווייטער האָבן זיך גענומען צו דער אַרבעט.

אַריינשטיפּן די קאָרק אין דער פלאַש אַריין האָב איך נישט געוואָלט, ווייל מיר האָבן נישט געהאַט קיין אַנדערן קאָרק אויף צו פאַרשטאָפּן די פלאַש נאָכן צוגיסן וואַסער. דאַרף מען דעם קאָרק אַרויסנעמען אַזוי, אַז מען זאָל אים קענען נוצן נאָכאַמאָל. דער קאָרק איז געווען אַזוי שטאַרק פאַרזעצט אין דער פלאַש, אַז מיר האָבן געמוזט אָנווענדן אַ שטאַרקע קראַפט כדי אים אַרויסצושלעפּן.

שטעל איך מיך אַוועק אויף דער לינקער קני, נעם די פלאַש מיט דער לינקער האַנט און שטעל זי אַוועק אויף דער ערד און דרוק מיטן כּוח אויף דער פלאַש — און מיט דער רעכטער האַנט שטיפּ איך אַריין אַ גרויסן טשוואָק אין דער זייט פון קאָרק, כדי איך זאָל אים קענען אַרויסשלעפּן אַ גאַנצן פון פלאַש, און מאיר ווייגער שטייט איבער־געבויגן איבער דער פלאַש. איך האָב לאַנג נישט געדאַרפט בעטן דעם קאָרק אַרויסצוגיין.

ווי איך האָב נאָר אַריינגעשטיפּט דעם טשוואָק, האָט דער קאָרק, אָדער בעסער געזאָגט, די וואַפנע, אַרויסגעשאָסן פון דער פלאַש. עס האָט מיר פאַרכאַפּט די רעכטע זייט פון פּנים און דאָס רעכטע אויג. ביי מאיר׳ן, וואָס איז געשטאַנען איבערגעבויגן איבערן פלאַש, איז פאַרדעקט געוואָרן דאָס גאַנצע פּנים מיט ביידע אויגן. דאָס ווייסע קאַלך האָט אָנגעקלאַפּט דעם דאַשעק פון מאיר׳ס היטל וואָס איז אַוועקגעפלויגן העט ווייט.

איך גיב אַ קוק אויף מאיר׳ן מיט מיין אָפן לינק אויג, און עס ווערט מיר פינסטער אין די אויגן: זיין גאַנץ פּנים אין איין שטיק קאַלך. מ׳זעט נישט קיין אויג, קיין נאָז, קיין מויל. איך שריי „מיין אויג״ און מאיר שרייט: „מיין פּנים, איך ברען״

וואָס טוט מען? מיט די הענט האָבן מיר צו ביסלעך אַראָפּגעשאַרט די קאַלך. וואָס טוט מען ווייטער? מיר באַשליסן, אַז קודם מוזן מיר אָפּרייניקן פון אונדזערע פּנימער דאָס קאַלך. אַהיים קענען מיר נישט גיין אין אַזאַ מצב, און מיר באַשליסן גיין צו דער קרענעצע, דאָרט וועט אונדז קיינער נישט זעען. מיר גייען אַראָפּ צום וואַסער און וואַשן זיך אָפּ. ס׳רעדט זיך אַזוי מיר וואַשן זיך אָפּ? דאָס וואַסער האָט נאָר וואָס פאַרענדיקט לעשן דאָס קאַלך. ס׳ברענט מיר די רעכטע זייט פון פּנים, אָבער דער מצב פון מאיר׳ן

איז פיל ערגער: אים ברענט דאָס גאַנצע פּנים מיטביידע אויגן — ער קען זיי נישט עפענען.

עס פאַלט צו די נאַכט, און מיר מוזן אַהיימגיין. מיר באַשליסן נישט צו דערציילן אין שטוב. מיר גייען אַהיים. אַריינקומענדיק אין שטוב פרעגט מיך גלייך די מאַמע:

„וואָס האָסטו עפּעס אַזאַ רויט אויג?”

„ס׳טרערן מיר די אויגן פון שטויב פון דער וואַפּנע” — ענטפער איך.

נאָכן עסן האָב איך זיך אַוועקגעלייגט, אָבער כ׳האָב נישט געקענט איינשלאָפן פון גרויס שמערצן.

מאיר האָט מורא געהאַט זיך ווייזן אין שטוב און איז אַוועק אויף זייער בוידעם און זיך אַריינגעלייגט אין היי. דאָס האָב איך ערשט אויסגעפונען צען אַזייגער אָוונט. אין דער שעה איז צו אונדז געקומען זיין שוועסטער אסתּר און זיך געווענדעט צו מיין מאַמע מיט די ווערטער:

„רוחצ׳ע, וואָס לייגט איר צו צו אייער בונים׳ס אויג?”

אַזוי איז אַרויסגעקומען דער סוד.

מאיר׳ן האָט זייער געברענט דאָס פּנים און ער האָט נישט געקענט עפענען די אויגן. איז ער, אויף אַלע פיר, אַראָפּגעקראָכן פון בוידעם און דערציילט דעם גאַנצן סוד.

צען טעג האָב איך זיך געפייניקט ביז איך האָב געפילט אַ בעסערונג; מאיר האָט געליטן פיל מער: ס׳האָט ביי אים גענומען אייניקע וואָכן ביז ער האָט אָנגעהויבן זען אויף די אויגן.

דאָס יאָר האָט ער נישט אָנטיילגענומען אין כאָר פון טאַטן אין די ימים־נוראים אַלס משורר. באַלד נאָך די ימים־טובים האָט מען אים צוגעפירט צו דער באַן, מיט צוויי קראַנקע אויגן, און אים אַוועקגעשיקט אין די ישיבה קיין ראָוונע.

די „פאזשארנע קאמאנדע”

אינעם שטעטל ווי כמעט אַלע הייזער זענען געווען געבויט פון האָלץ, איז געווען תמיד אַ סכנה, אַז אויב ס׳ברעכט אויס אַ שריפה, זאָל זי זיך פאַרשפּרייטן אויפן גאַנצן שטעטל.

דערפאַר זענען די פייערלעשער געווען אַ גאַנץ וויכטיקע אינסטיטוציע. דער צענטער איז געווען די „פּאָזשאַרנע” — אַ גרויסער בנין, געבויט נאָך אין די צייטן פון צאַר ניקאָלאַי. דאָרטן זענען געווען עטלעכע וועגענס מיט פעסער אָנגעפילט מיט וואַסער, לייטערס, רערן און אַנדערע וויכטיקע כלים צו פאַרלעשן אַ פייער און אַ גלאָק צו מאַכן אַ טריוואָגע, כדי די פייערלעשער זאָלן גיך קומען.

מ׳כאַפּט פערד ביי וועמען ס׳טרעפט זיך דער ערשטער, מ׳קומט צו דער שטוב וואָס ברענט, מען פּאָמפּעט מיט די הענט וואַסער אין די רערן און מען באַמיט זיך איינהאַלטן דאָס פייער. (לצים זאָגן, אַז זיי האָבן נאָך קיינמאָל נישט באַוויזן אָפּצוראַטעווען אַ שטוב און פאַרלעשן דאָס פייער. שטענדיק קומען זיי צו שפּעט...).

די „פּאָזשאַרניקעס” הערן ניט וואָס די לצים רעדן. זיי קומען אין דער „פּאָזשאַרנע” פון־צייט־צו־צייט. פאַר זיי איז עס אַ מין ספּאָרט־קלוב. זיי מאַכן אַ ביסל גימנאַסטיק אויף די עטלעכע מכשירים און נעמען אָנטייל אין די איבונגען פון בלאָז־אָרקעסטער. זיי גרייטן זיך שפּילן אויפן פּאַראַד פון פּוילישן נאַציאָנאַלן יום־טוב, דעם 3־טן מאַי.

אויסער דעם האָט דער פּאָזשאַרני־דיזשורני אַ פרייען אַריינגאַנג צו דער פאָרשטעלונג אין גאָרנשטיינס זאַל (טעאַטער אָדער קינאָ), און דאָס איז שוין גאָרניט קיין קלייניקייט.

איטע וואָרקאָוויצקי דערציילט אַן אינ־טערעסאַנטן עפּיזאָד:

איר פאָטער, שמואל גראַבאַרסקי, האָט אין יאָר 1913 באַקומען אַ מעדאַל און אַ דיפּלאָם פון דער צאַרין, צום 300־יעריקן יובילעי פון דער ראָמאַנאָוו דינאַסטיע, פאַר זיין געטרייער אַרבעט אין דער „פּאָזשאַרנע קאָמאַנדע”.

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען ער איז געפאָרן אויסער דער שטאָט און מען האָט געדאַרפט אַ דערלויבניש, האָט ער געוויזן דעם „דיפּלאָם”. ווען דער רוסישער וואַכמאַן האָט נאָר געזען די ערשטע ווער־טער: „אין נאָמען פון איר עקסעלענץ די צאַריניע”... האָט ער סאַלוטירט און ווייטער ניט געקוקט. אַלע וועגן זענען פאַר אים געווען אָפן...

א. ש.

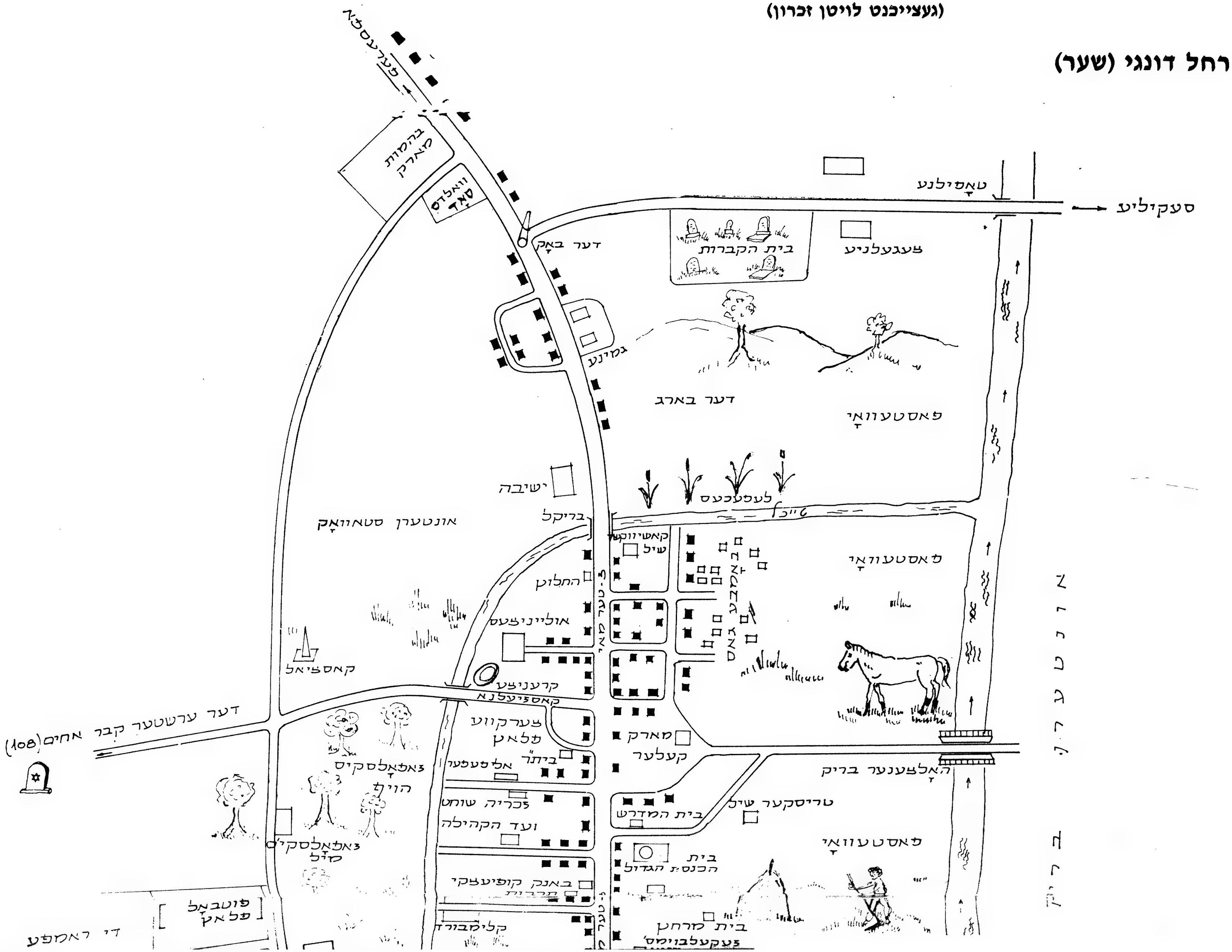

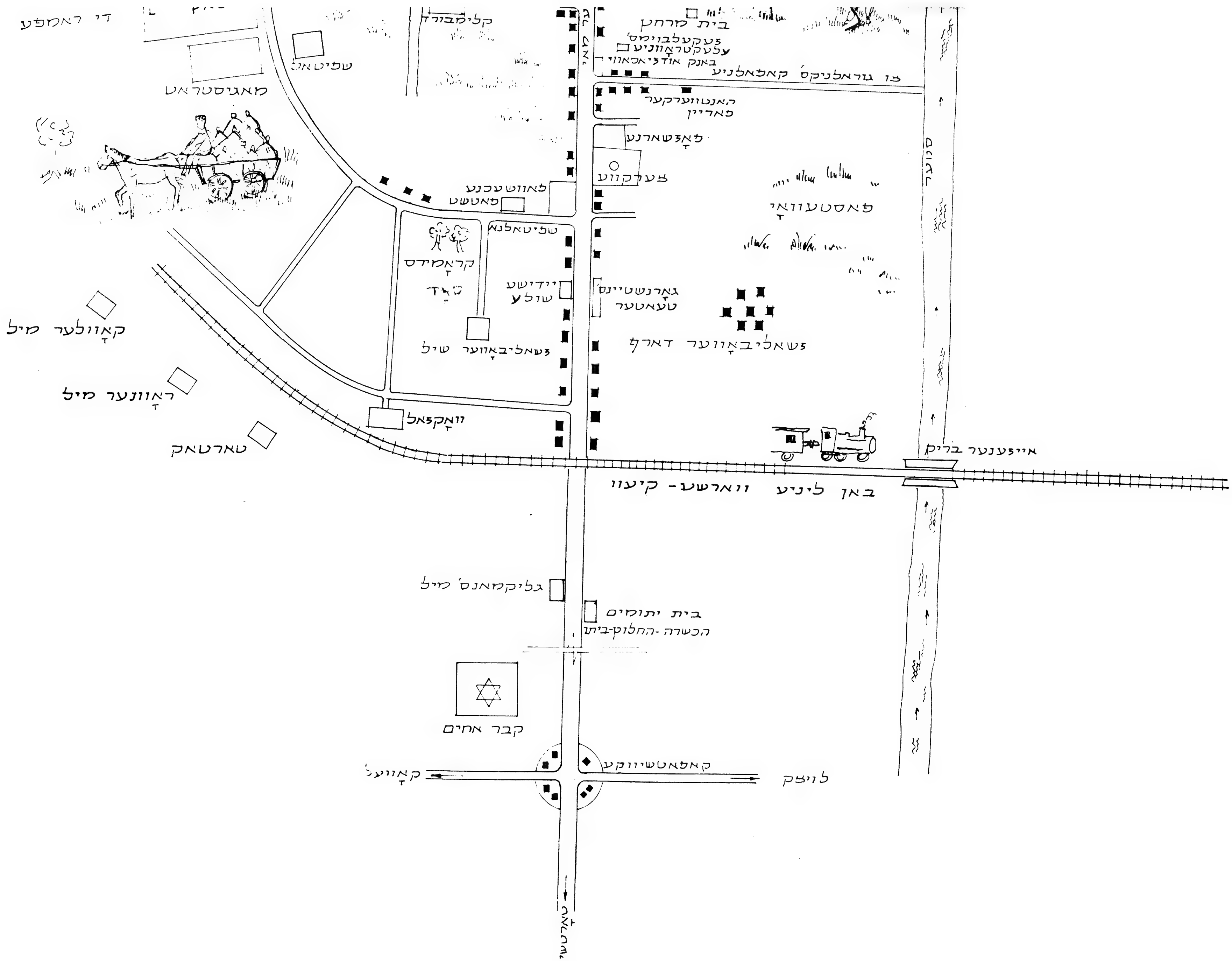
די „פּאָזשאַרנע קאָמאַנדע”. שטייען פון רעכטס: וועלוול ראָזנבוים, אלי קאָניאַד, בערל געלערשטיין, קאָס שיפּריס, היינך סאָכאָ. זיצן: נחום געלערשטיין, דער פּוי־לישער קאַפּעלמייסטער, גרישא דעקלבוים און אַביגדור פּערעל.

ראזשישטש, מיין שטעטל, ווי איך געדענק עס

(געצייכנט לויטן זכרון)

רחל דונגי (שער)

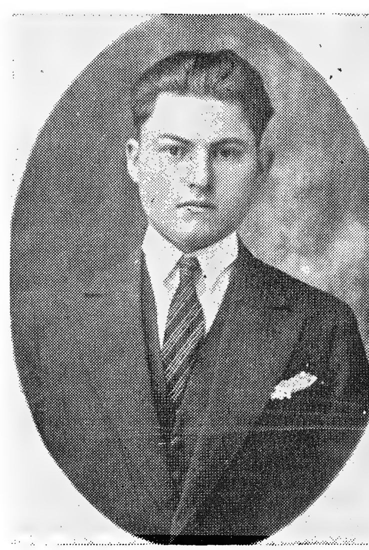
די ראמפּע
שפּיטאל
מאגיסטראט
קלימבורד
בית מרחץ
עלעקטראָווניע
באנק אודזיאכאווי
בּיי גוראלניקס קאַפּעלניע
האנטווערקער פאריין
פּאָזשארנע
צערקווע
פּאָסטעוואָי
פּאָטשט
שפּיטאלנע
קראַמידס
שׂד
יידישע שולע
גאַרנשטיינס טעאַטער
צשאליבאָווער שיל
צשאליבאָווער דארף
קאָוולער מיל
ראָוונער מיל
טארטאק
וואָקזאל
אייזענער בריק
באן ליניע ווארשע - קיעוו
סטיר
גליקמאנס מיל
בית יתומים
הכשרה - החלוץ-ביתר
קבר אחים
קאָוועל
קאַפּאַטשיווקע
לוצק
טאָרטשין

א דענקמאל פאר מיינע טייערע

יהודית שפירא (קאגוט), קיבוץ ברור־חיל

יהודית שפירא (קאגוט), די פאַרפאַסערין פון דעם אַרטיקל, און איר ברודער שמואל קאגוט (דאָס אונטערשטע בילד).

זאָלן דידאָזיקע שורות זיין אַ מצבה פאַר מיינע טייערע עלטערן, אברהם און לאה קאָגוט, פאַר מיין עלטסטן ברודער זכריה, זיין פרוי ריווע און זייערע פינף קינדער; פאַר מיינע ברידער שמואליק, אידל און מאירקע; פאַר מיינע פעטערס און מימעס, קוזינען און באַקאַנטע, וועלכע זענען אומגעקומען דורך די נאַציס, ימח שמם, און מיר ווייסן אַפילו נישט ווו זייער געביין געפינט זיך.

מיין זיידע

פון מיינע קינדער־יאָרן געדענק איך מיין זיידן יוסי סילצער, — זיין פאַמיליע נאָמען איז געווען קאָגוט. ווען מיר זענען, נאָך דער ערשטער מלחמה, צוריקגעקומען קיין סילצעס, האָט מיין זיידע צונויפגענומען אַלע אייניקלעך און אָנגעהויבן מיט זיין לערנען א״ב און חומש מיט רש״י.

דער זיידע איז געווען מיין ערשטער רבי, וועלכן איך האָב זייער ליב געהאַט און אָפּגעגעבן גרויס כבוד. ער איז געווען אַ הויכער, מאָגערער ייד מיט אַ לאַנגע ווייסע באָרד. ער האָט געפאַסט אַלע מאָנטיק און דאָנערשטיק, אַ חוץ די תעניתים וועלכע מיר אַלע האָבן אָפּגעהיטן.

דער זיידע איז געשטאָרבן אין הויכן עלטער, איבערלאָזנדיק אַ גרויס פאַרצווייגטן דור — זין און טעכטער, איידעמס און שנירן, אייניקלעך און אוראייניקלעך, וועלכע האָבן זיך צעשפּרייט מיט גרויס אָנזען אין ראָוונע, לוצק, ראָזשישטש, קאָלק, און אויך אין אַמעריקע, בראַזיל, אַרגענטינע און ישראל. אַ טייל פון דער משפחה קאָגוט האָבן געביטן דעם נאָמען אויף קאָלקער.

צוזאַמען מיט אונדזערע עלטערן האָבן געוווינט אין דער קאָלאָניע נאָך צוויי יידישע משפחות: דעם טאַטנס ברידער — חנא און פרוי בתיה מיט זייערע פיר זין און איין טאָכטער, און יענקל מיט זיין פרוי פעסיע מיט זייערע פיר זין און דריי טעכטער.

אונדזער משפחה איז באַשטאַנען פון זיבן זין און צוויי טעכטער. אַלע משפחות האָבן געפירט אַ שיין בעלבתיש לעבן, געווען אַרבעטזאַם און שפּאָרזאַם, פול מיט מעשים־טובים און גמילת־חסדים.

דאס שותפות פון אמעלנע און סילצעס

די משפחות קאָגוט האָבן צוזאַמען מיט ר׳ דוד בליאַק פון שכנותדיקן דאָרף אָמעלנע, אויסגעהאַלטן אַ לערער, וועלכער האָט געלערנט די קינדער דאַווענען און אַ בלאַט גמרא. די קלינגענדיקע טענער פון די תלמידים האָבן זיך געטראָגן איבערן גאַנצן דאָרף.

איך געדענק אַ פאַל, ווען איך האָב אַלס מיידל געלערנט אויפן הויכן קול צוזאַמען מיט די יינגלעך חומש מיט רש״י, איז פונקט געווען ביי אונדז מאָטל שוחט פון קאָלק און געמאַכט אויפמערקזאַם מיין טאַטן:

„ווי דערלאָזטו אַז אַ מיידל זאָל לערנען תורה און נאָך מיט אַזאַ הויכע שטימע?”.

האָט אים מיין טאַטע געענטפערט:

„זאָרג נישט, מאָטל, עס וועט איר צונוץ קומען אין לעבן”.

מיטן שותפותדיקן חדר און מנין זענען סילצעס און אָמעלנע געוואָרן איין איבערגע־געבענע משפחה. דוד אָמעלנער, דער קלוגער תלמיד־חכם, און פרומער חסידישער ייד, איז

גלייכצייטיק געווען אַ מאָדערנער וועלטלעכער מענטש, געלייענט אַ צייטונג, געווען באַקאַנט אין פּאָליטיק און נישט פאַרגעסן צו קבלת־שבת אָנצוטאָן אַ ווייס שיין געפּרעסט העמד. און שבת, ווען מיר יוגנט פלעגן זיך צונויפקומען פאַרברענגען צוזאַמען, האָט דוד אָמעלנער אונדז פאַרוויילט, אויסלערנענדיק אונדז פאַרשידענע שפּילן, ווי פאַנדן, און נאָכהער ווי אַזוי די פאַנדן אויסלייזן אויף אַ קלוגן און באַלערנדיקן אופן.

דער מנין איז געווען ביי דודן אין שטוב. אונדזערע עלטערן פלעגן יעדן שבת גיין דאַווענען בציבור. צו די ימים־נוראים פלעגן מיר גיין קיין אָמעלנע אָדער צונעמען אַ חזן פון קאָלק, אַברהם יוסף מיכעלס.

די ערנסטקייט און פאָרכטיקייט פון די צוגרייטונגען צו די ימים־נוראים שטייען מיר תמיד לעבעדיק פאַר די אויגן.

שוין ערב יום־כיפור, דאָס לייגן די קנייטלעך פאַר די צוויי ליכט, איינער פאַר די לעבעדיקע און די צווייטע פאַר די געשטאָרבענע. די געוויינען און געבעטן פון אונדזער מאַמע לאה צוזאַמען מיט די מימעס — קאָן איך נישט פאַרגעסן.

און אָט איז ערב יום־כיפור, ווי דער מנין איז געווען ביי אונדז אין שטוב: אין גרויסן צימער האָבן געדאַוונט די מענער, אין קלענערן צימער די ווייבער. די טישן באַדעקט מיט ווייסע טישטעכער. אַלע מתפּללים אָנגעטאָן מיט ווייסע קיטלען און ווייסע זאָקן. די נשמה־ליכט באַלויכטן די צימערן. ערנסטקייט און פאָרכטיקייט אויף אַלע פּנימער. איך גיי אַרויס אַ רגע אויפן גאַס, הער די קלאַנגען פון כל־נדרי, הייב אויף מיינע אויגן צום הימל און זע אַ וואָלקן פאָרמירט אין אַ פאַרהוילענע געשטאַלט. איך בין זיכער אין מיין קינדערישער פאַנטאַזיע, אַז גאָט האָט אַראָפּגעשיקט אַ מלאך אויפצונעמען די תּפילות פון אונדזערע מתפּללים.

מיין טייערע מאַמע האָט אונדז קינדער געלערנט נישט רעדן קיין רכילות, אויף קיינעם נישט זאָגן קיין שלעכטס און קיינמאָל זיך נישט באַנוצן מיט קיין שבועה: „דו דאַרפסט אַזוי זיין מען זאָל דיר גלויבן אויפן וואָרט”, פלעגט זי זאָגן.

מיין טייערער טאַטע, פלעגט ווינטער אין די גרויסע קעלטן גאַנץ פרי אָנהייצן די „רובע” (אויוון), עס זאָל אונדז נישט זיין קאַלט ביים אַרויסגיין פון בעט, און דערביי צוזינגען דעם ניגון פון תהילים אָדער תּפילת שחרית. עס איז געווען אַזוי אָנגענעם צו ליגן אין בעט און וואַרעמען בעט און הערן די שטים.

מיין טייערער ברודער זכריה, פלעגט מיך נעמען צו זיך אין בעט און דערציילן מעשיות פון חומש: פון יצחקן מיט ישמעאלן, פון יעקב מיט עשו און וויפל טרערן האָב איך פאַרגאָסן ביים הערן די געשיכטע פון מכירת־יוסף.

איך פלעג גיין אין דער פּוילישער שולע אינדערפרי און נאָכמיטאָג פלעג איך לערנען אין שטוב, צוזאַמען מיט אַלע קינדער. איך האָב געהאַט פּוילישע חברים און חברטעס. מיר האָבן זיך זייער גוט באַפריינדעט, אָבער שבת פלעגן מיר, יידישע קינדער, פאַרברענגען צוזאַמען.

אנטיסעמיטישע סימנים

מיר האָבן געהאַט אַ קלייט פון פאַרשידענע זאַכן, און איך קען מיר נישט דערמאָנען, און איר מאַן בערל בלאַדאָווסקי מיט 3 קינדער און מיינע 3 ברידער משה, הערשל און פרייטיק פאַרנאַכט ביז מוצאי־שבת. אַלע האָבן אונדז רעספּעקטירט און מיר האָבן געלעבט צוזאַמען בשלום און גלייכצייטיק אָפּגעזונדערט.

ווען עמיצער וואָלט דעמאָלט גערעדט אַ שלעכט וואָרט אויף אַ פּאָליאַק, וואָלט איך אים נישט געשענקט; ביז איינמאָל איז צו אונדז אַריינגעקומען אַ פּוילישער פּאָליציאַנט און געהייסן דערלאַנגען „וואָדקאַ” מיט צובייס. נאָכהער האָט ער געהייסן זיך אויסבעטן אַ געלעגער אויף דער סאָפע און געהייסן מיין טאַטן אַראָפּשלעפּן אים די שטיוול פון די פיס. ווען דער טאַטע האָט זיך אָפּגעזאָגט, האָט ער געדראָט מיט די ביקס, און דער טאַטע האָט געמוזט אים פאָלגן. דאָס האָט אונדז שרעקלעך דערנידעריקט, מיך ספּעציעל, און איך האָב זיך דאַמאָלט געגעבן דאָס וואָרט, אַז אין פּוילן פאַרבלייב איך נישט.

משה׳לע קאגאן.

מיר זענען קינדער פון שטעטל

מיר זענען קינדער פון דעמדאָזיקן שטעטל: דאַרט געבוירן, דערצויגן און אויפגעוואַקסן. אויף די ראָזשישטשער געסלעך האָבן מיר זיך געשפּילט צוזאַמען מיט אַלע איבריקע יידישע קינדער. פון אונדזער קינדהייט־אָן האָבן מיר איינגעזאַפּט די דאָרטיקע לופט, און געטרונקען דאָס דאָרטיקע וואַסער. יע־דער שטיין פון שאָסיי אין שטעטל איז אַ חלק פון אונדזער קינדערישער פאַנטאַזיע. יעדעס הויז, פלויט, גאָרטן און בוים איז אַ שטיק פון אונדזער לעבן, וואָס מיר האָבן געלאָזט הינטער זיך.

פון די פענצטער קוקן מער נישט אַרויס די געשטאַלטן פון אונדזערע טאַטעס, מאַמעס, שוועסטער און ברידער. נישטאָ מער דער פריילעכער רעש פון די יידישע אַרבעטער, בעלי־מלאכה׳ס, קרעמער און קונים. נישטאָ מער די פריילעכע יידישע קינדערלעך, וואָס פלעגן אַלץ פאַרטומלען.

באַזוכנדיק דאָס שטעטל דוכט זיך, אַז אָט־אָט באַווייזן זיך די אַלטע געשטאַלטן אין די טירן, די היימישע פּנימער אין די פענצטער און שמייכלען צום פאַרבייגייענדיקן. אָבער אָנשטאָט זיי באַווייזן זיך אַנדערע געשטאַלטן, פאַרכמורעטע, קאַלטע, וואָס קוקן מיט בייזע שטעכיקע בליקן.

ראָזשישטשער יידן האָבן געלעבט אַן אייגן לעבן, מיט אייגענעם שטייגער, מיט אייגענער פרייד און לייד, אייגענע דאגות און שמחות. זיי האָבן אויך געפירט אייגענע מחלוקת, ביי די עלטערע איבער רבנים, שוחטים און רביים, און ביי דער יוגנט — איבער פאַרטייען, אידעען און וועלט־יושר. מען האָט דאָס אייגענע לעבן געפירט שטאָלץ און אויך געזוכט יושר פאַר אַנדערע.

אין דער לעצטער צייט פאַר דער מלחמה איז געווען אַ נעץ פון געזעלשאַפטן און אינסטיטוציעס: אַ גמילות־חסדים קאַסע, אַ גרויסע „תרבות״־שולע, אַ יידישע פאָלקס־שולע. די יוגנט האָט זיך גרופּירט אין פּאַר־שידענע פּאַרטייען, פון רעכטס ביז לינקס: אגודה, מזרחי, פּועלי־ציון, רעוויזיאָניסטן, החלוץ, השומר־הצעיר, בית״ר און לינקע גרר־פּירונגען — מיט אייגענע לאָקאַלן, מיט ביב־ליאָטעקן און מיט אַ טיכטיקע קולטורעלע טעטיקייט — אַ באַוווסטזיניקע און שטאָל־צע יוגנט.

אַ פּרעכטיקע יוגנט געווען, אַן אידעאַליס־טישע, וואָס האָט געברויזט מיט לעבן און אָנגעפּילט די לופט מיט עקסטאַז און געזאַנג.

נישטאָ מער די יידישע קהילה אין ראַ־זשישטש: זי איז פאַרניכטעט געוואָרן, און צוזאַמען מיט איר — דערגרייכונגען פון דורות.

נישטאָ, אַפילו, ווער ס׳זאָל דערציילן פון איר אַלטער געשיכטע, די שטאָט־לעגענדעס און מעשׂיות, וואָס זענען איבערגעגעבן גע־וואָרן פון דור צו דור. מיר האָבן נישט מער די ליבע זקנים, וועלכע פלעגן איבערגעבן די קומענדיקע דורות, די זכרונות פון זייער קינדהייט און וואָס זיי האָבן געהערט פון זייערע טאַטעס און זיידעס — איש מפי איש.

פאַרניכטעט איז אַפילו דער בית־עולם, די מצבות; און ס׳בלייבט אונדז נאָר, מיט דער יאָרצייט־ און נשמה־ליכט אין האַנט, אַרומ־גיין זוכן אַ זכר פון דעם, וואָס איז אַמאָל געווען און שוין מער נישטאָ.

א. ר.

אין ראזשישטש

איך בין אַוועק קיין ראַזשישטש, ווו מיין ברודער זכריה און זיין משפּחה האָבן געווינט. מיין שוועגערין ריווע האָט געשטאַמט פון דער משפּחה חייטשוק פון קאָלק. אירע זמירות ביים שבתדיקן טיש און פּסח ביים סדר האָבן צוגעגעבן חן, יומטובדיקייט און שטאָלץ אין די הערצער.

איך בין געווען ביי זיי אין שטוב און געלערנט אַ קורצע צייט אין דער תרבות־שולע. אין יענער צייט איז געווען אַ גרויסער קאַמף צווישן ציוניסטן און יידישע קאָמוניסטן.

אין ראַזשישטש האָבן אַמאַטאָרן פון די לינקע פּאַרטייען געשפּילט יידיש טעאַטער „טוביה דער מילכיקער״. יענקל בליאַק האָט זיך דעמאָלט געפונען אין ראַזשישטש און מיר האָבן באַשלאָסן גיין אין טעאַטער. ווען פייוול שקורניק (היינט אבנר רחמיאלי), בליאַקס קוזין, וועלכער האָט דעמאָלט געלערנט אין וואַרשע, האָט געהערט אַז מיר ווילן „שטיצן״ די אַנטי־ציוניסטן, האָט ער אונדז שטרענג פאַרבאָטן גיין אין טעאַטער; אָבער דער ווילן צו זען „טוביה דער מילכיקער״ האָט איבערגעשטיגן די וואָרנונגען און מיר זענען יאָ געגאַנגען.

די פאָרשטעלונג האָט אויף אונדז געמאַכט אַ שטאַרקן איינדרוק, זעענדיק אין טוביהן אונדזערע גוטע, נאַכגיביקע טאַטעס; גלייכצייטיק האָבן מיר ביי זיך באַשטימט, אַז אויב ס׳וועט ביי אונדז פּאַסירן אַזאַ פאַל ווי ביי טוביהס טאָכטער, זאָלן מיר בעסער אַליין ליידן און נישט פאַרשאַפן אַזוי פיל צרות אונדזערע עלטערן.

איינמאָל, פּאַרנאַכט, איז דער טאַטע געקומען פון קאָלק אַהיים און מיט גרויס ענטוזיאַזם דערציילט, אַז ער האָט געטראָפן אַ גרופּע יינגלעך מיט מיידלעך, פון די רייכסטע היימען אין קאָלק, וועלכע זענען אַרויס אין פעלד לערנען ערד־אַרבעט. זיי זענען חלוצים און גרייטן זיך צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. אַ סאַך פון דער חלוצישער יוגנט האָבן זיך טאַקע אָפּגעראַטעוועט אַ דאַנק דעם אידעאַל און געפונען זיך איצט אין ארץ־ישראל און פירן אַ שיין קולטורעל לעבן.

בראזיל און ישראל

מיך האָט דער גורל געבראַכט קיין בראַזיל, צוזאַמען מיט מיין עלטערע שוועסטער סאָסיל און איר מאַן בערל בלאַדאָווסקי מיט 3 קינדער און מיינע 3 ברודער משה, הערשל און יענקל.

מאַטעריעל האָט מיר גאָרנישט געפעלט, אָבער דאָס איבערבייטן דעם לעבן־שטייגער איז פאַר מיר געווען זייער שווער.

אין 1962 בין איך מיט מיין מאַן שלמה שפּירא געקומען קיין ישראל, צו אונדזערע דריי זין, וועלכע לעבן מיט זייערע משפּחות אין קיבוץ ברור־חייל. מיר זענען צופרידן און גליקליך, אַז אונדזערע טייערע קינדער און אייניקלעך ברענגען נוצן דעם פאָלק און לאַנד.

א בינטל זכרונות פון לוצק

נתן סגינהור, טאראנטע

דער מחבר פון דער רשימה, **נתן סגינהור**, וואָס האָט געפירט אַ לעבהאַפטע פּאָליטישע טעטיקייט אין זיין שטאָט לוצק, געפינט זיך איצט אין טאָראָנטע און געהערט צום אַרטיקן ראַזשישטשער פאַרבאַנד. ער טענה'ט, אַז לוצק איז דאָך געווען „אַ פאָרשטאָט פון ראַזשישטש..."

איך ווייס נישט אויב די שורות וועלן אַמאָל האָבן די זכיה, אָדער די ווערט, געדרוקט צו ווערן. אויך ווייס איך נישט, וועלכע נוצן עס קען ברענגען דאָס אויפמישן דעם ווייטיקן עבר. ס'איז דאָך געווען אַ טרויעריקע און שווערע עקזיסטענץ, אַ שטייגער לעבן, וואָס איז אַוועק אין דער אייביקייט.

טראָץ דעם לאָזט זיך דאָס נישט פאַרגעסן. זכרונות און פּאַסירונגען פון דעם ווייטן אַמאָל, ווייט אַפילו פון צו זיין אָנגענעם, פאַרלאַנגען ממש, אַז די פאַרלוירענע דורות זאָלן נישט אינגאַנצן פאַרגעסן ווערן.

אַסאַך איז געשריבן געוואָרן וועגן די, וואָס האָבן פאַרנומען די מזרח־וואַנט אין די בתי־מדרשים, אָדער ווי אַנדערע האָבן זיי אַמאָל גערופן: די בעלי־טאַקסע; אָבער די עמך־דיקע, די מיט מאַזאָלישע הענט, זענען זייער ווייניק דערמאָנט געוואָרן.

איך וועל פּרוּוון אַרויפברענגען אייניקע עפּיזאָדן פון די יידן, וואָס האָבן באַוווינט דעם מזרח־טייל פון לויצק (ווי מיר האָבן גערופן די שטאָט לוצק).

די וועלכע געדענקען נאָך דעם מזרח־טייל פון לוצק, ווילקע, נאָווע סטראַיעניע און ווייטער, נאָך דעם בית־הקברות, אויפן וועג קיין ראָוונע און דובנע. די גרויסע באַלאַניע, דער סטער, וואָס האָט זיך געצויגן זיגזאַגיק ווייט פון הינטער דעם בית־הקברות ביז נאָך דער טורמע און פאַנאַנדערגעטיילט די שטאָט נידעוו־קראַסנע ביז בענעס לאָטקעס. אין יענע געגנטן האָבן געוווינט האָרעפּאַשנע יידישע באַלעמעלאָכעס, קאָוואַליעס, סטעלמאַ־כערס, סטאָלאַרעס — פּראָדוקטיווע, נישט קיין שטעקל־דרייער.

שווער איז צו שילדערן די טיפן, באַזונדערס מיט זייערע מענטשלעכע מעלות און שוואַכקייטן; אַ דור וואָס איז אַזוי טראַגיש אומגעקומען.

איך וויל דאָ דערמאָנען עטלעכע עפּיזאָדן:

חיים ברוך'ס שול

יעדן שבת, נאָך קריאת התורה, פלעגט מען אין חיים־ברוך'ס שול שפּאַלטן קעפּ בעת די געשלעגן, וואָס זענען אויסגעבראָכן צוליב די טענהס, אַז מען האָט באַעוולט די באַלעגאָלעס און איזוואָשטשיקעס בעתן פאַרטיילן די עליות. און די בכבודיקע יידן פון דער מזרח־וואַנט האָבן גאָרנישט געקענט פאַרשטיין, ווי קען אַ ייד אין שבת נעמען אַ מעשענעם לייכטער פון דער שול, אים אַריינלייגן אין אַרבל, צודעקן מיטן טלית, און דערלאַנגען מיט אים אין קאָפּ...

משהלע פייערל

זייענדיק אַ תושב פון דער נאָווע סטראַיעניע, האָט ער געוווינט ווייט נאָך דעם בית־הקברות. אַ גרויסער קבצן, ווי אַלע אַרומיקע שכנים זיינע. אַ בעל־עגלה, נישט דווקא פון די מיוחסים פון צווישן זיי, וואָס האָבן געפירט פּאַסאַזשירן.

משהלע איז געווען פון די איינפערדיקע בעלי־עגלות. ער האָט צעפירט סחורה: אַ זעקל מעל פון פרידמאַנס אָדער פינטשוקס מיל, אַ זעקל קאַרטאָפל, אָדער גאָר אַ פעסל הערינג פון יאַנישן. אַ שווערע פּרנסה געווען, אָבער משהלע האָט זיך קיינמאָל נישט פאַרקלאָגט, טראָץ וואָס דער דלות האָט געפייפט פון אַלע זייטן, איז ער אימער געווען פריילעך. אַ שטענדיקער שמייכל איז געלעגן אויף זיין פּנים, וואָס איז געווען באַדעקט מיט אַ קליין קיילעכדיק בערדל און מיט שטענדיק לאַכנדיקע בעקעלעך.

געדאַוונט האָט ער אין בית־הקברות שולעכל, נישט אויף דער מזרח־וואַנט, נאָר

משה און חנה רוזנברג
(עלטערן פון יוסל מונק).

אימער ביי דער טיר. שטענדיק אויסגעקוקט ווען מען אַ שנעל צו געבן אין אויער אַזוי אַז דער אויער פלעגט פלאַמען לאַנג נאָכן דאַווענען...

אַרום 1916 (איך בין נאָך דאַן געווען אַ קינד און געזאָגט קדיש נאָך מיין מאַמען, און דווקא אין בית־הקברות שולעכל) איז געווען אַ שטיקל „פּראָספּעריטי" פאַר די איינפערדיקע בעלי־עגלות. די עסטרייכישע רעגירונג האָט פאַרבאָטן די לוויות דורכגיין דורך דער שטאָט, ווייל אין לוצק האָט דאַן געבושעוועט דער טיפוס, און מען איז געווען געצוואונגען פירן דעם בר־מינן דורך דער באַלאַניע.

איך געדענק נישט דעם נאָמען פון דער גאַס, וווּ יחיאל פון די סעמיטשקעס האָט געוווינט. פון דער גאַס האָט מען געמוזט אַריבערגיין אַ בריקל צו דער באַלאַניע, אויפן וועג צום בית־הקברות. איינמאָל, צווישן מנחה און מעריב, האָט מען געוואַרט אויף משה און אַ בר־מינן, וועלכן מען האָט געמוזט קובר זיין דעם זעלבן טאָג — און ער איז נישטאָ. מען האָט שוין געענדיקט מעריב און די נאַכט איז צוגעפאַלן — און משה איז נאָך אַלץ נישטאָ. די קדיש־זאָגער האָבן אָנגעפאַנגען זיך פאַנאַנדערגיין. די קברנים, וואָס זענען געווען מחוייב ברענגען דעם בר־מינן צו קבורה דעם זעלבן טאָג, האָבן זיך אַרויסגעלאָזט אויפן וועג פון וואַנען ער האָט געדאַרפט אָנקומען כדי זען, וואָס האָט מיט אים פּאַסירט. ענדלעך האָבן זיי אים געפונען אין פאָלגענדן מצב:

איבערפאָרנדיק דאָס בריקל איבער דעם קליינעם טייכל צו דער באַלאַניע, איז געווען אַ בערגל, וואָס האָט געפירט באַרג־אַראָפּ צום בית־הקברות. פאָרנדיק באַרג־אַראָפּ האָט זיך משהס בר־מינן אַראָפּגערוקט פאָרויס און געדוצקעט משהן אין הינטן. משהלע איז אַראָפּ פון וואָגן און דער מת האָט זיך ווייטער גערוקט דערלאַנגענדיק דעם פערד אין הינטן. דער פערד האָט זיך צעווילדעוועט, איבערגעקערט דעם וואָגן און משהלע איז געשטאַנען ביים טויטן קערפּער, מיטן פנים צו מזרח, און געזאָגט תהילים...

אַן אַנדער שפּיצל פון משהלע „פּייערל": אויף ווילקע, נישט ווייט פון אַלטער פּרעס, איז אַוועקגעפגרט אַ קעלבל. דאָס איז אויך געווען איינע פון משהלעס פּרנסות — אָפּשינדן דאָס פעלעכל פאַרן אַוועקנעמען דעם פּגר.

משהלע האָט דעם פאַל אויסגענוצט אויף צו מאַכן אַ גרויסן שפּאַס. ער האָט אויסגעגלייכט די פיסלעך פון טויטן קעלבל, פאַרדרייט דאָס קעפּל אין אַ זייט, אַזוי אַז עס איז פאַרפרוירן געוואָרן און געשטאַנען אויף די פיסלעך.

חיים גאָדיעס, אַן אָנגעזעענער תושב אויף דער נאָווע סטראָיעניע — אַ ייד אַ למדן — פלעגט יעדן פאַרטאָג גיין אויפן דאָרף קיין פעדאיעץ. דער וועג האָט געפירט אין דער זייט פון בית־הקברות. משהלע האָט דאָס קעלבל אַוועקגעשטעלט אַזוי, אַז עס זאָל שטיין אין וועג פון חיים גאָדיעס. אַזוי ווי קיין תפילת־הדרך האָט נישט געהאָלפן, אַז דער „הינט" זאָל זיך אָפּטראָגן פון וועג (ער האָט געמיינט, אַז ס'איז אַ הונט) — האָט חיים גאַדיעס אָנגענומען, אַז דאָס איז מן השמים, אַז ער טאָר דעם טאָג נישט גיין

אַלע וואָס האָבן געהערט פון דעם שפּאַס, און איך בתוכם, האָבן האַרציק געלאַכט.

אויפן דאָרף...

כרמי שלי לא נטרתי

אַרום 1924—1925 פלעג איך צושטעלן שפּייז־פּעקלעך יעדע וואָך אין טורמע פאַר פּאָליטישע אַרעסטירטע. פאַר די לוצקער פּאָליטישע אַרעסטירטע פלעג איך געבן זייערע קרובים יעדע וואָך אַ סומע געלט און זיי האָבן דאָס שפּייז זעלבסט געבראַכט אין טורמע.

אָבער ס'זענען דאַן אין דער לוצקער תפיסה אויך געזעסן חברים פון האָראָכאָוו, לודמיר, בערעסטיטשקע (אייניקע פון זיי געפונען זיך איצט אין ישראל), פאַר וועלכע איך האָב געדאַרפט זאָרגן, ביז, געוויינלעך, זאַרעמבאַ האָט אויף מיר אַרויפגעלייגט זיינע לאַפּעס.

איך געדענק די איבערגעגעבנקייט פון די איזוואָשטשיקעס פון דער נאָווע סטראָיע־ניע; אייניקע פלעגן מיר העלפן מיט געלט, און אַנדערע מיט איבערפירן די פּעקלעך אין תפיסה, וואָס איז געווען זייער געפערלעך פאַר זיי.

ווינטער 1925 האָט מען מיר פאַראָרדנט צו גיין צו אַ נישט זייער חשובן תושב אין דער נאָווע סטראָיעניע, וואָס איז באַפרייט געוואָרן פון דער תפיסה, נישט אַלס

פּאָליטישער. ער האָט מיר איבערגעגעבן, אַז אייניקע פּאָליטישע אַרעסטירטע פּלאַנען צו אַנטלויפן אויף דער סאָוויעטישער זייט. נאָכדעם ווען מען וועט זיי אַרויסלאָזן אויף פאַרוקע. די ערשטע גרופּע איז טאַקע דעם 8־טן טאָג פּסח 1925 אַריבער די סאָוויעטישע גרענעץ. אין דער גרופּע האָבן זיך געפונען טאַניע צילער, רבקה עפּל, מעכל וואל, הערשקע שניידער, מאיר גאסקא, מיין ברודער מאיר סגינהור און נאָך אייניקע. וואָס פון זיי איז געוואָרן ווייסט קיינער נישט. „שמוני נוטרה את הכרמים — כרמי שלי לא נטרתי"...

דער רבי ר׳ פנחסל קאריצער און אנדערע

איך וויל נאָך דאָ דערמאָנען דעם רבין ר׳ פּנחסל קאָריצער, וואָס האָט געוווינט אַנטקעגן אַהרון פוקס. ער האָט געוווּסט מיט ווער איך האָב זיך געחברט — און האָט אַלץ פאַרשוויגן. אויך וויל איך דאָ מזכיר זיין מעכל קאָלקער, ענדזע סטעלמאַך, חיים קרופּנואר וועמען מען האָט גערופן „פּערטל גאָט", און פּייסי ציבעק מיט זיינע אויסטייטשונגען פון שיר השירים. דאָס איז געווען אַן אומפאַרגעסלעכע גאַלעריע פון גוטמוטיקע און פריילעכע מענטשן.

אויפנאַמע לכבוד נתן סגינהור אין בית־ראַזשישטש.

די „שוואַרצע דאַמע"

אין די יאָרן 1927—1928 איז פאַרשפּרייט געוואָרן צווישן די ראָזשישטשער איינוווינער אַ קלאַנג, אַז עפּעס אַ מיסטעריעזע ריזיקע פרוי, די „שוואַרצע דאַמע", **באַהערשט ביינאַכט** די שטאָט און שטרעקט אויס אירע לאַנגע הענט צו אַלע, וועלכע פאַרשפּעטיקן זיך אומצוקערן אַהיים פון די חברישע פאַרווײלונגען אין מיטן דער נאַכט.

אַ סאַך מענטשן האָבן מיט ציטער גערעדט: „אָך און וויי איז צו די, צו וועלכע די „שוואַרצע דאַמע" רירט זיך צו..." מוטערס האָבן געוואָרנט זייערע זין און טעכטער, וועלכע פלעגן זיך נוהג זיין שפּאַצירן אין די גאַסן און פאַרברענגען אין די יוגנט אָרגאַניזאַציעס ביז די שפּעטע שעה׳ן, אַז זיי זאָלן זיך וואָס פריער אומקערן אַהיים.

איינמאָל, ווען איך האָב זיך אומגעקערט אַהיים אין מיטן דער נאַכט, בין איך געגאַנגען דורך דעם מאַרק וואָס איז דאַן געווען וויסט און פוסט פון מענטשן. בלויז די נאַכט־וועכטער זענען געגאַנגען מיט שטעקנס אין די הענט... איך האָב דאַן זיך אָפּגעשטעלט נעבן ר׳ וועלוול דעם שומר, וואָס איז געשטאַנען און געהיטן די „צען קלייטן" און האָב אים געפרעגט, אויב ס׳איז ריכטיק וואָס מען דערציילט אין שטאָט, אַז אין די גאַסן דרייט זיך אַרום די שרעקנדיקע געשטאַלט.

ר׳ וועלוול האָט נישט געלייקנט, אַז מ׳האָט אַזאַ געשפּענסט געזען. ער האָט מיט בלישטשעדיקע אויגן דערציילט, אַז צייטנוויז זעט ער אַ גרויס געשטאַלט, וואָס שוועבט איבערן סטאַוואָק (אָזיערע) ביי דעם בריקל, און ביז מען קוקט זיך אַרום ווערט זי פאַרשווונדן ווי אַ וואָלקן. ר׳ וועלוול האָט געזאָגט, אַז ער האָט מורא געהאַט זיך דערנענטערן צו איר, אָבער ער איז איבערצייגט אַז אַזאַ געשפּענסט עקזיסטירט אין שטעטל...

מיר האָבן געוווינט אין הויז פון רחל „פון די ראדענעס", נאָענט צו דער אָזיערע, וואָס איבער איר איז לויט אַלע וואַרשיינלעכקייטן געפלויגן די „שוואַרצע דאַמע". מיט גרויס שרעק בין איך דערגאַנגען אַהיים און בין אַריין אין שטוב דורך אַ פענצטער, וואָס די מאַמע ע"ה האָט איבערגעלאָזט אָפן, כדי נישט אויפוועקן די שטוב־מענטשן, וועלכע זענען געווען פאַרזונקען אין אַ טיפן שלאָף...

א. ש.

פון די ווייטע קינדער־יאָרן

בערל געלערשטיין, ניו־יאָרק

ר׳ דוד הערשל ביינישעס — אָדער די געלערשטיינס

זיין נאָמען איז געווען ר׳ דוד געלערשטיין, אָבער דער עולם אין שטאָט האָט אים גערופן ר׳ דוד הערשל ביינישעס, נאָכן נאָמען פון זיין פאָטער. ער איז געווען אַ שטילער און פלייסיקער מענטש. באַקאַנט אין שטאָט אַלס אַן אויסגעצייכנטער גוטער בעל־מלאכה. ווען עמעצער האָט געוואָלט באַשטעלן אַ גוטע האָלץ־אַרבעט אין זיין שטוב, האָט ער זיך געווענדעט צו ר׳ דודן און זיינע שותפים ר׳ בער לעבעד און טייוול שוחט. זיי האָבן עס געמאַכט די בענק און אַלע מעבל אין דער „טריסקער שול" און האָבן דאָרט אַריינגעשטעלט דעם פּרעכטיקן ארון־הקודש.

ער פלעגט דאַוונען אין שטיבל פון די טריסקער חסידים, אָדער אין דער זשאַליבאָווער שול. ר׳ דוד איז געווען באַקאַנט אַלס אַן איבערגעגעבענער ציוניסט. אין שטאָט איז געווען אָנגענומען, אַז די משפחה געלערשטיין שטאַמט פון גרויס יחוס, פון הרב יום־טוב ליפּמאַן־העלער, דער באַוווסטער מפרש פון דער משנה, וואָס איז באַקאַנט מיטן נאָמען „תוספות יום־טוב", וועלכער איז מיט דריי־הונדערט יאָר צוריק געווען רב אין בריסק און אין די יאָרן 1634—1643 אין לודמיר (וולאַדימיר־וואָלינסק).

באַפרייט דעם פּוילישן פּריץ

אונדזער חבר ברוך קורן (קאָס) דערציילט וועגן ר׳ דודן אַן אינטערעסאַנטן עפּיזאָד:

אין סעפּטעמבער 1939, ווען די סאָוויעטן זענען אַריין קיין ראָזשישטש, האָבן זיי אַרעסטירט דעם פּוילישן גוט־באַזיצער, דעם פּריץ זאַפּאָלסקי. פאַר די פּוילישע צייטן איז ער געווען דער פאָרזיצער פון שטאָט־ראַט (בירגערמייסטער) אַ לענגערע צייט. פאַר אָט די „חטאים" אַלס אַ געפערלעכער עלעמענט פאַר דער סאָוויעטן־מאַכט, איז ער געזעסן אין דער תפיסה פון דער גמינע, ווו די נ.ק.וו.ד. האָט אים געפאָרשט וועגן זיין פאַר־גאַנגענהייט.

דער אַרעסט פון זאַפּאָלסקין האָט אין אַ געוויסער מאָס אויך באַאומרואיקט די יידן פון שטאָט, היות מ׳האָט אים געקענט פאַר אַ דעמאָקראַט און יידן־פריינד, און נישט ווינציק טובות האָט ער געטאָן יידן.

דערציילט ברוך קאָס:

די ערשטע וועלט־מלחמה געדענק איך ווייניק. איך געדענק נאָר די באָמבעס און די אָקאָפּעס, ווו די משפחה פלעגט לויפן זיך באַהאַלטן. דערנאָך זענען מיר אַנטלאָפן קיין קלעוואַן.

אין חדר

נאָך דער מלחמה, ווען מיר זענען צוריקגעקומען קיין ראָזשישטש, בין איך שוין געווען אַ חדר־יינגל. מיין ערשטער רבי איז געווען ר׳ הערש לייבעניו קאָזאַק, אויף דער באָמבע גאַס. מיין צווייטער רבי איז געווען ר׳ לוי־מלמד (פישביין), משה פישביינס טאַטע, וועלכן איך געדענק זייער גוט. ער איז געווען אַ ייד אַן ענו.

מיין דריטער רבי איז געווען ר׳ יצחק ווישינקער, וועמען איך בין פיל דאַנקבאַר. פון אים האָב איך אַסאַך געלערנט. צוערשט אין דער ווייבער־שול אויף זשאַליבאָוו און נאָכהער ביי מאָטל ווייסבערג אין שטוב, אויפן באַרג. ער האָט מיר געגעבן דעם יסוד.

איך געדענק זיין לאַנגע, אויסגעבויגענע האַנט, וואָס פלעגט צודעקן דאָס גאַנצע פּנים, ווען מ׳האָט זיך פאַרדינט... דאָס פלעגט פּאַסירן איין מאָל אין אַ יובל.

שפּעטער אין דער ישיבה ביי ר׳ יונה מלמד און אין דער העכסטער קלאַס ביי ר׳ שלמה ז״ק זכרונו לברכה. צוזאַמען מיט פייוול שקורניק, קאָפּל שפּיטאַלניק, מאָטל ווייסבערג, משהלע קאַגאַן, משה יוקעלזאָן און נאָך עטלעכע באַגאַבטע קינדער האָבן מיר געלערנט גמרא.

אין דער ראָוונער ישיבה

נאָכדעם בין איך געפאָרן אין דער ראָוונער ישיבה. דער ראש־ישיבה איז געווען דער באַוווסטער למדן, דער פּאָלטאַווער עילוי ר׳ יואל שורין ע״ה. אַ גאַנצע וואָך פלעג איך עסן טעג, דאָס הייסט — יעדן טאָג ביי אַן אַנדער בעל־הבית.

די ישיבה איז געווען נעבן דער וואָדאָ־קאַטשקע, אָבער מיינע טעג, דאָס הייסט עסן אויסער דער ישיבה, פלעגן מיך פאַרטראָגן איבער גאַנץ ראָוונע. פון „קאַווקאַז" ביז „די קאַזאַרמעס".

ראָוונע איז געווען אַ גרויסע שטאָט. פרייטיק און שבת פלעגן מיר עסן אין דער ישיבה. אויף דעם פלעגן מיר אַ גאַנצע וואָך וואַרטן. אַלע ישיבה־בחורים, איבער פיר הונדערט, זענען געווען נאָוואָראָדאָקער חסידים (אָנהענגער פון דער שיטה פון מוסר, ווי ס׳איז געווען אין דער ישיבה אין נאָוואָראָדאָק — נאָוואָ־האָראָדאָק).

מ׳פלעגט לערנען יומם ולילה. אַלע דאָנערשטיק ביינאַכט פלעגן מיר האָבן אַ משמר, דאָס הייסט: געלערנט אַ גאַנצע נאַכט אָן איבעררייס ביז שחרית.

פרייטיק פלעגט די „שכינה" רוען איבער דער ישיבה. פון צוועלף אַזייגער בייטאָג פלעגן מיר זיך גרייטן אויף שבת. דער „עילוי" פלעגט מאַכן קידוש אין גרויסן עס־צימער.

ער איז געווען אַ נידריקער, מיט ווייסע זאָקן און שטעק־שיך, אָבער זיין קול האָט ווי אַ גלאָק געקלונגען איבערן גאַנצן זאַל. מיר פלעגן זיך טיילן מיט אַ שטיקל חלה פאַר „המוציא", אָבער דאָס עסן איז נישט געווען דער עיקר. ביים „כל מקדש" און „מנוחה ושמחה" פלעגט זיך די געביידע שאָקלען... דער ניגון ליגט מיר נאָך היינט אין זכרון.

נאָכדעם פלעג דער „עילוי" געבן איינע פון זיינע באַוווסטע דרשות וועגן הלכות־שבת.

די צוויי גדולי־הדור, דער פּאָלטאַווער „עילוי" און דער „חפץ חיים", זענען געווען נאָענטע פריינט און באַקאַנט אין פוילן אַלס גדולים בתורה.

איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דעם שלוש־סעודות, ווען דער „עילוי" פלעגט דערלאַנגען זיין שבתדיקע הויפּט־דרשה, וועלכע האַלב ראָוונע פלעגט קומען הערן.

ער פלעגט זיך אַוועקשטעלן אויף אַן הויך בענקל, כדי מען זאָל אים קענען זעען און פּערל פלעגט פליסן פון זיין מויל במשך אַ שעה; דערנאָך אַ קלענערע דרשה, נאָר פאַר די תלמידים, ביי דער „מלווה־מלכה".

די טיפע, איידעלע און גייסטיקע עפּיזאָדן באַרייכן די נשמות פון די יונגע תלמידים אויפן גאַנצן לעבן.

ווען איך בין געקומען צוריק קיין ראָזשישטש, בין איך געווען אַ פאַרברענטער חסיד. איך בין נישט געשטאַנען אין די ד׳ אמות פון אַ מיידל...

נייע ווינטן

אָבער נישט לאַנג האָט עס געדויערט. דיאַמאַנדשטיין ע"ה איז געוואָרן מיין לערער און אַרונטער זענען די פּאות מיט אַלע זיבן זאַכן...

נייע ווינטן האָבן שוין דאַן געבלאָזן. אַ דאַנק די לערער שמעון בינדער, ישראל חיים זיניוק און דיכטער, איז די „תרבות־שולע געוואָרן מיין קולטורעלע היים. איך געדענק דעם כאָר, וואָס מיר האָבן געשאַפן ביי ברײַנדל וואַקסמאַן אין הויז און מיט לידער און געזאַנג פלעגן מיר שטאַרקן אונדזער אמונה אין ציון.

ווען אברך איז געקומען פון קאָוועל אונדז אָרגאַניזירן, איז געשאַפן געוואָרן דער „החלוץ". אַ קורצע צייט שפּעטער איז אברך געקומען דאָס צווייטע מאָל קיין ראָזשישטש און געבעטן פרייוויליקע חלוצים צו פאָרן אויף הכשרה — איך בין געווען דער ערשטער...

הכשרה אין דאמבראוויץ

איך בין געקומען קיין דאָמבראָוויץ, נעבן סאַרנע אין פּאָליעסיע, אין אַ קאַלטע ווינטער־נאַכט אין דעצעמבער 1928. עס האָבן מיך אויפגענומען 6 בחורות און 7 בחורים. מיר האָבן אַלע געוווינט צוזאַמען אין צוויי צימערן אין אַ גוייש שטיבל.

דער קיבוץ איז געווען אַ נייע פּלוגה פון קלאָסאָוו אונטער דער אָנפירערשאַפט פון מהרש"ק (לוטן מיסטער פון הקיבוץ המאוחד אין ארץ־ישראל). אַלע 13 בחורים

חברים געזעגענען זיך מיט בערל געלערשטיין פאַר זיין אַוועקפאָרן קיין אַמעריקע. שטייען פון רעכטס אויף לינקס: משה געלער, שלמה שפּיגעל פופה שמויש, בערל געלערשטיין, יצחק זיסקינד; זיצן: יהודית קאנדעל, משה פלאש און שושנה בירמאַן.

„איך אַליין האָב געזען ווי דוד געלערשטיין, נישט רעכענענדיק זיך מיט דער סכנה פון גיין פאַרטיידיקן אַ „בורזשוי", איז געקומען צו די פירער פון שטעטל און זיי דערקלערט, אַז זאַפּאָלסקי איז טאַקע געווען אַ גוט־באַ־זיצער, אָבער ער האָט זיך זייער גוט באַצויגן צו מענטשן און באַזונדערס צו יידן, וועלכע זענען געווען גערודפט דורך דער פּוילישער מאַכט. באַזונדערס האָט ער זיך גוט און אָנשטענדיק באַצויגן צו זיינע אַרבעטער, וואָס האָבן ביי אים געאַרבעט, אָן אונטערשייד פון זייער נאַציאָנאַליטעט.

„אים דאַרף מען נישט זען ווי אַ בורזשוי, — האָט געטענהט דער „פּראָלעטאַריער" געלערשטיין — וועלכן מען דאַרף האַלטן אין תפיסה."

די סאָוויעטן האָבן זיך ערנסט און מיט צוטרוי באַצויגן צו ר׳ דודס ווערטער און נאָך אַ געוויסן ישוב־הדעת האָט מען זאַ־פּאָלסקין באַפרייט פון דער תפיסה. דאָס איז געקומען אַדאַנק דוד געלערשטיינס אינ־טערווענץ. ווען זאַפּאָלסקי איז אַרויס פון תפיסה איז ר׳ דוד געווען נישט ווייניקער גליקלעך ווי דער באַפרייטער זאַפּאָלסקי. איך האָב געזען ביידע אַרויסגיין פון דער תפיסה. ר׳ דוד האָט געהאַט די באַפרידיקונג, וואָס אים איז געלונגען אַרויסראַטעווען פון געפענגעניש אַ פּוילישן פריינט, וואָס האָט טובות געטאָן זיינער צייט פיל יידן און דערמיט אים אָפּגעצאָלט אַ חסד, וואָס ער האָט כשר פאַרדינט.

פאַרטייאישע דיסקוסיעס

ער האָט געהאַט פינף זין און צוויי טעכטער. די זין האָבן געהייסן נחום, בערל, יאָסל, הערשל און לייבל. בערל, יאָסל און לייבל האָבן געלערנט אין דער ישיבה און אין „תרבות". זיין פרוי האָט געפירט אַ באַקאַליי קרעמל,

אין הכשרה־קיבוץ דאָמבראָוועץ אין 1939: שושנה חזן, אהרן בינדער, נפתלי זיניוק (אַלע אין ישראל) און בערל געלערשטיין.

וואָס האָט זיך געפונען אין פראָנט פון זייער הויז אויף דער שפּיטאַלנע גאַס. אין געשעפט האָבן איר געהאָלפן די טעכטער. זיי האָבן זיך מפרנס געווען בכבוד און די קינדער זענען שיין געוואַקסן און האָבן זיך גוט אַנטוויקלט. אַזוי ווי אין אַלע ברייט־פאַרצווייגטע משפחות, האָבן זיך אויך ביי ר׳ דודן געטיילט די זין לויט זייער פאַרטייאישע אָנגעהעריקייט. ס׳איז נאַטירלעך, אַז די זין האָבן צווישן זיך געפירט לעבהאַפטע דיסקוסיעס און נישט איינמאָל איז צווישן זיי אויף דעם פּאָליטישן באָדן אויסגעבראָכן שאַרפע וויכוחים און חילוקי־דעות. בערל האָט געהערט צום „החלוץ", נחום צו „ברית החייל", יאָסל צום „בית״ר" און לייבעלע צום „השומר־הצעיר".

די געלערשטיינס זענען געווען פאַרמישט אין אַלע ענינים פון יידישן לעבן אין שטאָט און זעלטן ווען האָט פּאַסירט אַז אַדורכגייענדיק די הויפּט־גאַס, האָסטו נישט באַגעגנט עמעצן פון די געלערשטיינס.

בערל

בערל האָט געהאַט אַ שאַרפן מוח און האָט זיך אויסגעצייכנט אין לערנען אין דער ישיבה, אַלס תלמיד פון ר׳ שלמה ז״ץ אין דער עלטסטער כיתה. אין זיין גרויסע באַגייסטערונג איז ער געפאָרן פאַרזעצן לערנען אין דער ראָוונער ישיבה ווו ער האָט געלערנט אַ געוויסע צייט. שפּעטער האָט ער פאַרלאָזן די ישיבות און האָט זיך אָנגעשלאָסן צום „החלוץ", און אַרויס אויף הכשרה אין אַ קיבוץ אין דאָמבראָוויץ.

און בחורות זענען געקומען מיט צוויי וואָכן פריער קיין דאָמבראָוויץ, פון קלאָסאָוו. זיי האָבן געאַרבעט אין אַ שטיין־האַקעריי און זענען שוין געווען פיל מאָנאַטן אויף הכשרה.

בראש איז געשטאַנען דער חבר גורפינקל (וועמען איך בין געפאָרן זען בעת מיין ערשטן באַזוך אין ישראל אין 1961). איך בין געווען דער ערשטער נייער חבר דאָרט. מיר האָבן געאַרבעט אין אַ טאַרטאַק, צוויי און אַ האַלב מייל פון דאָמבראָוויץ. דער טאַרטאַק האָט געהערט צו דייטשישע יאהודים, וועלכן זענען אגב־אורחא געווען פריינדלעך צו אונדז און צו אונדזער אידעאַל...

עס האָבן דאָרט געאַרבעט אַן ערך טויזנט מענטשן, 3 שיכטן אין מעת־לעת — בייטאָג און ביינאַכט. אונדזער אויפגאַבע איז געווען פאַרגרעסערן דעם קיבוץ. דאָס האָט געהייסן צונעמען אַרבעטספּלעצער פון די גויים. דאָס איז אָנגעקומען מיט בלוט און שווייס...

איך בין דאַן אַלט געווען 18 מיט אַ האַלב יאָר. קיין זאַך איז מיר נישט געשטאַנען אין וועג. ווען איך פלעג בלויז איין וואָך זיין אַ העלפער ביי אַ גוי אויף אַ געוויסער מאַשין, פלעג איך זיך צוקוקן ווי ער אַרבעט און שנעל ווערן אַ באַלעבאָס איבער דער מאַשין.

באַלד פלעג איך נעמען אַ נייעם בחור אויסלערנען אים די אַרבעט. אַזוי אַרום פלעגן מיר פאַרנעמען מער אַרבעטס־פּלעצער. ווען איך בין אַוועקגעפאָרן פון קיבוץ אין יוני 1930, זענען מיר געווען עטלעכע הונדערט בחורים און בחורות. דער גרעסטער קיבוץ אין וואָלין און פּאָלעסיע.

דאָס טאָגטעגלעכע לעבן איז געווען אָרעם און שווער, אָבער עס האָט אונדז, יונגוואַרג, געלערנט צו לעבן צוזאַמען, טיילן זיך מיט אונדזער ברויט און זיין זעלבשטענדיק. עס וואָלט פאַרנומען צו פיל צייט צו באַשרייבן די דערפאַרונגען פון מער ווי אַ יאָר מיט אַ האַלב פון לעבן אין קיבוץ.

די אַרבעט איז געווען מאָנאָטאָניש און איבער די כוחות. דאָס געהאַלט איז געווען זייער ווייניק און דאָס איז געווען די הויפּט־סיבה, וואָס די בעלי־בתים פון טאַרטאַק זענען נישט געווען קעגן אונדזער אַרבעט. מיר פלעגן קריגן באַצאָלט ווייניקער ווי די אַנדערע אַרבעטער.

ר׳ דוד געלערשטיין און הויזגעזונט

דאָס עסן איז געווען בצמצים: ברויט, הערינג, קאַרטאָפלעס און איין מאָל אַ וואָך, זונטיק פרי ציבעלעס געבראָטן אין פעטס. דאָס איז געווען אַ „לאַקאָויקע", אַ מאכל אויף וועלכן מ'פלעגט אַ גאַנצע וואָך וואַרטן...

מיר זענען געווען אַ צונויפֿקום פון קינדער פון גאַנץ פוילן. פון פאַרשידענע היימען און פאַרשידענע מנהגים און אַקצענטן, דאַריבער איז דער נוסח געווען אַממערסטן עברית. עס זענען געווען פאַרשידענע אידעאָלאָגיעס ווי החלוץ, גורדוניה, פועלי־ציון, השומר הצעיר, ווי אויך לינקע פועלי־ציון.

דאָס קולטורעלע לעבן און די אסיפות זענען געווען אינטערעסאַנט. מיר פלעגן אַרומרעדן אַלע פּראָבלעמען און ספּעציעל וועגן סערטיפיקאַטן צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. יעדעס יאָר פלעגן מיר קלויבן אַ נייעם ועד.

דער הייסער אידעאַליזם און יוגנט־ברען האָבן באַזיגט אַלע שוועריקייטן. אַ לידל און אַ הורה — און מען האָט פאַרגעסן אין עסן...

פרילינג 1930 האָבן מיר געהאַט ביי אונדז אין קיבוץ אַ „פגישת קיבוצי ווֹלין ופּול־סיה", צו וועלכער ס'זענען געקומען דעלעגאַציעס פון אַלע קיבוצים אין פוילן, ווי אויך אָנפירער פון דער הסתדרות אין ארץ־ישראל. אַ חוץ בן־גוריון, ס'זענען געקומען צמח, לוויט, לויטן, פינסקי מיט טבנקין בראש, וועלכער איז געשלאָפן מיט מיר אין איין בעט.

מיר האָבן געמוזט מאַכן פלאַץ פאַר אַלע געסט, טיילן זיך אַפילו מיט די בעטן. די פגישה האָט געדויערט פינף טעג. רעפעראַטן, לעקציעס, דיסקוסיעס — זייער אַן אינטערעסאַנטע אימפּרעזע. יעדער איינער האָט גענאָסן דערפון. ס'איז געווען אַ גרויס דערפאָלג.

צוריק אין שטעטל

שפּעטער בן איך אַהיימגעפאָרן כדי צו וואַרטן אויף מיין סערטיפיקאַט, צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. איך בין אַוועקגעפאָרן אין קיבוץ אַ ייִנגל און אַהיימגעקומען אַ מאַן, מיט אַסאַך דערפאַרונג און זעלבסשטענדיקייט, גרייט צו טרעפן דאָס לעבן פנים־אל־פנים, וואָס עס זאָל נישט זיין... אָבער דאָס לעבן אין ראָזשישטש האָט שוין דאַן געהאַט פאַר מיר אַן אַנדער פנים.

דער מועדון „החלוץ" אין ראָזשישטש איז דאַמאָלט געווען ביי גערען אין שטוב, אונטער דער קלייט. ס'איז געווען אַסאַך מיטגלידער. איך האָב דאַן געשאַפן דעם „החלוץ־הצעיר" און געהאָלפן שאַפן „פועלי־ציון" און „השומר־הצעיר".

חברים געזעגענען זיך מיט בערל געלערשטיין פאַר זיין אָפפאָר קיין אַמעריקע.

שושנה חזן (זילבער), וועלכע איז אויך געווען אויף הכשרה אין דאַמבראָוויץ, דער־ציילט, אַז ווען בערל איז געקומען אין קיבוץ, האָט זיך דאָרט געענדערט די פיינט־לעכע באַציאונג פון די גוייִשע אַרבעטער צו די חלוצים. פריער האָבן זיי אָפּגעלאַכט פון די יידן, אַז זיי זענען נישט געווינט און נישט צוגעפאַסט צו שווערער פיזישער אַר־בעט. דער עיקר האָבן זיי דערקוטשעט די מיידלעך. ווען בערל איז געקומען, האָבן די גויים געזען אַז ער האָט אי אַ מוח און אויך כוח... און זיי האָבן זיך באַלד אָפּגעטראָגן.

אויך אין שטעטל האָט מען געוווּסט, אַז ביי נחום און בערל געלערשטיין, איז פאַראַן אַ „שטאַרקע האַנט". טראָץ דעם, וואָס זיי האָבן זעלטן זיך באַנוצט מיט זייער כוח, האָט מען זיך געקענט „פאַרלאָזן" אויף זיי בעת אַ געשלעג. די חברים פון „ה־חלוץ" האָבן זיך געשטיצט אויף בערל, און די אָנהענגער פון „בית"ר" אויף נחום...

ס'האָבן אויך געוווּסט די „שקצים" פון הינטער דער שטאָט, אַז יידן זענען נישט הפקר און אַז ס'איז דאָ ווער ס'זאָל ענט־פערן די כוליגאַנעס...

דער גורל האָט געבראַכט בערלען צו די ברעגן פון „האדסאָן", קיין ניו־יאָרק, און נישט צו די ברעגן פון „ירדן"... ער קומט קיין ישראל גאַנץ אָפט, אינטערעסירט זיך מיט אַלע ענינים און טעטיקייט פון בית־רוז'ישץ'. ער שטייט אין אַ שטענדיקער פאַר־בינדונג מיטן קאָמיטעט פון אונדזער ארגון אין ישראל און ער שטיצט סטאַביל יעדע טעטיקייט אויפן געביט פון סאָציאַלער הילף, ווי מעות־חיטין אויף פסח א.א.וו.

בערלס, אָדער ווי מען רופט אים אין אַמעריקע — באָב, גאַנצער חלום איז געווען נאָכן קומען קיין אַמעריקע זיך באַפעסטיקן עקאָנאָמיש און אַראָפּברענגען זיין משפחה צו אים. אָבער דער גורל האָט געוואָלט אַנדערש... ער איז איבערגעבליבן איינער פון זיין גרויסער משפחה און ער פילט זיין חוב צו פאַראייביקן זיינע עלטערן, שוועסטער און ברידער דורך מעשים טובים, פאַר די אָפּ־שטאַמיקע פון ראָזשישטש.

ער האָט עס אָרגאַניזירט דעם ראָזשיש־טשער קאָמיטעט אין ניו־יאָרק, געווען זיין פּאָרזיצער אין משך פון פיל יאָרן. איצט איז ער דער ערן־פּאָרזיצער פון קאָמיטעט. אַ ראָזשישטשער ייד, וועלכער קומט קיין אַמעריקע און באַב דערוויסט זיך וועגן אים, איז ער זיך מיט אים מטפל ווי מיט אַן אייגענעם ברודער...

זיין הויז איז אַ מין אכסניה פאַר די ראָזשישטשער און ער איז מקיים די מצוה פון הכנסת־אורחים לויט די בעסטע ראָ־זשישטשער טראַדיציע.

אבנר שרון

זכרונות פון אונדזער שטעטל

די יידישע ליטעראַטור האָט ממש באַזונגען די יידישע שיינקייט, די רייכע טראַדיציע און די פּראַכטפולע טיפּן פון קליינעם שטעטל.

דאַס לעבן אין שטעטל איז געווען אַרומגענומען מיט עפּעס אַ משפחהדיקער וואַרעמקייט: איינער דעם צווייטן האָט געקענט דורך און דורך, ממש געוווּסט וואָס עס קאָכט זיך ביים צווייטן אין טעפּל.

גערופן האָט איינער דעם צווייטן מיט אַ צוגאָב־נאָמען פון זיין פאָטער, אָדער גאָר סתם אַ צונאָמען, ווייל אַנדערש האָט מען נישט געוווּסט וועגן וועמען עס רעדט זיך... די צונעמען זענען געווען פאַרשידענע, ווי, למשל: איצי מאיר מאַטעלס, זייזי מיטן פּויק, יאשקע פּאַדאוואַי, רחל פון די ראַדענעס, רחל די שוואַרצע, פּעטקע מיט דער טרובע, איציק מיט די באַבקעס, אברהם קאָלטשאַק (דער היטלמאַכער) — דער לץ פון שטעטל און אַסאַך אַנדערע צונעמען.

דער מאַרק איז געווען אינמיטן שטאָט. ער האָט געטיילט די שטאָט אין פיר זייטן און איז געווען אַרומגענומען מיט זייטיקע געסלעך. פון איין זייט פון מאַרק איז געווען דער באַרג („מיטן באָק"), וואָס האָט געפירט צום בית־הקברות און צום דאָרף טאָפּילנע; אויף דער צווייטער זייט איז געווען דער פירטל זשאליבאָוו און די באַן־סטאַציע; רעכטס פון מאַרק (צו מזרח) איז געגאַנגען דער וועג צום „אונטערן בריק" און לינקס — צום „אונטערן סטאַוואָק" און צום „הויף" (זאַפּאָלסקיס הויף).

איך געדענק, אַלס קינד, די באָמבע־גאַס, ווי שניידער און שוסטער פלעגן אַרבעטן ביז טיף אין דער נאַכט צוזינגענדיק זייערע ספּעציעלע לידער; ווייסט אויס, אַז מיט די ניגונים האָבן די דראַטווע־ציער געוואָלט אויסדרוקן דעם צער פון זייער שווער לעבן.

אין מאַרק זענען יידן, גאָרנישט קיין תל־מידי־חכמים, געזעסן אויף די בריקלעך פון די קלייטן און באַרעדט די געשעענישן פון טעגלעכן לעבן. אַנדערע יידן — עטוואָס חסידיש געשטימט — זענען געקומען אויסגעפּוצטע אין בית־מדרש און דאָרט באַהאַנדלט וועלטלעכע געשעענישן און באַמיט זיך דערביי אַראָפּוואַרפן אַלע דאגות פון טאָג־טעגלעכן קאַמף פאַר חיונה.

אַ טייל יידן האָבן געצויגן זייער חיונה פון מסחר, זייגער־מאַכעריי, היטל־מאַכעריי, בלעכעריי, זאַגאָטאָוושיקעס און אַ ריי אַנדערע מלאכות.

איך געדענק די שיינע, הערלעכע יוגנט, וועלכע האָט געזוכט איר באַפרידיקונג אין טעטיקייט פאַר די נאַציאָנאַלע ציוניסטישע אידעען. אַנדערע יוגנטלעכע האָבן זיך אַריינגעוואָרפן אין קאַמף פאַר דער „וועלט־דערלייזונג" און געשאַפן לינקע אָרגאַניזאַציעס.

אַסאַך חברה זענען שוין דאַן געווען אויף הכשרה און אַסאַך האָבן זיך געגרייט צו פאָרן. איך האָב געהאָלפן שאַפן דעם הכשרה קיבוץ אין ראָזשישטש, איבערן פערעיעזד, אין דעם אַלטן בית־יתומים.

דער בית"ר האָט אונדז נאָכגעטאָן. מיר פלעגן קאָנקורירן מיט זיי אין אַרבעט, ווי האַקן האָלץ א.א.וו. זיי האָבן, אַפילו, געבראַכט קיין ראָזשישטש שטאַרקע פון לוצק; עס האָט זיי געהאָלפן ווי אַ טויטן באַנקעס...

אַרום דעם נייעם בנין פון „תרבות", וואָס מיין טאַטע מיט מיינע ברידער נחום און יאָסל האָבן געהאָלפן אויסבויען, פלעגן זיך גרופּירן אַלע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, איינאָרדנען לעקציעס, רעפעראַטן און אַראָפּרייסן רעפעראַטן פון קעגנער...

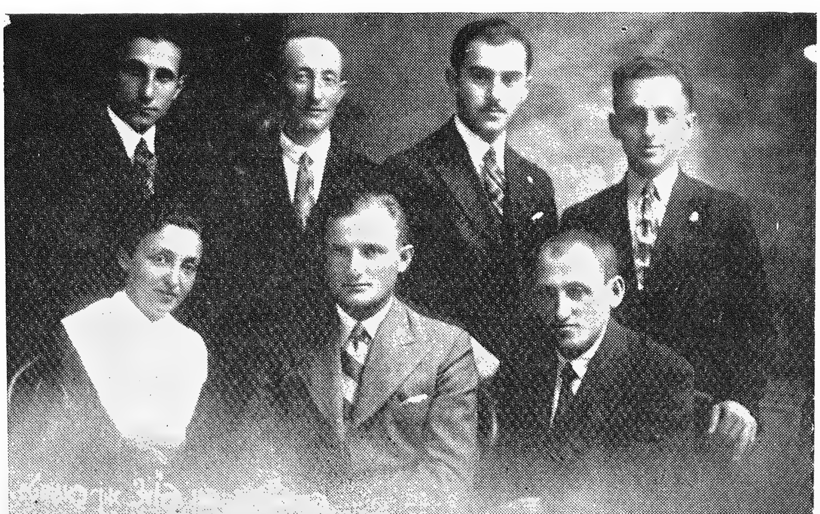
איך בין געווען אַקטיוו מיטן גאַנצן לייב און לעבן. געהאָלפן וויפל איך האָב נאָר געקענט; געהאָלפן חברה פאָרן אויף הכשרה, האַקן האָלץ, פאַרטיידיקן דעם קיבוץ א.א.וו.

ווען איך בין געווען אין דאָמבראָוויץ אויף הכשרה, זענען געקומען צו מיר אין קיבוץ, פון ראָזשישטשער „החלוץ", שושנה חזן, נפתלי זיניוק און אהרן בינדער. זיי לעבן איצט אַלע אין ישראל.

די לאַגע אין פּוילן איז געוואָרן ערגער און ערגער. די שונאי־ישראל האָבן אויפגעהויבן זייערע קעפּ, נאָכן מוסטער פון היטלערס נאַציס. אין די גרעסערע שטעט פלעגן זיי רעדן אָפן אויף בענקלעך, אין די גאַסן, וועגן „סוואָי דאָ סוואָגאָ" און „זשידזי דאָ פּאַלעסטיני". עס האָבן זיך געעפנט אַנטיסעמיטישע קלייטן צו קאָנקורירן מיט די יידישע.

אין 1933, ווען היטלער איז געוואָרן רייכס־קאַנצלער, איז שוין געוואָרן אַ סכנה פאַר אַ ייד אין שטעטל צו גיין אַליין אין גאַס ביינאַכט, נאָך צוועלף אַזייגער, ווען דעקעלבוימס עלעקטרי פלעג זיך אויסלעשן.

מ'האָט געדאַרפט שפּאַלטן גוישע קעפּ צו פאַרטיידיקן יידן. ס'איז געווען אונדזער חוב, אין וועלכן איך האָב מיך, פאַרשטענדלעך, אַקטיוו באַטייליקט. די שטימונג ביי יידן איז געווען אַ דערדריקטע, דער וואָלקן איז שוין געווען איבער די קעפּ. ווער עס האָט געקענט איז געלאָפן ווו ס'איז געווען אַ טיר אָפן — ארץ־ישראל, קאַנאַדע, בראַזיל, אַרגענטינע און אַמעריקע.

די אָנפירערשאַפט פון פועלי־ציון אין ראָזשישטש: שטייען פון רעכטס — הערשל קיבריק, שימשל ווידרע, שמואל־יוסל עקבער און הערשל פריגל; זיצן: גורפינקל, בערל געלערשטיין און מאַניע בעקער.

איך קום קיין אמעריקע

איך בין איינער פון די, וועלכע זענען דורכן שיקזאַל אַוועק קיין אַמעריקע.

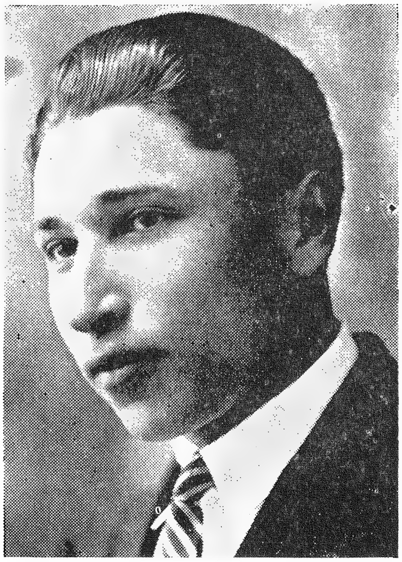
אין יאָר 1933 האָט אַן אַמעריקאַנער מיידל פון ניו־יאָרק, וואָס איז יעצט מיין ליבע פרוי דאָרע, באַזוכט איר פעטער ר׳ ישעיהו קאָרען ע״ה. מיר האָבן זיך באַקענט, געפעלן און חתונה געהאַט.

איך בין געקומען קיין אַמעריקע דעם 11־טן סעפטעמבער 1934, ערב יום־כיפור, פונקט צום שלאָגן כפרות. אַ פרעמד לאַנד, אַ פרעמדע שפראַך. איך האָב אָנגעהויבן אַרבעטן ביי מיין ווייבס ברודער, אין די גענוצט־מעטאַל ביזנעס. פינף יאָר שפּעטער, בין איך אַריין אין ביזנעס פאַר זיך אַליין.

די אַרבעט איז געווען „עבודת־פרך". אַ דאַנק גאָט, איך האָב נישט וואָס צו זינדיקן. גאָט איז געווען גוט צו מיר, איך האָב געהאַט דערפאָלג. איך לעב אַן אינטערעסאַנט לעבן.

צוויי דריטל פון מיין לעבן האָב איך געלעבט אין אַמעריקע, אָבער מיינע טיפסטע געפילן פאַרן עבר געהערן דעם שטעטל און דער פאַרלוירענער משפחה. מיינע שטאַרקסטע געפילן פאַר דער צוקונפט געהערן צו ישראל.

נאום דב בר׳ דוד בר׳ צבי ביינ־יש גלרשטיין.

יוסף פיזנהאָלץ

ס׳זענען געווען קולטור־קרייזן, דראַמאַטישע קרייזן א.א.וו. דער קאַמף איז געווען אַ ביטערער און דאָך האָט געהערשט אַ האַרמאָניש צוזאַמענלעבן פון אַלע שיכטן, טראָץ זייערע פאַרשידענע וועלט־אַנשויאונגען.

אַ גרויסע באַדייטונג פאַר אונדזער שטעטל האָט געהאַט די גרינדונג פון דער יידישער פאַלקס־שולע נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין דער דאָזיקער שולע האָבן זיך אַקטיוו באַטייליקט די לינקע „פועלי־ציון" און דער „בונד".

דער גרינדער פון דער פאָלקס־שולע איז געווען נחמן סוסעל, וועלכער האָט צוזאַמען מיט זיין פרוי רחל, די לערערין, מיט ליבע אין פאַרשטענדניש דערצויגן די שטעטלדיקע יידישע יוגנט.

אויך דער דראמאטישער קרייז האָט זיך באַטייליקט אין דער אַנטוויקלונג פון קולטורעלן ניוואָ פון דער יוגנט אין שטעטל. דער קרייז פלעגט אויספירן, מיט גרויס דערפאָלג, יידישע דראַמאַטישע ווערק.

מיין ברודער, יוסף פיזנהאָלץ, איז געווען טעטיק סיי אין דער פאָלקס־שולע און סיי אין דראַמאַטישן קרייז. ער איז געווען אַ שטילער און באַשיידענער מענטש. זיין גאַנץ לעבן געווען אַ גרויסער אידעאַליסט אין זיין גאַנצע פרייע צייט געווידמעט דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן. איבערהויפּט איז ער געווען טעטיק אין האַנטווערקער פאַריין און אין זיין באַנק.

ער איז געווען אַ פאָלקס־מענטש און אַן איבערגעגעבענער פריינט צו זיינע חברים. ער איז אומגעקומען זייער טראַגיש אין די ערשטע טעג פון דער דייטשער אָקופּאַציע.

שרה פיזנהאָלץ־טורקעלטאוב

שרה (סוניא) פיזנהאָלץ־טורקלטאוב בעת אַ קבלת־פנים פאַר אורחים פון חוץ־לארץ אין בית־ראַזשישטש.

בעלי־עגלות אין שטעטל

משה געלער און צבי אורן

זיי זענען געווען ווי אַ באַזונדער „שבט" אין שטעטל: געזונטע, רעדעוודיקע און נאָכמער: לאַכנדיקע. זייער קאָנצענטראַציע־פּונקט איז געווען נעבן לייזער זאַגאַטאָווסקיס (שפּיראָס) קלייט, אַנטקעגן מאַרק.

אָט שטייט דער הויכער און פעסטער גדליה־ברוך, און נעבן אים נאָך עטלעכע פעסטע בעלי־עגלות, אָנגעטאָן אין בורקעס. אינמיטן רעדל שטייט בענצי (בן־ציון) און דרשנט, מיט ריכטיקע און פאַרדרייטע פסוקים פון תהילים און סידור, פּונקט ווי טוביה־דער־מילכיקער; דער עולם לאַכט פון גרויס הנאה און דאָס געלעכטער הילכט אָפּ אין דער לופט פון מאַרק.

זומער טראָגן זיי פאַרלאַטעטע שטיוול באַשמירט אין טראָן; ווינטער־צייט אַרומגעוויקלט אין אָניטשעס, אָדער אין וואַלענקעס, שטייען זיי אין פראָסט און קלאַפּן מיט די לאַנגע הענט אין די פּלייצעס כדי צו דערוואַרעמען די נשמה...

זיי זענען ווייט פון צו זיין עשירים, מען אַרבעט שווער אַ גאַנצע וואָך, פון פרי ביז נאַכט, און ס׳קלעקט קוים אויף אַן אָרעם לעבן — אויסצוהאַלטן אַ שטוב, אַן אַ פּאָל און מיט אַ רינענדיקן דאַך, ווו ס׳וואַרט אַ ווייב מיט 4—5 קינדערלעך. זייער גרעסטער ווונטש איז אַהיימצוברענגען חלות, פלייש און פיש אויף שבת; זיי חלומען אויך וועגן נייע שיך און בגדים פאַר די קינדער אויף יום־טוב, נאָר דער חלום ווערט קיינמאָל נישט פאַרווירקלעכט...

זייערע השגות זענען אַזוי באַשיידן, אַז זיי האָבן נישט געוואַגט, און אַפילו געשעמט זיך, פאַרלאַנגען אַ געהעריקן אָפּצאָל פאַר זייער שווערער אַרבעט. דער בעל־עגלה האָט קודם־כל געזאָרגט, אַז זיין פערד זאָל באַקומען זיין „אָבריק", דערנאָך האָט ער געזאָרגט פאַר זיין הויזגעזונט, און צום סוף איז געקומען זיין ריי.

אָבער טראָץ זיין שווער און ביטער לעבן איז ער געווען אַ שמח בחלקו, און קיינער אין שטעטל האָט נישט געלאַכט אַזוי האַרציק ווי די בעלי־עגלות, ווי זיי וואָלטן געזאָגט: „אמת, מיר האָבן טאַקע נישט קיין געלט, אָבער מיר האָבן לעבנס־פרייד מער ווי אַלע אַנדערע!" זיי האָבן געלאַכט פון די גבירים, פון די „שיינע" און „איידעלע" יידן; זיי האָבן געוואוסט אַלע סודות און פאַנאַנדערגעטראָגן אַלע רכילות אין שטעטל, און אַפילו צוגעגעבן זייערע אייגענע ווערסיעס...

שבת און יום־טוב

ערב־שבת און ערב יום־טוב איז דער בעל־עגלה געוואָרן אַן אַנדערער מענטש. נאָכדעם ווי ער האָט אין מרחץ אַראָפּגעשאָבן פון זיין הויט די שמוץ פון אַ גאַנצע וואָך און אויסגעקעמט זיינע האָר און באָרד — האָט ער אָנגעטאָן זיין אַלטע שבתדיקע קאַפּאָטע, און אַוועק אין דער גרויסער שול. דאָרט איז פאַר זיי געווען באַשטימט אַ ספּעציעל ווינקל, ווו זיי האָבן געקענט דאַווענען און רעדן, נישט שטערנדיק די אַנדערע מתפללים. זיין עונג־שבת איז געווען אַ דאָפּלער, ווייל ער האָט געוווּסט אַז נישט ער אַליין, נאָר אויך זיין פערד רוט און נעמט אָן פרישע כוחות אויף דער צווייטער וואָך.

יעדער בעל־עגלה און זיין תחום

די בעלי־עגלות פון די לאַסט־וועגענער האָבן באַזאָרגט דאָס גאַנצע שטעטל מיט שפּייז און בגדים. זיי האָבן געפירט פולע וועגענער מיט תבואה פון די שפּייכלער צו דער באַן. זיי האָבן אָנגעלאָדן מער ווי אַ טאָן אויף איין וואָגן. אַ זעקל ווייץ אָדער קאָרן פון 50

באַלעגאַלעס

מעכל בעל־עגלה איז אַרויס פון דער בלאָטע

איין טאָג איז מיין שכן, מעכל קעמפער דער בעל־עגלה, אַריין אין אַ בלאָטע און די פאָדערשטע רעדער פון וואָגן זענען צעבראָכן געוואָרן.

האָט ער געשיקט אַ בריוועלע אַהיים מ׳זאָל אים ברענגען נייע רעדער. כדי מ׳זאָל וויסן וואָס פאַר אַ רעדער — האָט ער געשריבן „2 חמסנו". איז זיין ווייב געגאַנגען צום רב ר׳ משה׳לע סוויניכער איבערליינען דאָס בריוועלע. האָט ר׳ משה׳לע אויסגעטייטשט: אַז אויב זאַדנו איז די אינטערשטע, איז חמסנו די פאָדערשטע, און אַזוי איז געווען. מ׳האָט געבראַכט 2 פאָדערשטע רעדער און מעכל איז אַרויס פון בלאָטע. (זדנו, חמסנו זענען צוויי ווערטער פון דער תפילה תחנון).

דער פאַלטאָווער מיט׳ן קאָכלעפל

דער פאָלטאַווער בעל־עגלה איז אַ גאַנצן טאָג אַרומגעגאַנגען און ס׳האָט אים געקוועטשט אין פוס. באַקלאָגט ער זיך אין מאַרק, אַז עפּעס מיטאַמאָל איז זיין פוס געוואָרן גרעסער. זאָגט אים שלמה בייטש: טו אויס דעם שטיוול וועט מען זעען. טוט ער אויס דעם שטיוול און געפינט אין אים זיין ווייבס קאָכלעפל...

מירלע שאַמעס

קילאָ פליט אין זייערע הענט און אויף זייערע פלייצעס ווי אַ קינדערשפּיל... זיי צעפירן צוקער, זאַלץ, פעסלעך הערינג, קעסטלעך זייף פון קעלער, שוואַרץ און פון אַנדערע הורט־געשעפטן — אין די קלייטן. זיי פירן מעל פון די מילן פון גליקמאַן, קאַגאַן אָדער אַפילו פון קאָוועל — אין די בעקערייען, קלייטן און אַפילו אויסער דער שטאָט.

זיי האָבן געפירט פון דער באַן אַלע באַדערפעניש[ן] פון דער שטאָט וואָס זענען געקומען פון די פאַבריקן אין די גרויסע אינדוסטרי־צענטערן אין פּוילן און פון די גרויסע ווייטע שטעט: צוקער, זאַלץ, מאַנופאַקטור, גאַלאַנטעריע און אַנד.

צו אַ ספּעציעלער קלאַס, אַביסל אַ נידעריקע, האָבן געהערט די איינפערדיקע בעלי־עגלות, וואָס האָבן געפירט סחורות פון די שטאָט־שפּייכלער צו די קליינע קרעמער; צווישן זיי איז אויך געווען דער אויבערדערמאָנטער בענצי, וואָס האָט באַצירט זיינע ווערטער מיט פאַרדרייטע פּסוקים פון תהילים. צו נאָך אַ נידריקערער קלאַס האָבן געהערט די בעלי־עגלות, וואָס האָבן צוגעפירט זאַמד, ליים און ציגל צו די זיך־בויענדיקע בנינים.

דער פייטאן

אַ ספּעציעל אָרט אין די קאָמוניקאַציע־מעגלעכקייטן אין שטעטל האָט פאַרנומען דער פייטאָן. אַ גאַסט וואָס איז געקומען אין שטעטל, האָט באַלד ביים אויסשטייגן פון דער באַן זיך אָנגעטראָפן אָן די איזוואָשטשיקעס. זיי האָבן אים מיט זיינע טשעמאָדאַנעס איבערגעפירט ווו ער האָט באַדאַרפט פאַר אַ געהעריקן אָפּצאָל. די שטאָט־איינוווינער האָבן קיינמאָל נישט באַנוצט זיך מיט דעם „אַריסטאָקראַטישן" קאָמוניקאַציע־מיטל, סיידן מען האָט געמוזט איילן ברענגען אַ דאָקטאָר צו אַ שווער קראַנקן. ראָזשישטשער איינוווינער האָבן באַוויליקט גיין צו־פוס פון איין עק שטאָט צו דער אַנדערער, אַ מרחק פון 4—3 קילאָמעטער, איידער נעמען אַ דראָזשקע.

ווינטער האָבן די דראָזשקאַזשעס געביטן די דראָזשקע אויף אַ שליטן, און אָנגעהאָנגען אויפן פערדס האַלדז אַ גלעקל, וואָס האָט מבשר געווען זיין קומען.

געווען אויך דראָזשקעס, וואָס האָבן געפירט פּאַסאַזשירן אין די „ווייטע" מקומות: צוויי בעלי־עגלות, גדליה־ברוך „קאַטעדרע" און אַברהם־לייב, האָבן געפירט פּאַסאַזשירן קיין לוצק פאַר איין זלאָטע אַ פּערזאָן. דער וועג האָט געדויערט איבער צוויי שעה, צייטנווייז אין רעגן און צייטנווייז אין שניי. די ערשטע פינף קילאָמעטער, ביז קאָפּאַ־טשיווקע, זענען די פּאַסאַזשירן דורכגעגאַנגען „חיבוט הקבר": דער וועג איז געווען ברוקירט מיט גרויסע קיילעכדיקע שטיינער, וואָס האָבן אַרויסגעשאָקלט פון די מענטשן דיבעבעכעס. נאָך קאָפּאַטשיווקע איז דער וועג שוין געווען געפּלאַסטערט מיט שטיינדלעך און די פּאַסאַזשירן זענען געקומען צו זיך נאָך די שרעקלעכע טרייסלונגען וואָס זענען אַריבער איבער זיי.

אַן אַנדער בעל־עגלה, מיכל קעמפּער, האָט געפירט פּאַסאַזשירן קיין קאָוועל. יעדער בעל־עגלה האָט געהאַט זיין „ליניע" און קיינער האָט נישט גע־וואַגט אַריינדרינגען אין אַנדערנס תחום. אַ לאַנגע צייט האָט געפירט פּאַסאַזשירן קיין לוצק און צוריק די גוט־באַקאַנטע „קאַרעטע".

דער אטאבוס

די לעצטע יאָרן פאַר דער מלחמה איז דערשינען אַן אָטאָבוס, וואָס האָט געפירט פּאַסאַזשירן קיין לוצק. די נייע ליניע האָט געהערט צו מענדל פישמאַן, חיים נאַטשיטש און צו די ברידער נייערמאַן. דער אָפּצאָל איז געווען צוויי זלאָטעס אַ פּאַסאַזשיר. אָבער די בעלי־עגלות האָבן ווייטער געפירט פּאַסאַזשירן, וואָס האָבן זיך באַצויגן מיט ביטול צו די מאָדערנע קאָמוניקאַציע־מיטלען און געפילט זיך בעסער מיטן פערד און וואָגן...

די שטאט לאכט

פרילינג און האַרבסט איז דעם בעל־עגלהס לעבן געווען ספּעציעל אַ שווערער: די וועגן און די זייטיקע געסלעך זענען געווען באַדעקט מיט געדיכטע אין טיפע בלאָטעס. אָפטמאָל איז דער וואָגן פאַרזונקען אין בלאָטע און דער בעל־עגלה איז געווען געצוווּנגען אויפהייבן דעם וואָגן מיט זיינע געזונטע פלייצעס און גלייכצייטיק שמייסן דאָס פערד, ער זאָל מאַכן אַן אָנשטרענגונג און אַרויסשלעפן דעם וואָגן פון דער בלאָטע.

ר' שלמה און איטע קלימבאָרד

ר' שלמה קלימבארד

ר' שלמה קלימבאָרד איז געווען באַקאַנט אַלס אַן אָנגעזעענער בעל־בתישער ייד. ער האָט געהאַט אַ פאַבריקל פון „אָבאָדעס", — האָלצענע רייפן פון די רעדער פון די וואָגנס.

ער איז געווען דער איינציקער, וואָס האָט צוגעשטעלט „אָבאָדעס" צו די קאָוואַלעס אויפן באַרג, וואָס האָבן אויסגעשמידט די אייזערנע רייפן און אויסגעפּאַרטיקט די וועגנס פאַר טויזנטער פויערים; ער האָט אויך אַרויסגעשיקט וואַגאָנעס מיט „אָבאָדעס" אין אַנדערע שטעט.

דאָס פאַבריקל איז געווען באַזירט אויף האַנט־אַרבעט. ס'איז געווען אונטער דער „תרבות"־שולע, אויפן טייכל. דאָס קליינע געסל האָט מען טאַקע גערופן „קלימבאָרדס געסל".

זיינע זין, פּייסי און לובע, זענען געווען באַגאַבטע און פּאָפּולערע אַרטיסטן אינעם יידישן טעאַטער. זיי האָבן געווידמעט די הכנסות פון זייער שפּילן פאַר אָרעמע מענטשן און פאַר די שולעס.

די מוטער איז געווען אַ צדקת מיט אַ פריילעך פּנים און מיט אַ גוט וואָרט פאַר יעדן איינעם.

ר' שלמה איז געווען שטענדיק פול מיט הומאָר. אַ פאָלקס־מענטש, וואָס האָט ליב ליב געהאַט כאַפּן אַ שמועס מיט יעדן איינעם.

איך געדענק, אַז ער האָט געהאַט אַ ספּעציעלן, אָריגינעלן „טריק". ער פלעגט האַלטן אין קעשענע פאַרשידענע קנעפּלעך און ווען ער האָט געזען ביי דיין רעקל די קנעפּלעך, האָט ער באַלד אַרויסגעצויגן אַן ענלעך קנעפּל און אויף אַ „שוטקע" אַ ציפּ געטאָן פון דיין רעקל און דיר געוויזן, אַז ער האָט כלומרשט אַרויסגעריסן אַ קנעפּל... דערנאָך באַוווּנדערסט דו, ווי פלינק ער האָט עס געמאַכט און פון וואַנען קומען עס צוויי די זעלבע קנעפּלעך...

איך געדענק ווי ער פלעג פירן זיין אַלטן פאָטער יעדן פרייטיק אין מרחץ אַריין. אַז איך האָב אים געפרעגט: „שלמה, וואָס פירסטו זיך מיטן פאָטער?" האָט ער מיר געענטפערט:

● איינמאָל אין דער סדר־נאַכט האָבן זיך געהערט געשרייען פון מיכל בעל־עגלהס הויז. ווען די שכנים זענען צוגעלאָפן צום פענסטער האָבן זיי געזעען ווי מיכל הייבט איף דעם „סדר"־טיש מיט זיינע אַקסלען, קערט אים איבער און שרייט אויפן גאַנצן קול: „וויוֹ... וויוֹ..." ווי ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, איז ר' מיכל איינגעשלאָפן, פון גרויס מידקייט, נאָך די אַרבע כוסות, און האָט געחלומט, אַז דער וואָגן איז אַריין אין אַ טיפע בלאָטע און קען ניט אַרויס. דאָס האָט ער געפּרוווט אַרויסהייבן דעם וואָגן פון דער בלאָטע. אַבער איצט איז עס גאָר געווען דער „סדר"־טיש... דער עפּיזאָד האָט זיך שנעל צעשפּרייט אין גאַנצן שטעטל, וואָס האָט האַרציק געלאַכט פון דער געשעעניש.

● זעליק גראַוווער איז געווען אַ „רייכער" בעל־עגלה: ער האָט געהאַט אַ „טראָיקע" (אַ וואָגן געשפּאַנט אין דריי פערד), באַשעפּטיקט אָנגעשטעלטע און געוווינט אין אַ גרויס הויז. ער האָט געפירט שווערע טראַנספּאָרטן פון דער באַן. גאַנצע טעג האָט ער פאַרבראַכט אויף דער באַן־ראַמפּע.

ברוך ראָזען פון ניו־יאָרק האָט מיר דערציילט דעם פאָלגענדן עפּיזאָד: איינמאָל אין אַ זומער פאַרנאַכט, ווען מיר, מכבי־פוטבאָליסטן, האָבן פאַרענדיקט אונדזער שפּיל און געגאַנגען צו דער ראַמפּע בייטן אונדזערע בגדים, זע איך זעליק בעל־עגלה שטייט אויף איין פוס און ציט אַראָפּ דעם רעכטן שטיוול. ער שטעקט אַריין די האַנט און ציט פון דאָרט אַרויס אַ געוויכט פון אַ האַלבן קילאָ, און ער שילט זיך:

„אַ כאָליערע; אַ גאַנצן טאָג פיל איך, ווי עפּעס קיצלט מיך אין דער פּיאַטע... גיי ווייס, אַז אַ פאַרשיווער האַלבער קילאָ האָט זיך דאָרט אַריינגעשאַרט... ווער האָט עס צייט זיך אָפּצוגעבן מיט אַזעלכע נאַרישקייטן אין מיטן טאָג..."

● בעת די סיים־וואַלן האָט אַמאָל ד"ר זשיטינסקי געהאַלטן אַ פּראָפּאַגאַנדע־רעדע פון אַ באַלקאָן אַנטקעגן דעם „קעלער". ער האָט געזאָגט, אַז „סוף־כל־סוף האָבן מיר פאַליאַקן פאַרגאָסן בלוט פאַר פוילן". האָט זיך פּלוצלינג געהערט אַן אויסרוף פון אַנשל קוטניק בעל־עגלה, וואָס איז געווען צווישן דעם המון: „מי טעזש!" (ד. ה. מיר אויך!)... די בעלי־עגלות האָט מען גערופן ביי זייערע נעמען, אָדער צונעמען; אָבער מייסטנטייל האָט מען זיי גערופן פּשוט: „בעל־עגלה". אַפילו די גוים האָבן זיי גערופן מיט דעם נאָמען „באַלאַגאָלע"...

אַזוי זענען זיי, די בעלי־עגלות, געווען: געזונטע, שטאַרקע, פּשוטע און שטאָלצע יידן, מיט אַ פעסטע האַנט, ברייטע פּלייצע און אַ רייכן מענה־לשון...

אַ גרופּע יוגנטלעכע אין ראָזשישטש

פייסי קלימבאָרד און פאַמיליע

„דאָס טו איך, כדי צו זיין אַ ביישפּיל פאַר מיינע קינדער, זיי זאָלן אויך מקיים זיין כיבוד אב ואם".

פון דער גרויסער משפּחה איז לעבן גע־בליבן זיין זון משה, וועלכער איז אַנט־לאָפן קיין רוסלאַנד און באַלד נאָך דער מלחמה געקומען קיין ישראל.

טייוול (טוביה) שוחט

בנימין (מוניה) קלימבארד.

שמואל דיאמאנדשטיין

ברוך רוזן, ניו־יאָרק

קליין און גרויס, אַלט און יונג, אַלע האָבן געוווּסט ווער איז שמואל דיאַמאַנדשטיין. ס׳איז אָבער אויך אמת, אַז אַ גרויסע מערהייט ראָזשישטשער יידן, אפילו וויסנדיק אַז ער איז ניט געווען קיין געבוירענער ראָזשישטשער, האָט קיינמאָל ניט געוווּסט ווען, פון וואַנען און נאָכוואָס איז שמואל דיאַמאַנדשטיין געקומען קיין ראָזשישטש.

אַלס איינער פון זיינע עלטסטע תלמידים, וואָס קען ענטפערן אויף די פראַגן, פיל איך אַ מאָראַלישע פליכט אַזוי צו טאָן און אויפדעקן אַן אומבאַוווּסט קאַפּיטל פון זיין לעבן.

היימלאָזע פון פינסק

אין אַ טריבן פרימאָרגן, אין מערץ 1916, האָט אונדזער צוג, דער אַזויגערופענער 17־טער עשאַלאָן, מיט 900 היימלאָזע פון פינסק, זיך אָפּגעשטעלט אין אַ שטעטל אין קאָנגרעס־פוילן מיטן נאָמען אָסטראָלענקע ביים טייך נאַרעוו. דייטשע סאָלדאַטן האָבן אונדז צופוס געטריבן צו די אַלטע רוסישע קאַזאַרמעס און האָבן אונדז דאָרט באַזעצט.

עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען אונדז מודיע געווען, אַז אויב מיר ווילן האָבן מצות אויף פסח, מוזן מיר גיין 3 קילאָמעטער קיין אָסטראָלענקע און דאָרט זיך רעגיסטרירן ביים יידישן הילפס־קאָמיטעט.

ביים רעגיסטרירן זיך האָט מיין פאָטער ע״ה זיך באַפריינדעט מיטן סעקרעטאַר פון דעם הילפס־קאָמיטעט און באַלד האָט ער אונדז באַזוכט אין די קאַזאַרמעס און שפּעטער אין אונדזער פריוואַטע וווינונג אין שטעטל. דעם נייעם פריינטס נאָמען איז געווען: שמואל דיאַמאַנדשטיין. געשטאַמט האָט ער פון לאָמזשע, 35 קילאָמעטער פון אָסטראָלענקע. ער איז געווען דער זון פון ר׳ לייזער דיאַמאַנדשטיין, אַ לאָטעריע־קאָלעקטאָר.

דיאַמאַנדשטיינס קורס פון פויליש. אין בילד: צ. נאטשיטש, ר. טיקטינער, פאלישוק, מ. שווארצבלאַט, ס. גאָלדבערג, א. מארמור, ש. וואליק און מ. רובינשטיין.

שמואל דיאמאנדשטיין

שמואל דיאַמאַנדשטיין איז אָנגעקומען קיין ראַזשישטש אין די ערשטע יאָרן פון דער פוילישער מאַכט און איז גיך געוואָרן פאָפּולער אַלס אויסגעצייכנטער לערער פון דער פוילישער שפּראַך. ער האָט געלערנט פריוואַט מיט קליינע גרופּעס תלמידים די פוילישע גראַמאַטיק און ליטעראַטור, וועלכע איז נישט געווען באַקאַנט בכלל אין שטעטל.

ער איז גערן אָנגענומען געוואָרן אין דער יידיש־ציוניסטישער געזעלשאַפט און אַדאַנק זיינע אָראַטאָרישע פעאיקייטן און גרונטלעכע קענטעניש פון דער פוילישער שפּראַך, האָט ער זיך גיך דערוואָרבן אַ גוטע פּאָזיציע ביי די פאָרשטייער פון דער פוילישער רעגירונג און די יידן האָבן אין אים געזען אַ בכבודיקן רעפּרעזענטאַנט פון דער יידישער קהילה.

ס׳דערמאָנט זיך מיר, ווי אַזוי דיאַמאַנד־שטיין האָט געהאַלטן אַ רעדע פאַר אַ גרויסן עולם אין פוילישן נאַציאָנאַלן יום־טוב דעם 3־טן מאַי. יידן און נישט־יידן זענען געקומען פונדערווייטנס, פון שטעטלעך און דערפער. זיין רעדע, געהאַלטן אין אַ שיינער, רייכער פוי־לישער שפּראַך מיט זיין שטאַרקער און קלאָ־רער שטים איז געווען שענער און אינטערע־סאַנטער פון אַלע רעדעס פון די אָפיציעלע פאָרשטייער פון דער פוילישער רעגירונג.

די יידישע געזעלשאַפטלעכע טוער, וועלכע האָבן נישט געקענט פויליש, האָבן זיך גע־פרייט וואָס אין שטעטל געפינט זיך אַ מענטש וועלכער רעפּרעזענטירט מיט כבוד דעם יידישן אינטערעס. ער פלעגט מיט דער־פאָלג אַרויסטרעטן מיט רעדעס ערב די וואַלן צום סיים און צום שטאָט־ראַט אין נאָמען פון די ציוניסטן, וועלכע האָבן אים מקרב געווען און אויסגעקליבן אַלס ווי־צע־פאָרזיצער פון שטאָט־ראַט.

ער איז אויך געווען טעטיק אין קאָמיסיעס פון בית־יתומים און אין דער רעוויזיאָניס־טישער באַוועגונג. איז ער באַשטימט געוואָרן אַלס קאָמענדאַנט פון „ברית־החייל״.

ווען ס׳זענען אַריין די סאָוויעטן קיין ראָ־זשישטש, אין סעפּטעמבער 1939, איז ער געווען געצוווּנגען צו אַנטלויפן קיין קאָלק, ווייל די קאָמוניסטן האָבן אים באַטראַכט אַלס אַ געפערלעכן פּאָליטישן קעגנער. אין קאָלק האָבן אים די דייטשן דערהרגעט.

א. ש.

אין פרילינג 1917 האָט די דייטשע מאַכט אין פוילן אַנגאַזשירט מיין פאָטער אַלס אַ וואַלד־זאַכפאַרשטענדיקער און אים איבערגעשיקט קיין לוקאָוו ביי שעדלעץ. די פריינטשאַפט מיט שמואל דיאַמאַנדשטיין האָט זיך אָנגעהאַלטן דורך קאָרעספּאָנדענץ.

מיין פאטער העלפט אים

אין מיטן זומער 1917 האָט דיאַמאַנדשטיין פאַרלוירן זיין פּאָסטן, ווייל מ׳האָט אויפגעלעזט דעם הילפס־קאָמיטעט. ער האָט באַלד געשריבן צו מיין פאָטער און זיך אָנגעפרעגט וועגן אַרבעט ביי אים. מיין פאָטער האָט אים געהייסן קומען צו אונדז קיין לוקאָוו.

דאָ האָט מיין פאָטער זיך אַנטשלאָסן צו אַנגאַזשירן יידישע היימלאָזע (אַרטיסטן, זייגערמאַכער, קירזשנער, לערער א. אַ.), אַלס אויפזעער און וואַלד־אַרבעטער.

דיאַמאַנדשטיין איז געוואָרן אַן אויפזעער. געוווינט האָט ער ביי אונדז. אין זיין פרייער צייט האָט ער מיך און מיין ברודער מרדכי ע״ה געלערנט פּריוואַט. ער איז אַזוי־אַרום געוואָרן אונדזער הויז־פריינד און מיין לערער.

מיר קומען קיין ראזשישטש

אין 1918 איז פוילן געוואָרן זעלבסטשטענדיק און די דייטשן האָבן אָנגעהויבן זיך צוריקציען פון פוילן קיין דייטשלאַנד. מיין פאָטער האָט דעריבער באַשלאָסן אויך צו פאַרלאָזן פוילן.

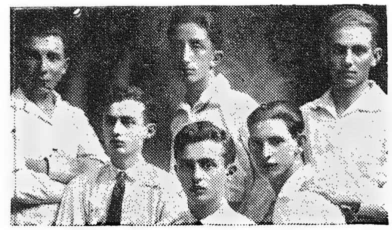
מיר זענען אַוועק צו דער דייטש־אוקראַינישער גרענעץ, וואָס איז געווען אין האָלאָב, פון דאָרט זענען מיר אַריבערגעפאָרן קיין ראָזשישטש אין אוקראַינע, וואָס איז דאַמאָלסט געווען אונטער דער הערשאַפט פונעם העטמאַן סקאָראָפּאַצקי. מיר האָבן זיך באַזעצט אין ראָזשישטש, פון וואַנען ס׳שטאַמט מיין מוטערס משפחה.

שמואל דיאַמאַנדשטיין איז אין דער זעלבער צייט צוריקגעפאָרן אַהיים קיין לאָמזשע. באַלד נאָך זיין אָנקומען קיין לאָמזשע, האָט ער חתונה געהאַט און אָנגעהויבן צו בויען אַ היים פאַר זיך און זיין פאַמיליע. זיין פרוי האָט געבוירן אַ זון, עמנואל.

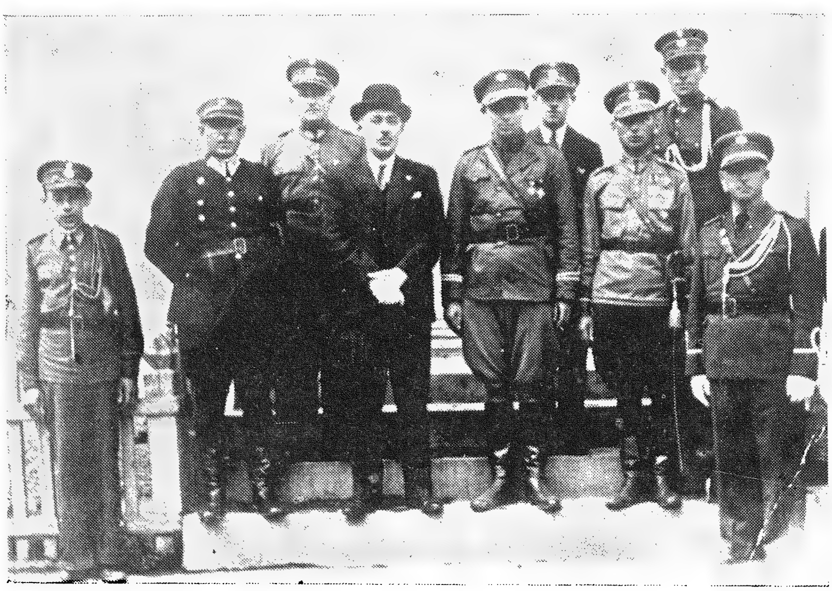
א משפחה-טראגעדיע

אינצווישן איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן פוילן און אוקראַינע. דיאַמאַנדשטיין האָט זיך באַלד געמאָלדן פרייוויליק צו די פּוילישע לעגיאָנען און האָט געקעמפט אונטערן מאַרשאַל פּילסודסקי. אין אָנהויב 1921 האָט זיך די מלחמה געענדיקט און דיאַמאַנדשטיין איז דעמאָביליזירט געוואָרן.

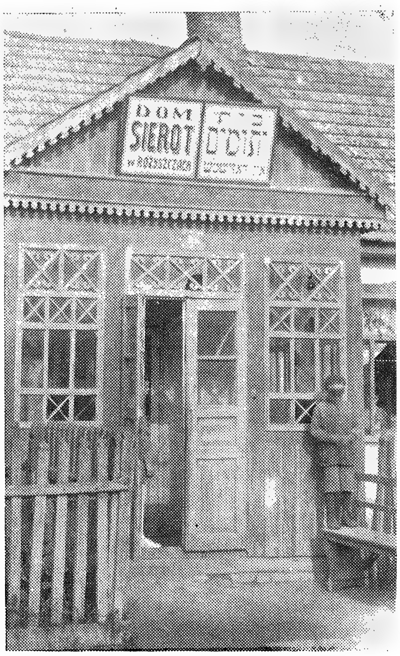
ווי ערשטוינט איז ער געוואָרן, ווען ער האָט אין זיין הויז געטראָפן אַן אַנדערן מאַן, מיט וועמען זיין פרוי האָט אינצווישן צייט חתונה געהאַט. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן

ששה חברים: משה שקורניק (בראזיל), חנניה גולדברג, בינם מלמד (קנדה), יואליק קצן (ישראל), מלך גלר (ישראל), זלמן גלר.

שמואל דיאמאנדשטיין — מפקד פון ברית־החייל אין ראָזשישטש, (צווייטער פון רעכטס); נעבן אים ברוך ראָזען (מפקד פון ברית־החייל אין וואָלין), רומאן זייקובסקי (פוילישער בירגערמייסטער) און יאָשע דעקלבוים. אין דער צווייטער ריי — לובה קלימבאָרד און משה רבין.

אַלטער יתומים־היים אין גלייזלס הויז

אַז די פּוילישע מאַכט האָט פאַלש אינפאָרמירט זיין ווייב, אַז איר מאַן, שמואל, איז געפאַלן אין איינעם פון די שלאַכטן.

נישט טראַכטנדיק לאַנג, האָט דיאַמאַנדשטיין נאָך זייענדיק אין לעגיאָן־אוניפאָרם פאַרלאָזט לאָמזשע און זיך געלאָזט אין דער וועלט, צו זוכן זיין אַלטן אמתן פריינד, יוסף ראָזן (מיין פאָטער). מיר האָבן דאַמאָלסט געוווינט אין ראָזשישטש, אָבער מיין פאָטער האָט זיין וואַלד־מסחר געפירט אין קאָוועל.

ער קומט צו אונדז

אין אַ געוויסן קאַלטן יאַנואַר־מאָרגן האָט מיין פאָטער דערקענט דיאַמאַנדשטיינען אין דעם מיליטערישן אוניפאָרם אויפן קאָוולער וואָקזאַל. מיין פאָטער האָט דיאַמאַנדשטיינען תיכף געבראַכט צו אונדז אַהיים קיין ראָזשישטש. דאָ האָט מיך דיאַמאַנדשטיין ווייטער געלערנט און איז געבליבן אין אונדזער הויז איבער אַ יאָר צייט.

וויצע-בירגערמייסטער

אין אָנהויב 1922 האָט אונדזער פאַמיליע זיך איבערגעצויגן קיין קאָוועל. דיאַמאַנדשטיין איז פאַרבליבן אין ראָזשישטש, וווּ ער איז געווען אַ שטיקל צייט דער „זשאַנדאָווי־ראַבין" (רב־מטעם), וויצע־בירגערמייסטער און מפקד פון „ברית־החייל". ער האָט חתונה געהאַט מיט אַ ראָזשישטשער מיידל: רחל בלעטערמאַן.

וואָס דיאַמאַנדשטיין האָט אויפגעטאָן אין ראָזשישטש, ווייסט יעדער ראָזשישטשער ייד און נישט־ייד, זייער גוט.

איך וויל דאָ ברענגען נאָך אַ פאַקט, וואָס איז זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר שמואל דיאַמאַנדשטיין:

אין 1937 בין איך געקומען אין נאָמען פון דער מפקדה הראשית פון „ברית־החייל" אין פוילן קיין ראָזשישטש אויף אַ באַזוך. דיאַמאַנדשטיין איז דאַמאָלסט געווען דער מפקד פון „ברית־החייל" אין ראָזשישטש. ביים געזעגנען זיך, האָט דיאַמאַנדשטיין אַרויסגענומען זיין פאָטאָגראַפיע, אין אוניפאָרם פון „ברית־החייל", האָט עפּעס צוגעשריבן און געגעבן עס מיר, זאָגנדיק: לייען די צושריפט נאָכדעם ווען דו וועסט פאַרלאָזן ראָזשישטש".

אין צוג האָב איך געלייענט די צושריפט אין פּויליש:

„צו מיין ליבן שילער און איצטיקן מפקד, פון אַ געוועזענעם לערער און אינטער־טעניקער".

חבל על דאבדין ולא משתכחין!!!

שמואל דיאמאנדשטיין מיט דער פאַרוואַל־טונג פון בית־היתומים און דער גאַסט — סיים־דעפּוטאַט ד"ר שיפּער.

די גמילות־חסדים קאַסע

ברוך קורן (קאַס)

דער האַנטווערקער פאַריין

אונדזער פאַריין האָט זיך געפֿונען נעבן דער „פּאָזשאַרנע" (פייער־לעשער). צום פאַריין האָבן געהערט מיטגלידער פון אַלע פּאָליטישע פּאַרטייען: ציוניסטן, בונדיסטן און אַנד. פאָרזיצער איז געווען אברהם־יצחק שוסטער־קאָס.

צו דער פאַרוואַלטונג האָבן אויך געהערט מאַני טורעק, ניסל ליבערמאַן, יצחק טויבער, יצחק טוליפּ, שלמה ביקמאַן, אפרים קאַמינער, אברהם ניפּאָמנישטשי, איך און נאָך אנדערע. דער פאַריין האָט פיל אויפגעטאָן פאַר זיינע חברים.

ביים פאַריין האָט עקזיסטירט אַן ערן־געריכט און אין פאַל פון אַ סכסוך פלעגט דער געריכט אויסגלייכן צווישן ביידע צדדים. איך דערמאָן זיך אַ פאַל, איינמאָל, ערב סוכות, זענען מיר געזעסן אייניקע חברים און אַרומגערעדט די שווערע לאַגע פון די האַנטווערקער אין שטאָט. מיר האָבן דאַן באַשלאָסן שאַפן אַ גמילות־חסדים קאַסע ביים פאַריין, כדי צו דערטיילן הילף די וואָס נויטיקן זיך אין דעם.

ווי נעמט מען אָבער געלט? אַזוי ווי ס'איז געווען פאַר שמחת־תורה, האָבן מיר באַשלאָסן, אַז די הכנסה פון די נדרים זאָל גיין פאַר דער קאַסע. אויסער דעם דאַרפן די חברים, תיכף אויפן אָרט, זיך באַשטייערן וויפל איינער קאָן. מיר האָבן געמאָלדן דעם פאָרזיצער, אברהם־יצחק קאָס, וועגן אונדזער פּלאַן, און ער האָט באַלד מסכים געווען. מיר האָבן אָנגעהויבן באַלד רעאַליזירן דעם פּלאַן. אויפן אָרט האָבן מיר געזאַמלט 30 זלאָטעס; פון די נדרים האָבן מיר געמאַכט 20 זלאָטעס — האָבן מיר שוין געהאַט 50 זלאָטעס, דער גרונט־קאַפּיטאַל פון דער קאַסע. מיר האָבן באַלד אָנגעהויבן געבן הלוואות צו 10 זלאָטעס, אויף אויסצאָלן איין זלאָטע אַ וואָך, אָן פּראָצענט...

מיט דער צייט האָבן מיר באַשלאָסן פאַרברייטערן די הכנסה דורך פאַרקויפן „בלימלעך" לטובת דער קאַסע אויף פאַרשידענע שמחות. ווי, למשל, תנאים, חתונות א.אַ.וו. דאָס האָט אונדז געגעבן די מעגלעכקייט צו פאַרגרעסערן די סומע פון די הלוואות ביז 30 זלאָטעס, און אין איין פאַל — אַפילו 50 זלאָטעס.

אין די יאָרן 1935—1936 האָט זיך שטאַרק פאַרערגערט דער עקאָנאָמישער מצב אין שטאָט, אַזוי ווי אין גאַנצן פּוילן. די צוויי בענק: „קופּיעצקי" און „דזשאַלאָווי" האָבן זיך פאַרמאַכט. די פּוילישע רעגירונג, טריי איר אַנטיסעמיטישער פּאָליטיק האָט אַרויפגעלייגט שווערע שטייערן און באַגרענעצונגען אויף די יידן. די אָנפירונג האָט געהעצט געגן די יידן, און די „ענדעקעס" (די פּוילישע נאַציאָנאַליסטישע אַנטיסעמיטישע פּאַרטיי) פלעגן אַוועקשטעלן פּיקעטן ביי די יידישע געשעפטן און פאַרשידענע שטעט אין פּוילן, כדי נישט דערלאָזן די קריסטלעכע קונים זיי זאָלן קויפן אין יידישע געשעפטן. זייער לאָזונג: „סוואָי דאָ סוועגאָ"...

דער קריזיס, וואָס האָט שווער געטראָפן די יידן אין פּוילן, האָט נישט אויסגעמיטן אויך די יידן אין ראָזשישטש. פיל קרעמער אין שטאָט און בעלי־מלאכות האָבן זיך געפונען אין אַ שווערער עקאָנאָמישער לאַגע. אין יענער צייט האָט זיך געשאַפן אַ הילפס־פאָנד פאַר יידן ביי דעם „דזשאָינט" אין וואַרשע.

אין דער גרויסער שול איז פאָרגעקומען אַ פאַרזאַמלונג מיטן אָנטייל פון די איניציאַטאָרן: משה רויטער — אַ סוחר פון תבואה; אברהם בעזפּאַלטשיק — אַן אייגנטימער פון אַ „סקלאַד אַפּטעטשני"; אברהמל זיניוק — אַן אייגנטימער פון אַ קאָלאָניאַל געשעפט; משה ראבין — אַ תבואה סוחר; גדליה באראס — אַן אייגנטימער פון אַ גאַלאַנטעריע געשעפט; און מענדל קאַנטאָר — אייגנטימער פון אַ „סקלאַד אַפּטעטשני".

אויף דער פאַרזאַמלונג איז באַשלאָסן געוואָרן גרינדן אַ גמילות־חסדים קאַסע אין שטאָט און בעטן הילף ביי דעם „דזשאָינט" אין וואַרשע, אין וועמענס שפּיץ ס'איז דאַן געשטאַנען ד"ר רינגעלבלום און י. גוטערמאַן. פון דעם „דזשאָינט" איז דערהאַלטן געוואָרן אַן ענטפער אַז ער וועט באַשטימען פאַר אונדז אַ סומע געלט אין דער גרויס פון דער סומע געלט וואָס די אָרגאַניזאַטאָרן וועלן מצליח זיין צונויפקלייבן פון זייערע חברים אויפן פּלאַץ. דאָס הייסט: אַ זלאָטע קעגן אַ זלאָטע.

ס'איז באַשלאָסן געוואָרן צו אונטערחתמענען יעדן חבר פון דער קאַסע און פאַרפליכטן אים צו צאָלן אַ חודש אָפּצאָל אין דער הויך פון אַ האַלב זלאָטע. יעדן חבר איז געגעבן געוואָרן דאָס רעכט צו באַקומען אַ הלוואה (ווען ער וועט זיך אין איר נויטיקן) אָן פּראָצענט אויף אַ לענגערע תקופה.

ס'האָבן זיך פאַרשריבן פיל חברים אין דער קאַסע. די קאַסע־פאַרוואַלטונג האָט אין אַ קורצער צייט אַרויסגעגעבן 150 הלוואות. פריער איז געווען די הלוואה אין דער הויך פון 50 זלאָטעס, שפּעטער אין דער הויך פון 150 זל. ביסלעכווייז האָט זיך די קאַסע אַנטוויקלט און די באַפעלקערונג האָט געזען אין איר אַ וויכטיקע אינסטיטוציע פאַר קעגנזייטיקער הילף. פיל בעלי־מלאכות און קרעמער האָבן גענאָסן און באַנוצט זיך מיט דער הילף פון דער קאַסע.

אין יאָר 1937 האָבן באַקומען הילף פון דער קאַסע אין פאָרעם פון הלוואות 356 חברים. דער הויך פון די הלוואות איז געווען פאַרשידן. די חברים פון דער קאַסע האָבן זיך באַצויגן מיט פיל צוטרוי און כבוד צו דער פאַרוואַלטונג. די הלוואות האָט מען זיך באַמיט אומצוקערן אין פאָרעם פון ראַטעס אין דער צייט לויט דעם ווי מען האָט זיך פאַרפליכטעט.

אין דער חודש אויסגאַבע פון „דזשאָינט", ווו ס'פלעגן פּובליקירט ווערן די באַריכטן פון די קאַסעס אין פּוילן, איז אין יאָר 1938, צום ביישפּיל, באַמערקט געוואָרן,

אַז אונדזער קאַסע האָט פאַרנומען דעם ערשטן אָרט אין דער מדינה אין דעם געלט־באַלאַנס (הכנסות און הוצאות). די קאַסע האָט עקזיסטירט ביזן אַריינקומען פון די סאָוויעטן אין סעפּטעמבער 1939.

די מקורות פון הכנסה פון דער קאַסע זענען געווען פאַרשידנאַרטיקע. חוץ די סטאַבילע הכנסה פון מיטגליד־אָפּצאָל פלעגט מען אויך איינאָרדענען פאַרשידענע טיי־אָוונטן און לאַטקע־אָוונטן. צו די אָוונטן פלעגט מען ווי געהעריק צוגרייטן אַן אַנטשפּרעכנדן פּראָגראַם, צוגעפּאַסט צום געשמאַק און אינטערעס פון דעם פּובליקום.

דער פאָרזיצער פון דער קאַסע איז געווען משה רויטער און חברים פון דער פאַרוואַלטונג: אַברהמל זיניוק, אַברהם בעזפּאַלטשיק, מענדל קאַנטאָר, משה ראַבין און גדליה באַראַס. איך בין געווען דער סעקרעטאַר פון דער קאַסע. דער לאָקאַל פון דער קאַסע איז געווען אין הויז פון משה גיבור. איך וויל אונטערשטרייכן אַז אונדזער קאַסע האָט נישט באַקומען קיין שום הילף, נישט פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג און נישט פון דער רעגירונג.

די פאַרוואַלטונג פון דער קאַסע איז געווען פאַרפליכטעט צו שיקן יעדן חודש אַ באַריכט צו דעם פינאַנס־אַמט אין לוצק.

ווען די סאָוויעטן זענען אַריינגעקומען צו אונדז איז יוסי פיזנהאָלץ באַשטימט געוואָרן דורך דער סאָוויעטן־מאַכט אַלס פאַראַנטוואָרטלעכער פאַר דער ליקווידאַציע פון דער קאַסע. איך האָב אים איבערגעגעבן דאָס גאַנצע געלט וואָס האָט זיך געפונען אין מיין דיספּאָזיציע, באַגלייט מיט אַן אויספירלעכן דין־וחשבון. די סאָוויעטישע מאַכט האָט פאַרבאָטן די עקזיסטענץ פון אַזעלכע קאַסעס וועלכע האָבן זיך פאַרנומען מיט קעגנזייטיקער הילף.

איינע פון די באַשלוסן פון דער פאַרוואַלטונג פון דער קאַסע איז געווען צו פירן אַ פּנקס פון דער קהילה, ווו ס'זאָלן פאַרצייכנט ווערן די וויכטיקע געשעענישן אין לעבן פון דער קהילה. איך געדענק דעם ערשטן בלאַט פון דעם פּנקס אויף וועלכן וועווע בעקער האָט אָנגעצייכנט אַן אָפּגעהאַקטן בוים, וואָס האָט סימבאָליזירט דאָס אָפּגעהאַקטע לעבן פון משה פוגאַטש, וועלכער איז דערמאָרדעט געוואָרן אין יענער צייט אין צענטער שטאָט דורך די פּוילישע באַנדיטן. ווען ס'זענען אָנגעקומען די רוסן איז דער רוצח אַרעסטירט געוואָרן דורך סענדער קעסעל, וועלכער האָט געאַרבעט אַלס מיליציאָנער ביי די סאָוויעטן. דער באַנדיט איז דאַן אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין סיביר.

פון די אַקטיווע טוער פון דער גמילות־חסדים קאַסע זענען לעבן געבליבן בלויז צוויי מענטשן: משה ראבין און איך, ברוך קורן (קאס),ביידע געפינען מיר זיך אין ישראל.

בכלל איז דער גורל פון יידישן בעל־מלאכה אין שטעטל, ווי בכלל אין פּוילן יענע צייטן, געווען זייער אַ שווערער. ווינטער, אין די גרויסע פרעסט, איז אָפטמאָל נישט געווען מיט וואָס צו קויפן האָלץ איינצוהייצן די שטוב. זייער לעבן איז געווען זייער שווער און פּרנסה איז געווען בצמצום. אין אַזאַ מצב האָט די קאַסע נישט איינמאָל געראַטעוועט ממש מענטשן פון הונגער.

איך וויל דאָ דערמאָנען, אויף וויפל איך געדענק, די נעמען פון טייערע חברים, מיט וועלכע איך האָב מיטגעאַרבעט אין האַנט־ווערקער פאַריין: מענדל אַזריל (שוסטער), שלמה ביקמאַן (היטלמאַכער), יאַנקל טייטלבוים (בלעכער), דוד געלערשטיין (סטאָלער), אַלטער וואגער (שוסטער), יאַנקל וואָליק (קירשנער), מאני טורעק (שניידער), יצחק טוליפּ (שניידער), יצחק טויבער (שניידער), ניסל ליבערמאַן (זייגערמאַכער), אברהם ניפּאָמנישטשי (זאַגאָטאָווטשיק), אַלטער סאָסנע (סטאָלער), אברהם־יצחק קאָס (שוסטער), אפרים קאַמינער (שניידער), דוד ריבעץ (סטאָלער), אַלטער שאַמעס (שערער), טייוול שוחט (סטאָלער).

טייוול שוחט

די פאַרוואַלטונג פון בית־היתומים

די יידישע פאלקסשולע

נחמן סוסעל

קומענדיק אַהיים פון ווילנע, ווו איך האָב געענדיקט דעם יידישן רעגירונגס אינסטיטוט, און דורכלעבנדיק די יאָרן פון דער מלחמה — האָב איך דערפילט, אַז עפּעס דאַרף געטאָן ווערן פאַרן יונגן דור ייִנגלעך און מיידלעך, און אַז אויף אונדז פאַלט די אחריות צו גרינדן אַ שולע, ווו קינדער זאָלן זיך קענען אויסלעבן נישט נאָר אין לערנען, נאָר אויך קענען געפונען אַ וואַרעמע אַטמאָספערע.

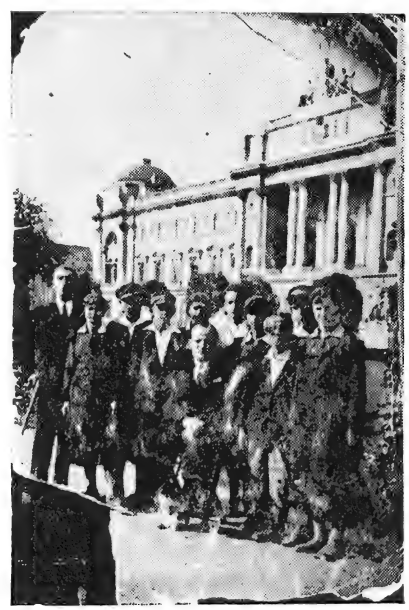
איך, נחמן סוסעל, בין געוואָרן דער דירעקטאָר פון דער שולע. צו יענער צייט איז געגרינדעט געוואָרן אין וואַרשע די צענטראַלע יידישע שול־אָרגאַניזאַציע, האָבן זיי אונדז געשיקט פּאַסיקע לערער. מיר האָבן אויך אַנגאַזשירט עטלעכע לערער פון אונדזער שטאָט גופא, ווי אויך מיין פרוי רחל (געוועזענע קאגאַן), וועלכע איז געקומען פון אַן אַנדער שטאָט מיט אַ צוגרייטונג פון פּעדאַגאָגישן סטאַזש אין יידיש און העברעאיש.

פריינט פון דער פאָלקסשולע. אין צענטער זיצט דער גרינדער און דירעקטאָר נחמן סוסעל ז״ל (געשטאָרבן אין ניו־יאָרק). ערשטער פון לינקס אין דער מיטלסטער ריי — אַברהם איציק שוסטער (קאס); דריטער רעכטס — אַברהם קאלטשאק.

פריינט פון דער פאָלקסשולע. אין צענטער פון דער ערשטער ריי — שמואל און איטע וואַרקאוויצקי.

זיבעטע קלאַס פון דער פאָלקסשולע אויף אַן אויספלוג קיין לעמבערג.

מיר האָבן זיך מיט ליבע און איבערגעגעבנ־קייט גענומען צו דער אַרבעט. עס איז, אַרום דער שולע, אויך געגרינדעט געוואָרן אַ דראַמאַטישע סעקציע, ווו מ׳פלעגט אָפט דורכפירן פאַרשידענע שפּילן כדי צו דעקן דעם דעפיציט.

עס איז אַנגעגאַנגען אַ לעבהאַפטע אַרבעט. די לערער און די פאַרוואַלטער האָבן מיט מסירת־נפש אָנגעפירט מיט דער טעטיקייט אין און אַרום דער שולע. די באַציאונג און צוטרוי פון די עלטערן צו אונדזער אַרבעט (כאָטש נישט קיין רעליגיעזע) האָט אונדז געמוטיקט און געגעבן כוח.

אמת, אַז פינאַנציעל זענען מיר געווען אויף גרויסע צרות, אָבער דער נחת פון די דערגרייכונגען האָט אונדז געשטאַרקט. די שולע האָט זיך דערוואָרבן אַ שם אין דער גאַנצער אומגעגנט.

אַזוי האָבן מיר אינטענסיוו געאַרבעט. עס איז געווען, אין יענער צייט, אַ בליענדיק קאַפּיטל פאַר אַלעמען. עס האָט געשוויבלט מיט לערנען, געזאַנג, שפּיל און טאַנץ. אויך גימנאַסטיק איז געווען איינגעאָרדנט.

דאָס זענען, אין קורצן, עטלעכע שטריכן פון די יאָרן 1918 ביז 1925, ביז מיין פרוי און איך האָבן פאַרלאָזט ראָזשישטש און אַוועקגעפאָרן אין די פאַראייניקטע שטאַטן און געלאָזט די אַרבעט פאַר אַנדערע ממשיך צו זיין. וואָס ווייטער איז געווען — ווייס איך נישט.

אַ קלאַס אין דער יידישער פאָלקסשולע מיט דער לערערין.

קינדער־קלוב ביי דער פאָלקסשולע און 1933. אין דער אויבערשטער ריי — מענדל שאמעס.

די אַרבעטער יוגנט

משה גראַבאַרסקי

קלמן גראַבאַרסקיס קינדער: דריי טעכטער, זון און איידעם.

דאָס לעבן פון די יידן אין ראָזשישטש אין אָנהייב פון צוואָנציקסטן יאָר־הונדערט, אַזוי ווי אין די אַלע שטעט און שטעטלעך אין וואָלין און אין דער געגנט, איז געווען אונטער דער פולער השפעה פון די פרומע. זיי האָבן געהערשט אין שטוב, אין גאַס, אין בית־המדרש, אין מסחר און מלאכה.

נייע געדאַנקען וועגן ענדערונגען אין באַציונג צווישן אַרבעטער און אַרבעטס־געבער, וועגן פאַרבעסערן דאָס לעבן פון בעלי־מלאכות און אָרעמע מענטשן, וועגן בעסערע, פאָרגעשריטענע בילדונג פאַר די אָרעמע קינדער א.אַ.וו. — זענען צו ביסלעך אַריינגעדרונגען אין שטעטל דורך די סטודענטן, וואָס האָבן געלערנט אין די גרויסע שטעט. זיי האָבן פון צייט צו צייט מיטגעריסן די יוגנט און אינטעליגענץ אין די פּאָליטישע שטראָמען און שטורעמס, וואָס האָבן באַהערשט רוסלאַנד און פוילן אין די ערשטע צוויי צענדליקער יאָרן פונעם יאָר־הונדערט.

אָבער אַלע ווינטן, וואָס האָבן געבושעוועט, האָבן אין שטעטל גופא קיין סאַך ניט געענדערט. אין די שולן זענען פאָרגעקומען קריגערייען צווישן גבאים און סתם בעלי־בתים וועגן כבוד, רבנים, שוחטים א.אַ.וו.

די בילדונג אין חדר און תלמוד־תורה איז געווען טראַדיציאָנעל און אַלט־מאָדיש און זיי האָבן געגעבן ווייניק אַלגעמיינע בילדונג.

איינצעלנע עלטערן האָבן זוכה געווען צו שיקן זייערע קינדער אין די ישיבות. און נאָך ווייניקער האָבן געקענט שיקן די קינדער אין גימנאַזיע אויסער דער שטאָט. ס׳איז געווען פאַרבינדן מיט הוצאות, וואָס נאָר עטלעכע האָבן זיך געקענט דערלויבן.

די נישט פאַרמעגלעכע עלטערן פלעגן שיקן זייערע יונגע קינדער לערנען אַ פאַך. אין דער קליין־שטעטלדיקער, דאַמאָלסדיקער אַטמאָספער, איז אַ בעל־מלאכה געווען, כמעט, אַ בושה אין דער משפחה. מיט צער גייט אַוועק דאָס קינד פון 12—13 יאָר צום שוסטער, שניידער, סטאָלער — צו לערנען אַ מלאכה.

אַ סאַך פון אונדז געדענקען נאָך, ווי שווער ס׳איז אָנגעקומען ביז מ׳האָט דערלעבט צו ווערן אַ שיק־ייִנגל...

דאָס ייִנגל, אָדער מיידל, האָט געאַרבעט ביים באַלעבאָס עטלעכע יאָר אומבאַצאָלט, בלויז פאַרן עסן און שלאָפן. די עלטערן פלעגן אָנזאָגן דעם באַלעבאָס:

„פון היינט אָן איז דאָס קינד ביי דיר אין דיינע הענט. דו דאַרפסט פון אים מאַכן אַ מענטש. דו ביסט זיין טאַטע און דיין פרוי — זיין מאַמע...”

דאָס ייִנגל אָדער מיידל האָט געמוזט טאָן אַסאַך שטוב־אַרבעטן: וויגן דאָס קליינע קינד, וואַשן די פּאָל אין באַדינען די נייע „עלטערן” ביז שפּעט ביי נאַכט, און דאַן אַוועקפאַלן מיד און איינשלאָפן, אָדער זיך אויסוויינען שטיל אין אַ זייט מיט ביטערע טרערן...

נאָך עטלעכע יאָר איז ער שוין געוואָרן אַ פאַכמאַן — אַ שניידער, אַ שוסטער, אַ סטאָלער. די מיידלעך האָבן זיך געלערנט שניידעריי.

דער אַרבעטער האָט דעמאָלט געאַרבעט פון פרי ביז שפּעט ביינאַכט, פאַר אַ קליינעם לוין און אָן שום סאָציאַלע פאַרזאָרגונג. מיט דער צייט האָבן די אַרבעטער, מיט דער הילף פון דער אינטעליגענץ, אָנגעהויבן דורכפירן אַן אויפקלערונגס־אַרבעט — צו פאָדערן אַ בעסערן לוין, 8 שעה אַרבעטס טאָג א.אַ.וו.

אין יאָר 1925, בערך, איז די יידישע פאָלקס־שולע אַריבער אויף אַ מער לינקער אָריענטאַציע, צום „בונד”. די ציוניסטן האָבן געגרינדעט דעם בית־ספר „תרבות”. אַרום דער פאָלקס־שולע האָבן זיך געשאַפן געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע קרייזן ווי דער פּרץ־קלוב און די יידישע ביבליאָטעק אונטער דער לייטונג פון אַברהם פישפיידער (קאָלטשאַק).

געטרייע, אידעאַליסטישע לערער האָבן געפירט אַ לעבהאַפטע, קולטורעלע טעטיקייט און האָבן דערמוטיקט די קינדער, וואָס זענען געקומען, מערסטנטייל, פון אָרעמע הייזער, וואָס זייערע עלטערן זענען געווען אַרבעטער, בעלי מלאכה אָדער קרעמער.

אין דער פאַרוואַלטונג פון דער שולע זענען געווען אַקטיוו געזעלשאַפטלעכע טוער ווי: נחמן סוסעל, שמואל ווארקאָוויצקי, יקותיאל קאָפלמאַן, משה פרץ קאַפּוסטע, שמואל גון, אַלטער שאַמעס, ישראליק און אַברהם פישפיידער, מענדל אזריל, גרשון און פריידע שפירא, יוסי און גיטל פיזנהאָלץ, מאָטל און מאיר קאנדל, אַברהם בעזפּאַלטשיק, שלמה מלמד, שמואליק כץ, ברוך קאס און אַנדערע.

דער־גוטבאַקאַנטער דראַמאַטישער קרייז, אונטער דער אָנפירערשאַפט פון אַלטער שאַמעס, האָט געווידמעט די הכנסות פון די טעאַטער־פאָרשטעלונגען פאַר דער שולע, ווייל דער קליינער שכר־לימוד, וואָס די קינדער האָבן געצאָלט, האָט זי ניט געקענט אויסהאַלטן.

אין דער זעלבער צייט האָט זיך אָרגאַניזירט דער פּראָפעסיאָנעלער פאַראיין, וואָס האָט אַרומגענומען די אַרבעטער אין אַלע פאַכן אין שטעטל. אַברהם אייזענבערג איז געווען סעקרעטאַר פון פאַראיין.

אויך האָט זיך געגרינדעט דער האַנטווערקער פאַראיין פאַר בעלי־מלאכה, וואָס האָט אַפילו, פון־צייט־צו־צייט, געקעמפט קעגן די פאָדערונגען פון דעם פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין. דער סעקרעטאַר פון די האַנטווערקער איז געווען אַברהם יצחק קאָס (שוסטער), אַ גוט באַקאַנטער עסקן. מאַני טורעק, טייוול שוחט, ניסל לאבער און אַנדערע האָבן געהערט צום האַנטווערקער פאַראיין.

זייערע פאַרטרעטער אין שטאָט־ראַט (מאַגיסטראַט) זענען געווען: יקותיאל קאָפעלמאַן און סראליק פישפיידער.

די יוגנט אין שטעטל איז געווען פּאָליטיש אויפגעקלערט און אָרגאַניזירט אין איינע פון די ציוניסטישע גרופּירונגען, אָדער אין די לינקע פּאַרטייען. ס׳זענען פאָרגעקומען הייסע דיסקוסיעס אין גאַס, אין לאָקאַל און אָפטמאָל אין שטוב, אין דער אייגענער משפחה ווו ס׳זענען געווען אַזויפיל פּאַרטייען וויפל קינדער...

נחמן סוסעל

נחמן סוסעל איז געבוירן דעם 21־סטן דעצעמבער 1895 אין ראַזשישטש. נאָכן ענדיקן די מיטל־שולע, האָט דער 19־יאָריקער נחמן פאַלאָזט זיין היים־שטאָט ראַזשישטש און אַוועק קיין ווילנע, ירושלים דליטא, פאָרזעצן די לימודים. זייענדיק אַ זון פון אָרעמע עלטערן האָט ער נישט געקענט באַקומען קיין הילף פון דערהיים, און ער איז געווען געצוווּנגען געבן לעקציעס, כדי זיך אויפצוהאַלטן. אָפטמאָל האָט ער זיך באַגנוגנט מיט אַ מאָלצייט פון ברויט מיט עפּל.

זייענדיק אַ פלייסיקער שילער, האָט ער זוכה געווען צו זיין צווישן די 13 יידישע בחורים, וועלכע זענען אָנגענומען געוואָרן אין ווילנער לערער־אינסטיטוט, וואָס איז געווען באַוווּסט אַלס אַ מלוכה־אַנשטאַלט.

פון דער פריסטער יוגנט איז סוסעל געווען אַ לינקער פּועלי־ציוניסט. צוליב זיין סאָציאַליסטישע טעטיקייט איז ער פאַרמשפּט געוואָרן אויף פינף חדשים תפיסה. כאַראַקטעריסטיש איז דער פאַקט, וואָס נאָך זיין באַפרייאונג פון תפיסה איז ער געוואָרן אַ לערער ביים זון פון זיין פּראָקוראָר, און אים צוגעגרייט צו דער 8־טער קלאַס גימנאַזיע.

אין יאָר 1918, נאָך אַ קורצער צייט דינען אין קערענסקיס אַרמיי אַלס אָפיציר, האָט ער זיך אומגעקערט אַהיים, ווו ער ווערט אויסגעוויילט דורך דער קהילה אַלס ראַבינער, „קאַזיאָנער רב”.

אין יאָר 1919 ווען ס׳איז אין ראָזשישטש געגרינדעט געוואָרן אַ ציש״אָ־שולע, איז סוסעל געוואָרן דירעקטאָר פון דער שולע. אונטער זיין השפעה האָט זיך דאָרט אַנטוויקלט אַ לעבהאַפטע קולטורעלע טעטיקייט. אין יענער שולע האָט ער באַגעגנט זיין צוקונפטיקע פרוי און לעבנס־באַגלייטערין, רחל קאַגאַן,

קבלת־פנים פאַר נחמן סוסעל און פרוי רחל אין בית־ראַזשישטש, אָקטאָבער 1971.

וואָס איז דאָרט געווען אַ לערערין. נאָך 6 יאָר פון צוזאַמענאַרבעט איז דאָס פּאָרל סוסעל און זייער קליין טעכטערל געקומען קיין ניו־יאָרק.

דאָ אין ניו־יאָרק, איז סוסעל, ווי אַ געשולטער און גענוטער לערער, גלייך אַנגאַזשירט געוואָרן אין די אַרבעטער־רינג שולן, ווו ער האָט דערצויגן דורות יונגעלייט און מיידלעך. זיינע פּילצאָליקע תלמידים זענען אים ביזן היינטיקן טאָג דאַנקבאַר פאַר דער קולטורעלער ירושה, וואָס סוסעל האָט זיי איבערגעגעבן ביים לעבן. זיין אייגענע טאָכטער, יהודית, דערמאָנט זיך נאָך איצט, אַז זי האָט צו קיינעם קיינמאָל נישט געפילט אַזאַ אָפּשיי און דרך־ארץ, ווי צו איר פאָטער זייענדיק אין קלאַס.

אין ניו־יאָרק האָט די משפחה סוסעל פאָרגעזעצט זייער טעטיקייט אויפן געביט פון קולטורעלן לעבן. שפּעטער מוז סוסעל איבערגעגעבן ביים לעבן. זיין איינציקע טאָכצושטאַנד האָט זיך פאַרערגערט. ער איז געוואָרן אַן איבערזעצער אויף רוסיש־ענגליש. אויך אין דער אַרבעט האָט ער זוכה געווען צו גרויס אָנערקענונג און געוואָרן זייער אָפּגעשאַצט לויט זיינע פאַרדינסטן.

ער איז געשטאָרבן אין ניו־יאָרק דעם 14־טן מערץ 1970.

כבוד זיין אָנדענק!

די יוגנט איז געווען אומצופרידן מיט דעם צושטאַנד פון שווערע באַגרענעצונגען מצד דער פּוילישער רעגירונג און האָט ניט געזען אין פּוילן קיין צוקונפט פאַר זיך. ארץ־ישׂראל איז געווען פאַרמאַכט פאַר די יוגנט מאַסן. מעגלעכקייטן פון עמיגראַציע אין די ווייטע לענדער — פאַראייניקטע שטאַטן, קאַנאַדע, בראַזיל — זענען געווען זייער ווייניק.

ווען ס׳איז אויסגעבראָכן דער קריג, איז אַ גרופּע אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד און דורכגעמאַכט אַ שווערע צייט אין וואַנדערונג צו פוס און אין געראַנגל צווישן טויט און לעבן ביז זיי זענען געקומען קיין ארץ־ישׂראל. צווישן זיי: משה קלימבורד, צבי אורן (אַלטער סאָסנע), אליהו בירמאַן, משה גייז, שמואל שטאַרקער, אַברהם סעגאַל, הערשל בעקערינג, דוד ווידרע, יצחק וויינער, משה האָכבערג, שמעון טכאָר, ישׂראל שפּיץ (פון סיקילע) און איך משה גראַבאַרסקי.

אין ראַטן־פאַרבאַנד זענען געבליבן: חיים זילבערשטיין (ווייזט אויס, אומגעקומען אין טורמע), דוד סערטשוק, מאָטל בעקערינג, אַברהם קראַמירס, גדליה שאַמעס, יאָסל גלייזעל און אַנדערע.

אונדזערע וואַנדערונגען איבער רוסלאַנד און אונדזערע איבערלעבונגען אין דער פּוילישער אַרמיי — איז שוין אַ באַזונדער קאַפּיטל.

בית־היתומים אין יאָר 1926 און די פאַר־וואַלטונגס־מיטגלידער.

לינקע שטרעמונגען אין שטעטל

הערשל אדוואַק (צבי אודבק)

מירעלע שאַמעס פרייט זיך מיט חברים פון אַמאָל. אינמיטן: הערשל אדוואַק. הערשל, וועלכער איז געווען אַ טיכטיקער מיטגליד אין ראַט פון ארגון יוצאי רוז'ישץ', איז געשטאָרבן אין יאַנואַר 1975, און האָט נישט זוכה געווען צו זעען זיין ארטיקל פאַרעפנט־לעכט אין „ספר רוז'ישץ'".

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען אין ראָזשישטש נישט געווען קיין פאַבריקן און נישט קיין גרויסע עקאָנאָמישע אונטערנעמונגען. דער טאַרטאַק, די קאָוולער מיל און נאָך עטלעכע מילן זענען געווען, כמעט די איינציקע, וואָס האָבן באַשעפטיקט אַ קליינע צאָל אַרבעטער, דאָס רוב נישט־יידן.

די הויפט באַשעפטיקונג פון דער יידישער באַפעלקערונג איז געווען מסחר: סוחרים, וואָס פלעגן קויפן תבואה, „שטיקלעך" ד. ה. בהמות און אַנדערע פּראָדוקטן פון דער לאַנדווירטשאַפט; קרעמער ווי אויך האַנטווערקער — בעלי־מלאכהס און אָנגעשטעלטע.

די אַרבעטער־גרופּירונגען זענען באַשטאַנען פון שניידערס, סטאָלאַרעס און אַנדערע בוי־אַרבעטן.

באיקאָט אויף יידן

די פוילישע אַנטיסעמיטישע אַדמיניסטראַציע האָט פון יאָר־צו־יאָר אַרויסגעשטויסן מער יידן פון זייערע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס. דער האַנדל מיט מאָנאָפּאָל־אַרטיקלען איז צוגע־נומען געוואָרן פון די יידישע הענט, אויך אין דער פאַרקער־פאַרבינדונג קאָמפּאַניע קיין לוצק (אָטאָבוסן), האָט מען אַריינגעשטעלט אַ פּאָליאַק. זיי האָבן נישט צוגעלאָזט קיין יידן צו אַדמיניסטראַטיווע און מוניציפּאַלע פּאָסטנס, צו פּעדאַגאָגישע אַרבעט אָדער געזונטהייטס־וועזן (דאָקטוירים, קראַנקן־שוועסטער א. אַ.וו.). זייער פּאָליטיק איז געווען די לאָזונג „סוואָי דאָ סוועגאָ".

די יידישע באַפעלקערונג איז פאַראָרעמט געוואָרן און באַזונדערס זענען געווען פאַרצווייפלט די יוגנט פון די האַנטווערקער און קליינהענדלער, פאַר וועלכע אַלע טירן זענען געווען פאַרמאַכט.

ווער ס'האָט געקענט אַנטלויפן אין דער גרויסער וועלט אַריין: קיין אַמעריקע, קאַנאַדע, בראַזיל און ווער ס'האָט געקענט זיך דערשלאָגן און קריגן אַ סערטיפיקאַט קיין ארץ־ישראל, איז געווען אַ גליקלעכער און זיינע חברים אין שטעטל האָבן אים מקנא געווען, אָבער נאָר איינציקע האָבן געקענט עמיגרירן.

די קאָמוניסטישע פּאַרטיי

אַ טייל פון די אומצופרידענע, ברויזנדע יוגענטלעכע, זענען לייכט בעאיינפלוסט געוואָרן פון די לאָזונגען פון די לינקע אָרגאַניזאַציעס, וועלכע האָבן זיך גרופּירט אַרום דער יידישער פאָלקס־שול, און באַזונדערס די ניי־אַנטשטאַנענע קאָמוניסטישע פּאַרטיי, וואָס האָט זיך אָרגאַניזירט אין שטעטל אין די יאָרן 1923—1924 אונטערן נאָמען: „די קאָמוניסטישע פּאַרטיי פון מערב אוקראַינע".

די פּאַרטיי איז געווען, פאַרשטייט זיך, שטרענג אומלעגאַל. די ערשטע אָנפירער זענען געווען: רחל ווערבע, רחל באַרושעק, משה רויטער, אַברהם אייזנבערג, אשר באָקסער און אַנדערע געטרייע, פאַרברענטע אידעאַליסטן וואָס האָבן באַוויזן מיטרייסן אַ היפּשן טייל פון דער יידישער יוגנט.

די פּאָלקיסטן האָבן זיך אָפּגעזונדערט פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי און האָבן זיך אָפּגעגעבן נאָר מיט דער פאָלקס־שולע, וועלכע האָט דערצויגן די קינדער אין גייסט פון פּראָגרעסיווע און אַרבעטנדיקע מענטשן. צווישן די אַקטיווע זענען געבליבן: לעווינגער, בעזפּאַלטשיק, דאָקטאָר וויסאָצקי, אַברהם־איציק שוסטער און אַנדערע.

אין די יאָרן 1926—1927 האָט זיך אָרגאַניזירט אין דער באָמבע־גאַס דער נאָדל־פאַראיין, וואָס האָט געהערט צו דער קאָמוניסטישער פאַרטיי. דער סעקרעטאַר איז געווען אַברהם אייזנבערג און די אַקטיווע חברים זענען געווען: די ניעפּאָמיעשטשיס, מנחם גאַרען, שרה וואָליק און אַנדערע. דער פאַראיין האָט געהאַט פיל דערגרייכונגען, ווי פאַרקלענערן דעם אַרבעטס־טאָג, פאַרגרעסערן דעם לוין א. אַ.וו. אָבער באַזונדערס האָבן זיי זיך אָפּגעגעבן צו פאַרשפּרייטן די קאָמוניסטישע אידעאָלאָגיע: געפירט הייסע דיסקוסיעס קעגן די פרומע און קעגן די ציוניסטן.

נאָך עטלעכע אַרעסטן איז דער פאַראיין פאַרמאַכט געוואָרן אין יאָר 1930. שפּעטער האָט זיך אָרגאַניזירט דער „איאָפּ" (אַלגעמיינע יידישע אַרבעטער־פאַרטיי), וועלכע האָט נישט לאַנג עקזיסטירט לעגאַל. די אַרעסטן אין די יאָרן 1926—1930 און די פאַרפאָלגונגען, סיי קעגן די פאַרדעכטיקע אין קאָמוניזם און סיי קעגן זייערע משפחות, האָבן נישט אָפּגעשוואַכט די השפּעה פון דער קאָמוניסטישער אידעע אויף דער יידישער גאַס. באַזונדערס האָבן געליטן די משפחות: ווערבע, פערלמוטער, חייט און אַנדערע.

עטלעכע אַקטיוויסטן האָבן באַוויזן אַנטלויפן קיין ראַטן־פאַרבאַנד (גנבענען די גרענעץ), ווייל די פוילישע פּאָליציי האָט זיי געוואָלט אַרעסטירן. פון זייערע בריוו, אין די ערשטע צייט, איז געווען גאַנץ קלאָר, אַז זיי, די איבערגעגעבענע חברים פון דער פאַרטיי, זענען פאַרצווייפלט פון דער באַציאונג פון דער סאָוויעטישער מאַכט.

מ'האָט זיי פאַרשיקט אין די שווערע לאַגערן און זיי זענען אומגעקומען, אַזוי אַז קיינער ווייסט ניט ביז היינטיקן טאָג וואָס ס'איז געשען צו זיסקינד גאָרען און לייזער חייט.

די ביטערע אנטוישונג

די ביטערע ווירקלעכקייט האָט באַוויזן, אַז די לאָזונגען — ברודערשאַפט פון אַלע פעלקער, גלייכבאַרעכטיקונג פון אַלע נאַציאָנאַליטעטן — זענען נישט מער ווי שיינע, פּוסטע ווערטער...

באַלד ווי די סאָוויעטן זענען געקומען אין שטעטל, זענען דערוויטערט געוואָרן די יידישע מיליציאַנטן און אויף זייער אָרט זענען צוגענומען געוואָרן אוקראַינער פון זשאַליבאָווער און טאָפּילנער דערפער.

אַלס פאָרזיצער פון שטאָט־ראַט איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַן אוקראַינער פון דאָרף טיכאָטין. מאָטל ווערבע, וועלכער איז געווען פון די געטרייסטע אַקטיוויסטן, און זיין משפחה האָט שטאַרק געליטן פון די רדיפות פון דער פוילישער פּאָליציי, איז באַזייטיקט געוואָרן פון זיין אַמט אַלס פאָרזיצער פון אינוואַלידן קאָאָפּעראַטיוו, וועלכן ער האָט אָרגאַניזירט.

אויף זיין אָרט איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַן אוקראַינער, אַן אַנטיסעמיט, אַ שיכור, וואָס האָט זיך אָפן אַרויסגעזאָגט קעגן דער יידישער אָנפירערשאַפט פונעם קאָאָפּעראַטיוו.

שוין אין יאָר 1940 האָט זיך אָנגעהויבן אַ כוואַליע באַשולדיגונגען קעגן די געוועזענע קאָמוניסטישע פאַרטיי־מיטגלידער, כלומרשט אויפן עקאָנאָמישן געביט.

גלייכצייטיק זענען געפירט געוואָרן געריכטלעכע פּראָצעסן קעגן אַסאַך יידישע אָנגעשטעלטע און עטלעכע משפחות זענען פאַרשיקט געוואָרן, אונטער דער באַשולדיקונג, אַלס געוועזענע קאַפּיטאַליסטן. חיים און מאָטל גרינבוים, וואָלף טעפער און אַנדערע — געוועזענע טרייע אידעאַליסטן פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי זענען זייער אַנטוישט געוואָרן פון דער קאָמוניסטישער מאַכט אין רוסלאַנד.

וואָס די פוילישע פּאָליציי, די רדיפות אויף אונדזערע משפחות, די לאַנגע יאָרן טורמע אין דער לאַגער קאַרטוז־בערעזאַ האָבן נישט באַוויזן — האָט די ווירקלעכקייט אין סאָוויעטן פאַרבאַנד באַוויזן — צו איבערצייגן, אַז ס'איז דאָ נאָר איין וועג פאַר יידן — צו בויען זייער אייגענע, היסטאָרישע היים מיט זייערע אייגענע הענט — ווייל „אם אין אני לי — מי לי?"

און די אַלע, וואָס האָבן געוואַנדערט איבער רוסלאַנד, האָבן טאַקע באַלד נאָך דער מלחמה געפונען דעם וועג קיין ארץ־ישראל.

שתי חברות

דער טעאַטער

אבנר שרון

די אַרטיסטן אַלטער שאַמעס, פייסי קלימ־באָרד און יאָסל לינדן — די גרינדער פון יידישן טעאַטער אין שטעטל.

דער טעאַטער אין ראָזשישטש איז געווען אַן אָרטיקע, אייגנאַרטיקע שאַפונג, וואָס האָט אַרומגענומען אַ גרויסן טייל פון דער יוגנט און, אָפטמאָל, מיטגעריסן כמעט דאָס גאַנצע שטעטל, סיי אין באַגייסטערונג און סיי אין פּאָלעמיק איבער די ווערק פון די יידישע און נישט־יידישע שרייבער, וואָס זענען אַרויסגעבראַכט געוואָרן אויף דער בינע דורך די אַרטיסטן־אַמאַטאָרן, מיט טאַלאַנט און ענטוזיאַזם.

די גרינדער זענען געווען צוויי באַגאַבטע יונגעלייט, באַקאַנטע און באַליבטע אין שטעטל: פייסי קלימבאָרד און אַלטער שאַמעס.

אין אָנהויב האָבן זיי געפירט זייער טרופּע צוזאַמען. שפּעטער האָבן זיי זיך אָפּגעטיילט: אַלטער איז געוואָרן דער רעזשיסאָר פון די „פּאָלקיסטן", די טרופּע וואָס האָט געווידמעט אירע הכנסות דער יידישער פאָלקסשול.

פייסי איז געווען דער רעזשיסאָר פון די „ציוניסטן", די טרופּע וואָס האָט געשפּילט פאַרן בית־יתומים, „תרבות" און אַנדערע קולטורעלע־פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס.

זיי האָבן נישט געלערנט אין אַקאַדעמיעס פון טעאַטער־קונסט, אָבער מיט זייערע נאַטירלעכע פעאיקייטן און וווּנדערבאַרע אינטואיציע איז זיי געלונגען אויסצופירן פאָרשטעלונגען, קאָמישע און טראַגישע, אויף אַ הויכן ניוואָ, פון וועלכע דער עולם אין שטעטל האָט „געלעקט די פינגער"...

יעדע פאָרשטעלונג איז געווען אַ געשעעניש אין שטעטל. מ'האָט דיסקוטירט איבער די פּראָבלעמאַטיק פון דער דראַמע, מ'האָט געזונגען די לידלעך און מ'האָט גערעדט מיט גרויס כבוד וועגן דעם אַרטיסט, אָדער אַרטיסטן, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט אויף דער בינע, אין זינגען אָדער אין שפּילן.

צענדליקער יוגנטלעכע האָבן מיטגעהאָלפן צונויפשטעלן די דעקאָראַציעס, פאַרקויפן די בילעטן, אָנטיילנעמען אין שפּיל און טאָן אַלץ, כדי פאַררעכנט צו ווערן אַלס מיטגליד אין דער טרופּע.

דער דראַמאַטישער קרייז שטעלט פאָר די פּיעסע „דער אורטייל" (1934).

מ׳פלעגט שפּילן אין גאָרנשטיינס זאַל און אַמאָל אין דער „פּאָזשאַרנע״. פאַר איין זלאָטי האָט מען געקויפט אַ בילעט אין דער „גאַלאָרקע״, געזעסן אין ענגשאַפט און צוגעהערט זיך צו די „ריעטשען״ פון אַלטערן, פייסין, אָדער די „חכמות״ פון באַגאַבטן לובע קלימבאָרד (פייסיס ברודער), פון די טאַלאַנטפולע גדליה און מענדל שאַמעס (אַלטערס פלימעניקעס) און אַסאַך אַנדערע.

אַמאָל האָט דער עולם אין דער „גאַלאָרקע״ שטיל מיטגעשטימט און אַמאָל הויך פּראָטעסטירט... דאַן הערט זיך אַברהם קאָלטשאַקס געשריי: „טישאַ גאַלאָרקאַ!״ — און ס׳ווערט שטיל.

אויף צומאָרגנס האָט מען געקענט הערן זינגען פון די באַשיידענע, אָרעמע הייזלעך:

„הוליעט, הוליעט קינדערלאַך
כל זמן איר זענט נאָך יונג,
פונ׳ם ווינטער ביזן פרילינג
איז אַ קאַצן שפּרונג״

אָדער:

„יידן בני רחמנים
אַ גוט האַרץ איז דאָ ביי אייך...״

דער פּשוטער עולם האָט געפילט, אַז די אַרטיסטן דרוקן, אייגנטלעך, אויס אַזוי שיין זייערע געפילן, שטרעבונגען, ליבעס, אַנטוישונגען א.אַ.וו. — און דערפאַר האָבן זיי מיטגעלעבט און איבערגעלעבט אַלץ וואָס עס קומט פאָר אויף דער בינע.

די פרומע זענען נישט געווען צופרידן פון די נייע געדאַנקען, וואָס ס׳ברענגט אַריין דער טעאַטער און פלעגן אים רופן „טריאַטער״...

פון־צייט־צו־צייט פלעגן קומען פּראָפעסיאָנעלע טרופּעס פון וואַרשע און ווילנע — אָבער דער עולם האָט ליב געהאַט זיינע „ליובּיטיעלעס״ — אַמאַטאָרן שפּילער.

ביי אַנדערע פעלקער וואָלט מען פאַר די פאַרדינסטפולע פייסי קלימבאָרד און אַלטער שאַמעס געשטעלט דענקמעלער, אָבער זייער גורל איז געווען ביטער, ווי דער גורל פון אַלע יידן אין שטעטל.

זאָלן די שורות זיין אַ צייכן, אַז זיי און זייער גורל זענען נישט פאַרגעסן געוואָרן; אַז זייער קול קלינגט אין אונדזערע אויערן פון דער ווייטער קינדהייט און זייער גורל קאָכט אין אונדזער בלוט אָן אויפהער.

אברהם קאלטשאק דער לץ

זיין אמתער נאָמען איז געווען אברהם פישפעדער, אָבער מען האָט אים גערופן ,,קאָלטשאַק״, צוליב זיין ריזיקן אויסזען און מיטן אייביקן שטעקן אין האַנט, ווי דער רוסישער גענעראַל קאָלטשאַק.

געווען איז ער אַ היטלמאַכער און פאַר־דינט האָט ער ,,וואַסער אויף קאַשע״, אָבער פריילעך איז ער געווען שטענדיק; פול מיט הומאָר און באַליבט ביי יעדן איינעם אין שטעטל.

ער פלעגט זיך רייצן מיט די ראָזשישטשער גבירים און זיי דראָען:

גערענקט גבירים, ס׳וועט קומען אַ צייט אויף אייך, זאָלן נאָר ,,אונדזערע״ קומען. ,,אונדזערע״ האָט ער געמיינט די רוסן און קאָמוניסטן.

ענדלעך איז זיין חלום פאַרווירקלעכט געוואָרן. די רוסן זענען געקומען קיין ראָ־זשישטש און ס׳איז געוואָרן אַן אמת׳ער חורבן. מ׳האָט צוגענומען ביי די סוחרים זייערע געשעפטן און אויך ביי אַברהמ׳ען האָט מען צוגענומען זיין היטל־געשעפט.

די געוועזענע גבירים האָבן באַלד באַקומען גוטע שטעלעס, אָבער אים איז געווען ביטער און פינצטער. ער האָט ווייטער געמוזט אַר־בעטן שווער אין אַ היטל־קאָאָפּעראַטיוו און ער האָט ווייטער פאַרדינט ,,וואַסער אויף קאַשע״...

ווען די גבירים האָבן זיך אָנגעהויבן רייצן מיט אים:

,,נו, אברהמ׳לע, ווו זענען אונדזערע?״ האָט ער זיי געענטפערט:

,,וואַרט, דידאַזיקע רוסן זענען געקומען מיט טאַנקן, אָבער ,,אונדזערע״ גייען צופוס — פון מאָסקווע...״

מענדל שאמעס, קאנאדע

דער דראַמאַטישער קרייז ביי דער פאָלקס־שולע פירט אויס די פאָרשטעלונג ,,ווו זענען מיינע קינדער״ (1924).

דער דראַמאַטישער קרייז

מענדל שאַמעס, קאַנאַדע

ראָזשישטש, אַ קליין שטעטעלע אין וואָלין, געפינט זיך נישט אַפילו אויף דער מאַפּע: צווישן קאָוועל און לוצק און קאָפּעטשיווקע אין דערמיט, פון וואַנען עס האָט געפירט אַ וועג קיין ראָזשישטש.

דער שאָסיי ברוקירט מיט גרויסע שטיינער. אַז מען איז געפאָרן מיט אַ פור, האָט עס אַרויסגעטרייסלט די קישקעס. דער וועג האָט זיך געצויגן ביז דעם באַרג ביים באָק. די זייטיקע געסלעך זענען געווען פול מיט גריבער און גרויסע בלאָטעס.

גרוי און איינזאַם האָט אויסגעזען ראָזשישטש אויסערלעך, אָבער אינערלעך איז עס געווען פול מיט לעבן און שיינקייט. עס האָט געווימעלט מיט מענטשן און מיט געזעל־שאַפטלעכער און קולטורעלער טעטיקייט.

ראָזשישטש איז געווען פול מיט שולן און אינסטיטוציעס: די יידישע פאָלקסשולע, דער „תרבות", די ישיבה „בית־יעקב", קינדער־גאָרטן, פוילישע שולן, יידישער קלוב, יידישע און העברעאישע ביבליאָטעקן און אַסאַך אָרגאַניזאַציעס: פאָלקיסטן, ציוניסטן, קאָמוניסטן, בונדיסטן, „מזרחי" און אַלע אַנדערע, וואָס זענען געווען באַקאַנט אין פוילן; דער האַנטווערקער פאַראיין, קליינהענדלער פאַראיין, סוחרים פאַראיין א.אַ.וו.

צווישן די אַלע אָרגאַניזאַציעס און פאַראיינען האָט פאַרנומען אַ זייער בכבודיק אָרט דער דראַמאַטישער קרייז ביי דער יידישער פאָלקסשולע. ער האָט אַריינגעבראַכט אין שטעטל קולטור־לעבן און פריילעכקייט. דער אָרגאַניזאַטאָר פון קרייז איז געווען מיין פעטער אַלטער שאַמעס. די ערשטע פאָרשטעלונג איז געווען „די באָבע יאַכנע"; די שפּילער: פייסי קלימבורד, יאָסל לינדן, אַלטער שאַמעס, ראובן פעלדמאַן, שמיליק גון, ראָניע ראָטנשטיין, קלאַראַ קאַצאָווסקי, פריידע פּאָטאַשניק און אַנדערע.

דראַמאַטישער קרייז ביי דער פאָלקסשולע, שפּילער און סימפּאַטיקער: משה פערל, מאָטל גארבוז, זיסיה זאַפּראַן, פופע גינזל, אַברהם בוימל, וואָלאָדיע צוקערמן, מענדל פישמאַן, שלמה מלמד, גדליה שאַמעס, שמוליק כץ, (—), דיקמאַן, (—), שרה פוגאַטש, בתיה בוים, טייבל דיקמאַן, בתיה דיכטער, בתיה פליישער, אָדעל גרינשפּאַן, שמואל זבאראשעווסקי; מאָטל קאַנדל, גרשון שפּירא, פריידע שפּירא, אַלטער שאַמאס, ריבה קאפּיט, יאסי פּיזנהאַלץ, סאניע פּיש־מאַן; חנה קאַפּוסטע, שלמה נאטשיטש. ביי דער פאָרשטעלונג „די סדר נאַכט" אין אפּריל 1929.

דער טעאַטער פּירט אויס די פּיעסע „די 41סטע נאַכט" (1934).

נאָך דער פאָרשטעלונג האָבן אַלע געוואָלט ווערן אַרטיסטן און געהערן צום קרייז. די צווייטע פאָרשטעלונג: „ווו זענען מיינע קינדער?" די אַרטיסטן: אַלטער שאַמעס, יאָסי פיזנהאָלץ שטשאָגעל, שמוליק כץ, אייזנבערג, ליבערמאַן, משה שאַראַפּאַנקער, אַברהם פישפיידער, פּאָטאַשניק, ברוך קאָס, מאיר קאַנדל, מאָטל וואָליק, מאיר באָקסער, ראָניע ווערבער, קאָפּיט, פריידע פּאָטאַשניק, מאַליע וואָליק און אַנדערע.

אויך די פאָרשטעלונג האָט געהאַט אַ גרויס דערפאָלג. דער קרייז איז געווען מער אַקטיוו, אַלע זעקס וואָכן אַ נייע פאָרשטעלונג: „דאָס פּינטעלע ייד", „גאָט, מענטש און טייוול", „טוביה דער מילכיקער".

אַלטער שאַמעס, דער רעזשיסאָר, האָט צוגעצויגן נייע כוחות און דאָס שטעטל האָט אויפגעלעבט. גרויסע יידישע אַרטיסטן פון פוילן פלעגן קומען שפּילן מיט אונדזער דראַמאַטישן קרייז. די הכנסה איז געווען געווידמעט צו שטיצן די פאָלקסשולע.

אין דער צייט האָט זיך פייסי קלימבורד אָפּגעריסן פון יידישן קרייז און געגרינדעט אַ באַזונדערע טרופּע. פון־צייט־צו־צייט פלעגן זיי שפּילן אין פאָזשאַרנע. די ערשטע פאָרשטעלונג איז געווען „7 געהאָנגענע". ס'האָבן געשפּילט: פייסי קלימבורד, לובע קלימבורד, משה קלימבורד, מוניע קלימבורד, אברהם פעלצמאַן, קלאַראַ קאָצאָווסקי, ראָניע ראָטנשטיין, מנשה פען און אַנדערע. די הכנסה איז געווען געווידמעט דעם בית־יתומים.

שפּעטער האָט מיין ברודער, גדליה שאַמעס, געגרינדעט אַ יוגנט־קרייז ביי דער פאָלקסשולע — צו שפּילן רעוויעס: באַסיע (בתיה) בוים, העניע שאַמעס, עלקע לאַנגער, באַסיע (בתיה) דיכטער, טשארנע קאַפּוסטע, חנא קאַפּוסטע, אַלטער כאָסנע, בינעם פּיווען, נוח קאָס, מענדל שאַמעס, משה גראבארסקי, אהרון ריוועץ. די ערשטע רעוויע: „אויפן הימל אַ יאַריד". די דעקאָראַציעס זענען געווען זייער שיין און עס איז געווען אַ גרויסער דערפאָלג.

דער קרייז האָט געשפּילט: „דער 41־סטער", „דער אורטייל", „צוויי ברידער", „דער דיבוק". ס'האָבן אָנטייל גענומען: אַלטער שאַמעס, יאָסקע פיזנהאָלץ, שמיליק באָרשעווסקי, נאטשיטש, שפּירא, חנא קאַפּוסטע, גדליה שאַמעס, אַלטער סאָסנע, מענדל שאַמעס, נוח קאָס, בינעם פּיווען, ריווע קאָפּיט, גיטל פיזנהאָלץ, באַסיע בוים, עלקע לאַנגער, העניע שאַמעס. אויך האָבן באַלאַנגט צום קרייז: מענדל פישמאַן, שלמה מלמד, סאָניע פישמאַן, באַסיע דיכטער, מאָטל קאַנדל, פריידקע סאָסנע.

דריי חברות: איטע שער, מירעלע חייט (קאַנאַדע) און דינצע לעבערמאַן (ישראל).

אַזוי האָבן די קרייזן געאַרבעט, מיט יאָרן צוריק, אונטער דער אָנפירערשאַפט פון אַלטער שאַמעס און גדליה שאַמעס.

דערנאָך האָב איך געגרינדעט אַ יוגנט־קרייז ביים האַנטווערקער פאַראיין, צו וועלכן ס׳האָבן באַלאַנגט אַלע מיינע חברים און חברות פון דער שולע. מיר האָבן צוזאַמענגעשטעלט אַ רעוויע און האָבן געשפּילט אין לאָקאַל פון האַנטווערקער פאַראיין.

אַ דאַנק דעם גרויסן דערפאָלג, האָבן מיר באַשלאָסן צו מאַכן אַ פאָרשטעלונג אין גאָרנשטיינס טעאַטער. איך האָב איבערגעזעצט אַ פּיעסע פון פּויליש אויף יידיש. „ציגיי־נער ליבע" איז געווען דער נאָמען. די הויפּט־ראָלע האָט געשפּילט זיסיע קלימבורד. ס׳איז געווען אַ גרויסע הצלחה.

פּלוצלינג איז אויסגעבראָכן די מלחמה. די רוסן זענען אַריין קיין ראָזשישטש. די יוגנט האָט זיך פאַרלוירן. דעמאָלט האָב איך באַשלאָסן עפּעס צו טון, כדי אָנצוהאַלטן די יידישע קולטור.

איך, מענדל שאַמעס, נח קאָס און הערשל טורעק האָבן אָרגאַניזירט אַ גרויסן יידישן כאָר. דער דיריגענט איז געווען ראובן פעלדמאַן. ס׳האָבן באַלאַנגט צום כאָר די יוגנט פון אַלע אָרגאַניזאַציעס — 120 מענטשן. ס׳איז געוואָרן דער בעסטער כאָר אין וואָלין און מיר האָבן באַקומען אַן אויסצייכנונג פון וואָלינער מוזיקאַלישן אינסטיטוט אין לוצק.

דער כאָר איז אויסגעקליבן געוואָרן צו פאָרן קיין קיעוו דאָרט אַרויסטרעטן, אָבער ליידער, איז די מלחמה אויסגעבראָכן און עס איז נישט פאַרווירקלעכט געוואָרן.

דער גרעסטער טייל פון דער יוגנט איז אומגעקומען און די רעשט זענען צעזייט און צעשפּרייט געוואָרן איבער דער גאַנצער וועלט.

פאַר די, וואָס זענען לעבן געבליבן, און וועלן לייענען אונדזער בוך, וועלן זיי נאָכאַמאָל דורכלעבן, מיט מיר צוזאַמען, אַ קאַפּיטל געשיכטע פון ראָזשישטש און זיך דערמאָנען אין זייערע גאָלדענע יוגנט־יאָרן.

פאַר די, וואָס זענען שוין מער ניטאָ — זאָל דאָס זיין אַן אָנדענק פאַר זייער נאָמען, פאַר אידעאַליסטישע, יידישע קינדער, וואָס האָבן זיך באַמיט אַריינברענגען אַ ביסל שיינקייט אין טאָגטעגלעכן לעבן. זיי האָבן געחלומט און געשטרעבט צו אַ שענערער וועלט און נישט זוכה געווען צו דערלעבן דעם סוף פון דער פינצטערער עפּאָכע אין אונדזער געשיכטע.

ביילה פלאש אין חתונה־טאָג מיט טוביה פערעל (1938).

מירל און מענדל שאַמעס בעת זייער צווייטן באַזוך אין ישראל. אויפגענומען אין בית־ראָזשישטש, זומער 1972.

אין אנדענק פון מיינע טייערסטע

באב געלערשטיין, ניו־יאָרק

באב געלערשטיין ווערט באַגריסט אין בית־ראַזשישטש בעת זיין פערטן באַזוך אין ישראל אין מאי 1970. נעבן אים — דזשעק גאַרבוז פון ניו־יאָרק.

דער טאָג איז דער 8־טער יאַנואַר 1975 און איך וויל פּרוּוון אַרויסברענגען מיינע זכרונות און געדאַנקען אויפן פּאַפּיר.

ווי אַזוי באַשרייבט מען אַ פאַרגאַנגנהייט, ווען מ׳בלייבט איבער איינער אַליין פון אַ פאַרשפּרייטער משפחה? וואָלט איך געווען אַ מייסטער פון פען, וואָלט איך ביכער געשריבן. איך וועל מיך באַמיען, אין מיין מאַמע־לשון, צולעגן מיין פּערזענלעכן ציגל צו דער געביידע וואָס הייסט „ספר־ראָזשישטש״.

דאָס שטעטל, ווו איך האָב מיינע קינדער־יאָרן פאַרבראַכט, געלערנט, די אָרגאַני־זאַציעס געגרינדעט און געהאָלפן גרינדן, פון וואַנען איך בין אין ראָוונער ישיבה געפאָרן און שפּעטער אין קיבוץ־הכשרה אין דאָמבראָוויץ און קיין אַמעריקע געפאָרן. שוין אַריבער פערציק יאָר...

ס׳איז נישט קיין לייכטע זאַך אַרויסשעפּן פון דער טיפקייט זייער אָנגעווייטיקטע זכרונות און זיי אויסדריקן אין אַ שפּראַך, וואָס צום באַדויערן, איך נוץ זייער ווייניק. אָבער איך בין זיכער, אַז מיינע חברים וועלכע גיבן זיך אָפּ מיטן רעדאַגירן דעם „ספר־ראָזשישטש״, וועלן פון מיין שרייבן שוין מאַכן אַ טאָלק.

איך האָב דורכגעלעבט, דאַכט זיך, מער ווי איין געוועהנלעך לעבנסוועג און דורכגעמאַכט מער ווי אַסאַך מענטשן אין מיין עלטער.

וואָס איך וויל דאָ באַזונדערס, איז פאַראייביקן מיינע טייערסטע, ליבסטע טאַטע־מאַמע, שוועסטער מיט זייערע פאַמיליעס, ברידער מיט זייערע פאַמיליעס, וועלכע איך האָב נישט זוכה געווען, אַפילו, צו קענען. זיי זענען אין מיינע געדאַנקען שטענדיק אין מיין טאָג־טעגלעכן לעבן.

אונדזער ייחוס

מיין טאַטע ע״ה איז געווען דוד בר׳ צבי־ביינעש פון בריסק. זיין ייחוס־בריוו האָט זיך געצויגן אויף עטלעכע הונדערט יאָר צוריק צום „תוספות יום־טוב״, הרב יום־טוב ליפּמאַן־העלער, וואָס איז געווען אַ געוויסע צייט רב אין בריסק דליטא און אין די יאָרן 1643—1634 איז ער געווען רב אין וולאַדימיר־וואָלינסק — לודמיר. ער האָט געשריבן דעם פּירוש „תוספות יום־טוב״ צו דער משנה. געווען אַ גרויסער תלמיד חכם. דער נאָמען געלערשטיין זאָל שטאַמען פון העלער (אין רוסיש — געלער).

יידן למדנים פון טריסקער שיל, ווי ר׳ פאַליק כץ און אויך מיין טאַטע, האָבן מיר דאָס נישט געלאָזט פאַרגעסן.

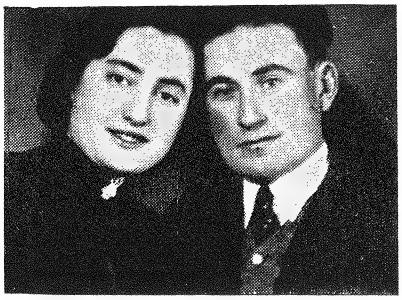
ס׳איז געווען ביי מיין זיידן אַ ייחוס־בריוו אויף פּאַרמעט, וועלכער איז פאַרניכטעט געוואָרן אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. ר׳ אליהו פעפער ע״ה, ווען ער פלעגט מיך פאַרהערן מיין שיעור שבת באַטאָג, פלעגט מיר וואָרנען, אַז איך מוז זיך שטאַרק באַמיען, ווייל איך דאַרף אויפהאַלטן דעם כבוד פון מיין ייחוס...

מיין מאַמע איז געווען רבקה בת ר׳ משה וואול פון טשאַרטאָריסק.

מיין עלטסטע שוועסטער, דוואָסקע ע״ה, איז געווען אַ קלוג מיידל. עס איז געווען אַ פאַרגעניגן צו האַלטן זיך מיט איר אַן עצה אָדער פאַרטרויען אַ סוד, אפילו נאָך איר חתונה מיט מאָטל ריוועץ ע״ה פון קיווערץ.

מיינע ברידער מיט זייערע פאַמיליעס:

מיין עלטסטער ברודער נחום ע״ה איז געווען אַ בחור, וואָס אַ דאַנק אים און

שרה שקורניק און מאַן.

זיינע חברים. קאָס שיפּריס, וואָלאָדיע צוקערמאַן און שלוימקע גרופּערמאַן — האָט קיין גוי נישט געטאָרט טשעפּען אַ ייד. אַסאַך מאָל איז זייער לעבן געווען אין געפאַר... פון מיין נחומען, וועלכן איך האָב זייער רעספּעקטירט, האָב איך אַסאַך געלערנט. דאָס איז מיר ספּעציעל צונוץ געקומען, ווען איך בין געווען אויף הכשרה אין דאָמבראָוויץ, ווו כמעט יעדן טאָג האָבן מיר געדאַרפט קעמפן און פאַרטיידיקן אונדזער עקזיסטענץ אַלס יידן און חלוצים.

פינף ברידער — פינף פארטייען

עס פלעגט אין ראָזשישטש זיין אַ שפּורכוואָרט: „דאָרט ווו צוויי יידן — דריי פּאַרטייען". ביי אונדז אין הויז איז דאָס ווירקלעך געווען. מיין נחום איז געווען אַ ברית־חיילניק; איך בין געווען אַ חלוץ — שפּעטער פּועלי־ציון; מיין ברודער יאָסל ע"ה איז געווען אַ ביתרי — אַ מנהל פון אַ ביתר־קיבוץ און אַן אויסערגעוועגלעכע פערזענלעכקייט.

מיין דריטער ברודער הערשל ע"ה האָט געהערט צו החלוץ־הצעיר און שפּעטער צו „החלוץ", מיט מיר פלעגט ער האָבן אַסאַך געמיינזאַמס.

מיין יונגסטער ברודער, לייבעלע ע"ה, האָט געהערט צו השומר־הצעיר און איז געווען דאָס אויג אין קאָפּ ביי אונדז אַלעמען. ביי אונדז האָט ער קיינמאָל קיין שלעכטס נישט באַגאַנגען, אַלץ וואָס ער האָט געטאָן איז געווען גוט...

פון קינדווייז אָן האָבן אונדזערע עלטערן אונדז געלערנט, דורך זייער ביישפּיל, צו זיין איבערגעגעבן און געטריי איינער צום צווייטן. כאָטש מיר האָבן געהערט צו פאַרשידענע פּאַרטייען, האָט יעדער מענטש אין ראָזשישטש געוווּסט, אַז ריר אָן איין געלערשטיין, רירסטו אָן אַלע געלערשטיינס...

מיר זענען געווען אַן ענג־צוזאַמענגעבונדענע פאַמיליע, וואָס האָט געלאַכט צוזאַמען ווי אויך צוזאַמען געבלוטיקט...

פאַר זיי, פאַר מיינע אומפאַרגעסלעכע עלטערן, שוועסטער און ברידער און זייערע פאַמיליעס, ווידמע איך אָט די שורות פול מיט טרערן און אומענדלעכן ווייטיק...

אַ גרופּע חברים מיט יאָסל געלערשטיין און משה גאראלניק.

א וואָרט פאַר א וואָרט

גלייכווערטלעך און שטאָך-ווערטלעך

1. ער לאַכט מיט יאַשטשערקעס
2. צעכאַפּט ווי מצה־וואַסער
3. ס'טראָגט וואַסער אויף קאַשע
4. די חלה קלעקט נישט אויף המוציא...
5. אַ מ'דאַרף איינוואַלגערן דעם אויוון
6. ווי טייער ? וואָס קאָסט עס ? ח"י ק"ק ס'פּאָלאָווינא
7. אַ סעדעכע, אַ יאַכנע
8. אַ רענדל אַראָפּ, אַ רענדל אַרויף — זאָל זיין אַ סוף
9. אַ באָלוואַן
10. דער פּאָיעזד, דער פּאַראַחאָד
11. ער האָט אַ שיינעם פּאָטשעראָק
12. נישט ביי מאָטיען
13. אוי האָט ער אים אָפּגעוואַצקעט
14. ער פּאַראיקיוועט זיך אַ ביסל
15. אָפּשפּרעכן אַ גוט אויג
16. ס'פּאַסט אים ווי אַ חזיר אַ קרענצל
18. אַז ס'ברענט די קאָציבע, לעשט מען זי אין פּאָמישאַף
19. אַז מ'טרעט אויף דער קאָציבע, שפּרינגט זי אין פּנים
20. מ'מאַכט אַ וויכעט אָפּוואַשן דאָס טעפּל
21. אַז ס'איז נישטאָ קיין מיידלעך, טאַנצט מען מיט שיקסלעך
22. גוט פון אַ חזיר אַ האָר
23. אַז מ'קלאַפּט אין טיש, רופט זיך אָפּ די שער
24. אַ גוי אין פּאָסטעלעס
25. דער מיטוואָך איז לענגער ווי דער דאָנערשטיק
26. ער איז מיט יעדן פּאַן־בראַט
27. ער איז אַזוי גוט — כאָטש לייג אים צו צו אַ מכה
28. שוחט, קוילעט מיינע גענדז. וויפל גענדז האָסטו ? איינעם אַ גאַנדז...
29. אָפּגעקוילעט די קאַפּאָטע
30. ס'קריכט מיר נישט אין מיין לינקער פּאה
31. געפּגרט אַ בער אין וואַלד
32. איך האָב אים אין אַרבל
33. איך האָב דיך אין באָד
34. מ'דאַרף אַרויפלעגן אויף דער וואפּקע אַ פּאָדאַראָזשניק אָדער אַ טייגל
35. ער מאַכט זיך פּאַר אַ טאָרטשינער...
36. ער מאַכט זיך תמעוואַטע...
37. מיט אַ געזונטן קאָפּ אין קראַנקן בעט
38. קוצעניו־מוצעניו
39. ווי אַ שיף אָן ריידער
40. ער האָט זיך געקויפט מפטיר...
41. ער איז אַלט 25 יאָר, אָן שבתים און יום־טובים...
42. ער איז עלטער פון דיר מיט אַ שבת
43. הונגעריק ווי דעם מילנערס הונט
44. ס'שטעכט אים דער אָבער
45. אויס קאַפּעלוש־מאַכער
46. האָט אַ יאָלד אַ קאַפּעלוש
47. באַבסקע רפואות — אַ גאָגעל מאָגעל
48. ס'האָט מאצקיס טעם
49. ס'האָט נישט קיין יידישן טעם
50. ס'העלפט ווי אַ טויטן באַנקעס
51. גאָט איז אַ פּאָטער. אַז ער גיט נישט קיין מכה, גיט ער אַ בלאָטער
52. אַ טשובטשיק
53. פאַרשרייב אין קוימען
54. אויסצוואָגן דעם קאָפּ לכבוד שבת
55. אַזאַ יאָר אויף אים
56. אַ ברויטגעבער
7. אַ צוציק
58. ער זעט אויס ווי אַ שוואַרץ־יאָר
59. אַז מ'האַקט האָלץ פאַלן שפּענער
60. אלי בעקערס לאָשעקל
61. ס'אַרט אים גאָרנישט
62. ליגט אין דרערד און באַקט בייגל
63. אַ קריוודע
64. אַ פּריקאַשטשיק
65. ער לאָזט זיך נישט שפּייען אין דער קאַשע
66. אַ כלב שבכלבים, אַ הונט מיט אויערן.
67. ס'טויג אויף כפּרות
68. אַ גאַנצער יאַ טאָבי דאַם
69. אַ רייפּטל ברויט
70. נאָך נישט געהאַט קיין פּאָטשאַטעק
71. אַ סמאַרקאַטש, אַ סוואָלאָטש
72. אין סאָד : עפּל, באַרן, ווייַנשל, קאַרשן, פלוימען
73. באַצאָלט רבי־געלט
74. ס'האָט זיך אויסגעלאָזט אַ בוידעם
75. רעד צו דער וואַנט
76. פאַרלעגן די פּאָדוואַלעס
77. ער וויל אויף אים אַרויפלעגן די באָד
78. נעם איין שטימעניש
80. לא די — איז די לא...
81. עס דאָס, ביז דאָס אַנדערע וועט פאַרטיק ווערן
82. אַ כאַליאַסטרע
83. אָדם אַ מענטש און קאַטשקע דריי זיך
84. געשמדטער האַלדז
85. אַ גאַנצער פלאָקן־שיסער
86. אַ גאַנץ יאָר שיכור און פּורים ניכטער
87. ס'איז איר נעבעך אָנגעזאַלצן אויפן האַרצן
88. ער האָט אין זיך אַלץ וואָס אין דער קאָרט
89. אַ זגינאַרניק, אַ פּאָדליעץ
90. ער קאָן דאָס אויסנווייניק ווי אשרי
91. ני בע ני מע ני קוקוריקו...
92. מ'רעדט וועגן אַ גלח קומט אַ מלאך
93. אָץ קלאָץ
94. די גאַנצע קעז אין איין קרעפּל ?
95. וואָס הערט זיך ? מ'גאָלט זיך און מ'שערט זיך און ס'וואַקסט ווייטער
96. „אי בעז אָדנאָהאָ זשידאַ יאַרמאָראָק בודע"
97. ס'איז אַריבער אַ קיילעכדיק יאָר
98. וואַרף אַ הונט אַ ביין
99. אויף אַ מעשה פרעגט מען נישט קיין קשיא
100. אָט, אָט. טאָ זאָג זשע
101. ווער פאַרכאַפּט
102. אַן איינרעדעניש איז ערגער ווי אַ קרענק
103. פּורים איז נישט קיין יום־טוב און קדחת איז נישט קיין קרענק
104. מיט אַ טשאָפּרינע
105. מיט אַלע פּיטשעווקעס
106. אַ שמאַראָוואָזניק
107. זיך שטעלן צום פּריזיוו
108. אַ נייער עצה־געבער
109. ווי ביים טאַטן אין ווייַנגאָרטן
110. ווי גאָט אין אָדעס
111. אַ צעפלויגענע בריה
112. מירטשעם (אם ירצה השם...)
113. ס'איז ביטער דעם געמיינעם
114. שריי חי וקיים
115. געוואָרן אש און פּאָרך
116. נישט געשטויגן נישט געפלויגן
117. איך האָב אים אין דר'ערד
115. געוואָרן אש און פּאָרך
119. אַ גאַנצער גערעַי
120. פּוסט און פּאַסט
121. „מי פּאַחאַלי"
122. האָסטו געהערט אַ מייסע (מעשה) מיט אַ ציג אַ ווייסע

123. אַ שטומער צונג
124. אַ בומילע
125. אַבי געזונט
126. נפטר־פּיפּטער, פּרנסה האָט ער ?
127. פעטער מ'קען אייך
128. ער האָט נישט אַספּייעט
129. אַ גאַנצע טשערעדע
130. ער דרייט זיך אַרום ווי אַ פּאַרץ אין ראָסל
131. אַ פּוילישע דריפּקע
132. אַז מ'קלינגט איז חגא
133. ער קען אים קעלביק מאַכן
134. אַ האָידאַלקע
135. „טיאַזשקאָ ניסטי זשאַלקאָ קידאטי"
136. אויפן בוידעם אַ יאַריד
137. ער האַקט אַ טשייניק
138. זי רעדט פאַר פייער און פאַר וואַסער
139. פאַרנומען די קאַטשקעס אויפן וואַסער
140. סיי ווי סיי, וואָס פאַר אַ מין...
141. „נא פּריקוסקו"
142. זי קען צונויפפּירן אַ וואַנט מיט אַ וואַנט
143. ער קען העלפן קרעכצן
144. ער איז אין די פּעדערן
145. תורה, סחורה און געפּוצטע שטיוול
146. איך זאָל אַזוי לעבן
147. ער איז ווערט דעם שטעקן
148. אין מיצקע דארינעם
149. אַ פּריטשעפּע
150. אַ זנאַכאָר
151. גאָטס קאָזאַק
152. מזנבא דחזירתא לא תעשה שטריי־מילתא — פון חזירס ווידל קען מען נישט מאַכן קיין שטריימל...
153. דער קאָשאָווער גוי
154. אויסקערווען דעם דישעל
155. ער גייט אַרום אָנגעדראָדלט
156. אַלץ אין איינעם איז נישטאָ ביי קיינעם
157. אויף געהאַקטע צרות
158. געקויפט אַ קאַץ אין זאַק
159. חזיר פּיסל כשר
160. די קאָלקער לבנה
161. ס'האָט נישט די ווערט אַ שמעק טאַבאַק
162. ער האַנדלט מיט רויכוואַרג
163. הפקר פּעטרושקע
164. היינט איז פּורים מאָרגן איז אויס, גיט מיר אַ גראָשן און וואַרפט מיך אַרויס
165. ס'איז אַ מיאוסע פּאָגאָדע
166. לאַנגע האָר — קורצער שכל
167. „אָדין דורען ווסיך פּאָדוריוו"
168. אַז אַ נאַר וואַרפט אַריין א שטיין אין גאָרטן קענען אים צען קלוגע נישט אַרויסנעמען
169. גליטשן זיך אויף קאָנקעס
170. ווי ביסטו געווען אין די גרויסע פרעסט?
171. אַ טשודאַק
172. די פּריזיוווניקעס
173. קיי און שפּיי
1974. ער בלאָזט זיך ווי אַן אינדיק
175. אַז ס'איז נישטאָ צום פּיקן אי, אי, אי, וואָס־זשע טויגן אַלע גליקן ? אי, אי, אי
176. ווו ביסטו געווען ווען דאָס איז געווען ?
177. ער פּאַסט צו איר ווי אַ קליאַמקע צו דער טיר
178. „ווסי פּאני, נימא קאָמו סוויני פּאַסטי"
179. אַז שרה איז צען איז רבקה עלעף
180. אַז ויקהל איז אַ קניש (דער תרגום — וכנש), איז פקודי אַ וואַרעניק
181. „סקאָלקאָ אוגאָדנאָ"
182. ער באָוועט אַ שטוב
183. אַ שניט־קראָם (מאַנופאַקטור)
184. אַ שאָק אייער
185. אַ לאָך אין הימל
186. פּאָניע גנב
187. גיי אָדער פּגר
188. פאַרשרייב אין קוימען
189. איך האָב דיך נישט געזען אַ שאָק מיט יאָרן
190. הבל הבלים — הכל הבל, אָבער קייען (קין) איז נישט הבל
191. לאָמיר זיך געזעגענען, דער פּאָיעזד גייט אַוועק
192. אַ ליוועראַנט (פערד־סוחר)
193. אם כן למה זה אנוכי — למה־וואָס, זה־דאָס, אנוכי־איך... וואָס דאָס איך...
194. אוי האָט ער אַ פייפער מיט אַן אייזערנעם כוח, פון הינטן גייט אַ פּאַרע, פון אויבן גייט אַ רויך
195. נסים ונפלאות, אַז דער רבי מאַכט נסים ווייסט דאָך יעדער איינער, ער גייט אַריין אין וואַסער און קומט אַרויס אַ נאַסער...
196. נישטאָ קיין שטאָך אַרבעט
197. אַ קימפּעטאָרן
198. ער האַנדלט מיט שטיקלעך (בהמות)
199. שאַ, שטיל, מאַך נישט קיין גערודער, דער רבי גייט שוין טאַנצן ווידער
200. „טשטאָ נאָפּיסאַנאָ פּיראָם, ניע ווירוביש טאָפּאָראָם"
201. ס'קאָצל קומט
202. „יאַ אי טי אַ טרעטי דאַווידקא"
203. ס'שאַדט נישט
204. אַ ניקאָלייעווסקי סאָלדאַט
205. מ'רעדט און מ'רעדט און מ'שושקעט זיך
206. ס'איז געבעבעט נישט גערעדט
207. „„דאַוואַי זשידאָ הראָשי"
208. „סאם פּאַן סאָם פורמאַן"
209. אַ מצוה אויף אים
210. אַ געשלאָגענעם הונט ווייזט מען נישט קיין שטעקן
211. מעביר זיין די סדרה מיטן טראָפּ
212. זאָל ער זיין די כפּרה
213. אָנגעזאָלן אויפן האַרצן
214. ער דאַרף זיך נאָך אויסרייבן
215. אַז מ'פרעגט אַ שאלה איז טרייף
216. גרויס ווי עוג מלך הבשן
217. נוח מיט זיבן גרייזן
218. אויפראָמען די שטוב
219. קווייטן
220. „סטאַרע יאָק מאַלע"
221. „פּאַשאָל וואָן"
222. גוט מאָרגן, גוט עלעף (גאָט העלף), גוטנאָוונט, אַ גוטע נאַכט, גוט יום־טוב, גוט שבת
223. אפשר האָט איר געזען מיין הין, גוט שבת, אָן אַ ווידל ?...
224. די באָבע, דער זיידע, אַ שוועסטער קינד, אַ פּלימעניק
225. ער האָט מיט אים געלערנט בלק
226. אָנגעשריבן אַ פּראָשעניע
227. „זאַ פּראַוודו ביוט"
229. „יאַק וו'קלוניו ניע מאלאטיסיא טאָ וו'כאטיע קאָלאָטיטסיאַ"
230. אַ פּוד, אַ פונט, אַ דעסיאַטין, אַ וויאָרסט
321. אַוועקגעוואָרפן קיניען מיט מיניען (קנין מיט מנין)
232. קיינעהאָרע (קיין עין־הרע)
234. ער מאַכט עס אויף קאַטאָוועס
235. אַ מאַיאָנטעק מיט...
236. געכאַפּט אַ קאַטאר
239. אַ מזיק
238. ס'טייטש ? וואָס איז דער מער ?
239. אַזש ביסקל
240. אַמאַי זאָגט ער...
241. „פּאָ מאָיעמו"
242. אַ קאַנצעלאַריע
243. ס'פּעלט אים אַ קלעפּקע
244. ס'שפּאַרט אים אונטערן האַרצן
245. אַ קוואָקע
246. אַ נאַשער
247. ויתן לך — קיין געלט איז נישטאָ, מטל השמים — נישטאָ וו צו לייען
248. געפּאָקט און געמאָזלט
249. אַ פּאַרטאַטש
250. אַ נאַדאַראָף
251. שוואר געהאָרעוועט, האָראָוואַניע
252. אַן איפּיש (עיפּוש)
253. לעם סטער
254. אַקוראַט איך ?
255. ויבוא... המן
256. קלאָץ קשיות...
257. קיין שכל קויפט מען נישט אין אפטייק
258. אָפּגעטאָן אויף טערקיש
259. ביי מיר האָסטו געפּוילט (געפּועלט)
260. אַ פּיצל קינד
261. האָסט מורא ? לייען קריאת־שמע
262. קלענער דער עולם, גרעסער די שמחה
263. ער האָט געקויפט אַ שטאָט אין שיל
264. ער קען אַליין זיין שטעטל באַשטיין
265. נישט ווערט קיין שמעק טאַבאַק
266. האָסטו מורא, ליין קרישמע
267. אויסגעגעבן אַלע טעכטער
268. אַ צאַצקע...
269. אויפראָמען די שטוב

270. אַזמ׳פרעגט אַ שאלה — איז טרייף
271. ס׳וועט האַלטן פון אסתר טאַנעס (תענית) ביז פורים
272. נישט פויגלדיק
273. צעלייגט אויף טעלערלעך
275. אַ נאַסטראָיעניע, אַ זשמעניע, אַ טרי־
274. כאַפּ אַ נאַש
וואָגע, אַ סאַמאַטאָכע
276. לעבס פון „באָזשי דוד״
277. נו, מאַך אַ מוציא
278. די פּריזבע, דער אושאַק
279. אַ קאַזיאָני רב
280. שוין געמאַכט שטשעקאַטורקע
281. אַ דאַרמאָיעדניק
282. די קערה ערב יום כיפור
283. אַ פּאַטש פאַרגייט, אַ וואָרט באשטייט
284. אַ פּריץ מיט זיין אימעניע
285. ווי לייגט זיך אויס כעס
286. זופּט מחותנת׳טע, מ׳דאַרף סיי ווי אַרויסגיסן
287. דער פעלדשער — קאַצאָווסקי
288. אַ נחת
289. באַק יאָ, באַק נישט
290. ער דאַרף זיך אויסברעכן
291. זאָלסט מיר דערלעבן צו טראָגן
292. און מיין נשמה איז אַ ראָזשינקע ?
293. מיין נשמה איז פון קלאָטשע ?
294. דער הערינג שטינקט פון קאָפּ
295. א רוח אין דיין טאטנס טאטן
296. אַ גרויסע פייג אין אַ קליין טעפּעלע
297. מ׳דאַרף האָבן פּעטשי־מעטשי
298. אַ סוד פאַר גאַנץ בראָד
299. ער האָט אים געגעבן אַ פּליק
300. אין תוך גענומען
301. לאָמיר זיך וועטן
302. טרעף וויפל איך האָב
303. גרויס ווי אַ געניץ
304. וואָס בין איך גאָט׳ס סטראַזשניק ?
305. מיר זענען קרובים : מיין זיידע און דיין זיידע ליגן אין דער ערד ביידע
306. פּאָזשאַלאָסטאַ, טשטאָ זאַ וואָפּראָס ?
307. חצי אידיש און פּאָלאָווינאַ גוייש
308. אַ נפקא־מינה, אַ סברא, אַ רבותא
309. אַ גוטן שליטוועגס
310. שייגעץ, אַרויס פון באָד ! וואָסי, מיין געלט איז קיין געלט נישט ?
311. מ׳לערנט און מ׳לערנט און מ׳שטאַרבט אַ נאַר
312. אַ סאַך מלאכות און ווייניק ברכות
313. קעלבערנע התפעלות
314. ס׳האָט ניט קיין ווערט אַ שאָס פּולווער
315. אַ סטאָרעזש
316. אַ נאַר אַ ביימע (בהמה)
317. קינדער שפּילן : חנוכה דריידל, קיפּקע־לעך ניס אין פסח, קאָנקעס אויפן אייז
318. פּאָטשאָט
319. אַ לעמעשקע
320. מיט אַ סמיטשיק
321. אָף קאַזיאָני שטשאָט
322. פון טריסק ביז בריסק טראָגט אַ פוקס אַ ביקס אין פּיסק (זאָג עס גיך 7 מאָל)
323. דעם רבינ׳ס קו מעג...
324. אַוועקגעוואָרפן קנין מיט מנין
325. אַ שישקע
326. לאָפּני אַ דיערזשי פּאַסאָן !
327. געגעבן אַ גיטויג (גוט אויג)
328. פאַרפאָרן אַזש ביסקל...
329. אָנגעדאַנקט אַ פולע היטל
330. אַ פּוילישע דריפּקע
331. צעפּויקט אין די גאַסן
332. קינד און קייט
333. רוף מיך קנאַקניסל
334. אַלץ אָף קאַפּויער
335. זיי נישט קיין שאַלאַטן שמש
336. שפּאָגל־ניי

צוזאַמענגעשטעלט :

משה געלער
משה גראבארסקי
סאָל מילער
אבנר רחמיאלי

בעל בתישקייט און שטוב־זאכן

(ראזשישטשער ווערטערבוך)

אין קעלער אדער אין קאמער

אַ פאַס מיט איינגעזויערטער קרויט, איינגעשטעלטע אוגערקעס, אויף פסח — איינגעשטעלטע בערעקעס, איינגעשטעלטע לאַדישקעס — דאָס אַלץ אונטער דער פּאָל.

אַ זעג, אַ האַק, אַ גראבליע, אַ הארעדניק, האַלץ, קין־שפענדלעך, קאָזלעס. אַ קראָמיסל, אַ שליטל פאַר קינדער, אַ וואַש־ברעטל, אַ פּראטש און דער ריבליק, די באַליע.

אויפן בוידעם : פּסחדיק געפעס, די פּאָד־וואָיניקעס.

אין אונדזערע קינדער־יאָרן איז נאָך געווען אַ מאסלניצע צו אויסשלאָגן פּוטער און אַ מילך־שעפל צו מעלקן די קי, און אַ וויגל.

דער הויף ארומגעגרויזיעט מיט אַ פּלויט פון שטאַכעטן.

אין קיך

דער אויוון, די ריבע, אַ קאָציבע, אַ לאָפּאַטע, אַן אַליוועשקע אויפן פּריפּעטשאַק, דער פּעקעלאָק, אַ פלעדערוויש, דער פּאָמישאָף, אַ העמער מיט אַ קוואָרט, אַ קאַטשעלקע, אַ ריבאייזן, אַ האַק־מעסער, סלאָיקלעך מיט וואַרעניע, איינגעמאַכטס, בוטעל׳ס (בוטעל) מיט עפּל־וויין, ווישניאַק.

טעפּלעך, אַ פּאַן, אַ פענדל, אַ סקאָווערדע, אַ קאָך־לעפל, מילכיק, פליישיק, פּארעווע און פאַרגעס נישט דעם פּייערטאָפּ און, למען השם, דעם סאַמאָוואַר !

אַ פּרעסל, גלעזער און שאָלן, אַ קניפּיקל און האַק־ברעטל, דער שטייסל מיטן איי־בערשט, דער בעזעם (פון בערעזענע ריטעלעך), אַ מילטערל, אַ זיפּ, אַ ראשקע.

דער מאמעס עסן

אַ פּרעזשעניצע, אַ בילקעלע מיט פּוטער (אַ פּאַרקע), מיט אייל, אַ ביסל סמעטענע, פּיד־סמעטאַנע, זויערמילך, קעז פון קעז־זעקל, אויסגיסן די סראָווטקע. ראַזאָווע ברויט, ועטשערע, אָנבייסן, מיטאָג, אַ פלעצל.

וואַרעניקעס מיט קעז, מיט קאַרטאָפלעס, מיט יאַגאָדעס, קליזען. אַ טויקמאַטש, גאָמולקעס, קאַרטאָפליעס אין די העמדלעך מיט הערינג, וואַרניטשקעס, לאַטקעס, קנישען, פּירעשקעס, פּאַן־קוכן, לעקעך, קאָרזשיקעס.

גריוון, פּלוסטער פון די גענדז, אַ אישקע (יושקע), אַ יויך, פּופּיקלעך מיט פּולקעלעך, אַ זראַזע. פאַרפל, לאָקשן, טשאָלענט, ראָסל־פלייש, המן־טאַשן, מלינצעס, געפילטע פיש, אַ קויליטש, צימעס, קניידלעך, אַ באָרשט, אַ העכט, אַ שלייען, אַ פריידיקל, אַ זאָדעקל, הירזש מיט מילך, רייז מיט מילך, אַ קאַשע, אַ קוגל, אַ קוגעלע, כריין, העלדזל, קישקע, וויינפּעלעך, אַגרעס, ווייַנשל, קאַרשן, ציניצעס, טרוסקאַווקעס, פּאָמידאָרן און אַ קאווענע אויף ראש השנה.

בגדים און מעבל

אין אַלקער — די בעטן מיט סיניקעס, אַ שאַפע, אַ קאָמאָדע, בעט־געוואַנט, אַן איבערבעט. די שבתדיקע קאַפּאָטע, אַ שליאַפּע, אַ קאַמיזויל, אַ כאַלאַטל, א לייבצודעקל, א יאַרמולקע, אַ בורקע, אַ קוטשמע, שטיוול, וואַלינקעס, האָניטשעס, קאַלאָשן, פּידוואָסקעס.

דער מאַמעס קליידער : אַ שלאָפראָק, דער פּיניאר, אַ פאַרטוך, אַ פאַטשיילע, די שאַל, אַ שייטל — אַ פּאַריק, אונטעראָק, די חופּה־קלייד, אַ יופּקע, אַ טשיפּיק.

דעם טאַטענס זאַכן : אַ באשליק, אַ גארניטור, אַ טאבאק פּושקעלע, אַ ציגאַרן־שפּיצל.

דער נאָפט־לאָמפּ הענגט אַראָפּ פון דער סטעליע.

אן אָרט פאר קויטיק גרעט. אַ טישטיך, אַ סערוועטע, א.א.וו.

א טרער און שמייכל אין שטעטל

מירעלע שאמעס

אַ שטעטל גרויס ווי אַ גענעץ. יידן פּשוטע, האָרעפּאַשנע, נאַאיווע מענטשן. יעדער מיט זיין קאָמישן צונאָמען: אַמאָל לויט זיין פאַך, אַמאָל נאָך דער שטאָט אָדער דאָרף פון וואַנען ער איז געקומען, און אַמאָל סתם אַזוי, ווער ווייסט פאַרוואָס און פאַרוועו...

אַברהם איציק שוסטער — אַ שוסטער.
דער צענעמער — אַ מילער, האָט צענומען אַן אויוון און נישט געקענט צוריק אויפשטעלן.

איציק סטאַראָסטע — דער הויפּט פון שטאָט אין צייט פון צאַר.
יאַנקעלע שוסטער — אַ געוועזענער שוסטער.
בענציע (בן־ציון) שערער — אַ שערער.
אלי בעקער — אַ בעקער.

אַ מאָל איז ווידער געווען פאַרקערט: ער האָט געהייסן שוסטער און געווען אַ שערער. איינער האָט געהייסן סטאָלאַר און געווען אַ שניידער.

די רימערקע — איר מאַן אַ רימער.
בענציע סלאוואָטיטשער — געקומען פון סלאוואָטיטש.
בענציע (בן־ציון) אָליקער — געקומען פון אָליק.
דער אומאַניער שניידער — געקומען פון אומאַן.
מאָטל פאָזשאַרעקער — געקומען פון פאָזשאַרעק.
משה דער וואַרשעווער — געקומען פון וואַרשע.
פינקע קאָלקער (קאצאן) — געקומען פון קאָלק.
זייזי מיט'ן פויק — פלעגט שפּילן מיט די קלעזמער אויפן פויק, דער באראבאנטשיק

המן — אַ קצב, פלעגט זיין שלעכט צו זיינע קינדער, פלעגט זיי אַוועקטרייבן.

איציק מיט די באַבקעס — האָט געהאַט צוויי בראָדעווקעס אויפן האַלדז ווי באַבקעלעך.

ריווע לאה ד״י שדכנטע — אַז זי פלעגט רעדן אַ שידוך פלעגט זי זאָגן: קענסט נעמען ווען דו ווילסט, די רעשט וועל איך שוין טאָן.

אַברהם די טאָפּעטע — פלעגט נישט קענען אַרויסרעדן קאָפּיקע.
זאַקאָנטשיק — האָט געוווסט אַלע זאַקאָנעס (געזעצן).
אוליע זייפנמאַכער — האָט געוווסט דעם סוד צו מאַכן זייף.

הערשל בעל־שם — 105 יאָר אַלט. פלעגט אַרומגיין פאַרקויפן הייוון. שוין ניט גוט געזעען, און אַז ער פלעגט זיך אָנשלאָגן אין אַ סלופּ, פלעגט ער זיך אַנטשולדיקן.

חנה'טשקע די שוואַרצע — אַ שוואַרצע פרוי, פלעגט פאַרקויפן סיעמעטשקעס.

ברײנדל די קרומע — אַ קאַליקע נעבעך, אָרעם ווי די נאַכט, פלעגט צע־טראָגן 2 עמער וואַסער אויף קראָמיסלעס.

חנה ביילעס קוואַס — אַן אַלמנה נעבעך, פלעגט מאַכן קוואַס מיט עפּעלעך און פלעגט אים פארקויפן מאָנטיק אין מאַרק.

גלייכווערטלעך

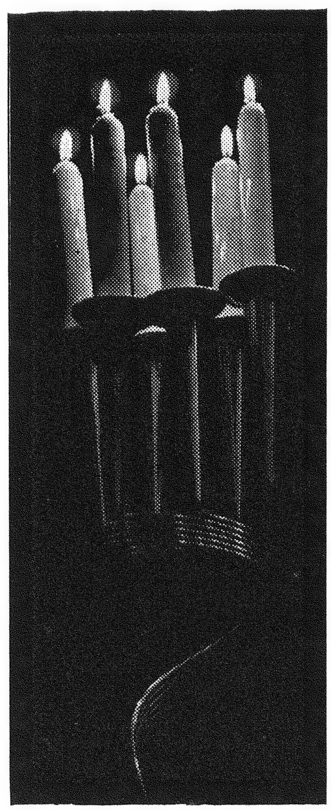
1. גראם שטראָם מאַך מיר אַ לעטניק.
2. גרויסע קייען, קליינע שפּייען.
3. אַ לאַנגער לאָקש.
4. זעט אויס ווי אַן אָפּגעשלאָגענע הושענא.
5. גרויס ביי זיך ווי גראף פּאָטאָצקי.
6. דאַר ווי אַ שטעקן.
7. א חתן ווי אַן אויסגעווייקטער הערינג.
8. אַ שענערן לייגט מען אַריין אין דער ערד.
9. אויפן בוידעם אַ יאַריד און אין מצרים פויקט מען.
10. די פּאָקרישקע פּאַסט צום טעפּל.
11. אַז מען קלינגט אין קלויסטער איז חגא, זיי נישט קיין נאַר און מאַך ניט קיין טרעוואָגע.
12. אז מען פאַרמאַכט דעם לאָדן איז אַלץ פלאָדן.
13. אַז אַ נאַר וואַרפט אַריין א שטיין אין גאָרטן, קענען אים צען קלוגע נישט אַרויסנעמען.
14. איך האָב דיך אין באָד.
15. אַז גאָט וויל, שיסט אַ בעזעם.
16. פאַר אַ געשלאָגענעם הונט, טאָר מען קיין שטעקן נישט ווייזן.
17. אַ סמאָלע קאָפּ, אַ קאַצישער מוח.
18. גרויס ווי עוג מלך הבשן.
19. זיי פירן זיך אָרום ווי די קאָלקער לבנה.
20. שיינט ווי אַ פורים קוילעטש.
21. אַ קול ווי אַ רוקבעט.
22. זיס ווי צוקער, ביטער ווי גאַל.
23. לאַכט מיט יאַשטשערקעס.
24. שטיל ווי אַ טויב.
25. תורה סחורה און געפּוצטע שטיוול.
26. טויב ווי די וואַנט.
27. אַ שיינע, ריינע כפרה.

אין וואלד אויף א בוים

יוסף קליינבארד, ניו־יארק

.1

איך קען דיך נישט פאַרגעסן
ראָזשישטש ווו איך בין געבוירן
ווו איך האָב אַלץ געהאַט
און אַלץ פאַרלוירן.

.2

איך בענק נאָך די
גוטע, שטילע יידן
וועלכע האָבן זיך אָפט געקריגט
אָבער געלעבט באַשיידן און צופרידן.

.3

איך בענק נאָכן טייך ווי קריסטאָל
געצויגן זיך ווי אַ סטענגע לאַנג און שמאָל
נאָך די בריקן פון האָלץ און פון אייזן
ווו קינדער זענען געלאָפן קוקן ווי נאַטור וווּנדער זיך באַווייזן.

.4

דאָרט איז מיין יונגער שטאָלצער טריט פאַרשלונגען
איך הער אים קוים פונדערווייט קלינגען
און אין וואַלד אויף אַן אַלטן בוים
איז געבליבן הענגען מיין יוגנט טרוים.

החיים הדתיים בעיר

הרבנים של רוז'ישץ'

אבנר רחמיאלי

ברוז'ישץ' היו שני רבנים, אחד רב־העיר והשני מטעם חסידי אוליק.

ר' אברהם־בר גוטמאן

רב העיר, או כפי שקראו לו „דער שטאָט־רב", היה ר' אברהם־בר גיטמאן. הוא היה מתפלל בקביעות בבית־הכנסת הגדול. אליו היו באים ב„שאלות" בענייני כשרות אם נשחטה תרנגולת נמצא בתוך גופה מחט בקיבה וכד'.

לפעמים היו באים לפניו בעלי־ריב בענייני מקח וממכר והוא היה מפשר ביניהם. מפעם לפעם היה בא לבית־הכנסת דחסידי טריסק לשבת. היה לו קול ערב ובימים הנוראים היה עובר לפני התיבה בבית־הכנסת הגדול. היו לו רק בנות וחתנו ר' איסר'ל הקדיש את זמנו ללימוד גמרא.

הרב ר' משה'לה (סוויניכר) ספקטור

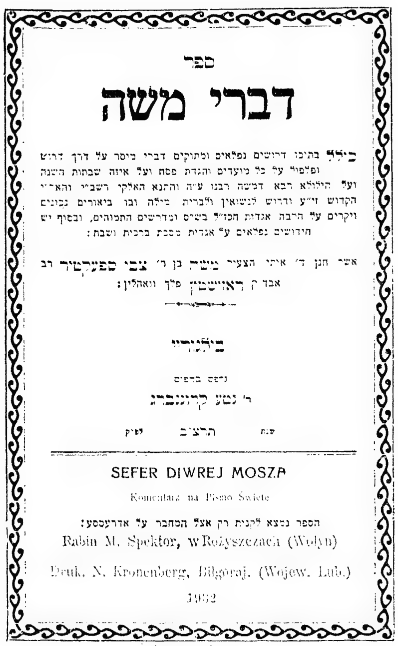
הרב ר' משה'לה (סוויניכר) ספקטור היה מתפלל קבוע בבית־הכנסת דחסידי אוליק. הוא היה למדן גדול, חריף ובקי בש"ס ובפוסקים.

אף הוא היה פוסק בענייני כשרות, מפשר בין הצדדים בסכסוכים ולעתים פוסק גם דין תורה. לפעמים אפשר היה לראות, שגם הגויים ביקשו להביא את הסכסוך, שהיה להם עם יהודי, להכרעת הרב. הם אמרו: „פוידעם דו ראבינא"...

לבנו הניך (חנוך) היתה חנות נעלים; בנו מאיר התעשר מעסקי כספים ולבתו ריקל היתה חנות ספרים ומכשירי כתיבה ואילו בנו הצעיר אהרן (אהר'לה) נועד לרשת את כס הרבנות. הוא הירבה ללמוד באופן עצמאי בבית־המדרש בשעות היום והערב וקיבל סמיכות לרבנות.

ר' משה'לה ובנו אהרן נטו למפלגת „אגודת־ישראל". אהרון אף אירגן קבוצת צעירים בשם „תפארת בחורים", שהיו בה חברים: שייקה שפיר, שלמה שקורניק, יוסל גראַלניק ז"ל ויבל"א פישל קצן.

אהר'לה, פישל ושייקה היו מחובשי בית־המדרש האחרונים בעיר. שמרו על גחלת התורה שלא תכבה. אהר'לה הקדיש את כל זמנו לתורה ואילו פישל ושייקה עסקי במסחר. פישל עזר להוריו ושייקה היה סוחר בתבואה, אולם הם קבעו להם עיתים

ספר

דברי משה

כולל בתוכו דרושים נפלאים ומתוקים דברי מוסר על דרך דרוש ופלפול על כל מועדים והגדת פסח ועל איזה שבתות השנה ועל הילולא רבא דמשה רבנו ע"ה והתנא האלקי רשב"י והאר"י הקדוש זי"ע ודרוש לנשואין ולברית מילה ובו ביאורים נכונים ויקרים על הרבה אגדות חכז"ל בש"ס ומדרשים התמוהים, ובסוף יש חידושים נפלאים על אגדות מסכת ברכות ושבת:

אשר חנן ד' אותי הצעיר משה בן ר' צבי ספעקטאר רב אבד"ק ראזישטש פלך וואהלין:

בילגורי

נדפס בדפוס

ר' נטע קראנענבערג

שנת תרצ"ב לפ"ק

SEFER DIWREJ MOSZE

Komentarz na Pismo Święte

הספר נמצא לקנות רק אצל המחבר על אדרעססע:

Rabin M. Spektor, w Rożyszczach (Wołyn)

Druk. N. Kronenberg, Biłgoraj. (Wojew. Lub.)

1932

הספר „דברי־משה"

ר' משה'לה הקדיש את עיקר זמנו לתורה ואף כתב ספר „דברי־משה" ובו דברי דרוש שהשמיע לקהלו בשבתות ובמועדים. אנו מביאים כאן דרשה על חג השבועות, הלקוחה מן הספר „דברי־משה".

שנים רבות כתב ר' משה'לה את הספר. הסופר אליעזר שמאלי, בן העיירה, מספר, שהוא זוכר מימי ילדותו, כיצד אשתו של הרב ובני־ביתו היו מבקשים מבאי הבית ומהעוברים בקרבתו להתנהג בשקט: שש—שא, הרב כותב ספר...

עותק אחד מהספר הביא לנו חברנו, שלמה מילר (מלמד) מקנדה, שמצא אותו אצל ל. בוקסר בברוקלין.

לתורה והיו מאחרים בלילות בבית־המדרש ובשבתות ולפעמים היו בימי חול מניחים את כל עסקי העולם הזה ומשתקעים במסכת „שבת" או „בבא בתרא"...

בשנים האחרונות לשלטון פולין ניהל הרב משה'לה ספקטור את ספרי הרישום של הקהילה היהודית ונחשב גם כרב מטעם הממשלה.

ממשפחותיהם של שני הרבנים לא נותר איש בחיים.

דרוש כו. לשבועות.

איתא בירושלמי בשעה שנתן הקב"ה התורה לישראל והמלאכים קטרגו אז אמר
להם הקב"ה אין אתם ראוים לקבלה שמיד שתינוק בא מבית הספר
מביאין לו חלב ואוכל ומביאין לו בשר ונוטל ידיו אבל אתם אכלתם בשר
וחלב כדכתיב ויקח חמאה וחלב ע"כ, מובא ברי"ט אלגזי בחידושיו על הרמב"ן
בבכורות (דף ה' ע"ב) בד"ה וראיתי להכה"ג ושם מביא תירוץ על קושית
העולם איך האכילם א"א הא אברהם קיים כל התורה עד שלא ניתנה כמשנה
קידושין (דף פ"ב) וביומא (דף כ"ח) ותירץ התוספות החיצונות בשם הר"י
מפריש שהי' סבור שהם ב"נ וב"נ לא נצטוו ע"ז עיי"ש מה שהקשה ע"ז
הריט"א הנ"ל, ובמדרש המובא באחרונים מביא שמשה רבינו ע"ה השיב להן
זאת, ונ"ל לתרץ קושיא זאת ע"פ מה שראיתי בשם גדול אחד זה זמן כביר
לא אזכיר שמו דלכן זכו ישראל לקבלת התורה מחמת דהפסק כשמואל בפסחים
(דף ע"ו) דתתאי גבר ורש"י ז"ל פירש אעפ"י דהלכתא כרב באיסורי בהא
הלכתא כשמואל עיי"ש וכן נפסק הדין ביור"ד סימן (צ"א) ע"כ ישראל שהם
תתאה זכו לנצח המלאכים מחמת דתתאי גבר:

ועפ"ז אמרתי שלכן נקרא שמואל בשבת (דף נ"ג) אריוך עיי"ש ברש"י
ותוספות ועפ"ז אתי שפיר דהנה מנתינת התורה נתודע שהקב"ה הוא
מלך על כל העולם ובעליונים ובתחתונים אין עוד מלבדו כמבואר ברש"י פ'
יתרו שלכן פתח הקב"ה כל הרקיעים להראות שהוא יחיד ומיוחד עיי"ש וקבלת
התורה זכו ישראל ע"פ פסק זה דשמואל דתתאה גבר ע"כ זכה שמואל ליקרות
אריוך שהוא מלך, ועפ"ז אמרתי כוונת המדרש המובא בסה"ק אוי מי יחיה
משומו אל הוא משמואל וכמה מימרות נאמרו ע"ז, ואמרתי עפ"ז דהנה אדם
החוטא יש לו תירוץ מה אוכל לעשות הלא יצר המסית הוא איש כגמרא
קידושין (דף פ"א) חזי דאת נורא ואנא בישרא והוא מלאך ואנא איש, אך
התירוץ הזה הוא נסתר מחמת פסק שמואל דתתאה גבר דעפ"ז זכינו לקבלת
התורה ולא ליד המלאכים אעפ"י שהם מלאכים ואנחנו אנשים הנולד מאשה
יסודו מעפר מ"מ תתאה גבר וזה אוי מי יחי' משמואל היינו ע"פ פסק שלו
דתתאה גבר ואדם שהוא תתאה יוכל לנצח היצר שהוא עילאה, אך מ"מ קשה
הוא מאוד לכבוש היצר כמבואר בסוכה (דף נ"ב), יצרו ש"א מתגבר עליו
או מתחדש עליו בכל יום ואלמלא הקב"ה עוזרו וכו' וזה אוי מי יחי' משמואל,
וזה בראתי יצר הרע בראתי תורה תבלין היינו בלימוד התורה נתעורר דתתאה
גבר והאדם יוכל לכבוש היצה"ר, ועפ"ז אמרתי שזה כוונת המדרש (בש"ר
פכ"א) מיד נתן הקב"ה ימינו על משה רבינו ע"ה היינו דהים טען שהוא גדול
ממשה שהוא נברא בשלישי ואדם בששי ע"כ לא רצה לבקוע כדאיתא במדרש
הנ"ל ורמוז לי' הקב"ה למשה תירוץ ע"ז מתורה שניתנה בימין שנאמר מימינו אש
דת למו והתורה ניתנה לישראל מחמת פסק שמואל דתתאה גבר אלמא האדם
גדול ממלאכים אע"פ שהם נבראו ביום ב' ועיין באו"ח הק' בפ' בשלח שפירש
ג"כ שרמז הקב"ה למשה על התורה ועיין בדרושינו על הגדת פסח על
המדרש הים ראה וינוס:

ועפ"ז

ממופתיו של הרבי מטריסק זצ"ל

אני זוכרת מימי ילדותי את המריבות בין חסידי טריסק ובין חסידי אוליק, שפרצו בכל שבת ושבת בבית־הכנסת. אבי, ר' ברל שוחט ז"ל, היה חסיד נלהב של הרבי מטריסק והיה חוזר מבית־הכנסת מרוגז.

כשהגיעו המריבות לתגרות־ידיים, החליטו החסידים לשלוח משלחת אל הרבי מטריסק, שיעשה למען השלום בעיר. המסית הגדול למריבות היה חסיד אוליקאי עשיר, בעל בית חרושת לאריגים ב„אונטערן בריק", שהיה תומך בחסידי אוליק בכסף רב והשפיע עליהם לרדוף ולהציק לחסידי טריסק.

האיש הזה היה נוהג בימים ההם מנהג עשירים: ילדיו היו לומדים מחוץ למקום והיו יוצאים למרחקים לטיולים. כן היתה לו כרכרה רתומה ל־4 סוסים ורכב, לבוש מדים מיוחדים, שהיה מסיע את ילדיו ואת נכדיו ברוב פאר בעיירה בצורה מרגיזה ומנקרת עיניים.

טענה המשלחת לפני הרבי שלהם:

„הייתכן? איש זה מחרחר ריב, מלבין פני חסידים ברבים וחי לו בעושר ובכבוד?".

השיב להם הרבי מטריסק:

„מה אתם יודעים מה נעשה אצלו בבית?".

חברי המשלחת חזרו הביתה והתאמצו להבין את פשר הרמז ולרדת לעומקם של דברי הרבי. ואכן נודע עד מהרה, שבתו של הגביר הזה, שאמרו עליה שהיא לומדת בקיוב, אינה אלא חולה, המאושפזת שם בבית־חולים.

יצא הסוד והגביר נפל ברוחו, הסתגר בביתו והפסיק את פעולתו נגד חסידי טריסק. מאז היו שבתות שקטות בבית־הכנסת.

אבי המנוח ראה במעשה זה אצבע אלוהים ומופת מאת הרבי הנערץ שלו.

זהבה מלמד

בתי־כנסת ומניינים

משה גלר

בית־הכנסת הגדול

בית־הכנסת הגדול עמד במרכז העיר, ברחוב הראשי ה־3 במאי. היה זה בנין עץ גדול, שנבנה במקום בית־הכנסת שנשרף במלחמת העולם הראשונה. במשך שנים רבות עמלו נאמני בית־הכנסת לבנות בנין מלבנים שרופות — גדול ומפואר.

לאט־לאט צמחו קירות הלבנים מסביב לבנין העץ, מדי שנה בשנה נוספו רק נדבכים מעטים מכספי ה„נדרים" שנדרו העולים לתורה בשבתות ובמועדים ומתרומות נדבנים.

לא זכו הבונים־החולמים לראות את סיום הבניה וחנוכת הבית. כשבאו הנאצים, פרקו האוקראינים את הבנין, לקחו את הלבנים והחלו לבנות בהן את ה„צרקווה" במגרש הגדול שמאחורי 10 החנויות (אונטער די צען קלייטן), מקום שם נשרפה ה„צרקווה" במלחמת העולם הראשונה.

מתפללים רבים מכל השכבות ומכל קצות העיר היו באים לבית־הכנסת הזה. הרב אברהם בר גיטמן היה מתפלל בקביעות כאן. גבאים מסורים, ר' בענצי (בנציון) פישמאן, ר' שלמה קלימבורד, ר' שלמה שנידר, ר' יענקל טייטלבוים (הפחח) — דאגו לסדרים טובים.

ר' שלמה קלימבורד, שהיה בעל קול ערב, עבר לפני התיבה בראש השנה לתפילת מוסף. בעל הקורא הקבוע היה ר' משה פטרושקה השוחט. בין המתפללים הקבועים היו: שמואל שווארצבלאט, יחיאל וילקומירסקי, משה קאנדעל, יצחק גלר, אבא בראקר, פייסי אינזל („דער רימער"), שמואליק גון ועוד.

בית הכנסת הגדול משך אליו את הדרשנים והמטיפים שבאו העירה. גם שליחי התנועה הציונית או נואמים בענייני בחירות היו מופיעים כאן ומתפללים מכל יתר בתי־התפילה באו לשמוע אותם.

בית־הכנסת של חסידי טריסק

הבנין היה חדש. הוא נבנה בשנות העשרים למאה בתרומה שנתקבלה מארצות־הברית מאת יוסף ארליך, שנפטר ובצוואתו הקציב סכום מסוים לבנין בית־הכנסת בשביל חסידי טריסק.

בבית־כנסת זה היו מתפללים רבים מתלמידי החכמים שבעיר ושרתה בו אווירה חברתית מיוחדת. הציבור היה ער לענייני רוח ולעניינים העומדים ברומו של העולם היהודי.

היו כאן ארונות מלאים ספרי ש"ס בהוצאת „האלמנה ראם" מווילנא, משניות בפירושו של „חפץ חיים", „תפארת ישראל" ועוד. בימי שבת אחר־הצהרים ולפעמים גם בימי חול, היו רבים מתישבים ללמוד דף גמרא, פרק משנה, פרקי אגדה, „עין יעקב", הרמב"ם ועוד — בקול נגינה שמילא את חלל בית־הכנסת ואת הרחוב הסמוך.

כאן התפלל ר' שלמה ז"ץ, ר' ישראל־דוב זיניוק, ר' אברהם סמוליאר (סיקילר), ר' אליהו פפר ובנו חיים, ר' אברהם בערגעל, ר' זכריה השוחט, ר' נחום בראקר, ר' פנחס ארליכגרכט, ר' שמואל־לייב ארליכגרכט, מוטי־בר גלר, פרידל סמוליאר, סמוליאר, וולוול ברז, ר' דוד גלרשטיין, ר' בערל לבד, זיסיה ובנו חיים צימערמאן, מוטל, שמעון ואיציק פוטיחה, הרשל שווארץ, פיני דייטש, זיסיה פוגאטש, שלמה ראטנובסקי, שלמ'קה רוזנבוים, האחים פייסי, בערטשיק ויהושע וידרה, בענצי ציטרין

חזנים ובעלי־תפילה

בדרך כלל היו בעלי־תפילה עוברים לפני התיבה בבית־הכנסת, וחזנים ממש שזוהי מלאכתם ושפרנסתם עליה, היו מעטים.

בבית־המדרש היה בזמנו ר' דוד חזן, שהיה מושך קהל רב בקולו העדין. עזרו לו ה„משוררים", שני בניו, אורצי ולייבל. שבועות מספר לפני הימים הנוראים יכולת לשמוע בסימטת בית־הכנסת את „המקהלה" מתאמנת ב„כל־נדרי", ב„יעלה" ובתפילות אחרות.

משנפטר ר' דוד, היה ר' שמריה הקצב (פליישר) בעל התפילה המקובל בבית־המדרש. היה בעל קול ערב וחזק. בני הנוער אהבו לטייל מבית־כנסת לבית־כנסת, כדי לשמוע את בעלי התפילה השונים. אהבו לשמוע את שמריה בשבתות פותח בתפילת שחרית אחרי ר' שכנא קראקוויאק — ב־„נשמת כל חי תברך את שמך".

ר' וולול השוחט (ויינר) היה ידוע כבעל־תפילה, שהיה מדקדק בלשון ובמנגינה מ־היותו מבין פירוש המלות וידען במוסיקה. יש אומרים שאף ידע לקרוא תוי־נגינה.

באחרונה היה מתפלל בטריסקר שטיבל. אף הוא היה נוהג להכין את בניו כ„משוררים", שלוו אותו בעברו לפני התיבה. בייחוד הצטיין בנו מאיר, שהיה בעל קול־ערב, ששבה את לב המתפללים.

עדיין מצלצל בזכרוני קולו של ר' וולול בליל שבת „ארבעים שנה אקוט בדור"... וקולו של בנו מאיר: „אדם, יסודו מעפר וסופו לעפר"...

אגב, כשהציגו פעם תלמידי הישיבה את „מכירת־יוסף" באולם מכבי־אש, הצגה ש־עיקרה זמרה, שיחק בה מאיר בהצלחה גדולה את תפקידו של יוסף הצדיק.

בין בעלי התפילה המקובלים בטריסקר שטיבל היה ר' אברהם ברגל, שהיה סוחר עורות אמיד. היה לו קול חזק. אני זוכר כיצד ניגש אל העמוד ב„ה—הה—המלך..."

זכור לטוב ר' מוטלה פוטיכה שהצטיין בקול מרנין קל ביותר. היה מתפלל „מוסף" בימים הנוראים בקלות בלי שיתאמץ כלל.

כן היה לעיתים קרובות מתפלל לפני העמוד אריה־לייב הוכמן, שהיה מייצר חביות־עץ (חבתן) והיה נוסע לירידים בכל העיירות שבסביבה.

בימים שהרבי מטריסק היה מבקר בעיירה ומתפלל בבית־הכנסת, היה נוהג לערוך גם

„שולחן", לומר תורה, לחלק „שיריים" והחסידים היו שרים שירים חסידיים.

היה שם גם בעל־תפילה, בעל קול חזק וערב, בעזי רויז, אלא שרק לעתים רחוקות נתנו לו לגשת ל„עמוד", כי היה „גלות"... הוא היה נאלץ להסתפק בהשמעת קולו מקצה האולם ע"י ה„פלוש", שם עמד עם ה„צעירים", שנהנו יותר מקולו „השמים־שמים לה' והארץ נתן לבני־אדם..." מאשר מקולו של החזן על־יד ה„עמוד"...

הוא, כאילו מתוך מחאה על שאין מתירים לו לעבור לפני התיבה, היה מרים קולו במכוון וכובש את המתפללים שמאחורי הקלעים...

ר' אברהם סיקילר (סמוליאר) היה בשנים האחרונות לחייו עובר, לעתים, לפני התיבה בטריסקר שטיבל. הוא הצטיין בקול עמוק וערב ותפילתו היתה ברורה, כמי שמבין היטב את פירוש המילות. לפעמים נדמה לך, כאילו הוא משיח לפני הרבונו־של־עולם את משאלו־תיו ומשאלות הציבור.

אני זוכר את קולו ב„סליחות", באחד הלילות שלפני הימים הנוראים, והוא אומר: „אל הורית לנו שלש עשרה — זכור לנו היום"...

בבית־הכנסת הגדול היה רב העיר (דער שטאָדט־רב) ר' אברהם־בער גיטמאן עובר בימים הנוראים לפני התיבה ומתפלל, על פי רוב, תפילת מוסף.

בעל־תפילה טוב שזכה להערכה היה ר' מוטל ליסיוק בבית־הכנסת ז'שאליבאוו. הוא היה גם מורה לעברית והצטיין בהטעמה נכונה של המלים.

בימי חול היו עוברים לפני התיבה סתם יהודים — חנוונים ובעלי־מלאכה. כמעט כל יהודי ידע להתפלל לפני ה„עמוד", בעת הצורך.

באוליקר שול היה הרב ר' משה'לה עובר לעתים לפני התיבה וסרוליק שץ הכורך היה גם בעל־תפילה וגם בעל־קורא. ר' מאיר מאטליס־מלמד היה מתפלל בקול ערב שח־רית בשבתות ובמועדים. ב„קאשיווקער שילכל — בית־כנסת קטן — היה ר' איציק וישינקער, המלמד מהישיבה, עובר לפני התיבה בקול הנעים שלו.

היו עוד בעלי־תפילה רבים שהיו „ניגשים" אל העמוד ברצון וראו לעצמם כבוד גדול כשהגבאי הזמין אותם לכך.

מפעם לפעם ביקרו בעיירה גם חזנים נוד־דים. היו מפרסמים בבית־הכנסת מודעות שביום פלוני יתפלל החזן „המפורסם" תפילת מעריב בבית־הכנסת הגדול או בבית־המדרש. הכניסה היתה חופשית. החזן התפלל תפילת מעריב ואחריה השמיע כמה פרקי תפילה אחרים, כדי להראות את כוחו. בגמר התפי־לה אספו מתנדבים מהקהל סכומי כסף, איש־איש ככל אשר ידבנו לבו.

זוכרני — פעם בא חזן בעל הדרת־פנים ולו זקן יורד על פי מידותיו והציג את עצמו (לזקאוער), יהושע ויצחק גיבר, ר' שמואל שפירא, לייזר שפירא, ירחמיאל קופילניק, הגבאי המסור והנאמן היה חיים פעלצמאן („דער ראזנאָשטשיק"), והשמש — הערשל „בעל־שם" ובשנים האחרונות — שמואל בקר.

לבית־הכנסת הזה היו באים צעירים רבים, שהירבו להתווכח, בעיקר בשעת קריאת התורה, על הנעשה בתנועה הציונית. היו הם: פרץ קאגאן, זליג ומשה'לה אחיו והאח הגדול לייבל, אברהם פעלצמאן, נתן גארבר, זליג ברז, ולעיתים חיים פפר, הרשל קאסטן, דוד לרנר, וכשהוויכוחים הסוערים, שהתנהלו בקצה האולם ובחדרון הקטן, הפריעו לתפילה היה ר' חיים ראזנאָשטשיק יורד מ„המזרח" וגוער ב„בני־הטובים": „זייט שטיל, שקצים..."

ארון הקודש היה יפה מאד. הוא נבנה על־ידי מומחים אמנים מחוץ לעיר והותקן בבית־הכנסת על־ידי הנגרים המעולים, ר' דוד גלרשטיין ושותפיו ברל לבד וטייוול שוחט.

בחג השבועות היו מקשטים את הבמה בענפים ירוקים. בשמחת תורה היה בית־הכנסת צפוף מאוד בעת ההקפות, כשהנשים והנערות מתערבות בקהל הרוקדים ומנסות להגיע לספרי התורה כדי לנשקם.

בית־המדרש

בית־מדרש היה בנוי חציו לבנים אדומות וחציו קירות־עץ, וזאת משום שמיהרו להכשירו לתפילה אחר מלחמת העולם הראשונה ולא היו אז לבנים לתקן את הריסותיו. לכן השלימו את המחצית ההרוסה בקירות עץ מטויחים ומסוידים. מתחת לבנין, היתה גרה משפחת ר' דוד החזן, או כפי שהיו אומרים לאחר מותו — די חזנ'טע.

המתפללים היו בעלי־בתים מכל קצות העיר, שלא ראו את עצמם שייכים לקבוצת חסידים זו או אחרת. בית־הכנסת היה פתוח לכל יהודי ושררה כאן אווירה טובה.

בימי חול התקיימו כאן 3—4 מניינים בזה אחר זה. בימי היריד (בימי שני בשבוע) היו באים לכאן יהודים רבים מחוץ לעיר, סוחרי בקר וחנוונים, נוסעים מן הכפרים ומן הערים הקרובות והרחוקות: מקובל, מלוצק ומווארשה, ולפני שהתחילו במקח־וממכר נכנסו להתפלל בציבור.

היו שהקפידו להניח את שני זוגות התפילים, של רש"י ושל רבנו תם, והיו שהספיקו אף לעיין ב„אור החיים" לפרשת השבוע. לפעמים נדמה היה, כי ה„סוחר" נהנה יותר מהתפילה בציבור ומהשהייה בין יהודים מאשר מעסקי המקח־והממכר...

גם כאן היה ארון ספרים ובו כרכי ש"ס וספרי קודש אחרים. כאן הירבו לשבת וללמוד עד שעה מאוחרת בלילה: אהר'לה ספקטור, שייקע (ישעיהו) שאפיר, ויבל"א פישל קאצאן. מבין הקשישים הירבה לשבת וללמוד ר' אברהם סיקילר (סמוליאר), שהיה מקדים לבוא עם שחר ומאחר לשבת בערב.

זכור לי מקרה: בליל חורף קר, כשבחוץ שלג וכפור, בשעה מאוחרת, ישבו בבית המדרש על־יד התנור הגדול. אהר'לה, שייקע, פישל ור' אברהם סיקילר, ולמדו, כרגיל. פתאום נכנס אבראשה החייט ובקול עצוב ובדמעות בעיניים סיפר, שרק עתה, בשעה מאוחרת, נזכר שבעצם יש לו היום „יאָרצייט" אחרי אביו ז"ל. הדבר נשכח מליבו ורק עכשיו נזכר ומבקש לארגן „מניין" להתפלל „מעריב", כך אמר ב„ריש" הרוסית שלו, כדי שיוכל לומר קדיש...

מפיו נדף ריח של וודקה. ואמנם, תוך רגעים מספר נמצא מניין ואבראשה אמר קדיש בקול בוכים. אחר התפילה נתן „תיקון" — כיבוד המקובל אצל החסידים לעילוי הנשמה — בקבוק יי"ש וצנימים מתוקים...

בשבתות, בשעות אחה"צ, היו באים אנשים לעיין בש"ס.

בין באי בית־המדרש היו: ר' אברהם זילברשטיין — ראש הקהילה, ר' שכנא קראקוויאק, הרש־לייב מוז — חבר ועד הקהילה, מנדל גראבארסקי, פישל רויטר, ישעיה קורן, שמואל ריידר, סנדר פפר, וולף גראלניק, מוטל פישמאן, מאיר לווינגר, משה טיקטינר, פיפע מלמד, מאיר ריידער, לייביש ואקסמאן, דוד ויינשטיין ורבים שאין אני זוכרם בשעת כתיבת השורות האלה.

בית־הכנסת של חסידי אוליק

היה זה הבנין החדש ביותר מכל יתר בתי־הכנסת והיה מבצרו של הרב ר' משה'לה ספקטור ובניו הניך (חנוך), מאיר ואהר'לה.

כאן התפללו: ר' מאיר מאטל'ס, אברהם־משה טולץ, ישראל ש"ץ, אברהמ'ל זיניוק, ר' יונה מלמד ועשרות בעלי־בתים, שראו את עצמם כחסידי הרבי מאוליק.

הרב, ר' משה'לה, היה גדול בתורה. ביתו היה מאחורי בית־הכנסת ובו היה היגה בספרי ש"ס ופוסקים יומם ולילה.

בשבתות מיוחדות ובחגים היה נושא דרוש, לפני קריאת התורה, שרבו בו חידושי תורה מעמיקים.

אנו מביאים בזה דרוש לשבועות מתוך ספרו „דברי משה":

„מניינים" שונים

היה בית־כנסת קטן, „דאס קאשיקער שילכל", שבו התפללו רוב תושבי ה„בארג".

בקצה הצפוני של העיירה, בביתו של וואלד, התקיים מנין בשבתות ובחגים. ר' בענצי (בנציון) וואלד ובניו, יחזקאל ז"ל ויבל"א יאסקע, קיימו בביתם בית־כנסת קטן.

כן התקיימו עוד כמה מנינים „אונטערן בריק" ובמקומות אחרים. ב„האנטווערקער פאריין" היו מתפללים בציבור בשבתות ובחגים.

בימים הנוראים היו מקיימים מניינים בביה"ס „תרבות" וההכנסה מהנדרים היתה קודש לקרן הקיימת ולביה"ס. בשמחת־תורה היו מארגנים מניינים מיוחדים, שכל ההכנסה מן הנדרים היתה מוקדשת לקרן־הקיימת. מניין כזה היה מתקיים בשנים אחרונות בביתו של אברם פלצמן, שהיה המורשה של הקרן־הקיימת בעיירה.

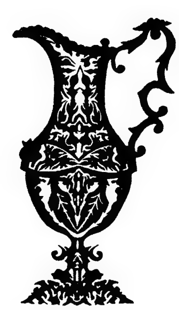
בתי־הכנסת — מרכז החיים היהודיים

בתי־הכנסת ששימשו בעיקר לתפילה וללימודים, עמדו במרכז החיים היהודיים בעיירה שלנו כבכל עיירות היהודים בפולין. הם שימשו מקום־מיפגש חברתי לוויכוחים, לחילופי־דעות, לעזרה הדדית ולכל יוזמה בעל אופי ציבורי. כאן התקיימו הרצאות של שליחים מארץ־ישראל, קונצרטים של חזנים, דרשות של מטיפים ודרשנים, ויכוחים בעת מלחמת בחירות.

בבתי־הכנסת בעיירה היו משתמשים עד לשנים האחרונות בעששיות־נפט והיו נזקקים ל„גוי־של־שבת" לכבות את המנורות ולהסקת התנור בשבתות של ימי החורף. זוכרני „שבת־גוי" בשם מאטווי, שהיה עושה מלאכה זו שנים רבות בבית־הכנסת הגדול.

בתי־הכנסת לא היו נקיים ממעשי־ליצנות מצד אברכים שובבים, שהטילו מרה בבעל־התפילה. לפעמים ניסו לבלבלו ולהעבירו ממנגינה של חג למנגינה של ימים־נוראים... בשמחת־תורה הפך מעשה־שובבות זו לספורט קבוע, בדומה לקשירת הטליתות של המתפללים זו לזו בעת תפילת שמונה־עשרה...

היו מקרים, כשבעל־התפילה לא מצא חן בעיני המתפללים, היו הצעירים שבהם מרטיבים מגבת ומשליכים אותו לעבר בעל־התפילה המיסכן, שמיהר לסיים את התפילה ולהסתלק כל עוד נשמתו בו...

כהחזן מברדיצ'ב. הוא קנה את לב הקהל בתפילת „השכיבנו ה' אלהינו לשלום". הקהל נרגש ונלהב ותרם בעין יפה.

בעלי־קריאה

לכבוד מיוחד היה זוכה בבית־הכנסת בעל־הקריאה (או בפי העם: „הבעל קורא"). הוא היה קורא את פרשת השבוע, לפי הטעמים והמסורת. הוא היה בקי בכל תג ותג שב־ספר התורה ואם מצא, חלילה, כתם או מחי־קה כלשהי הובא הדבר לידיעת הרב והסופר (סת"ם). לא חסרו בעיר ובבתי־הכנסת בעלי־קריאה, שידעו כמעט את התורה כולה בע"פ.

בין אלה אזכיר את ר' שלמה ז"ץ בבית־הכנסת של חסידי טריסק. הוא היה מוסמך לרבנות מישיבת קוריץ, נשא את בתו של ר' שמואל וואָוציס לאשה ונתקבל כמלמד בישיבה. אדם עדין ואציל נפש, חסיד שיטת המוסר של ישיבת „בית־יוסף". קיבל קבוצת „התלמידים המתקדמים" בישיבה, ביניהם: ברל גלרשטיין, מוטל וייסברג, קופל שפיטאל־ניק, ברוך שקורניק ז"ל, משה יוקלזון ז"ל ועוד כ־10 נערים מוכשרים.

אברך נפלא זה הציל לתקופה קצרה את הישיבה. באישיותו המוסרית ובאהבתו לתו־רה, הצליח להפיח רוח־חיים ואף לעורר התלהבות ללימוד הגמרא אצל נערים אלה וזאת בתקופה שביה"ס „תרבות" משך את מיטב הנוער, ורבים עזבו את הישיבה וחיפשו דרכים למוסדות חינוך עבריים או פולניים. לימוד הגמרא והישיבה נראו מיושנים לעומת הרוחות החדשות של השפה העברית החדשה והתנועה הציונית־החלוצית, שנשבו ברחוב היהודי וכבשו אותו. מסכות „בבא קמא", „בבא מציעא" מכאן והטרילוגיה „לבדה", „דניאל שפרנוב" ו„הנצחון" של קבק, שקי־בלת בהחבא בספרית „תרבות", מכאן...

השפעתו של ר' שלמה ז"ץ היתה כה גדולה עד כי אחדים מתלמידיו אף יצאו להמשיך בלימודיהם בישיבת קוריץ המפורסמת בכל הסביבה, שבראשה עמד העילוי מפולטאבה.

רובם עזבו את הישיבה לאחר זמן קצר ופנו לכיוונים שונים, מי ללימודים, מי להכ־שרה חלוצית, כמו ברל גלרשטיין — ומי לעסקי החיים. דומני, שרק ברוך שקורניק המשיך בנאמנות ולמד בישיבה ואף קיבל בה סמיכות לרבנות.

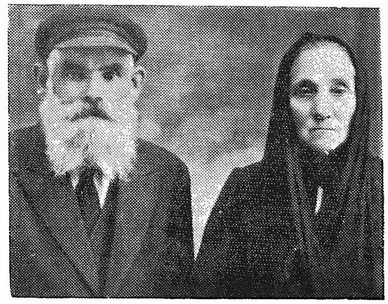
בשנים האחרונות שלפני השואה — כך מספר משה גלר — למד ר' שלמה את תורת השחיטה ושימש כשו"ב בקהילה היהודית עד שהשיגה אותו היד הטמאה של הנאצים.

בעל קורא טוב היה בבית הכנסת הגדול ר' משה שוחט (בנו של ר' זכריה שוחט); כן הצטיין בכך ר' וולף־בר הוירינג, שהיה הבעל־קורא בבית־המדרש.

אבנר רחמיאלי

בית־הכנסת דזשאליבאוו

משה גראבארסקי

ר׳ קלמן ומוסיה גראבארסקי.

לבית־הכנסת הזה קראו „דאס זשאליבאָווער שילכל״ ומקומו היה בדרום העיר, סמוך לתחנת הרכבת. המתפללים באו מהרובע זשאליבאָוו, שבין רחוב שפיטאלנא והפרעיעזד, ז. א. מעבר הרכבת.

היה זה רובע של בתים מוקפים גינות נאות. מרחוב שפיטאלנא צריך היה לעבור סימטה לא־מרוצפת, כדי להגיע לבית־הכנסת. באביב ובסתיו רבו שם הבוץ ושלוליות־מים, שאי־אפשר היה לעברם גם במגפיים ואף לא בערדליים.

גבאי בית־הכנסת דאגו להתקין מדרכה מקרשים, שקראו להם „קלאדקעס״, לצד גן התפוחים של משפחת קרומירס ולצד הבתים של דוד בורודי, של נחציה זויברמן ושל ביתנו (בית קלמן גראבארסקי).

כשעלית על ה„קלאדקעס״ האלה, הם שקעו בבוץ בקצה אחד והתרוממו פתאום בקצה השני, תוך התזת בוץ דליל על העוברים והשבים.

הבנין היה עשוי מעץ, ונבנה תיכף אחרי מלחמת העולם הראשונה. המתפללים היו מכל השכבות, חסידים וסתם יהודים. החזן מוטל ליסיוק, אדם עדין, התפלל על־פי־רוב שחרית ואילו למוסף היה ניגש ל„עמוד״ ראובן רוזנבוים, „דער פראוויטיעל״, שהצטיין בקולו הערב, שהקהל אהב לשמוע.

ר׳ ראובן רוזנבוים נהג גם לדרוש דרשה קטנה לפני קריאת־התורה על פרשת השבוע, הטפת מוסר ובענייני דיומא.

גבאי בית־הכנסת היו משה באלר, נחציה זויברמן, אביגדור ארליכגרכט, יצחק שילדר, משה־פרץ קאפוסטה, חיים בקר (באסקעס) ואברהם פרלמוטר.

בשבת בראשית נהוג היה לבחור גבאים חדשים לשנה החדשה. בבחירות היה שמח. כשרצה הגבאי להיבחר שנית, היה חייב להבטיח אספקת עצי־הסקה לתנור בחורף לבית־הכנסת וכן לדאוג לצרכים שונים.

שמש בית־הכנסת היה שנים רבות הרצל רויטר („דער פאָזשאריקער״). הרבי ממלניצה היה בא מפעם־לפעם לכאן להתפלל.

לנגד עיני עומדים עוד היום מתפללי בית־הכנסת ואעביר רק מעטים מהם:

שאול לרנר, אברהמ׳צ׳יק גלר, גדליה קרומירס, קלמן גראבארסקי, משה פארשטיי, בערטשיק, זאק, היחים גולדפדר, אלי בקרינג, בנימין פוטאשניק, אברהם גרוור, יוסל שקורניק, חיים גיטלמן, גרשון שמויש, שימשל קאנפר, זלמן וורבה, זליג גרוור, דוד בורודי, שלמה דיטר, פייסי גרויפן, שמואל פרל, ברוך שארפאנקר, מוטל כץ, זלמן שחור, אברהם ברגר, נטע האָפען, עוזר גלייזל, קלמן קוזאק, שייקע פטרוטקה, משה נאטשיטש א. א.

בית־הכנסת נשרף ומתפלליו נרצחו יחד עם כל יהודי העיר, רק בודדים נושאים בליבם זכרונות משבתות ומועדים, שאי־אפשר לשכחם.

ר׳ זוסיה צימרמאן, בנו חיים ומשפחתו.

הישיבה

אבנר רחמיאלי

המוסד החינוכי הוותיק ביותר בעיר היתה ה„ישיבה". אין איש מאנשי העיר, מהגברים כמובן, שלא למד במוסד זה זמן קצר או ממושך.

כאן עבר הילד את הדרגה הראשונה: קריאה, כתיבה, חשבון, חומש, תפילה ונביאים ראשונים אצל מלמדי דרדקי, ובשנים האחרונות אצל המלמד ר' יצחק ווישינקר. אחר כך עבר התלמיד לידיו של המלמד הוותיק ר' יונה, שלימד חומש עם רש"י ודף גמרא. בכל יום ששי היו עוברים על פרשת השבוע לפי הטעמים.

המלמד ר' יונה היה דמות ידועה וכמעט כל אנשי העיר למדו אצלו פרק זמן מחייהם.

היה נמוך־קומה, צנוע וקצר־רואי. לעתים, כשהרגיזו אותו השובבים, היה מנחית סטירה קלה, שלא כאיציק ווישינקער, שהיה גבוה ובידו הארוכה היה מנחית סטירה חזקה ורבת־רושם...

ר' יונה היה גר בבית, שבו היתה הישיבה בחדרים הסמוכים, ולא פעם היתה אשתו מביאה לו כוס „ציקוריה" שלגם תוך כדי השיעור, להנאתו ולהנאת התלמידים למראה עיניהם... לימים בנה בית ב„באַמבע גאס" ועבר לגור שם.

הלימודים התקיימו גם בשעות אחר־הצהריים ובחורף היו חוזרים הביתה בחשכה לאור הפנסים (ולפעמים פנסי־נייר שלמדו להכין בעבודת־יד מיוחדת כשהנר דולק בתחתית הפנס, או „פנסים" מבקבוקים, עבודה עצמית...).

בקיץ היו באים גם בשבתות אחר־הצהרים ללמוד פרקי אבות. תקופת הלימודים היתה „זמן", זמן החורף וזמן הקיץ: מאחרי סוכות עד פסח ומאחרי פסח עד ראש־השנה.

אף־על־פי ששיטת הלימוד היתה מיושנת מאוד, הציוד דל ביותר והמראה הכללי עלוב — קנו כאן תלמידים רבים ראשית דעת בתורה ובמצוות, ראשית אהבה לעם ולתולדותיו, ללשון הקודש ולארץ.

כמעט כל יוצאי העיר מרבים להזכיר חוויות מימי ילדותם בישיבה. רוב הסיפורים קשורים בר' יונה.

זכורני איך היה ר' יונה קורא פרשת השבוע ומפרשה ליידיש, ולפעמים מוסיף ביאור על פי רש"י בנגינה מיוחדת: ואני בבואי מפדן ארם וכו' (פרשת ויחי):

„כאָטש איך בעט דיך דו זאָלסט מיינע ביינער מקבר זיין אין ארץ־ישראל, בקבר אַבותי, אָבער צו דיין מוטער־רחל האָב איך ניט אַזוי געטאָן. איך האָב זי מקבר געווען אויפן וועג קיין בית־לחם. וועסטו דאָך פרעגן: פאַרוואָס? וועל איך דיר זאָגן, אַז ס'איז געווען על־פי הדיבור; אַז די יידן וועלן גיין אין גלות אַריין וועלן זיי דורכגיין ביים קבר פון רחל אמנו און שרייען און וויינען. וועט די מוטער רחל אַרויסגיין פון איר קבר בעטן פאַר אירע קינדער, ווי אין פסוק שטייט: קול ברמה נשמע... רחל מבכה על בניה. וועט איר גאָט ענטפערן: מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה, כי יש שכר לפעולתך... ושבו בנים לגבולם..."

לפני פסח היו לומדים שיר השירים כסיפור אהבה בין ישראל והקב"ה... וכך היה ר' יונה מבאר בנגינה מיוחדת:

„שלמה המלך האָט געזען ברוח הקודש אַז די יידן וועלן פאַרטריבן ווערן פון איין גלות אין צווייטן גלות אַריין, האָט ער צוגעגלייכט די יידן צו אַ לעבעדיקער

בזכות המטפחת של הרבי מקאשיוקע

חסידי קאַשיווקע לא היו מרובים ברוז'ישץ'. בין הנאמנים המעטים לרבי היו אבי ז"ל שמואל ודודי מנדל גראבארסקי.

האדמו"ר האחרון ר' אליעזר (לייזערקע) היה חתנו ויורש הכתר של הרבי הקדוש והיה מבקר בעיירה מדי פעם בפעם.

נוהג היה להתפלל ולערוך שולחן בבית־הכנסת הקטן „דאָס קאַשיוועקער שילכל", „ביים בריקל" בדרך „אל ההר". היה לו שם של בעל־מופת ובעת צרה היו פונים אליו שיתפלל לביטול הגזרה.

בבית הקברות היה מבנה מיוחד, „אוהל", על קברו של אחד הצדיקים משולשלת זו והיו שכתבו בקשות ממשאלות לבם, שמו את ה„פתקאות" בתוך ה„אוהל" והאמינו כי ייוושעו בזכות הצדיק הקדוש.

כשהיה האדמו"ר הקודם, לפני מלחמת העולם הראשונה, בא לרוז'ישץ' היה מתארח אצל הסבא שלי, דוד שלמה גראבארסקי.

פעם חלה סבא וסבתא פנתה אל הרבי שיתפלל למען בריאותו. הרבי הבטיח, ש־„בעזרת השם הוא יבריא", אלא שלא כך היה וסבא מת. סבתא קוננה על מות בעלה ובאבלה באה בטענה אל הרבי: ס'טייטש? הן הבטחת? ועתה היא בצרה גדולה. הבנות אינן נשואות והבנים חייבים לשרת בצבא ה„צאר". אמר הרבי: „לא בניך ולא נכדיך ישרתו בצבא".

אמרה סבתא: „איך אַמין לך?" הוציא הרבי מטפחת ונתן לה כערובה שההבטחה תקויים. ואמנם הבנים אלעזר (לוזר), אברהם־יצחק, שמואל ומנדל לא שרתו בצבא הצאר. הם שוחררו ולא גוייסו אף בשעת המלחמה.

סבתא שמרה כל ימיה על המטפחת של הרבי, ולא נטשה אותה גם כשעברה לעת זקנה לגור אצלנו. כשמתה סבתא עברה המטפחת בירושה אל אמי אטל, ששמרה עליה כעל אוצר יקר.

בזכות ה„פאטשיילע" גם אני וגם שלמה אחי ז"ל, שוחררנו משרות בצבא הפולני, על אף שהיינו ספורטאים בריאים.

במלחמת העולם השנייה, כשברחתי לרוסיה לקחתי אתי את המטפחת ומי יודע אם לא בזכותה נשארתי בחיים לאחר התלאות והסכנות הרבות שעברו עלי בנדודי, ברעב ובחוסר כל, עד שהגעתי לארץ והתחלתי בחיים חדשים.

זכותו של הצדיק יגן עלינו.

חיים גראבארסקי, תל־אביב

אלמנה, וואָס איר מאַן איז אַוועק מעבר לים. האָפט זי, דאָך, יעדן טאָג אַז איר מאַן וועט צוריקקומען, אַזוי האָפן די יידן צו גאָט, אַז ער וועט זיך צו זיי צוריק אומקערן.

שיר — דער געזאַנג וואָס שלמה המלך האָט געזונגען
השירים — איז שענער און בעסער פון אַלע געזאַנגען.
אַן אַנדער געזאַנט איז קודש — דער געזאַנג איז קודש קדשים.
אַן אַנדער גע:אַנג האָט געזונגען אַ מלך — דער געזאַנג אַ מלך בן מלך,
אַ נביא בן נביא, אַ חכם בן חכם. — זאָגן די יידן צו גאָט...

בשנים האחרונות עזבו תלמידים רבים את הישיבה לאחר תקופה קצרה ועברו לבית־הספר „תרבות", שקסם בלשון העברית, בסדרים הטובים, במורים שלימדו בשיטות חדישות. אחרים עברו לתנועות הנוער הציוניות והיו שיצאו להמשך לימודיהם בווארשה, בווילנא, בקובל או בלוצק.

למרות הביקורת על הישיבה, זוכרים אותה יוצאי העיר לטובה והיא אחד מנושאי הזכרונות החביבים בכל פגישה.

כשבונים מלמד „מציג" את ר' יונה — מתפקעים כל החברה מצחוק...

דרשנים

מדי פעם בפעם היו מבקרים בעיירה דרשנים, שהיו נושאים דרוש לפני הקהל בבית־כנסת זה או אחר. בפי העם קראו להם: א בעל דרשן.

רובם באו לאסוף תרומות למען ישיבות ומוסדות תורה והיו גם ביני־הם שזו היתה פרנסתם. ליהודי העיירה היה שם טוב של נתבעים ונענים. היו אומרים עליהם: „ראַ־זשישטש איז אַ גוט שטעטעלע"...

בעל דרשן כזה היה מפרסם מוד־עות בכל בתי־הכנסת, שביום זה וזה ישא דברו בין מנחה למעריב בבית־המדרש... היו דרשנים שהיו משמיעים דברי נועם מתובלים בפסוקים ובחי־דושי תורה קלים, שנאמרו בנגינה מיוחדת ועוררו את קהל השומעים לקיום המצוות וכו'. — לעתים באו גם „מגידים" מפורסמים, שמשכו קהל רב.

לגדולי התורה היו חולקים כבוד מיוחד. כשהיה בא ראש ישיבת „בית־יוסף" בקוריץ, העילוי מפולטבה (דער פאלטאוּוער עילוי), היה אומר את דבריו, את „שיחתו", לפני קריאת התורה.

כבוד גדול היו חולקים לשליחי הציונות, שהיו מופיעים לרוב בבית־הכנסת הגדול, וקהל רב מכל בתי־הכנסת היה בא לשמוע את דבריהם ולקבל ד"ש מהנעשה בארץ.

אך היו גם דרשנים קנאים בד־תיותם, שחירפו את הנוער על חילול שבת, על משחקי הכדורגל, על הלבוש הבלתי־צנוע וכו', והיו גם שהביעו התנגדות חריפה לציונות.

אני זוכר כשאחד הדרשנים העלה על עצמו את חמת הקהל כשניסה להוכיח, שהציונות אסורה מן התו־רה... „ולא תתורו אחרי לבבכם" — לב זה ד"ר הרצל, ו„אחרי עיניכם" — עין זה הרב קוק...

יהודי העיר היו אומרים: „יעדער בעל דרשן דרשנ'ט פאר זיך", (כלומר — הדרשן לעצמו דורש...)

אבנר רחמיאלי

בית־הספר לבנות של החרדים „בית יעקב" והמורה איטה יוז.

דאס רעליגיעזע לעבן אין שטאט

רבנים אין ראַזשישטש

אבנר רחמיאלי

ראָזשישטש האָט געהאַט צוויי רבנים: איינער איז געווען „שטאָט־רב" און דער אַנדערער איז געווען רב פון די אָליקער חסידים.

ר׳ אברהם־בער גיטמאַן

ר׳ אברהם־בער גיטמאַן איז געווען „שטאָט־רב". צו אים איז מען געקומען פרעגן שאלות וועגן כשרות און מיט אַ דין־תרה, ווען ס׳איז אויסגעבראָכן אַ געלט־סכסוך צווישן צוויי יידן. ער איז באַקאַנט געווען אַלס פשרה־מאַכער. לרוב פלעגט ער דאַוונען אין דער גרויסער שול, ווו ער פלעגט פון צייט־צו־צייט דאַוונען פאַרן עמוד. צייטנווייז האָט ער אויך געדאַוונט שבת אין דער טריסקער שול. ער האָט געהאַט בלויז טעכטער. זיין איידעם, ר׳ איסר׳ל, האָט געווידמעט זיין גאַנצע צייט לערנען תורה.

ר׳ משה׳לע (סוויניכער) ספעקטאר

דער צווייטער רב, ר׳ משה׳לע (סוויניכער) ספעקטאָר, איז געווען אַ גרויסער למדן און געווען בקי אין ש״ס און פוסקים. אויך ער פלעגט פסקנען שאלות און שלום מאַכן צווישן יידן בעת אַ געלט־סכסוך. ס׳האָט פילמאָל געטראָפן, אַז גויים, וואָס האָבן געהאַט אַ געלט־סכסוך מיט אַ ייד, האָבן געזאָגט: „פוידעם דאָ ראַבינאַ" (ד. ה.: לאָמיר גיין צום רב). דעם רב ר׳ משה׳לעס פסק־דין איז אויך ביי די גויים געווען הייליק. ער פלעגט לרוב דאַוונען אין דער אָליקער שול.

דער רב ר׳ משה׳לע האָט געהאַט דריי זין און צוויי טעכטער. דער זון הענעך האָט געהאַט אַ שיך־געשעפט. דער צווייטער זון, מאיר, און די טאָכטער, ריקל, האָבן געהאַט אַ געשעפט פון שרייב־מאַטעריאַל און ביכער. דער דריטער זון, אהר׳לע, איז געווען דעם פאָטערס שטאָלץ און האָט געזאָלט ירשנען דעם כס־הרבנות. ער האָט זיך אָפּגעגעבן נאָר מיט לערנען און באַקומען היתר־הוראה.

אין זכות פון קאַשיווקער רבי׳ן...

מיר זענען געווען אין שטעטל ראָזשישטש 4 ברידער און 2 שוועסטער. גערופן האָט מען אונדז אויף דער מאַמעס נאָמען: מאַטילס קינדער.

מיין עלטערער ברודער, שלמה מאַטילס, האָט זיך געדאַרפט שטעלן צו מיליטער־דינסט אין דער „פריסודסטווע" אין לוצק. ס׳איז אויסגעפאַלן דעם 16־טן יוני 1912, שבת־שבועות. איז ער געפאָרן מיט דער בויד (קאַרעטע) פרייטיק.

אין לוצק האָט געוווינט מיין שוועסטער ברכה קולינער. זי האָט געהאַט גוטע באַ־קאַנטע, וואָס האָבן געקענט דעם „וואָיענ־סקי נאַטשאַלניק", און אַז מ׳האָט אים געגעבן הונדערט רובל, האָט אַמאָל געהאָלפן און אַמאָל ניט.

ביי אונדז אין שטוב איז דער שבועות געווען תשעה־באב...

נאָך מיטאָג האָט מיין מאַמע, עליה השלום, מיך גענומען און געגאַנגען אויפן באַרג אין קאַשיווקער שילכל. מיין מאַמע איז צוגעגאַנגען צום ארון־קודש, געעפנט דעם פרוכת און זיך ביטער צעוויינט און געשריגן: „הייליקע ספרים, העלפט מיר, מיין זון גייט אַוועק אין גוישע הענט!!!"

פלוצים איז אַריינגעקומען דער קאָשיווקער רבי און געשריגן צו מיין מאַמען:

„מאַטיל, וואָס וויינסטו? שבת טאָר מען ניט וויינען".

מיין מאַמע פאַרברעכט די הענט:

„הייליקער צדיק, מיין זון גייט אַוועק אין גוישע הענט, ראַטעוועט!"

זאָגט איר דער רבי:

„מאַטיל, נעם דיין קינד און גיי אַהיים. ווען דו וועסט קומען אַהיים, וועסטו טרעפן אַ טעלעגראַם, אַז דיין זון האָט געקריגן אַ „סטראַטשקע" אויף אַ יאָר..."

און אַזוי איז געווען. ווען מיר זענען געקומען אַהיים, איז דער פּאָטשטיליאָן אונדז אַריינגעקומען. ער האָט געבראַכט די גוטע בשורה.

צאלי מלמד־יעקבי, קאנאדע

צאלי מלמד־יעקבי (קאַנאַדע).

דער רב משה'לע און זיין זון אהרן האָבן סימפּאַטיזירט מיט דער רעליגיעזער פּאַרטיי „אַגודת ישראל". אַהרן האָט אַפילו אָרגאַניזירט אַ גרופּע יונגע בחורים אין אַ קרייז מיטן נאָמען „תפארת בחורים". אין דעם קרייז זענען געווען חברים: שייקע שאפיר, שלמה סקורניק, יאָסל גוראלניק און פישל קאצאן.

אהר'לע, פישל און שייקע זענען געווען די לעצטע בית־מדרש־זיצער אין שטאָט. זיי האָבן געהיט אַז די גחלת־התורה זאָל נישט ווערן פאַרלאָשן. אָבער אין דער צייט וואָס אַהר'לע האָט זיך אָפּגעגעבן בלויז דער תורה האָבן פישל און שייקע אויך גע־האַנדלט. פישל האָט געהאָלפן זיינע עלטערן און שייקע האָט געהאַנדלט מיט תבואה. אָבער די נעכט זענען געווען געווידמעט דער תורה און גאַנצע נעכט האָט מען געקענט זעען די דריי בחורים אין בית־מדרש לערנען צוזאַמען.

אין די לעצטע יאָרן, בעת דער פּוילישער מאַכט, האָט דער רב ר' משה'לע געפירט די עווידענצן פון דער קהילה. ער האָט זיך גערעכנט אַלס „אָפיציעלער" רב פון דער קהילה.

דער רב איז געווען באַקאַנט פון זיינע דרשות, וואָס ער האָט געהאַלטן אין שול אין די שבתים און ימים־טובים. לאַנגע יאָרן האָט דער רב געשריבן זיין ספר „דברי משה", וואָס אַנטהאַלט אַ זאַמלונג פון זיינע דרשות. דער העברעאישער שרייבער און דערציער אלעזר שמאלי, וואָס שטאַמט פון ראָזשישטש, האָט מיר דערציילט, אַז ער געדענקט פון די קינדער־יאָרן, ווי די רביצן און די בני־בית פלעגן זיך בעטן ביי די אַריינגייער צום רב אין שטוב, אַז זיי זאָלן זיין רואיק, כדי נישט שטערן דעם רב ביים שרייבן זיין ספר:

„שאַ, שאַ, דער רב שרייבט אַ ספר..."

איין עקזעמפּלאַר פון ספר „דברי משה" האָט געבראַכט אין ביבליאָטעק פון בית ראָזשישטש אין תל־אביב אונדזער חבר סאָל מילער (מלמד) פון קאַנאַדע. ער האָט דאָס ספר געזען ביי ל. באקסער אין ברוקלין, און אים געבעטן דאָס שפּענדן דעם ארגון יוצאי רוז'ישץ' אין ישראל. דאָס בוך איז אַלץ וואָס ס'איז פאַרבליבן פון דער גאַנצער טייערער משפחה.

אויך פון דער פאַמיליע פון רב ר' אַברהם־בער גיטמאַן איז קיינער נישט געבליבן.

שולן און בתי־מדרשים

משה געלער

ראָזשישטש האָט געהאַט ביי צען שולן און בתי־מדרשים, וווּ אַלע יידן פון שטאָט האָבן געדאַוונט און הונדערטער יידן האָבן געלערנט צווישן מנחה און מעריב און אין פרייע צייט אין שבת און ימים־טובים. אויך זענען אין שטעטל געווען צענדליקער מנינים, ווי ס׳האָבן זיך גרופּירט יידן פון געוויסע פּראָפעסיעס און ספּעציעל — פון די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס. מיר ברענגען דאָ אַ באַשרייבונג פון די הויפּט־שולן אין שטעטל.

די גרויסע שול

די גרויסע שול איז געשטאַנען אין צענטער פון שטאָט, אין דער הויפּט־גאַס, דריטער מאַי. דאָס איז געווען אַ גרויסער הילצערנער בנין, וואָס איז אויפגעשטעלט געוואָרן נאָך דער שריפה פון דער גרויסער שול אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. במשך פון לאַנגע יאָרן האָבן די געטרייע מתפללים געמאַכט גרויסע אָנשטרענגונגען צו בויען אַ געביידע פון געברענטע ציגל און אויפשטעלן אַ גרויסע פּרעכטיקע שול.

פּאַמעלעך זענען געוואַקסן די ציגעלנע ווענט אַרום דער הילצערנער געביידע. פון־יאָר־צו־יאָר זענען געוואַקסן די ווענט מיט דער הילף פון די „נדרים" בעתן עולה־תורה זיין אין די שבתים און ימים־טובים, ווי אויך פון שפּענדונגען ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן.

די בויערס האָבן נישט זוכה געווען צו זעען דעם סיום פונם בנין און צו דערלעבן דעם לאַנג־דערוואַרטעטן חנוכת־הבית. ווען די נאַציס זענען אַריין אין שטעטל האָבן די אוקראַינער פאַנאַנדערגענומען די ווענט און מיט די יידישע אויסגעווייינטע ציגל אויסגעבויט זייער „צערקווע" אויף דעם גרויסן פּלאַץ הינטער די „צען קלייטן". אויך זייער צערקווע איז אָפּגעברענט געוואָרן בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה אָבער ווי האָבן נישט געמאַכט קיין שום אָנשטרענגונגען איר צוריק אויפצובויען.

אין דער גרויסער שול האָבן געדאַוונט יידן פון אַלע טיילן שטאָט. דער רב, ר׳ אַברהם־בער גיטמאַן, האָט דאָרט געדאַוונט. צווישן אירע גבאים זענען געווען אָנגעזעענע יידן פון שטאָט, ווי ר׳ בענצי פישמאַן, ר׳ שלמה קלימבאָרד, ר׳ שלמה שניידער, ר׳ יענקל טייטלבוים (דער בלעכער). ר׳ שלמה קלימבאָרד איז אויך געווען אַ גוטער בעל־תפילה און פלעגט ראש־השנה דאַוונען מוסף פאַרן עמוד.

ווען ס׳איז געקומען אין שטאָט אַ חשובער בעל־דרשן, אַ באַרימטער חזן, שליחים פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אָדער רעדנער פון פאַרשידענע פּאַרטייען ערב וואַלן, פלעגן זיי אַרויסטרעטן אין דער גרויסער שול. ביי אַזעלכע פאַלן פלעגן יידן שטראָמען פון אַלע שולן און בתי־מדרשים אין שטאָט צו הערן די חשובע געסט.

בעל קורא אין דער גרויסער שול איז געווען ר׳ משה פּעטרושקא (דער שוחט).

צווישן די שטענדיקע מתפללים זענען געווען: שמואל שוואַרצבלאַט, יחיאל ווילקאָמירסקי, יצחק געלער, שמואל גאָן, משה קאַנדעל, אבא בראַקער, פּייסי אינזעל (דער רימער), און הונדערטער אַנדערע יידן, וועמענס נעמען זענען שוין פאַרגעסן געוואָרן.

די טריסקער שול

דאָס איז געווען אַ נייער בנין, פון די צוואַנציקער יאָרן, אַ דאַנק דער תרומה פון יוסף ערליך פון אַמעריקע. וועלכער האָט אָפּגעשריבן אין זיין צוואה אַ סומע געלט אויף אויפצובויען אַ נייע שול פאַר די טריסקער חסידים.

חזנים און בעלי־תפילה

אין די ראָזשישטשער שולן פלעגן פאַרן עמוד אויפטרעטן בעיקר בעלי־תפילה; חזנים, כלומר אַזעלכע וואָס האָבן געלעבט בלויז פון חזנות, איז אין שטעטל געווען זייער ווייניק.

ר׳ דוד חזן

אין בית־מדרש האָט אין זיינער צייט געדינט אַלס חזן ר׳ דוד חזן. ער איז געווען זייער פּאָפּולער אין שטעטל. ער האָט מיט זיין אָנגענעמע שטימע צוגעצויגן אַ גרויסע צאָל מתפללים אין בית־מדרש. אים האָבן צוגעהאָלפן צוויי „משוררים": זיינע זין אורצי און לייבל. אייניקע וואָכן פאַר די ימים־נוראים האָט מען געקענט הערן אין שול־געסל דעם „כאָר" מאַכן רעפּעטיציעס פון „כל נדרי", „יעלה" און אַנדערע תפילות. דער חזן ר׳ דוד האָט געוווינט אין בנין פון בית־מדרש. ער איז יונג געשטאָרבן.

ר׳ שמריה פליישער

נאָך ר׳ דוד׳ס פּטירה איז ר׳ שמריה קצב (פליישער), וואָס האָט געהאַט אַ שטאַרקע און זיסע שטימע, געוואָרן דער באַליבטער בעל־תפילה אין בית־מדרש. די יוגנט, וואָס האָט ליב געהאַט גיין פון שול צו שול הערן אַלע חזנים, האָט בעיקר ליב געהאַט הערן ר׳ שמריה פליישער דאַוונען שחרית.

ר׳ וועלוול וויינער

ר׳ וועלוול שוחט (וויינער) איז געווען באַקאַנט אַלס גוטער בעל־תפילה, וועלכער האָט שטאַרק מדקדק געווען אין אַרויסזאָגן דייטלעך די ווערטער. אויך איז ער געווען באַהאַוונט אין מוזיק. מען האָט אַפילו געשמועסט, אַז ער קען לייענען נאָטן.

אין דער לעצטער צייט האָט ער געדאַוונט אין דער טריסקער שול. אויך ער האָט זיך באַנוצט מיט זיינע זין אַלס „משוררים". באַזונדערס האָט זיך אויסגעצייכנט אין דעם „כאָר" זיין זון מאיר, וואָס האָט מיט זיין זיסע שטימע געפאַנגען די הערצער פון די מתפללים.

נאָך איצט קלינגט אין מיינע אויערן דער קול פון וועלוול בעת קבלת־שבת: „ארבעים שנה אקוט בדור..." און דער קול פון זיין זון מאיר אין די ימים־נוראים: „אדם יסודו מעפר וסופו לעפר..."

ווען ס׳האָט אַמאָל פּורים די ישיבה פאַרגעשטעלט „מכירת יוסף" אין זאַל פון די

פייערלעשער, האָט די הויפּט־ראָל פון יוסף הצדיק געשפּילט מיט גרויס דערפאָלג מאיר, דער זון פון ר' וועלוול וויינער.

ר' אברהם בערגל

צווישן די באַקאַנטע און פּאָפּולערע בעלי־תפילה אין טריסקער שטיבל איז אויך גע־ווען ר' אברהם בערגל — אַ רייכער פעל־סוחר. ער האָט געהאַט אַ שטאַרקע שטימע, וואָס איז ספּעציעל געווען צוגעפּאַסט צו דאַוונען שחרית אין ימים נוראים: „ה־ה־המלך..."

ר' מאָטל פּאַטיכע

ראַזשישטשער איינוווינער האָבן אויך ליב געהאַט הערן ר' מאָטעלע פּאַטיכע, וואָס האָט געהאַט אַ ווייכע מעלאַדישע שטימע. ער פלעגט לרוב דאַוונען „מוסף" אין די ימים־נוראים אָן שום אָנשטרענגונג, אפילו יום־כיפור נאָך אַ גאַנצן טאָג פאַסטן.

אריה־לייב האַכמאַן

ס'איז אויך גאַנץ אָפט אויפגעטרעטן פאַרן עמוד אריה־לייב האַכמאַן. ער איז געווען אַ סוחר פון הילצערנע פעסלעך (אַ באַנדער). די פעסלעך פלעגט ער פאַרקויפן אויף די ירידים אין די שטעטלעך פון דער אומגעגנט.

בעזי רויז

ס'איז אין שטעטל געווען נאָך אַ בעל־תפילה מיט אַ שטאַרקע שטימע, בעזי רויז. אָבער היות ער פלעגט ראַזירן זיין באָרד האָט מען אים נישט צוגעלאָזט צום עמוד. ער פלעגט לאָזן הערן זיין שטאַרקע שטימע, באין ברירה, פון דער צווייטער עק שול, פון „פּאָליש". דאָרט פלעגט ער שטיין צו־זאַמען מיט די „יונגע", וואָס האָבן גערן אים געהערט, מער ווי דעם חזן וואָס איז אין דעם מאָמענט געשטאַנען פאַרן עמוד. אַלס פּראָטעסט וואָס מען לאָזט אים נישט צו צום עמוד האָט ער אויפגעהויבן זיין קול אַזוי שטאַרק אַז מען זאָל אים הערן אין שול און אינדרויסן. ער האָט, נאַטירלעך, געשטעלט אין שאָטן דעם חזן ביים עמוד...

ר' אברהם סמאָליאַר

ר' אברהם סיקילער (סמאָליאַר) פלעגט אין זיינע לעצטע יאָרן דאַוונען פון־צייט־צו־צייט פאַרן עמוד אין דער טריסקער שול. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין טיפער אַנגענעמער שטימע. זיין תפילה איז געווען אַ קלאָרע און פאַרשטענדלעכע, ווייל ער האָט גוט פאַר־שטאַנען דעם טייטש פון די ווערטער. טייל־מאָל האָט זיך געדוכט, אַז ער ברענגט פאַרן ריבונו־של־עולם זיינע אייגענע בקשות און די ספּעציעלע באַדאַרפענישן פון קהל... איך געדענק זיין זאָגן „סליחות", ערב ימים־נוראים, און ספּעציעל די תפילה: „אל הורית לנו שלוש־עשרה — זכר לנו היום..."

ר' מאָטל ליסיוק

אַ בעל־תפילה, וואָס האָט זוכה געווען צו אַנערקענונג ביי די מתפללים אין דער זשאַ־ליבאַווער שול איז געווען ר' מאָטל ליסיוק.

אין דערדאָזיקער שול האָבן געדאַוונט פיל פון די תלמידי־חכמים פון דער שטאָט. דאָ האָט געהערשט אַ ספּעציעלע גייסטיקע אַטמאָספערע, אַ דאַנק דעם ספּעציעלן טיפּ פון מתפללים וואָס האָבן זיך דאָ גרופּירט, וואָס האָבן געהאַט אַ באַזונדערן אינטערעס אין גייסטיקע און געזעלשאַפטלעכע ענינים.

די הויכע שענק אַרום די פיר ווענט זענען געווען אָנגעפּילט מיט צענדליקער מסכתות פון ש"ס, מיטן לעדערנעם באַנד, פון פאַרלאַג „האלמנה והאחים ראם" אין ווילנע; צענדליקער סדרות פון משניות מיטן פירוש פון „חפץ חיים" און „תפארת ישראל", און אַנדערע ספרים. שבת נאָכמיטאָג און צווישן מנחה ומעריב אין דערוואָכן פלעגט די שול זיין פול מיט יידן וואָס האָבן געלערנט אַ בלאַט גמרא, אַ פּרק משנה, עין־יעקב, רמב"ם און אַנדערע מפרשים. דאָס לערנען איז באַגלייט געוואָרן מיט אַ ספּעציעלן ניגון, וואָס האָט אָנגעפּילט דעם חלל פון דער שול און אַריינגעדרונגען אין די זייטיקע יידישע געסלעך.

אַהער פלעגן קומען פיל יונגעלייט נישט אַזוי דאַוונען, ווי פירן דיסקוסיעס צווישן זיך, בעיקר בעתן לייענען. די דיסקוסיעס פלעגן זיין בעיקר אויף ציוניסטישע טעמעס. די אָנטיילנעמער אין די ויכוחים זענען בעיקר געווען: פּרץ קאַגאַן, די ברידער זעליג, משה'לע און לייבל, אַברהם פעלצמאַן, נתן גארבער, זעליק בערעז, חיים פעפער, הערשל קאַסטן און דוד לערנער. ווען די ויכוחים האָבן אָנגענומען אַ שטורמישן כאַראַקטער און געשטערט די מתפללים, פלעגט דער גבאי, ר' חיים ראָזנאָשטשיק, אָפּרופן פון דער מזרח־וואַנט און אָנזידלען די בני־טובים:

„זייט שטיל, שקצים!.."

דער אָרון־קודש איז געווען זייער אַ שיינער. ער איז געמאַכט און באַצירט געוואָרן דורך גוטע קינסטלער פון אויסער דער שטאָט און מאָנטירט געוואָרן דורך די בעסטע סטאָלאַרעס אין שטאָט, ר' דוד געלערשטיין און זיינע שותפים בערל לעבעד און טייוול שוחט.

שבועות פלעגט מען באַפּוצן די בימה מיט גרינס. שמחת־תורה איז די שמחה געווען זייער גרויס און פיל יידן פון אַנדערע שולן זענען געקומען זען די הקפות אין דער טריסקער שול. פון־מאָל־צו־מאָל פלעגט קומען אין שטאָט דער טריסקער רבי און „פּראַוווען טיש" אין שול לויט דער בעסטער חסידישער טראַדיציע. ער האָט געזאָגט תורה און די חסידים האָבן געכאַפּט שיריים און געזונגען חסידישע ניגונים.

אין דער שול האָבן געדאַוונט ר' שלמה זאַץ, וואָס איז אויך געווען פון די הויפּט־לומדים, ר' ישראל־בער זיניוק, ר' אברהם סמאָליאַר (סיקילער), ר' אליהו פעפער, ר' אַברהם בערגעל, ר' זכריה שוחט, ר' נחום בראַקער, ר' פּנחס ערליכגראַנט, מאָטי־בער געלער, פרידל סמאָליאַר, וועלוול בערעז, ר' דוד געלערשטיין, ר' בערל לעבעד, זיסיע צימערמאַן און זיין זון חיים, מאָטל ריידער, ר' פאַליק כץ, משה גאָרנשטיין, לייביש סאָס, מעכל יוקלזאָן, יענקל יוקלזאָן, מאָטל, שמעון און איציק פּאַטיכע, הערשל שוואַרץ, פּיניע דייטש, זיסיע פוגאַטש, שלמה ראַטנאָווסקי, שלמה'קע ראָזנבוים, די ברידער פּייסי, בער־טשיק און יהושע ווידרע, ר' בענצי ציטרין (לוקאָווער), יענקל אבשטיין, יהושע און יצחק גיבור, ר' שמואל שפּירא, לייזער שפּירא, ירחמיאל קאַפּילניק.

דער שמש אין דער שול איז במשך לאַנגע יאָרן געווען הערשל בעל־שם; אין די לעצטע יאָרן פון דער מלחמה — שמואל בעקער.

דער בית־מדרש

דער בית־מדרש איז געווען געבויט איין העלפט פון רויטע ציגל און די אַנדערע העלפט פון האָלץ און ליים. דער בנין איז געבויט געוואָרן באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה און מ'האָט געדאַרפט שנעל ענדיקן דעם בנין כדי מען זאָל אים פאַרטיק מאַכן אויף די ימים־נוראים. ס'איז נישט געווען קיין אַנדער וועג ווי ראַמאָנטירן די ערשטע צעשטערטע העלפט מיט האָלץ, אויסטינקעווען און אויסקאַלכן פונדרויסן. אונטערן בנין, אין קעלער, האָט געוווינט די משפחה פון ר' דוד חזן, אַדער ווי מען פלעגט זאָגן נאָכן חזנ'ס טויט: „די חזנטע".

די מתפללים זענען געקומען פון אַלע טיילן און אַלע שיכטן פון שטאָט. בעלי־בתים, וואָס זענען נישט געווען קיין חסידים פון אַ געוויסן רבי, האָבן דאָ געדאַוונט. יעדער ייד האָט זיך דאָ געפילט פריי ווי ביי זיך אינדערהיים.

אין די וואָכנדיקע טעג זענען דאָ געווען ביי 3—4 מניינים, איינער נאָכן אַנדערן. אין טאָג פון אַ יריד (וואָס איז פאָרגעקומען יעדן מאָנטיק) זענען געקומען אין בית־מדרש פיל יידן פון אויסער דער שטאָט: סוחרים פון בהמות, קרעמער אין הענדלער, וואָס זענען געקומען פון די דערפער און שטעט אין דער סביבה און פון דערווייטנס, ווי קאָוועל, לוצק און אַפילו פון וואַרשע. איידער ס'האָט זיך אָנגעהויבן דער האַנדל פלעגט מען זיך דערווייל אַריינכאַפּן אין בית־מדרש דאַוונען מיט מניין. צווישן די געסט האָבן זיך געפונען אַזעלכע, וואָס האָבן געלייגט צוויי פּאָר תפילין: פון רש"י און רבנו תם. איניקע האָבן דערווייל באַוויזן אַריינקוקן אין „אור החיים" פון דער פרשה פון דער וואָך. נישט איינמאָל האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער ייד האָט מער הנאה פון דער תפילה בציבור ווי פון גאַנצן יריד.

אויך דאָ זענען די שענק געווען געפּאַקט מיט ספרים. דאָ זענען יידן געזעסן ביז שפּעט אין דער נאַכט און עוסק געווען אין לימוד התורה. צווישן די שטענדיקע לומדים זענען דאָ געווען: אהר'לע ספּעקטאַר, שייקע (ישעיהו) שאפּיר, ויבל"א פישל קאצאַן. דאָ איז אויך געזעסן ביזן טיפן עלטער ר' אַברהם סיקילער (סמאַליאַר), ער פלעגט זיין פון די משכימי־קום און זיצן ביז שפּעט אינדערנאַכט.

כ'געדענק אַזאַ פאַל: איינמאָל אין אַ ווינטערדיקע נאַכט, אינדרויסן איז אַ פראָסט און אין בית־המדרש זענען ווי געוויינלעך געזעסן ביים ברענענדיקן אויוון און געלערנט אהר'לע, שייקע, פישל און ר' אַברהם סיקילער. עפנט זיך פלוצלינג די טיר און ס'קומט אַריין אַבראַשע דער שניידער. מיט אַ ציטערנדיק קול און מיט טרערן אין די אויגן דערציילט ער דעם דערשטוינטן עולם, אַז ערשט איצט, אין דער שפּעטער שעה בייינאַכט, האָט ער זיך דערמאָנט, אַז ער האָט יאָרצייט נאָך זיין פאָטער. ער בעט דעריבער דעם עולם אַז זיי זאָלן אָרגאַניזירן אַ מניין, כדי ער זאָל קענען זאָגן קדיש...

פון זיין מויל האָט זיך געפילט דער ריח פון בראָנפן. אָבער די פאַרזאַמלטע גוטע יידן האָבן אויף אים רחמנות געהאַט און במשך איניקע מינוט אָרגאַניזירט אַ מניין און אַבראַשע האָט געזאָגט „קדיש" מיט אַ וויינענדיקן קול. נאָכן דאַוונען האָט ער געגעבן „תיקון" — אַ פלעשל בראָנפן מיט זיסע קיכלעך...

אין די שבתים, אין די נאָכמיטאָג שעהן, האָבן זיך דאָ צונויפגעזאַמלט צענדליקער יידן לערנען גמרא. צווישן זיי זענען געווען בדרך קבע: ר' אַברהם זילבערשטיין — דער ראש הקהל, ר' שכנא קראַקאָוויאַק, הירש־לייב מוז — חבר פון דער קהילה פאַרוואַלטונג, מענדל גראַבאַרסקי, פישל רויטער, ישעיהו קאָרן, שמואל ריידער, סענדער פעפער, יואָלף גראַלניק, מאָטל פישמאַן, מאיר לעווינגער, משה טיקטינער, פופע מלמד, מאיר ריידער, לייביש וואַקסמאַן, דוד ווײַנשטיין, און אַנדערע.

די אליקער שול

די אַליקער שול איז געבויט געוואָרן שפּעטער פון אַלע אַנדערע שולן אין שטעטל. זי איז געווען די פעסטונג פון רב ר' משה'לע ספּעקטאָר און זיינע זין: העניך, מאיר און אַהר'לע.

דאָ האָבן געדאַוונט ר' מאיר מאַטלס, אַברהם־משה טאַליק, ישראל ש"ץ, אַברהמ'ל זיניוק, און צענדליקער בעלי־בתים, וואָס האָבן זיך געהאַלטן פאַר חסידים פון אַליקער רבין.

מניינים

ס'איז אויך געווען אַ קליין בית־כנסת, „דאָס קאַשיוקער שילכעל", וואו ס'האָבן געדאַוונט די תושבים פון „באַרג", אין צפון־טייל פון שטעטל. ר' בענצי וואָלד און זיינע זין, יחזקאל און יאָסקע, האָבן געהאַלטן אין זייער שטוב אַ קליינע שול, וואו ס'איז געווען אַ מניין שבתים און ימים־טובים.

ס'זענען אויך געווען עטלעכע מניינים אין דער געגנט פון „אונטערן בריק" און אַנדערע געגנטן פון שטאָט. אויך אין האַנטווערקער־פאַריין איז געווען אַ מניין שבתים און ימים־טובים.

אין די ימים־נוראים פלעגן אויך איינגעאָרדנט ווערן מניינים אין דער „תרבות" שולע

ער איז געווען פון פאַך אַ לערער פון דער העברעאישער שפּראַך און האָט זיך ספּעציעל אויסגעצייכנט מיט זיין דיקציע און ריכטיקער אויסשפּראַך פון די ווערטער. ער האָט געהאַט אַ רייכע העברעאישע ביבליאָטעק, וווּ ס'האָבן זיך געפונען אַלע יאָרגאַנגען פון „הצפירה". ער פלעגט זיינע תלמידים אויסבאַרגן העברעאישע ביכער און צייטונגען, כדי זיי מקרב צו זיין צו דער ציוניסטישער באַוועגונג.

אנדערע בעלי־תפילה

אין דער אַליקער שול פלעגט פון־צייט־צו־צייט דאַוונען פאַרן עמוד דער רב ר' משה'לע; סרוליק (ישראל) ש"ץ, דער איינבינדער, איז געווען אַ בעל־תפילה און אויך אַ בעל־קורא; אין דער גרויסער שול האָט אויך פון־צייט־צו־צייט דער רב ר' אברהם־בער גיטמאַן געדאַוונט פאַרן עמוד תפילת מוסף אין די ימים־נוראים; ר' מאיר מאַטלס (מלמד) פלעגט מיט זיין אָנגענעמער שטימע דאַוונען שחרית אין די שבתים און ימים־טובים אין דער אַליקער שול; אין קאַשיוקער שילכעל פלעגט דאַוונען פאַרן עמוד ר' איציק ווישינקער, דער מלמד פון דער ישיבה.

גאַסטראָלירנדיקע חזנים

פון־צייט־צו־צייט פלעגן באַזוכן די שטאָט וואַנדערנדיקע חזנים. ווען זיי האָבן זיך באַוויזן אין שטאָט פלעגן זיי אויפהענגען מודעות אין דער גרויסער שול, אַז אין דעם און דעם טאָג וועט דער „באַרומטער חזן" דאַוונען תפילת מעריב אין דער גרויסער שול אַדער בית־מדרש. דער אַריינגאַנג פלעגט זיין פריי. נאָכן דאַוונען פלעגט דער חזן אויפטרעטן מיט עטלעכע פּרקי תפילה, וואָס זענען געווען פּאָפּולער ביים עולם. מיט דעם פלעגט ער וויוזן זיין „כוח" אַלס חזן. נאָך דער תפילה האָט מען ביים עולם געזאַמלט געלט פאַרן חזן. יעדער האָט געגעבן וויפל ער האָט געקאָנט.

בעלי קריאה

אַ באַזונדערן כבוד פלעגט מען צוטיילן דעם בעל־קורא אין שול, וואָס האָט געמוזט זיין אַ בן־תורה און זיין בקי אין אַלע תגים פון דער תורה. אויב ער האָט געפונען אַ דעפעקט אין ספר־תורה, אַדער אַ פּגם אין אַן אות, האָט ער באַלד צוריסן געגעבן דעם רב. פון צווישן די צענדליקער בעלי־קורא אין אַלע ראַזשישטשער שולן איז כדאי צו דערמאָנען די דריי פאָלגענדע:

- ר' שלמה ז"ץ — בעל־קורא פון דער טריסקער שול; ער האָט געקענט די גאַנצע תורה בעל־פּה און געווען אַ תורה־אויטאָריטעט אין שטעטל.
- ר' משה שוחט (זון פון ר' זכריה שוחט); ער איז געווען בעל־קורא אין דער גרויסער שול.
- ר' וואָלף־בער הורינג, בעל־קורא אין בית־מדרש.

אבנר רחמיאלי

און די הכנסות פון נדרים זענען געווען געווידמעט דעם קרן־קיימת־לישראל און דער „תרבות״ שולע. אויך שמחת־תורה איז אײַנגעאָרדנט געוואָרן אַ מנין ווי אַלע נדרים זענען געווען געווידמעט דעם קרן־קיימת. אין די לעצטע יאָרן איז דער מנין אײַנגעאָרדנט געוואָרן אין הויז פון אַברהם פעלצמאַן, וועלכער איז געווען דער מורשה פון קרן־קיימת אין שטאָט.

די שול אלס צענטער פון יידישן לעבן

ווי שוין דערמאָנט, האָט די שול געדינט נישט בלויז אַלס מקום תפילה, נאָר אויך אַלס פּלאַץ פון וויכוחים און צונויפטרעף פון די גאַנצע אָרטיקע באַפעלקערונג ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן. ס׳האָט זיך אויך געשאַפן אַ ספּעציעלער פאָלקלאָר וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט דער שול. אין דער גרויסער שול איז לאַנגע יאָרן געווען אַ „שבת־גוי״ אײַנער מאַטוויי, וואָס איז געווען דער אָפּטער ארײַנגייער אין די שולן אין שטאָט אין די שבתים און ימים־טובים. די סיבה איז געווען, וואָס אַלע שולן זענען ביז דער לעצטער צייט באַלויכטן געוואָרן מיט נאַפט־לאָמפּן, וואָס מען האָט געמוזט אויסלעשן יעדן לאָמפּ באַזונדער פרייטיק־צו־נאַכט. דאָס איז געווען מאַטווייס אויפגאַבע און דערפון האָט ער געלעבט. אויך האָט ער באַדאַרפט הייצן ווינטער די אויוונס, כדי מען זאָל קענען קומען אין שול אין די גרויסע פרעסט.

די שול איז אויך געווען אַ פּלאַץ פאַר שטיפעריי פון די בני־טובים, ווען אַ חזן איז זיי נישט געפעלן. נישט אײַנמאָל האָבן זיי אים מכבד געווען מיט אַ נאַסן האַנטוך אויפן רוקן. דער חזן האָט פאַרשטאַנען דעם רמז, און פאַרקירצט ווי ווייט מעגלעך זיין גאָרגלען זיך...

נישט אײַנמאָל ספּעציעל שמחת־תורה, האָבן די יונגע חברה געוואָלט צעמישן דעם חזן און אים אונטערגעהאָלפן מיטן ימים־נוראימדיקן נוסח פון דאַוונען. דער עולם מתפללים, וואָס איז געווען אין אַ פריילעכער שטימונג, האָט זיי אונטערגעהאָלפן און אַריבערגעפירט דעם חזן אין ניגון פון „ונתנה תוקף״...

דרשנים

גאַנץ אָפט פלעגן אין שטעטל קומען דרשנים, אין שול. לרוב פלעגן זיי קלייבן תרומות פאַר ישיבות און אַנדערע תורה־אינסטיטוציעס. ראַזשישטשער יידן האָבן געשמט אלס גוטע נדבנים, וועלכע האָבן זיך גערן אָפּגערופן אויף יעדן רוף און יעדער געלט־אַקציע. די דרשנים פלעגן רופן ראַזשיטש : „אַ גוט שטעטעלע״.

אַזאַ בעל־דרשן, באַלד קומענדיק אין שטעטל האָט ער אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן מודעות אין אַלע שולן, אַז אין דעם און דעם טאָג, צווישן מנחה און מעריב, וועט דרשנען אין בית־מדרש „דער באַוווסטער בעל־דרשן...״

אָפטמאָל פלעגן קומען אין שטעטל באַוווסטע מגידים, צווישן זיי פּראָפעסיאָנעלע רעדנער, וואָס זענען געווען באַקאַנט אין גאַנץ פוילן. אַזעלכע מגידים האָבן צוגעצויגן אַ גרויסן עולם צוהערער.

פאַר די גדולי־התורה, וואָס פלעגן קומען פון־צייט־צו־צייט אין שטעטל, האָט מען זיך באַצויגן מיט אַ ספּעציעלן רעספּעקט. ווען ס׳איז אַמאָל, צום ביישפּיל, געקומען אין שטעטל דער ראש־ישיבה פון „בית־יוסף״ פון ראָוונע, דער פּאָלטאַווער עילוי, איז אין שול נישט געווען גענוג פּלאַץ פאַר דעם גרויסן עולם, וואָס איז אים געקומען הערן.

אַ ספּעציעלן כבוד האָבן די ראַזשישטשער יידן אָפּגעגעבן די שליחים פון דער ציוניסטישער באַוועגונג, וואָס זענען געקומען האַלטן רעפעראַטן וועגן ארץ־ישראל און אירע פּראָבלעמען. די רעדעס זענען על־פּי־רוב געהאַלטן געוואָרן אין דער גרויסער שול, וואָס איז געווען געפּאַקט מיט הונדערטער מענטשן. ביי דער געלעגנהייט פלעגן אויך די צוהערער אָפּנעמען גרוסן פון ארץ־ישראל.

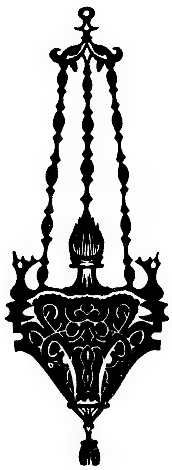
טיילמאָל זענען געקומען אין שטעטל דרשנים פאַנאַטיקער, וועלכע פלעגן שטראָפן די וועלכע זענען מחלל־שבת, שפּילן אין פוטבאָל, און אויך פרויען, וואָס גייען נישט צניעותדיק אָנגעטאָן. טיילמאָל האָט אַזאַ פאַנאַטיקער אָנגעגריפן די ציוניסטן און זייער טעטיקייט אין ארץ־ישראל. אַזאַ דרשן האָט אַמאָל אַרויסגערופן דעם כעס פון די צוהערער, ווען ער האָט זיך באַמיט אויפצווייזן, אַז ציוניזם איז פאַרבאָטן פון דער תורה : „ולא תתורו אחרי לבבכם״ — איר זאָלט נישט גיין נאָך אייער האַרץ (הערצל) „ואחרי עיניכם״ (הרב קוק)...

די שטעטלדיקע יידן פלעגן זיך אויסלאַכן פון אַזאַ דרשן און דערויף רעאַגירט מיט ביטול : „יעדער דרשנט פאַר זיך״ — ד. ה. : ווי ס׳לוינט זיך אים ?

א. ר.

דאס זשאליבאווער שילעכל

משה גראבארסקי

דאָס זשאַליבאָוער שילעכל איז געשטאַנען אין אַנדערן עק שטאָט, אין דער דרומדיקער זייט.

די מתפּללים זענען מערסטנטייל געווען איינוווינער פון שפּיטאַלנע גאַס אין איין זייט, ביז דעם פּערעיעזד — פון דער צווייטער זייט. דאָס אַלץ האָט געהייסן זשאַליבאָוו און אַרומגענומען די גאַנצע דרום־זייט פון דער שטאָט.

כדי צוצוקומען צו דער שול האָט מען געמוזט דורכגיין אַ קליין געסל, וואָס האָט זיך געצויגן פון דער שפּיטאַלנע גאַס. דאָס געסל האָט געהייסן יעדנאַסטעגאָ ליסטאָפּאַדאַ (11־טער נאָוועמבער).

נעבן פּלויט פון קראַמירסעס גאָרטן זענען געווען אויסגעלייגט ברעטער פאַר „קלאַדקעס”; דאָס האָבן די גבאים פון דער שול געלייגט, ווייל אַנדערש האָט מען נישט געקענט צוקומען צו דער שול פּסח־צייט אָדער ענדע זומער, צוליב די טיפע בלאָטעס און קאַלוזשעס וואַסער.

די שול, אַ גאַנץ גרויסע, האָט אַרייַנגענומען כמעט די גאַנצע יידישע באַפּעלקערונג פון דער געגנט. זי איז געווען געבויט פון האָלץ און אויפגעשטעלט געוואָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. די מתפּללים זענען געקומען פון אַלע שיכטן פון דער באַפּעלקערונג.

דער שטענדיקער חזן איז געווען מאָטל ליסיוק, וואָס האָט געוווינט אין בניין פון דער שול, אין אַ קליינע וואוינונג. זיין גאַנצע חיונה איז געקומען פון חזנות, און פאַרשטייט זיך, געמאַכט אַ שווער לעבן.

ער האָט געהאַט אַ גוטע שטימע. מערסטנטייל פלעגט ער דאַוונען שחרית. מוסף פלעגט דאַוונען ראובן ראָזנבוים, „דער פּראַוויטיעל”, וואָס האָט געהאַט אַ געשמאַקע שטימע פון אַ בעל־תפילה. זיין קול פלעגט זיך צעגיין אין די ביינער פון די מתפּללים. ר׳ ראובן פלעגט אויך יעדן שבת פאַר קריאת התורה זאָגן אַ פּאָר ווערטער פון פּרשת השבוע און אויך אַרייַנבראָקן אַביסל מוסר.

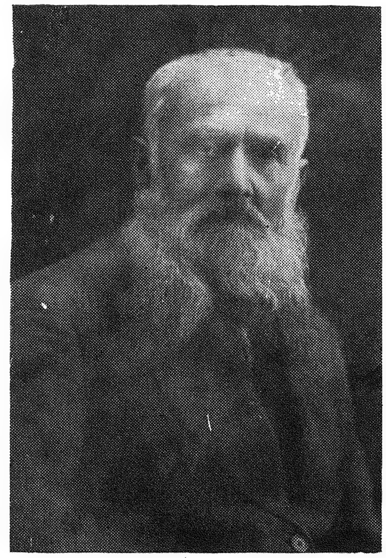
די גבאים זענען געווען: משה באלער, נחצי זאָבערמאַן, יצחק שילדמאַן, משה פּרץ קאַפּוסטע, חיים בעקער (באַסקעס), אַברהם פּערלמוטער, אַביגדור ערליכגערעכט. יעדן שבת בראשית פלעגט מען קלויבן נייע גבאים, און ס׳איז דאַן געווען פריילעך. דער גבאי, וואָס האָט געוואָלט אויסגעוויילט ווערן אויך אויפן צווייטן יאָר האָט געמוזט צוזאָגן האָלץ אויף הייצן די שול.

שמש אין שילכעל איז לאַנגע יאָרן געווען הערצל רויטער (הערצל דער פּאָזשאַריקער). פון־צייט־צו־צייט פלעגט אין דעם שילכעל קומען אויף אַ באַזוך דער מעלניצער רבי.

די שול האָבן די נאַציס פאַרברענט און די טייערע תמימותדיקע יידן אַכזריותדיק אומגעבראַכט. די איינציקע לעבן־געבליבענע פון די מתפּללים היטן תמיד אין זכרון די שבתים און ימים־טובים, און בכלל דאָס לעבהאַפטע יידיש לעבן, וואָס האָט זיך גערופירט אַרום דער שול.

סודות פון חדר

חיים פעפער, ארגענטינע

ר׳ אוליע זייפנמאַכער.

פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג אין ראַזשישטש געווען זייער רעליגיעז, און די גאַנצע יידישע יוגנט האָט די גייסטלעכע דערציאונג באַקומען אין די חדרים און אין דער ישיבה.

מלמדים

ראַזשישטש האָט געהאַט חדרים פון ערשטן גראַד, ווו מ׳האָט געלערנט עברי און חומש, און ס׳זענען געווען מלמדים, האַרציקע יידן, וואָס האָבן, באמת, אַלץ געטאָן כמעט לשמו. זיי האָבן, אפשר, ניט געגעסן צו דער זעט.

צווישן זיי וויל איך דערמאָנען די מלמדים: חיים לאָזער, שמערל, שמעון און אלקנה. יעדער פון זיי האָט געהאַט זיינע מעלות. למשל, מיין רבי חיים לאָזער איז געווען אַ ייד מיט אַ גוט האַרץ: אַ הויכער מיט אַ שיינע ווייס־זילבערנע באָרד. ווען ער האָט אַמאָל באַנוצט דעם קאַנטשיק איז זיין פאַטש געווען אַזוי גרינג, אַז מ׳האָט אַפילו נישט געפילט, ווייל ער האָט אים געגעבן מיט שמייכל.

דאַקעגן שמעיה מלמד׳ס קאַנטשיק האָט זיך געפילט מיט מער ווייטיק, און דער מלמד ר׳ שמערל איז געווען אַ בייזער ייד, גערעדט הייזעריק, אָבער זיין קאַנטשיק איז שוין גאָר קיין הייזעריקער נישט געווען... זיין קלאַפּ איז געווען זייער אַ קלינגנדיקער און ווייטיקלעכער.

דערנאָך זענען געווען די מלמדים העניך און ר׳ יונה. ביי העניך מלמד האָט מען שוין געלערנט אַ בלאַט גמרא. יונה מלמד איז געווען זייער אַ גוטער, נישט נאָר צו די תלמידים, נאָר אויך צו זיין פאַמיליע. ווען דער רבי האָט שוין יאָ געפונען אַ חטא אויף זיין תלמיד, האָט זיין ווייב זיך אַריינגעמישט און געוואָרן דער מליץ־יושר.

ס׳איז געווען אַ תלמוד־תורה און אַ ישיבה. ווי דער שטייגער איז, האָבן אין תלמוד־תורה געלערנט כמעט אַלע אָרעמע קינדער. אין דער ישיבה האָבן געלערנט די רייכערע.

ס׳זענען אויך געווען גוטע לערער פון תנ״ך און גמרא. תנ״ך האָב איך געלערנט ביי מיין ליבן לערער אליהו דוד שוסטער. ער איז געווען פון אַ קליין שטעטל, פון טראָכימבראָד, אָבער געקענט האָט ער אַסאַך.

דער רבי משה אידעסעס איז געווען גאָר אַן אַנדער טיפּ מענטש. אויף זיינע מנהגים און אויף זיין גרויס בקיאות האָט מען געדאַרפט זיין גוטע מבינים. מ׳האָט געזאָגט, אַז ער איז פון די ל״ו צדיקים.

זיין מנהג איז געווען אויפצושטיין זייער פרי, 4 אַ זייגער פאַרטאָג. פון 4 פאַרטאָג ביז 8 אַזייגער האָט ער געהאַלטן אין איין לערנען און דאַווענען. מ׳האָט געזאָגט, אַז ער קען קבלה.

8 אַזייגער, ווען מיר פלעגן קומען, האָט ער זיך ווידער געזעצט מיט אונדז לערנען. ער איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם, ער האָט געקענט גאַנץ ש״ס אויסנווייניק. ער פלעגט אונדז כסדר מוסרן און זאָגן: „לערנט מיט התמדה וועט איר קענען. איר זעט, אַז איך האָב געפאָלגט מיין רבין, קען איך אַביסל״.

אַזוי פלעגט ער מיט אונדז לערנען פון 8 פרי ביז 8 אָוונט, מיט אַן איבעררייס פון מיטאָג־עסן. מנחה פלעגן מיר דאַווענען אין חדר מיט אַ מנין. צום עמוד פלעגט צוגעלאָזט ווערן דער תלמיד, וואָס האָט געהאַט אַ ריינעם חיתוך הדיבור.

8 אַזייגער ביינאַכט פלעגט אונדזער רבי אַוועק אין שול, ווו ער פלעגט אַליין, און

אויף פאַר עלטערע מענטשן, לערנען ביז 2 באַנאַכט. אויב אַ מענטש לערנט 20 שעה אין אַ מעת־לעת, מוז ער דאָך זיין פון די ל״ו צדיקים...

די תלמוד־תורה און די ישיבה פלעגן זיך אויסהאַלטן פון צונויפנעמען צדקה. דעם עיקר פלעגן זיי מאַכן פורים. אַסאַך יאָרן איז געווען גבאי פון דער תלמוד־תורה ר׳ חיים ראַנאַשטשיק. זיין צונאָמען „ראָזנאַשטשיק״ האָט זיך גענומען, ווייל ער פלעגט אַמאָל פאַרטיילן בריוו פון פּאָסט צווישן דעם יידישן עולם.

אַליין איז ער געווען אַ כהן און כאָטש מ׳זאָגט, אַז כהנים זענען כעסנים — איז דאָס אפשר אויך געווען ריכטיק, אָבער וואָס באַלאַנגט צו דער תלמוד־תורה, איז ער געווען גוט און געטריי.

ר׳ חיים ראָזנאָשטשיק פלעגט פורים אויפטאָן לטובת דער תלמוד־תורה: שוין אסתר־תענית באַנאַכט האָט ער זיך פאַרשטעלט, צוזאַמען מיט נאָך חברים און א גרויסע צאָל יונגוואַרג, און אַרומגיין אין די הייזער זאַמלען געלט און מתנות פאַר דער תלמוד־תורה. ער איז געשטאַנען אויף דער וואַך דעם גאַנצן טאָג און אַפילו שושן־פורים האָט ער נאָך ניט געהאַט פאַרענדיקט.

ווען די בעל־בתים זענען געזעסן ביי זיך אין שטוב, און אַלע מענטשן זענען זיך משמח מיט דער פאַמיליע — איז ער דווקא אַרומגעגאַנגען פאַרשטעלט און געזאַמלט געלט פאַר דער תלמוד־תורה.

שולן און חזנים

יעדע שול האָט געהאַט אַ באַזונדערן נאָמען מיט אַ באַזונדערן כאַראַקטער. די גרויסע שול, למשל, וועלכע איז געווען די הויפּט־שול, איז געווען כסדר באַזאָרגט מיט אַ גוטן יאָר־חזן ווי אויך מיט אַ גוטן כאָר, ווייל די יידן זענען געווען גוטע מבינים אויף חזנים.

ס׳זענען דאָרט געווען צוויי זייטיקע שילעכלעך: דאָס שניידער־שילעכל און דאָס קוילער (קצבים) שילעכל. די חסידים פון טריסק האָבן געדאַוונט אין טריסקער שול און די אָליקער אין דער אָליקער שול. דאָס האָט נישט געשטערט, אַז ווען ס׳איז געקומען דער טריסקער רבי, זאָלן חסידים פון אָליקער זיין ביי זיין טיש און אויך פאַרקערט.

דער בית־המדרש איז געווען אַ נייטראַלע שול. פון דאָרטן געדענק איך צוויי בעלי־תפילות און יעדער איינער האָט געהאַט זיינע באַזונדערע מעלות.

דער חזן ר׳ דוד איז געווען אַ חזן פון פאַך, דאָס איז געווען זיינע איינציקע באַשעפטיקונג. זיינע פירוש המילות זענען געווען ווי עס געהער פאַר אַ חזן. ער האָט געדאַוונט מיט האַרץ און געטריי דעם נוסח און נגינה. ווען ער פלעגט פאַרענדיקן די שמונה־עשרה פון ראש־השנה און יום כפור, אָדער ביי כל־נדרי, איז דאָס געווען אַזוי

באַנקעט אין בית־ראָזשישטש לכבוד חיים און חייקע פעפער פון אַרגענטינע און לכבוד יאסל מונק און פרוי פון אַמעריקע, וואָס איז פאָרגעקומען דעם 26סטן אָקטאָבער 1971.

מיט האַרץ, אַז ער האָט געמוזט זיין העמד, צוזאַמען מיט זיין קיטל, בייטן פון נאַסקייט. מ׳פלעגט זאָגן, אַז דער חזן דאַרף נישט ווייניקער קיטלען ווי העמדער...

דער צווייטער חזן איז געווען ר׳ שמריה קצב. ער איז געווען אַ חזן מיט פיל געזאַנג. ער האָט געהאַט אַן הנאה, ווען מ׳האָט אים צוגעגליכט צו גרויסע חזנים, ווי זיידל ראָוונער.

אויסער נגינה האָט ער אויך געוווּסט פירוש־המילות. ער האָט ניט באַקומען באַצאָלט; ער האָט געדאַוונט לשם שמים.

שמריה קצב האָט געהאַט צוויי זין: חיים און ברוך. ברוך איז געווען אַ שיינער און איידעלער בחור, אָבער אַ לינגען־קראַנקער און דאָס איז אין יענער צייט געווען אַ פאַרמשפּטער צום טויט. ער איז געשטאָרבן זייער יונג.

נאָך זיין טויט איז שמריהס דאַווענען געווען פול מיט טרויער, אַז עס פלעגט, ממש, רייסן דאָס האַרץ, און דער בעל מנגן, דער גוטער חזן, איז געוואָרן אַ חזן פון טרויער.

ס׳איז געווען נאָך אַ בעל־תפילה, וועלוול שוחט. אַ חלוש אויפן האַרץ און דערפּאַר, טאַקע, געדאַוונט זייער ווייניק און שטיל. ער איז אויך געווען אַ זייגער־מאַכער. ער פלעגט פאַרריכטן זייגערלעך. ווען ער האָט עמיצן פאַרראָכטן אַ זייגערל, איז שוין דער מענטש געווען זיין שטענדיקער קליענט און זיין זייגערל איז כסדר געלעגן ביי ר׳ וועלוול שוחט (אָדער זייגערמאַכער). אַזוי ווי די בהמה נאָך דער שחיטה האָט ניט געקענט גיין, אַזוי האָט דער זייגער נאָך זיין פאַרריכטן נישט געקענט גיין...

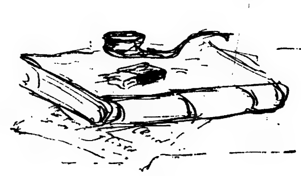

דער פעטער אולי און מייקע

איך וויל אויך דערמאָנען דעם פעטער אולי. איך רוף אים פעטער, כאָטש ער איז נישט געווען מיין קרוב. ער איז געווען דער שטאָט־פעטער. אַלע האָבן אים צוליב רעספּעקט גערופן פעטער אולי. ער איז געווען אַ ווילער און טייערער ייד. ער האָט זיך אויפגעהאָדעוועט אַלס יתום. געהאַט אַ פאַבריק פון זייף, און געווען אַ ספּעציאַליסט. מען פלעגט זאָגן, אַז ער האַלט בסוד און דערציילט נישט קיינעם ווי אַזוי ער מאַכט די ווייס־בלויע פרענטשעס גוטע זייף.

זיין זון האָט געהייסן מייקע און איז געווען אַ משוגענער. מ׳דערציילט, אַז ער איז אַמאָל געשטאַנען אויף דער גאַס ווען ס׳איז דורכגעפאָרן די באַן. זי האָט געגעבן אַ שטאַרקן פייף, האָט ער זיך זייער איבערגעשראָקן און אַראָפּ פון זינען. מ׳איז אויסגעפאָרן מיט אים אַ וועלט, צו פאַרשידענע דאָקטוירים, אָבער ס׳האָט גאָרנישט געהאָלפן.

מייקע איז געווען דער שטאָט־משוגענער, ס׳איז געווען אַ רחמנות אויפן פאָטער, אַ ייד מיט אַ שיינער ווייסער באָרד און הדרת־פנים.

די ישיבה

אבנר רחמיאלי

די „ישיבה" איז געווען דער עלטסטער דערציאונגס אַנשטאַלט אין שטאָט. ס'איז דוכט זיך נישט געווען קיין איין מאַן, וועלכער האָט נישט געלערנט אין דער „ישיבה" אַ קורצע, אָדער לענגערע צייט.

דאָ איז דאָס ייִנגל דורכגעגאַנגען די ערשטע סטאַדיע, דאָ האָט מען אָנגעהויבן לערנען עברי, לייענען און שרייבן, חשבון, חומש, תפילה און נביאים ראשונים ביי דרדקי מלמדים און אין די לעצטע יאָרן ביי דעם מלמד ר' יצחק ווישינקער. שפּעטער איז דער תלמיד אַריבער לערנען צו דעם אַלטן מלמד ר' יונה, וואָס האָט געלערנט חומש און רש"י און אויך אַ בלאַט גמרא.

די כיתה פון אַ העכערער מדרגה האָט אין די לעצטע יאָרן געפירט ר' שלמה ז"ל, אַ מוסמך פון דער קאָרעצקער ישיבה, וועלכער האָט חתונה געהאַט מיט שמואל וואָוּוציעס טאָכטער און האָט זיך באַזעצט סטאַביל אין ראָזשישטש.

דער רבי ר' יונה

יעדן פרייטיק פלעגט מען איבערחזרן די פרשה פון דער וואָך, אָדער ווי מען פלעגט עס זאָגן פשוט: „מעביר זיין די סדרה". דער מלמד ר' יונה איז געווען אַ באַוווסטע פּאָפּולערע געשטאַלט אין שטאָט און כמעט דער גרעסטער טייל פון די מענער אין שטאָט האָבן ביי אים געלערנט אַ געוויסע צייט פון זייער לעבן.

ר' יונה איז געווען פון אַ נידעריקן געוווּקס, אַ באַשיידענער און אַ קורצזיכטיקער. ווען די תלמידים — די שטיפער — פלעגן אים אויפרעגן, פלעגט ער אַרויס פון די כלים און געבן אַ לייכטן פּאַטש, נישט אַזוי ווי ר' איציק ווישינקער, וואָס איז געווען אַ הויכער און מיט זיין לאַנגער האַנט פלעגט ער דערלאַנגען אַ שטאַרקן פּאַטש, אַז מ'האָט אים לאַנג געדענקט...

ר' יונה האָט געוווינט אין הויז ווו ס'האָט זיך געפונען די ישיבה. זיינע חדרים האָבן זיך געגרענעצט מיט דער ישיבה. נישט איינמאָל פלעגט אים זיין פרוי ברענגען אַ גלאָז „ציקאָריע" פון וועלכער ער פלעגט זופּן אין דער צייט פון דעם שיעור מיט גרויס הנאה, און אויך די תלמידים האָבן ליב געהאַט זיך צוקוקן ווי דער רבי „טרינקט ציקאָריע". אין די שפּעטערדיקע צייטן האָט ער אויסגעבויט אַ הויז אויף דער „באָמבע־גאַסאַ" און איז אַריבער אַהין וווינען. די לימודים פלעגן אויך פאָרקומען אין די נאָכמיטאָג שעהן און אין די ווינטערדיקע נעכט פלעגט מען זיך אומקערן אַהיים אין דער פינצטער, באַלייכטענדיק דעם וועג מיט אַ לאַמטערן, מערסטנטייל פון פּאַפּיר, וואָס מ'האָט זיך אויסגעלערנט מאַכן אַליין.

אין די זומערדיקע שבתים פלעגט מען אויך קומען לערנען נאָכמיטאָג פּרקי אָבות. דער פּעריאָד פון לערנען איז געווען דער „זמן". אין משך פון אַ זומער אָדער אַ ווינטער. דער „זמן" פלעגט זיך אָנהויבן נאָך סוכות ביז פסח און פון נאָך פסח ביז ראש־השנה.

די מעטאָדן פון לערנען זענען געווען אַלט־מאָדישע און דאָס לערנען האָט לגמרי נישט אַנטשפּראָכן די צייט. אויך די לערן־באַדינגונגען זיינע געווען שלעכטע. דער אַלגעמיינער אויסזען פון די חדרים, ווו מ'האָט געלערנט, איז געווען אין אַ אָפּגעלאָזענעם און נעבעכדיקן צושטאַנד. פונדעסטוועגן און טראָץ דעם אַלעם, האָבן די תלמידים אין זייער גרעסטער צאָל דווקא, דאָ באַקומען דעם עלעמענטאַרן וויסן אין תורה און מצוות; דאָ אין חדר און אין דער ישיבה האָבן די תלמידים אָנגעהויבן ליב האָבן דאָס פאָלק און זיין געשיכטע; דאָ האָט מען געפלעגט די ליבע צו ארץ־ישראל און לשון־הקודש...

ר' לייזערקע שפירא ז"ל, לעצטער קאָשיווקער רבי. דאָס בילד האָט אונדז צוגעשיקט זיין אייניקל מונציע ערליכגערעכט (מרדכי צדקוני).

אין זכות פון דער פּאַטשיילע

קאָשיווקער חסידים זענען געווען נישט פיל אין ראָזשישטש. צווישן די געטרייע און אי־בערגעגעבענע צום רבין זענען געווען מיין פאָטער שמואל ז"ל און מיין פעטער מענדל גראַבאַרסקי.

דער לעצטער אדמו"ר, ר' לייזערקע, איז געווען דער איידעם און דער יורש פון הייליקן רבין און ער פלעגט פון צייט צו צייט באַזוכן די שטאָט.

ס'איז געווען אַ מנהג צו דאַוונען און „פּראַ־ווען טיש" אין דעם קליינעם „קאָשיווקער שילכל", ביים בריקל, אויפן וועג צום „באַרג". ר' לייזערקע האָט געהאַט אַ שם פון אַ בעל־מופת און אין אַן עת צרה פלעגט מען זיך ווענדן צו אים ער זאָל מתפלל זיין כדי מבטל מאַכן די גזרה.

אויף דעם בית־הקברות איז געווען אַ קליי־נע געביידע, וואָס מ'האָט גערופן דער „אוהל", אויפן קבר פון איינעם פון די קאָשיווקער צדיקים און ס'זענען געווען אַזעלכע, וועלכע פלעגן שרייבן בקשות, „קוויטלעך", וואָס מ'האָט אַריינגעלייגט אין „אוהל". מ'האָט געגלויבט אַז די ישועה וועט קומען אין זכות פון דעם הייליקן צדיק.

ווען דער פריערדיקער אדמו"ר פלעגט קר־מען פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה קיין ראַזשישטש, פלעגט ער זיין דער גאַסט פון מיין זיידע דוד שלמה גראבארסקי, די גאַנצע צייט פון זיין באַזוך אין שטעטל.

איינמאָל איז מיין זיידע קראַנק געוואָרן און די באַבע האָט זיך געווענדעט צום רבין ער זאָל מתפלל זיין פאַר זיין געזונט. דער רבי האָט צוגעזאָגט, „אַז מיט גאָטס הילף וועט ער געזונט ווערן", אָבער זיין צוזאָג איז נישט מקויים געוואָרן און דער זיידע איז געשטאָרבן. די באַבע האָט געקלאָגט אויף דעם זיידנס טויט און מיט טרויער איז זי געקומען צום רבין מיט דער טענה: „ס'טייטש? דו האָסט דאָך צוגעזאָגט? איצט בין איך אין אַ גרויסע צרה. די טעכטער האָבן נאָך נישט חתונה געהאַט און די זין דאַרפן גיין דינען אַלס סאָלדאַטן ביים צאַר".

נאָכן אויסהערן די טענות פון דער באַבע האָט דער רבי געענטפערט: „נישט דיינע זין און נישט דיינע אייניקלעך וועלן דינען אין דער אַרמיי".

האָט די באבע געטענהט: „ווי קען איך דיר איצט גלויבן, הייליקער רבי?"

דער רבי האָט אַרויסגעצויגן אַ פאַטשיילע און איר געגעבן אַלס משכון אַז זיין צוזאָג וועט מקויים ווערן. און אַזוי איז טאַקע געווען. די זין לאָזער, אברהם־יצחק, שמואל און מענדל האָבן נישט געדינט אין צאַרס אַרמיי. זיי זענען באַפרייט געוואָרן און זענען נישט מאָביליזירט געוואָרן אין דער צייט פון דער מלחמה.

די באַבע האָט געהיטן דעם רבינס פאַ־טשיילע ווי אַן אויג אין קאָפּ איר גאַנץ לעבן. אַפילו ווען זי איז אַריבער אויף דער עלטער ווינען צו אונדז, האָט זי אָפּגעהיטן דעם רבינס פאַטשיילע ווי אַ גרויסן אוצר. ווען די באבע איז געשטאָרבן איז די פאַטשיי־לע אַריבער בירושה צו מיין מוטער עטל, און זי האָט די פאַטשיילע געהיטן ווי דעם טייערסטן פאַרמעגן.

אין זכות פון דער פאַטשיילע בין איך און מיין ברודער שלמה ז"ל, טראָץ וואָס מיר זענען געווען אויסגעצייכנטע ספּאָרטלער און געזונט פיזיש — באַפרייט געוואָרן פון די פליכט צו דינען אין דער פוילישער אַרמיי...

אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען איך בין אַנטלאָפן קיין רוס־לאַנד האָב איך מיטגענומען די פאַטשיילע אַלס קמיע. ווער ווייסט, אויב נישט אין איר זכות בין איך לעבן געבליבן, נאָך אַזוי פיל לאַנגע און שווערע וואָגלענישן, פול מיט סכ־נות, הונגער און קעלט, אָן קיין שום מיטלען פון עקזיסטענץ, ביז איך האָב דערגרייכט די ברעגן פון לאַנד און אָנגעהויבן אַ נייעם לעבן.

זכותו של הצדיק יגן עלינו — אמן.

חיים גראַבאַרסקי

כמעט אַלע אָפּשטאַמיקע פון דער שטאָט זענען זיך נוהג ביי פאַרשידענע געלעגנ־הייטן צו דערציילן זכרונות פון דער ווייטער פאַרגאַנגעהייט, פון די קינדער־יאָרן, ווען מ'האָט געלערנט אין דער ישיבה. פאַרשטייט זיך אַז דער גרעסטער טייל פון די מעשיות און סיפּורים זענען פאַרבונדן מיטן רבי'ן ר' יונה.

ס'געדענקט זיך ווי אַזוי ר' יונה פלעגט לייענען די פרשה פון דער וואָך און פלעגט זי פאַרטייטשן אין יידיש. צייטנווייז פלעגט ער צוגעבן זיין פירוש לויט רש"י מיט אַ ספּעציפישן, באַזונדערן ניגון אויף דעם פסוק: „ואני בבואי מפדן ארם..." (פרשת ויחי):

„כאָטש איך בעט זיך דו זאָלסט מיינע ביינער מקבר זיין אין ארץ־ישראל, בקבר אבות, אבער צו דיין מוטער רחל האָב איך נישט אַזוי געטאָן. איך האָב זי מקבר געווען אויפן וועג קיין בית־לחם. וועסטו דאָך פרעגן: פאַרוואָס? וועל איך דיר זאָגן, אַז ס'איז געווען על־פּי הדיבור, אַז ווען די יידן וועלן גיין אין גלות אַריין, וועלן זיי דורכגיין ביים קבר פון רחל אמנו און שרייען און וויינען, וועט די מוטער רחל אַרויסגיין פון איר קבר בעטן פאַר אירע קינדער, ווי אין פסוק שטייט: קול ברמה נשמע... רחל מבכה על בניה. וועט איר גאָט ענטפערן: מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה, כי יש שכר לפעולתך... ושבו בנים לגבולם..."

פאַר פּסח פלעגט מען לערנען שיר־השירים ווי אַ ספר פון ליבשאַפט צווישן ישראל און דעם הקב"ה... און אַזוי פלעגט ר' יונה פאַרטייטשן מיט זיין ספּעציעלן ניגון:

„...שלמה המלך האָט געזען ברוח הקודש, אַז די יידן וועלן פאַרטריבן ווערן פון איין גלות אין צווייטן גלות אַריין, האָט ער צוגעגליכט די יידן צו אַ לעבעדיקער אלמנה, וואָס איר מאַן איז אַוועק מעבר לים. האָפט זי דאָך יעדן טאָג, אַז איר מאַן וועט צוריקקומען, אַזוי האָפן די יידן צו גאָט, אַז ער וועט זיך צו זיי צוריק אומקערן.

שיר — דער געזאַנג, וואָס שלמה המלך האָט געזונגען,
השירים — איז שענער און בעסער פון אַלע געזאַנגען.
אַן אַנדער געזאַנג איז קודש — דער געזאַנג איז קודש קדשים.
אַן אַנדער געזאַנג האָט געזונגען אַ מלך — דעם געזאַנג אַ מלך בן מלך.
אַ נביא בן נביא, אַ חכם בן חכם, — זאָגן די יידן צו גאָט..."

אין די לעצטע יאָרן האָבן פיל תלמידים פאַרלאָזן די ישיבה נאָך אַ קורצער צייט לערנען און זענען אַריבער אין דעם בית־ספר „תרבות", וואָס האָט זיי באַזונדערס געצויגן צו לערנען די העברעאישע שפּראַך. ס'האָבן צוגעצויגן די בעסערע באַדינגונגען און די בעסערע אָרדנונג אין „תרבות", און צו אַלעמען די גוטע לערער וועלכע האָבן געלערנט מיט נייע שיטות. אייניקע זיינען אַנגעשלאָסן געוואָרן אין די ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס און אַ טייל יוגנטלעכע זענען אַוועק לערנען אין וואַרשע, ווילנע, ראָוונע אין לוצק.

טראָץ דעם וואָס די אָפּשטאַמיקע פון דער שטאָט האָבן געהאַט אַ קריטישע שטעלונג צו דער ישיבה האָט מען איר פונדעסטוועגן דערמאָנט צום גוטן, און איצט ביי פאַר־שידענע געלעגנהייטן, ווען מען טרעפט זיך צוזאַמען און מ'הויבט אָן דערציילן זכרונות פון דער אַלטער היים, וועלכע איז ליידער מער נישטאָ, איז די ישיבה דער ליבסטער אָביעקט, די ליבסטע טעמע. ביי יעדער באַגעגעניש ווען בונים מלמד „שטעלט פאָר" ר' יונה מלמד — פּלאַצן די חברה פון געלעכטער...

ר' שלמה ז"ץ

איינע פון די שענסטע פערזענלעכקייטן פון ראַזשישטש איז געווען ר' שלמה ז"ץ, וואָס איז געווען בעל־קורא אין דער טריסקער שול.

ער האָט באַקומען סמיכות אויף רבנות אין דער קאָצקער ישיבה. ער האָט חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון ר' שמואל וואָוציס, און איז אָנגענומען געוואָרן אַלס אַ מלמד אין דער ישיבה. ער איז געווען זייער אַן איידעלער מאַן, אַ חסיד פון דער שיטה פון מוסר, פון „בית־יוסף". ער האָט צונויפגעזאַמלט ביי זיך אַ קבוצה „תלמידים מתקדמים" אין דער ישיבה, צווישן זיי: בערל געלערשטיין, מאָטל ווייסבערג, קאָפּל

שפּיטאַלניק, ברוך שקורניק, משה יוקלזאָן, פייוול שקורניק און נאָך אַ צענדליק פעאיקע יונגעלייט.

אָט דער יונגערמאַן האָט געראַטעוועט די ישיבה אויף אַ קורצער צייט. מיט זיין אויסערגעוויינלעכער איבערגעגעבנקייט און מיט זיין ליבע צו דער תורה, האָט ער באַוויזן אַריינברענגען לעבן אין דער ישיבה און האָט אויך אַרויסגערופן ווילן און התלהבות ביי די צען ייִנגלעך, צו לערנען גמרא. אָבער דאָס איז אַ צייט ווען די „תרבות"־שולע האָט צוגעצויגן צו זיך דעם בעסטן טייל יוגנט פון שטאָט. פיל ייִנגלעך האָבן פאַרלאָזן די ישיבה און האָבן געזוכט וועגן צו די העברעאישע לערן־אַנשטאַלטן, אָדער צו די פּוילישע שולן.

דאָס לערנען גמרא און די ישיבה האָט אויסגעזען פאַרעלטערט אין דער צייט ווען די העברעאישע שפּראַך האָט אויסגעזען פריש און נייַ. ס'האָבן דאַן געבלאָזן אינגאַנצן אַנדערע ווינטן אויף דער יידישער גאַס. דער ציוניזם און די חלוצישע באַוועגונג האָט צוגעצויגן די בעסטע און פאָרגעשריטענע יוגנט פון שטעטל.

בעת אין דער ישיבה האָט מען זיך פאַרנומען מיט די מסכתות „בבא קמא", „בבא מציעא", האָט מען געקענט באַקומען באַהאַלטענערהייט אין דער ביבליאָטעק פון „תרבות" די טרילאָגיע „לבדה", „דניאל שפרנוב" און „הנצחון" פון קבק.

די השפּעה פון ר' שלמה ז"ל איז געווען אַזוי גרויס, אַז אייניקע פון זיינע תלמידים האָבן אַפילו פאָרגעזעצט לערנען אין דער באַרימטער קאָרעצער ישיבה וואָס איז געווען אין דער געגנט, אין בראש פון וועלכער ס'איז געשטאַנען דער עילוי פון פּאָלטאַווע.

פיל האָבן פאַרלאָזן די ישיבה נאָך אַ קורצער צייט לערנען און האָבן פאָרגעזעצט זייער וועג אין פאַרשידענע ריכטונגען. ווער ס'איז אַוועקגעפאָרן אויף הכשרה, ווי צום ביישפּיל בערל געלערשטיין, כדי צו פאַרווירקלעכן די חלוצישע אידעע, ווער ס'האָט זיך גענומען צו אַנדערע ענינים. מיר דוכט זיך אַז בלויז ברוך שקורניק האָט מיט עקשנות און ערנסט פאָרגעזעצט לערנען אין דער ישיבה און האָט באַקומען סמיכות אויף רבנות.

די לעצטע יאָרן פאַר דער שואה, האָט ר' שלמה געלערנט תורת השחיטה און איז געווען שוחט אין דער יידישער קהילה ביז ס'האָט אים דערגרייכט די טומאהדיקע נאַצישע האַנט.

ר׳ אליהו פעפער — פון די פני־העיר

אבנר רחמיאלי

ר׳ אליהו פעפער איז געווען אַ געזעלשאַפטלעכער עסקן, געשעצט און אָנגענומען ביי אַלע שיכטן פון דער שטאָטישער באַפעלקערונג. ער איז געווען אַ שותף אין דעם הירט־געשעפט, וואָס איז געווען באַקאַנט אין שטאָט אינטערן נאָמען „דער קעלער״. דאָס איז געווען אַ גרויס הורט־האַנדל געשעפט, וואָס האָט זייער גוט פראָספּערירט און האָט צוגעשטעלט באַקאַליי־סחורות אין אַלע באַקאַליי־קראָמען אין שטאָט. אין דעם געשעפט זיינען געווען שותפים 4 שטאָטישע בעלי־בתים: אַברהמ׳טשיק געלער, לייביש סאַס, יאָסל וויינער און ער אַליין — אליהו פעפער.

„דער קעלער״ איז נישט נאָר געווען אַ גרויס האַנדלס־געשעפט, נאָר אויך אַ נאַציאָנאַלע יידישע „אינסטיטוציע״, וואָס האָט דע־פאַקטאָ אונטערשטיצט אָפן און אין געהיים יעדן צדקה־אַנשטאַלט, יעדע הילפס־אינסטיטוציע און אויך אַלע יידישע קולטורעלע און דערציערישע אַנשטאַלטן, וועלכע זענען געווען טעטיק אין דער יידישער געזעלשאַפט.

ר׳ אליהו פעפער, וואָס איז געווען דער בוכהאַלטער אין „קעלער״, האָט גערן אַלס רעליגיעזער ייד אונטערשטיצט, בעיקר, די תורה־אַנשטאַלטן און אויך די אינסטיטוציעס וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט סאָציאַלע און הילפס־פאַרזאָרגונג. זיין פליכט איז געווען אויסצוצאָלן רעגולער דעם געהאַלט פון די מלמדים אין דער „ישיבה״. ער האָט אויך אונטערשטיצט מיט „מתן בסתר״ די תלמידי־חכמים, וועמענס עקאָנאָמישער מצב איז געווען נישט קיין גוטער. זיינע שותפים דאַקעגן האָבן אונטערשטיצט די וועלטלעכע אינסטיטוציעס: דעם בית־ספר „תרבות״, דעם קרן־הקיימת און אַנדערע ציוניסטישע פאָנדן.

אליהו פעפער איז לויט זיין אידעאָלאָגישער איבערצייגונג געווען אַ געטרייער ציוניסט: ער איז געווען אַ מיטגליד אין „מזרחי״ און האָט ליידנשאַפטלעך ליב געהאַט די העברעאישע שפּראַך. ער איז געווען איינער פון די ווייניקע יידן אין שטאָט וואָס האָט רעגולער אַבאָנירט דעם „העולם״ — דעם אָפיציעלן חודש־זשורנאַל פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, וואָס איז דערשינען אין לאָנדאָן. ער פלעגט גערן אויסבאָרגן די צייטונג זיינע פריינט, וועלכע האָבן געהאַט אַן אינטערעס צו לייענען די צייטונג, און זי פלעגט איבערגיין פון האַנט צו האַנט.

זיין הויז איז געווען אַ ציוניסטיש. זיינע טעכטער יוכבד און בוזי, ווי אויך זיין זון חיים, זענען געווען אַקטיווע געזעלשאַפטלעכע טוער. ווי זייער פאָטער זענען זיי אויך געווען טעטיק פאַרן „תרבות״, געווען אַקטיווע טוער פאַרן קרן־הקיימת, בית־יתומים און אַנדערע הילפס־אַנשטאַלטן. זיין זון חיים איז עולה געווען אַלס חלוץ אין יאָר 1925, אָבער שפּעטער איז ער געווען געצווּנגען זיך צוריקקערן קיין פּוילן צוליב דער קראַנקהייט פון זיין מוטער.

אַלס געזעלשאַפטלעכער עסקן, אַלס גבאי אין דעם בית־הכנסת און אין טריסקער שול און מיטגליד פון דעם ועד הקהילה, איז ר׳ אליהו פעפער געווען, לויט זיין נאַטור, אַן אָנהענגער פון אַ מעסיקער ליניע אין דער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט. ער איז געווען ווייט פון עקסטרעמקייט. ער האָט שטענדיק פאַרטיידיקט דעם שוואַכן און פלעגט משפטן דעם מענטש לויט זיין זכות.

מיט גרויס ליבע און פיעטעט האָט ער זיך באַצויגן צו פעאיקע קינדער, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער גוטן לערנען אין דער ישיבה. ער פלעגט פאַרבעטן אָט די קינדער צו זיך אין שטוב אין די שבתים נאָכמיטאָג, פלעגט זיי פאַרהערן אין דער פרשה פון דער וואָך, און אין אַ בלאַט גמרא, וואָס זיי האָבן געלערנט אין משך פון דער וואָך.

חיים פעפער דאַנקט פאַר דער האַרציקער אויפנאַמע אין בית־ראָזשישטש בעת זיין באַזוך אין ישראל.

חיים פעפער

דער אָנגעזעענער געזעלשאַפטלעכער עסקן און קולטור־טוער **חיים פעפער** איז געבוירן דעם 5־טן פעברואַר 1900, אין ראָזשישטש, ביי יידיש־טראַדיציאָנעלע עלטערן, אליהו און טעמע פון דער היים געלער.

דער פאָטער, ר׳ אליהו פעפער, אַ חבר פון „מזרחי״, איז געווען אַ בוכהאַלטער. צוזאַמען מיט דריי שותפים האָט ער געפירט אַ הורט־געשעפט פון באַקאַליי, וואָס איז געווען באַקאַנט מיטן נאָמען „דער קעלער״.

ביי די פעפערס אין שטוב זענען געווען זעקס קינדער — פיר טעכטער און צוויי זין: חיים און זעליג, וואָס איז געשטאָרבן אין עלטער פון 16 יאָר. די מוטער איז געשטאָרבן אין יאָר 1927. דער פאָטער מיט די פיר טעכטער זענען אומגעקומען דורך די נאַציִשע רוצחים אין יאָר 1942, צוזאַמען מיט אַלע וואָלינער יידן אין דער אַלטער היים: זיי זענען געגאַנגען דעם לעצטן פּיינ־וועג על קידוש השם.

חיים פעפער האָט געלערנט אין חדר און אין דער ישיבה ביז צום אויסברוך פון וועלט־קריג. ווען ער איז עלטער געוואָרן, איז ער געווען איינער פון די געטרייע עסקנים אין דער תרבות־שולע און פאַרנומען אַ וויכ־טיקן אַמט אין דער שול־פאַרוואַלטונג. אין

דער שולע האָבן צו יענער צייט געלערנט ביי 700 תלמידים און תלמידות. ער איז אויס־געוויילט געוואָרן אַלס לאַוויניק אין מאַגיס־טראַט און איז געווען 6 יאָר לייטער פונעם בית־יתומים.

אין יאָר 1926 האָבן חיים פּעפּער, און זיין זיין פרוי חייקע, עולה געווען קיין ארץ־ישראל — מיט דער פערטער עליה. אין לוצקער פּאַלעסטינע־אַמט האָט פּעפּער באַ־קומען אַ סערטיפיקאַט, צוגעטיילט פון באַ־קאַנטן פּועלי־ציון פירער דוב־בער מאַלקין, צוליב דעם וואָס ער האָט אַרויסגעוויזן קענטעניש אין תנ"ך און תלמוד און האָט באַהערשט פליסיק די העברעאישע שפּראַך.

נאָכן אָפּזיין אַנדערטהאַלבן יאָר אין ארץ־ישראל האָט ער באַקומען אַ ידיעה, אַז די מאַמע זיינע טעמע איז מסוכן־קראַנק און ער מוז תיכף קומען אַהיים. ער האָט אַלעס איבערגעלאָזט און צוזאַמען מיט דער פרוי זיך אומגעקערט קיין ראַזשישטש.

קנאַפּע צען יאָר איז חיים פּעפּער געווען אין פּוילן נאָכן צוריקקומען פון ארץ־ישראל. ווען דער עקאָנאָמישער קריזיס האָט זיך פאַר־שאַרפט אינאיינעם מיטן אַנטיסעמיטיזם און ס'איז שוין פשוט ניט געווען יגלעך צו אָטעמען די פאַרסמטע לופט אויף דער פּוילי־שער ערד, האָט ער אָנגעהויבן מאכן באַמי־אונגען צו פאָרן קיין דרום־אַמעריקע, ווייל קיין ארץ־ישראל האָט ער זיך שוין ניט געקאָנט אומקערן, נישט באַקומענדיק קיין נייעם סערטיפיקאַט. דעם 25־טן אויגוסט 1936 זענען חיים פּעפּער און פרוי געקומען קיין אַרגענטינע.

אין יאָר 1937 איז ער אויסגעקליבן גע־וואָרן אַלס וויצע־פּרעזידענט פון די פּוילישע יידן אין אַרגענטינע. צוועלף יאָר האָט ער פאַרנומען דעם אַמט פון פּרעזידענט פון דער ביאַליק־שול אין אוועזשאַנעראַ, אַרגענטינע, ווו ער איז געווען אַ תושב.

אין דער זעלבער צייט איז ער געווען פּרעזידענט פון דער אָרטיקער קהילה „עזרה" און זיך אַקטיוו באַטייליקט אין פאַרשידענע געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע אינסטיטו־ציעס.

פאַר זיינע לייסטונגען האָט ער ערלעך פאַרדינט פאַרצייכנט צו ווערן אין „גאָלדע־נעם בוך פון יידישן אַרגענטינע" אַלס עסקן בצרכי ציבור באמונה.

(אויסצוג פון „גאָלדענעם בוך" פון יידישן אַרגענטינע)

ער פלעגט זיך נוהג זיין מקרב צו זיין די טאַלאַנטירטע און פלייסיקע קינדער און פלעגט זיי סטימולירן צו זיין פלייסיק אין זייערע לימודים. ער איז דאָס געווען דער, וועלכער האָט פאַרוואַנדלט דעם „קעלער" אין אַ שם־דבר אין שטאָט, און אויך זיינע שותפים זענען באַווירקט געוואָרן פון אים, אַזוי אַז אויך זיי זענען געווען אַקטיווע טוער און האָבן מיט אַ ברייטער האַנט געשפּענדעט און אונטערשטיצט פאַרשידענע ציוניסטישע אונטערנעמונגען און אינסטיטוציעס.

ער איז געווען אַ בעל הדרת־פּנים. זיין מאַיעסטעטישער אויסזען האָט אַרויסגערופן צו זיך גרויס רעספּעקט. און ווי עס פּאַסט פאַר אַזאַ מענטש ווי אליהו פּעפּער איז זיין נאַטירלעכער פּלאַץ אין דער שול פון די טריסקער חסידים געווען אויף אַן אָנגעזעענעם אָרט, ביי דער „מזרח" וואַנט. אין די שבתים פלעגט ער זיך נוהג זיין אין די נאָכמיטאָג שעהן צו לערנען אַ בלאַט גמרא, און נאָכן לערנען, פלעגט ער אין די זומערדיקע פאַר־נאַכטן ליב האָבן צו מאַכן אַ לאַנגן שפּאַציר אויף דער שמאָלער סטעזשקע ביי דעם ברעג פון סטיר. ער פלעגט באַוואונדערן די שיינקייט פון דער נאַטור, אַריינשפּיגלען זיך אין וואַסער פון בלויען טייך. זיינע אויגן פלעגן קוקן אויף די ברייטע האָריזאָנטן, גרינע פעלדער, וואָס זענען געווען פול מיט שמעקעדיקע בלומען. מיט פולע לונגען פלעגט ער איינזאַפּן אין זיך דעם אַראָמאַט פון די אַנסופיקע לאָנקעס, פון וועלכע ס'זענען נישט לאַנג אָפּגעשניטן געוואָרן די גראָזן.

ער פלעגט זיך אינטערעסירן מיט דעם גורל פון די מענטשן וועלכע זענען פאַר־אָרעמט געוואָרן. ער פלעגט זאָרגן פאַר אַלמנות, יתומים און סתם מענטשן וועמענס לאַגע ס'איז געווען אַ שווערע. ער פלעגט זיי אונטערשטיצן, העלפן מיט אַ גוטע עצה, מיט אַ גוט וואָרט און מיט אַ טרייסט. ער איז געווען אַ מנהיג, וועלכער איז אויסגעוואַקסן פון פאָלק, געקענט זיינע ליידן און זיינע פריידן. אַלע, אָן אויסנאַם, האָבן אים געשעצט און אָפּגעשאַצט זיינע פאַרדינסטן פאַרן כלל און מיט גרויס כבוד אָנערקענט זיינע ווילטאָטן אַלס איינער פון די אָנגעזעענע מנהיגים פון שטאָט.

איינע פון זיינע וויכטיקסטע זאָרגן איז געווען, פאַרשטייט זיך, די ישיבה, וועלכער ער האָט געווידמעט זיין בעסטע צייט. ער האָט געזאָרגט פאַר איר נאָרמאַלע אַנטוויקלונג און פאַר איר עקזיסטענץ, בכדי אָנצוהאַלטן דעם גוטן שם פון דער ישיבה, פלעגט ער איינלאַדן די בעסטע מלמדים און זאָרגן פאַר זייער געהאַלט. זייער אָפט פלעגט ער באַזוכן צוזאַמען מיט ר' פאַליק כ"ץ די ישיבה און געזאָרגט אַז חוץ לימודי־קודש, תורה און גמרא, זאָל מען אויך מיט די קינדער לערנען עברית, חשבון און אַנדערע לימודים, וועלכע זענען געווען נוציק אין לעבן.

ווען איינער פון די תלמידים פלעגט אָנשרייבן אַ גוטן חיבור וועגן דעם שפּאַציר וואָס זיי האָבן געמאַכט צוזאַמען מיט זייערע מלמדים אין ל"ג בעומר אויף יענער זייט פון סטיר, און מיט גרויס טאַלאַנט באַשריבן די שיינקייט פון דער נאַטור, און דערביי אונטערגעשטראָכן אַז איינער פון די באַגלייטער איז געווען ר' אליהו פּלפּל (אַנשטאָט פּעפּער), איז דאָס אים זייער געפעלן געוואָרן. אַלס אָנערקענונג פאַר דעם שיינעם חיבור און פאַר דעם געדאַנק, און סטיל, פלעגט ער באַלד אויפן אָרט צוזאַמען מיט ר' פאַליק כ"ץ געבן דעם העכסטן ציון: „זייער גוט", הפלא ופלא!

ס'געדענקט זיך די חתונה פון בריינדעלע מיטן „קוימען־קערער". מיט וואָס פאַראַ טאַלאַנט ער האָט באַשריבן און געשילדערט אין אַ פּרעכטיקן עברית די חתונה אין אַ בריוו צו אַ געוועזענעם שילער פון דער ישיבה, וואָס איז צווישנצייט אַריבער לערנער אין וואַרשע. אויך אַזאַ „געשעעניש" אין שטאָט ווי אַ חתונה ביי די פּשוטי־העם, בריינדעלע מיטן „קוימען־קערער", איז פאַר אים נישט אַדורך אָן אינטערעס.

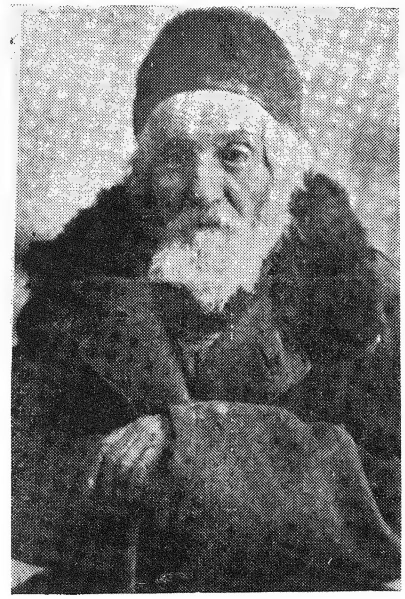
צפורה ראָזען דערציילט, אַז אין די קריטישע שעהן אין געטאָ, פלעגט ער טרייסטן די יידן און זיי מונטערן. ביז צו דער לעצטער רגע, ווען יעדער האָט שוין געפילט אַז דער סוף דערנענטערט זיך, פלעגט ער זאָגן:

„ס'וועט קומען דער טאָג פון נקמה און ס'וועט באַצאָלט ווערן די צוררי ישראל".

ער האָט אָבער נישט זוכה געווען צו אַזאַ טאָג. ער איז אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע יידן פון דער שטאָט.

טיפן פון שטעטל

חיים פעפער, ארגנטינה

הערשל בעל־שם (רובינשטיין).

הערשל בעל שם

מ׳האָט אים אַזוי גערופן, ווייל אין זיין גאַנץ לעבן האָט ער נישט אַרויסגעבראַכט קיין שלעכט וואָרט. כסדר זענען אויף זיינע ליפּן געווען נאָר ברכות פאַר יעדן איינעם. ווען עס איז געבוירן געוואָרן ביי עמעצן אַ קינד, פלעגט ער קומען אין שטוב אַריין ווינטשן און געזאָגט: „וויפל שינדלען ס׳זענען דאָ אויפן דאַך, אַזוי פיל מלאכים זאָלן זיין ביי דיר וואַך".

ער איז געווען דער שמש אין דער טריסקער שול און אַ טריסקער חסיד. מ׳דערציילט, אַז אויף דער עלטער, ווען ער האָט שוין שלעכט געזען און נישט דערקאָנט, כמעט, די מענטשן, פלעגט ער מיט די הענט טאַפּן און אָננעמען יעדן איינעם, דריקן זיין האַנט און ווינטשן אים דאָס בעסטע.

איינמאָל האָט ער אָנגעטאַפּט דעם עלעקטרישן סלופּ און אים געהאַלטן אין איין בענטשן...

יוסף דעקעלבוים

דער בעל־הבית פון דער עלעקטראָווניע איז געווען יוסף דעקעלבוים, זייער אַ שיינער מאַן און אַן אַריסטאָקראַט. זיין גאַנץ לעבן פלעגט ער זיין מערסטנטייל אין פּעטערבורג. צוליב זיין שיינקייט און איידל אויסזען איז ער דערגאַנגען צו זיין אַ מקורב אין צאַר ניקאָלאַיס הויף. מ׳זאָגט אַז די דאַמען האָבן אים שטאַרק פּראָטעזשירט און אין זייער זכות האָט ער באַקומען די קאָנצעסיע אויף דער עלעקטראָווניע אין ראָזשישטש.

די עלעקטראָווניע האָט געגעבן ליכט פאַר ראָזשישטש אין די גאַסן; זייער אָפט פלעגט עפּעס פּאַסירן און דאָס ליכט האָט געצאַנקט אָדער זיך פאַרלאָשן. די לצים פלעגן זיך וויצלען: „שוין ווידער אַריין אַ פליג צו דעקעלבוימען אין נאָז אַריין"...

אין די הייזער האָבן נאָך געברענט, ביז די לעצטע יאָרן, מערסטנטייל נאַפט־לאָמפּן.

דעקעלבוימס זין גרישאַ, יאַשאַ, און מישאַ זענען נישט געווען אַקטיוו אין יידישן לעבן. זיי זענען געווען פייערלעשער, ליב געהאַט רעדן רוסיש, וואָס די יידן האָבן ניט געדולדעט. מען פלעגט זיי רופן: „דעקעלבוימס לײדיק־גייער"...

דער נאָמען דעקעלבוים האָט געהאַט אַ באַזונדערע חשיבות אין שטעטל.

חיים פעפער אין דער פוילישער אַרמיי.

התנועה הציונית

התנועה הציונית ברוז'ישץ' בשנות ה־30

שיח־רעים בביתם של יצחק וצסיה זיסקינד, שהתקיים ב־7 במארס 1974. השתתפו הח"ח: יצחק וצסיה זיסקינד, מריאסיה וידרה, רחל גוטליב (פיישטר), משה ופאניה גלר, יואליק קצן (קציר), אבנר רחמיאלי והאורח מקנדה סול מילר (שלמה מלמד). המנחה: אבנר רחמיאלי; הקליט: יצחק אלפרוביץ.

אבנר רחמיאלי

מטרת שיחתנו להעלות זכרונות על תנועת „החלוץ" והשתלבותה בפעילות הציונית בעיירה.

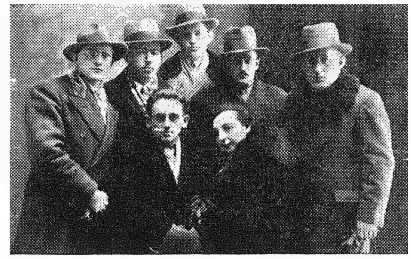
צעירים יהודים — חוטבי־עצים

אני זוכר, שביום בהיר אחד הופיעו בעיירה צעירים יהודים, כשבידיהם גרזנים ומשורים. הם הציעו עצמם כפועלים חוטבי־עצים בבתי העיירה. היו אלה לא סתם בחורים, אלא בני־טובים, בנים של משפחות אמידות בעיירה, כמו יאשקה ליסיוק. נדמה לי, שראיתי ביניהם גם אהר'לה בוקסר וגליזל. זו היתה הופעתו הראשונה של „החלוץ".

מחזה בלתי־רגיל זה של החלוצים הראשונים ברחוב היהודי, עשה רושם בל־ימחה על תושבי העיירה. הרושם היה דו־ערכי: היו שהביטו עליהם בביטול ובאי־אמון: „בחורים משונים, יהודים חוטבי־עצים..." והיו שראו בזה סימן טוב, שיהודים רוצים לעזוב את הפרנסות הקלות של הגלות ולעבור לעבודה קשה ופוריה. ואכן, הצעירים האלה הכינו עצמם ברצינות לעלות לארץ־ישראל ולבנות שם חיים חדשים על יסודות בריאים יותר.

אני זוכר שהם באו גם לביתנו. אמא התייחסה אליהם בכבוד ושילמה להם בעין יפה את הזלוטי תמורת חטיבת עצים להסקה לקראת החורף המתקרב.

היה זה רמז לשינוי שחל אצל הנוער היהודי. הם רצו לשנות מעיקרה את צורת החיים ולהיחלץ מן המציאות העגומה של הגלות. רוב הציבור התייחס באהדה ובהבנה לתנועה חדשה זו.

מורי „תרבות" וידידים בחורף 1934: נחמה טושמאן, שפירא (מנהל), פסח ספקטור, יצחק קראפט, באַנק, פ. שקורניק, שמשון שפירא (אחיו של המנהל).

העיירה נפרדת מן העולים

יום־העליה לארץ היה מאורע גדול בעיירה. הכול ידעו על הקשיים שעברו על כל אחד מהעולים. הוויכוחים שקדמו לכך עם ההורים היו במקרים רבים מרים מאוד. רוב ההורים התנגדו לעליית הבן, ובעיקר לעלייתה של הבת; זמנים קשים עברו על הבחורים האלה, עד שזכו להשיג את הסרטיפיקט המיוחל. וכשהגיע היום המצופה הלכה כל העיירה אל בית־הנתיבות להיפרד מן העולים.

כל העיירה היתה נרגשת כשעלו לארץ־ישראל יצחק זיסקינד, צסיה ויינר ומריאסיה וידרה. שלושה אלה היו מן הפעילים בתנועה הציונית בעיירה והיו חביבים על הציבור. הדוגמה האישית של עלייתם שימשה מופת לצעירים רבים בעיירה ובסביבתה.

מועדון „החלוץ"

מועדוני „החלוץ" ו„החלוץ הצעיר" היו מלאים בני נוער תוסס ונלהב. ריקודי ה„הורה" ושירי ארץ־ישראל מילאו את חלל האוויר, חדרו עמוק לליבות יהודי העיירה ועוררו בהם אהדה לרעיון הציוני.

ביצירת הווי חלוצי חי ותוסס הצליחו בני־הנוער החלוצי להתגבר על המשברים שפקדו את התנועה הציונית בעקבות המשבר הכלכלי ששרר בארץ והגבלת העליה על ידי האדמיניסטראציה הבריטית.

הוויכוח עם הרביזיוניסטים

הפילוג שחל במחנה הציוני והמאבק החריף בין „החלוץ" והתנועה הציונית מזה ובין התנועה הרביזיוניסטית מאידך — דחפו את „החלוץ" להגביר את פעילותו בין הנוער ולחנכו להכשרה ולהגשמה אישית מתוך נאמנות לכור מחצבתו ולתרבות העברית.

המאבק בין שני המחנות היה קשה ומר. הוא החריף במשך הזמן, כאשר בני נוער רבים נמשכו אחרי הגיגונים הצבאיים של התנועה הרביזיוניסטית והצטרפו מי לבית"ר ומי ל„ברית־החייל".

נחמה ופסח ספקטור

נחמה ופסח ספקטור עבדו כמורים בבית־הספר „תרבות" במשך שנים ותרמו רבות להתפתחותו, עד שהיה לגולת הכותרת של הפעילות הציונית בעיר.

עם פרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה ברחו לרוסיה. לאחר תלאות אין קץ, באו בסוף המלחמה לארה"ב והם ממלאים שליחות של מורים עברים בבלטימור. בביקורם בארץ ערכו להם תלמידיהם־ידידיהם מסיבת הוקרה בבית ארגון יוצאי רוז'ישץ'.

קהל חוגגים ביום חג פולני בכניסה לבי"ס „תרבות". מימין — בית מנדל גראבארסקי, משמאל — בנק קופייצקי.

טיול תלמידי ביה"ס „תרבות" עם המורה ישראל זיניוק והמזכיר ישראל שניאור.

ט"ו בשבט בביה"ס „תרבות" (1934). המורים: יצחק קראפט, שפירא (מנהל), נחמה טושמאן, גב' צ'ודנובסקי, פסח ספקטור, מר בנק.

בי"ס „תרבות", הכיתה המסיימת (ז') בשנת 1930. המורים: ישראל זיניוק, חנה פרלמאן, הרמאן גוטוורט (מנהל), מוניה ואביגדור בורשטין.

בי"ס „תרבות". כיתה עם המורים: ישראל זיניוק, מוניה בורשטין, הרמן גוטוורט (מנהל), חנה פרלמאַן, אביגדור בורשטין.

גן הילדים של מוניה בורשטין.

גן הילדים של הגננת רוניה פלצמאן.

בי"ס „תרבות" מחלקה ו' (1930). המחנך: אביגדור בורשטין.

בי"ס „תרבות". הכיתה המסיימת עם המח־נכת גב' צ'ודנובסקי.

בי"ס „תרבות". כיתה עם המורים. בתמונה — מלך גלר ומירל חייט.

בי"ס „תרבות". המורה חנה פרלמאן וכיתתה ב־1929.

המחלקה השניה של בי"ס „תרבות" 1938.

בי"ס „תרבות" בשנת 1925.

הפולמוס שהתנהל בין מנהיג הרביזיוניסטים זאב ז'אבוטינסקי, ובין נשיא ההסתדרות הציונית ד"ר חיים וייצמאן, ומאמריו הבוטים של ז'אבוטינסקי שהופיעו בעיתון „מאָמענט" ומאמרי־התגובה של העיתון „היינט" העסיקו את הציבור היהודי והפכו לנושא מרכזי בשיחות יום־השבת, כשזה מושך לכאן וזה — לכאן.

חברי „החלוץ" ו„החלוץ־הצעיר" ברוז'ישץ' היו פעילים בבית־ספר „תרבות", בקרן־הקיימת ובקרן־היסוד. הם היו פעילים גם בניהול הספרייה העברית והיוו חוט־השדרה של התנועה הציונית בעיירה. הם השתתפו בעירנות רבה בתעמולת הבחירות ל„סיים", לעיריה ולוועד הקהילה. תוך כדי כך הם התכוננו לעליה לארץ, כדי להגשים אישית את הרעיון הציוני.

מורי בית־הספר „תרבות"

הרי רשימת מורי בית־הספר „תרבות" של עירנו, שהורשמו לפי הזכרון:

מר לבוב
הגב' חנה פרלמן
מר ישראל זיניוק (בן־אריה, נפטר בישראל)
מר גרשון דיכטר
מר יצחק דיכטר (נפטר בישראל)
מר אביגדור בורשטין (נפטר בישראל)
מר גוטוורט (מנהל)
מר שפירא (מנהל)
מר באנק
מר רבינוביץ
מר יצחק קראפט
הגב' רוניה פלצמן (גננת)
הגב' נחמה טושמן־ספקטור — ארה"ב
מר פסח ספקטור — ארה"ב
הגב' שושנה זיניוק־זלצמן — ישראל
הגב' מוניה בורשטין (גננת) — ישראל
מר דוב חומסקי — ישראל
מר פ. שקורניק — ישראל

יצחק זיסקינד

זה למעלה מארבעים שנה אני נמצא בארץ וקשה לזכור פרטים רבים ממה שקרה לפני זמן כה רב. אבל דברים רבים נחרתו בזכרוני, ואלה אני רוצה להעלות כאן.

ראשיתו של „החלוץ"

אני לא הייתי החבר הראשון ב„החלוץ". עוד לפני הצטרפותי לתנועה היה קיים קיבוץ הכשרה של „החלוץ" בראשותו של העשי קאצאן. היה זה גרעין טוב, שאליו היתה שייכת גם אסתר בורושק. הם יצאו לעבודה בכפרי הסביבה כדי להתכונן לעבודה חקלאית. הקבוצה עבדה שבועות מספר, ולבסוף התחסלה... נראה, שהאווירה לא היתה אז נוחה להתפתחותה של תנועה חלוצית עובדת.

„השומר" שהיווה יסוד לתנועת הנוער הציונית ברוז'ישץ', בשנת 1922.

קבוצת פעילות ב„השומר" (1923): מרים וידרה (ישראל), אודל גרינשפון, ברוניה בורושק, שושנה זיניוק (ישראל), רבקה זיניוק, סוניה פישמאן.

חברי „החלוץ": אברהם שר, משה ריידר, משה גלר, יצחק רוזנפלד, הרשל גלייזל, אברהם פלצמאן, חיה קופיט, אשר גלר, רוניה פלצמאן, אהרן בוקסר, מניה בקר.

קבוצת „חחלוץ הצעיר" עם המדריכים בינם מלמד וחוה קצן.

הספרייה העברית

אני רואה את ראשיתה של התנועה הציונית ברוז'ישץ' לא בהקמת „החלוץ", אלא בייסוד הספרייה העברית.

ברוז'ישץ' היה קיים בית־ספר עממי, „פאָלקסשולע", ששפת ההוראה היתה יידיש. היתה שם ספרייה שכל תושבי העיירה השתמשו בה. הספרים היו כולם ביידיש. באחד הימים קמה דרישה מצד הקוראים לרכוש לספרייה גם ספרים עבריים. מנהלי ה„פאָלקס־שולע", שהיו בונדאים, התנגדו לכך בכל תוקף. אז החליט קומץ אנשים לייסד ספרייה עברית למען תושבי העיירה. מעטים היו האנשים שעסקו בספרייה החדשה, אך לאט־לאט הצליחו לרכז למעלה מ־300 ספרים, שהוא מספר גדול בשביל עיירה כזאת. הספרייה נוסדה בשנת 1925. אני זוכר את השמחה הגדולה שלנו, כשהגיע המשלוח הראשון של הספרים העבריים מוואַרשה. הספרנים הראשונים היו: האחים פליישר, פלצמאן ואנוכי. ברוך פליישר ז"ל היה מסור מאוד לתפקידו בספרייה, אך הוא נפטר בגיל צעיר.

אירגנו גם נשפי־קריאה ושעורים בספרות עברית. קראנו את „מסדה" של למדן ולמדנו לנתח אותו מבחינה ספרותית והיסטורית. הספר „אהבת ציון" של מאפו נדד מיד ליד. קראנו גם את ספרו של ביסטריצקי „ימים ולילות" וספריו של גנסין. כך עשינו היכרות עם הספרות העברית ויוצריה.

בית־הספר „תרבות"

הספרייה העברית קדמה לבית־ספר „תרבות". רק אחר ייסוד הספרייה הרגשנו בחסרונו של בית־ספר שיחנך דור של דוברי עברית. כצעד ראשון פתחנו כיתות אחדות בלבד והזמנו מרצים מחוץ למקום, אך ההורים בוששו בתחילה לשלוח ילדיהם לבית־ספר ששפת־ההוראה שלו היא עברית.

אני זוכר את המלחמה שניהלתי בבית, כדי להשפיע על אמא, שתשלח את אחי הצעיר לבית־ספר „תרבות". אמא התנגדה לכך בתוקף. פרצו מריבות. אני לא רציתי לוותר על דרישתי. לבסוף הצלחתי לשכנע את אמי ואחי עבר ל„תרבות". מצב דומה היה בבתים רבים אחרים והודות למאבקנו התפתח בית־הספר „תרבות" ורבו תלמידיו.

שלושה נערים: שניים בכובע „תרבות" ואחד (מימין) בכובע בית"ר.

העולים הראשונים

ראשוני העולים מ„החלוץ־הצעיר" מ־רוז'ישץ' היו נפתלי זיניוק, אהרן בינ־דר, שושנה חזן, משה פישביין, מלך גלר ובונים מלמד. שני האחרונים היו בקיבוץ הכשרה בגרוכוב. אני יצאתי להכשרה בשנת 1930, יחד עם שושנה חזן. אחר־כך עלתה לארץ חיה חזן (שוורץ). היא חיה עתה בהרצליה.

רחל גוטליב

***

בשנת 1925 עלתה לארץ קבוצה גדולה, לאחר שאושרה על ידי הוועד הציוני בלוצק, שבראשו עמד אברהם ואקסמאן. אז היתה מגמה להעדיף לעליה לארץ בעלי מקצוע, אפילו לא ציונים. כעבור זמן חזרו לרוז'ישץ' אברהם קאסטן, חיים פפר ואשר גלר. אחרים, ביניהם יחיאל ולאה גלאזר (גביש), נשארו בארץ.

משה גלר

אספת פרידה ב„החלוץ" לכבוד עלייתם של יצחק זיסקינד, מריאסיה וידרה, מלכה זיניוק, שושנה חזן, רבקה גרבר, רחל פיישטר, משה פלאש ומשה פישביין.

בקושי רב אספנו מספר מספיק של תלמידים, כדי שאפשר יהיה לפתוח את בית־הספר. היו קשיים רבים בהחזקתו. אירגנו נשפי־תה ואירועים חברותיים אחרים, שהכנסתם היתה מוקדשת להחזקת בית־הספר. כל ההכנסות האלה בצירוף שכר־הלימוד לא הספיקו לכך ובית־הספר היה כל הזמן בסכנה של סגירה.

משבר ב„תרבות"

הנציג שלנו, הצעירים, בוועד בית־הספר היה חיים פפר. הוא השתתף בישיבות הוועד ואילו אנחנו עמדנו מאחירי הדלת והקשבנו לדיונים.

באחד הימים החליט ועד בית־הספר, שאין שום אפשרות להמשיך בקיום בית־הספר ואין מנוס מסגירתו. חיים פפר יצא אלינו ומסר לנו את ההחלטה הגורלית הזאת. נשארנו עומדים כתקועים במקום ולא ידענו מה לעשות. לבסוף החלטנו, קבוצת צעירים, שאנחנו לוקחים על עצמנו לכסות חלק מתקציב בית־הספר ולא ניתן לסגור אותו ויהי מה. איך נשיג את הכסף — על זה לא חשבנו. היה לנו רצון עז להתגבר על המשבר הזה והיינו בטוחים שנצליח בכך. באנו בדברים עם הנהלת בית־הספר ומסרנו לה את החלטתנו הנחושה לא לתת לסגור את בית־הספר. כששמעו בעלי־הבתים חברי הוועד את דברינו השיבו:

„טוב, אם הנוער יתרום את חלקו, נהיה מוכנים לנסות שוב..."

הפכנו עולמות. כל מטרה היתה כשרה בשביל לאסוף כספים למען המשכת קיומו של בית־הספר. עזרנו בעבודות שונות בבית־הספר, כדי לחסוך בהוצאות, אספנו ספסלים וסידרנו את חדר־המלתחה. כל אחד מאתנו עבד ימים מספר בעבודות שונות ואת שכר־העבודה תרמנו למען בית־הספר. אירגנו נשפיות והגרלות בכל זמן שקופת בית־הספר התרוקנה ולא היה כסף לשלם למורים.

משה פלאש, מפעילי „החלוץ", לפני עלייתו לארץ (1933). בתמונה נראים ההורים שמואל לייב ומרגולה; האחיות: ביילה, לאה, זלאטה ואסתר; האח: ראובן. משה היה חבר אילת־השחר שנים רבות. כעת גר בנתניה.

העולים הראשונים

אחרי שחזרו לרוז'ישץ' כמה אנשים שעלו לפני כן לארץ לא התייחסו באמון למועמדים לעלייה מרוז'ישץ'. כשפניתי וביקשתי אישור לעלות ארצה, לא רצו לאשר אותי בנימוק, שמשפחתי נמצאת באמריקה וייתכן שאני מתכוון לנסוע לארצות־הברית דרך ארץ־ישראל. אחר־כך העמידו אותי במבחן: לאסוף סכום כסף בשביל קרן־היסוד.

בעזרת אברהמ'ל ואקסמאן, שהיה בעל־השפעה בוועד הציוני, הסכימו לתת לי סרטיפיקאט. חיים פפר סיפר לי, שבחנו אותו בעברית ובתנ"ך. אחרי שעמד יפה במבחן — קיבל את הסרטיפיקאט המיוחל.

יצחק זיסקינד

„החלוץ"

בתקופה ההיא התחלנו לארגן בני־נוער בגיל 14—15 במסגרת „החלוץ". אספנו ילדים וסיפרנו להם על „החלוץ" ומטרותיו. פעם בא אלינו נציג מקיבוץ קליסובו או דומברוביץ ומסר לנו על המצב העגום השורר בקיבוצים ההם. הוא מסר לנו, שעומדים לפני חיסולם של קיבוצי־הכשרה אחרים בגלל ההתחרות של גויי הסביבה בעבודת החלוצים. כתוצאה מכך גדלה האבטלה בקיבוצי ההכשרה ומרכז „החלוץ" התחיל לחפש מקומות עבודה חדשים לחברי הקיבוצים. כאחד המקומות האלה נבחרה עיירתנו והוחלט להקים בה קיבוץ הכשרה מטעם „החלוץ". כפי שמסר לנו הנציג, יבואו בקרוב חברים אחדים, שיהוו גרעין לקיבוץ ההכשרה החדש.

קיבוץ ההכשרה

את בואם של החברים האלה לא אשכח לעולם, כי היה זה מוצאי יום־הכיפורים. באו אלי וסיפרו שלתחנת הרכבת הגיעה קבוצה מקלוסובה, עם מטען של חבילות וכלי מטבח. הם יושבים בתחנת הרכבת ומחכים שמישהו מראשי „החלוץ" במקום יבוא וימציא להם מקום לינה מתאים.

באתי לתחנת הרכבת ומצאתי שם קבוצה של צעירים רעבים ועייפים. קודם כל סידרתי להם מקום זמני אצל גוי אחד בז׳אליבוב. אך יותר מהכל הציק לי רעבונם של הצעירים, שהיה ניכר בפניהם הכחושים ועיניהם הבולטות. כעבור שנים רבות סיפרה לי בארץ שרה׳לה זעירא, שהיתה בקבוצה ההיא, מה גדול היה רעבונם בערב ההוא. פתאום ראיתי את זיסקינד סוחב שק גריסים. שק הגריסים הפיח נשמה חדשה בצעירים האלה, והמרק שהחברות הכינו ממנו השיב את נפשם ויכולנו לשוחח אתם על תכניתם בעיירה שלנו.

הם רצו לעבוד, אבל ברוז׳ישץ׳ היתה רק עבודה אחת: חטיבת עצים. אך כאן הופיע קושי אחר: באותו זמן הגיעה לעיר קבוצת הכשרה מתחרה של בית״רים, שלא רצה לתת לקיבוץ הכשרה של „החלוץ" להתבסס בעיירה. הם לא היו זקוקים לעבודה,

נוער ציוני ביום־סרט למען הקרן הקיימת לישראל. בשורה העליונה: ברכה סורוקה, פייבל שקורניק, (—), יהודה מרמור, (—); בשורה השניה: יהודית קנדל, מינדל פלצמאן, אביגדור בורשטין (מורה ב„תרבות"), שרה לייטר, רוניה פלצמאן; יושבים על הרצפה: ליובה קרומירס, איטה יוז ושימשל וידרה. הפעולה למען הקה"ק שימשה יסוד חשוב בפעולה הציונית והנוער עשה זאת במסירות. בראש הפעילים בזמן האחרון לקיומו של „החלוץ" עמדו חיים צימרמאן ואברהם פלצמאן.

העולים הראשונים

אני זוכרת את עלייתם של העולים הראשונים. אחד מהם חזר בגלל המשבר הקשה ששרר אז בארץ. מקרה זה הכביד מאוד על אלה שפנו להוריהם בבקשה שהם רוצים לעלות לארץ.

כשהגיע זמני לעלות ופניתי להורים, לא רצתה אמי בשום אופן לתת את הסכמתה לעלייתי. אחת האמהות, שהיתה בארץ וחזרה לעיירה, עשתה הכל כדי שאמי לא תתן לי לנסוע. היא אמרה לה:

„אל תתני לה לנסוע. אני הייתי שם וחזרתי משם, משום ש„דאָרטן זענען פאַראַן פיל שלאַנגען" (משום, שיש שם נחשים רבים...).

והיא הוסיפה:

„פעם יצאתי לשדה עם הבנים לעבודה והתיישבתי על אבן, פתאום יצא נחש גדול...

עוד סיפרה:

„דאָרט זענען דאָך אלע גויים, ס׳איז ביי זיי גאָרנישט כשר..." (שם כולם גויים; לא נזהרים בכשרות...)

וכששאלו אותה הנשים:

„און די מוטער רחל׳ס קבר האָסטו געזען? (כלומר, האם ראית את קבר רחל?) היא ענתה:

„וואָס הייסט געזען, ס׳איז דאָך ביים וועג..." (כלומר, מה פירוש ראיתי, הרי זה על אם הדרך...).

זה היה מספיק בשביל אמא, שלא תסכים לעלייתי. אך זה לא הועיל...

כשחזר חיים מאלר (הצבע) הוא נעשה מתנגד חריף לרעיון הציוני וניהל תעמולה נגד ארץ־ישראל.

מן הראשונות שעלו ארצה היתה גם אסתר בורושק (עתה בקיבוץ גבעת־ברנר). גם אביה עלה לארץ וחי בקיבוץ עד יום מותו.

מריאסיה וידרה

אך בשבילם היה זה ענין פוליטי. בין החוגים השונים בעיירה פרצו ויכוחים מרים וסוערים, שהגיעו עד מהרה לתיגרות ידיים בין חברי בית״ר ו„החלוץ״. לא פעם פרצו ויכוחים חריפים בין אחים בבית אחד, שהיו שייכים למפלגות סוציאליסטיות וציוניות שונות.

הסמינר בכפר זלנה

מרכז „החלוץ״ החליט לערוך מושבת־קיץ של חברי „החלוץ הצעיר״. תמורת סכום כסף לקופת „החלוץ״ אפשר היה להתקבל למושבת־הקיץ ולסמינר שהתקיים בכפר זלנה ליד קובל. במקום הסתדרנו בגורן, ישנו על ערימת הקש ואכלנו לפי הכסף שהיה בקופה המשותפת שלנו, שהיתה בדרך כלל כמעט ריקה. לא היה לנו מספיק לחם לאכול, ועיקר הארוחה שלנו היתה מורכבת מדייסת גריסין. כעבור כמה זמן נחלשנו מאוד והגענו לאפיסת כוחות, למרות שלא עסקנו בעבודה פיסית, אלא ישבנו בסמינר והשתתפנו בדיונים.

אך על אף הרעב היינו מאושרים. היתה זאת התקופה הרומאנטית שלנו, שלעולם לא אשכח אותה. פעם בא אלינו לביקור יצחק טבנקין, וזכיתי אז לחוויה גדולה, כי טבנקין, בן־אשר וברדיצ׳בסקי נחשבו אז לגדולי המנהיגים של התנועה החלוצית וכולנו התייחסנו אליהם בכבוד בלתי־רגיל.

נמצאנו 16 שעות ביממה באוויר צח והקשבנו להרצאות על „החלוץ״, על התנועה הציונית, על תנועת העבודה בארץ ועל הקיבוץ. השיחות וההרצאות היו בשפה העברית וחזרתי משם מלא רשמים ומלא התפעלות ממנהיגי תנועת העבודה, שבמחיצתם נמצאתי, מן ההרצאות ומצורת החיים והרוח השוויונית ששררה במחנה.

בצבא הפולני

אחרי המחנה בזלנה נאלצתי לשרת בצבא הפולני. הייתי כבר אז בעל מטען ציוני רציני. כשיצאנו לשדה הפתוח לאימונים שרנו „התקוה״ ו„תחזקנה״. יהודי הכפרים שבסביבה באו אלינו בריצה והתפלאו:

„איך זה, שבצבא הפולני שרים „התקוה״ ו„תחזקנה?״

בצבא השתדלנו להיות יהודים גאים. היה לנו רצון עז לשנות את תדמיתנו בעיני הפולנים ולהיות חיילים טובים לא פחות מן הפולנים.

הסתדרות „החלוץ״ ו„החלוץ הצעיר״ ב־1930. בשורה העליונה — אשר גלר־הררי (ישראל), רחל פיישטר־גוטליב (ישראל), יואליק קצן (ישראל), בינם מלמד־מילר (קנדה), משה שקורניק (ברזיל), ברל שניידר (ישראל), מלך גלר (ישראל), משה פישביין (ישראל), משה גלר (ישראל), המורה דיכטר, צסיה ויינר (ישראל), שושנה חזן־זילבר, ברל גלרשטיין (ניו־יורק), בת־ציון טורצ׳יניוק־שושני (ישראל), חיה חזן־שווארץ (ישראל), יצחק זיסקינד (ישראל), פרויקה פישפיידר.

ז'ניה פפר ובעלה אפרים דוברוביטקר (1937).

באותם הימים הצטרכנו לעזור לחברים מבחינה כספית לעלייתם ארצה. אספנו בינינו כספים ושלחנו לחברים שלא היה ביכולתם לשלם בעד הוצאות הנסיעה. פתחנו חשבון בבאנק קופייצקי, שהיה הבנק הציוני של העיירה.

חברנו משה גלר היה יד ימינו של מנהל הבנק. הכסף היה מונח על־שם חברים אחדים, שאני הייתי אחד ביניהם, ולנו היתה הסמכות להוציא את הכסף מתי שרצינו. יום אחד בא אלינו משה גלר, והודיע שהבאנק עומד על סף פשיטת־רגל, ויש הכרח להוציא מיד את הכסף שלנו. הלכנו למנהל, מר צ'ודנובסקי, ודרשנו ממנו את הכסף. בהתחלה לא הראה נכונות לכך, אבל כשראה את עמדתנו התקיפה, החזיר לנו את הכסף. בכסף זה עזרנו לאחד החברים לעלות לארץ; אילולא העזרה הזאת היה נשאר שם. עזרה הדדית והברית זו לצרכי העליה היתה יסוד ועיקר פעולתנו הארגונית ופעלנו רבות לעזור לחברים בעלי מעוטי־יכולת בכיסוי הוצאות העלייה.

אנו יוצאים לעבודה

מרכז „החלוץ" החליט יום אחד לנתק אתנו את הקשר, עד שנכניס את החוב על מס חבר שאנו חייבים לו. לא היתה לנו אף פרוטה. החלטנו לצאת לעבודה כדי שנרוויח כסף לסילוק החוב. מקום העבודה היחיד בעיירה שיכולנו להשיג היה ה„טארטאק" (מנסרת העצים), והחלטנו להשתדל להתקבל שם לעבודה. הצלחנו לקבל כמה ימי עבודה לכל אחד מאתנו. החברים לקחו את הענין הזה ברצינות. עבדנו בשארית כוחותינו לצדם של הגויים, שהיו רגילים לעבודה פיסית. אבל בעלי המנסרה לא הסכימו להעסיק אותנו יותר מתקופה קצרה מאוד, כי לא האמינו ביכולתנו להתמיד בעבודה קשה זאת. אנחנו עבדנו למעלה מיכולתנו הפיסית כדי להפריך את הדעה המקובלת, שאין היהודים מסוגלים לעבודה פיסית קשה.

את הימים שעבדתי שם לא אשכח לעולם. עבודתנו היתה קשה מאוד, ולכך, למעשה, שאפנו כל זמן היותנו חברים ב„החלוץ". אבל אחרי יום עבודה הגענו לאפיסת־כוחות. כשחזרתי הביתה עשיתי את הדרך בעקיפין, כדי שאנשי העיירה לא יראו אותי הולך מלוכלך וסחוט אחרי יום עבודה מפרך. לא רציתי לענות על שאלות השכנים: איפה אתה עובד? למה אתה נראה כל כך עייף וסחוט?

אך למרות העבודה המפרכת היו אלה ימים יפים בשבילנו, שנשארו חרותים בנשמתנו לכל ימי חיינו.

אגודת הספורט „מכבי" (1922). הרביעי משמאל בשורת היושבים — שלמה גרא־בארסקי ז"ל, ראש קבוצת הכדורגל (נפטר בישראל). מימינו: ברוך רוזן (ארצות־הברית) — שחקן כדורגל מוכשר; השלישי מימין בשורה העליונה: שלמה גליקמאן, השוער הנערץ של הקבוצה.

בגבעת השלושה

סוף־כל־סוף הגיע זמן עלייתי לארץ. הלכתי לקיבוץ גבעת־השלושה, שם היינו שניים מרוז׳ישץ׳: מרים וידרה ואנוכי. שושנה חזן, שעלתה יחד אתנו, הלכה למשק הפועלות.

אחרי תקופה קצרה עזבנו את הקיבוץ. באתי לחיפה ושם הסתדרתי כחבר בקואו־פראטיב הסתדרותי. הרווחתי טוב מאוד, אבל חיי העיר לא היו לרוחי. התגעגעתי לקיבוץ ולחיי החברה שבו. חזרתי לגבעת־השלושה, שם המשכתי לחיות 22 שנים. בעת הפילוג עזבו חברים רבים, ואנוכי בתוכם, את הקיבוץ, אך אני נשארתי על אדמת גבעת־השלושה.

„החלוץ" והקיבוץ נתנו לי הרבה. התקופה שפעלתי ב„החלוץ" וחייתי בקיבוץ היתה המעניינת ביותר בחיי. אינם חסרים יוצאי קיבוץ ועריקים של תנועת הפועלים, המתכחשים לעברם הפיעלי ולחינוך שקיבלו בתנועת העבודה. לי קשה לעכל התכחשות כזאת. אני מקנא בחברים, שמצאו את ביתם בקיבוץ ולא עזבוהו, למרות המשברים והסערות שעברו עליהם.

מדריכי „החלוץ הצעיר" עם יצחק זיסקינד ערב עלייתו לארץ (1932). בתמונה: יואליק קצן, בת־ציון טורצ׳ניוק, מרדכי לבד, חוה קצן והמורה דיכטר.

יואל קציר (קצן), גבעת חיים מאוחד

היה גרעין חלוצי טוב ברוז׳ישץ׳ והיה לי הכבוד להשתייך אליו. יום אחד עזבתי את הישיבה, בה למדתי שנים רבות, והסתובבתי בטל ללא לימודים וללא תנועה. בימים ההם

קבוצת „החלוץ־הצעיר" עם יואליק וחווקה קצן.

קבוצת חברים מ„התאחדות".

הצטיינה רוז'ישץ' בחיים מפלגתיים ערים: היו בה חברי „בונד", קומוניסטים וכמובן גם ציונים, שמשאת נפשם היתה לעלות לארץ־ישראל.

הצטרפותי ל„החלוץ"

בזמן שהתחיל לפעול בעיר בית־ספר „תרבות" התחיל גם להתארגן סניף של „החלוץ". אינני זוכר בדיוק מי היו החברים הראשונים, אבל זוכר אני את זיסקינד, שהיה ראש־קבוצה, ואת גליזל, ברוך פליישר ואהרן בוקסר — בחורים ידועים ומקובלים בעיר. בשבילנו, הצעירים, שימשו הם דוגמא ומופת ונמשכנו אחריהם להצטרף ל„החלוץ" ולהגשים את הרעיון הציוני.

„החלוץ" השפיע עלינו בפשטות הליכותיו ובשאיפתו לכונן חיים יהודיים בריאים, כעם העובד על אדמתו. באותם הימים הושפעתי במקצת מן הקומוניסטים. קראתי את החוברת של קרופוטקין „לאן?". הדברים שיכנעו אותי, נער תמים וצעיר בימים ההם, ובמשך כמה חדשים הסתובבתי ולא יכולתי להחליט לאן אצטרף: ל„החלוץ", לקיבוץ או לתנועה הקומוניסטית. ברחובות הסתובבו צעירים מ„בונד" ונוער קומוניסטי, ביניהם נוער טוב ואידיאליסטי. אולם לא מצאתי ברעיונות האלה פתרון למצוקה הנפשית שלי, של נער יהודי בפולין של אמצע שנות השלושים, המחפש עתיד לעצמו ולעמו.

הגעתי למסקנה, שמקומי ב„החלוץ", ואני אז רק בן 15.

הפעולות בעיירה

יחד אתי הצטרפו ל„החלוץ" משה שקורניק, הרשל טורק, מלך וזלמן גלר ובונים מלמד. היינו קבוצה של 6—7 צעירים, שהיו צמאים לתורה ולפעולה ציונית. החיים החברתיים שהתפתחו בסניף מצאו חן בעינינו, אחרי שראיתי ברחוב נוער ריקני שלא ידע לאן פניו מועדות.

ערב אחד בא לקן „החלוץ" בז'אליבוב שבבית ואקסמאן חבר מקיבוץ קלוסובה. גראבוב היה שמו. הוא סיפר על ההכשרה ועל חיי הקיבוץ. אז נתפסתי לרעיון הקיבוץ. באותה תקופה היתה הסתה גדולה של „בונד" נגד „החלוץ" והיה צורך לפעול נגד ההסתה הזאת ולהשפיע על הנוער שיצטרף ל„החלוץ".

ארגנתי קבוצת חברים ב„החלוץ־הצעיר", ביניהם היתה גם חיה'לה שפיגל. למדנו מן הספרים שקיבלנו מהארץ ובלענו כל מלה.

מלך גלר עם קבוצת חברים ערב יציאתו לקיבוץ הכשרה (1932). כעת הוא חבר בקיבוץ רמת הכובש.

היו לנו מדריכים אידיאליסטים, כמו מוטל לבד וצביה ואקסמאן. התאספנו פעם בשבוע, עם מוטל לבד ועם המורה לסירוגין. למדנו, התווכחנו וניהלנו שיחות. את כל ההומר הזה העברנו אחר כך לנוער.

יצאנו לרחוב לכבוש את הנוער ולמשוך אותו ל„החלוץ". הפעולה שלנו היתה מורגשת היטב בעיר וההדים הגיעו, כמובן, גם להורים. הם אמרו: „אם הבן של פיניה קולקר (יואליק) הולך עם נוער פשוט ועני ,און שעמט זיך נישט' (כלומר, ואינו מתבייש) סימן שזה דבר גדול וטוב מאוד". העיירה היתה זעיר־בורגנית. ומי שהיה לו קצת כסף נחשב לאדם חשוב. ההורים שלי נימנו על „פני העיר", והשתייכותי ל„החלוץ" שימשה דוגמה טובה להורים, שיאיצו בבניהם להצטרף אליה.

אני יוצא להכשרה

אמא שלי הביעה את שמחתה שאני הולך יחד עם הנוער העני ל„החלוץ". כשרציתי לנסוע להכשרה, ואני אז רק בן 17, ופניתי לאמא שתרשה לי זאת, היא אמרה לסבא:

„וואָס זאָגסטו? דאָס קינד וויל גאָר פאָרן אויף הכשרה".

והוא ענה:

„די שקצים'לעך וועלן האָבן ארץ־ישראל" (כלומר, שקצים אלה להם תהיה ארץ־ישראל).

אמא ראתה בכך אות להסכמת סבא ולא התנגדה לנסיעתי לקיבוץ.

ב„החלוץ הצעיר" עמדנו במלחמה מתמדת נגד הנוער של „בונד" ושל הקומוניסטים. היינו שלושה חברים: משה שקורניק, מלך גלר ואנוכי. היינו הולכים לכיוון הגשר, שם היה מקום ריכוזו של הנוער הקומוניסטי, ולז'אליבוב, שם היה בית־הספר היידישאי של „בונד" והיינו מנסים למשוך את הנוער ל„החלוץ־הצעיר".

הנוער שנהר אחרי הקומוניסטים ו„בונד" היה לרוב נוער „בעל־ביתי", מבתים אמידים. הם לא עבדו קשה, והתרכזו לרוב במקצועות ה„אינטליגנטיים", כמו הנהלת חשבונות, או היו „פריקאז'צ'יקים", כלומר זבנים בחנויות הגדולות, וכיו"ב.

בוויכוחי עם מתנגדי לא הייתי קנאי במיוחד; היו לי גם חברים אישיים מבין חברי התנועות השמאלניות, כמו אברהם קולצ'אק, שהיה בונדאי פעיל, אבל הצטיין במסירותו החברית והיה מלא חיים ושופע הומור.

כל תושבי העיירה התייחסו בחיבה ל„החלוץ־הצעיר" ולקיבוץ. רעיון השוויון מצא חן בעיני הכול: „אלע גלייך — נישט אָרעם און נישט רייך" (כלומר, כולם שווים:

„החלוץ המזרחי" ב־1935. הקיצוני בשורה העליונה משמאל משה פוגאץ', שנרצח על־ידי חוליגאנים ברחוב (ר' מאמרו של ברוך קאס־קורן על „קופת גמילות־חסדים").

אין עני ואין עשיר). מָצא חן בעיניהם הכבוד שרחשה התנועה החלוצית לאדם העובד וההוקרה לחלוץ, המכין עצמו לעלייה לארץ.

משפחתי היתה ציונית. באין אפשרות לעלות לארץ־ישראל, נאלצו אחי לנדוד לארצות אחרות. אחי הגדולים נסעו לפורטוגאל ועשו שם עסקים טובים. בימים ההם היה מקובל, שכל בן־משפחה שהיגר לארץ זרה, משך אחריו כל יתר בני המשפחה. לא היה כל טעם להישאר בפולין, שבה שרר משבר כלכלי חמור. גם אני נדרשתי לצאת בעקבות אחי לפורטוגאל, אחרי שקיבלתי משם „דרישה", שזיכתה אותי ברשיון־כניסה לשם, וגם הוצאות הדרך. נסעתי ללוצק, נכנסתי למזכיר המועצה הגלילית של „החלוץ" ואמרתי לו:

„יש לי ,דרישה' לנסוע לפורטוגאל. אינני רוצה לנסוע לשם, אני רוצה לצאת להכשרה ולהיות רחוק מבני משפחתי, כדי שלא ילחצו עלי".

אחרי שבוע ימים נשלחתי לקיבוץ־הכשרה בבריסק. זה היה בשנת 1932. שתי מטרות עמדו אז לפני: ראשית, לעבור את תקופת ההכשרה לקראת עלייתי לארץ; שנית, להקים בבריסק סניף של „החלוץ־הצעיר".

בקיץ נסעתי למושבת־קיץ של מדריכי „החלוץ־הצעיר" ברודליץ. במקום הזה הלעיטו אותי ב„מזון רוחני" רב. יאנובסקי מגבעת־השלושה הירצה שם על סוציאליזם. פעם אחת החלטתי לנסות את כוחי וללכת ברגל מקובל לרוז'ישץ', מרחק של 50 ק"מ. כשנתקלתי בדרך באוטובוס הנוסע לרוז'ישץ', התביישתי שהנוסעים יראו את בנו של פיניה קולקר הולך ברגל, שמא יחשבו שאין לי כסף לכרטיס לאוטובוס. הגעתי הביתה בשעה 5 עייף ורצוץ.

להליכה זו ברגל היתה גם סיבה נוספת: במושבת־הקיץ היתה בת אחת שלא היה לה כסף להוצאות הדרך הביתה. נתתי לה את כספי ואני הלכתי ברגל. כשנכנסתי לבית נפלתי מייד על המיטה ונרדמתי מרוב עייפות, מבלי לאכול דבר. הספקתי לשמוע את אמא אומרת לאבא:

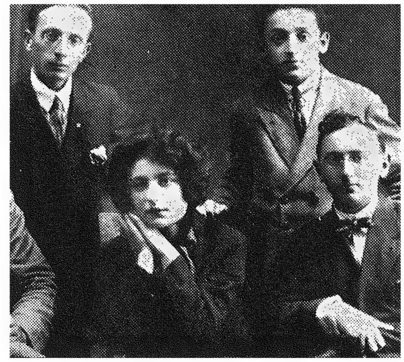
„יואליק עסט גאָרנישט און ער ווִיל נאָר שלאָפן — ס'איז זיכער עפּעס געשען" (כלומר, יואליק אינו אוכל ורוצה רק לישון — משהו בוודאי קרה).

בהיותנו בהכשרה בבריסק, שהיא עיר גדולה עם נוער תוסס וטוב, אירגנו, רחל'ה מקובל ואנוכי, סניף „החלוץ־הצעיר" בעיר. חיפשנו את המגע עם הנוער: באנו לבית־הספר, שוחחנו עם התלמידים והזמנו כיתה שלמה לקיבוץ והראינו להם מה טיבם של חיים חלוציים בהכשרה.

אגודת ספורט „מכבי" (1924). במרכז בחול־צה הלבנה ראש הקבוצה שלמה גראבארסקי (נפטר בישראל). מאחוריו — שלמה גליקמאן.

בקיבוץ חיינו בצפיפות גדולה. למרות זאת פיתחנו פעילות תרבותית ענפה, שנמשכה זמן רב. נבחרתי להנהלת הקיבוץ. השגנו פעמיים בשבוע את אולם „פועלי־ציון" בעיר והרהבנו את פעילותנו בקרב הנוער העירוני.

ברוך פליישר בחברת מורי „תרבות".

קבלת-פנים לדוד בן-גוריון

בתקופה ההיא היתה קיימת מתיחות רבה בתנועה הציונית. היתה זו תקופת רצח ארלוזורוב. בשנת 1933 בן־גוריון הגיע לבריסק. התפשטה שמועה שרוצים לרצוח אותו, כי אחד מהנאשמים ברצח, סטאבסקי, היה יליד בריסק. הקיבוץ לקח על עצמו את השמירה על בן־גוריון. יצאנו קהל רב של שבעים איש להרצאתו. הלכנו שלובי־זרוע ויצרנו שרשרת־בטחון סביבו, והובלנו אותו ברחובות העיר בתהלוכת־כבוד המונית לאולם ההרצאה.

אני הייתי הגזבר של הקיבוץ, אבל לא היה לנו כסף מספיק לכלכלתנו. קנינו לחם אצל חבר של פועלי־ציון, שווארץ היה שמו, שנמצא 3 ק"מ מן קיבוץ. פעם סחבתי את שק הלחם על גבי, כשהרעב מציק לי מאוד. למרות הסבל הרב לא העזתי לגעת בלחם, שהיה נועד לכל החברים. עמדתי בנסיון הקשה ובהגיעי לקיבוץ הייתי מאושר, על שלא נכשלתי בפיתוי הזה.

עיקר משאת נפשנו ב„החלוץ" היה לעלות וללכת בעקבות החברים המבוגרים, שהקדימו אותנו בעלייה. עמדו לפני עינינו העולים מבין החברים הוותיקים, כמו צסיה ויינר ומריאסיה וידרה, שתי בנות עשירים, אשר עזבו את בית הוריהן ונסעו לארץ־ישראל. העובדה שהיו אלו בנות עשירים השפיעה מאוד על הנוער, וכולם רצו ללכת בעקבותיהן.

אני עולה לארץ-ישראל

הייתי עשרה חדשים בהכשרה בבריסק. בחירת המועמדים לעלייה היתה קפדנית מאוד, כי היו מעט מאוד סרטיפיקטים. לבסוף בא הרגע המאושר, וקיבלתי את הסרטיפיקט המיוחל.

אחרי שנה, בשנת 1934, הייתי היחיד שעלה לארץ מ„החלוץ־הצעיר" שבעיירתנו. אחרי עלתה חיה׳לה שפיגל. היא הלכה לקיבוץ נען. חייקה קצן, אחותי, עלתה ב־1936. היא הלכה לקיבוץ אלונים. בת־ציון טורצ׳יניוק הלכה לבית־השיטה. מוטל לבד ובונים מלמד הלכו לכפר יונה. אני הצטרפתי לקיבוץ גבעת־חיים.

חוג ספורטיבי „הפועל". בתמונה: הרשל פריגל, משה גייז (ישראל), חיים רויטר, ברל גלרשטיין (ארה"ב), שלמה שפיגל, מלך גלר, לייבל קוניאך, (—), משה בוקסר, (—), חיים לייב נוסץ׳, פרויקה גולדפיידר (נפטר בישראל).

גבעת-חיים

כשהייתי בבית־העולים בחיפה בא לשם בני מרשק והתפלא על שאני הולכים לגבעת־חיים. החיים בקיבוץ הצעיר היו קשים למדי עד שהסתגלנו לאווירה ה„ייקית" של יוצאי ווינה, שהיוו רוב החברים בקיבוץ. היינו פעילים בהגשת עזרה לקיבוצים הצעירים יותר. נשלחתי אחרי המלחמה מטעם התנועה לגרמניה ולארצות אחרות. עד היום אני חי ופעיל בגבעת־חיים, לצדו של חברי וידידי יצחק בן־אהרן.

ילדי „תרבות", ערב יום־סרט

הערכים שקלטנו בקיבוץ

כשמדברים על „החלוץ" יש לזכור תמיד את התקופה בה פעלנו במסגרת זו. היתה זאת התקופה היפה ביותר בחיינו. ההגשמה האישית, העבודה המעשית שכל אחד יכול להצביע עליה: את זה עשיתי במו ידי, את זה בניתי, פה חייתי ופה פעלתי. „החלוץ" תבע מחבריו מסירות לרעיון, הסתפקות במועט, התמדה בתפקיד, יכן דרש מאתנו לשמש מופת ודוגמה לאחרים.

אנשי „הקיבוץ", חניכי „החלוץ", אפילו כשהם עוזבים את המסגרת הקיבוצית, הם נושאים אתם את המטען הרוחני שרכשו בה. כל מי שחי זמן ממושך בקיבוץ נושא עליו את התו המיוחד של חברה זו.

מדריכות „החלוץ הצעיר" נפרדות מאת צסיה ויינר לפני עלייתה לארץ (1932).

משה גלר

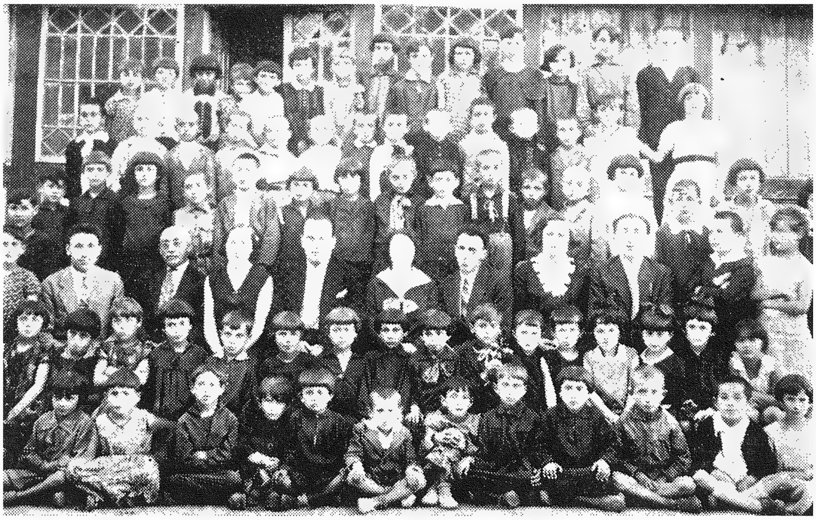
אני צעיר יותר מיצחק זיסקינד. הוא היה מראשוני העסקנים בתנועה מציונית ברוז'ישץ'. אני זוכר חוג ציוני פעיל, שבו השתתפו: הרשל קאסטן, דוד לרנר, שלמקה רוזנבוים ועוד.

ראשיתו של בית-ספר „תרבות"

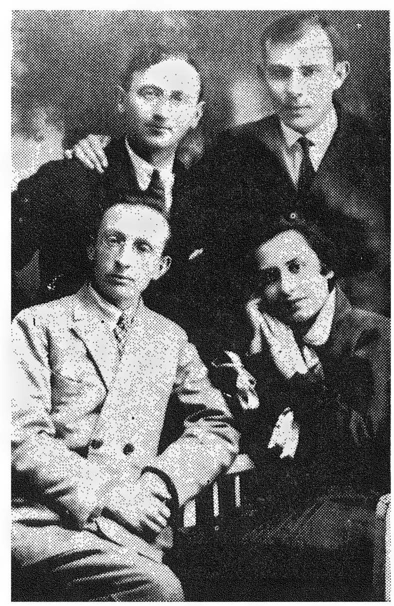
כל הפעילות הראשונה הזאת התרכזה בבית־הספר. היה זה בית־ספר יהודי גללי,

קבוצת חברים מ„החלוץ" עם משה פלאש ערב עלייתו לארץ. בתמונה: מלך וזלמן גלר, משה רייזר, אברהם שר, צבי קובריק ובינם מלמד.

בית־הספר היידישיסטי של „בונד" ששימש עילה להקמת בית־הספר תרבות.

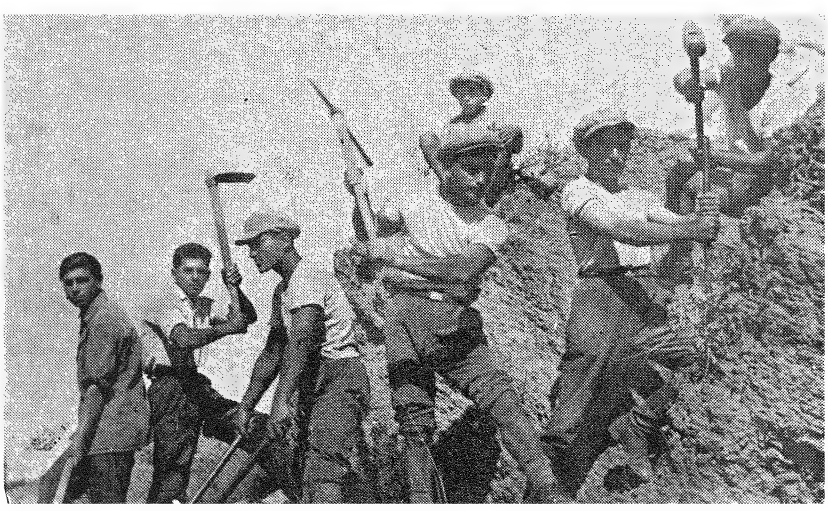
קבוצת מורים מבי"ס „תרבות"

שהלימודים בו התנהלו ביידיש ובעברית. אחרי שהיידישיסטים ממחנה „בונד" הפכו אותו לבית־ספר יידישיסטי, נפרדו ממנו הציונים ויסדו את בית־הספר „תרבות".

הכיתות הראשונות של „תרבות" למדו בביתו של פובידלה בז'אליבוב. שם היתה גם הספרייה העברית. אירגנו גם שיעורי־ערב לעברית. אני לא למדתי באחד מבתי־הספר האלה, אלא בשיעורי־הערב.

הצעירים התעוררו לפעילות נמרצת. יושב־הראש הראשון של ועד בית־הספר היה עו"ד ד"ר הופמאן, שהגיע לרוז'ישץ' מגאליציה. הוא היה איש פעיל מאוד והיה רגיל לשאת נאומים ארוכים. כשאמרו לו: „גענוג!" (כלומר, מספיק) היה אומר: „רבותי, מען שלעפט מיך ביי די פאָלעס, מען לאָזט מיך נישט רעדן..." (כלומר, מושכים אותי בכנפי מעילי, לא נותנים לי לנאום...).

במשך הזמן התרחב בית־הספר עד שכלל שש כיתות. הוא עבר לבנין בסימטה „קעפסקיס געסל". חלק מן הפעילות הציונית בעיר התבטאה בדאגה לקיום בית־הספר „תרבות".

חיים פפר (שני מימין), עובד בפרדס גולדברג ברמת־גן בשנת 1925.

בחירות לעירייה

בבחירות לעירייה נאבקו שני צדדים: הציונים והשמאלנים. כל חברי המפלגות השונות, הנוער והמבוגרים, ניהלו מאבק קשה למען מועמדיהם. תמיד היתה התוצאה: ארבעה נבחרו מצד אחד וארבעה — מצד שכנגד. במועצת העיר היה רק שמונה מקומות, וישבו בה 7 יהודים וגוי אחד. הגוי היחיד נבחר גם הוא בקולות היהודים. הציונים דווקא; אחרת — היתה נשקפת הסכנה, שהשמאל יקבל עוד ציר אחד ויהוו רוב במועצה ויקבלו את השלטון בעיר. דבר זה היה הכרח למנוע בכל מחיר.

הציונים הצביעו בעד הגוי לא בלב קל. הם עשו זאת בלית־ברירה, כי הפולנים לא היו מרשים לבחור בראש־עיר יהודי, למרות שברוז'ישץ' היו מעט תושבים פולנים. יהודי העיר היו מעוניינים שראש־העיר הגוי יהיה מאיהדי היהודים והציונים. לראשונה נבחר לראש־העיר זאפולסקי, ואחריו — זייקובסקי. היו שני חברי־נשיאות יהודים: אחד ציוני ואחד שמאלי. אלה היו שמואל דיאמאנדשטיין ויעקב ברונשטיין מצד הציונים ויקותיאל קופלמאן מהשמאל. תמיד התנהל מאבק על תפקיד סגן ראש־העיר: היהיה הוא מן הציונים או מן השמאל.

בחירות לקהילה

גם בוועד הקהילה היו 8 צירים, ועל פי רוב היו אלה 4 ציונים ו־4 שמאלנים. היה קשה לבחור ראש־קהל, כי הקולות היו שקולים משני הצדדים. כשהגיעו העניינים לנקודת מתח התערב הסטארוסטה (מושל המחוז) מלוצק, שמינה לראש־קהל את הציוני ר' אברהם זילברשטיין.

באנק קופייצקי ו„תרבות"

תחילה היה ברוז'ישץ' באנק אחד ויחיד. החליטו הציונים להקים באנק משלהם. הוציאו את מנהל החשבונות של הבאנק הראשון, צ'ודנובסקי, ומינו אותו מנהל הבאנק הציוני. מאז היו בעיר שני באנקים: באנק קופייצקי של הציונים ובאנק אודז'אלובי של השמאל. אני הייתי מנהל החשבונות של הבאנק הציוני.

קבוצת פעילים בהסתדרות הציונית. בשורה העליונה: אביגדור בורשטין (מורה ב„תרבות"), (—), יאחקה פפר, מלכה זיניוק, מינדל פלצמאן, ישראל זיניוק (מורה ב„תרבות"); בשורה האמצעית: מוניה בורשטין (גננת), חנה פרלמאן (מורה ב„תרבות"), זינא שפירא; יושבים על הרצפה: פרץ קאגאן, ז'ניה פפר, הרמן גוטוורט (מנהל „תרבות"), טאניה ואלד.

חברי „התאחדות" נפרדים מישראל זיניוק ערב עלייתו לארץ. בשורה העליונה: שמואל פישביין, פופה שמויש, (—), יצחק רוזנפלד, ז'ניה פפר, ויטל זיניוק; בשורה השניה: חיים צימרמאן, יאחקה פפר, ישראל זיניוק, לאה גלר, אברהם ציטרין, רוניה פלצמאן, בריינדל ואקסמאן, משה גלר (ישראל), מרים קגן וריבה זיניוק.

קן השומר הצעיר ברוז'ישץ'

קן „השומר הצעיר" בעיירתנו נוסד רשמית בראשית 1931; למעשה התארגן חוג קטן של שומרים זמן רב לפני כן.

החברים הראשונים של החוג היו: יעקב גורפינקל, מיכאל חייט, פייגה מירה'לה חזן, נטע קצן, מירה'לה חייט (בקאנאדא), חווקה קצן (בישראל), כותב השורות האלה (בישראל) ועוד.

רובו של הנוער הציוני בעיירתנו התארגן סביב למפלגות הציוניות, כשבמרכזן עמד בית־הספר „תרבות" ונוער יהודי מבתי־ספר ממשלתיים פולניים. מאידך היה הנוער היהו־די בחלקו מאורגן מסביב למפלגות שמאלניות אנטיציוניות, שבמרכזן עמד בית־הספר היידי — פאָלקסשולע.

תוך פעולה הסברתית באמצעות שיחות אישיות הצלחנו לגייס תלמידים רבים מ־„תרבות" לחוג שלנו; אך עיקר מגמתנו היתה לחדור לשכבות נוער עממיות, בעלי מלאכה ונוער „פרברים", שלא היו מאורגנים בתנועות הנוער הציוניות.

היינו קומץ צעירים, מחוסרי נסיון בעבודה מפלגתית מאורגנת. הבעייה המרכזית שלנו היתה להשיג רשיון ממשלתי להקמת קן „השומר הצעיר". הודות לפעילותו והשתדלותו של אחד מפעילי התנועה הציונית־החלוצית בעיירתנו, הח' משה גלר (כעת בישראל), הצלחנו להשיג רשיון, שהוצא על שמו, להקמת מועדון ספורטיבי של הנוער הציוני. בתמיכת מורים־שומרים מ„תרבות" ומקן „השומר הצעיר" מלוצק ומההנהגה הראשית הוקם הקן.

הפעולה הארגונית והחינוכית של הקן התבססה על כמה יסודות ראשיים: כתנועה צופית התארגן הקן שכבות־שכבות, והן: בני מדבר, כפירים, צופים וצופים בוגרים. שכבה־שכבה על דגליה, סמליה, תלבושתה והימנונה. ב„עשרת הדיברות" נקרא השומר להישבע להיות איש אמת, בן נאמן לעמו ולשפתו ואיש־עבודה מגשים.

הטיולים בחיק הטבע ליערות ולחורשות בסביבה שאורגנו בחגים ובשבתות, ובייחוד בל"ג בעומר, הפעולות והמשחקים הצופיים, השיחה והשירה מסביב למדורה, הישרו אווירה טובה והפכו לגורם חינוכי חשוב. פעילותנו החינוכית־רעיונית התבססה על הקניית ערכים ציוניים, חלוציים וסוציאליסטיים, לימוד השפה העברית, ועל הגשמה אישית, שהתבטאה ביציאה להכשרה כהכנה לעלייה לארץ.

בפעולתנו למען הקרן־הקיימת־לישראל וקרן־היסוד ראינו מעשה ציוני חשוב ולא פעם צויינו לשבח על הצלחותינו ומסירותנו בשטח זה. כחברי „החלוץ" השתלבנו בפעולותיו המקומיות וקיימנו יחסים חבריים וידידותיים עם „החלוץ הצעיר".

לפסגת פריחתו הגיע „השומר הצעיר" בשנים 1933—1935: הקן גדל, פעילותו הסתעפה והשפעתו הורגשה היטב בין הנוער בעיר ובסביבה. אחרי שנת 1935 עבר משבר על הקן: גל עזיבות שפקד חברים מרכזיים בקן, חוסר צוות מחנכים, קשיים כספיים ברכישת אולמות, ועל הכל — סירוב השלטונות לחידוש הרשיון, גרמו לסגירת הקן לתקופה קצרה; אך „השומר הצעיר" חידש כעבור זמן קצר את פעילותו והמשיך להתקיים עד לכיבוש הנאצי.

לא רבים השומרים שזכו לעלות ולהגשים את רעיון התנועה עד למלחמה ולשואה; ורק מעטים שרדו וזכו להגיע לארץ אחרי השואה.

שבתאי ויינר, יד מרדכי

הבאנק החדש עזר הרבה לפעילות הציונית בעיר, בעיקר על־ידי תמיכתו בבית־ספר „תרבות". תמיד היו קשיים בתשלום משכורת למורים ובייחוד היו קשיים בתשלום בעד חודשי החופש, כי ההורים לא רצו לשלם שכר־לימוד בעד שני חודשי החופש. היינו נאלצים להתחנן בפני היהודים שיתנו לפחות שטרות. הבאנק מימן את השטרות. ההורים לא כיבדו את חתימתם והבאנק הועמד במצב קשה.

באחד הימים קנה הבאנק הראשון בית במרכז העיר. כתוצאה מכך קנה גם באנק קופייצקי בניין במרכז העיר. ליד הבית קנה מגרש גדול, כדי להקים עליו בניין לבית־הספר.

הפעילות הזאת הרסה את שני הבאנקים. את כל ההון שלהם השקיעו בבנייה. וכשפרץ בשנת 1929 משבר עולמי בעקבות המשבר הכלכלי בארצות־הברית, לא יכלו שני הבאנקים להמשיך בפעילותם הסדירה. בקושי שילמו חובותיהם למפקידים. אנשים לא רצו עוד להפקיד כספיהם לבאנקים, כי אבד להם האמון בהם.

את הבניין חנכו בשנת 1929, והמאורע זכה לפרסום רב בכל העיתונות. הבניין הוקם הודות לתרומות שנדבו אנשים שונים. גם מארץ־ישראל הגיעו כספים מתושבי רוז'ישץ' שעלו בזמנם לארץ־ישראל. את הכסף שלחו לאחר שפנינו אליהם וביקשנו את עזרתם.

בבניין החדש התפתחה מאוד פעילות בית־הספר והיה צורך בחדרים נוספים. אז התפשט בית־הספר ליתר חדרי הבאנק, ולבסוף השאירו רק חדר אחד לפעילות הבאנק, וגם זה היה מספיק.

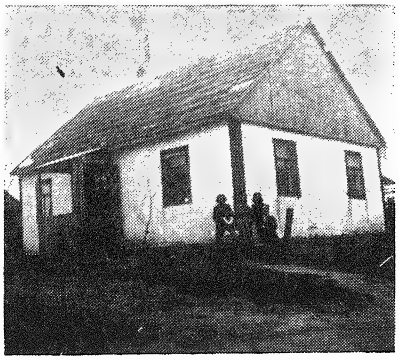
מצב דומה נוצר גם בבאנק האחר. גם הוא לא יכול היה לקיים את פעילותו הסדירה. איך־שהיא פעלו שני הבאנקים בצורה מצומצמת מאוד עד לכניסת הסובייטים בשנת 1939.

בית־הספר היידישאי נסגר עוד לפני־כן; פעילותו הצטמצמה מאוד, כי ההורים לא רצו לשלוח ילדיהם לבית־הספר ששפת הלימודים בו היא יידיש; באותו זמן התרחב מאוד בית־הספר „תרבות", ורוב ההורים רצו שילדיהם ילמדו עברית.

גם בין המפלגות הציוניות היו מאבקים ומריבות קשות, בעיקר בין „החלוץ" ובין בית"ר, על ההגמוניה בעיירה. בשנים הקשות של הפסקת העלייה הצטמצמה מאוד הפעילות של תנועות הנוער הציוניות.

קבוצת חניכי „השומר הצעיר" עם מדריכם שבתאי ויינר (ישראל).

בית־היתומים, שהפך לבית־מריבה. לבסוף חולק בין קיבוץ הכשרה של „החלוץ" ופלוגת הכשרה של בית"ר.

קיבוץ הכשרה

כשעמדה להגיע אלינו קבוצת חלוצים, כדי לארגן בעיר נקודת הכשרה, פניתי ליו"ר ועד בית־היתומים, מר דקלבוים, שהיה גם יו"ר אגודת הסוחרים, וביקשתי ממנו למסור בניין בית־היתומים, שעמד ריק ועזוב באותו זמן, לפלוגת ההכשרה.

סיכמתי אתו על שכר דירה סמלי. נכנסתי לבאנק להכין את החוזה. אחד הפקידים בבאנק היה חבר בית"ר. כשעבר על־ידי וראה את תוכן החוזה, הודיע מייד על כך למפקד בית"ר בעיר.

מייד אחר־כך הגיעה מלוצק פלוגה של בית"רים לתפוס את בניין בית־היתומים. חברי בבאנק נכנס לחדר, התיישב על מיטה ואמר: „אינני מסתלק מכאן... חצי הבית יהיה בשביל בית"ר וחצי בשביל „החלוץ"..."

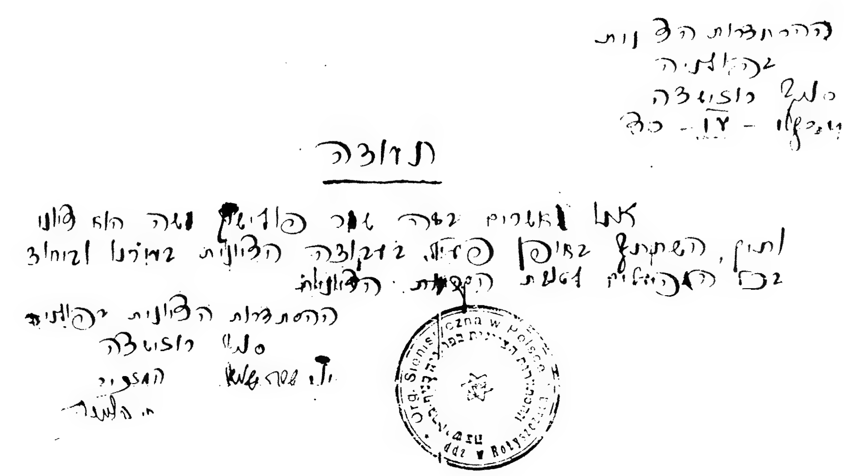
פרצו מריבות בין החלוצים ובין אנשי בית"ר על רקע פוליטי ועל מקומות עבודה. לעיתים פרצו מריבות בין אחים במשפחה אחת, ולא פעם הגיעו הדברים לתגרות ידיים.

הכיבוש הסובייטי

בית־הספר התקיים עד בוא הסובייטים בספטמבר 1939. אז הורידו הציונים את ראשם והפעילות הציונית נפסקה לחלוטין. אברהם גלר, שהיה יו"ר ועד בית־הספר, נשא את כאבו בליבו ושתק. את בית־הספר „תרבות" הפכו הסובייטים לבית־ספר סובייטי עממי. נפתחו רק הכיתות הנמוכות והלימודים התנהלו ביידיש.

המורים בבית־ספר „תרבות" באו בעיקר מן החוץ. בין המורים הראשונים אני זוכר: שמעון בינדר, חנה פרלמאן ולבוב. אני למדתי עברית אצל לבוב באופן פרטי. אחר־כך הגיעו המורים: זיניוק, גרשון ויצחק דיכטר, פסח ספקטור, יצחק קראפט, נחמה טושמאן ודוב חומסקי. המנהל היה קודם גוטוורט ואחר־כך שפירא.

הפעילים העיקריים בבית־הספר „תרבות" היו: אברהם גלר, חיים צימרמאן, לייביש סאס, הרשל קאסטן, צ'ודניבסקי ודוד לרנר.

ההתאחדות הציונית
בפולניה
סניף רוזישצ'ה
[illegible]

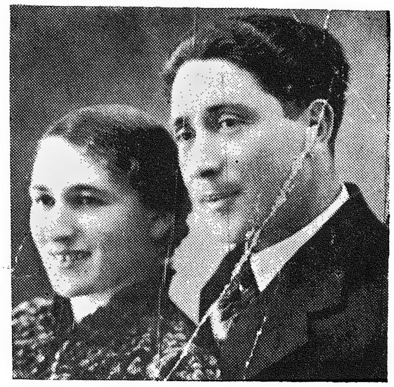
תעודה

אנו מאשרים בזה [illegible]
[illegible]
[illegible]

ההתאחדות הציונית בפולניה
סניף רוזישצ'ה
[illegible]
[illegible]

תעודת־אישור לצורך קבלת סרטיפיקאט. חתומים: יו"ר שלמה רוזנבוים והמזכיר ח. (חיים) פליישר.

הקרן-הקיימת

אברהם פלצמאן ודובה לבית חייט. אברהם היה פעיל ב„החלוץ", בספריית „תרבות" ובקרן־קיימת־לישראל.

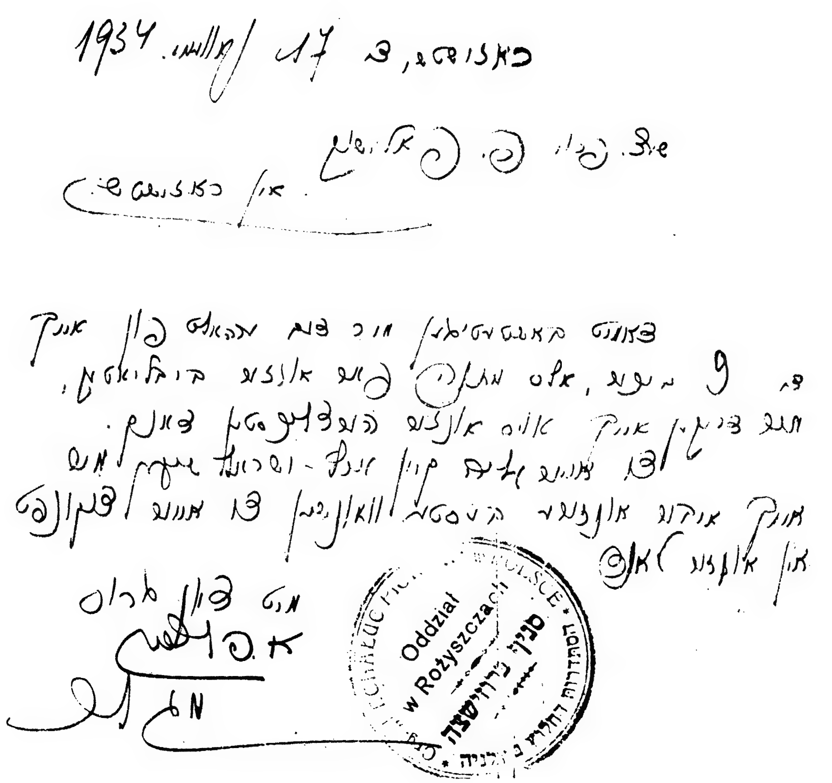
את הפעולה למען הקרן־הקיימת החשבנו במיוחד. לקופסה הכחולה ולימי הסרט היה ערך חינוכי, ולא רק הכסף שנאסף היה חשוב בעינינו.

אברהם פלצמאן, חבר „החלוץ", היה המורשה של הקרן־הקיימת, ואני הייתי המזכיר. וולוול׳ה רוזנבוים היה חבר בוועדת הקרן־הקיימת מטעם הרביזיוניסטים, כל עוד שתמכו בקרן הזאת. כשהחריף הסכסוך בתנועה הציונית הכניסו הרביזיוניסטים את קופסת תל־חי ונלחמו בקרן־הקיימת.

אנו נשארנו נאמנים לקרן־קיימת. אני זוכר איך זיסקינד עבר ברחוב ענוד סרט כחול־לבן והקופסה הכחולה בידיו...

הפעילים בתנועה הרביזיוניסטית בעיר היו: ישראל שניאור — מפקד בית״ר, אריה מרמור — סגן מפקד בית״ר, פרץ כגן, וולוול׳ה רוזנבוים ואחרים.

יו״ר ההסתדרות הציונית בעיר היה הרשל קאסטן. דוד לרנר היה תחילה מתנגד גדול לרביזיוניסטים, אחר־כך התקרב לתנועת גרוסמאן, שהתפלגה מהצה״ר (הסתדרות ציונית חדשה).

ראזשישטש, דעם 17 יולי 1934

שח. הר׳ פ. פאלישוק
אין ראזשישטש

מיט חבר׳ גרוס
א. פלצמאן
מ. געלער

Oddział w Rożyszczach
סניף ראזשישטש
הסתדרות החלוץ בפולניה

מכתב־תודה לפ. פולישוק על מתנת ספרים לספריית „החלוץ". חתומים: אברהם פלצמאן ומשה גלר.

אסיר־ציון אליעזר בראקער

אבנר רחמיאלי

באחד הימים של שנת 1957 הופיע בעיתון „דבר" תצלום של גלויה ובה כתוב: „לאחי הקרובים רחוקים" בחתימת „אלוהי אבי בעזרי — ברק אור". את הגלויה הביא הסופר נתן שחם בשובו מפסטיבל הנוער במוסקבה. אלמוני תחב אותה לידיו, בתוך המון חוגג, ונעלם.

כשנתפרסמה הגלויה נתפענחה עד מהרה חידת היהודי האלמוני על־ידי קרוביו ומכריו בארץ, שהכירו את כתב־היד והבינו מיד את המרומז: אלוהי אבי בעזרי — אליעזר; ברק־אור — בראקר.

אליעזר בראקר הפלאי

אליעזר, בנו של אליהו בראקר, בעל בית־חרושת גדול לאריגים ברוז'ישץ' (אונטערן בריק), ברח בשנת 1913 מהכיתה השמינית (האחרונה) של הגימנסיה העברית־רוסית המפורסמת של כהן בווילנה, ובניגוד לרצון הוריו עלה לארץ, להגשים את האידיאל הציוני בגופו — לעבוד כפועל ולהתאבק בעפר רגליו של א. ד. גורדון הנערץ. הוא היה אז בן 17.

ההורים המזועזעים הריצו מכתבים ומברקים והפצירו בו שישוב לסיים את הגימנסיה — ללא הועיל.

אליעזר עבד בשנים 1913—1914 בבן־שמן יחד עם ברל כצנלסון ואחר כך עם מייסדי קבוצת כינרת ועם רחל כצנלסון־שזר. יחד עם קבוצת הראשונים עבד, קדח וחלם על גאולת הארץ וגאולת העם, אלא שהגורל רצה אחרת.

ב־1914 באו אליו שני דודיו מרובנה, ברוכין וטננבוים, והשפיעו עליו שישוב הביתה, כי אביו חלה מרוב צער. אחרי שובו פרצה מלחמת העולם הראשונה, משפחתו ברחה לאודיסה ונתקעה ברוסיה ללא מוצא.

אליעזר נתון היה כל חייו בכף הקלע, כשהוא בנכר ולבו בארץ עם העם העובד ובונה. במכתביו אל בני־דודו, אהרון ואריה רוזן וצילה אבל בתל־אביב, הוא כותב במרומז על האש העצורה בעצמותיו, על געגועיו העזים לארץ ועל „אנשי הבראשית", שזכה לחיות זמן קצר במחיצתם.

לפתע נפסקו המכתבים ונותק הקשר. ב־1955 קיבלו בני־דודו מכתב משבוי מלחמה גרמני, הנס דיהמל, ששוחרר ושב לביתו, בו הוא מספר על אליעזר. הגרמני השבוי ישב יחד עם אליעזר בשנים 1953—1954 במחנה אסירים בצפון אורל מעבר לחוג הקוטב הצפוני. הם חיו בצריף אחד, בו שוכנו 300 אסירים בצפיפות איומה.

אליעזר נידון ל־25 שנות מאסר בעוון פעילות ציונית ולימוד השפה העברית. התנאים במחנה היו קשים ביותר. הוא ביקש את הגרמני, שאם ישוחרר וישוב לביתו, יודיע לקרוביו בתל־אביב על גורלו.

נראה שאליעזר שוחרר מהמחנה „לפני הזמן", עם השינויים שחלו בברית־המועצות אחרי מות סטאלין. הוא חיפש ומצא קשר אל קרוביו ומכריו, אך לא זכה לבוא לארץ ולו גם לביקור קצר, כנראה מטעמי בריאות או מטעמים משפחתיים. בתו נעשתה כנרית מפורסמת בברית־המועצות, תלמידתו של אויסטראך.

לבקשתו שלחו לו קרוביו וידידיו מקבוצת כנרת, צ'רנומורסקיה—ישראלי, ורוניה קרסנר מתל־אביב, את מילונו של אבן־שושן ועוד ספרים. רוניה זוכרת אותו כסטודנט מבריק באודיסה, סטודנט עני ורעב, שלמד מתימטיקה.

העולים הראשונים מרוז'ישץ'

חיבת־ציון ופעולה ציונית אמנם הקיפה שכ־בה ניכרת למדי של העיירה, אולם להגשמה אישית, כלומר לעלייה לארץ בפועל, המרחק היה רב. יחידים ובודדים היו העולים לארץ ונמנים עם בוניה.

הראשון היה **אברהם וולאך**, בחור בעל הכרה ציונית, בנאי במקצועו, שעלה ארצה שנים אחדות לפני מלחמת העולם הראשונה. הוא היה בין ראשוני בוני תל־אביב והתבסס במקצוע הבנין. היה אחד הקבלנים הראשונים שהתחבב על בוני תל־אביב. ביתו היה פתוח לעולים מרוז'ישץ', לוצק והסביבה ולרבים נטה ידו לעזרתם ולהקימם בארץ. יהא זכרו ברוך.

העולה השני, **וולף (זאב) ארליך**, עלה לארץ לפני מלחמת העולם הראשונה. הוא פנה לחקלאות, ניסה את ידיו בכל ענפיה ונעשה לבסוף מומחה לכוורנות.

והרי כמה קטעים ממכתביו, הכתובים בעברית עשירה ובכתב־יד נהדר:

„לחיה צ׳רנומורדסקיה (ישראלי) הכבודה, קבוצת כנרת.

יישר כחך, חיה. תבוא ברכה עליך, ועל חברי קבוצת כנרת, אשר שלחו לי לראש השנה החדשה שי כל כך נחמד, כל כך יקר — שי אשר לא יסולא בפז — את הכרך הראשון של „המלון החדש" מאת אברהם אבן־שושן מהדורת 1964, כלומר המהדורה הכי חדישה, שמע מינה — הכי מלאה, הכי עשירה. הלא זהו בשבילי מקור מים חיים, אשר אוכל לשחות בהם להנאתי מדי יום ביומו לאורכם ולרוחבם; הלא זהו בשבילי מקוה מים עמוקים, אשר אוכל לטבול בהם בכל יום שלוש טבילות — ערב, בוקר וצהרים — לצלול בהם לכל מלוא עומקם ולצוף ולעלות מתוכם בנפש מרועננת וברוח מחודשת.

כמה זכרונות קשורים אצלי עם א. ד. גורדון — אישיות נשגבה ונעלה ויחד עם זה כל כך נלבבה. הוא מילא, שלא מדעתי, פרק חשוב בדברי ימי חיי. דבריו הצנועים, היוצאים מלב קדוש וטהור, מלב מלא רחמים על עמו האומלל, מלב כואב ודואב מתוך יסורים שבאהבה; דבריו היוצאים בלחש של „שמונה עשרה" בלי קולות וברקים — נכנסו עמוק־עמוק אל לבי והם הם אשר נתנו לי אומץ בלבי

ר׳ אליהו בראקר, אביו של אליעזר ואחיו של נחמן. נפטר ברוסיה.

אליעזר בראקר על הגורן בבן־שמן בשנת 1912. באמצע בכפייה — ברל כצנלסון.

העולה השלישי — **אליעזר בראקר**, בנו של אליהו בראקר, שנימנה עם הציונים הראשונים בעיירה. אליעזר הצטיין מילדותו בלימודים, בייחוד במתימאטיקה. הוא רכש ידיעה עמוקה בשפה העברית ובספרותה. הוא למד בגימנסיה העברית היחידה בימים ההם ברוסיה, בווילנה, יחד עם אחי זוסיה ז"ל. בשנת 1913, בהיות אליעזר תלמיד במחלקה השמינית בגימנסיה וקרוב לבחינת הבגרות, הושפע מקריאתו של ויתקין לנוער היהודי בגולה והחליט לעלות לארץ־ישראל. הוא לא גילה את הדבר להוריו. אחרי שבילה חופש החג בבית נסע לאודיסה, במקום לחזור ללימודיו לווילנה, ומשם עלה על ספינה המפליגה ליפו.

כעבור זמן נתקבל מכתב מן הארץ. הדוד אליהו בקראו את הידיעה מבנו קיבל הלם ונפל למשכב. לא עלה על דעתו שבנו אליעזר, אשר תלה בו תקוות כה רבות, תיכנס בו רוח שטות ויהרוס במו ידיו את הקאריירה שלו. לא עזרו המכתבים והמברקים ששוגרו אליו הוא עמד בסירובו. נאמנותו לארץ ושאיפתו להיות מבוניה גברו אפילו על כבוד האב.

זמן קצר עבד בחוות בן־שמן. אחר־כך עבר לקבוצת כנרת והיה בין עובדיה הראשונים, יחד עם א.ד. גורדון, ברל כצנלסון, בן־ציון ישראלי ועוד.

בשנת 1914 באו אליו שני דודיו — טננבוים מרובנה וברוכין מלוצק. הם שכנעו אותו להתחשב עם מצב בריאותו הרעוע של אביו ולחזור הביתה. בכאב לב, שבור ורצוץ, חזר לגולה. געגועים וכיסופים לארץ ולחיי

לעזוב בשנת 1913 את המחלקה השמינית של הגימנסיה היהודית של כהן בווילנה (שם קיבלתי תורה מפר הד"ר י. ל. ברוך ומפי המשורר נוח פינס) — שלא בידיעתם של הורי ולמורת־רוחם, ולעלות לארץ על מנת לעבוד שם בתור פועל, להתאבק בעפר רגליו של גורדון וליהנות מזיו פניו.

עם חתימת המכתב אאחל שלום רב ונחת־רוח לך, חיה היקרה, ולכל חברי הקבוצה — שלום לכנרת, שלום לארץ, אשר כף רגלכם תדרוך עליה, ולשמים הרקועים על ראשיכם, לשדות ולגנים, לכרמים ולפרדסים, לבהמה ולמכונה ולכל פרי עמל ידיכם הברוכות.

ואחרון, אחרון חביב — נשיקות לוהטות ולחיצות חיבוק אמיצות לתינוקות ולדרדקים, ל„משה'לעך ולשלמה'לעך", ל„שרה'לעך ולחנה'לעך".

לבן דודו, אריה רוזן, הוא כתב:

„לו יכולתי לעלות ארצה לכל הפחות לשלושה־ארבעה חדשים, לכל הפחות בתור תייר, לראות במו עיני את הגדולות והנצורות אשר כבר נעשו בארץ, להשתטח על קברות רבותי וידידי לשעבר: יוסף שפרינצק, ברל כצנלסון, א. ד. גורדון, ש. יבנאלי, האגרונום ווילקנסקי, יוסף אהרונוביץ, דבורה ברון, יוסף בוסל, אליעזר יפה ולראות את, ייבדלו לחיים, יצחק טבנקין, רחל כצנלסון (אשתו של זלמן שזר), אשר עבדתי אתה בעת ובעונה אחת בכינרת בשנת 1913—1914) — לו יכולתי!! — אבל... אזלת היד מדכאת את רוחי וממררת את חיי.

ובכל זאת, הייבצר מהגורל הסומא דבר?! ויד ההשגחה התקצר?"

כולם נמצאים כבר ב„עולם האמת"
ולכולם אמסור ברכת שלום בעצמי
כאשר אשלים את חוקי ה„עולם השקר"
בעולם ובזמן קרוב. (היום [illegible] הקרובים,
ב27 בינואר ומלאו לי - עם ומיני השם-
שבעים ושמונה שנה). אולם, כדי שתבוא לו
[illegible]
המנוחים האלה, אני זקוק [illegible]:
מעט עפר ארץ הקודש שיניחו אותו למראשותי
בקברי. [illegible]
שלום [illegible]
[illegible]
[illegible] : קומץ מקברו של גורדון
הזקן (אשר [illegible]), קומץ
מקברו של ברל כצנלסון (אשר [illegible])
[illegible] יוסף שפרינצק) קומץ מקברו של ו. שפרינצק (אשר [illegible]
[illegible]), קומץ מקברו של ש. יבנאלי (אשר [illegible]
[illegible]). - [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
את הבקשה [illegible] — ודי.

16.I.66. - [illegible]

מכתבו של אליעזר בראקר ממוסקבה אל רפאל רופין.

החברה, שהיה קשור אליהם בכל נימי נפשו, לא נתנו לו מנוח. לא ארכו הימים ופרצה המלחמה. הוא עבר יחד עם משפחתו לאר־דיסה. עמד בבחינות הבגרות, נכנס לאוניבר־סיטה וגמר את הפקולטה למתמטיקה בהצטיינות.

אסיר־ציון

ברוסיה המשיך בעבודה ציונית ובטיפוח התרבות העברית. נראה שעמד גם בקשר עם חברים בארץ.

אחרי פרוץ המהפכה הקומוניסטית נותק הקשר אתו ולא קיבלנו ממנו שום ידיעה. רק בשנים 1944—1945 נתקבלה ממנו סידרה של מכתבים ברוסית שנשלחו לפי הכתובת של ברל כצנלסון במערכת „דבר".

בתשובה למכתבי קיבלתי ממנו מכתב מיום 27.1.45 שבו הוא כותב:

„עליצות נפשי עצמה מספר. ראות כתב־ידך לא פללתי. עכשיו יש תקווה כי יראני אלהים גם את פניך וכי פה־אל־פה אדבר אתך. כן, שמחתי היתה עד אין לשער, אולם בעקב השמחה היו כרוכים גם תוגה ואבל כבד. ממכתבך יש לראות כי אחיך זוסיה ואחותך בינה נטרפו בשיני החיות הרעות של היטלר הרשע. עמוק הצער מהכיל, גדול הכאב מנשוא. אולם צריך להתאזר באמונה, כי דורש דמים אותם זכר וכי יבוא היום והזמן קרוב, אשר יודע בגויים לעינינו ונקמת דם אחינו השפוך.

צריך להתאזר כח ולחכות לבוא היום ואפילו יתמהמה; גם עמנו האומלל מכל העמים ייגאל גאולה שלמה ויוושע תשועת עולמים, כי תתקיים נבואת מיכה המורשתי:

ביום ההוא, נאום ד', אספה הצלעה והנדחה אקבצה, ושמתי את הצלעה לשארית והנהלאה לגוי עצום ומלך ד' עליהם בהר ציון מעתה ועד עולם. עת צרה היא ליעקב וממנה יוושע. אחיכם אליעזר".

אליעזר נתפס בקלקלתו, כנראה ע"י הל־שנה, ונשלח למחנה עבודה באורל ל־25 שנים. נפסק קשר המכתבים בינינו לזמן רב. לאחר מותו של סטאלין שוחרר וחזר למוסקבה. לפי בקשתו שלחנו לו מספר ספרים: מילון אבן־שושן. ספרי לימוד עבריים במתימטיקה ופיסיקה ועוד.

מבקש מעט עפר ארץ־ישראל

במכתבו משנת 1966 הוא מביע את תודתו על הספרים שקיבל. יחד עם זאת יש לו אלינו בקשה צנועה: „שילחו לי מעט עפר מארץ־הקודש שיניחו למראשותי בקברי..."

שלחנו לו דרישה לעליה, אולם בינתיים חלה. כפי שנודע לנו, הוא קיבל את הדרי־שה, אך הקשר נפסק. מי יודע אם עודנו בחיים. נסתם הגולל ודואב הלב על ציוני מסור בלב ובנפש לארץ ולתחייתה, שלא זכה לראות בעיניו את מדינת ישראל.

✶

בשנים 1920 עד 1939 זכו לעלות מרוז'ישץ' משפחות אחדות, שהשתלבו בחיי הארץ ולקחו חלק בתקומת ישראל. יתר יהודי רוז'ישץ' סופם היה מר וטראגי כסופם של כל יהודי פולין.

אריה רוזן

מעט עפר ארץ־ישראל להניח בקברו

„לרפאל רופין, 15.1.1966

אבקשך עוד להודיע לרוניה קרסנר (תל־אביב, קרן קיימת 49), כי קיבלתי את תשורתה גם היא (לוח מצוייר), כי תשורה זו גרמה לי עונג עילאי אשר לא יובע במלים, וכי עוד גדולה מזה נחת רוחי מעצם העובדה כי שמי לא נמחה מזכרונה זה יותר מארבעים שנה, למרות מה שבמשך כל התקופה הארוכה הזאת לא החלפנו אף מכתב אחד.

אם זה בגדר האפשרות — אבקשך למסור ברכת־שלום חיה לשני אנשים — היחידים אשר נשארו בחיים מכל אותם אנשי הסגולה אשר מזל־אשרי גרם לי להכיר ולדעת אותם מקרוב או גם לעמוד ולעבוד במחיצתם.

השניים האלה הם — רחל כצנלסון ויצחק טבנקין, אשר עבדו בכינרת בשנת 1913—1914, שנה שאני עבדתי בתור פועל בקבוצת כינרת. רחל כצנלסון עבדה שם בתור מורה לעברית בבית־הספר החקלאי לבנות בהנהלתה של חנה מיזל, ויצחק טבנקין עבד בתור פועל בקבוצה. השאר הם: יוסף שפרינצק, יוסף אהרונוביץ, ברל כצנלסון, א. ציוני (האגרונום ווילקנסקי), ש. יבנאלי (י. וורשבסקי), גורדון הזקן, יעקב רבינוביץ (מי שהתישב ב„מרתפים" ב„הפועל הצעיר" מדי שבוע בשבוע), אליעזר שוחט, אליעזר יפה, יוסף בוסל (שלשתם מדגניה), יחזקאל חנקין, יצחק התימני, יגאל ועוד מתי־מספר אשר שמותיהם ניטשטשו בזכרוני.

כולם נמצאים כבר ב„עולם האמת" ולכולם אמסור ברכת שלום בעצמי, כאשר אשלים את חוקי ב„עולם האמת" בעגלא ובזמן קריב (בימים הקרובים, ב־27 בינואר ימלאו לי — אם יחייני השם — שבעים ושתים שנה). אולם, כדי שתהא לי דריסת רגל בטרקלין, בו קנו שביתה כל המנויים לעיל, אני זקוק למילתא זוטרתא: מעט עפר מארץ הקודש שיניחו אותו למראשותי בקברי. בלאו הכי לא ירצו אפילו ליתן לי שלום ולא כל שכן לדבר עמדי.

רצוי שהעפר ייצבר קמצים: קומץ מקברו של גורדון הזקן (אשר הייתי מתחמם באורו), קומץ מקברו של ברל כצנלסון (אשר קירב אותי כאח בבואי אל חוות בן־שמן עם מכתב המלצה מאת יוסף שפרינצק), קומץ מקברו של י. שפרינצק (אשר שלח לי מכתב כל כך נלבב בתשובה על מכתבי אני), קומץ מקברו של ש. יבנאלי (אשר אסף אותי אל חדרו ואל מטתו שהפך למשכבי בימי חוליי בקדחת). — בדוחק אסתפק בזה.

מבין אני גם מבין כי קשה מילוי בקשה משונה ומוזרה כל כך. אם כן, תשאל, איך זה מלאני לבי לבקש כזאת? — תיקו! ידעתי גם ידעתי כי העלאת עצמותי מכאן לארצנו הקדושה — זהו דבר שלא יבוא לעולם.

לעלות חיים לארץ — גם זהו מן הנמנע, לכל הפחות בגדר הזמן הקצר שנשאר לי לחיות. מכאן — מקור החוצפה, בה הבעתי את הבקשה המחוצפת הזאת — וחסל.
באישון לילה — 16.1.66"

אם לא זכה לעלות ארצה, זכה לראות פרי עמלו — התעוררות לאומית של יהודי ברית־המועצות ועלייתם ארצה. הוא היה מהמעטים ששמרו על הגחלת הלאומית־ציונית שלא תכבה תחת מכבש המשטר הכבד.

אליעזר פעל במחתרת כל ימיו, לימד עברית ומילא שליחות ציונית נעלה. היה אחד ממתי מספר שחוללו את הפלא — נס שיבתם של יהודי ברית המועצות אל עמם ואל מולדתם.

באחרונה שוב נדם קולו. אין מכתבים ואין כל ידיעה עליו. החי הוא עדיין, או אולי נשרף כליל באש אמונתו?

תולדות משפחה ציונית

שרה צוקרמאן (בקר)

האח, אשר, שנפל במלחמת העצמאות.

לנשמת אחי אשו״קה ז״ל

להורי, טייבל וישראל בקר, היתה חנות סידקית במרכז העיירה, בשוק.

מצד אחד היה לנו שכן מוטי־בר גלר ומהצד השני אברהם כץ (קרעפל). לא רחוק מאתנו גרו סבא וסבתא, ניסל ואלקה פרמאן. סבא היה סוחר בתבואה. היה לו מחסן תבואה מחוץ לעיר.

היינו שלושה ילדים: יהושע, אשר ז״ל ואני. כולנו למדנו ב„תרבות״. אחי היו חברים בבית״ר. בימי הסובייטים חוסלה החנות. פתחנו מזנון והתפרנסנו בצמצום. המשכתי ללמוד בבנין „תרבות״ לשעבר בבית־הספר שהשפה השלטת היתה יידיש. בבית־הספר נשארו המורים הקודמים: אידל מרמור, פלכוביץ ועוד, אלא שנאלצנו ללמוד יידיש.

אחרי זמן קצר צומצמו גם לימודי יידיש והתכוונו להפסיקם לגמרי ולהפוך את בית־הספר לרוסי...

על תלמידי „תרבות״, לשעבר, שהשתייכו בעבר לארגון „בני יהודה״ והתחייבו לדבר רק עברית, נאסר להזכיר מלה בעברית או לקרוא ספר עברי.

ל„פיונירים״ (נוער עד 15 שנה) לא נתקבל מי שהוריו היו חנוונים או דיברו עברית...

חולמים ולוחמים במשפחתנו

הראשונים ממשפחתנו שעלו לארץ היו דודי ודודתי משה ופרידה פולישוק. הם עלו ב־1934, כאנשי המעמד הבינוני והשתקעו בפתח־תקוה.

דודי, ר׳ משה פולישוק, היה ציוני נלהב ואדם מעניין. בעיירה היה ידוע בתור מתקן אופניים, מכונות־תפירה ואפילו כינורות... אמרו שיש לו ידי זהב. הוא היה היהודי היחיד בעיר שהתפרנס מעבודה זו. היה למדן גדול, התפלל בבית־הכנסת של חסידי טריסק. בשיחתו אהב לשבץ דברי אגדה ודרוש מן התלמוד, מן המדרשים ופסוקים מן התנ״ך. היה פעיל בהסתדרות הציונית ובבית היתומים.

גם בארץ, בפתח־תקוה, עסק בתיקוני אופניים, מכונות־תפירה ו... בדברי תורה. בשנים האחרונות לחייו עסק גם בדברי אמנות, צייר, הדביק תמונות מקש — היתה לו נשמה של אמן.

הוא היה מתעניין בכל מי שעלה לארץ מהעיירה ועזר לו כמידת יכולתו. כאשר קנו את בית־רוז׳ישץ׳ שמח מאד לקבוע את המזוזות בעת חנוכת הבית.

בשנת 1938 עלו לארץ סבא וסבתא, ניסל ואלקה פרמאן. הם השתקעו בכפר סבא ופתחו חנות מכולת. גם הם עלו כאנשי המעמד הבינוני. אחי יהושע עלה ב־1939, זמן קצר לפני שפרצה המלחמה, על־סמך דרישה שקיבל מסבא.

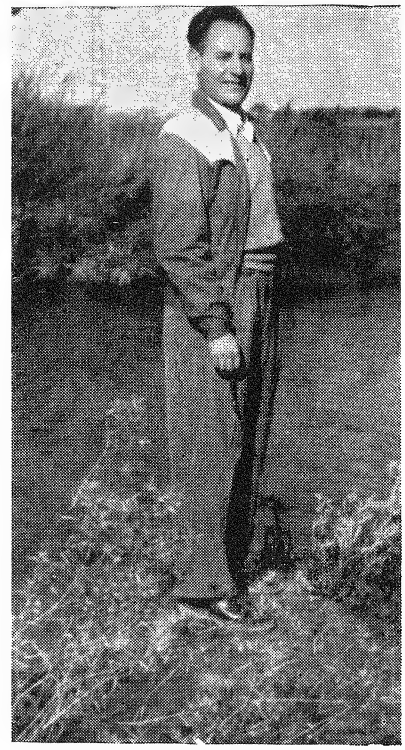
ר׳ ניסל ואלקה פרמאן, עלו לארץ בשנת 1934 והשתקעו בפתח־תקוה.

יהושע בקר איש לח״י

אחי, יהושע בקר, הצטרף ללח״י (לוחמי חרות ישראל) ובאחת הפעולות נתפס ונדון למוות ע״י השלטון הבריטי. סבתא ז״ל הרעישה עולמות, הפעילה השפעת הרב סורוצ׳קין ואישים אחרים והצילה אותו מחבל התלייה ממש.

החליפו לו את גזר דין המוות במאסר עולם. יהושע ישב בכלא עכו. ב־1947 כשפוצץ אצ״ל (ארגון צבאי לוחם) את כלא עכו, נמלט והתחבא עד קום המדינה.

גם אנו התכוננו לעלות לארץ וכבר היינו קרובים לכך, אלא שבינתיים פרצה המלחמה ונתקענו במקום, כדי לעבור שבעה מדורי גיהנום...

יהושע בקר, איש לח"י, נידון למוות על־ידי הבריטים.

בגיטו

כשנאלצו היהודים לעבור לגיטו, עברנו אל בית דודי אחי־אבי שלמה בקר שהיה גר ממילא „אויפן בארג". גרנו בצפיפות גדולה. הצלחנו להעביר קצת מזון ודברים קטנים מהמחנות והם שהצילו אותנו מרעב. היינו יוצאים בהחבא אל גדר הגיטו והגויים היו באים מהצד השני ומביאים לנו מצרכי־מזון תמורת חוטים, מחטים, סיכות, סבון וכו'.

נערכו חיפושים בבתים. חיפשו גברים. את אחי הלבשנו בגדי אישה וכיבס כביסה בגיגית. אבא שכב חולה קשה, חצי משותק. הוציאו אותו מהמיטה והרגו אותו.

יציאה מהגיטו לעבודת כפיה

אמא הצליחה לקבל רשות לצאת מחוץ לגיטו לעבוד בקופאצ'יבקה במטבח של הגרמנים, שהיו ממונים על עבודות התיקונים בכביש לוצק. הבית עמד על פרשת הדרכים רוז'ישץ'—טורצ'ין—לוצק—קובל.

עזר לה בקבלת עבודה זו ישעיה גלר. אחי, אשר, עבד בכביש וגם עזר לאמא, בחטיבת עצים וכו'. אני עזרתי לאמא בקילוף תפוחי־אדמה. הצלחנו לצאת מהגיטו לפני חיסולו, הודות לאחד הגרמנים שהיו לו רגשות אנושיים. הוא גילה לנו כי נוסעים לחסל את הגיטו ויעץ לנו לברוח גם מהבית הזה.

ברחנו אמא, אני, אשר אחי ושרה'לה בקר בת־דודי.

הבריחה ליער אוז'ובו

ארבעתנו ברחנו ליער אוז'ובו. ביער זה הסתתרו יהודים רבים, ביניהם הזוג בוימל שהיו מורים בבית־הספר העממי. את בתם הקטנה מסרו למשפחת פולנים. היא נשארה אצלם עד היום. ההורים נהרגו ביער.

האוקראינים היו מתנפלים על יהודים נמלטים, שודדים מהם את בגדיהם וחפצי־הערך. אחר כך היו הורגים אותם או מוסרים לגרמנים.

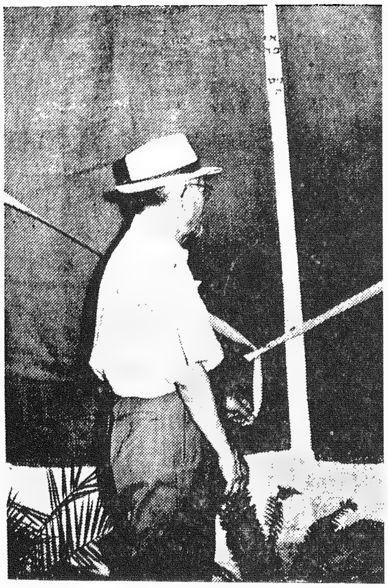
אסתר בקר־צוקרמאן ומשפחתה.

היהודים התפזרו לקבוצות קטנות וחיפשו דרך להצטרף אל יחידות הפארטיזנים ששוטטו בסביבה. גם אשר אחי הצטרף לפארטיזנים. אני ואמא הלכנו אל טומאש, פולני מכפר אוז׳ובו, מסרנו לו בגדים ותמורת זאת החביא אותנו בגורן. בחורף הייתי סורגת בשבילם וגם בשביל אחרים תמורת קצת מזון. אמא עבדה בשדה ובמשק.

כשפרץ המאבק בין האוקראינים הלאומנים, הבאנדריבצים, לבין הפולנים — היו בעלי המשקים הפולנים בורחים בערב העירה והשאירו אותנו ועוד יהודים לשמור על המשק ולהגן עליו במקרה של התנפלות.

בין היהודים שהתחבאו באוז׳ובו היו שלמה בייטש, בת־דודי שרה׳לה (עתה בקנדה), ברל שניידר ובתו.

אחד מאנשי הכפר עבד אצל הגרמנים כמתורגמן והוא היה מודיע לנו מראש על כל מקרה של חיפוש שעמדו הגרמנים לערוך. היהודים היו מסתלקים באותו יום וכך ניצלו.

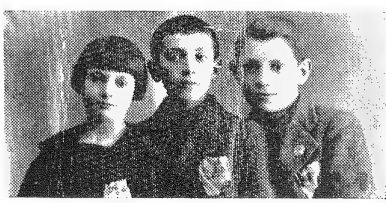
ר׳ משה פולישוק ז״ל מסיר את הלוט מעל לוח־הזכרון בבית־רוז׳ישץ׳.

שארית הפליטה והעלייה לארץ

עם בוא הרוסים חזרנו לרוז׳ישץ׳ ונפגשנו עם הניצולים המעטים. בתור אזרחים פולנים לשעבר, קיבלנו רשות לעבור לפולין, ללודז׳.

אני ואשר אחי, נשלחנו עם „הבריחה״ לאיטליה והגענו לסנטה־מריה־די־באני. כאן נתקבלתי לכפר־הנוער „אודים״ שבהנהלת אבנר רחמיאלי, איש הבריגדה, לקבוצת „סולד״. למחזור זה של כפר־הנוער כבר לא היו סרטיפיקטים ונשלחנו ב־1946 באניה „פלמ״ח״ בעליה ב׳. נעצרנו ע״י חיפה ונשלחנו לקפריסין, שם היינו כחצי שנה עד שניתן לנו להיכנס לארץ במרס 1947.

אמא עברה מלודז׳ לגרמניה ובשנת 1947 הגיעה ארצה.

ישראל, אשר ושרה׳לה בקר (1935).

אחי נופל במלחמת העצמאות

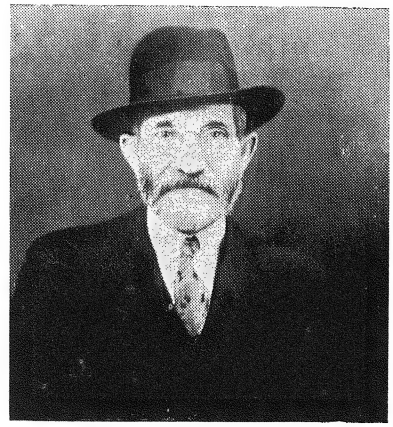
אחי היקר, אָשר בקר, אשר יחד אתו עברתי את כל שנות השואה, התנדב לצה״ל. הוא שירת בשריון ובמלחמת העצמאות נפל בקרב על משטרת עירק־מנשיה בדרום, ביום י״ג תשרי תש״ט, 16.10.1948.

פלוגת הכשרה של בית״ר מן הגדוד קלוסובה, בבנין בית־היתומים (1932). ראשון משמאל בשורה האמצעית שלמה בן־יוסף, ראשון עולי הגרדום בארץ־ישראל.

התנועה הציונית בתחילת המאה

זאב ארליך

ר' נפתלי קאגאן. היה לפני מלחמת העולם הראשונה מועמד ל„דומה". היגר לארצות־הברית ושימש שם רב. בנו, אהרון, גר בחיפה.

הנוער ברוז'ישץ', בתחילת המאה העשרים, נסחף עם גלי המהפכה הרוסית. היו שתי מפלגות ציוניות־סוציאליסטיות: ס"ס ופועלי ציון.

מבין חברי המפלגות האלה זכורים לי יהושע דראליטש, בוריס שינר, שהיה מורה והגרופמנים. אנחנו, הנוער הצעיר יותר, נמשכנו אחרי הפעולות שלהם.

לא אשכח את ההפגנה שהתקיימה ביום 17 באוקטובר 1905, יום מתן הקונסטיטוציה. עם אקדחים ביד, בדגל אדום ובשירת המארסלייזה, הפגינו המונים לאורך הרחוב.

עם דיכוי המהפכה ועם השמועות שהגיעו על הפרעות, ביחוד הפוגרום בעיר הפלך שלנו ז'יטומיר, התפרקה החבילה. משבר המפלגות במדינה הגיע גם אלינו. הצעירים נסעו ללמוד. בוריס שינר עקר לאודיסה, שם השתתף בכתיבת מאמרים בעתון „אודיסקייה נובוסטי". זכור לי מאמר שלו, שהנוער בעיירה קרא אותו בדחילו ורחימו על ספר בית־המדרש.

יהושע דראליטש עבר, בסערת־הימים, לשווייצריה ללמוד באוניברסיטת ברן. גם הגרופרמנים עזבו את העיירה.

עברו שנים אחרי דיכוי המהפכה ושוב התחילו להתארגן פעילים לציונות. מבין הפעילים ביותר זכורים לי: פיסי הוכמן, פיסי זלטקיס (פפי קראו לו), והמורה דדיוק, שהיו מטיפים לציונות, מפיצים שקלים ומביאים מטיפים שונים מהחוץ, כמו הסופר יהל"ל, להטיף בבתי־כנסת.

ארץ־ישראל, הזכורה לי מתקופה זו, היא לא ארץ ישראל שסבא שלי זליג שו"ב היה מריק בשבילה קופסאות של ר' מאיר־בעל־הנס ושקית אדמת ארץ ישראל, שהיתה שמורה אצלו לפזרה בתוך קברו, כשיבוא יומו...

בימי היתה זו כבר ארץ של מקלט בטוח לישראל. אצל זוסיה קנטור, מי שהיה מורה שלי בקובל, ראיתי תמונת שחקנים בתיאטרון הראשון בארץ, בהשתתפותו של גנסין ובה תמונתו של חברו של קנטור, טורקניץ, שהיה ממייסדי „הפועל הצעיר". קנטור עלה ארצה בסוף ימיו. קברו נמצא בקרית ענבים. בנותיו הן חברות בקבוצים שונים.

בביתו של משה קאגאן היינו מתאספים, מתכננים פעולות שונות, שרים שירי־ציון וחולמים על ארץ־ישראל.

בערבי חורף, בטיול בעגלת־חורף, היה שר לייבל ואקסמאן: „איך, איך אדמת קודש, נפשי לך הומיה, לו גם את כמוני יחד נקום עוד לתחיה".

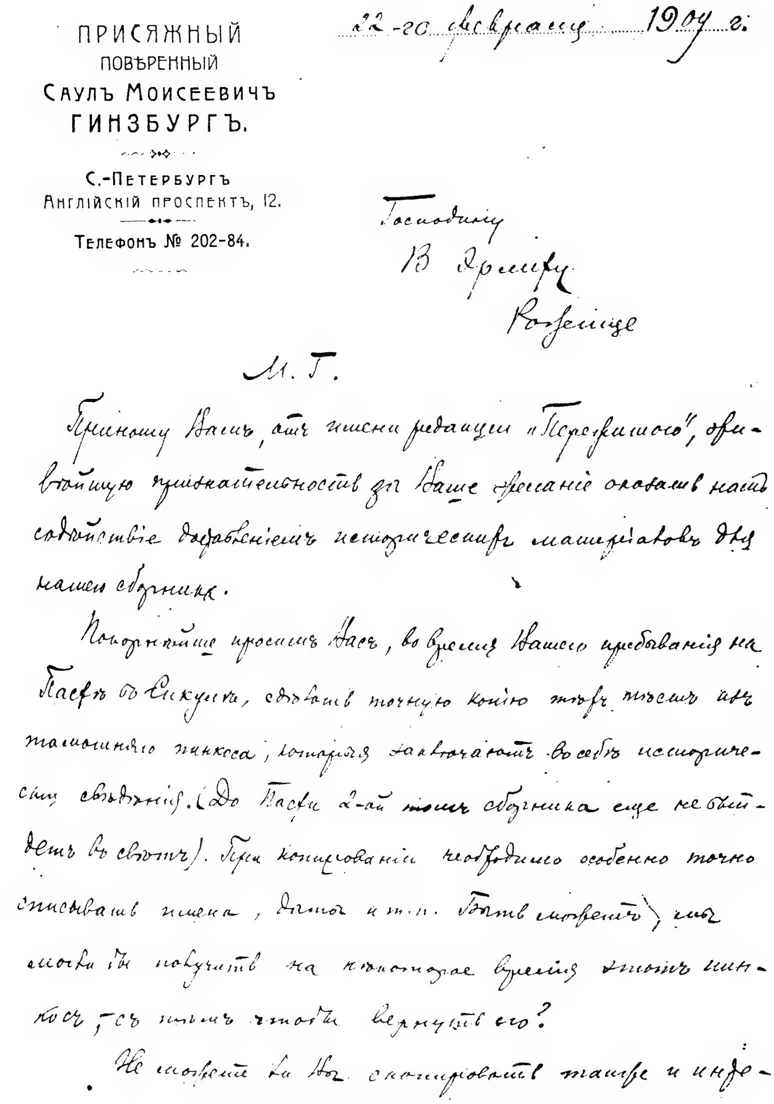
יסדנו ספריה. קנינו את ספרי „תושיה" ולמדנו פילוסופיה מספרו של ד"ר ברנפלד „דעת ואלהים".

עסקנו בהפצת שקלים, אספנו כסף לקרן־

זאב ארליך, מראשוני העולים מרוז'ישץ' ומחבר רשימה זו, מקבל דמי־חנוכה במסיבה שנערכה לכבודו בבית־רוז'ישץ' בהגיעו לגבורות. זאב ארליך היה מחלוצי הכוורנות בארץ־ישראל ועוסק בה עד היום.

מכתב מאת הבארון גינצבורג, בו בקשה לאסוף חומר היסטורי על רוז'ישץ' וסביבתה.

ПРИСЯЖНЫЙ ПОВѢРЕННЫЙ
САУЛЪ МОИСЕЕВИЧЪ ГИНЗБУРГЪ.
С.-ПЕТЕРБУРГЪ
Англійскій проспектъ, 12.
Телефонъ № 202-84.

22-го Августа 1904 г.

Господину В. Эрлиху
Рожище

М. Г.

Приношу Вамъ, отъ имени редакціи «Пережитого», горячую признательность за Ваше желаніе оказать намъ содѣйствіе добываніемъ историческихъ матеріаловъ для нашего сборника.

Покорнѣйше просимъ Васъ, во время Вашего пребыванія на Пасхѣ въ [illegible], сдѣлать точную копію тѣхъ мѣстъ изъ тамошняго пинкоса, которыя заключаютъ въ себѣ историческія свѣдѣнія. (До Пасхи 2-ой томъ сборника еще не выйдетъ въ свѣтъ). При копированіи необходимо особенно точно списывать имена, даты и т. п. Быть можетъ, Вы могли бы получить на нѣкоторое время этотъ пинкосъ, съ тѣмъ чтобы вернуть его?

Не можете ли Вы скопировать также и инде-

הקיימת ובערב יום־הכפורים, עת היהודים מנדבים ל„קערות" בבית־הכנסת, היינו מציגים קערה של חובבי־ציון ואת הכסף היינו שולחים לועד האודיסאי של חובבי־ציון, שבראשו עמד מנחם אוסישקין.

בשמחת־תורה היינו עורכים מנין בביתו של הרשל קסטן. העולים לתורה תרמו לקרן־הקיימת ואת רשימת התורמים היינו מפרסמים ב„רזסויט", העיתון הציוני שהר־פיע בפטרבורג.

היינו מתרימים לקרן־הקיימת גם בחתו־נות. כשהמתרימים היו נכנסים לאולם, היו ה„כלי־זמר" פותחים בניגון „התקוה". הקהל הפסיק את הריקודים ועמד דום.

בזמן המחלוקת בין האוגאנדיסטים לציו־נים, פעלנו להעביר את מניות הקולוניאל־בנק, שהיה בלונדון, לאנגלו־פלשתינה בנק.

הראשון מהנוער שלנו שניסה לעלות ארצה היה לייבל ואקסמאן, אבל ארצה לא הגיע. אביו רדף אחריו, השיגו לפני הגבול והחזירו. בדרך הצטנן, חלה ומת.

עם יסוד אגודת „שפת־עבר", העברנו את הספריה לבית אחר. הרבינו לקנות ספרים חדשים. העוסקים בזה היו: משה קאגאן, קסטן ויצחק פלץ.

איסוף חומר היסטורי

באותה תקופה הירבו לעסוק באיסוף חומר לתולדות היהודים ברוסיה. נתבקשנו ע"י הברון גינצבורג לאסוף חומר בסביבה שלנו. בסיקיליה מצאתי פנקס הקהילה והע־תקתי ממנו קטעים שונים.

תקנה מעניינת של ר' יום־טוב ליפמן הלר, בעל התוספות יום־טוב, ששימש רב בעיירה זו, זכורה לי. בתקנה זו אסר הרב על דייני העיירה למכור דגים מחוץ לעיר ביום ה', כדי שלא יחסרו דגים לשבת...

סיקיליה היתה בנויה על שפת הסטיר ותושביה עסקו בדיג ובמסחר דגים.

הרשל קופיט אסף מנגינות ושירים, שהיו באותה תקופה. שיר אחד מהאוסף שלו, „אוי, איז דאָס א חזן", שרים עד היום.

כשחזרתי אחרי שנות לימודים באודיסה לעיירה, מצאתי נוער לומד ומדבר עברית. מצאתי בית־ספר לילדי עניים, שטיפלו בו נערות אחדות: בילה פלץ (נפטרה בארץ), שיינדל כהן וקבוצת ציונים, ביניהם הסופרת רחל פייגנברג, שהיו מתאספים בביתו של בעל בית־המרקחת ביאלוסטוצקי.

הייתי הראשון מבין חברינו שעלה לארץ. עליתי בשנת 1912. אחרי עלה אליעזר בראקר.

מיר זינגען „התקוה" ביי דער באַן

רחל פיישטער־גוטליב.

אָפטמאָל קומען מיר אויפן געדאַנק זכרונות פון די קינדער־יאָרן, וואָס זענען געווען אַזוי שיין און רייך, ווייל מיר זענען נאָך דאַן געווען נאַאיוו און נישט פאַרשטאַנען דאָס לעבן. אבער ס'איז עפּעס געווען אין דער לופט, וואָס נישט יעדער פון דער יידישער יוגנט האַט עם אָפּגעפילט.

די ערשטע פיר קלאַסן האָב איך געלערנט אין דער יידישער פאָלקס־שולע. דער לערער, יורמאַן, איז געווען אַ פאַרברענטער לינקער יידישיסט. אַ קורצע צייט שפּעטער האָט מען אים אַרעסטירט און איך בין אַריבער אין דער פוילישער פאָלקסשולע נעבר בריקל. — צוזאַמען מיט מיר איז אויך אַריבער איטע יוז.

דער לייטער פון דער שולע איז געווען אַן אַנטיסעמיט און פאַר יעדער קלייניקייט האָט ער די יידישע קינדער געשלאָגן איבער די הענט. דאַמאָלט איז געקומען אין שטאָט דער לערער בינדער און מ'האָט אָנגעהויבן רעדן וועגן עפענען אַן העברעישע „תרבות"־שולע, ווו מ'וועט די יוגנט צוגרייטן קיין ארץ־ישראל.

איך און סאָניע זויבערמאַן האָבן אָנגעהויבן לערנען עברית ביי בינדערן אין גאָלדפעדערס שטוב, און דער נאָך בין איך אַריין אין דער „תרבות"־שולע.

דער קאַמף צווישן די אָנהענגער פון דער יידישער פאָלקסשולע און פון דער „תרבות"־שולע איז געווען אַ שאַרפער. טראָץ דעם האָט זיך די „תרבות"־שולע זייער אַנטוויקלט און צוגעצויגן אַסאך יידישע תלמידים. דידאָזיקע תלמידים זענען נאָכדעם געוואָרן געטרייע חלוצים. ווו וואָלט איך איצט געווען ווען נישט די דערציונג, וואָס איך האָב באַקומען פון דער שולע, וואָס איז געווען באַקאַנט מיט אירע לערער און עסקנים?

ווען נפתלי זיניוק איז אָפּגעפאָרן אויף הכשרה, זענען מיר, חברים פון „החלוץ", געגאַנגען צו דער באַן אים באַגלייטן. ס'איז געווען פאַרבאָטן צו זינגען עפנטלעך העברעי־שע לידער. איך האָב מיך באַהאַלטן צווישן די וואַגאָנעס, און ווען די באַן איז אָנגעקו־מען, און בערל געלערשטיין איז אַריין אין וואַגאָן, האָב איך, און נאָך מיר אַלע פאַר־זאַמלטע חברים, אָנגעהויבן זינגען „התקוה" — אויפן הויכן קול.

די פּאָליציאַנטן זענען אַריינגעפאַלן אין כעס און איינער אַ שגץ האָט מיך פאַרמסרט. די פּאָליציי איז געקומען אין דער „תרבות"־שולע, געווענדעט זיך צום דירעקטאָר און פאַרלאַנגט מיך באַשטראָפן. צום סוף האָט דער פּאָליציאַנט האָלץ, וואָס האָט געוווינט אין אונדזער געסל און האָט עפּעס באַקומען פון מיין טאַטן, פארגלעט דעם גאַנצן ענין און ס'איז אַלץ אַדורך בשלום.

רחל פיישטער (גאטליב), ישראל

ר' יעקב אובשטיין, בתו וחתנו אהרן קאגאן. האב עלה לארץ־ישראל לפני השואה.

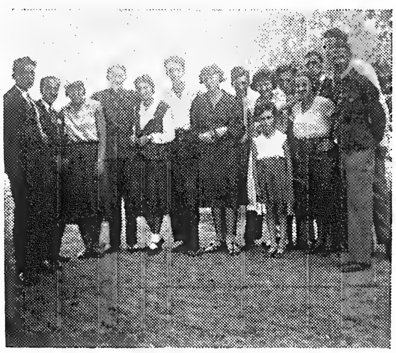
בנימין בורושק, אשתו חנה ובני ביתם. עומדים מימין לשמאל: משה, רוניה (פן) ז"ל, אסתר וחיים. בנימין עלה בשנת 1934 והצטרף לקיבוץ גבעת־ברנר, אשר בתו, אסתר, היתה אחת ממייסדיו.

פלוגת הכשרה של בית״ר בעת ביקור מפקדי הקן. בתמונה: קופקה גיירמאן, שמעיה קופיט, מונציה ארליכגרכט.

דניאל גולומבקה, מחבר המאמר על התנועה הרביזיוניסטית, במועדון בית־רוז׳ישץ׳.

איסוף כספים למען בית״ר.

קבוצת הכשרה של בית״ר.

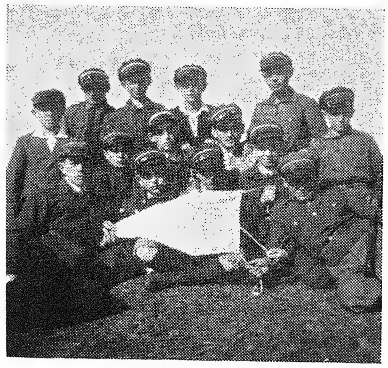
התנועה הרביזיוניסטית

תנועת בית״ר גדלה בעיירה ובשנים האחרונות של שלטון פולין הקיף המוני בני נוער, תלמידי בית־הספר ,,תרבות ר״,,פובשכנה״ ונוער ציוני, שחיפש מוצא למועקה ששררה ביניהם עקב צמצום העלייה לארץ־ישראל ומצבם הכלכלי המעורער של יהודי פולין.

מעטים יכלו ללמוד מחוץ לעיר. בתי־הספר הממשלתיים התיכוניים קיבלו יהודים מעטים מאד ובאוניברסיטאות פולין הונהג ,,נומרוס קלאוזוס״: לא ניתנה ליהודים האפשרות ללמוד רפואה, הנדסה ומקצועות אקדמאיים אחרים. המעטים שלמדו וסיימו לימודיהם לא קיבלו עבודה.

קבוצת בנות בית"ר עם ישראל שניאור, מפקד הקן, ואריה מרמור סגנו.

קבוצת ילדי בית"ר.

חמשה חברי בית"ר.

מהעולים הראשונים של בית"ר: חיה ודוד קנטור וחיים בורושק.

ביקור א. אקסלרוד בקן בית"ר בשנת 1932.

הנוער המוכשר, שגמר את בית־הספר היסודי בעיירה נאלץ להיכנס לחנות של הוריו ו„לעזור" להם, בלי שהיה כל צורך בעזרתו. במקרים מעטים למדו ניהול חשבונות אצל מוטל ברונפן ואם הצליח — קיבל עבודת ניהול החשבונות באחד העסקים הגדולים בעיר.

היו שחיפשו דרך לצאת מהמחנק אל העולם הרחב והיגרו לאמריקה, לקאנאדה, לבראזיל ואף לפורטוגאל הגיעו (הקאצאנים). הנוער הטוב, החושב, הסתובב בעיירה בלי סיפוק ובלי תקווה. אלה שהצטרפו לתנועת הנוער מצאו במועדון חברה וברעיון המפלגתי ובוויכוחים על עתיד טוב יותר, מצאו פורקן מה למאווייהם.

פעולות במועדון בית"ר

אני זוכר את ערבי־השבת במועדון בית"ר, כשהיו עורכים נשפי „קעסטל־אוונט" כלומר: ערב שאלות שנכתבו על פתק והושמו בתיבה, והמבוגרים, ובתוכם גוטוורט, מנהל בי"ס „תרבות", משיבים בהתאם לפרוגראמה המפלגתית, תשובה פשוטה וחלקה על כל שאלה.

כשביקר ז'אבוטינסקי בלוצק יצאנו אל הרכבת לקבל את פניו בעברו בתחנת רוז'ישץ' ואח"כ נסענו לראותו בלוצק.

כדורגל ברוז'ישץ'

אני שיחקתי בקבוצת בית"ר והייתי שחקן כדורגל טוב. שנים מספר לפני כן היתה קבוצת כדורגל אחת בלבד — „מכבי". אירגן אותה שלמה גראבארסקי ז"ל, שהיה שחקן מצויין ונערץ ושימש ראש הקבוצה. בקבוצה זו שיחקו גם חיים גראבארסקי, ברוך רוזן ושלמה גליקמאן, שהיה השוער הנערץ.

מהם למדתי את המשחק. בימי היו שלוש קבוצות: בית"ר, „הפועל" והקבוצה הכללית העירונית ששיחקו בה גם כמה „שקצים", כמו ביאלק. היתה זו קבוצת היוקרה של רוז'ישץ' וראש העיריה, זאפולסקי, בכבודו ובעצמו היה לפעמים מבקש את השחקן היהודי הטוב שישתתף ויציל את המצב, כשהיתה משחקת נגד קבוצה מעיר אחרת.

בשנים האחרונות הצטיינו בכדורגל האחים משה'לה וזליג קאגאן, ראובן טפר ועוד.

מגרש הכדורגל היה השטח הריק ע"י ה„ראמפה" (הרציף) של הרכבת. בימות החול הטעינו שם העגלונים את שקי התבואה לתוך קרונות הרכבת. בשבתות ובימי ראשון שיחקו שם כדורגל. לפעמים שיחקו על המגרש ששימש לשוק הבהמות בירידים...

חברי בית"ר לקחו חלק בוויכוח שפרץ במחנה הציוני בין „החלוץ" והתנועה הציונית לבין התנועה הרביזיוניסטית. הם הקימו את פלוגת ההכשרה שלהם בבית־היתומים. כדי לא לתת ל„החלוץ" להשתלט על כל הבית, הם תפסו את חציו.

בהכשרה זו היה שלמה בן־יוסף (שלום טאבאצ'ניק) יליד לוצק — שהוצא אחר כך להורג ע"י השלטון הבריטי. הוא היה הראשון שנידון למוות בארץ־ישראל.

חברי בית"ר שהצטיינו

מפקד בית"ר הראשון היה ישראל שניאור, שהיה מקובל וחביב על התנועה. כאשר עלה „סרולקה" לארץ עם רעיתו זהבה, נתמנה למפקד קן בית"ר סגנו, אריה מרמור. כשעלה גם אריה מרמור לארץ, עם רעייתו מאליה — נתמנה למפקד פרץ קאגאן. אני רוצה גם להזכיר את החברים הפעילים: וולוולה רוזנבוים, יוסלה בוב, משה בלפור ונונק קררמירס, שתיכנן פעולות מחתרת בימי הסובייטים; יהושע בקר (ישראלי) נידון למוות ע"י השלטון הבריטי בארץ־ישראל, בעוון פעולתו בלח"י (לוחמי חרות ישראל), רק בנס ובטיפולם המסור של דודו ר' משה פולישוק והסבתא שלו ניצל מחבל התליה; זיסיה קררמירס, שפעל באצ"ל (ארגון צבאי לאומי), חי כעת בניו־יורק; אשר בקר, נפל במלחמת העצמאות בקרב על עירק מנשיה.

הרי חברי התנועה שעלו לארץ: חיים ברושק; אחותי בלומה ירדני, עלתה מטעם בית"ר בשנת 1937; ישראל וזהבה שניאור; אריה ומאליה מרמור ובוליה (דוב) פוגאץ'; חיה ודוד קנטור.

מאוחר יותר עלו: שלמה גראבארסקי ז"ל, סוניה (שרה) גראבארסקי־פיין, זיסיה קררמירס, חיה שווארצבלאט, מונציה ארליכגרכט, רוזה קורן־גוטין, אשר ושרה בקר ועוד שעלו אחרי מלחמת העולם השנייה.

ברית החייל

בשנים האחרונות לשלטון הפולני התארגן בעיירה „ברית החייל". צעירים רבים, בייחוד יוצאי הצבא הפולני, הצטרפו לארגון זה. בראשו עמד שמואל דיאמאנדשטיין. השלטון הפולני ראה בעין יפה את ההתארגנות הרביזיוניסטית, כי הארגונים הרביזיוניסטיים משכו את הנוער היהודי מן התנועות השמאלניות.

דניאל גולומבקה

שמחה זויברמאן

שמחה זויברמאן עלה לארץ והשתקע בפתח־תקוה. ברוז'ישץ' השתייך לבית"ר.

אביו, נחצי, היה סוחר־תבואה ואדם מקובל בעיר.

בישראל היה שמחה חבר פעיל במועצה של ארגון יוצאי העיירה ותמך בהקמת בית־רוז'ישץ'.

כל ימיו כאב את אבדן המשפחה. רשם אותם על לוח הזכרון ולא יכול למצוא מנוחה לנפשו על כי לא הספיק להעלותם ארצה, כפי ששאף.

הוא נפטר בגיל צעיר. אשתו נחמה ממשיכה לקיים קשר עם חבריו ועם בית־רוז'ישץ'.

הנהלת בית"ר ברוז'ישץ' (1931). בשורה השניה מימין: מפקד הקן ארונטשוק, יוסל'ה בוב, דוד קנטור, ישראל שניאור — מפקד, אריה מרמור, מוסיה ניירמאן וחיים בורושק.

שמחה זויברמאן ז"ל ורעייתו עם האורחים: סוניה ברגר וברל גלרשטיין בבית רוז'ישץ'.

פלוגת הכשרה על־יד טורצ'ין. באמצע השורה הראשונה: יוסף גלרשטיין — מפקד.

נחצי זויברמאן, אשתו רחל ובתם סוניה.

ביקור בקיבוץ ההכשרה של בית"ר על־ידי ישראל שניאור — מפקד הקן.

חברי בית"ר עם חיה בקר ודוד קנטור לפני עלייתם ארצה. בשורה הראשונה מימין לשמאל: מישקה מרמור,ביילה קיבריק, פרידה מלמד, סוניה גראבארסקי, מוסיה ניירמאן, יוסל מונק. בשורה השניה: פרץ קגן, חיים באר, חיה פקר, דוד קנטור, אריה מרמור, יוסל'ה בוב.

דער אסיר־ציון אליעזר בראקער

אבנר רחמיאלי

אין איינע פון די טעג פון יאָר 1957, איז אין דער צייטונג „דבר" דערשינען אַ פאָטאָ־סטאַט פון אַ קאַרטל און אויף אים איז געווען אָנגעשריבן:

„לאחי הקרובים רחוקים", און אונטערגעשריבן: „אלוהי אבי בעזרי — ברק אור".

דאָס קאַרטל האָט געבראַכט פון מאָסקווע דער שרייבער נתן שחם, וועלכער האָט זיך צוריקגעקערט פונעם יוגנט־פעסטיוואַל אַלס פאָרשטייער פון ישראל. אַן אומבאַקאַנטער מענטש האָט אַריינגעשטופט דאָס קאַרטל אין זיינע הענט, ווען ער האָט זיך געפונען צווישן דעם יום־טובדיקן המון. דער מאַן איז באַלד נעלם געוואָרן.

ווען דאָס קאַרטל איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין דער צייטונג, איז דער אומבאַקאַנטער ייד באַלד דערקענט געוואָרן דורך זיינע קרובים און באַקאַנטע אין לאַנד, וועלכע האָבן געקענט דעם כתב־יד. זיי האָבן באַלד פאַרשטאַנען דעם אָנדייט פון דעם אונטערשריפט: אלוהי אבי בעזרי — אליעזר; ברק־אור — בראַקער.

ווער איז דאָס דער ווונדערלעכער בראַקער?

אנטלאפן פון דער גימנאסיע קיין א"י

אליעזר, דער זון פון אליהו בראקער, דער אייגנטימער פון דער גרויסער פאַבריק פון שטאָף אין ראָזשישטש (אונטערן בריק) איז אין יאָר 1913 אַנטלאָפן פון אַכטן (לעצטן) קלאַס פון דער באַרימטער העברעאיש־רוסישער גימנאַזיע פון כהן אין ווילנע און קעגן דעם ווילן פון זיינע עלטערן איז ער עולה געווען קיין ארץ־ישראל. ער איז דאַן אַלט געווען נישט מער ווי 17 יאָר. ער האָט געוואָלט פאַרווירקלעכן זיין ציוניסטישן אידעאַל פּיזיש — דאָס הייסט זיין אַן אַרבעטער, באַאַרבעטן די ערד און גיין אין דעם פוסטריט פון א. ד. גורדון.

די דערשיטערטע עלטערן, האָבן געשיקט אָן אויפהער בריוו און טעלעגראַמעס און אים געבעטן ער זאָל זיך אומקערן אַהיים און פאַרענדיקן די גימנאַזיע. אָבער אָן רעזולטאַט. ס'האָט גאָרנישט געהאָלפן.

אין בן-שמן און כנרת

אליעזר האָט געאַרבעט אין בן־שמן צוזאַמען מיט בערל כצנלסון און שפּעטער מיט די גרינדער פון דער קבוצה כנרת אין די יאָרן 1914—1915, צווישן וועלכע ס'האָט זיך דאַן געפונען רחל כצנלסון־שזר. ער האָט געפיבערט, געאַרבעט און געחלומט וועגן דער אויסלייזונג פון דעם לאַנד און פאָלק. דער גורל האָט אָבער געוואָלט אַנדערש...

אין יאָר 1914 זענען געקומען צו אים זיינע צוויי פעטערס פון ראָוונע: באָרוכין און טענענבוים, און האָבן אויף אים משפיע געווען אַז ער זאָל זיך אומקערן אַהיים, ווייל דער פאָטער איז זייער קראַנק געוואָרן פון גרויס צער.

פּלוצלינג איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה. זיין משפחה איז אַנטלאָפן קיין אָדעס און איז געבליבן „שטעקן" אין רוסלאַנד, נישט האָבנדיק קיין אויסוועג.

אליעזר איז זיין גאַנץ לעבן געווען פאַרביטערט, ער האָט זיך געפילט פרעמד אין אָפּגעריסן פון זיינע חברים פון ארץ־ישראל. זיין האַרץ איז שטענדיק געווען מיט דעם פאָלק וואָס בויט ציון.

אין זיינע בריוו צו זיינע קוזינען אַהרון און אַריה ראָזען און צילע אַבעל אין תל־אביב, האָט ער געשריבן מיט אַ רמז וועגן דעם געהאַמעוועטן פייער אין זיינע ביינער,

די ערשטע עולים פון ראזשישטש

די חיבת־ציון באַוועגונג און די ציוניסטישע טעטיקייט האָט אַרומגענומען אַ גרעסערן טייל פון די ראָזשישטשער יידן, אָבער צו פאַרווירקלעכן דעם ציוניסטישן אידעאַל און עולה זיין קיין ארץ־ישראל האָבן נישט פיל פון זיי זוכה געווען. בלויז אייניקע פון זיי האַבן זוכה געווען עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. צווישן די ערשטע עולים פון ראַזשישטש איז געווען **אברהם וואָלאַך**, אַן איבערגעגעבענער ציוניסט און אַ בויער פון פאַך. ער איז אַוועק קיין ארץ־ישראל אייניקע יאָרן פאַרן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. זיין הויז אין ארץ־ישראל איז געשטאַנען אָפן פאַר יעדן מענטש וואָס איז נאָכדעם געקומען פון ראָזשישטש, לוצק און אומגעגנט. פיל פון זיי האָט ער געהאָלפן זיך איינאָרדנען אין לאַנד. ער איז געווען פון די ערשטע בויער פון תל־אביב און איינער פון די ערשטע קבלנים. יהא זכרו ברוך!

דער צווייטער עולה פון ראָזשישטש, אויך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז געווען **וואָלף (זאב) ערליך.** ער האָט זיך אין ארץ־ישראל גענומען צו לאַנדווירטשאַפט און זיך ספּעציעל אָפּגעגעבן מיט בינען־צוכט. ער איז איינער פון די ערשטע חלוצים אויפן געביט פון בינען און האָניג אין ארץ־ישראל. ער איז נאָך טעטיק ביזן היינטיקן טאָג. זאַל ער מאריך ימים זיין ביז 120 יאָר!

אליעזר בראקער — אסיר־ציון

דער דריטער עולה פון ראָזשישטש, אויך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז געווען **אליעזר בראַקער,** דער זון פון אליהו בראקער. ער איז דערצויגן געוואָרן אין אַ ציוניסטישער שטוב. פון קינדהייט־אָן האָט ער זיך אויסגעצייכנט אין לערנען, באַזונדערס אין מאַטעמאַטיק. ער האָט אויך דעראָבערט טיפע ידיעות אין דער העברעאישער שפּראַך און ליטעראַטור. ער האָט געלערנט אין דער איינציקער העברעישער גימנאַזיע אין רוסלאַנד — אין ווילנע. ער האָט געלערנט צוזאַמען מיט מיין ברודער זוסיע ז"ל. אין

אריה רוזן, דער מחבר פון דעם אַרטיקל, ווערט באַערט צו זיין 80־יעריקן געבורטס־טאָג דורכן פאָרזיצער פון ארגון יוצאי רוז'ישץ', מר אבנר רחמיאלי, אויף אַ ספּע־ציעלן באַנקעט אין בית־ראָזשישטש.

יאָר 1913, זייענדיק אין דער אַכטער קלאַס גימנאַזיע, ממש פאַר די מאַטורע עקזאַמענס, האָט ער באַשלאָסן פאַרלאָזן דעם גלות און עולה זיין קיין ארץ־ישראל. ער איז געוואָרן זייער באַאיינפלוסט פון יוסף ויתקין און זיך אָפּגערופן אויף זיין ווענדונג צו דער יידישער יוגנט אין גלות עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. ער האָט וועגן זיין באַשלוס קיינעם נישט דערציילט, אַפילו נישט די עלטערן און די נאָענטע משפּחה. זייענדיק בעת די ניי־יאָר פּעריען אינדערהיים, האָט ער אָנשטאָט זיך אומצוקערן צו די לימודים אין ווילנע, אַוועקגעפאָרן קיין אָדעס און פון דאָרט קיין יפו.

אין אַ צייט אַרום איז פון אים אָנגעקומען אַ בריוו פון ארץ־ישראל. דער פעטער אליהו האָט לייענדיק דעם בריוו באַקומען אַ דער־שיטערונג און קראַנק געוואָרן. אין זיין זון אליעזר, אין וועלכן ער האָט געלייגט גרויסע האָפנונגען, איז אַריין אַ רוח־שטות און מיט זיינע אייגענע הענט צעשטערט זיין קאַריערע. אומצייליקע בריוו און טעלעגראַמעס זענען געשיקט געוואָרן צו אים מיט דער ביטע ער זאָל צוריקקומען, אָבער קיין זאַך האָט נישט געהאָלפן; ער האָט געהאַלטן אין איין אָפּזאָגן.

די ליבע צו ארץ־ישראל און די שטרעבונג צו זיין איינער פון אירע בויער האָט גובר געווען אַלע שטרויכלונגען. ער האָט געאַרבעט אַ געוויסע צייט אין דער לאַנדווירטשאַפט בן־שמן און שפּעטער איז ער אַריבער אין קבוצת כנרת, צוזאַמען מיט אירע ערשטע גרינדער, ווי, למשל, בערל כצנלסון, שפּרינצאַק, א. ד. גאָרדאָן און אַנדערע.

וועגן זיין שטאַרקע בענקשאַפט צום לאַנד און צו די גרויסע מענטשן מיט וועלכע ער האָט זוכה געווען צו לעבן און אַרבעטן אַ קורצע צייט אין זייער מחיצה.

פּלוצלינג, גאַנץ אומדערוואַרטעט, האָבן אויפגעהערט אָנקומען בריוו פון אים. ס'איז איבערגעריסן געוואָרן מיט אים די פאַרבינדונג. אין יאָר 1955 האָבן זיינע קוזינען באַקומען אַ בריוו פון אַ דייטשן קריגס־געפאַנגענעם, וועלכער איז באַפרייט געוואָרן פון דער רוסישער געפענגעניש און איז געקומען אַהיים. האַנס דיהמעל, האָט ער געהייסן. אין דעם בריוו האָט ער דערציילט פּרטים וועגן אליעזרן.

ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן איז דער קריגס־געפאַנגענער געזעסן צוזאַמען מיט אליעזרן אין לאַגער אבעס פאַר אַרעסטירטע אין קאָמי ס.ס.ר. אין צפון אוראל, נעבן דעם נאָרד־פּאָל אין די יאָרן 1953—1954. זיי האָבן געלעבט צוזאַמען אין איין באַראַק, ווו ס'האָבן זיך געפונען 300 אַרעסטירטע אין אַן אומגעהויערער ענגשאַפט.

אליעזר איז פאַרמשפּט געוואָרן אויף 25 יאָר טורמע פאַר ציוניסטישער טעטיקייט און פאַר לערנען די העברעאישע שפּראַך. די באַדינגונגען אין דעם אַרעסטאַנטן־לאַגער זיינען געווען זייער שווערע און ס'איז כמעט נישט געווען קיין האָפנונג, אַז ער וועט ווען עס איז זיך באַפרייען פון דעם גיהנום, דעריבער האָט ער געבעטן דעם דייטש, אַז אויב ער וועט זיך באַפרייען פון דעם לאַגער און וועט זיך אומקערן אַהיים אין דייטשלאַנד, זאָל ער געבן צוּוויסן זיינע קרובים אין תל־אביב וועגן זיין גורל.

ווייזט אויס, אַז אליעזר האָט זיך באַפרייט פון דעם לאַגער „פאַר דער צייט", אין רעזולטאַט פון די ענדערונגען און פאַרלייכטערונגען וואָס זענען פאָרגעקומען אין רוסלאַנד נאָך סטאַלינס טויט. ער האָט געזוכט אַ וועג און מעגלעכקייט, זיך צו פאַרבינדן מיט זיינע קרובים און פריינד אין לאַנד, אָבער אַליין קומען אויף אַ באַזוך, אָדער עולה זיין, צו דעם האָט ער נישט זוכה געווען. נישט די באַדינגונגען און נישט זיין געזונט־צושטאַנד, זענען וואַרשיינלעך נישט געווען פּאַסיק צו דעם. ס'איז נישט אויסגעשלאָסן אַז אויך צוליב משפּחה־אָנגעלעגנהייטן איז עס נישט מעגליך געווען. מ'דאַרף אויך נעמען אין באַטראַכט, אַז זיין טאָכטער איז אַ באַוווּסטע פידלערין אין רוסלאַנד און אַ תלמידה פון דוד אויסטראַך, און עס וואָלט איר זיכער געשאַדט ווען איר פאָטער וואָלט פאַרווירקלעכט זיין טרוים.

אויף זיין בקשה, האָבן זיינע קרובים און פריינד פון דער קבוצה כינרת, חיה, די פרוי פון בן־ציון ישראלי און ראניא קרעסנער פון תל־אביב, אים געשיקט דעם ווערטער־בוך פון אבן־שושן און נאָך אייניקע ספרים. ראניא געדענקט אים אלס סטודענט אין אָדעס, אַ זייער פעאיקער, אָרעמער און האַלב־הונגעריקער סטודענט וואָס האָט געלערנט זייער פלייסיק מאַטעמאַטיק.

אָט זענען אייניקע אויסצוגן פון זיינע בריוו, געשריבן אין עברית, מיט זייער אַ שיינעם כתב־יד:

„צו חיה טשערנאָסאַרקאַיאַ, דער געשעצטער, קבוצת כינרת,

אַ יישר כוח דיר, חיה. זאָלסט זיין געבענטשט צוזאַמען מיט דיינע אַלע חברים פון דער קבוצת כינרת, וועלכע האָבן מיר געשיקט אַ זייער שיינע מתנה לכבוד דעם נייעם יאָר, אַזאַ טייערע און ליבע מתנה פאַר מיר, אַ מין גינגאָלד — דאָס איז דער ערשטער טייל פון דעם „מילון החדש" פון אַברהם אבן־שושן, אויפלאַגע פון 1964, דאָס הייסט די סאַמע נייעסטע, די סאַמע פולסטע און רייכסטע אויפלאַגע. דאָס איז פאַר מיר ממש אַ קוואַל פון מיין לעבן, פון וועלכן איך וועל קענען טרינקען טאָג־טעגליך מיט דער גרעסטער הנאה. פאַר מיר איז דאָס אַ טיף וואַסער, אין וועלכער איך וועל זיך קענען טובלען פריי, אין דער לענג און אין דער ברייט, דריי מאָל אַ טאָג: ביינאַכט, אינדערפרי און בייטאָג. אַראָפּזינקען אויפן אָפּגרונט און ווידער אויפשווימען אויף דער אויבערפלאַך אַן אָפּגעפרישטער, אַ געלייטערטער מיט אַ נייעם גייסט.

אייניקע זכרונות זיינען ביי מיר פאַרבונדן מיט דער דערהויבענער און האַרציקער געשטאַלט פון א. ד. גורדון. ער איז פול, אינהאַלטסרייך און האָט אויסגעפירט אַ וויכטיקן פּרק אין מיין לעבנס־וועג. זיינע באַשיידענע ווערטער, וועלכע גייען

אַרויס פון אַ ריינעם און הייליקן האַרץ, זיינען פול מיט רחמים אויף זיין אומגליקליך פאָלק. דאָס זיינען ווערטער וועלכע גייען אַרויס פון אַן אָנגעווייטיקטן און פאַרזאָרגטן האַרץ, באַגלייט דורך יסורים און ליבע צו זיין פאָלק. ווערטער, וועלכע גייען אַרויס שטיל ווי פון אַ „שמונה־עשרה" אָן קולות און בליצן. דאָס זיינען ווערטער וועלכע זיינען אַריין טיף אין מיין האַרץ און זיי האָבן דאָס מיר געגעבן דעם מוט צו פאַרלאָזן אין יאָר 1913 דעם אַכטן קלאַס פון כהנס יידישער גימנאַזיע אין ווילנע, (דאָרטן האָב איך געלערנט תורה פון ד״ר י. ל. ברוך און פון דעם משורר נוח פינעס) — און דאָס אַלץ האָב איך געטאָן געגן דעם ווילן פון מיינע עלטערן און אָן זייער וויסן. איך האָב זיך מיט גאָרנישט גערעכנט און עולה געווען אין לאַנד, כדי צו אַרבעטן ווי אַ פשוטער אַרבעטער, אויף דער ערד אויף וועלכער גורדון האָט געטראָטן.

פאַרענדיקנדיק מיין בריוו וויל איך דיר ווינטשן, טייערע חיה, פיל פרייד און נחת־רוח, דיר און אַלע חברים פון דער קבוצה; שלום צו כינרת, שלום צום לאַנד, שלום צו דער ערד אויף וועלכער איר טרעט און צו דעם הימל־האָריזאָנט וואָס איבער אייערע קעפּ, שלום צו די פעלדער, גערטנער, פרדסים און ווייגגערטנער, צו די פי און צו דער מאַשין און צו אַלץ וואָס אייערע געבענטשטע הענט האָבן געשאַפן.

און צו לעצט: — הייסע און וואַרעמע קושן און פעסט דריקן צו זיך פיצעלעך קינדערלעך און די דערוואַקסענע קינדער, די „משה'לעך און שלמה'לעך", זי' „שרה'לעך און חנה'לעך".

אויסצוג פון דעם בריוו צו זיין קוזין אריה רוזן:

„ווען איך וואָלט געקענט עולה זיין אין לאַנד כאָטש אויף אַ קורצער צייט, אַלס טוריסט, אויף דריי—פיר חדשים, און זען מיט מיינע אייגענע אויגן די גרויסע און פּרעכטיקע אַנטוויקלונג פון דעם לאַנד און אַלץ וואָס עס איז דאָרט אויפגעבויט און געשאַפן געוואָרן, אַרויפלייגן זיך אויף די קברים פון מיינע געוועזענע פריינד און לערער: יוסף שפּרינצאַק, בערל כּצנלסון, א. ד. גורדון, ש. יבניאלי, דער אַגראָנאָם ווילקאָנסקי, יוסף אַהרונוביץ, דבורה ברון, יוסף בוסעל, אליעזר יפה און צו זען זיי צו לאַנגע יאָר יצחק טאַבענקין, רחל כצנלסון (די פרוי פון זלמן שזר, מיט וועלכער איך האָב געאַרבעט צוזאַמען אין כינרת אין די יאָרן 1913—1914). ווען איך וואָלט נאָר געקענט!.. אָבער... די אומבאַהאָלפנקייט און אוממעכטיקייט דערוויקט מיין שטימונג און מיין גייסט, פאַרביטערט מיין לעבן.

און פונדעסטוועגן — וועט נאָך אפשר עפּעס אַרויסשפּראָצן פון דעם בלינדן גורל?! וו'יד ד' תקצר?"

פון דעם בריוו צו רפאל רופין, 15.1.1966

„איך בעט דיך זייער צוּוויסן צו געבן צו רוניה קרסנר (תל־אביב, קרן קיימת 49), אַז איך האָב באַקומען איר מתנה (אַ געצייכנטן לוח), אַ געשאַנק וואָס האָט מיר פאַרשאַפן אַ גרויסן פאַרגעניגן, וועלכן איך קען נישט אויסדריקן מיט ווערטער, אָבער נאָך מער בין איך אַנטציקט פון דעם פאַקט און באַגייסטערט וואָס מיין נאָמען איז נישט פאַרגעסן געוואָרן און איז נישט אויסגעמעקט געוואָרן פון איר זכרון, אָט שוין מער ווי 40 יאָר.

אויב דאָס איז מעגליך — בעט איך דיך איבערצוגעבן אַ לעבעדיקן ווּנטש און אַ גרוס צו צוויי מענטשן — די איינציקע וועלכע זיינען איבערגעבליבןביים לעבן פון די אַלע אויסדערוויילטע, וואָס צום גליק האָב איך געהאַט די מעגליכקייט צו דערקענען זיי פון דער נאָענט, זיין אין זייער ענגן קרייז און אַרבעטן מיט זיי האַנט ביי האַנט.

אָט די צוויי — דאָס זענען רחל כצנלסון און יצחק טאַבענקין, וועלכע האָבן געאַרבעט אין כינרת אין די יאָרן 14—1913, אין דער צייט, ווען איך האָב געאַרבעט אַלס אַרבעטער אין דער קבוצת כינרת. רחל כצנלסון האָט געאַרבעט אַלס לערערין

אין יאָר 1914 זענען אַוועק צו אים קיין ארץ־ישראל זיינע צוויי פעטערס: טענענבוים פון ראָוונע און באַרוכין פון לוצק. ס'איז זיי געלונגען אים איבערצייגן אַז ער דאַרף זיך אומקערן אַהיים, ווייל דער געזונט־צושטאַנד פון זיין פאָטער האָט זיך זייער פאַרערגערט. מיט אַ צעבראָכן האַרץ האָט ער זיך אומגעקערט אין גלות.

אסיר־ציון

די בענקשאַפט נאָכן לאַנד און נאָכן לעבן פון דער „חברה" אין כנרת, מיט וועלכער ער איז געווען פאַרבונדן מיט לייב און לעבן, האָט אים אָבער נישט געגעבן קיין מנוחה. נאָך אַ קורצער צייט איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה און ער איז אַריבער, צוזאַמען מיט די גאַנצע משפּחה, קיין אָדעס. דאָרט האָט ער זיך צוריקגעקערט צו די לימודים, אויסגעהאַלטן די עקזאַמענס און אָנגענומען געוואָרן אין אוניווערזיטעט. ער האָט מיט אַן אויסצייכנונג געענדיקט דעם מאַטעמאַטישן פאַקולטעט.

אין רוסלאַנד האָט ער נישט אויפגעהערט זיין ציוניסטישע טעטיקייט און זיין פאַראינטערעסירונג אין דער העברעאישער ליטעראַטור. ער איז אַ לאַנגע צייט געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט ארץ־ישראל און מיט זיינע חברים דאָרט.

נאָך אַן איבעררייס פון פיל יאָרן, אין וועלכע מען האָט גאָרנישט געהערט פון אים, איז דערגאַנגען צו אונדז אַ ידיעה, אַז אליעזר איז אַרעסטירט געוואָרן און פאַרמשפּט געוואָרן אויף 25 יאָר פאַרשיקונג אין אַן אַרבעטס־לאַגער אין אוראַל, יעדע פאַרבינדונג מיט אים איז איבערגעריסן געוואָרן.

נאָך סטאַלינס טויט איז ער באַפרייט געוואָרן און ער האָט זיך אומגעקערט קיין מאַסקווע. די פאַרבינדונג מיט אים איז באַנייט געוואָרן. אויף זיין בקשה האָבן מיר אים געשיקט אייניקע ביכער: דאָס העברעאישע ווערטער־בוך פון אבן־שושן, העברעאישע לערן־ביכער אין פיזיקע, מאַטעמאַטיק און אַנדערע וויסנשאַפטן.

אין זיין בריוו, געשריבן אין 1966, מיט אַ געפיל פון שמחה און דאַנק פאַר די ביכער וואָס ער האָט באַקומען, איז אויך דאָ אַ קליינע און באַשיידענע בקשה: אַ ביסעלע ערד פון הייליקן לאַנד אַוועקצולייגן צוקאָפּנס אין זיין קבר.

מיר האָבן אים אַרויסגעשיקט אַן אַרויספאָדערונג עולה צו זיין, אָבער אין צווישנצייט איז ער קראַנק געוואָרן. די אַרויספאָדערונג האָט ער באַקומען, אָבער די פאַרבינדונג מיט אים איז איבערגעריסן געוואָרן. ווער ווייסט, צי ער לעבט נאָך בכלל? ס'האַרץ טוט וויי אויף אַ ייד, אַ ציוניסט בלב ונפש, אַן איבערגעגעבענער מיט זיין גאַנץ האַרץ צום לאַנד, וואָס איז געווען זיין אידעאַל און טרוים. ער האָט נישט זוכה געווען צו זעען

מיט זיינע אייגענע אויגן דאָס וווּנדער פון מדינת ישראל.

אין די יאָרן פון 1920 ביז 1939 האָבן זוכה געווען עולה צו זיין פון ראָזשישטש אייניקע משפחות, בויען דאָס לאַנד און זיין צווישן די, וואָס האָבן אַ גרויסן חלק אין דער אַנטשטייאונג פון מדינת ישראל. אייניקע פון זיי זענען שוין נישטאָ מיט אונדז, אָבער זיי האָבן לפּחות זוכה געווען צו מנוחת־עולמים אין הייליקן לאַנד. דער גורל פון די איבעריקע ראָזשישטשער יידן, וואָס זענען געבליבן אין גלות, איז געווען זייער אַ טרויע־ריקער, געווי ווי דער גורל פון אַלע יידישע קהילות אין פוילן און אוקראַינע.

אריה רוזן

פון עברית אין דער לאַנד־ווירטשאַפטליכער שולע פאַר מיידלעך אונטער דער אָנפירונג פון חנה מייזל, און יצחק טאַבענקין האָט געאַרבעט אויך אַלס אַרבעטער אין דער קבוצה. די איבעריקע זיינען: יוסף שפּרינצאַק, יוסף אַהרונוביץ, בערל כצנלסון, א. ציוני (דער אַגראָנאָם ווילקנסקי), ש. יבניאלי (י. וואַרשאַווסקי), דער אַלטער גורדון, יעקב ראַבינאָוויטש (דער וואָס האָט זיך באַזעצט אין די „קעלערן" פון „הפּועל הצעיר" יעדע וואָך), אליעזר שוחט, אליעזר יפה, יוסף בוסעל (אַלע דריי פון דגניה), יחזקאל חנקין, יצחק התימני, און נאָך אייניקע נעמען וועלכע זענען פאַר־שווינדן פון מיין זכרון.

אַלע געפינען זיי זיך שוין אויפן „עולם האמת" און צו זיי וועל איך שוין אַליין איבערגעבן מיינע ווינטשן, ווען איך וועל פאַרענדיקן מיינע געשעפטן אין דעם „עולם השקר" בעגלא ובזמן קריב. (אין ד' נאָענטסטע טעג, דעם 27־סטן יאַנואַר וועל איך אַלט ווערן, אויב גאָט וועט מיר געבן לעבן, 72 יאָר). אָבער כדי איך זאָל האָבן אַ דריסת רגל אין דעם סאַלאָן, דאָרט ווו עס רוען אַלע גדולים, נויטיק איך זיך אין אַ קליינע בקשה: אַ ביסעלע ערד פון הייליקן לאַנד וועלכע מ'זאָל אַוועק־לייגן אונטערן קאָפּ אין מיין קבר. און דעם וועט מען נישט וועלן רעדן מיט מיר.

ס'איז געווּנטשן אַז די ערד זאָל מען צונויפקלייבן אין קליינע הייפעלעך: אַ הייפעלע ערד פון דעם קבר פון דעם אַלטן גורדון, אַ הייפעלע ערד פון דעם קבר פון בערל כצנלסון (וועלכער האָט מיך מקרב געווען צו זיך ווי אַ ברודער, ווען איך בין געקומען אין דער ווירטשאַפט פון בן־שמן מיט אַ רעקאָמענדאַציע־בריוו פון יוסף שפּרינצאַק), אַ ביסעלע ערד פון דעם קבר פון יוסף שפּרינצאַק (וועלכער האָט מיר געשיקט אַזאַ וואַרעמן, האַרציקן בריוו אַלס ענטפער אויף מיין בריוו), אַ ביסעלע ערד פון דעם קבר פון ש. יבניאלי (וועלכער האָט מיך אַריינגענומען צו זיך אין זיין צימער און מיר אָפּגעטרעטן זיין בעט, ווען איך האָב געפיבערט) דערמיט וועל איך זיך באַנוגענען.

איך פאַרשטיי זייער גוט, אַז ס'איז זייער שווער אויסצופילן מיין אויסטערלישע און משונהדיקע בקשה; איך ווייס גאַנץ גוט, אַז ברענגען מיינע ביינער פון דאַנען אין הייליקן לאַנד וועט קיינמאָל נישט פאַרווירקליכט ווערן.

עולה זיין אַ לעבעדיקער אין לאַנד — איז אויך אַן אויסגעשלאָסענע זאַך, אין דער קורצער צייט וועלכע איז מיר פאַרבליבן צו לעבן. פון דאַנען דער מקור פון דער דרייסטקייט, אין וועלכער איך האָב אויסגעדריקט מיין פאַרלאַנג, אַ באמת חוצפּה־דיקער פאַרלאַנג.

אין מיטן נאַכט — 16.1.1966

אליעזר בראַקער האָט נישט זוכה געווען עולה צו זיין קיין ישראל, ער האָט אָבער זוכה געווען צו זען די רעזולטאַטן פון זיין אַרבעט — די נאַציאָנאַלע אויפוואַכונג פון די יידן פון ראַטן־פאַרבאַנד און זייער עולה זיין קיין ישראל. ער איז געווען פון די ווייניקע, וועלכע האָבן געהיטן און אויפגעהאַלטן די ברענענדיקע און גליענדיקע נאַציאָנאַל־ציוניסטישע קויל, וועלכע איז נישט פאַרלאָשן געוואָרן אונטערן שווערן אונטערדריקנדיקן רעזשים.

ער האָט געאַרבעט און איז געווען טעטיק אין דער אונטערגרונט זיין גאַנץ לעבן, ער האָט געלערנט עברית און האָט אויסגעפירט אַ וויכטיקע און נוצליכע ציוניסטישע שליחות. ער איז געווען איינער פון די ווייניקע וועלכע האָבן באַוויזן דעם ווּנדער, דורכגעבויערט מיט זייער עקשנות די האַרבע ווירקלעכקייט און האָבן דערמעגליכט זייער פאָלק.

דעם נס — דעם אומקערן זיך פון די סאָוועטישע יידן אין זייער היימלאַנד און צו

צו לעצט איז ווידער פאַרשטומט געוואָרן זיין שטים. נישטאָ פון אים קיין בריוו און קיין שום ידיעה וועגן אים. צי לעבט ער נאָך?

תחת השלטון הסובייטי

הכיבוש הסובייטי הראשון

משתתפים: יו״ר ארגון יוצאי רוז׳ישץ׳ בקאנאדה — מר סול מילר ורעייתו אילנה, משה רבין, ברל שניידר, חיים גראבארסקי, צפורה רוזן, דניאל גולומבקה, משה גראבארסקי, יעקב פלש, חנה לויטין ומשה גלר. המנחה — יו״ר ארגון יוצאי רוז׳ישץ׳ בישראל, אבנר רחמיאלי.

אבנר רחמיאלי

התאספנו כאן כדי לנהל שיחה על התקופה של השלטון הסובייטי בעיירה שלנו בשנים 1939—1941. כל הנוכחים כאן, פרט לאורחנו סול מילר ואנוכי, היו ברוז׳ישץ׳ בתקופה ההיא.

היום הזמנו קבוצה נרחבת יותר. ואני מקווה שהשיחה תלבן עניינים רבים. כל אחד יוכל להביע את דעתו באין מפריע. כרגיל יש לכל אחד חוויות אישיות, שלפעמים הן אחרות מאלו של חברו, ולעתים אפילו מנוגדות להן. אנו בדעה, שחוויותיו של אחד אינן מחוייבות להיות זהות לאלו של חברו, אפילו כשחוויות אלו הן פרי של התרחשויות משותפות לשני אלה גם יחד. גם הזמן שעבר בינתיים עשה את שלו וטישטש אצל אחדים רשמים מסויימים, ואילו אצל אחרים דווקא החריף אותם. העיקר, שכל אחד מן הנאספים יבטא את האמת שלו.

ברל שניידר

בספטמבר 1939, כשנכנסו הסובייטים לעיירה, היתה שמחה גדולה אצל היהודים. לא רק הקומוניסטים, אלא גם מתנגדיהם היו מרוצים. הסיבה היתה פשוטה: ניצלנו מן הידיים הגרמניות הרצחניות.

מר **סול מילר**, יו״ר ארגון יוצאי רוז׳ישץ׳ בקאנאדה, קידם את פני חברי ארגון יוצאי רוז׳ישץ׳ המשתתפים בשיח־החברים, אחרי שסייר יחד עם אשתו במשך חודשיים בארץ. הוא אף נפרד מהם לקראת נסיעתו חזרה לקאנאדה. הוא אמר:

חברינו יודעים, שאני ואשתי בילינו בארץ חדשים אחדים ובעוד 10 ימים אנו עוזבים את ישראל בדרך לקאנאדה. התאספנו היום — יומיים אחרי פורים — ליד שול־חנות ערוכים ועמוסים מאכלי־פורים, כפי שנהגנו בביתנו הישן, שותים „לחיים !" ומ־אחלים לכל המסובים שנה טובה, והעיקר — שנת שלום לעם ישראל."

אילנה מילר, שהשתתפה ברב־שיח, אמרה:

בפרוץ המלחמה חייתי בלבוב. חברים רבים מבית־הספר העברי רצו לחצות את הגבול לרוסיה, אבל רובם נהרגו ביערות בידי האוקראינים, ביניהם גם דודי.

בזמן השלטון הסובייטי גורשו מן העיר כל הסוחרים ובעלי־הבתים, שמצבם היה טוב לפני המלחמה. הם נאלצו לעזוב את העיר לפי סעיף 11 הידוע לשימצה. את אחי לקחו הרוסים לצבא. קיבלנו ממנו מכתב מאודיסה אך עקבותיו נעלמו. עד היום אין אנחנו יודעים מאומה על גורלו.

אחרי התבססות השלטון הסובייטי חל שיפור בסדרי השלטון. נפתחה רשת בתי־ספר וכל מי שרצה יכול היה ללמוד. מובן, שנאסרה כל פעילות ציונית והופסקו הפגי־שות של הנוער הציוני.

ממנים אותי לסוחר-תבואה

למחרת כניסת הסובייטים אספו השליטים החדשים כל חנווני וסוחרי התבואה, ופקדו עליהם להמשיך במסחרם. בלית־ברירה נאלצו לציית. אין ספק, שביניהם היו כאלה, שהספיקו להסתיר חלק מן הסחורה שלהם.

לפי החוזה הגרמני־סובייטי יצאו לגרמניה התושבים הגרמנים מן העיר ודסביבה. בקשר לכך קראו את סוחרי התבואה ואמרו להם:

„מכיוון שיש לנו צורך בחיטה, כדי להעסיק את שתי הטחנות שבסביבה, אנו רוצים שתקנו אצל בעלי־האחוזות הגרמנים את כל התבואה, לפני שהם עוזבים את המקום. אנו עושים זאת על אף העובדה, שיש לנו הזכות להחרים אצלם את התבואה ללא כל תמורה".

קבעו לנו מחיר של 280 רובל לטונה וריווח של 30 רובל על כל טונה.

למסחר זה בתבואה בחרו דווקא את הסוחרים הקטנים, ואילו את הגדולים הוציאו מכלל ההסדר הזה. בחרו בעשרה סוחרים והצמידו 9 מהם לטחנה הגדולה, ואילו אותי יהידי הצמידו לטחנה הקטנה. הסדר זה נמשך שבועיים בלבד, עד שהגרמנים עזבו את הסביבה.

יום אחד קראו לי למחלקת האוצר שבעיירה ואמרו לי:

„אנו מעוניינים שהחיים אצלנו יתנהלו כסדרם, כמו בתקופת הפולנים. השתכנענו, שאתם אדם הגון: אתה לבדך אספת 20 טונות תבואה, בעת שכל היתר אספו בקושי מאה טונות. זה מוכיח על יושרך. אנו רוצים, על כן, שתוציא רשיון ותיהפך לסוחר תבואה רשמי".

השתדלתי להתחמק מן העסק המוצע, משום שלמרות „יושרי" בעת הקנייה, הצלחתי להסתיר חלק גדול מן התבואה, שבתמורתה קיבלתי 1500 רובל לטונה, במקום 30, שקיבלתי מן השלטון. אך אנשי משרד האוצר לא רצו לוותר. הם החליטו כנראה לעקוב אחרי.

יום אחד, כשאשתי היתה לבדה בבית, עצרו אצלה קונים אחדים („צנחנים"), כאשר אצל כל אחד מצאו 10 קילו קמח. קראו אותי והעמידו אותי לפני הברירה: או שאני נעשה סוחר רשמי בעל רשיון, או שידונו אותי לעשר שנות מאסר על מסחר בשוק שחור. בלית ברירה קיבלתי את הצעתם.

ביום הראשון הרווחתי 300 רובל: הייתי שבע־רצון מן העיסקה. הרחבתי את העסק. הרווחתי אלפי רובלים לחודש, אך בו־בזמן הטילו עלי מסים כבדים: 10,000 רובל במקום 25 רובל שהבטיחו לי.

פניתי למשרד האוצר ורציתי להחזיר את הרשיון, אך הם מיאנו וניסו להרגיע אותי:

„אל תפחד, נהל הלאה את עיסוקיך; המסים שאתה משלם הם רק על חשבון..."

בראותי שנפלתי בפח, התחלתי לסחור בקנה־מידה גדול. לוצק לא היתה רחוקה מאתנו ושם היה שוק גדול. העסקתי 20—30 עגלונים יהודים. היו ימים בהם הרווחתי 20—30 אלף רובל, בעת שפקיד בכיר הרוויח 400 רובל בלבד לחודש. אך כל יום העלו לי את המסים, שהייתי מחוייב לשלם. בו־בזמן שילמתי סכומים גדולים, שוחד, לפקידי משרד האוצר.

אני מידרדר לתהום

הרגשתי שאני מידרדר לתהום. התלוננתי בפני מנהל משרד האוצר על המסים הגבוהים המוטלים עלי. הוא ענה לי:

„אנו מעריכים את גובה המסים בשלושה אופנים: ראשית — אנו באים לחנות ומעריכים את הסחורה הנמצאת בה; שנית — אנו קובעים את גובה המס לפי דו"חות של מפקחים מיוחדים; שלישית — אנו בודקים את חשבונות הטחנות ומגלים לפיהם את המחזור של הסוחרים. הרי עצתי לך: מסור לטחנות שמות פיקטיביים, או שמות של איכרים סתם, ודאג ששמך לא יופיע בספרי הטחנות; שמור על יחסים טובים עם המפקחים: במקום החנות הגדולה הפתוחה שמור לך מספר מחסנים מוסתרים. באופן כזה תוכל להרוויח יפה ושנינו נהיה מרוצים..."

עשיתי כפי שיעץ לי. במשך זמן־מה עשיתי עסקים טובים והמסים היו סבירים.

יום אחד באה לשוק בלוצק ועדה מקיוב ומצאה שם מאות עגלות תבואה. הם היו מופתעים מן המראה הזה, כי בקיוב לא ראו מעילם כמויות כה גדולות של תבואה. אני נמצאתי אז בשוק עם עוד שני יהודים, ולכולנו אישורים רשמיים שאנחנו סוחרי תבואה. עצרו אותנו והעבירו אותנו למרתף נ. ק. ו. ד. אחרי שלקחו מאתנו את הניירות שלנו איימו עלינו במוות על־ידי הצמדת אקדח לרקותינו. עבר עלינו ליל־סיוטים.

אשתי לא ישבה בינתיים בחיבוק ידיים. היא פנתה למשרד האוצר והרימה צעקה, למה אסרו אותנו, סוחרים רשמיים בעלי רשיון. מנהל המשרד יצא ללוצק ודרש את שחרורנו המיידי, כי אנו סוחרים לויאליים, המשלמים את מסיהם כחוק. מיד שוחררנו והחזירו לנו את כספינו וניירותינו. המשכנו במסחר כמו לפני כן.

המסים שהוטלו עלי עלו בינתיים מ־250 רובל לחודש למיליון רובל ויותר. יום אחד בא אלי סגן מן הצבא הסובייטי והודיע לי, שמכיוון שהמסים שלי הגיעו למיליון רובל, אני צפוי למאסר. הוא מייעץ לי, איפוא, להחזיר את הרשיון ולהודיע שאני מוותר על זכותי להמשיך בסחר התבואה. שמעתי בעצתו והחזרתי את הרשיון. שני הסוחרים האחרים, לייבצי קריבורוצ׳קה ואברהם נאצ׳יץ, נעצרו ונידונו לעשר שנות מאסר.

אני רוצה להוסיף, כי כל הפקידים הבכירים, כגון מפקד נ. ק. וו. ד., התובע הכללי, מנהל משרד האוצר, וכל הפקידים היהודים, היו משוחדים על ידי. למרות זאת הייתי צפוי לגלות בסיביר. אך בינתיים פרצה מלחמת גרמניה־רוסיה ולסובייטים היו דאגות גדולות יותר.

חיים גראבארסקי

כשפרצה מלחמת העולם השנייה בספטמבר 1939 היינו שרויים בפחד גדול, בראותנו את הגרמנים מתקדמים לעבר עיירתנו.

ברוז׳ישץ׳ גר לא רחוק מדקלבוים פולני בשם ריניש, שהיה סוחר נקניקים. הוא היה גרמני למחצה והייתי אתו ביחסי ידידות. בראותו שאני מתכונן לעזוב את העיר, פנה אלי:

„לא רחוק מקרמניץ יש לנו חווה. אתה יכול לצאת לשם ולהיות בה עד שיעברו הזמנים הקשים".

לא ניצלתי את העצה הזאת, כי כעבור ימים אחדים נכנסו הרוסים והיצרים נרגעו.

אני מציל אציל פולני

מייד אחרי כניסתם עצרו הרוסים שני פולנים נכבדים: יארוצקי, שחכר את הטחנה אצל זאפולסקי, וזאפולסקי — אציל פולני, שהיה בעל האדמות בסביבה. קרובי שני הפולנים באו אלי בתחנונים:

„גראבארסקי, אתה מקובל על החוגים הראדיקאליים, ובו־בזמן אתה מקובל גם עלינו. הקומסומולצים, שנעשו עתה אנשי השלטון, יתחשבו בדעתך אם תשתדל למען שחרור הפולנים העצורים".

עניתי להם:

„מה ששייך לאלכסנדר זאפולסקי, שהתייחס באהדה ליהודים, אעשה הכל כדי לעזור לו. אבל לא כן לגבי יארוצקי, שהיה שונא־ישראל".

פניתי לזלמן ורבה וביקשתי ממנו שיתחשב ביחסו הטוב של זאפולסקי ליהודים וגמל להם טובות רבות. כבעל־אדמות לשעבר צפוי לו עונש־מוות מידי הרוסים. מוטלת עלינו חובה קדושה להצילו מידי נ. ק. וו. ד.

זלמן ענה לי, שהוא מסכים להתערב לטובת זאפולסקי, אך ביקש ממני לדאוג לכך, שגם מצד האוקראינים תבוא פנייה כזאת, כדי שלא ייווצר רושם שרק היהודים עומדים לצדו של האציל הפולני.

הלכתי לפאוול מיטשיק, חבר מילדותי ומבית־הספר. השפעתי עליו, שאוקראינים אחדים יבקשו את שחרורו של זאפולסקי. לא רצינו להפסיד זמן, לכן הלכנו לביתו של מיטשיק, ושם הצטרף אלינו אחיו גרישא. ארבעתנו פנינו לנ. ק. וו. ד. וביקשנו

לשחרר את זאפולסקי בנימוק, שהוא הצטיין ביחסו הידידותי לתושבים המקומיים. אחרי התייעצות קצרה של פקידי נ. ק. וו. ד. הוא שוחרר ממאסר.

חטאו הגדול של מיכלה חייט

שני מקרים מאפיינים את הנוקשות של השיטה הקומוניסטית עד לאבסורד. אחד המקרים קרה בעת שעבדתי כמנהל־חשבונות בפרום־קומבינאט. המשרד הזה היה בביתו של מרדכי חייט. יום אחד בא אלי מיכלה חייט וביקש לכתוב בשבילו בקשה ברוסית, שיקבלו אותו לקומסומול. מיכלה היה שנים רבות קומיניסט פעיל ואף ישב בבית־הסוהר בעת השלטון הפולני.

בעת שדנו בענין בקומסומול התנגד לבקשה זו חייט אוקראיני, שהיה אנטישמי ידוע. מעל לחנותו היה תלוי שלט: „חייט אוקראיני נוצרי". הוא נימק את ההתנגדות בכך, שאביו של מיכלה היה סוחר: בעל איטליז. לכן הוא פסול להיות חבר בקומסומול.

כשסיפר לי מיכלה על ההתנגדות שמגלה האוקראיני האנטישמי לקבלתו לקומסו־מול, אמרתי לו להביא את רשיון־העבודה של אביו, שהיה חובה על כל בעל־מלאכה. על יסוד הרשיון הזה כתבתי בקשה, בה הדגשתי, שמרדכי חייט, אביו, לא היה סוחר אלא פועל, ושלא היתה לו אפילו מכונה משלו והוא עבד בידיים ממש. בהתחשב בנימוק הזה, ראוי הוא להתקבל כחבר לקומסומול.

הבקשה עברה לרייקום וכעבור ימים אחדים בא שוב סירוב. הנימוק היה, שאביו של מיכלה היה אמנם פועל בשחיטת בהמות, אבל את הבשר הוא מכר. לכן יש לראותו כסוחר, ובנו אינו ראוי להיות חבר במפלגה הקומוניסטית...

אבא היה סוחר

המקרה השני קרה בנער, שביקש ממני לקבלו לעבודה במשרד שלנו. אמרתי לו למלא שאלון ודרך־אגב השגחתי שכיתבתו יפה ונכונה. לשאלתי היכן למד, ענה לי, שבבית־הספר „תרבות" וכי בערבים למד לבד. נתתי לו לפתור שאלה במתימאטיקה והוא פתר אותה מייד. כתבתי על השאלון המלצה לקבלו לעבודה. כשבא הנער למנהל קוזנייצוב כתב הלה בדיו אדומה: לסרב!

אמרתי לו שהסירוב אינו צודק והוספתי:

„חבר קוזנייצוב, אתה יודע היטב, שדורשים מאתנו עבודה. מי שאינו עובד הוא אוייב העם. אנחנו שנינו אחראים לעבודה הנעשית אצלנו, ואתה אולי יותר ממני, משום שאני רק מנהל־חשבונות, ואילו אתה מנהל המשרד. אם מזדמן לנו כבר אדם מוכשר — יש לחטוף אותו בשתי ידיים".

והוא ענה:

„האינך רואה שאביו היה סוחר!"

ואני בשלי:

„אביו אמנם היה סוחר, אבל יחד עם זאת קבצן גדול, והעיקר — אדם ישר. בנו רכש את השכלתו בכוחות עצמו. הוא יכול להועיל לנו מאוד. אני מציע שנקבל אותו לעבודה אצלנו".

קוזנייצוב ענה שאסור לו להעסיק אנשים, שהוריהם היו זעיר־בורגנים. הוא מציע לי להתלונן עליו בפני יו"ר הרייאיספולקום, והוא יחליט בדבר.

פניתי אל הרייאיספולקום ומסרתי לו את כל העניין. הוא הכיר אותי היטב, כי הוא שמינה אותי לתפקידי ברייפרומקומבינאט. גם הוא התנגד לקבל את הנער לעבודה, למרות כשרונו והשכלתו העצמית. הוא הוסיף:

„אתה חיית בפולין, שם חשבו בקטגוריות אחרות מאשר אצלנו ברוסיה. מנהגינו אחרים מאשר אצלכם בפולין. הסוחר — הוא האויב הגדול ביותר של המשטר הסוציא־ליסטי. אנו יכולים להתגונן מפני אויבינו, אבל אין לנו אמצעי מגן מפני הסוחר. אנו מוכרחים להילחם בו כל הזמן. לנין אמר, שיש לנהל מלחמה לחיים ולמוות במסחר. לכן, מי שמתעסק במסחר חייבים להילחם בו עד שיצווה על בניו ובני־בניו לא להתעסק יותר במסחר!"

אוסרים אותי

לבסוף אני רוצה למסור מקרה נוסף, המגלה גם הוא את הנוקשות שבשיטה הנ"ל:

כשנכנסו הרוסים לרוז'ישץ' ב־17 בספטמבר 1939, עצרו אותי והעבירו אותי לבית־הסוהר בלוצק. אחרי חצי שנה שוחררתי, כי לא מצאו אצלי חפצים גנובים... אחרי שחרורי הוחזר לי הפספורט. במשך הזמן נודעה לי סיבת שחרורי:

ב„רייקום" של המפלגה נערכה ישיבה מיוחדת, כדי להחליט מה לעשות בחיים גראבארסקי. היו שטענו, שאני קונטר־רבולוציונר ויש להמשיך להחזיק אותי בבית־הסוהר; היחיד שהגן עלי היה דווקא התובע הממשלתי, שנימק את דבריו בדרך אופיינית:

„איך יכול הוא להיות קונטר־רבולוציונר, בעת שאנו יודעים שהוא פועל טוב ומוכשר. אין זה מתקבל על הדעת, שפועל טוב יהיה קונטר־רבולוציונר..."

על סמך המסקנה ה„הגיונית" הזאת שוחררתי מבית־הסוהר. עוד זמן רב אחר־כך המשיכו לעקוב אחרי. בזמן שתפסתי כבר עמדה חשובה כמנהל־חשבונות ראשי, היו בודקים את הספרים, כדי להיווכח שאין אני מחבל בעבודה. רק אחרי זמן רב הוחזר לי הפספורט שנלקח ממני בבית־הסוהר.

צפורה רוזן (פייגה שר)

כשפרצה המלחמה בספטמבר 1939 חיינו בפחד רב מפני בוא הגרמנים. כשהתקרבה החזית לעיירה, ברחנו לכפר. התחבאנו שתי משפחות אצל איכר בשם קונטראל.

אספה כללית בכנסייה

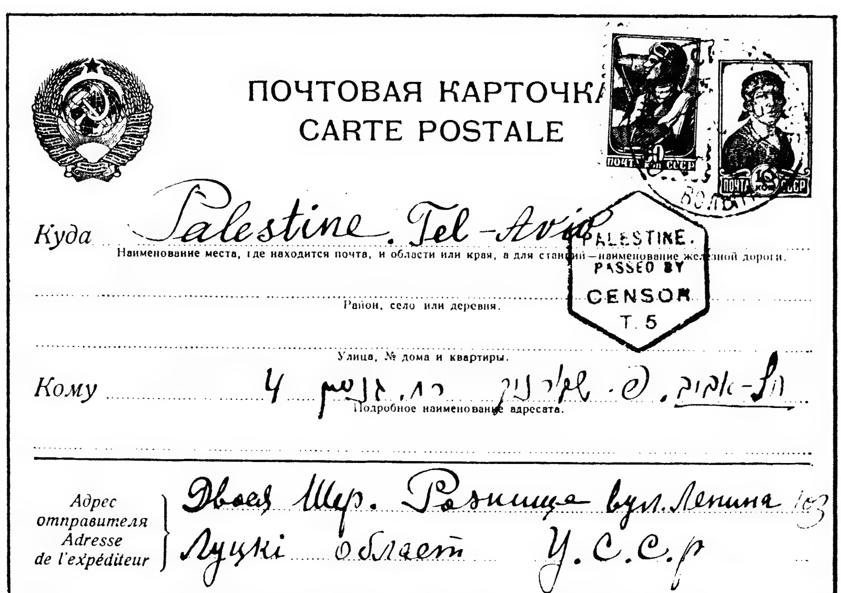
במוצאי־שבת היתה בכפר אסיפה בכנסייה. כשחזר בעל־הבית שלנו מהאסיפה מסר לנו, שמצפים לבוא הגרמנים, וכי אסור להחביא יהודים. אם יימצא איכר המסתיר יהודים ישרפו את ביתו יחד עם בני־ביתו.

„הבשורה" הנוראה הזאת הטילה עלינו פחד גדול. הבטחנו לו לעזוב את הבית בבוקר השכם.

ב־5 לפנות־בוקר, כשהתכוננו לעזוב, נכנס אלינו האיכר ושאל:

„את מי אתם מעדיפים: הגרמנים או הרוסים?"

ענינו, כמובן, שאנו מעדיפים את הרוסים. הוא הושיט לנו את ידו ואמר:

גלויית דואר מן התקופה הסובייטית הראשונה, שהגיעה לישראל לפייבל שקרניק ממשפחתו ברוז'ישץ'.

שלמה שקורניק בחברת חמש בנות־דוד מרוז׳ישץ׳ ומקובל בשנת 1934. שלמה היגר לבראזיל לפני המלחמה, ומת שם בשנת 1963.

„הרוסים כבר הגיעו!"

שמחה גדולה תקפה אותנו, על שניצלנו מן הידיים הרצחניות הגרמניות. בדרך חזרה לעיירה אמר לי בני בן החמש, בהצביעו על השלג שירד:

„את רואה, אמא, מרוב שמחה נעשתה האדמה לבנה..."

הרוסים מכניסים סדרים חדשים

הרוסים הנהיגו, כמובן, סדרים חדשים בעיירה. הסוחרים נאלצו למכור את סחורותיהם שהיו חבויים אצלם. החיים לא היו אמנם כה נוחים, אבל העיקר — חיינו לא היו עוד בסכנה.

בתי־הספר נפתחו ללא דיחוי. בית־הספר „תרבות" הפך לבית־ספר יידישאי. בית־הספר הפולני נעשה בית־ספר אוקראיני. כל המורים המשיכו ללמד גם הלאה. כל מוסדות החינוך עברו לידי הממשלה וכל הילדים חוייבו ללכת לבית־הספר.

משה רבין

מייד אחרי כניסתם לעיירה החלו השליטים הסובייטיים החדשים לחפש אנשים, שהיו ידועים בעת השלטון הפולני כמתנגדי הקומוניזם.

יום אחד קיבלתי הזמנה להתייצב בסל־סובייט. שם קיבל אותי יוסל אקבר. הוא מסר לי מעטפה חתומה ואמר לי לפנות ל־נ.ק.ו.ד. שהיה בביתו של דיאמאנדשטיין. כידוע, טיפל נ. ק. ו. ד. בעניינים פוליטיים, בעת שהמשטרה עסקה בחקירת פושעים פליליים וספקולאנטים. ב־נ.ק.ו.ד. שאלו אותי שאלות בקשר ל„ברית החייל" ודרשו ממני למסור להם שמות מנהיגי הארגון וחבריו. סירבתי למסור שמות. לא עשו לי כלום. כעבור ימים אחדים התחלתי לחשוש, שיאלצו אותי בכוח למסור שמות חברי הארגון. ברחתי ללבוב, שם שהיתי חודשיים. לאחר המלחמה ביקרתי ברוז׳ישץ׳. על הביקור הזה מסרתי במאמר מיוחד בספר זה.

דניאל גולומבקה

כשפרצה המלחמה בספטמבר 1939, הטיל מטוס גרמני פצצה על תחנת הרכבת ברוז׳ישץ׳, שהרסה את הרציף. המקרה הזה הטיל פחד על תושבי העיירה ורבים התפזרו בכפרי הסביבה. אנחנו ברחנו לכפר צ׳ובן והסתתרנו בביתו של איכר. שם פגשנו את חנה מארמור ואת בנה מישקה ויידל. כן היתה שם עוד משפחה יהודית.

הרוסים באים

באמצע הלילה דופקים בדלת ונשמע קול ברוסית:

„הנמצאים כאן יהודים?"

כשענה האיכר בחיוב, אמר הקול האלמוני:

„אתם יכולים לצאת, הרוסים מגיעים — לא הגרמנים!"

כשבאו הטאנקים הרוסיים הראשונים, יצא בנאום תעמולתי פוליטרוק רוסי, ואמר:

„יהודים, אוקראינים — כולם שווים בעינינו. אין כל הבדל ביניהם!"

שמואל־יוסל אקבר קרא בקול:

„יהודים, צריך לרקוד בחוצות!"

לא רחוק ממנו עמדה חנה מארמור, אשה פקחית שמוצאה מרוסיה. היא ענתה:

„יהודים, החליפו עונש מוות במאסר עולם..."

מריקים את החנויות

לא חיפשו במיוחד ציונים לשעבר. ציוו לפתוח את החנויות ולמכור כל מה שנמצא בהן אבל כשראו שהרוסים קונים מכל הבא ליד ומשלמים כל מחיר ברובלים רוסיים—

הבינו, שלכסף הרוסי אין ערך, וכי כדאי להציל את מעט הסחירה שנשארה על המדפים. הפסיקו למכור סחורה תמורת כסף והתפתח סחר־חליפין: הסחורה נמכרה תמורת תוצרת חקלאית שהביאו האיכרים לעיר.

כשאזלה הסחורה בחנויות החלו הרוסים לחפש מחבואי סחורה, ובמיוחד מבריחי בדים. יום אחד הפשיטו ערום את פרץ קאגאן בעת שהיה בתחנת הרכבת, וערכו חיפוש על גופו. נערכה שורה של מאסרים, בעיקר של סוחרים לשעבר. כך נאסרו אהרן וולף טפר, סוחרי סידקית לשעבר, וחיים ומוטל גרינבוים, בעלי חנות הנעליים הגדולה בעיר. העמידו אותם למשפט ונידונו לעשר שנות גלות בסיביר. פחד נפל על תושבי העיירה. כל מי שהיה ברשותו קצת סחורה חיפש דרכים להיפטר ממנה.

קרוביו של וולף טפר עשו מאמצים רבים להמתיק את גזר־דינו. בבית חותנו, לייזר זאגאטובשצ׳יק, התאכסן מפקד המשטרה. שיחדו אותו בזוג מגפיים מעור משובח. וולף ואשתו הוחזרו מסיביר...

דניאל גולומבקה ואשתו.

חוקרים את עברי

בתקופה הפולנית הייתי חבר בית״ר. למרות שהסובייטים לא חיפשו ציונים לשעבר, לא היה זה כמובן ייחוס גדול אצלם. פעם הוזמנתי למשטרה, שהיתה בביתו של חיים גראבארסקי. המפקד רומאניוק פנה אלי:

„אתה חושב, שאין אנחנו יודעים שהיית חבר המפלגה הפאשיסטית־ציונית בית״ר? אבל מה אתה כעת?״

עניתי, שהזמנים נשתנו, ואין אני שייך לשום מפלגה. הוא נתן לי ללכת.

אחרי שהמשטר התייצב קיבלתי תעודת־זהות כבנו של סוחר, ששללה כל אפשרות להשיג עבודה. אבל הודות לכך, שהייתי שחקן כדורגל החליפו לי את התעודה. הייתי ביחסים טובים עם התובע הכללי, מפקד המשטרה והשופטים. הם הזכירו לי לעיתים קרובות את מוצאי הבורגני, אך עשו זאת תוך בדיחות־הדעת.

יום אחד הציע לי מפקד־המשטרה לכתוב את תולדות־חיי — ולהצטרף אליהם. עניתי, שאין אני יכול לעשות זאת. זמן רב לא נתן לי מנוחה וחזר על הצעתו. אולם אני בשלי:

„אינני יכול לכתוב את תולדות חיי...״

נסיון לפעילות ציונית במחתרת

יום אחד החליטו חברים לשעבר של התנועה הציונית לפתוח בפעילות מחתרתית, במטרה לנסוע לווילנה ולחפש שם קשר עם ארץ־ישראל. ראש הקבוצה ומפקדה היה נונק (נח) קרומירס. יום אחד הוא ציווה עלינו:

„חברה, היו מוכנים לדרך: הכינו ילקוטי־גב מלאים לבנים, מזון ועוד חפצים הנחוצים לדרך!״

היינו מוכנים לנסוע. מקום־המיפגש שלנו היה במגרש הכדורגל. שם היינו נפגשים בשעות הלילה.

חיכינו באי־סבלנות לפקודה, שבוששה לבוא. מסתבר שמישקה מארמור חזר בו בינתיים מכל העסק. היה לו מקום־עבודה טוב, וחשש, שבמקרה של כשלון המשימה — יאבד את עולמו.

בצער רב ביטלנו את התוכנית, שכה הרבה תקוות תלינו בה!

בזכות הכדורגל

בעיירה התחילו לארגן את החיים האזרחיים של העיר, ובעיקר בשטח התרבות, הבידור והספורט. הייתי ידוע בעיר כשחקן כדורגל מצטיין בקבוצת בית״ר. בהמלצת יאנקל סמוליאר, שעבד במחלקת־הספורט, הזמינו אותי לשחק בקבוצה המקומית.

בליל־הסדר של שנת 1940 ישבו אצלנו ליד השולחן מפקד המשטרה רומניוק וסגנו היהודי ליסאוואי אנאטולי זאכארוביטש. הייתי בידידות עם כל „גדולי״ העיר בזכות הכדורגל.

פעם נסעה הקבוצה שלנו לתחרות בקיוורץ נגד קבוצת „לוקומוטיב". באותו יום היה לי „יארצייט" לזכר אבי, ונהגתי באותו יום להתפלל בבית־הכנסת ולומר קדיש. המצאתי תירוץ שאני מרגיש לא טוב ולא נסעתי לתחרות זו. קבוצתנו הפסידה 7:0. מפקד המשטרה לא יכול לשאת את החרפה והתייעץ אתי מה לעשות. אמרתי לו שיזמין את הקבוצה חזרה לרוז'ישץ' למשחק. הוא הזמין אותם והמשחק הסתיים ב־8:0 לטובתנו. אני תקעתי 5 שערים... השמחה היתה גדולה ובמסעדה, בבית יאנקלה שוסטער, שתינו עד שעה מאוחרת בלילה.

תודות ליחסים הידידותיים שהיו לי עם כל בעלי התפקידים החשובים, נהניתי מאפשרויות שונות שנזדמנו לי והיתה לנו פרנסה בריווח. הקומוניסטים לשעבר הביטו עלי בתימהון ובקנאה.

מגייסים לצבא

קיבלתי הודעת־גיוס יחד עם צעירים רבים. נכנסתי לפקיד בכיר, שהיה מידידי וסיפרתי לו על כך. הוא בא לרכבת שהיתה צריכה להסיע את המגוייסים, הוציא אותי מתיך כל הקבוצה ואמר: „גולומבקה — דאמאי", כלומר, גולומבקה הביתה.

לאחר זמן קצר נקראתי ל־45 יום ליחידת הקשר שחנתה בלוצק. בא אלי מפקד המשטרה ואמר לי:

„לך, כי זה לטובתך".

מפקד המשטרה ביקר אצלי פעמיים במקום שירותי.

בחיל הקשר הסובייטי

פעם, כשהיינו באימונים בכביש לוצק—רוז'ישץ', עצרה לידינו משאית וירדו ממנו ליבה קלימבורד ומנדל פישמאן (עתה בקנדה). הם ראו אותי בבגדי הצבא ואמרו:

„מדברים שהמלחמה קרובה, בוודאי יגייסו גם אותנו".

המלחמה פרצה כשהייתי ביחידת חיל־הקשר בלוצק. נשלחנו לחזית, אולם העיר הופצצה והחלה נסיגה מבוהלת.

המהומה בפרוץ המלחמה

המפקד של יחידתנו אמר, שכל אחד חופשי להציל את עצמו. הוא עצמו ברח לכיוון רוסיה. אני ישלמה שמויש ז"ל (נפטר בישראל) החלטנו לא לשוב לרוז'ישץ', כי מוטב לנו, כיהודים, לברוח לרוסיה. החיילים האוקראינים, שהיו ביחידה, התפזרו וחזרו בשמחה לבתיהם.

באנו לרובנה, אך גם היא הופצצה. עלינו על משאית והגענו לקוריץ. מכיוון שלא היו לנו תעודות רצו לשלחנו בחזרה. לא נתנו לנו לעבור את גבול פולין—ברית־המועצות לשעבר.

אני ושמויש נכנסנו לשדה ובתוך התבואה התגלגלנו, בלי להרים ראש, כשני קילומטרים עד מעבר לגבול. קמנו ולא ידענו מה לעשות. פתאום עברה מכונית ובה קצין מהגדוד שלנו בלוצק. אמרנו לו, שהמפקד עזב אותנו. הוא לקח אותנו עד נובוגרוד־ווֹלינסק. שם נכנסנו אל קצין העיר, אשר החזיר אותנו לגדוד, שהיה אז ביערות קוסטופול. עם הגדוד הלכנו, בעקבות הנסיגה הרוסית, עד יערות קורוסטין.

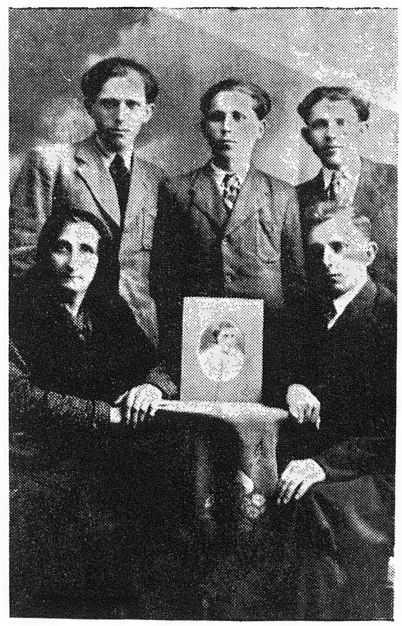
גורלם של ה„זאפאדניקים"

יום אחד קרא לכל ה„זאפאדניקים" (תושבי מערב רוסיה, השטחים שסופחו מפולין בהסכם מולוטוב—ריבנטרופ) להתאסף לשמוע פקודה שהגיעה מסטאלין.

כה אמרה הפקודה:

„היות וה„זאפאדניקים" זורקים את הנשק ובורחים אל הגרמנים, לכן אין לנו עוד אמון בהם. החלטנו להוציא אותם מהחזית ולשלחם למחנות עבודה בעורף".

(האמת היא, שהיו אלה האוקראינים הלאומניים, שעברו אל הגרמנים, אשר הבטיחו להם עצמאות).

משפחת קסל, ששלושת בניה נהרגו כחיילים בצבא הסובייטי.

אחרי השמעת הפקודה לקחו מאתנו את הרובים, נתנו לשנינו ספל אחד והיחס אלינו השתנה מיד לרעה, כיחס אל שבויים.

נשלחנו לקורוסטין. שם אספו על מגרש עצום יהודים ופולנים רבים משטחי פולין לשעבר. הרכיבו מהם גדודי־עבודה ושלחו אותם למקומות שונים. אני ושמויש נשלחנו לסאראטוב הרחוקה. הגענו לשם לאחר כמה ימי נסיעה.

כאן עבדנו קשה מאוד בחפירת חפירות. ניתן לנו אוכל רע והיינו רעבים. הרשל כץ (אחיו של בנימין) מת ברעב. שמויש קיבל שבר מרוב עבודה. כשהתחילו הגרמנים להפציץ את סאראטוב, שלחו אותנו לאומסק שבסיביר. הרכבת לשם נסעה חודש שלם. כאן עבדנו, בתנאי רעב ולכלוך, בבניין בתי־חרושת לנשק.

אני ברוז'ישץ'

כשהרוסים התחילו להתקדם וכבשו את קיוב ולוצק, ביקשתי שישלחו אותי לדונבאס. בקשתי נתקבלה. לאחר תקופה של עבודה בדונבאס ביקשתי חופשה לחודש ימים לנסוע הביתה לרוז'ישץ'.

בתחנת הרכבת בקיוב פגשתי את משה וידרה. הגענו יחד לרוז'ישץ', שם היתה כבר ליפשה (קאמין), אשתו וגם שיקה אחיו.

למחרת הגיעו יוסקה ואלד, שלמה בייטש, משה אוליאניקר, אייזיק פליישר, גיטל ונוימה שקורניק, טשארנה, שיקה דולגופוליוק ובתו אסתר, פייגע ורחל שר, חיים נאטשיטש ז"ל, טייבל בעקער, בתה ובנה.

בסיכון רב סידרתי לי תעודה על שם אזרח פולני לשעבר, שהותר לו לשוב לפולין. כך עברתי את הגבול החדש של פולין תוך סיכון עצמי והגעתי לחלם.

כאן נערך גיוס לצבא העממי של פולין, ילידי 1911 והלאה. עשיתי לי תעודה על שמי הנכון, אבל את שנת הלידה שיניתי ל־1905...

לודז' — ברלין — ישראל

עם שחרור וארשה עברנו ללודז'. כאן שהיתי עד 1946, כאן גם נשאתי את אשתי. באתי בקשר עם פעילי הבריחה של בית"ר ועברתי לברלין. כאן הייתי במחנה פליטים של אונרר"א עד 1949. בשנה ההיא עליתי ארצה באנייה „נגבה".

משה גראבארסקי, אשתו ומירה'לע שאַמעס, על רקע לוח־הזכרון בבית־רוז'ישץ'.

משה גראבארסקי

כשפרצה מלחמת העולם השנייה בספטמבר 1939 החל חלק מן הנוער בעיירה שלנו ללכת למזרח, בכיוון הגבול הסובייטי. חלק ברח לכפרים, מפחד הפצצת העיירה על ידי הגרמנים. אני הצטרפתי לאלה שיצאו לכפר, משום שהייתי בעל משפחה ולא רציתי להפקיר את יקירי לגורלם.

אחרי שהייה של מספר ימים אצל משפחת איכרים הודיע לי בעל־הבית, שאין הוא יכול להחזיק אותנו יותר, משום שמצפים כל יום לבוא הגרמנים. באסיפה בכפר הכריזו שכל מי שמסתיר יהודים בביתו, צפוי לו ולבני־ביתו עונש מוות.

שמחה גדולה

היינו מיואשים ולא ידענו לאן לפנות. כשהתכוננו לעזוב את הכפר שמענו פתאום את הבשורה המשמחת שמארשאל טימושנקו ציווה על צבאו לעבור את הגבול הרוסי־פולני ולהתקרב לאיזור שלנו. השתוללנו מרוב שמחה וחזרנו לרוז'ישץ'.

בעיירה שררה שמחה גדולה. מייד נוצר סל־סובט, מין מועצה מקומית. בראשה עמד קומוניסט פולני מוורשה, דומב. למועצה נכנסו גם מוטל ורבה, גרישה ומיטשיק. בימים הראשונים שרר אי־סדר בעיירה. הפולנים, שלא רצו להשלים עם המחשבה, שהקיץ הקץ על השלטון הפולני, לא רצו להכיר במועצה זאת.

הקרבן היהודי הראשון

בליל יום־כיפור, בעת שהיהודים עזבו את בית־הכנסת אחרי תפילת „כל־נדרי", פרץ קרב־יריות בין השלטון החדש ובין שרידי הצבא הפולני. מחילופי יריות אלו נהרגה אשו של יחיאל השוחט, שהלכה מתפילת „כל־נדרי". טאנקים סובייטיים נכנסו לעיר והסתערו על החיילים הפולנים, שהתרכזו בה, פרקו את נשקם והחזירו את הסדר בעיירה.

בין הרוסים שבאו לעיר נמצא גם דוד וידרה. הפולנים הכירו אותו, לכדו אותו בערמה, הרביצו בו מכות נאמנות ושיברו את שתי ידיו.

אחר זמן־מה הגיע מרוסיה קוזנייצוב, איש המינהל הראשון שבא להכניס סדר בעיירה. אחריו באו עוד אנשי־מינהל רוסיים, שלקחו לידיהם את ענייני העיירה.

אינני יכול לומר, שהסובייטים רדפו במיוחד את היהודים; היהודים תמכו במשטר החדש ולא היה יסוד לרדוף אותם. אך מן הציונים לשעבר אסרו את דיאמאנדשטיין. הוא שוחרר אחר־כך בתנאי שיעזוב את רוז'ישץ'. הוא עבר לקולק.

אני מגוייס לפלוגות העבודה

במאי 1941 גייסו חלק מן הנוער היהודי לפלוגות עבודה. צבי אורן (הנמצא אתנו כאן), אותי ועוד צעירים גויסו ל־90 יום. העבודה בפלוגות היתה קשה מאוד: בנינו שדות־תעופה לא הרחק מרוז'ישץ'. אחרי 7 שבועות עבודה, ב־22 ביוני, ראינו מטוס גרמני נופל. לא הבינונו פשר הדבר. מייד אחר־כך ראינו צנחנים גרמנים צונחים מן המטוס, שנפגע מיריות הרוסים. לא נתנו לנו להתקרב אליהם. מן האיכרים שבכפר הסמוך נודע לנו, שזה מטוס גרמני, שנורה על ידי הרוסים.

ב־9 בבוקר, בשעת ארוחת־הבוקר, הודיע הראדיו, שגרמניה, רומניה ואיטליה הכריזו מלחמה על ברית המועצות.

יעקב פלאש ואשתו על רקע לוח־הזכרון לקהילת רוז'ישץ' שעל הר־ציון.

יעקב פלאש

בתקופה שבין פרוץ מלחמת העולם השניה ב־1 בספטמבר 1939 ועד כניסת הרוסים ב־17 בספטמבר, היתה תקופה קשה מאוד לתושבים היהודים של רוז'ישץ'. ראינו אלפי פליטים שברחו מפולין המערבית ונהרו בכיוון מזרח. אלה היו בעיקר יהודים, אך לא היו חסרים ביניהם פולנים. מחנות פליטים אלה עברו את העיירה שלנו, וכולנו הרגשנו שהאדמה בוערת מתחת רגלינו.

על הגבול הרוסי

גם מעיירתנו התחילה הריצה לגבול הרוסי. בהגיעם לגבול ישבו וחיכו להזדמנות לעבור לצד הסובייטי. חלק גדול של הנוער שנהר לגבול היו קומוניסטים, אך היו ביניהם גם שהתנגדו לקומוניסטים, ואני הייתי אחד מהם.

ב־16 בספטמבר מסר מישהו, ששמע בראדיו, שהרוסים יעברו בלילה את הגבול הפולני. בלילה אושרה השמועה. למחרת היה כבר הצבא הרוסי ברוז'ישץ'.

האכזבה אחרי השמחה

השמחה בעיירה היתה גדולה מאוד. בבת־אחת נשתחררו היהודים מן המועקה והפחד, שבהם חיו מאז פרוץ המלחמה. לא היו להם אשליות לגבי הגורל המר, הצפוי להם במקרה של כיבוש גרמני. כל היהודים, בלי יוצא מן הכלל, התייחסו בידידות לצבא הרוסי שנכנס לעיירה.

כפי שכבר הזכרנו, שותקו החיים הציבוריים בעיירה, אבל פרט לפעילותה של המפלגה הקומוניסטית. הנוער הקומוניסטי היה מאושר מן השינוי הפתאומי שחל בחייהם. חלק מהם, שנרדפו על־ידי המשטר הפולני ונאלצו לברוח מבתיהם — חזרו לעיירה. ביניהם היו וידרה, גורן ואברהם קסל. הם נעשו מנהלי מוסדות חשובים, כמו הבאנק וטחנת־הקמח.

כעבור חצי שנה החל תהליך ההתפכחות אצל יהודי העיירה ואצל הנוער הקומוניסטי. הגיעו פקידים מרוסיה, שהרחיקו את הבחורים הנ"ל, קומוניסטים נאמנים, מעמדותיהם. מקומותיהם נתפסו על ידי אנשים, שהיו רגילים לקחת שוחד ולנצל את מעמדם לטובתם הפרטית. הקומוניסטים היהודים התאכזבו חיש מהר. אברהם קסל אמר לי פעם:

„כן, היה לי חלום יפה שנגוז חיש מהר — נגמר בלא כלום!..."

הפעילות הציבורית והתרבותית של העיירה שותקה לחלוטין. הפעילות הקומוניסטית המוגברת לא יכלה למלא את מקומם של החיים הציבוריים התוססים שלפני המלחמה.

תופעה אחרת, שעשתה רושם קשה על הקומוניסטים בעיירה, היתה בעיית הפליטים היהודים, שלא רצו לאמץ לעצמם את האזרחות הסובייטית: הם קיוו לחזור ביום מן הימים לבתיהם ולמשפחותיהם בפולין. הסובייטים הגיבו באמצעים אכזריים: אסרו אלפי פליטים, שנגררו בלילה ממיטותיהם וממקומות־מסתור שונים, וגירשום לסיביר. דרך העיירה שלנו עברו רכבות רבות מלאות פליטים, בדרכם לסיביר. הם נשמרו על־ידי אלפי אנשי נ. ק. וו. ד. שנעזרו בכלבים מאומנים למטרה זו.

כל זה עשה רושם קשה על הכול, ובעיקר על הקומוניסטים היהודים, שהיו מאוכזבים מאוד לראות את הפרצוף האמיתי, האכזרי, של הקומוניזם.

חנה לויטין.

חנה לויטין

אחרי כניסת הסובייטים לעיירה בשנת 1939 עברה תקופה מסויימת עד שהתחילו לפעול כל מוסדות השלטון. נפתחו מחדש בתי־הספר. בבית־הספר היידישאי נפתחו הכיתות הנמוכות ואילו התלמידים של הכיתות הגבוהות למדו בלוצק. כל יום יצאו אוטובוסים עם נערים ונערות לגימנאסיה בלוצק. אחר־כך נפתחו בעיירה כיתות־המשך בבית הספר האוקראיני (לפני־כן — „בית הספר הפובשכני").

המורים באו בחלקם מבית־הספר „תרבות" ובחלקם מבין הפליטים שברחו מפולין. בהמשך הזמן הצטרפו גם מורים שבאו מברית־המועצות. מבין המורים אני זוכרת רק את רבין, שאחיו חי בארץ. המנהל הראשון של בית־הספר היה קומוניסט מבין הפליטים.

לימודים לכל דכפין

בבית־הספר היה חוג דראמאטי, שהציג את המחזה העממי „הרשלה מאוסטרופולי". הנוער בגילי ראה את עצמו מאושר, כי בימי הפולנים לא ניתן היה לצעיר יהודי להמשיך את לימודיו אחרי סיימו בית־הספר העממי בעיירה, ורק יחידי סגולה, שידם השיגה לכך, המשיכו לימודיהם בבית־הספר התיכון שבעיר המחוז. עתה נפתחו פתאום שערי בית־הספר לכל דיכפין. גם החיים בבית הספר היו תוססים.

קומוניסט הדואג לתרבות יהודית

אחרי זמן הגיע מברית־המועצות מנהל חדש, יהודי יקר. הוא עמד על כך, שבית־הספר היידישאי לא ייהפך לבית־ספר רוסי. הוא נאבק עם ההורים, שרצו לתת לילדיהם השכלה רוסית, כדי שיוכלו להמשיך לימודיהם בבית־ספר גבוה רוסי, שם דרשו ידיעה נרחבת בשפה הרוסית. הוא התחנן בפניהם לא לוותר על שפת יידיש, כי בלי זה לא יהיו חיים יהודיים. מייד חל שינוי בכתיב היידי והוכנס הכתיב המוסקבאי של „עמעס". ספרי־לימוד ביידיש לא היו והיינו נאלצים להעתיק את השיעורים מפי המורים וללמוד מן ההעתקים.

מצב זה נמשך עד פרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה בשנת 1941. לצערנו, מעטים היו בני־הנוער היהודי שעזבו את העיירה עם פרוץ המלחמה; הרוב נשאר במקום וגורלם המר ידוע היטב.

אנחנו בורחים מזרחה

אנחנו, שהיינו חברות הקומסומול ופחדנו מפני הגרמנים יותר מכולם, החלטנו לברוח. אתי היו גם מאריאסיה טויבר ושיקע דיכטר. בדרך הצטרפו עוד בני נוער. יש לציין,

שביום פרוץ המלחמה נדרשו בני הנוער על־ידי השלטונות לעבור לרוסיה, אך הסביבה היתה כבר מנותקת והשתררה פאניקה נוראה. השליטים לא הצליחו אפילו להשמיד את המיסמכים: הם השאירו הכל וברחו כל עוד נפשם בם.

למחרת פרוץ המלחמה הביאו השלטונות רכבת לצרכי פינוי. רק נשי הפקידים וילדיהם הורשו להיכנס לרכבת, ואילו היהודים שהצליחו לחדור לקרונות הרכבת הורדו בכוח. אני עמדתי והסתכלתי במחזה המביש הזה.

ברחנו, כפי שמסרתי כבר, קבוצה של בני־נוער בגילי. בדרך נפגשנו עם פקידי ממשלה מן העיירה, שלקחו אותנו תחת חסותם, ואף נתנו לנו ליווי — שומר עם רובה. יש לציין, שכל הדרך הרגשנו את השנאה העצומה מצדם אלינו. היתה לנו עגלה, אך על־פי־רוב הלכנו ברגל. היינו כבר קבוצת של 15 איש — כולנו יהודים. עברנו עיירות וכפרים אוקראיניים ופחדנו מאוד מפני הלאומנים האנטישמיים, שהצטיינו באכזריותם כלפי היהודים. למרבה מזלנו לא נתקלנו בהם. אנשי השלטון המקומי שהיו אתנו פחדו להתקרב לגבול רוסיה־פולין הישן; הם חששו שיאשימו אותם בבגידה בגלל בריחתם המבוהלת ואי־השמדת המיסמכים שהשאירו מאחוריהם. למעשה, הם צירפו אותנו אליהם בתקווה, שהודות לנו יזכו ליחס טוב יותר בהגיעם לתוך גבולות רוסיה שמלפני 1939.

עוברים את הגבול הישן

לאורך כל הדרך היו הפצצות מאווירונים גרמניים. אלפי אנשים נהרו לעבר הגבול כדי להציל עצמם מציפרני הנאצים המתקרבים. כשהתקרבנו לגבול נפרדו מאתנו אנשי השלטון המקומי והזהירו אותנו לא להמשיך בדרכנו לתוך רוסיה, כדי שלא נפריע להם בכך. אנחנו שידענו כבר את יחסם העויין אלינו לא שמענו בקולם ומתוך אין־ברירה המשכנו בדרכנו. הורשינו לעבור את הגבול הישן, אך לא נתנו לנו להיכנס לעיירה הורודישצ׳ה — אחת מעיירות הגבול. המשכנו ללכת עד שהגענו לנובוגרוד־ווֹלינסק, כשאנו צועדים ליד העגלה והסוס שלנו. משם המשכנו לז׳יטומיר והחלטנו לנוח קצת מן הדרך הארוכה. אך כשראינו את החורבן שנגרם מן ההפצצות בעיר — המשכנו בדרך, ללא הבדל לאן נגיע. מצאנו מקום ברכבת והגענו למחוז סטאלינגראד.

בקולחוז

כאן חילקו אותנו בין הקולחוזים, ששמחו על כוח העבודה שנוסף להם. בקולחוז תפסנו את מקום הגברים שגוייסו לצבא האדום. תוך כדי העבודה שמענו את בשורות־האיוב מן החזית ועל הנסיגה הבלתי־פוסקת של הצבא הסובייטי. אנשי הקולחוז היו קוזאקים, שהיו חופשיים מרגשי האנטישמיות; יחסם אלינו היה טוב ובכלל לא היה להם מושג יה׳ודי מהו.

כששאלו אותנו על חיינו בפולין לא רצינו לספר שחיינו היו טובים ושקטים. סיפרנו, שבפולין היו חיים קשים, שרר חוסר עבודה חמור וכי לא היה מה לאכול. סיפרנו על שכרו הזעום של הפועל, שלא איפשר לו אפילו קיום בצמצום. כפי שהתרשמתי לא האמינו לדיבורים שלנו והרגישו שאנו משקרים.

אחרי זמן קצר החלטנו, שאין טעם להישאר כאן ויש לצאת לדרך. אבל לא יכולנו לקבל רשיון־יציאה. החלטנו להסתלק בחשאי. אספנו מזון וייבשנו לחם לצנימים ובסתר הלילה עזבנו את המקום. רצינו להגיע לסאמארקאנד, אוזבקיסטאן, וקיווינו שנוכל שם להתקרב לגבולות ברית המועצות עם העולם הגדול.

אנטישמיות

בדרך הרגשנו את האנטישמיות שהיתה נפוצה בתוך האוכלוסיה המקומית. מבטי השנאה היו מופנים במיוחד לעבר הגברים שבינינו, על שלא גויסו לצבא, בעוד שהרוסים חייבים להילחם בחזית. לא אבולנו לספר להם, שלא רצו לגייס את הגברים שלנו, מפני שלא התייחסו אלינו באמון. הם רק גויסו לעבודה בעורף: ביערות ובבתי החרושת הגדולים.

אני מגיעה לטהראן

הצלחתי להגיע לטהראן, הודות הדוד וידרה, שהיה חייל בצבא אנדרס והוא צירף אותי באופן פיקטיבי למשפחתו. עמי היו גם יפה וידרה ומאריאסה טויבר.

בטהראן התארגן בית־יתומים מפליטי פולין ורוסיה. שם נודע לי שקיים מוסד בשם הסוכנות היהודית, המעלה קבוצות נוער לארץ־ישראל. בהגיענו לטהראן לא חשבנו לנסוע לארץ־ישראל, אלא לדרום־אפריקה, אבל כששמענו שיש אפשרות לנסוע לארץ־ישראל, העדפנו, כמובן, את העליה ארצה.

בתקופה ההיא היו בטהראן כ־700 ילדים ובני־נוער. חיכינו כחצי שנה, עד ששליחי הסוכנות אירגנו את העליה שלנו לארץ.

משה גלר

מיד עם פרוץ מלחמת גרמניה־פולין בשנת 1939 התפורר לחלוטין השלטון הפולני ברוז'ישץ'. בעיירה נשארה רק המשטרה הפולנית, ששמרה על הסדר. אחרי ימים אחדים של בהלה שמענו בראדיו הסובייטי, שהצבא האדום יעבור את הגבול ב־17 בספטמבר. למחרת נכנס מיצ'יק למשטרה והודיע למפקד, שהוא וחברו לוקחים על עצמם את השמירה על הסדר בעיירה עד לכניסת הסובייטים. המשטרה לא התנגדה, אך הציעה להם להצטרף אליה ולפעול יחד.

מפקד המשטרה בורח

מיצ'יק היה ממשפחה קומוניסטית. כל ארבעת הבנים היו קומוניסטים. הפעיל ביניהם, גרישא, ישב שנים רבות בבית־הסוהר בעד פעילותו הקומוניסטית. שניים אחרים מבין האחים היו אף הם פעילים במפלגה והיו ידועים כאוהדי יהודים. מיצ'יק היה גאה מאוד בעבודתו במשטרה.

למחרת אמר לו מפקד המשטרה, שהוא הולך לבדוק את פסי־הרכבת, אם לא נפגעו מהפצצות הגרמנים. הוא לקח אתו צעיר אוקראיני. אחרי שעבר קילומטרים אחדים, כשהוא בודק את פסי־הרכבת, הוא אמר למלווֹ:

„אני נפרד ממך ולא אמשיך עוד בדרכי. אין לי מה לעשות עוד במשטרה".

הוא הוריד את המדים ונעלם בלבוש אזרחי.

המשטר החדש

עם כניסתם החלו הסובייטים להכניס סדר בעיירה. החנוונים לא רצו לפתוח את החנויות ולמכור סחורתם, בלי לדעת מה יביא אתו יום המחר, ואם ישיגו מיצרכים אחרים במקום אלה שימכרו. התארגנו קואופרטיבים למלאכה ולמסחר. התחילו להגיע הפקידים הראשונים, שגוייסו מתוך הצבא, כדי לארגן את השלטון המקומי, עד שהסובייטים יתבססו במקום.

יצאה פקודה, המחייבת את הבאנקים לקבל את הזלוטי הפולני בערך של הרובל הרוסי. את הכסף הפולני קיבל השלטון תמורת מסים. במשך זמן קצר נעלם כסף זה מן המחזור, והמטבע החוקי היחיד נשאר הרובל הרוסי.

מצב זה נמשך עד 7 בינואר 1940. ביום הזה הופיעו אנשי מינהל סובייטיים, שלקחו לידם את ניהול המוסדות הממשלתיים והעירוניים. בתי־המסחר הפרטיים חוסלו ואת מנהליהם הרחיקו מעמדותיהם. את מנדל חכמאן, מנהל האפרוביזאציה (אספקה) שחררו מתפקידו, למרות שהוכיח כשרון רב בניהול ענייני האספקה בעיר. הוא היה יליד רוז'ישץ' והיה ידוע כאיש המסור לתפקידו. הוא הופקד על איזו משרה קטנה.

רחל בורושק

לרוז'ישץ' הגיעה רחל בורושק, שהיתה קומוניסטית פעילה וידועה מאוד בפולין. היא ישבה שנים רבות בבית־הסוהר. היא היתה ציר האסיפה המכוננת בלבוב, שהיה הפרלמנט במערב־אוקראינה, בו נתקבלה ההחלטה להצטרף לברית־המועצות. נדמה לי, שהיא היתה

גם חברה בוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הפולנית. לרוז׳ישץ׳ היא הגיעה מבית־הסוהר הידוע לנשים בפורדון שליד דאנציג. היא הלכה ברגל 800 קילומטרים עד שהגיעה לעיירה.

אכזבת הקומוניסטים

בבואה לרוז׳ישץ׳ קיבלה משרה קטנה כמזכירה במחלקת החינוך במשכורת של 200 רובל לחודש. אני עבדתי באוצר והייתי קשור עם כל מוסדות השלטון. פעם שמעתי אותה אומרת: „א שיינעם פנים האָבן די גראָבע יונגעון״ (צורה יפה יש לבורים אלה!). היא התכוונה, כמובן, לסובייטים, אנשי המינהל.

כשהיא נאסרה לפני שנים על־ידי הפולנים, והיא עודנה בחורה צעירה, בא אלי אברהם קסל כשבידו חבילת ניירות ואמר:

„זהו חומר חשוב מאוד שהיה בידי רחל בורושק. אסור שחומר זה יימצא אצל האנשים שלנו. המקום הבטוח ביותר לחומר הזה הוא אצלך; כאן לא יחפשו!״. אחרי המלים האלו הוא מסר לי את החבילה, שהכילה רשימות וחוברות, בהן רשמה רחל פרטים חשובים מחיי המפלגה.

החיים היהודיים

בהתחלה לא הרגישו ביותר בידו של המשטר החדש; כל מי שרצה נתקבל לעבודה בלי שבדקו את עברו; יש לדעת, שלכל צעירי העיירה היה עבר ציוני.

בתקופה ההיא עוד התנהלו החיים הציבוריים היהודיים כמו בזמן השלטון הפולני. בתי־הכנסת היו מלאים מתפללים. אני אמרתי אז „קדיש״ שנה שלמה. התפללתי בבוקר ובערב בבית־הכנסת, אבל ביום־הכיפורים לא הלכתי להתפלל. מעניינת העובדה: במשרד שלי היו עוד יהודים מקומיים. אחרי גמר העבודה ב־4 אחרי־הצהריים הלכנו לבית־הכנסת להתפלל תפילת מנחה.

אצלנו עבד מבקר (רביזור) יהודי, שבא מאודיסה. השגחתי שביום־הכיפורים נעדר מן העבודה; אחר כך נתברר שהוא צם באותו יום. כעבור זמן נאסר על־ידי הסובייטים, על שהתחזה כחבר המפלגה, בעת שלא היה כזה.

חיסול הפעילות הציונית

בית־הספר „תרבות״ נהפך לבית־ספר יידישאי. למדו בו רק ילדים יהודים. בין המורים היה אחד רבינוביץ, שהיה בעבר מורה ב„תרבות״. רבים הסתגלו למשטר החדש והתחילו לראות את הצד החיובי של החינוך הסובייטי. אברהם גלר, שהיה בזמנו יו״ר „תרבות״, וכן עסקנים אחרים, כאבו מאוד את דבר חיסול בית־הספר העברי והפעילות הציונית, אך הם נאלצו לשתוק. כל הארגונים הציוניים חוסלו ולא הורשתה שום פעילות ציונית. גם בין חברי הארגונים האלה השתדלו לא להזכיר את עברם הציוני. אמנם, קיבלנו מכתבים מארץ־ישראל ושלחנו לשם מכתבים — אבל לא יותר מכך.

לא היה עוד „האנטווערקער פאריין״ ו„סוחרים פאריין״, כאילו לא היו קיימים מעולם. כך נמשך המצב בכל תקופת השלטון הסובייטי, עד פרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה בשנת 1941.

הבריחה מזרחה

כשפרצה המלחמה השתררה בהלה ואיש לא ידע מה לעשות. ביום השלישי לפרוץ המלחמה אמרו, שצריך לברוח. התארגנה קבוצה קטנה ממשפחתי ומשפחת יעקב ברונשטיין, במטרה לברוח מזרחה. במשרד נתנו לנו סוס ועגלה, ובעזרתם הגענו עד לסופיובקה (טרוכימברוד). כאן חלו הפרעות רציניות: הסוס לא רצה להמשיך והילדים חלו. היינו אובדי עצות ולא ידענו מה לעשות.

הנשים החליטו, שעל הגברים להמשיך בדרך, כי הסכנה הצפוייה להם גדולה יותר.

„מה יעשו לנו ולילדים?״ — טענו הנשים בתמימותם הרבה. — „המשיכו בדרככם ואנחנו נחזור״.

לא כולם הסכימו לכך. היו שהתלבטו קשות. אך בסופו של דבר החליטו הגברים להמשיך בדרכם ואילו הנשים והילדים הותזרו לעיירה. המשכנו ברגל. בדרך פגשנו את כל האדמיניסטראציה הסובייטית מלוצק. אלי וליעקב ברונשטיין הצטרפו חיים גראבארסקי, אֶטל דבורצקה והלוצקאים דרוטמאן ומוטי אוקס. האחרון היה לפני המלחמה קומוניסט פעיל וישב שנים רבות בבתי־סוהר פולניים. אחרי המלחמה היה חבר הוועד המרכזי. הוא הודח בעת הטיהור הגדול של יהודים מן העמדות הגבוהות במפלגה ובמדינה, עוד לפני הדחת גומולקה.

אמרו לנו, שהגרמנים נמצאים ליד רובנה. החלטנו להתרחק מהם ככל האפשר. הלכנו בדרך לקוסטופול. היה לנו רק כסף רוסי, והאיכרים לא רצו למכור לנו מזון תמורת כסף זה. רעבנו בדרך ואחרי שליש ימי הליכה חלינו מרוב חולשה.

בהגיענו לקוסטופול ראינו את הצבא הסובייטי נסוג. הרמנו את היד וביקשנו שיקחו אתם את יעקב ברונשטיין, שלא היה עוד מסוגל להמשיך ללכת. גוי אחד הסכים להסיע אותנו כ־10 ק״מ תמורת 50 רובל. אחרי קילומטר אחד של נסיעה דרש מאתנו עוד מאה רובל, ואח״כ — עוד 150 רובל. נתנו לו את הסכום שדרש והסיע אותנו עוד כ־7 ק״מ.

הגענו ליער ושוב פגשנו קבוצה מלוצק. עמדנו בלי לדעת מה לעשות הלאה. היום החשיך ואימת הגרמנים המתקרבים נפלה עלינו. החלטנו להסתלק ויהי מה. כך הגענו לנובוגורוד־וולינסק. שכבנו לישון בבנין של בית־הספר, ששימש מקום מקלט לאלפי פליטים. כל הלילה שמענו יריות בלי לדעת מי היורים. הודיעו לנו שב־4 לפנות־בוקר תצא רכבת למזרח. הגענו לתחנה ובאמת חיכתה לנו רכבת. נכנסנו לקרונות. ב־8 בבוקר היתה התקפה אווירית. למזלנו לא הפציצו את הרכבת.

הבהלה בקיוב

הגענו לקיוב. שם לא הורגשה כמעט המלחמה. פגשנו בבן־עיר שלנו, יעקב ויינשטיין, שסיפר לנו, שאשתו נאסרה משום ששכחה לכבות את האור. דירתו מורכבת מחדרון קטן מעין פרוזדור, ולא היה שם מקום בשבילנו, אך הוא דאג למקום־לינה בשבילנו. לדעתו נצטרך להסתדר איכשהו בעבודה עד יעבור זעם.

למחרת באתי למיניסטריון הכספים („נרקום־פין") שעבדתי בו ברוז׳ישץ׳. הבטיחו לי מכתבי־הפנייה למקומות עבודה. סידרו לנו תעודות ואישורים על מקומות עבודה שעבדנו בהם. למחרת הודיעו לנו, שאין הם נותנים הפניות ועלינו להסתלק מהמקום. כשיצאנו החוצה ראינו את הבהלה השוררת במקום: מכוניות מתרוצצות בכל הכיוונים, כשהן מלאות חיילים ואזרחים, המנסים לברוח מן העיר. גם ברונשטיין אמר לנו, שהמצב לא־טוב ויש לברוח.

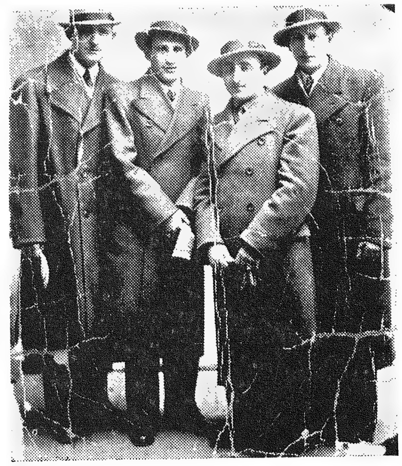
מעניין, כשבאנו לקיוב שמענו ב־3 ביולי את הנאום המפורסם של סטאלין. אז אמר ויינשטיין, קומוניסט ותיק שברח מרוז׳ישץ׳ בשנת 1920 לרוסיה: „שמע איך המלך שלנו נואם!"

ובכן, שוב צריך לברוח. על הרכבת אי־אפשר לעלות. נפגשנו על שפת הדנייפר, בתקווה שנמצא ספינה שנוכל להפליג בה. שכבנו שם 3 ימים, כשבסביבה הקרובה מפציצים מטוסים גרמניים בתים ואנשים. רק אחרי שלושה ימים הצלחנו להסתנן לספינה, ונאבקנו קשות כדי שלא יזרקו אותנו ממנה. פגשנו שם את המורה ספקטור, אשתו ובנם. בספינה היו אישים חשובים וקצינים גבוהים של נ. ק. וו. ד. הגענו לדנייפרו־פטרובסק. כאן התחילו הקצינים להציק לנו ואיימו לאסור אותנו. הם עשו זאת, משום שראינו איך הם בורחים בבהלה מן החזית. בדניפרופטרובסק התברר שאנו כאן קרובים יותר לצבאות הגרמנים מאשר היינו בקיוב. התפרצנו בכוח לרכבת שעמדה על הרציף, ומישהו השליך לתוך הקרון כרטיסים בשבילנו, כדי שלא יזרקו אותנו מן הרכבת.

תלאות ונדודים

אחרי כמה ימי נסיעה הגענו לרוסטוב. בדרך הודיע לנו הכרטיסן, שעלינו להתייצב בתחנת הרכבת אצל מפקד נ. ק. וו. ד. שם חקרו אותנו ובדקו את התעודות והאישורים

צעירים ברוז׳ישץ׳ בתקופה הסובייטית: קרופניק, גארפינקל, קאץ ורויטר.

שלנו. הגישו לנו שאלונים בהם היה עלינו לציין, היכן עבדנו בזמן הפולנים ובתקופת הסובייטים. החוקר שאל אותנו, כמה רחוקה העיירה שלנו מפרספה; היתה זו עיירה קטנה במרחק 13 ק״מ מרוז׳ישץ׳. כשענינו לו אמר: „אם כך, הרי זה בסדר״. התברר, שהחוקר ברח לפני שנים רבות מן העיירה הזו. הוא פקד לתת לנו ארוחת־צהריים, אך אחרי האכילה לא הרשו לנו לצאת. הסתננו דרך הגדר והגענו העירה. באנו לאחיו של אוקס, מהנדס. הוא אמר, שנוכל להישאר אצלו רק יום־יומיים. החיים במקום הזה יקרים מאוד. הוא יעץ לנו, לנסוע לקאווקאז, שם האקלים חם יותר וגם מתאים יותר ללבוש הדל שלנו. שם גם קל יותר להסתדר.

מצאנו את העיר טובה בשבילנו, כי לא היו בה פליטים, ואפשר להסתדר בעבודה. פנינו לאובל־פין־אוטדל כשאני וברונשטיין מציגים את עצמנו כפקידי האוצר בעירנו. קיבלו אותנו יפה ואמרו שהם זקוקים לפקידים כמונו. ביקשו מאתנו לחכות עד בוא המנהל. בינתיים מילאנו את השאלונים האישיים. למחרת קיבלה את פנינו אשה, מנהלת המשרד. כשראתה בשאלונים את המלה „ייבריי״ (יהודי) נשתנה מיד יחסה אלינו. היא אמרה, שלצערה נתפסו בינתיים המקומות הפנויים, ואין היא יכולה לעזור לנו.

התחלנו להתרוצץ ממשרד למשרד בחיפוש עבודה. מצאנו מודעות, שמחפשים מנהלי־חשבונות. אבל כשראו בפספורט שאנחנו יהודים, אמרו שאין להם עוד צורך בעובדים חדשים.

אשה אלמונית דואגת לנו

רצינו לנסוע משם, אך לא היה לנו כסף לכרטיסים. מישהו הציע לנו לפנות לעיריה לבקש כסף לכרטיסי רכבת. עלינו לטראם ושאלנו:

„היכן העיריה?״

אשה רוסיה שעמדה לידינו שאלה:

„בשביל מה אתם צריכים לעיריה?״

כשהסברנו לה את הענין, היא התרגשה ואמרה:

„אני מחפשת אתכם כבר כמה ימים״.

התברר, שהיא חברה של מועצת העיריה של קראסנודאר והיא מחפשת אותנו, את הפליטים, שהיו צריכים להגיע לעיר ולא הגיעו. היא הזמינה אותנו לביתה, שם היינו שבוע ימים. החיים במקום היו זולים מאוד: פירות וירקות היו בשפע. אחרי שבוע ימים הציעה לנו האשה, קוזצ׳קה, כסף והחלטנו להמשיך לטאשקנט.

בקויבישב

כשהגיעה הרכבת לקויבישב ירדנו ממנה. באותו יום הגיעה לשם הממשלה הסובייטית, שעזבה את מוסקבה, מאימת הגרמנים המתקרבים. אחרי חיפושים רבים קיבלתי עבודה באחד מפרברי העיר. היחס אלי היה טוב. אחרי חודש ימים מינו אותי מ״מ למנהל, שגוייס בינתיים לצבא. הכול רחשו לי אמון. האיכרים היו טובי־לב. האנטישמיות הורגשה רק באדמיניסטראציה, ואילו האיכרים לא ידעו אנטישמיות מהי. היו ביניהם שזכרו את המשטר הצארי ודברו אתי בגלוי על יחסם לסטאלין. הם הזכירו את הימים הטובים של תקופת הצאר והאסונות שהביאה המהפכה על האיכר ועל העובד החופשי. הם שפכו לפני את מרי לבם. היה שם גם מורה יהודי־סובייטי, אך הם נזהרו מלגלות לפניו את דעותיהם, וכל אימת שהתקרב אליהם סגרו את פיהם. היינו שם רק שלושה יהודים. ברונשטיין הסתלק משם עוד בימים הראשונים להיותנו בקויבישב.

הייתי שם עד 1944. באחד הימים קיבלתי פקודה ממוסקבה לחזור לאוקראינה, לסאראטוב. לא היה לי רצון לעזוב את המקום. השגתי אישור רפואי שאני חולה. אבל אחר־כך, כשרציתי כבר לעזוב — לא הרשו לי. עד שקיבלתי דרך שיקה וידרה הזמנה מנ. ק. וו. ד., לבוא לרוז׳ישץ׳. הוא שלח לי „ויזוב״ (דרישה) מ־פין־אוטדייל״.

קשרים עם ארץ-ישראל

בשנים שהייתי ברוסיה הצלחתי להתקשר עם אחי, מלך, שהיה בארץ־ישראל. קיבלתי ממנו מכתבים וחבילות מזון. אחר־כך סודר משלוח חבילות מטהראן דרך „ג׳וינט״.

כל חודש קיבלתי חבילה ובה שמיכה, תה, אבקת חלב, אבקת ביצים ועוד. ביקשתי מאחי שיכתוב לי ברוסית. פעם הוזמנתי לנ. ק. וו. ד., על פשר הקשר שלי עם פלשתינה. עניתי להם, שיש לי שם אח ואני זקוק לעזרה, כי המשכורת של 750 רובל לחודש אינה מספיקה אפילו לצרכי המינימאליים. כשנתתי להם לקרוא את המכתבים, אמר לי החוקר) שהוא כבר קרא אותם... ככה הטרידו אותי מספר פעמים, עד שהעבירו את המפקד של הנ. ק. וו. ד. המקומי למקום אחר והתיק שלי נסגר.

על אף ה„ויזוב" שקיבלתי מרוז'ישץ', חלו עוד עיכובים בקבלת רשיון היציאה. לבסוף קיבלתי את הרשיון, שילמתי 2000 רובל תמורת הכרטיסים וב־21 בדצמבר 1944 הגעתי לרוז'ישץ'.

חזרה ברוז'ישץ'

הבית הראשון בו נכנסתי ברוז'ישץ' היה ביתו של ברל שניידר. שמעתי שהוא נמצא בעיר והחלטתי לבקרו. כשנכנסתי מצאתי שם גוי. שאלתי על ברל שניידר והוא ענה, שאין כאן שום יהודי. הוא הביא אותי לאולייניצאס, שם גרים, לפי דבריו, כמה יהודים. שם מצאתי את משה וידרה ואשתו, שיקה וידרה ואשתו, שלמה בייטש ועוד.

שם נודע לי, שכל מי שהיה אזרח פולני עד ספטמבר 1939 רשאי לעבור לפולין. כולם נרשמו ברשימת הרוצים לחזור לפולין. השלטון שידע על כך לא הסתכל על זה בעין יפה. גם אני רציתי להירשם ברשימה זו, אך לא רציתי לעשות זאת בגלוי. לכן נסעתי ללוצק, שגם שם הורכבה רשימה כזאת. בהיוודע לשלטונות ברוז'ישץ' שרציתי לעקוף אותם, הערימו עלי קשיים ולא נתנו לי לנסוע. הביאו לי הצעות שונות לעבודה, אך אני סירבתי בטענה, שציפיתי אחרי שנות המלחמה. פגשתי את וירה מוקריניץ, מזכירת הקומסומול משנת 1939, ששימשה בימים אלה מזכירת המפלגה במקום. היא שאלה אותי:

„אתה כבר פה? היכן אתה עובד?"

עניתי לה שממנה לא קיבלתי במשך כל הזמן שום הצעה לעבודה, והנה עתה היא פתאום מגלה דאגה לפרנסתי.

הבריחה מערבה

למחרת עברתי לקובל. עברתי את הגבול ליד ליובומיל והגעתי לחלם שבפולין. המלים הפולניות הראשונות ששמעתי בפולין היו של סרן רוסי שאמר לאשה פולניה:

„הדבר הטוב שעשה היטלר — הוא שהרג את היהודים!"...

הגענו ללובלין. לשם הגיע גם ד"ר חסיס מקובל, שהיה אחר־כך בישראל מנהל מדור השחפת במשרד הבריאות; הוא מת בישראל. פגשתי שם את מאיר בוק, אשר מסר לי כתובת שם נפגשים יהודים ושם אפשר לקבל קשר לנסיעה לארץ־ישראל. אבל לצורך זה יש להוכיח השתייכות לתנועה הציונית בעבר. מאיר היה זמן קצר חבר ב„החלוץ". הוא ביקש ממני לאשר זאת; אותי הוא הציג כמזכיר „החלוץ" בזמנו.

אנו „יוונים" ו„יוגוסלאבים"

במקום נמצאו כבר סטיפאן גראייק ואליעזר לוין. לכל ארגון היה נציג משלו. חקרו אותנו על עברי ועברו של מאיר. לבסוף אושרנו לעליה. בחג הפסח שלחו אותנו, קבוצה של 7 אנשים, לקרסנו שבגאליציה. קיבלנו ניירות מזוייפים מהצלב האדום, כביכול, בחתימת קצין העיר, המאשרים שאנו פליטים החוזרים הביתה ליוון או ליוגוסלביה. מורים מיוחדים הדריכו אותנו איך להיות „יוונים", ואחרים — איך להיות יוגוסלאבים. מעניין, שכל הביקורת הזאת היתה מכוונת לשומרי הגבול הרוסיים, ואילו הצ'כים לא בדקו כלל את ניירותינו. פקדו עלינו לדבר אך עברית, כיוון שאיש מלבד יהודי, לא הבין אותה.

המשכנו בדרכנו עד הגבול הצ'כי. כשהגענו לתחנת הרכבת עצרו אותנו ולא הורשינו לצאת מתחנה. התברר, כי ביום הזה הגיע לשם ראש־הממשלה הצ'כי בנש. רק אחרי שנסע משם הורשינו להמשיך בדרכנו. כעבור ימים אחדים העביר אותנו צ'כי תמורת תשלום

את הגבול ההונגרי. בטראנסילוואניה דאגו לכל צרכינו, טיפלו בנו יפה ואף קיבלנו דמי־כיס. הגיעה לשם צביה לובטקין, שבידיה היתה הסמכות הסופית לאשר לעליה. אותי אישרה לעלייה מיידית, למרות שלא השתייכתי למפלגה של צביה, אלא ל„גורדוניה"; אחרים נדחו לטראנספורטים הבאים.

הועברתי לבוקארשט, שם התחיל הקשר עם הבריגאדה היהודית. נשלחו סיירים למצוא מקום נוח לעבור את הגבול לאיטליה. אך במקום לאיטליה מצאנו דרך לאוסטריה, ומשם לבודאפשט. קיבלנו ניירות שאנחנו אזרחים אוסטרים מהאיזור הבריטי, הרוצים להגיע הביתה. המפקד הצבאי הסובייטי היה יהודי. דיברנו אתו יידיש והוא שמח מאוד לעזור לנו. אף הזמנו אותו לנשף שערכנו.

רצינו לעבור את הגבול לאיטליה, אך כמה פעמים עצרו אותנו הרוסים, שלא ידעו מה לעשות בחבורת נודדים עייפה ורצוצה זו. לבסוף הניחו לנו ללכת עד שהגענו למחנה צבאי בריטי. כאן נוצר קשר עם הבריגאדה, שהעבירה אותנו לאיטליה.

בבולוניה פגשתי את אשר בראקר, שהיה חייל בצבא הבריטי. הוא קיבל אותי בשמחה רבה. מבולוניה נסענו לבארי. כאן התמקמנו בבניין מרווח. הבריגאדה דאגה לכל צרכינו, גם במזון וגם בלבוש.

בעליה ב׳ כ„דייגים"

באחד הימים באו שליחים מארץ־ישראל, בחרו מאתנו קבוצה של 35 איש, כשאני ביניהם, ופקדו עלינו לא לצאת מעבר לגדר. הם הוסיפו ביידיש:

„פונדאנען וועט איר א שפרונג געבן גלייך קיין ארץ־ישראל" (מכאן תקפצו ישר לארץ־ישראל).

החזיקו אותנו 8 ימים וקיבלנו תדריך איך להתנהג. אמרו לנו, שאין לנו שמות, אלא כל אחד מאתנו הוא מספר. מסרו לנו תעודות, בהם היתה המלה „החלוץ" (התעודה נמצאת באכיון ההעפלה בחיפה) והעבירו אותנו למקום ששמו קורולינה. שם העלו אותנו על ספינה „דלין", — הכינוי המחתרתי של אליהו גולומב. מיד הוצאנו רשתות, כאילו היינו דייגים העוסקים בדיג.

ב־29 באוגוסט 1945 הגענו לקיסריה. על החוף חיכו לנו כמאתיים איש, שקיבלו אותנו לחיק המולדת.

הבריחה הגורלית

משה גראבארסקי

מימין לשמאל: משה קלימבורד, משה גראבארסקי ודוד וידרה בעיראק כחיילים בצבא הפולני תחת פיקודו של גנראל אנדרס.

ב־4 במאי 1941 גייסו הסובייטים את מרבית בני הנוער שברוז'ישץ' ל־90 יום לאימונים צבאיים ולעבודה. אני נשלחתי לכפר אוז'ובו לעבודה בהכשרת שדה־תעופה. העבודה היתה קשה ביותר. המלחמה פרצה במפתיע והשתררה מהומה גדולה.

יחד עם מספר קצינים ברחתי על טרקטור, שתפסנו, מזרחה לכיוון רובנה. בדרך פגשתי את בני עירנו דוד וידרה, בני בלובר קופל לווינגר וגדליה שאמס. חלק מהדרך עשינו בריצה וחלק על הטרקטור. קצין ה„רוטה" שלנו, גדוד 72, היה קאפיטן יהודי ושמו ברקוב.

רובנה הופצצה מהאוויר ונהרסה בחלקה. ברחנו לקוריץ. כאן פגשנו את אלטער סוסנה, משה קלימבורד ויצחק ויינער. ניתנה הוראה להמשיך מזרחה בכל דרך אפשרית וכך הגענו עד אחרי ז'יטומיר.

בימים ההם יצאה פקודה מאת סטאלין להרחיק מהחזית את כל ה„זאפאדניקים", כלומר תושבי אזור הספר המערבי של ברית־המועצות ובכללם תושבי ווהלין, כי לא היה לו אמון בהם, משום שרבים מהאוקראינים ערקו מהצבא הסובייטי ועברו אל האויב הגרמני, שהבטיח להם עצמאות...

את ה„זאפאדניקים" שלחו לעבודות קשות במקומות מסוכנים. הקבוצה שלנו, שבה היו: משה קלימבורד, דוד וידרה, אלטער סוסנה, אברהם טפר, משה הוכברג, אלי בירמן, משה גייז ואנוכי, נשארנו תחת פיקודו של קצין אוקראיני אנטישמי, שהוליך אותנו ל„עבודה". הלכנו ברגל כל יום 40 קילומטר. הקצין מינה אותי לספק המזון לכל הפלוגה. סגנו של הקצין ועוזרו היה יהודי מסטניסלאבוב.

אברהם טפר הסתכסך עם הסגן היהודי והלה התלונן עליו לפני הקצין, שציווה לאסור את אברהם. זה היה ערב ראש־השנה. בערב נכנס הקצין לחדר, בו היה אברהם עצור, וירה בו. אברהם נפל והקצין, שהיה בטוח כי הרגו, ציווה להסיר ממנו את נעליו מרגליו ולקברו.

אברהם אמנם נפגע, אך לא נהרג. בגלל החשכה לא הבחין הקצין בכך. הדבר קרה בקולחוז ששימש לנו תחנת מעבר בדרכנו. לקחנו את אברהם הפצוע אל מנהל הקולחוז, שם חבשנו והחבאנו אותו. הקצין השיכור הלך לישון. כשהקיץ צעק: „איה המת?" וחיפש אותו מבית לבית.

מנהל הקולחוז טילפן, הודיע על המקרה לנ.ק.וו.ד. בלילה באו ולקחו את אברהם לבית־החולים ואת הקצין עצרו. הוא לא שב עוד אלינו.

במקומו נתמנה קצין אחר, פוליטרוק, שהוליך אותנו הלאה ברכבת. היינו כ־55 איש. הקצין החדש היה אדם טוב. התידדנו אתו והשפענו עליו לשנות בתעודת המסע את היעד לאומסק הרחוקה. זה פתח לפנינו דרך ארוכה, בה היינו משוחררים מדאגה למזון.

בקבוצה שלנו היו יהודים מרוז'ישץ' ומסטאניסלבוב. האוקראינים ברחו בחזרה לביתם. הגרמנים התקדמו כל הזמן מאחורינו. היו בינינו שאמרו: מוטב היה ליפול בידי הגרמנים ולא לסבול מנדודים לאין סוף. בדרך פגשנו את חיים זילברשטיין. הוא הצטרף אלינו והגענו לסאראטוב.

כאן נשלחנו לכפר סמוך לחפור תעלות נגד טאנקים. עבדנו בתנאים קשים מאוד — כמו אסירים. כאן הגיעו אלינו הידיעות על התארגנותו של צבא פולני וכי יש משרד גיוס בסאראטוב.

לצבא הפולני

משה קלימבורד, מוניה קלימבורד, למל סאס וחיים זילברשטיין.

משה קלימבורד, הרשל שניידר, יצחק ויינר, דוד וידרה ואנוכי — ברחנו מהכפר בלי תעודות ובלי כסף ונכנסנו לרכבת. כאן מצאנו קצין גבוה, יהודי, שעזר לנו. הגענו לסאראטוב ופנינו למקום ריכוז הפליטים הפולנים שחזרו מסיביר.

התייצבנו 17 יהודים, אזרחים פולנים לשעבר ונתקבלנו לצבא הפולני. נשלחנו למהנה בטאטישטשעווא, במחוז סאראטוב, לאימונים צבאיים שנמשכו עד לפני פסח 1942.

אחר כך העבירו אותנו לאסיה, לאוזבקיסטן, לדזשלאלאבאד, במקום שהיה ריכוז גדול של צבא פולני, שהוכן ליציאה לחזית. לכאן הגיעו גם חנה לוויטין והאחיות יפה ומריאסיה טויבר, שהצטרפו אלינו כבנות משפחות חיילים.

חיים זילברשטיין לא נתקבל כחייל־לוחם מטעמי בריאות ומשום־כך השתחרר. הוא התחיל לעסוק ברוכלות, במכירת סופגניות וכדומה, דבר שהיה אסור לפי החוק. הוא נתפס ונידון ל־5 שנות מאסר. מאז נעלמו עקבותיו ולא ידוע עליו דבר.

התאמנו הרבה וסבלנו מהאנטישמיות של הפולנים. יצאנו עם צבא אנדרס לפרס, דרך הים הכספי, מקראסנובודסק אל הנמל הפרסי פאהלווי ומשם נשלחנו לעיראק. כאן היינו שנה ו־4 חדשים באימונים, אח"כ נשלחנו לארץ־ישראל בדרך לחזית האיטלקית.

בארץ-ישראל

בהגיענו לארץ־ישראל החלטנו כי די בנדודים. החלטנו להסתלק מן הצבא הפולני ולהישאר בארץ.

משה קלימבורד, משה גייז, דוד ווידרה, אלי בירמן, שמואל שטרקר, אברהם סגל־זילברשטיין, שמעון טחור ואנוכי קצנו בנדודים, בסבל ובהשפלות ונשמנו סוף סוף אוויר של חופש.

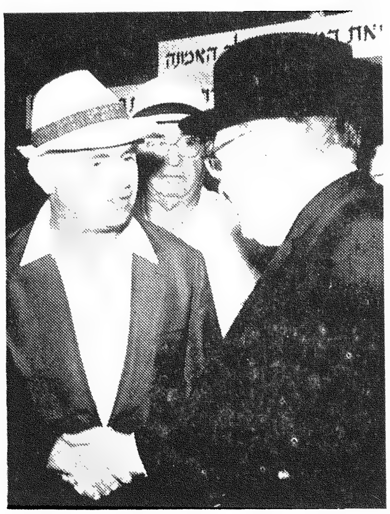
במשך שנות נדודינו ברחנו שלוש פעמים תוך סיכונים גדולים ביותר:

ראשית, ברחנו מפני הגרמנים לרוסיה; אחר־כך ברחנו מהצבא הסובייטי אל הצבא הפולני; ולבסוף ברחנו מהצבא הפולני אל הישוב בארץ. כאן התחלנו לבנות את ביתנו מחדש והרגשנו כי אנו בנים לעם הבונה את עתידו במולדתו ההיסטורית.

ערשטע סאוויעטישע אקופאציע

א חברים־שמועס

אַנטיילנעמער: פאַרזיצער פון פאַרבאַנד פון ראַזשישטשער לאַנדסלייט אין קאַנאַדע — סאַל מילער און פרוי אילנה, משה רבין, בערל שניידער, חיים גראבארסקי, צפורה רוזן, דניאל גולומבקה, משה גראבארסקי און יעקב פלאש. לייטער — יו״ר איגון יוצאי רוז׳ישץ׳, אבנר רחמיאלי.

אבנר רחמיאלי, פאַרזיצער פון אירגון יוצאי רוז׳ישץ׳, איז מקבל פנים דעם געוועזענעם פרעזידענט פון מדינת ישראל, זלמן שזר ז״ל, בעת זיין באַזוך אין בית־ראַזשישטש אויף אַן אויסשטעלונג פון חסידות חב״ד.

אבנר רחמיאלי

חברים, מיר האָבן זיך היינט פאַרזאַמלט מיטן ציל צו פירן אַ שמועס וועגן דער תקופה פון סאָוויעטישן רעזשים אין די יאָרן 1941—1939. דאָס איז ניט דער ערשטער צונויפטרעף. מיר האָבן שוין געהאַט עטלעכע זיצונגען כדי צו באַלייכטן די צייט פון געטאָ און די מעשים פון די נאַציס אין ראַזשישטש. מיר האָבן די געשפרעכן פאַרצייכנט און זיי וועלן דינען אַלס נוצלעכער מאַטעריאַל פאַרן „ספר רוז׳ישץ׳.״ אַלע חברים וואָס זיצן דאָ, אַחוץ דעם גאַסט ח׳ מילער פון קאַנאַדע און איך, זיינען אַלע, דוכט זיך, געווען אין ראַזשישטש אין דער תקופה פון דער ערשטער סאָוויעטישער הערשאַפט און פערזענלעך דורכגעלעבט אַלע געשעענישן פון דער תקופה.

מיר האָבן היינט איינגעלאַדן אַ גרעסערע גרופּע און איך זע דאָ ביים טיש אַ גרויסע צאָל חברים. איך האָף אַז דער שמועס וועט אונדז ברענגען גרויס נוצן. יעדער וועט קענען אויסדרוקן זיינע געדאַנקען. ס׳איז זייער געווונטשן, אַז ווער ס׳נעמט דאָס וואָרט, זאָל געגעבן ווערן אומגעשטערט די מעגלעכקייט צו דערציילן וואָס ער וויל. אויב

מר. **סאל מילער**, פאַרזיצער פון ראַזשישטשער פאַרבאַנד אין קאַנאַדע, באַגריסט די חברים פון ארגון יוצאי רוז'ישץ' בישראל, נאָכדעם ווי ער, צוזאַמען מיט זיין פרוי אילנה, האָבן פאַרבראַכט אין ישראל צוויי מאָנאַטן, באַזוכנדיק אַלע וויכטיקע יישובים אין לאַנד. ער געזעגנט זיך מיט די חברים פאַר זיין אָפּפאָר צוריק קיין קאַנאַדע:

„איך בין זיכער אַז אַלע דאָ־פאַרזאַמלטע חברים ווייסן, אַז איך האָב פאַרבראַכט, צוזאַמען מיט מיין פרוי, אַ פּאָר חדשים אין לאַנד און אַז אין צען טעג אַרום פאַרלאָזן מיר ישראל אויפן וועג אַהיים, קיין קאַנאַדע.

מיר האָבן זיך היינט צונויפגעקליבן — צוויי טעג נאָך פורים — ביי געדעקטע טישן מכל טוב פון פורימדיקע מאכלים, טרינקען „לחיים" און וווּנטשן זיך אַ גוט יאָר, און דער עיקר — ס'זאָל זיין שלום".

ווער פון אונדז האָט אַ געוויסע באַמערקונג צו מאַכן, זאָל ער זיך פאַרשרייבן, און אויב מיר וועלן היינט נישט באַוויזן פאַרענדיקן די טעמע, וועלן מיר פאַרזעצן אונדזער שמועס אַ צווייט מאָל. ס'וועט אויך געגעבן ווערן די געלעגנהייט צו קאָרעגירן פאַקטן, וואָס זיינען נישט ריכטיק פאַרצייכנט געוואָרן.

די טעמע אונדזערע, וואָס מיר האָבן איצט צו באַהאַנדלען, איז די תקופה פון דער סאָוויעטישער הערשאַפט אין ראַזשישטש פון סעפּטעמבער 1939 ביז יולי 1941. איך מיין, אַז ס'איז זייער וויכטיק זיך אָפּצושטעלן אויף דעם עקאָנאָמישן מצב פון די יידן, און אויפן גורל פון די יידישע קולטורעלע און רעליגיעזע אינסטיטוציעס. ווי, למשל, די שולן און בתי־מדרשים פון שטעטל. ס'איז בכלל וויכטיק צו פאַרצייכענען פאַר דער געשיכטע, ווי האָבן יידן זיך געפילט אונטער דער סאָוויעטישער הערשאַפט.

געוויינלעך האָט יעדער איינער זיינע פּערזענלעכע איבערלעבענישן, אָפּטמאָל זיינען זיי איינגאַנצן אַנדערש, און אַפילו פאַרקערט, פון די איבערלעבענישן פון אַ צווייטן, אָבער מיר האַלטן זיך ביים כלל: אַז דאָס וואָס **דו** האָסט איבערגעלעבט מוז נישט זיין ענלעך צו דעם וואָס **איך** האָב איבערגעלעבט; דער פּרינציפּ איז, אַז דאָס וואָס דו האָסט איבערגעלעבט איז פאַר דיר ריכטיק, און דאָס וואָס איך האָב איבערגעלעבט איז פאַר מיר ריכטיק. און אויב אין גאַנג פון אונדזער שמועס וועלן מיר האָבן געוויסע באַמערקונגען צו מאַכן, וועלן מיר געבן יעדן איינעם די מעגלעכקייט זיך אַרויסצוזאָגן פריי אָן שום שטערונגען און באַגרענעצונגען. יעדער קען רעדן פריי און אויפריכטיק, אַזוי ווי עס איז אים פאַרבליבן אין זיכרון פונעם גרוילעכן עבר.

מיין ביטע איז, אַז יעדער וואָס וועט נעמען דאָס וואָרט זאָל באַצייכענען זיין פאַמיליע־נאָמען, כדי מיר זאָלן קענען בעתן איבערשרייבן פון טייפּ־רעקאָרדער אידענטיפיצירן יעדן איינעמס אָנטייל. אַלזאָ, ווער ס'וויל אָנהייבן דער ערשטער דעם געשפּרעך ווערט געבעטן נעמען דאָס וואָרט.

בערל שניידער

אין סעפּטעמבער 1939, ווען די סאָוויעטן זיינען אַריין אין אונדזער שטעטל, איז די שמחה ביי יידן געווען זייער אַ גרויסע. פון די קאָמוניסטן איז שוין אָפּגערעדט, אָבער אַפילו די רעכטע עלעמענטן זיינען געווען צופרידן. די סיבה איז, פאַרשטייט זיך געווען דאָס, וואָס מיר זיינען אָפּגעראַטעוועט געוואָרן פון די דייטשישע הענט.

די סאָוויעטן מאַכן מיך פאַר אַ תבואה־סוחר

באַלד אויפן צווייטן טאָג פון זייער אַריינמאַרש, האָבן די נייע הערשער צונויפגערופן אַלע קליינטניקעס און סוחרים, וואָס האָבן געהאַנדלט מיט תבואה, און זיי פאַראָרדנט פאָרזעצן זייער האַנדל. בלית־ברירה האָט מען געמוזט פאָלגן. אָן צוויי־פל זיינען צווישן די סוחרים געווען אייניקע, וואָס האָבן באַוויזן צו באַהאַלטן אַ ביסל סחורה.

לויטן סאָוויעטיש־דייטשן אָפּמאַך, זיינען אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין דייטשלאַנד די אַרטיקע דייטשן. אין צוזאַמענהאַנג דערמיט האָט מען גערופן די תבואה־סוחרים און זיי געמאָלדן:

„היות ווי מיר דאַרפן האָבן ווייץ אויף צו באַשעפטיקן די צוויי מילן וואָס געפונען זיך אין אונדזער ראַיאָן, ווילן מיר אַז איר, תבואה־סוחרים, זאָלט אָפּקויפן ביי די דייטשישע לאַנדבאַזיצער די תבואות, איידער זיי פאַרלאָזן זייערע מקומות. מיר טוען דאָס, טראָץ וואָס מיר האָבן דאָס רעכט די תבואה ביי זיי קאָנפיסקירן אָן שום פאַרגיטיקונג".

מען האָט אונדז באַשטימט אַ פּרייז פון 270 רובל אַ טאָן מיט אַ צוזאָג צו פאַרזיכערן אונדזער פאַרדינסט פון 30 רובל אויף יעדן טאָן.

צום מסחר מיט תבואה האָט מען דווקא אויסגעקליבן די קלענערע סוחרים, און די גרויסע סוחרים פון פאַר דער מלחמה זיינען געווען פסול. מ'האָט אויסגעקליבן ביי צען

דער גרויסער מיל, און מיר איינעם האָט מען איבערגעגעבן אַ קלענערע מיל.

מיר זיינען אַרויסגעפאָרן אויף דער פּראָווינץ און אָנגעהויבן איינקויפן ווייץ. ס׳האָט זיך געמאַכט, אַז איך האָב צונויפגעשטעלט 200 טאָן, בעת אַלע איבעריקע צוזאַמען האָבן נישט באַוויזן צונויפשטעלן אַפילו הונדערט טאָן ווייץ פאַר דער גרעסערער מיל.

דער עניין האָט זיך געהאַלטן בלויז צוויי וואָכן. איינמאָל רופט מען מיך אַרויס אין פינאַנס־אָטדיעל (אָפּטיילונג) און מ׳זאָגט מיר בזה הלשון:

„הער, בערל שניידער, מיר זיינען אינטערעסירט אַז דאָס לעבן זאָל פונקציאָנירן נאָרמאַל, ווי אַמאָל. מיר האָבן זיך איבערצייגט, אַז דו ביסט אַן אָרנטלעכער מענטש. דו אַליין האָסט צונויפגעשטעלט 200 טאָן תבואה, בעת אַלע אַנדערע האָבן קוים צונויפגעשטעלט הונדערט טאָן. דאָס אַליין באַווייזט אַז דו ביסט אַן אָרנטלעכער מאַן. מיר ווילן, דעריבער, אַז דו זאָלסט אויסקויפן אַ דערלויבעניש און ווערן אַן אָפיציעלער תבואה־סוחר".

איך האָב זיך באַמיט אַרויסדרייען פונעם פאַרגעלייגטן עסק, ווייל טראָץ דעם וואָס איך בין געווען „אָרנטלעך" ביים קויפן, איז דאָך ביי מיר געבליבן אַ גרויסער טייל ווייץ, פאַר וועלכער איך האָב באַקומען 1500 רובל אַ טאָן, אַנשטאָט 30 רובל, וואָס זיי האָבן מיר געצאָלט. די פאָרשטייער פון אָטדיעל האָבן נישט געוואָלט אָפּטרעטן און האָבן באַשלאָסן מיך צו האַלטן אויפן אויג.

איינמאָל, ווען מיין פרוי איז געווען אַליין אין שטוב, האָט מען ביי מיר פאַרהאַלטן אייניקע אָפּקויפערס „(פאַראַשוטיסטן")", און ביי יעדן פון זיי געפונען 10 קילו מעל. מען האָט מיך גלייך אַרויסגערופן אין פינאַנץ־אָטדיעל און געשטעלט פאַר אַ ברירה: אָדער איך ווער אַן אָפיציעלער תבואה־סוחר מיט אַ דערלויבעניש, אָדער איך וועל באַקומען צען יאָר תפיסה פאַר שוואַרצן האַנדל. נישט־האָבנדיק קיין אַנדערן אויסוועג האָב איך אַרויסגענומען די פאַרגעלייגטע דערלויבעניש.

דעם ערשטן טאָג האָב איך פאַרדינט 300 רובל. איך בין געווען זייער צופרידן. כ׳האָב פאַרגרעסערט דאָס געשעפט. במשך פון חודש האָב איך פאַרדינט פיל טויזנטער רובל, אָבער גלייכצייטיק האָב איך באַקומען צו באַצאָלן איינקום־שטייער 10.000 רובל, אַנשטאָט 250 רובל, ווי מ׳האָט מיר צוגעזאָגט.

איך בין אַוועק אין אַמט און געוואָלט צוריקגעבן די דערלויבעניש, אָבער זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט דערפון:

„האָב נישט קיין מורא, פיר דאָס געשעפט ווייטער, דאָס צאָלסטו דערווייל אויפן חשבון..."

זעענדיק אַז איך בין מיאוס אַריינגעפאַלן, האָב איך אָנגעהויבן האַנדלען אויף אַ גרעסערן מאַסשטאַב. לוצק איז נישט געווען ווייט פון אונדז און דאָרט איז געווען אַ גרויסער מאַרק. איך האָב באַשעפטיקט ביי 20—30 יידישע בעלי־עגלות. ס׳זיינען געווען טעג, ווען איך האָב פאַרדינט 15—20 טויזנט רובל אַ טאָג, אין דער צייט ווען אַ הויכער באַאַמטער האָט פאַרדינט 400 רובל אַ חודש. אָבער מיט יעדן טאָג האָט מען מיר געהעכערט די שטייערן, וועלכע איך בין געווען געצוווּנגען צו צאָלן. גלייכצייטיק זיינען געווען באַאַמטע אין פינאַנס־אָטדיעל, וואָס פלעגן ביי מיר נעמען געלט.

איך גיי צום אפגרונט

כ׳האָב געפילט, אַז איך גיי צום אָפּגרונט. איך האָב זיך פאַרקלאָגט פאַרן נאַטשאַלניק פון פינאַנס־אָטדיעל אויף די אומגעהויער שווערע שטייערן וואָס מ׳לייגט אַרויף אויף מיר, און ער האָט מיר געענטפערט:

„איך וועל דיר געבן אַן עצה: מיר שאַצן אָפּ דעם שטייער אויף דריי וועגן: ערשטנס — מיר קומען אַריין אין קלייט און שאַצן אָפּ די ווערט פון דער סחורה וואָס געפינט זיך דאָרט; צווייטנס — מיר באַשטימען די גרויס פון די שטייערן לויט די באַריכטן וואָס מיר באַקומען פון ספּעציעלע אויפזעער; דריטנס — מיר קאָנטראָלירן די ביכער פון די מילן און באַשטימען לויט דעם אומזאַץ פון די תבואה־סוחרים. איך גיב דיר אַן עצה: גיב איבער די מילן פיקטיווע נעמען, אָדער נעמען פון סתם פויערן, אַזוי אַז דייז

אילנה מילער און אבנר רחמיאלי נעבן ארון־קודש אין בית־ראָזשישטש.

אילנה מילער, וואָס האָט זיך באַטייליקט אין סימפּאָזיאָן, האָט דערציילט:

ווען דער קריג איז אויסגעבראָכן אין יאָר 1939 בין איך געווען אין לעמבערג. פיל שילער פון דער העברעאישער שולע האָבן געוואָלט שוואַרצן די גרענעץ קיין רוסלאַנד, אָבער די מערהייט פון זיי, צווישן זיי אויך מיין פעטער, איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך די אוקראַינער אין די וועלדער.

אין דער צייט פון דער סאָוויעטישער הערשאַפט זענען געעפנט געוואָרן די שולן, וואָס זענען געווען פריי פאַר אַלע. ס׳איז גענצלעך ליקווידירט געוואָרן יעדע ציוניסטישע טעטיקייט. די ציוניסטישע יוגנט האָט אויפגעהערט זיך צוזאַמענקומען.

ווען ס׳איז אויסגעבראָכן דער רוסיש־דייטשישער קריג, אין יאָר 1941, איז מיין ברודער גענומען געוואָרן אין דער רוסישער אַרמיי. מיר האָבן פון אים באַקומען נאָר איין בריוו פון אָדעס. ער איז פאַרשוווּנדן, אָן איבערצולאָזן אַ שפּור.

נאָמען זאָל נישט פיגורירן אין די ביכער פון די מילן; זיי אַ גוטער ברודער מיט די אויפזעער, און קום מיט זיי אַדורך; אַנשטאָט דער אָפענער קלייט דינג דיר אייניקע באַהאַלטענע מאַגאַזינען — אַזוי אַרום וועסטו קענען גוט פאַרדינען און מיר ביידע וועלן זיין צופרידן".

איך האָב געטאָן ווי ער האָט מיר געראָטן, און במשך פון אַ געוויסע צייט האָב איך געמאַכט גרויסע געשעפטן און די שטייערן זיינען געווען מעסיגע.

איינמאָל איז אויפן באַזאַר פון לוצק געקומען אַ קאָמיסיע פון קיעוו און געטראָפן דאָרט הונדערטער וועגענער מיט תבואה. זיי זיינען געווען זייער איבערראַשט פונעם פאַקט, וואָס ביי זיי אין קיעוו איז נישטאָ אַזוי פיל תבואה ווי ביי אונדז אויפן שוואַרצן מאַרק. איך און נאָך צוויי יידן האָבן זיך דאַן געפונען אויפן מאַרק, און מיר האָבן אַלע געהאַט אָפיציעלע באַשטעטיקונגען אַלס תבואה־סוחרים. מען האָט אונדז אַרעסטירט, אַוועקגעפירט אין קעלער פון נ.ק.וו.ד. און אויסגעליידיקט די טאַשן, צונעמענדיק דאָס געלט און די פאַפּירן וואָס מיר האָבן באַזיצט. ביינאַכט האָט מען אונדז געדראָט מיטן טויט, צושטעלנדיק רעוואָלווערן צו אונדזערע קעפּ. מיר זיינען דורכגעגאַנגען אַ שווערע נאַכט. אָבער צווישנצייט האָט מיין פרוי נישט געשוויגן. זי איז אַוועק אין פינאַנס־אָטדיעל מיט אַ געשריי פאַרוואָס זיינען מיר, לעגאַלע תבואה־סוחרים מיט אָפיציעלע דערלויבעניש, אַרעסטירט געוואָרן. דער נאַטשאַלניק פון אָטדיעל איז אַוועק קיין לוצק אין נ.ק.וו.ד. און געפאָדערט אונדז באַפרייען, ווייל מיר זיינען לאַיאַלע סוחרים וואָס צאָלן רעגולער די שטייערן, וואָס די רעגירונג פאָדערט פון אונדז. מען האָט אונדז באַלד באַפרייט, צוריקגעגעבן דאָס קאָנפיסקירטע געלט און די פאַפּירן, און מיר האָבן ווייטער פאָרגעזעצט אונדזער האַנדל ווי פריער.

מיינע שטייערן, וואָס האָבן זיך אָנגעהויבן פון 250 רובל אַ חודש, זיינען דערגאַנגען צו אַ מיליאָן רובל און העכער. איין טאָג איז צו מיר געקומען אַ קאַפּיטאַן און געמאָלדן, אַז היות ווי מיינע שטייערן זיינען העכער ווי אַ מיליאָן רובל — קומט מיר תפיסה... ער עצהט מיר אָפּצוגעבן אַ מעלדונג, אַז איך בין מוותר אויף די דערלויבניש. איך האָב אים געפאָלגט און געטאָן ווי ער האָט מיר געראַטן. די אַנדערע צוויי סוחרים, לייבצי קריוואָרוטשקע און אַברהם נאַטשיטש, זיינען אַרעסטירט געוואָרן און פאַראורטיילט געוואָרן צען יאָר תפיסה. איך האָב אַלץ געטאָן כדי צו ראַטעווען די צוויי סוחרים, וואָס האָבן געהערט צו אונדזער משפחה. איך וויל באַטאָנען אַז אַלע הויכע סאָוויעטישע באַאַמטע, אָנהויבנדיק פון נאַטשאַלניק פון נ.ק.וו.ד., פּראָקוראָר, נאַטשאַלניק פון אָטדיעל און אַלע יידישע אויפזעער, זיינען געווען איבערגעקויפט דורך מיר. טראָץ דעם, ווען ס'וואָלט נישט צווישנצייט אויסגעבראָכן דער קריג מיט דייטשלאַנד — וואָלט מען מיך פאַרשיקט קיין סיביר.

בערל שניידער און טאָכטער אסתר

חיים גראבארסקי

ווען ס'איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה, דעם ערשטן סעפּטעמבער 1939, האָבן מיר געלעבט אין גרויס פּחד, דערזעענדיק ווי די דייטשן דערנענטערן זיך שנעל צו אונדזערע געגענטן. אין דער ערשטער ריי האָבן מורא געהאַט די יידן, און נאָכהער — די פּאָליאַקן.

אין ראָזשישטש האָט נישט ווייט פון דעקלבוים געוווינט אַ פּאָליאַק, ריינישׂ, וואָס האָט געהאַנדלט מיט וווּרשט. פאַקטיש איז ער געווען אַ האַלבער דייטש און האַלבער פּאָליאַק. איך בין מיט אים געווען אין פריינדלעכע באַציונגען. זעענדיק אַז איך גרייט זיך פאַרלאָזן די שטאָט, האָט ער מיך גערופן און געזאָגט:

„נישט ווייט פון קרעמעניעץ האָבן מיר אַ פאַרם. דו קענסט אַוועק אין דער פאַרם און איבערוואַרטן דאָרט די שווערע צייט".

איך האָב די עצה נישט אויסגענוצט, ווייל נאָך אַ פּאָר טעג זיינען די רוסן אַריין אין די געמיטער האָבן זיך באַרויקט.

איך ראַטעווע אַ פּריץ פון טויט

קורץ נאָך זייער אַריינקומען האָבן די סאָוויעטן אַרעסטירט צוויי אָנגעזעענע פּאָליאַקן: יאַראַצקי, וואָס האָט געהאַלטן די מיל ביי זאַפּאָלסקי, און אַלעקסאַנדער זאַפּאָלסקי, דער באַקאַנטער פּריץ און ערד־באַזיצער. די קרובים פון די צוויי פאַרהאַלטענע פּאָליאַקן זיינען געקומען און מיך געבעטן:

„גראַבאַרסקי, דו האָסט געהאַט גוטע באַציונגען מיט די ראַדיקאַלע קרייזן, און אין דער זעלבער צייט געווען אויך אין פריינדלעכע באַציונגען מיט אונדז. די קאָמסאָמאָלצעס, וואָס זיינען איצט געוואָרן די הערשער, וועלן זיך מיט דיר רעכענען אויב דו וועסט זיך באַמיען פאַר די צוויי אַרעסטירטע פּאָליאַקן".

איך האָב זיי געענטפערט:

„וואָס שייך אַלכסנדר זאַפּאָלסקי, וואָס האָט זיך גוט באַצויגן צו יידן, וועל איך אַלץ טאָן כדי אים צו העלפן. אָבער לגבי יאַראַצקי — וויל איך מיך נישט מישן".

איך בין אַוועק צו זלמן וורבע און געבעטן זיך רעכענען מיטן פאַקט, אַז זאַפּאָלסקי איז געווען אַ יידן־פריינד און זיי געטאָן פיל טובות. אַלס אַ געוועזענער פּריץ דראָט אים טויט־געפאַר ביי די רוסן און ס'איז דעריבער אונדזער הייליקער חוב אים צו ראַטעווען פון די הענט פון די נ.ק.וו.ד.

זלמן האָט געענטפערט, אַז ער איז מסכים צו אינטערוועניר ן לטובת זאַפּאָלסקי, אָבער ער האָט מיך געבעטן אַז איך זאָל זען, אַז נאָך אייניקע אוקראַינער זאָלן זיך ווענדן מיט דער זעלבער ווענדונג, כדי ס'זאָל זיך נישט שאַפן קיין רושם, אַז נאָר די יידן אינטערווענירן לטובת אַ פּוילישן פּריץ.

איך בין אַוועק צו פּאַוועל מיטשיק, אַ געוועזענער שול־חבר פון קינדהייט, און אויף אים משפּיע געווען אַז אייניקע אוקראַינער זאָלן אינטערווענירן לטובת זאַפּאָלסקי.

איך האָב נישט לאַנג געוואַרט. כ'בין אַוועק מיט זלמן צו מיטשיק אין שטוב און דאָרט האָבן מיר אויך געטראָפן זיין ברודער גרישאַ. אַלע פיר זיינען מיר אַוועק אין דער נ.ק.וו.ד. און געבעטן באַפרייען זאַפּאָלסקי, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין פריינדלעכע באַציונג צו דער אָרטיקער באַפעלקערונג. נאָך אַ קורצער באַראַטונג פון די נ.ק.וו.ד.־באַאַמטע האָט מען אים באַפרייט.

מעכעלע חייט פסול פאַרן קאָמסאָמאָל

אייניקע קוריאָזן כאַראַקטעריזירן דעם אַבסורד פון קאָמוניזם. דער ערשטער פאַל איז געשען, ווען איך האָב געאַרבעט אין רייפּראָמקאָמבינאַט אַלס בוכהאַלטער. דער אַמט איז געווען ביי מרדכי חייט אין הויז. איך פלעג אָפט דאָרט קומען. איינמאָל קומט צו מיר מעכעלע חייט און בעט מיר אים אָנשרייבן אין רוסיש אַ ביטע, אַז מען זאָל אים אָננעמען אין קאָמסאָמאָל: ער איז געווען יאָרנלאַנג אַ פאַרברענטער קאָמוניסט און געזעסן אין תפיסה בעת דער פּוילישער הערשאַפט.

בעת די ביטע איז אָנגעקומען אין קאָמסאָמאָל האָט זיך אַנטקעגנגעשטעלט אַן אוקראַינער שניידער, אַ באַוווּסטער אַנטיסעמיט, וואָס האָט איבער זיין שניידער־וואַרשטאַט געהאַט אין דער צייט פון די פּוילישע הערשאַפט אַ שילד מיט אויפשריפט: „אוקראַינסקי כשעשצ'יאַנסקי קראַוויעץ" ד. ה. „אַ קריסטלעך־אוקראַינער שניידער!" ער האָט די קעגנערשאַפט צו דער ביטע מאָטיווירט דערמיט, וואָס מעכעלעס חייטס פאָטער איז געווען אַ סוחר! ער האָט געהאַט אַ יאַטקע און דעריבער איז ער פסול צו זיין אַ חבר אין קאָמסאָמאָל...

ווען מעכעלע האָט מיר דערציילט וועגן די שוועריקייטן וואָס דער אַנטיסעמיט מאַכט אים ביים אָננעמען אין קאָמסאָמאָל האָב איך אים געהייסן ברענגען זיין פאָטערס אַרבעטס־דערלויבעניש, וואָס איז געווען פאַרפליכטעט פאַר יעדן האַנטווערקער. אויפן גרונט פון דער דאָזיקער דערלויבעניש האָב איך אָנגעשריבן אַ ביטע, אין וועלכער כ'האָב באַטאָנט, אַז מרדכי חייט, מעכעלעס פאָטער, איז נישט געווען קיין סוחר, נאָר אַ מיאַסניק, ד. ה. אַן אַרבעטער, און ער האָט אַפילו נישט געהאַט קיין אייגענע מאַשין. ער האָט

אליעזר בראַקער

איך האָב זיך באַקענט מיט אליעזר בראַקער אין מאָסקווע אין דער דירה פון עזר מאַרגאָליס, ווו בראַקער איז געווען אַן אָפּטער אַריינגייער. דאָס איז געווען אין יאָר 1961. אין דער צייט האָבן זיך דיביידע פריינד, בראַקער און מאַרגאָליס, באַקענט אין דער מאָסקווער ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון לענין, ווו מען האָט געקאָנט לייענען אויסלענדישע יידישע צייטונגען און זשורנאַלן, און דער עיקר — העברעאישע צייטונגען פון ישראל (פאַרשטייט זיך פון דעם לינקן לאַגער).

די ביידע טייערע און האַרציקע מענטשן האָט פאַרבונדן אַ געמיינזאַמער און אידעאיש־נאָנטער וועג: זיי ביידע זענען געווען ציוניסטן און ביידע האָבן דורכגעמאַכט די סטאַלינסטישע לאַגערן. איבערהויפּט האָבן זיי זיך אינטערעסירט מיט די פּעריאָדישע אויסגאַבן פון ישראל. טראָץ דעם, וואָס נישט אַלץ, וואָס ס'האָט זיך געדרוקט אין די ישראלדיקע צייטונגען איז זיי געווען צום האַרצן, זענען זיי געווען דער איינציקער מקור, ווו מען האָט געקענט זיך עפּעס דערוויסן וועגן לעבן אין ישראל.

בראַקער האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט אַ געוויסע צייט געלעבט אין ארץ־ישראל. ער האָט גוט באַהערשט די העברעאישע שפּראַך און ס'איז נישט קיין וווּנדער, וואָס ער האָט געהאַט אַן אינטערעס צו לייענען אין דערדאָזיקער שפּראַך, נעמענדיק אין באַטראַכט, אַז אין ראַטנפאַרבאַנד איז די העברעאישע שפּראַך פאַרבאָטן און ס'איז נישט מעגלעך צו לייענען אַ ווערק, אַפילו אַ קאָמוניסטיש, אין עברית.

פאַרפאָלגט דורך דער מאַכט

אליעזר בראַקער איז פאַר זיין ציוניסטישער טעטיקייט פאַרמשפּט געוואָרן אויף פיל יאָרן תפיסה, לויט דעם פּאָליטישן 58־טן פּאַראַגראַף. זיין „שולד" איז אויך באַשטאַנען אין דעם, וואָס ער האָט אַ געוויסע צייט געלעבט אין אויסלאַנד. אויף די לאַנגע אויספאָרשונגס־פאַרהערן אין די נעכט האָבן די נ.ק.וו.ד.־אויספאָרשער אים שטאַרק געשלאָגן. אין רעזולטאַט פון די קלעפּ און אַנדערע עינויים וואָס זיי האָבן קעגן אים אָנגעווענדעט איז ער פאַרבליבן אַ פיזיש צעבראָכענער מענטש און האָט פאַרלוירן דעם געהער אויפן רעכטן אויער.

וועגן זיינע איבערלעבונגען בית די אויספאָרשונגען און וועגן זיין לעבן אין פאַרשידענע תפיסות און לאַגערן, האָט ער אויסגעמיטן צו דערציילן צוליב פאַרשטענדלעכע טעמים, אָבער ס'איז גענוג געווען אַ קוק טאָן אויף דעם מענטש כדי צו דערקענען, אַז ער האָט זייער פיל דורכגעמאַכט.

געאַרבעט מיט די הענט, לכן איז זיין זון מעכעלע ראוי אָנגענומען צו ווערן אַלס חבר אין קאָמסאָמאָל.

די ביטע איז אַוועק אין רייקאָם און נאָך אייניקע טעג איז ווידער געקומען אַן אָפּזאָג. דער אוקראַינער האָט מאָטיווירט די איצטיקע קעגנערשאַפט דערמיט, וואָס מרדכי חייט איז טאַקע געווען אַן אַרבעטער אויף צו שחטן בהמות, אָבער דאָס פלייש האָט ער פאַרקויפט, און איז דערפאַר געווען אַ סוחר, און זיין זון קען דעריבער נישט זיין קיין חבר אין קאָמסאָמאָל...

דער פאטער איז געווען א טארגאוויעץ...

איינמאָל איז צו מיר געקומען אַ ייִנגל און געבעטן אים צונעמען צו דער אַרבעט אין אונדזער ביוראָ. איך האָב אים געהייסן אויספילן אַ פאָרמולאַר, און דערביי האָב איך באַמערקט אַז ער שרייבט נישט שלעכט. אויף מיין פראַגע ווו האָט ער געלערנט, האָט ער געענטפערט, אַז ער האָט געלערנט אין דער „תרבות" שולע, און אַז אין די אָוונטן האָט ער צוגעלערנט אַליין אין שטוב. איך האָב אים געגעבן אַ מאַטעמאַטישע אויפגאַבע וואָס ער האָט גלייך אויפן אָרט געלעזן. איך האָב גלייך אויפן פאָרמולאַר אָנגעשריבן אַ רעקאָמענדאַציע אים אָנצונעמען צו דער אַרבעט. בעת ער איז געקומען מיט דער רעקאָמענדאַציע צום דירעקטאָר קוזניעצאָוו האָט ער אָנגעצייכנט מיט רויטן טינט: אָפּזאָגן! כ'בין אַוועק צו אים און אויפמערקזאָם געמאַכט, אַז דער אָפּזאָג איז נישט קיין באַרעכטיקטער, זאָגנדיק אים:

„חבר קוזניצאָוו, דו ווייסט גאַנץ גוט, אַז מען פאָדערט פון אונדז אַרבעט. ווער ס'גיט נישט אַרויס קיין אַרבעט איז אַ שונא פון פאָלק — אַ וורעדיטעל. מיר זיינען דאָך ביידע פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דער אַרבעט, און דו אַפילו מער פון מיר, ווייל דו ביסט דער דירעקטאָר, און איך בלויז אַ בוכהאַלטער. אויב מיר קריגן שוין אַ מענטש, וואָס איז פעיק צו דער אַרבעט — דאַרף מען אים אויפכאַפּן מיט ביידע הענט".

ענטפערט ער מיר:

„דו זעסט נישט, אַז זיין פאָטער איז געווען אַ סוחר!"

האָב איך אים געענטפערט:

„זיין פאָטער איז טאַקע געווען אַ סוחר, אָבער אַ גרויסער קבצן און אַן אָרנטלעכער מאַן. זיין זון האָט מיט זיינע אייגענע כוחות געלערנט און פאַרשאַפן זיך בילדונג. ער קען אונדז פיל נוצן ברענגען. איך לייג פאָר, אַז מיר זאָלן אים צונעמען צו דער אַרבעט".

דער דירעקטאָר האָט געענטפערט, אַז אים איז נישט דערלויבט באַשעפטיקן מענטשן, וועמענס עלטערן זיינען געווען קליינבירגער, און ער לייגט פאָר אַז איך זאָל זיך פאַרקלאָגן אויף אים פאַרן פרעדסעדאַטעל פון רייאיספאָלקאָם, אַזוי אַז ער זאָל דעצידירן וועגן אונדזערע פאַרשידענע מיינונגען.

איך בין אַוועק צום פרעדסעדאַטעל פון רייאיספאָלקאָם און אים איבערגעגעבן דעם גאַנצן ענין. ער האָט מיך גוט געקענט, ווייל דאָס האָט ער מיך נאָמינירט אַלס הויפּט־בוכהאַלטער פון רייפּראָמקאָמבינאַט. ער איז אויך געווען קעגן אָננעמען דאָס ייִנגל צו דער אַרבעט טראָץ זיין פעיקייט און זעלבסטבילדונג, און ער האָט צוגעגעבן:

„דו האָסט געלעבט אין פוילן, ווו איר טראַכט מיט אַנדערע קאַטעגאָריעס, ווי ביי אונדז אין רוסלאַנד. אונדזערע מנהגים זיינען אַנדערע. דער סוחר — ער איז דער גרעסטער פיינט פון דער סאָציאַליסטישער אָרדענונג. קעגן אַלע שונאים קענען מיר זיך שיצן, נאָר נישט קעגן מסחר. מיר מוזן מיט אים פירן אַ שטענדיקן שווערן קאַמף. לענין האָט געזאָגט, אַז מיטן מסחר דאַרפן מיר פירן אַ קאַמף אויף לעבן און טויט. דעריבער, ווער ס'פאַרנעמט זיך מיט מסחר, דאַרף פון אונדז באַקעמפט ווערן אויף אַזאַ אופן, ער זאָל פאַרזאָגן קינדער און קינדס־קינדער מער מיט קיין מסחר זיך נישט פאַרנעמען"...

צום סוף וויל איך נאָך דערציילן דעם פאָלגענדן עפּיזאָד:

בעת די רוסן זענען אַריין קיין ראָזשישטש, דעם 17־טן סעפטעמבער 1939, האָט מען מיך אַרעסטירט און בין געזעסן אין תפיסה אין לוצק. נאָך אַ האַלב יאָר האָט מען מיך באַפרייט, ווייל מען האָט ביי מיר נישט געפונען קיין געגנבעטע זאַכן... נאָך מייז

אַ טאָכטער אַ קינסטלערין

פאַר זיין אַרעסט האָט בראַקער געאַרבעט אַלס אַ וויסנשאַפטלעכער פאָרשער אין דער אויבנדערמאָנטער לענין־ביבליאָטעק אין מאָסקווע. זיין דירה האָט זיך געפונען אין אַ פאָרשטאָט פון מאָסקווע, באַבושקינא. ער האָט געלעבט צוזאַמען מיט זיין פרוי און איינציקע טאָכטער, וועלכע האָט געענדיקט די מאָסקווער קאָנסערוואַטאָריע אין קלאַס פון פידל. זי איז זייער אַ באַגאַבטע און טאַלענטירטע פידלערין. טראָץ דעם וואָס איר פאָטער איז געווען אין אַרעסט, האָט מען איר אייניקע מאָל געשיקט אויף גאַסטראָלן מיט קאָנצערטן קיין אויסלאַנד. געשפילט האָט זי אויף אַ זייער טייערער פידל, פאַר וועלכער בראַקער האָט זיינער צייט באַצאָלט אַ גרויסע סומע געלט.

ס'האָט איינמאָל פאַסירט אַ גרויס אומגליק. אַרויסגייענדיק פון טעאַטער דאך א קאָנצערט האָט זיין טאָכטער אים געבעטן, אַז ער זאָל אַוועקפירן די פידל אַהיים. זי אַליין האָט זיך פאַרהאַלטן מיט אייניקע מוזיקער נעבן בנין פון טעאַטער. פאָרנדיק אין דער אונטערערדישער באַן אַהיים האָט בראַקער פאַרגעסן אין באַן די פידל. ווען ער האָט זיך געכאַפּט, אַז ער האָט פאַרגעסן די פידל אויף דער באַנק פון וואַגאָן, איז שוין געווען צו שפּעט, די באַן איז שוין אַוועק. ס'האָבן נישט געהאָלפן אַלע זיינע אַרומלויפענישן איבער אַלע סטאַציעס פון מאָסקווער מעטראָ, קיינער האָט די פידל נישט צוריקגעקערט. צומאָרגנס איז בראַקער געקומען צו מיר זייער אַן אויפגערעגטער. ער איז נישט געווען מסוגל אַרויסצורעדן אפילו צוויי ווערטער. ווען איך האָב אים באַרואיקט, האָט ער מיר דערציילט, אַז ער האָט גורם געווען זיין טאָכטער גרויס עגמת־נפש: ער האָט פאַרלוירן איר בעסטן אינסטרומענט — איר זעלטענע פידל. דאָס האָט פאַסירט ווינטער 1963. ער האָט געמאַכט גרויס אָנשטרענגונגען און געקויפט דער טאָכטער אַן אַנדערע קאָסטבאַרע פידל.

אונטערערדישע ליטעראַטור

נאָכן טויט פון זיין פריינד מאַרגאָליס, איז בראַקער געוואָרן אַן אָפטער אַריינגייער אין מיין הויז. ער האָט זיך אינטערעסירט מיט די נייעס און אינפאָרמאַציעס וואָס זענען געדרוקט געוואָרן אין „סאַמאיזדאַטישע" אויסגאַבן (סאַמאיזדאַט איז די ראשי תיבות פון די צוויי רוסישע ווערטער סאַם איזדאַט, דאָס הייסט: אַליין אַרויסגעגעבן). לייענענדיק די אינפאָרמאַציעס פון אויסלאַנד, פלעגט בראַקער מאַכן זיינע אייגענע קאָמענטאַרן.

די אַרטיקלען, וועלכע פלעגן געשריבן ווערן אין דער אויבנדערמאָנטער „אַליין־אויסגאַבע", ווו ס'פלעגן שרייבן מענטשן מיט דעמאָקראַטישע אָנשויאונגען, פלעגן איבער־

באַפרייונג, האָט מען מיר אומגעקערט דעם פּאַספּאָרט. מיט דער צייט איז מיר באַקאַנט געוואָרן די אמתע סיבה פון מיין באַפרייונג:

אין רייקאָם פון דער פּאַרטיי איז פאָרגעקומען אַ ספּעציעלע זיצונג צו באַשליסן וואָס צו טאָן מיט חיים גראַבארסקי. אייניקע האָבן געזאָגט, אַז זיי זיינען זיכער אַז איך בין אַ קאָנטער־רעוואָלוציאָנער, און מען דאַרף מיך ווייטער האַלטן אין תפיסה. דער איינציקער וואָס האָט מיך פאַרטיידיקט איז דווקא געווען דער פּראָקוראָר, וואָס האָט מאָטיווירט זיין האַלטונג מיט אַ כאַראַקטעריסטישע טענה:

„ווי אַזוי קען ער זיין אַ קאָנטער־רעוואָלוציאָנער, אין דער צייט ווען מיר ווייסן אַז ער איז אַ גוטער אַרבעטער, און ס'לייגט זיך נישט אויפן שכל, אַז אַ גוטער אַרבעטער זאָל זיין אַ קאָנטער־רעוואָלוציאָנער"...

אויפן סמך פון דאָזיקן „לאָגישן" אויספיר האָט מען מיך באַפרייט פון דער תפיסה. אָבער אַ לאַנגע צייט נאָכדעם האָט מען מיך נאָך געהאַלטן אויפן אויג, און בעת איך האָב שוין פאַרנומען אַ וויכטיקן אַמט אַלס הויפּט־בוכהאַלטער, האָבן זיי קאָנטראָלירט מיינע ביכער, כדי זיך איבערצייגן אַז איך מיסברויך נישט מיט מיין אַרבעט. ערשט נאָך אַ לאַנגער צייט האָבן זיי מיר צוריקגעגעבן מיין פּאַספּאָרט.

צפורה ראַזען (פייגע שער)

בעת דעם אויסברוך פון קריג אין סעפּטעמבער 1939 האָבן מיר מיט גרויס שרעק דערוואַרט דאָס אָנקומען פון די דייטשן. דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט צו דער שטאָט, און מיר זיינען אַנטלאָפן אין דאָרף. אונדזער פאַמיליע, מיט נאָך אַ באַקאַנטע פאַמיליע, האָבן זיך איינגעאָרדנט ביי אַ גוי, מיטן נאָמען קאָנדראַט.

שבת־צו־נאַכט איז אין דאָרף געווען אַ פאַרזאַמלונג אין קלויסטער. ווען אונדזער בעל־הבית איז צוריקגעקומען האָט ער אונדז איבערגעגעבן, אַז ס'איז פאַרבאָטן צו באַהאַלטן יידן. אין פאַל ווען מען וועט ביי איינעם געפונען אַ באַהאַלטענעם ייד, וועט מען פאַרברענען דאָס הויז צוזאַמען מיט דער גאַנצער פאַמיליע, ווייל מען דערוואַרט דאָס אָנקומען פון די דייטשן יעדן טאָג.

די דאָזיקע טרויעריקע בשורה האָט אָנגעוואָרפן אויף אונדז אַ בהלה און ס'איז אונדז געוואָרן טרויעריק אויף דער נשמה. מיר האָבן אים צוגעזאָגט פאַרלאָזן זיין הויז צומאָרגנס באַלד אינדערפרי.

צומאָרגנס 5 פאַרטאָג איז צו אונדז אין צימער אַריין דער גוי און געפרעגט:

„וועמען ווילט איר בעסער, די דייטשן אָדער די רוסן?"

מיר האָבן געענטפערט, אַז מיר ווילן בעסער די רוסן איידער די דייטשישע רוצחים. הערנדיק דאָס דערלאַנגט ער אונדז די האַנט און זאָגט: „די רוסן זיינען שוין דאָ!"

ס'איז אונדז ווירקלעך באַפאַלן אַ גרויסע שמחה, וואָס מיר זענען ניצול געוואָרן פון די דייטשישע הענט. פאָרנדיק צוריק אין שטעטל זאָגט צו מיר מיין פינף־יאָריק יינגעלע:

„זעסטו, מאַמע, פון גרויס פרייד איז די ערד געוואָרן ווייס"...

די רוסן האָבן, פאַרשטייט זיך, איינגעשטעלט אין שטעטל זייערע אָרדענונגען. מ'האָט געצוווּנגען די סוחרים פאַרקויפן די אָנגעזאַמלטע סחורות. ס'איז אפשר נישט געווען אַזוי באַקוועם, אָבער דער עיקר — מען איז נישט געווען איינגעשטעלט מיטן לעבן.

די שולן זיינען גלייך געעפנט געוואָרן. די „תרבות" שולע איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ שולע ווו די אונטערריכטס־שפּראַך איז יידיש. פון דער פּוילישער שולע איז געוואָרן אַן אוקראַאינישע שולע. אַלע לערער זיינען ווייטער געווען באַשעפטיקט: אייניקע אין די יידישע שולן און אַנדערע אין די אוקראַאינישע. אַלע שולן זיינען, פאַרשטענדלעך, געוואָרן רעגירונגס־שולן, און אַלע קינדער זיינען געווען פאַרפליכטעט גיין אין שולע.

די אַרבעטער זיינען אַוועק אַרבעטן אין די אַרטעלן, יעדער צו זיין פאַך: שמידן, שוסטער, שניידער, סטאָליאַרעס א.א.וו. דאָס לעבן איז געווען גאַנץ שווער: כדי עפּעס צו באַקומען האָט מען געמוזט שטיין אַ לאַנגע צייט אין דער ריי. אָבער קיין עסן האָט נישט געפעלט און מ'האָט נישט געהונגערט; ס'איז געווען אַ פּשוט, אָבער פריילעך לעבן.

געגעבן ווערן פון־האַנט־צו־האַנט. דאָס זענען געווען פאַרבאָטענע אַרטיקלען, וועלכע האָבן קריטיקירט די סאָוויעטישער מאַכט. פאַרשטענדלעך, אַז מען האָט געדאַרפט זיין זייער פאָרזיכטיק ביים פאַרשפּרייטן די דאָזיקע פאַרבאָטענע ליטעראַטור, ווייל אויף יעדן שריט און טריט האָבן נאָכגעפאָלגט די אַגענטן פון דער ק.ג.ב.

א. בראקער פלעגט קומען צו מיר ספּעציעל אין די אָוונטן, כדי קיינער זאָל אים נישט באַמערקן. ער פלעגט אַריינגיין דורך דער הינטערשטער טיר, כדי אויסמיידן זיך מיט עמעצן טרעפן אין קאָרידאָר.

בראַקער אַליין האָט אויך געוואָלט שרייבן אַרטיקלען פאַר אונדזער „סאַמאיזדאַט". ער האָט פאַרמאָגט אַלע אייגנשאַפטן און טאַלאַנט צו שרייבן אַ גוטן אַרטיקל, אָבער ער האָט פּשוט מורא געהאַט צו ריזיקירן, כדי די אַגענטן פון ק.ג.ב. זאָלן נישט דערקענען אין זיין שרייבן זיין גוט־באַקאַנטן סטיל. ער האָט מיר פיל מאָל געזאָגט, אַז אויב ער וועט נאָכאַמאָל אַריינפאַלן אין די הענט פון דער ק.ג.ב., וועט ער שוין קיין לעבעדיקער פון זיי נישט אַרויס.

פלעגן יידישע טראַדיציע

אונדזער גרופּע אין מאָסקווע האָט שטענדיק איינגעלאַדן בראַקערן צו די טראַדיציאָנעלע אָוונטן ביי מיר אין הויז, ווו מען האָט ביי אַ גלעזל טיי באַהאַנדלט פאַרשידענע פּראָבלעמען, איבערהויפּט פּאָליטישע פּראָבלעמען, וואָס זענען געווען פאַרבונדן מיטן יידישן פאָלק און מדינת ישראל. בראַקער האָט זייער גוט פאַרשטאַנען די וויכטיקייט פון פלעגן דעם יידישן גייסט, די יידישע טראַדיציע און די יידישע קולטור, וואָס איז דערפירט געוואָרן צו אַ שפלדיקע מדרגה אין רוסלאַנד. מען האָט געדאַרפט ראַטעווען דאָס וואָס איז נאָך פאַרבליבן. ער האָט זייער געוויטיקט דעם פאַקט, וואָס די יידישע קולטור ווערט מיט כוח אויסגעוואָרצלט אין רוסלאַנד.

בראַקער האָט געמאַכט אַן איינדרוק פון אַ הויך־געבילדעטן מענטש, וואָס איז געווען גוט באַהאַוונט אין דער יידישער ווי אויך דער וועלטלעכער ליטעראַטור. ער האָט זיך באַזונדערס אינטערעסירט מיט די פּראָבלעמען פון מדינת ישראל, אַלס אַן איינזאַמער אינזל אין דער אַראַבישער וועלט. אָט די אַלע פּראָבלעמען האָט ער קריטיש אַנאַליזירט אַלס מענטש, וועלכער האָט גוט געקענט די באַדינגונגען פון דעם יידישן ישוב אין ארץ ישראל, היות ער אַליין האָט אַ שטיק צייט געלעבט אין דעם לאַנד.

דיסקוסיע מיט שונאי ישראל

איינמאָל, איבערלייענענדיק אַ פּאָליטישן פאַסקוויל „מדינת ישראל און איר פּאָליטישע לאַגע", אָנגעשריבן פון די מחברים איוואַנאָוו און שיינין אין דער סאָוויעטישער

פּרעסע, האָט דאָס בראַקערן אַרויסגעפירט פון גלייכגעוויכט. ער האָט אָנגעשריבן אַ שאַרפן ענטפער די מחברים פון דעם פּאַס־קוויל, וועלכע האָבן זיך געשטיצט אויף די אויספירונגען און אַנאַליזן פון ענגעלס אין דער נאַציאָנאַלער פראַגע. דעם ענטפער וואָס בראַקער האָט אָנגעשריבן האָט מען פאַר־שטייט זיך געקענט פּובליקירן נאָר אין דער אומלעגאַלער אויסגאַבע פון „סאַמאיזדאַט". בראַקער האָט זיין אַרבעט מיר איבערגעגעבן כדי איך זאָל דאָס איבערשרייבן אויף דער מאַשין. דאָס איז געווען זייער אַ וואָגיקע און גוט־באַטראַכטע אַרבעט וועגן דעם סאָ־ציאַלן און עקאָנאָמישן צושטאַנד פון יידישן פאָלק אין גלות און וועגן דער ווירקלעכער לאַגע פון דעם יידישן פאָלק אין אַן אייגע־נער סוווערענער מדינה. איך האָב בראַקערס כתב־יד איבערגעגעבן אַ מאַשיניסטקע צו איבערשרייבן אויף אַ מאַשין און בראַקערן אָנגעוויזן איר אַדרעס, כדי אין פאַל פון מיין אַרעסט זאָל ער וויסן ווו זיין כתב־יד געפינט זיך.

אין אַ קורצער צייט אַרום נאָך דעם בין איך אַרעסטירט געוואָרן, אָבער די מאַשי־ניסטקע האָט שוין געהאַט באַוויזן איבער־שרייבן בראַקערס ענטפער אין 5 קאָפּיעס און בראַקער האָט געהאַט די מעגלעכקייט איבערגעבן איין קאָפּיע פון זיין אַרבעט אַ געוויסן ישראל־בירגער, וואָס האָט זיך דאַן געפונען אין מאָסקווע, כדי עס איבער־פירן קיין ישראל.

אין דעם פרימאָרגן פון 26־טן מאַי 1966 האָט פּלוצלינג אומגעריכטערהייט צו מיר בראַקער טעלעפאָנירט און פאָרגעלייגט, אַז מיר זאָלן זיך טרעפן אין באָטאַנישן גאָרטן אין מאָסקווע, אויף דער מיעשטשאַנסקער גאַס. מיר האָבן דאַן נישט געוווסט, אַז מיין טעלעפאָן איז פאַרבונדן מיט אַן אונ־טערהער אַפּאַראַט, וועלכע איז דיסקרעט איינמאָנטירט געוואָרן אין מיין הויז דורך די אַגענטן פון ק.ג.ב.

ס'איז געווען אַרום 7 אַזייגער פרי. בראַקערס איינלאַדונג זיך צו טרעפן מיט אים אַזוי פרי האָט נאַטירלעך אַרויסגערופן ביי מיר אַ געוויסן חשד, אָבער אויך אינ־טערעס. קומענדיק צו דער מעטראָ־סטאַציע, האָט ער שוין מיט אומגעדולד געוואַרט אויף מיר. זיינע אויגן האָבן אויסגעדרוקט שרעק און דערדריקונג. איך האָב פאַרשטאַנען אַז עפּעס האָט מיט אים פּאַסירט. איך האָב געמאַכט דעם אָנשטעל, אַז איך באַמערק נישט זיין נערוועזיטעט.

מיר האָבן זיך באַפרייט פון דעם גע־דיכטן עולם וואָס האָט געשטראָמט פון צוג און זיך געלאָזט צום אַרויסגאַנג. מיר זענען אַוועק אין באָטאַנישן גאָרטן, וועלכער איז אין די פרימאָרגן־שעהן געווען פּוסט פון מענטשן. ס'איז געווען אָנגענעם צו שפּאַצירן אין דעם קילן פרימאָרגן.

משה ראבין

באַלד נאָך זייער אַריינקומען אין שטעטל האָט די קאָמוניסטישע מאַכט אָנגעהויבן זוכן די עלעמענטן, וואָס זיינען געווען באַקאַנט אַלס קעגנער פון קאָמוניזם אין דער צייט פון דער פּוילישער הערשאַפט.

איינמאָל באַקום איך אַן איינלאַדונג צו קומען אין סעל־סאָוויעט. קומענדיק אַהין האָב איך דאָרט געטראָפן שמואל יאָסל עקבער. ער האָט מיר געגעבן אַ פאַרמאַכטן קאָנווערט און געהייסן זיך ווענדן אין דער נ.ק.וו.ד. וואָס האָט זיך געפונען אין דיאַמאַנדשטיינס הויז. ווי באַקאַנט האָט זיך די נ.ק.וו.ד. פאַרנומען מיט פּאָליטישע ענינים, בעת די מיליץ האָט זיך באַשעפטיקט מיט אויספאָרשן פאַרברעכער און ספּעקולאַנטן. קומענדיק אין דער נ.ק.וו.ד. האָבן זיי מיך גענומען פרעגן פאַרשידענע פראַגן וועגן „ברית החייל" און פאַרלאַנגט אַז איך זאָל אויסגעבן די נעמען פון די פירער און חברים פון דער אָרגאַניזאַציע. איך האָב זיך ענטזאַגט צו דערמאָנען נעמען. מיך זעלבסט האָבן זיי נישט געטשעפּעט, אָבער נאָך אַ קורצער צייט האָב איך מורא באַקומען אַז זיי וועלן מיך צווינגען מיט געוואַלד אויסגעבן די נעמען. איך בין אַנטלאָפן קיין לעמבערג און דאָרט געווען צוויי מאָנאַטן.

דניאל גאלאמבקה

ווען ס'איז אויסגעבראָכן דער קריג אין סעפּטעמבער 1939, האָט אַן עראָפּלאַן געוואָרפן אַ באָמבע אויף דער ראָזשישטשער באַן־סטאַנציע און צעשטערט די ראַמפּע. דער פאַל האָט אָנגעוואָרפן אַ מורא אויף די איינוווינער און פיל זיינען זיך צעלאָפן אין די דערפער. מיר זיינען אַוועק אין דאָרף טשובען און דאָרט זיך איינגעאָרדנט ביי אַ פּויער אין הויז. אין דאָרף האָבן מיר געטראָפן חנה מאַרמור מיט די זין מישקע און יידל און נאָך אַ משפחה.

אן אומגעריכטע בשורה

אין מיטן דער נאַכט קלאַפּט מען ביי אונדז אין טיר און אַ קול פרעגט אין רוסיש:

„זיינען דאָ ביי אייך יידן?"

ווען דער פּויער האָט געענטפערט אַז ס'זיינען דאָ יידן, האָט דער אומבאַקאַנטער אויסגערופן:

„קומט אַרויס, די רוסן קומען — ניט די דייטשן!"

ווען ס'זיינען אַריין די ערשטע רוסישע טאַנקען, האָט זיך אַוועקגעשטעלט אַ פּאָליטרוק און אָנגעהויבן דרשנען:

„יידן, אוקראַינער — אַלע זיינען גלייך ביי אונדז. נישטאָ קיין אונטערשייד!"

שמואל־יאָסל עקבער האָט אויסגעשריגן:

„יידן, מען דאַרף דאָך טאַנצן אין די גאַסן!"

נישט ווייט פון אים איז געשטאַנען חנה מאַרמור, אַ קלוגע פרוי, וואָס שטאַמט זעלבסט פון רוסלאַנד. האָט זי געענטפערט:

„קינדערלעך, מען האָט אויסגעביטן דעם טויט אויף אייביקע תפיסה!..."

די רוסן קויפן אלץ

מען האָט ספּעציעל ביי אונדז נישט געזוכט קיין ציוניסטן. מען האָט געהייסן עפענען די קלייטן און פאַרקויפן אַלץ וואָס געפונט זיך דאָרט. אָבער ווען מ'האָט באַמערקט אַז די רוסן צאָלן אַלע פרייזן, וואָס מען פאַרלאַנגט פון זיי און קויפן אַלץ וואָס קומט זיי אין דער האַנט — האָט מען פאַרשטאַנען, אַז דאָס געלט האָט קיין ווערט, און אַז ס'איז כדאי אָפּצוראַטעווען דאָס ביסל סחורה וואָס איז נאָך פאַרבליבן. מען האָט אויפגעהערט פאַר־קויפן פאַר געלט און מען האָט אָנגעהויבן בייטן די סחורה אויף פאַרשידענע פּראָדוקטן, וואָס די פּויערן האָבן געבראַכט אין שטאָט אַריין.

ווען ס'האָט זיך אויסגעלאָזט די סחורה אין די קלייטן האָבן די רוסן אָנגעהויבן זוכן ספּעקולאַנטן, און ספּעציעל — מאַנופאַקטור־שמוגלער. איינמאָל בין איך געשטאַנען מיט

פרץ קאַגאַן אויף דער באַן־סטאַנציע, האָט מען אים אויסגעטאָן נאַקעט און אים באַזוכט.

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ ריי פון אַרעסטן, ספּעציעל פון געוועזענע סוחרים. אַזוי זײַנען אַרעסטירט געוואָרן אַהרן און וואָלף טעפּער, געוועזענע גאַלאַנטעריע סוחרים, און חיים און מאָטל גרינבוים, אייגנטימער פונעם גרעסטן שיך־געשעפט אין שטעטל. מען האָט זיי געשטעלט פאַר אַן אָפענעם משפט אין גאָרנשטיינס קינאָ און זיי פאַרמשפט אויף צען יאָר סיביר. אַ פחד איז באַפאַלן דאָס שטעטל. יעדער וואָס האָט געהאַט אַ ביסל סחורה האָט געזוכט פטור ווערן דערפון.

וואָלף טעפּערס קרובים האָבן איינגעריסן וועלטן, כדי אים באַפרייען פון סיביר. ביי זיין שווער, לייזער זאַגאָטאָווסטשיק, האָט געוווינט דער קאָמענדאַנט פון דער מיליץ. מען האָט דעם קאָמענדאַנט איבערגעקויפט און פאַר אַ פּאָר כראָמאָווע שטיוול האָט מען וואָלפן מיט זיין פרוי צוריקגעבראַכט פון סיביר...

מען פאַרשט מיר

איך בין געווען אין די פוילישע צייטן אַ חבר אין בית״ר. און טראָץ וואָס די רוסן האָבן נישט ספּעציעל געזוכט געוועזענע ציוניסטן, איז, פאַרשטייט זיך, אַ געוועזענער ציוניסט נישט געווען קיין גרויסער ייחוס. איינמאָל האָט מען מיך גערופן אין דער מיליץ, וואָס איז געווען ביי חיים גראַבאַרסקי אין הויז. דאָרט זאָגט צו מיר דער קאָמענדאַנט ראָמאַניוק:

„דו מיינסט, אַז מיר ווייסן נישט, אַז דו ביסט געווען אַ מיטגליד אין דער ציוניסטיש־פאַשיסטישער אָרגאַניזאַציע בית״ר. אָבער וואָס ביסטו איצט?״

איך האָב אים, פאַרשטייט זיך, געענטפערט, אַז אַמאָל זיינען געווען אַנדערע צייטן. איצט געהער איך נישט צו קיין פאַרטיי. ער האָט מיך געהייסן גיין.

ווען די מאַכט האָט זיך סטאַביליזירט האָב איך באַקומען אַ פּאַס אַלס אַ זון פון אַ סוחר. אָבער אַ דאַנק דעם וואָס כ׳בין געווען אַ גוטער פוטבאָל־שפּילער האָט מען מיר געביטן דעם פּאַס. איך בין געווען אין פריינדלעכע באַציונגען מיטן פּראָקוראָר, מיליץ־נאַטשאַלניק און ריכטער. זיי פלעגן מיר אימער דערמאָנען מיין בורזשואישע אָפּשטאַמונג, אָבער זיי האָבן עס געמאַכט גוטהאַרציק.

איינמאָל האָט מיר דער מיליץ־נאַטשאַלניק פאָרגעלייגט אָנצושרייבן מיין אויטאָביאָגראַפיע — און ווערן זייערס אַ מענטש. איך האָב אים געענטפערט, אַז איך קען נישט שרייבן. ער האָט מיר אַ לאַנגע צייט נישט אָפּגעלאָזט מיט זיין פאָרשלאַג, אָבער איך האָב זיך געהאַלטן ביי מיינס:

„איך קען נישט שרייבן!״

א פרווו פון א געהיימער ציוניסטישער טעטיקייט

אַ געוויסן טאָג האָבן חברים פון די אַמאָליקע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס באַשלאָסן אָנהייבן אַ קאָנספּיראַטיווע ציוניסטישע טעטיקייט מיטן צוועק צו פאָרן קיין ווילנע און פון דאָרט זוכן אַ ווייטערע פאַרבינדונג מיט ארץ־ישראל. דער פירער פון דער געהיימער גרופּע איז געווען נח (נונעק) קראָמירס. איינמאָל איז ער געקומען און באַפוילן:

„חברה, גרייט אייך אין וועג! גרייט צו רוקזעק מיט אַלעם נויטיקן, ווי וועש, עסנוואַרג, א.אַ.וו.״

אונדזער גרופּע איז באַשטאַנען פון יאָשקע טוקטינער, מוניע קלימבאָרד, מישקע מאַרמור און איך. די פאַרבינדונג מיט נונעק קראָמירס איז געווען דורך מישקע מאַרמור. מיר זיינען געווען גרייט צום פאָרן און פלעגן זיך טרעפן אויפן פוטבאָל־פּלאַץ אין די אָוונט־שעהן.

מיר האָבן מיט אומגעדולד געוואַרט אויפן באַפעל, וואָס איז אָבער נישט געקומען. מישקע האָט אין צווישנצייט חרטה געקריגן אויפן גאַנצן עסק. ער האָט געהאַט אַ גוטן אַרבעטס־פּאָסטן, און האָט מורא געהאַט, אַז אין פאַל פון אַ דורכפאַל און מיר וועלן זיין געצוווּנגען זיך אומקערן אַהיים — וועט ער זיין אַ פאַרלוירענער.

מיט גרויס באַדויער האָבן מיר באַשלאָסן, אַז קיינער פאָרט נישט!

ישראל־יריד אין מאָסקווע

איך האָב מיט גרויס נייגער און אומגעדולד געוואַרט אויף בראַקערס דערציילונג. ער האָט מיט אַ געוויסער נערוועזיטעט דערציילט וואָס ס׳האָט מיט אים פּאַסירט נעכטן בעתן באַזוך אויף די ישראלדיקע לאַנדווירטשאַפטלעכע אויסשטעלונג אין מאָסקווע. אַלס הייסער ישראל־פּאַטריאָט האָט אים אינטערעסירט אַלץ, וואָס ס׳איז דערגרייכט געוואָרן פאַר דער צייט וואָס ער האָט פאַרלאָזט ארץ־ישראל. באַזונדערס האָבן אים אָנגעפילט מיט פרייד די דערגרייכונגען פון די קיבוצים און די מושבים.

בראַקער, וועלכער האָט אַ שטיק צייט געלעבט אין ארץ־ישראל, געווען דאָרט אַ לאַנדווירטשאַפטלעכער אַרבעטער, און אַ חבר אין אַ קיבוץ, האָט אָנגעהויבן געבן פאַרשידענע אינפאָרמאַציעס אַ גרופּע מענטשן.

אין דער צייט וואָס בראַקער האָט געגעבן די דערקלערונגען, האָט ער זיך נישט אָפּגעגעבן קיין דין־וחשבון, אַז צווישן די באַזוכער געפינט זיך אַן אָנגעשטעלטער פון דער ק.ג.ב. נישט לאַנג־וואַרטנדיק האָט דער ק.ג.ב.־אַגענט פאַראָרדנט די גרופּע באַזוכער זיך פונאַנדערגיין און בראַקערן באַפוילן נאָכגיין נאָך אים.

דער ק.ג.ב.־אַגענט האָט בראַקערן אַריינגעפירט אין שטאַב פון דער ק.ג.ב., וואָס האָט באַלד אָנגעהויבן אַן ענערגישע אויספאָרשונג, ווער ער איז, און פון וואַנען ער קען אַזוי גוט די ישראלדיקע באַדינגונגען. מ׳האָט אים באַשולדיקט, אַז ער האָט זיך פאַרנומען מיט אַנטי־סאָוויעטישע אַגיטאַציע צווישן די באַזוכער פון דער אויסשטעלונג. און דער עיקר — אַז ער האָט געלויבט דעם קאַפּיטאַליסטישן אַרטלעבן אין ישראל.

נאָכן קאָנטראָלירן זיינע דאָקומענטן און נאָך אַן אויספאָרשונג, וואָס האָט געדויערט אַ שעה, האָט מען אים פאַראָרדנט, ער זאָל שנעל פאַרלאָזן די אויסשטעלונג און אַז מער זאָל זיין פוס נישט באַטרעטן דאָס אָרט. קומענדיק אַהיים האָט ער זיין פרוי און טאָכטער גאָרנישט דערציילט, כדי זיי נישט גורם זיין קיין צער און עגמת־נפש.

אין דער צייט וואָס בראקער האָט מיר דערציילט וועגן דער אויספאָרשונג דורך דער ק.ג.ב. זענען פאַרביי צוויי עלעגאַנט־געקליידעטע מענטשן אין ציווילער קליידונג. דאָס באַווייזן זיך פון דידאָזיקע צוויי מענטשן אין די פריסטע שעהן אין אַ ווייטן ווינקל פון פאַרק האָט באַלד ביי אונז אַרויסגערופן אַ פאַרדאַכט, אַז מען פאָלגט אונדז נאָך, און מיר זענען געווען טיף איבערצייגט, אַז די צוויי פאַרשוינען זיינען ק.ג.ב.־לייט.

מיין אַרעסט

נאָך מיין אַרעסט, ווען איך האָב זיך געפונען אין דער לאַפּאַרטאַווער תפיסה, האָט

דער אויספאַרשונגס־ריכטער סמירנאָוו מיר געשטעלט אַזאַ פראַגע :

„וואָס האָט איר גערעדט מיט בראַקערן אין באָטאַנישן גאָרטן אין יענעם פרימאָרגן?״

איך האָב געענטפערט, אַז אונזער שמרעס איז געווען וועגן געליינטע ביכער, וועגן שרייבער און בכלל ווער קען זיך עס איצט דערמאָנען וועגן וואָס מען שמועסט מיט אַ מענטש ?

„דאַן וועל איך דיר דערמאָנען — האָט געענטפערט דער אויספאָרשער — „ער האָט אייך דערציילט, ווי אַזוי מען האָט אים פאַרהאַלטן אויף דער לאַנדווירטשאַפטלעכער אויסשטעלונג פון ישראל. דער אינהאַלט פון אייער געשפרעך איז אויפגענומען געוואָרן דורך אונז״.

איך האָב זיך נאַטירלעך פאַרלוירן, און זעענדיק אַז איך האָב נישט קיין אַנדער ברירה, האָב איך זיך באַמיט דערמאָנען אייניקע פרטים פון אונדזער געשפרעך און זיי איבערגעבן דעם אויספאָרשער. ווי איך האָב זיך שפּעטער איבערצייגט, איז אין פאַרלויף פון מיין אויספאָרשונג צוגעשטעלט געוואָרן וועזנטלעכע באַווייזן וועגן מיין באַקאַנטשאַפט מיט בראקערן און אויך וועגן דעם אינהאַלט פון דעם אויבן־דערמאָנטן געשפרעך אין באָטאַנישן פאַרק. דאָס זענען געווען אויסצוגן פון בראקערס אויספאָרשונג אויף דעם געביט.

פאַקטיש האָט דער ענין פון מיין באַגעגעניש מיט בראקערן אין פאַרק נישט געהאַט קיין ספּעציעלן אינטערעס פאַר דער אויספאָרשונג און אויפן סמך פון דער באַגעגעניש האָט מען נישט אים און נישט מיר געקאָנט באַשולדיקן אַלס פּאָליטיש נישט־לאָיאַלע בירגער און קעגנער פון סאָוויעטנפאַרבאַנד. אָבער דער אויספאָרשער יורקעוויטש האָט מיט דעם געוואָלט בלויז באַווייזן, אַז איך מיט בראקערן האָבן זיך געפונען אונטער אַ שטענדיקער אויפזיכט פון די ק.ג.ב.־אַגענטן.

איך האָב דאַן מיט בראקערן געשמועסט אין פאַרק לאַנג און ווען די צייט האָט זיך פאַרצויגן און דער פאַרק האָט זיך אָנגעהויבן פאַרפילן מיט מענטשן האָבן מיר זיך צעשיידט. דער זייגער איז געווען איינס בייטאָג. איך בין אַוועקגעפאָרן צו זיך אַהיים און אָנגעהויבן פאַרנעמען זיך מיט מיין אַרבעט אין מיין כעמישער לאַבאָראַטאָריע. ס'זענען נישט אַדורך קיין צען מינוטן, האָבן זיך ביי מיר באַוויזן צוויי מענטשן אין ציווילער קליידונג און פאָרשטעלנדיק זיך אַלס ק.ג.ב.־אַגענטן האָבן זיי מיר באַוויזן אַן אָרדער אויף דורכפירן אַ רעוויזיע אין מיין וווינונג.

די רעוויזיע האָט זיך אָנגעהויבן 13.30 מיטאָג און האָט זיך פאַרענדיקט 11 ביינאַכט. נאָך דער רעוויזיע בין איך אַרעסטירט געוואָרן. דאָס איז געווען דעם 26־טן

משה גראבארסקי

סעפּטעמבער 1939, ביים אויסברוך פון פּויליש־דייטשישן קריג, האָט אַ טייל פון דער יוגנט פון שטעטל אָנגעהויבן לויפן קיין מזרח, אין דער ריכטונג פון דער רוסישער גרענעץ. אַ טייל איז אַנטלאָפן אין די דערפער, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט פאַרבלייבן אין שטאָט, וואָס איז באָמבאַרדירט געוואָרן דורך היטלעריסטישע עראָפּלאַנען. איך האָב געהערט צו די, וואָס זענען אַוועק אין אַ דאָרף, ווייל אַלס אַ פאַמיליע־מאַן האָב איך נישט געוואָלט איבערלאָזן מיין פאַמיליע אויף גאָטס באַראָט.

מיר זענען פארצווייפלט

נאָך אייניקע טעג וווינענדיק ביי אַ פּויערישע פאַמיליע איז אונדזער בעל־הבית געקומען צו מיר און געמאָלדן אַז ער קען אונדז מער נישט האַלטן, ווייל אויב וועלן זיך די דייטשן, וואָס דאַרפן יעדן מאָמענט אָנקומען, דערפון דערוויסן, דראָט אים און זיינע הויז־מענטשן אַ זיכערער טויט.

מיר זענען געווען פאַרצווייפלט און נישט געוווסט וווהין זיך ווענדן. ווען מיר האָבן זיך שוין געקליבן פאַרלאָזן דאָס דאָרף און גיין ווו די אויגן ווייזן, האָבן מיר פּלוצלינג דערהערט די פריידיקע בשורה, אַז מאַרשאַל טימאָשענקאָ האָט באַפוילן זיין אַרמיי אַריבער די רוסיש־פּוילישע גרענעץ און אַז זיי דערנענטערן זיך צו אונדז. מיר זיינען געווען אויסער זיך פון פרייד און מיר האָבן זיך געלאָזט צוריק קיין ראָזשישטש.

אין שטעטל האָט געהערשט אַ גרויסע שמחה. ס'האָט זיך גלייך געשאַפן אַ סעל־סאָוועט — אַזאַ מין ראַט. בראש פונעם ראַט איז געשטאַנען אַ פּוילישער קאָמוניסט, דאָמב, פון וואַרשע. אין ראַט איז אויך אַריין מאָטל ווערבאַ, גרישאַ און מיטשיק. די ערשטע טעג האָט געהערשט אין שטאָט אַן אומאָרדנונג. די פּאָליאַקן, וואָס האָבן נישט געוואָלט שלום מאַכן מיטן געדאַנק, אַז די פּוילישע מלוכה עקזיסטירט שוין נישט, האָבן נישט געוואָלט אָנערקענען דעם סעל־סאָוועט.

ערב יום־כיפור ביינאַכט, איז אויסגעבראָכן אַ שיסעריי צווישן דער נייער סאָוועטישער מאַכט און פּוילישע זעלנער, רעשטלעך פון דער פּוילישער אַרמיי. אין דעם דאָזיקן קאַמף איז דערהרגעט געוואָרן יחיאל שוחטס פרוי, בעת זי איז אַרויס פון בית־מדרש נאָך „כל־נדרי״, און אַ צופעליקע קויל האָט איר געטראָפן. צוליבן עקשנותדיקן קאַמף פון די פּוילישע זעלנער זיינען אַריין אין שטאָט רוסישע טאַנקן, כדי אָפּצושטעלן די פּוילישע שיסעריי. די טאַנקן זיינען צו צו דער באַן־סטאַציע און אַנטוואָפנט די פּוילישע זעלנער, וואָס האָבן זיך דאָרט גרופּירט.

צווישן די אַריינמאַרשירנדיקע רוסן האָט זיך אויך געפונען דוד קעסל. די פּאָליאַקן, וואָס האָבן אים דערקענט, האָבן אים פאַרנאַרט אין אַ וואַגאָן, אים שטאַרק צעשלאָגן און צעבראָכןביידע הענט.

שפּעטער איז אָנגעקומען די ציווילע מאַכט, און דער ערשטער רוס וואָס איז אַריין אין שטעטל איז געווען קוזניעצאָוו. נאָך אים זיינען אָנגעקומען נאָך אייניקע רוסישע אַדמיניסטראַטאָרן, וואָס האָבן גענומען די ענינים אין זייערע הענט און די מאַכט האָט זיך סטאַביליזירט.

איך קען נישט זאָגן, אַז די רוסן האָבן ספּעציעל גערודפט יידן; די יידן האָבן געשטיצט די נייע מאַכט און ס'איז נישט געווען קיין גרונט זיי צו רודפן. אָבער פון די געוועזענע ציוניסטן האָט מען אַרעסטירט נאָר דיאַמאַנדשטיין, וועמען מ'האָט שפּעטער באַפרייט. מען האָט אים געראַטן פאַרלאָזן ראָזשישטש. ער איז אַריבער קיין קאָוועל.

דער קריג ברעכט אויס

אין חודש מאי 1941 האָט מען מאָביליזירט אַ טייל פון דער יוגנט אין די אַזוי־גערופענע אַרבעטס־באַטאַליאָנען. צבי אורן (וואָס זיצט דאָ), מיך און נאָך אייניקע האָט מען מאָביליזירט אויף 90 טעג. די אַרבעט אין די באַטאַליאָנען איז געווען אַ שווערע: מ'האָט געבויט עראָדראָמען נישט ווייט פון ראָזשישטש. נאָך זיבן וואָכן אַרבעט, דעם 22סטן

יוני, האָבן מיר פלוצים דערזען, נישט ווייט פון אונדז, אַן אַראָפּפאַלנדיקן עראָפּלאַן. מיר האָבן נישט פאַרשטאַנען וואָס ס׳קימט דאָ פאָר. באַלד האָבן מיר געזען דייטשישע פּאַראַ־שוטיסטן, וואָס שפּרינגען אַרויס פונעם עראָפּלאַן וואָס די רוסן האָבן אַראָפּגעשאָסן. מען האָט אונדז נישט דערלויבט זיך דערנענטערן צו זיי, אָבער פון די פויערן אין נאָענטן דאָרף האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז די רוסן האָבן אַראָפּגעשאָסן אַ דייטשן עראָפּלאַן.

9 אינדערפרי,ביים פרישטיק, האָט מען געמאָלדן, אַז דייטשלאַנד, רומעניע און איטאַליע האָבן דערקלערט קריג דער סאָוויעטישער רעגירונג.

מאַי 1966. אין זעלבן אָוונט האָט די ק.ג.ב. דורכגעפירט פּילצאָליקע אַרעסטן און רע־וויזיעס ביי די מיטאַרבעטער פון „סאַמי־זדאַט". אַ זייער גרינטלעכע רעוויזיע איז אויך אין דער נאַכט דורכגעפירט געוואָרן ביי אליעזר בראקער.

ביי מיר האָט זיך דאַן אָנגעהויבן אַ ניי בלעטל אין מיין לעבן.

דולניק סולומון

יעקב פלאש

די תקופה צווישן אויסברוך פון פּויליש־דייטשישן קריג, 1 סעפּטעמבער 1939, ביזן 17 סעפּטעמבער, ווען די רוסן זיינען אַריין אין שטעטל, איז געווען אַ זייער שווערע צייט פאַר די יידישע איינוווינער פון ראָזשישטש. מיר האָבן געזען טויזנטער פּליטים וואָס זיינען אַנטלאָפן פון מערב־פּוילן און אַלעמענס אויגן זיינען געווענדעט צום מזרח. דאָס זיינען געווען בעיקר יידן, אָבער ס׳האָבן אויך נישט געפעלט קיין פּאָליאַקן צווישן די מחנות פּליטים, וואָס זיינען פאַרביי דאָס שטעטל. אַלע האָבן געפילט אַז די ערד ברענט אונטער די פיס.

מיר לויפן קיין מזרח

אויך פון אונדז האָבן מענטשן אָנגעהויבן לויפן קיין מזרח. מען איז געזעסן ביים גרענעץ און געוואַרט אויף אַ געלעגנהייט אַריבערצוגיין אויף דער סאָוויעטישער זייט. אַ גרויסע טייל פון דער יוגנט וואָס האָט זיך געלאָזט צו דער גרענעץ זיינען געווען קאָמוניסטן, אָבער ס׳זיינען אויך געווען קאָמוניסטישע קעגנער, און איך בין געווען איינער פון זיי.

דעם 16טן סעפּטעמבער האָט איינער איבערגעגעבן, אַז מ׳האָט געמאָלדן אין ראַדיאָ, אַז די רוסן גייען אַריבער די פּוילישע גרענעץ. ביינאַכט האָט זיך די ידיעה באַשטעטיקט. צומאָרגנס איז שוין די רוסישע אַרמיי געווען אין ראָזשישטש און מיר האָבן זיך אומגעקערט צוריק אַהיים.

די שמחה אין שטעטל איז געווען זייער אַ גרויסע. מיט אַמאָל האָבן זיך די יידן באַפרייט פון גרויסן פחד, אין וועלכן זיי האָבן געלעבט זינט דעם אויסברוך פון קריג. זיי האָבן נישט געהאַט קיין שום אילוזיעס, וועגן דעם ביטערן גורל, וואָס דערוואַרטעט זיי אין פאַל פון אַ דייטשישער אָקופּאַציע. אַלע יידן אָן אויסנאַם פון פּאַרטייאישע

צבי אורן אויף אַ באַנקעט לכבוד משה און מאַניע שקורניק.

צוגעהעריקייט האָבן זיך באַצויגן מיט גרויס פריינדשאַפט צו דער אַריינקומענדיקער רוסישער אַרמיי.

דער אנטיסעמיטיזם פון דער באַפעלקערונג

אויפן וועג האָבן מיר געפילט דעם אַנטיסעמיטיזם, וואָס איז געווען פאַרשפרייט צווישן דער אָרטיקער באַפעלקערונג. שנאה־בליקן זענען געווען געווענדעט צו די מענער צווישן אונדז, וואָס גייען אַרום פריי, אין דער צייט וואָס די רוסן קעמפן אויפן פראָנט. מיר האָבן נישט געקענט דערציילן, אַז מען האָט אונדזערע מענער נישט געוואָלט מאָבי־ליזירן, ווייל די מאַכט האָט זיך צו זיי באַצויגן מיט אומצוטרוי; זיי זענען גענומען געוואָרן בלויז אויף אַרבעט, און דאָס אויך — ווייט פון פראָנט: אין די וועלדער און גרויסע פאַבריקן.

די אנטוישונג

אָבער נאָך אַ קורצער צייט איז געקומען די אַנטוישונג. זיי האָבן אָפּגעשטעלט דאָס גאַנצע קולטורעלע און געזעלשאַפטלעכע לעבן אין שטעטל. מען האָט אָנגעהויבן פאַר־פאָלגן די געוועזענע סוחרים און קליינהענדלער. דער איינציקער מקור פון פרנסה איז געווען אַרבעט, און יעדער האָט זיך באַמיט שאַפן אַן אַרבעטס־פּלאַץ.

ווי געזאָגט איז דאָס פאַרטייאישע לעבן ווי אָפּגעשטאָרבן, אַ חוץ, פאַרשטייט זיך, די קאָמוניסטישע פאַרטיי. די קאָמוניסטיש־געשטימטע יוגנט איז געווען אין זיבעטן הימל. אַ טייל קאָמוניסטן, וואָס זיינען געוואָרן פאַרפאָלגט דורך דער פּוילישער מאַכט און זיינען געווען געצוווּנגען אַנטלויפן פון שטעטל — האָבן זיך אומגעקערט אַהיים. זיי האָבן אָנגעהויבן פאַרנעמען אָנפירנדיקע פּאָסטנס. צווישן זיי איז געווען ווידרא, גאָרעו און אַברהם קעסעל. זיי זיינען געוואָרן אָנפירער פון וויכטיקע אינסטיטוציעס, ווי די באַנק און די מיל.

איך פלעג אָפט שמועסן מיט אַברהם קעסעל. נאָך אַ האַלב יאָר האָט זיך אָנגעהויבן דער אויסניכטערונגס־פּראָצעס ביי די יידן אין שטעטל. ס'זיינען אָנגעקומען פונקציאָנאַרן פון רוסלאַנד און באַזעצט די אויבנדערמאָנטע שטעלעס און די יידישע בחורים, געטרייע קאָמוניסטן, זיינען געוואָרן דערוויטערט. זייערע פלעצער האָבן פאַרנומען מענטשן, וואָס זיינען געווען געוווינט צו נעמען כאַבאַר, צו פּראָטעקציע און באַנוצן זיך מיט שקרים, כדי צו ציען פּערזענלעכן נוצן פון זייער מאַכט. אונדזערע ערלעכע קאָמוניסטן זיינען געווען זייער אַנטוישט דערפון. קעסעל פלעגט מיר גאַנץ אָפט זאָגן:

„יאָ, איך האָב געהאַט אַ שיינעם חלום, אָבער ער איז אַוועק — ס'האָט זיך אויס־געלאָזט אַ בוידעם...״

די געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע טעטיקייט פון שטעטל איז געגצלעך אָפּגע־שטאָרבן. די קאָמוניסטישע פאַרשטאַרקטע טעטיקייט האָט נישט געקענט פאַרטרעטן דאָס אַמאָליקע לעבהאַפטע יידישע לעבן אין שטעטל פאַר דער מלחמה.

אַ צווייטע דערשיינונג האָט געמאַכט זייער אַ שווערן איינדרוק אויף די יידישע קאָמוניסטן אין ראָזשישטש: דאָס איז געווען דער פּראָבלעם פון די יידישע פּליטים פון פּוילן, וואָס האָבן נישט געוואָלט אָננעמען די סאָוויעטישע בירגערשאַפט, ווייל זיי האָבן געוואָלט צוריקפאָרן אין זייערע היימען און צוריקקערן זיך צו זייערע משפחות. די סאָוויעטן האָבן רעאַגירט דערויף אויף אַ באַרבאַרישן אופן: זיי האָבן אַרעסטירט טויזנטער פּליטים און זיי אַוועקגעשיקט קיין סיביר. דורך אונדזער שטאָט זיינען דורך עשאַלאָנען פון טויזנטער פּליטים, וואָס זיינען אַרויסגעשלעפּט געוואָרן ביינאַכט פון די בעטן אָדער פון זייערע באַהאַלטונגס־פּלעצער, אויף זייער וועג קיין סיביר. נ.ק.וו.ד.־לייט מיט הינט האָבן געהיטן די פאַרמאַכטע וואַגאָנען, אַז קיינער פון די פאַרשיקטע זאָל נישט קענען אַנטלויפן.

דאָס האָט אויף אַלע געמאַכט אַ שרעקלעכן איינדרוק, און באַזונדערס אויף די יידישע קאָמוניסטן, וואָס זיינען געווען זייער אַנטוישט, זעענדיק דעם אמתן פּרצוף פון קאָמוניזם.

חנה לעוויטין

נאָכן סאָוויעטישן אַריינטריט אין שטעטל אין סעפּטעמבער 1939, איז אַדורך אַ געוויסע תקופה ביז ס'האָבן אָנגעהויבן פונקציאָנירן אַלע שטאַטישע און מלוכה־אינסטיטוציעס. ס'זענען אויפסניי געעפנט געוואָרן די שולן. אין דער יידישער פאָלקסשולע זענען צוערשט געעפנט געוואָרן די נידעריקע קלאַסן, און די תלמידים פון די העכערע קלאַסן האָבן געלערנט אין לוצק. יעדן טאָג זענען אַרויס אָטאָבוסן מיט יינגלעך און מיידלעך צו דער לוצקער גימנאַזיע. נאָך אַ געוויסער צייט זענען אין ראָזשישטש געעפנט געוואָרן העכערע קלאַסן אין דער אוקראַינישער שולע.

די לערער זענען טיילווייז געקומען פון דער „תרבות"־שולע און טיילווייז פון צווישן די פּליטים, וואָס זענען אַנטלאָפן פון פּוילן. במשך פון דער צייט זענען צוגעקומען לערער פון ראַטנפּאַרבאַנד. פון די לערערס געדענק איך נאָר איינעם רבין, וועמענס ברודער לעבט אין ישראל. דער ערשטער דירעקטאָר פון דער יידישער שולע איז געווען אַ קאָמוניסט, אַ פּליט פון פּוילן.

אין דער שולע איז געווען אַ דראַמאַטישער קרייז, וואָס האָט אויפגעפירט די פאָלקס־פּיעסע „הערשעלע פון אָסטראָפּאָליע". די יוגנט אין מיין עלטער איז געווען גליקלעך, ווייל אין די פּוילישע צייטן האָט די יידישע יוגנט נישט געקענט פאָרזעצן זייערע לימודים אין שטעטל, און נאָר יחידי־סגולה, זין פון רייכע עלטערן, האָבן זיך געקענט דערלויבן לערנען אין גימנאַסיע אין דער קרייז־שטאָט. יעצט האָבן זיך פּלוצלינג געעפנט די שולן פאַר אַלע.

קאמוניסט וואס זארגט פאר יידישע קולטור

נאָך אַ קורצער צייט איז אָנגעקומען פון רוסלאַנד אַ נייער דירעקטאָר, אַ טייערער ייד. ער איז געשטאַנען אויף דער וואַך, אַז די יידישע פאָלקסשולע זאָל נישט פאַרוואַנדלט ווערן אין אַ רוסישע שולע. ער האָט געקעמפט מיט די עלטערן, וואָס האָבן געוואָלט געבן זייערע קינדער אַ רוסישע דערציאונג, כדי זיי זאָלן קענען פאָרזעצן זייערע לימודים אין רוסישע הויכשולן. ער האָט זיך ביי זיי געבעטן נישט מוותר צו זיין אויף דער יידישער שפּראַך, ווייל אָן יידיש איז נישט מעגלעך קיין יידיש לעבן.

ס'איז אויך איינגעפירט געוואָרן אַ נייע יידישע אָרטאָגראַפיע, דער אויסלייג פון „עמעס". ס'זענען נישט געווען קיין יידישע לערנביכער און מיר זענען געווען געצווונגען קאָפּירן די לעקציעס, וואָס די לערער האָבן געגעבן בעל־פּה און לערנען פון די קאָפּיעס.

דער מצב האָט געדויערט ביזן אויסברוך פון דייטש־רוסישן קריג אין 1941. צום באַדויערן, האָבן זייער ווייניק יידישע יוגנט פאַרלאָזט דאָס שטעטל ביים אויסברוך פון קריג; דער רוב איז געבליבן אויפן אָרט און זייער ביטערער גורל איז זייער גוט באַקאַנט.

מיר, חברים פון קאָמסאָמאָל, האָבן מורא געהאַט פאַר די דייטשן מער ווי אַלע אַנדערע. דעריבער האָבן מיר באַשלאָסן אַנטלויפן. אינדזער גרופּע איז באַשטאַנען פון מאַריאַסיה טויבער, שיקע דיכטער און איך. אויפן וועג זענען צו אונדז צוגעשטאַנען נאָך יוגנט. ס'איז כדאי צו דערמאָנען, אַז אין טאָג פון אויסברוך פון קריג האָט די סאָוויעטישע מאַכט פאַרלאַנגט פון דער יוגנט אַריבערצוגיין קיין רוסלאַנד, אָבער די גאַנצע סביבה איז שוין געווען אָפּגעשניטן און ס'האָט געהערשט אַ גרויסע פּאַניק. די באַאַמטע האָבן אַפילו נישט באַוויזן פאַרניכטן די וויכטיקע מלוכה־דאָקומענטן; זיי האָבן אַלץ איבער־געלאָזט און אַנטלאָפן.

צומאָרגנס האָט די מאַכט געבריינגט אַ צוג כדי צו עוואַקיאירן די באַפעלקערונג. נאָר די פרויען און קינדער פון די באַאַמטע האָט מען אַריינגענומען אין צוג. די יידן, וואָס איז געלונגען אַריינצודרינגען אין די וואַגאָנעס, זענען מיט כוח דערוויטערט געוואָרן. איך בין געשטאַנען אין דער זייט און זיך צוגעקוקט צום גרוילעכן בילד.

אנטיסעמיטיזם צווישן די באאמטע

ווי געזאָגט זענען מיר אַנטלאָפן אַ קליינע גרופּע פון יוגנט אין מיין עלטער. אויפן וועג האָבן מיר באַגעגנט אַ גרופּע מלוכה־באַאַמטע, וואָס האָבן אונדז גענומען אונטער זייער

שניאור קעסעל אַלס זעלנער אין דער רויטער אַרמיי. ער איז געפאַלן איִ דער מלחמה צוזאַמען מיט זיינע צוויי ברידער, אַלע איבערגעגעבענע קאָמוניסטן.

שוץ, און אונדז אַפילו געגעבן אַ וואַך — אַ שומר מיט אַ ביקס. טראָץ דעם האָבן מיר אויפן וועג געפילט זייער גרויסע שנאה צו אונדז.

ביסלעכווייז איז אונדזער גרופּע געוואַקסן ביז 15 מאַן, אַלע יידן. מיר האָבן געהאַט פערד־און־וואָגן, אָבער מיר זענען געגאַנגען לרוב צופוס. מיר זענען דורכגעגאַנגען אוקראַאינישע שטעטלעך און דערפער און האָבן זייער מורא געהאַט פאַר די אוקראַאינישע נאַציאָנאַליסטן, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער אַכזריות צו די יידן, וואָס זענען אַריינגעפאַלן אין זייערע הענט. צו אונדזער גליק האָבן מיר זיך נישט אָנגעטראָפן אויף זיי.

די באַאַמטע וואָס זענען געווען מיט אונדז, האָבן מורא געהאַט זיך דערנעענטערן צו דער אַלטער פּויליש־רוסישער גרענעץ; זיי האָבן מורא געהאַט, אַז מען וועט זיי באַשולדיקן אין פאַראַט, צוליב זייער בהלהדיקן אַנטלויפן און איבערלאָזן וויכטיקע מלוכה־דאָקומענטן. פאַקטיש האָבן זיי אונדז אָנגעשלאָסן אין זייער גרופּע מיט דער האָפנונג, אַז אין אונדזער זכות וועלן זיי זוכה זיין צו אַ בעסערע באַציאונג בעת זיי וועלן דערגיין צום גרענעץ.

מען האָט אונדז דורכגעלאָזט די גרענעץ, נאָר נישט דערלויבט אַריינגיין אין האָראָדישטשע — אַ גרענעץ־שטעטל. מיר האָבן פאָרגעזעצט אונדזער וועג ביז נאָוואָ־גראַד־וואָלינסק, שפּאַנענדיק דעם גאַנצן וועג צו־פוס נאָך אונדזער פערד־און־וואָגן. פון דאָרט זענען מיר געגאַנגען קיין זשיטאָמיר. מיר האָבן געוואָלט זיך אָפּרוען פון לאַנגן און שווערן וועג, נאָר זעענדיק דעם חורבן וואָס די באָמבאַרדירונגען האָבן געמאַכט אין שטאָט — האָבן מיר באַשלאָסן גיין ווייטער, ווו די אויגן וועלן אונדז דערטראָגן. מיר זענען אַריין אין אַ צוג און אָנגעקומען אין סטאַלינגראַדער געגנט.

דאָ האָט מען אונדז פאַרטיילט צווישן די קאָלכאָזן, וואָס האָבן זיך דערפרייט מיט די נייע אַרבעטס־קרעפטן. מיר האָבן פאַרנומען דעם אַרבעטס־פּלאַץ פון די מענער, וואָס זענען מאָביליזירט געוואָרן אין דער אַרמיי. זייענדיק ביי דער אַרבעט האָבן מיר געהערט די איוב־ידיעות וועגן די מפּלות פון דער רוסישער אַרמיי.

דער קאָלכאָז איז באַשטאַנען פון קאָזאַקן, וואָס זענען געווען פריי פון אַנטיסע־מיטישע געפילן; זיי האָבן נישט אונטערגעשיידט צווישן יידן און נישט־יידן. זייער באַציאונג צו אונדז איז געווען אַ קאָרעקטע. זיי האָבן זיך באַצויגן צו דער סאָוויעטישער מאַכט מיט אומצוטרוי. זיי האָבן אונדז געפרעגט, וויאַזוי מיר האָבן געלעבט אונטער דער פּוילישער הערשאַפט. מיר האָבן נישט געוואָלט זאָגן דעם אמת, און האָבן זיי געשיל־דערט דאָס „שווערע" לעבן. די גרויסע אַרבעטסלאָזיקייט וואָס האָט געהערשט אין פרייען

חנה לעוויטין, זיצנדיק די ערשטע לינקס, מיט מירל און מענדל שאַמעס און אַנדערע חברים אין בית־ראָזשישטש.

פוילן, און דער קליינער געהאַלט פון פוילישן אַרבעטער. מיר האָבן געפילט אַז זיי גלייבן אונדז נישט.

נאָך אַ קורצער צייט האָבן מיר באַשלאָסן אַוועקצוגיין פון דאָרט. אָבער נישט־באַקומענדיק קיין דערלויבעניש אַרויסצופאָרן, האָבן מיר באַשלאָסן זיך אָפּצוטראָגן שטילערהייט. מיר האָבן געזאַמלט פּראָוויאַנט און געטרוקנט ברויט אויף סוכאַרעס. אין דער פינסטערניש פון דער נאַכט האָבן מיר פאַרלאָזט דאָס אָרט. מיר זענען דערגאַנגען ביז סאַמאַרקאַנד אין אוזבעקיסטאַן, און זיך דערנענטערט צו די גרענעצן פון ראַטן־פאַרבאַנד מיט דער גרויסער וועלט.

אין טעהעראַן

ס'איז מיר געלונגען אָנצוקומען קיין טעהעראַן, אַדאַנק דוד ווידרע, וואָס איז געווען אַ זעלנער אין אַנדערס אַרמיי. ער האָט מיך צוגעשריבן פּיקטיוו צו זיין פאַמיליע. מיט מיר זענען אויך געווען יפה ווידרע און מאַריאַסיע טויבער.

אין טעהעראַן האָט זיך אָרגאַניזירט אַ בית־יתומים פון פוילישע און רוסישע פּליטים. קומענדיק קיין טעהעראַן האָבן מיר נישט געטראַכט פאָרן קיין ארץ־ישראל, נאָר קיין דרום־אַפריקע; אָבער הערנדיק, אַז ס'איז דאָ אַ מעגלעכקייט צו פאָרן קיין ארץ־ישראל — האָבן מיר מוותר געווען אויף דרום־אַפריקע.

אין יענער צייט זענען אין טעהעראַן געווען הונדערטער קינדער און יוגנטלעכע פון פוילן און רוסלאַנד. מיר האָבן געוואַרט אַ האַלב־יאָר, ביז די שליחים פון דער סוכנות האָבן אָרגאַניזירט אונדזער עליה קיין ארץ־ישראל. דאָס איז געווען די באַקאַנטע עליה פון „עלית הנוער”.

משה געלער

באַלד נאָכן אויסברוך פון קריג אין יאָר 1939 איז זיך געגעצלעך צעפאַלן די פּוילישע הערשאַפט אין ראַזשישטש. אין שטעטל איז געבליבן בלויז די פוילישע פּאָליציי, וואָס האָט געהיט די אָרדנונג. נאָך אייניקע טעג פון בהלה האָבן מיר געהערט אין ראַדיאָ, אַז די רויטע אַרמיי וועט אַריבער די גרענעץ דעם 17־טן סעפּטעמבער.

דער פּאָליציי־קאָמענדאַנט אַנטלויפט

צומאַרגנס איז אַריין אין דער פּאָליציי מיטשיק און געמאָלדן דעם קאָמענדאַנט, אַז ער און מאיר רובין נעמען אויף זיך די שמירה אויף דער אָרדנונג פון שטעטל ביזן אַריינטריט פון די סאָוויעטן. דער קאָמענדאַנט איז נישט געווען קעגן דעם און זיי פאַרגעלייגט אַרבעטן צוזאַמען מיט זיי.

מיטשיק האָט געהערט צו אַ קאָמוניסטישער משפחה. אַלע פיר זין פון דער משפחה זענען געווען קאָמוניסטן. דער טעטיקסטער פון זיי, גרישאַ, איז געזעסן פיל יאָרן אין תפיסה פאַר קאָמוניסטישער טעטיקייט. צוויי אַנדערע ברידער זענען אויך געווען טעטיקע קאָמוניסטן און זענען געווען באַקאַנט פון זייער גוטער באַציאונג צו יידן.

צומאַרגנס האָט דער קאָמענדאַנט פון דער פּאָליציי געמאָלדן, אַז ער גייט קאָנטראָ־לירן די באַן־רעלסן, אויב זיי זענען נישט באַשעדיקט געוואָרן פון די דייטשישע באָמבאַרדירונגען. ער האָט מיט זיך גענומען אַן אוקראַינער בחור. נאָך אָפּגיין אייניקע קילאָמעטער, באַטראַכטנדיק די רעלסן, האָט דער קאָמענדאַנט זיך געווענדעט צו זיין באַגלייטער:

„איך געזעגן זיך מיט דיר און וועל נישט פאַרזעצן מיין וועג. איך האָב שוין נישט וואָס צו טאָן אין דער פּאָליציי...”

ער האָט אויסגעטאָן די פּאָליציייִשע מונדור און איז פאַרשווּנדן אין ציווילע בגדים.

די נייע ארדנונג

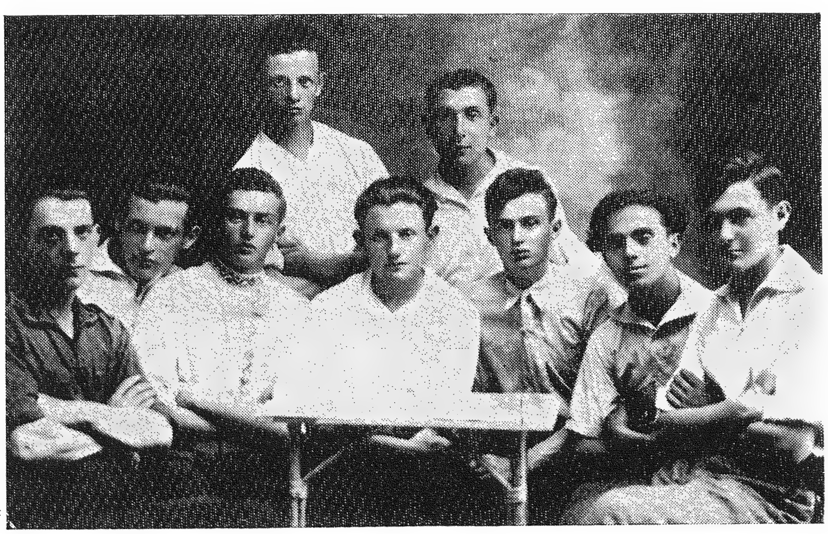
באַלד נאָך זייער אַריינקום האָבן די סאָוויעטן איינגעפירט אַ נייע אָרדנונג. אין שטעטל. די קרעמער האָבן נישט געוואָלט עפענען די קלייטן און פאַרקויפן די "סחורה, נישט־וויסנדיק וואָס וועט זיין מאָרגן, אויב זיי וועלן דאַן באַקומען אַנדערע סחורה אויפן אָרט פון די פאַרקויפטע. ס׳האָבן זיך געשאַפן קאָאָפּעראַטיוון פון מלאכה און מסחר. ס׳האָבן אָנגעהויבן אָנקומען די ערשטע באַאַמטע, וואָס זענען מאָביליזירט געוואָרן פון דער אַרמיי, צו אָרגאַניזירן די אָרטיקע מלוכה־אַמטן, ביז די סאָוויעטישע מאַכט וועט זיך פאַרפעסטיקן.

ס׳איז אַרויס אַ באַפעל, וואָס האָט געצוווּנגען די בענק אָננעמען די פוילישע "ראָטע אין ווערט פון רוסישן רובל. שטייערן זענען גענומען געוואָרן נאָר אין דער פוילישער וואַלוטע. אין פאַרלויף פון אַ קורצער צייט איז דאָס גאַנצע פוילישע געלט אַרויס פון אומלויף, און די איינציקע אָפיציעלע וואַלוטע איז געבליבן דער רוסישער רובל און די פוילישע זלאָטע האָט פאַרלוירן איר ווערט.

דידאָזיקע לאַגע האָט זיך געצויגן ביז 7 יאַנואַר 1940. דאַן זענען געקומען פון רוסלאַנד באַאַמטע, וואָס האָבן גענומען אין זייערע הענט די מלוכהשע און שטאָטישע אינסטיטוציעס. מענדל רעכמאַן, דער דירעקטאָר פון אַפּראָוויזאַציע־אַמט, איז „באַפרייט" געוואָרן פון זיין אַמט, טראָץ וואָס ער האָט אַרויסגעוויזן גרויס פעאיקייט אין פירן דאָס באַשפּייזונג פון דער שטאָט. ער איז געווען אַ געבוירענער פון ראָזשישטש און געווען באַקאַנט אַלס אַ געוויסנהאַפטער באַאַמטער. מען האָט אים איבערגעפירט אויף אַ קליינעם אַמט.

רחל באַראַשעק

קיין ראָזשישטש איז אין יענע טעג צוריקגעקומען רחל באַראָשעק, וואָס איז געווען באַקאַנט אין גאַנץ פוילן פון איר קאָמוניסטישער טעטיקייט. זי איז געזעסן לאַנגע יאָרן אין טורמע. זי איז געווען דעפּוטאַט צו דער קאָנסטיטואַנטע אין לעמבערג — דער פאַרלאַמענט פון מערב־אוקראַינע, ווו ס׳איז אָנגענומען געוואָרן דער באַשלוס אָנצושליסן זיך אין ראַטן־פאַרבאַנד. דוכט זיך, אַז זי איז אויך געווען אַ מיטגליד פון צענטראַל־קאָמיטעט פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי אין פוילן. קיין ראָזשישטש איז זי געקומען פון דער באַוווּסטער פרויען־טורמע אין פאָרדאָן נעבן דאַנציג. זי איז געגאַנגען 800 קילאָמעטער צופוס, ביז זי איז געקומען אין שטעטל.

אַ גרופּע חברים. שטייען: בינעם מלמד (קאַנאַדע), אהרן בינדער (ישראל). זיצן: מאָטל לעבעד (ישראל), הערשל טורעק, זלמן געלער, שלמה שפּיגעל, מלך געלער (ישראל), חיים לעבעד און נפתלי זיניוק (ישראל).

קומענדיק קיין ראָזשישטש האָט זי באַקומען אַ קלײנעם אַמט אין בילדונגס־אַמט, מיט אַ געהאַלט פון 200 רובל אַ חודש. איך האָב דאַן געאַרבעט אין פינאַנץ־אַמט און בין געווען פאַרבונדן מיט אַלע מלוכה־אַמטן.

אַמאָל האָב איך געהערט רחל זאָגן:

„אַ שײנעם פּנים האָבן די גראָבע יונגען!"

זי האָט דערמיט, פאַרשטענדלעך, געמײנט די סאָוויעטישע באַאַמטע.

מיט פיל יאָרן צוריק, ווען רחל איז אַרעסטירט געוואָרן דורך דער פּוילישער פּאָליצײ, און זי איז נאָך דאַן געווען אַ יונג מײדל, איז צו מיר געקומען אברהם קעסעל מיט אַ פּעקל דאָקומענטן אין האַנט און געזאָגט:

„דאָס איז וויכטיק מאַטעריאַל, וואָס האָט זיך געפינען אין רחלס באַזיץ. דאָס מאַטעריאַל טאָר זיך נישט געפונען בײ אונדזערע מענטשן. דער זיכערסטער פּלאַץ איז בײ דיר: דאָ וועט קײנער נישט זוכן!"

נאָך די ווערטער האָט ער מיר דערלאַנגט דאָס פּעקל, וואָס האָט אַנטהאַלטן נאָטיצן און העפטן, ווו רחל האָט פאַרצײכנט וויכטיקע פּרטים פון פּאַרטײ־לעבן.

דאס יידישע לעבן

אין אָנפאַנג איז מען געווען צופרידן פון דער נײער אָרדענונג: יעדער אײנער וואָס האָט נאָר געוואָלט האָט באַקומען אַרבעט. כדאַי צו דערמאָנען, אַז כמעט אַלע יוגנטלעכע אין שטאָט האָבן געהאַט אַ ציוניסטישע פאַרגאַנגענהײט.

אין יענער תקופה האָט דאָס יידישע עפנטלעכע לעבן זיך געפירט ווי אין די פּוילישע צײטן. די שולן און בתי־מדרשים זענען געווען פיל מיט מתפּללים. איך האָב דאַן געזאָגט „קדיש" און בין געגאַנגען צוויי מאָל אַ טאָג אין שול. אָבער יום־כּיפּור בין איך נישט געגאַנגען דאַוונען. כדאַי צו דערמאָנען: אין מײן אַמט האָבן געאַרבעט נאָך אָרטיקע יידן. פיר אַזייגער פאַרנאַכט, יעדן טאָג, זענען מיר אַלע געגאַנגען אין שול דאַוונען מנחה.

מיט אונדז האָט געאַרבעט אַ יידישער רעוויזאָר, וואָס איז געקומען פון אָדעס. איך האָב באַמערקט, אַז יום־כּיפּור איז ער נישט געקומען צו דער אַרבעט. נאָכדעם האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער האָט דעם טאָג געפאַסט. אין אַ צײט אַרום איז ער אַרעסטירט געוואָרן, ווײל ער האָט זיך אויפגעגעבן אַלס מיטגליד פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטײ, און ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן אַלס נישט אמת.

די ליקווידאציע פון ציוניזם

די „תרבות"־שולע איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ יידישע פאָלקס־שולע, ווו די אונטערריכט־שפּראַך איז געווען יידיש. ס'האָבן דאָרט געלערנט בלויז יידישע קינדער. דאָרט האָט געלערנט אַ געוועזענער לערער פון „תרבות", ראַבינאָוויטש. פיל האָבן זיך צוגעפּאַסט צו דער נײער אָרדנונג און האָבן אָנגעהויבן קוקן מיט גינסטיקע אויגן אויף דער סאָוויעטישער דערציאונג.

אַברהם געלער, דער געוועזענער פאָרזיצער פון „תרבות", און אַנדערע ציוניסטישע כּלל־טוער, האָבן זײער געוויטיקט דאָס ליקווידירן דאָס העברעישע שול־וועזן און ציוניסטישע טעטיקײט, אָבער זײ זענען געווען געצוווּנגען צו שווײגן. אַלע ציוניסטישע אינסטיטוציעס זענען ליקווידירט געוואָרן און אויך די געוועזענע ציוניסטן האָבן צווישן זיך אויסגעמיטן דערמאָנען זײער פאַרגאַנגענהײט. אמת, מיר האָבן ווײטער באַקומען בריוו פון ארץ־ישראל און אויך געשיקט אַהין בריוו — אָבער נישט מער.

נישט געווען מער קײן האַנטווערקער־פאַראײן און סוחרים־פאַראײן, ווי זײ וואָלטן קײנמאָל נישט עקזיסטירט. אַזוי איז געווען די לאַגע די גאַנצע צײט פון דער סאָוויעטישער הערשאַפט, ביזן אויסברוך פון דער דײטש־רוסישער מלחמה אין יוני 1941.

מיר לויפן קיין מזרח

ווען דער קריג איז אויסגעבראָכן איז אַנטשטאַנען אַ גרויסע מהומה און קײנער האָט נישט געוווּסט וואָס צו טאָן. נאָך דרײ טעג האָבן מיר — ד. ה. מײן פאַמיליע און יעקב

בראַנשטיינס פאַמיליע — באַשלאָסן אַנטלויפן אין דער ריכטונג פון מזרח. אין אַמט האָט מען אונדז געגעבן אַ פערד־און־וואָגן און דערמיט זענען מיר אָנגעקומען קיין סאָפּיווקע טראָכימבראָד. דאָ האָבן מיר אָנגעטראָפן אויף ערנסטע שוועריקייטן: די קינדער זענען קראַנק געוואָרן און דאָס פערד האָט נישט געוואָלט גיין ווייטער.

די פרויען האָבן באַשלאָסן, אַז די מענער דאַרפן פאָרזעצן דעם וועג, ווייל די מענער דראָט אַ גרעסערע געפאַר ווי די פרויען מצד די דייטשן:

„וואָס קענען זיי אונדז און די קינדער טאָן?" האָבן די תמימותדיקע ווייבער געטענהט. „מיר פאָרן צוריק און איר גייט פאָרויס!"

נאָך לאַנגע און שווערע וואַקלענישן האָבן מיר אָנגענומען דעם פאָרשלאַג. מיר האָבן די פרויען מיט די קינדער צוריקגעשיקט אין שטאָט אויפן וואָגן און מיר זענען געגאַנגען ווייטער צופוס.

אין וועג האָבן מיר באַגעגנט די גאַנצע אַדמיניסטראַציע פון לוצק. צו אונדז איז צוגעשטאַנען חיים גראַבאַרסקי, עטל דוואָרעצקאַ און די לוצקער איינוווינער דרוטמאַן און מיטיאַ פוקס, וואָס איז פאַר דער מלחמה געווען אַ טעטיקער קאָמוניסט און געזעסן פיל יאָרן אין פוילישע טורמעס. נאָכן קריג איז ער געווען אַ מיטגליד אין צענטראַל־קאָמיטעט פון דער פאַרטיי. ער איז דערוויטערט געוואָרן פון זיין אַמט צוזאַמען מיט אַלע יידן וואָס האָבן פאַרנומען הויכע פאָסטנס, נאָך פאַר דער דערווייטערונג פון גאָמולקאַ.

מען האָט אונדז געמאָלדן, אַז די דייטשן געפונען זיך נעבן ראָוונע. מיר האָבן באַשלאָסן זיך דערווייטערן ווי ווייט מעגלעך און געגאַנגען אין דער ריכטונג פון קאָסטאָפּאָל. אין אונדזער באַזיץ איז געווען נאָר רוסיש געלט און די פויערן האָבן נישט געוואָלט פאַרקויפן פראָדוקטן פאַר רוסיש געלט. מיר האָבן געהונגערט דעם גאַנצן וועג און נאָך דריי טעג זענען מיר ממש געפאַלן פון די פיס פון הונגער און שוואַכקייט.

אין קאָסטאָפּאָל האָבן מיר געזען די אָפּטרעטנדיקע רוסישע אַרמיי. מיר האָבן געבעטן, אַז זיי זאָלן נעמען מיט זיך יעקב בראַנשטיין, וואָס האָט נישט געקענט גיין. אַ גוי האָט מסכים געווען פירן אונדז 10 ק"מ פאַר 50 רובל. צום סוף האָט ער אונדז געפירט נאָר 8 ק"מ פאַר 200 רובל.

מיר זענען אַריין אין וואַלד און דאָרט באַגעגנט אַ גרופּע יידן פון לוצק. די נאַכט איז צוגעפאַלן און ס'איז באַפאַלן אַ פחד פאַר די דייטשן, וואָס דערנענטערן זיך. מיר האָבן באַשלאָסן גיין ווייטער, טראָץ אונדזער שווערן פיזישן צושטאַנד.

מיט גרויס שוועריקייטן זענען מיר אָנגעקומען קיין נאָוואָגראַד־וואָלינסק. מיר זענען געשלאָפן אין אַ שולע, וווּ ס'האָבן זיך קאָנצענטרירט טויזנטער פּליטים. די גאַנצע נאַכט האָבן מיר געהערט שיסערייען. 4 פאַרטאָג זענען מיר אַוועק צו דער באַן־סטאַציע און אַריין אין אַ וואַרטנדיקן צוג. 8 אינדערפרי איז געווען אַ לופט־אַטאַקע. צום גליק איז די באַן־סטאַציע נישט באָמבאַרדירט געוואָרן.

אין קיעוו

מיר זענען אָנגעקומען קיין קיעוו. מיר האָבן באַגעגנט יעקב וויינשטיין פון אונדזער שטאָט. ער האָט דערציילט, אַז זיין פרוי איז אַרעסטירט געוואָרן, ווייל זי האָט פאַרגעסן אויסלעשן דאָס ליכט. זיין וווינונג איז באַשטאַנען פון אַ קליין צימערל און מיר האָבן נישט געקענט זיין ביי אים. ער האָט אונדז באַזאָרגט מיט אַ פּלאַץ צו שלאָפן און אונדז געראָטן זוכן אַרבעט.

צומאָרגנס בין איך אַוועק אין פינאַנץ־אַמט (נאַרקאָם־פאַן), וווּ כ'האָב געאַרבעט אין ראָזשישטש. מען האָט אונדז צוגעזאָגט געבן אַרבעט אויפן צווייטן טאָג. ווען מיר זענען געקומען צומאָרגנס, האָט שוין אין שטאָט געהערשט אַ שרעקלעכע בהלה. זעלנער און ציוויל זענען אַנטלאָפן פון שטאָט. וויינשטיין האָט אונדז געראָטן פאַרלאָזן די שטאָט.

כדאַי צו באַמערקן, אַז ווען מיר זענען געקומען קיין קיעוו, דעם 3־טן יולי, האָבן מיר געהערט די באַרימטע רעדע פון סטאַלין. דאַן האָט וויינשטיין, אַן אַלטער קאָמוניסט, וואָס איז אין זיינער צייט אַנטלאָפן פון ראָזשישטש קיין רוסלאַנד, געזאָגט:

„הערט, ווי אונדזער קעניג רעדט!.."

מען לויפט פון פראָנט

מיר מוזן ווייטער לויפן. אין דער באַן איז קיין פּלאַץ פאַר אונדז נישטאָ. מיר זענען אַוועק צום דניעפּער, מיט דער האָפענונג צו באַקומען אַן אָרט אויף איינע פון די שיפן. נאָך דריי טעג האָבן מיר זיך ענדלעך אַריינבאַקומען אין אַ שיף. מען האָט אונדז געוואָלט אַראָפּנעמען, אָבער מיר האָבן זיך שטאַרק געראַנגלט און זיך נישט געלאָזט. אין שיף האָבן מיר באַגעגנט די לערער פסח און נחמה ספּעקטאָר און זייער זון. דאָרט זענען געווען פיל חשובע פּערזענלעכקייטן און הייכע אָפיצירן פון נק.וו.ד.

די שיף איז געקומען קיין דניעפּראָפּעטראָווסק. דאָ האָבן די הויכע אָפיצירן אונדז אָנגעהויבן דאַקוטשען און געדראָט מיט אַרעסט. זיי האָבן דאָס געטאָן, ווייל מיר האָבן געזען, ווי זיי זענען אין גרויס בהלה אַנטלאָפן פון פראָנט. אין דניעפּראָפּעטראָווסק האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז מיר זענען דאָ נענטער צו די דייטשן ווי אין קיעוו. מיר האָבן זיך מיט אַלע כוחות אַריינגעריסן אין צוג, און עמעצער האָט נאָך אונדז אַריינגעוואָרפן באַן־בילעטן, כדי מען זאָל אונדז נישט אַראָפּוואַרפן פון דער באַן.

פּיין און וואַנדלונגען

נאָך אייניקע טעג פאָרן זענען מיר אָנגעקומען קיין ראָסטאָוו. אין וואַגאָן האָט אונדז דער בילעטער געזאָגט, אַז מיר מוזן זיך מעלדן אין דער באַן־סטאַציע ביים קאָמענדאַנט פון נ.ק.וו.ד. דאָרט האָט מען אונדז אויסגעפאָרשט וועגן אונדזער פאַרגאַנגענהייט און מיר האָבן אויפגעפילט פאָרמולאַרן, וווּ מיר האָבן געאַרבעט ביי דער פּוילישער און רוסישער מאַכט. ווען דער קאָמענדאַנט האָט אונדז געפרעגט, ווי ווייט איז פּערעספּע פון אונדזער שטעטל און מיר האָבן אים געזאָגט, אַז 13 ק"מ, האָט ער גלייך געענדערט זיין באַציאונג צו אונדז.

„ריכטיק", האָט ער געזאָגט. ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער איז מיט יאָרן צוריק אַנטלאָפן פון פּערעספּע קיין רוסלאַנד.

ער האָט אונדז געהייסן דערלאַנגען עסן, אָבער ער האָט אונדז נישט דערלויבט אַרויסגיין פון דער באַן־סטאַציע. מיר האָבן זיך דאָך אַרויסבאַקומען פון דאָרט און אַוועק אין שטאָט. מיר זענען געקומען אין דער וווינונג פון מאָטעס אָקסעס ברודער, אַן אינזשינער. ביי אים זענען מיר געבליבן צוויי טעג. אין שטאָט איז אַלץ געווען זייער טייער. אונדזער גאַסט־געבער האָט אונדז געראָטן פאָרן קיין קאַווקאַז, וווּ ס'איז דאָ אַ גוטער קלימאַט, מער צוגעפּאַסט צו אונדז'ערע לייכטע בגדים. דאָרט איז אויך גרינגער זיך איינצואָרדנען.

מיר האָבן זיך געלאָזט אין וועג. אַ ייד האָט אונדז געגעבן אַן אַדרעס פון זיין פאַמיליע אין קראַסנאָדאַר. קומענדיק אויף דעם אַדרעס, איז צו אונדז צו אַ פּאַליציאַנט, וואָס האָט אונדז נאָכגעפאָלגט פון דער באַן. ער האָט אונדז געגעבן אַ דערלויבעניש צו בלייבן אין שטאָט דריי טעג און באַפוילן זיך פאַרשרייבן אין דער פּאָליציי.

די שטאָט איז געווען זייער אַ באַקוועמע פאַר אונדז, ווייל ס'זענען דאָרט נישט געווען קיין פּליטים און מ'האָט זיך דאָרט געקענט איינאָרדענען. איך און בראָנשטיין האָבן זיך געווענדעט אין פינאַנץ־אַמט, אַלס אַנגעשטעלטע אין זעלבן אַמט אין אונדזער שטאָט. מיר האָבן אויסגעפילט די דערלאַנגטע צירקולאַרן און די באַאַמטע האָבן אונדז געגעבן האָפענונג צו באַקומען אַרבעט, ווי נאָר דער לייטער וועט קומען. צומאָרגנס האָט אונדז אויפגענומען דער לייטער, אַ פרוי. ווי נאָר זי האָט געזען אין פאָרמולאַר, אַז מיר זענען יידן, האָט זי געזאָגט, אַז די פרייע פּאָסטנס זענען נעכטן באַזעצט געוואָרן...

מיר זענען געגאַנגען פון אַמט צו אַמט, אָבער מען האָט אונדז, יידן, נישט געוואָלט געבן אַרבעט. מען האָט אונדז געראָטן זיך ווענדן צום שטאָט־ראַט, וווּ מען וועט אונדז באַזאָרגן מיט באַן־בילעטן אַוועקצופאָרן פון שטאָט. מיר זענען אַריין אין טראַמוויי און געפרעגט וווּ ס'איז דער שטאָט־ראַט. אַ רוסישע פרוי, וואָס איז געשטאַנען נעבן אונדז, האָט אונדז געפרעגט, צי וואָס מיר דאַרפן דעם שטאָט־ראַט. ווען מיר האָבן איר דערקלערט אונדזער עניין האָט זי אויסגערופן:

„איך זוך אייך שוין אייניקע טעג!"

ווי ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, איז די פרוי געווען אַ מיטגליד פון שטאָט־ראַט. זי האָט געזוכט אַ גרופּע פּליטים, וואָס איז געקומען אין שטאָט פאַר אייניקע טעג. דאָס זענען מיר געווען די פּליטים, וואָס זי האָט געזוכט.

זי האָט אונדז איינגעלאַדן צו זיך אין הויז, ווו מיר זענען געווען אַ וואָך צייט. דאָס לעבן אין שטאָט איז געווען זייער ביליק: פרוכטן און געמיזע איז געווען בשפע. נאָך אַ וואָך אויפהאַלטן זיך ביי איר האָט די פרוי, אַ קאָזאַטשקע, אונדז פאַרגעלייגט געלט אויף הוצאות און האָבן באַשלאָסן אַוועק קיין טאַשקענט.

אין קויבישעוו

אין טאָג וואָס מיר זענען אָנגעקומען קיין קויבישעוו, אויף אונדזער וועג קיין טאַשקענט, איז דאָרט אָנגעקומען די סאָוויעטישע רעגירונג, וואָס האָט פאַרלאָזט מאָסקווע, צוליב דער דערנענטערונג פון די דייטשישע אַרמייען. נאָך אייניקע טעג פון זוכן האָב איך באַקומען אַרבעט אין אַ פאָרשטאָט, ווייל די רעגירונגס־אַמטן זענען געווען צעשפּרייט אין דער גאַנצער אומגעגנט. די באַציאונג צו מיר אויף מיין אַרבעטס־פּלאַץ איז געווען זייער אַ גוטע. נאָך אַ מאָנאַט האָט מען מיך אַוואַנסירט אַלס פאַרטרעטער פון דירעקטאָר, וואָס איז געוואָרן מאָביליזירט צום מיליטער.

די פירערן אין דער אומגעגנט זענען געווען גוטהאַרציקע. דער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך געפילט נאָר אין דער אַדמיניסטראַציע, אָבער די פירערן האָבן נישט געוווסט וואָס ס'איז אַזוינס אַנטיסעמיטיזם. ס'זענען צווישן די פירערן נאָך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געדענקט די צאַרישע צייטן. זיי האָבן באַטראַכט דעם קאָמוניזם אַלס אומגליק פאַרן פויער און פרייען אַרבעטער. זיי האָבן אויסגעגאָסן פאַר מיר זייער ביטער האַרץ. ס'איז אין מיין אָרט אויך געווען אַ יידישער סאָוויעטישער לערער, פאַר וועמען זיי האָבן זיך געהיטן אויסצודריקן זייערע מחשבות. ווען ער האָט זיך דערנענטערט האָבן זיי פאַר־מאַכט זייערע מיילער. מיר זענען דאָרט געווען דריי יידן. בראָנשטיין האָט זיך פון דאָרט אָפּגעטראָגן שוין אין די ערשטע טעג פון אונדזער זיין אין קויבישעוו. איך בין געווען אין קויבישעוו ביז 1944.

איין טאָג באַקום איך אַ באַפעל צוריקצופאָרן קיין סאַראַטאָוו, אוקראַינע. איך האָב נישט געהאַט קיין חשק צו פאַרלאָזן קויבישעוו. איך האָב באַקומען אַן אַמטלעכע באַשטעטיקונג, אַז איך בין קראַנק. אָבער ווען איך האָב, אַ געוויסע צייט שפּעטער, יאָ געוואָלט פאַרלאָזן קויבישעוו — האָט מען מיר נישט דערלויבט. איך האָב זיך געווענדעט צו שיקע ווידרע, און האָב מיט זיין הילף באַקומען אַן איינלאַדונג פון דער נ.ק.וו.ד. צו קומען קיין ראַזשישטש, נאָכדעם ווי ער האָט זיך באַמיט ביים „פּין־אָטדעל”.

אין די יאָרן וואָס איך בין געווען אין רוסלאַנד האָב איך באַוויזן זיך פאַרבינדן מיט מיין ברודער, מלך, אין ארץ־ישראל. איך האָב פון אים באַקומען בריוו און פּעקלעך פּראָוויאַנט. נאָכהער איז געשאַפן געוואָרן אַ פאַרבינדונג מיטן „דזשאָינט” אין טעהעראַן. פון דאָרט האָב איך יעדן וואָך באַקומען אַ פּעקל, אין וועלכן ס'האָט זיך געפונען אַ קאָלדרע, טיי, מילך־פּודער און אַנדערע פּראָדוקטן. איך האָב געבעטן מיין ברודער שרייבן רוסיש. איינמאָל האָט מען מיך איינגעלאַדן אין דער נ.ק.וו.ד. און געפרעגט וועגן מיין פאַרבינ־דונג מיט פּאַלעסטינע. איך האָב דעם אויספאָרשער דערלאַנגט די דערהאַלטענע בריוו און געבעטן אים זיי לייענען, כדי זיך איבערצייגן אַז דאָס קאָרעספּאָנדיר איך זיך מיט מיין ברודער.. ער האָט מיר געענטפערט:

„איך האָב זיי שוין געלייענט...”

אַזוי האָט מען מיך אייניקע מאָל אַרויסגערופן, ביז מען האָט דעם קאָמענדאַנט פון דער נ.ק.וו.ד. איבערגעפירט אויף אַן אַנדער אָרט און דער ענין האָט זיך געענדיקט. ענדלעך האָב איך באַקומען די דערלויבעניש אַוועקצופאָרן פון קויבישעוו. נאָכן באַצאָלן 2000 רובל פאַרן בילעט בין איך דעם 21־סטן דעצעמבער 1941 אָנגעקומען קיין ראַ־זשישטש.

אין ראַזשישטש — אבער אָן אַ היים

דאָס ערשטע הויז אין ראָזשישטש ווו כ'בין אַריין איז געווען דאָס הויז פון בערל שניידער. כ'האָב געהערט, אַז ער איז אין שטאָט, האָב איך אים געוואָלט זען. כ'האָב דאָרט געטראָפן אַ גוי. אויף מיין פראַגע, ווו איז בערל שניידער, האָט ער מיר געענט־פערט, אַז ס'איז דאָ נישטאָ קיין איין ייד. ער האָט מיך געבראַכט צו די אליינציקע, ווו ס'וווינען, לויט זיינע רייד, אייניקע יידן. דאָרט האָב איך געטראָפן משה ווידרע און פרוי, שיקע ווידרע און פרוי, שלמה בייטש און נאָך אייניקע יידן.

פון זיי האָב איך זיך דערוווּסט, אַז ווער ס'איז ביז 1939 געווען אַ פוילישער בירגער קען אַריבער קיין פוילן. אַלע האָבן זיך פאַרשריבן אין דער רשימה צוריקצופאָרן קיין פוילן, און די מאַכט וואָס האָט געוווּסט דערפון האָט דערויף געקוקט נישט גינסטיק. איך האָב נישט געוואָלט דאָס טאָן אָפן, בין איך אַוועק קיין לוצק, ווו אויך דאָרט איז געווען אַזאַ רשימה, כדי זיך דאָרט פאַרשרייבן. ווען די מאַכט־אָרגאַנען אין ראָזשישטש האָבן זיך דערפון דערוווּסט, האָבן זיי מיך אָנגעהויבן מאַכן פאַרשידענע שוועריקייטן, און נישט געלאָזט פאָרן. זיי האָבן מיר אויך פאָרגעלייגט פאַרשידענע גוטע פאָסטנס, נאָר איך האָב אַלץ אָפּגעוואָרפן מיט דער טענה, אַז איך בין מיד פון די אַלע צרות וואָס זענען איבער מיר אַריבער אין די מלחמה־יאָרן.

איך אנטלויף אויפן מערב

איך בין אַוועק קיין קאָוועל. דאָרט האָב איך באַגעגנט מענדל פישמאַן, דעם צאָן־אַרצט ליקוואָרניק, משה וואלאך און שלמה בייטש. כ'בין אַריבער די גרענעץ נאָך ליובאָמיל און געקומען קיין כעלם אין פוילן. די ערשטע פוילישע ווערטער וואָס כ'האָב געהערט אויפן פוילישן באָדן איז געווען פון אַ רוסישן מאַיאָר, זאָגנדיק צו אַ פוילישע פרוי:

„די בעסטע זאַך וואָס היטלער האָט געטאָן — ער האָט אויסגעראָטן די יידן!..”

כ'בין געקומען קיין לובלין, ווו כ'האָב געטראָפן ד"ר כאסיס פון קאָוועל (שפּעטער — דירעקטאָר פון שווינדזיכט אָפּטיילונג אין געזונטהייטס־מיניסטעריום אין ישראל; געשטאָרבן אין ישראל). כ'האָב אויך געטראָפן מאיר באָק. ער האָט מיר געגעבן אַן אַדרעס פון אַ יידישן טרעף־פּונקט, ווו מען קען זיך פאַרבינדן וועגן פאָרן קיין ארץ־ישראל.

קומענדיק אויפן אַדרעס זענען שוין דאָרט געווען סטעפאַן גראַיעק און אליעזר לעווין. ענדלעך האָט מען אונדז באַשטעטיקט צו דער עליה. פסח האָט מען אונדז, אַ גרופּע פון זיבן מענטשן, געשיקט קיין קראָסנע, אין גאַליציע. מיר האָבן באַקומען פאַלשע דאָקומענטן פון „רויטן קרייץ”, אַז מיר זענען פליטים וואָס פאָרן אַהיים קיין גריכנלאַנד אָדער יוגאָסלאַוויע. ספּעציעלע לערער האָבן אונדז געלערנט, וויאַזוי צו זיין „גריכן” אָדער „יוגאָסלאַוון”. מען האָט אונדז באַפוילן רעדן נאָר עברית, וואָס קיינער, אויסער יידן, האָט נישט פאַרשטאַנען. אינטערעסאַנט, אַז די אַלע מיטלען זענען געווען געווענדעט צו דער רוסישער גרענעץ־וואַך. די טשעכישע וואַך האָט אינגאַנצן נישט קאָנטראָלירט אונדזערע פּאַפּירן.

אין טראַנסילוואַניע האָט מען אונדז אויסגעהאַלטן מיט אַלעם, אַפילו מיט טאַשן־געלט. ס'איז אָנגעקומען צביה לובעטקין, וואָס האָט געהאַט די אַנטגילטיקע רעכט צו באַשטימען ווער ס'זאָל עולה זיין. איך בין באַשטימט געוואָרן צו דער ערשטער גרופּע עולים, טראָץ וואָס איך האָב נישט אָנגעהערט צו איר פאַרטיי, נאָר צו „גורדוניה”; אַנדערע זענען אָפּגעשטיפּט געוואָרן אויף שפּעטערע טראַנספּאָרטן.

כ'בין אַריבער קיין בוקאַרעשט. דאָרט בין איך צום ערשטן מאָל געקומען אין קאָנטאַקט מיט די יידישע בריגאַדע. מיר האָבן געזוכט אַ וועג אַריבערצוגיין קיין איטאַליע, אָבער אָנשטאָט דעם זענען מיר אַריבער קיין עסטרייך און פון דאָרט קיין בודאַפּעשט. מיר האָבן באַקומען דאָקומענטן, אַז מיר געהערן צום בריטישן ראַיאָן. דער סאָוויעטישער מיליטערישער קאָמענדאַנט איז געווען אַ ייד; ער האָט גערעדט מיט אונדז יידיש און זיך געפרייט אונדז צו העלפן. מיר האָבן אים אַפילו איינגעלאַדן צו אַן אָוונט, וואָס מיר האָבן איינגעאָרדנט.

מיר האָבן אייניקע מאָל געפּרוווט אַריבער די איטאַליעניִשע גרענעץ, נאָר די רוסן האָבן אונדז אייניקע מאָל פֿאַרהאַלטן, נישט ווייסנדיק וואָס צו טאָן מיט די גרופּע אָפּגעריסענע מידע וואַנדערער. צום סוף האָבן זיי אונדז געלאָזט גיין ביז מיר זענען געקומען צו אַן ענגלישן לאַגער. דאָ האָט זיך געשאַפֿן אַ פֿאַרבינדונג מיט דער יידישער בריגאַדע.

אין באָלאָניע האָב איך געטראָפֿן אשר בראַקער, וואָס איז געווען אין דער ענגלישער אַרמיי. ער האָט מיך באַגעגנט מיט גרויס פֿרייד. פֿון באָלאָניע זענען מיר אַריבער קיין באַרי, ווו מען האָט אונדז גוט איינגעאָרדנט. די בריגאַדע האָט געזאָרגט פֿאַר אַלע אונדזערע באַדערפֿענישן אין שפּייז און מלבושים.

אן אומלעגאלער עולה אלס „פישער"

איין טאָג זענען געקומען שליחים פֿון ארץ־ישׂראל און אויסגעקליבן 35 מאַן. איך בין געווען צווישן די אויסדערוויילטע. מיר האָבן באַקומען אַ באַפֿעל נישט אַרויס צו גיין אויסער דעם פּלויט. זיי האָבן צוגעגעבן אין יידיש:

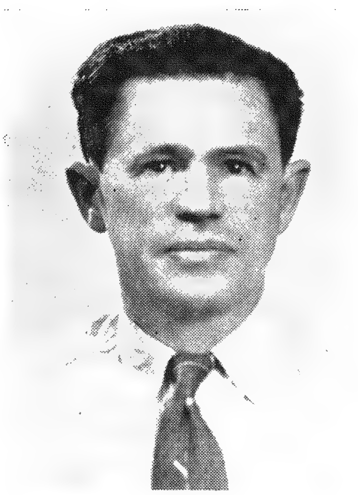
„פֿון דאַנען וועט איר אַ שפּרונג טאָן גלייך קיין ארץ־ישׂראל..."

מען האָט אונדז געהאַלטן אָפּגעשלאָסן אַכט טעג. אין פֿאַרלויף פֿון דער צייט האָבן מיר באַקומען אינסטרוקציעס ווי אַזוי זיך אויפֿצופֿירן. זיי האָבן אונדז געמאָלדן, אַז מיר האָבן נישט מער קיין נעמען, נאָר נומערן. מיר האָבן באַקומען דאָקומענטן פֿון „החלוץ" (דער דאָקומענט געפֿינט זיך אין אַרכיון ההפּעלה אין חיפה). מען האָט אונדז אַריבערגע־פֿירט קיין קורילאָ. דאָרט זענען מיר אַרויף אַ שיף „דלין" (דאָס איז געווען דער אונטערערדישער נאָמען פֿון אליהו גאָלאָמב). מיר האָבן באַלד אַרויסגענומען די פֿיש־נעצן, און מיר האָבן באַלד אויסגעזעען ווי פֿישער, וואָס זענען אַרויס צום פֿיש־פֿאַנג.

דעם 29־סטן אויגוסט 1945 זענען מיר אָנגעקומען קיין קיסריה. אויפֿן ברעג האָבן אויף אונדז געוואַרט ביי 200 מענטשן, וואָס האָבן אונדז מקבל־פּנים געווען אין אונדזער היימלאַנד.

ביי די סאוויעטן בעת דער מלחמה

צבי אורן (אלתר סאסנע)

צבי אורן (אלתר סאסנע).

ווען ס׳איז אויסגעבראָכן דער דייטש־פּוילישער קריג, אין סעפּטעמבער 1939, איז די שטימונג ביי אונדז אין שטעטל געווען זייער אַ געדרוקטע. מען האָט זיך גערינכט, אַז אַ ליאַדע טאָג וועלן די דייטשן אונדז באָמבאַרדירן. דאָס איז געווען פאַר ראש־השנה און ווער ס׳האָט נאָר געהאַט די געלעגנהייט האָט פאַרלאָזט די שטאָט.

דייטשע איינוווינער ווי׳לדעווען

מיין שוועסטער האָט געוווינט אין אַ דייטשישער קאָלאָניע, ראָקין, 7 קילאָמעטער פון ראָזשישטש. איר פאַמיליע האָט געהאַט אויסצושטיין גרויסע צרות פון די דייטשן, בעיקר פון די יוגנט, ווייל די עלטערע האָבן זיך נאָך אַביסל געשעמט. די ווענט פון זייער הויז זיינען בײנאַכט באַצירט געוואָרן מיט האַקנקרייץ־צייכנס; די טירן זיינען פאַרפּעסטיקט געוואָרן פון דער אויסערלעכער זייט, אַזוי אַז זיי האָבן נישט געקענט צומאָרגנס פרי אַרויס פון שטוב; איצט איז זייער פחד געוואָרן נאָך גרעסער, און אָנגעהויבן ציטערן אַז מען זאָל זיי נישט פאַרברענען שלאָפנדיק ביינאַכט לעבעדיקערהייט. זיי האָבן פאַרלאָזט דאָס דאָרף און געקומען צו אונדז.

מיין שוואָגער האָט געהאַט אַ פערד און וואָגן. ערב ראש־השנה האָב איך אַרויפגעזעצט מיינע שוועסטער טייבל, זלאַטע מיט די קינדער און מיין פרוי מיטן קינד און אַוועקגעפירט קיין סעקילי. דאָרט האָב איך זיי איינגעאָרדנט ביי מיין מומע טייבלס אַ שוועגערין, אַשרס שוועסטער, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסע וווינונג.

עראָפּלאַנען איבער ראָזשישטש

צומאָרגנס פרי, דער ערשטער טאָג ראש־השנה, בין איך געקומען אין שטאָט כדי צו הערן עפּעס נייעס. אין דער לופט האָט זיך געהערט דער גערויש פון עראָפּלאַנען און מען האָט זיך גערינכט אויף באָמבאַרדירונגען. איך האָב נישט געלאָזט מיין פעטער, שמואל שפּירא, גיין אין שול, ווייל ער האָט זיך געפילט שוואַך. אין בין געגאַנגען אין שול כדי ברענגען זיין טלית. ווען איך בין אַרויס אין גאַס מיטן טלית און מחזור האָב איך געהערט די ערשטע אויפרייסן פון די באָמבעס, וועלכע זיינען געפאַלן ביי דער באַן־סטאַציע. די עראָפּלאַנען האָבן זיך געדרייט אָן אויפהער איבער די שטאָט. שאַרענדיק זיך ביי די ווענט פון די הייזער בין איך צוריקגעקומען אין שטוב.

אין שטאָט איז אַנטשטאַנען אַ גרויסע פּאַניק, ספּעציעל ביי די איינוווינער פון זשאַליבאָוו. ווער ס׳האָט געהאַט פערד און וואָגן איז גלייך אַוועק פון שטאָט, נישט־קוקענדיק וואָס ס׳איז ראש־השנה. אַנדערע זיינען אַוועק צופוס. די וואָס זיינען געבליבן אין שטאָט זיינען אַוועק אויפן באַרג, ווייל דאָרט איז געווען זיכערער ווי אויף זשאַליבאָוו.

איך האָב ווידער געשפּאַנט פערד און וואָגן און אַרויפגעזעצט מיין פריידקע מיט אירע קינדער און מומע טייבלס קינדער. די עלטערע זיינען געגאַנגען צופוס און מיר זיינען ווידער אַוועק קיין סעקילי. מיין פעטער איז געבליבן אין דערהיים. נאָך אַ פּאָר טעג האָט זיך די פּאַניק איינגעשטילט, און מען האָט גערעדט, אַז די רוסן קומען אין אונדזער געגנט. מען האָט שוין דאַן געוווסט, אַז די דייטשן און די רוסן זיינען געקומען צו אַ הסכם וועגן דער צעטיילונג פון פּוילן, און אַז לויט דעם הסכם וועלן די רוסן פאַרנעמען מזרח־פּוילן ביזן טייך בוג.

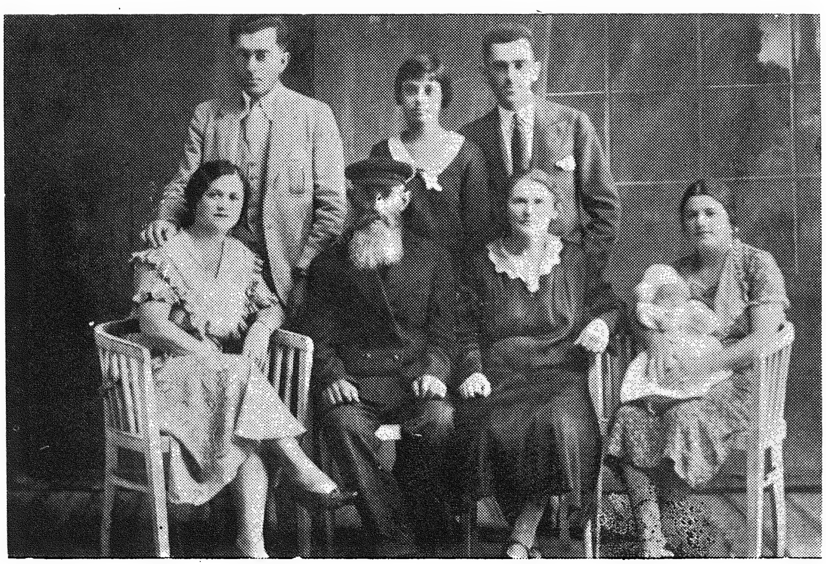
אייניקע טעג נאָך ראש־השנה זיינען מיר צוריקגעקומען אין שטאָט. בעת דער באָמבאַרדירונג, וועלכע איז געווען געצילט צו דער. אייזערנער בריק, האָט אַ באָמבע געטראָפן אין האַנטווערקער פאַראיין, און דער גאַנצער בנין איז ווי איינגעזונקען אין דער ערד: דער דיל איז געבליבן אויבן בעת דער דאַך איז אינגאַנצן פאַרשוווּנדן. אַלע זיינען געגאַנגען אָנקוקן דאָס וווּנדער. עס האָט זיך דערנענטערט יום־כיפור און די געמיטער האָבן זיך באַרויקט, אָנוואַרטנדיק דאָס אָנקומען פון די רוסן.

יום־כיפור ביינאַכט, נאָך „כל נדרי", איז פּלוצלינג אויסגעבראָכן אַ שיסעריי. קיינער האָט נישט געוווּסט די סיבה דערפון. ס׳זיינען אַרויס קלאַנגען אַז דאָס האָבן רעשטלעך פון דער פּוילישער אַרמיי געשאָסן אויף די ערשטע אָנקומענדיקע רוסן. בעת דער שיסעריי זיינען געפאַלן צוויי יידישע קרבנות, וואָס זיינען געגאַנגען פון "כל נדרי": שמואליק שווארצבלאַט און יחיאל שוחטס פרוי.

ביי די סאוויעטן

נאָך יום־כיפור האָבן די רוסן איבערגענומען די מאַכט. מען האָט זיך צוריקגענומען צו די פריערדיקע באַשעפטיקונגען, ווער צו מלאכה און ווער צום האַנדל. די קלייטן האָבן זיך שנעל אויסגעליידיקט, ווייל די רוסן האָבן אַלץ אָפּגעקויפט פאַר יעדן פּרייז; אַביסל האָט אויך די יידישע באַפעלקערונג זיך באַזאָרגט מיט פאַרשידענע זאַפּאַסן, ווייל מען האָט געפילט אַז ס׳קומען אָן שווערע צייטן אין מסחר און מלאכה. נאָך אַ קורצער צייט זיינען אַלע האַנטווערקער געבליבן אָן אַרבעט, און דער האַנדל האָט זיך ביסלעכווייז אָפּגעשטעלט. פויערן פון דער אומגעגנט האָבן נישט געוואָלט נעמען קיין געלט פאַר די פּראָדוקטן, וואָס זיי האָבן געבראַכט אין שטאָט, און האָבן פאַרלאַנגט שיך, קליידער, נאַפט און זאַלץ.

מיר, דאָס הייסט די סטאָלאַרעס פון שטאָט, האָבן זיך אָרגאַניזירט אין אַן אַרטעל. אַזוי ווי לויטן דייטש־רוסישן אָפּמאַך זיינען אַלע דייטשן פון רוסישן געביט געווען געצוווּנגען פאַרלאָזן זייערע ערטער און אַריבער קיין דייטשלאַנד, האָבן אויך די דייטשן פון אונדזער שטאָט און אומגעגנט פאַרלאָזט זייערע הייזער. מיר האָבן באַקומען צו געשטעלט צוויי דייטשישע הייזער אויפן באַרג: בערטל דעם שלאָסערס און זיין שכנס, וועמענס נאָמען איך האָב פאַרגעסן. מען האָט אונדז אויך געגעבן עוזר גלייזלס הויז, וווּ קלאַר האָט געהאַט דעם סקלאַד פון אייער. דער נאָמען פון אַרטעל איז געווען „כרושטשאָוו".

ר׳ שמואל (דער חזן) שפּירא, זיין פרוי ברײַנדל און קינדער (פריידע און גרשון).

די ערשטע צייט איז געווען גענוג אַרבעט, ווייל ס׳זענען נאָך פאַרבליבן זאַפּאַסן פֿון מאַטעריאַלן, אָבער די לאַגע איז געוואָרן ערגער פון טאָג צו טאָג. קיין פּריוואַטע אַרבעט איז נישט געווען, און מיר האָבן געאַרבעט נאָר פאַר דער רעגירונג, און בעיקר מעבל, שטולן, טישן, שרייב־טישן און שאַפעס. פאַרוואַלטער פון אַרטעל איז געווען הערשל גלאז; זאַוויעדויעשטשי איז געווען אליע וואליק; מאַגאַזינער איז געווען שניאור, סרה־לצע שניאורס פאָטער. די פאַרדינסטן זיינען געוואָרן אַלץ קלענער, אָבער מיר זיינען ווי־ס׳איז דורכגעקומען, ווייל מיר זיינען געווען זייער פאָרזיכטיק ביים אָפּשאַצן די ווערט פון יעדער אַרבעט, כדי ס׳זאָל אונדז בלייבן אַ געהעריקער ריווח. שפּעטער האָט מען איינגעפירט דעם סיסטעם פון נאָרמעס. מיר זיינען געווען צעטיילט אין בריגאַדעס. אויב אַ בריגאַדע האָט אויסגעפילט די באַשטימטע נאָרמע האָט מען גלייך געהעכערט די נאָרמע מיט 10 פּראָצענט, אַזוי אַז די אַנדערע בריגאַדעס זיינען שטענדיק געבליבן הינטער־שטעליק אין דער אַרבעט. מען האָט אונדז שטענדיק אַריינגעשיקט נייע באַאַמטע און אויפזעער, אַזוי אַז די צאָל פון די אומזיסטע פרעסער איז געוואַקסן, בעת די פאַרדינסטן זיינען געוואָרן אַלץ קלענער און קלענער — לויטן רוסישן סיסטעם.

מיר בויען פעסטונגען

אָנפאַנג מאַי 1940 האָט מען אַ גרויסע טייל פון דער אַרבעטנדיקער יוגנט מאָביליזירט אין דער אַרמיי אויף דריי חדשים אַרבעט. איך זאָג די „אַרבעטנדיקע יוגנט", ווייל די מאַכט האָט נישט געהאַט קיין צוטרוי צו דער יוגנט פון סוחרישן אָפּשטאַם, אָדער די וואָס האָבן געהערט פאַרן קריג צו אַ ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. איך האָב געהאַט דעם כבוד צו זיין צווישן די אויסדערוויילטע מאָביליזירט צו ווערן. צווישן די מאָביליזירטע זיינען אויך געווען טייוול שוחט, הערשל גלוז, בוקי באָקסער, יצחק וויינער און אַנדערע.

מען האָט אונדז געשיקט קיין אָסטילאָג, ביים בוג, אויף דער דייטשישער גרענעץ. ביז קאָוועל זיינען מיר געגאַנגען צופיס. פון דאָרט זיינען מיר געפאָרן מיט דער באַן קיין לודמיר און פון דאָרט ווידער צופיס קיין אָסטילאָג. אויפן פּלאַץ האָבן מיר געטראָפן טויזנטער יוגנטלעכע פון גאַנץ וואָלין: פון קאָוועל, לוצק, ראָוונע און פון אַנדערע קלענערע שטעטלעך. מיר האָבן דאָרט פאַרבראַכט דריי מאָנאַטן אין שווערע אַרבעט. מיר האָבן געבויט פעסטונגען פון אייזן און בעטאָן. מיר זיינען צוריקגעקומען קיין ראָזשישטש מידע און צעבראָכענע...

אין ראָזשישטש האָבן מיר זיך צוריקגעקערט אין אַרטיעל און פאָרגעזעצט די אַרבעט. אָנפאַנג מאַי 1941, באַלד נאָך פסח, האָט מען אונדז ווידער מאָביליזירט אויף דריי מאָנאַטן אַרבעט. דאָסמאָל האָבן מיר געדאַרפט בויען פלי־פעלדער פאַר דער סאָוויעטי־שער אַוויאַציע. מען האָט אונדז צעטיילט אין דריי גרופּן. אונדזער גרופּע האָט מען געשיקט קיין אוזשאָווא, בערך אַכט קילאָמעטער פון אונדזער שטאָט, ווו אונדזערע פאַמיליעס האָבן אונדז געקענט באַזוכן. מיין שוואָגער, אָשר ערליך, האָט אויסגענוצט די געלעגנהייט און מיך באַזוכט אין שבועות און מיר געבראַכט בלינצעס.

ווען ס׳זיינען אַוועק זעקס וואָכן האָבן מיר אָנגעהויבן ציילן די טעג און געבענקט צוריקצוקומען צו אונדזערע טייערע אין שטאָט און דער עיקר — צוריקקומען צו אונדזערע כוחות...

דער 22־טער יוני 1941

דעם 22־סטן יוני איז אומדערוואַרטעט אויסגעבראָכן די קריג צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד. זעקס אַזייגער פאַרטאָג האָבן מיר געזען די ערשטע עראָפּלאַנען. אונדזער קאָמאַנדיר האָט באַלד געזאָגט:

„עטאָ ניע נאַש סטראָי" („דאָס זיינען נישט אונדזערע").

מיר האָבן געזען ווי רוסישע עראָפּלאַנען זיינען אַרויס אַנטקעגן און ס׳איז אַנטשטאַנען אַ לופט־קאַמף. די רוסישע פליער האָבן אַראָפּגעשאָסן אַ דייטשישן עראָפּלאַן, וואָס איז געפאַלן נישט ווייט פון אונדז. נאָך אַ קורצער צייט איז געקומען אויף אַ ראָוווער ליובע קלימבאָרד זען, אויב מיר זיינען נאָך ביים לעבן, ווייל אין שטאָט איז אַרויס אַ קלאַנג, אַז מען האָט אונדז באָמבאַרדירט. אין מיין גרופּע זיינען אויך געווען משה

קלימבאָרד, אלי בירמאַן, משה גראַבאַרסקי, משה גייז, יצחק ווײַנער, מענדל סגל, שמוליק שטאַרקער, הערשל שניידער, ביסל לייקאָף, טכויער פון פּערעספּע און אַנדערע.

ביים פרישטיק האָט אונדז דער פּאָליטרוק געמאָלדן, אַז די דייטשן האָבן דערקלערט קריג און אַריבער די רוסישע גרענעץ. מען האָט באַלד געבראַכט אַ קאַסטן ביקסן און צעטיילט צווישן אונדז. די ערשטע צו באַקומען ביקסן זיינען געווען די אוקראַינער און פּאַר די יידן האָט שוין אויסגעפעלט. מען האָט גלייך פאַנאַנדערגענומען די פּאַלאַטקעס און אַוועק אויפן פעלד צו דער אַרבעט.

קורץ נאָכדעם זיינען אָנגעפלויגן זעקס עראָפּלאַנען און האָבן אונדז אָנגעהויבן באַשיסן. מיר זיינען זיך צעלאָפן אין די אַרומיקע סעדער און ווען ס'האָט זיך אַיינגעשטילט זיינען מיר ווידער אַרויס צו דער אַרבעט. דאַן זיינען ווידער אָנגעפלויגן עראָפּלאַנען און די באָמבאַרדירונג האָט זיך ווידער אָנגעהויבן. ווען ס'האָט זיך ווידער איינגעשטילט האָט זיך פאַר אונדז אַנטפּלעקט אַ גרויזאַם בילד: צענדליקער צעריסענע קערפּערס פון קאָלכאָזניקעס און צווישן זיי דער קערפּער פון אַ קאָמאַנדיר, וואָס האָט געפּרווט שיסן אויף די עראָפּלאַנען. זיין ביקס איז געווען אינגאַנצן צעבויגן פון די קוילן וואָס האָבן אים געטראָפן... מיר האָבן אים באַגראָבן אויפן אָרט ווו ער איז געפאַלן. מיר זיינען אַוועק אין דאָרף סערניק, נעבן לוצק. אויך דאָרט האָבן מיר אָנגעהויבן בויען אַ פלי־פּלאַץ.

מיטוואָך, דעם 25־סטן יוני, האָט מען אונדז ווידער באָמבאַרדירט, און מיר האָבן באַקומען אַ באַפעל צו פאָרן צו דער אַלטער רוסישער גרענעץ. אַזוי ווי דער קראַסנער בריק אין לוצק איז שוין געווען אויפגעריסן האָבן מיר געמוזט גיין דורך ראָזשישטש, דורך די קלעפּאַטשעווער וועלדער. מיר זיינען יענע נאַכט דורכגעגאַנגען ראָזשישטש, אָבער מען האָט אונדז נישט דערלויבט זיך אָפּשטעלן, אַפילו נישט אויף אַ ווייל. מיר האָבן געטראָפן שלום־יוסף עקבער זיצנדיק אויף די טרעפּ פון משה־יחיאל עקבערס קלייט. מיר האָבן אים איבערגעגעבן גרוסן פאַר אונדזערע פאַמיליעס. די שטאָט איז שוין געווען ליידיק און פּוסט. מען האָט נישט געזען קיין דורכגייער אין גאַס.

צומאָרגנס זיינען מיר אָנגעקומען נאָענט צו ראָוונע. דאָרט האָבן מיר זיך אָפּגערוט פון שווערן וועג. אַ מאַשין האָט אונדז געפירט ווייטער. ווען מיר זיינען דורכגעפאָרן ראָוונע האָט די שטאָט געברענט. מיר זיינען אָנגעקומען קיין קאָרעץ און דאָרט געשטאַנען אייניקע טעג. אונדזער צאָל איז מיט יעדן טאָג געוואָרן קלענער, ווייל די אוקראַינער זיינען זיך צעלאָפן אַהיים. מיר זיינען דורכגעפאָרן נאָוואָגראַד־וואָלינסק (זוויהל), קיעוו און אַנדערע שטעט. אין פּאָלטאַווער אָבלאַסט האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט און פאָרגע־זעצט די אַרבעט פון בויען פלי־פּלעצער. אָבער ווי מיר האָבן געהאַלטן ביים ענדיקן די אַרבעט האָט מען אונדז ווידער באָמבאַרדירט. דאַן האָט מען אונדז ווידער צעטיילט אין גרופּן. צו אונדזער גרופּע, וואָס האָט זיך געהאַלטן צוזאַמען די גאַנצע צייט, זיינען צוגעטיילט געוואָרן אייניקע סטאַניסלאַווער יונגעלייט. מען האָט אונדז באַשטימט אַ קאָמאַנדיר, אַוועקגעשיקט אין הינטערלאַנד און צוגעטיילט צו אַן אַרבעטס־באַטאַליאָן.

אין ארבעטס-באטאליאן

נאָך אַ לאַנגער צייט גיין צופוס האָבן מיר שוין אונדזער אַרבעטס־באַטאַליאָן נישט געפונען אויפן אָרט. מיר זיינען געגאַנגען ווייטער. הינטער כאַרקאָוו האָט אַ סטאַניסלאַ־ווער בחור, וואָס איז געווען אונדזער אונטער־קאָמאַנדיר, פאַרמסרט אַברהם טעפּער, אַז ער האָט אים נישט געוואָלט פאָלגן. דער קאָמאַנדיר איז דאַן געווען שיכור און געהייסן אים אַרעסטירן. מען האָט טעפּערן פאַרשלאָסן אין אַ קאַמער און אַוועקגעשטעלט אַ וואַך פאַר דער טיר. אין אָונט איז דער קאָמנדיר אַריין צו אַברהם טעפּער, אויף אים געשאָסן און אים פאַרווונדעט. זייענדיק פאַרווונדעט איז טעפּער אַוועק צום פאָרזיצער און דערציילט די מעשה מיטן בלבול. ער האָט באַקומען אויפן אָרט מעדיצינישע הילף און די נ.ק.וו.ד. האָט באַלד אַרעסטירט דעם קאָמאַנדיר. דער קאָמאַנדיר פון נ.ק.וו.ד. האָט אונדז צונויפגערופן און אַזוי ווי ער האָט אונדז דערזען, האָט ער גלייך אויס־געשריגן:

„אַ יידישע קאָמאַנדע!”

ווי ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, איז ער זעלבסט געווען אַ ייד. מען האָט אונדז אָוועק־געפירט אין שטאָב און אַברהם טעפער איז איבערגעפירט געוואָרן אין שפּיטאָל.

מיר האָבן באַקומען אַן אַנדערן קאָמאַנדיר, אַ פּאָליטרוק, וועלכער האָט זייער ליב געהאַט פרויען, און דערצו אויך נישט קיין קליינער שיכור. מיר האָבן מיט אים פאַרגעזעצט דעם וועג. ער איז דווקא געווען אַ סימפּאַטישער מענטש און מען האָט געקענט מיט אים אויסקומען, נאָר די סטאַניסלאַוואָער האָבן אים אָנגעהויבן דערגיין דאָס לעבן.

אין סאַראַטאָוו האָט ער אונדז איבערגעגעבן אין אַן אַרבעטס־באַטאַליאָן נישט ווייט פון טאַטישטשעוואָ, ווו ס'האָט זיך אָרגאַניזירט שיקאָרסקיס אַרמיי. מען האָט אונדז איינקוואַרטירט ביי די פּויערן אין דער סביבה. נאָך אַ פּאָר טעג האָט מען אונדז גענומען צו דער אַרבעט. די קעלט איז געווען אַ גרויסע און קיין עסן איז נישט געווען. אַ גרויסע טייל פון דער גרופּע איז אַוועק קיין טאַטישטשעוואָ און אַריינגעטרעטן אין גענעראַל שיקאָרסקיס אַרמיי. שניידער, לייקאַך און איך האָבן נישט געוווּסט פון גאַנצן ענין, ווייל מיר זיינען דאַן געווען איינקוואַרטירט אין דאָרף. ווען מיר האָבן זיך דערוווּסט, אַז כמעט אַלע זיינען אַריינגעטרעטן אין שיקאָרסקיס אַרמיי, האָבן מיר געשיקט ניסל לייקאַך זיך דערוויסן, אויב מען וועט אונדז אויך אָננעמען אין דער אַרמיי. ער איז צוריקגעקומען מיט דער בשורה אַז מען האָט אונדז געהייסן קומען. אָבער שניידער האָט געזאָגט:

„וואָס איז די בהלה? איך וועל פריער פאַרקויפן דאָס ביסל שמאַטעס וואָס מיר האָבן און נאָכדעם וועלן מיר פאָרן“.

אין מיטל־אסיע

אַזוי זיינען פאַרביי אייניקע טעג. ווען מיר זיינען ענדלעך געקומען קיין טאַטיש־טשעוואָ איז שוין די קאָמיסיע דאָרט נישט געווען. מיר זיינען פאַרבליבן אין זאַמל־פּונקט און צוזאַמען מיטן מיליטער אַוועק קיין מיטל־אַסיע. ווען מיר זיינען אָנגעקומען קיין דזשאַלאַל־אַבאַד האָט מען אונדז געשטעלט פאַר אַ קאָמיסיע און מען האָט אונדז, ביי 200 יידן, אָפּגעוואָרפן, און בלויז די פּאָליאַקן זיינען אָנגענומען געוואָרן.

די אָפּגעוואָרפענע יידן זיינען געשיקט געוואָרן אין אַ קוילן־גרוב אין טאַשקאַמיר. די גרעסטע טייל איז פון דאָרט באַלד אַנטלאָפן. איך און לייקאַך זיינען דאָרט פאַרבליבן אַ קורצע צייט. דאָרט האָב איך געטראָפן קלמן טרעגער, וועלכער האָט געאַרבעט ביי דער באַן. אין טאַשקאַמיר האָב איך אויך געטראָפן שמואל־יוסל עקבער און זיין זון שלמה. זיי זיינען געווען אין אַ שרעקלעכן צושטאַנד. שמואל־יוסל איז אין קורצן געשטאָרבן. איבער שלמהן האָט זיך מרחם געווען אַ קירגיז, אים אַריינגענומען צו זיך און געגעבן עסן. אָבער ער האָט דאָס עסן שוין נישט געקענט פאַרדייען און איז קורץ נאָכדעם געשטאָרבן.

נאָך אַ קורצער צייט אַרבעטן אין קוילן־גרוב האָבן מיר באַשלאָסן פון דאָרט אַנטלויפן און האָבן זיך אָנגעהויבן גרייטן דערצו. צו אונדזער גרופּע האָט זיך אויך אָנגעשלאָסן קלמן. אין אַ געוויסן פרימאָרגן זיינען מיר אַריבער די בריק און זיך געלאָזט אין וועג. מיר זיינען געגאַנגען צוויי טעג צופיס, ווייל מיר האָבן מורא געהאַט פאָרן מיט דער באַן, ווו ס'זיינען פאָרגעקומען אָפטע אַבלאַוועס.

נאָך אייניקע טעג זענען מיר אָנגעקומען קיין נאַמאַנגאַן. דאָרט האָבן מיר באַקומען אַרבעט מיט דער הילף פון דער פּוילישער פאַרשטייערשאַפט. קלמן, וואָס האָט נישט געהאַט קיין דאָקומענטן און האָט נישט באַקומען קיין אַרבעט — איז אַוועק. איך האָב אים מער נישט געזען.

גייענדיק אויפן מאַרק האָב איך געטראָפן גיטל שקורניק און מלכה קאָניאַך. איך האָב שוין דאַן אויסגעזען אַ ביסל מענטשלעכער... זיי האָבן געוווינט נישט ווייט פון נאַמאַנגאַן, ווו איך האָב געוווינט. נאָך אַ פּאָר טעג איז צו מיר געקומען דוד ווידרע; ער האָט זיך דערוווּסט וועגן מיר דורך גיטל און מלכה, מיט וועמען ער האָט געוווינט צוזאַמען.

אין 1945, ווען די רוסן האָבן אָנגעהויבן מאַרשירן פאָרויס און האָבן פאַרנומען ראַזשישטש, האָב איך אָנגעהויבן שרייבן בריוו קיין ראַזשישטש. איך האָב באַקומען נאָר

איין ענטפער, פון אַ פּאָליאַק, קאָזלאָווסקי דער קאָוואַל, אַ שכן פון מיין שוועסטער, וואָס האָט געוווינט איבערן פּרעיעזד. ער האָט מיר געשריבן, אַז מיין שוועסטערס צוויי קינדער, יעקב און ישראל ערליך, און מיין קוזינע טייבל מיט אירע צוויי קינדער, זיינען געבליבן לעבן. אַ קורצע צייט נאָכדעם האָב איך באַקומען פון יעקב אַ קאַרטל, אַז ער האָט געטראָפן ישראל אין לאָדזש. אין יאָר 1946 האָב איך, צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע פּוילישע בירגער, אָפּטירט צו פאַרלאָזן רוסלאַנד.

אויפן וועג קיין ארץ-ישראל

ווען איך בין געקומען קיין פּוילן האָט מען אונדז געבראַכט קיין זשאַרע, אַ שטאָט נעבן וראָצלאַוו. דאָרט זיינען שוין געווען אייניקע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, ווי „השומר הצעיר", „דרור", בית"ר, „גורדוניה". איך האָב זיך אָנגעשלאָסן אין „גורדוניה", כדי צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. נאָך אַ קורצער צייט זיינען מיר אַריבער קיין ניעמצע, נישט ווייט פון רייכנבאַך. דאָרט האָבן מיר באַקומען באַשעפטיקונג אין אַ קינדער־לאַגער, ווו מען האָט געבראַכט אָפּגעפונענע יידישע יתומים. דאָרט האָבן מיר געהאַלטן שמירה טאָג און נאַכט, ביז מען האָט די קינדער אַרויסגעפירט אין דער ריכטונג פון ארץ־ישראל.

דאַן האָט מען אונדז, אַ גרופּע פון 10 בחורים און 2 בחורות, געשיקט קיין וואַרשע רייניקן דעם גרוז פון די חורבות. אין דער אַרבעט האָבן זיך באַטייליקט אַלע אָרגאַני־זאַציעס. אויפן וועג קיין וואַרשע זיינען מיר דורכגעפאָרן לאָדזש, ווו ס'איז געווען אונדזער מרכז. דאָרט האָבן מיר באַקומען נייע אַנציגער, העמדער, און שיך, כדי מיר זאָלן מאַכן אַ גוטן רושם. אין צענטראַל־קאָמיטעט אין וואַרשע האָט מען אונדז זייער פיין אויפגענומען און אויסגעהאַלטן מיט אַלע באַדאַרפעניש. מיר האָבן באַקומען אַ צריף אויף גראָכאָוו, ווו ס'איז פאַרן קריג געווען די באַרימטע חלוצים־פאַרם. מען האָט אונדז געהאָלפן זיך איינאָרדנען ביי אַרבעט און האָבן גוט פאַרדינט.

אין וואַרשע האָט מען די קבוצה פאַנאַנדערגעלאָזט און איך בין אַוועק קיין לאָדזש, ווי איך בין פאַרבליבן אייניקע מאָנאַטן. ווען ס'איז געקומען מיין ריי צו פאָרן ווייטער, האָט מען מיר צוגעטיילט צו אַ קבוצה פון פולאַוו, וואָס האָט געציילט 40 חברים, צווישן זיי אויך עלטערן פון אַ חבר. דאָרט האָב איך געטראָפן אַ פאָרל פון ראָזשישטש, מישה און לאה לאַנגער. מיט זיי האָב איך דורכגעמאַכט דעם גאַנצן וועג ביז חיפה.

אין אַ פינצטערער נאַכט האָט מען אונדז צוגעפירט צו דער גרענעץ און געהייסן גיין פאָרויס. מיר האָבן מורא געהאַט פאַר דער פּוילישער וואַך אַליין, און ווי נאָר מיר האָבן געטראָפן דעם ערשטן טשעכישן זעלנער האָבן מיר זיך שוין געפילט זיכער. איך געדענק, אַז די ערשטע פראַגע וואָס ער האָט אונדז געשטעלט איז געווען:

„סקאָלקאָ וואַס?" (דאָס הייסט: וויפל זייט איר?).

דער זעלנער האָט אונדז טאַקע צוגעפירט ביז דער גרענעץ־וואַך. מיר זיינען אַדורך אַ לייכטע קאָנטראָל. דאַן איז געקומען אַן אויטאָ, וואָס האָט אונדז אָפּגעפירט אויף דעם ערשטן פונקט. דאָרט זיינען מיר געווען איין טאָג. צומאָרגנס זיינען געקומען צוויי פּאָליציאַנטן און אונדז אַוועקגעפירט קיין בראַטיסלאַווע. דאָרט האָט אונדז אויפגענומען אַ געוויסער פרידמאַן. נאָכן איבערנעכטיקן זיינען צומאָרגנס ווידער געקומען צוויי פּאָליציאַנטן און אונדז איבערגעפירט אין אַן אויטאָ צו אַ בריק. אויף דער צווייטער זייט בריק האָט אויף אונדז געוואַרט אַ צווייטער אויטאָ, וואָס האָט אונדז איבערגעפירט קיין ווין, אין ראָטשילד־שפּיטאָל.

אין ווין האָט יעדע פּאַרטיי געהאַט איר באַזונדערן פונקט. מיר זיינען דאָרט געווען אַ קורצע צייט, און זיך געגרייט צום שווערסטן טייל פונעם וועג, דאָס אַדורכגיין די רוסישע זאָנע, וואָס איז געשטאַנען אין אונדזער וועג קיין ארץ־ישראל. מען האָט אונדז, אַ גרעסערע גרופּע, צוגעפירט נאָנט צו דער רוסישער גרענעץ. אַ ספּעציעלער „שוואַרצער" האָט אונדז געפירט אַ גאַנצע נאַכט. צומאָרגנס זיינען מיר אָנגעקומען צו אַ שיידונגס־פונקט. דאָרט זיינען מיר געבליבן אייניקע מאָנאַטן. דאָרט האָב איך געטראָפן משה חייט. ער האָט געוואַרט אויף זיין ריי צו פאָרן קיין אַמעריקע. נישט ווייט פון שיידוועג, אין בינדער־מיכעל, האָב איך געטראָפן יצחק קאָניאַך, מלכה און שיקע דיכטער, אַנשל

גון מיט דער פרוי און זיין ברודער יעקב. נישט ווייט פון זיי האָט זיך אויך געפונען משה און דוד ווידרע. איך בין געפאָרן מיט יצחק קאָניאַך זיי זעען.

נאָך עטלעכע מאָנאַטן זיינען מיר געפאָרן ווייטער, און האָבן זיך פאַרהאַלטן אויפן לעצטן פונקט פאַר דער איטאַליענישער גרענעץ, גנאַנדענוואַלד. אויך דאָרט האָבן מיר זיך פאַרהאַלטן אַ געוויסע צייט ביז מיר האָבן געקענט פאָרזעצן אונדזער וועג. אַ געוויסן אָוונט האָט מען אונדז צוגעפירט צו דער איטאַליענישער גרענעץ און מען האָט אונדז געוויזן אין וועלכער ריכטונג צו גיין. מיר זיינען געגאַנגען אַ גאַנצע נאַכט אין די אַלפּן־בערג זינקענדיק אין טיפן שניי. מיר האָבן דורכגעמאַכט אַ שווערן וועג, ווייל מיר האָבן געהאַט צווישן אונדז עלטערע מענטשן און אַפילו שוואַנגערע פרויען, וועלכע האָבן זיך געניויטיקט אין אונדזער הילף. מיט דער הילף פון שטריק און שטעקנס האָבן מיר זיי געהאָלפן דורכגיין געפערלעכע גליטשיקע ערטער אין די בערג. צומאָרגנס זיינען מיר אָנגעקומען קיין מעראַנאָ, און אַ טאָג נאָכדעם זיינען מיר שוין געווען אין מילאַן. דאָרט האָבן מיר געטראָפן הונדערטער מענטשן, וואָס האָבן געוואַרט אויף שיפן וואָס זאָלן זיי נעמען קיין ארץ־ישראל.

נאָך אַ קורצן אויפהאַלט אין מילאַן זיינען מיר אַריבער קיין באַגליאַסקו. דאָרט האָבן מיר דורכגעמאַכט אימונים פון באַנוצן זיך מיט געווער. איך מוז צוגעבן, אַז די בחורים וואָס האָבן געאַרבעט אין דער בריחה־באַוועגונג זיינען געווען זייער איבערגעגעבן און האָבן אויסגעפירט זייער שליחות בשלימות און מיטן גאַנצן האַרץ.

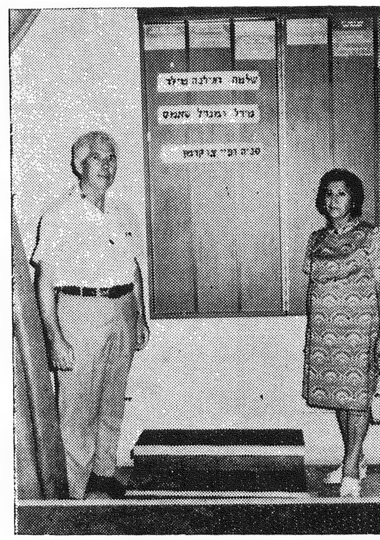
פרייטיק, דעם 15־טן מאַי 1948, אין טאָג ווען בן־גוריון האָט דעקלאַרירט די גרינדונג פון מדינת ישראל, זיינען מיר אַרויף אויף דער שיף „קאַמפּידאַליאַ“, וועלכע איז אָנגע־קומען קיין חיפה פרייטיק, דעם 22־סטן מאַי. מען האָט אונדז אַוועקגעפירט אין טכניון, ווו מיר האָבן געגעכטיקט. מען האָט אונדז איינגעאָרדנט אַן „עונג שבת“, און דאָרט האָב איך געטראָפן דעם ערשטן ראָזשישטשער אין לאַנד: חיים גבריאל שניידערס זון. צו־מאָרגנס, שבת, האָט מען אונדז אַוועקגעפירט קיין תל־אביב און פון דאָרט קיין בית־ליד, ווו מ׳האָט אונדז מאָביליזירט אין צה״ל.

איך האָב דורכגעמאַכט די מלחמת־השחרור אַלס זעלנער אין צה״ל און נאָך דער מלחמה בין איך באַפרייט געוואָרן פון דער ישראל־אַרמיי.

מיין קליטה איז געווען זייער אַ לייכטע. איך האָב באַלד געביטן מיין גלותדיקן נאָמען אלתר סאָסנע אויף צבי אורן, און אָנגעהויבן אַ נייַ לעבן, הלוואי אויף אַלע נייע עולים געזאָגט!

מיט דער פוילישער ארמיי קיין א״י

משה גראבארסקי

משה גראבארסקי און פרוי טובה ביים פאַרשרייבן אַקטיווע חברים אין דער ערן־רשימה פון בית־ראָזשישטש.

דעם 4־טן מאַי 1941 האָבן די סאָוויעטן גענומען דעם גרעסטן טייל יוגנט אין ראָזשישטש אויף אַרבעט און מיליטערישע איבונגען אויף אַ תקופה פון 90 טעג. איך בין געשיקט געוואָרן אויף אַרבעט אין דאָרף אוזשאָוואָ, ביים צוגרייטן און אויסגלייכן אַ גרויסן שטח פאַר אַ פלי־פעלד. די באַדינגונגען זענען געווען זייער שווערע. פלוצלינג איז אויס־געבראָכן די מלחמה צווישן רוסלאַנד און דייטשלאַנד. ס׳איז אַנטשטאַנען אַ כאַאָס און אַ פאַניק ביי דער אָנפירונג און די מאָביליזירטע.

צוזאַמען מיט עטלעכע רוסישע אָפיצירן זענען מיר אַנטלאָפן אויף אַ טראַקטאָר, וואָס מיר האָבן צופעליק געפונען און זענען אַוועק אין דער ריכטונג פון ראָוונע. אויפן וועג האָב איך באַגעגנט נאָך אייניקע יידן פון אונדזער שטאָט: דוד ווידרע, בעני בלאָווער, קאָפּל לעווינגער, גדליה שאַמעס. אַ טייל פון דעם וועג זענען מיר געפאָרן אויפן טראַקטאָר און אַ טייל וועג זענען מיר געלאָפן צופוס. דער קאָמאַנדיר פון דער ראָטע וווּ איך האָב זיך געפונען, 72־סטער פאָלק, איז געווען אַ יידישער קאַפּיטאַן, זיין נאָמען איז געווען בערקאָוו.

ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין ראָוונע, איז די שטאָט געווען טיילווייז צעקלאַפּט פון דער דייטשישער אַוויאַציע. פון ראָוונע זענען מיר אַנטלאָפן קיין קאָרעץ. דאָ האָבן מיר אויך געטראָפן אַלטער סאָסנע, משה קלימבאָרד און יצחק וויינער. מיר האָבן באַקומען אַ באַפעל צו אַנטלויפן מיט אַלע מעגלעכקע מיטלען: צופוס, אויף אַ טראַקטאָר אָדער אויף אַן אויטאָ. אַזוי האָבן מיר זיך דערשלעפּט ביז נאָך זשיטאָמיר.

אין יענער צייט איז אַרויס אַ באַפעל פון סטאַלינען, אַז אַלע אָפּשטאַמיקע פון מערב־דיקן טייל פון ראַטנפאַרבאַנד (אויף רוסיש: „זאַפּאַדניקעס״) מוזן ווערן דערווייטערט פון פראָנט. פאַרשטענדלעך, אַז צו דער קאַטעגאָריע „זאַפּאַדניקעס״ זענען אויך אַריינ־גערעכנט געוואָרן די בירגער פון וואָלין. סטאַלינס באַפעל איז געווען אַן אויסדרוק פון אומצוטרוי צו די בירגער פון די מערב־געביטן פון ראַטנפאַרבאַנד, וועלכע זענען אָנגעשלאָסן געוואָרן אין סאָוויעטן־פאַרבאַנד, נאָכן אַריינמאַרשירן פון דער סאָוויעטי־שער אַרמיי אין מערב־אוקראַינע און מערב־ווייסרוסלאַנד דעם 17־טן סעפּטעמבער 1939, אין רעזולטאַט פון דער צעפאַלונג פון דער פוילישער מלוכה. פיל פון די אוקראַאינישע זעלנער פון דער רויטער אַרמיי האָבן ביי דער ערשטער געלעגנהייט דעזערטירט פון פראָנט און זענען מיט זייער געווער אַריבער צו די דייטשן, וועלכע האָבן צוגעזאָגט די אוקראַינער אַ זעלבשטענדיקע מדינה...

אין רעזולטאַט פון אַזאַ באַציאונג צו די „זאַפּאַדניקעס״ האָט מען זיי, באַלד נאָכן דערווייטערן פון פראָנט, אַוועקגעשיקט צו די סאַמע שווערסטע אַרבעטן אין די סאַמע געפערלעכסטע פלעצער, ביי אומגעהויערע שווערע באַדינגונגען. איך, צוזאַמען מיט משה קלימבאָרד, דוד ווידרע, אַלטער סאָסנע, אַברהם טעפּער, משה האָכבערג, אלי בירמאַן און משה גייז, זענען פאַרבליבן אַרבעטן אין אַ קאָלכאָז אונטער דער אָנפירונג פון אַן אַנטיסעמיטישן אוקראַאינישן אָפיציר. יעדן טאָג פלעגט ער אונדז פירן צו דער אַרבעט צענדליקער קילאָמעטער צופוס. דער אָפיציר האָט מיך באַשטימט אַלס אַ פאַראַנט־וואָרטלעכן פאַרן צושטעלן דאָס עסן פאַר דער גאַנצער גרופּע. דער פאַרטרעטער פון דעם אָפיציר און זיין נאָנטער מיטהעלפער איז געווען אַ ייד פון סטאַניסלאַוואָוו.

אַברהם טעפּער האָט זיך צעקריגט מיט דעם יידישן פאַרטרעטער פון דעם אָפיציר. יענער האָט זיך זאָפאָרט פאַרקלאָגט פאַרן אָפיציר, אַז אַברהם טעפּער שטערט אין דער

פון רעכטס: משה קלימבאָרד, משה גראַ־באַרסקי און דוד ווידרע אַלס זעלנער אין גענעראַל אַנדערס פוילישע אַרמיי.

אַרבעט און דעמאָראַליזירט די מענטשן. דער אָפיציר האָט באַלד באַפוילן אַרעסטירן אַברהמען. דאָס איז געווען ערב ראש־השנה. ביינאַכט איז אַריין דער אָפיציר אין צימער וווּ אַברהם איז געווען אַרעסטירט, און צו אים געשאָסן פון זיין רעוואָלווער. אַברהם איז געפאַלן אַ פאַרוווּנדעטער באַגאָסן מיט בלוט. דער אָפיציר, זייענדיק זיכער אַז ער האָט אַברהמען דערשאָסן צום טויט, האָט באַפוילן תיכף אַראָפּשלעפּן פון אים זיינע שיך און אים באַגראָבן.

אָבער אַברהם איז געווען, ווי געזאָגט, בלויז פאַרוווּנדעט, און צוליב דער פינצטערניש האָט דער אָפיציר דאָס נישט באַמערקט. מיר האָבן גענומען דעם פאַרוווּנדעטן אַברהם צו דעם פאָרזיצער פון קאָלכאָז, און אים געגעבן מעדיצינישע הילף, דאָרטן האָבן מיר אַברהמען באַהאַלטן. דער שיכורער אָפיציר איז אַוועק שלאָפן און ווען ער האָט זיך אויפגעכאַפּט פונעם שלאָף, האָט ער אויסגעשריגן: „ווּ געפינט זיך דער טויטער!" ער האָט אים געזוכט פון שטוב צו שטוב.

דער אָנפירער פון קאָלכאָז האָט טעלעפאָנירט צו דער נ.ק.וו.ד. און ביינאַכט זענען זיי געקומען, צוגענומען דעם פאַרוווּנדעטן אַברהם און אים אַוועקגעפירט אין שפּיטאָל. דעם אָפיציר האָבן זיי גענומען אויף אַן אויספאָרשונג. מער האָבן מיר שוין דעם אָפיציר נישט געזען.

נאָך דעם פאָרפאַל, האָט מען אונדז געשיקט אַ צווייטן אָפיציר, אַ פּאָליטרוק. מיר זענען געווען אַ גרופּע פון 55 מענטשן, און דעם ווייטערדיקן וועג צו מזרח זענען מיר געפאָרן מיט דער אייזנבאַן. דער נייער אָפיציר האָט זיך אַרויסגעוויזן אַלס אַן אָנשטענ־דיקער מענטש. מיר האָבן זיך מיט אים באַפריינדעט און ער האָט באַוויליקט איבערבייטן אין דער רייזע־צייגעניש דעם נאָענטן פּלאַץ ווּ מיר האָבן באַדאַרפט אָנקומען אויף אַ גאָר ווייטערדיק אָרט, אָמסק, אין סיביר. דאָס איז געווען זייער אַ ווייטער וועג און אויף יעדער סטאַנציע האָבן מיר באַקומען עסן.

אין אונדזער גרופּע האָבן זיך געפונען יידן פון ראָזשישטש און פון סטאַניסלאַוואָוו. די אוקראַינער פון אונדזער גרופּע זענען באַצייטנס אַנטלאָפן און האָבן זיך אומגעקערט צו זייערע הייזער. די דייטשן האָבן די גאַנצע צייט מאַרשירט פאָרויס און זענען פּאַקטיש געווען די גאַנצע צייט הינטער אונדז. ס׳האָבן זיך אויך געפונען צווישן אונדז אַזעלכע, וועלכע האָבן געזאָגט: „ס׳איז שוין בעסער איבערצובלייבן ביי די דייטשן, כדי נישט דורכצומאַכן די שווערע ליידן אין די וועגן פון אונדזערע וואַנדערונגען".

אויפן וועג האָבן מיר באַגעגנט חיים זילבערשטיין, וועלכער האָט זיך צו אונדז אָנגעשלאָסן. מיר זענען אָנגעקומען קיין סאַראַטאָוו.

אין סאַראַטאָוו זענען מיר געשיקט געוואָרן אין אַ דאָרף גראָבן גריבער קעגן טאַנקן. מיר האָבן געאַרבעט אין אומגעהויער שווערע באַדינגונגען — אַזוי ווי אַרעסטירטע. דאָ האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז עס אָרגאַניזירט זיך אַ פוילישע אַרמיי און אַז עס פונקציאָנירט שוין אַפילו אַ מאָביליזאַציע פּונקט.

משה קלימבאָרד, הערשל שניידער, יצחק וויינער, דוד ווידרע און איך זענען אַנטלאָפן פון דאָרף, נישט־האָבנדיק ביי זיך קיין דאָקומענטן און קיין געלט. מיר האָבן זיך אַרויפגעזעצט אויף דער באַן. דאָ האָבן מיר געפונען אַ יידישן אָפיציר פון אַ הויכער ראַנגע וועלכער האָט אונדז פאַרלייכטערט אונדזער שווערער לאַגע. מיר האָבן זיך ווי ס׳איז דערקליבן קיין סאַראַטאָוו, מיר האָבן זיך געווענדעט צום פּונקט, ווּ ס׳האָבן זיך קאָנצענטרירט די פוילישע פּליטים, וועלכע האָבן זיך צוריקגעקערט פון סיביר.

מיר, אַלס געוועזענע פוילישע בירגער, 17 אין דער צאָל, האָבן זיך געמאָלדן צו דער פוילישער מיליטערישער קאָמאַנדשאַפט מיט דער ביטע, אַז מען זאָל אונדז אָננעמען אויף דינסט אין דער פוילישער אַרמיי. אונדזער ביטע איז באַשטעטיקט געוואָרן און מען האָט אונדז אָפּגעשיקט אין פוילישן מיליטערישן לאַגער, כדי דורכצומאַכן איבונגען. דער לאַגער האָט זיך געפונען אין טאָטישטשעוואָ, סאַראַטאָווער קרייז. אין דעם לאַגער האָבן מיר דורכגעמאַכט מיליטערישע איבונגען ביז ערב פסח 1942.

ווען די פוילישע אַרמיי האָט געדאַרפט געשיקט ווערן אויפן פראָנט, האָט מען אונדז אַריבערגעפירט אין מיטל־אַזיע, אין אוזבעקיסטאַן, אין דשעלאַלבאַד, ווּ ס׳איז שוין

געווען קאַנצענטרירט די גאַנצע פּוילישע אַרמיי, וואָס האָט געוואַרט אויפן באַפעל אַוועקצוגיין אויפן פראָנט. אַהין זענען אויך אָנגעקומען: חנה לעוויטין, און די צוויי שוועסטער יפה און מאַריאַסיע טויבער, וועלכע האָבן זיך אָנגעשלאָסן צו אונדז ווי משפחה־מיטגלידער פון יונגעלייט וועלכע געפינען זיך אויף מיליטעריִשער דינסט.

חיים זילבערשטיין איז נישט אָנגענומען געוואָרן אין דער אַרמיי, צוליב זיין שלעכטן געזונט־צושטאַנד. ער האָב אָנגעהויבן פאַרקויפן „פאָנטשקעס”, וואָס איז געווען שטרענג פאַרבאָטן לויטן געזעץ. מ׳האָט אים אַרעסטירט און ער איז פאַרמישפּט געוואָרן אויף 5 יאָר תפיסה. פון דאַן אָן איז ער פאַרשוווּנדן געוואָרן ווי אין ים אַריין.

מיר האָבן דורכגעמאַכט מיליטערישע איבונגען און האָבן געהאַט פיל אויסצושטיין פון די פּוילישע אַנטיסעמיטן. ענדלעך זענען מיר אַרויס פון קראַסנאָוואָדסק, דורכגעגאַנגען די פערסישע גרענעץ און אָנגעקומען צום פּערסישן פּאָרט פּאַהלעווי. פון דאָרט זענען מיר אָפּגעשיקט געוואָרן קיין איראַק. דאָ האָבן מיר זיך געפונען אַ יאָר מיט 4 חדשים דורכמאַכנדיק מיליטערישע איבונגען. שפּעטער האָט מען אונדז אָפּגעשיקט אַהער קיין ארץ־ישראל, און פון דאַנען האָט מען אונדז געדאַרפט אָפּשיקן אויף דעם איטאַליענישן פראָנט.

אונדזער גאַנצע גרופּע וואָס איז באַשטאַנען פון: משה קלימבאָרד, משה גייז, דוד ווידרע, אלי בירמאַן, שמואל שטאַרקער, אַברהם סעגאַל, זילבערשטיין, שמעון טכאָר און איך האָבן באַשלאָסן, אַז מיר בלייבן אין לאַנד.

מיר האָבן פאַרלאָזט די פּוילישע אַרמיי און ענדלעך, נאָך יאָרן פון וואָגלעניש, פּיין און באַליידיקונגען, האָבן מיר סוף־סוף אָפּגעטעמט די לופט פון דער פרייהייט.

דריי מאָל זענען מיר אַנטלאָפן, איינשטעלנדיק דאָס לעבן אין סכנה. דאָס זענען געווען דריי גורלדיקע בריחות, אַדאַנק וועלכע מיר האָבן זיך געראַטעוועט פון אַ זיכערן טויט: דאָס ערשטע מאָל זענען מיר אַנטלאָפן פון די דייטשן קיין רוסלאַנד, דאָס צווייטע מאָל זענען מיר געלאָפן פון דער רויטער אַרמיי צו דער פּוילישער, אַנ. ערסעס אַרמיי, און צום סוף — פון דער פּוילישער אַרמיי צום יידישן ישוב, אין ארץ־ישראל.

דאָ, אין לאַנד, האָבן מיר אָנגעהויבן בויען אונדזער היים פון דאָס ניי, אַלס פרייע יידן, האָבנדיק דעם געפיל, אַז מיר בויען פאַר אונדזער פאָלק זיין צוקונפט אין אונדזער היסטאָרישער היימלאַנד.

כדאי צוצוגעבן, אַז אין דער פּוילישער קאָמוניסטישער אַרמיי פון וואַנדאַ וואַסילעווסקאַ האָבן זיך געפונען די ראָזשישטשער אהרון ריוועץ און שיקע דיכטער.

די מיידלעך חנה און יפה לעוויטין און מאַריאַסיע טויבער און ווי אויך חיים גראַבאַרסקי זענען געקומען קיין ארץ־ישראל מיט די עליה פון ילדי־טעהעראַן.

דער אומקום
פון
א יידישע קהילה

דאָס ליד פֿונעם אויסגעהרגעטן ייִדישן פֿאָלק

(אַן אויסצוג)

יצחק קצנלסון

אָ, ווייז זיך מיר, מיין פֿאָלק, באַווייז זיך, שטרעק די הענט,
אַרויס פֿון גריבער טיף און מיילן־לאַנג און אָנגעפּראָפּט געדיכט,
שיכט אונטער שיכט, מיט קאַלך באַגאָסן און פֿאַרברענט,
אַרויף! אַרויף! שטייגט פֿון דער אונטערשטער, דער טיפֿסטער שיכט!

קומט אַלע פֿון טרעבלינקי, פֿון סאָוויבאָר, פֿון אָשווענטשים,
פֿון בעלזשיץ קומט, קומט פֿון פּאָנאַרי און פֿון נאָך, פֿון נאָך, פֿון נאָך!
מיט אויגן אויפֿגעריסן, פֿאַרגליווערט אַ געשריי, אַ געוואַלד און אָן אַ שטים.
פֿון זומפּן קומט, פֿון בלאָטעס איינגעזונקען טיף, פֿון פֿוילן מאָך —

קומט געטריקנטע, צעמאָלענע, צעריבענע, קומט, שטעלט זיך אויס,
אין אַ קאַראַהאָד, אַ ראָד אַ גרויסן אַרום מיר, איין גרויסע רייף —
זיידעס, באָבעס, טאַטעס, מאַמעס מיט די קינדערלעך אין שויס —
קומט ביינער ייִדישע פֿון פּראָשקעס, פֿון שטיקלעך זייף.

ווייזט זיך מיר, באַווייזט זיך אַלע מיר, קומט אַלע, קומט,
איך וויל אייך אַלע זען, איך וויל אייך אָנקוקן, איך וויל
אויף מיין פֿאָלק, מיין אויסגעהרגעטן, אַ קוק טאָן שטום, פֿאַרשטומט —
און איך וועל זינגען... יאָ... אַהער די האַרף — איך שפּיל!

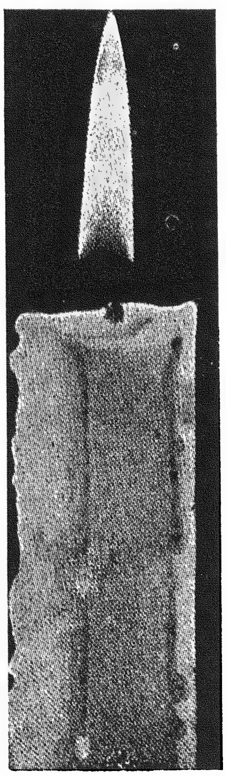
— — — — — — — — —

ארץ אל תכסי דמם...

מירל שאמעס (חייט)

על דעת העיניים שראו הכל ועמסו את הזעקות על לבי, נדרתי נדר לזכור הכל, לזכור הכל ודבר לא לשכוח מתוך מעגל האש, כשעמדו היהודים במרכז עיירת השורש שלנו, לפני עולם המרצחים...

אונדזער שטעטעלע, ווו מיר זענען געבוירן געוואָרן, אויפגעוואַקסן און דערצויגן געוואָרן; ווו ס'האָט זיך געוועבט אונדזער קינדהייט מיט אונדזערעליידן און פריידן; ווו דאָס לעבן איז געווען אַזוי נאַטירלעך, אַזוי ליבלעך נאָענט, אַזוי הייליק ריין.

אין דעם געוועזענעם נעכטן זענען יידן געשטאַנען פעלזן־פעסט אין זייער אמונה און איר באַשיצט מיט עקשנות און מסירת נפש. ביז די לעצטע מינוטן פון זייער לעבן האָבן זיי זיך געקלאַמערט אין ספר, דער אייביקער קוואַל, אין בטחון און האָפנונג.

זיי, די אויסגעמאַטערטע און אויסגעהונגערטע, האָבן געשעפּט זייערע גייסטיקע כוחות פון די חדרים, ישיבות, פונעם תנ"ך און תלמוד, פון די נביאים און פון די גייסטיקע גרויסע מנהיגים פון אַלע דורות ליגנדיק אין די זעלבסט־געגראָבענע גריבער איז אַ וואָרט פון ישעיהו און פון פרץ איינגעזונקען געוואָרן צוזאַמען מיט דער נשמה.

דער בטחון איז געווען גרויס. פון די קעלערס האָט מען געזונגען:

איך גלויב אין דער זון, אַפילו ווען זי שיינט ניט.
איך גלויב אין ליבע, אַפילו ווען עס זענען ניטאָ קיין געפילן
איך גלויב אין גאָט, אַפילו ווען ער שוויגט

אין אַ שטילקייט איז געפאַלן אויף דער וועלט און עס איז קיין שפּור פון זיי ניט פאַרבליבן. דער שטן איז פאַרלאָפן זייער וועג מיט פייער און פלאַם, און די שטילקייט און איינזאַמקייט שרייט אַרויס פון אונדזער חרובער אַלטער היים.

דם ואש ותמרות עשן. ווי ס'האָט געברענט די שטאָט, הויז נאָך הויז, גאַס נאָך גאַס, די גרויסע שול, דער בית־מדרש, די טריסקער און אָליקער שול, דער ארון־הקודש — און די רוצחים האָבן געלאַכט.

אונדזערע טייערסטע אַרומגערינגלט מיט אַ וועלט פון מערדער, ווי איינזאַם האָבן זיי געמוזט זיין אין די לעצטע מינוטן פון זייער לעבן...

און דערפאַר האַסן מיר די טעג, ווען עס שטייען אַזוי בולט די שוידערלעכע בילדער פאַר אונדזערע אויגן. ביינאַכט אין אונדזערע חלומות וועקן מיר זיך אויף מיט קולות באַגאָסן מיט שווייס. ס'בלייבט שטיין דער ביסן אין האַלדז, ווען מיר דערמאָנען זיך, ווי אַ מאַמע האָט אַ קינד געגעבן דאָס לעצטע שטיקעלע ברויט און דערביי געחלומט, אַז אפשר וועט נאָך קומען אַ טאָג, ווען ס'וועט ליגן אַ גאַנץ לעבל ברויט אויפן טיש.

און ווען מיר טוען אויס אונדזערע בגדים, דערמאָנען מיר זיך אין דער לאַטע, און מיר זעען ווי יידיש בלוט שטראָמט אין די גאַסן פון דייטשן מעסער.

אין די זומערדיקע לאַנגע טעג זעען מיר, ווי מען פירט אונדזערע קדושים צו דער שחיטה: צו פוס און אין לאַסט־אויטאָס, אין וועגענער פירט מען זיי צו די גריבער אויפן וועג קיין קאָפּאַטשיווקע.

אַלע האָריזאָנטן זענען פאַרגאָסן מיט טרערן און זייערע לעצטע קולות זענען איינגעשלונגען אין דער לופט. מיר געדענקען!

דער גורל האָט געוואָלט, אַז מיר זאָלן זיין דער דור פון טרערן, בלוט און פייער. זאָלן די קומענדיקע דורות וויסן, אַז מיר האָבן אויך געפלאַסטערט אַ וועג פאַר אונדזער און זייער פרייהייט; אַז מיר האָבן צוזאַמען מיטן גאַנצן פאָלק, וואָס איז געבליבן פונעם פייער, צוגעלייגט אַ האַנט און מיטגעהאָלפן אויפשטעלן די אַלט־נייע היים — ישראל.

די פארניכטונג פון א גאנצע קהילה

פאלע דיכטער (מלמד)

פאָלע — מאָטיע מלמדס טאָכטער. גערופן האָט מען איר פּעפּי. דער פאָטער איז געווען אַ מוליער פון פאַך. זיי האָבן געוווינט „אונטערן בריק". די עלטערן (די מוטער האָט געהייסן קיילע), פינף שוועסטער און אַ ברודער זענען אכזריותדיק אומגעקומען צו־זאַמען מיט אַלע יידן פון שטעטל. אויף דער ביטע פּונעם ועד פון די ראָזשיטשער אין ישראל האָט פּאָלע באַשריבן די שווידערלעכע תקופה. אויך האָט זי באַוויזן אָפּצוגעבן עדות אין „יד ושם", וואָס מיר ברענגען אין ספר ראָזשישטש. זי איז איינע פון די ווייניק געראַטעוועטע, וואָס האָט איבערגעלעבט די גרויזאַמקייטן און דערציילט פאַר די קו־מענדיקע דורות. אין ישראל האָט פּאָלע אָנ־געהויבן אַ ניי לעבן און אַביסל געקומען צו זיך. זייענדיק אָפּגעשוואַכט פון די אומ־מענטשלעכע איבערלעבונגען איז זי געשטאָרבן אין חיפה ג' תשרי תש"ל — 1969. זי האָט איבערגעלאָזט אַ מאַן, יצחק דיכטער, און צוויי טעכטער.

די רוסן זענען אַריין צו אונדז, באַלד נאָכן אַריבערגיין דעם טייך זברוטש. פאַרשטייט זיך, אַז ס'איז געווען פריילעך. די פּאָלאַקן האָבן געשאָסן אויפן רוסישן מיליטער. אָבער מיר האָבן זיך זייער געפרייט ווען די רוסן זענען געקומען.

זייער באַציאונג צו די יידן איז געווען אַ גוטע. די יידישע יוגנט האָט אויפגעלעבט. עס זענען געווען פאַלן פון ליקווידירן יידישע פאַרמעגנס און דריי יידישע פאַמיליעס זענען פאַרשיקט געוואָרן קיין טיף־רוסלאַנד. אָבער די צוויי יאָר סאָוויעטישע הערשאַפט האָט אונדז פיל גוטס געבראַכט.

איך האָב אָנגעהויבן לערנען. איך בין געגאַנגען אין מיטל־שולע און אויפגעהערט אַרבעטן. איך וואָלט ווייטער פאָרגעזעצט מיינע לימודים, נאָר ליידער איז אויסגעבראָכן די קריג אין יאָר 1941.

מיין פאָטער האָט געאַרבעט ביי זיין פאַך. פיל יידן האָבן געאַרבעט אויף מלוכה־פּאָסטנס. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס גאַנצע יידישע געזעלשאַפטלעכע לעבן איז ליקווידירט געוואָרן. ס'איז פאַרבאָטן געוואָרן יעדע ציוניסטישע טעטיקייט. די תרבות־שולע איז געשלאָסן געוואָרן. די יידישע שולע האָט מען פאַרוואַנדלט אין אַן אוקראַאינישע שולע.

די בתי־מדרשים און דאָס גאַנצע יידישע כלי־קודש האָבן די רוסן נאָך נישט באַוויזן צו ליקווידירן. דער פּריוואַט־האַנדל איז אונטערגעגאַנגען. מען האָט אָרגאַניזירט קאָאָפּע־ראַטיוון. מען איז, פאַרשטייט זיך, געשטאַנען אין די רייען און זיך צוגעוווינט צו „דאַיוט" (מען „גיט" — אָנשטאָט מען פאַרקויפט). אַזוי אַרום איז דאָס לעבן אָנגעגאַנגען כמעט ווי נאָרמאַל.

די דייטש־רוסישע מלחמה

עס איז אַ שיינע זומער־נאַכט — די נאַכט פון 22־סטן יוני 1941. די גאַנצע שטאָט איז פאַרזונקען אין אַ געשמאַקן שלאָף, אָבער פּלוצים וועקט מען זיך אויף צוליב עפּעס אַ גערויש, וואָס הערט זיך פון ווייטן. דאָס גערויש קומט אַלץ נענטער און נענטער. די מענטשן הויבן אָן אַרויסצולויפן פון די בעטן אין דרויסן. דאָס גערויש קומט פון דער הויך. מען הערט שוין דייטלעך, אַז דאָס זענען עראָפּלאַנען, שווערע באָמבאַרדירער. עס דערהערט זיך אַ שטאַרקער אויפרייס. דאָס האָבן זיי באָמבאַרדירט די אייזנבאַן־סטאַציע.

יעצט ווייס מען שוין, אַז דאָס זענען דייטשע עראָפּלאַנען. מיר פאַרשטייען, אַז עס איז אויסגעבראָכן אַ קריג צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד. מיר זענען נאָך, אָבער, נישט זיכער, צי דאָס איז ריכטיק, עס גייען פאַרביי רוסישע זעלנער. מיר פרעגן זיי, וואָס איז געשען. זיי ענטפערן קורץ: „וואָינאַ" (קריג).

פאַר אַלעמען איז קלאָר געוואָרן, אַז ווידער האָט זיך אַראָפּגעלאָזן אַ פינצטערע כמאַרע אויף אונדז יידן.

מיר ווערן באמבארדירט

ס'דויערט נישט לאַנג און עס פליט אָן אַ כמאַרע עראָפּלאַנען, פאַרשטייט זיך דייטשע. זיי באָמבאַרדירן די שטאָט. מען לויפט ווי משוגעים. מען ווייסט נישט, וווּ זיך צו באַהאַלטן. זיי לאָזן זיך אַראָפּ נידעריק און שיסן דורך די פענצטער אין די הייזער אַריין. זיי האָבן נישט קיין מורא פאַר אַ סאָוויעטישן קעגנשטאַנד. זיי ווייסן אַז מען האָט דעם אוקראַאינישן פראָנט פאַרקויפט. די דייטשע שפּיאָנאַזש־אַגענטור אַרבעט זייער גוט.

דאָס סאָוויעטישע מיליטער לויפט צוריק. זיי פאַלן ווי די פליגן אויף די וועגן, פעלדער און וועלדער.

דורך ראָזשישטש גייען דורך פאַלקן מיט רוסיש מיליטער, שווערע טאַנקען און אַנדער שווער געווער. זיי גיבן אָבער נישט קיין איין שאָס. זיי גייען צוריק. זיי לאָזן דעם דייטש פריי מאַרשירן פאָרויס. דאָס רוסישע מיליטער דאַרף אַדורכגיין דעם הילצערנעם בריק, וואָס טיילט אָפּ וועלניאַנקע פון ראָזשישטש. זיי לאָזן זיך אַרויף אויף דער בריק און פלוצים קומט אָן אַ הויכער רוסישער אָפיציר. ער גיט אַ באַפעל אויפצורייסן די בריק. די בריק ווערט אויפגעריסן און הונדערטער זעלנער פאַלן אַריין אין סטער מיט זייערע פערד. זיי ווערן אַלע דערטרונקען.

שפּעטער האָט מען זיך דערוווּסט, אַז דאָס איז געווען אַ דייטשער שפּיאָן.

אויף יעדן טריט און שריט ליגן רוסישע סאָלדאַטן, באַגאָסענע מיט בלוט. קיינער קוקט זיך אויף זיי נישט אום.

די דייטשן פאַרנעמען ראָזשישטש

די דייטשן פאַרנעמען ראָזשישטש. קיין וועלניאַנקע זענען זיי נאָך נישט אַריין. ס׳קומט אַ באַפעל פון רוסישן שטאָב צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד. ס׳הויבט זיך אָן אַ שווערער קאַמף. די רוסן — פון איין זייט סטער און די דייטשן — פון דער צווייטער זייט. מען שיסט אָן איבעררייס. די שטאָט איז איין שטיק פייער. מענטשן אַנטלויפן אין די דערפער. אַ קליינער פּראָצענט יידן אַנטלויפט מיט די רוסן קיין רוסלאַנד, בעיקר יוגנטלעכע.

מיין יינגערע שוועסטער איז געווען אַ קאָמסאָמאָלקע. דער פּרעדסיעדאַטיעל פון ראַיספּאָלקאָם (פאָרזיצער פון ראַיאָנס אויספיר־קאָמיטעט) האָט איר געוואָלט מיטנעמען, ווייל זי איז געווען אַ חברטע פון זיין טאָכטער. מיין מאַמע האָט איר נישט געלאָזט פאָרן. אַלע זענען געבליבן...

ביינאַכט לאָזן די דייטשן אַראָפּ רעפלעקטאָרן און גלייך נאָך דעם גיבן זיי פייער. זיי שיסן און באָמבאַרדירן די גאַנצע געגנט. דער גהינום דויערט אַ גאַנצע וואָך. סוף־סוף מוזן די סאָוויעטן אָפּטרעטן. ס׳מאַרשירן אַריין די דייטשן קיין וועלניאַנקע.

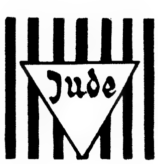
ס׳ווערט שטיל. מען הויבט פּאַמעלעך אָן אַרויסצוקריכן פון די באַהעלטענישן און מען קערט זיך אום צוריק אַהיים. אויפן וועג באַגעגענען מיר די ערשטע דייטשן. זיי שטעלן אונדז אָפּ און זאָגן גלייך:

— „יודען! פאַרפלוכטע יודען! איבער די יודען איז דער קריג!"

מיר שווייגן. זיי הייסן אונדז, אַלע יידן פון וועלניאַנקע, זיך צונויפזאַמלען אויפן הויף פון נוסיע קראָכמאַל. זייער באַפעל איז, מיר זאָלן זיך אויסזעצן אין דער פאָרעם פון אַ ראָד. אַרום אונדז גייט אַרום אַ דייטשער פּאַטראָל. זייערע פּנימער זענען אָנגעצונדן. די אויגן גלאַנצן ביי זיי, ווי ביי מערדער. אויף אַלעמען פאַלט אָן אַ שרעק, בלויז קוקנדיק אויף זיי.

אַברהם, דער מילך־טרעגער, זיצט נישט גוט. עס גייט צו צו אים אַ דייטש און לאָזט אים אַראָפּ אַ פּאַטש אין פּנים. פון זיין מויל הויבט אָן צו פליסן בלוט. די קינדער צעוויינען זיך פאַר שרעק. די דייטשן הייסן איינשטילן ד׳ קינדער, אויב נישט — וועלן זיי אונדז אַלעמען דערשיסן.

אַזוי איז אַריבער אַ טאָג מיט אַ נאַכט. אויפן אַנדערן טאָג האָבן זיי אונדז געהייסן גיין אַהיים. יעדער גייט אין אַן אַנדערער ריכטונג. פיל יידן האָבן שוין נישט וווּהין צו גיין. זייערע הייזער זענען פאַרברענט געוואָרן. אונדזער הויז איז געבליבן גאַנץ. מיר נעמען אַריין צו אונדז נאָך אַ משפּחה, וואָס זייער הויז איז פאַרברענט געוואָרן.

ערשט יעצט הויבן מיר אָן צו טראַכטן וועגן דער משפּחה, וואָס איז פון יענער זייט סטער. מיר האָבן דאָרט די גאַנצע משפּחה און אויך אַ שוועסטער מיט אַ קליין קינד. מיר ווייסן נישט, וואָס ס׳איז געשען מיט זיי. קומען קיין ראָזשישטש איז שווער, ווייל די בריק איז פאַרברענט.

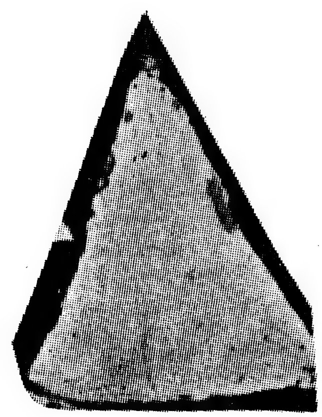
די ערשטע יודישע קרבנות

עטלעכע טעג גייען פאַרביי אין געשפאַנטקייט. אין איינעם אַ פרימאָרגן זעען מיר, ווי די שוועסטער גייט צו אונדז. זי דערציילט אונדז, אַז זי האָט באַצאָלט איר אוקראַינישן שכן, ער זאָל איר אַריבערשיפן קיין וועלניאַנקע. זי האָט געבראַכט פיל נייעס. דאָס ערשטע, דערציילט זי, זענען שוין געפאַלן צען יידישע קרבנות. די סיבה: מען האָט געפונען אַ דייטשן סאָלדאַט טויט לעבן מענדל גראַבאַרסקיס שטוב. די דייטשן זענען אַריין אין שטוב, אָבער דאָרט איז קיינער נישט געווען. זענען זיי אַראָפּ אין קעלער און געפונען פיל יידן, וועלכע האָבן זיך באַהאַלטן אין דער צייט פון קאַמף. זיי האָבן אַלע יידן אַרויסגענומען, געהייסן זיך אויסשטעלן אין צוויי רייען און גענומען שיסן. זיי האָבן דערשאָסן איין ריי און זיך געגרייט צו דערשיסן די צווייטע ריי. ס׳איז אָנגעקומען אַן אָפיציר און געהייסן אָפּשטעלן די רציחה.

די ערשטע צען יידן זענען שוין געפאַלן. צווישן זיי איז געווען סראַליק פישפעדער, זיסיע קלימבאָרד (שלמה קלימבאָרדס זון), מענדל גראַבאַרסקיס זון (דאָבע לעווינגערס מאַן) און נאָך זיבן יידן, וועמענס נעמען איך געדענק נישט. די דייטשן לאָזן זיך שוין פילן ווער זיי זענען.

עס דויערט נישט לאַנג און עס קומט אַ צווייטע בשורה: די יידישע בחורים, וועלכע זענען געווען מאָביליזירט אין רוסישן מיליטער, האָבן פאַרלוירן זייער איינהייט און לאָזן זיך אַהיים. דאָס געוועזר וואַרפן זיי אויפן וועג. אַהיים קערן זיי זיך אום ליידיק און גייען דורך דעם דאָרף פאָזשאַרעק. פון דער מיל איז אַרויס אַ גוי און געזאָגט די דייטשן, אַז דאָס גייען קאָמוניסטן. אַלע זענען געוואָרן דערשאָסן אויפן פלאַץ. די פרישע קרבנות האָט מען געבראַכט אין שטאָט. צווישן זיי געפינט זיך דער צווייטער זון פון שלמה קלימבאָרד — מוניע און שיקע פליישער, אברהם בוימל, פייסי טעפּער א.אַ. — אַלע יונגע בחורים. די גאַנצע שטאָט טרויערט אויף די געפאַלענע.

עס הויבט אָן ווערן רואיקער. דער פראָנט האָט זיך אָפּגערוקט. אָבער דאָס לעבן איז אָפּגעשטאָרבן. מיט איין מאָל איז פאַרשוואונדן די פריילעכקייט. פון צייט צו צייט קומען אָן ידיעות, אַז די דייטשן האָבן אומגעבראַכט יידישע זעלנער, וועלכע זענען געווען אין וועג אומקערנדיק אַהיים. אַזוי איז אויך געווען מיט בערל שערמאַן און אייזיק לערער.

אוקראַינער ווילדעוועו

די אוקראַינער לעבן אויף. זיי הויבן אָן צו רויבן יידיש האָב און גוטס. זיי לאָזן זיך פון די דערפער מאַסנווייז אין שטאָט אַריין. זיי רייסן אויף געשעפטן, הייזער און רוימען אַרויס אַלעס, וואָס עס קומט אין די הענט.

די דייטשן שאַפן אַן אוקראַינישע פּאָליציי. צו דער פּאָליציי געהערן אַלע גרעסטע באַנדיטן. די פּאָליציי פירט אָן מיטן רויב. ספּעציעל צייכענען זיך אויס מיט זייערע מערדערישע מעשים די פינף ברידער זענץ פון דאָרף רודניע.

די דייטשן גיבן אַרויס אַ באַפעל צו דער יידישער באַפעלקערונג, אַז מען זאָל זיך צונויפזאַמלען אויפן באַרג לעבן דעם אָנדענק פון „הייליקן יאַן” (וואָס מיר יידן האָבן גערופן „דער באָק”). זיי ווילן קלייבן אַ יודנראַט, וואָס זאָל פאַרטרעטן די יידישע אינטערעסן ביי דער דייטשער רעגירונג. ס׳זאַמלען זיך צונויף די מענער. די דייטשן הייסן די יידן אַליין אַרויסשטעלן קאַנדידאַטן. מען קלייבט אויס מאיר ספּעקטאָר, אַברהם געלער (שפּעטער פּרעזעס), זיסיע קלימבאָרד, דוד קלימבאָרד און נאָך אַ פינפטע פּערזאָן, וועמעס פאַמיליע איך געדענק נישט.

די „געלע לאטע”

די דייטשן זענען געניטע מערדער. זיי ווייסן, אַז מיט דער הילף פון יודנראַט וועט זיי זיין לייכטער אַדורכצופירן זייערע מערדערישע פּלענער. זיי הויבן אָן אַרויסגעבן פאַרשידענע באַפעלן. דאָס ערשטע — יעדער ייד מוז אָנטאָן אויפן אָרעם אַ ווייסן באַנד מיט אַ בלויען מגן־דוד. ס׳דויערט נישט לאַנג און מען מוז אויסטאָן דעם ווייסן באַנד און

אַנטאָן אויף דער ברוסט און פּלייצע אַ געלן מגן־דוד. אַ פּאָר וואָכן שפּעטער הייסן זיי דעם מגן־דוד פאַרבייטן אויף קיילעכדיקע געלע לאַטעס.

יעדער ייִד מוז דאָס טראָגן, כדי מען זאָל אים דערקענען פון דער ווייטן. אַ ייִד טאָר נישט גיין אויפן טראָטואַר. אַ ייִד טאָר נישט פאָרן מיטן צוג. מיט איין וואָרט: אַ ייִד טאָר נישט לעבן. ווען אַ ייִד פאַרקויפט עפּעס אַ גוי — טאָר ער נישט נעמען קיין געלט. ס'הויבט זיך אָן אַ לעבן פון טוישן. מען גיט אָפּ דאָס שענסטע מעבל, די בעסטע אָנצוגער פאַר ברויט, פאַר אַ פּאָר קילאָ מעל, פאַר אַ ביסל קאַרטאָפל.

אוקראַינער רוצחים

די אוקראַינער הייבן זיך אָן אָפּרעכענען מיט די ייִדן. יעצט רעכנט מען זיך מיט יעדן ייִד, וואָס האָט „געזינדיקט" אין די גוטע צייטן קעגן עפּעס אַן אוקראַינער, קעגן אַ פּאָלאַק, אָדער גאָר קעגן אַ דייטש. אַזוי איז אויך געשען מיט סאַמשטיין דעם דאָקטאָר. ס'איז געקומען פון דייטשלאַנד לוטקע, וועלכער האָט געאַרבעט אין שיף־געשעפט פון „באַטאַ". ער נעמט אַרויס דאָקטאָר סאַמשטיין פון שטוב. דער דאָקטאָר גייט אים נאָך. יענער נעמט אַריין דעם דאָקטאָר אין אַ טאַקסי און פירט אים אויף קאָפּאַטשיווקער וועג. דאָרט הייסט ער דעם דאָקטאָר אויסשטייגן פון דער טאַקסי גאַנץ נאַקעט און נאָכדעם אים דערשאָסן. דעם טויטן קערפּער האָט ער צוגעדעקט מיט אַ ביסל שטרוי און די בגדים האָט ער געבראַכט צו דאָקטאָר סאַמשטיינס פרוי, זאָגנדיק איר, אַז ער האָט זיך אָפּגערעכנט מיטן דאָקטאָר פאַר אַן עוולה וואָס ער האָט כלומרשט געהאַט פון אים אין דער פאַרגאַנגענהייט. די פרוי איז אַראָפּ פון זינען.

אַזעלכע פאַלן זענען געווען פיל. אַזוי איז אויך געשען מיט קאָפּעלמאַן דעם פאָטאָגראַפיסט.

אין זשאַלאַבאָווער דאָרף שטייט אַ קלוניע, וואָס איז פול מיט סאָוויעטיש געווער. איין אָוונט האָט ווער פון די אוקראַינער אויפגעריסן די קלוניע. אַלץ איז אַוועק מיטן רויך. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן זוכן די שולדיקע. מען האָט אָנגעוויזן אויף קאָפּעלמאַן. מען האָט אים געבראַכט אין דער דייטשער קאָמענדאַנטור. דער פּסק־דין איז שוין געווען אַ געחתמעטער. מען האָט אים צוגעבונדן צו די פיס פון אַ פערד. אַן ס. ס.־מאַן האָט זיך אַרויפגעזעצט אויפן פערד און זיך געלאָזט אין אַ גאַלאָפּ. דאָס פערד איז ווילד געשפרונ־גען מיטשלעפּנדיק מיט זיך דעם קערפּער פון אומגליקלעכן קאָפּעלמאַן, וואָס איז צעריסן געוואָרן אויף שטיקער. דער גאַנצער שאָסיי פון ראָזשישטש איז געווען באַגאָסן מיט זיין בלוט.

ס'הויבן זיך אָן אַקציעס קעגן ייִדן. די דייטשן כאַפּן ייִדן מיטן אויסרייד, אַז זיי דאַרפן זיי צו דער אַרבעט. איבערהויפּט ווערן געכאַפּט יונגע לייט. אָבער דער אמת

אַ זיצונג פון דער פאַרוואַלטונג פון בית־היתומים אין ראָזשישטש. אין צענטער זיצט יקותיאל קאָפּעלמאַן, וואָס איז מערדערלעך אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשן אין די ערשטע טעג פון דער אָקופּאַציע.

איז, אַז מען פּירט זיי הינטער דער שטאָט, ווו זיי ווערן דערשאָסן. פיל מענער אַנטלויפן אין די דערפער און אַנדערע אָרדנען איין פאַרשידענע באַהעלטענישן אין די הייזער, מען זעט נישט קיין יידישן יונגערמאַן אויף דער גאַס, נאָר אַלטע יידן.

די אוקראַינישע פּאָליציי האָט אויסגעקלערט אַ נייע פאַרווײלונג: זיי גייען אַרום מיט טעמפּע מעסערס און שניידן די בערד ביי די אַלטע יידן. דער ווייטיק איז גרויס, אָבער זיי שרייען נישט, ווייל זיי ווילן נישט אָנטאָן קיין פאַרגעניגן די גויים. זיי פאַרבייסן די ציין און שווייגן.

אקציעס קעגן יידן

ס'זענען פאָרגעקומען דריי גרויסע אַקציעס. די דייטשן זאָגן נאָך אַלץ, אַז מען פירט די יידן אויף אַרבעט. אָבער מיר ווייסן דעם גרוילעכן אמת. עס קומען אוקראַינער און ברענגען צוריק פון די געכאַפּטע יידן דאָס אָנטאָן, בילדער, שיך, וואָס די יידן האָבן באַוויזן אַרויסצוּוואַרפן איידער מען האָט זיי דערשאָסן. די אוקראַינער דערציילן, אַז זיי האָבן אַליין געזען, ווי די יידן זענען דערמאָרדעט געוואָרן. ס'זענען דאָ פיל יידן, וועלכע גלויבן נישט.

בעת איינער אַזאַ אַקציע זענען די דייטשן אַריין צו קוקל וואַקסמאַן אין הויז און געפאָדערט, זי זאָל אַרויסגעבן איר מאַן. אויף איר טענה, אַז זי ווייס נישט ווו ער געפינט זיך, האָבן זיי קוקלען גענומען מיט זיך. מען האָט זי דערשאָסן צוזאַמען מיט אַלע מענער. יידיש בלוט גיסט זיך אויף אַלע גאַסן.

ביי די יידן נעמט מען צו אַלע פוטערס און וואָלענע בגדים, וואָס ווערן אַוועקגע־שיקט אויפן פראָנט פאַר די דייטשע זעלנער, וועלכע פרירן דאָרט. דער יודנראַט האָט באַקומען אַ באַפעל, מען זאָל ביי די יידן צונעמען אַלע פוטערס, אַפילו פוטערנע קעלנערס. די אָנגעשטעלטע פון יודנראַט לויפן אַרום איבער די הייזער און נעמען צונויף אַלץ וואָס איז געמאַכט פון פוטער, ווי קעלנער, פּאַלטאָס אָדער פעלצן. אַלץ ווערט געבראַכט אין יודנראַט און פון דאָרט דאַרפן די דייטשן עס צונעמען.

יידישע מיידלעך שלעפּט מען צו שווערער אַרבעט. ווער עס האָט געלט, קאָן זיך אויסקויפן ביי דער אוקראַינישער פּאָליציי. מיך שלעפּט מען יעדן טאָג צו דער אַרבעט, ווייל אונדזער קאָמענדאַנט איז אין כעס אויף אונדז, ווייל מיר באַהאַלטן אויס דעם טאַטן. ער טוט אונדז אָן ביטערע צרות.

דער טאַטע געפינט זיך די גאַנצע צייט אין די דערפער, ווו ער אַרבעט ביי די קריסטן. זיי געבן אים פאַר דער אַרבעט פּראָדוקטן, וואָס ער שיקט איבער אַהיים. דער קאָמענדאַנט האָט זיך דערוווּסט דערפון. ווען עס איז געקומען אַ גוי און אונדז געבראַכט פּראָדוקטן, האָט עס דער קאָמענדאַנט צוגענומען. צו מיר שיקט ער יעדן טאָג אַ פּאָליציאַנט, מיינעם אַ שול־חבר, ער זאָל מיך נעמען צו דער אַרבעט.

מיר שלאגן אן אוקראאינער פאליציאנט

איך בין שוין געווען פון דער אַרבעט אַזוי פאַרמאַטערט, אַז איך האָב נישט געקענט שלעפּן די פיס. ווען אין אַ געוויסן פרייטיק איז דער פּאָליציאַנט געקומען מיך נעמען צו דער אַרבעט, איז די מאַמע גראָד געשטאַנען ביים אויוון און אַרויסגענומען מיט דער לאָפּאַטע דאָס ברויט. דער פּאָליציאַנט האָט איר געפרעגט:

וווּ איז פּאָליע?"

אויף דעם האָט די מאַמע געענטפערט, אַז פּאָליע, ד.ה. איך, וועט היינט צו דער אַרבעט נישט גיין. ער האָט אויפגעהויבן זיין נאַגייקע און אַראָפּגעלאָזט איבער דער מאַמעס קאָפּ. די מאַמע האָט אָבער לאַנג נישט געקלערט, אַ כאַפּ געטאָן די לאָפּעטע און אָנגעהויבן אים שלאָגן. איך בין גראָד געווען אין צווייטן צימער, הערנדיק דאָס גערידער, בין איך צוגעשפּרונגען צו דער מאַמען און איר געהאָלפן. דער פּאָליציאַנט האָט גענומען זיך ציען צוריק, כדי צו אַנטלויפן. מיר האָבן אים דערלאַנגט גוטע קלעפּ און אים אָפּגעלאָזן. ער איז אַוועקגעלאָפן צום קאָמענדאַנט.

מיר האָבן געוווסט, אַז אונדז וועט דאָס גלאַט נישט אָפּגיין. ס'דויערט נישט לאַנג און עס קומט צולויפן דער קאָמענדאַנט. ער נעמט שלאָגן דער מאַמען. דאַן כאַפּט ער איר אָן פאַר די האָר און קלאַפּט איר מיטן קאָפּ אין וואַנט. איך זע, אַז ער וועט דער מאַמען דערהרגענען. איך זוך אַן אויסוועג און דערמאָן זיך, אַז אין שטאָט איז דאָ אַ דייטשער קאָמיסאַר, וועלכער לעבט גוט מיט יידן. כ'האָב געזאָגט דעם קאָמענדאַנט, אַז איך לויף צום קאָמיסאַר. ווען ער האָט דאָס דערהערט, האָט ער אָפּגעלאָזן דער מאַמען. אָבער מיר האָבן באַשלאָסן אים דאָס נישט שענקען.

מיר זענען אַוועק צום קאָמיסאַר. ער האָט אונדז זייער שיין אויפגענומען. מיר האָבן אים דערציילט די גאַנצע געשיכטע. דער קאָמיסאַר האָט געשיקט רופן דעם קאָמענדאַנט און אים דערלאַנגט עטלעכע נאַגייקעס. ער האָט אים אָנגעזאָגט, אַז נאָך אַמאָל זאָל זיך אַזאַ געשיכטע נישט איבערחזרן. אָבער נישט לאַנג איז דער קאָמיסאַר געווען ביי אונדז.

מיר האָבן שטענדיק געלעבט אין שרעק. ווען מיר האָבן געזען פאַרבייפאָרן אַ דייטשן אויטאָ, האָבן מיר געמיינט, אַז עס גרייט זיך אַ פרישע אַקציע.

באַלד איז ראָזשישטש ריין געוואָרן פון יידישע מענער. יעדער איינער איז אַריינגעקראָכן אין עפּעס אַ לאָך, כדי זיך צו באַהאַלטן. אויף אַ פּאָר וואָכן איז שטיל געוואָרן. מען האָט פרייער אָפּגעאָטעמט.

אונדזער פאטער ראטעוועט זיך

פרייטיק פרי. אויף וועלניאַנקע זענען אָנגעקומען דריי דייטשע לאַסט־אויטאָס. מיר פאַרשטייען, אַז ס'ווערט געגרייט אַ נייע אַקציע. אָבער די אַקציע וועט זיין אויף די יידן פון וועלניאַנקע. די מענער הויבן אָן צו אַנטלויפן אין שטאָט אַריין. מיין טאַטע איז, ווי געוויינלעך, אין דאָרף. אָבער מיר וויסן, אַז ער דאַרף אויף שבת קומען אַהיים. מיר לעבן די גאַנצע צייט אין גרויס שרעק.

12 אַזייגער איז מיין קלענערע שוועסטער אַוועק אין דאָרף זאָגן דעם טאַטן, אַז ער זאָל נישט קומען אַהיים, נאָר בלייבן אין שטאָט. זי וואַרט ביז ער וועט ענדיקן די אַרבעט און גייט מיט אים צוזאַמען אין שטאָט אַריין. זיי גייען מיטן קאָפּאַטשיוקער וועג. ס'איז אָנגעקומען אַ קריסטין. זי האָט גלייך דערקענט, אַז דער טאַטע איז אַ ייד. זי איז צו צו אים און געזאָגט, אַז ער זאָל זיך גלייך אומקערן צוריק אין דאָרף אַריין, ווייל יידיש בלוט גיסט זיך אין די גאַסן פון שטאָט. דער טאַטע גלויבט איר נישט. זי פאַלט צו צו זיינע פיס, בעט זיך ביי אים און וויינט, ער זאָל זיך אומקערן צוריק אין דאָרף. אָבער דער טאַטע גלויבט איר ווייטער נישט. ער לאָזט זיך גיין. ווען ער איז אָפּגעגאַנגען עטלעכע מעטער, איז אָנגעפאָרן אַ געפּאַנצערטער אויטאָ. דער טאַטע האָט נאָך באַוויזן אַריינשפרינגען אין אַ גרוב און זיך באַהאַלטן. פון דאָרט האָט ער געזען אַז מען פירט יידן. דאַן האָט ער זיך אומגעקערט צוריק אין דאָרף.

וואָכן לאַנג האָבן מיר אים נישט געזען.

גרויס איז געווען אונדזער אַנטוישונג, ווען מיר האָבן געזען, אַז נישט די מאַשינען, וואָס זענען פאַרפאָרן קיין וועלניאַנקע האָבן געכאַפּט די יידן, נאָר זיי האָבן לייכטער געמאַכט דער „געסטאַפּאָ" צו כאַפּן די יידן אין שטאָט. אַזוי ווי מען האָט זיך געריכט אויף דער אַקציע אין וועלניאַנקע, זענען אַלע יידן פון וועלניאַנקע אַנטלאָפן אין שטאָט. דאַן איז די דייטשן געווען לייכטער דורצופירן זייער פאַרברעכערישע אַרבעט.

מיר האָבן זיך איבערצייגט, אַז די דייטשן פירן דורך זייערע פאַרברעכערישע אַרבעט פּלאַנמעסיק. ווידער ווערט אויף אַ פּאָר וואָכן שטיל. אָבער מיר וויסן, אַז ס'וועט לאַנג נישט אָנהאַלטן. אין דער שטילער צייט גיבן די דייטשן אַרויס פאַרשידענע באַפעלן. מען פאָדערט פון יידן ניי־מאַשינען, גאָלד, זילבער און אַנדערע ווערטפולע זאַכן. מען שלאָגט יידן אויף יעדן טריט און שריט. אַ קליין אוקראַיניש ייִנגל קאָן שלאָגן אומגעשטערט דעם גרעסטן יידישן העלד. מען טאָר זיך נישט אַנטקעגנשטעלן. מען שפּייט יידן אין פּנים אַריין. יידן טרייבט מען צו שווערע אַרבעט ביי די שאָסייען. די וועגן זענען געווען פאַרלייגט מיט רוסישע טאַנקן, האָט מען יידן איינגעשפּאַנט אין די טאַנקן, וועלכע זיי האָבן געמוזט אַראָפּרוימען פון וועג.

אכזריותדיקע מעשים

איך אַליין האָב געזען, ווי מען האָט צוויי ייִדן איינגעשפּאַנט אין אַ אַקער, און זיי האָבן געמוזט אַקערן די גוייִשע פעלדער. כ׳דערמאָן זיך אַ פאַל: ס׳איז געקומען אַ באַפעל, אַז מען דאַרף ייִדן אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד. די אוקראַיִנישע מיליץ האָט זיך אַרויסגע־לאָזט כאַפּן ייִדן. די ייִדישע יוגנט איז נישט געווען אויפן אָרט. אין די הייזער זענען פאַרבליבן אַ ביסל אַלטע לייט. ביי וועלוול בערעז האָט געוווינט אַן אַלטיטשקער ייִד, וואָס איז שוין זיכער געווען ביי די נייִנציקער. אַן אוקראַיִנער האָט דעם ייִד אַרויס־גענומען פון שטוב און אים געפירט צום זאַמל־פּונקט. דער ייִד האָט קוים געקאָנט גיין. דער מערדער האָט געוואָלט, אַז דער ייִד זאָל גיין שנעל, האָט ער אים אונטערגעקלאַפּט מיט דער ביקס. איך בין געשטאַנען אין פענצטער און זיך צוגעקוקט. פּלוצים איז דער ייִד אַנידערגעפאַלן און זיך שוין נישט געקאָנט מער אויפהויבן. דער מערדער האָט אים אויפגעשטעלט און געהייסן ווייטער גיין.

ביי אונדז אויפן בוידעם האָט זיך באַהאַלטן זלמן עסיקמאַכער און אַ לוצקער ייִנגל מיטן נאָמען חיים געלמאַן. אויפן בוידעם איז געווען זייער הייס. זלמן עסיקמאַכער האָט אַראָפּגעלאָזן די פיס דורך דער עפענונג און איז אַזוי געזעסן. פּלוצים האָט זיך געעפנט די טיר פון קאַמער און ס׳איז אַריין אַן אוקראַיִנער. דערזעענדיק דעם ייִד, האָט ער אים אַראָפּגעשלעפּט און אַוועקגעפירט אונטער אַ האָגל פון קלעפּ. דאָס ייִנגל איז געבליבן אויפן בוידעם.

דעם טאָג האָט מען געכאַפּט 300 אַלטע ייִדן. מען האָט זיי געהאַלטן אין אַ שייער ביז נאַכט. אין אָונט איז אָנגעקומען אַ דייטשער אָפיציר און געמאָלדן, אַז די ייִדן זענען פריי. ער האָט געזאָגט, אַז ער האָט געקריגן אַ באַפעל פון דער דייטשער גרויס־מאַכט, אַז מען דאַרף די ייִדן דערווייל נישט האָבן. דאָס איז אויך געווען אַ דייטשיש שפּיצל, כדי שפּעטער אַריינצונאַרן ייִנגערע מענטשן.

ביזן אַנטשטיין פון געטאָ האָבן מיר איבערגעלעבט דריי אַקציעס. די בעסטע זין פון שטאָט זענען אומגעקומען. די צייט האָט זיך גערוקט לאַנגזאַם ביז ס׳איז אָנגעקומען דער חודש מערץ.

דער געטאָ

דער ווינטער איז געווען זייער אַ קאַלטער. די קריסטן האָבן מורא געהאַט צו ברענגען עפּעס אין שטאָט אַריין. האָלץ איז געווען זייער טייער. אין פיל הייזער איז מען געשוואָלן געוואָרן פון קעלט.

אין איינעם אַזאַ ווינטער־טאָג איז געקומען צו אונדז אַ פּאָלאַק און האָט מיר געבעטן, אַז איך זאָל פאָרן צו אים אין דאָרף שטריקן סוועדערס פאַר זיין משפּחה. ער האָט מיר צוגעזאָגט גוט צו באַצאָלן. איך האָב געפאָדערט אַלץ אין מעל. ער האָט צוגעזאָגט. איך בין מיט אים אַוועקגעפאָרן. כ׳האָב געהאַט אַסאַך אַרבעט און כ׳האָב געשריבן צו מיין שוועסטער, אַז זי זאָל קומען מיר העלפן. זי האָט געדאַרפט קומען דאָנערשטיק. דער דאָנערשטיק איז אַריבער און זי איז נישט געקומען. איך האָב גלייך פאַרשטאַנען, אַז עפּעס איז געשען.

פרייטיק אין דער פרי האָב איך געזאָגט מיין באַלעבאָס, אַז איך וויל פאָרן אַהיים. ער רעדט מיר אָפּ און איך האַלט זיך ביי מיינס, אַז כ׳וויל פאָרן אַהיים. ער טוט מיר צוליב. ער לאַדעוואַט אָן אַ פולן וואָגן מיט פּראָדוקטן און מיר פאָרן אַרויס. ווי נאָר מיר זענען אַרויסגעפאָרן פון זיין הויף איז אָנגעקומען אַ פּאָלאַק און אים געזאָגט:

„מארקאווסקי, וווהין פירסטו די זשידוווקע ? לאָז זי איבער ביי דיר, ווייל אין שטאָט טרייבט מען די ייִדן אין געטאָ אַריין”.

דער קריסט וויל איך זאָל בלייבן ביי אים, אָבער איך וויל נישט הערן און הייס אים טרייבן שנעלער די פערד. מיר זענען אָנגעקומען אויף וועלניאַנקע. מען זאָגט מיר, אַז די ייִדן פון וועלניאַנקע זענען נאָך אויף די פעלדער. איך לויף שנעל אַהיים.

אין שטוב איז יום־כיפּור. אַלע וויינען. יעדער שטייט מיט אַ פּעקל אין האַנט און וואַרט אויף אַ באַפעל. אויך איך מאַך זיך שנעל אַ פּעקל און וואַרט גלייך מיט אַלע.

אין ראזשישטשער געטא

אין 24־טן יוני 1941, דריי טעג נאָכן אויס־ברוך פון דייטש־רוסישן קריג, איז דאָס דײַ־טשע מיליטער אַריין אין אונדזער שטאָט. אין דער צייט איז דאָס רוסישע מיליטער נאָך געווען פון יענער זייט סטער און געשאָסן אויף די דייטשע זעלנער, וואָס זענען געווען אין ראָזשישטש. פיל פון זיי זענען געפאַלן אין דידאָזיקע שיסערייען. די דייטשן האָבן געטענהט, אַז דאָס שיסן די יידן פון די היי־זער. זיי זענען אַריין אין שטוב פון שלמה קלימבאָרד, פון דאָרט אַרויסגענומען אייניקע יידן און זיי דערשאָסן. דערנאָך זענען זיי צו צו אונדזער הויז און באַפוילן אונדז אַרויסצוגיין פון קעלער און זיך אויסשטעלן אין אַ ריי. פלוצלים האָט זיך געעפנט אַ שיסעריי פון יענער זייט סטער און די דייטשן זענען אַנטלאָפן. אַזוי זענען מיר ניצול געוואָרן פון אַ זיכערן טויט.

דערנאָך איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע יידן מוזן זיך פאַרזאַמלען אויפן מאַרק. דאָרט האָט מען אונדז אָנגעטאָן געלע לאַטעס און געדראָט, אז ווער ס'וועט געכאַפט ווערן אָן די געלע לאַטע וועט שטרענג באַשטראָפט ווערן.

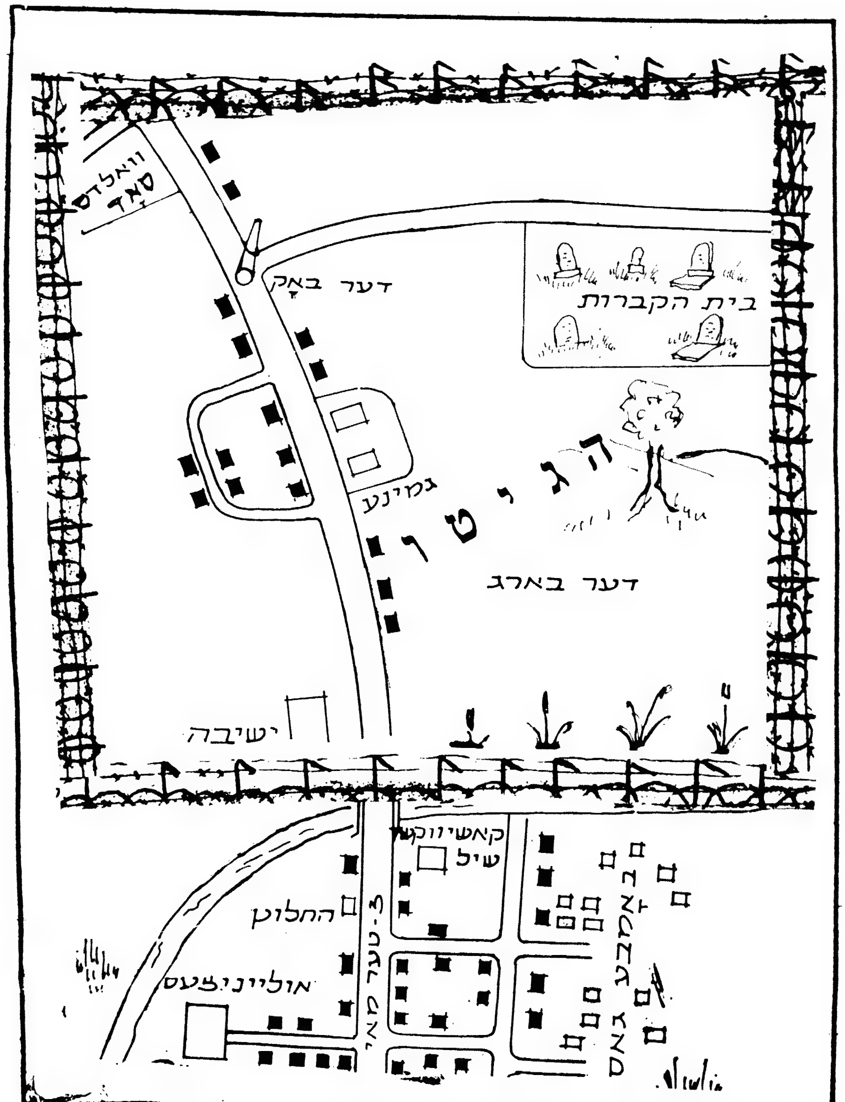
דערנאָך האָבן „אונדזערע" אוקראַינער אָנ־געהויבן זיך נוקם זיין אין די יידישע באַפעלקערונג.

דער ערשטער קרבן

דער ערשטער יידישער קרבן אין אונדזער שטאָט איז געווען קאָפעלמאַן. די דייטשע האָבן אים צוגעבונדן צו אַ פערד, וואָס האָט גאַלאָפירט איבער דער שטאָט ביז צום בית־הקברות. דער אומגליקלעכער קרבן איז צע־ריסן געוואָרן לעבעדיקערהייט בעת דעם ווילדן גאַלאָפּ פונעם פערד איבער די ברו־קירטע גאַס.

ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ לעבן מיט שרעק פאַר די אָפטע אַקציעס, וואָס די דייטשן האָבן איינגעאָרדנט. מ'האָט געכאַפּט אויף אַרבעט. שפּעטער פלעגן זיך די יידן פאַרזאַמ־לען אין די שולן, און פון אָט־די פאַרזאַמלטע האָבן די דייטשן אויסגעקליבן מענטשן צו דער אַרבעט.

אַ געוויסן טאָג האָבן די דייטשן געפאָדערט 300 יידן צו דער אַרבעט; די צאָל געפאָ־דערטע יידן איז גענומען געוואָרן פון די, וואָס זענען געווען פאַרזאַמלט אין די שולן. די 300 יידן זענען אַוועקגעפירט געוואָרן אונטער דער שטאָט און דאָרט דערשאָסן געוואָרן. די דייטשן האָבן געמאָלדן, אַז זיי זענען גענומען געוואָרן צו דער אַרבעט. דער שוידערלעכער מאָרד איז אַנדעקט געוואָרן דורך אַ צופאַל: סענדער פעפער, וועמענס איידעם, אפרים דאָבראָוויטקער, איז געווען צווישן די דריי הונדערט אַוועקגעפירטע, איז באַנאַכט אַרויס אין פעלד און דאָרט געפונען ליגן אַלע דריי הונדערט דערשאָסענע יידן. אין

דער באַפעל פון די דייטשן איז געווען, אַז מער ווי איין פעקל טאָר קיינער נישט נעמען. פאַרשטייט זיך, אַז דעם גרעסטן טייל זאַכן האָט מען צעטיילט צווישן די קריסטלעכע שכנים.

מען רויבט יידיש האב און גוטס

מיר שטייען ביים פענצטער און וואַרטן. מיר זעען זייער אַ טרויעריק בילד: אוקראַינער, פאָלאַקן — אַלט און יונג — ווער עס גייט און ווער ס'פאָרט מיט וועגענער, זענען אָנגעלאָדן מיט יידיש האָב און גוטס. דאָס האַרץ ווערט צעריסן צוקוקנדיק זיך צום בילד. זיי גייען דורך און שרייען צו אונדז:

„איר זעט? מיר האָבן דערלעבט אַ נקמה אין די יידן! די יידן האָבן אַזוי פיל יאָרן געזויגט אונדזער בלוט און יעצט נעמען מיר דאָס אָפּ ביי זיי".

שטאָט איז אַנטשטאַנען אַ גרויסער יאָמער. די יידן האָבן אויסגעמיטן די שולן און זיך אויסבאַהאַלטן אין פאַרשידענע פלעצער.

דאס שאפן פון געטא

איך מיט מיין משפחה האָבן געאַרבעט ביי די דייטשן ביי פאַרשידענע אַרבעטן. ווען ס'איז געקומען שניט־צייט האָבן מיר גע־מאָלדן, אַז מיר האָבן פעלדער. מען האָט אונדז באַפרייט פון דער אַרבעט און איך מיט מיינע ברידער זענען אַוועק צו אונדזער פעלד־אַרבעט.

די דייטשן האָבן אַוועקגערויבט אַלע יידי־שע פעלדער און מיר זענען געוואָרן אַרבעטער ביי די דייטשן אויף אונדזערע אַוועקגערויבטע פעלדער.

אין שטאָט איז דערווייל געשאַפן געוואָרן אַ יידן־ראַט מיט אַ יידישע פאָליציי. באַלד דערנאָך איז אַרויס אַ באַפעל אַז אַלע יידן מוזן זיך קאָנצענטרירן אין אַ באַזונדער יידישן קוואַרטל — אין אַ געטאָ, וואָס איז באַשטימט געוואָרן „אויפן באַרג". דער טאָג פון אַריבערגיין אין געטאָ איז געווען אַ שווערער ווינטער־טאָג, אין חודש שבט. מען האָט אונדז געטריבן צום געטאָ, ווי די בהמות צו דער שחיטה. דער וועג צום געטאָ האָט געפירט דורך אַ בריקל, אויף וועלכן ס'זע־נען געשטאַנען דייטשן און אוקראַינער און פאַראייביקט דאָס באַרבאַרישע געשעעניש מיט פילם־אַפּאַראַטן. מ'האָט אונדז געשלאָגן אָן־רחמנות, ביז דער שניי איז רויט געוואָרן פון יידיש בלוט. אין דעם טאָג זענען פיל יידן געשטאָרבן פון שרעק.

אין דעם טאָג זענען אין געטאָ געבראַכט געוואָרן יידן פון גאַנצן געגענט: סיקילער, קאָפּאטשיוקער, פּאָזשאַרקער און ברעזעלאָ־פּער יידן. אין געטאָ איז קיין פּלאַץ נישט געווען פאַר די אַלע צונויפגעשלעפּטע יידן, און ס'זענען פאַרכאַפּט געוואָרן אַלע פרייע פּלעצער אויף די בוידעמער און קעלערס אין שטח פון געטאָ.

אקציעס אין געטא

אויך אין געטאָ זענען פאָרגעקומען אַקציעס און ס'זענען געכאַפּט געוואָרן יידן צו אַרבעט, וואָס דער אמתער באַדייט איז געווען — צום טויט. אונדזער געטאָ איז באַשטימט געוואָרן אַלס שטראָף־געטאָ, ווייל די אָרטי־קע אוקראַינער האָבן געטענהט, אַז אַלע יידן פון שטאָט זענען געווען קאָמוניסטן. דער געטאָ איז געוואָרן אַרומגעצוימט מיט שטעכל־דראָט און שטרענג באַוואַכט געוואָרן דורך פּאָליציי. יעדער האָט געמוזט האָבן אַן אַרבעטס־קאַרטע. אַ ייד אָן אַן אַרבעטס־קאַרטע איז פּאַקטיש געווען פאַרמשפּט צום טויט.

מיר זענען געווען אָפּגעשניטן פון דער גאַנצער וועלט. אַפילו אַרויסגיין אויף די קברים פון אונדזערע טייערע כדי אויסוויי־נען זיך אויף אונדזער ביטערן גורל איז נישט

ס'דויערט נישט לאַנג און ס'באַווייזט זיך די אוקראַינישע פּאָליציי. מען נעמט אונדז יאָגן פון די הייזער. ס'איז שווער צו פאַרלאָזן די היים. מען ספּאַזמירט, מען קושט די ווענט, די פּאָדלאָגע. מען צווינגט אונדז צו פאַרלאָזן דאָס הויז.

מיר גייען אַרויס. אויפן וועג באַגעגענען מיר אַלע יידן פון וועלניאַנקע. מיר גייען דורך דעם געפרוירענעם טייך. די ליפּן מורמלען אַ געבעט צו גאָט, ס'זאָל געשען אַ נס דאָס אייז זאָל זיך איינברעכן און אונדז איינשלינגען. דער נס איז נישט געשען. מיר גייען לאַנגזאַם אין דער ריכטונג צום באַרג. דאָרטן האָט מען באַשלאָסן צו מאַכן דעם געטאָ.

מיר קומען צו צום בריקל. ס'שטייט אַ וואַך, וואָס הייסט אונדז עפענען די פּעקלעך. וואָס עס געפעלט זיי — נעמען זיי צו. צו דעם גיבן זיי נאָך צו עטלעכע קלעפּ מיט זייערע נאַגייקעס.

מיט אונדז גייט אַ יונגע פרוי און שלעפּט אַ וועגעלע מיט אַ קליין קינד פון עטלעכע מאָנאַטן. זיי נעמען זוכן אין וועגעלע און געפינען דאָרט אַ גאָלדן זייגערל. זיי נעמען דאָס זייגערל אַרויס און דאָס קינד מיטן וועגעלע שליידערן זיי אַראָפּ פון דעם בריקל אונטן.

אַזוי האָבן זיי געטאָן מיט מיין שוועסטערס קינד און מיט נאָך צענדליקער קינדער. מיט נסים איז די קינדער גאָרנישט געשען, ווייל אונטן איז געווען זאַמד און די קינדער זענען געפאַלן אין זאַמד.

דעם געטאָ האָט מען גלייך אָפּגעשלאָסן פון אַלע זייטן. די ענגשאַפט איז געווען גרויס. אין איין צימער האָבן געוווינט דריי־פיר משפחות. מען האָט געמאַכט נאַרעס פון ברעטער אין עטלעכע שטאָק.

מיר זענען געווען אַ גליקלעכע משפחה, ווייל מיר האָבן פאַרכאַפּט אַ קליין קיכעלע און נאָר אונדזער משפחה האָט דאָרט געוווינט. אונדזער משפחה האָט געציילט עלף פּערזאָן.

ס'האָבן זיך אָנגעהויבן פרישע צרות. ערשטנס — דער שמוץ. אין אַזאַ ענגשאַפט האָט מען נישט געקאָנט האַלטן ריין. צווייטנס — דער הונגער. דערפאַר אָבער האָבן זיך געפּאַשעט די לייז.

פאַרשטייט זיך, אַז ביי אַזעלכע באַדינגונגען האָט מען נישט געקענט לעבן בשלום. מען האָט זיך געקריגט, אַרומגעשלאָגן און איינער האָט נישט געקענט פאַרליידן דעם צווייטן.

דער געטאָ איז געווען אָפּגעשלאָסן, ד.ה. אַרומגענומען מיט שטעכלדראָט. איין אַריינגאַנג איז געווען אין געטאָ — דורכן בריקל, ווו ס'איז שטענדיק געשטאַנען אַ וואַך.

יידישע פאליציי

באַלד נאָכן אַריינטרייבן אין געטאָ האָבן די דייטשן געשאַפן אַ יידישע פּאָליציי. זיי האָבן געוווּסט, אַז מיט דער הילף פון דער יידישער פּאָליציי וועט זיי זיין לייכטער דורכצופירן זייערע פאַרברעכנס.

אין דער פּאָליציי האָט מען גענומען נאָר יונגע בחורים. ווי איך געדענק האָבן צו דער פּאָליציי געהערט: זלמן שפּירא, יאַנקל וואַקסמאַן, מישקע מאַרמור, יאַנקל זאַלץ, אַ בעזשעניק פון פּוילן מיטן נאָמען קייזמאַן, יוסף ערליכגערעכט און נאָך איניקע. אַלס קאָמענדאַנט פון דער פּאָליציי איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ טשעכישער ייד, ברונער, וועלכער איז געווען אונדזער אַ גוטער באַקאַנטער. ער פלעגט שלאָגן די יידן נישט ווייניקער ווי די אוקראַינער. אויסגעזען האָט ער ווי אַ דייטשער ס.ס.־מאַן.

ס'איז גלייך געשאַפן געוואָרן אַן אַלגעמיינע קיך. מען האָט געקראָגן 100 גראַם ברויט אַ טאָג און איין מאָל אין טאָג אַ לעפל זופּ, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ ביסל וואַסער מיט אַ פּאָר לופּעס פון קאַרטאָפל. פאַרשטייט זיך, אַז פון אַזאַ עסן האָט מען נישט געקענט עקזיסטירן. ווי זאָגט אַ שפּריכווערטל? „נויט ברעכט אייזן". די יידן אין געטאָ

האָבן נישט געוואָלט שטאַרבן פון הונגער. מען פלעגט דורכשניידן די שטעכלדראָט און זיך לאָזן אין די דערפער צו באַקאַנטע קריסטן, כדי אויסצוטיישן דאָס לעצטע ביסל אַנטועכץ אויף ברויט, אָדער אַ פּאָר קאַרטאָפל.

באגראבן לעבעדיקערהייט

באַלד נאָכן אַריינגיין אין געטאָ האָט מען זיך אַרומגעזען, אַז ס׳איז נישטאָ קיין זאַלץ און אָן זאַלץ איז שווער צו לעבן. מיין פעטער, שלמה מלמד (אידעלעכעס) האָט זיך דערמאָנט, אַז אין שטוב האָט ער געלאָזן אַ זאַק מיט זאַלץ. זיין הויז איז געווען ביי הונדערט מעטער אויף יענער זייט געטאָ, פונקט אַנטקעגן דער מלעטשאַרניע. ער האָט צוגערעדט זיין פרוי און זיין שכן משה שוואַרץ, זיי זאָלן זיך דורכגנבענען און ברענגען אַ ביסל זאַלץ. זיי האָבן זיך געלאָזן אָנרעדן און זענען אַוועק. אין מאָמענט ווען זיי זענען אַדורך דעם בריק, איז צו דער מלעטשאַרניע צוגעפאָרן דער דייטשער קאָמענדאַנט. ער האָט זיי באַמערקט אַרויסגיין פון געטאָ. צוריק האָט ער זיי שוין נישט געלאָזן גיין. ער האָט זיי פאַרנומען מיט זיך און איבערגעגעבן דער אוקראַינישער מיליץ. די איקראַינישע מיליץ האָט קוים דערלעבט אַזאַ זאַך.

מען האָט זיי אַריינגעוואָרפן אין אַ פינצטער קעמערל און געפייניקט. פיל יידן האָבן דעמאָלט געאַרבעט ביי דער מיליץ ביי פאַרשידענע אַרבעטן, ווי אין קוך, ביים רייניקן דעם בית־שימוש א. אַ. זיי זענען געווען לעבעדיקע עדות פון די פייניקונגען. ווען די אַרבעטער זענען געקומען אין געטאָ, פלעגן זיי דערציילן ווי אַזוי עס ווערן געפייניקט שלמה, זיין פרוי און משה שוואַרץ. אַ שטיין האָט דאָס געקענט רירן. די דריי אומגליקלעכע האָבן זיך געבעטן, מען זאָל זיי שיסן, כדי זיי באַפרייען פון די יסורים, אָבער פאַר די מערדער איז דערשיסן געווען אַ צו לייכטער טויט. נאָך דריי טעג האָט מען זיי אַרויסגעפירט און דערשאָסן.

ווען מען האָט זיי אַדורכגעפירט דורכן געטאָ אויף שליטלעך, האָט מען זיי נישט דערקענט. ביי שלמהן איז געווען דער שאַרבן אראָפּגענומען, ביי זיין פרוי — די אויגן אַרויסגענומען. אויך משהן איז געווען נישט צו דערקענען. דערקענט האָט מען זיי נאָר לויט די בגדים. שלמה האָט נאָך געלעבט. מען האָט זיי אַוועקגעפירט אויפן בית־הקברות. שלמה האָט געעפנט דאָס מויל און געבעטן וואַסער. אַן אוקראַינער האָט אים דערלאַנגט אַ ביסל וואַסער, וואָס שלמה האָט אויסגעטרונקען.

ס׳זענען שוין געווען פאַר זיי צוגעגרייט דריי גריבער, ווו מען האָט זיי אַריינגעוואָרפן און פאַרשאָטן. שלמה איז באַגראָבן געוואָרן לעבעדיקערהייט.

דער ברידער־קבר פון די ראָזשישטשער יידן אויפן וועג קיין קאָפּאָטשיווקע. נישטאָ קיין צייכן אויפן קבר וואָס זאָל דערמאָנען די שוידערלעכע רציחה. די טייערע ביינער וואַלגערן זיך אויף דער ערד און קיינער קימערט זיך נישט וועגן זיי.

געווען דערלויבט. די אוקראַינער האָבן דערקלערט די דייטשן, אַז דאָס גייען מיר אויפן בית־הקברות כדי צו בעטן אויף זייער מפלה...

אין געטאָ האָט עקזיסטירט אַ שפּיטאָל און אַ קיך פאַר קינדער, ווו זיי האָבן באַקומען 100 גראַם ברויט אַ טאָג.

די רויב־אקציע

איין טאָג האָבן די דייטשן פאַראָרדנט, אַז די יידן זאָלן אָוועקגעבן דאָס גאַנצע גאָלד, קופּער און צירונג, וואָס זיי פאַרמאָגן. די יידישע פּאָליציאַנטן זענען אַוועק איבער די יידישע וווינונגען און געשריגן: יידן, צדקה תציל ממות! מ׳האָט דאָס גאַנצע יידישע פאַרמעגן געבראַכט אין יידן־ראַט. דער פרעזעס, אברהם געלער, און די מיטגלידער זוסיע קלימבאָרד און ישעיה געלער זענען אַוועק מיטן גאָלד, קופּער און צירונג צו די דייטשן, אָבער זיי זענען מער נישט צוריקגעקומען...

די פארניכטונג

אין געטאָ איז אויסגעבראָכן אַ גרויסע פּאַניק. איך בין אין יענע טעג נישט געקומען אין געטאָ. ווען די אוקראַינער און די דייטשן זענען געקומען נעמען די יידן וואָס האָבן געאַרבעט אויפן פּאַלוואַרק, בין איך אַנטלאָפן. איך בין אַריין צו אַ פּויער און דאָרט איבערגענעכטיקט אָן זיין וויסן. קומענדיק צומאָרגנס אינם געטאָ, האָב איך געהערט גוואַלטיקע געשרייען. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז די דייטשן האָבן פאַרברענט דאָס שפּיטאָל צוזאַמען מיט די קראַנקע.

איך האָב געטראָפן דריי יידן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט. זיי האָבן דערציילט, אַז שבת ביינאַכט זענען אַלע יידן דערשאָסן געוואָרן ביי קונטאשן, אויפן קאָפּאַטשיווקער וועג.

הערנדיק די איוב־בשורות זענען מיר אַנטלאָפן אין וואַלד אַריין, ווו ס׳האָט זיך אָנגעהויבן פאַר אונדז אַ ניי „לעבן" מיט נייע צרות און געפאַרן. אָפטמאָל פלעגן פאָרקומען איבערפאַלן פון די דייטשן און אוקראַינער, אין וועלכע ס׳זענען געפאַלן פיל אויסבאַהאַלטענע יידן אין וואַלד.

די לאַגע איז געוואָרן פיל טראַגישער, ווען ס׳איז אָנגעקומען דער ווינטער. פיל פון אונדז זענען פאַרפרוירן געוואָרן אין די גרויסע פרעסט. מיר האָבן זיך צעטיילט אין קליינע גרופּעס. מיר האָבן אָנגעהויבן וואַנדערן און זוכן פּאַרטיזאַנער, אָבער ס׳איז געווען זייער שווער זיי צו געפונען.

שמואל גורלניק

מארד פון יידישע פרויען

שפּעטער זענען געווען פיל אַזעלכע קרבנות. מען האָט געכאַפּט צוועלף פרויען אויסערן געטאָ. איך זיי האָט מען דערשאָסן. מען האָט אַרויסגעשלעפּט פון שטוב מאָטל ווערבע און בייערמאַן און זיי אַזוי געפּייניקט, אַז זיי האָבן זיך געבעטן, מען זאָל זיי דערשיסן. די אוקראַינישע באַנדיטן האָבן אַזוי פאַרפּייניקט זייערע קרבנות, אַז נאָכן טויט האָט מען נישט דערקענט ווער זיי זענען.

יעדן טאָג האָט מען געטריבן צו דער אַרבעט. די אַרבעט איז געווען אַ פאַרשידענע: אויף פעלדער, ביי וועגן, גראָבן גריבער, ראָוועס, פאַנאַנדערנעמען יידישע הייזער א. אַ. גליקלעך זענען געווען די יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט אין די דערפער. דאָרט האָבן זיי אויסגעביטן ביי קריסטן פאַרשידענע חפצים אויף עסנוואַרג.

צו דער אַרבעט האָבן געפירט יידישע פּאָליציאַנטן. ווען מען האָט געפירט אויף אַרבעט אין אַ געוויסן דאָרף, ווו מען האָט געהאַט גוטע באַקאַנטע קריסטן, פלעגן אַנדערע יידן בעטן דעם פּאָליציאַנט, ער זאָל זיי דערלויבן מיטגיין אין דאָרף. ס׳זענען געווען אַזעלכע פּאָליציאַנטן, וועלכע האָבן דערלויבט און ס׳זענען געווען אַזעלכע, וועלכע האָבן עס בשום אופן נישט דערלויבט. זיי האָבן געדינט געטריי די דייטשע באַנדיטן.

מיר פרירן

ווען מיר זענען אַריין אין געטאָ איז געווען ווינטער. די קעלט איז געווען נישט אַריבער־צוטראָגן. קיין האָלץ צו וואַרעמען די שטוב איז נישט געווען. פיל יידן האָבן זיך געלאָזן צום הייליקן אָרט שניידן ביימער. איך מיט מיין פאָטער פלעגן אויפשטיין פאַרטאָג און מיט הינטער־וועגן האָבן מיר זיך אויך געלאָזן צום הייליקן אָרט, כדי אָנצושניידן אַ ביסל האָלץ. ס׳איז נישט געווען קיין לייכטע אַרבעט. די ביימער זענען געווען געפרוירן און האָבן זיך נישט געלאָזן שניידן. ביי יעדן סקריפּע פון בוים האָט זיך מיר אויסגעדאַכט, אַז די געשטאָרבענע קרעכצן. איך פלעג שניידן און וויינען, אי פון פחד אי פון ווייטיק, צו וואָס מיר האָבן דערלעבט!

נאָכן אָפּזעגן אַ צוויי־דריי ביימער האָט מען זיך געשלעפּט מיט די פעלדער אין געטאָ אַריין. ס׳פלעגט זיך אויך מאַכן, אַז נאָך אַזוי פיל אַרבעט האָט מען אונדז באַמערקט, האָבן מיר דאַן אַלעס געמוזט לאָזן און לויפן שנעל אין געטאָ. אַפילו אַ קליין שייגעצל האָט געקאָנט צונעמען ביי אונדז דאָס גאַנצע האָלץ. נאָך אַ קורצער צייט איז אויך דער בית־עולם געבליבן אָן איין בוים.

מיין פאטער ווערט דערמארדעט

איינמאָל אַ פאַרטאָג האָט זיך מיין פאָטער אַרויסגעגנבעט פון געטאָ און זיך געלאָזן קיין טאָפּילנע, אפשר וועט ער דאָרט קריגן אַ ביסל אַרבעט און וועט אַזוי אַרום עפּעס וואָס פאַרדינען. אין דעם דאָרף האָט ער געהאַט פיל אַרבעט. און ווי ער גייט אַזוי פון איין אוקראַינער צום צווייטן עפּעס פאַריכטן, איז אָנגעקומען אַ טאַנק מיט דייטשן. די דייטשן האָבן אים גלייך דערקענט. זיי האָבן אים צוגעבונדן צום טאַנק און אַוועקגעשלעפּט קיין קאָפּטש צום דערשיסן.

וועגן דעם האָט זיך דערוווּסט דער טאָפּילנער פּרעדסעדאַטיעל (עלטסטער פון דאָרף). ער איז גלייך געלאָפן צו די דייטשן און געבעטן, זיי זאָלן דעם „ידע“ אָפּלאָזן. דאָסמאָל האָבן זיי עפּעס געהאַט אַ ביסל געוויסן און האָבן מיין פאָטער אָפּגעלאָזן.

אָבער ניט לאַנג האָט געדויערט אונדזער פרייד. צוויי וואָכן פאַר פּסח איז געקומען אַ באַפעל, אַז מען דאַרף האָבן 150 יידן אויף אַרבעט. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ כאַפּעניש. זייענדיק פאַרשפּאַרט אין געטאָ איז ניט געווען וווהין צו אַנטלויפן. יעדער האָט זיך געמאַכט עפּעס אַ באַהעלטעניש אין שטוב.

די אוקראַינישע באַנדיטן זענען געגאַנגען מיט אויסשפּיר־הינט און אַרויסגעשלעפּט די יידן פון פאַרשידענע לעכער. מיין פאָטער איז אין דער אַקציע אַריינגעפאַלן. מען האָט די יידן געטריבן קיין לוצק אויף אַרבעט. געפירט האָבן זיי דייטשע ס.ס.־לייט. פיל פרויען און קינדער זענען נאָכגעלאָפן די געכאַפּטע יידן. אויך איך בין געווען צווישן די. מיר האָבן געוויינט, ווייל מיר האָבן געוווּסט, אַז מיר וועלן זיי שוין מער ניט זען.

איינעם אַ דייטשן ס.ס.־מאַן, וועלכער האָט געריטן אויף אַ פערד, איז ניט געפעלן, וואָס מיר וויינען. ער האָט אויסגעדרייט דאָס פערד אויף צוריק און אָנגעהויבן רייטן גלייך אויף אונדז. מיר האָבן אָנגעהויבן אַנטלויפן. מיר זענען אַריין אין אַ שטוב. ער איז מיטן פערד אַריינגעריטן אין שטוב. מיר האָבן געשריגן מיט ווילדע קולות. איין פרוי איז געפאַלן אין חלשות. דאַן האָט ער זיך ווילד צעלאַכט און איז אַוועק. דאָס שפּיל איז אים זייער געפעלן.

דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי, בראָנער, איז יעדן טאָג געפאָרן קיין לוצק צום קאָמענדאַנט און געפאָדערט, מען זאָל מיין טאַטן אָפּלאָזן. מען האָט אים צוגעזאָגט. אַזוי זענען אַריבער עטלעכע וואָכן.

אַ דאָנערשטיק איז געקומען בראָנער פון לוצק און געזאָגט, אַז מאָרגן וועט ער ברענגען מיין פאָטער. פרייטיק איז ער טאַקע געפאָרן כדי צו ברענגען מיין פאָטער. אָבער אָנשטאָט אים צו ברענגען, האָט ער געבראַכט די שרעקלעכע בשורה, אַז פון צווישן די 150 יידן האָט מען אויסגעקליבן די, וועלכע זענען געווען עלטער פון פופציק און יינגער פון זעכצן יאָר און זיי דערשאָסן. צווישן זיי איז אויך געווען מיין פאָטער.

מען פארלאנגט יידיש גאלד

בראָנערן האָט מען דערמאָרדעט פריער פאַר אַלע. געשען איז עס אַזוי: ס׳איז געקומען אַ באַפעל פון דער דייטשער קאָמענדאַנטור, אַז די יידן דאַרפן געבן אויסלייז־געלט אַ קילאָ גאָלד. דער יודנראַט האָט זיך אַנטקעגנגעשטעלט און געזאָגט, אַז די יידן אין געטאָ האָבן שוין ניט קיין גאָלד. די דייטשן האָבן גענומען 5 יידן אַלס זאַקלאַדניקעס, מעלדנדיק אַז אויב מען וועט זיי ניט געבן דעם קילאָ גאָלד — וועלן זיי דערשיסן די פינף יידן. צווישן די פינף האָבן זיך געפונען מאיר ספעקטאָר, דער קאָמענדאַנט בראָנער, אַ פּאָליציאַנט און נאָך צוויי יידן. מען האָט זיי פאַרשפאַרט אין אַ צימער.

די יידישע פּאָליציי האָט אָנגעהויבן אַרומלויפן איבער די הייזער, כדי צוזאַמענעמען דאָס גאָלד. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז יידן האָבן נאָך געהאַט אַ סך גאָלד. מען האָט צוזאַמענגענומען מער ווי צוויי קילאָ. דאָס גאַנצע גאָלד האָט מען געבראַכט צום דייטשן קאָמענדאַנט. ער האָט דאָס גאָלד צוגענומען און טראָץ דעם געהייסן אַרויספירן די פינף יידן און זיי דערשיסן, ווייל מען האָט אים אָפּגענאַרט.

אכזריותדיקע פאלן

יעדן טאָג האָבן די דייטשן אויסגעטראַכט נייע גזירות און יעדן טאָג זענען געפאַלן יידן. אַ טרויעריקער פאַל האָט זיך אָפּגעשפּילט מיט אַ פרוי פינקעלשטיין, אַ לערערין אין דער תרבות שולע אין ראָוונע. בעת דער אַקציע אין ראָוונע איז די פרוי אַנטלאָפן פון געטאָ, ניט וויסנדיק וווהין זי לויפט. זי האָט דערזען אַ פּאַסאַזשיר־צוג, האָט זי זיך אַרויפגעכאַפּט און געפאָרן, ניט וויסנדיק אין וועלכער ריכטונג דער צוג פאָרט. אַזוי איז זי געקומען קיין ראָזשישטש. ווען דער צוג איז אַרויף אויף דער אייזערנער בריק, האָבן איר די דייטשן דערקענט און זי אַראָפּגעוואָרפן פון צוג גלייך אין סטער אַריין!

געווען איז דאָס פאַר פּסח, ווען דאָס אייז הייבט שוין אָן זיך ברעכן. די פרוי איז אַרויפגעפאַלן אויף אַ שטיק שווימענדיק אייז און דער שטראָם האָט זי געטראָגן אין דער ריכטונג צו דער שטאָט. זי איז דערגאַנגען ביז וועלניאַנקע. דאָ האָט איר דערזען איציק זילבערבערג וועלכער האָט צו יענער צייט געאַרבעט אויסערן געטאָ. ער האָט פאַרשטאַנען אַז דאָס איז אַ יידישע פרוי. ער איז שנעל אַוועק צו די יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט ביי דער הילצערנער בריק. זיי האָבן מיט פאַרשידענע אופנים צוגעשלעפּט דאָס אייז צום ברעג און אַראָפּגענומען די פרוי, וועלכע איז געווען האַלב טויט. איין האַנט האָט זי געהאַט אַ צעבראָכענע.

מען האָט די פרוי געבראַכט אין געטאָ, ווו זי האָט באַקומען מעדיצינישע הילף און זי איז געקומען צו זיך. אָבער פון שרעק איז זי אַראָפּ פון זינען. מען האָט זי פאַרשפּאַרט אין אַ פינצטער קעמערל. זי פלעגט ניט רעדן, נאָר שרייען מיט אַזעלכע ווילדע קולות, אַז דער גאַנצער געטאָ פלעגט אויפגעטרייסלט ווערן. ווען די דייטשן זענען געקומען אין געטאָ און האָבן דערהערט די ווילדע געשרייען, האָבן זיי איר אַרויסגענומען און דערשאָסן.

די מערדער פון בערזעלופ

ווייניק וואָס מיר האָבן געהאַט אונדזערע אייגענע, ראָזשישטשער מערדער, האָבן מיר נאָך געהאַט פאַרשידענע מערדער פון דער סביבה. בערעזעלופ האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אירע מערדער. דאָרט איז געווען אַ דייטשער קאָמענדאַנט, איז ער געווען דער צווייטער היטלער. ער האָט געהאַט ביי זיך צוויי רוסישע געפאַנגענע און אַ פּאָליאַק, יאַוואָרסקי. מיר פלעגן זיי רופן די „קאַטעס" (תליינים).

ווען די „קאַטעס" פלעגן אַדורכפאָרן דעם געטאָ, איז דער גאַנצער געטאָ געוואָרן אָפּגעשטאָרבן. ווען מען האָט געאַרבעט אויפן קאָפּאַטשיוקער וועג, פלעגט מען זיי זען אָפטער אַדורכפאָרן. זיי פלעגן, אָבער, קיינמאָל נישט סתם אַדורכפאָרן. זיי האָבן זיך פריער געמוזט אַ שפּיל טאָן מיט די „לייזיקע יודן", ווי זיי האָבן אונדז גערופן.

איין מאָל, זייענדיק אויף אַרבעט אין קאָפּאַטשיוקע ביים פאַנאַנדערנעמען יידישע הייזער, איז דורכגעפאָרן יאַוואָרסקי. ער האָט אָפּגעשטעלט זיין בריטשקעלע און אַראָפּ זען, ווי אַזוי די יידן אַרבעטן. ווען מיר האָבן אים דערזען, האָבן מיר גלייך גענומען זוכן לעכער, וווּ צו אַנטלויפן, אָבערליידער איז ניט געווען וווּהין צו אַנטלויפן.

ער איז געווען אַ הויכער, געזונטער באַנדיט פון אַ יאָר 27—28. אין זיינע אויגן האָט געברענט אַ שנאה. ער איז צו צו קאַטעדרע (אַזוי האָט מען גערופן גדליה־ברוך בעל־עגלה), וועלכער איז געווען אַן עלטערער מענטש און שוין אַן אויסגעמאַטערטער. יאַוואָרסקי האָט אים אַראָפּגעלאָזן אַ פּאַטש. דער ייד איז גלייך אומגעפאַלן. דער באַנדיט האָט גענומען טאַנצן אויף אים. איך האָב געפילט, אַז דאָס האַרץ פּלאַצט אין מיר.

איך האָב גענומען לויפן. נאָך מיר איז געלאָפן אדל גיבער. מיר זענען אַריבער דעם וועג און אַרויף אויף אַ הויף, וווּ ס'האָט געוווינט אַ דייטשער קאָמיסאַר, וועלכער האָט ניט אַזוי געהאַסט יידן. ווען ער האָט אונדז דערזען, האָט ער גלייך געהייסן דער קעכין, אַ יידיש מיידל, אונדז געבן עסן. ער האָט אונדז געהייסן בלייבן ביי אים ביז די יידן וועלן ענדיקן די אַרבעט. אַזעלכע פאַלן זענען פאָרגעקומען זייער פיל.

איין מאָל, ווען יידן האָבן געאַרבעט אין טאָפּילנע, אויפן וועג, זענען דורכגעפאָרן די צוויי רוסישע „קאַטעס". דאַן האָבן געאַרבעט צוזאַמען אַ פאָטער מיט אַ זון. די מערדער האָבן זיך דערפון דערוווּסט, און האָבן באַשלאָסן זיך פאַרוויילן. זיי האָבן געכאַפּט דעם זון און געהייסן דעם פאָטער ער זאָל אים צוהאַלטן. זיי האָבן דעם זון געשלאָגן אַזוי לאַנג ביז ער איז געפאַלן פאַרחלשט. ווען זיי האָבן אים אָפּגעמינטערט, האָבן זיי די שפּיל איבערגעחזרט, נאָר פאַרקערט: דער זון האָט באַדאַרפט האַלטן דעם פאָטער, וועלכן זיי האָבן געשלאָגן ביז חלשות.

זיי האָבן געקענט טאָן אַלץ וואָס איז זיי אַרויף אויפן זינען. קיינער האָט זיך ניט פּרובירט אַנטקעגנשטעלן. דער געטאָ איז געווען ווי אַ טורמע, וווּ מענטשן פאַרמשפּטע צום טויט וואַרטן אויף זייער סוף.

אומדערטרעגלעך איז געווען די ענגשאַפט, שמוץ און הונגער. איז עמיצער געשטאָרבן אין געטאָ, האָט מען אים מקנא געווען. אַזוי האָט דאָס געדויערט ביז אויגוסט 1942.

די ליקווידאציע דערנענטערט זיך

מען האָט שוין פריער געהערט, אַז אין די אַרומיקע שטעטלעך האָט מען ליקווידירט די יידן. מיר האָבן געוווּסט, אַז ס'דערנענטערט זיך אונדזער צייט. מען איז געזעסן אין געטאָ און געוואַרט. קיינער האָט ניט געפּרוּווט אַנטלויפן אין די וועלדער.

איך בין צופעליק אַרויס פון געטאָ אַנדערטהאַלבן וואָכן פאַר דער ליקווידאַציע. מיך האָט אַ פּוילישע פרוי פון וואַלעריאַנאָווקע אַרויסגענומען פון געטאָ, איך זאָל איר שטריקן אַ פּאָר סוועדערס. ניט מיט מיין ווילן בין איך אַוועק, נאָר דער הונגער אין שטוב האָט מיך געטריבן. איך האָב געוווּסט, אַז ווען איך וועל זיין אין דרויסן, וועל איך קאָנען איבערשיקן פּראָדוקטן אונדזער משפּחה. אָבער ליידער האָט דאָס לאַנג ניט געדויערט.

אַנדערטהאַלבן וואָכן שפּעטער, פרייטיק צונאַכטס, האָט מען מיר געבראַכט די

גרוילעכע בשורה, אַז דער געטאָ איז אַרומגערינגלט מיט ס.ס. און אוקראַינישע פּאָליציי. אַלע יידן האָט מען צוזאַמענגעטריבן ביים יודנראַט, ווו זיי זענען געזעסן אַ גאַנצע נאַכט. שבת אין דער פרי האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאַציע, וואָס האָט געדויערט צוויי טעג.

אויסראַטונג פון מיינע טייערע

צו יענער צייט בין איך געזעסן צווישן קוסטעס אויף דער צווייטער זייט סטער. איך האָב געהערט דאָס געוויש פון די אויטאָס, די געשרייען פון די קינדער און דאָס שיסעריי. איך האָב געוווּסט, אַז דאָרט אויף דער צווייטער זייט סטער פאַלן מיינע נאָענטסטע און ליבסטע. איך האָב קיין טרער ניט געלאָזן. פאַר גרויס ווייטיק איז דאָס האַרץ פאַר־שטיינערט געוואָרן.

מיט דעם האָט זיך געענדיקט דאָס קאַפּיטל ראָזשישטש און פאַר מיר האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַפּיטל פון נע־ונד.

מיינע וואַנדערונגען

ביים ליקווידירן דעם געטאָ, אין אויגוסט 1942, האָב איך זיך געפונען ביי אַ קריסטין, יאַקובאָווסקאַ, וועלכע האָט מיך אַרויסגענומען פון געטאָ, כדי איך זאָל ביי איר אַרבעטן — שטריקן.

דריי וואָכן נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ האָט זי מיר באַפוילן פאַרלאָזן איר שטוב, ווייל זי האָט מורא געהאַט פאַר איר לעבן. איך בין אַוועק און אָנגעהויבן וואַנדערן. ווו אַ וואַלד, ווו אַ קוסט, ווו אַ סטויגל אין אונדזער געגנט האָב איך זיך דאָרט געהאַלטן, איינע אַליין. איך האָב געוואַנדערט פון דאָרף צו דאָרף, פון וואַלד צו וואַלד, אָן עסן. איך בין געווען געשוואָלן פון הונגער.

בעת מיינע וואַנדערונגען האָב איך זיך ניט אָנגעשטויסן אויף קיין שום ייד, סיי איינצעלנע, סיי גרופּן. אַנדערטהאַלבן יאָר צייט האָב איך קיין ייד פאַר מיינע אויגן ניט געזען. פּאָלאַקן האָבן מיר געזאָגט, אַז עס זענען פאַראַן יידן פּאַרטיזאַנער מיט געווער, וואָס קומען אין די דערפער — איך האָב זיי אָבער ניט געזען. איך האָב געוואָלט גיין צו די פּאַרטיזאַנער, אָבער איך האָב זיי ניט געקענט געפונען. גיין אַליין אין די טיפענישן פון די וועלדער — האָב איך מורא געהאַט.

די באַציאונג פון די איינוווינער פון דער סביבה צו מיר איז געווען פאַרשידן. ווען די פרוי יאַקובאָווסקאַ האָט מיך אַרויסגעיאָגט און איך האָב אָנגעהויבן וואַנדערן, האָב איך זייער געהונגערט. פלעג איך, דעריבער, אַריינגיין אין אַ גאָרטן אַרויסרייסן אַ מייער, אַ בוראַק און מיט דעם האָב איך זיך דערנערט. איך פלעג גיין נאָר ביינאַכט. אין שטוב האָב איך מורא געהאַט אַריינצוגיין. בייטאָג פלעג איך ליגן אָדער אין וואַלד, אָדער צווישן די קוסטעס. די מייז זענען געווען מיינע חברים.

איך בעטל אַ שטיקל ברויט

נאָכהער האָב איך געזען אַז איך קען שוין מער ניט אויסהאַלטן, און אַז איך בין געשוואָלן פון הונגער, האָב איך אָנגעהויבן גיין אין די הייזער בעטן אַ שטיקל ברויט. מען פלעגט מיר געבן אַ שטיקל ברויט און גלייך הייסן גיין, ווייל מען האָט מורא געהאַט.

איינמאָל איז געווען אַ פאַל, ווען איך בין אַריין אין אַ שטוב, וועמענס באַלעבאַטים זענען מיר געווען אומבאַקאַנט. דאָס זענען געווען אוקראַינער. מען האָט גלייך פון מיר אַרונטערגענומען די שטיוול און געוואָלט מיר אומברענגען. איך האָב געעפנט די טיר און שנעל אַנטלאָפן.

נישט ווייט פון דאָרט איז געווען אַן „אַלעאַרניע״ (אייל פאַבריק), ווו ס'האָבן געאַרבעט פּאָלאַקן. איך האָב זיך דאָרט אַריינגעגנבעט און באַהאַלטן זיך צווישן די מאַשינען. דאָ האָט מען מיר שוין ניט געטשעפּעט.

ווען ס'איז געוואָרן שטאַרק קאַלט, דעצעמבער 1942, האָב איך זיך אויפגעהאַלטן אַ שטיקל צייט אין וואַלד. פּלוצים האָב איך באַמערקט, אַז פון אַן אַלט הויז גייט אַ רויך פון קוימען. איך בין אַריין אין שטוב און געבעטן מען זאָל מיך לאָזן אָנוואַרעמען.

די באַלעבאָסטע, פרוי זשימאָווסקאַ, האָט מיך גלייך אָפּגעקאָכט אַ הייסע קאַשע. דאָס איז געווען אַ פּוילישע משפּחה, פון אַ מאַן, ווייב, צוויי טעכטער, אַן אייניקל און אַ באָבע. אַלע האָבן געוווינט אין איין צימער. דאָס אָרעמקייט און שמוץ איז געווען שרעקלעך. די פרוי האָט מיך אויפגענומען און אָנגעהויבן אויספרעגן ווער איך בין, וויאַזוי איך בין געבליבן לעבן. זי האָט מיר געהייסן בלייבן ביי איר. זי האָט וואָל און וויל אַז איך זאָל אויסשטריקן אַ סוועטער פאַר דער טאָכטער. אַזוי בין איך געבליבן ביי איר.

איך בין דאָרט פאַרבליבן ביי דריי מאָנאַטן. דאָס דאָרף האָט געהייסן סידאָראָווקאַ, אַ פוילישע דאָרף. איינמאָל האָבן מיר די שכנים אַנטדעקט, און איך האָב געמוזט אַוועק פון דאָרט.

נייע באהעלטענישן

אויף דער צווייטער זייט באַן־ליניע זענען געווען קאָרטשעס און צווישן זיי אייניקע הייזער. מיין באַלעבאָס, זשימאָווסקי, איז אַוועק אַהין און געבעטן ביי איינער אַ פאָלקע, פרוי ליאַכאָווא, זי זאָל מיך אַריינעמען צו זיך. זי איז באַשטאַנען, אַז איך זאָל קומען צו איר.

ביינאַכט האָט מיך זשימאָווסקי געבראַכט אַהין און איך בין דאָרט צייטווייליק פאַר־בליבן. ווען דער פרויס מאַן איז געקומען און מיך דערזעען, האָט ער מיר געגעבן אַ שטיקל ברויט און באַפוילן פאַרלאָזן זיין שטוב.

אינדערפרי איז געקומען צו זשימאָווסקי די פרוי ליאַכאָוואַ און געזאָגט, אַז זי וועט פאַר מיר מאַכן אויפן בוידעם אַ באַהעלטענש, אַז איר מאַן זאָל ניט וויסן. בעצם זענען זיי ביידע געווען אַנטיסעמיטן. זי האָט געשטאַמט פון פויזן און ער פון קעלץ. זי האָט מיך אָבער געדאַרפט האָבן צו דער אַרבעט. און אפשר איז עס געווען מיין מזל, איך זאָל בלייבן לעבן...

זי האָט מיר געמאַכט אַ באַהעלטעניש ביי זיך אויפן בוידעם. דאָרט בין איך פאַרבליבן 5 מאָנאַטן. ווינטער פלעג איך זיצן מיט הענטשקעס אויף די הענט און שטריקן. איינמאָל האָט מיך דער מאַן געפונען אויפן בוידעם. איך האָב געזאָגט, אַז בעת אַן איבערפאַל פון באַנדעראָווצעס אין יענער געגנט בין איך אַנטלאָפן און געקומען אַהער זיך באַהאַלטן. ער איז באַשטאַנען איך זאָל בלייבן איבער נאַכט און פאַרלאַנגט איך זאָל אין דער פרי גלייך פאַרלאָזן זיין הויז. איך האָב אים דאָס צוגעזאָגט. די באַלעבאָסטע האָט מיר צוגע־גרייט אַן אַנדער פלאַץ, ווו איך בין ווייטער פאַרבליבן.

מיין נייער באַלעבאָס האָט געאַרבעט ביי דער באַן. אַכט טעג פלעגט ער אַרבעטן בייטאָג און אַכט טעג — ביינאַכט. ווען ער האָט געאַרבעט בייטאָג בין איך געווען אויסבאַהאַלטן אין זיין שטוב אונטערן בעט, הינטער די שראַנק און אַנדערע ענלעכע ערטער.

נישט איינמאָל פלעגט ער אָנקומען אומדערוואַרטעט. ווען איך פלעג אים דערזעען דורכן פענצטער און האָב שוין קיין צייט געהאַט אַרויסלויפן פון שטוב, פלעג איך אַריינ־שפרינגען אין אַ קעלער, אין וועלכן זיי האָבן געהאַלטן חזירים. צווישן די חזירים בין איך פאַרבליבן ביז איך האָב געקענט צוריק אַרויף אויפן בוידעם.

אין שטוב זענען געווען צוויי גרויסע קינדער און איין קליין קינד. זיי האָבן אויף מיר רחמנות געהאַט און קיינמאָל ניט דערקוטשעט. זיי האָבן מיר געגעבן עסן און אַ מעגלעכקייט זיך אָפּצוּוואַשן. בכלל, ווי לאַנג איך בין ביי זיי געווען האָבן זיי מיך אָפּגעהיטן. איך בין אָבער געווען געצוווּנגען ווייטער צו וואַנדערן.

פנים־אל־פנים מיט די דייטשן

איינמאָל האָט פּאַסירט אַ פאַל, אַז עס זענען געקומען רוסישע פאַרטיזאַנער און אונטערגעלייגט מינעס אין דער געגנט. דאָס הויז איז געווען ניט ווייט פון דער באַן־ליניע, אונטער וועלכער מען האָט אונטערגעלייגט די מינעס. די דייטשן האָבן אַרויסגעיאָגט די איינוווינער פון די הייזער און געמאַכט אָבלאַווס אין דער געגנט. דערנאָך האָבן זיי פאַרברענט אַלע הייזער און די איינוווינער זענען געווען געצוווּנגען פון דאָרט אַנטלויפן.

ווען די דייטשן זענען אַריינגעקומען אין הויז מיט אַ באַפעל דאָס צו פֿאַרברענען, האָט די פֿרוי ליאַכאָוואַ אָנגעהויבן דערציילן, אַז דער מאַן אַרבעט אויף דער באַן־ליניע (זי האָט גוט גערעדט דייטש) און אַז זי איז דאָ אַליין מיט קליינע קינדער. זי בעט מען זאָל אויף איר רחמנות האָבן און ניט פֿאַרברענען דאָס הויז. בשעת מעשה בין איך געשטאַנען פּנים־אל־פּנים מיט די דייטשן, וואָס זענען געשטאַנען מיט געווער אין האַנט. מיין מוטיקע האַלטונג האָט ניט אַרויסגערופֿן קיין חשד ביי זיי, בעיקר ווייל זיי האָבן געזוכט מענער. מען האָט זיי איבערגעגעבן, אַז אין דער געגנט באַהאַלטן זיך אויס דריי פּאַרטיזאַנער. איך האָב זיי איינמאָל געזעען. מען האָט זיי ניט געקענט געפֿונען.

די באַלעבאַטים זענען אַוועק פֿון שטוב און איך בין געבליבן ליגן אין דער סטאָדאָלע (שייער), ווייל איך האָב ניט געקאָנט גיין צוזאַמען מיט זיי. שפּעט ביינאַכט בין איך אַוועק פֿון דאָרט, ווייל געוויינלעך פֿלעגט קומען אַ קאָמיסיע נישטערן אין יעדן ווינקל. איך בין אַוועק צו דער ערשטער פּאָלקע, ביי וועלכער איך בין געווען באַלד נאָכן אַרויסגיין פֿון געטאָ.

דאָס איז שוין געווען אין יאָר 1943. דאַן האָבן שוין די באַנדעראָווצעס געבושעוועט אין יענע געגנטן און די פּאָלאַקן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פֿאַר זיי, גלייך ווי די יידן. ווען איך בין געקומען צו דער פֿרוי יאַקובאָווסקאַ האָט זי צו מיר געזאָגט:

„זעסט, איצט ליידן מיר, פּאָלאַקן, אַזוי ווי די יידן און מיר מוזן זיך אויך אויס־באַהאַלטן”.

איך האָב גאָרנישט געענטפֿערט, נאָר אין האַרצן האָב איך זיך געטראַכט: אַ גוטע צייט און גוט דיר אַזוי.

זי האָט מיך גראַדע גוט אויפֿגענומען. איך בין ביי איר געבליבן אַ לענגערע צייט. איך געדענק שוין ניט וויפֿל חדשים איך בין דאָרטן פֿאַרבליבן. אַזוי האָב איך דורכגעמאַכט די צייט, ביז יאָר 1944, בלאָנקענדיק און וואַנדערנדיק פֿון אָרט צו אָרט.

ווען איך בין געווען ביי דער פֿרוי ליאַכאָוואַ, האָט כלומרשט דער מאַן דערפֿון ניט געוווּסט, אָבער איך האָב געהאַט דעם איינדרוק, אַז ער האָט יאָ געוווּסט, נאָר זיך געמאַכט ניט־ווויסנדיק. איך פֿלעג שלאָפֿן אין שטוב דאַן, ווען ער האָט געאַרבעט ביינאַכט. עס קען ניט זיין, אַז ער האָט מיך קיינמאָל ניט באַמערקט.

די שכנים פֿון די פֿרוי יאַקובאָווסקאַ ווו איך האָב זיך איצט באַהאַלטן, האָבן מיך גלייך דערשנאַפּט און איך האָב געמוזט אַוועק אין פֿעלד און דאָרט באַהאַלטן זיך. די פֿרוי יאַקו־באָווסקאַ האָט מיר געבראַכט עסן אין פֿעלד, אָבער די לאַגע איז געווען אַ געפֿערלעכע און די מורא איז געווען גרויס.

איך האָב ניט איינמאָל געהערט, אַז די דאָרטיקע באַפֿעלקערונג כאַפּט איינצעלנע, בלאָנקענדיקע יידן, און גיט זיי איבער דער פּאָליציי. יעדעס מאָל פֿלעגן מיינע באַלע־באַטים דערציילן, אַז מען האָט געכאַפּט אַסאַך יידן און זיי איבערגעגעבן דער אוקראַי־נישער פּאָליציי, וועלכע האָט זיי אַוועקגעפֿירט צום שיסן. איך האָב אַפֿילו אָפּגענומען אַ „גרוס” וועגן מיינער אַ קוזינע, וואָס האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין וואַלד. זי איז אַריינגע־פֿאַלן אין די הענט פֿון די באַנדעראָווצעס, וואָס האָבן איר פֿאַרמישפּט צום טויט. ביז מען האָט איר דערשאָסן האָבן זיי איר שטאַרק געפּייניקט.

די באַפֿרייאונג

אין פֿעברואַר 1944 איז געקומען די באַפֿרייאונג. נאָך דער באַפֿרייאונג בין איך געבליבן אויסבאַהאַלטן נאָך צוויי וואָכן, ווייל מיין באַלעבאָסטעס יינגל איז געקומען און דערציילט, אַז די רוסישע זעלנער האָבן אים געזאָגט:

„אויב דו וועסט טרעפֿן אַ ייד, זאָלסטו אים דערהרגענען”.

קאָן זיין אַז דאָס איז געווען באַנדעראָווצעס. אָבער איך האָב מורא געהאַט. די באַלעבאָסטע אַליין האָט זיך אויך געטראָפֿן מיט רוסן וואָס האָבן איר אויך געזאָגט די זעלבע ווערטער. זי איז געקומען און מיר גלייך דאָס איבערגעגעבן. דעריבער בין איך געבליבן באַהאַלטן, ביז ס'איז געקומען מער רוסיש מיליטער. זיי האָבן מיר דאָרט געזעען און געפֿרעגט, ווער איך בין. זי האָט געזאָגט, אַז איך בין איר מאַנס שוועסטער.

איך האָב זיי אויסגעפרעגט וועגן די לאַגע אין רוסלאַנד. זיי האָבן געענטפערט, אַז אַלץ איז ווי געווען. מיר האָט מען געזאָגט, אַז סטאַלין איז שוין ניטאָ און אַז אַלע יידן האָט מען פאַרשיקט אין סיביר, אַז יידן אַרבעטן ניט אויף קיין שום פאַראַנטוואָרטלעכן פאָסטן א.אַ.וו. ווען איך האָב געפרעגט די זעלנער, צי דאָס איז ריכטיק, האָבן זיי געלאַכט פון מיר און געזאָגט, אַז דאָס איז ליגן און אַז אַלץ איז דאָרט ווי געווען.

„אָט האָסטו — האָט איינער צו מיר געזאָגט — אַ יידישן סאָלדאַט”.

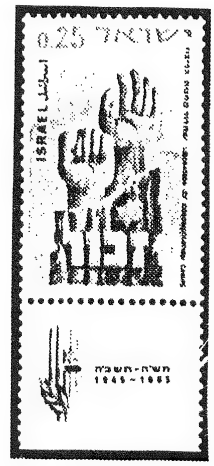
דאַרויף האָב איך זיי דערציילט, אַז איך בין אַ יידישע און בין געווען אויסבאַהאַלטן בעת דער דייטשישער אָקופּאַציע.

איך האָב גערעדט מיטן יידישן סאָלדאַט, אָבער די רוסן האָבן זיך מער מיט מיר אינטערעסירט ווי יענער יידישער זעלנער.

דעם 22־סטן פעברואַר, אין יום־טוב פון דער רויטער אַרמיי, האָבן זיך די רוסן זייער אָנגעשיכורט. די דייטשן האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט און געעפנט אַ גרויס פייער. די רוסן האָבן אָנגעהויבן לויפן. איינער פון די רוסישע זעלנער האָט מיך געוואָרנט:

„טאָמער פאַלסטו איצט אַריין צו די דייטשן, וועלן זיי דיך דערהרגענען”.

איך אנטלויף קיין רוסלאנד

איך אַליין האָב אויך דערפאַר זייער מורא געהאַט. איך בין אַנטלאָפן צוזאַמען מיט די רוסן. זיי זענען אָפּגעטראָטן פון יענעם געגנט. מיר זענען געלאָפן ביז קיווערץ. דאָרט האָב איך געטראָפן די ערשטע אָפּגעראַטעוועטע יידן פון אונדזער שטעטל, צווישן זיי מיינע אַ חברטע, שרה האָפמאַן (טאָכטער פון חיים האָפמאַן), איצט רובינשטיין, וועלכע איז דאָרט געווען צוזאַמען מיט איר פאָטער. זיי זענען געווען באַהאַלטן די גאַנצע צייט און דורכגעמאַכט דאָס זעלבע ווי איך. בדרך כלל האָבן זיך פון אונדזער שטעטל געראַטעוועט זייער ווייניק מענטשן. די מערהייט פון זיי געפינט זיך איצט אין ישראל.

אַזוי ווי מיר האָבן געוואָלט וואָס מער זיך דערווייטערן פון די דייטשן, האָבן מיר פאָרגעזעצט דעם וועג אין לאַסט־צוג וואָס האָט אונדז אַרויסגענומען פון ראָזשישטש. מיר דריי און אַ פרוי, טייבל בעקער, זענען אָנגעקומען קיין קיעוו.

אויפן קיעווער וואָקזאַל זענען מיר אָנגעקומען ביינאַכט. מיר האָבן ניט געהאַט וווּ צו נעכטיקן. קיין שפּייז האָבן מיר אויך נישט געהאַט. מיר זענען אַוועק צום קאָמענדאַנ־טור און געבעטן אַ פּלאַץ צו שלאָפן. מען האָט אונדז געשיקט צו אַ יידישע משפחה, וואָס האָט זיך צוריקגעקערט פון דער עוואַקואַציע אין טיף רוסלאַנד. איך געדענק ניט זייער נאָמען. זיי האָבן אונדז בכלל ניט אַריבערגעלאָזט זייער שוועל זאָגנדיק, אַז זיי זענען נאָר וואָס צוריקגעקומען און האָבן זעלבסט ניט וווּ צו שלאָפן. ס'האָבן ניט געהאָלפן אונדזערע תחנונים. אַז מיר זענען גרייט צו שלאָפן אויפן דיל. אַבי מיר זאָלן האָבן וווּ אונדזער קאָפּ אַוועקצולייגן. מיר זענען געווען געצוווּנגען צוריקצוקערן אין דער קאָמענ־דאַנטור און דאָרט זענען מיר געשלאָפן אויפן דיל.

צומאָרגנס איז דער פאָטער פון מיין חברטע און די צווייטע פרוי אַוועק עפּעס קויפן און זיי זענען פאַרשוווּנדן, ווי אין וואַסער אַריין.

מיר זענען געבליבן צוויי יינגע מיידלעך אין אַ פרעמדער שטאָט, אָן באַקאַנטע און אָן מיטלען צום לעבן. מיר זענען אַוועק זוכן אַרבעט. מען האָט אונדז געזאָגט אַז אין גאָרסאָוויעט (שטאָט־ראַט) זוכט מען אַרבעטער.

מיר זענען דאָרט אַוועק. מען האָט אונדז געשיקט אַרבעטן אין אַ מיליטערישער פאַבריק. דאָס איז געווען אַ שיף־בוי־פאַבריק. מיר זענען אָנגענומען געוואָרן אַלס פּשוטע אַרבעטער.

מען האָט אונדז דאָרט אויסגעפרעגט ווער מיר זענען און פון וואַנען מיר שטאַמען. מיר האָבן קיין שׂכל ניט געהאַט אָנצוגעבן פאַלשע נעמען, נאָר דערציילט גענוי ווי מיר הייסן און פון וואַנען מיר שטאַמען. דאָס איז געווען אַ גרויסער פעלער, ווייל נאָכדעם האָט מען אונדז ניט געוואָלט אָפּלאָזן און מיר זענען געווען געצוווּנגען פון דאָרט אַנטלויפן.

ווען מען האָט אונדז צוגענומען צו דער אַרבעט איז געווען דערביי אָנוועזנד אַ רוסישע פרוי, אויך אַ מאָביליזירטע צו דער אַרבעט אין דער פאַבריק. זי האָט זיך

צוגעהערט ווי איך דערצייל מיינע איבערלעבענישן און אויף וועלכן אופן איך האָב זיך געראַטעוועט. די פרוי, וועמענס מאַן איז געווען אַ מאַיאָר, האָט מיך געפרעגט, צי איך האָב וואָס צו עסן און ווו צו שלאָפן. הערנדיק, אַז איך בין אַליין און אָן מיטלען צום לעבן האָט זי מיך און מיין חברטע איינגעלאַדן צו זיך און אונדז געגעבן עסן. איר נאָמען איז געווען זשעניע סניעגיריאָוואַ. זי האָט אונדז געצוווּנגען בלייבן ביי איר. אַ דאַנק אָט דער טיאָטיע זשעניע, ווי מיר האָבן זי גערופן, האָבן מיר אויסגעהאַלטן אַ האַלב יאָר אין קיעוו.

מיר האָבן באַקומען אַן אָבשטשעזשיטיע (אַ בשותּפותדיקע דירה), אָבער עסן האָבן מיר באַקומען זייער ווייניק, און ווען ניט די הילף פון טיאָטיע זשעניע, וואָלטן מיר אויסגעגאַנגען פון הונגער.

בלויז איין יידיש קינד האָט געאַרבעט מיט מיר אויפן זאַוואָד. פאַרן קריג איז איר מאַן געווען אַן אינזשיניער אין זעלבן זאַוואָד. ער איז געשטאָרבן אין סיביר, און זי איז געבליבן אַליין. זי איז צוריקגעקומען קיין קיעוו. קיין קינדער האָט זי ניט געהאַט. איר נאָמען געדענק איך ניט. מיר האָבן זייער גוט געלעבט צווישן זיך. מיר האָבן צוזאַמען געוווינט אין אונדזער בשותּפותדיקער דירה.

נאָך דריי מאָנאַטן האָט זיך מיין חברטע דערוווּסט, אַז איר פאָטער איז אין קאָראָסטען. זי איז אַוועק, אָן אַ דערלויבעניש, צו איר פאָטער. מען האָט זי געכאַפּט און פאַרמשפּט אויף 5 יאָר צוואַנגס־אַרבעט אין דאָנבאַס.

איך, דאַקעגן, האָב פיל מאָל אָנגעגעבן ביטעס, מען זאָל מיר דערלויבן פאָרן אַהיים, זעען צי איז אימיצער פון מיין משפּחה געבליבן לעבן. איך האָב געמאַכט מער אַרבעט ווי אַלע אַנדערע, און טראָץ דעם האָבן זיי געטענהט, אַז יידן ווילן ניט אַרבעטן.

אנטיסעמיטיזם אין רוסלאנד

בכלל איז דער אַנטיסעמיטיזם געווען זייער פאַרשפּרייט אין קיעוו, אַפילו צווישן מיליטער־לייט. ס׳האָט פּאַסירט, אַז אויפן באַזאַר איז אַ פאַרוווּנדעטער רוסישער אָפיציר צוגע־גאַנגען צו אַ יידישע פרוי קויפן מילך און האָט איר ניט געוואָלט באַצאָלן. ווען זי האָט אָנגעהויבן שרייען, האָט ער די פלאַש מילך צעבראָכן אויף איר קאָפּ. דער אָפיציר איז געווען אַ געראָי סאָוויעטסקאָוואָ סאָיוזאַ (אַ העלד פון ראַטנפאַרבאַנד). גאַנץ קיעוו איז געווען אויפגעבראַכט. ס׳טייטש, אַ יידישע פרוי האָט נישט געוואָלט געבן אַ ביסל מילך אַ פאַרוווּנדעטן געראָי, וועלכער האָט אַזויפיל בלוט פאַרגאָסן פאַרן פאָטערלאַנד...

ס׳האָט אָפט פּאַסירט, אַז אויפן יידישן באַזאַר („יעוור־באַז" — ווי מען האָט דאָס גערופן) איז מען אָנגעפאַלן אויף יידן.

איך האָב געלעבט אין אָפּשטשעזשיטיע מיט בלויז קריסטינס. זיי האָבן געוווּסט, אַז איך בין אַ יידישע. איך האָב ניט פאַרלייקנט מיין אָפּשטאַמונג. איך האָב מיט זיי זייער גוט געלעבט. די טיאָטיע זשעניע האָט געטאָן פאַר מיר זייער פיל. טראָץ דעם איז מיר דאָס אַלעס פאַרמיאוסט געוואָרן און איך האָב געוואָלט אַהיים.

דער נאַטשאַלניק פון אונדזער זאַוואָד איז געווען אַ גרויסער אַנטיסעמיט. ער פלעגט מיינע ביטעס אַפילו ניט איבערגעבן דעם דירעקטאָר. ער האָט זיי גלייך צעריסן. פיר ביטעס האָב איך אָנגעגעבן מען זאָל מיר דערלויבן פאָרן אַהיים זוכן מיינע קרובים און האָט אַלע פאַרניכטעט. איך האָב דערפון ניט געוווּסט, ביז ס׳איז געקומען אויף זיין פּלאַץ אַ יידישער נאַטשאַלניק. זיין נאָמען קען איך מיר, ליידער, ניט דערמאָנען. ער האָט זיך צוריקגעקערט פון דער עוואַקואַציע. איך האָב זיך צו אים גלייך פערזענלעך געווענדעט מיט דער ביטע, אַז איך בין פון מערב־אוקראַינע און וויל פאָרן אויף אורלויב אַהיים, כדי צו זען אויב ס׳איז ווער פון מיין משפּחה געבליבן לעבן. ער האָט מיין ביטע איבער־געגעבן דעם דירעקטאָר. נאָכהער האָט ער מיך גערופן און געזאָגט:

„הער זיך איין. איך לאָז דיך פאָרן אַהיים, נאָר איך פאַרלאַנג, אַז דו זאָלסט צוריק־קומען. אויב ניט וועל איך האָבן גרויסע צרות".

אפשר האָב איך געטאָן אַ נאַרישקייט און אַפילו פאַרשאַפּט דעם מענטש צרות, אָבער איך בין אַוועק און מער ניט צוריקגעקומען. מען האָט מיך נאָכהער געזוכט אין קיעוו און אין אונדזער שטאָט, אָבער איך בין שוין דאָרט ניט געווען.

צוריק אין ראזשישטש

אין ראָזשישטש האָב איך געטראָפן אייניקע באַקאַנטע יידן. פון אונדזער משפּחה האָב איך קיינעם ניט געפונען. אונדזער שטוב איז געווען צעשטערט. די ערשטע נאַכט אין ראָזשישטש האָב איך איבערגענעכטיקט אויפן וואָקזאַל, ווייל כ׳האָב נישט געהאַט וווּ אַריינצוגיין. נאָכהער בין איך אַוועק צו דער פרוי יאַקובאָווסקאַ און ביי איר געווען אייניקע מאָנאַטן.

נאָכהער האָב איך אָנגעהויבן אַרבעטן אין מיין פאַך אַלס שטריקערן און געדונגען אַ צימער מיט נאָך אַ יידיש מיידל, אסתר טעסלער, וואָס איז אויך געבליבן אַליין און געבליבן לעבן דורך אויסבאַהאַלטן זיך ביי גוויים, היינט איז איר נאָמען אסתר פּופּ.

איך האָב געשטריקט פאַר די פּאָלאַקן אין שטעטל. אויף אַ פּאָסטן האָב איך מורא געהאַט צו גיין, און בין געזעסן די גאַנצע צייט אין שטוב, כדי ניט אַרעסטירט צו ווערן דורך דער פּאָליציי וועלכע האָט מיך געזוכט. איך האָב אויך געלעבט אויף אַ פרעמדן נאָמען.

שפּעטער זענען מיר אַרויסגעפאָרן קיין פּוילן און פון דאָרט קיין דייטשלאַנד, און נאָכהער — קיין ארץ־ישראל.

איך האָב געזען זייער לעצטער וועג

עווא טוזשינסקא־טראַונשטיין

עווא טוזשינסקא־טראַונשטיין, אַן אַפּטייקערין פון ראַזוואַדוו (גאַליציע), איז אַנטלאָפן מיט איר פאַמיליע (מאַן, זון און מוטער) ווען די דייטשן האָבן זיך דערנענטערט צו איר שטאָט אין סעפּטעמבער 1939. נאָך לאַנגע וואַנדערונגען אין נויט און פּיין איז זי אָנגעקומען קיין ראַזשישטש, ווו דער ברודער פון איר מוטער האָט געאַרבעט אַלס אַפּטייקער. אין ראַזשישטש האָט זי באַקומען בעת דער סאָוויעטישער מאַכט אַרבעט אין דער אַפּטייק נומער 8, אָנהויבנדיק פון 11־טן מערץ 1940. אירע וואַנדערונגען און איבערלעבונגען אין דער צייט פון דער נאַצישער אָקופּאַציע און איר קאַמף פאַר איר לעבן און לעבן פון אירע טייערע זענען פאַרשריבן אין „יד ושם" אין תל־אָביב. פון די דאָזיקע פאַרצייכענונגען האָבן מיר אַרויסגענומען דעם פּרק, וואָס איז פאַרבונדן מיט ראַזשישטש.

דעם 11־טן מערץ 1940 בין איך אָנגענומען געוואָרן אויף אַרבעט אין דער אַפּטייק נומער 8, וואָס איז דאַן געווען אַ סאָוויעטיש אייגנטום. ס׳האָט זיך אונדז געדוכט, אַז מיר האָבן זיך שוין ווי ס׳איז איינגעאָרדנט. פון מיין געהאַלט האָב איך ווי ס׳איז געקענט שפּייזן מיין משפּחה. אויך מיין מאַן האָט באַקומען אַרבעט אַלס בוכהאַלטער אין אַ רעסטאָראַן. אונדזער זון, ליאָניק, איז שוין דאַן אַלט געווען פינף יאָר און האָט זיך נאָרמאַל אַנטוויקלט, פיל בעסער ווי אַנדערע קינדער אין זיין עלטער. ער האָט אָנגעהויבן לערנען ביי אַ פּריוואַטער לערערין, לוסיאַ אילניצקאַ.

אָבער זייער גיך איז צעשטערט געוואָרן דאָס רואיקע לעבן. מ׳האָט מיך געוואָלט אַנגאַזשירן צו דינען די סאָוויעטישע געהיים־דינסט (נ.ק.וו.ד.).

איינמאָל ביינאַכט האָט מען מיך גערופן אין דער פּאָליציי און אַ פּאָליציאַנט האָט מיך פאַראָרדנט, אַז איך זאָל יעדן וואָך צושטעלן פּרטים דער נ.ק.וו.ד. וועגן אַלץ וואָס ס׳קומט פאָר אויף מיין אַרבעטס־פּלאַץ אין דער אַפּטייק נומער 8. דער פּאָליציאַנט האָט אַוועקגעלייגט אויפן טיש זיין רעוואָלווער, כדי איך זאָל פאַרשטיין דעם רמז. ער האָט מיר געוואָרנט, אַז אויב איך וועל נישט ווי געהעריק אויספילן מיין פליכט און אויב איך וועל נישט האַלטן בסוד מיין אויפגאַבע — וועט זיין נישט גוט.

איך האָב זיך אומגעקערט אַהיים אַ צעבראָכענע. אייניקע מאָל בין איך געווען געצוווּנגען אונטער דראָאונגען קומען אין דער פּאָליציי אין די שפּעטע שעהן פון דער נאָכט. די שרעק האָט מיך דערדרוקט, אָבער ס׳איז זיי נישט געלונגען עפּעס אַרויסבאַקומען פון מיר. דאָס האָט זיי אַרויסגעפירט פון די כלים. איינמאָל האָט דער פּאָליציאַנט, זייער אַ פּרעכער מאַן, מיר אָנגעהויבן שטאַרק זידלען און שילטן מיט קללות אויף אַ זייער באַליידיקנדיקן אופן. ער האָט אַ שפּיי געטאָן אויף דער פּאָדלאָגע און מיך אַרויסגעטריבן.

איך ראַטעווע אַ מענטשנס לעבן

איינמאָל פאַרמיטאָג איז געקומען אַ פרוי אין אַפּטייק און אויסגעבראָכן אין אַ געוויין. זי האָט געבעטן ניטראָגליצערין פאַר איר מאַן, וואָס איז פּלוצלינג שטאַרק קראַנק געוואָרן. דידאָזיקע תרופה איז שוין לאַנג נעלם געוואָרן פון ראַזשישטש און אויך אין לוצק האָט מען די רעצעפּט נישט געקענט באַקומען.

דאָס געוויין פון דער פרוי און איר פאַרצווייפלונג האָט מיך גערירט און האָב אויף איר רחמנות באַקומען. נישט ווויסנדיק ווער די פרוי איז און ווער איר מאַן איז, האָב איך באַשלאָסן פאָרן אין דער ווייטער שטאָט לעמבערג, נישט געבנדיק צו וויסן וועגן דעם אַפילו מיין משפּחה און דעם פאַרוואַלטער פון דער אַפּטייק. איך האָב זיך נישט גערעכנט מיט די גרויסע שוועריקייטן וועלכע זענען געווען פאַרבונדן מיט אַזאַ נסיעה אין יענע צייטן. דער ווילן צו באַקומען די נויטיקע רפואה און ראַטעווען אַ שווער קראַנקן האָט גובר געווען אַלע שוועריקייטן.

שפּעטער בין איך געוואָר געוואָרן, אַז דער קראַנקער איז געווען אַ פּאָלאַק, דער מאַן פון פרוי דאָבראָוואָלסקאַ, וועלכער האָט זיך פאַרנומען מיט האָדעווען חזירים און זיך זייער שווער מתפּרנס געווען דערפון.

דעם זעלבן אָוונט בין איך געפאָרן קיין לעמבערג מיט דער באַן. נאָך גרויסע אָנשטרענגונגען איז מיר געלונגען באַקומען די נויטיקע רפואה. 4 אַזייגער פאַרטאָג האָב

איך זיך צוריקגעקערט קיין ראָזשישטש. איך האָב באַלד אַוועקגעטראָגן די רפואה צום קראַנקן דאָבראָוואָלסקי, וועלכער איז געלעגן אין בעט כמעט אַ גוססדיקער, וואָס דערוואַרט דעם טויט.

אַ געוויסע צייט נאָך דער פּאַסירונג איז אַרייַנגעקומען אין דער אַפּטייק אַן עלטערער מענטש, אַ הויכער, מיט איין צאָן, וואָס האָט אַרויסגעסטאַרטשעט פון דער אויבער־שטער קין־באַק. ער האָט מיר אויסגעשטרעקט זיין האַנט און געזאָגט:

„אַ גרויסן דאַנק דיר, וואָס דו האָסט געטאָן פאַר מיר. איך וועל זיך באַמ·ען דיך אָפּדאַנקען ווי געהעריק פאַר דיין טאַט!"

אין דער צייט האָב איך נישט צוגעגעבן קיין שום וויכטיקייט צו זיינע רייד, אָבער זייער גיך האָט זיך אַרויסגעוויזן ווי גורלדיק איז געווען פאַר מיר דערדאָזיקער צופּע־ליקער פאַל מיט דער רפואה.

די נאַציס קומען

21־סטער יוני. באָמבעס און עראָפּלאַנען. ס'איז אויסגעבראָכן אַ פרישע מלחמה, די מלחמה צווישן רוסלאַנד און דייטשלאַנד.

אַ גרויסער פחד האָט אונדז אַלעמען אַרומגענומען, ווען אין אַ פאָר טעג שפּעטער האָבן זיך באַוויזן אין גאַס די דייטשן. אונדזערע פריינד, צווישן זיי ד״ר ליקוואָרניק, האָבן אונדז געראַטן אַנטלויפן קיין רוסלאַנד. אָבער מיין מאַן, מיין מוטער און אויך איך האָבן זיך געשראָקן פאַר הונגער און ליידן, וואָס וועט אונדז זיכער דערוואַרטן אין אונדזערע וואַנדערונגען. מיר זענען געבליבן אויפן פּלאַץ.

אויפן דריטן טאָג נאָכן אַרייַנקומען פון די דייטשן אין שטאָט האָבן מיר געעפנט די אַפּטייק. מיטאָג־צייט איז אַריין אַ דייטש, אַ הויכער מאַן, אין אַן אוניפאָרם פון אַ הויכן אָפיציר און אויף זיין ברוסט הויכע אויסצייכנונגען. איך בין געשטאַנען אַ דער־שראָקענע. איך האָב געזען אַז ער איז מיר עפּעס באַקאַנט, אָבער איך האָב זיך נישט געקענט דערמאָנען פון וואַנען איך קען אים. אָבער ווען ער האָט אָנגעהויבן רעדן און איך האָב געזען זיין איינציקן אַרויסשטייענדיקן צאָן פון דער אויבערשטער ליפּ האָב איך אים באַלד דערקענט: דאָס איז דער מאַן פון דער פרוי דאָבראָוואָלסקאַ.

ער האָט זיך צו מיר געווענדעט אין דייטש:

„האָב נישט קיין מורא. איך בין געקומען דיר זאָגן, אַז איך וועל מקיים זיין מיין צוזאָג, ווייל דו האָסט מיך געראַטעוועט פון טויט. ווען ס'וועט דיר זיין נישט גוט — קום צו מיר. איך בין דער קרייזלייטער (אָנפירער פון ראַיאָן) און מיין נאָמען איז פאָרסט".

שיסערייען און כאַפּענישן

פון צייט־צו־צייט האָבן זיך געהערט שיסערייען אין גאַס. אַן ס.ס.־מאַן איז אַריין צו אונדז אייניקע מאָל און באַפוילן געבן אים אייער, קעלניש וואַסער, און אַזוי רעדנדיק האָט ער געזאָגט אין אַ שלעכטן פּויליש:

„מען וועט נעמען מענטשן צו דער אַרבעט; ס'וועט זיין זייער שלעכט, אָבער נאָר פאַר יידן".

דידאָזיקע ווערטער האָבן שטענדיק געקלינגען אין מיינע אויערן.

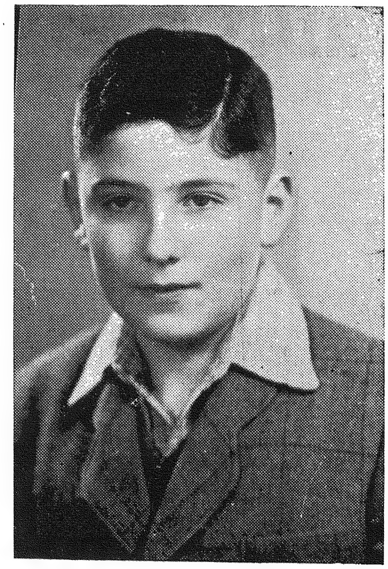
דאָס באַהעלטעניש

מיר האָבן באַשלאָסן שאַפן זיך אַ באַהעלטעניש אין קעלער פון שטוב. מיר האָבן שווער געאַרבעט אין די נעכט, געגראָבן טיף אין דער ערד און ענדלעך איז דאָס קליינע באַהעלטעניש געוואָרן פאַרטיק. מיר האָבן עס זייער גוט פאַרמאַסקירט.

ס'זענען דערגאַנגען צו אונדז קלאַנגען, אַז די דייטשן כאַפּן מענער אין גאַס צו דער אַרבעט און אַז אייניקע פון זיי ווערן דערשאָסן.

איינמאָל האָבן זיך צו אונדז אַריינגעריסן צוויי דייטשן מיט געשרייען:

„ווו זענען די מענער?"

דער זון לעאָן (1946).

„זיי זענען שוין לאַנג אַנטלאָפן. מיר זענען פאַלאַקן" — האָבן מיר געענטפערט.

מיין מאַן איז די גאַנצע צייט געזעסן אין באַהעלטעניש. די לאַגע איז געוואָרן יעדן טאָג שווערער, און בעיקר איז וואָס אַמאָל שווערער געוואָרן צו באַקומען שפּייז.

קאָנפיסקאַציעס און פייניקונגען

ס'זענען צו אונדז דערגאַנגען קלאַנגען, אַז די דייטשן גייען קאָנצענטרירן אַלע יידן אין אַ טייל פון שטאָט — דאָס הייסט אין אַ געטאָ. די נאַציס האָבן דורכגעפירט רעוויזיעס אין די יידישע הייזער און קאָנפיסקירט פוטערס, לעדער צו שיך און ווערטפולע זאַכן. שפּעטער איז אַרויס אַ באַפעל אַריבערצוגיין אין געטאָ אין משך פון צוויי שעה. יעדער האָט געהאַט דאָס רעכט נעמען מיט זיך זאַכן וויפל ער קען נאָר שלעפּן אויף זיך. מיר האָבן גענומען איייניקע נויטיקע זאַכן און מיר זענען געגאַנגען צום טויער פון געטאָ.

מיר האָבן געזען דייטשישע סאָלדאַטן שלאָגן און פייניקן די יידן וואָס גייען אַריין אין געטאָ. ס'האָט מיך אַרומגענומען אַ פחד, טאָמער וועט מען שלאָגן מיינע טייערע. אין דער זעלבער מינוט האָב איך דערזען פאָרסטן רייטנדיק אויף אַ פערד און צוקוקנדיק זיך צו דער גרוילעכער סצענע.

איך ווייס נישט ווי אַזוי דאָס האָט פּאַסירט, מיר זענען אַדורך דעם טויער אָן קלעפּ פון די דייטשישע זעלנער.

אין געטא

מיר זענען אַריין אין אַ קליין הויז, וואָס איז געווען אָנגעפּאַקט מיט מענטשן, וואָס האָבן נישט געהאַט אַפילו קיין פּלאַץ ווו צו שטיין. דאָרט האָב איך געפונען די פרוי פון ד"ר ליקוואָרניק מיט די קינדער. מיין מוטער איז אויסגעבראָכן אין אַ געוויין:

„ווי וועט מען דאָס קענען איבערטראָגן די צרות. בעסער שוין דער טויט, איידער אַזאַ לעבן".

די ענגשאַפט איז געווען שרעקלעך. איך מיט מיין מאַן זענען געשטאַנען אַ גאַנצע נאַכט צוגעדרוקט צו דער וואַנט.

מען האָט מיך אויסגעפאָדערט צו דער אַרבעט אין דער אַפּטייק. אָנגעטאָן אין אַ מאַנטל מיט אַ געלע לאַטע בין איך אַדורך יעדן טאָג די לאַנגע גאַס פון געטאָ. ביינאַכט פלעג איך זיך אומקערן מיט פולע קוישן מיט עסנוואַרג. דאָס פלעגן מיר צעטיילן צווישן אַלע שכנים פון צימער, ווו ס'האָבן זיך געפונען 20 דערוואַקסענע, אַ חוץ קינדער. דאָס אַריינגנבענען עסנוואַרג אין געטאָ איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע סכנות.

איינמאָל איז געקומען פאָרסט אין געטאָ און אונדז געגעבן אַ לעבל ברויט און אַ ביסל צוקער. פון צייט־צו־צייט פלעגט ער אויך קומען אין אַפּטייק און ברענגען אונדז אַביסל עסנוואַרג.

דער „יודנראַט" איז אויפגעפאָדערט געוואָרן צו שיקן פון צייט־צו־צייט מענטשן צו דער אַרבעט. אָבער פיל פון זיי זענען נישט צוריקגעקומען. ס'זענען צו אונדז דערגאַנגען קלאַנגען, אַז זיי זענען דערשאָסן געוואָרן. איך האָב באַשלאָסן אַרויסצונעמען מיין מוטער און זון פון געטאָ און באַהאַלטן אין אַפּטייק.

מיין מוטער איז אַרויס פון געטאָ מיט אַ גרופּע אַרבעטערינס צו קערן די גאַסן. אונדזער זון האָבן מיר אַריבערגעפירט ביינאַכט, אין דער פינצטער, אונטערן פּלויט פון געטאָ. על־פּי־נס איז ער נישט דערשאָסן געוואָרן. יעדע נאַכט פלעג איך מיך אומקערן אין געטאָ צו מיין מאַן.

דער אומקום פון מיין מאן

אויף דעם „יודנראַט" איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אַ קאָנטריבוציע — אַ שטראָף פאַרן נישט צושטעלן די געהעריקע אַרבעטער, וואָס די דייטשן האָבן געפאָדערט. די קאָנטריבוציע איז געווען אַן אומגעהויער הויכע און דער פאַרצווייפלטער יידישער עולם האָט געגעבן די לעצטע פּרוטה.

מיין מאמע און מיין ברודער משה'לה

אין אונדזער קליין שטיבל אויפן באַרג האָבן געוווינט, בעת ס'איז דאָרט באַשטימט געוואָרן דער געטאָ, בערך פערציק מענטשן. די ערשטע זענען געקומען קרובים און באַקאַנטע פון אַנדערע שטאָט־טיילן, וואָס מ'האָט געיאָגט אין געטאָ אַריין. ס'איז געווען זייער ענג. מיר האָבן אָפּגעטרעטן די צימערן פאַר די פריש־אָנגעקומענע.

די פּערעספּער יידן זענען אויך געבראַכט געוואָרן אין געטאָ אַריין. סענדער פּערעספּער איז געקומען צו אונדז און פאַר אַ לעבל ברויט אַ וואָך האָט אים די מאַמע אָפּגעטרעטן דאָס צימער און מיר זענען געשלאָפן אויף דער ערד, ביים אַריינגאַנג. אַ ברויט אַ וואָך! ווער קען זיך פאָרשטעלן וואָס דאָס הייסט ביי די באַדינגונגען פונעם געטאָ. אָבער ניט לאַנג האָט סענדער געצאָלט דאָס „דירה־געלט", ווייל ווי האָט ער געקענט נעמען ברויט, אַז ער האָט פאַר זיך אַליין ניט געהאַט.

מיין אָרעמע מאַמע האָט געזוכט, מיט אַלע כוחות, פאַרשידענע וועגן ווי אַזוי דורכצושלעפּן די שלעכטע צייט און ראַטעווען אירע קינדער. זי האָט געגלויבט, אַז אויב מ'וועט ניט שטאַרבן פון הונגער וועט מען איבערלעבן די שווערע צייטן — ווייל וואָס וועט מען איר טאָן, אַ בידנע אָרעמע אלמנה מיט קליינע קינדער?

איך געדענק, ווען די סאָוויעטן זענען אָפּגעטרעטן איז אַריין צו אונדז אין שטוב אַ רוסישער לייטענאַנט און געזאָגט:

„מאַמאָטשקע, קומט מיט אונדז, ביים דייטש וועט אייך זיין שלעכט."

האָט די מאַמע געזאָגט:

„וואָס וועלן זיי מיר שוין טאָן, אַן אָרעמע אלמנה. איך טשעפּע קיינעם ניט און אַרבעט שווער צו דערנערן מיינע קינדער".

זי האָט זיך, נעבעך, ניט פאָרגעשטעלט — און ווער האָט זיך עס יאָ געקענט פאָרשטעלן — די ליידן און יסורים, וואָס זי האָט איבערגעטראָגן ביז זי איז געגאַנגען מיט אַלע ראַזשישטשער יידן איר לעצטן וועג, טראַגנדיק אויף די הענט איר קראַנק מוזינקל משהלע. מיין ברודער משהלע איז דאַן אַלט געווען עלף יאָר.

איין טאָג האָט ער זיך צוגעגנבעט צו יאָסקע וואַלדס סאָד, ווי אַ מאַלינע האָט אַרויסגעקוקט פון דער אַנדערער זייט פּלויט. דאָס איז שוין געווען אויפן גרענעץ פון געטאָ. האָט אים אַן אוקראַאינישער פּאָליציאַנט נאָכגעיאָגט און משהלע איז געפאַלן און פאַרוווּנדעט די קני. אין געטאָ איז ניט געווען קיין רפואות און מעדיצינישע הילף, האָט מען געמאַכט קאָמפּרעסן פון נאַפט. אָבער משהלע איז געוואַרן שטאַרק קראַנק, געקריגן היץ און געגוסט.

ווען איך בין געקומען פון דארף דאראסין, ווי איך האב געארבעט ביים טארף און געבראכט א שטיקל ברויט, האט ער שוין ניט געקענט עסן.

די מאמע איז געווען פארצווייפלט פון זיין מצב און פון די ידיעות, אז דער סוף איז נאענט. זי האט מיר אנגעזאגט :

גיטעלע, איר זאלט זיך ראטעווען, דו און דוד, כאטש איינער פון אייך ביידע. טאמער וועסטו זען, אז צוליב דיר וועט זיין שווער דודן זיך צו ראטעווען, זאלסטו אוועק פון אים.

איך בין אוועק צוריק צו דער ארבעט אין דאראסין און מער ניט געזען מיין מאמען און ברודער.

נאך דער מלחמה בין איך געקומען קיין ראזשישטש. אויפן פלאץ פון אונדזער שטוב האט געוואקסן קארן. בלויז דריי ווײַנשל־בוימעלעך, וואס איך און משהלע האבן פארפלאנצט, זענען געבליבן. דער שכן וואסקע פאגעל (א גוי) האט מיר דערציילט, אז די מאמע איז געגאנגען איר לעצטן וועג טראגנדיק משהלע אויף די הענט.

גיטעלע טענענבוים־ווילנסקי

צווישנצייט האט מען די מיטגלידער פון „יודנראט" אוועקגעפירט אלס ערובניקעס אין תפיסה, ביז די געפאדערטע סומע וועט צונויפגעקליבן ווערן. צווישן די ארעסטירטע האב איך געזען די מיטגלידער פון „יודנראט" ספעקטאר, קלימבארד און קלייזמאן. דעם לעצטן אין דער ריי האב איך געזען גיין מיין מאן. ער איז נישט געווען קיין מיטגליד פון „יודנראט". ער האט בלויז דארט געארבעט צופעליק אייניקע טעג אויף דער שרייב־מאשין און איז ארעסטירט געווארן צוזאמען מיט זיי.

די נאציס האבן פון צייט־צו־צייט געהעכערט די סומע פון דער קאנטריבוציע ; זיי האבן אויך געפאדערט לעדער צו שיך און א גרויסע סומע אין גאלד. איך בין אוועק צום קרייז־קאמענדאנטור און געזוכט פארסטן, מיט דער האפנונג אז ס'וועט מיר געלונגען באפרייען מיין מאן, אבער איך האב פארסטן דארט נישט געפונען. איך בין אוועק צום נייעם „יודנראט". דארט האט מען מיר געזאגט, אז זיי באמיען זיך באפרייען אלע ארעסטירטע, נישט נאר מיין מאן.

ס'איז מיר אפילו געלונגען אריינצוגיין אין קעלער פון דער תפיסה און שמועסן מיט מיין מאן. ס'זענען אדורך שווערע פיינלעכע טעג. די שפאנונג איז געווען גרויס. ענדלעך איז צונויפגעקליבן געווורן די סומע געלט און דאס גאלד. אין די דערפער פון דער סביבה איז געלונגען צונויפקלייבן די נויטיקע צאל פעל. דאס איז געווען דעם 10־טן אויגוסט 1942.

אין דער פאליציי האט מען מיר געזאגט, אז מיין מאן וועט באפרייט ווערן צוזאמען מיט די איבעריקע ערובניקעס. אבער צו מיין גרויס ווייטיק און צער האבן מיר זיך דער־וווסט, אז אלע זענען דערשאסן געווארן אויסער דער שטאט.

"דו האסט שוין מער נישט קיין פאטער" — האב איך געזאגט מיין קינד. ער האט נישט געוויינט. ער האט בלויז געזאגט :

"מיר זענען בלויז ביידע געבליבן אויף דער וועלט — דו און איך, איך און דו".

מיין זונעלע, א קינד פון זעקס און א האלב יאר, איז ארויפגעפאלן אויף מיין האלדז...

צומארגנס איז געקומען אין אפטייק א דייטש און מיר געבעטן כ'זאל אים געבן א רפואה פאר דעם קאמענדאנט פון דער פאליציי. גלייכצייטיק האט ער דערציילט, אז דער קאמענדאנט האט ארויסגעריסן די גאלדענע ציין פון די דערמארדעטע יידן, און בעת דעם רייסן די אויבערשטע ציין ביי איינעם פון די טויטע, איז ער פארוווּנדעט געווארן.

דאס פלעשל מיט די רפואה איז ארויסגעפאלן פון מיינע הענט, הערנדיק די גרוילעכע רייד פון דעם פאליציאנט. ס'איז ביי מיר נישט געווען קיין ספק, אז דאס איז געווען מיין מאן : ביי אים איז געווען א קאמפלעט גאלדענע ציין ביי דער אויבערשטער יאסלע.

די ביטערע נאכט

20־סטער אויגוסט צווײ ביינאכט. איך האב זיך אויפגעכאפט פון געררויש פון שווערע טריט. איך בין צוגעגאנגען צום פענצטער און געזען א לאנגע שורה פון שאטנס באוועגן זיך אין גאס. אין דער פינצטער האב איך נישט געקענט דערקענען צי דאס זענען סאלדאטן, אדער ציווילע מענטשן. די „פראצעסיע" האט זיך געצויגן א לאנגע צייט, און ווען ס'האט אנגעהויבן טאגן האב איך געזען די יידן פון געטא גיין אין די רייען מיט זייערע קינדער. אין די הענט האבן זיי געהאלטן גראב־אייזנס און קליינע פעקעלעך. זיי זענען געגאנגען שטיל — אזוי איז געווען דער באפעל.

דאס דאזיקע בילד האט פארגליווערט מיין בלוט. 5.30 פארטאג האט זיך געענדיקט די „פראצעסיע". א שעה שפעטער איז צו מיינע אויערן דערגאנגען א קלאנג פון שיסערייען פון מאשין־געווער.

11 אזייגער אינדערפרי האב איך געזען 8—10 לאסט־אויטאס אנגעלאדענע מיט זאכן און שיך פארן אין דער ריכטונג פון געטא...

ווען דער שטאבס־לייטער איז געקומען דעם זעלבן טאג אין אפטייק, האט ער מיך געפרעגט, פארוואס בין איך נישט אין געטא מיט מיין משפחה? איך האב אים גע־ענטפערט, אז איך בין נישט קיין יידישע, טראץ וואס איך בין געווען פארהייראטעט

פאַר אַ ייד. איך ווייס נישט פֿון וואַנען ס׳האָט זיך צו מיר גענומען כוח צו געבן אים אַזאַ ענטפֿער מיט אַזאַ זיכערקייט.

מיין מוטער און זון זענען אין דעם מאָמענט געווען באַהאַלטן אין קעלער פֿון דער אַפּטייק. פֿון צייט־צו־צייט פֿלעג איך זיי ברענגען ברויט מיט טיי. זיי זענען די גאַנצע צייט געזיצן אין דער פֿינצטער אָן מעגלעכקייט זיך צו באַוועגן.

צומאָרגנס איז געקומען אַ דייטש און מיך גענומען אויף אַ פֿור קיין לוצק, כדי איינקויפֿן די נויטיקע רפֿואות אין אַפּטייק. ווען מיר זענען אָפּגעפֿאָרן אייניקע קילאָמעטער פֿון דער שטאָט האָב איך געזען ביי דער זייט פֿון וועג אַ גרויס לאַנג בערגל באַדעקט מיט פֿרישע ערד. איך האָב געהערט זיפֿצן און קרעכצן פֿון מענטשן. די ערד האָט זיך געהויבן...

דער דייטש וואָס איז מיט מיר געפֿאָרן האָט געזאָגט:

„דאָ האָט מען ליקווידירט די יידן פֿון געטאָ. זיי קרעכצן נאָך און זיפֿצן. זיי הויבן זיך פֿון זייער קבר...“

ס׳זענען אַדורך טעג פֿון שרעק. מען האָט מיך שווער געפֿאָרשט וועגן מיין זון. איך האָב געטענהט, אַז ער איז נישט קיין ייד, ווייל זיין אמתער פֿאָטער איז געווען אַ קריסט.

אַזוי האָבן מיר זיך ווי ס׳איז געהאַלטן 4 חדשים נאָך דער ליקווידאַציע פֿון געטאָ. די גאַנצע צייט האָט זיך מיין מוטער געפֿונען אין באַהעלטעניש אין קעלער.

דעם 22־סטן דעצעמבער איז אין געהיים צו מיר געקומען פֿאָרסט און געזאָגט:

„איך האָב דיר צוגעזאָגט אָפּדאַנקען פֿאַר דעם וואָס דו האָסט מיך געראַטעוועט פֿון טויט. איצט איז געקומען די צייט. דעם 26־סטן דעצעמבער וועט מען הרגענען דיין זון. ראַטעווע זיך, אַנטלויף פֿון דאַנען!“

ער האָט אונדז צוגעגרייט אַ פֿור און דעם 24־סטן דעצעמבער פֿאַרטאָג האָבן מיר פֿאַרלאָזט ראָזשישטש אומבאַמערקט.

מיר זענען אַוועק אין אַ לאַנגן נייעם וועג פֿון יסורים.

יוסף קלימבאָרד און בנימין אייזנבערג שטייען, צווישן אַנדערע, אויפֿן ברידער־קבר אויפֿן וועג קיין קאָפּאַטשיווקע.

מיין לעבן צווישן די מערדערס

שמואל וואַרקאַוויצקי

זיי לאָזן מיך נישט רוען, די זכרונות, זיי טרעטן נישט אָפּ פון מיר, צייטנווייז פייניקן זיי מיך שווער און צווינגען מיך צו פאַרגעסן אויף אַ ווײַלע די גרויזאַמע איבערלעבונגען פון די לעצטע יאָרן.

אַזוי ווי אין די וואַרעמע זומער־אָוונטן אויף די פּאַלעסיער בלאָטעס פלעגן אונדז פייניקן כמאַרעס פון קאָמאַרעס, אַזוי פייניקן מיך איצט מחנות פון געדאַנקען און דערינערונגען פון די לעצטע יאָרן.

עס ציען זיך לאַנגזאַם די נאַכט־שעהן פון שמירה אין קיבוץ „העובד" אין אָסטיע. אונטער די פענצטער בושעוועט און ברויזט דער אומענדלעכער ים, אָבער נאָך גרעסער איז דער רעש און געטומל פון די געדאַנקען און דערינערונגען. זיי קומען אָן סטיכיש, מאַסנווייז, אין דער נאַכט־שטילקייט. יאָגן איינער דעם צווייטן און רייסן זיך צום ווידער־געבורט. שווערע, ביטערע און גרויזאַמע. זיסע און ליבהאַרציקע. שטילע ווי די אוקראַאינישע זונען־אויפגאַנגען. רעשיקע און דונערנדיקע ווי דאָס אומאויפהערלעכע סיסטעמאַטישע דונערן־האַווקען פון די סאָוויעטישע קאַטיושעס. זיי לאָזן נישט פאַרגעסן די אומגעקומענע אייגענע און באַקאַנטע און מיליאָנען אומבאַקאַנטע יידן. עס רייסן זיך צום אויסדרוק דער אומעט און פיין, די אומבאַשרייבלעכע איבערלעבונגען פון מאַמעס מיט קינדער אויף די הענט אין די לעצטע שעהן פון אונטערגייענדן געטאָ; פון איינזאַם־געבליבענע יידישע קינדערלעך אויף די נאַסע לאַנקעס און קאַלטע וועלדער; פון דעם ייד, וואָס איז געווען גרויזאַם פאַראורטיילט צום טויט און וואַרטן יעדע מינוט אויף דעם אומפאַרמיידלעכן סוף.

זיי ווילן נישט פאַרגעסן ווערן. זיי רייסן זיך אַרויס ווי אַ מעכטיקער שטראָם פון ווייסן דאַמף פון לאָקאָמאָטיוו. איך מוז די געדאַנקען און דערינערונגען באַפרייען, איבערגעבן אויף פּאַפּיר, אפשר וועט מיר אַביסל גרינגער ווערן.

איטאַליע, 1946

אין יאָר 1939 האָבן שווערע און פינצטערע כמאַרעס פאַרוואָלקנט דעם פּאָליטישן האָריזאָנט פון אייראָפּע. די דייטש־פאַשיסטישע חיה האָט אין איר גאַנצער גיגאַנטישער גרויס זיך אויפגעשטעלט אויף די פיס און געוויזן דער וועלט אירע שטאָלענע נעגל. מיט בלוט־אָנגעגאָסענע אויגן און ווילדן ברומען האָט זי געזוכט די ערשטע פעלקער־קרבנות אויפן אייראָפּעאישן קאָנטינענט.

דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939 האָט זי זיך אַ וואָרף געטאָן אויף פּוילן. דער דייטשער קלאַפּ איז געווען אַזוי שרעקלעך מעכטיק, אַז אויף דעם צווייטן טאָג פון קאַמף איז די פּוילישע אַרמיי געווען צעשמעטערט.

אַלע שטעט זענען באָמבאַרדירט געוואָרן פון דער לופט. אויך לוצק האָט נישט אויסגעמיטן דעם אַלגעמיינעם גורל. פונעם ערשטן טאָג פון דער מלחמה האָבן אומאויפהערלעכע כוואַליעס פון דייטשע עראָפּלאַנען באָמבאַרדירט די שטאָט. די באַפעלקערונג איז זיך צעלאָפן אין די וועלדער, אויף די לאָנקעס, אין די שוץ־קעלערן.

אויך מיין פאַמיליע איז געלעגן אין אַ שוץ־קעלער פון אַ גרעסערער געביידע אויף ווילקע. די סירענעס, וואָס האָבן אָנגעזאָגט דאָס אָנקומען פון פיינטלעכע באָמבאַרדיר־עראָפּלאַנען, האָבן געהאַלטן אין איין ווילדן סווישטשען, וואָרענענדיק קעגן דער אָנקומענדער געפאַר. אַזוי האָט געדויערט אַ ריי טעג. עס זענען שוין געווען אין שטאָט פיל פאַרלעצטע און געהרגעטע. דער אַעראָדראָם און אַ ריי געביידעס זענען צעשטערט געוואָרן.

די דייטשע אַרמייען זענען שוין געווען אויף וואָלין, אונטער לודמיר. די לאַגע איז געווען אַ ביטערע, אָן אַן אויסוועג. די געפאַר פון אונטערגאַנג איז געשטאַנען פאַר די אויגן, געהאָנגען איבערן קאָפּ.

שמואל וואַרקאָוויצקי, מחבר פון דעם אַרטיקל, באַגריסט די אַמעריקאַנער געסט אהרן און בעלא טעפּער בעת אַן אויפנאַמע אין בית־ראָזשישטש.

לוצק איז געווען פאַרפלייצט מיט אומגעהויערע מחנות מענטשן, וואָס זענען אַנטלאָפן פונעם דייטש. הונדערטער טויזנטער פּוסגייערס האָבן זיך געשלעפּט איבער די געפּאַקטע שאָסייען. אויטאָס זענען אומאויפהערלעך געלאָפן אין דריי פּאַראַלעלע רייען. די רעגירונג, מלוכה־באַנק און אויסלענדישע קאָנסולאַטן זענען געווען אין לוצק. אין דער מלוכה־באַנק האָבן אַ גאַנצע נאַכט געאַרבעט הונדערטער אַרבעטער, אַרומגערינגלט מיט פּאָליציי און מיליטער, ביים אָנלאָדענען אויף לאַסט־אויטאָס זעק מיט גאָלד פונעם פּוילישן מלוכה־אוצר פון די באַנק־קעלערס.

אינדערפרי האָט זיך בליץ־שנעל פאַרשפּרייט איבער דער שטאָט דער אינהאַלט פון מאָלאָטאָווס רעדע אין ראַדיאָ וועגן די אוקראַינער־ברידער פון מערב־אוקראַינע. ס'איז אַריין אין די הערצער אַ ציטערנדיקע האָפענונג, אפשר וועט מען אויסמיידן דעם דייטשן מערדער. די קלאַנגען זענען געוואָרן שטאַרקער און זיכערער.

דאָס באָמבאַרדירן האָט זיך אָפּגעשטעלט. דעם 17־טן סעפּטעמבער האָט זיך אין לוצק אויף ווילקע באַוויזן אויף דעם ראָוונער שאָסיי דער ערשטער סאָוויעטישער טאַנק. די גאַסן זענען געוואָרן פול מיט מענטשן, דער ענטוזיאַזם איז געווען אומגעהויער.

כאָטש די גאַסן זענען נאָך געווען פול מיט די בלויע מונדירן פון דער פּוילישער פּאָליציי, האָט דער עולם געשטורעמט מיט פרייד פון די טאַנקען. די האַלב־צעשראָקענע, ברייט־צעשמייכלטע פאַרשוואַרצטע סאָוויעטישע טאַנקיסטן האָט מען געקושט און גע־האַלדזט, פאַרוואָרפן מיט בלומען.

פּאָליציי האָט פּראָבירט שטערן די ברודערונג, נאָר זי איז באַלד באַזייטיקט געוואָרן.

דער עולם איז געווען ווי פאַרשיכורט פון גליק. אויך די פּאָליאַקן האָבן געגלויבט, אַז דאָס קומט אָן דאָס סאָוויעטישע מיליטער כדי העלפן פּוילן באַקעמפן די דייטשן. די האָפענונגען האָבן אָבער שנעל געפּלאַצט, מען האָט זיך דערוווּסט פונעם דייטש־סאָוויעטישן אָפּמאַך. טאַנקען זענען אָנגעקומען איינער נאָכן אַנדערן, מאַסנווייז. ס'זענען אָנגעקומען סאָוויעטישע עראָפּלאַנען און מיליטער.

דער קאָשמאַר פון אונטערגאַנג און מלחמה האָט זיך אָפּגערוקט. די באַפעלקערונג האָט זיך אומגעקערט אויף די ערטער. די ווּנדן פון דער שטאָט זענען שנעל פאַרהיילט געוואָרן.

אונטער די סאָוויעטן

דאָס שטאָט־לעבן אין לוצק האָט צוריק אויפגעלעבט. די מאַכט האָט איבערגענומען די סאָוויעטישע קאָמענדאַנטור, וועלכע האָט געאַרבעט אין קאָנטאַקט מיט די אָרטיקע זעלבסטפאַרוואַלטונגען.

ס'איז פעסטגעשטעלט געוואָרן, אַז דער רוסישער רובל גלייכט זיך צום פּוילישן זלאָטע. אויפן מאַרק און אין די מאַגאַזינען האָט זיך אָנגעהויבן אַ לעבהאַפטער האַנדל. דער קאָנטאַקט מיט די צענטראַלע פּוילישע שטעט איז געווען איבערגעריסן. קיין צופלוס פון פרישע סחורות איז נישט געווען. דאָך זענען די געשעפטן געווען פול מיטן גרויסן פּוילישן רייכטום פון פאַר דער מלחמה.

סאָוויעטישע זעלנער האָבן געהאַט פיל רוסיש געלט. זיי האָבן געקויפט אַלץ, וואָס דאָס אויג האָט געזען. פאַר די געשעפטן זענען געשטאַנען איינקויפער אין רייען. מיליטער־לייט זענען געגאַנגען אויסער דער ריי. אין צוזאַמענהאַנג מיט די קלאַנגען, אַז ס'וועלן פעלן סחורות, האָט זיך די באַפעלקערונג געמאַכט זאַפּאַסן אויף דער צוקונפט.

ווען איטע איז איין טאָג געשטאַנען אין אַ רייע ביי אַ מאַגאַזין, איז דורכגעפאָרן אַ גרופּע סאָוויעטישע רייטערס, זיך אָפּגעשטעלט און גערעדט מיט די מענטשן. איינער האָט געפרעגט, צי זענען דאָ שטענדיק געשטאַנען רייען פאַר די קלייטן. איטקע האָט געענטפערט, אַז קיינמאָל נישט, נאָר יעצט. דער סאָוויעטישער זעלנער איז געוואָרן אויפגעבראַכט.

„מילאָ", האָט ער געזאָגט, „אַז דו זאָגסט, אַז ס'איז ביי אייך נישט געווען קיין רייען אויף מאַנופאַקטור, וועל איך נאָך אפשר גלויבן; נאָר אַז דו זאָגסט, אַז אויף צוקער איז נישט געווען קיין רייע — דאָס איז בפירוש אַ ליגן!"

די אַרבעטנדיקע באַפעלקערונג האָט זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן אין פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען, ביי וועלכע עס איז געשאַפן געוואָרן אַ פאַרמיטלונגס־אַרבעטס־ביוראָ. ס'האָבן

שמואל (סאַמואיל) וואַרקאָוויצקי

רואיק און פיין האָט געלעבט אין שטעטלע ראָזשישטש אויף וואָלין דער דירעקטאָר פון דער יידישער קאָאָפּעראַטיווער באַנק סאַמואיל (שמואל) וואַרקאָוויצקי.

זיין פרוי, די אינטעליגענטע, שטילע און בנעימותדיקע איטע גראַבאַרסקי פון ראָזשישטש, וועלכע האָט געענדיקט די גימנאַזיע און שוועסטער־קורסן אין ראָוונע און איז פאַר דער חתונה געווען די ביבליאָטעקאַרין פון דער ראָזשישטשער יידישער פאָלקס־ביבליאָטעק, האָט אויך נאָך דער חתונה נישט געוואָלט בלייבן קיין שטובּיקע באַלעבאָסטע און איז אַוועק קיין וואַרשע אויף אַקושערין־קורסן, ווען זי האָט שוין געהאַט צוויי זיסע מיידעלעך: ליובע און פריידע.

זייענדיק אַן אַקושערקע האָט זי זיך אויסגעלערנט בוכהאַלטעריע און פלעגט טיכטיק מיטהעלפן מיט אירע פאַרדינסטן ביים אויסהאַלטן די שטוב.

אין לוצק האָט געוווינט סאמואילס גרויסע פאַמיליע: פאָטער, מוטער, ברידער, שוועסטער און אַסאַך קרובים; אין ראָזשישטש — איטקעס משפחה — די גראַבאַרסקיס.

באַלד נאָך דער חתונה, אין יאָר 1924, האָט סאַמואיל פאַרנומען דעם פּאָסטן פון דירעקטאָר פון דער יידישער פייען־באַנק אין ראָזשישטש. פיל מי, ליבע און האָפענונג האָט סאַמואיל אַריינגעלייגט אין דער אַרבעט אין דער קאָאָפּעראַטיווער באַנק. ער פלעגט זאָגן: איך האָב דריי קינדער: ליובע, פריידע און די באַנק... די באַנק האָט זיך שיין אַנטוויקלט. אין יאָר 1929 האָט די באַנק געציילט 800 מיטגלידער, וועלכע האָבן געהאַט פון איר גרויסע נוצן. די באַנק האָט געקויפט אַ שיין אייגן הויז, דערגרייכט אומזאַצן פון מיליאָנען זלאָטעס און איז געווען אַ וויכטיקער פאַקטאָר אין עקאָנאָמישן לעבן פונעם יידישן שטעטל.

סאַמואיל איז געווען שטענדיק פאַרנומען. אינדערפרי און בייטאָג און אין אָוונט אויף פאַרשידענע געזעלשאַפטלעכע זיצונגען. אויסער דער עקאָנאָמישער אַרבעט האָט ער אויך געפירט אין די ראַמען פון שטעטל אַ גרויסע געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע טעטיקייט.

ער איז געווען ראַטמאַן פון שטאָט־ראַט אין צוויי קאַדענצן, פאַרזיצער פון ציש"אָ (צענטראַלע יידישע שול־אָרגאַניזאַציע) און געווען טעטיק אין אַלע געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע אינסטיטוציעס אין ראָזשישטש.

אין 1934 האָט די באַנק געמוזט שטאַרק באַגרענעצן איר טעטיקייט, צוליב דעם אַלגעמיינעם עקאָנאָמישן קריזיס אין לאַנד. ס'זענען אויסגעצאָלט געוואָרן אַלע חובות

און דער אייגענער קאַפּיטאַל פון באַנק איז געווען צו קליין אויף צו פירן אַ גרעסערע טעטיקייט.

צוליב די שווערע אָנשטרענגונגען ביים איינהאַלטן דאָס גלייכגעוויכט פון באַנק, אָפּנעמען די הלוואות און אויסצאָלן אַלע דעפּאָזיטן, איז סאַמואיל ערנסט קראַנק געוואָרן. דאַקטוירים האָבן געזאָגט, אַז צוליב דער שטאַרקער האַרץ־אָפּשוואַכונג איז נישטאָ קיין האָפנונג איינהאַלטן אים ביים לעבן.

איטקע האָט נישט רעזיגנירט. זי האָט איבערגעלאָזט די קינדער ביי דעם מאַנס עלטערן אין לוצק און אָפּגעפירט דעם מאַן קיין לעמבערג אין דער גרויסער סאַנאַטאָריע פון דער קראַנקן־קאַסע. נאָך איייניקע מאָנאַטן איז ער געזונט געוואָרן און אַוועק קיין לוצק, נישט קיין ראַזשישטש.

אין לוצק איז ער געוואָרן דירעקטאָר פון אַ קאָאָפּעראַטיווער באַנק און אויך פאַרדינט ביי פּריוואַטע בוכהאַלטעריעס. איטקע האָט זיך איינגעפירט פּראַקטיק אַלס אַקושערקע, און אויך געאַרבעט ביי בוכפירונג. די קינדער זענען אונטערגעוואָקסן און זיי האָבן געשאַפן אַ וואַרעמע און גליקלעכע פאַמיליע.

אַזוי איז געווען ביזן יאָר 1939.

זיך רעגיסטרירט עטלעכע טויזנט אַרבעטער פון פאַרשידענע פּראָפעסיעס, וועלכע זענען געווען אַרבעטסלאָז.

סאָוויעטישע פאָרשטייער האָבן געלאַכט פון די זאָרגן פון אַרבעטסלאָזיקייט.

„ביי אונדז", פלעגן זיי זאָגן, „זענען אַזעלכע זאָרגן נישטאָ. אַרבעט פעלט קיינמאָל נישט און ממילא איז נישטאָ קיין אַרבעטסלאָזע־ביוראָס".

אין אַ קורצער צייט זענען אַלע אַרבעטסלאָזע באַשעפטיקט געוואָרן אינעם ים פון די פאַרשידענע סאָוויעטישע אָנשטאַלטן און אָרגאַניזאַציעס. ס'האָבן אָנגעהויבן אָנקומען פאָרשטייער פון רוסלאַנד, וועלכע האָבן אָרגאַניזירט פאַרשידענע אינסטיטוציעס מיט אַזעלכע מאָדנע דאַן נעמען: זאַגאָטזיערנאָ, מיאַסאָפּראָמקאָמבינאַט, זאַגאָטסקאָט, זאַגאָטסיענאָ, זאַגטקאזש, גאָרפּישטשעפּראָמטאָרג, מעלטרעסט, טעקסטילסביט, גאָרקאָמכאָז, אָבלפינאַטדיעל און אַנדערע.

פאַמעלעך איז פונעם כאַאָס פון פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס אַרויס די אויסגערעכנטע געשטאַלט פונעם סאָוויעטישן מלוכה־אַפּאַראַט.

די גאַסן האָבן אויך געביטן זייער אויסזען. דער באָמבעס־שאָדן איז באַזייטיקט געוואָרן אין אַ פּאָר וואָכן. די גאַסן זענען געוואָרן אויסגעפּוצט מיט קאָלאָסאַלע פּאָרטרעטן פון די פירער, פאַרשידענע לאָזונגען און פּלאַקאַטן. אין די סקווערן האָט מען אויפגעשטעלט פיגורן און ביוסטן פון לענין און סטאַלין.

ס'האָבן זיך געעפנט די שולן און פיל נייע לערן־אַנשטאַלטן. ס'האָבן אָנגעהויבן אַרבעטן קינאָ און סאָוויעטישער טעאַטער. דער עולם האָט געשלונגען די רוסישע צייטונגען, מאַסנווייז געגאַנגען אויף סאָוויעטישע פילמען.

ס'האָבן אָנגעהויבן אָנקומען מאַסן סחורות, וואָס די סאָוויעטן האָבן מיט אַ ברייטער האַנט געוואָרפן אויף מערב־אוקראַינע.

דאָס דאָרף איז פאַרפלייצט געוואָרן מיט וויכטיקע אַרטיקלען כמעט אומזיסט: זאַלץ, שוועבעלעך און נאַפט.

אויך איך האָב זיך שנעל איינגעאָרדנט. איך בין געוואָרן הויפּט־בוכהאַלטער אין גאָרפּישטשעפּראָמטאָרג (מלוכהשער שטאָטישער האַנדל), וואָס איז אָרגאַניזירט געוואָרן דורך טשאָרנאָוסאָוו.

אין דריי חדשים אַרום האָט שוין דער „טאָרג" אַריינגעקראָכן טיף אין שטאָטישן לעבן און געציילט 50 מאַגאַזינען מיט 1500 אָנגעשטעלטע. טשאָרנאָוסאָוו האָט באַקומען אַ העכערן פּאָסטן פון אָנפירער מיטן האַנדל אין גאַנצן וואָלינער באַצירק. צו יענער אַרבעט האָט ער אויך מיך מיטגענומען. צוערשט האָב איך זיך אָפּגעזאָגט אָנצונעמען דעם פאָרגעלייגטן אַמט פון נאַטשאַלניק פון פּלאַניר און פינאַנס־אָפּטיילונג פון וואָלינער האַנדלס־אַמט, מאָטיווירנדיק, אַז אויף אַזאַ ערנסטער אַרבעט ווי פּלאַנירן דעם גאַנצן האַנדל פון דער אָבלאַסט דאַרף מען האָבן אַ געענדיקטן עקאָנאָמיסט.

ס'האָט נישט געהאָלפן. דער הויכער ברייטפּלייציקער טשאָרנאָוסאָוו, אַ געוועזענער מאַטראָז, האָט אַ ברייטן שמייכל געטאָן, אַ קלאַפּ געטאָן מיך אין פּלייצע און געזאָגט:

„ניטשעוואָ, סאמואיל אַבראַמאָוויטש, דו ביסט אַ גראַמאָטנער מענטש, וועסט הייבן".

אַזוי איז אַוועק אַ נייע אַרבעט, ביי וועלכער איך בין געווען שטאַרק באַשעפטיקט. דער געהאַלט איז געווען אַ קליינער, נאָר מ'פלעגט באַקומען פאַרשידענע פּראָדוקטן אויף מלוכה־פּרייזן און דאָס האָט געגעבן אַ מעגלעכקייט דורכצולעבן.

איטקע האָט אָנגעהויבן אַרבעטן אַלס בוכהאַלטערין און נאָכהער אַלס עלטערע בוכהאַלטערין אין גאָרפּישטשעפּראָמטאָרג. זי האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר ערנסטקייט און פאַראַנטוואָרטלעכקייט ביי דער אַרבעט. מ'האָט זי געשעצט און זי האָט פאַרדינט נישט פיל ווייניקער פון מיר.

די קינדער זענען געגאַנגען אין גימנאַזיע. פריידע אין 7־טן און ליובע אין 8־טן קלאַס. זיי האָבן געהאַט גרויסע שוועריקייטן ביים באַהערשן די רוסישע שפּראַך, הויפּטזעכלעך פריידל. זי איז געזעסן אינדערהיים און ביטער געוויינט, אַז זי וועט קיינמאָל נישט באַהערשן די „ווילדע" רוסישע שפּראַך. איך האָב איר געגלעט איבערן קאָפּ און באַרואיקט, אַז אין עטלעכע חדשים אַרום וועט זי קענען לייענען און שרייבן רוסיש.

און אַזוי איז געווען. צום האַלבן יאָר האָט זי זיך שוין אויסגעצייכנט אין גימנאַזיע אַלס „שלעגלערין” אין לערנען. מיר האָבן זיך איבערגעקליבן אין אַ שענערע דירה אין צענטער שטאָט.

ס'איז דאַן געקומען פון טיף רוסלאַנד מיין שוועסטער קלאַרע, וועלכע איז געווען 20 יאָר אָפּגעריסן פון דער פאַמיליע. זי האָט פאַרבראַכט אין לוצק צווישן אייגענע אַ חודש צייט און צוריק אַוועקגעפאָרן קיין ארמאוויר אויף קובאַן. זי האָט געוואָלט מיטנעמען מיט זיך דעם אַלטן טאַטן. ער האָט זיך, אָבער, נישט געוואָלט אָפּרייסן פון דער אייגענער סביבה און ברייטערער פאַמיליע, און געענטפערט:

„ניין, כ'וועל שוין בעסער בלייבן דאָ. און די דייטשן, מיין קינד, זענען דאָך אויך מענטשן!”.

קלאַרע איז אַוועקגעפאָרן אַליין. זי האָט זיך נישט פאָרגעשטעלט, אַז זי געזעגנט זיך מיטן טאַטן און דעם גרעסטן טייל אייגענע אויף אייביק.

מיר ווערן פלוצלינג באמבארדירט

דעם 22־סטן יוני 1941 האָב איך זיך אויפגעכאַפּט גאַנץ פרי. ס'איז שוין געווען ליכטיק. איטקע, וואָס האָט זיך געפּאָרעט אין צווייטן צימער, רופט זיך פלוצלינג אָן:

„זע נאָר, סאמואיל, איך זע עטלעכע עראָפּלאַנען אויסערגעוויינלעך הויך אין הימל. כ'האָב נאָך קיינמאָל נישט געזען עראָפּלאַנען אויף אַזאַ הויך”.

אין אַ מינוט אַרום דערהערן מיר איינע נאָכן אַנדערן מוראדיקע זעצן, אַזוי אַז דער גאַנצער מויער האָט אָנגעהויבן הוידען זיך און ציטערן.

כ'האָב גלייך פאַרשטאַנען. דאָס זענען דייטשע עראָפּלאַנען. ס'האָט זיך אָנגעהויבן. כ'האָב גענומען זיך שנעל אָנטאָן. באַלד זענען אַלע געווען אויף די פיס.

דער שכן, דער סאָוויעט, האָט פרובירט באַרואיקן דעם עולם, אַז דאָס זענען מאַנעוורען, וועגן וועלכע ער האָט נאָך נעכטן געוווּסט. נאָר קיינער האָט נישט געגלויבט.

אָמערסטן האָבן זיך דענערווירט די פאַמיליעס פון די עטלעכע סאָוויעטישע באַאַמטע, וועלכע האָבן געוווינט מיט אונדז אין איין הויז. אונדז זענען נאָך געווען פריש אין זכרון די דייטשע לופט־אַטאַקן פון 1939, צו וועלכע מ'האָט זיך דאָך דאַן אַביסל צוגעוווינט. זיי זענען אָבער יעצט דורכגעגאַנגען דאָס ערשטע מאָל אַזוי נאָענט דעם מלחמה־פייער.

די פרויען און קינדער האָט מען צונויפגענומען אין אַ פינצטערן זייטיקן קאָרידאָר, אָן פענצטער, כדי פאַרהיטן פון שפּליטערס. די פנימער זענען געווען בלייך, די ליפּן צונויפגעדרוקט, דאָס רעדן ציטערדיק. שרעקלעכע אויפרייסן זענען געקומען איינער נאָכן אַנדערן. ס'האָט זיך אַלץ געטרייסלט און געוויגט אַרום און אַרום. שטיקער טיילן זענען געפאַלן פון דער סטעליע. דייטשע באָמבעס זענען אָנגעפאַלן אויפן אַעראָדראָם, וועלכער האָט גלייך אָנגעהויבן ברענען.

מיר זענען אַוועק אין אַ שוץ־קעלער, ווו די ענגשאַפט איז געווען זייער גרויס. מיר האָבן זיך איינגעאָרדנט אויף אַ קליינעם פּלאַץ אין אַ ווינקל. די אויפרייסן זענען געווען מעכטיקע. ס'האָט זיך געדאַכטן, אַז יעדע באָמבע איז געווענדעט דירעקט צו אונדז. מיר זענען געלעגן צוגעדריקט צו דער ערד, צעטרייסלטע און דערשלאָגענע.

די ערשטע רציחות

מיטאַמאָל איז געוואָרן שטיל, די לופט־אַטאַקעס האָבן אויפגעהערט — די דייטשן זענען אַריין אין שטאָט. באַלד איז אַרויס אַ פאַראָרדנונג, אַז אַלע יידן וואָס זענען פעאיק צו אַרבעט זאָלן זיך פאַרזאַמלען אין אַן אַמאָליקער פעסטונג. ס'האָבן זיך צונויפגעזאַמלט בייַ צוויי טויזנט יידן, וואָס זענען באַלד אַוועקגעשיקט געוואָרן „אויף אַרבעט”. ווי ס'האָט זיך דערנאָך אַרויסגעוויזן, זענען אַלע דערשאָסן געוואָרן נאָך אַ טאָג אָדער צוויי. די דייטשן האָבן פאַרשפּרייט ידיעות, אַז ס'קומען אָן בריף פון די פאַרשוווּנדענע, כדי צו באַרואיקן די געמיטער און דערמעגלעכן ווייטערע ענלעכע אַקציעס. איך בין געראַטעוועט געוואָרן און האָב באַקומען אַ באַשטעטיקונג, וואָס האָט מיר געגעבן די מעגלעכקייט בלייבן אין שטוב.

איך בענק נאָך אַ יידיש פּנים

ס'זענען שוין אַריבער אַכט חדשים זינט ס'האָבן זיך אָנגעהויבן מיינע וואַנדערונגען איבער די אוקראַינישע דערפער. איך האָב זיך אין דער צווישנצייט ספּעציאַליזירט אין מאָלן בילדער און בין געוואָרן אַ געוווּנטשענער גאַסט אין די גוייִשע הייזלעך. דעם מאָלערס קומען האָט בייַ די פּויערים אַרויסגערופן פרייד און אַ יום־טובדיקע שטימונג.

נאָר דאַן האָט מיך שוין אָנגעהויבן פּייניקן אַ גרויסע בענקשאַפט נאָך מיינע נאָענטע, וועלכע כ'האָב געמוזט אַזוי פּלוצלונג פאַרלאָזן אויף הפקר; גרויס איז אויך געווען די בענקשאַפט נאָך יידן.

אויב די ערשטע עטלעכע וואָכן האָב איך נאָך אַמאָל געזען פון דערווייטנס אַ ייד, אָדער געהערט וועגן יידן, זענען וואָס ווייטער ווייניקער געוואָרן אַזעלכע פאַלן; ס'זענען שוין אַריבער אייניקע חדשים ווי כ'האָב נישט געזען און נישט געהערט וועגן יידן.

ס'איז אינגאַנצן פאַרשוווּנדן יעדער סימן פון יידן ווי ס'וואָלט קיינמאָל קיין יידן נישט געווען אויף דער ערד, אויף וועלכער ס'האָט בלויז מיט עטלעכע חדשים צוריק האָסטיק געשפּרודלט אַ פאַרשידנפאַרביק רייך און פולבלוטיק לעבן פון גרויסע יידישע קהילות.

ארום און אַרום זיך האָב איך געזען דאָס שטאַרק פאַרגראָבטע פּויעריש לעבן מיט האַלבווילדע מנהגים פון אַ האַרטער קאַלטער און אכזריותדיקער פרעמדער וועלט.

און עס האָט אָנגעהויבן וואַקסן אין מיר אַ גרויסע אומגעהויערע בענקשאַפט, אַ בענקשאַפט, נאָך אַ יידיש פּנים, נאָך אַ יידיש וואָרט.

ס'איז מיר דאַן אויסגעקומען אַרבעטן אויף אַ כוטאָר נעבן דאָרף דאָראָסין, בייַ אַ ווייניק פאַרמעגלעכן פּויער, מאַטוויי. זיין ווייב, אַלגאַ, האָט שטאַרק געוואָלט האָבן בילדער פון אירע צוויי קינדער און פון אירע עלטערן. כאָטש די באַדינגונגען פון עסן און אַרבעט זענען געווען אין אַזעלכע ערטער פיל ערגערע, האָב איך ליב געהאַט אַרבעטן דווקא בייַ אַזעלכע, ווו כ'האָב געקענט מיט מיין קונסט פאַרשאַפן פיל פאַרגעניגן.

כ'האָב דאָרט געאַרבעט עטלעכע טעג, און פלוצלינג האָב איך אָנגעהויבן באַמערקן אַרום זיך ווונדערלעכע נישט־אויפגעקלערטע דערשיינונגען. יעדן פרימאָרגן פלעגט אַלגאַ אָפּשיילן און אָפּקאָכן אַ גרויסן טאָפּ קאַרטאָפלעס. מיר זענען געווען פינף פערזאָן און כ'האָב באַמערקט, אַז זי קאָכט פיל מער, אפשר פאַר צען מענטשן. כ'האָב איר אַמאָל געפרעגט וועגן דעם, האָט זי מיר געגעבן אַ נישט קלאָרן ענטפער: אַזוי ווי זי האָט אַוועקגעזעצט אַ פאַר הינער קוואָקעס אויסזיצן הינדעלעך, קאָכט זי אויך פאַר זיי קאַרטאָפל.

יעדן פרימאָרגן האָב איך געמאָלט אַ האַלבע שעה, אָדער אַ שעה, און געמאַכט גרעסערע איבררייסן. כ'האָב געזאָגט, אַז כ'מוז אויסרוען די אויגן, פאַר וועלכע די אַרבעט איז זייער אַ גרויסע אָנשטרענגונג.

ביי אַ גוטן וועטער פלעג איך אַרויסגיין אויפן הויף אָדער אין גאָרטן און אויסשפּרייזן אַהין און אַהער אַליין, פאַרטאָן אין מיינע געדאַנקען. שפּאַצירנדיק אַזוי ביי מאַטוויען אויפן הויף, האָב איך אַ פּאָר מאָל געהערט וואָרטשען פון טייבעלעך. כ'האָב זיך אַרומגעקוקט זוכנדיק די טויבן, נאָר כ'האָב קיין טויבן נישט געזען. כ'האָב אָבער ווייטער געהערט דאָס פאַרשטיקטע וואָרטשען.

כ'בין אַריין אין שטעלעכל, אין וועלכן ס'האָבן זיך געפונען עטלעכע צענדליק שעפעלעך, זיך גוט אַרומגעקוקט און גאָרנישט באַמערקט. דאָס וואָרטשען האָט אָבער אויפגעהערט.

אַ צווייט מאָל, ווען כ'האָב אַרומשפּאַצירט אויפן הויף, האָב איך ווייטער דערהערט די טייבעלעך. דאָסמאָל האָב איך שוין געקענט אונטערשידן צוויי קלאַנגען, אַזוי ווי אַ פאַרשטיקטע פרויען און מענער שטים.

ס'איז מיר איינגעפאַלן אַ געדאַנק, אַז דאַ באַהאַלטן זיך מענטשן, מן הסתם יידן. כ'האָב ווייטער געזוכט און נישט געפונען. כ'בין געווען זייער צערודערט און אויפגערעגט. כ'האָב געהאַט אַ געפיל, אַז דאָ געפינט זיך אַ ייד, אַ ברודער, און כ'האָב געגאַרט מיט אים זיך צו זען, מיט אים זיך דורכרעדן.

ווען כ'האָב דעם אַנדערן פרימאָרגן אויסגעענדיקט דער גויעס בילד, איז דאָס איר אַזוי געפעלן, אַז זי האָט דאָס געכאַפּט און אַוועק ווייזן. אין פינף מינוט אַרום איז זי געקומען צוריק, געבראַכט דאָס בילד און געזאָגט, אַז ס'איז זייער געפעלן.

דער כוטאָר איז געווען עטלעכע הונדערט מעטער פון דעם נאָנטסטן כוטאָר, אַזוי אַז ס'איז געווען אוממעגלעך, אַז אין אַזאַ קורצער צייט זאָל זי קענען גיין אַהין און צוריק, און נאָך האָבן צייט אויף ווייזן און רעדן. כ'האָב פאַרשטאַנען, אַז זי האָט דאָס געוויזן עמעצן אין דער נאָענט, און דאָס האָט באַשטעטיקט מיינע פאַרדאַכטן.

כ'האָב זיך געוואָלט פרעגן דער גויע וועגן מיינע פאַרדאַכטן. ס'איז געווען געפערלעך, ווייל דאַן וועט איר קלאָר ווערן, אַז איך בין אויך אַ ייד. נאָר כ'האָב מער נישט געקענט אויסהאַלטן מיין איינזאַמקייט.

צומאָרגנס, ווען כ'האָב שוין געענדיקט מיין אַרבעט, פאַרן אַוועקגיין אין אַן אנדער דאַרף, בין איך צוגעגאַנגען צו אָלגאַ און געזאָגט:

„הער אויס, אָלגאַ! ביי דיר געפינען זיך פרעמדע מענטשן. דו טוסט אַ גרויסע זאַך וואָס דו העלפסט זיי אין אַן עת־צרה. איך בין אַן אָרעמער מאָלער, מיך אינטערעסירט

דער געטא אין לוצק

באַלד נאָך דער דאָזיקער טראַגעדיע איז געשאַפן געוואָרן דער געטאָ, וואָס האָט עקזיסטירט אַ גאַנץ יאָר. דעם 13־טן אויגוסט 1942 איז דער געטאָ ליקווידירט געוואָרן. די דייטשן האָבן געמאַכט אַן איבערפאַל אויף די יידישע הייזער אין געטאָ און אַלע יידן צונויפגעטריבן אויף איין פלאַץ, נאָכן באַזיליאַנער בריק. אויפן צווייטן ברעג פון סטיר איז דאַן געשאַפן געוואָרן דער נייער געטאָ. בעת דער דאָזיקער אַקציע האָבן די גויים אויסגעליידיקט אַלע יידישע וווינונגען, נאָכדעם ווי זייערע איינוווינער זענען פון זיי אַרויסגעטריבן געוואָרן.

איך האָב געוווסט וועגן דעם פלאַן פון איבערפירן דעם געטאָ אייניקע טעג פריער. איך האָב באַצייטנס געדינגען אַ צימער אין נייעם שטח און דאָרט אַריבערגעפירט מיין פאַמיליע און פיל נויטיקע זאַכן.

די דייטשן מארדן קריגסגעפאנגענע

אויפן שטח וואָס האָט זיך געגרענעצט מיטן נייעם געטאָ איז געווען אַ גרויסער פּאָלוואַרק, וואָס האָט געהערט צו אַ רוסישן גענעראַל. די דייטשן האָבן עס פאַרוואַנדלט אין אַ געמיזע־גאָרטן, כדי צו קולטיווירן ירקות פאַר זייערע כוחות. איך האָב געאַרבעט אַלס בוכהאַלטער ביים ניי־געשאַפענעם יידנראַט און האָב געוווינט נישט ווייט פונעם פּאָלוואַרק.

פון מיין וווינאָרט האָב איך געזען גרויזאַמע סצענעס. אָפטמאָל זענען געבראַכט געוואָרן לאַסט־אויטאָס פול מיט טויטע קערפּערס פון רוסישע קריגסגעפאַנגענע, וואָס זענען געשטאָרבן פון הונגער אין שטאָט. פון גרויס הונגער איז אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע און טויזנטער רוסישע געפאַנגענע זענען געפאַלן ווי פליגן. די קערפּערס זענען אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין גרויסע צוגעגרייטע גריבער. פאַרן פאַרשיטן די גריבער זענען אויף די קערפּערס פאַרשפּרייט געוואָרן כלאָר און אַנדערע כעמישע שטאָפן כדי אויסמיידן דאָס פאַרשפּרייטן פון דער עפּידעמיע.

נישט איינמאָל האָב איך געזען ווי מען האָט געצווינגען רוסישע געפאַנגענע גראָבן זייערע אייגענע קברים און דערנאָך זיי דערשאָסן. איינער פון די אומגליקלעכע האָט געשריגן:

„דערהרגעט מיך נישט, איך בין אַן אוקראַינער, אַ פריינט פון די דייטשן!“

די געשרייען האָבן נישט געהאָלפן און ער איז דערמאָרדעט געוואָרן צוזאַמען מיט די איבעריקע.

מען פירט מיך שיסן

לוצק איז געווען פול מיט דייטשיש מיליטער. איינמאָל האָבן רוסישע דיווערסאַנטן געעפנט אַ שיסעריי, אין וועלכן ס'איז דערהרגעט געוואָרן אַ דייטש. די דייטשן האָבן גענומען צען זאַקלאַדניקעס. פון די אָנגעזעענסטע בירגער פון שטאָט: דריי אַדוואָקאַטן, אַ יידישער לערער, אַ דאָקטאָר, אַן אינזשינער, אַ רעדאַקטאָר פון אַן אוקראַינישער צייטונג און עטלעכע פּאָלאַקן. די דייטשן זענען געקומען צו מיר אין שטוב כדי אויך מיך צו נעמען אַלס זאַקלאַדניק. איך האָב געטענהט, אַז איך בין קראַנק און בין נישט פעאיק צו גיין. זיי האָבן געבראַכט אַ שליטן און מיך אַוועקגעפירט אין טורמע און צוגעשטעלט צו די גרופּע זאַקלאַדניקעס. מען האָט ביי אונדז אַראָפּגעריסן די קנעפּלעך פון די הויזן, כדי מיר זאָלן נישט קענען אַנטלויפן. בעתן אַריבערפירן אין טורמע־צעל זענען מיר דורכגעפירט געוואָרן דורך צוויי רייען פון געסטאַפּאָווצעס, וואָס האָבן אונדז מערדערלעך געשלאָגן מיט שטעקנס.

מען האָט אונדז געזאָגט, אַז אויב ס'וועט זיך נישט, במשך פון צען טעג, צושטעלן דער מאַן וואָס האָט געשאָסן אויף די דייטשן, וועט מען אונדז דערשיסן. די טעג זענען געלאָפן און אונדזערע פרויען זענען אַרומגעלאָפן איבער אַלע אינסטיטוציעס כדי אונדז צו ראַטעווען.

איין טאָג איז צו אונדז געקומען אַ דייטשער אָפיציר, כדי צו זען ווי מיר לעבן. איך האָב געהאַט די דרייסטקייט צו רעדן מיט אים און אים איבערצייגן, אַז מיר זענען

נישט שולדיק אינעם פֿאַרגאַנגענעם פֿאַרברעכן. איך האָב אים געבעטן, מען זאָל אונדז דערלויבן שפּאַצירן אַ שעה אין טאָג אין גאָרטן פֿון דער תּפֿיסה.

ער האָט געענטפֿערט:

„ס׳איז אייך פֿיל בעסער ווי אונדזערע ברידער אויפֿן פֿראָנט. איר מעגט זיין צופֿרידן אַז איר געפֿינט זיך דאָ!"

ער האָט דאַן באַפֿוילן מען זאָל אונדז אַרויסלאָזן אַ שעה אַ טאָג אין גאָרטן.

דעם צענטן טאָג, גאַנץ פֿרי, האָט מען אונדז געהייסן אַרויסגיין:

„די זאַכן מעגט איר איבערלאָזן".

מען האָט אונדז געפֿירט אין די קעלערן פֿון קרייז־געריכט. מיר האָבן געוווּסט, אַז מען פֿירט אונדז שיסן. איינער פֿון אונדז, אַ טשעך, פֿרייזלער, האָט געטענהט, אַז ס׳איז אים שווער צו גיין. אַ געסטאַפּאָ־מאַן האָט אַרויסגענומען דעם רעוואָלווער און אים געשאָסן אין קאָפּ.

מען האָט אונדז אַריינגעפֿירט אין אַ צימער, וווּ ס׳איז געזעסן אַן אַלטער גענעראַל און עטלעכע אָפֿיצירן. מ׳האָט אונדז פֿאָרגעליינט דעם באַשולדיקונגס־אַקט:

„אומבאַקאַנטע מענטשן האָבן געשאָסן אויפֿן דייטשן מיליטער אין שטאָט. מיר האָבן געפֿאָדערט אַרויסגעבן די מענטשן וואָס האָבן געשאָסן, אָבער די פֿאָדערונג איז נישט אויסגעפֿירט געוואָרן. דערפֿאַר ווערט איר פֿאַרמשפּט צום טויט".

אָבער נאָך אַ קורצער איבעררייס האָט ער צוגעגעבן:

„איך ווייס אַז איר זענט נישט שולדיק און איך באַגנעדיק אייך. גייט, איר זייט פֿריי!"

מיר האָבן נישט געגלויבט אונדזערע אייגענע אויערן. נאָך דער גרויסער איבעראַשונג האָב איך געבעטן מען זאָל מיר געבן אַ באַגלייטער ביזן אַריינגאַנג פֿון געטאָ, ווייל ווען מען האָט געכאַפּט אַ ייד אויסערן געטאָ האָט מען אים גלייך דערשאָסן. אָבער ער האָט געזאָגט:

„איר דאַרפֿט נישט קיין באַגלייטער, איר קענט גיין!"

מיר זענען פֿון דאָרט אַרויס אַזוי ווי ניי־געבוירענע.

מיר אנטלויפֿן פֿון געטא

באַלד נאָכדעם האָבן זיך פֿאַרשפּרייט קלאַנגען וועגן דער נאָענטער ליקווידאַציע פֿונעם געטאָ. נעבן אַריינגאַנג פֿון געטאָ האָבן זיך באַוויזן מיליטערישע וואַכן.

איין טאָג איז צו אונדז געקומען אַ פּאָלאַק, ביי וועמענס פֿרוי מיין איטקע, וואָס איז געווען אַן אַ קושערקע, האָט אָפּגענומען אייניקע קינדער, און אונדז פֿאַרטרויט:

„איר מוזט אַוועק פֿון שטאָט. אין זיבן טעג אַרום וועט מען אומברענגען אַלע יידן פֿון געטאָ!"

מיר האָבן באַשלאָסן פֿאַרלאָזן לוצק. פֿיל פֿון אונדזערע זאַכן האָבן מיר איבערגעפֿירט צום פּאָלאַק, מיט דער האָפֿנונג דאָס צוריקצובאַקומען ווען מיר וועלן זיך נויטיקן דערין. מיר האָבן אַרויסגעשיקט די צוויי טעכטער, לובע און פֿריידע, צו באַקאַנטע גויים, חברים פֿון דער גימנאַזיע; יעדע פֿון זיי איז אַוועק אויף אַן אַנדער אָרט. דער דריטער בין איך אַרויס פֿון שטוב. איך האָב מיטגענומען אַ טאַליע קאָרטן, וואָס כ׳האָב געמאָלט אין געטאָ. מיין פֿרוי האָט מיר געגעבן אייניקע שעכטלעך בלויעכץ, וואָס מען האָט גענוצט ביים וואַשן וועש, און פֿאַרבן, וואָס די קינדער האָבן גענוצט אין דער שולע. זי האָט מיך באַגלייט ביז צו דער ציגל־פֿאַבריק. פֿאַרן צעשיידן זיך האָט זי אַראָפּגעריסן פֿון מיר די צוויי געלע לאַטעס, וואָס יעדער ייד איז געווען פֿאַרפּליכטעט צו טראָגן פֿון פֿאָרנט און אויפֿן רוקן. מיר האָבן זיך געזעגנט. זי איז געשטאַנען וויינענדיק, בעת איך האָב זיך דערווייטערט. איך האָב זיך דערמאָנט אַ רוסיש לידל:

„מיר געזעגנען זיך ביים שוועל,
אפֿשר אויף שטענדיק..."

נע ונד

איך בין אָפּגעגאַנגען אַ שטיק וועג, נישט אָנטרעפֿנדיק אויף מענטשן. אויף איין אָרט האָבן קליינע שקצים געוואָרפֿן אויף מיר שטיינער און געשריגן „זשיד!" איך האָב זיי נישט ווער די מענטשן זענען, נאָר כ׳וויל זיי אויך מיט עפּעס העלפֿן. איך בעט דיך, דו זאָלסט מיר לאָזן פֿאַר מיין אַוועקגיין רעדן מיט די מענטשן אַ פּאָר ווערטער. זיי זיכער, אַז פֿאַר מיר דאַרפֿסטו קיין מורא נישט האָבן".

צוערשט האָט זי געלייקנט און געטענהט, אַז ביי איר איז קיינער נישטאָ. דערנאָך האָט זי מיר געגעבן אַ פֿרעג, צי איך בין אויך פֿון זייערע מענטשן, דאָס הייסט: אַ ייד.

כ׳האָב איר נישט געגעבן קיין קלאָרן ענטפֿער, ווייל כ׳האָב נאָך מורא געהאַט פֿאַר איר. כ׳האָב נאָכאַמאָל געזאָגט, אַז כ׳וויל זיי העלפֿן. זי האָט מיר געהייסן וואַרטן און איז אַריין אין שטעלכל. אין אַ פּאָר מינוט אַרום האָט זי מיך אַריינגערופֿן און אַליין איז זי געבליבן אויף דער וואַך אויפֿן הויף.

כ׳בין אַריין אין שטעלכל מיט אַ שטאַרק קלאַפּנדיק האַרץ. אינעם פֿינצטערן ווינקל האָב איך באַמערקט צוויי נפֿשות: אַ ייִנגל מיט אַ מיידל. דאָס זענען געווען צוויי קינדער פֿון אַ ראַזשישטשער ייד — שמואליק שמויש. ער האָט געוווינט אויפֿן באַרג און האָט געהאַנדלט מיט בהמות. ער איז געווען אַ זון פֿונעם קצב גרשון שמויש, וועלכער האָט געהאַט זיין יאַטקע נעבן אונדזער שטוב אויפֿן ראָג פֿון דער גאַס אין משה באַלערס אַ בודקע.

דאָס מיידל איז אַלט געווען עטלעכע צוואַנציק יאָר און געהייסן פּופּע, דאָס ייִנגל — אַ יאָר 16. זיי האָבן זיך צעוויינט און געזאָגט, אַז זיי האָבן מיך דערקענט און נאָכגעקוקט פֿונעם בוידעם, בשעת כ׳פֿלעג שפּאַצירן אויפֿן הויף. אין דער נאָענט געפֿינען זיך זייער פֿאָטער און מוטער, נאָך אַ שוועסטער און צוויי ברידערלעך. זיי באַגעגענען זיך אַמאָל ביי דעם גוי. פּסח איז זיך די גאַנצע פֿאַמיליע צונויפֿגעקומען אויפֿן בוידעם ביי מאַטווייען. זיי האָב געזאָגט, אַז פֿאַר זייער פֿאָטער וואָלט געווען אַ גרויס גליק און פֿאַרגעניגן מיט מיר זיך צו טרעפֿן.

כ׳האָב דעם ייִנגל אַוועקגעגעבן מיינס אַ פּאַרל וועש (ס׳איז געווען אַלט און געלאַטעט, נאָר ריין) און צוגעזאָגט, אַז זונטיק וועל איך קומען צו זיי און אפֿשר זיך באַגעגענען מיטן טאַטן, מיט שמואליקן.

כ׳בין אַוועק פֿון דאָרט אַ דערפֿרישטער. כ׳האָב שוין געהאַט פֿאַר זיך עפּעס אַ צוועק אויסער דער אַלטעגלעכער גרויקייט און נויטווענדיקייט איבערצוקומען דעם טאָג.

מיט מאַטווייען און אָלגאַ בין איך געוואָרן היימישער. מיר האָבן דאָך שוין געהאַט אַ געמיינזאַמע געהיימניש.

דעם קומענדיק זונטיק בין איך אַוועק גלייך אין שטעלכל.

דאָרט האָט מען מיר געזאָגט, אַז שמואליק שמויש איז שוין געקומען און געפֿינט זיך ביי מאַטווייען אין שטוב. כ׳בין פֿאַרזיכטיק

אַרויס פון שטעלכל, זיך אַרומגעקוקט צי מען זעט נישט פונדערווייטנס קיין פרעמדע מענטשן, און אַוועק צו מאַטווייס כאַטע.

אַזוי ווי כ׳האָב נאָר געעפנט די טיר, איז שמואליק מיר אַרויפגעפאַלן אויפן האַלדז, אָנגעהויבן קושן און וויינען. מיר זענען ביידע געווען שטאַרק גערירט. כ׳האָב זיך באַמיט אים באַרויקן. אַלגאַ איז אַוועק אויפן הויף שטיין אויף דער וואַך, אַז קיינער זאָל פלוצים נישט אָנקומען.

שמואליק האָט פאַר מיר אויסגעגאָסן זיין גאַנץ ביטער האַרץ. ער ווייס, אַז ס׳איז אַ גרויס גליק, וואָס ער האָט דאָ זיין גאַנצע פאַמיליע: ער, זיין ווייב, צוויי טעכטער און דריי זין. איין זון איז פאַרבליבן אין רוסלאַנד. זיי געפינען זיך אין עטלעכע ערטער נישט ווייט איינער פון דעם אַנדערן.

ער האָט מיר דערציילט אַז זיי זענען נישט איינמאָל מיט נסים געראַטעוועט געוואָרן פון אַ זיכערן טויט, און אין די ערגסטע מאָמענטן איז געקומען די הילף אומדערוואַרטעט.

ס׳איז געווען אַ פאַל אַז אין אַ דאָרף, ווו זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן, איז געקומען פּאָליציי זוכן יידן. דער פּאָלאַק, ביי וועלכן זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן, האָט זיי אַרויסגעיאָגט אינמיטן אַ פראָסטיקערווינטער־נאַכט. זיי זענען געווען מיד, אָפּגעריסן, הונגעריק, און צוויי פון זיי זענען געווען איינגאַנצן באָרוועס. אַזוי האָבן זיי געוואַנדערט שפּעט ביינאַכט אין אַ שטאַרקן פראָסט, אָן אַ ציל, אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג, אַבי ווייטער פון דער פּאָליציי, אַבי ווייטער פונעם טויט.

זיי האָבן אָנגעקלאַפּט ביי אַ באַקאַנטן גוי, מיטן נאָמען אַלעקסאַנדער. זיי האָבן געצווייפלט צי ער וועט זיי אַריינלאָזן, ווייל יעדער גוי, וועלכער האָט באַהאַלטן אַ ייד האָט איינגעשטעלט דאָס לעבן פון דער גאַנצער פאַמיליע.

ווען דער גוי האָט זיי דערזען, האָט ער זיך שטאַרק דערשראָקן און זיך איבערגעצלמט. אַלעקסאַנדער האָט זיי אַלע אַריינגענומען צו זיך אין שטוב אַריין, זיי אַרויפגעזעצט אויפן אויוון געגעבן עסן און געלאָזט איבערנעכטיקן.

אויפן צווייטן טאָג האָט ער זיי געמאַכט אַן אָרט אין שטאַל צווישן שטרוי. דאָרט האָט ער זיי אויסבאַהאַלטן צוויי חדשים.

ער האָט מיר דערציילט פיל אַנדערע עפּיזאָדן פון זייערע וואַנדערונגען, און צוגעגעבן, אַז זיי זענען שוין מיד פון אַזאַ לעבן, די כוחות לאָזן זיך אויס און אַז די ישועה איז נאָך ווייט, מ׳זעט זי נישט.

איך האָב אים געראַטן נישט האַלטן זיך אַלע אינאיינעם, כדי צו פאַרקלענערן די געפאַר און נישט וואַרפן זיך צו פיל אין די אויגן. כ׳האָב צוגעזאָגט אים העלפן מיט וואָס כ׳וועל נאָר קענען.

אָפּגעיאָגט פון מיר און זיך אַוועקגעלייגט אויף אַ בערגל זיך אָפּרוען. פלוצים האָבן זיך באַוויזן דריי לאַסט־אויטאָס פול מיט יידן. פון פאָרנט איז געפאָרן אַן אויטאָ מיט מאַשינען־געווער. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז דאָס פירט מען די יידן פון געטאָ צום טויט...

איך בין שנעל אַוועק פון דאָרט, ווערנדיק פאַרפאָלגט פון דעם גרויזאַמען בילד ווי מען פירט יידן צום טויט. איך בין אָנגעקומען אין אַ דאָרף, ווו די באַפעלקערונג איז באַשטאַנען פון טשעכן. איך האָב געזאָגט אַז איך בין אַ מאָלער, וואָס גייט קיין קאָוועל. איך האָב געבעטן, מען זאָל מיך לאָזן איבערנעכטיקן. זיי האָבן פון מיר געפאָדערט אַ דערלויבעניש פון סאָלטיס, אַז איך מעג נעכטיקן אין דעם דאָרף. כ׳האָב זיך פאַרענטפערט, אַז צוליב דער שפּעטער שעה און די פינצטערע נאַכט, ווייס איך נישט אויב איך וועל טרעפן צו זיין הויז.

איך האָב זיי געוויזן דאָס בלויעכץ, וואָס מיין פרוי האָט מיר מיטגעגעבן אין וועג. פאַר זיי איז דאָס געווען ממש אַ מציאה, און זיי האָבן מיר דערלויבט איבערנאַכטיקן בלויז איין נאַכט. איך האָב זיך פאַרפליכטעט צומאָרגנס פאַרטאָג פאַרלאָזן דאָס דאָרף.

נאָך אַכט טעג וואַנדערן, און שלאָפן אונטערן הימל בין איך דעם 21־סטן אויגוסט געקומען אין דאָרף טריליסיצע, דריי קילאָמעטער פון דאָרף פערעספּע.

איך מאל איקאנעס

איך בין אַריינגעגאַנגען צו אַ פוילישן פויער, אַ געוועזענער פּאָליציאַנט, וועלכער האָט געהאַט אַן אוקראַאינישע פרוי און האָט זיך אַסימילירט אין אוקראַאינישן דאָרף.

ס׳איז געווען אָוונט. כ׳האָב געזוכט אַן אָרט אויף איבערצונעכטיקן, און געטראָפן דעם אויבנדערמאָנטן פויער. ס׳איז דאַן געווען שטרענג פאַרבאָטן אָננעמען עמעצן אויף נאַכט אָן אַ דערלויבעניש פון סאָלטיס. פאַרשטייט זיך, אַז כ׳האָב באַקומען פון דער פרוי אַ סטערעאָטיפּישן ענטפער, כ׳זאָל ברענגען אַ קוויטל פון סאָלטיס. כ׳האָב נישט געהאַט קיין שום פּאַפּירן און נישט געטאָרט זיך ווייזן ביים סאָלטיס. וואָס טוט מען דאָ? ס׳איז שוין שפּעט און ס׳ווערט פינצטער.

כ׳הער אַז דער פויער רעדט צו דער פרוי אויף פויליש. איז מיר איינגעפאַלן זאָגן אויף פויליש:

„גוטע צייטן האָבן מיר יעצט, אַן אייגענער דערקענט נישט אַן אייגענעם”.

דער פּאָלאַק האָט זיך אַזש אַ וואָרף געטאָן. כ׳האָב אָנגערירט זיין נאַציאָנאַלן געפיל. מ׳האָט מיך געבעטן זיצן, געגעבן אָוונטברויט, צערעדט זיך. כ׳האָב דערציילט, אַז כ׳בין אַ לוצקער, אַז אַ באָמבע איז אַריין צו מיר אין שטוב און אַלץ פאַרניכטעט. איך בין אַ מאָלער און גיי קיין קאָוועל אין קלויסטער מאָלן הייליקע בילדער. כ׳דאַרף נאָר איבערנעכטיקן. דער וועג צום סאָלטיס איז ווייט, אַ פּאָר קילאָמעטער, ווי וועל איך גיין יעצט אים זוכן?

כ׳בין געבליבן נעכטיקן ביי דעם פויער.

ביי דעם באַלעבאָס האָט מען פונקט יענעם אָוונט געטריבן סאַמאָגאָנקע, דאָס הייסט: אויף אַ היימישן אויפן געמאַכט בראָנפן. דער סאָלטיס פון דאָרף איז געווען אַ געפערלעכער שיכור. ער האָט אינטואיטיוו געפילט ביי וועמען מ׳טרייבט בראָנפן און געקומען שפּעט אין אָוונט צו דעם פויער פאַרזוכן די פרישע פּראָדוקציע. דאָ האָבן מיר געמאַכט באַקאַנטשאַפט. דער פויער האָט מיך פאָרגעשטעלט אַלס אַ קונסט־מאָלער. כ׳האָב געהאַט מיט זיך אַ קעסטעלע מיט אַקוואַרעל־פאַרבן און אַ טאַליע קאָרטן, וואָס כ׳האָב געמאָלט אין געטאָ אין די לאַנגע ווינטער־אָוונטן. די טאַליע קאָרטן האָט אויסערגעוויינלעך אויסגענומען אין די אויגן פון דעם בגילופימדיקן סאָלטיס. ער האָט מיך גענומען איינרעדן בלייבן אין דאָרף, ווו ס׳פעלט נישט קיין עסן, בעת אייבווינער פון שטאָט קומען דאָ זוכן עפּעס צו עסן. ער האָט צוגעגעבן, אַז אין דאָרף איז נישטאָ קיין הייליקע בילדער, ווייל די באָלשעוויקעס האָבן זיי אַלע פאַרניכטעט. ער וועט רופן אַן אַסיפה און אַרויסגעבן אַ באַפעל, אַז אין יעדער שטוב מוז זיין אַ הייליק בילד. אַזוי אַרום וועל איך זיין פאַרזאָרגט מיט אַרבעט אַ לאַנגע צייט.

כ׳האָב אים געבעטן דערווייל קיין באַפעל נישט אַרויסגעבן. נאָר אַזוי ווי איך זע אַז

ער איז זייער אַן איידעלער מאַן, וועל איך פאַר אים מאָלן דאָס ערשטע הייליק בילד.

צומאָרגנס בין איך אַוועק צום סאָלטיס אַביסל זיכערער ביי זיך, ווייל ער איז שוין געווען אונטער מיין השפעה.

נאָר ס'איז אַנטשטאַנען אַ נײַ פּראָבלעם: ווי מאָלט מען אַ הייליק בילד, וואָס כ'האָב נאָך אין מיין לעבן נישט געזען. כ'ווייס נישט אַפילו וויאַזוי אָנצופאַנגען. טראָץ דעם וואָס כ'האָב ליב געהאַט פון קינדהייט אָן צו מאָלן, האָב איך קיינמאָל נישט געמאָלט קיין איקאָנעס, וואָס איז אַ ספּעציעל געביט אין דער מאָלעריי־קונסט.

איך האָב געבעטן דעם סאָלטיס געפינען אין דאָרף אַ הייליק בילד, לויט וועלכן איך זאָל קענען מאָלן. איך האָב געזאָגט דעם סאָלטיס, אַז „הייליקע בילדער איז פאַרבאָטן מאָלן פון קאָפּ".

ער האָט מיך געבראַכט אַן אַלטע איקאָנע פון פּאָטשייעווער קלויסטער, און כ'האָב זיך געזעצט ביי אַ טישל אויפן הויף מאָלן דאָס הייליקע בילד.

מיין נאָמען: מיכאל וואַסילעווסקי

דער סאָלטיס האָט מיך פאָרגעשטעלט פאַרן סאָלטיס פון אַ שכנותדיק דאָרף, באָגושוווקא. אויך ער איז געווען אַ גרויסער שיכור. איך בין אַוועק צו אים מאָלן אַן איקאָנע.

איינמאָל, בעת כ'בין געזעסן ביי אים און געמאָלן אַן איקאָנע, איז געקומען אַ באַאַמטער, וואָס פאַרנעמט זיך מיט אַרויסגעבן פּערזענלעכע דאָקומענטן פאַר די פּויערן אין די דערפער. איך האָב זיך געווענדעט צום סאָלטיס:

„כ'בין אַרויס פון שטוב אַזוי ווי כ'שטיי און גיי צוליב אַ שריפה, און כ'בין געבליבן אָן פּערזענלעכע דאָקומענטן. אפשר קענסטו זיך באַמיען ביים באַאַמטן ער זאָל מיר אַרויסגעבן אַ דאָקומענט".

ער האָט באַפוילן מיר געבן אַ דאָקומענט אויפן נאָמען מיכאל וואַסילעווסקי. איך האָב פאַרצייכנט מיין עלטער מער ווי כ'בין געווען, כדי מען זאָל מיך נישט נעמען צו דער אַרבעט.

ביי דעם סאָלטיס אויפן הויף האָט זיך געפינען דער דאָרפישער קאָאָפּעראַטיוו. פיל מענטשן זענען געקומען, זיך אָפּגעשטעלט זעען וויאַזוי איך מאָל, און מיין מאָלן איז זיי זייער געפאָלן. שוין אין ערשטן טאָג האָב איך באַקומען דריי באַשטעלונגען (בעת די רוסן זענען צוריקגעקומען קיין לוצק האָב איך געהאַט ביי הונדערט באַשטעלונגען אויף איקאָנעס, וואָס כ'האָב נאָך באַדאַרפט מאָלן...).

כ'האָב געוווינט ביי דעם פּוילישן פּויער און זיך באַמיט אים באַצאָלן פאַרן עסן און נאַכטלעגער: כ'האָב געטראָגן וואַסער, געהאַקט האָלץ, געשפּרייט שטרוי אונטער די בהמות און די קעלבלעך, און געהאָלפן אין פעלד־אַרבעט.

כ'האָב פאַרבראַכט ביים פּויער עטלעכע טעג.

ס'האָבן אָנגעהויבן קורסירן אין דאָרף פינצטערע קלאַנגען, אַז מ'הרגעט אויס אַלע יידן אין די געטאָס. דעם פּויער איז איינגעפאַלן אַ חשד, אַז איך בין אפשר נישט קיין פּאָלאַק, נאָר אַ ייד. בשעת כ'בין געשטאַנען אין גאָרטן און געריסן מאָן, האָב איך געהערט ווי פון יענער זייט הויכן פאַרקן רעדן שקצים צווישן זיך:

„איך זאָג דיר, אַז דאָס איז אַ ייד!"

כ'האָב אָנגעהויבן קלערן וועגן אַוועקגיין פון דאָרט. נאָר ווּהין גייט מען, אַז אַרום און אַרום איז אַזאַ ים פון שׂנאה. דייטשן און אוקראַאינישע פּאָליציי נישטערן איבער דער געגנט, זוכנדיק רעשטלעך פון צעלאָפּענע יידן. דער פּאָלאַק איז געקומען צו מיר און געזאָגט:

„דו מוזט מיר צושטעלן אַ באַווייז, אַז דו ביזט נישט קיין ייד; אַנדערש האָב איך מורא דיך צו האַלטן".

ס'איז מיר געוואָרן שלעכט. כ'האָב אים געענטפערט, אַז זיין פאָרשלאָג אַליין איז שוין פאַר מיר אַ באַליידיקונג, כ'וועל גיין צום גלח מיט אַ טענה: איך בין אַ פּאָלאַק און אין אַן עת־צרה מוז ער מיר פאַרזאָרגן מיט אַרבעט.

כ'פלעג קומען צו די שמוישעס כמעט אַלע זונטיק און פאַרברענגען מיט זיי עטלעכע שעה אויפן בוידעם. כ'האָב געמאַכט פון האָלץ און פּאַפּיר שפּילצייג און געשפּילט מיט די ייִנגלעך. כ'פלעג זיי דערציילן מעשיות פון טויזנט און איין נאַכט און זיי האָבן געהערט מיט גרויס שפּאַנונג. כ'האָב זיי איבערגעגעבן וועגן די קאַמפן אויף די פראָנטן און די נייעסן, וועלכע כ'האָב געהערט בשעת מיינע וואַנדערונגען. די ייִנגלעך האָבן געשפּילט מיט אָנגעמאָלטע קאָרטן, וועלכע כ'האָב געמאַכט אין די לאַנגע ווינטער־אָוונטן אין לוצקער געטאָ.

איינמאָל איז די פרוי שמויש קראַנק געוואָרן, זיך פאַרקילט און אָנגעהויבן הוסטן. דאָס איז געווען אַ גרויס געפאַר, ווייל דורך דעם קלאַנג פון דעם הוסטן האָט מען געקענט אויפדעקן זייער באַהעלטעניש און זיי האָבן געקענט אַלע אומקומען.

כ'בין דאַן אַוועק צו אַ באַקאַנטן טשעכישן דאָקטאָר אין דאָראַסין (ער איז אויך געווען אַ ייד, נאָר קיינער האָט פון דעם נישט געוווּסט), גענומען ביי אים מיטלען אויף שטילן דעם הוסט און געבראַכט דער פרוי. ס'איז איר איבערגעגאַנגען.

די לאַגע איז געוואָרן אַלץ ערגער. ס'האָבן זיך באַוויזן אין די דערפער באַנדעראָווצעס, וואָס האָבן געזוכט איבערגעבליבענע יידן כדי זיי צו פאַרניכטן. פאַר זיי איז געווען כמעט אוממעגלעך אויסבאַהאַלטן זיך אין דאָרף.

איין זונטיק, ווען איך בין געווען ביי די שמוישעס אויפן בוידעם, און געזעען זייער שרעק פאַר דער גרויסער געפאַר, האָב איך באַמערקט, אַז אייגנטלעך וואָס האָבן מיר אַזוי מורא פאַרן טויט. דער גרעסטער טייל פון אונדזערע זענען דאָך שוין דורכגעגאַנגען די טיר — וואָס זשע האָבן מיר מורא; מיר האָבן דאָך דאָרט כמעט אַלע אייגענע, היימישע און באַקאַנטע...

האָט רחל, די ייִנגערע טאָכטער, מיר געענטפערט:

„אך, אָבער איך בין דאָך נאָך אַזוי יונג, ס'ווילט זיך דאָך נאָך אַזוי לעבן".

די שמוישעס פלעגן מיר פיל מאָל זאָגן: „איר וועט זען, וואַרקאָוויצקי, גאָט וועט נאָך דערפרייען אייער האַרץ. איר וועט נאָך געפינען אייער פרוי און טעכטער".

די משפחה שמויש איז געווען זייער פרום. זיי האָבן געהאַט אַ סידור און אַלע טאָג געדאַוונט. אין דאָרף איז אָפט געווען רינדערן אָדער הינער־פלייש. זיי האָבן די גאַנצע צייט, נישט קוקנדיק אויפן הונגער, קיין פלייש נישט געגעסן, ווייל ס'איז נישט כשר און ס'איז נישט פון יידישע שחיטה.

אין אַ געוויסן זונטיק בין איך געווען ביי מאַטווייען צוזאַמען מיט רחל און איר ברודער. די איבעריקע זענען געווען ביי אַנדערע גויים.

גאַנץ פרי, בעת כ'בין אַרויס אויפן הויף,

האָט מיר מאַטוויי געזאָגט, אַז אויפֿן צווייטן כוטאָר זעט ער אַ פּאַרדעכטיקע באַוועגונג.

כ׳האָב וועגן דעם געמאָלדן רחל מיטן ברודער, גענומען מיין פּעקל און אַוועק אין אַ צווייט דאָרף.

מער האָב איך די שמוישעס נישט געזען. אין צווייטן דאָרף האָב איך דערהערט די שרעקלעכע ידיעה, אַז די באַנדעראָווצעס האָבן אויסגעמאָרדעט שמואליקן מיט זיין גאַנצער פּאַמיליע. איין זון, דער 16־יאָריקער, איז אַוועק. צוויי טעג האָט ער געוואַנדערט און איז פֿאַר דער צייט געוואָרן גרוי ווי אַ טויב. דערנאָך האָט מען אים אויך דערמאָרדעט.

נאָך טיפֿער און שרעקלעכער איז געוואָרן מיין איינזאַמקייט...

שמואל ווארקאוויצקי

דער בארמהארציקער גלח

אַ קילאָמעטער פֿון טריליסיצע איז געשטאַנען אַ קליין קלויסטערל, אין וועלכן ס׳האָט געוווינט אַן אַלטער גלח. כ׳האָב דאָס באַמערקט און באַשלאָסן זיך איינשטעלן און ווענדן צו אים.

איך האָב זיך געפֿרעגט ביי דער קאַטוילישער שוועסטער פֿון דער קירכע אויפֿן גלח. זי האָט מיך אַריינגעפֿירט צו אים אין צימער. כ׳האָב דאָרט דערזען אַ הויכן גרויען מאַן פֿון אַ יאָר 65—70. אין צימער זענען געווען נאָך עטלעכע מענטשן. כ׳האָב אים געזאָגט, אַז כ׳וויל מיט אים רעדן אויג אויף אויג.

ער האָט מיך אַריינגעפֿירט אין אַ קלויסטערל, געקניט פֿאַרן הייליקן בילד און אָפּגעזאָגט אַ תפילה. דאַן האָט ער זיך געווענדעט צו מיר און געפֿרעגט וואָס איך וויל.

כ׳האָב אים געזאָגט:

„אין דער עוואַנגעליע שטייט געשריבן: קומט צו מיר אַלע נויטיקנדע זיך און די וואָס טראָגן אַ יאָך, איך וועל אייך העלפֿן. און איך בין איצט אין אַ גרויסער נויט”.

איך האָב אים דער ציילט אַז איך בין אַ ייד, כ׳האָב פֿאַרלאָזט די היים און ווייס גאָרנישט פֿון מיינע נאָענטע, און כ׳האָב זיך נישט ווו אַהינצוטאָן.

ער האָט מיך אַרומגענומען, אַ קוש געטאָן אין קאָפּ און זיך צעוויינט אינאיינעם מיט מיר. כ׳האָב דערפֿילט, אַז מיין ווייטיק איז זיין ווייטיק. ער האָט מיר פֿאַרגעלייגט געלט, אָבער איך האָב נישט געוואָלט נעמען. ער האָט מיר צוגעזאָגט אַרבעט — איבערשרייבן זיינע ווערק וועגן בינען־צוכט; ער האָט מיך געטרייסט, צוגעזאָגט אינפֿאָרמירן זיך אין לוצק וועגן מיין פֿאַמיליע, ער האָט מיך געהייסן גיין צוריק צום פּויער — ער וועט דאָרט באַלד זיין.

און ווירקלעך, אין אַ האַלבע שעה אַרום איז ער געקומען צום פּויער. ער זאָט צו אים געזאָגט:

„האַלט ווייטער ביי זיך דעם מענטשן, פֿרעג אים נישט ווער ער איז; הייַנט איז ער אין אַן עת־צרה, מאָרגן קענסטו זיין אין דער זעלבער לאַגע. איך וועל אויך דעם מענטשן שטיצן”.

אמת, ווען דער קסיאָנדז איז אַוועקגעגאַנגען, האָט דער פּויער ווידער געזאָגט, אַז אויב כ׳שטעל נישט צו קיין באַווייז אַז כ׳בין נישט קיין ייד, וועט ער מיך נישט האַלטן. ער האָט מורא פֿאַר זיך.

כ׳וועל אָבער קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן די מינוט פֿון די געמיינזאַמע טרערן ביי דעם קסיאָנדז אין שטוב און זיין איידעלע צאַרטקייט אין באַציונג צו מיר און מיין אומגליק.

כ׳בין אַוועק צו אַ צווייטן פּויער, וועלכער האָט ביי מיר באַשטעלט אַ הייליק בילד. דאָס איז געווען אַ האַלבן קילאָמעטער ווייטער אין דעם זעלבן דאָרף.

ס׳איז געווען אַ וואַרעמער זוניקער טאָג. כ׳בין געזעסן אין פּויערשן הייפֿל און געמאָלט. פֿון דער ווייטנס האָב איך געזען דייטשן מיט אוקראַינישער מיליץ זוכן אויף די לאָנקעס, צווישן די קוסטעס און אין די גערטנער צעלאָפּענע יידן.

פֿון דער ווייטנס האָט זיך אָפּגעשטעלט אַ וואָגן פֿול מיט היי. פֿון וואָגן האָט דער אַלטער מיקאָלאַי עפּעס געשריגן צו זיין טאָכטער, ביי וועלכער איך האָב יעצט געמאָלט. מיט דעם אַלטן האָב איך זיך באַקענט ביי דעם פֿריערדיקן פּויער. כ׳בין אַרויסגעגאַנגען אים אַנטקעגן, בענטער צום וועג, און געפֿרעגט וואָס ער וויל.

„אַך, דאָס ביסטו, מאָלער!”, האָט ער געזאָגט, און איך האָב געמיינט אפשר דרייט זיך ביי דער טאָכטער אויפֿן הויף עפּעס אַ ייד, איז זי דאָך איינגעשטעלט מיטן לעבן, ווייל אַרום־און־אַרום נישטערן די דייטשן מיט מיליץ און זוכן יידן”.

כ׳האָב אים מיט אַ שמייכל באַרואיקט און אַזועק צוריק צו דער אַרבעט. אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן מיין מאָלער־וואַנדערוועג, וועלכער האָט געדויערט קנאַפּע צוויי יאָר און איז געווען פֿול מיט פֿאַרשידענע געפֿאַרן און שווערע איבערלעבונגען.

אין אַ חודש אַרום איז געוואָרן קילער. כ׳האָב נישט געהאַט קיין וואַרעמע בגדים. ס׳איז אויך דאַן געווען ווייניק אַרבעט, און ס׳האָט מיר אויך אויסגעפֿעלט פֿאַרבן און פּאַפּיר. איך בין ווידער אַוועק צום גלח.

דער אַלטיטשקער איז געווען נישט געזונט און געלעגן אין בעט. ער האָט אַרויפגעכאַפּט אויף זיך די סוטאַנע און אַראָפּ פון בעט, צעקושט זיך מיט מיר ווי מיט אַ ברודער, געזעגנט זיך נישט, געזעגנט זיך נישט. — גם ווייסט ווו גען זען וואָס צו טאָן פאַר מיר. פון מיין פאַמיליע האָט ער גאָרנישט געקענט זיך דערוויסן, נאָר דאָס וואָס איך לעב איז שוין אויך אַ גרויסער נס.

דער גרויזאַמער מאָרד

אין פערעספע איז געבליבן ביי אַ פּאָלאַק אַ קליין יידיש ייִנגעלע פון פיר יאָר: אַ שיין קינד מיט אַ פּרעכטיק קעפּל פון שוואַרצע געקרייזלטע האָר. אַ גרופּע פּאָלאַקן האָט זיך געווענדעט צום דייטשן זאַנדעדפירער מיט אַ ביטע דערלויבן דאָס קינד איבערלאָזן ביי זיי. דער זאַנדערפירער האָט געהייסן ברענגען דאָס קינד צו זיך, אַ קוק געטאָן און געזאָגט:

„ס׳וועט פון דעם זיין גוטע זייף...!" און האָט באַפוילן דאָס קינד אומברענגען...

דער גלח האָט מיר געגעבן זיינע הויזן, וועש, פּאַפּיר, בלייערס, קיכעלעך, — אַלץ וואָס ער האָט נאָר געקאָנט.

ער האָט אויך אַראָפּגענומען פון דער וואַנט אַ קליין צלמל און מיר געגעבן, אפשר וועט ער מיר צונוצקומען. כ׳האַלט אים ביז היינט ווי אַ טייער אָנדענק.

פאַרשטייט זיך, אַז טייערער פון אַלץ איז געווען זיין הייס, מענטשלעך האַרץ, וואָס איז געווען פול מיט ליבע צו אַלע ליידנדע.

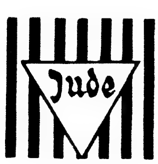
פאַרן געזעגענען זיך מיט מיר האָט ער זיך וואַרעם צעקושט און מיר אָנגעזאָגט:

„זיי שטאַרק, ברודער, און גיב זיך נישט אונטער. וועט דיר ווערן ענג אין איין דאָרף — גיין אין צווייטן. וועט ווערן שלעכט אין צווייטן — גיי אין דריטן. אויב ס׳וועט דאָרט זיין שלעכט, גיי אין וואַלד אַריין, נאָר גיב זיך נישט אונטער — די אויסלייזונג וועט קומען".

אין אַ יאָר אַרום האָב איך באַגעגנט אַ מאַן, וועלכער איז געפאָרן צו דעם גלח. איך האָב דורך אים געשיקט דעם גלח אַ גרוס און אַ קילאָ ריינע וואָל אויף אַ ווינטער־סוועדער. ס׳איז מיר געווען ליב שיקן אים עפּעס פון מיינע באַשיידענע פאַרדינסטן. כ׳וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן די ליכטיקע געשטאַלט פונעם אַלטיטשקן גלח, וועלכער איז געווען פאַר מיר מער ווי אַ ברודער אין דער פינצטערסטער צייט פון מענטשלעכער פאַרווילדונג.

אומצייליקע געפאַרן

פון דער פּוילישער פאַמיליע, וואָס דער גלח האָט מיך רעקאָמענדירט, בין איך אַוועק צו אוקראַאינישע פאַמיליעס, וואָס האָבן מיר געצאָלט 10 קילאָ ווייץ פאַר אַ גאַנצן יאָר. איך האָב זיך ספּעציעל געהיטן פאַר די אוקראַאינישע פּאָליציאַנטן, וואָס פלעגן יעדן שבת קומען אין דאָרף, און זונטיק גיין אין קלויסטער. זיי פלעגן מיך אויספאָרשן און וועלן דערגיין ווער איך בין. איך האָב געענטפערט, אַז מיין פאָטער איז געווען אַ פּאָלאַק און די מאַמע — אַן אוקראַאינישע. אין יענע צייטן האָבן די אוקראַאינער געהרגעט יעדן פּאָלאַק וואָס זיי האָבן געטראָפן. מיך האָט מען נישט געטשעפּעט, ווייל איך האָב גערעדט אַ גוטן אוקראַאיניש און האָב געטענהט, אַז מיין מוטער איז געווען אַן אוקראַאינערין. איינמאָל בין איך געקומען צו אַ באַקאַנטן אוקראַאינער, מיקאָליי, וואָס האָט געהאַט אַ ווילדן הינט, וואָס איז געווען אויסדרעסירט צו דערשמעקן יעדן באַהאַלטענעם ייד. פון זיין ספּעציעלן חוש־הריח האָט קיין ייד זיך נישט געקענט ראַטעווען. איך האָב אים די גאַנצע צייט געוואָרפן שטיקער ברויט, כדי ער זאָל זיין פאַרנומען מיטן פרעס און מיך נישט טשעפּען.

★

איך האָב געהאַט אַ טעקע, וווּ איך האָב געהאַלטן מיינע פאַרבן און הייליקע בילדער, כדי צו באַווייזן, אַז איך בין אַ מאָלער. איינמאָל, גייענדיק אויפן וועג, איז אַדורך אַ פור מיט אוקראַאינישע פּאָליציאַנטן. הער איך ווי אַ פּאָליציאַנט זאָגט צום טרייבער:

„ווער איז דער פיסגייער? אפשר איז ער אַ ייד. מיר קענען דאָס באַלד פעסטשטעלן..."
דער גוי, וואָס האָט מיך געקענט אַלס מאָלער פון איקאָנעס, האָט געענטפערט:
„וואָס איז מיט אייך? ער איז דאָך דער מאָלער פון אונדזערע איקאָנעס!"
די פור איז אַוועק.

*

ס׳זענען געווען נאָך פיל אַנדערע שווערע פאַלן, אין וועלכע ס׳האָט מיך געדראָט דער שרעקלעכער גורל פון אַ ייד אין יענע צייטן. איינמאָל האָב איך געמאָלט אַ בילד אַ פויער, וואָס האָט געהאַט אַ אײדל האַרץ און צו מיך זיך באַצויגן זייער מענטשלעך. ביי אים איז געווען אַן אַלטע מאַמע פון 90 יאָר. זי האָט שוין נישט געהאַט קיין ציין און געלעבט בלויז פון מילך און קאַרטאָפל.

אין שכנותדיקן צימער זענען געזעסן געסט און גערעדט וועגן יידן. הער איך ווי איינער זאָגט:

„מען זאָגט אויף דעם מאָלער, אַז ער איז אַ ייד!"

זאָגט אַ צווייטער, וואָס איז געווען דער אָנפירער פון קאָאָפּעראַטיוו אין דאָרף: „ניין, ער איז נישט קיין ייד. איבריקנס, מיר קענען זיך באַלד איבערצייגן דערין".

מיין באַלעבאָס האָט באַלד רעאַגירט:

„ביי מיר אין שטוב בין איך באַלעבאָס, און קיינער האָט דאָ גאָרנישט וואָס צו זאָגן!"

דער גאַסט, וואָס האָט געזאָגט, אַז ס׳קען זיין אַז איך בין אַ ייד, האָט זיך אָנגערופן:

„איך בין שטענדיק געווען אַ שטיל יינגל און האָב נישט געקענט אָנרירן אַפילו אַ פליג אויף דער וואַנט. אָבער נאָכדעם ווי כ׳האָב געהערט, אַז נאָכן אַריינקום פון די רוסן קיין לוצק זענען די יידן אַריין אין דער תפיסה און דערשאָסן אַלע אוקראַאינער, וואָס זענען דאָרט געזעסן; און אויך פאַר זייער פאַרלאָזן לוצק האָבן די יידן דערמאָרדעט אַלע אוקראַאינער וואָס די רוסן האָבן געהאַלטן אין תפיסה — בין איך געוואָרן פול מיט שנאה צו יידן. ווען כ׳וואָלט געהאַט געווער אין האַנט וואָלט איך געקענט אומברענגען טויזנטער יידן אָן רחמנות..."

דאָס האָב איך געהערט זיצנדיק אין צווייטן צימער מאָלנדיק אַן איקאָנע...

*

דער חשד אַז איך בין אַ ייד האָט זיך, ווייזט אויס, פאַרשפּרייט צווישן דער באַפעלקערונג. איינמאָל זענען צו מיר געקומען אייניקע שקצים אינמיטן נאַכט און געוואָלט קאָנטראָלירן אויב איך בין אַ ייד. איך בין געווען אין אַ געפערלעכער לאַגע און כ׳האָב זיך געזעען אַ פאַרלוירענער. צום גליק האָבן זיך אַריינגעמישט אייניקע גויעס, וואָס זענען געווען אין שטוב. זיי האָבן פאַרלאַנגט פון די שקצים מיך אָפּלאָזן. אַזוי בין איך אָפּגעראַטעוועט געוואָרן פון אַ שרעקלעכע סכנה.

*

איינמאָל זענען אין שטוב אַריין 5 באַוואָפנטע דייטשן קויפן מילך. איך בין דאַן געווען פאַרנומען מיט מאָלן אַן איקאָנע. זיי האָבן געקוקט אויף מיין מאָלן און האָבן אויסגעדרוקט זייער מיינונג וועגן די קונסטלעכע ווערט פון בילד. איך האָב פאַרשטאַנען יעדעס וואָרט וואָס זיי האָבן געזאָגט אין זייער דייטשער שפּראַך, אָבער איך האָב זיך געמאַכט נישט וויסנדיק. נאָך אַ האַלבע שעה זענען זיי אַוועק. ס׳איז זיי אַפילו נישט אַרויף אויפן געדאַנק אַז איך בין אַ ייד.

איך באגעגן ד״ר פריד

איך האָב באַקומען אַ הויט־אויסשלאָג פון די נישט־סאַניטאַרע באַדינגונגען אין וועלכע איך האָב זיך געפונען. דער פויער האָט מיך געראָטן זיך ווענדן צו אַ דאָקטאָר.

בעת כ'האָב געוואַרט אין דער ריי פאַר דעם דאָקטאָרס טיר איז געקומען אַ פּאָלאַק פון ראָזשישטש, וואָס האָט מיך גוט געקענט. איך האָב פאַרשטעלט מיין פּנים מיטן היטל און אויסגעדרייט מיין געזיכט ער זאָל מיך נישט זען. ווען ער איז אַוועק האָב איך פרייער אָפּגעעטעמט און בין אַריין צום דאָקטאָר.

ער האָט מיך האַרציק אויפגענומען, געגעבן עסן און אַ רעצעפּט. ער האָט מיך געראַטן קומען צו אים, ווען כ'וועל נאָר דאַרפן זיין הילף. איך האָב נאָך דאַן נישט געוווסט, אַז ער איז אַ ייד.

נאָך דעם באַזוך, האָב איך זיך זייער צוגעבינדן צו אים. ווען כ'האָב נישט געהאַט ווו צו נעכטיקן, בין איך אַוועק צו ד"ר פריד. ער האָט פאַר מיר געהיטן דעם סוד ה[illegible]עגן די יידן וואָס ער באַהאַלט ביי זיך. אָבער די באַהאַלטענע האָבן מיך יאָ געזען, ספּעציעל שלמה בייטש. ווען כ'האָב שפּאַצירט ביי אים אין הויף האָב איך צווישן די קאַרטאָפלעס געזען אַ שפּאַרע. איך האָב פאַרשטאַנען אַז דאָס איז אַ טיר, וואָס פירט צום בוידעם, ווו ס'געפינען זיך באַהאַלטענע יידן. נאָך דער באַפרייאונג האָבן זיי מיר דערציילט, אַז דאָרט האָבן זיך אויסבאַהאַלטן שלמה בייטש און דריי לוצקער מיידלעך, צווישן זיי רוזשקע געלמאַן, וועמענס פאָטער האָט געהאַט אַ מיל אין לוצק.

דער גורל פון א יידישע פאמיליע

איין טאָג אָנפאַנג 1944 האָט מיר דער באַלעבאָס געזאָגט, אַז דער מצב ווערט זייער געפערלעך. ס'זענען געקומען אוקראַינישע פּאַרטיזאַנער זוכן באַהאַלטענע יידן. ער האָט מיך געראַטן אַריין אין בעט און ער וועט וואַכן אַ גאַנצע נאַכט און מיך היטן.

אין אַ שכנותדיקע כאַטע איז געווען אויסבאַהאַלטן אַ יידישע פאַמיליע. די אוקראַי־נישע רוצחים זענען דאָרט אַריין און די גאַנצע פאַמיליע — עלטערן, אַ זון, אַ טאָכטער און אַ קינד פון דריי חדשים — אַריינגעוואָרפן אין אַ ברונעם. דאָס דאָזיקע גרוילעך בילד האָט מיין באַלעבאָס געזען זיצנדיק ביים פענסטער בעתן וואַכן איבער מיר.

צומאָרגנס אינדערפרי האָט ער מיך אַרויסגעפירט און איך בין אַוועק אין אַן אַנדער כאַטע.

מיין באלעבאס באצאלט מיטן לעבן

איין טאָג איז אין דאָרף אַרויס אַ קלאַנג, אַז פּאָלאַקן זענען אָנגעפאַלן אויפן דאָרף און מאָרדן די אוקראַינער איינוווינער. ס'איז אַנשטאַנען אַ שרעקלעכער כאַאָס און אוקראַינער האָבן אָנגעהויבן לויפן פון דאָרף. איך בין אויך געלאָפן, ווייל איך האָב מורא געהאַט פאַר די פּאָלאַקן נישט ווייניקער ווי פאַר די אוקראַינער. די אוקראַינער האָבן מיך שוין געקענט און איך האָב זיך געפילט זיכער צווישן זיי. ווען די מהומה האָט זיך איינגעשטילט און מיר זענען צוריקגעקומען אין דאָרף בין איך גלייך אַוועק צו מיין געוועזענעם באַלע־באָס, וואָס האָט זיך פאַר מיר איינגעשטעלט און מיך אָפּגעראַטעוועט פון אַ זיכערן טויט. דאָ האָט זיך פאַר מיינע אויגן אַנטפּלעקט אַ שוידערלעך בילד:

מיין איידעלער באַלעבאָס איז געלעגן טויט און זיין בלוט האָט באַפאַרבט דעם תנ"ך, וואָס איז געלעגן אָפן פאַר אים. אויך די אַלטע 90־יעריקע מוטער איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך אַ קויל, וואָס איז געצילט געוואָרן גלייך אין מויל אַריין.

ווי ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, האָט דאָס געטאָן אַ פּאָלאַק, וואָס האָט אים חושד געווען, אַז ער האָט דערהרגעט זיין ברודער...

איך בין פון דאָרט אַוועק מיט אַ ביטער האַרץ אויף דעם שרעקלעכן מאָרד, וואָס איז אויסגעפירט געוואָרן אויפן יסוד פון אַ פאַלשן בלבול.

די רוסן קומען

אין יאָר 1944 זענען די רוסן צוריקגעקומען אין דאָרף, ווו איך האָב זיך געפונען. אין די ערשטע טעג האָב איך מורא געהאַט, אַלס אוקראַינער, אַרויסגיין אין גאַס. אין אַ שכנותדיקן דאָרף האָבן די רוסן געשאָסן אַ רוסישן פלעניק, וואָס איז אַנטלאָפן פון די דייטשן און געלעבט אין דאָרף אַלס שוסטער.

נאָך אייניקע טעג, ווען ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די רוסן באַציען זיך גוט צו דער אָרטיקער באַפעלקערונג, בין איך אַוועק קיין לוצק. אויפן וועג האָב איך באַגעגנט רוסישע טאַנקיסטן. זיי האָבן מיך גענומען אויפן טאַנק קיין ראָזשישטש. דאָרט האָב איך געפונען אייניקע יידן און ביי זיי גענעכטיקט.

צוריק צוזאמען

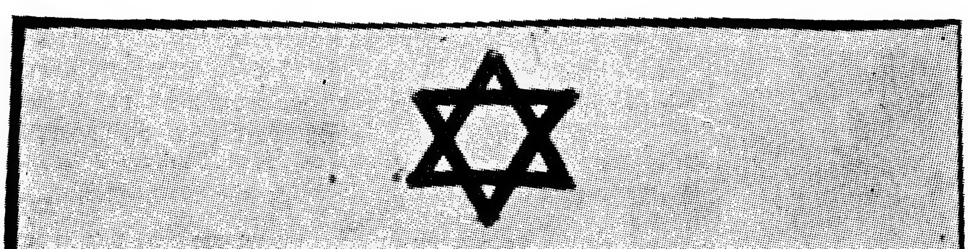
צומאָרגנס בין איך אַוועק קיין לוצק. איך בין אַריין אין מיין שוועסטערס שטוב ווו מיר האָבן געוווינט פאַר דער מלחמה. דאָרט האָב איך זיך דערוווּסט, אַז מיין פרוי לעבט און אַז זי אַרבעט אויפן זעלבן פאָסטן, ווי פאַרן קריג. איך בין דאָרט אַוועק און מיין פרוי איטקע איז מיר אַנטקעגנגעקומען. אויך אונדזער טאָכטער פריידע איז שוין געווען דאָרט. דאָס איז געווען אונדזער ערשטער צוזאַמענטרעף נאָך 18 מאָנאַטן. אונדזער עלטערע טאָכטער, לובע, איז אומגעקומען, און מיר ווייסן נישט וויאַזוי דאָס איז געשען.

קיין ארץ-ישראל

ווען ס'האָט זיך אָנגעהויבן די רעפּאַטריאַציע זענען מיר אַוועק קיין לאָדזש. נאָך אַ קורצע צייט זענען מיר אַוועק קיין טשעכן און פון דאָרט קיין אונגאַרן, ווו מיר זענען געבליבן אַ געווויסע צייט.

פון דאָרט זענען מיר אַוועק קיין ווין. דאָרט איז אַרויס אַ יידישע צייטונג, ווו איך בין געוואָרן אַ מיטרעדאַקטאָר. די צייטונג איז דערשינען אין דער יידישער שפּראַך מיט לאַטיינישע אותיות.

פון ווין זענען מיר אַריבער קיין איטאַליע, ווו מיר זענען געווען איבער אַ יאָר. קיין ארץ־ישראל זענען מיר אָנגעקומען דעם 8־טן מערץ 1948.

אין די פינצטערע יארן

הערשל רויטער

הערשל רויטער (שטייט) אויף אַ חברים־אויפנאַמע אין בית־ראַזשישטש.

בעת דער סאָוויעטישער מאַכט ביי אונדז אין שטעטל זענען מיינע עלטערן קוואַליפיצירט געוואָרן אַלס „בּורזשויען״, און דעריבער האָט מען אין זייער פּאַספּאָרט אַריינגעשריבן דעם פּאַראַגראַף 860, וואָס האָט באַטייט, אַז דאָס זענען מענטשן געפערלעכע פאַרן סאָוויעטישן רעזשים, און אַלס אַזעלכע זענען זיי פאַרמשפט אַרויסגעשיקט צו ווערן קיין סיביר. אַ דאַנק זייערע גרויסע אָנשטרענגונגען און השתדלותן מיט דער הילף פון שוחד איז בטל געוואָרן די גזירה פון סיבירער גלות. איך האָב אָנגעהויבן לערנען אין אַ רוסישער שולע. אין דער „פּיאָנערן־אָרגאַניזאַציע״ האָט מען, פאַרשטייט זיך, מיך נישט אַריינגענומען, ווייל מיין פאָטער איז אַ געוועזענער „בורזשוי״. אין דער שולע זענען מיר אויך דורכגעגאַנגען מיליטערישע איבונגען צוגעפּאַסט פאַר יוגנטלעכע. מיינע ברידער האָבן געאַרבעט און באַקומען אַ חודשלעכן געהאַלט.

אין דער דאָזיקער סאָוויעטישער תקופה זענען אָנגעקומען פיל פליטים פון צענטראַל פוילן, אויס פחד פאַר די דייטשן. די ראָזשישטשער יידן האָבן זיי אויפגענומען זייער פיין און זיי געהאָלפן איינאָרדענען אויף אַרבעט, באַקומען וווינונגען און אויך די נויטיקע דאָקומענטן. ביי אונדז אין שטוב האָבן געוווינט פינף מענטשן פון איין משפחה, וועלכע האָבן געשטאַמט פון שטעטל זשעליכאָוו. זיי זענען געווען זייער גוטע שיסטער און האָבן געעפנט אַ שוסטער־וואַרשטאַט. אַ דאַנק דעם האָבן זיי געהאַט דאָס רעכט צו וווינען אין ראָזשישטש.

פון צייט צו צייט פלעגן דערגיין שלעכטע גרוסן וועגן די פאַרברעכערישע מעשים פון די דייטשן אין פוילן. מיטן אויסברוך פון דער סאָוויעטיש־דייטשן קריג און מיט דעם אַריינמאַרש פון די דייטשע אַרמייען קיין רוסלאַנד, האָבן די רוסן אָנגעהויבן אָפּטרעטן אין גרויס פּאַניק. פיל פון די פליטים און אויך ראָזשישטשער יידן זענען אַנטלאָפן טיף אין רוסלאַנד.

ביי אונדז האָט געוווינט אַ רוסישער פּילאָט, אַ מאַיאָר. ער האָט אונדז פאַרגעלייגט אַריינגיין אין זיין עראָפּלאַן, וואָס האָט זיך געפונען אויפן פלי־פעלד אין פּאָזשאַרעק. ער איז גרייט געווען נעמען אונדזער גאַנצער משפחה קיין רוסלאַנד. מיר האָבן באַשלאָסן אַנטלויפן. די פעקלעך זענען שוין געווען איינגעפּאַקט, אָבער די מוטער האָט אין דער לעצטער מינוט חרטה געקראָגן. זי האָט נישט געוואָלט זיך שיידן מיט איר האָב און גוטס, וואָס זי האָט אָנגעזאַמלט מיט גרויס מי פאַרן גאַנצן לעבן (מיין פאָטער איז געשטאָרבן פריער). די ברידער האָבן געזאָגט:

„מאַמע, אויב דו פאַרלאָזט נישט דאָס פּלאַץ, בלייבן מיר אויך״.

אַזוי זענען מיר געבליבן.

מיינע ברידער, חיים און לייבל, האָבן די רוסן מאָביליזירט אין דער רויטער אַרמיי, אָבער נאָך אַ קורצע צייט האָבן זיי זיך אומגעקערט, ווייל ס׳איז שוין געווען אַ כאַאָס אין די רייען פון דער רויטער אַרמיי, די דיסציפּלין איז געווען אַ שלעכטע, אַלץ איז זיך צעפאַלן און די מאָביליזירטע סאָלדאַטן זענען זיך צעלאָפן.

די דייטשן קומען אן

מיטן אָנקומען פון די דייטשן אין שטאָט האָבן זיך די יידן באַהאַלטן. איך, אַלס קינד, בין געזעסן מיט די שכנים אוקראַאינער אויפן גאַס און זיך צוגעקוקט צו דעם אַריינמארש פון די דייטשן. די דייטשע דעפילאַדע האָט אָנגעוואָרפן אַן אימה אויף די

יידן. די דייטשע מאָטאָציקליסטן זענען אַדורכגעפאָרן אויף זייערע מאָטאָציקלען, און אויף יעדן מאָטאָציקל איז געזעסן אַן אויסדרעסירטער הונט, אַ וואָלף.

די אוקראַינער־נאַציאָנאַליסטן האָבן זיך געפרייט מיטן אָנקומען פון די דייטשן. זיי האָבן אַפילו געשאָסן אויף די אָפּטרעטנדיקע רוסן. די דייטשן האָבן זיי צוגעזאָגט זעלבסטשטענדיקייט. אין שטאָט האָט זיך נאָך געהערט דאָס שיסעריי צווישן די דייטשע איינהייטן און די רעשטלעך פון די אָפּטרעטנדע סאָוויעטישע מיליטערישע טיילן, וועלכע האָבן זיך נאָך געפונען אין זאַפּאָלסקיס סאָד. אייניקע יידן זענען דערשאָסן געוואָרן מיטן אויסרייד, אַז דאָס האָבן די יידן געשאָסן אויף די דייטשן. צומאָרגנס זענען ווידער דערשאָסן געוואָרן אייניקע יידן אין מאַרק. דאַן האָט זיך אָנגעהויבן אַ פּאַניק צווישן די יידן. די אוקראַינישע נאַציאָנאַליסטן האָבן אָנגעהויבן צו ווילדעווען.

באַזונדערס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַ גרויסער אַכזריותדיקייט די אוקראַינישע משפּחה זענץ, וועלכע האָט געוווינט „אונטערן בריק" (וועלניאַנקע). דריי פון דערדאָזיקער משפּחה: איגאָר, גניאַדי (דעם דריטנס נאָמען געדענק איך נישט) זענען געוואָרן פּאָלי־ציאַנטן, און האָבן געהאָלפן די דייטשן דערקענען ווער ס'איז אַ ייד. זיי פלעגן אַרויסציען יידן פון די הייזער אונטער פאַרשידענע אויסריידן מיטן צוועק צו רויבן. זענץ איז געקומען צו אונדז אין שטוב, ער האָט געזוכט און געשנישטערט און צוגענומען מיינע ברידערס מלבושים.

מיין ברודער קעמפט פאר זיין לעבן

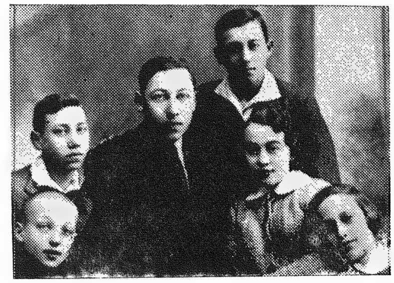
מיין ברודער בעבע איז אַנטלאָפן און האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין די הויכע קוסטעס איפן ברעג פונעם סטיר. צוויי אוקראַינער פּאָליציאַנטן וואָס האָבן זיך געפונען אין אַ קליין פישער־שיפל האָבן אים באַמערקט און אים געכאַפּט. איינער פון די צוויי אוקראַינישע פּאָליציאַנטן האָט געהייסן וואַנקע; ער האָט אין די קינדער־יאָרן געלערנט צוזאַמען מיט מיין ברודער אין שולע. בעבע האָט געבעטן ער זאָל אים אָפּלאָזן. וואַנקע האָט אין דער זעלבער צייט גענומען זיך יאָגן נאָך אַנדערע יידן, וואָס זענען אין צווישנ־צייט אַנטלאָפן פון שטאָט. בעבע האָט מיט כוח אַריינגעוואָרפן דעם צווייטן פּאָליציאַנט אין וואַסער און איז אַנטלאָפן. ער איז געקומען אַהיים און זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ שטאַל. איך בין דאַן אַלט געווען 12 און אַ האַלב יאָר. דאַן האָט מען נאָך נישט געכאַפּט קיין קינדער. די אַלע וועלכע זענען געכאַפּט געוואָרן זיינען דערהרגעט געוואָרן אונטער דער שטאָט.

אין דער צייט פון דער פערטער אַקציע, האָט מען גענומען אויך זקנים און קינדער אין יינגסטן עלטער. מיין ברודער בעבע האָט זיך באַהאַלטן צווישן פערד און בהמות וואָס האָבן זיך געפּאַשעט אונטערן סטאַוואָק. די אוקראַינישע פּאָליציאַנטן האָבן זיך דערנענ־טערט צו דעם פּלאַץ ווו מיין ברודער האָט זיך געפונען און איינער האָט אים דערקענט. בעבע איז אַרויפגעשפּרונגען אויף אַ פערד און אָנגעהויבן אַנטלויפן. דער אוקראַינישער פּאָליציאַנט איז אויך אַרויפגעשפּרונגען אויף אַ פערד, אָנגעיאָגט מיין ברודער און אים געכאַפּט.

די אַלע געכאַפּטע, צווישן זיי אויך מיין ברודער בעבע, האָט מען דערהרגעט און באַגראָבן אין איין ברודער־קבר. איך האָב זייער ליב געהאַט מיין ברודער בעבע און בין געווען זייער צוגעבונדן צו אים. איך האָב זיך נישט געקענט באַרויקן. איך האָב נאָך אַלץ געהאָפט: אפשר לעבט ער ערגעץ? ביינאַכט האָב איך צוזאַמען מיט מיין קוזין זיך דערקליבן צו דעם ברודער־קבר. מיר האָבן געהערט דאָס קרעכצן פון די נאָך לעבעדיקע און גוססדיקע פאַרוווּנדעטע. אייניקע פון זיי האָב איך אַפילו דערקענט. מיין ברודער האָב איך אָבער נישט געפונען. מיר האָבן זיך אומגעקערט אַהיים פאַריאושטע און דער־דריקטע און האָבן נישט דערציילט די עלטערן וועגן אונדזער טאַט.

קאלא טאמאשעוויטש — א הארציקער פריינד

בשכנות מיט אונדז האָט געוווינט אַן אוקראַינישע פאַמיליע, מיט וועלכער מיר זענען געווען אין גוטע באַציאונגען. דאָס איז געווען די משפּחה טאָמאַשעוויטש. קאָלאָ אַ זון

הערשל רויטער, זיינע ברידער און שוועסטער.

פֿין דער פֿאַמיליע איז געקומען צו אונדז און געפֿרעגט מיט וואָס ער קען אונדז העלפֿן? מיין מוטער האָט אים געראָטן, ער זאָל אַריינטרעטן אין דער פּאָליציי און אַלס פּאָליציאַנט וועט ער אונדז קענען העלפֿן. אַזוי איז טאַקע געווען. ער איז געוואָרן אַ פּאָליציאַנט און פֿלעגט אונדז איבערגעבן זייער וויכטיקע ידיעות. ער האָט אונדז דערציילט, אַז אַלע געכאַפּטע יידן, און צווישן זיי מיין ברודער בעבע, זענען דערמאָרדעט געוואָרן. דערציילנדיק דאָס האָט ער געוויינט. נישט איינמאָל פֿלעגט ער קומען אין די סאַמע סכּנותדיקע סיטואַציעס און אונדז ממש ראַטעווען.

מיין ברודער לייבל, איז געכאַפּט געוואָרן באַלד מיט זיין אומקערן זיך אַהיים פֿינעם סאָוויעטישן מיליטער, און זיינע שפּורן זענען פֿאַרלוירן געגאַנגען.

יעדע עטלעכע טעג פֿלעגן אַרויס נייע גזירות: אָפּגעבן דאָס פֿוטערוואַרג, זילבערנע און אַנדערע ווערטפֿולע זאַכן. ס׳רוב מענטשן האָבן אָפּגעגעבן זייער האָב און גוטס מיט אַ ווייטיק אין האַרצן. יעדעס מאָל פֿלעגן די דייטשן פֿאָדערן אַלץ מער און מער.

דער הונגער אין געטאָ

אין געטאָ האָט געהערשט אַ הונגער. אין גאַס האָבן זיך אַרומגעדרייט מענטשן געשוואָלענע פֿון הונגער. ווען די דייטשן האָבן באַפֿוילן אַריינגיין אין געטאָ, האָבן זיי דערלויבט מיטנעמען בלויז דאָס, וואָס מען האָט געקענט טראָגן אויף זיך. דאָס גאַנצע פֿאַרמעגן איז איבערגעבליבן אין די הייזער, וועלכע מען האָט געמוזט פֿאַרלאָזן.

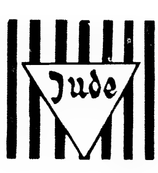
אונדזער משפּחה האָט, ווי אַלע אַנדערע, פֿאַרלאָזן דאָס הויז. אין געטאָ האָבן מיר געוווינט ביי דער באָבע קיילע, מיט נאָך 60 מענטשן. די אַלע, וועלכע פֿלעגן אַרויסגיין פֿין געטאָ אויף אַרבעט אין שטאָט האָבן, ווי ס׳איז, אויסגעבעסערט זייער לאַגע אַדאַנק דעם וואָס זיי האָבן געהאַט אַ קאָנטאַקט מיט די גויים און פֿלעגן פֿון צייט צו צייט אויסטוישן זייערע זאַכן אויף עסנוואַרג. ס׳איז געווען אַ קאַטעגאָרישער פֿאַרבאָט פֿון די דייטשן אַריינצוברענגען עסן אין געטאָ ביים אומקערן זיך פֿון דער אַרבעט פֿון שטאָט. אָבער די נויט האָט געצוווּנגען ריזיקירן און פֿון צייט צו צייט פֿלעגט געלונגען אַריינגנבֿנען אַ לעבל ברויט אין געטאָ.

מיין מוטער האָט מצליח געווען איינשליסן מיך צו די 12 אַרבעטער וואָס האָבן באַקומען אַ דערלויבעניש צו אַרבעטן אין פֿאַבריקל פֿון ברוך פֿריגאַל, וואָס האָט אויסגעאַרבעט וואָל־פֿאָדעם. דאָס פֿאַבריקל האָט זיך געפֿונען מחוץ דער טעריטאָריע פֿון געטאָ, „אונטערן בריק״. מיר פֿלעגן אַרויסגיין פֿון געטאָ פֿרי צו דער אַרבעט און פֿלעגן זיך אומקערן פֿאַרנאַכט. ס׳איז געווען פֿאַרבאָטן אַ ייד צו גיין אויפֿן טראָטואַר און מיר פֿלעגן גיין אין מיטן דער גאַס. די יידן האָבן געטראָגן אַ געלן צייכן.

אַלס פֿאַרוואַלטער פֿון פֿאַבריקל איז באַשטימט געוואָרן אַן אוקראַאינער, וואָס האָט פֿריער געאַרבעט אַלס פּשוטער אַרבעטער, אָבער ברוך פֿריגאַל און זיין משפּחה האָבן פֿאָרגעזעצט אַרבעטן אַלס נויטיקע פֿאַכמענער אין דער אונטערנעמונג. איך פֿלעג פֿאַרקויפֿן די גויים רינגעלעך, שטאָף, מלבושים און פֿאַר דעם פֿלעג איך באַקומען שטיקלעך ברויט, אַ ביסל מעל, בוימל און איך פֿלעג עס אַריינגנבֿנען אין געטאָ...

איינמאָל האָב איך געפּרוּווט אַריינגנבֿענען 2 פֿלעשער בוימל. זיי האָבן מיך געשלאָגן מכּות־רצח און אָפּגעשטעלט אויף דער זייט, כּדי אַוועקצופֿירן אין דער פּאָליציי. ביים אַריינגאַנג אין דער פּאָליציי האָבן זיי מיך דורכגעפֿירט צווישן צוויי רייען פּאָליציאַנטן, וועלכע האָבן מיך געשלאָגן מיט שטעקנס מיט אַזאַ סאַדיזם, אַז איך בין אַוועקגעפֿאַלן אַ פֿאַרוווּנדעטער אויף דער ערד. אַ צעשלאָגענעם האָבן זיי מיך אַריינגעוואָרפֿן אין אַ קעלער. פּלוצלינג ביינאַכט האָט זיך געעפֿנט דער טויער פֿון קעלער און איך האָב געהערט: „הערשל, הערשל״... דאָס האָט מיך גערופֿן קאָלאַ טאָמאַשעוויטש דער פּאָליציאַנט. ער האָט מיך אַרויסגעצויגן פֿון קעלער, אַוועקגעזעצט אויף אַ וועליסאָפּעד און אַוועקגעפֿירט אַהיים אין געטאָ. ער האָט מיך דאַן ממש געראַטעוועט פֿון אַ זיכערן טויט.

אָט דער קאָלאַ טאָמאַשעוויטש, דער האַרציקער פֿריינד פֿון אונדזער משפּחה, פֿלעגט אונדז שטענדיק וואָרענען און מודיע זיין וואָס עס וועט פּאַסירן די נאָענסטע צייט. איינמאָל, ווען מיר האָבן זיך צוריקגעקערט פֿון דער אַרבעט, האָבן מיר געזען אַ גרויסע

פאַרדעכטיקע באַוועגונג פון אוקראַינישע פּאָליציאַנטן. ווען מיר זענען פאַרבייגעגאַנגען קאָלאַ טאָמאַשעוויטשעס הויז, איז ער אַרויס און מיר פאָרזיכטיק געשעפּטשעט:

„הערשל אַנטלויף! זאָג אין געטאָ, אַז דאָס איז אייער לעצטער טאָג".

אין געטאָ איז באַלד פאַרשפּרייט געוואָרן די טרויעריקע ידיעה און אַסאַך האָבן געפּרוּווט אַנטלויפן, אָבער דער געטאָ איז שוין געווען אַרומגערינגלט מיט אַ שטאַרקע קייט פון פּאָליצייאישע כוחות, וואָס האָבן אָנגעהויבן שיסן אויף אַלע זייטן. ס'זענען געפאַלן פיל טויטע און פאַרוווּנדעטע ביים פּרוּוו צו דערנענטערן זיך צום געטאָ־פּלויט. אין די הילכערס האָבן די דייטשן באַפוילן, אַז די יידן זאָלן זיך צונויפזאַמלען אין דער „גמינע" (אין הויז פון דער געוועזענער דאָרפישער פאַרוואַלטונג).

מיר אנטלויפן פון דער ליקווידאציע

אין די דאָזיקע שרעקלעכע מינוטן האָט זיך באַוויזן קאָלאַ. ער האָט אַרויפגעזעצט מיין שוועסטער מינדל אויף אַ ראָווער און איר באַהאַלטן אויפן בוידעם פון זיין הויז. שפּעטער האָט ער זיך אומגעקערט און אַרויסגעפירט מיין מוטער אין דאָרף טאָפּילנע וואָס האָט זיך געגרענעצט מיטן געטאָ.

איך האָב באַוויזן, צוזאַמען מיט מאָטל דאָלגאָפּאָליוק און צוויי זיינע שוואָגערס (גראָוער) און די משפּחה פּריגאַל, אַרויסגנבענען זיך מיט גרויס סכנה פון געטאָ און דערגיין ביזן ברעג פון סטער. איך און לאָזער פּריגאַל (דער עלטערער זון פון ברוך) האָבן אָפּגעבונדן אַ לאָדקע וואָס איז געשטאַנען ביים ברעג טייך. אויף דער בריק איז געשטאַנען אַ שטאַרקע וואַך. מיר האָבן אין דער פינצטער איבערגעפירט אונדזערע מענטשן אויף דער צווייטער זייט טייך. אין דער נאַכט האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן אין וואָל, וואָס איז געלעגן אויפן בוידעם פון דער פאַבריק.

איידער ס'איז ליכטיק געוואָרן האָבן מיר אָנגעהויבן לויפן דורך די פעלדער אין דער ריכטונג פון דאָרף דובישטש. פון דער גויאישער זייט האָבן מיר געהערט ווי זיי האָבן זיך באַרימט:

„היינט וועלן באַגראָבן ווערן די יידן".

ווען זיי האָבן אונדז באַמערקט לויפנדיק האָבן די גויים אונדז נאָכגעשריגן „זשידי!" און אייניקע האָבן אַפילו געפּרוּווט אונדז אַרומרינגלען.

מידע און דערשלאָגענע האָבן מיר זיך מיט די לעצטע כוחות קוים דערשלאָגן צו אַ שייער (אַ קלוניע) און זיך דאָרט באַהאַלטן אָן דעם וויסן פונעם בעל־הבית. ווען ער האָט אונדז אַנטדעקט האָט ער אונדז געגעבן עסן, אָבער ער איז נישט באַשטאַנען האַלטן אונדז ביי זיך פאַר קיין שום פּרייז. אַ דאַנק ברוך און מאָטלס בקשות האָט ער מסכים געווען אָוועקפירן אונדז אויף אַ פור אין דערבייאיקן וואַלד. מיר זענען געווען צוזאַמען 12 יידן און האָבן זיך אַרומגעדרייט אין די וועלדער אין דער געגנט פון טראָכימבראָד (סאָפּיוווקע). אין די נעכט פלעגן מיר אַריינגיין צו פּויערן און על־פּי־רוב פלעגט אונדז געלונגען באַקומען אַביסל עסנוואַרג, אָבער דער עיקר האָבן מיר זיך געשפּייזט פון דעם וואָס מיר פלעגן גנבענען ביינאַכט פון די גערטנער, פעלדער, שייערן און שטאַלן.

דאַן האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז מיין שוועסטער געפינט זיך ביי אַ פּאָלקסדויטשע משפּחה אין דאָרף אָלישקעוויטש. ביי זעקס וואָכן האָבן מיר געוואַנדערט אין די וועלדער.

יום־כיפור אין טראכימבראד

ווען ס'האָבן זיך דערנענטערט די „ימים־נוראים" האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז אין שטעטל טראָכימבראָד איז נאָך פאַראַן אַ געטאָ. די סיבה פון דער עקזיסטענץ פון געטאָ איז געווען, וואָס די דייטשן זענען געווען פאַראינטערעסירט אַז די גאַרבאַרניעס וואָס האָבן אויסגעאַרבעט לעדער פון פעל, מיט וועלכע דאָס שטעטל איז געווען באַרימט, זאָלן פאָרזעצן זייער אַרבעט. דערצו האָבן זיי געדאַרפט האָבן יידישע ספּעציאַליסטן פון די גאַרבאַרניעס. דעריבער זענען זיי געווען געצוווּנגען אָפּצולייגן די דאַטע פון דער ליקווידאַציע פון געטאָ.

טראָץ דער גרויסער סכנה האָבן מיר באַשלאָסן קומען ערב יום־כיפור אין שול און דאַוונען צוזאַמען מיט אַלע יידן. מיר זענען געקומען פּונקט פאַר „כל־נדרי". איך

האָב געהערט, ווי שמעון דער שוחט פון קאָפּאַטשיווקע דרשנט די יום־כּיפּורדיקע דרשה און זאָגט: „מען דאַרף נישט גיין ווי שאָף צו דער שחיטה און ס׳איז נאָך דאָ ווער עס זאָל אויפשטיין”. צווישן קהל מתפּללים זענען געווען יידישע פּאַרטיזאַנער פון דער אומגעגנט, וועלכע זענען געקומען ראַטעווען זייערע משפּחות פון טויט.

פּלוצלינג האָבן מיר דערהערט אַ שטאַרקן אויסגעשריי פון אַ מיידל:

„יידן, די דייטשן רינגלען אונדז אַרום”.

ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ בהלה און אַלע האָבן אָנגעהויבן לויפן אין יעדער ריכטונג. שפּעטער האָט מען זיך צוריקגעקערט, ווייל מ׳האָט נישט באַמערקט קיין דייטשן נעבן דער שול. מיר זענען פאַרבליבן ביינאַכט שלאָפן אויפן פּאָל פון בית־כּנסת. אינדערפרי, ווען מיר זיינען אויפגעשטאַנען, זענען מיר אָנגעגריפן געוואָרן פון אַ שטאַרקער שיסעריי. לאָזער פריגאַל איז באַלד פאַרווונדעט געוואָרן פון אַ דום־דום קויל און די פליש פון זיין האַנט איז צעריסן געוואָרן. איך און אַברהם פריגאַל האָבן געפּרווט אַנטלויפן, נישט ווייסנדיק וווהין. מען האָט אונדז נאָכגעיאָגט, און מיר האָבן נישט געהאַט קיין אַנדערע ברירה נאָר אומקערן זיך צום שול־הויף. מיר האָבן שוין געזען אַ גרויסע צאָל געהרגעטע און פאַרווונדעטע, וואָס מ׳האָט געבראַכט פון שטאָט. ס׳זענען געקומען צוויי דייטשן אויף פערד און האָבן באַפוילן, אַז פופציק מאַן זאָלן אַרויס צום „שליאַך” (אויפן וועג מחוץ דעם שטעטל). אין דערדאָזיקער גרופּע האָב איך באַמערקט די פּאַרטיזאַנער און די ראָזשישטשער. איך האָב געוואָלט צושטיין צו זיי, דער דייטש, אָבער, האָט מיר געגעבן אַ שטאַרקן קלאַפּ און אויסגעשריגן:

„האָסט נאָך צייט צום טויט, יודע”.

פונדעסטוועגן האָב איך זיך אַריינגעשמוגלט דורכן פענצטער און זיך אָנגעשלאָסן צו דער גרופּע.

מען האָט אונדז באַפוילן זיך אויסשטעלן צו פיר־ווייז און מאַרשירן פאָרויס.

אַ בחור האָט די גאַנצע צייט געשריגן:

„פאַרטיידיקט זיך, שטעלט זיך אַנטקעגן!”

נאָך דעם ווי מיר זענען אָפּגעגאַנגען אַן ערך פון אַ קילאָמעטער, האָט מען אונדז געגעבן גראָב־אייזנס.

פּלוצלינג איז צו מיר צוגעשפּרונגען קאָלאַ טאָמאַשעוויטש און אויסגערופן אין יידיש: „הערשל, ווי קומסטו אַהער, וואָס טוסטו דאָ?”

די דייטשן האָבן אים געכאַפּט, זיי האָבן זיינע הענט געשמידט אין קייטן און אים אַריינגעוואָרפן אינעם אויטאָ, וואָס איז דאָרט געשטאַנען.

דער פּרווו פון ווידערשטאַנד

מ׳האָט אונדז געבראַכט אין פעלד און באַפוילן צו גראָבן אַ גרוב פאַר זיך. דער בחור, וועלכער האָט גערופן קעגנשטעלן זיך, האָט נישט געוואָלט גראָבן. ס׳איז צו אים צוגעגאַנגען אַן אוקראַינישער פּאָליציאַנט, אים אָנגעהויבן זידלען און שילטן און אָנגעהויבן שטאַרק צו שלאָגן מיט דער קאָלבע פון ביקס. דער בחור איז באַפאַלן דעם פּאָליציאַנט מיט זיין גראָב־אייזן, אים אומגעוואָרפן אויף דער ערד און האָט ביי אים אַרויסגעריסן זיין ביקס. ער האָט באַלד אויסגעשאָסן און געטראָפן אַ דייטש, וואָס איז געריטן אויף אַ פערד. ס׳איז אַנטשטאַנען אַ גרויסע מהומה צווישן די יידן, דייטשן און אוקראַינער. די דייטשן זענען נישט אומשטאַנד געווען באַנוצן זייער מאַשין־געווער, ווייל אין דעם מענטשן־געמיש האָבן זיך אויך געפונען דייטשן. די יידן זענען זיך צעלאָפן אין דער ריכטונג פון וואַלד, און פון דער גרופּע פון 50 יידן זענען פערציק אָנגעקומען אין וואַלד. צען יידן זענען דערהרגעט געוואָרן דורך די אוקראַינער בעתן אַנטלויפן. דער בחור וואָס האָט זיך העלדיש אַנטקעגנגעשטעלט און גערופן צום קאַמף איז געפאַלן פון די קוילן פון די רוצחים. איך האָב צוגענומען זיינע שיך וועלכע זענען געווען צוגעבונדן צו זיינע אַקסלען.

אין זכות פון זיין גבורה־טאַט האָבן זיך געראַטעוועט 40 יידן, וועלכע האָבן שוין אָנגעהויבן גראָבן אַ קבר פאַר זיך. אייניקע פון אונדז האָבן אויך באַוויזן אַרויסרייסן פון די אוקראַינישע פּאָליציאַנטן אייניקע ביקסן און צוויי רעוואָלווערן. די דייטשן האָבן

אַרומגערינגלט דעם וואַלד, געעפנט אַ שיסעריי און 9 פון אונדזער גרופּע זיינען געטראָפן געוואָרן פון די קוילן, בעת זיי האָבן געפּרוּווט איבערגיין דעם שליאַך צו מזרח אין דער ריכטונג צו די גרויסע וועלדער, וועלכע האָבן זיך געצויגן אַזש ביז דער רוסישער טעריטאָריע.

נע ונד

ביינאַכט האָבן מיר באַוויזן אַנטלויפן און אַרויסגיין אין די פעלדער. אונדזער גאַנצע גרופּע איז געווען צוזאַמען. מיט אונדז האָבן זיך אויך געפונען ברוך, מאָטל, און זיין שוואָגער אַברהם. מאָטל האָט געדינגען אַ באַקאַנטן גוי ער זאָל אונדז אַריבערפירן אויף אַ פור אונטער שטרוי אין דאָרף אַלישקעוויטש. מיר האָבן זיך אַריינגעקראָגן אין אַ שייער, נישט־וויסנדיק אַפילו ווער דער אייגנטימער איז, און זיך באַהאַלטן אין די שטרוי.

צומאָרגנס פרי האָט מיך באַמערקט אַ פּאַראָבעק (שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דאָס איז אַ רוסישער קריגס־געפאַנגענער). ער איז צו צו מיר, אָבער איך בין געווען אַזוי צעמישט און צעטומלט, אַז איך האָב נישט געקענט אַרויסרעדן אַ וואָרט. ער האָט זיך אומגעקערט אין שטוב און צו מיר צוגעפירט מיין שוועסטער מינדל... ווי נאָר זי האָט מיך דערזען איז זי געפאַלן אין חלשות. ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז בלויז דורך אַ צופעליקייט זענען מיר אָנגעקומען אויף דעם אָרט וווּ מיין שוועסטער מינדל האָט זיך אויסבאַהאַלטן.

ווי ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, האָט קאָלאַ טאָמאַשעוויטש געזען אַז ער קען מיין שוועסטער מער נישט האַלטן ביי זיך, האָט ער איר איבערגעפירט צום סאָלטיס פון דאָרף אַלישקעוויטש, וועלכער איז געווען אַ פאָלקס־דויטש. קאָלאַ האָט אים געזאָגט:

„דו מוזט איר ראַטעווען, איך בין אויסגעוואַקסן אין זייער הויז!"

ער האָט דעם סאָלטיס אויך באַצאָלט דערפאַר פון דעם געלט וואָס מיר האָבן איבער־געלאָזן ביי אים בעת מיר זענען אַנטלאָפן.

זעקס טעג בין איך געווען אינגאַנצן צעמישט און האָב נישט געקענט קומען צו זיך פון דעם אַלעם וואָס איך האָב דורכגעמאַכט די לעצטע צייט. איך בין נישט געווען מסוגל רעאַגירן אויף קיין שום זאַך. שפּעטער בין איך ביסלעכוויז געקומען צו זיך. צוזאַמען מיט מינדל און אברהם זענען מיר געבליבן אויף דעם פּלאַץ און זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ גרוב אונטער דעם חזירים־שטאַל. מאָטל און זיינעביידע שוואָגערס האָבן זיך אויס־באַהאַלטן אין אַ צווייט הויז אַנטקעגן.

אַ געוויסן זונטיק פרי האָבן מיר געהערט אַ שיסעריי. צוויי פורן מיט אוקראַינער זענען, צוגעקומען צו אונדזער הויז. די אוקראַינער האָבן אויסגערופן צום בעל־הבית:

„מען זאָגט אַז דו באַהאַלטסט אויס יידן!"

מיר זענען געלעגן באַהאַלטן אין גרוב. דער פּאַראָבעק — דער רוסישער קריגס־געפאַנגענער — האָט צוגעדעקט די גרוב מיט מיסט. דער בעל־הבית האָט געגעבן די פּאָליציאַנטן צו טרינקען אַזויפיל בראָנפן, אַז זיי האָבן זיך שטאַרק אָנגעשיכורט. זיי האָבן געשטאָכן מיט זייערע באַגנעטן אין שטרוי און האָבן זיך ווירקלעך איבערצייגט אַז קיין יידן זענען דאָ נישטאָ. זיי האָבן פאַרלאָזט דאָס הויז און אַוועקגעפאָרן. ווי ס'האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, איז צווישן די פּאָליציאַנטן אויך געווען קאָלאַ. ער האָט דאָס געשאָסן איידער די פּאָליציאַנטן זיינען אַריין אין הויף, כדי מיר זאָלן זיך באַצייטנס באַהאַלטן.

דאַן האָבן מיר געזען אַז דער פּלאַץ איז נישט קיין זיכערער און ס'איז אַ סכנה דאָ צו בלייבן. אויך האָבן מיר נישט געוואָלט שטעלן אין אַ סכנה דאָס לעבן פון בעל־הבית, וועלכער וואָלט געקענט ליידן אין פאַל ווען מען וואָלט אונדז אַנטדעקט ביי אים. מיר האָבן פאַרלאָזט דאָס אָרט און אַוועק זוכן אַן אַנדער פּלאַץ.

איינמאָל האָב איך באַשלאָסן גיין ביינאַכט קיין ראָזשישטש אין אונדזער הויז, אין וועלכן ס'האָט דאַן געלעבט באָרקע טאָמאַשעוויטש. ער איז טאַקע געווען פון קאָלאַ טאָמאַשעוויטשעס משפּחה, אָבער ער איז געווען אַ גרויסער אַנטיסעמיט און האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע אַכזריותדיקע מעשים. ער איז געווען ממש אַ רוצח, וואָס האָט זעלבסט דערמאָרדעט יידן. ער האָט פון דער בריק אַריינגעוואָרפן יידן אין טייך, שיסנדיק זיי ווען זיי זענען געגאַנגען פון דער אַרבעט.

איך בין אַריין צו אים אין געזאָגט קאַטעגאָריש:

„דו קענסט מיך שיסן, אָבער איך לייג דיר פאָר אַ גוטן פּרייז בתנאי דו זאָלסט אונדז אויסבאַהאַלטן“.

ער איז באַשטאַנען אונדז באַהאַלטן אין אַ גרוב, וואָס מיר האָבן אויסגעגראָבן אונטער דער פּאָל. מיר זענען געווען ביי אים צוויי וואָכן. איינמאָל האָבן מיר אַפילו אונטערגע־הערט, ווי ער רעדט אָפּ מיט וואַנקען ווי אַזוי אונדז צו הרגענען. מיר זענען אָבער באַצייטנס אַנטלאָפן אין אַ פינצטערע נאַכט פון אונדזער באַהעלטעניש.

אין א באהעלטעניש אין דארף קירילוכא

מיין שוועסטער מינדל האָבן מיר איבערגעפירט אין דאָרף קירילוכא, וואָס האָט זיך געפינען אויף יענער זייט סטיר. דעם טייך זענען מיר דורכגעגאַנגען אין מיטן דער נאַכט. מיר זענען צו צום הויז פון אַ באַקאַנטן אוקראַינער, מיטן נאָמען באָגדאַן. דאָס הויז איז געווען באַלויכטן און אינעווייניק האָבן זיך געפונען פיל מענטשן, וואָס האָבן געמאַכט אַ הולאַנקע און געטרונקען פיל „סאַמאָגאָן“ (היימישער בראָנפן). באָגדאַן איז אַרויס נאָכדעם ווי מיר האָבן אָנגעקלאַפט אין פענצטער. ער האָט מיט באַשטוינונג אויף אונדז געקוקט נישט גלויבנדיק זיינע אייגענע אויגן צו זען אונדז לעבעדיקע. ער האָט זיך נישט געריכט צו זען פישלס זון.

„דו לעבסט!“ — האָט ער אויסגעשריגן. ער איז געווען שטאַרק שיכור. ער האָט אונדז אַריינגעפירט אין שטוב, געגעבן צו עסן און אונדז זאָגאַר באַרואיקט:

„שרעקט זיך נישט, קיינער וועט אייך דאָ נישט אַרויסגעבן. זעט, דאָ געפינט זיך אַפילו אַ דייטשער דעזערטיר“.

ער האָט מיטן פינגער אָנגעוויזן אויף אַ דייטש, וואָס האָט אָנטיילגענומען אין דער מסיבה. באָגדאַן האָט מסכים געווען אויסבאַהאַלטן ביי אים מיין שוועסטער מינדל און אַכטונג געבן אויף איר. זי האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין זיין שייער.

דער „דייטשער דעזערטיר“ — א ייד

דער „דייטשער דעזערטיר“ האָט אַנטדעקט זיין סוד: ער איז אַ ייד פון קאַטאָוויץ, ברוך קליינמאַן, און לעבט אויף „אַרישע“ פּאַפּירן. ער האָט געאַרבעט אין דאָרף אַלס שניידער און די גויים האָט ער דערציילט, אַז ער איז אַ דייטשער דעזערטיר... (נאָך דער מלחמה האָט ער חתונה געהאַט מיט מיין שוועסטער. זיי לעבן איצט אין ישראל אין ראשון־לציון).

ווי ס'האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן האָבן זיך אין דעם דאָזיקן הויז אויך אויס־באַהאַלטן סלאָווע און יאָסל סערטשוק. די גויים אין דאָרף האָבן זיך גוט באַצויגן צו יידן און האָבן אַפילו אייניקע פון זיי אויסבאַהאַלטן.

איך און אַברהם (אָמעק) האָבן באַשלאָסן דורכגיין דעם טייך און אַוועק אין דער סביבה פון וואָלניאַנקע. נישט האָבנדיק קיין ברירה זענען מיר אַריין צום פּאָלאַק ריזשאַנסקי — אַ סוחר פון חזירים, אַ באַוווּסטער אַנטיסעמיט נאָך פון פאַר דער מלחמה. זיין פרוי האָט אים איבערצייגט ער זאָל מסכים זיין אונדז אויסבאַהאַלטן אין שייער. אָבער נאָך אַ קורצער צייט האָט ער אונדז אַרויסגעטריבן, ווייל מיר האָבן נישט געהאַט קיין געלט צו באַצאָלן.

איינמאָל ביינאַכט זענען מיר פאָרזיכטיק דורכגעגאַנגען דעם בריק און אַדורך די באָמבע־גאַס אין דער ריכטונג פון דער הויפּט־גאַס אין ראָזשישטש. מיר האָבן באַגעגנט קאָסטיאַ טאָמאַשעוויטש, דעם אייגנטימער פון דער מילכעריי. ער האָט אונדז איינגעלאָדן צו זיך אין שטוב, אונדז זייער שיין אויפגענומען און געגעבן עסן, אָבער האַלטן אונדז האָט ער נישט געקענט, ווייל אין זיין מילכעריי קומען פיל מענטשן און צווישן זיי קויאַווא — דער אָנפירער פון דער מילך־מעלקונג — אַ גרויסער מנוול וואָס איז געווען באַוווּסט פון זיין שלעכטער באַציאונג צו יידן.

ביינאַכט האָט אונדז קאָסטיאַ טאָמאַשעוויטש אַרויסגעפירט אויף אַ וואָגן אין נאָענטן דאָרף קירילוכע. אין יענער צייט האָבן זיך פאַרערגערט די באַציאונגען צווישן די פּאָלאַקן און די אוקראַינער. די פּאָלאַקן האָבן זיך דאַן געגנויטיקט אַפילו אין די נעבעכדיקע יידישע הילף. קירילוכע איז געווען אַ פּויליש דאָרף און די פּאָלאַקן האָבן אונדז געבעטן

היטן דאָס דאָרף. זיי האָבן אונדז אַפילו געגעבן געווער, און ס'זענען געווען פאַלן, ווען די יידן האָבן צוזאַמען מיט די פּאָלאַקן זיך באַטייליקט אין די קאַמפן קעגן די אוקראַינער און די דייטשן.

די נקמה פאַר מיין מוטערס פאַרגאָסן בלוט

מיר זענען געווען ביי דעם פּאָלאַק מאַשאַשטשוק. פון אים האָבן מיר זיך דערוווּסט פּרטים, ווי אַזוי ס'איז דערמאָרדעט געוואָרן מיין מוטער. איר האָט דערהרגעט דער אוקראַינער סאַראַפּאַן אין דאָרף פּאָזשאַרעק. ער האָט מסכים געווען באַהאַלטן מיין מוטער פאַר אַ געוויסע סומע געלט. נאָך דעם ווען ער האָט ביי איר צוגענומען דאָס געלט און אַלע אירע זאַכן, האָט ער איר דערמאָרדעט אין פעלד. איך האָב באַשלאָסן פאַר יעדן פּרייז נקמה נעמען פאַר מיין מוטערס פאַרגאָסן בלוט.

איך האָב צוגעזאָגט די צוויי זין פון מאַשאַשטשוק, אַז איך וועל זיי אָפּגעבן אונדזער גאַנץ פאַרמעגן, וואָס געפינט זיך אין הויז פון סאַראַפּאַן אין דאָרף פּאָזשאַרעק, אויב זיי וועלן מיר העלפן נקמה נעמען פאַר מיין מוטערס בלוט. זיי זענען דאַרויף באַשטאַנען. אין אַ זונטיקדיקן טאָג האָבן מיר זיך אָנגעטאָן ווי רוסישע פּאַרטיזאַנער, גענומען ביקסן און מאַשין־געווער און געקומען אין הויז פון סאַראַפּאַן, אין דאָרף פּאָזשאַרעק. איך בין אַריין אין שטוב און דאָרט געפונען דריי יונגע פּאָרלעך שפּילן קאָרטן. איך האָב דערקענט די זאַכן פון מיין ברודער און שוועסטער, וואָס האָבן געטראָגן אויף זיך דער זון און טאָכטער פון סאַראַפּאַן. דער גוי און זיין פרוי האָבן זיך שטאַרק דערשראָקן. איך האָב זיך באַלד אַ נעם געטאָן צו סאַראַפּאַנען און אים אָנגעהויבן שטיקן. מיין ערשטע פראַגע איז געווען:

„ווו איז מיין מוטער?"

ער האָט אָנגעהויבן שרייען און וואָיען:

„איך האָב איר נישט געהרגעט, מען האָט אויף מיר געמסרט"...

„גיב אָפּ אונדזערע זאַכן!" — האָב איך צו אים אָנגעשריען.

ער האָט אַרויסגעצויגן פון אַ קאַסטן אייניקע פון אונדזערע זאַכן. מיר האָבן געהרגעט איינעם פון זיינע זין און פאַרברענט דאָס הויז.

די דייטשן טרעטן אָפּ

שפּעטער בין איך געוואָרן אַ פּאַסטעך פון בהמות ביים פויער מאַשאַשטשוק. איינמאָל האָב איך געזען ווי די דייטשע אַרמיי טרעט אָפּ און פון גרויס איבעראַשונג בין איך געווען ממש פּאַראַליזירט. פּלוצלינג האָב איך דערפילט ווי עמעצער קלאַפּט מיר אויף דער פּלייצע און זאָגט:

„וואָס שלאָפסטו? ביסט דאָך פריי!"

דאָס איז געווען אַ ייד פון קיעוו, וועלכער האָט זיך געפונען אין דער רויטער אַרמיי.

מיר זענען געקומען קיין ראָזשישטש. ס'האָבן זיך צונויפגעקליבן אייניקע יידן. מיר זענען אַריין וווינען אין אונדזער הויז. איך בין קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און מען האָט מיך אַוועקגעפירט אין שפּיטאָל, מיט זייער הויכע היץ. פייגע שער האָט זיך מיט מיר מטפל געווען מיט גרויס מסירת נפש, ביז איך בין געקומען אַביסל צו די כוחות.

צוריק אין ראָזשישטש

פּלוצלינג האָבן זיך צוריקגעקערט די דייטשן און איך האָב זיך ווידער געפונען צווישן צוויי קעמפענדיקע צדדים. איך בין אַריבער דעם סטיר און צוזאַמען מיט אַנדערע זענען מיר געלאָפן צו מזרח ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין קיעוו. ווען די רויטע אַרמיי האָט זיך פאַרויסגערוקט אויף מערב האָבן מיר זיך ווידער אומגעקערט קיין ראָזשישטש. מען האָט מיך און נאָך אייניקע יונגע בחורים באַלד מאָביליזירט אין אַ ספּעציעלן באַטאַליאָן, וואָס האָט געהיט די באַנדעראָווצעס און פאַרשידענע דייטשע מיטהעלפער פון דער אוקראַינישער באַפעלקערונג, וועלכע זענען געכאַפּט געוואָרן פון דער נ.ק.וו.ד. און אַרעסטירט געוואָרן.

די גרופע „נקמה"

זיבן יונגע חברים וועלכע זענען איבערגעבליבן ביים לעבן, האָבן זיך אָרגאַניזירט אין אַ גרופע, וועלכע האָט זיך געשטעלט פאַרן ציל נקמה נעמען אין די אוקראַינישע יידן־מערדער. מיר האָבן באַקומען הילף פון אַ ייד פון קיעוו, בוקין, וועלכער איז געווען דער פאַרטרעטער פון שטאָט־קאָמענדאַנט פון ראָזשישטש. מיט זיין הסכמה האָבן מיר זיך אָרגאַניזירט אין אַ ספעציעלער גרופע אונטער דער אָנפירונג פון אַ סאָוויעטישן מאַיאָר פון נ.ק.וו.ד., עליאָשאַ. אין דער „נקמה" גרופע זיינען געווען די פאָלגענדע זיבן יידן:

אשר בעקער ז"ל, אבא זינגער ז"ל, חיים זאַלץ, יהודה (אידעלע) פיישטער, אייזיק פליישער, איציק שאָר (פון אוליאַניק) און איך, הערשל רויטער.

ביינאַכט פלעגן מיר נעמען די פערד פון דער נ.ק.וו.ד., וואָס האָבן זיך געפאַשעט אויף דער לאָנקע, קומען צו די גויים וועלכע האָבן געמאָרדעט יידן און גערויבט יידיש האָב און גוטס. מיר האָבן געשאָסן די דאָזיקע רוצחים און אויך ליקווידירט זייערע משפחות. זייערע הייזער האָבן מיר אַוועקגעלאָזט מיטן רויך. דאָס איז געווען אַ קליינע נקמה אין פאַרגלייך מיט די פאַרברעכנס, וואָס זיי זענען באַגאַנגען קעגן אונדז.

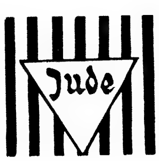
אַסאַך פון די פאַרברעכער האָבן פאַרלאָזט זייערע היימען פון גרויס שרעק און האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די וועלדער און פעלדער. מיר פלעגן זיי אַרומרינגלען אין זייערע באַהעלטענישן און כאַפּן. צוערשט האָט די סאָוויעטישע מאַכט זיך געמאַכט נישט וויסנדיק פון אונדזערע מעשים, אָבער שפּעטער האָבן מיר נישט געקענט אַזוי פריי אָפּערירן.

די סאָוויעטישע מאַכט־אָרגאַנען פלעגן אַליין אַרעסטירן די נאַציאָנאַליסטישע אוקראַי־נער און זיי אַוועקשיקן קיין סיביר. די מאַכט־אָרגאַנען האָבן נישט דערלאָזט צו פער־זענלעכע נקמה־אַקטן.

מיר האָבן פאַרלאָזט ראָזשישטש און אָנגעקומען קיין קאָוועל. דאָ האָט זיך מיט אונדז פאַרנומען פּיעטקאָ פּיעטאָרין — אַ יידישער מלחמה־אינוואַליד פון קאָוועל, וואָס האָט אָנגעפירט מיט מלוכהשן קאָאָפּעראַטיוו. מיין שוואָגער, וועלכער איז מאָביליזירט געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי, האָט זיך אויך צוריקגעקערט און צוזאַמען האָבן מיר באַשלאָסן אַוועקפאָרן קיין פוילן. איך בין אָנגעקומען קיין לובלין. אויפן גאַס האָב איך דערקענט באָלעק ראָמאַניוק, אַ פּוילישער אָפיצער פון ראָזשישטש, וועלכער איז געווען אַ גוטער פריינד פון יידן.

ער האָט דערציילט אַז עס געפינט זיך אין לובלין די פּרוי באָגוסלאַסקאַ, אַ פּוילישע אַנטיסעמיטקע, וועלכע האָט אָנטיילגענומען אין מאָרדן יידן אין ראָזשישטש און וועלכע איז געווען די געליבטע פון דעם זאָנדער־פירער. מיר האָבן באַשלאָסן איר איבערגעבן דער פּאָליציי. זי האָט געפּרוווט אַלעס לייקענען און בכלל האָט זי אין לובלין געלעבט אונטער אַ פרעמדן נאָמען. אָבער קעגן איר זענען אַרויסגעטרעטן אַלס עדות אויסער מיך אויך אַנשל גון, מיכאל פלאש און דער פּוילישער אָפיציר באָלעק. מיר האָבן דערציילט וועגן אירע פאַרברעכנס און וועגן איר מיטאַרבעט מיט די דייטשן. נאָך אַ גרינטלעכע באַהאַנדלונג איז זי פאַרמשפּט געוואָרן צו לאַנגע יאָרן תפיסה.

פון לובלין זענען מיר אַוועק קיין מינכען און דאָרט מיטגעאַרבעט אין דער „בריחה" באַוועגונג. אין ישראל בין איך אָנגעקומען אין יאָר 1948.

א בליק אויף צוריק

רבקה סטאָלאַר

רבקה סטאָלאַר באַגריסט די קאַנאַדער געסט סאָניע און לואי בערגער בעת זייער וויזיט אין בית־ראָזשישטש.

פּרווו פאַרמאַכן די אויגן אויף עטלעכע מינוט און טראָג זיך אַריבער אין דעם אַמאָל, וועט פאַר דיר דורכלויפן אַ בילד נאָך אַ בילד פון די גליקלעכע, האַלב־גליקלעכע קינדער־יאָרן.

ס׳שוועבן אַרום דערשיינונגען, חלומות אויסגעמישט מיט דער שיינקייט פון דער אוקראַינער נאַטור און געשעענישן פון יידישן געזעלשאַפטלעכן און קולטורעלן לעבן.

טעאַטער

אַט זעסטו אַ פאָרשטעלונג אין גאָרענשטיינס טעאַטער פון יידישן דראַמאַטישן קרייז. מען שפּילט „טוביה דער מילכיקער", רעזשי — אַלטער שאַמעס. חברה־יאַטן שטייען שוין אויף גאַלאָרקע, ווער מיט אַ בילעט און וועמען ס׳האָט זיך איינגעגעבן דורכשמוגלען אָן אַ בילעט...

מיט אָפענע מיילער שלינגט מען יעדער וואָרט פון טביהן (שאַמעס), די ליבע צווישן חווה און פעטקע דרינגט אַריין טיף אין די קינדערישע נשמות און ס׳דאַכט זיך גאָר, אַז אַלץ קומט פאָר דאָ אין שטעטל...

די פאָרשטעלונג געענדיקט. די קינדער פאַלן אַראָפּ פון הימל... און מ׳לייגט זיך אין די בעטן.

פרילינג פאַרטאָג

די זון קוים וואָס זי באַווייזט זיך. ס׳ליגט נאָך דער טוי אַרום און אַרום. קינדער רוקן זיך לאַנגזאַם אַרויס פון די הייזלעך. ווער ס׳לויפט צום סטער כאַפּן אַ שווים, ווער ס׳שפּרינגט מיט באָרוועסע פיסלעך אין גרינעם גראָז, און אָט זעט מען שוין קינדער מיט די טעקעס אויף די פּלייצעס לויפן, ווער אין „תרבות", ווער אין פאָלקס־שול, אין ישיבה.

נאָכמיטאָג. ס׳טריפט אַ רעגנדל און ס׳באַווייזט זיך אַ פילפאַרביקער רעגנבויגן, וואָס הענגט איבערן שטעטל.

צווישן דער יוגנט צעפּלאַקערן זיך הייסע דיסקוסיעס: חלוצים, „השומר הצעיר", בית״ר און לינקע. ווער ס׳טרוימט וועגן אַ יידישער מדינה און ווער ס׳חלומט וועגן אַ בעסערער וועלט בכלל...

ל״ג בעומר

אָן אויספלוג אין קאַפּאַטשיוועקער וואַלד. מען צעלייגט אַ פייער, בראָט קאַרטאָפל, מען כאַפּט אַ ביס הערינג מיט געבראָטענע קאַרטאָפל און שוואַרץ ברויט און מ׳קלאַפּט געפאַרבטע אייער. האַ, איז דאָס אַ מאכל!.

דער לערער, יאַנקל קאַפּלאַן פון ווילנע, לייענט דערציילונגען פון י. ל. פרץ.

שבת נאָכמיטאָג

גרויס און קליין האָבן זיך אַרויסגעגאָסן אויפן 3־טן מאי גאַס („קרעשטשאַטיק", ווי די ליצים רופן די הויפּטגאַס), אויסגעפּוצט אין שבת־קליידער. מען שפּאַצירט אַהין און אַהער. שבת פאַרנאַכט. פון טריסקער שול שטראַלט אַרויס חסידיש לעבן. ניגונים גיסן זיך צעניף מיט בענקשאַפט צו עפּעס בעסערס.

אין מיטן דער שול שטייט דער אַלטער הערשל בעל־שם, וויגט זיך אַהין און צוריק, גייט אַריין אין טיפע גייסטלעכע עקסטאַזע. דאָס איז אַ קליינוווקסיקער ייד מיט אַ ווייס־געלער באָרד, צוויי בלויע פאַרגאַסענע אויגן. יעדן דאַנערשטיק קלאַפּט ער אין די

טירן, ווי עפּעס אַן אליהו הנביא, און ברענגט הייוון אויף שבת. ווער ס׳צאָלט און ווער ס׳נעמט אויף אייביקן באָרג...

א יריד אין שטעטל

דער מאַרק, וואָס האָט אַ געוויסע צייט געטראָגן דעם נאָמען פּרק־פּלאַץ, איז איבער־געפּילט מיט פויערן פון די אַרומיקע דערפער. זייערע וועגענער זענען אָנגעפּאַקט מיט תבואה, פּרוכט (וויינשל, וויינפּעלעך, יאַגדעס), הינער, גענדז, פּוטער א.אַ.וו.

אין עטלעכע שעה איז אַלץ פאַרקויפט און די פויערים לאָזן זיך אין די יידישע קלייטן איינקויפן זייערע באַדאַרפנישן: זייף, הערינג, בראָנפן, נאַפט, שיך, קליידער. אַלץ אַרויפגעלייגט אויפן וואָגן און מ׳פאָרט צוריק פון יריד. ס׳דאַכט זיך, אַז דאָס פרידלעכע צוזאַמענלעבן צווישן יידן און גויים איז נאַטירלעך און שטאַרק אויף אייביק.

שלמה׳לעס בלוט

פלוצים איז דער זעלבער מאַרק־פּלאַץ פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ בלוט־פעלד. די דייטשן און אוקראַינער, אין היטלער־מונדירן, האָבן מערדעריש באַפאַלן די יידן.

שלמה׳לע סטאָלאַר איז געלאָפן, אַ זונטיק, אויפן מאַרק־פּלאַץ, געזוכט אַ דאָקטאָר פאַר זיין קראַנקער מאַמע. האָבן אים די ווילדע רוצחים דערשאָסן. דאָס בלוט, פון אַן אומשולדיק יידיש יינגעלע, מיין קליין ברודערל, האָט באַדעקט די שאָסיי־שטיינער, ביז זיי האָבן זיך פאַרוואַנדלט אין לעבעדיקע, רעדנדיקע גלידער.

און ווען איך האָב אין יאָר 1946 געטראָטן אויף דער שאָסיי, האָט מיר פלוצים אָנגעהויבן ברענען אין מיינע פיס. מיין שלמה׳לעס בלוט קען ניט רוען, ס׳קאָכט אָן אַן אויפהער און ס׳שרייט! איך הער און דערקען זיין קול.

דאָס שטעטל איז מער נישטאָ,
געבליבן אַ פּשוטער שטיין.
ער שטייט פאַריתומט אַליין,
אומעטיק, שטום...

ניט קיין גרעזל, ניט קיין בלום,
שטייט ער פאַרצאָרנט, פאַרשעמט — פרעמד.

אונטערן דייטשן שטיוול

בערל שניידער

שוין דעם ערשטן טאָג פון אַריינקומען פון די דייטשן האָבן זיי געהרגעט 10 יידן, צווישן זיי שלמה קלימבאָרד און מאָטל בראָנפען. צומאָרגנס האָבן די דייטשן באַפוילן אַלע יידן זיך צונויפזאַמלען ביי גאָרנשטיינס טעאַטער. ס׳זענען געקומען אַ פּאָר הונדערט יידן וואָס האָבן זיך אויסגעשטעלט אין רייען. ס׳איז באַלד געקומען אַ באַפעל, אַז די יידן זאָלן אָפּגעבן דאָס געווער וואָס געפינט זיך אין זייער רשות. די יידן האָבן פאַרשטענדלעך נישט געהאַט קיין געווער אין זייער באַזיץ. דאַקעגן אין דאָרף זשאַליבאָוו האָבן די גויים יאָ אָפּגעגעבן אייניקע געווער־טיילן, וואָס זיי האָבן געהאַט אין זייער רשות.

דעם טאָג איז די יידן נישט געשען קיין שום שלעכטס. מ׳האָט זיי באַפוילן לויפן אַהיים. ס׳איז זיי געווען שטרענג פאַרבאָטן צו גיין. מ׳האָט זיי אונטערגעטריבן מיט די קאָלבעס פון די ביקסן.

צומאָרגנס האָט מען אויף אַ מערדערליכן אופן דערהרגעט יקותיאל קאָפּעלמאַן.

די יידן זענען באַפוילן געוואָרן צונויפקלייבן זיך אין מאַרק און די דייטשן האָבן אויסגעקליבן אַ יודנראַט אין באַשטאַנד פון אַברהמטשיק געלער, מאיר ספּעקטאָר, הרב משה׳לע ספּעקטאָר, משה מוז, זיסיע קלימבאָרד, יאַנקל קראָכמאַל און נאָך אייניקע יידן, צווישן זיי פּליטים פון מערב פוילן, וואָס האָבן געהאָפּט ראַטעווען זיך פון דעם צוררס הענט און זענען פאַרבליבן אין ראָזשישטש.

ס׳איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ יידישע פּאָליציי אין וועלכער ס׳האָבן זיך געפונען שמאי גאָלדפעדער, יאַשקע פּאַדאַוואי און זעליג ציגאַמאַן. אויך מיך האָט מען געוואָלט מאַכן פאַר אַ פּאָליציאַנט, אָבער איך האָב זיך אויסגעקויפט מיט דעם, וואָס איך האָב באַצאָלט דעם יודנראַט 5000 רובל, כדי מען זאָל מיך נישט צווינגען אויפנעמען די פונקציע.

אקציעס

זיבן טעג שפּעטער זיינען געקומען אין שטעטל די געסטאַפּאָ לייט (געהיימע דינסט), זיי האָבן צונויפגעקליבן עטלעכע און אַכציק יידן, די אָנגעזעענסטע פון שטאָט, געבילדעטע, פאַרמעגלעכע און אַנדערע אָנגעזעענע יידן אין ראָזשישטש. צווישן זיי געדענק איך זענען געווען שלמה׳ק ראָזענבוים און איסערל, דער איידעם פון רב אברהם־בער גוטמאַן. מען האָט זיי געזאָגט אַז מען נעמט זיי צו דער אַרבעט. די מענטשן האָבן זיך שוין נישט צוריקגעקערט און ביזן היינטיקן טאָג ווייסט מען נישט ווו זיי זענען אומגעקומען.

אַכט טעג שפּעטער האָט מען ווידער גענומען צו דער „אַרבעט" עטלעכע הונדערט מענטשן, איבערהויפּט יונגע און אויך זיי זענען נישט צוריקגעקומען. דאָס דריטע מאָל האָט מען גענומען צו דער „אַרבעט" זקנים און קינדער פון 12 יאָר. אויך זייערע שפּורן זיינען פאַרשוווּנדן געוואָרן. אין שטאָט זענען איבערגעבליבן פרויען און גאָר קליינע קינדער און אויך אַזעלכע וועמען ס׳איז געלונגען מיט פאַרשידענע איינפאַלן אַרויסדרייען זיך פון די דריי אַקציעס, אָדער אַזעלכע וועלכע זענען פשוט אַלס צופאַל נישט גענומען געוואָרן פריער.

דער זאָנדערפירער — דער קאָמענדאַנט פון שטאָט — האָט געזאָגט, אַז די וועלכע מ׳האָט גענומען אויף אַרבעט האָט מען געשיקט אין ווייטע פלעצער און איצט וועט אַלעס זיין אין אָרדנונג. פון צייט צו צייט האָבן די דייטשן געפאָדערט מען זאָל זיי צושטעלן פאַרשידענע פוטערוואַרג און פעל. די באַשטעלונגען זענען באַלד אויסגעפירט געוואָרן. אייניקע חדשים זענען אַדורך רואיק. פון די הונדערטער מענטשן וועלכע זענען פאַרשוווּנדן

בערל שניידער און טאָכטער אסתר
בערל איז געווען אַ באַקאַנטער תבואה־סוחר אין דער אומגעגנט און זיין תבואה־שפּייכלער איז געווען אין דאָרף זאַליסיץ. ער האָט געהאַט ברייטע פאַרבינדונגען אין אוקראַאינע און פיל פריינד צווישן די נישט־יידישע איינוווינער. ער און זיין טאָכטער אסתר געפונען זיך אין ישראל.

געוואָרן איז נישט געווען קיין שום ידיעה און מ׳האָט גאָרנישט געוווּסט וואָס ס׳איז מיט זיי געשען.

פיר חדשים שפּעטער זענען די יידן אַרויסגעטריבן געוואָרן פון זייערע היימען און קאָנצענטרירט געוואָרן אין צפון־טייל פון דער שטאָט „אויפן באַרג". אין געטאָ, אין אוממענטשליכע באַדינגונגען. אַהין האָט מען געבראַכט יידן פון אַלע עקן פון שטאָט, פון יענער זייט טייך (אונטערן בריק), פון די דערבייאיקע דערפער, און אויך פון די קליינע שטעטלעך אין דער אומגעגנט.

איך האָב געוווינט מיט מיין משפחה אין הויז פונעם „קאַניוך" (פערד הענדלער), אַנטקעגן דער „גמינע". דער יודנראַט האָט זיך געפינען אין בנין פון דער „גמינע". ס׳זענען באַשטימט געוואָרן 20 יידישע פּאָליציאַנטן אין געטאָ. אין אַ געוויסן פרימאָרגן האָט מען געפאָדערט 100 מענטשן אויף אַרבעט. ס׳איז שוין נישט געווען קיין שום צווייפל, צו וואָס די דייטשן דאַרפן די מענטשן. אַלע האָבן פאַרשטאַנען, אַז די מענטשן זיינען פאַרמשפּט צום טויט. יידישע פּאָליציאַנטן און אוקראַינער זענען געגאַנגען פון שטוב צו שטוב און האָבן צונויפגעקליבן מיט געוואַלד ביי 300 מענטשן, און איך צווישן זיי. מ׳האָט אונדז געבראַכט אין הויף פון משה באַלער און אונדז אויסגעשטעלט אין צוויי רייען, יעדע ריי פון 150 מענטשן. איין ריי איז געווען פון רעכט און די צווייטע פון לינקס. די וועלכע זענען געשטאַנען אין דער ריי פון לינקס האָט מען באַפוילן לויפן אַהיים, אין געטאָ. די רעכטע ריי איז געבליבן אויפן פּלאַץ.

איך בין געווען אין דער לינקער ריי. מיר זענען געלאָפן אַהיים און די אוקראַינער פּאָליציאַנטן זיינען געלאָפן נאָך אונדז און אונדז געשלאָגן מכות רצח מיט די קאָלבעס פון די ביקסן. די מענטשן פון דער רעכטער ריי האָט מען אַרויפגעזעצט אויף דער באַן און אַוועקגעפירט אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג (ס׳זענען דערגאַנגען קלאַנגען, אַז מען האָט זיי אַוועקגעפירט אויף אַרבעט אין וויניצע...).

עקאָנאָמישער אונטערגרונד

די שפּייז וואָס מ׳האָט באַקומען אין געטאָ איז באַשטאַנען בלויז פון 50 גראַם ברויט אויף אַ מענטש. דער הונגער און די נויט האָט זיך פאַרשטאַרקט פון טאָג צו טאָג. ס׳זענען באַקומען ערגעץ אַ לעבל ברויט.

אין אַזאַ שווערע נויט האָב איך געזוכט וועגן ווי אַזוי צו באַקומען שפּייז און ראַטעווען מיין משפחה פון הונגער־טויט און אויך העלפן אַנדערע מענטשן ווי ווייט

בערל שניידער, אין פאָרגרונט, בעת אַן אויפנאַמע אין בית־ראָזשישטש פאַר געסט פון אויסלאַנד.

מעגלעך. איך האָב צוזאַמען מיט אַנדערע מענטשן אָרגאַניזירט אַן אונטערערדישע אַקציע אויף צו פאַרבעסערן דעם עקאָנאָמישן מצב פון די יידן אין געטאָ. דאָס איז אונדז אין אַ געוויסער מאָס געלונגען און די נויט אין געטאָ איז פאַרלייכטערט געוואָרן.

צוויי זין פון לייביש חוה׳ס און בעני בראַנשטיין, דער סמאָליאַר, האָבן זיך איבערגעטאָן אַלס „גויים" און פלעגן אין די נעכט אַרויספאָרן מיט וועגענער קיין קאָוועל. מיטן געלט וואָס איך האָב זיי געגעבן פלעגן זיי קויפן סאַכאַרין, פעדעם, שפּילקעס און אַנדערע קליינע זאַכן, וועלכע זענען פאַרשוווּנדן געוואָרן פון מאַרק, אָבער ס׳איז געווען אויף זיי אַ גרויסע נאָכפראַגע אין די דערפער ביי די גויים.

די יידן וועלכע פלעגן אַרויסגיין יעדן פרי פון געטאָ אויף אַרבעט אין פאַרשידענע אַרבעט־פּלעצער אין דער געגנט, פלעגן אויסבייטן ביי די גויים די סחורות וואָס זיינען געבראַכט געוואָרן פון קאָוועל אויף ברויט און אַנדערע נויטיקע שפּייז, וואָס זיי פלעגן אַריינגנבענען אין געטאָ מיט גרויס ריזיקע ביים צוריקקערן זיך אין אָוונט פון דער אַרבעט. אָט די שפּייז, וואָס איז אַריינגעגנבעט געוואָרן אין געטאָ, האָט ממש געראַטעוועט פון הונגער טויט. אַזוי האָב איך פאָרגעזעצט די דאָזיקע טעטיקייט ביז אַכט טעג פאַר דער ליקווידאַציע פון געטאָ.

גזרות פון דעם זאָנדערפירער

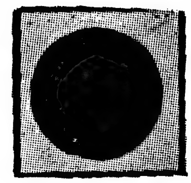
איינמאָל איז געקומען דער זאָנדערפירער און געפאָדערט אַז מ׳זאָל אים צושטעלן 50 רובל פאַר יעדן נפש. אין געטאָ זענען דאַן געווען ביי 400 נפשות, אַזוי אַז מען האָט געדאַרפט צונויפזאַמלען 20,000 רובל. מיר זענען אַרויסגעגאַנגען פאָרלעכטוויס איבערן געטאָ און געבעטן פון די פאַרמעגלעכע (מיר האָבן געוווּסט וועמ ס׳האָט געלט און וועמ נישט), אַז זיי זאָלן צושטייער געבן צו די נויטיקע סומע. אייניקע האָבן געגעבן מיט ווילן, און פון אַנדערע האָט מען גענומען מיט אַביסל דרוק און ס׳איז אונדז סוף־סוף געלונגען צונויפזאַמלען די געפאָדערטע סומע געלט. איך בין געגאַנגען צוזאַמען מיט ר׳ אליהו פעפער. אין אָוונט איז פאָרגעקומען אַ פאַרזאַמלונג, אין וועלכער ס׳האָבן זיך באַטייליקט פיל פון די עסקנים פון דער שטאָט. ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן אַז מען זאָל געבן דעם זאָנדערפירער בלויז 18,000 רובל, כדי ער זאָל פאַרשטיין, אַז ס׳איז נישט אַזוי לייכט אָנגעקומען צונויפזאַמלען די געפאָדערטע סומע פון 20,000 רובל. אונדזער כוונה איז, פאַרשטייט זיך געווען, אַז היות ווי מיר האָבן נישט מצליח געווען צונויפזאַמלען די געפאָדערטע סומע געלט וועט ער מער נישט בעטן.

ווען מ׳איז געקומען צום זאָנדערפירער מיטן געלט, האָט ער באַלד באַפוילן אַ נייע גזרה: מיר זאָלן אים ברענגען נאָך 20,000 רובל, און דאָס מאָל נישט אין באַנקנאָטן, נאָר אין גאָלד און זילבער. דער יודנראַט איז געווען געצוווּנגען צונויפזאַמלען אויך די דאָזיקע סומע. ווען מען האָט ווידער געבראַכט דאָס געלט צום זאָנדערפירער, האָט ער ציניש געזאָגט: „דאָס געלט איז אין אָרדנונג, נאָר איר זייט נישט אין אָרדנונג".

אין דער זעלבער נאַכט האָט ער באַפוילן צו טויטן אַלע מיטגלידער פון יודנראַט, חוץ אַברהמ׳טשיק געלער און יאַנקל קראָכמאַל.

דער געטאָ האָט עקזיסטירט ביי אַ 18 חדשים.

אין זכות פון מיין זעקסיעריקע טאָכטער

איך האָב זיך געפונען אין געטאָ און יעדן פרימאָרגן פלעג איך אַרויסגיין אויף צוואַנגס־אַרבעט קיין קאָפּאטשיווקע צוזאַמען מיט אַנדערע יידן. מיין זעקסיעריקע טאָכטערל האָט מיך פיל מאָל געבעטן:

„טאַטע, איך וויל אויך אַרויסגיין צו דער אַרבעט צוזאַמען מיט דיר".

פרייטיק, דעם טאָג ערב דער ליקווידאַציע פון געטאָ, איז צו מיר צוגעשטאַנען מיין קינד און געבעטן:

„נעם מיך היינט צו דער אַרבעט".

אויך מיין פרוי האָט געבעטן איך זאָל מיטנעמען דאָס קינד. איך האָב איר גענומען מיט זיך און איר איבערגעלאָזט אין קאָפּאטשיווקע ביי אַ פויער, אַ פּאָליאַק, ווייל פון

גיין אַ ווייטן מרחק האָבן זיך אירע פיס אָנגעריבן, זי האָט באַקומען וווּנדן און האָט נישט געקענט גיין.

ווען איך בין מיטאָגצייט געקומען איר נעמען, כדי זיך אומקערן אין געטאָ, האָט געזאָגט דער פּאָליאַק:

„לאָז איר איבער אויף דער נאַכט, זי קען נישט גיין און דו קענסט אויך בלייבן מיט איר דאָ".

מיר זענען איבערגעבליבן איבערנעכטיקן ביי דעם פייער. באַנאַכט קומט ער צו צו מיר און זאָגט:

„עפּעס נישט קיין גוטעס הערט מען. מען נעמט מענטשן צו גראָבן גריבער".

איך בין באַלד אַנטלאָפן אין געטאָ, כדי צו ראַטעווען מיין פרוי מיט די צוויי קינדער וואָס זענען געווען מיט איר.

ווען איך בין אָנגעקומען צום פּערעיעזד (באַן־דורכפאָר), האָב איך געטראָפן אייניקע יידן, וועלכע זענען שוין אַנטלאָפן פון געטאָ, און צווישן זיי איז געווען חיים נאַטשיטש. זיי האָבן מיר געזאָגט:

„בערל, דו גייסט אין פייער. לויף צוריק צו דיין קינד, ווייל דאָ וועסטו שוין ליידער גאָרנישט העלפן".

מיין האַרץ איז צוריסן געוואָרן אויף שטיקער. איך האָב נישט געוווּסט וואָס צו טאָן. אויב איך וועל גיין אין געטאָ וועל איך אומקומען צוזאַמען מיט מיין פרוי און קינדער, און וואָס וועט זיין מיט מיין טאָכטערל, וואָס כ'האָב איבערגעלאָזן ביים פייער? אויב איך וועל זיך אומקערן צו איר, וועל איך איר אפשר ראַטעווען און מיר וועלן בלייבן לעבן. איך האָב זיך אומגעקערט צום פּאָליאַק, צו מיין קינד.

דער פּאָליאַק, וועלכער האָט זיך גוט באַצויגן צו מיר, האָט מיר געזאָגט:

„איך האָב מורא אייך צו האַלטן ביי מיר. ס'איז אַ סכנה פאַר מיר און אויך פאַר אייך".

איך האָב נישט געהאַט קיין אַנדער ברירה, איך האָב צוגענומען מיין קינד און אַוועק אין דאָרף זאַליסיץ. אויפן וועג זענען מיר אַריין אין אַ וואַלד נעבן דאָרף, אָבער מיין טאָכטערל האָט זיך אָנגעהויבן צו שרעקן און געזאָגט: איך וויל נישט זיין אין וואַלד...

באַנאַכט זענען מיר אַריין אין דאָרף, ווו אַלע האָבן מיך געקענט, צו באַקאַנטע גויים. זיי האָבן מיר געגעבן עסן, אָבער זענען נישט געווען גרייט אויסבאַהאַלטן אונדז ביי זיך, זיי האָבן פשוט מורא געהאַט. איינער, וואָס האָט מיך גוט געקענט, האָט געזאָגט:

„היטלער וועט אויסהרגענען אַלע יידן. גיי אין געטאָ און וועסט רוען צוזאַמען אין איין קבר מיט דיין משפחה".

איך האָב זיך אַרומגעדרייט מיט מיין קינד פון אָרט צו אָרט ביז מאָנטיק, אָן שלאָף און אָן רו.

ביי לעווקאַ

באַנאַכט בין איך אַריין אין הויז פון איינעם, וואָס איז געווען באַוווּסט אַלס באַנדיט און גנב. ער איז געווען אַ באַקאַנטע פיגור פון דער אונטערוועלט. ער האָט געהייסן לעווקאָ. איך האָב אים געפונען זיצנדיק אָנגעטאָן. ווען ער האָט מיך דערזעען, איז ער מיט שמחה אויפגעשטאַנען פון זיין אָרט און מיר מיט אַ שמייכל געזאָגט:

„שוין צוויי טעג ווי איך טראַכט וועגן דיר. איך ווייס אַז קיינער וועט דיך נישט וועלן ראַטעווען. איך האָב פאַר קיינעם נישט קיין מורא. אויב זיי וועלן קומען צו מיר וועל איך קודם אַ צענדליק פון זיי הרגענען ביז זיי וועט געלינגען מיך צו הרגענען צוזאַמען מיט דיר... זיי רואיק, איך וועל דיך שוין היטן..."

אָט דער לעווקאָ האָט געדענקט אַ טובה וואָס איך האָב זיינער צייט געטאָן, פאַר דער מלחמה, נאָך אין די פוילישע צייטן. מ'האָט אים דאַן געכאַפּט ביי אַ גנבה. די פּאָליציאַנטן האָבן אים געבונדן און אַוועקגעפירט אין תפיסה. איך האָב זיך דאַן אַריינגעמישט און מיט אַ סומע געלט אים אויסגעלייזט פון זייערע הענט. מ'האָט אים באַפרייט פון תפיסה און אויך פון אַ משפט. ער האָט אויך געדענקט צום גוטן דעם שניידער הערשל אַדוואָק, וואָס האָט אים אויפגענייט אַ מאַנטל פאַר דער מלחמה און ביי אים נישט גענומען קיין

געלט... און ווירקלעך, דינסטיק איז אויך געקומען צו אים הערשל, ווען ס'איז געלונגען אַנטלויפן פון געטאָ און האָט ביי אים געפונען אַ באַהעלטעניש.

זיין הויז איז געווען זייער קליין. די וווינונג איז געווען צוזאַמען מיט דעם חזירים־שטאַל. איך מיט מיין טאָכטער זענען געווען אויפן בוידעם. הערשל האָט געגייט אויף דער ביי־מאַשין פון לעווקאָס פרוי און דאָס געלט פאַרן נייען האָט זי גענומען פאַר זיך. מיר זענען געווען ביי לעווקאָ אַכט טעג. איינמאָל איז ער צוגעקומען צו מיר און געזאָגט: „דו האָסט געוויס אַ סך באַקאַנטע אין דער געגנט. אָרדן זיך איין ביי וועמען ס'איז, הערשל וועט בלייבן ביי מיר".

איך בין אַרויס פון זיין שטוב מיט מיין טאָכטער און האָבן ווידער אָנגעהויבן וואַנדערן פון אָרט צו אָרט, זייענדיק יעדן טאָג אויף אַן אַנדערן פלאַץ. איין פויער האָט מיר געזאָגט, אַז דער סאָלטיס זוכט מיר. אַלע פויערן פון דאָרף זאַליסיץ האָבן מיך געקענט, ווייל כ'האָב אין דעם דאָרף געהאַט אַ שפייכלער פון תבואה און כמעט אַלע פויערן האָבן מיר פאַר־קויפט תבואה.

ביים סאלטיס פון דארף זאליסיץ

אויך דעם סאָלטיס האָב איך גוט געקענט. אין אַ נאַכט פון יאָר 1942 האָב איך, דורכגייענדיק מיט מיין טאָכטער, געהערט ווי דער סאָלטיס רעדט מיט איייניקע פויערן. איך האָב אים דערקענט און זיך באַהאַלטן אין אַ קאַנאַל נעבן וועג. ער האָט אונדז באַלד דערשנאַפּט און געפרעגט:

„ווער איז דאָרט?"

ווען ער האָט מיך דערזען האָט ער מיר שטילערהייט געשעפּטשעט:

„גיי צו מיין קליניע און וואַרט דאָרט אויף מיר".

אין אַ שעה אַרום איז ער געקומען און געפרעגט, פאַרוואָס האָב איך זיך נישט גע־ווענדעט צו אים ביז איצט?

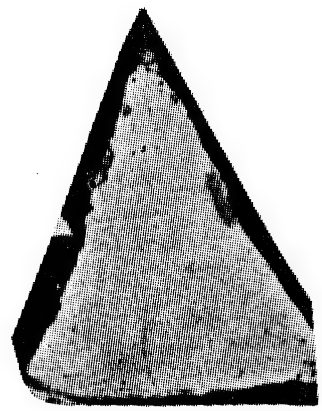
ער אַליין איז געווען אַ שונא ישראל און דערצו נאָך אַ באַנדעראָוויעץ. פונדעסטוועגן האָט ער מיר געטאָן אַ טובה, כאָטש נישט אומזיסט. איך האָב אים דערציילט, אַז אין געטאָ האָב איך באַהאַלטן גאָלד און דאָלאַרן. איך האָב אים געשילדערט די ערטער וווּ זיי ליגן באַהאַלטן און לויט מיין שילדערונג האָט ער טאַקע געפונען. ער האָט דאָס גאָלד און די דאָלאַרן געבראַכט. פאַר דעם פרייז האָט ער מיר געמאַכט אַ באַהעלטעניש אין אַ גרוב, וואָס ער האָט אויסגעגראָבן אין שטאַל און האָט זי גוט פאַרמאַסקירט. באַנאַכט פלעגט ער אונדז ברענגען עסן.

אין דאָרף איז געווען אַ גוי וואָס האָט געהייסן סטעפאַן פּיסאָצקי. דאָס איז געווען אַ באַנדיט אַ סאַדיסט, וואָס האָט געהרגעט ביי 150 יידן, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין וואַלד און אין דער סביבה. דאָס זענען געווען יידן וועמען ס'איז געלונגען אַנטלויפן פאַר דער ליקווידאַציע פון געטאָ. אַ העלפט פון די יידן וואָס זענען געווען אויסבאַהאַלטן זענען אַנטלאָפן פון געטאָ. אָבער זיי זענען געכאַפּט געוואָרן פון די אוקראַינער, וועלכע האָבן זיי נאָכגעיאָגט און זיי דערהרגעט צוזאַמען מיט די פרויען און קליינע קינדער.

סטעפאַן איז געקומען צום סאָלטיס און אים געזאָגט:

„בערל באַהאַלט זיך ערגעץ אויס אין דעם דאָרף. איך וועל דיר געבן אַ קו אויב דו וועסט מיר העלפן אים געפונען".

זיי ביידע זענען געגאַנגען פון שטוב צו שטוב „געפונען בערלען"... דער סאָלטיס, יאַקוב מיכאלטשוק, האָט דאָס מיר דערציילט באַנאַכט. ער אַליין האָט געוויס געהרגעט פיל יידן, אָבער אונדז האָט ער געשוינט, ווייל ער האָט באַקומען פון מיר גוט באַצאָלט און זיין פרוי האָט אים נישט דערלאָזט אונדז הרגענען. נאָך אַ געוויסע צייט זענען מיר געווען געצוווּנגען פאַרלאָזן דאָס אָרט און וואַנדערן פון אָרט צו אָרט.

מיט די פאלאקן

פון דעם סאָלטיס בין איך אַוועק אין דאָרף אורשאָווא, וואָס איז געווען אַ טשעכיש־פּויליש דאָרף. אין דעם דאָרף האָבן זיך קאָנצענטרירט פּאָלאַקן פון דער סביבה, וואָס האָבן זיך באַפעסטיקט קעגן די באַנדעראָווצעס און קעגן די נאַציאָנאַליסטישע אוקראַינער. זיי האָבן

געגראָבן גריבער און האָבן זיך אין זיי אויסבאַהאַלטן און דאָרט זיך געשיצט פון די אָנפאַלן פון די אוקראַינער. דאָ האָבן אויך געפונען אַ באַהעלטעניש ביי 15 יידן. די אָנפירער פון די פּאָליאַקן האָבן אויך מיר פאַרגעלייגט איך זאָל זיי העלפן און גיין פון צייט צו צייט אין אוקראַינישן דאָרף זאַליסיץ און ברענגען ידיעות וועגן די פּלענער פון די אוקראַינער אָנצופאַלן אויף די פּאָלאַקן.

די פּאָלאַקן האָבן זיך באַצויגן צו מיר מיט צוטרוי און האָבן מיר געגלויבט. איצט האָבן זיי זעלבסט זיך געפונען אין אַ צרה, און דערפאַר האָבן זיי געהאַט אַן אינטערעס אונדז צו העלפן. איך האָב אין דאָרף זאַליסיץ געהאַט פיל באַקאַנטע, דעריבער האָט מיך אייניקע מאָל געלונגען אָנקומען אין דאָרף.

איינמאָל האָבן די פּאָלאַקן, וועלכע האָבן געהאַט פיל געווער, אָנגעגריפן דאָס דאָרף זאַליסיץ, איך בין געכאַפּט געוואָרן אין דאָרף דורך דעם זון פון סטעפּאַן פּיסאָצקי, דער באַנדיט. לויט דעם פאָטערס באַפעל האָט ער מיך געפירט שיסן. אויפן וועג האָט ער זיך פלוצלינג אָפּגעשטעלט און געפרעגט:

„איך וווּנדער זיך וואָס דו וויינסט נישט און דו בעטסט זיך נישט צו ראַטעווען, ווי אַלע יידן וואָס איך האָב געהרגעט. דעריבער בין איך גרייט צו דערפילן דיין פאַרלאַנג".

איך האָב אים געבעטן ער זאָל מיר לאָזן גיין געזעגענען זיך מיט מיין קינד, די איינציקע טאָכטער וואָס איז מיר איבערגעבליבן ביים לעבן, אין אוזשאָווע. ער האָט מיך אַוועקגעפירט צו דעם אוקראַינישן שטאָב.

דאָ האָט פלוצלינג פּאַסירט אַ נס. איינער פון מיינע באַקאַנטע פויערן האָט מיך דערקענט. ער האָט זיך געווענדט צו סטעפּאַנען מיט אַ שטרענגע פאָדערונג, ער זאָל נישט דערלאָזן הרגענען דעם בערקאָ, וואָס איז געווען באַקאַנט מיט זיין גוטער באַציאונג צו די אוקראַינער. ער האָט אים געדראָט, אַז אויב בערקאָ וועט דערהרגעט ווערן, וועט ער אויסהרגענען סטעפּאַנס גאַנצע משפחה.

אַזוי האָב איך זיך געראַטעוועט און זיך אומגעקערט צוריק אין אוזשאָווע. איך האָב שוין מער נישט מסכים געווען גיין אין שליחות, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט סכנות נפשות.

געלעבט א יאר אין א גרוב

איך האָב געהאַט אַ באַהעלטעניש אין אַ גרוב מחוץ דעם דאָרף אוזשאָווע. אין דעם גרוב האָב איך געלעבט ביי אַ יאָר צייט. ווען די דייטשן זענען געקומען אין דאָרף, פלעגן זיך אַלע יידן אויסבאַהאַלטן ביי מיר אין גרוב.

ד"ר פריד האָט אונדז זייער פיל געהאָלפן. ער האָט געפאָדערט פונעם פוילישן סאָלטיס, וועמעס זון ער האָט געהיילט, היטן די יידן ס'זאָל זיי קיין שלעכטס געשען.

אין דעם גרוב האָבן מיר געלעבט ביז ס'זענען אָנגעקומען די רוסישע פאַרטיזאַנער. די קאַמפן אין דער געגנט האָבן זיך געפירט אַ לאַנגע צייט. די רוסן זענען אָפּגעטרעטן און שפּעטער זיך צוריקגעקערט. אין צווישנצייט האָבן מיר איבערגעלעבט שווערע צייטן, ביז דער מצב האָט זיך איינגעשטעלט ביי די רוסן. די סאָוויעטן האָבן מאָביליזירט אַלע מענער ביז 50 יאָר. איך האָב זיך געמאַכט אַ דאָקומענט אַז איך בין עלטער פון 50 יאָר און בין פאַרבליבן אין ראָזשישטש, ביז ס'האָט זיך געשאַפן אַ געלעגנהייט אַוועקגעפאָרן אויף מערב און פון דאָרט קיין ארץ ישראל.

די עקדה פון מיין אלקנה

צפורה רוזן (פייגע שער)

צפורה רוזן און פאַמיליע. צפורה שטייט די ערשטע לינקס הינטער איר מאַן, יידל שער, וואָס איז געפאַלן אַלס זעלנער אין דער רויטער אַרמיי.

אונדזער הויז איז געווען „אויפן באַרג״, פון די לעצטע הייזער פון שטעטל צו דער צפון זייט, אויף דעם וועג וואָס פירט צו די דערפער: פּאַזשאַרעק, ליבטש, זאַליסיץ, טיכוטין און אַנדערע. מיר האָבן געקויפט דאָס הויז אין די לעצטע יאָרן פון דער פּוילישער מאַכט. מיין מאַן יידל שער מיט מיינע ברידער שלמה און מאָטל שקורניק, איידער זיי זענען אַוועק קיין בראַזיל, האָבן געעפנט אַ שפּייכלער צו קויפן תבואה פון די פּויערים, ביי דעם אַריינגאַנג אין שטאָט. דאָס האָט זיך געפירט מיט גרויס הצלחה. מיר האָבן געקענט הונדערטער פּיערים און זענען געווען מיט זיי זייער גוט באַפריינדעט.

די גאנצע משפחה פארלאזט פוילן

נאָכדעם ווי מיין ברודער משה האָט עמיגרירט קיין בראַזיל, איז נאָך אים אַוועקגעפאָרן שלמה און דער לעצטער — מאָטל אין יאָר 1935. מיטן עולה זיין פון מיין ברודער פייוול קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1935, זענען פאַרבליבן אין ראָזשישטש די מאַמע גיטל שקורניק, איך און יידל מיט אונדזערע קינדער רחל און קונילע. אויך מיר האָבן געפּלאַנט צו פאַרלאָזן פּוילן.

מיין מאַמע האָט נאָך באַוויזן צו פאָרן קיין אַמעריקע צו איר טאָכטער מרים און זון מיכאל, וועלכע זענען דאָרט אָנגעקומען אין יאָר 1922 און געלעבט אין דענווער, קאָלאָראַדאָ. מיין מוטער האָט אויך געהאַט 2 ברידער — די ברידער פּעפּער — וועלכע האָבן עמיגרירט קיין אַמעריקע פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה און האָבן געפירט גרויע געשעפטן אין סאָלט־לייק־סיטי, יוטא און אין דענווער, קאָלאָראַדאָ.

עס איז ממש געווען אַ נס וואָס די מאַמע האָט פאַרלאָזט פּוילן באַצייטנס און אָנגעקומען קיין אַמעריקע עטלעכע חדשים פאַרן אויסברוך פון דער מלחמה. מיר האָבן געפּלאַנט צו פאָרן צו די ברידער קיין בראַזיל און האָבן אַפילו געמאַכט די נויטיקע דאָקומענטן, אָבער פּלוצלינג איז אויסגעבראָכן די מלחמה.

אין אונדזער הויז האָט מען שטענדיק גערעדט וועגן דער נסיעה. איך געדענק נאָך, אַז מען האָט גערעדט וועגן דעם ווען איך בין נאָך געווען אַ קינד. פון מיין קינדהייט געדענק איך האָט מען זיך די גאַנצע צייט פאַרנומען מיט צוגרייטן די געהעריקע פּאַפּירן צו פאָרן, ווייל די עמיגראַציע איז געווען אַ שווערע. אַלע טירען זענען געווען פאַרמאַכט פאַר יידן. פריער זענען געפאָרן די גרויסע — די שוועסטער מרים און דער ברודער מיכאל. זיי זענען אַוועק אין יאָר 1922 קיין אַמעריקע צו אונדזערע פּעטערס — די פּעפּערס. דער בריוטרעגער כאָדזינסקי פלעג ברענגען יעדע וואָך אַ בריוו, אויף וועלכע די מאַמע האָט שטאַרק אויסגעקוקט, און פון צייט צו צייט אויך אַ פּאָר דאָלאַרן, וואָס האָבן אַביסל פאַרלייכטערט איר לעבן.

שפּעטער זענען געפאָרן אויך מיינע ברידער קיין בראזיל — איינער נאָכן צווייטן: משה, שלמה און מאָטל (קיין אַמעריקע און קיין ארץ ישראל זענען די וועגן געווען פאַרמאַכט).

אין דער צייט פון די סאָוויעטן האָבן מיר באַקומען 5 דעסיאַטין ערד נישט ווייט פון אונדזער הויז און מיר האָבן באַאַרבעט דאָס לאַנד. דאָס לעבן האָט זיך ווי ס'איז סטאַביליזירט ביז ס'זענען אָנגעקומען די פאַרשאָלטענע דייטשן און האָבן אַלץ חרוב געמאַכט.

דער געטאָ

ווען דער גאַנצער „באַרג״ איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ געטאָ, זענען מיר פאַרבליבן אין אונדזער הויז, אָבער מ׳האָט צו אונדז אַריינגעזעצט פיל משפחות, ביי אַ 60 מענטשן, צווישן זיי דער פעטער סענדער פעפער, די מומע, זייער טאָכטער זשעניע און איר יינגעלע. איר מאַן אפרים דאָבראָוויטקער האָבן די דייטשן דערהרגעט אין דער ערשטער גרופּע פון די דערמאָרדעטע אונטער דעם פּוילישן בית־הקברות. ס׳האָבן אויך געוווינט אין אונדזער הויז דוואָסיע שער, די מוטער פון אידל, און זיינע שוועסטער דבורה און איטע מיט זייערע קינדער.

אונדזער שכן, וועמענס ערד האָט געגרענעצט מיט אונדזער גאָרטן, איז געווען אַ פּאָלאַק און געהייסן פּאָגעל. ער האָט אונדז געהאָלפן מיט וואָס ער האָט נאָר געקענט: ער פלעגט ברענגען אַביסל שפּייז און מילך, פאַרשטייט זיך נישט אומזיסט; מיר פלעגן אים באַצאָלן מיט בגדים און אַנדערע זאַכן.

אין יענער צייט איז נישט געווען קיין פּאַרקן אין צפון־זייט פון געטאָ. פּאָליציאַנטן האָבן דאָרט געהיט, אָבער מען האָט געקענט אַנטלויפן. די צרה איז געווען, אַז נאָכן אַנטלויפן, פלעגן די גויים כאַפּן, פייניקן, מאַטערן און צום סוף איבערגעבן אין די הענט פון דער פּאָליציי. דעריבער האָבן די יידן מורא געהאַט אַרויסגיין פון געטאָ. אויך די יידישע פּאָליציאַנטן האָבן נישט דערלאָזט אַנטלויפן, כדי די אַנטלאָפענע זאָלן נישט אַריינפאַלן אין די הענט פון די אוקראַאינישע באַנדיטן.

אונדזער שכן פּאגעל

אין אונדזער הויז איז געווען זייער ווייניק שפּייז פון דעם זאַפּאַס וואָס מיר האָבן באַהאַלטן אין דער ערד. אייניקע זעק קאַרטאָפל, וואָס מיר האָבן צונויפגעקליבן פון פעלד, האָבן מיר באַהאַלטן אין דער ערד איבער דעם פּלויט ביים שכן פּאָגעל. מיר האָבן פאַרנאַנדערגענומען דעם פּלויט, כדי מיר זאָלן האָבן מיט וואָס צו הייצן און קאָכן. מיר האָבן פאַנאַנדערגעטיילט דאָס ביסל פּראָדוקטן צווישן אַלע מענטשן, וועלכע האָבן זיך דאַן געפונען ביי אונדז אין הויז. אָבער אין געטאָ איז דאָס ביסל אויך נישט געווען — דאָרט האָבן געהערשט הונגער און קראַנקהייטן. מענטשן געשוואָלענע פון הונגער און קראַנקע זענען אַרומגעגאַנגען אָן שום מעדיצינישע הילף.

אין דער צייט פון די ערשטע כאַפּערייען אויף „אַרבעט״ האָט זיך יידל אויסבאַהאַלטן ביי אונדזער פּוילישן שכן פּאָגעל. שפּעטער האָט אים פּאָגעל איבערגעפירט אַ באַהאַלטע־נעם אין אַ וואָגן אונטער שטרוי אין דאָרף פּאָזשאַרעק. דאָרט האָט ער זיך געפונען די גאַנצע צייט פון דער מלחמה ביי פאַרשידענע גויים, ביז ס׳זענען געקומען די סאָוויעטן. מיר זענען נאָך פאַרבליבן אין שטוב ביז אַ פּאָר וואָכן פאַר דער ליקווידאַציע פון געטאָ.

מיר ארבעטן ביי טארף

דער יודנראַט האָט דאַן פאַרעפנטלעכט אַ מעלדונג אַז מען קען אַרויסגיין אַרבעטן מחוץ דעם געטאָ. איך האָב אַרויסגענומען אַ דערלויבניש פאַר זיך און פאַר מיין טאָכטער רחל און פאַר מיין זון אלקנה, וואָס איז דאַן אַלט געווען 7 יאָר און מיר זענען אַוועק אַרבעטן ביי טאָרף אין דאָרף דאָראָסין. מיר זענען געווען ביי אַ 60 מענטשן. אין דער גרופּע איז אויך געווען גיטעלע טענענבוים, איר ברודער דוד און ישעיהו פּעטרושקע.

דער סאָלטיס פון דאָרף האָט אונדז געשיקט אויסלייגן די ציגעלעך טאָרף אויף צו טרוקענען (דער טאָרף איז געשיקט געוואָרן אַלס הייץ־מאַטעריאַל קיין דייטשלאַנד). נאָך אייניקע טעג אַרבעט האָט דער סאָלטיס געפאָדערט, אַז אַלע יידן וועלכע אַרבעטן ביי טאָרף זאָלן קאָנצענטרירט ווערן אין איין הויז. באַלד זענען אָנגעקומען לאַסט־מאַשינען פול מיט דייטשישע און אוקראַאינישע פּאָליציי און אָנגעהויבן כאַפּן די יידן.

מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז די ליקווידאַציע דערנענטערט זיך, ווייל ס׳זענען שוין דערגאַנגען צו אונדז ידיעות וועגן דער ליקווידאַציע פון די יידישע קהילות אין דער סביבה.

מען כאַפּט מיין ייִנגעלע אלקנה

ווען איך האָב פון דערווייטנס דערזען די לאַסט־אויטאָס האָב איך זיך דאַן געפונען מיט די קינדער אויף אַ תבואה־פעלד. איך האָב אַ געשריי געטאָן צו אלקנה און רחל, זיי זאָלן תיכף אַריין אין דער תבואה און זיך דאָרט באַהאַלטן. אויך איך האָב זיך באַהאַלטן; ווען די רוצחים זענען אַוועק בין איך אַרויס פון פעלד אַ דערשיטערטע און צעשראָקענע און געזוכט אַ גאַנצע נאַכט די קינדער.

צו־מאָרגנס פרי האָב איך געפונען רחלען ביי דער „מלעטשאַרנע" פון דאָרף און אלקנהלע, מיין 7 יאָריק ייִנגעלע, האָב איך שוין ליידער נישט געפונען. די חיהשע רוצחים האָבן אים געכאַפּט און דערמאָרדעט. ימח שמם וזכרם.

פון דער גאַנצער גרופּע וואָס זענען געקומען אַרבעטן ביים טאָרף זענען איבער־געבליבן בלויז איינצלנע: בערל שניידער, זיין טאָכטער, גיטעלע טענענבוים, איר ברודער דוד, מיין טאָכטער רחל און איך.

מיר וואַנדערן און זוכן אַ באַהעלטעניש

איצט האָט זיך אָנגעהויבן אַ תקופה פון וואַנדערן. מיר האָבן געזוכט אַן אָרט ווו איבערצונעכטיקן. די גויים האָבן אונדז נישט געוואָלט אויסבאַהאַלטן און אויך זיך אָפּגעזאָגט צו געבן שפּייז, אַפילו פאַר געלט. פיל פון זיי, און איבערהויפּט די יוגנט, האָבן געטריבן און געמאָרדעט ייִדן, וועלכע ס'איז זיי געלונגען צו כאַפּן אין פעלד אָדער אין וואַלד. אָבער מען דאַרף פונדעסטוועגן פאַרצייכענען לטובה די ווייניקע גויים, וועלכע האָבן נישט פאַרלוירן דעם צלם האלוקים און איינגעשטעלט זייער לעבן, געראַ־טעוועט וויפל זיי האָבן געקענט און וועמען זיי האָבן געקענט.

מיר האָבן אויך געהאַט פיל אַנטוישונגען. „פריינטלעכע" גויים וואָס מיר האָבן געקענט פון פריער, האָבן נישט געוואָלט אויסשטרעקן אַ האַנט צו הילף. בדרך כלל קען מען זאָגן, אַז די „סובאָטניקעס", די פרומע קאַסטע „שומרי שבת", האָבן זיך באַצויגן מיט סימפּאַטיע צו די געטריבענע ייִדן און האָבן זיי צוגעטיילט הילף.

ס'האָבן זיך אויך באַצויגן גוט צו ייִדן די גויים, וועלכע זענען פריער געווען לינק־געשטימט און האָבן געהאַט אַ קאָמוניסטישן עבר. אָט די קאַטעגאָריע האָט אין זייער האַרץ געהאַסט דעם נאַציזם און האָבן געהאָלפן די אַנטלאָפענע ייִדן.

דער רעטער פאַטאַפּטשוק

דער ערשטער, וועלכער האָט מסכים געווען אונדז צו געבן אַן אָרט צו באַהאַלטן זיך איז געווען דער מלאך פון הימל אין גרויסן ים פון שנאה — דער פּויער אַלעקסאַנדער פאַטאַפּטשוק פון דאָרף טיכאָטין. איך בין צוגעגאַנגען צו אים אין מאָמענט ווען ער האָט אָנגעטרונקען זיינע פערד און האָב ביי אים געבעטן אַ ביסל וואַסער. ווען ער האָט דערהערט אַז מיר האָבן נישט ווו איבערצונעכטיקן, האָט ער אונדז אַריינגענומען אין שייער („קלוניע") און דאָרט געמאַכט פאַר אונדז אַ באַהעלטעניש. מיר זענען ביי אים געווען 4 חדשים. מיר האָבן ביי אים געאַרבעט ביים אויסגלייכן די בלעטער פון טאַבאַק. איך האָב אויך גענייט פאַר אים און פאַר זיין פאַמיליע. ער האָט אונדז געגעבן עסן און זיך צו אונדז זייער גוט באַצויגן.

מורא האָבנדיק אַז מען וועט ביי אים זוכן באַהאַלטענע ייִדן, זענען מיר געווען געצוווּנגען צו פאַרלאָזן דאָס אָרט און מיר זענען אַוועק אין דאָרף ליבטש. אין די נעכט פלעגן מיר גנבענען גרינס פון די גערטנער און דאָס איז געווען אונדזער איינציקער שפּייז. מיר האָבן גענעכטיקט אין די פעלדער. מיר האָבן מורא געהאַט צו שעפּן וואַסער פון די ברונעמס, כדי מיר זאָלן נישט געכאַפּט ווערן צוליב דעם סקריפּען פון דער קאָרבע.

מיט אונדז איז אויך געווען שרה, די פרוי פון משה העס, וואָס האָט זיינער צייט געהאַט אַ מצה־פאַבריק. איין מאָל קומט צו גיין צו אונדז איר שוואָגער אלי העס און דערציילט, אַז ער האָט אַ גוט באַהעלטעניש אין אַ גרוב אין וואַלד פון זאַליסיץ, און ער האָט איר צוגענומען מיט זיך. אונדז האָט ער נישט גענומען, ווייל ס'איז אין גרוב געווען ווייניק פּלאַץ.

באַנאַכט האָבן אוקראַינער, מיט דער הילף פון שפּיר־הינט, אַנטדעקט דעם גרוב און האָבן דערמאָרדעט אַלע וועלכע האָבן זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן. מיר האָבן זיך אַרומגעדרייט אין דער סביבה, געגאַנגען פון אָרט צו אָרט און אַזוי האָבן מיר אָפּט געביטן אונדזערע באַהעלטענישן. צום סוף האָבן מיר מיט די הענט אויסגעגראָבן אַ גרוב. איינמאָל האָט אונדז איבערראַשט בנימין שניצער ווען ער איז פּלוצלינג געקומען צו אונדז. אויך ער האָט געוואַנדערט פון אָרט צו אָרט אין דער געגנט. איצט לעבט ער אין מושב מישר אין ישראל.

נישט־האָבנדיק קיין אָרט ווו צו זיין, האָבן מיר בלית־ברירה געמוזט זיך אומקערן צו פּאָטאָפּשוקן אין טיכאָטין. מיר האָבן זיך דאָרט ווידער אויסבאַהאַלטן אייניקע חדשים. די גויים האָבן אויסגעפונען, אַז איך בין אַ גוטע שניידערקע. איך האָב גענייט אין אַסאַך גוייאישע הייזער פאַרשידענע בגדים און פאַר דעם האָב איך באַקומען שפּייז און נאַכטלעגער.

יידל איז די גאַנצע צייט געווען באַהאַלטן ביי די סובאָטניקעס אין פּאָזשאַרעק. אויך איך מיט מיין רחל זענען געקומען קיין פּאָזשאַרעק אויף עטלעכע וואָכן.

פּאַוואוליק

שפּעטער זענען מיר געווען 6 וואָכן אין דאָרף קוזין ביי דעם פּויער אַלעקסאַנדער פּאַוואוליוק, וואָס איז געווען אַ זון פון מיינע ברידערס אַ באַקאַנטער, וואַסיל דונדעל. אויך פּאַוואוליוק איז געווען אַ „סובאָטניק". ער האָט אונדז איינגעאָרדנט אַ באַהעלטעניש אויפן בוידעם פון זיין שטאַל. ביי אים האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ צווייט אָרט די משפּחה לייקאַך (זיי געפינען זיך היינט אין קאַנאַדע).

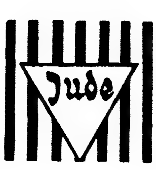
איינמאָל איז ער צו אונדז געקומען און דערציילט, אַז מען האָט אים געמסרט, אַז ער באַהאַלט אויס יידן און ער האָט מורא אַז מען וועט קומען אונדז זוכן. ער האָט מיך מיט רחלען גענומען אין אַ וואָגן, וואָס איז געווען אָנגעלייגט מיט שטרוי, און אונדז געבראַכט אין דאָרף ליבטש. מיר זענען געבליבן אין דרויסן אין הוילן פעלד און געשטיקט אין קוסטעס. אין די נעכט פלעגן די דייטשן מיט די אוקראַינישע פּאָליציאַנטן מאַכן „אָבלאַוועס" און זוכן מיט לאַמטערנס. מיר זענען געווען צוגעטוליעט צו די ביימער נישט־רירנדיק זיך פון אָרט. ס'איז געווען ווינטער, די קעלט האָט אונדז געמאַטערט און דער פראָסט איז אַריין אין די ביינער. מיר פלעגן טאָפּטשען אין שניי מיט באָרוועסע פיס: מיר האָבן נישט געהאַט קיין שיך און קיין קליידער.

די סאָוויעטן קומען

נישט־האָבנדיק קיין ברירה זענען מיר ווידער אַוועק צו פּאָטאָפּשוקן אין טיכאָטין צום דריטן מאָל. ווען ס'זענען אָנגעקומען די סאָוויעטן זענען מיר געווען אין ליבטש ביי דעם סובאָטניק קאָסאַנטשוק. ער האָט דאָס אונדז אָנגעזאָגט די בשורה, אַז די סאָוויעטן געפינען זיך שוין אין ראָזשישטש.

מיר זענען אָנגעקומען קיין ראָזשישטש. אויך יידל איז געקומען פון פּאָזשאַרעק. מיר האָבן אין שטאָט באַגעגנט בלויז איינצלנע יידן, וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט פון טויט און האָבן ווי ס'איז איבערגעלעבט די שרעקלעכע צייט. צווישן די צוריקגעקומענע קיין ראָזשישטש זענען געווען: די משפּחה טאָרטשיניוק — אַ מוטער און צוויי טעכטער, יאָסל מונק, משה און יאָסקע וואַלד און נאָך אייניקע יונגע לייט.

דער טויט פון יידלען אין דער רויטער ארמיי

צוליב דער אָפּטרעטונג פון די סאָוויעטן, זענען מיר אַנטלאָפן קיין ראָוונע. דאָ האָט מען יידל מאָביליזירט אין דער רויטער אַרמיי. ער האָט נישט געוואָלט פעלשן זיין עלטער. אַ קורצע צייט דערנאָך האָבן מיר באַקומען אַ פּאָסט־קאַרטל, אַז ער איז שווער פאַר־וווּנדעט געוואָרן און געשטאָרבן פון זיינע ווונדן אין דער שטאָט רעטשיצע.

קרוב צו דריי און אַ האַלב יאָר האָבן מיר געלעבט ווי געיאָגטע חיות, אָן קליידער, אָן שיך, אָן קיין שום מעגלעכקייט זיך אָפּצוּוואַשן און אָן האָפענונג, אַז די ביטערע צייט וועט אַריבער. פון וואַנען האָבן מיר געשעפּט דעם כוח אויסצוהאַלטן די אַלע שוועריקייטן און נישט פאַרלירן דעם צלם־אלוקים און איבערלעבן? שווער צו זאָגן.

ווען ס'איז געגעבן געוואָרן אַ מעגלעכקייט די געוועזענע פּוילישע בירגער אַוועקצופאָרן קיין פּוילן, זענען מיר אַוועק קיין לאָדזש. פון דאַנען האָבן מיר באַנייט די פאַרבינדונג מיט דער מוטער אין אַמעריקע און מיט מיינע ברידער אין בראַזיל און ארץ־ישראל.

מיין ברודער פייוול שקורניק (אבנר רחמיאלי) איז געווען אין איטאַליע אַלס אַ זעלנער אין דער יידישער בריגאַדע. ער האָט געשיקט שליחים אונדז אַריבערצובערענגען פון לאָדזש קיין עסטרייך און פון דאָרט קיין איטאַליע. פון נאַפּאָלי זענען מיר אָנגעקומען אין ארץ־ישראל אין יאָר 1946 מיט דער אומלעגאַלער עליה, אָבער אין פאַרהעלטניש גוטע באַדינגונגען, אין דער שיף „טראַנסילוואַניע". מיין ברודער איז דאַן געלונגען אויף דער שיף „אַריינשמוגלען" 18 מענטשן, צווישן זיי מיך מיט רחלען און פריידע וואַרקאָוויצקאַ, און אַדאַנק אַ געלונגענעם איינפאַל זענען מיר בשלום אָנגעקומען אין לאַנד.

איך וואַרט אויף אַ פּאַסיקע געלעגנהייט אָנצובינדן אַ קאָנטאַקט מיט אונדזערע רעטער און אָפּדאַנקען זיי פאַר זייערע גוטע מעשים און זייער מענטשלעכע הילף.

א יידיש מיידעלע — א גוייש פאסטעכל

אייניקע ווערטער וועגן דאָס קליינע אייניקל פון מיין פעטער פּנחס שקורניק — שרהלע גוס: איר מוטער, חיה גוס, האָט איר איבערגעגעבן צו אַ פּוילישער משפחה, אַלס אַ פּאַסטעכל. די פּוילישע פרוי האָט געמיינט אַז דאָס איז אַן אוקראַיניש קינד, ווייל שרהלעס עלטערן האָבן געלעבט אין דאָרף ראַזיאַטין און זי האָט גערעדט אַ גוטן אוקראַיניש און האָט אויסגעזען ווי אַ „שיקסל". אַזוי איז זי געראַטעוועט געוואָרן פון דעם ביטערן גורל. אויך זי איז געקומען קיין ישראל.

דאָס איז שרה חשמונאי, אַ חברה פון קיבוץ יחיעם. זי האָט אַ מאַן און פיר קינדער.

שרה'לע גוס, אייניקל פון ר' פּנחס שקורניק. אין דער צייט פון דער שואה האָט זי געלעבט אַלס גוייש פּאַסטעכל און אַזוי זיך געראַטעוועט. איצט לעבט זי אין קיבוץ יחיעם, ישראל, אונטערן נאָמען שרה חשמונאי.

מיין נס

מאטל בייזער

אין פּערעספּע, ווו איך האָב געוווינט, האָבן געלעבט בײַ 20 ייִדישע משפּחות. פון ראָזשישטש איז מען געפאָרן קיין פּערעספּע מיט דער באַן, אײַן באַן־סטאַציע אויפן וועג קיין קאָוועל, אָדער מיט אַ וואָגן דורכן באַרג און דעם דאָרף די ראַדינעס — אַ מהלך פון 10—12 קילאָמעטער.

אין און מיין שותף מישאַלאָוו זענען געווען תבואה־סוחרים, און פלעגן האַנדלען מיט די גויים פון דער גאַנצער געגנט. די תבואות פלעגן מיר אַרויסשיקן מיט דער באַן קיין וואַרשע, דאַנציג און אויך קיין אויסלאַנד. באַזונדערס פלעגן מיר אויפקויפן קאָניטשינע און רעפּאַק און עקספּאָרטירן קיין דייטשלאַנד.

ביי די סאָוויעטן

ווען די סאָוויעטן זענען אַריין אין דאָרף האָב איך פאַרמאַכט דעם שפּאַכלער און אַריינגעטראָגן דעם שליסל צום סעל־סאָוויעט, פּאַוול דאַנילוק, וואָס האָט פריער ביי מיר געאַרבעט אַלס געהילף־אַרבעטער, און ביי די סאָוויעטן איז ער געוואָרן דער אָנפירער פון דאָרף.

אונדזערע באַציאונגען זענען געווען גוטע, ווייל מיר פלעגן זאָרגן פאַר די אַרבעטער און זיי קיינמאָל ניט באַעוולען. זיי האָבן מיר אומגעקערט דעם שליסל און געבעטן ווייטער פירן דעם שפּאַכלער.

ביי מיר אין שטוב האָב איך געהאַט צוויי ספרי־תורה. שבתים און יום־טובים זענען אַלע ייִדן געקומען דאַוונען. אויך אין מיטן וואָך איז געווען ביי מיר אַ מנין.

אָבער שפּעטער האָבן זיי מיר געגעבן צו פאַרשטיין, אַז ס׳איז נישט געווינטשן כ׳זאָל זיך אַזוי פירן בעת איך אַרבעט ביי די סאָוויעטן. דאָך האָבן מיר אויף פּסח געבאַקן מצות ביי מאַני שעכטמאַן און געפראַוועט דעם יום־טוב ווי אַ מאָל.

ביי די דייטשן

אַזוי איז דאָס לעבן געגאַנגען ביז די דייטשן זענען אַריין. דער פאָלק־דויטש הופּערט איז געוואָרן דאָלמעטשער. מיר האָבן געהאַט מיט אים גאַנץ גוטע באַציונגען. אַ שטיקל צייט האָב איך געאַרבעט ביי די דייטשן און ווען ס׳איז געשאַפן געוואָרן דער געטאָ אין ראָזשישטש בין איך געקומען צום דירעקטאָר פון דער באַן־סטאַציע, אים געגעבן אַ שיינע מתנה און געבעטן ער זאָל מיך און אַלע ייִדן פון פּערעספּע באַשעפטיקן ביי דער באַן־ליניע. איך האָב מורא געהאַט מיר זאָלן ניט אַריינפאַלן אין די הענט פונעם ווילדן רוצח דאָנאַר, וועלכער איז געווען קאָמיסאַר אין דאָרף בערעזאָלופּ און פלעגט מיט חיהשער אכזריותקייט יאָגן, פייניקן און שיסן ייִדישע קינדער. ער פלעגט רייטן אויף אַ פערד און הינט זענען געלאָפן פאַר אים. מיטגעהאָלפן האָט אים דער אָרטיקער פאָלקס־דויטש יוליוס.

דער באַן־דירעקטאָר איז געווען אַ קעלנער דייטש און האָט זיך באַצויגן גאַנץ מענטשלעך. ער פלעגט אָבער זאָגן:

„איך בין אַ גוטער מענטש ביז איך באַקום נישט קיין באַפעל פון אויבן. באַקום איך אַ באַפעל — דאַן קען איך גאָרנישט העלפן".

איין טאָג זענען געקומען דריי אוקראַינער פאָליציאַנטן פון סעקילע מיט אַ באַפעל, אַז אַלע פּערעספּער ייִדן זאָלן זיך פאַרזאַמלען כדי זיי איבערצופירן אין ראָזשישטשער געטאָ. איך האָב שוין געוווּסט אַז דאָס וועט געשען, ווייל מיר האָבן געהערט וואָס

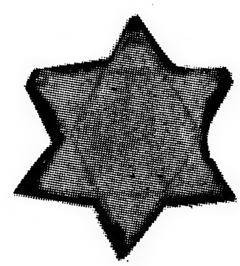
עס טוט זיך אין אַלע דערפער און שטעטלעך. איך האָב באַצייטנס צעטיילט מיין פאַרמעגן צווישן עטלעכע גויים וואָס זענען געווען מיינע גוטע פריינט.

אין מיין שטוב האָב איך אַריינגעזעצט אַ פּאָלאַק, באַגוליאַק, וועמען איך האָב געהאַלטן פאַר אַ גוטן פריינט. די צוויי ספרי־תורה האָט מיין פרוי גוט פאַרפּאַקט, אַרויפגעלייגט אויפן בוידעם און געבעטן באַגוליאַקן ער זאָל זיי באַזונדערס היטן, ווייל דאָס איז אונדזער הייליקע תורה.

קורץ דערנאָך האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז באַגוליאַק האָט מחלל געווען די ספרי־תורה. ער האָט פון די הייליקע יריעות גענייט פאַר זיך רייט־הויזן און געמאַכט אַ סטעזשקע ביים אַריינגאַנג פון הויף אין שטוב אַריין.

בכלל איז כדאי צו באַמערקן, אַז די וואָס זענען געווען פאַררעכנט אַלס גוטע פריינט האָבן זיך אַרויסגעוויזן אַלס שונאים אין דער שווערער נויט; דאַקעגן די גנבים און אונטערוועלטניקעס האָבן אָפטמאָל אַרויסגעוויזן פול מענטשלעכקייט און רחמנות.

אין ראַזשישטשער געטאָ

די דריי פּאָליציאַנטן האָבן אונדז געטריבן צופוס אין ראַזשישטשער געטאָ אַריין. דאָס איז געווען אַ פרייטיק. מיר זענען אַריין ווינען אין שניאורס שפּאַכלער צוזאַמען מיט יהודה פּישמאַן און אַנדערע.

ווען איך האָב געזען די יידן פאַרשפּאַרט אין געטאָ, האָב איך גלייך געזאָגט: „לעבעדיקע מתים" און אַנגעהויבן זיך באַמיען אין יודנראַט מ׳זאָל מיך אויך שיקן אויף אַרבעט. מ׳האָט מיך געשיקט אַרבעטן אויפן וועג קיין קאָפּאַטשיווקע. דאָ האָב איך געהערט, אַז דער דייטש וואָס פירט אָן מיט די אַרבעטן איז גרייט טאָן טובות אויב ווען מ׳גיט אים עפּעס אין האַנט אַריין. ביי אים האָט טייבל בעקער געאַרבעט אַלס קעכין. איך האָב אים געגעבן אַ מתנה און געבעטן אונדז אַריבערפירן צו אַרבעטן ביים וועג נעבן פּערעספּע. דערמיט האָב איך געמיינט זיין נאָענט צו גויים, וואָס קענען מיך און ביי וועמען איך האָב איבערגעלאָזט מיין פאַרמעגן, כדי צו קענען ביי זיי באַקומען עסן אין צייטן פון נויט און הונגער.

אַזוי האָב איך אויסגעפועלט, אַז אויך די פרויען זאָלן מיט אונדז מיטגיין צו דער אַרבעט. יעדן טאָג פלעגן מיר, כמעט אַלע פּערעספּער יידן מיט די פרויען און קינדער, אַרויסגיין פון ראַזשישטשער געטאָ און גיין צופוס ביי אַ 12 קילאָמעטער צו דער אַרבעט און נאָכמיטאָג גיין צוריק דעם זעלבן מהלך.

איינמאָל האָב איך געזאָגט דעם דייטש, אַז דער וועג מאַכט אונדז מיד און מיר קענען נישט פיל באַווייזן ביי דער אַרבעט. איך האָב אים געבעטן ער זאָל אונדז דערלויבן אַריינגיין אין אַ פאַרלאָזטער שטוב אין דאָרף קוזין און דאָרט ווינען. ער האָט גלייך געהייסן דעם סאָלטיס אויסרייניקן די שטוב און איך מיט מיין פרוי און קינדער, משה לייקעך, אפרים פּעפער און אַנדערע, ביי 15 פּערזאָן, האָבן מיר געאַרבעט און געוווינט אויסער דעם געטאָ.

דריי טעג פאַרן ליקווידירן דעם ראַזשישטשער געטאָ איז געקומען צו מיר צו דער אַרבעט די פרוי טאַניאַ שאַרופּיץ־זובאַטשעווסקאַ — אַ רוסישע פרוי, וואָס האָט געלעבט לאַנגע יאָרן אין פּערעספּע און האָט מיך גוט געקענט. זי האָט מיר געזאָגט: „מאָטליק, אין אַ פּאָר טעג אַרום וועט מען ליקווידירן דעם געטאָ. קום צו מיר מיט דיין פאַמיליע".

איך האָב איר געגעבן עטלעכע גאָלדענע פינגערלעך וואָס זענען געווען איינגענייט אין מיין פרויס מאַנטל.

דאַכט זיך מיר אַז דאָס איז געווען שבת, איז דורכגעגאַנגען אַ ייד, זאַפּראַן, וואָס איז אַנטלאָפן פון געטאָ און דערציילט, אַז ס׳זענען די לעצטע מינוטן פון געטאָ און ס׳הערשט דאָרט אַ געפערלעכע פּאַניק. איך האָב עס דערציילט אַלע יידן, וואָס האָבן מיט מיר געאַרבעט. זיי האָבן אַוועקגעוואָרפן די לאָפּאַטעס און זיך צעלאָפן.

איך, אַלס דער כלומרשטער פאַראַנטוואָרטלעכער, בין געבליבן און מיט מיר מיין טאָכטער ביבע, לייב טכויער און ישראל גלייזער. ווען דער דייטש, דער אויפזעער, איז געקומען, האָב איך אים געזאָגט, אַז איך גיי אויך אַוועק. ער האָט געענטפערט:

„באַהאַלט זיך גוט מ׳זאָל דיך נישט געפינען״.

איך בין אַוועק צו אַ גוי, קוזמיר פּאַווליוק, אין דאָרף נעווילנע, ביי וועמען איך האָב איבערגעלאָזט אַ גרויס פּאַרמעגן. ביי אים בין איך געווען 2 טעג. ביינאַכט איז ער געקומען און געזאָגט, אַז ער האָט מורא אונדז צו האַלטן. איך בין אַוועק צו טאַניען. דאָרט האָב איך שוין געטראָפן משה לייקעך, זיין פרוי און צוויי קינדער און צוויי שוועסטער איטע און רבקה (איצט לעבן זיי אין אַמעריקע) אין זיין ברודער לייביש, וואָס איז שפּעטער געפאַלן אַלס סאָלדאַט אין דער רויטער אַרמיי.

מיר האָבן זיך באַהאַלטן אויפן בוידעם. ס׳איז געקומען דער ווינטער און די קעלט איז געווען נישט אויסצוהאַלטן. האָט אונדז טאַניע געעצהט אַריבערצוגיין אין דער גרויסער שטרוי־סקירטע, וואָס איז געשטאַנען אין הויף. מיר האָבן אויסגעגראָבן צוויי נאָרעס, זיך אַריינגעזעצט טיף און פאַרדעקט מ׳זאָל נישט דערקענען.

ביינאַכט פלעג איך אַרויסגיין צו אַ גוי, ביי וועלכן איך האָב איבערגעלאָזט אַ פאַרמעגן און ער פלעגט מיר באַקן 15 לעבלעך ברויט יעדע צוויי וואָכן. טיילמאָל האָט ער אויך געגעבן אַ ביסל קעז, מילך א.אַ.וו. איך האָב אַלעמאָל געלאָזט 15 לעבלעך ברויט אַ רעזערוו פאַר שווערערע צייטן. מיר פלעגן עסן דאָס אַלט־געבאַקענע ברויט און היטן דאָס פרישע. איך האָב אַלעמאָל עפּעס געבראַכט פאַר טאַניען פון מיינע זאַכן און פון צייט צו צייט פלעגט זי עפּעס אָפּקאָכן פאַר אונדז. דאָ האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן 18 חדשים...

ווען די דייטשן זענען אַנטלאָפן פאַר די סאָוויעטן, האָבן זיי זיך אָפּגעשטעלט ביי טאַניען אין שטוב און אַוועקגעשטעלט צוויי מאַשינען־געווער אויף די סקירטע שטרוי. צוויי טעג זענען מיר געזעסן אונטער די סקירטע און געציטערט פאַר שרעק מען זאָל אונדז נישט אַנטדעקן.

די דייטשן זענען אַוועק צייטווייליק

ווען די דייטשן זענען אַוועק איז געקומען טאַניע און געזאָגט:

„קינדערלעך — אַרויס!״

מיר זענען אַוועק קיין נעווילנע און קירטשוק האָט אונדז צוגעפירט קיין ראָזשישטש, ווו מיר האָבן געטראָפן יאָסקע וואָלד און זיין ברודער משה.

די דייטשע אַרמיי האָט אָנגעגריפן און ווידער געקומען קיין ראָזשישטש. מיר זענען אַריבער דעם סטיר קיין קיווערץ און פון דאָרט דורך ראָוונע, אין אַ לאַסט וואַגאָן, קיין קאָראָסטען. דערנאָך זענען מיר צוריקגעקומען קיין ראָזשישטש און קיין פּערעסנע.

די סאָוויעטן קומען צוריק

באַגוליאַק, וועמען איך האָב איבערגעלאָזט אין מיין שטוב, האָט פאַרשטאַנען אַז איך קום צוריק און ער איז אַנטלאָפן קיין וואַרשע. איך האָב אָנגעהויבן אַרבעטן ביי דער סאָוויעטישער רעגירונג אין זאַגאָט־זיערנאָ ביי אויפקויפן תבואה.

מיר זענען געווען הונגעריק און אָפּגעריסן. איך פלעג גיין באָרוועס אין שניי און פראָסט אין חידש שבט כדי צו ברענגען דאָס ברויט. איך ווייס נישט ווי אַזוי מיר האָבן עס אויסגעהאַלטן.

אוקראַאינער רוצחים

אין ליבעש איז געווען אַן אוקראַאינישער פּאָליציאַנט, אַ רוצח, מיטן נאָמען פּראַכאַר. ער האָט געשאָסן יידן וועלכע ער האָט געקענט פון פריער. ווען נישט די אוקראַאינער וואָלטן זיך אַ סאַך געראַטעוועט, ווייל די דייטשן האָבן נישט געוווסט ווער ס׳איז אַ ייד. די אוקראַאינער האָבן אויסגעגעבן זייערע יידישע שכנים.

אַן אַנדערער מיאוסער יידן־מערדער איז געווען פּאַוול פּאַטשימוק פון קוזין. ער האָט געהרגעט אַ ייד, טשערניאַווסקי, און אַ יידישע פרוי, פעלץ, און נאָך אַנדערע.

איינמאָל האָב איך אים געזען זיצן מיט ס.ס.־לייט, האָט ער מיר געזאָגט:

„ס׳איז פאַרביי אייער פאַרכעוואַטע יידישע מלוכה. איצט וועלן מיר אויפלעבן. אוקראַינע איז אונדזער״.

ווען די סאָוויעטן זענען צוריקגעקומען האָב איך דערציילט אַן נ.ק.וו.ד.־מאַן וועגן דער אויפפירונג פון דעם פּאָטשימוק, האָט ער מיר געענטפערט:

„דאָס וואָס ער האָט געהרגט יידן איז נישט וויכטיק".

פונדעסטוועגן האָבן אים די סאָוויעטן אויפגעהאָנגען פאַר אַנטי־סאָוויעטישע טעטיקייט.

טאַניע, וועמען מיר זענען אַזויפיל דאַנקבאַר, לעבט איצט אין מאָסקווע און איך שרייב זיך דורך מיט איר. די לייקעכס פון אַמעריקע שיקן איר פון צייט צו צייט מתנות. מאָטל אָדוואַק האָט געפונען אויפן ברודער־קבר אין ראָזשישטש עטלעכע ביינער, ער האָט זיי מיט זיך גענומען. פרוי לאה בייזער האָט זיי געבראַכט צו קבר־ישראל אין תל־אביב.

מאַני שעכטמאַן פון פערעספע איז געשטאָרבן אין באַהעלטעניש — ער האָט נישט געקענט אויסהאַלטן די אוממענטשלעכעליידן.

זיין טאָכטער איז געגאַנגען אין ראָזשישטשער געטאָ, מיט נאָך 6 פרויען זוכן ברויט, האָבן זיי די ס.ס. געכאַפּט און אַלע געשאָסן אויפן בית־עולם. דערנאָך זענען אַריין די ס.ס. אין יודנראַט און געפאָדערט אָנדענק הענטשקעס, ווייל ביים שיסן די פרויען האָבן זיי פאַרשמירט די הענט מיט בלוט...

איבערלעבונגען פון א יידיש קינד

אייזיק פליישער

ווען די דייטשן זיינען אַריין אין אונדזער שטאָט אין יאָר 1941, בין איך אַלט געווען 10 יאָר, אַזוי אַז איך געדענק נישט אַלץ. אָבער וואָס איך געדענק וועל איך באַשרייבן, סיי וואָס איך האָב זעלבסט דורכגעלעבט, סיי וואָס כ׳האָב געהערט דערציילן.

שרעקלעכע רציחות

אַ חודש, אומגעפער, נאָכן איינגעמען די שטאָט, זיינען אַכט געסטאַפּאָ־לייט צוגעפאָרן צים יודנראַט און פאַרלאַנגט מען זאָל זיי געבן 80 יידן צו דער אַרבעט. דער יודנראַט האָט צונויפגענומען אַכציק יידן, אַריינגעזעצט אין אַן אויטאָ און אַרויסגעפירט הינטער די שטאָט. דאָרט האָבן די אוקראַינער אויסגעגראָבן אַ גרוב און די דייטשן האָבן דערשאָסן אַלע יידן. די אוקראַינער האָבן זיי באַגראָבן אין צוגעגרייטן גרוב. די אוקראַינער האָבן אַלס שכר פאַר זייער אַרבעט באַקומען די מלבושים פון די דערמאָרדעטע יידן.

אין אַ צוויי וואָכן אַרום זיינען ווידער געקומען געסטאַפּאָ־לייט אין יודנראַט און געפאָדערט 250 יידן. די מיטגלידער פון יודנראַט האָבן געענטפערט, אַז קיין ייד וועט נישט וואַגן זיך צוצושטעלן, נאָכדעם ווי די ערשטע גרופּע פון 80 יידן איז דערמאָרדעט געוואָרן.

דערהערנדיק דאָס, זיינען די געסטאַפּאָ־לייט אַרויס אין גאַס, און מיט דער הילף פון אוקראַינער צונויפגענומען 350 יידן, וואָס זיינען צוזאַמען מיט די מיטגלידער פון יודנראַט אַרויסגעפירט געוואָרן אויפן פּלאַץ ווו ס׳זענען צוויי וואָכן צוריק דערמאָרדעט געוואָרן די 80 יידן. די מיטגלידער פון יודנראַט זיינען צוריקגעשיקט געוואָרן אין שטאָט און די איבעריקע 350 יידן זיינען מערדערלעך אומגעבראַכט געוואָרן, גענוי ווי די פאָריקע 80 יידן.

נאָך אייניקע טעג איז אין יודנראַט געקומען אַ קאָמענדאַנט פון די פליערס און פאַרלאַנגט מען זאָל אים געבן אייניקע גאָלדענע זייגערס. איינער פון יודנראַט האָט זיי געזאָגט: „וויאַזוי קענען מיר דיר געבן גאָלדענע זייגערס, אַז דו אַליין גייסט אַרום אין די יידישע הייזער און נעמסט זיך אַליין וואָס ס׳געפעלט דיר. איצט ווילסטו אַז מיר זאָלן דיר אויך געבן?" דערהערנדיק דאָס האָט דער אָפיציר אַ געשריי געטאָן: „פאַרפלוכטע יודע! איך וועל איך שוין אָנלערנען!" ער האָט אַ קלאַפּ געטאָן מיט דער טיר און איז אַוועק.

דער טויט פון מיין ברודער יצחק

אין אַ וואָך אַרום איז ווידער געקומען אין יודנראַט דער קאָמענדאַנט פון די פליער מיט צוויי אוקראַינער און אַ פרעג געטאָן:

„ווו איז דער ייד, יאַנקל קראָכמאַל, וואָס האָט מיר חוצפּהדיק געענטפערט בעת כ׳האָב געפאָדערט די זייגערס?"

אָבער יאַנקל קראָכמאַל איז דאַן נישט געווען אין יודנראַט, ווייל נאָכן אינצידענט מיטן קאָמענדאַנט האָט ער באַשלאָסן זיך אויסבאַהאַלטן און נישט קומען מער אין יודנראַט. נישט זעענדיק דעם מאַן וועלכן ער האָט געזוכט האָט דער קאָמענדאַנט פאַרהאַלטן מיין ברודער, יצחק, דעם רב פון שטאָט און נאָך צוויי יידן, וואָס זענען דאַן געווען אָנוועזנד, און געמאָלדן, אַז ער וועט זיי באַפרייען נאָר דאַן ווען יאַנקל קראָכמאַל וועט זיך צושטעלן. דער קאָמענדאַנט האָט אַלע פיר אַרעסטירטע איבער־געפירט אין געסטאַפּאָ. דערביי האָבן די אוקראַינער געכאַפּט נאָך הונדערט יידן און

צוזאַמען מיט די פיר אַרעסטירטע אין יידנראַט זענען זיי אַרויסגעפירט געוואָרן אויפן פריערדיקן עקזעקוציע־פּלאַץ, און אַלע זענען דערשאָסן געוואָרן.

נאָך דעם פאַל פלעגן אַלע פּאָר טעג זיך באַווייזן אין יודנראַט די דייטשן אין באַגלייטונג פון אוקראַינער און פאַרלאַנגען גאָלד און עלעגאַנטע מלבושים. מיין ברודער סרוליק, דער צווייטער נאָכן עלטסטן ברודער, איז אַוועק קיין קאָזין — אַ דאָרף נעבן לוצק — צו אַ טשעך און ביי אים געאַרבעט, ווייל ער האָט מורא געהאַט צו בלייבן אין שטאָט. ער פלעגט זיך באַווייזן פון צייט צו צייט נאָר אויף אַ טאָג אין שטאָט און באַלד צוריק אַוועק.

דער געטאָ

אין יאָר 1941, ווינטערצייט, האָבן די דייטשן איינגעאָרדנט ביי אונדז אין שטעטל אַ געטאָ. זיי האָבן צונויפגעטריבן אַלע יידן אין איין גאַס און דאָרט אַריינגעקוועטשט אַלע 5000 יידן פון שטעטל. נאָכדעם האָבן זיי דעם געטאָ אַרומגעצוימט מיט שטעכעדיק דראָט. נאָך דריי טעג זענען אָנגעקומען אין באַגלייטונג פון ראָזשישטשער אוקראַינער דייטשן פון לוצק אין געטאָ אַריין און פאַרלאַנגט פון יודנראַט מען זאָל זיי צושטעלן 72 געזונטע יידישע יינגלעך.

דער עלטסטער פון יודנראַט האָט געמאָלדן אַז קיינער וויל זיך פרייוויליק נישט צושטעלן און ער קען נישט אויספירן דעם באַפעל. דאַן האָבן די דייטשן באַפוילן די אוקראַינער צונויפזאַמלען יידן פון זייערע וווינונגען. די אוקראַינער האָבן זיך געלאָזט איבער די הייזער פון געטאָ און צונויפגעבראַכט ביי טויזנט יידן, אַלטע און יונגע צוזאַמען.

דער טויט פון מיין ברודער שמריה

די דייטשן האָבן אַרויסגענומען די יידן מיט בערד. די אוקראַינער האָבן באַגאָסן די בערד מיט נאַפט און זיי אונטערגעצונדן. אַזוי זענען געשאַפן געוואָרן לעבעדיקע פאַקעלן, וואָס האָבן געמאַכט אַ שוידערלעכן רושם אויף אַלע, חוץ די דייטשן און אוקראַינער, וואָס האָבן געלאַכט און געשפּאָט פון די אומגליקלעכע קרבנות. דערנאָך האָבן די דייטשן אויסגעקליבן 72 געזונטע יינגלעך; צווישן זיי איז אויך אַריינגעפאַלן מיין ברודער שמריה. די איבעריקע יידן האָט מען געהייסן אַהיימגיין.

די 72 יינגלעך זענען אַוועקגעפירט געוואָרן, ווי מען האָט געזאָגט, קיין וויניצע, אַ שטאָט נעבן קיעוו. דאָרט האָבן זיי אַ געוויסע צייט געאַרבעט ביי די דייטשן. אַלע זענען נאָכדעם אומגעקומען. קיינער ווייסט נישט ביי וועלכע אומשטענדן און דעם טאָג פון זייער אומקום.

אין דאָרף ראָקין

אייניקע וואָכן נאָך דעם טראַגישן פאַל האָבן די דייטשן אָנגעהויבן איינאָרדנען אַ לאַנדווירטשאַפטלעכן פאָלוואַרק אין דאָרף ראָקין, 10 קילאָמעטער פון לוצק. די דייטשן האָבן דאָרט אַרויסגעפירט סטאָלאַרעס פון אונדזער שטעטל. מיין ברודער סרוליק, וואָס איז געווען נישט ווייט פון ראָקין, האָט זיך איינגעשריבן אַלס סטאָלאַר און געאַרבעט צוזאַמען מיט זיי.

נאָך אַ געוויסער צייט האָבן די סטאָלאַרעס באַקומען פון די דייטשן דאָס רעכט צו באַזוכן יעדן זונטיק דעם געטאָ אין ראָזשישטש. מיין ברודער סרוליק האָט אויסגענוצט די מעגלעכקייט און אונדז געברענגט יעדן זונטיק פּראָוויאַנט. ביז דאַן האָבן מיר ממש געהונגערט, ווייל אין געטאָ איז נישט געווען קיין מעגלעכקייט צו אַרבעטן און פאַרדינען אויפן לעבן. יעדער האָט געלעבט פון די מיטלען וואָס ער האָט געהאַט. מיר זענען געווען אַ גרויסע משפּחה און מיר זענען געבליבן אָן מיטלען צום לעבן. אַ דאַנק אונדזער ברודער איז אונדזער לאַגע געוואָרן אַ דערטרעגלעכע.

אייניקע וואָכן נאָך דעם האָבן די סטאָלאַרעס באַקומען די מעגלעכקייט אַריבער־צופירן זייערע פאַמיליעס אין דאָרף אַריין. מיין ברודער האָט אויסגענוצט דידאָזיקע

דער באַרג

מיר האָבן געוווינט אויפן באַרג, אָדער ווי מ'האָט עס אַנדערש גערופן: אונטערן באָק. אַבער איך וועל עס אָנרופן „די גאַס פון די שמידן און סטעלמאַכערס". צום אָנדענק פון די דאָזיקע טייערע האָרעפּאַשנע יידן וויל איך ווידמען די דאָזיקע ווערטער.

שוין פאַרטאָג פלעגט זיך צעטראָגן דאָס קלאַפּן פון די האַמערס און די קאָוואַדלעס. דער בלאָז־זאַק האָט צעבלאָזן דאָס פייער, וואָס האָט געדינט אויף צו שמידן דאָס אייזן. דעם בלאָז־זאַק האָט געפאָכערט מיט דער האַנט אָפטמאָל דאָס ווייב, אַ טאָכטער, אדער אַ קליין יינגעלע, ווייל דער גרעסטער זון איז שוין געשטאַנען ביי דער קאָוואַדלע מיטן האַמער אין האַנט און געשמידט דאָס אייזן. די אַרבעט האָט זיך פאַרצויגן ביז שפּעט פאַרנאַכט, זומער אין די היץ און ווינטער אין די קעלט. די אַרבעט איז געווען אַ שווערע, אַבער זי האָט געגעבן פּרנסה בכבוד, כאָטש בצמצום.

אויך מיין פאָטער איז געווען אַ שמיד. ער איז געשטאָרבן פאַר דער מלחמה. די מאַמע פלעגט פאַרדינגען די קוזניע, אָדער מיין ברודער פלעגט זעלבסט דאָרט אַרבעטן, כדי מפרנס צו זיין אונדזער משפּחה. דאַן האָט זיך אויך ביי אונדז געלאָזט הערן דאָס קלאַפּן פון האַמערס, אין איינקלאַנג מיט אַלע קוזניעס, וואָס זיינען געווען נאָנט איינע פון דער אַנדערער, אויף דער זעלבער גאַס.

רעכט און אונדז אַרויסגעפירט קיין ראָקין. מיר האָבן דאָרט געאַרבעט אויפן פעלד און אונדזער לאַגע האָט זיך פאַרבעסערט. אין דאָרף האָבן מיר געלעבט ביז 1942.

דער טויט פון מיין מאמע און שוועסטער

אין חודש אויגוסט האָבן די דייטשן אָנגעהויבן די אויסראָטונגס־אַקציע פון די יידן אין וואָלין. דידאָזיקע אַקציע האָט נישט אויסגעמיטן דאָס דאָרף ראָקין. אין אַ שבתדיקן טאָג זענען אָנגעקומען דייטשן און צענדליקער אוקראַינער אין דאָרף און געכאַפּט יידן, צווישן זיי אויך מיין שוועסטער. ווען מיין מוטער האָט געזען, אַז מען פירט איר אַוועק, איז זי נאָכגעלאָפן דעם אויטאָ, וואָס האָט אַוועקגעפירט די פאַרהאַלטענע. די אוקראַינער האָבן פאַרהאַלטן מיין מוטער און אויך איר אַריינגעשלעפּט אין אויטאָ.

דערנאָך האָט זיך מיין מאַמע באַטראַכט וואָס זי האָט געטאָן, און האָט אַ זאָג געטאָן צו די אוקראַינער: „לאָזט מיך אָפּ צו מיין קליין קינד”. האָבן זיי אַ געשריי געטאָן אויף איר: „שווייג, ווייל מיר שיסן דיך באַלד אויפן אָרט!”. מיין מאַמע איז אַראָפּגעשפּרינגען פון אויטאָ און אָנגעהויבן אַנטלויפן. די אוקראַינער האָבן איר געכאַפּט, שטאַרק צעשלאָגן און צוריק אַרויפגעשלעפּט מיט כוח אויפן אויטאָ. אַלע 150 יידן, צוזאַמען מיט מיין מאַמע און שוועסטער, זענען אַוועקגעפירט געוואָרן קיין ראָזשישטש און דאָרט דערשאָסן געוואָרן.

אין דאָרף האָבן זיי איבערגעלאָזט די סטאָלאַרעס און אייניקע פרויען. אויך זענען געבליבן עטלעכע יידן וואָס האָבן זיך באַוויזן אויסבאַהאַלטן. אויך איך, מיינע דריי יינגערע ברידער, אַ שוועסטערל פון 8 יאָר און אונדזער פאָטער — האָבן זיך אויסבאַהאַלטן נעבן אונדזער ברודער, וואָס האָט געאַרבעט אַלס סטאָלאַר.

נאָך עטליכע וואָכן זענען ווידער געקומען דייטשן און געכאַפּט 40 יידן, נישט סטאָלאַרעס. מיין פאָטער און מיך האָט מען פאַרשלאָסן אין אַ צימער מיט דער דעה צומאָרגנס אונדז אַוועקפירן. באַנאַכט האָב איך זיך געבעטן ביי מיינע טייערע זיי זאָלן שפּרינגען פון פענסטער אין זיך ראַטעווען נאָר זיי האָבן נישט געוואָלט. איך בין אַליין געשפּרונגען פון פענסטער און זיך אויסבאַהאַלטן אין דאָרף.

נאָך פיר טעג איז מיין פאָטער צוריקגעקומען, נאָכדעם ווי ער איז אַנטלאָפן פון די פּאָליציאַנטן. ווי ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן האָבן די פּאָליציאַנטן געטריבן די פערציק יידן, צווישן זיי מיינע דריי ברידערלעך און מיין שוועסטערל, ביז לוצק און דאָרט זיי דערשאָסן.

די סטאָלאַרעס האָבן ווייטער געאַרבעט ביי די דייטשן.

איך אנטלויף ווידער

אַ צייט שפּעטער זענען ווידער געקומען פּאָליציאַנטן אין דאָרף כאַפּן יידן. ווען איך און אַ חבר האָבן זיי דערזען פונדערווייטנס האָבן מיר אָנגעהויבן אַנטלויפן. די פּאָליציאַנטן האָבן אונדז נאָכגעשאָסן. מיין חבר איז דערהרגעט געוואָרן און איך בין ווייטער געלאָפן ביז איך בין געקומען צו אַ טייך. איך בין אַריינגעשפּרונגען אין וואַסער און אַרויס אויפן צווייטן ברעג. די פּאָליציאַנטן האָבן ווייטער געשאָסן אויף מיר איבערן טייך, און איך בין אַריין צו אַ באַקאַנטן גוי און זיך דאָרט באַהאַלטן.

ווען מיין ברודער סרוליק איז געקומען צוריק פון דער אַרבעט און קיינעם נישט געטראָפן אין שטוב האָט ער גענומען אונדז רופן ביי די נעמען. מיין פאָטער מיטן קליינעם ברודערל אַרעלע זענען אַרויס פון קעלער, וווּ זיי זענען געווען באַהאַלטן. מיין פאָטער האָט אים דערציילט, אַז איך בין אַנטלאָפן פון שטוב צוזאַמען מיט אַ חבר.

סרוליק איז אַרויס אין דאָרף מיך זוכן און דאָרט האָט מען אים דערציילט אַז אויפן פעלד ליגט אַ דערהרגעט יידיש יינגעלע. סרוליק האָט געמיינט אַז דאָס בין איך, איז ער אַוועק אין פעלד און דאָרט געפונען מיין חבר ליגן אַ טויטן. ער האָט אים גענומען אין דאָרף און געברענגט צו קבר־ישראל.

רעכטס פון אונדזער שטוב, אין אַ קליין הייזל, האָט געוווינט דער סטעלמאַך סרוליק (ישראליק) מאַליושקאַ. דער קאָוואַל האָט אויסגעשמידט די אייזערנע טיילן פונם וואָגן: די רייפן, די אַקסן ;ז.אַ.וו., און דער סטעלמאַך פלעגט דערגענצן די אַרבעט דורך אויסטאָקן די הילצערנע טיילן פונעם וואָגן, ווי די אבאָדעס, שפּיצעס פון די רעדער, לייטערס, דישעל א.אַ.ו. אַזוי נאָך האָבן ביידע, דער קאָוואַל און דער סטעלמאַך, צוזאַמען אויסגעפערטיקט דעם וואָגן פאַר די פויערן.

אונדזער שכן, דער סטעלמאַך סרוליק מאליושקא, האָט געהאַט פיר קינדער: אַ זון מענדל, און דריי טעכטער: חוה, סימא און רבקה'לה. צוזאַמען מיט זיי האָט געוווינט זייער מאַמעס אַלטע מוטער. אין שטוב איז געשטאַנען אַ שווערער טיש, וועלכער האָט געדינט אַלס אַרבעטס־טיש פאַר אַלע סטאָלאַרסקע אַרבעטן. אין דעמזעלבן ציטער פלעגט מען אויך קאָכן, און ביינאַכט פלעגן די קינדער דאָרט שלאָפן.

אָבער פרייטיק נאָכמיטאָג האָט די שטוב באַקומען אַן אַנדערע אויסזען. דעם שווערן סטאָלאַר־טיש האָט מען פאַרדעקט מיט אַ שיין ווייס טישטוך. די ערדענע דיל (נישט געווען קיין געלט אויף צו קויפן ברעטער) האָט מען פאַרדעקט מיט געלן ליים און פאַרשיט מיט פריש זאַמד. די עלטערן און די קינדער האָבן זיך געוואַשן און געצוואָגן די קעפּלעך לכבוד שבת. שבת זיינען זיי געווען גליקלעכע, שטאָלצע יידן, און די שכינה האָט גערוט אין דערדאָזיקער אַרעמער, האָרעפּאַשנער שטוב. זיי האָבן דאַן פאַרגעסן די אַרעמקייט און די שווערע אַרבעט פון דער גאַנצער וואָך. די משפּחה אין געווען זייער אַ פרומע.

מיין חברטע חוה

איך קען נישט פאַרגעסן די עלטסטע טאָכטער חוה. אין געטאָ איז די גאַנצע משפּחה געווען געשוואַלן פון הונגער. חוה האָט באַשלאָסן אַרויסגנבענען זיך פון געטאָ, אפשר וועט זי באַווייזן באַקומען אַ שטיקל ברויט כדי צו שטילן אַביסל דעם הונגער פון אירע טייערע. ביים אַרויסגאַנג פון געטאָ האָבן איר די מערדער געכאַפּט, און צוזאַמען מיט נאָך זיבן אומגליקלעכע קרבנות (6 פרויען און איין מאַן) געפירט צום בית־עולם אויף צו דערשיסן.

איך בין געשטאַנען הינטער דער קוזניע און זיך צוגעקוקט צו אַ שוידערלעך בילד, וואָס כ'וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן. ווען מ'האָט חוה דורכגעפירט נעבן איר שטוב אויפן וועג צו דער עקזעקוציע, האָט זי אויסגעדרייט דעם קאָפּ, כדי צו וואַרפן אַ לעצטן בליק אויף איר היים. איר מוטער האָט זיך געריסן און געוואָלט ארויס און זיך אָנשליסן צו דער טאָכטער און גיין צום טויט צוזאַמען מיט איר, — די שטוב־מענטשן האָבן איר מיט כוח אָפּגעהאַלטן דערפון. עטלעכע מינוט

שפּעטער האָבן מיר געהערט די שאָסן פון דער עקזעקוציע. ביז היינט קלינגען אין מיינע אויערן די יאָמערלעכע געוואַלדן פון חוהס מאַמע, וואָס האָבן זיך צעטראָגן ווייט איבער דער גאַנצער סביבה.

בעת די שפּעטערדיקע גרויזאַמקייטן, ווען כ'האָב געזען ווי מען פירט מיין פעטערס קינדער צום טויט, ווען מען האָט אין די זאַליסיצער וועלדער אויסגעשאָסן די רעשט פון מיין מאַמעס גרויסע משפּחה און געזען זייערע פאַרפרוירענע קערפּערס ליגן אויף דער ערד — האָב איך שוין נישט געקענט וויינען, נישט געהאַט מער קיין טרערן. איך האָב זיי מקנא געווען. איך האָב מורא געהאַט נישט פאַרן טויט, נאָר פאַר די גרויזאַמע עינויים, וואָס מען האָט אָנגעטאָן די קרבנות, כדי דער טויט זאָל זיי נישט גרינג אָנקומען. איך פלעג בעטן גאָט, אַז אויב עס איז אויף מיר נגזר געוואָרן אַריינצופאַלן אין די מערדערישע הענט, זאָלן זיי מיך באַלד דערשיסן.

ווען כ'האָב געזען, ווי מען פירט חוה צום טויט האָב איך נאָך געגלויבט, אַז גאָט וועט נישט דערלאָזן צו אַזאַ מערדערלעכן טאַט, און אַז אין דער לעצטער מינוט וועט געשען אַ נס. דער נס איז נישט געשען, און פון סרוליקס משפּחה איז קיינער נישט געבליבן.

מיין חברטע חוה, וואָס איז אַזוי טראַגיש אומגעקומען, וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן!

גיטעלע טענענבוים־ווילענסקי

איך האָב געוווסט אַז מיינע נאָענטע וועלן איבערקלערן וועגן מיין גורל. האָב איך געשיקט דעם גויס שייגעץ אין שטוב דערציילן, אַז איך בין ביי זיין פאָטער. זיי האָבן זיך זייער דערפרייט און סרוליק איז באַלד געקומען צו מיר. ביינאַכט אין דער פינצטער זענען מיר צוריקגעגאַנגען אין שטוב צום טאַטן.

מען כאפּט מיך און איך אנטלויף ווידער

ווען די מערדער זענען צוריקגעקומען אין דאָרף האָב איך נישט באַוויזן צו אַנטלויפן, און זיי האָבן מיך געכאַפּט. זיי האָבן מיך אַריינגעוואָרפן אין אַ קעלער. דאָרט האָב איך געזען זיצן אַ וויינענדיקע פרוי. איך האָב באַמערקט הויך אויף דער וואַנט אַ פענצטערל פאַרשטעלט מיט צוויי ציגל. איך בין אַרויף אין דער הויך, אַרויסגענומען די צוויי ציגל און געוומען אַרויסקריכן דורכן פענצטערל. די פרוי האָט געזאָגט, אַז זי וועט מיך נישט לאָזן אַרויס און איר לאָזן אַליין. איך האָב אויסגעבראָכן אין אַ געוויין און זיך ביי איר געבעטן זי זאָל מיר נישט שטערן אַרויס אויף דער פריי: „וואָס וועט איר האָבן דערפון אויב איך וועל דאָ בלייבן און מען וועט מיך דערשיסן?" צום סוף האָב איך איר איבערצייגט, אַז זי זאָל מיך לאָזן אַנטלויפן. זי האָט מיך אַפילו געהאָלפן אַרויסקריכן דורכן קליינעם פענצטערל און מיך אונטערגעשטיפּט. ענדלעך בין איך אַרויס פון קעלער. איך בין אַוועק צום סטיר.

א שוידערלעך בילד אויפן סטיר

איך האָב געוואָלט אַריבערשווימען דעם סטיר. פּלוצלינג האָב איך געזען שווימען צוויי טויטע קערפּער און איינער האַלט אַ קינד אין די הענט. דאָס שוידערלעך בילד האָט מיך אַזוי אַנטמוטיקט, אַז איך האָב מורא געהאַט אַריינצוגיין אין טייך. איך האָב געוואַרט ביז נאַכט. דאַן בין איך צוריק אַוועק צו מיין פאָטער.

די סטאָלאַרעס און מיין ברודער סרוליק האָבן ווייטער געאַרבעט פאַר די דייטשן.

דער מארד פון מיין פאטער און ברודער

דעם 25־סטן דעצעמבער 1942, 4 אַזייגער פאַרטאָג, זענען אין דאָרף געקומען 40 אוקראַאינישע פּאָליציאַנטן אונטער דער אָנפירונג פון צוויי דייטשן. אינדרויסן איז געווען זייער קאַלט און טרוקן אָן שניי. אין יענער צייט זענען אַרומגעגאַנגען קלאַנגען אַז אין קורצן וועט מען ליקווידירן אין דאָרף אַלע יידן, צוזאַמען מיט די סטאָלאַרעס, ווייל אין גאַנץ וואָלין זענען שוין אַלע יידן געוואָרן ליקווידירט.

מיין ברודער איז דאַן פונקט געשטאַנען ביים פענצטער און באַמערקט די גרופּע פּאָליציאַנטן, האָט ער פאַרשטאַנען אַז דאָס זענען די רוצחים געקומען אומברענגען די יידן אין דאָרף. ער האָט באַלד אויפגעוועקט אַלע סטאָלאַרעס. מיר דריי, ד.ה. דער טאַטע, סרוליק און איך, זענען די ערשטע אַרויס פון שטוב. די פּאָליציאַנטע האָבן אונדז באַמערקט און אָנגעהויבן שיסן אין אונדזער ריכטונג. אַ קויל האָט געטראָפן דעם טאַטן און ער איז געפאַלן אַ גוססדיקער. איך האָב זיך אַנידערגעוואָרפן נעבן טאַטן און זיין בלוט האָט מיך איינגאַנצן באַגאָסן. צוויי פּאָליציאַנטן זענען צו צו אונדז און באַלויכטן מיט זייערע לאַמטערנעס. זעענדיק אונדז ביידע באַגאָסן מיט בלוט זענען זיי געווען זיכער אַז מיר זענען טויט האָבן זיי אונדז איבערגעלאָזט און געלאָפן נאָך מיין ברודער און אים דערשאָסן.

ווען ס'האָט אָנגעהויבן טאָגן בין איך אויף אַלע פיר צוגעקראָכן צו אַ נאָענט שטאַל.

איך באהאלט זיך אין מיסט

נעבן שטאַל איז געווען אַ קופּע מיסט פון בהמות. איך בין אַריין אין דער קופּע מיסט, אַזוי בין איך געלעגן אַ גאַנצן טאָג, ביז די מערדער האָבן געכאַפּט אַלע סטאָלאַרעס און אויך מיין קליין ברודערל און זיי געטריבן צום טויט. איך האָב פון מיין קופּע מיסט געזען דאָס גאַנצע גרוילעך בילד. אַביסל ווייטער פון מיר איז געווען באַהאַלטן אין אַ שייער אַ יינגעלע. ווען ער האָט געזען ווי מען טרייבט זיין פאָטער צום

טויט איז ער אַרויס פון שייער און אָנגעהויבן וויינען. אַן אוקראַינישער פּאָליציאַנט איז צו צו אים און מיט אַ גראָבן שטעקן אים געגעבן אַ זעץ איבערן קאָפּ. דאָס יינגעלע איז געפאַלן טויט אויפן אָרט. זעענדיק דאָס גרוילעך בילד האָב איך מורא געהאַט, אַז דאָס וועט אויך זיין מיין סוף, אויב די מערדער וועלן מיך געפינען. אָבער צום גליק, איז זיי נישט איינגעפאַלן, אז אין דער קופּע מיסט נעבן זיי געפינט זיך אַ יידיש קינד.

נע ונד

ביז פאַרנאַכט האָבן זיי אויסגעשאָסן אַלע יידן. זיי זענען צוריק אַוועק קיין לוצק. ווען ס׳איז פינצטער געוואָרן, בין איך אַרויס פון דער נאָרע ווי אַ משוגענער און בין אַוועק צו אַ באַקאַנטן גוי, וועלכער פלעגט מיר שטענדיק צוזאָגן, אַז ער וועט מיר העלפן. ער האָט מיר דערלאַנגט אַ שטיקל פריש ברויט און מיר געזאָגט:

„גיי אַרויס גיכער פון מיין שטוב; איך האָב מורא אַז ווען מ׳וועט דיך טרעפן ביי מיר אין שטוב, וועט מען אויסהרגענען מיך מיט מיינע קינדער”.

איך האָב זיך ביי אים געבעטן, ער זאָל מיך לאָזן זיין אויפן בוידעם פון שטאַל — ס׳האָט נישט געהאָלפן.

איך האָב געמוזט אַרויס פון זיין שטוב. אין דער פינצטער בין איך צוגעקראָכן צום שטאַל, אַרויף אויפן בוידעם און זיך באַהאַלטן אין היי די נאַכט און דעם גאַנצן טאָג, אָן זיין וויסן.

פאַרנאַכט האָב איך מיך געלאָזט קיין קניאַהינקע. איך בין געקומען צום טשעך, ביי וועלכן דער ברודער האָט געאַרבעט, איידער מ׳האָט אים געהרגעט. ער האָט מיך געלאָזט זיך באַהאַלטן אין זיין קליניע און אויך געגעבן אַ שטיקל ברויט.

אפגעפרוירענע אברים

די דריטע נאַכט איז געווען אַ שטאַרקער פראָסט, און מלבושים האָב איך נישט געהאַט. איך האָב זיך אויפגעכאַפּט פון שלאָף און זיך נישט געקענט רירן — דאָס פּנים, די הענט און די פיס זענען געוואָרן שטאַרק פאַרפרוירן. איך בין קוים צוגעקראָכן אויף אַלע פיר, אָנגעקלאַפּט אין פענצטער און געבעטן אַ קאָלדרע, וואָס מיין ברודער האָט ביי אים איבערגעלאָזט. דער טשעך האָט מיר געגעבן אַ קאָלדרע.

איך האָב זיך איינגעוויקלט אין דער קאָלדרע. גאַנץ פרי איז דער טשעך אַריינגעקומען און מיך געפרעגט צו די פיס טוען מיר שטאַרק וויי. איך האָב אים געזאָגט אַז די פיס זענען מיר אַזוי געפרוירן, אַז איך פיל זיי נישט. האָט ער מיר געזאָגט, אַז איך זאָל זיי אים ווייזן. ער האָט געזען, אַז די פינגער פון די פיס זענען שוין שוואַרץ, פון פראָסט. ער איז אַריין אין שטוב און געבראַכט אַ שמירעכץ. ער האָט מיר באַשמירט די פינגער און מיר אָנגעזאָגט, אַז איך זאָל זיך גוט צודעקן. אַזוי האָט ער מיך געהיילט 6 וואָכן.

נאָך 6 וואָכן זענען מיר אָפּגעגאַנגען די פיס, און די אַנדערע אברים, וואָס זענען געווען געפרוירן. איך האָב שוין געקענט גיין אויף די פיס. דאַן האָט דער טשעך געזאָגט, אַז איך מוז זיך זוכן אַן אַנדער אָרט, ווייל ער האָט מורא מיך ווייטער צו האַלטן.

איך האָב אָנגעהויבן וויינען און בעטן, אַז ער זאָל מיך לאָזן בלייבן ביי אים, נאָר ס׳האָט גאָרנישט געהאָלפן און איך האָב געמוזט אַוועק, נישט וויסנדיק וווהין צו גיין.

איך בין אַריין אין אַ שייער פון אַן אַנדערן טשעך, און דאָרט געלעגן 4 חדשים אָן וויסן פון באַלעבאָס. טאָג־טעגלעך איז דער טשעך געקומען אין שייער נעמען שטרוי פאַר די בהמות, און מיך נישט באַמערקט.

נאָך 4 חדשים באַהאַלטן זיך אין שייער האָט ער מיך איין טאָג געפונען צווישן שטרוי. ער האָט מיך געפרעגט, ווער ס׳האָט מיך אַריינגענומען אין שייער. איך האָב אים געענטפערט, אַז כ׳בין ערשט נעכטן אַריין אומבאַמערקט אין שייער אויף איבערצונעכטיקן, און כ׳וועל באַלד אַוועק פון דאָרט.

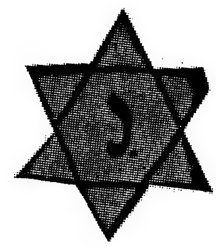
ער האָט מיך געוואָרנט איך זאָל באַלד אַוועקגיין, אויב נישט וועט ער מיך מאָרגן אַרויסטרייבן אינמיטן העלן טאָג, וואָס האָט געהייסן אַ זיכערער טויט פאַר מיר.

נישט האָבנדיק קיין ברירה בין איך בייניאַכט אַוועק צו אַ דריטן טשעך. איך האָב זיך געמאַכט אַ גוטע נאָרע אין שטרוי און זיך גוט אויסבאַהאַלטן. ס'איז געווען זומער — אַ פיל בעסערע צייט ווי דער שרעקלעכער פאַרגאַנגענער ווינטער. בייניאַכט האָב איך זיך אַרויסגעכאַפּט אין גאָרטן אָנרייסן עפּל, באַרן, אוגערקעס, ציבעלעס און זיך צוגרייטן עסן אויף אַ גאַנצן טאָג.

פון־צייט־צו־צייט פלעג איך זיך אַריינכאַפּן בייניאַכט צו אַ היימישן טשעך. ער האָט מיר אויס רחמנות געגעבן אַ שטיקל ברויט. אַזוי האָב איך דורכגעמאַכט דעם זומער, אָן געפּרווירענע אברים און אַפילו אָן הונגער.

געגעסן פון שעפל פון חזירים

דעם קינפטיקן ווינטער האָב איך זיך געשפּייזט פון עסן וואָס מען האָט געגעבן די חזירים. איך פלעג זיך אַריינגנבענען אין אַ חזירים־שטאַל פון אַ טשעך. אין דעם שעפל פון די חזירים האָב איך געפונען געקאָכטע קאַרטאָפל מיט בוראַקעס און אָפּפאַל פון מעל. איך האָב מיר אָנגעפילט אַ טאָרבע מיט צעהאַקטע קאַרטאָפל. מיט דעם האָב איך געלעבט אַ גאַנצן ווינטער. בדרך כלל, איז דאָס עסן געווען דער קלענסטער זאָרג. אַ טאָג האָט מען געגעסן און אייניקע טעג האָט מען געהונגערט; שווערער איז געווען מיט אַן אָרט ווו זיך צו באַהאַלטן און בלייבן לעבן.

מען זוכט יידן אין דאָרף

די אוקראַינער פלעגן דערגיין די יאָרן. זיי זענען יעדן טאָג געקומען אין דאָרף זוכן יידן. אין דעם דאָרף האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי 50 יידן, און קיינער האָט נישט געוווּסט דערפון.

די מערדער זענען אַריין אין שייער, ווי איך בין געלעגן באַהאַלטן. זיי האָבן געזוכט אין אַלע ווינקעלעך, און מיך נישט געפונען, ווייל איך בין געלעגן טיף אין שטרוי. אין אַן אַנדער שייער האָבן זיי געפינען פיר יידן. זיי האָבן זיי אַרויסגענומען און פאַרשלאָסן אין אַ געמויערטן קעלער פון אַ טשעכישן לאַנדווירט. ווען די פּאָליציאַנטן זענען אַוועק, האָבן די יידן אויפגעבראָכן אַ האָלצענע טיר אין קעלער און פון דאָרט אַנטלאָפן.

די טשעכן אין דאָרף האָבן מורא געהאַט אויסבאַהאַלטן יידן ביי זיך, און געצוווּנגען די באַהאַלטענע יידן אַוועקצוגיין פון דאָרט.

יענע וואָך בין איך אַריין בייניאַכט צום טשעך, וואָס האָט געהיילט מיינע פאַר־פרוירענע אברים, בעטן אַ שטיקעלע ברויט. ער האָט מיך געראַטן אַוועקצוגיין פון דאָרף אויף אַ וואָך צייט, ווייל ער ווייסט אַז די דייטשן גרייטן זיך צו קומען במשך פון דער וואָך זוכן יידן. איך בין אַוועק צוריק אין מיין נאָרע און „געהאַלטן די נשמה אין די הענט".

צומאָרגנס בין איך אַוועק קיין ראָקין, ווו מיר זענען געווען צוזאַמען מיט די סטאָלאַרעס, און אַריין צו אַ היימישן פּייער. ווען ער האָט געהערט פון יענער זייט טיר אַז דאָס בין איך, אייזיק פליישער, האָט ער געעפנט שנעל די טיר און געשריגן:

„גיי באַלד אַוועק פון דאַנען; אויב נישט הארגע איך דיך אויפן אָרט" — און ער האָט מיט רציחה פאַרקלאַפּט די טיר.

איך בין אַוועק פון אים, נישט ווויסנדיק וווּהין זיך צו ווענדן. נישט האָבנדיק קיין אַנדער אויסוועג בין איך געגאַנגען צוריק אין טשעכישן דאָרף קניאהינקי.

כ'בין ארויס פון א שרעקלעכע סכנה

קומענדיק אין דאָרף האָב איך געזען ווי צוויי אוקראַינישע פּאָליציאַנטן יאָגן נאָך אַ ייד. דער ייד איז אַריינגעלאָפן אין אַ הויף. אַ ריזיקער הונט וואָס איז געשטאַנען ביים אַריינגאַנג איז אָנגעפאַלן אויף די צוויי פּאָליציאַנטן און זיי נישט אַדורכגעלאָזט.

די נאַכט איז געווען זייער אַ ליכטיקע. די פּאַליציאַנטן האָבן מיך געכאַפּט און גענומען אויספאָרשן אויב איך בין אַ ייד. ווו כ'בין געווען אויסבאַהאַלטן און ווער האָט מיר געגעבן עסן.

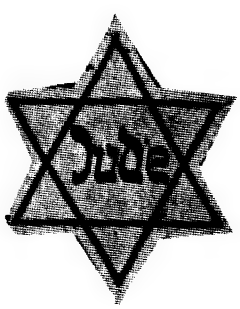
איך האָב זיך מודה געווען אין מיין „גרויס פאַרברעכן”, אַז איך בין אַ ייד. ווען כ'האָב זיי געזאָגט אַז איך בין די גאַנצע צייט געווען באַהאַלטן אין פעלד און זיך דערנערט פון גרינס, וואָס איך האָב יעדע נאַכט געריסן פון די גערטנער, האָבן זיי מיך אָנגעהויבן שלאָגן און שרייען, אַז איך זאָל אויסגעבן די מענטשן, וואָס האָבן מיך אויסבאַהאַלטן ביז איצט.

זיי האָב באַשלאָסן מיך צו שיסן אויפן אָרט. הערנדיק זייער באַשלוס און זעענדיק ווי איינער נעמט אַרויס זיין רעוואָלווער כדי אויסצופילן זייער שרעקלעכן באַשלוס, האָב איך זיך אַרויסגעריסן פון די הענט פון דעם פּאַליציאַנט וואָס האָט מיך פעסט געהאַלטן, גענומען לויפן און די פּאַליציאַנטן נאָך מיר.

איך בין אַריין אין אַ הויף פון אַ טשעכישן פויער. דער באַלעבאָס איז געווען אין שטאַל, און זעענדיק מיך לויפן איז ער אַרויס פון שטאַל, בעת די פּאַליציאַנטן זענען אים געקומען אַנטקעגן. ער האָט זיי פאַרשטעלט דעם וועג און געפרעגט וועמען זיי זוכן? איך האָב דערווייל אויסגענוצט די־דאָזיקע טייערע מינוטן און זיך גוט באַהאַלטן. זיי האָבן מיך דערנאָך שטאַרק געזוכט אין גאַנצן הויף, אָבער נישט געפונען. אָן ספק, האָט מיך דער טשעך, בכוונה, געראַטעוועט פון אַ זיכערן טויט.

אין וואַלד

זעענדיק די סכנה פון בלייבן איך דאַרף בין איך אַוועק אין קאָפּאַטשיוקער וואַלד. דאָרט האָב איך געטראָפן נאָך אייניקע יידן און מיר זענען געווען צוזאַמען אייניקע חדשים. ווען די אוקראַינער האָבן זיך דערוווּסט, אַז אין וואַלד באַהאַלטן זיך יידן, האָבן זיי אָנגעהויבן אַ בלאָקאַדע אויף אונדז. וויסנדיק אַז מיר גייען אַרויס ביינאַכט זוכן עסן, האָבן זיי זיך באַהאַלטן צווישן די ביימער ביים איינגאַנג פון וואַלד, און געשאָסן יעדן ייד וואָס איז אַרויס זוכן עסן. אַ טייל פון די יידן זענען אויף אַזאַ אופן אויסגעמאָרדעט געוואָרן, און אַ טייל איז אַנטלאָפן אין פאַרשידענע ריכטונגען. איך בין צוריק אין דאָרף קניאַהינקי און זיך ווידער באַהאַלטן אין די שייערן צווישן שטרוי. דאָרט בין איך געלעגן אייניקע חדשים.

די דייטשן מאָרדן אוקראַינישע פּאַליציאַנטן

אין יולי 1943 האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אויסמאָרדן די אוקראַינישע פּאַליציאַנטן, צוליבן חשד אַז זיי שטייען אין פאַרבינדונג מיט די פּאַרטיזאַנער. די אוקראַינישע פּאַלי־ציאַנטן פון גאַנץ וואָלין זענען איין נאַכט אַנטלאָפן אין די וועלדער, נעמענדיק מיט זיך דאָס געווער. זיי האָבן אָנגעהויבן קעמפן קעגן די דייטשן, אויפרייסן באַן־ליניעס און אָנפאַלן אויף דייטשישע און פּוילישע דערפער.

די דייטשן האָבן דאַן זייער גאַנץ אויפמערקזאַמקייט געווענדעט קעגן די אוקראַינישע באַנדעס און נישט פאַרנומען זיך מער מיט דאָס קליינע הויפעלע יידן, וואָס זענען פאַרבליבן אין אונדזער געגנט. די טשעכן האָבן שוין נישט אַזוי מורא געהאַט אַריינלאָזן אַ ייד צו זיך אין שטוב און גיבן אים אַביסל עסן.

די דייטשן זוכן די לעצטע יידן

איך פלעג דאַן אָפט אַריינקומען צו אַ טשעך, ביי וועמען מיין ברודער האָט אַמאָל געאַרבעט. איינמאָל האָט ער מיר געזאָגט, אַז די רוסן געפינען זיך שוין אין ראָוונע, 60 ק"מ פון לוצק. ער האָט מיך געראַטן זיך גוט באַהאַלטן, ווייל די דייטשן וועלן זיכער פאַר זייער אָפּטרעטן מאַכן אַ פאַרזוך אומצוברענגען אַלע פאַרבליבענע יידן.

נאָך דריי טעג זענען אין דאָרף געקומען פיל דייטשן און אָנגעהויבן זוכן יידן אין אַלע הייזער און שייערן. זיי זענען אַריין אין שייער ווו איך בין געלעגן אונטערן

שטרוי און דאָרט גענישטערט אין יעדןווינקל. איך בין דאָרט געלעגן אַ געפרוירענער און אַ הונגעריקער צוויי טעג און מורא געהאַט אַרויסצוגיין.

דער הונגער האָט מיך נישט געלאָזט רוען. ביינאַכט האָב איך איינגעשטעלט מיין לעבן און אַרויס פון מיין נאָרע און צו צום אָרט ווו דער פויער האָט געהאַלטן די גענדז. דאָרט האָב איך געפונען אַ זאַק מיט פאַרפרוירן ברויט. איך האָב אַרויסגענומען אַ לעבל ברויט און צוריק אַריין אין מיין נאָרע, דאָרט בין איך געלעגן 21 טעג, דערנערנדיק זיך מיט אָט דעם איינציק פאַרפרוירן לעבל ברויט.

די דייטשן אנטלויפן

אויפן 22־טן טאָג פון מיין באַהאַלטן זיך אין דער נאָרע איז פלוצלינג געוואָרן שטיל און די שיסערייען האָבן אויפגעהערט. מען האָט נאָר געהערט דעם רעש פון די אויטאָס, אין וועלכע די דייטשן אַנטלויפן. פאַרנאַכט בין איך אַרויס פון דער נאָרע, און שוין נישט געזען קיין איין דייטש אין דאָרף: אַלע זענען אַנטלאָפן. איך בין גלייך אַוועק קיין לוצק, אָן פון דאָרט אין מיין שטעטל, ראָזשישטש.

צוריק אין ראזשישטש

אין ראָזשישטש האָב איך געטראָפן אַ פּאָר ראָזשישטשער יידן מיט קינדער. איך בין אַוועק צו אונדזער שטוב און דאָרט געטראָפן אַ גוייש פּאָרפאָלק, וועלכע האָבן ביי אונדז צוגענומען אונדזער גאַנץ פאַרמעגן, בעת מיר זענען געווען אין געטאָ און געליטן הונגער. מיין מאַמע האָט איינמאָל איינגעשטעלט איר לעבן און אַוועק צו דעם פּאָרפאָלק, וואָס האָט צוגענומען אונדזער וווינונג און אונדזער גאַנץ פאַרמעגן, און ביי זיי געבעטן אייניקע אונדזערע זאַכן, — האָבן זיי איר אַרויסגעטריבן פון שטוב.

צוריק אין שטוב

צוריקקומענדיק אין שטוב האָב איך נאָך דאָרט געטראָפן דאָס פּאָרפאָלק, וואָס איז געווען זיכער אַז קיינער פון אונדזער משפחה איז נישט געבליבן לעבן. איך בין אַוועק אין דער פּאָליציי און דאָרט דערציילט, ווי דאָס פּאָרפאָלק האָט ביי אונדז צוגערויבט דאָס לאַנצע פאַרמעגן און איצט זיצן זיי אין אונדזער שטוב. איך בין צוריקגעקומען מיט צוויי רוסישע פּאָליציאַנטן, וואָס האָבן אָנגעהויבן פאָרשן די פרוי. זי האָט געפרווווט לייקענען אַלץ וואָס איך האָב געזאָגט, אָבער נאָכדעם ווי איינער פון די פּאָליציאַנטן האָט איר אָנגעהויבן שלאָגן, האָט זי זיך פאַרענטפערט, אַז אַלע אונדזערע זאַכן האָבן די דייטשן ביי איר צוגענומען. איך האָב באַקומען די דערלויבניש צו מאַכן אַ רעוויזיע ביי איר און צונעמען אַלץ וואָס האָט געהערט צו אונדז. צומאָרגנס, ווען כ'בין געקומען צונעמען אונדזערע חפצים, איז די שטוב געווען אויסגעליידיקט: דאָס פּאָרפאָלק איז אַנטלאָפן און געלאָזט אַ ליידיקע שטוב.

צוזאַמען מיט נאָך אַ יינגל האָב איך געוווינט אין אונדזער שטוב אַ יאָר צייט.

קיין ארץ ישראל

אַ יאָר נאָך דער באַפרייאונג האָבן די רוסן דערלויבט אַלע געוועזענע פּוילישע בירגער צוריקפאָרן קיין פּוילן. איך האָב באַשלאָסן אויסנוצן די געלעגנהייט אַוועקצופאָרן קיין פּוילן, און נישט בלייבן אין רוסלאַנד, וואָס וועט זיכער באַלד ווידער זיין אָפּגעשלאָסן פון דער גרויסער וועלט.

אין פּוילן בין איך געווען בלויז צוויי חדשים. דערנאָך בין איך אַוועק קיין רומעניע. דאָרט בין איך געווען אין אַן אַנשטאַלט פאַר פּוילישע קינדער, וואָס דער „דזשאָינט" האָט געהאַט אין בוקאַרעשט.

איין טאָג האָט מען אונדזער גאַנצע גרופּע, 10 יינגלעך, געבראַכט קיין קאָנסטאַנץ, און אַרויפגעזעצט אויף אַ שיף. מיר זענען אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל אָן סערטיפיקאַטן.

ביסלעכווייז האָבן די צען יינגלעך, וואָס האָבן דורכגעמאַכט די שרעקלעכסטע איבערלעבונגען וואָס די מענטשלעכע פאַנטאַזיע קאָן נאָר אויסטראַכטן, זיך באַפרייט פון זייער מוראדיקן קאָשמאַר. מיר האָבן אָנגעהויבן ווערן מענטשן מיט מענטשן צוגלייך.

אוקראַינער רוצחים

ש. ס.

באַלד אין די ערשטע טעג פון אַריינקימען פון די דייטשן קיין קאָפּאַטשיווקע אין 1941, זענען צו אונדז אין שטוב געקומען די דייטשן און צוגענומען מיין פאָטער. דעם זעלבן טאָג האָבן זיי אויך צוגענומען משה דעם שוחט און זיין זון. די דייטשן האָבן זיי אַוועקגעפירט הינטער דער ווינט־מיל און דאָרט דערמאָרדעט. שפּעטער איז אונדז באַוווסט געוואָרן, אַז פאַר זייער טויט האָבן די דייטשן זיי געצוווּנגען אויסצוגראָבן פאַר זיך זעלבסט אַ גרוב און אין דעם גרוב זענען זיי פאַרשאָטן געוואָרן. דערוויסנדיק זיך פון דעמדאָזיקן אומגליק, האָבן אַלע יידן פון קאָפּאַטשיווקע פאַרלאָזן זייערע הייזער און אַנטלאָפן אין דערבייאיקן וואַלד.

די אוקראַינער, וועמען די דייטשן האָבן צוגעזאָגט זעלבסטשטענדיקייט, האָבן אַרומגערינגלט דעם וואַלד און געשאָסן פון אַלע זייטן. די מערהייט פון די יידן זענען דערהרגעט געוואָרן בשעת דידאָזיקע שיסערייען. איך האָב מיט מיינע אייגענע אויגן געזען פיל דערהרגעטע יידן ליגן אויף דער ערד. די וועלכע זיינען געבליבן ביים לעבן, זענען שפּעטער אַוועקגעשיקט געוואָרן דורך דעם קאָפּאַטשיווקער יודנראַט צו שווערער פיזישער אַרבעט קיין בערעזאָלופּ, אין אַ גרויסן פאָלוואַרק, וועלכן די נאַציס האָבן אָרגאַניזירט.

די יידן האָבן געאַרבעט ביי אויסהאַקן ביימער, ביי גראָבן גריבער און ביי פאַרשידענע אַנדערע עבודות־פּרך. די אוקראַינישע און דייטשישע אויפזעער האָבן שטאַרק געפּייניקט די יידן און זיי מערדערלעך געשלאָגן. אַנדערע יידן זענען געשיקט געוואָרן אויף אַרבעט אין דאָרף קוזין, ווו ס׳האָט זיך געפונען אַן ענלעכער פאָלוואַרק.

קאזיק פּעטראָווסקי פון קאָפּאַטשיווקע איז געווען אַ רייכער פּאָליאַק און האָט ביזן אויסברוך פון קריג געלעבט אין פריינדשאַפט מיט יידן, און באַזונדערס מיט אונדזער משפחה. מיין שוועסטער האָט איבערגעלאָזט ביי אים איר גאַנץ פאַרמעגן. זי פלעגט קומען צו אים פון וואַלד פון צייט צו צייט און בעטן ביי אים ברויט. ער האָט מיין שוועסטער מיט אירע 2 קינדער געלאָזט ביי זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ באַהעלטעניש אין זיין שטאַל אין משך פון 10 טעג, שפּעטער האָט ער זיי איבערגעגעבן אין די הענט פון געסטאַפּאָ. ער האָט די דייטשן דערציילט, אַז ביי אים באַהאַלטן זיך אויס יידן און ווילן נישט אַרויס. ס׳זענען דאַן געקומען אוקראַינער און זיי אכזריותדיק דערמאָרדעט.

דער מערדער דאנאר

אין בערעזאָלופּ איז געווען אַ יידישער פּליט פון וואַרשע, זייער אַ גוטער שניידער. איינמאָל האָט דער דייטשער קאָמיסאַר דאַנאר, זייער אַ העסלעכער און עקלהאַפטער טיפּ, איינגעאָרדנט אַ פאַרוויילונג. צו דערדאָזיקער פאַרוויילונג האָט דער דייטש געוואָלט קומען אין אַ שיינעם נייעם אַנצוג. ער האָט אַרויסגערופן דעם יידישן שניידער און אים געבעטן אויפנייען אַ שיינעם סמאָקינג. ווען דער שניידער האָט אים געבראַכט דעם פאַרטיקן סמאָקינג, האָט דער דייטש געזאָגט אַז די אַרבעט געפעלט אים און אַז ער זאָל צו אים קומען מאָרגן וועט ער באַקומען באַצאָלט פאַר דער גוטער אַרבעט. ווען דער שניידער איז געקומען צומאָרגנס נאָך דעם צוגעזאָגטן געלט, האָט ער אים אויפן אָרט דערשאָסן. דער דערמאָרדעטער שניידער האָט איבערגעלאָזט אַ פרוי און אַ זון.

מיר ראטעווען זיך פון טויט

מיר זענען אַנטלאָפן פון בערעזאָלופּ קיין ראָקין. איינמאָל זענען אָנגעקומען פיל אוקראַינישע פּאָליציאַנטן און געכאַפּט יידן אין די פעלדער, זיי מיט כוח אַרויפגעזעצט אויף

קאפאטשיווקע

דאָס דאָרף קאָפּאַטשיווקע געפינט זיך 5 קילאָמעטער פון ראָזשישטש אויפן קרייץ־וועג: פון מערב — קאָוועל, פון מזרח — לוצק, פון דרום — טאָרטשין, און פון צפון — ראָזשישטש.

אין דעם דאָרף האָבן געלעבט ביי אַ 60 יידישע משפחות פון סוחרים, קרעמער, בעלי־מלאכות און גוט־באַזיצער. אין דאָרף האָט זיך אויך געפונען אַ מיל, וועלכע האָט געהערט צו גאָלדבלאַטן.

אין דערדאָזיקער קליינער קהילה איז געווען אַ רב, אַ שוחט און אַ בית־כנסת. די יידישע קינדער האָבן זיך געלערנט אין דער פּוילישער „פּאָווסעכנע"־שולע, אָדער אין פאַרשידענע אַנדערע לערן־אַנשטאַלטן אין ראָזשישטש. אַרום דעם דאָרף האָבן געלעבט פּוילישע אָסאַדניקעס, וועלכע האָבן זיך דאָ באַזעצט לויט דער איניציאַטיוו און מיט דער הילף פון דער פּוילישער רעגירונג. זייערע לאַנד־ווירטשאַפטלעכע פערמעס זענען געווען זייער גוט באַאַרבעט. די באַציאונגען צווישן יידן און פּאָליאַקן זענען בדרך־כלל געווען זייער גוטע. דער סאָלטיס פון דאָרף איז געווען אַ פּאָליאַק און האָט געלעבט מיט די יידן אין פריינדשאַפט ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

בשעת די סאָוויעטישע הערשאַפט, פון סעפּטעמבער 1939 ביז יוני 1941, זענען ליקווידירט געוואָרן אַלע געשעפטן און די יידן זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין מלוכהשע אַנגעשטעלטע. זיי האָבן באַקומען אַ חודש־לעכן געהאַלט.

משה רבין

לאַסט־אויטאָס און געפירט צום טויט. מיר איז געלונגען אַנטלויפן און אויסבאַהאַלטן זיך אין די קוסטעס און אין די לעפעכעס, וועלכע זענען געוואַקסן אין דער געגנט. די אוקראַינישע מנוולים האָבן נישט געוווּסט, אַז איך באַהאַלט זיך אויס. טראָץ דעם וואָס זיי האָבן געריטן אויף פערד ממש נעבן מיר. ווען ס׳איז פינצטער געוואָרן בין איך אַרויס. איך האָב שפּעטער געפונען מיין שוועסטער און ברודער און מיר האָבן באַשלאָסן אַנטלויפן.

די פּוילישע רעטערין

מיר זענען אָנגעקומען צום פּוילישן פּויער וואַליק קאָזלאָווסקי. וועלכן מיר האָבן געקענט פון פאַר דער מלחמה. מיר זענען אַריין צו אים אין שייער. קיינער פון זיין משפּחה האָט נישט געוווּסט אַז מיר באַהאַלטן זיך דאָ ביי אים. אינדערפרי, ווען די פרוי פון קאָזלאָווסקי איז אַריין אין שייער און אונדז באַמערקט, האָט זי זיך זייער דערשראָקן. מיר האָבן איר געזאָגט, אַז מיר וועלן איר באַצאָלן, אויב זי וועט מסכים זיין אונדז אויסבאַהאַלטן. מען האָט אונדז געמאַכט אַ באַהעלטעניש, אין וועלכן ס׳האָבן זיך אויסבאַהאַלטן 12 יידן. מיט אונדז האָט זיך אויך געפונען מיין קוזין, וועלכער האָט באַוויזן צו באַהאַלטן אין זיין היטל אַ געוויסע סומע דאָלאַרן. דאָס באַהעלטעניש האָט זיך געפונען אין שטאַל אין אַ גרויסן גרוב. די פּויערטע פלעגט אונדז ברענגען עסן.

ניסים

איינמאָל איז צו אונדז אַריין אין באַהעלטעניש די בעל־הביתטע און אונדז געבעטן אַרויפגיין אויפן בוידעם. זי האָט געוואָלט ריין מאַכן דאָס אָרט און אויך בייטן די שטרוי. די פּויערטע איז געווען אַ פאָלקס־דויטשקע און האָט גוט גערעדט דייטש. ווי נאָר מיר זענען אַרויף אויפן בוידעם זענען אָנגעקומען דייטשן מיט געשרייען:

„ווּ זענען די יידן?”

זי האָט פאַרשטייט זיך געלייקנט, און געזאָגט, אַז ביי איר זענען נישטאָ קיין יידן. די יידן זענען טאַקע געקומען צו איר אָבער זי האָט זיי אַרויסגעטריבן. די דייטשן האָבן איר געגלויבט און ווען זיי האָבן אַריינגעשאָסן אין דער ליידיקער גרוב און דאָרט קיינעם נישט געטראָפן, האָבן זיי זיך איבערצייגט אַז די פּויערטע זאָגט נישט קיין ליגן. די פּויערטע האָט זיי אויך דערציילט, אַז זי האָט ביי די יידן צוגערויבט זייער געלט, איידער זי האָט זיי אַרויסגעטריבן. אַזוי זענען מיר ניצל געוואָרן פון אַ זיכערן טויט.

ווען די דייטשן זענען אַוועק איז די פּויערטע אַרויף צו אונדז אויפן בוידעם און געזאָגט:

„איר מוזט אַוועק פון דאַנען, גייט ווּ איר ווילט, ווייל איך בין אין אַ סכנה”.

מיר האָבן נישט געהאַט קיין ברירה און געמוזט ווידער אַוועק אין וואַלד. ס׳איז דאַן געווען אַ שרעקלעכע קעלט, אַ גרויסער פראָסט, און ס׳איז געפאַלן אַ שניי. מיין שוועגערין האָט פאַרלוירן דאָס גלייכגעוויכט, און אַריינגעפאַלנדיק אין אַפּאַטיע און אָנמאַכט, האָט זי איבערגעלאָזן איר 7־יאָריק ייִנגעלע אין וואַלד, און איז מיט איר פּיצל טעכטערל אויף דער האַנט אַוועק. באַנאַכט זענען מיר אָנגעקומען קיין קאָפּאַטשיווקע. מיר האָבן דאָס דאָרף נישט דערקענט: די הייזער צעשמעטערט און די ערד צעאַקערט.

אַ שיכור ראַטעוועט אונדז

מיר זענען אַריין אין הויז פון ראָס. דאָס איז געווען אַן אָרימער פּאָליאַק, וועמענס הויז איז געווען בשכנות מיט אונדזער הויז. זיין פרוי האָט געמאַלקן קי ביי יידן, ער זעלבסט איז געווען אַ גרויסער שיכור. ווען ער האָט אונדז דערזען, האָט ער אויסגעבראָכן אין אַ גרויס געוויין. ער האָט זיך אויף אונדז מרחם געווען און ספּעציעל אויפן פּיצל קינד, וואָס איז געווען ביי מיין שוועסטער אויף דער האַנט. באַנאַכט האָט ער אונדז צוגעטראָגן אַ וואַרעמע זופּ. וואָס האָט אַ ביסל געשטילט דעם הונגער. ווען מיר האָבן זיך אָפּגערוט און געקומען צו זיך, האָט ער אונדז אַריינגעזעצט אין קעלער. שוין דעם ערשטן טאָג זענען צו אים אין שטוב געקומען אוקראַינישע פּאָליציאַנטן און געבעטן טרינקען „סאַמאַגאָנקע” — אַ היימישע אויסאַרבעטונג פון בראָנפן, וואָס ער פלעגט אַליין מאַכן. ער האָט די

פּאָליציאַנטן געגעבן פּיל צו טרינקען און צו עסן. זיי האָבן זיך גוט אָנגעשיכורט, אַזוי אַז זיי האָבן אין ערגעץ ביי אים נישט געזוכט.

דעם אמת געזאָגט, האָבן מיר שוין בעסער געוואָלט אַריינפאַלן צו די דייטשן, איידער צו די אוקראַינער, וועלכע האָבן שטאַרק געפייניקט די יידן, וואָס זענען אַריינגעפאַלן אין זייערע הענט. מיט אַ חיהשער אכזריותדיקייט פלעגן די אוקראַינער דערמאָרדן יעדן ייד, וועלכן זיי האָבן געכאַפּט.

ראָס האָט אונדז אויסבאַהאַלטן ביי זיך ביז עס איז פינצטער געוואָרן. ס׳איז געווען אַ געפאַר ביי אים צו בלייבן און מיר זענען געצוווּנגען געווען פאַרלאָזן זיין הויז. מיר האָבן נישט געוווּסט וווּהין צו גיין. מיר זענען אַדורך דאָס דאָרף פון די פוילישע „אָסאַד־ניקעס". דאָרט זענען געזעסן דייטשן אין פאָלוואַרק פון פיידאַווסקי. מיר זענען געקראָכן אויפן שניי, כדי די הינט זאָלן אונדז נישט דערשפּירן. אַזוי נישט וויסנדיק וווּהין מיר גייען זענען מיר אַריין אין הויז פון דער משפחה קאַדעריס, וועלכע איז געווען באַוווּסט אַלס באַנדיטן און גנבים. ווען מיר האָבן זיך אַרומגעזען וווּהין מיר זענען אַריינגעפאַלן, זענען מיר געווען זיכער אַז מיר וועלן שוין פון דאַנען נישט אַרויס קיין לעבעדיקע. אָבער צו אונדזער גרויסער איבערראַשונג, האָט ער אונדז באַרויקט און געגעבן אַ באַזונדערן צימער און אויך נישט קיין שלעכט עסן. מיר האָבן ביי אים געאַרבעט אין זיין ווירטשאַפט במשך פון 5 חדשים.

מיר געפונען מיין ברודער יענקעלע

אָפּזייענדיק ביי אים 5 חדשים, האָבן מיר זיך צוריקגעקערט צו דער פרוי קאָזלאָווסקי און אָן איר וויסן גייען מיר אַריין אין שטאַל. ווען זי האָט אונדז פּלוצלינג באַמערקט צומאָרגנס אין דערפרי, האָט זי אונדז באַרויקט און געזאָגט, אַז מיר קענען ביי איר איבערבלייבן אין קעלער. זי האָט אונדז דערציילט, אַז מיין ברודערס זון, וועלכן מיין שוועגערין האָט איבערגעלאָזן אין וואַלד, געפינט זיך ביי איר.

ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס 7־יאָריקער ייִנגעלע, האָט, נאָך דעם ווי זיין מוטער האָט אים איבערגעלאָזן אַליין אין וואַלד, באַוויזן דערגיין צו דער קריסטין קאָזלאָווסקי.

ער איז אַרויף אויפן בוידעם אָן איר וויסן. ווען זיינע פיס האָבן אָנגעהויבן פרירן, פלעגט ער אַראָפּגיין אין שטעלכל פון די חזרים, זיך אַביסל אָנוואַרעמען און אויך עסן דאָס עסן פון די חזירים. אַזוי האָט ער זיך דאָרט געפונען ביז די קינדער האָבן אים באַמערקט און דערציילט דער מוטער קאָזלאָווסקי, אַז עפּעס אַ יידיש ייִנגל געפינט זיך אויפן בוידעם.

די פרוי קאָזלאָווסקי איז אַרויף אויפן בוידעם און ווען זי האָט דערזען דאָס קינד אין וואָס פאַר אַ מצב ער געפינט זיך, האָט זי אויסגעבראָכן אין אַ געוויין. זי האָט אים באַלד אַריינגענומען צו זיך אין שטוב. געמאַכט פאַר אים אַ באַהעלטעניש, און דאָרט אויסבאַהאַלטן 6 חדשים. דאָס ייִנגל געפינט זיך איצט אין ישראל.

אן אלט ארעם פארפאלק

ווען די אוקראַינער האָבן אָנגעהויבן אָנפאַלן אויף די פּאָליאַקן, זענען מיר ווידער געוואָרן נישט זיכער אין דעם הויז פון פרוי קאָזלאָווסקי און זענען געווען געצוווּנגען ווידער אָנהויבן וואַנדערן. אַזוי גייענדיק פון אָרט צו אָרט זענען מיר צופעליק אַריין אין אַ קליין, האַלב־צעבראָכן הייזל, וואָס איז געשטאַנען אין פעלד. מיר זענען געווען שטאַרק הונגעריק און האָבן געוואָלט בעטן אַ שטיקל ברויט. אין הייזל האָט געלעבט אַן אַלט פּאָרפאָלק, זייער אָרעמע מענטשן. ער אַ פּאָליאַק, זי אַן אוקראַינערן. דער פּאָליאַק האָט געהייסן טשעכאַנאָווסקי. ווייזט זיך אַרויס, אַז דער פּאָליאַק האָט אונדז דערקענט, ווייל ער פלעגט אונדז פאַרקויפן תבואה. ער האָט אונדז פאָרגעלייגט, אַז מיר זאָלן ביי אים איבערבלייבן אויפן בוידעם. ער איז געווען זייער אַ פרומער קאַטאָליק.

זונטיק האָט ער דערציילט אין קאָשטשאָל, אַז ביי אים אויפן ביידעם זיצן „קדושים", ער האָט געהאַלטן, אַז אויב מיר האָבן זיך געראַטעוועט און געבליבן לעבן — זענען מיר „קדושים".

צווישן די פּאָליאַקן האָבן זיך געפונען אַזעלכע, וועלכע האָבן געקענט אונדזער משפחה. זיי פלעגן אונדז ברענגען עסן. דאָרט האָבן מיר זיך געפונען ביי אַ 6 חדשים.

דער שרעקלעכער מארד

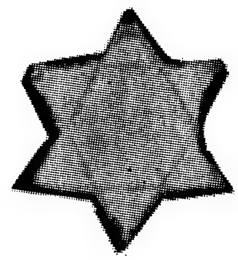
די אוקראַינער האָבן אָנגעהויבן זוכן געווער ביי די פּאָליאַקן. זיי פלעגן זוכן און נישטערן אין די פּוילישע הייזער, צי באַהאַלט מען נישט אויס געווער. ווען די לאַגע איז געוואָרן געפערלעך, האָט אונדז דער פּאָליאַק אַראָפּגעפירט פון בוידעם און אונדז איינגעאָרדנט אין אַ גרוב ביי אים אין שטוב. פריער איז דער גרוב געווען אויף צו האַלטן קאַרטאָפל. ער האָט אָפּגעשאַצט דעם געפערלעכן מצב און האָט אונדז געזאָגט:

„אויב זיי קענען שיסן יונגע מענטשן, וועלן זיי אויף געוויס מיך שיסן, אַן אַלטן מענטשן, פון אַ יאָר 70".

איינמאָל זענען מיר אַרויס אַביסל אין פעלד, כדי צו אויסגלייכן די אברים און כאַפּן פרישע לופט. ווען מיר האָבן זיך געפונען גאַנץ ווייט פון שטוב, האָבן מיר פלוצלינג געהערט שיסערייען פון טאַנקן און מאַשין־געווער. ווען מיר האָבן זיך צוריקגעקערט אין שטוב, האָבן מיר געפונען דעם פּאָליאַק מיט זיין פרוי טויטע. ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז די אוקראַינער האָבן דערשאָסן כמעט אַלע פּאָליאַקן פון דעם דאָרף און פאַרברענט זייערע הייזער. מיר האָבן זיך דאַן געראַטעוועט פון אַ זיכערן טויט, אַדאַנק דעם, וואָס בעת די אוקראַינער האָבן דערמאָרדעט די פּאָליאַקן, האָבן מיר זיך נישט געפונען אין אונדזער באַהעלטעניש.

בלויז ביי דרייסיק יידן, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי פאַרשידענע פּאָליאַקן, זענען געבליבן לעבן.

מיר זענען אַוועק ווידער וואַנדערן אין פאַרשידענע ערטער, ביז ס'זענען געקומען די סאָוויעטן, און די מלחמה האָט זיך געענדיקט.

דער לעצטער כל־נדרי

אברהם פריגאל

אברהם פריגאל, אַלס ייִנגל (אינמיטן דער ערשטער ריי) מיט די עלטערן, ברודער און שוועסטער, ביים אַריינגאַנג פון זייער רעס־טאָראַן „א נטערן ברוק" אין ראַזשישטש.

מיינע עלטערן האָבן געהאַט אונטערן בריק אַ רעסטאָראַן און אַ פאַבריקל פון פּשוטע געוואַגטן און וואָל־פאָדעם. אין פרידן צייט פלעגן די גויים ברענגען צו אונדז די וואָל אין איבערבלייבן ביי אונדז אין שטוב וואָרטן ביז ס'איז פאַרטיק געוואָרן דער געוואַנט. זיי האָבן באַקומען אַ פאַרטיק אויסגעאַרבעטע גראָבע שטאָף פון וועלכן זיי פלעגן נייען גרויסע ווינטער־מאַנטלען, אַזוי גערופענע „בורקעס". די פויערן פון דער געגנט האָבן אַזוי אַרום גוט געקענט אונדזער משפחה.

ווען אַלע יידן זענען אַריינגעטריבן געוואָרן אין געטאָ אין מיר צווישן זיי, איז דערלויבט געוואָרן אונדזער גאַנצער משפחה אַרויסגיין יעדן פרימאָרגן צו דער אַרבעט אין אונדזער פאַבריקל, ווייל אַ חוץ אונדז זענען נישט געווען קיין ספּעציאַליסטן אין דעם פאַך. פאַרנאַכט פלעגט מען אונדז ברענגען פון דער אַרבעט צוריק אין געטאָ. מיט סכנות נפשות פלעגן מיר ווי ס'איז אַדורכשמוגלען עסנוואַרג פאַר קרובים און זייערע קינדער. צבי (הערשל) רויטער, וואָס זיין משפחה איז געווען מיט אונדז גוט באַפריינדעט, איז אויך צוגעטיילט געוואָרן צו אונדז אויף אַרבעט.

ס'פלעגן אויך אַרויסגיין צו דער אַרבעט צוזאַמען מיט אונדז אהרון און בערל גראָווער, וואָס זייער שטיב האָט זיך געפונען אַנטקעגן אונדזער שטוב, און אויך מאָטל דאָלגאָפּאָליוק. די משפחה גראָווער פלעגט אויסאַרבעטן פאַר דער מלחמה דזשעגעכטס און סמאָלע, מיט וועלכע מ'פלעגט באַשמירן די רעדער פון די וועגענער.

ווען ס'איז אונדז באַוווסט געוואָרן אַז די דייטשן גרייטן זיך צו ליקווידירן דעם געטאָ, האָבן מיר זיך שוין מער נישט צוריקגעקערט דעם אָוונט אין געטאָ. מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער, וואָס מיר האָבן באַצייטנס צוגעגרייט אין הויז פון דער משפּחה גראָוועֶר. אין מיטן דער נאַכט זענען מיר אַנטלאָפן אין דער ריכטונג פון די דערפער אין וועלכע ס'האָבן זיך געפונען פיל באַקאַנטע פויערן פון מיינע עלטערן.

מיר זענען געווען אַ גרופּע פון 15 מענטשן. מיר האָבן געוואַנדערט פון אָרט צו אָרט ביז מיר זענען אָנגעקומען צו אַ גוי, ביי וועלכן מיין פאָטער האָט באַהאַלטן פאַר־שידענע חפצים. דער גוי איז געווען אַ מישלינג: פון אוקראַינער אין דייטשישע עלטערן. ער האָט געדענקט די טובה וואָס מיין פאָטער האָט אים אַמאָל געטאָן און מסכים געווען אויסבאַהאַלטן אונדז ביי אים אַ קורצע צייט.

שפּעטער, ווען ס'איז געווען אַ סכנה אַז מען וועט אונדז אַנטדעקן האָט דער פויער אונדז איבערגעפירט צו זיינע קרובים נעבן טראָכימבראָד. לויט זיין בקשה האָבן זיי זיך באַצויגן צו אונדז זייער גוט.

דער לעצטער „כל-נדרי"

ווען ס'האָט זיך דערנענטערט יום־כּיפּור, האָבן מיינע עלטערן באַשלאָסן פאַר יעדן פּרייז גיין אין שול אין טראָכימבראָד. מיר זענען געקומען קיין טראָכימבראָד אין די אָרטיקע יידן האָבן אונדז נישט גערן אויפגענומען. די דייטשן האָבן איבערגעלאָזט ביים לעבן בלויז אַ טייל פון די אָרטיקע יידן, וועלכע זענען געווען גוטע ספּעציאַליסטן פון פעל אויסאַרבעטונגען, וואָס איז געווען באַשטימט פאַר שיך און שטיוול. אַדאַנק דעם האָט די קהילה נאָך עקזיסטירט אַ געוויסע צייט נאָך דער ליקווידאַציע פון אַלע קהילות אין דער סביבה. יידישע פּליטים, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון פּוילן, האָבן זיך דאָ קאָנצענטרירט. און אויך זיי האָבן די אָרטיקע יידן נישט גערן אייפגענומען, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט אַז צוליב זיי וועלן זיי זעלבסט ליידן.

אין דער שול האָט מיין פאָטער פאַרקויפט זיין העמד פאַר 7 לעבלעך ברויט. צו כל־נדרי איז די שול אָנגעפילט געוואָרן מיט יידן. פון די וועלדער און פון פאַרשידענע באַהעלטענישן אין די דערפער זענען געקומען דיי אויסבאַהאַלטענע יידן מתפלל זיין די הייליקע תפילה, נישט קוקנדיק אויף דער גרויסער סכנה וואָס ס׳האָט זיי געדראָט.

פלוצלינג האָט זיך דער אויסגעשריגן:

„יידן, מען רינגלט אונדז אַרום. ראַטעוועט זיך ווי איר קענט!״

ס׳איז אַנטשטאַנען אַ מוראדיקע בהלה. מ׳האָט אָנגעהויבן שפרינגען פון די פענצטער. שפעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דאָס איז פשוט געווען אַן אומזיסטער פחד, אַ רעזולטאַט פון אַ פאַלשער שמועה. איינער וועלכער האָט שפעטער געדרשנט מענייני דיומא האָט געזאָגט: „דער מלאך המות לאָזט נישט מתפלל זיין״ און דער עולם האָט פאַרגעזעצט די תפילה כל־נדרי.

אין דער זעלבער נאַכט האָבן מיר געזען ווי דאָס שטעטל ווערט אַרומגערינגלט פון דייטשן און זייערע מיטהעלפער, די אוקראַינער. מיינע עלטערן האָבן באַפוילן אַז איך, מיין ברודער און צבי רויטער זאָלן אַנטלויפן. אָבער ווי נאָר מיר זענען אַרויסגע־גאַנגען פון הויף, האָט מיין ברודער באַקומען אַ קויל, וואָס האָט צעריסן דאָס פלייש פון זיין אָרעם.

צווישן די פרעמדע יידן, די פליטים פון פוילן, וועלכע מ׳האָט גערופן „ביעזשענצעס״, און צווישן די סאָלדאַטן פון דער רוסישער אַרמיי וועלכע זענען אַנטלאָפן פון דער דייטשער געפענגעניש איז געוואָרן אַ גרויסע מהומה. זיי האָבן געוואָלט אָרגאַניזירן אַ ווידערשטאַנד, אָבער יעדעס מאָל ווען זיי האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן, האָבן זיך די עלטערע מענטשן אַנטקעגנגעשטעלט, מורא האָבנדיק פאַר אַ נקמה פון די דייטשן. זיי האָבן אַלץ געגלויבט, אַז זיי וועלן געראַטעוועט ווערן פון טויט.

צומאָרגנס זענען געקומען דייטשישע פּאָליציאַנטן און אוקראַינער, וועלכע האָבן אַרויסגענומען אַ גרופּע פון עטלעכע צענדליק יידן. איך בין אויך געווען אין דער דאָזיקער גרופּע. מיין פאָטער האָט זיך אומגעקערט, כדי נישט איבערלאָזן מיין מוטער און שוועסטער אַליין. מ׳האָט אונדז געגעבן גראַבאייזנס (האַראַדניקעס) אין די הענט און אונדז אוועקגעפירט ווייט הינטערן שטאָט. אַ דייטש האָט געמאַכט מיט אַ גראַבאייזן אַ צייכן אויף וועלכן פּלאַץ צו גראָבן אַ גרוב.

די פאַרצווייגטע פאַמיליע פריגאַל. אין צענטער — דער זיידע, אַן ערד־באַזיצער אין טאָנאָרידע.

אַ העלדישער בחור

איינער פון די בחורים, וועלכער איז געווען דער אָרגאַניזאַטאָר פונעם ווידערשטאַנד, האָט געזאָגט:

„ווען מ׳וועט אונדז צווינגען גראָבן דעם גריב — וועלן מיר זיך קעגנשטעלן!״

ס׳איז געווען באַוווּסט, אַז די דייטשן האָבן געהאַט בדעה צו שיסן אַלע מענטשן פון דער גרופּע און אַריינוואַרפן אינעם גרוב, אַזוי ווי זיי האָבן געטאָן נישט איינמאָל מיט די יידן פון ראָזשישטש, טראָכימבראָד און אין יעדן אָרט אין וואָלין.

די דייטשן האָבן אונדז באַפוילן גראָבן דעם גרוב. דער בחור האָט זיך אָפּגעזאָגט צו גראָבן. ס׳איז צו אים צוגעגאַנגען אַ פּאָליציאַנט און געגעבן אים אַ קלאַפּ מיט דער קאָלבע פון זיין ביקס. דער בחור האָט אויפגעהויבן דעם גראַבאייזן און פלינק אַ זעץ געגעבן דעם פּאָליציאַנט און אים אומגעוואָרפן אויף דער ערד. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסע מהומה פון יידן, דייטשן און אוקראַינער. די דייטשע סאָלדאַטן, וועלכע זענען געשטאַנען נישט ווייט פון דעם פּלאַץ מיט מאַשין־געווער און זייער פּליכט איז געווען צו שיסן אין די יידן נאָכן אויסגראָבן דאָס גרוב, האָבן צוליב דער מהומה נישט געקענט שיסן, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט צו טרעפן זייערע אייגענע מענטשן.

די יידן האָבן אויסגענוצט די מהומה און באַלד אָנגעהויבן צו אַנטלויפן אין פאַר־שידענע ריכטונגען. אייניקע זענען געטראָפן געוואָרן פון די דייטשישע קוילן, אָבער פיל האָבן באַוויזן אַנטלויפן און אין קליינע גרופּן אָנקומען אין וואַלד. מיר האָבן זיך אויס־באַהאַלטן צווישן די קוסטעס און אַזוי זענען מיר געלעגן 4 טעג אין רעגן און אין קעלט.

ווי ס׳איז בין איך אָנגעקומען צו דער משפּחה, ביי וועלכער מיר האָבן זיך געפונען איידער מיר זענען אַרויס קיין טראָכימבראָד. זיי האָבן אונדז אויפגענומען זייער גוט

און מיר האָבן דאָרט באַקומען אַ באַהעלטעניש. דאָ האָב איך געטראָפן אַהרון און בערל גראָווער. זיי זענען געווען פאַרצווייפלט און פאַריאושט, ווייל זייערע פרויען און קינדער זענען פאַרבליבן אין טראָכימבראָד. דאָ האָט אויך געפונען אַ באַהעלטעניש מאָטל דאָלגאָפאָליוק, זייער שוואָגער.

ווען די לאַגע איז געוואָרן באַדראָט אין רעזולטאַט פון די אָבלאַוועס אויף יידן, בין איך און הערשל רויטער, מיט וועלכן איך האָב זיך ווידער געטראָפן, אַריבער צו טאָמאַשעוויטשן אין וועלניאַנקע, ביי וועלכן מיינע עלטערן האָבן איבערגעלאָזן ווערט־פולע זאַכן.

אַזוי האָבן מיר געוואַנדערט ביז סוף 1943. אָנהייב 1944 האָב איך געפונען אַ מקום מקלט ביי אַ פּאָליאַק ניעסמיאַלאָווסקי. איך האָב ביי אים געאַרבעט אַלס אַ פּאַסטוך און געפּאַשעט זיינע פערד. קיין מענטש האָט מיך נישט דערקענט. אין דער סביבה האָבן זיך אויסבאַהאַלטן נאָך אייניקע יידן, און צווישן זיי יאָסקע וואָלד און זיין ברודער משה.

די ברידער וואָלד האָבן זיך זייער גוט באַצויגן צו מיר און צו אַנדערע יידן וועלכע זענען דאָרט אָנגעקומען. זיי האָבן יעדן געהאָלפן מיט אַן עצה און ספּעציעל געמוטיקט און געטרייסט די וועלכע האָבן זיך געפונען אין אַ מצב פון יאוש. זיי האָבן זיך נאַטירלעך אויך פאַראינטערעסירט מיט מיין גורל. אין יענער צייט האָבן די רוסישע פּאַרטיזאַנער אַנטוויקלט אַ שטאַרקע טעטיקייט אין דער געגנט. איך האָב זייער געוואָלט אָנשליסן זיך צו זיי אַלס פּאַרטיזאַן, אָבער זיי האָבן נישט געוואָלט צונעמען קיין יידן, פאַרקערט, זיי האָבן אַפילו געפּרוּווט מיך דערהרגענען.

מיטן אָנקומען פון די רוסן בין איך מאָביליזירט געוואָרן אין דער רוסישער אַרמיי. מען האָט מיך געשיקט אין אַ מיליטערישער שול קיין טשקאַלאָוו אין אוראַל. דאָרט בין איך דורכגעגאַנגען אַ קורס פון 8 חדשים און מען האָט מיך אַוועקגעשיקט אויף צפון, נעבן דער פינלענדישער גרענעץ. דאָרט האָב איך זיך געפונען אין אַן אָפּטיילונג פון אַ ספּעציעלער קאָמאַנדאָ פון סקי. פון דאָרט האָט מען מיך געשיקט אייפּן פראָנט נעבן קראָקע. דאָרט בין איך פאַרוווּנדעט געוואָרן און געלעגן 6 חדשים אין אַ מילי־טערישן שפּיטאָל.

קיין ראָזשישטש בין איך אָנגעקומען שוין נאָך דער מלחמה, אין יאָר 1945. אונדזער הויז און פאַבריקל זענען געבליבן נישט באַשעדיקט. איך האָב דאָרט געפונען אייניקע יידן, צווישן זיי יאָסל מונק.

ווען איך האָב זיך אויסגעהיילט פון די מלחמה ווונדן, בין איך אַוועקגעפאָרן קיין פוילן און פון דאָרט קיין דייטשלאַנד. אין ישראל בין איך אָנגעקומען מיט דער עליה ב׳, נאָכן אָפּזיין אַ יאָר אין אַ לאַגער אין קפריסין.

איך וויל אונטערשטרייכן דעם העראָישן טאַט פון דעם קריסט טאָמאַשעוויטש פון וועלניאַנקע וועלכער האָט מיך געהאָלפן אין די שווערע צייטן דורכלעבן די געפאַר. איך וויל מיט אַ געפיל פון האַס און עקל דערמאָנען די שוואַרצע געשטאַלטן, די יידן מערדער: דער קאָמענדאַנט פון דער פּאָליציי פון וועלניאַנקע זענץ און דער אוקראַאינישער סאָלטיס ווישניעווסקי. זיי האָבן אַכזריותדיק געפּייניקט אומבאַהאָלפענע יידן און זיי דערמאָרדעט מיט זייערע אייגענע הענט.

ד"ר פריד - דער וווּנדערמענטש

שושנה שטראַם (רוזשקאַ געלמאַן)

שושנה שטראָם (פון דער היים רוזשקע געלמאַן), איז געבוירן אין לוצק אין יאָר 1928. איר פאָטער, אַלטער געלמאַן, אייגנטימער פון דער מיל „כלעבאָסלוד", איז דורך דער סאָוויעטישער מאַכט אַרויסגעטריבן געוואָרן פון לוצק. ער האָט זיך באַזעצט מיט דער פאַמיליע אין ראָזשישטש. אין דערדאָזיקער עדות באַשרייבט שושנה שטראָם אירע גרוילעכע איבערלעבענישן און די אײדעלע געשטאַלט פון ד"ר פריד, וואָס האָט באַצאָלט מיט זיין לעבן פאַר ראַטעווען יידן פון דער פאַרניכטונג.

באַלד נאָכן אַריינקומען פון די דייטשן קיין ראָזשישטש אין יאָר 1941 האָבן זיי פאַראָרדנט אַז די יידן מוזן טראָגן געלע לאַטעס און עס איז זיי פאַרבאָטן צו גיין אויף די טראָטואַרן.

דער געטא

אין ראָזשישטש איז דער געטאָ געשאַפן געוואָרן אין פעברואַר 1942. דער גאַנצער שטח פון געטאָ איז אַרומגערינגלט געוואָרן מיט שטעכלדיקן דראָט. די דייטשן האָבן פאַראָרדנט דעם „יודנראַט", צוצושטעלן טאָגטעגלעך אַ געוויסע צאָל יידן אויף אַרבעט. אין „יודנראַט" זענען יענע טעג געווען געלער און קראָכמאַל.

איך בין געווען אין געטאָ אַ האַלב יאָר. עס האָט דאָרט געהערשט אַ גרויסער הונגער, אָבער מענטשן האָבן געהאָלפן איינער דעם צווייטן. אין דעם הינזיכט איז ביי אונדז געווען בעסער ווי אין וואַרשעווער געטאָ, אָדער אין אַנדערע גרויסע שטעט, ווו דער הונגער איז דערגאַנגען צו שרעקלעכע מאַסשטאַבן. פיל מענטשן האָבן פאַרקויפט זייערע שטוב־זאַכן, און האָבן זאָגאַר געהאַט זאַפּאַסן פון שפּייז. מיין מוטער פלעגט אַפילו צעטיילן ברויט צווישן נויטבאַדאַרפטיקע.

מיין פאָטער פלעגט גיין צו דער אַרבעט. ער האָט געאַרבעט ביי לייגן שטיינער אויפן טראַקט פון ראָזשישטש קיין קאָוועל—לוצק, גלייך מיט אַנדערע יידן.

דייטשן פלעגן אַריינגיין אין געטאָ און שיסן יידן. איך געדענק, ווי ביי אַזאַ פאַל, האָט מען דערשאָסן מיין חברטעס פאָטער. ער איז געווען אַ ביעזשעניעץ פון בריסק. זיין טאָכטער איז געבליבן לעבן.

דעם 22־סטן אויגוסט 1942 איז דער געטאָ ליקווידירט געוואָרן. די ליקווידאַציע אין ראָזשישטש איז פאָרגעקומען אַ טאָג נאָכן ליקווידירן פון לוצקער געטאָ.

אין לוצק

איך פלעג זיין זייער אָפט אין לוצק. איך פלעג גיין דאָרט צופוס. איך האָב געאַרבעט ביי אַ דייטש אַלס דאָלמעטשער, ווייל איך האָב געקענט דייטש פון דער גימנאַזיע. דער דייטש איז געווען דער באַומייסטער פון טראַקט קאָוועל—לוצק. ער איז געווען אַ ווינער. איך האָב ביי אים געאַרבעט לויט דער רעקאָמענדאַציע פון „יודנראַט". זיין באַציאונג צו מיר איז געווען אַ גוטע.

איך פלעג גיין קיין לוצק באַזוכן מיין משפחה. דאָרט איז די לאַגע געווען פיל ערגער ווי אין ראָזשישטש. די באַפעלקערונג איז דאָרט געווען אַ פיל גרעסערע און דער הונגער האָט דאָרט געבושעוועט אָן רחמנות.

די ליקווידאַציע פון געטא

איך בין נישט געווען ביי דער ליקווידאַציע פון געטאָ. איך ווייס נאָר וואָס מ'האָט מיר דערציילט. אַ טאָג פאַר דער ליקווידאַציע בין איך, ווי געוויינלעך, געווען ביי מיין אַרבעט אַלס דאָלמעטשער. צומאָרגנס האָב איך באַדאַרפט זיין ביי דער אַרבעט 7 אינדערפרי, האָב איך באַשלאָסן בלייבן ביינאַכט אויסער דעם געטאָ, כדי נישט פאַרשפּעטיקן צו דער אַרבעט. צוזאַמען מיט מיר איז אויך געבליבן אויסער דעם געטאָ מיין פאָטער. אויך מיין ברודערל, וועמען מיין פאָטער האָט איבערגעגעבן צו אַ גוי אויף פאַשען בהמות, איז געבליבן אויסער דעם געטאָ. בלויז מיין מוטער איז געבליבן אין

געטאָ. איך בין איבערגעשלאָפן די נאַכט ערגעץ אויפן פעלד, כדי איך זאָל נישט דאַרפן גיין די 4 קילאָמעטער צו מיין אַרבעט אין דאָרף קאָפּאטשיוקע.

אינדערפרי, ווען איך בין געקומען צו דער אַרבעט, זענען שוין געווען זייער פיל דייטשן נעבן מיין אַרבעטסגעבער, וועלכער האָט געוווינט אויף אַ קרייץ־וועג. דאָס זענען געווען ס. ס.־לייט, וואָס זענען געפאָרן פון ליצק קיין ראָזשישטש דורכפירן די ליקווי־דאַציע. מיין בעלעבאָס האָט מיר געראָטן אַנטלויפן און נישט גיין אין געטאָ, ווייל דער שטח וועט באַלד ווערן אַרומגערינגלט. איך האָב געהאַט אייניקע חברטעס, וואָס זענען אויך געשלאָפן די נאַכט צוזאַמען מיט מיר אין פעלד. בין איך אַוועק זיי וואָרענען זיי זאָלן נישט צוריקגיין אין געטאָ. טראָץ אַלעם האָבן מיר זיך נישט פאָרגעשטעלט ווי שרעקלעך וועט זיין די ליקווידאַציע. מיר זענען געליגן צווישן די קאַרטאָפלעס אין פעלד. דאָס איז געווען שניט־צייט.

פאַרנאַכט האָבן מיר געזען דורכפאָרן אויטאָס אָנגעפּאַקט מיט יידן, וואָס האָבן געאַרבעט ביים גראָבן טאָרף. דאָס האָט מען זיי געפירט צוריק אין געטאָ. אלע מיינע חברטעס זענען אַרויף אויף אַ בוים, אָבער איך האָב נישט געקענט אַרויפקלעטערן, האָב איך באַשלאָסן אַריין אין געטאָ דורך אַ הינטערוועג, כדי מען זאָל מיך נישט כאַפּן. ס׳איז שוין דאַן געווען באַוווסט, אַז ווען די אוקראַינער כאַפּן אַ יידיש מיידל, פאַרגוואַלטיקן זיי איר, דערנאָך נעמען זיי אַרויס אירע אויגן און דערמאָרדן איר.

ס׳איז געווען ביי 5 נאָכמיטאָג. איך האָב אָפּגעריסן אַ ביקעט בלומען און מיך געלאָזט אין וועג. אינצווישן בין איך אַריין צו אַ גוי, סימטשוק האָט ער געהייסן, ביי וועמען ס׳זענען געווען פיל אינדזערע זאַכן. איך האָב אים געפרעגט ווו געפינט זיך מיין פאָטער, און ער האָט מיר געענטפערט, אַז ער ווייסט נישט.

די איידעלע געשטאַלט פון ד״ר פריד

אַזוי ווי איך בין אַרויס פון הויז, האָב איך געזען פון דערווייטנס דערנענטערן זיך צו מיר אַ מענטש אויף אַ ראָווער. איך האָב געמיינט, אַז דאָס פאָרט אַן אוקראַאינישער פּאָליציאַנט, און אַז איך בין שוין פאַרלוירן. ווען דער רייטער האָט זיך דערנענטערט האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס איז דאָקטאָר פריד. איך האָב אים גוט געקענט. ער האָט מיך איינמאָל אָפּגעראַטעוועט, נאָכדעם ווי מען האָט מיך שטאַרק צעשלאָגן בעת אַן אַבלאַווע אין מערץ 1942. מען האָט דאַן צוגענומען מיין פאָטער. איך בין געגאַנגען זען ווו ער איז — און מען האָט מיך מערדערלעך צעשלאָגן.

ד״ר פריד פלעגט זיך פון צייט־צו־צייט אַריינכאַפּן אין געטאָ אין העלפן יידן מיט מעדיקאַמענטן, עסן, אָנטאָן און מיט אַלץ וואָס ער האָט נאָר געקענט. מ׳האָט גערעדט, אַז ער איז אַ ייד, אָבער מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַ קריסט, אַ טשעך.

בעת ער האָט זיך דערנענטערט אויפן ראָווער האָב איך אים נישט דערקענט, אָבער ער האָט מיך יאָ דערקענט.

„ווו גייסטו?״ — פרעגט ער מיך אויף פּויליש.

„איך גיי אין געטאָ. אָבער איך וויל נאָך אַריינגיין צו דעם גוי זען, ווו דאָס קינד, מיין ברודערל, איז״ — האָב איך געענטפערט.

„גיי נישט, ווייל דאָ פאָרן אוקראַאינער״ — ענטפערט ער מיר.

„דאָס גייט מיך נישט אָן. איך מוז וויסן ווו מיין ברודערל געפינט זיך!״

„איך שטיי דאָ אונטער דעם בוים. גיי דערוויס זיך ווו דאָס קינד געפינט זיך און דערצייל מיר״.

איך בין אַוועק צום גוי. ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער האָט דאָס קינד אַרויסגעוואָרפן, און אַז ער האָט זיך צוריקגעקערט אין געטאָ. ווי כ׳האָב שוין פריער דערציילט, האָט מיין פאָטער אים גוט באַצאָלט, ער זאָל אים האַלטן ביי זיך אַלס פּאַסטוך.

איך האָב זיך אומגעקערט צו ד״ר פריד און אים געזאָגט ער זאָל נישט וואַרטן אויף מיר, ווייל איך גיי אין געטאָ. ער האָט מיך מיט כּוח גענומען אויפן ראָווער. איך האָב אים געקאָפּעט מיט די פיס, אָבער ער האָט מיך געהאַלטן ווי מיט אייזערנע צוואַנגען. ער האָט מיך גענומען אין דאָרף דאָראָסין.

ד״ר פריד

צום אָנדענק פון ד״ר פריד

ד״ר פריד איז געווען אַ באַקאַנטע פּערזענ־לעכקייט אין אונדזער שטאָט בערעכאָווע, וואָס געפינט זיך אין קאַרפּאַטאָרוס. זיין פאָטער איז געווען אַ גימנאַסטיק־לערער. אויך זיין מוטער איז געווען אַ לערערין. די מאַטעריעלע לאַגע פון זיינע עלטערן איז געווען אַ גאַנץ שווערע. זיי האָבן געלעבט זייער באַשיידן.

אויף וויפל איך געדענק אים, האָט ד״ר פריד נישט געהערט צו קיין פּאָליטישע פּאַרטיי. ער האָט זיך בכלל נישט אינטערע־סירט מיט פּאָליטיק. ער איז אויך נישט געווען קיין מיטגליד פון דער ציוניסטישער באַוועגונג.

אויך אַלס סטודענט האָט ער זיך נישט אינטערעסירט מיט פּאָליטיק. ער איז געווען אַן אָרעמער סטודענט. אויף וויפל מיר איז באַוווסט, האָט ער זיך באַמיט נישט אַרויס־צווייזן זיין יידישע אָפּשטאַמונג אין דער סטודענטישער אָרגאַניזאַציע פון פּראָגער אוּ־ניווערזיטעט. דאַכט זיך מיר, אַז ער איז געווען אַן אַסימילירטער ייד.

מיט ד״ר פריד האָב איך זיך באַגעגנט עטלעכע מאָל, ווען ער איז שוין געווען אַ דאָקטאָר אין פּראַג. דאָס איז געווען, ווען ער האָט שוין געהאַט פאַרענדיקט דעם שטו־דיום אַלס דאָקטאָר און איך האָב ערשט אָנגעהויבן צו שטודירן. מען האָט דערציילט וועגן אים, אַז ער איז געווען איינער פון די פעאיקסטע און אויסגעצייכנטסטע סטודענטן אין פּראָגער אוניווערזיטעט.

בכדי צו קענען זיך אויסהאַלטן בעתן שטודירן, האָט ער געאַרבעט פאַרשידענע אַר־בעטן אין פּראַג. אַפילו גערייניקט עפנטלעכע לאָקאַלן. זיינע עלטערן האָבן נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט אים צו העלפן.

אלס יונגער דאָקטאָר איז ער מאָביליזירט געוואָרן אין דער טשעכישער אַרמיי און ער איז אָנגענומען געוואָרן אין דער אָפיצירן־שולע פון דאָקטוירים. ער איז געווען זייער אַן ערנסטער מענטש, געהאַט אַ וווּנדערבאַרע באַציאונג צו מענטשן און געהאַט אַ שטאַרקן כאַראַקטער. ער איז געווען אַ גוטער דאָקטאָר און די אַלע, וועלכע האָבן אים געקענט, האָבן אים זייער געשעצט. ער איז געווען זייער פריינטלעך צו מענטשן, כאָטש פיל פריינט און חברים האָט ער נישט געהאַט.

נאָך דער מלחמה האָב איך זיך אינטערעסירט מיטן גורל פון ד״ר פריד, אָבער צום גרויסן באַדויערן האָב איך נישט געקענט באַקומען וועלכע ס׳איז אינפאָרמאַציע וועגן אים. איך האָב בלויז געוווּסט, אַז ער לעבט נישט.

ערשט מיט אַ פּאָר יאָר צוריק האָב איך זיך דערוווּסט פון דער פרוי שושנה שטראָם (געלמאַן), וואָס אַרבעט אַלס קראַנקן־שוועסטער אין שפּיטאָל „אסותא״ אין תל־אביב, אַז ד״ר פריד האָט איר געראַטעוועט דאָס לעבן צוזאַמען מיט אַ גרופּע ראָזשישטשער יידן. זי האָט מיר אויך דערציילט, אַז ד״ר פריד האָט אויך געהאָלפן די סאָוויעטישע פּאַרטיזאַנער אין דער געגנט פון ראָזשישטש.

מיט אַ געוויסער צייט צוריק האָב איך זיך אויך באַגעגנט מיט דער שוועסטער פון ד״ר פריד, פרוי יוסטאָן (פריער — שושנה פריד) אין לאָנדאָן. שיינט מיר, אַז ד״ר פריד מיט איר זענען געווען אַ צווילינג.

זיין שוועסטער האָט מיר דערציילט וועגן די גבורה־טאַטן פון איר ברודער בעת דער מלחמה. דאָס האָט זי זיך דערוווּסט פון פיל מענטשן, וועלכע האָבן געקענט ד״ר פריד אין רוסלאַנד. די מענטשן האָבן אין זייערע בריוו געשריבן, אַז ער איז געווען זייער העלפעך צו די איינוווינער פון דער געגנט ווו ער האָט פּראַקטיצירט אַלס דאָקטאָר. פון זיי האָט זי זיך דערוווּסט, אַז ער האָט געראַטעוועט פיל פאַרוווּנדעטע פּאַרטיזאַנער פון טויט. ער האָט זיי געהיילט, ביז זיי זענען פולקאָם געזונט געוואָרן. ער האָט באַזאָרגט מיט רפואות דעם פּאַרטיזאַנישן שפּיטאָל, וואָס האָט זיך געפונען אין דער סביבה פון ראָזשישטש. ער איז אויך געווען אַ פאַרטרויאונגס־מענטש און אַ פאַרבינדער פון דעם סאָוויעטישן פּאַרטיזאַנישן שטאַב.

מיט אייניקע יאָר צוריק איז זי, צוזאַמען מיט איר ענגלישן מאַן הער יוסטאָן, אַוועקגעפאָרן קיין רוסלאַנד מיטן ציל זיך דערוויסן פּרטים וועגן איר ברודער ד״ר פריד. זי איז געווען אין לוצק און אין דער געגנט ווו ד״ר פריד האָט פּראַקטיצירט אַלס טשעכישער דאָקטאָר. זי האָט זיך דאָרט באַגעגנט מיט פיל מענטשן, וועלכע האָב אים געקענט, צווישן זיי פּשוטע פאָלקס־מענטשן.

פויערים האָבן דערציילט וועגן אים, אַז ער האָט זייער פיל געהאָלפן אָרעמע מענטשן.

אויפן וועג האָבן מיר געזען די אויטאָס וואָס פירן די יידן דערנענטערן זיך. ער האָט מיך אַראָפּגעוואָרפן פון ראָווער אין אַ ראָוו, דאָרט בין איך געלעגן ביז די אויטאָס זענען אַדורך. שפּעטער האָט ער מיך גענומען צו זיך אין דאָרף, 18 ק״מ פון ראָזשישטש, ווו אַלע איינוווינער זענען געווען פאָלקס־דויטשע. ד״ר פריד איז געווען דער דאָקטאָר פון דעם געביט.

איך באהאלט זיך ביי ד״ר פריד

ווען מיר האָבן זיך דערוווּסט וועגן גרויסן אומגליק פון געטאָ און אַז ס׳איז קיינער דאָרט נישט געבליבן, האָט ער מיך באַהאַלטן אויפן בוידעם אין היי. שפּעטער איז געקומען צו אונדז שלמה בייטש. דערנאָך האָט דער דאָקטאָר איינמאָל דורכפאָרנדיק דעם וואַלד געטראָפן אַ ייד, וועלכער איז שוין געווען כמעט פאַרפרוירן. ער האָט אים אַריינגענומען צו זיך. זיין נאָמען איז געווען שמואליק. נאָכן קריג איז ער אַוועק קיין אַמעריקע. איצט לעבט ער אין חולון. אַ געוויסע צייט שפּעטער איז צו אונדז דערגאַנגען מיין חברטע שפרה בעקערינג, וועלכע וווינט היינט אין אַרגענטינע.

דאָקטאָר פריד האָט געוווינט מיט זיין ברודער, מישאַ פריד. עס איז ביי אים געווען אַ פּוילישע דינסט, יאַנקאַ, וואָס האָט אויך געוווּסט פון אונדז.

מיר זענען געווען דריי אויסבאַהאַלטענע, מערווייניק תמיד. מיין חברטע בעקערינג האָט אויסגעזען ווי אַן אַרישע פרוי, האָט ער איר איינגעאָרדנט אין לוצק ביי אַ באַקאַנטע טשעכישע משפחה. נאָך אַ געוויסע צייט זענען בייטש און שמואליק אַוועק. ענדע 1943 האָבן שוין די אוקראַינער אָנגעהויבן בושעווען. פריד האָט אויך אָפּגעראַטעוועט דריי סאָוויעטישע פּאַרטיזאַנער, רוסישע אָפיצירן. ער האָט זיי געהאַלטן ביי זיך אַלס געהילף־אַרבעטער. איינער פון זיי האָט געהייסן קאָליאַ. ווען דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט איז קאָליאַ אַוועק צו די פּאַרטיזאַנער. ער איז דאָרט געווען אַ הויכער אָפיציר.

מיר בייטן אונדזער פלאץ

דערנאָך האָט דער דאָקטאָר אונדז איבערגעגעבן צו אַ גוי, וואָס איז אָפּגעברענט געוואָרן. דער גוי האָט געוווּסט פון אונדז. דער דאָקטאָר האָט אים גוט באַצאָלט: ער האָט אים געגעבן צוויי שטיבער מיט פעלדער. אַליין איז דער דאָקטער אַוועק אין אַ צווייט דאָרף נעבן דאָראָסין, ווו ס׳זענען געווען ווייניקער באַנדעראָווצעס, ווייל די באַנדעראָווצעס האָבן פון אים געפאָדערט ער זאָל אַרבעטן ביי זיי.

אין וואָלין איז אין יעדן פויעריש הויז דאָ אַ גרוב אויף קאַרטאָפל. ביי רייכערע פויערים זענען די קעלערס, וואָס האָבן זיך געפונען אונטער די פּאָדלאָגע פון צימער, געווען געמויערטע. האָבן מיר פון אַזאַ געמויערטן קעלער אַרויסגענומען עטלעכע ציגל און געמאַכט אַ טונעל, וואָס האָט זיך געצויגן אונטערן הויז. אָט אין אַזאַ טונעל זענען מיר געזיצן. פריער בין איך געווען דאָרט מיט בייטש און שמואליק, שפּעטער ווען דער דאָקטאָר איז שוין נישט געווען, זענען צוגעקומען צוויי יידישע פרויען. זיי געפינען זיך איצט אין ישראל.

שווער צו שילדערן די גוטסקייט פון ד״ר פריד. אַזאַ מענטש טרעפט זיך איינער פון מיליאָנען. ער האָט איינגעשטעלט זיין לעבן, כדי צו ראַטעווען יידן. ביי דעם גוי זענען מיר געווען בלויז ביי 3—4 מאָנאַטן, אָבער די גאַנצע צייט אונטער זיין שוץ. דער דאָקטאָר איז אַוועק אין דער רוסישער פּאַרטיזאַנקע, אָבער די אוקראַינער האָבן אים געוואָלט צווינגען צושטיין צו זיי. ער האָט געמוזט פאַרלאָזן דאָראָסין און אַוועק אין אַ גרעסער דאָרף, כמעט ווי אַ שטעטל. דאָס איז דאָס דאָרף פּערעספּאַ.

איך האָב געקענט נאָר דעם גוי ווו כ׳האָב זיך אויסבאַהאַלטן. קיינער פון זיין משפחה האָט זיך נישט פאַרנומען מיט אונדז. מיר זענען די גאַנצע צייט געזעסן אין גרוב. ביינאַכט, 2 אַזייגער, פלעגט מען אַרויסגיין מאַכן די באַדאַרפעניש. דער גוי פלעגט אונדז דאַן ברענגען עסן. דאָס הויז האָט אויסערלעך אויסגעזען ווי אַ שטאַל.

די באַפרייאונג

מיר זענען באַפרייט געוואָרן דעם 21־סטן פעברואַר 1944. די רוסן זענען שוין דאַן געווען אייניקע טעג אין געביט. דעם 9־טן יאַנואַר האָט אונדז באַזוכט ד״ר פריד און אונדז געוואָרנט נישט רירן זיך פון פלאַץ, ביז ער זעלבסט וועט אונדז קומען נעמען. עס איז אַדורך אַ לענגערע צייט און ער איז נישט געקומען. איך האָב נישט געוווּסט, אַז מען קען שוין אַרויס פון באַהעלטעניש. איך האָב אויך נישט געקענט גיין, נאָכדעם ווי כ׳בין אַנדערטהאַלבן יאָר געזיצן אין טונעל און נישט געגאַנגען. די פיס זענען געווען פאַרגליווערט. איך האָב אויך זייער שלעכט געזען, ווייל כ׳בין די גאַנצע צייט געווען אין דער פינצטער. הונגער האָבן מיר נישט געליטן.

דער דאָקטאָר, און דערנאָך דער גוי, פלעגן ברענגען וואַסער, כדי מיר זאָלן זיך וואַשן. דער דאָקטאָר פלעגט 2 אַזייגער ביינאַכט מיט אונדז אַרויסגיין, כדי מיר זאָלן אָטעמען אַ ביסל פרישע לופט. ער פלעגט מיט אונדז זיצן אין דערביי ווייגען ווי אַ פיצל קינד. אַפילו שפעטער, ווען ער איז אַוועק פון דאָרף, פלעגט ער איינמאָל אַ וואָך קומען צו אונדז זען וואָס מיר מאַכן און צי עס פעלט אונדז גאָרנישט. אין ישראל ווינען מענטשן וואָס האָבן אים גוט געקענט, צווישן זיי ד״ר איזאַק, וואָס איז געווען זיין שול־פריינד פון די קינדער־יאָרן.

ד״ר פריד ווערט פאַרשוווּנדן

אונדזער באַפרייאונג איז געקומען אויף אַזאַ אופן: מישאַ, פרידס ברודער, איז געקומען און געפרעגט, פאַרוואָס מיר זיצן נאָך איינגעשפּאַרט אין אונדזער באַעלטעניש. איך האָב אים געענטפערט, אַז מיר וואַרטן אויף ד״ר פריד, וואָס האָט אונדז געוואָרנט נישט צו רירן זיך פון פלאַץ, ביז ער וועט פערזענלעך קומען. מישאַ האָט געזאָגט, אַז ער ווייסט נישט, וואָס ס׳איז געשען מיט זיין ברודער. דער דאָקטאָר איז פאַרשוווּנדן, און מיר מוזן אַרויס פון טונעל, נישט וואַרטנדיק אויף אים. זענען מיר, ד. ה. שמואליק, צוויי מיידלעך און איך, אַרויס פון באַהעלטעניש.

מיר האָט מען די גאַנצע צייט נישט דערציילט אַז מיין ברודער איז נישטאָ. איך בין באַלד אַוועק אים זוכן, ממש אויף אַלע פיר, ווייל מיינע פיס האָבן מיר נאָכנישט געדינט. אַרויסקומענדיק אויף דער פריי, האָב איך זיך דערוווּסט, אַז ער איז פאַרפרוירן געוואָרן אויף דער גאַס. איך האָב זיך דערוווּסט ווו ער איז באַגראָבן און האָב אים, מיט דער הילף פון שלמה בייטש, אַרויסגענומען און געבראַנגט צו קבר ישראל. קיין מצבה האָב איך אים נישט געשטעלט, ווייל איך האָב נישט געהאַט קיין געלט.

נאָכן פאַרלאָזן דאָס באַהעלטעניש זענען מיר אַוועק קיין ראָזשישטש. דאָרט זענען שוין געווען אייניקע יידן, צווישן זיי אויך מיין געוועזענער באַלעבאָס, וואלד, ביי וועמען מיר האָבן געוווינט אין געטאָ. איך בין געלעגן, ווייל איך האָב נאָך נישט געקענט גיין. דער דאָקטאָר האָט מיר געבראַכט, נאָך זייענדיק באַהאַלטן אין דאָרף, אייניקע בגדים, איך זאָל האָבן וואָס אָנצוטאָן ווען איך וועל אַרויס אויף דער פריי. אָבער איך האָב די קליידער געגעבן די צוויי מיידלעך, וועלכע זענען אַוועק נאָך דער באַפרייאינג, און האָבן נישט געהאַט וואָס אָנצוטאָן.

דעם דאָקטאָרס מערדער

אויפן צווייטן טאָג האָט מאָטל בייזערס זון אַנגעקלאַפּט אין מיין פענצטער און געשריגן איך זאָל אַנטלויפן, ווייל די דייטשן קומען צוריק. איך בין אַרויס אַזוי ווי איך שטיי, באָרוועס, אין שניי. אויפן וועג האָב איך געטראָפן אַ פּאַרטיזאַנער, וואָס איז אָנגעגאַנגען אַלס דעם דאָקטאָרס אַ גוטער חבר. זיין נאָמען איז, שיינט מיר, געווען באַנדאַרטשוק. איך האָב אים געפרעגט, ווו ס׳געפינט זיך דער דאָקטאָר.

ער האָט אָנגעהויבן שטאַמלען מיט דער צינג. ער האָט געוווּסט ווו דער דאָקטאָר געפינט זיך, אָבער ער האָט נישט געוואָלט זאָגן. איך האַלט, אַז ער האָט געהרגעט דעם דאָקטאָר. איך בין איבערצייגט אין דעם. טראָץ דעם וואָס פיל מענטשן האַלטן אים פאַר אַ פיינעם מענטש, בין איך איבערצייגט, אַז ער האָט דערהרגעט דעם דאָקטאָר.

ער האָט זיי געהיילט נישט נעמענדיק פאַר דעם קיין אָפּצאָל. זיין פּאָזיציע אַלס טשעכישער דאָקטאָר, נישט קיין ייד, האָט אים געגעבן די מעגלעכקייט צו באַזוכן פאַרשידענע פלעצער און געהאַט קאָנטאַקטן מיט פיל מענטשן.

די סאָוויעטישע מאַכט, אַלס אויסדרוק פון אָנערקענונג פאַר זיינע גבורה־טאַטן אין דער צייט פון דער מלחמה, האָט אים אויפגעשטעלט אַ גרויסן דענקמאָל אין דער געגנט פון ראָזשישטש.

צו דער צערעמאָניע פון אויפדעקן די מצבה, האָבן די סאָוויעטן איינגעלאַדן זיין שוועסטער שושנה מיט איר מאַן צו באַזוכן רוסלאַנד און מען האָט איר מכבד געווען מיט דער אַנטהילונג פון דער מצבה. אין דעם פייערלעכן אַקט האָט אויך אָנטייל גענומען דער אינערן־מיניסטער פון אוקראַינע.

אויף צוריקוועגס פון רוסלאַנד קיין לאָנדאָן האָט זי באַזוכט ישראל, ווו עס לעבט איר עלטערער ברודער אין טבריה. איך האָב זי צוזאַמען מיטן מאַן איינגעלאַדן צו זיך. זי האָט מיר געוויזן די פאָטאָגראַפיעס, וואָס זענען געמאַכט געוואָרן בעת דער צערעמאָניע פון אויפשטעלן די מצבה נאָך ד״ר פריד. אויף איינע פון די פאָטאָגראַפיעס זעט מען די מצבה און אויף איר זעט מען בולט גרויסע רוסישע ווערטער: „ד״ר פריד״.

די סאָוויעטן האָבן אויך אַרויסגעגעבן אַ בוך לכבוד דעם אָנדענק פון ד״ר פריד. אויב איך האָב ניט קיין טעות, האָב איך אַפילו געזען ביי זיין שוועסטער דאָס ביכל, וואָס האָט אָנגעשריבן איינער פון די באַוווסטע פּאַרטיזאַנישע קאָמאַנדירן, מיט וועלכן ד״ר פריד איז געווען פאַרבונדן.

ד״ר חיים איזאַק, תל־אביב

דאָס מיידל שפרה, וואָס דער דאָקטאָר האָט איר געהאַלטן אויף אַרישע דאָקומענטן אין לוצק, איז מיט אים געווען נאָכדעם אין פּערעספּע. זי האָט מיר דערציילט, אַז זיי זענען איינמאָל געגאַנגען צו די פּאַרטיזאַנער אין וואַלד. פּלוצלינג האָבן די אוקראַינער געעפֿנט אַ שיסעריי. אַלע זענען זיך צעלאָפֿן, צווישן זיי אויך דער דאָקטאָר. זי האָט דערציילט, אַז דער דאָקטאָר איז אַריין אין אַן אוקראַיניש הויז און געבעטן מען זאָל אים דאָרט האַלטן, ביז די אוקראַינער וועלן דורכפֿאָרן. די איינוווינער האָבן אים אַרויסגעטריבן פֿון הויז. ער איז אַריינגעפֿאַלן אין די הענט פֿון די אוקראַינער, וואָס האָבן אים דערמאָרדעט. די גאַנצע ווערסיע איז זייער פֿאַרנעפּלט.

געני וווּ ס׳געפֿינט זיך דער קבר פֿון ד״ר פֿריד ווייסט מען נישט. ווען ער וואָלט געהרגעט געוואָרן אויף דעם פּלאַץ וווּ שפרה ווייזט אָן, וואָלט מען נאָך דער באַפֿרייאונג זיכער געפֿונען אַ סימן דערפֿון. אָבער קיין שפּור איז פֿון אים נישט געבליבן. דערפֿאַר בין איך זיכער, אַז זיין כלומרשטער גוטער פֿריינד האָט אים דערמאָרדעט. מיין מיינונג איז, אַז באָנדאַרטשוק האָט גלייכצייטיק געאַרבעט פֿאַר די דייטשן און פֿאַר די סאָוויעטן. ער האָט מורא געהאַט אַז ד״ר פֿריד וועט אים שפּעטער אַרויסגעבן. איצט איז ער אַ גרויסער נאַטשאַלניק ביי די סאָוויעטן. די איינציקע סימנים וואָס דערציילן וועגן ד״ר פֿריד איז אַ גאַס אויף זיין נאָמען אין ראָזשישטש און אַ מוזיי אויף זיין נאָמען אין דאָראָסין.

איך האָב מיך דאָס אַלץ דערוווּסט פֿון זיין שוועסטער אין לאָנדאָן. זי האָט 18 יאָר נישט געוווּסט אַז דער דאָקטאָר לעבט נישט. דער ברודער מישאַ האָט איר אימער געזאָגט, אַז ער לעבט ערגעץ־ווו. שפּעטער, ווען זי האָט זיך דערוווּסט, אַז דער דאָקטאָר לעבט נישט האָט זי באַקומען אַ דערשיטערונג. זי וויל ביז היינט נישט גלויבן, אַז ער לעבט נישט. זי פֿאָרט אַרום איבער דער גאַנצער וועלט און זוכט אים. זי איז געווען אין ראָזשישטש אין דער צייט פֿון כרושטשאָווס מאַכט, און זי האָט באַקומען דאַרויף אַ ספּעציעלע דערלויבניש, אין דער צייט, ווען קיין שום פֿרעמדער בירגער האָט נישט באַקומען קיין דערלויבעניש באַזוכן ראַטנפֿאַרבאַנד. זי האָט געפֿרעגט ראָזשישטשער איינוווינער וועגן איר ברודער, און אַלע האָבן געזאָגט, אַז אוקראַינער האָבן אים דערמאָרדעט. אָבער ווו און וויאַזוי, ווייסט קיינער נישט. אַפֿילו שפרה, וואָס וווינט היינט אין אַרגענטינע, ווייסט אויך נישט געני וויאַזוי ער איז געהרגעט געוואָרן. איך האַלט זיך ביי מיין איבערצייגונג, אַז באָנדאַרטשוק האָט אים דערהרגעט און אים ערגעץ אַריינגעוואָרפֿן, און קיין שפּור איז פֿון אים נישט געבליבן, אַזויווי די ערד וואָלט אים איינגעשלונגען.

מיין ברודערס טויט

ס׳איז געווען אַ גרופּע קינדער, וואָס האָבן געלעבט צווישן די גויים אין דער אומגעגנט. כמעט אַלע האָבן זיך אומגעקערט, נאָר מיין ברודער האָט נישט אויסגעהאַלטן. ער איז געווען אַ צאַרט קינד. ער האָט זיך וואַרשיינלעך פֿאַרקילט און באַקומען אַ לונגן־אָנצינדונג. ער איז געווען זייער אַ שיין ייִנגל, 11 יאָר אַלט. ער איז געבליבן מיין איינציקע האָפֿנונג. ווען כ׳וואָלט געוווּסט אַז ער לעבט נישט, וואָלט איך זיך נישט באַמיט צו ראַטעווען זיך. דערנאָך, האָבן מיר איניקע פֿון די איבערגעבליבענע קינדער דערציילט, אַז מען האָט אים באַגראָבן אונטער אַ בוים. דאָס איז געווען אַזאַ גרופּע קינדער, אַזויווי די פּאַפּיראָסן־פֿאַרקויפֿער אין וואַרשע. איינער פֿון זיי איז שפּעטער דערהרגעט געוואָרן אויפֿן פֿראָנט.

שלמה בייטש האָט מיר געהאָלפֿן מאַכן אַ קאַסטן, און מיר זענען אַוועק אויפֿן פּלאַץ, ווו מען האָט אונדז אָנגעוויזן. איך בין געשטאַנען פֿון דערווייטנס און בין געפֿאַלן אין חלשות, ווען מען האָט אים אַרויסגענומען פֿון גרוב. מען האָט מיר איבערגעגעבן, אַז ער איז געווען באַגראָבן אין זיינע בגדים. מיר האָבן אים איבערגעפֿירט אויפֿן בית־עולם אין ראָזשישטש.

אסתר, מיינע

יוסף קליינבורד, ניו־יארק

(אין אָנדענק פון מיין כלה אסתר בעזפּאלטשיק פון לוצק)

.1

איך ווייס,
איך וועל אַ לעבן־לאַנג שוין וויינען,
וואָס מיר איז ניט געווען באַשערט
צו זיין אין אומגליקס־טאָג מיט דיר אינאיינעם
אויף דער ברענענדיקער ערד.

.2

איך וואָלט געבליבן מיט דיר אין גרעסטן נויט;
דו געהערסט דאָך מיר אַפילו אויף דער שוועל פון טויט.
אָבער רויטע שריפה־שיינהייט האָט אַלע צעשיידט
און מיר פאַרטראָגן האָט דער וואגל־שטראָם,
דיין נאָמען בלויז האָט מיר באַגלייט.

.3

איצט בין איך צוריק אַהער געקומען
און איך דערקען נישט דעם וועג צו אונדזער הויז;
די שריפה האָט אָפּגעמעקט דיין נאמען,
בלויז די בענקשאַפט גליט און גליט ניט אויס.

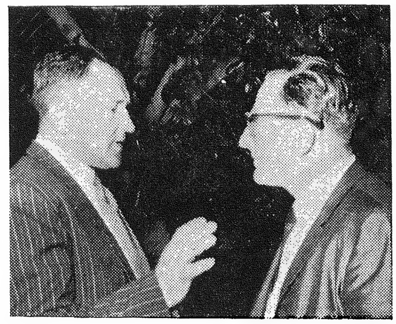
.4

טרויערט איצט די האַרבסטיקע פייכטע ערד,
ווו מיינע קינדער־יאָרן האָבן געבליט;
און פייגל פון נעסטן וואָס זענען צעשטערט
זינגען אין די סטראָפן פון מיין ליד.

נאָוועמבער 1974

מיינע איבערלעבונגען

שלמה בייטש

שלמה בייטש (לינקס) און אַ־של גון

אין יאָר 1933 האָט מען מיר גענומען אין דער פּוילישער אַרמיי. געדינט האָב איך אין טאַרנאָווסקאַ גוראַ. נאָכן קומען פון דער אַרמיי, בין איך געווען אין דער היים.

בשעת ס'איז אויסגעבראָכן דער קריג, האָט מען מיר מאָביליזירט אין דער פּוילישער אַרמיי. נאָך דער מפלה פון דער פּוילישער אַרמיי, בין איך געקומען צוריק אַ היים און נישט אַריינגעפאַלן אין פלען. ס'זענען אַריין די רוסן. ביי די רוסן האָב איך געאַרבעט אַלס זאַגאַטאָוויטיעל פון די קאָוואַלעס און סטעלמאַכערס.

ווען ס'איז אויסגעבראָכן די דייטש־רוסישע מלחמה אין 1941 האָבן מיך די רוסן מאָביליזירט אין דער אַרמיי. מיר זענען געלאָפן ביז אונטער קיעוו. כ'האָב געזען, אַז די זעלנער צעלויפן זיך, בין איך געקומען צוריק אַ היים. ס'איז נישט געווען קיין פראָנט. יעדער איז געלאָפן וווּהין ער האָט געוואָלט.

באַלד ווי די דייטשן זענען אַריין האָבן זיי געהייסן צושטעלן 300 יידן אויף אַרבעט. אין אַ פּאָר טעג אַרום האָבן די דייטשן פאַראָרדנט, אַז אַלע יידן זאָלן גיין אויף אַרבעט.

דער פּאָליאַק קאדעראס (ער איז דאָ אין פּוילן, געווען ביי מיר) האָט מיר געוואָרנט:

„שלמה, אַהין זאָלסטו נישט גיין".

כ'בין געגאַנגען אויף אַן אַנדער פּלאַץ אַרבעטן. אין געטאָ איז געוואָרן אַ בהלה. ס'זענען געקומען געסטאַפּאָ־לייט און האָבן ווידער געכאַפּט אַ פּאָר הונדערט יידן. די ווייבער האָט מען געזאָגט, אַז מ'האָט זיי גענומען אויף אַרבעט. אָבער איך האָב געוווּסט, אַז מ'האָט זיי אַלע אויסגעהרגעט.

געשלאָפן בין איך אויסערן געטאָ, ביי איינעם אויפן הויף. קאדעראס האָט מיר געוואָרנט, כ'זאָל אַנטלויפן, ווייל אויף היינט איז באַשטימט אומצוברענגען דעם געטאָ. כ'בין אַרויפגעלאָפן צו סערפּאָוון אויפן בוידעם. דאָרט זענען געווען נאָך צוויי יידן (זיי זענען היינט אין אַמעריקע). מיר זענען דאָרט געלעגן, בעת דער געטאָ האָט געברענט.

געווען איז דאָס אַ דאָנערשטיק. מיר זענען אָפּגעלעגן דעם טאָג. אין דער פרי איז אַרויפגעקומען סערפּאָוו אויפן בוידעם. זעענדיק אונדז האָט ער זיך דערשראָקן. איך האָב אַרויסגענומען אַ מעסער און געזאָגט:

„גיב אַ קוק. מיין לעבן איז דאָך שוין סייווי גאָרנישט ווערט. דו מוזט אונדז לאָזן ליגן ביז פאַרנאַכט. באַלד ווי ס'וועט ווערן טונקל וועלן מיר אַנטלויפן פון דאַנען און דו וועסט זיין פריי. וועסטו זיך רירן, גיב איך דיר דאָס מעסער אין האַרצן!"

ער האָט אונדז געלאָזן ליגן.

פאַרנאַכט זענען אַנשל גון מיט זיין ברודערל אַנטלאָפן די ערשטע. שפּעטער בין איך אַרויס מיט פריוועסן (ער איז אין אַמעריקע). וווּהין זאָל איך לויפן? אין מיטן העלן טאָג בין איך אַריבערגעלאָפן די ליניע און גענומען לויפן.

כ'בין אַריין אין קוסטעס. שקצים זענען מיר נאָכגעלאָפן, אָבער זיי האָבן מיר נישט געפונען. פאַרנאַכט בין איך אַריין אין דאָרף אוזשאָווא, דאָרט האָבן געוווינט אייניקע זייער גוטע טשעכן, וועלכע האָבן אויסבאַהאַלטן ביי 20 יידן. כ'האָב זיך דאָרט געטראָפן מיט אַנשל גון און זיין ברודער. מיר האָבן גענומען וואַנדערן און אין אַ וואַלד האָבן זיך צונויפגענומען ביי אַ 80 יידן.

מיין משפחה האָב איך שוין מער נישט געזען. ווי אַזוי מ'האָט ליקווידירט דאָס געטאָ ווייס איך נישט. אין וואַלד האָב איך געטראָפן חברה, וואָס האָבן געזאָגט אַז זיי גייען

ביינאַכט אין געטאָ, ווייל זיי האָבן דאָרט געלט. זיי זענען אַוועק און נישט צוריק געקומען.

אַזוי האָבן מיר אַרומגעוואַנדערט אין דעם וואַלד ביז נאָך די ימים־טובים. נאָך די ימים־טובים האָבן אונדז אַרומגערינגלט שקצים. כ׳האָב געזען דעם טייט פאַר די אייגן. כ׳בין אַריין צו אַ פּאָליאַק. ביי אים איז געווען אַ קראַנק קינד.

„זע, טאָמאַש", האָב איך צו אים געזאָגט, „איך קאָן דיר שיקן צו אַ דאָקטאָר און ער וועט דיר דאָס קינד אָפּראַטעווען".

ד"ר פריד

כ׳האָב אים געשיקט צו ד"ר פריד, וועלכער איז מיין גוטער חבר נאָך פון דער אַרמיי. ווען מ׳האָט צעקלאַפּט די פּוילישע אַרמיי, האָב איך אים גענומען צו אונדז אין שטעטל און מיר זענען געוואָרן גוטע פריינט.

טאָמאַש האָט מיר געזאָגט, אַז ער איז געווען ביים דאָקטאָר און ער וויל אים נישט העלפן.

„טאָמאַש, ביסט דאָך אַ קלוגער", האָב איך צו אים געזאָגט, „די וועלט איז דאָך קיין וועלט נישט. מיין לעבן איז דאָך שוין גאָרנישט ווערט. דאָך פאָר צו און זאָג אים, אַז איך לעב".

„ווי קאָן איך זאָגן, אַז אַ ייד פאַראינטערעסירט זיך מיט מיר?"

„זאָג אים, ער איז אַ מענטש וואָס העלפט יעדן".

ער האָט נישט געוווסט, אַז ד"ר פריד איז אַ ייד, ווייל ער האָט גערעדט טשעכיש. טאָמאַש האָט זיך געלאָזט איינרעדן, דאָס קינד האָט שוין געהאַלטן ביים שטאַרבן, און ער איז אַוועקגעפאָרן אַ מהלך פון 15 קילאָמעטער.

ער איז געקומען צו ד"ר פריד און געזאָגט, אַז ער איז געקומען פון אַ מענטש, וועלכער האָט אים צו אים געשיקט. ער וויל מ׳זאָל אים העלפן. ד"ר פריד האָט אָנגעהויבן וויינען, זיך געקלאַפּט אין קאָפּ און געזאָגט:

„אויב דו ביסט אַזאַ מענטש און פאַרנעמסט זיך היינט מיט יידן, איז פאָר באַלד אַהיים און ברענג מיר דאָס קינד מיטן ווייב. זיי וועלן ביי מיר זיין".

איך בין געלעגן ביינאַכט און געוואַרט אויף אַ תשובה. איך בין אַרויס פון וואַלד, צוגעלאָפן צו אים און אָנגעקלאַפּט. ער האָט געעפנט די טיר. כ׳גיב אַ קוק, ס׳ליגט אַ פּעקל: הינער, פּעלצן און נאָך פאַרשידענע זאַכן. ער האָט מיר געזאָגט, אַז דער דאָקטאָר איז זייער צופרידן, וואָס ער האָט זיך פאַרנומען מיט מיר. דאָס האָט דער דאָקטאָר געשיקט פאַר מיר. דער דאָקטאָר האָט געזאָגט, אַז אויב איך קען קומען צו אים, וואָלט געווען די בעסטע זאַך.

„ווי קאָן איך קומען? סיידן דו זעצט מיך אַריין אין דיין וואָגן און פירסט מיר אַריבער, ווייל אַלע שקצים פון דער געגנט קענען מיר."

ס׳זענען אַוועק איניקע טעג. טאָמאַש איז אַוועקגעפאָרן צום דאָקטאָר. ער האָט זיך געפרייט מיטן קינד. דער דאָקטאָר האָט געמאַכט דאָס קינד איינשפּריצונגען און ס׳איז אים געוואָרן בעסער. ער האָט געהאַלטן ביי זיך דאָס קינד, כדי צו האָבן אַ פאַרבינדונג מיט מיר.

דער פּאָליאַק האָט זיך ענדלעך געלאָזט איינרעדן און איינגעשפּאַנט פאַרטאָג דאָס פערד. איך האָב אָנגעטאָן די בורקע און זיי האָבן מיך אַוועקגעפירט אין דאָרף צו ד"ר פריד. כ׳בין אַרויף אויפן בוידעם. דאָרט זענען געווען נאָך מענטשן, צווישן זיי אַ מיידל רוזשקע געלמאַן (היינט אין ישראל).

כ׳פרעג דעם ד"ר פריד, ווי איז דער מצב. האָט ער מיר געענטפערט, אַז ער פאַרנעמט זיך מיט אַסאַך יידן, און באַמיט זיך זיי צו העלפן ווי ווייט מעגלעך.

אַזוי בין איך אָפּגעלעגן 6 וואָכן. דאַן האָט מיר ד"ר פריד געזאָגט, אַז ס׳שאַפן זיך פּאַרטיזאַנער, און אויב איך וויל קאָן ער מיר אַוועקפירן צו זיי.

ביי אים אין שטיב האָבן זיך געפונען פיר יידן: רוזשקע געלמאַן, שמואל (היינט אין אַמעריקע), פריוועס און איך. אין אַן אַנדער אָרט האָט ער אייסבאַהאַלטן נאָך איניקע

יידן. ער האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט צרות מיטן זאָנדער־פירער. זיין געליבטע מסרט אים, אַז ער איז אַ ייד. ער מוז זי ליקווידירן.

„זעסט, דאָ האָסטו אַ טאַבלעט סם און אַ רעוואָלווער. כ׳וועל איר אַוועקפירן אַהינצו (ס׳איז געווען ביי־יאָר). דו מוזט זי דערשיסן, אויב נישט וועט זי מיך און נאָך פיל יידן אומברענגען.

כ׳האָב געזען, אַז דער טויט איז פאַר די אויגן, אָבער כ׳האָב נישט געהאַט קיין ברירה. כ׳האָב זיך אַרויפגעזעצט אויף אַ שליטן און אַוועקגעפאָרן קיין ראָזשישטש. אַזוי ווי כ׳בין צוגעפאָרן צו דער שטוב, איז זי אָנגעפאָרן מיטן זאָנדער־פירער. ד״ר פריד איז געשטאַנען אַנטקעגן און געקוקט צי כ׳בין דאָ, צי נישט? מיר זענען אַוועקגעפאָרן צוריק.

ד״ר פריד, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט העלפן יידן און פאַרטיזאַנער, האָט זיי אויסגעפאָרשט און האָט מיך אַוועקגעפירט איבערגעבן די ידיעות צו די פאַרטיזאַנער. ער האָט זיך אָנגעגעבן אַלס טשעך. ער איז אַזאַ מענטש, וואָס האָט געקאָנט מיט יעדן לעבן און זיך באַפריינדן.

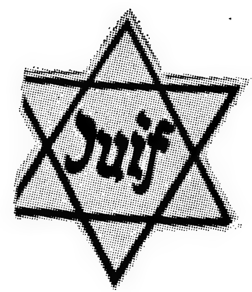
ער האָט אונדז באַהאַלטן ביי זיך אין שטוב אין אַ קעלער. ביינאַכט זענען מיר אַרויס עסן און ביי טאָג זענען מיר דאָרט געלעגן. געלעבט האָט ער צוזאַמען מיט זיין ברודער, וואָס איז היינט אין טבריה.

אין די פאַרטיזאַנער האָט מען נישט אָנגענומען אַזוי גרינג. דער סוף איז געווען, ווען די דייטשן האָבן גענומען אָפטרעטן צוריק, האָט דער דאָקטאָר געזאָגט, אַז ער מוז גיין אין דער רוסישער אַרמיי, זען דעם שטאַב. נעבן סעקילע האָט מען אים דער־הרגעט. ס׳איז געוואָרן אַ פערעסטריעלקע און די באַנדע האָט אים דערהרגעט.

אַז איך בין געקומען צוריק, האָב איך זיך גענומען פרעגן אויפן דאָקטאָר, און זיך דערוווּסט, אַז דאָקטאָר פריד איז דערהרגעט געוואָרן.

„איך גיב דיר וואָס דו ווילסט״, האָב איך געזאָגט צו אַ שגץ, „ווייז מיר ווו ער ליגט, כ׳וועל אים ברענגען צו קבר־ישראל״.

עס איז געווען אַ גרויסע סכנה. פונדעסטוועגן בין איך געגאַנגען, גענומען אייניקע לייט פון דער נ.ק.וו.ד. און געפאָרן אַהין. אָבער כ׳האָב אים נישט געפונען, ווייל דער גאַנצער שטח איז געוואָרן פאַרוואָקסן. כ׳האָב וועגן אים כסדר געקלערט. זיך נאָכ־געפרעגט אויף זיין ברודער, מיט וועלכן איך בין זייער באַפריינדעט. כ׳פאָר צו אים און ער קומט צו מיר.

ביי די פארטיזאנער

ווען ד״ר פריד האָט מיך אַוועקגעפירט צו די פאַרטיזאַנער, האָט מען מיך צוגענומען אין דעם אָטריאַד זענען געווען אַסאַך יידן. דער אָטריאַד האָט געהייסן „דיאַדיאַ פעטיאַ״. דער דאָקטאָר האָט מיך נישט גלייך געפירט אַהין. ער האָט מיך געבראַכט קודם צו אַ זאַדאַניע און מ׳האָט מיך מיטגענומען. אין אָטריאַד זענען געווען אַ 1000 מאַן, אַ גאַנצע בריגאַדע. ס׳זענען דאָרט געווען ציווילע לאַגערן. דאָ אין ישראל זענען דאָ אַסאַך פון זיי און איך טרעף זיך מיט זיי גאַנץ אָפט. די ערשטע צייט האָבן זיי נישט געוווּסט, אַז איך בין אַ ייד, אָבער מאַרטעניוק, פון ראַיאָנספּאָלקאָם, האָט יאָ געוווּסט.

כ׳האָב צונויפגענומען אַ פערציק מאַן. קיינער האָט נישט געוווּסט, ווער זיי זענען. אַזוי האָב איך זיי געבראַכט אין שטאַב. ס׳איז אָנגעקומען אַ באַפעל פון סטאַלין, אַז אַלע פאַרטיזאַנער דאַרפן גיין אין דער רויטער אַרמיי און די פאַרטיזאַנקע דאַרף מען ליקווידירן. דאָס איז שוין געווען נאָך דער באַפרייאונג, ד. ה. מ׳האָט פאַרנומען אונדזער געגנט.

אין דער פאַרטיזאַנקע האָט מען אונדז געשיקט מינעווען די באַנען. איך האָב אַראָפּגעלאָזן דעם לעצטן עשאַלאָן מיט מיינע הענט, צווישן קאָוועל און ראָזשישטש. מיר פלעגן אונטערלעגן מינעס. אַסאַך יידן זענען אומגעקומען. יידן פלעגט מען שטופּן אויף די ערגסטע זאַדאַניעס, צעדרייען סנאַריאַדן, מאַכן מינעס. פלעגט מען גיין אויפ־דרייען — איז מען געהרגעט געוואָרן.

כ׳האָב דאָ אַ חבר, וואָס איז געווען צוזאַמען מיט מיר אין פאַרטיזאַנקע. היינט איז

ער אַ שותף צו אַ פאַבריק אין ראשון לציון, ער הייסט גרינבערג. געווען איז ער זייער אַ גרויסער אויפטוער און פלעגט צונויפשטעלן אַלע מינעס.

די באפרייאונג

באַפרייט זענען מיר געוואָרן אין 1944. ווען מ'האָט אונדז באַפרייט בין איך געקומען אַהיים און אָנגעהויבן אַרבעטן אין נ.ק.וו.ד. און בין שוין נישט געגאַנגען אויפן פראָנט.

ס'זענען געווען באַנדעראָווצעס, וואָס מ'האָט געדאַרפט אַרויסשיקן קיין סיביר, פלעג איך זיי צונויפנעמען און אַוועקשיקן. אָבער דער סוף איז נישט געווען קיין גוטער. כ'האָב געזען, אַז מ'דאַרף אַנטלויפן און כ'בין אַוועקגעפאָרן.

נאָך דער באַפרייאונג האָבן זיך צונויפגעקליבן אין שטעטל ביי אַ דרייסיק יידן.

איך זוך יידישע קינדער

דערנאָך האָב איך צונויפגענומען די איבערגעבליבענע קינדער. כ'האָב געטראָפן בנימין שניצער און פייסי שניצער (ביידע אין ישראל). אַרומפאָרנדיק מיטן נ.ק.וו.ד. האָב איך זיך נאָכגעפרעגט וועגן יידישע קינדער, וואָס געפונען זיך ביי גויים. ווו כ'בין אַריינגעפאָרן, האָט מען מיר אָנגעוויזן: אָט דאָס איז אַ יידיש קינד.

כ'האָב די קינדער געבראַכט צו מיר אַהיים, זיך אָפגעגעבן מיט זיי. מיין פרוי האָט זיי געוואַשן, ווייל זיי זענען געווען שמוציק און פאַרלאָזט. איך האָב זיי געהאַלטן אַ געווויסע צייט.

ס'זענען געווען גויים, וואָס האָבן אויסבאַהאַלטן יידישע קינדער, טראָץ די גרויסע געפאַר וואָס האָט זיי געדראָט. צווישן זיי האָב איך געפונען בנימין, פייסי, הערשעלע שוואַרץ, לייזער (היינט אין פתח־תקוה) — 4 קינדער. איך האָב זיי אַריבערגעשיקט קיין פוילן.

כ'האָב געזען, אַז מ'שיקט אַרויס קינדער קיין ארץ־ישראל, האָב איך זיי געזאָגט: „קינדער, פאָרט קיין ארץ־ישראל".

נאָך מיין קומען אין ישראל אין יאָר 1951 האָב איך זיך מיט זיי געטראָפן. מיר זענען זייער באַפריינדעט און קום צו זיי אויף שמחות.

די אומגעקומענע פון מיין נאנטסטע משפחה

פון מיין משפחה זענען אומגעקומען: אין ראָזשישטשער געטאָ מיין פאָטער, שמעון־יאָסל, מיין מוטער בוניא (רייז); שוועסטער:ביילע לעדער און רייזל בייטש; מיינע ברידער: הערצל און גאדל; אין לוצקער געטאָ איז אומגעקומען מיין שוועסטער רבקה גאלאן.

ערע זייער אָנדענק!

מיינע איבערלעבונגען אין נאַצי־גיהנום

אסתר פּופּ

איך הייס אסתר פּופּ, פון שטוב טעסלער. איך בין געבוירן אין יאָר 1926 אין ראָזשישטש. מיין פאָטער האָט געהייסן פייסיע און געהאַט אַ שער־אַנשטאַלט. אין שטאָט האָט מען אים גערופן פעטקע שערער. אַלע האָבן אים געקענט, אַלס גרויסער ליבהאָבער פון מוזיק. ער האָט גוט געשפּילט אויף פידל און גיטאַרע. דערפאַר האָט מען אים אויך גערופן „פעטקע מוזיקאַנט".

אין דער אלטער היים

פאַרן אויסברוך פון דער פויליש־דייטשישער מלחמה האָב איך געלערנט אין דער פוילישער פאָושעכנער שולע. ווען די רוסן זענען אַריין קיין ראָזשישטש האָב איך פאָרגעזעצט מיינע לימודים אין אַ סאָוויעטישער מיטל־שולע. באַטאָג האָב איך געאַרבעט מיט מיין פאָטער אין אַ קאָאָפּעראַטיוו און אין די אָוונטן האָב איך געלערנט.

די ערשטע צייט ביי די דייטשן

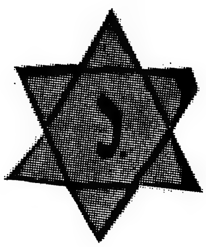
אַ געוויסע צייט נאָך זייער אַריינקומען קיין ראָזשישטש האָבן די דייטשן באַפוילן די יידן זיך קאָנצענטרירן אין אַ געטאָ. באַלד האָבן זיי אָנגעהויבן טרייבן יידן צו די שווערסטע אַרבעטן. אַלס יונג מיידל, האָט מען מיך צוזאַמען מיט אַנדערע מיידלעך געגומען צו שטריקן זאָקן פאַר די דייטשן. דער יודנראַט איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַרן צושטעלן די אַרבעטער יעדן טאָג. דער פאָרזיצער פון יודנראַט איז געווען אברהם געלער. צו דער אַרבעט פלעגט מען אינדערפרי אַרויספירן פון געטאָ און פאַרנאַכט צוריקברענגען.

איינמאָל איז אויף אונדזער אַרבעטספּלאַץ געקומען די געסטאַפּאָ און אונדז אַלע צוריקגעיאָגט אין געטאָ. זיי האָבן נישט געוואָלט, אַז יידן זאָלן אַרבעטן אין ערטער ווו ס'געפינען זיך דייטשן. פון דאַן אָן האָט מען אונדז געשיקט אויף אַנדערע אַרבעטן, ווי גראָבן קאַרטאָפל און שלעפן ציגל. איך האָב געאַרבעט אין אַ גרופּע מיידלעך, צוזאַמען מיט מיין קוזינע אסתר לינדען, שרה ניסעלמאַן און מ. זאַלצמאַן — מיידלעך אין מיין עלטער. קיין עסן האָט מען אונדז נישט געגעבן און פאַרשטייט זיך — אויך נישט קיין געהאַלט. איינער פון אונדז האָט געוואַגט עפּעס אויסבייטן אויף עסנוואַרג — האָבן די דייטשן דאָס קאָנפיסקירט ביים אַריינגאַנג פון געטאָ.

דער פאליציאנט — מיין רעטער

אַ געוויסן טאָג איז אין געטאָ געקומען אַ פּאָליציאַנט און מיך גענומען צו זיך אין שטוב אויף אַרבעט. ער אַליין איז געווען אַ רוסישער קריגס־געפאַנגענער און ביי די דייטשן האָט ער געדינט אַלס פּאָליציאַנט אין דער אוקראַינישער פּאָליציי. זיין פרוי איז געווען אַ געבוירענע אין ראָזשישטש, איר נאָמען איז געווען געניא קאזאטשוק.

איך האָב ביי אים געטאָן פאַרשידענע אַרבעטן. גלייכצייטיק האָב איך געאַרבעט אויך ביי אַן אַנדער פּאָליציאַנט מיטן נאָמען זענק. ביי אָט דעם פּאָליציאַנט האָט אויך געאַרבעט אַ מיידל, מלמד. מיר האָבן געשטריקט פאַר זיי סוועדערס. פון צייט צו צייט פלעגט מען אונדז געבן עפּעס צו איבערבייסן. דער פּאָליציאַנט זענק האָט אָפט אַרויסגעוויזן זיין שנאה צו אונדז; זיין באַציאונג איז געווען אַ גראָבע ווי פון אַ האַר צו אַ קנעכט. דאַקעגן דער רוסישער פּאָליציאַנט איז געווען אַן אַנדער

טיפ. זיין באַציאונג צו אונדז איז געווען מער מענטשלעכער. אַז דער קאַזאַטשוק האָט פּאַקטיש שפּעטער געראַטעוועט מיין לעבן.

יעדן טאָג פלעגט ער קומען אין געטאָ און מיך פירן צו זיך אין שטוב אויף אַרבעט. ביינאַכט פלעגט ער מיך אָפּפירן צוריק אין געטאָ. ביי אים אין שטוב האָב איך געאַרבעט אַליין. איינמאָל קומט קאַזאַטשיק פון גאַס און זאָגט צו מיר:

„היינט וועסטו נישט גיין אַהיים שלאָפן. צי וואָס דאַרף איך דיר פירן יעדעס מאָל פון געטאָ צו מיר אויף אַרבעט?"

איך האָב באַלד פאַרשטאַנען, אַז עפּעס דאַרף געשען. דאָס האַרץ האָט מיר אָנגעזאָגט שלעכטס, אָבער איך האָב גאָרנישט געקענט פאַרשטיין פאַרוואָס פּלוצים לאָזט ער מיך איבערנאַכטיקן ביי זיך אין שטוב.

אין געטאָ האָבן זיך געפינען מיינע עלטערן און מיין ברודערל משה. ביינאַכט איז געקומען צולויפן דער פּאָליציאַנט קאַזאַטשוק און אָנגעהויבן זיך שושקען מיט זיין פרוי. איך בין געלעגן אויפן געלעגער אויף דער ערד און איך האָב זיך באַמיט אונטערצוהערן וואָס זיי שושקען זיך. איך האָב פאַרשטאַנען אַז די גאַנצע רייד זענען וועגן מיר. צו מיינע אויערן זענען דערגאַנגען די ווערטער:

„וואָס טוט מען מיט איר? זי איז אַזאַ וואויל מיידל; אַ שאָד אַז זי זאָל אומקומען. אויב איך וועל זי אָפּפירן אין געטאָ, באַדייט דאָס פאַר איר אַ זיכערער טויט".

איך האָב זיך באַלד אויפגעכאַפּט פון מיין געלעגער און מיט גרויס אויפרעגונג אויסגעשריגן:

„וואָס האָט פּאַסירט? וואָס קומט פאָר אין געטאָ? איך וויל צו מיינע עלטערן און ברודערל; איך וויל זיין מיט זיי צוזאַמען".

דער פּאָליציאַנט האָט נישט געקענט צוזען מיינע טרערן און מיר גלייך געענטפערט:

„אין געטאָ קומט פאָר אַן אַקציע. מ'ליקווידירט אַלע יידן אין געטאָ. דאָס הייסט מען פירט זיי אַרויס. וווהין ווייס איך נישט".

ער האָט זיך געווענדעט צו זיין פרוי:

„ס'איז מיר באמת אַ שאָד דאָס קינד; לאָמיר איר דערווייל באַהאַלטן און דערנאָך וועלן מיר זען וואָס מיר האָבן מיט איר צו טאָן".

איך האָב זיך שנעל אויפגעכאַפּט פון מיין געלעגער און אָנגעהויבן היסטעריש צו וויינען. איך האָב געפאָדערט פון אים ער זאָל מיך אַוועקפירן צו מיינע נאָענטסטע; איך האָב געוואָלט אומקומען צוזאַמען מיט זיי. דער פּאָליציאַנט האָט קאַטעגאָריש זיך אָפּגעזאָגט דאָס צו טאָן.

אסתר פופ, דריטע פון לינקס אין דער ערשטער ריי, בעת אַן אויפנאַמע פאַר אויסלענדישע געסט אין בית־ראָזשישטש.

דאָס איז געווען סוף זומער 1942. אין דער צייט האָט מען אָנגעהויבן אַרויספירן די יידן פון די געטאָס אין וואָלין צום טויט, און אויך דער ראָזשישטשער געטאָ איז נישט געווען קיין אויסנאַם. אַזוי בין איך פאַרבליבן ביי דעם פּליציאַנט אין שטוב. זיין הויז איז געווען נישט קיין אויסגעענדיקטע. דאָס איז אַמאָל געווען אַ יידיש הויז, און ער האָט בלויז באַוויזן צו רעמאָנטירן אַ האַלב הויז. אָט אין דער נישט־פאַרענדיקטער טייל פון הויז האָט ער מיך באַהאַלטן אין אַ קעלער. אַהין האָט זיין פרוי מיר אַריינ־געטראָגן וואַסער און עסן.

אין דער זעלבער צייט, ווען די דייטשן און די אוקראַאינער האָבן אַרויסגעפירט די יידן פון געטאָ צום טויט, איז אַריינגעקומען צום פּאָליציאַנט אין שטוב אַ גויע און איך הער ווי זי זאָגט צו מיין באַלעבאָסטע:

„דו ווייסט, אַז ווען איך האָב זיך צוגעקוקט ווי מען פירט די זשידאָווקעס פון געטאָ, האָב איך נישט באַמערקט, אַז צווישן זיי זאָל זיין דיין זשידאָווקע, די וואָס האָט געאַרבעט ביי דיר. איך האָב געזען ווי איין זשידאָווקע אין די מיטעלע יאָרן האָט, אַדורכפאָרנדיק פאַר דיין שטוב, געוואָלט אַראָפּשפּרינגען פון אויטאָ און דערביי אָנגעהויבן שרייען ניט מיט אַ מענטשלעך קול: „אסתר, אסתר!”. די דייטשן האָבן איר שטאַרק געהאַלטן און נישט געלאָזט זי אַראָפּשפּרינגען. מיט כוח האָבן איר די פּאָליציאַנטן אַריינגעוואָרפן צוריק אין אויטאָ”.

איך הער מיין מאמעס קול

דאָס איז געווען מיין מוטער. ווען איך האָב געהערט שרייען „אסתר, אסתר!”, האָב איך באַלד דערקענט מיין מוטערס קול. אינסטינקטיוו האָב איך געוואָלט אַרויסלויפן צו איר, אָבער פּלוצים איז אַריין צו מיר מיין באַלעבאָסטע און מיר דערציילט וואָס ס׳קומט פאָר. איך האָב ווידער אָנגעהויבן וויינען, אַז איך וויל זיין מיט מיינע נאָענטסטע. די קריסטין האָט זיך אויך שטאַרק אויפגערעגט, זי האָט נישט געקענט צוזען מיינע ליידן. זי האָט מיך אָנגענומען פאַר די האַנט און געזאָגט:

„וואַרט צו אַ פּאָר טעג; מיר וועלן זען וואָס מיר האָבן ווייטער צו טאָן”.
זי האָט מיך נישט געלאָזט גיין און אַזוי בין איך געבליבן ביי זיי.

טאטע, טאטע!

מיין באַלעבאָסטע האָט מיר דערציילט, אַז מיין טאַטע באַהאַלט זיך צוזאַמען מיט זיין שוועסטער, דאָס הייסט מיט מיין מומען, און נאָך אַ מיידל, אין אַ שכנותדיק הויז. ביינאַכט בין איך אַרויסגעקראָכן פון מיין באַהעלטעניש דורכן פענצטער, בין צוגעגאַנגען נאָענט צום הויז ווו מיין פאָטער האָט זיך אויסבאַהאַלטן און האָב אין דער שטיל אָנגעהויבן שעפטשען: „טאַטע, טאַטע”, אָבער קיינער האָט זיך נישט אָנגערופן. איך האָב אָנגעהויבן אַלץ העכער און העכער צו שרייען, נישט אָפּגעבנדיק זיך קיין חשבון אַז עמעצער קען מיך דערזען און דערהערן מיינע קולות. איך האָב שוין פאַרשטאַנען אַז ס׳איז צו שפּעט, קיינער איז דאָרט שוין נישט געווען. פונדעסטוועגן האָט זיך אין מיר פאַרגנבעט אַ געדאַנק, אפשר זיצן זיי דאָרט באַהאַלטן און האָבן מורא זיך אָנצורופן? אָבער ליידער, קיינער איז שוין דאָרט נישט געווען.

ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, האָט טאַקע אָט די זעלבע גויע, וואָס האָט פריער געזאָגט צו מיין באַלעבאָסטע אַז זי האָט מיך נישט געזען אין אויטאָ, באַמערקט ווי מיין פאָטער מיט מיין מומע און אַ מיידל באַהאַלטן זיך אויפן בוידעם. זי האָט באַלד געבראַכט די דייטשן און מען האָט זיי אַראָפּגענומען פון בוידעם און געפירט שיסן. מיין פאָטער האָט אַפילו אין די לעצטע מינוטן זיך נישט געשיידט מיט זיין גיטאַרע. פירנדיק אים צום טויט איבער די גאַסן פון ראָזשישטש, האָבן די דייטשן אים געצוווּנגען שפּילן. אַזוי האָבן די דייטשן חוזק געמאַכט פון אים. מען האָט זיי גענומען אַהין, ווו אַלע יידן זענען דערשאָסן געוואָרן. מער האָב איך שוין מיין פאָטער נישט געזען...

איך אנטלויף

איך האָב פאַרשטאַנען אַז איך בין געבליבן איינע אַליין פון מיין משפחה; מיין לעבן האָט שוין מער קיין זין נישט. איך האָב אויך פאַרשטאַנען, אַז לאַנג ליגן באַהאַלטן ביים פּאָליציאַנט וועל איך נישט קענען. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז אויב ער וועט זען אַז עס דראָט אים אַליין אַ סכנה פאַר אויסבאַהאַלטן אַ יידיש מיידל, וועט ער מיר נישט דערלויבן זיין ביי אים: זיין קאָפּ איז אים טייערער ווי מיין לעבן. חוץ דעם האָב איך שטאַרק מורא געהאָט, אַז די גויע וועט מיך סוף־כל־סוף אָנהויבן נאָכשפּיאָנירן. דעם פּאָליציאַנטס פרוי, מיין באַלעבאָסטע, האָט נאָך דעם געשפּרעך מיט יענער גויע אָנגעהויבן שטאַרק מורא האָבן פאַר איר. נאָך אַלעמען האָב איך פאַרשטאַנען זייער לאַגע און האָב פאַר קיין שום פאַל נישט געוואָלט אָפּצאָלן מיט שלעכטס פאַר גוטס.

אַזוי האָב איך אָנגענומען אַ באַשלוס אַז איך מוז פונדאַנען אַוועק וואָס פריער. איך האָב וועגן דעם מיינע באַלעבאַטים גאָרנישט דערציילט. פאָרזיכטיק האָב איך אייפגעעפנט דאָס פענצטער פון קעלער, אַרויסגעשפּרונגען אויפן גאַס און אַוועק דורך די פעלדער ביז איך בין אָנגעקומען צום טייך סטיר.

אַזוי גייענדיק האָט מיך באַמערקט איינער פון די פּאָליציאַנטן און האָט געעפנט אַזאַ שטאַרק פייער אויף מיר, אַז ער האָט אַרויסגערופן אַ שטאַרקע שיסעריי פון דער גאַנצער פּאָליציי אין מיין ריכטונג. צום גליק האָבן זיי נישט געטראָפן. מיט מיינע לעצטע כוחות בין איך געלאָפן צום טייך און אויפן ברעג האָב איך זיך אַוועקגעלייגט אָפּרוען ביז ס'וועט העל ווערן אין דרויסן.

ליגנדיק מיד פון דעם לאַנגן וועג, האָב איך געטראַכט: וואָס טוט מען ווייטער? איך בין איינע אַליין, עלנט און נע־ונד, אָן שום אויסזיכטן אַרויסצובאַקומען זיך פון דער שווערער לאַגע. אין קאָפּ זענען מיר דורכגעלאָפן פאַרשידענע מחשבות: די דייטשן כאַפּן מיך און פירן מיך צו שיסן. אָבער אין אונטערבאַוווסטזיין האָב איך געפילט, אַז איך בין נאָך יונג און מיט מיינע לעצטע כוחות וועל איך אפשר באַווייזן זיך צו ראַטעווען.

ווען איך בין געקימען אַביסל צו זיך, בין איך אַוועק אין אַ דאָרף נאָסאַטשעוויטש. דאָרט האָב איך זיך נישט לאַנג אויסבאַהאַלטן. פון דאָרט בין איך אַוועק קיין סיסק, ווו ס'האָט געלעבט אַ שייגעץ וואָס האָט זיך געלערנט אַרבעטן ביי מיין פעטער דוד ניסלמאַן.

ווען איך האָב אָנגעקלאַפּט צו דעם שייגעץ אין שטוב, האָט מען מיך אַריינגעלאָזט אינעווייניק. צו מיין גרויס שטוינונג האָט מען מיך דווקא נישט שלעכט אויפגענומען. מ'האָט מיר געגעבן עסן און טרינקען. נאָך אייניקע טעג זיין אין שטוב, זענען פּלוצלינג געקומען גויים און פון מיר מיט כוח אַראָפּגעריסן מיין מאַנטל. ס'איז שוין געווען ווינטער, ס'האָבן זיך אָנגעהויבן די פרעסט און דאָ בין איך געבליבן אָן אַ מאַנטל. מיינע באַלעבאַטים האָבן מיך מער נישט געוואָלט האַלטן. לויט מיין ביטע האָבן זיי מיך צוגעפירט צום דאָרף דובישטש. דער שייגעץ האָט מיך אַוועקגעלייגט אויפן שליטן, אַזוי ווי אַ טויטע, מיך צוגעדעקט מיט אַ קאָלדרע און צוגעפירט ביז דובישטש. דאָרט האָט ער מיך אַראָפּגעלאָזט פון שליטן און שנעל אַוועקגעפאָרן. איך בין אַריין אין דער ערשטער שטוב, ווו ס'האָט געוווינט די פאַמיליע פון ווינצענטי באַראַן. איך האָב די מענטשן נישט געקענט. זיי האָבן זיך באַלד אָנגעשטויסן אַז איך בין אַ יידישע. איך האָב מיט טרערן אין די אויגן אָנגעהויבן בעטן, זיי זאָלן מיך נישט אַרויסטרייבן. די מענטשן זענען געווען זייערע אָרעמע, אָבער גוטע און האַרציקע. זיי האָבן מיר דערלויבט צו זיין ביי זיי אַ קורצע צייט.

איך שמד זיך אין נויט

איינמאָל איז געקומען צו זיי אַ גלח און האָט זיי צוגערעדט זיי זאָלן זאָגן, אַז זיי קענען נישט האַלטן קיין יידיש קינד אין שטוב, ס'איז אַ גרויסע סכנה. אויב איך וויל זיין ביי זיי מוז איך זיך שמדן. אויב נישט, מוז איך באַלד פאַרלאָזן די שטוב. וואָס האָב איך געקענט טאָן? נישט מסכים זיין איבערצוגיין אויף זייער קאַטוילישן גלויבן — באַדייט פאַר מיר אַ זיכערער טויט. איך האָב נישט געזען קיין אַנדער אויסוועג ווי

מסכים צו זיין. איך האָב געטראַכט ביי זיך: וואָס קען שוין פּאַסירן אַז מ׳וועט מיך איבערצלמען; אין האַרצן אָבער בלייב איך דאָך אַ יידישע. איך גיי דאָך נישט איבער אויפן קאַטוילישן גלויבן פון פרייען ווילן; דעריבער האָט די גאַנצע צערעמאָניע פאַר מיר קיין שום ווערט נישט. זאָלן זיי מיך אָפּגיסן מיט זייער „הייליקן" וואַסער...

זיי זענען אַוועק צום גלח און איבערגעגעבן אַז איך בין מסכים איבערצוגיין אויפן קאַטוילישן גלויבן. דער גלח איז באַלד געקומען קיין דובישטש. איך האָב בעת־מעשה זיך געשראָקן פאַר דעם גלח. ער האָט מיך אָבער מיט גוטע ווערטער געבעטן איך זאָל זיך נישט שרעקן. ער האָט מיך אַוועקגעזעצט אויף אַ שטול, באַגאָסן מיט זייער „הייליקן וואַסער", און מיר געגעבן צו האַלטן דעם צלם און מיך איבערגעצלמט. און — איך בין שוין אַ „זייעריקע". די קריסטן זענען געווען זייער צופרידן און געזאָגט:

„אָט איצט האָבן מיר קיין מורא נישט דיך צו האַלטן ביי אונדז אין שטוב. דו ביסט דאָך אַ קריסטין"...

דער גלח האָט באַלד צומאָרגנס מיר געבראַכט צוויי מאַנטלען, אַ קאָלדרע און אויך אַ פּעקל עסן. דער גלח אַליין איז שוין געווען אַן אַלטער מאַן און ווייזט אויס — אַ גוטער מענטש. איך האָב פאַרשטאַנען אַז דער גלח איז גליקלעך וואָס אים איז געלונגען צו „ראַטעווען" פאַרן קריסטנטום אַ נשמה. ער האָט צוגעזאָגט מיין באַלעבאָס, אַז ער וועט זיי העלפן מיט שפּייז, כדי איך זאָל נישט פאַלן צו זייער לאַסט. און ווירקלעך: יעדעס מאָל ווען מיינע באַלעבאַטים פלעגן גיין אין דער קירכע פלעגט דער גלח זיי געבן פאַר מיר ברויט, אייער און אַנדערע שפּייזן, אַבי זיי זאָלן מיך האַלטן.

מיין באַלעבאָס, באַראַן, האָט געהאַט צוויי אויסגעגעבענע טעכטער. איינמאָל קומט צופאָרן אַן איידעם און זאָגט צו באַראַנען:

„מ׳שמועסט, אַז מ׳וועט דורכפירן אַן אָבלאַווע אין דאָרף; עמעצער האָט אונטער־געטראָגן די דייטשן, אַז אין דאָרף באַהאַלטן זיך יידן. אויב מ׳וועט כאַפּן ביי זיי אין שטוב אַ יידיש קינד וועט זיין שלעכט". די גויע האָט זיך איבערגעשראָקן און באַלד אַוועק צום גלח און אים געפרעגט וואָס צו טאָן מיט מיר: אָפיציעל בין איך טאַקע אַ קריסטין, אָבער צי וועלן זיך די דייטשן רעכנען מיט דעם וואָס איך בין אַ געשמדטע.

מיין נייער נאמען

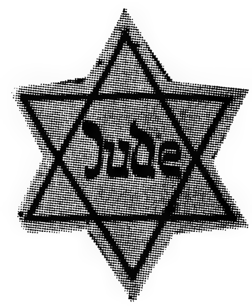
צומאָרגנס איז דער גלח געקומען צו מיר און געזאָגט: „איך האָב דיר געבראַכט נייע דאָקומענטן און דו וועסט פון איצט אָן הייסן יאַנינאַ טשעקאַלסקאַ, און דו שטאַמסט פון קראָקע. זאָלסט גוט געדענקען דעם נייעם נאָמען און פאַמיליע־נאָמען און אויך פון וואַנען דו שטאַמסט". דערביי האָט ער צוגעגעבן, אַז ער האָט אַ באַקאַנטע פאַמיליע, וואָס האָט נישט קיין קינדער. איך וועל אַוועקפאָרן אין אַ דאָרף נישט ווייט פון לוצק צו דערדאָזיקער פאַמיליע. זיי זענען רייך, זיי האָבן אַ מיל און זיי וועלן מיך שוין אויסהאַלטן. ער האָט מיר געגעבן מיינע נייע דאָקומענטן צוזאַמען מיט אַ מעטריקע.

שרעק און ליידן

דער גוי צו וועלכן איך האָב געדאַרפט פאָרן איז געקומען צום גלח, מיך אַוועקגעזעצט אויף אַ פור און געבראַכט צו זיך אין שטוב, אין דאָרף ווישינקע. ס׳איז נישט אויסגעשלאָסן אַז דער גלח האָט דעם גוי צוגעזאָגט געלט פאַר דעם וואָס ער וועט מיך האַלטן ביי זיך אין שטוב. נאָך אַ קורצע צייט זיין ביי דעם קריסט האָב איך געפילט, אַז זיין באַציאונג צו מיר האָט זיך ראַדיקאַל געביטן. ס׳קען זיין אַז דער גלח האָט נישט געהאַלטן וואָרט און דעם גוי נישט געגעבן די צוגעזאָגטע סומע געלט. פאַר די שכנים האָבן מיינע גויים דערציילט, אַז איך בין דער גויעס אַ קוזינע, אַז איך הייס יאַנינאַ טשעקאַלסקאַ, א.א.וו.

איין טאָג האָט די קריסטין מיר געמאָלדן, אַז זיי קענען מיך מער נישט האַלטן, ווייל די שכנים שושקען זיך אַז איך בין אַ יידישקע. איך האָב זיי געבעטן, אַז זיי זאָלן מיך צוריקפירן פונוואַנען איך בין געקומען, ד. ה. צום גלח.

דער פויער האָט געזאָגט, אַז ער וועט מיך פירן קיין לוצק, דאָרט וועט ער מיך איינאָרדנען אויף אַ זיכער אָרט.

ווען מיר זענען געקומען קיין לוצק, האָט ער מיך געהייסן וואַרטן אינדרויסן און ער איז אַריין אין אַ הויז דערליידיקן דעם ענין. איך האָב געוואַרט און געוואַרט און אים מער נישט געזען. איך האָב פאַרשטאַנען אַז דער גוי האָט מיך פשוט פאַרלאָזט, נאָכדעם ווי ער האָט ביי מיר אויסגענאַרט די דאָקומענטן. איך דריי זיך אַהין, אַהער, און ווייס נישט וואָס צו טאָן. איך גיי איבער די גאַסן פון לוצק, און באַגעגן נישט קיין איין יידיש פנים. אַלע אויסגעהרגעט. איך דריי זיך אַרום הונגעריק, אָן געלט, און אָן דאָקומענטן, אָנגעטאָן אין צוויי שווערע מאַנטלען, איינער לענגער פונעם צווייטן. אין האַנט האַלט איך מיין גאַנץ פאַרמעגן: אַ קאָלדרע, און מיין קאָפּ איז פאַרדעקט מיט אַ טיכל. ס'איז מיר שוין פשוט נמאס געוואָרן דאָס לעבן. איך האָב שוין געוואָלט, אַז די דייטשן זאָלן מיך כאַפּן און זאָל שוין זיין אַן עק צו די צרות. איך טראַכט ביי זיך: „גאָטעניו, ס'דרייען זיך דאָ אַרום אַזויפיל פאָליציאַנטן, אַזויפיל דייטשן, זאָל כאָטש איינער צוגיין צו מיר און פרעגן, וואָס דרייסטו זיך אַרום דאָ אַליין אין אַזאַ משונהדיקן הולך?” אָבער קיינער איז צו מיר נישט צוגעקומען, קיינער האָט מיך נישט געפרעגט...

איך האָב זיך דערמאָנט אַז בעת איך בין געווען ביי די קריסטן, פלעגט צו זיי קומען אַ גוי, פראַניעוויטש. ער האָט געוווינט אין לוצק און געהאַנדלט מיט זאַכן פון אומגעקומענע יידן.

איך האָב אָנגעהויבן פרעגן אויף דעם פראַניעוויטשן און סוף־כל־סוף האָט מען מיר אָנגעוויזן אויף זיין הויז. איך בין אַריין צו פראַניעוויטשן אין שטוב. איך האָב אים דערציילט, אַז איך בין געקומען מיט מיין באַלעבאָס קיין לוצק און האָב אים אין שטאָט פאַרלוירן. איך האָב אים געפרעגט אפשר קען איך איבערבלייבן ביי אים די נאַכט? ער האָט מיר נישט אָפּגעזאָגט. צומאָרגנס איז געקומען פראַניעוויטשעס ברודער אין שטוב, זיך אַוועקגעלייגט אויף דער קושעטקע און אָנגעהויבן מיך אָבסערווירן. איך האָב גלייך פאַרשטאַנען אַז ער האָט דערקענט, אַז איך בין אַ יידישקע. ער האָט אָנגעהויבן אונטערזינגען יידישע לידער, כדי צו זען ווי אַזוי איך רעאַגיר. מיט אַלע מיינע כוחות האָב איך זיך באַמיט נישט צו לייגן קיין אַכט אויף זיין זינגען, אַזוי ווי נישט מיר איז דאָס נוגע...

ביי דעם פראַניעוויטשן בין איך געווען דריי טעג. יעדעס מאָל האָב איך אויסגעטראַכט אַ נייעם תירוץ. איך האָב אים געזאָגט, אַז ס'איז נישט מעגלעך, אַז מיין באַלעבאָס זאָל מיך לאָזן אַליין אין לוצק און נישט קומען מיך אָפּנעמען. פראַניעוויטש האָט פאַרשטאַנען אַז עפּעס איז די זאַך נישט גלאַטיק, און האָט מיך באַפוילן תיכּף פאַרלאָזן זיין הויז.

איך האָב נישט געהאַט קיין אַנדער ברירה און אַוועק צופוס צום גוי כדי צו פאָדערן ביי אים מיר אָפּגעבן מיינע דאָקומענטן. איך בין אָנגעקומען צו אים פאַרנאַכט. רופט זיך אָן צו מיר זיין פרוי:

„וואָס, דו ביסט שוין ווידער דאָ? ווער האָט דיך גערופן אַהער? גיי שוין אַוועק פון דאַנען, אַז נישט וועט זיין נישט גוט”.

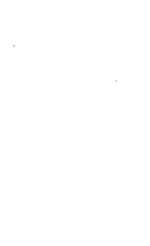
איך האָב צו איר געזאָגט:

„איך בין געקומען צו דיין מאַן ער זאָל מיר אָפּגעבן מיינע דאָקומענטן. ווען אַ פאָליציאַנט וועט מיך כאַפּן, וועל איך זאָגן אַז ביי דיר אין שטוב האָב איך זיך אויסבאַהאַלטן און דאַן וועט זיין פאַר דיר אַסאַך ערגער. גיב מיר אָפּ מיינע דאָקומענטן און זאָל דיין מאַן מיך אָפּפירן צוריק קיין דוּבישטש פונוואַנען ער האָט מיך גענומען”.

מיינע דראָאונגען האָבן געווירקט. דער גוי האָט נישט געהאַט קיין אַנדער ברירה. ער האָט מיך אַרויפגעזעצט אויף אַ פור, באַדעקט מיט אַ טוך און גענומען מיך אַוועקפירן קיין דוּבישטש.

דורכפאָרנדיק אַ וואַלד האָט ער מיך מיט געוואַלט אַראָפּגעוואָרפן פון וואָגן און אָנגעהויבן אַנטלויפן מיטן וואָגן. איך האָב אים נאָכגעשריגן אַז איך גיי גלייך צו דער פאָליציי דערציילן, אַז ער האָט מיך אויסבאַהאַלטן ביי זיך אין שטוב.

דער גוי האָט זיך דערשראָקן. ער האָט פאַרשטאַנען אַז דאָס איז נישט קיין שפּאַס. האָט ער זיך שנעל צוריקגעקערט און האָט מיר ווידער מיט גרויס רוגזה אַרויפגעוואָרפן

אויפן וואָגן און אַוועקגעפירט צו דער פאַמיליע באַראַן, אָבער מיינע פאַפירן האָט ער מיר נישט צוריקגעגעבן. ער האָט זיי אָפּגעגעבן צוריק דעם גוי.

צוריק ביי דער פאַמיליע באַראַן

אַזוי בין איך ווידער געבליבן ביי דער משפחה באַראַן. זיי האָבן זיך גוט באַצויגן צו מיר און מיך געהאַלטן ממש ווי אַן אייגן קינד. שפּעטער האָבן זיי גענומען צו זיך נאָך אַ ראָזשישטשער ייד — בנימין פוקס (ער איז איצט אין ישראל). אויך אים האָבן די גויים פאַרגעלייגט זיך שמדן און בלית־ברירה האָט ער געטאָן דאָס זעלבע ווי איך. אַזוי האָט די משפחה באַראַן אויסבאַהאַלטן צוויי יידן.

דער גלח פלעגט אויך קומען פון־צייט־צו־צייט צו די באַראַנס און ברענגען פאַר אונדז עסן. מיינע דאָקומענטן האָט ער מיר נישט צוריקגעגעבן. ווייזט אויס, אַז ער האָט מורא געהאַט אַז ער קען האָבן פון מיר צרות אויב מען וועט מיך כאַפּן און צווינגען דערציילן ווער ס׳האָט מיר געגעבן די פאַפירן.

ביי די באַראַנס בין איך געווען אַ לענגערע צייט. שפּעטער בין איך אַוועק צו אַנדערע קריסטן, ווייל כ׳האָב געזען אַז ס׳איז זיי שווער אויסצוהאַלטן צוויי מענטשן. אויך ביי די אַנדערע קריסטן האָב איך געשטריקט און געהאָלפן אין דער ווירטשאַפט, אַזוי ווי ביי די באַראַנס.

אין ראָזשישטש נאָך דער באַפרייאונג

אין פרילינג 1944 זענען אָנגעקומען די רוסן. נאָך דער באַפרייאונג בין איך אַוועק קיין ראָזשישטש. דאָרטן האָב איך קיינעם נישט געטראָפן. פון מיין פאַמיליע איז קיינער נישט געבליבן. אַלע זענען אויסגעהרגעט געוואָרן צוזאַמען מיט אַלע ראָזשישטשער יידן.

שפּעטער האָבן די דייטשן צוריקגעשטויסן די רוסן און ווידער איז מיין לעבן געווען אין אַ גרויסע סכנה. איך האָב באַשלאָסן אַז אַמבעסטן וועט זיין זיך צו האַלטן מיט דער רוסישער אַרמיי, דאָס הייסט ווו זיי זענען געגאַנגען בין איך אויך געגאַנגען. ביז זיי האָבן ווידער אָפּגעשטויסן די דייטשן. און האָבן ענטגילטיק באַפרייט ראָזשישטש.

פרילינג 1944 — מיט די רוסן

איך בין געקומען צוריק קיין ראָזשישטש. ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן צוריקקערן איניקע אָפּגעראַטעוועט יידן און אויך די וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט אין רוסלאַנד. בשעת ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די רעפּאַטריאַציע קיין פּוילן זענען אויך ראָזשישטשער יידן אַוועקגעפאָרן, אָבער נישט אַלע. אין ראָזשישטש האָבן דאַן געלעבט ביי אַ 7—8 יידישע משפחות.

באַגעגעניש מיטן שונא־ישראל קויאַווא

נאָך דער מלחמה האָב איך אין לוצק באַגעגנט דעם יידן־מערדער סיאָמקא קויאַוואָ, וואָס איז געווען בירגערמייסטער פון ראָזשישטש ביי די נאַציס. איך האָב אים באַלד דערקענט. ער איז געגאַנגען מיט אַ פּראָטעזע. איך בין צו אים צו און געפרעגט, אויב ער איז סיאָמקא קויאַוואָ. ער האָט זיך באַלד אָפּגעטראָגן און מער האָב איך אים נישט געזען.

דער קויאַווא איז געווען אַ ראָזשישטשער און האָט זיך אין זיינער צייט געלערנט שוסטעריי ביי מיין פעטער. מיר האָבן זיך גוט געקענט. ווען ער איז עולה לגדולה געוואָרן ביי די דייטשען און געוואָרן בירגערמייסטער איז ער איינמאָל געקומען אין געטאָ און גענומען יידן צו דער אַרבעט — שלעפּן ציגל. אויך איך בין געווען אין דער גרופּע און פון גרויס שוואַכקייט זענען מיר די ציגל געפאַלן פון די הענט. ער איז צו צו מיר און מיט גרויס כעס אָנגעהויבן שמייסן מיט דער נאַגייקע איבער די הענט, נישט קוקנדיק אויף אונדזער באַקאַנטשאַפט. ער האָט פיל ראָזשישטשער יידן דערמאָרדעט מיט זיינע אייגענע הענט.

קיין ארץ ישראל

אין יאָר 1946 איז געקומען קיין ראָזשישטש יהושע פּופּ זוכן זיין משפחה. מיר האָבן חתונה געהאַט אין זעלבן יאָר. מיר האָבן געלעבט אין ראָזשישטש ביז 1957. אין פּוילן זענען מיר געווען נאָך דריי יאָר. אין יאָר 1960 זענע מיר געקומען קיין ישראל.

אײדיש מײדל אין געראנגל פארן קיום

פאניע ראזנבלאט

פאַניע ראָזנבלאַט אין יאָר 1945 — פאַניע איז די טאָכטער פון זעליק בארנבוים, וואָס האָט געוווינט אין דאָרף טשעטוווערטניע, ביי 30 קילאָמעטער פון ראָזשישטש.

מיר האָבן געוווינט אין דאָרף טשעטוווערטניע, ביי 30 קילאָמעטער פון ראָזשישטש. אויף וויפל מיין זכרון דערלויבט מיר זיך צו דערמאָנען פון דער פריסטער יוגנט, איז דער נאָמען ראָזשישטש, ווי אויך די נעמען פון די ראָזשישטשער יידן, שטענדיק דערמאָנט געוואָרן אין אונדזער שטוב. מיין פאָטער האָט געהאַט אַ קראָם אין דאָרף און איין מאָל אין וואָך (מאָנטיק) איז געווען אַ יריד אין ראָזשישטש. צום יריד פלעגן אַרויספאָרן פון דאָרף, זונטיק נאָך האַלבער נאַכט, פורן אָנגעלאָדענע מיט תבואה און פלעגן זיך אומקערן פון דאָרט מיט כל מיני סחורות פאַר אונדזער קראָם. נישט איין מאָל האָב איך געהערט פון מיין פאָטער ז״ל די ווערטער, וואָס ער פלעגט זאָגן אין די ווינטער־טעג: „איך בין נאָך געפרוירן פון מאָנטיק״. דאָס הייסט, אַז פרייטיק פלעגט ער נאָך פילן די מאָנטיקדיקע קעלט, ווען ער פלעגט אַרויספאָרן צום ראָזשישטשער יריד. אין צוזאַמענהאַנג מיט די מאָנטיקדיקע נסיעות פלעגן מיינע עלטערן שטענדיק דערמאָנען נעמען פון מענטשן, מיט וועלכע זיי האָבן געהאַט געשעפטלעכע פאַרבינדונגען, למשל: קאָקל, טעפער, דער קיילער און אַנדערע, וועלכע איך האָב קיינמאָל נישט געזען, אָבער איך האָב זיי געקענט פון די דערציילונגען.

דער געטא

אין דער נאַצישער תקופה האָבן די דייטשן אַרויסגעטריבן די יידן פון די דערפער סיסק, סלאוואטיטש, לישטשע, האדאמיטש, לוקאָוו, נעזוויר און זיי קאָנצענטרירט אין געטאָ אין טשעטווערטניע. אין דעם דאָזיקן דאָרף איז אין די סאָוויעטישע צייטן געווען אַ קאָלכאָז, וואָס די רוסן האָבן אָרגאַניזירט אין דער גרויסער און שיינער לאַנדווירטשאַפט פון דעם פּאָליאַק מיקוליטש, וואָס איז געווען אַ רייכער פּוילישער גוטבאַזיצער.

די דייטשן האָבן געצוווּנגען די יידן פון געטאָ אַרבעטן לאַנדווירטשאַפטלעכע אַרבעטן. צו אונדז זענען דערגאַנגען די טרויעריקע ידיעות וועגן די ליקווידאַציע פון די געטאָס אין לוצק, ראָזשישטש און קאָלק. מיט גרויס צער און ווייטיק האָבן מיר אויפגענומען די שרעקלעכע ידיעות און מיר זענען געווען געצוווּנגען פאָרזעצן אונדזער אַרבעט און לעבן מיט דער אילוזיע, אַז אפשר וועט אונדז געלונגען איבערלעבן די שווערע צייט, אַלס אומזיסטע אַרבעטער. אָבער דאָס איז געווען בלויז אַ פאַנטאַזיע. ווען מיר האָבן געענדיקט די אַרבעט אין די פעלדער, איז דער געטאָ ליקווידירט געוואָרן. דאָס איז געשען דעם 10־טן אָקטאָבער 1942.

מיין מוטערס שוועסטער איז געווען די פרוי פון גרשון האָכמאַן פון ראָזשישטש. ער איז געווען איינער פון די יונגע יידן, וואָס זענען גענומען געוואָרן צו „אַרבעט״ אין ראָזשישטש און מער האָט מען זיי שוין נישט געזען. מיין מומע מיט 2 קינדער האָבן באַוויזן אַריינדרינגען אין אונדזער געטאָ, אָבער אויך דאָ האָט איר דערגרייכט די רוצחישע האַנט אין דער צייט פון דער ליקווידאַציע.

די אויסראטונג פון געטא

איך בין געווען די איינציקע פון געטאָ, וואָס איז געבליבן לעבן. דאָס איז געווען דער ערשטער טאָג אין מיין לעבן, וואָס איך בין געבליבן אַליין. דעם 10.10.42, אַ וואָך נאָך שמחת־תורה, שבת פרי, ווי שטענדיק, איז מיין מוטער אויפגעשטאַנען, כדי צוגרייטן עפּעס עסן פאַר די, וועלכע גייען אַרויס צו דער אַרבעט. באַלד האָט זי באַמערקט, אַז נעבן יעדער טיר שטייען שוצמענער. מיר האָבן זיך אַלע באַלד אויפגעוועקט און האָבן

פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז שוין דער סוף. מיינע עלטערן האָבן באַשלאָסן מיך באַהאַלטן און האָבן מיר פאַרגעלייגט אַריינקריכן אין אַ סאָפע, וואָס האָט זיך אויפגעעפנט פון אויבן. אויף איר האָט מען אַרויפגעלייגט קישנס, אַזוי אַז מען האָט מיך נישט באַמערקט. אין דער צייט, וואָס איך בין געלעגן אינעווייניק, האָט מען אַלעמען אַרויסגענומען פון שטוב און פיר שוצלייט האָבן אָנגעהויבן זוכן אין שטוב. זיי האָבן מיר, פאַרשטייט זיך, באַלד געפונען. צווישן די שוצלייט איז געווען אַן עלטערער מאַן, פון אַ יאָר 45. ער האָט געזאָגט:

„לאָמיר איר לאָזן גיין. זי זעט נישט אויס ווי אַ יידישע. זאָל זי בעסער אַריינפאַלן אין אַנדערע הענט".

אַזוי איז געווען. ער איז דער ערשטער אַרויס אינדרויסן, אַ קוק טאָן צי קיינער באַמערקט נישט און מיר אָנגעוויזן אין וועלכער ריכטונג איך זאָל גיין, דאָס הייסט אין דער ריכטונג, ווו ס'זענען נישטאָ קיין דייטשן.

איינזאם אליין

איך בין אַרויס אויפן וועג, וואָס פירט צו די פעלדער. פון ווייטנס האָב איך באַמערקט בהמות און צוויי שיקסלעך, וואָס האָבן זיי געפירט. איך האָב אויפגעהויבן אַ שטעקן און צוגעשטאַנען צו זיי, ווייל כדי צו דערגרייכן די פעלדער, האָב איך געדאַרפט דורכגיין אַ דאָרף, און איך האָב געהאָפט, אַז אַזוי אַרום וועט מען מיך נישט באַמערקן. איך בין אַדורכגעגאַנגען דאָס דאָרף און אָנגעקומען צום פּאַשע־פעלד. דאָרטן זענען אויך געווען קוסטעס. איך האָב זיך ביסלעכווייז דערווייטערט פון די שיקסלעך־פּאַסטוכער און זיך אַוועקגעזעצט אונטער אַ קוסט, אַזוי אַז מען זאָל מיך נישט באַמערקן. דאָס איז געווען דער לענגסטער טאָג אין מיין לעבן. ער האָט זיך קיינמאָל נישט געענדיקט!

איך האָב זיך דערמאָנט אָן מיינע נאָנטע, וועלכע איך וועל שוין מער נישט זען. איך האָב פשוט נישט געוווּסט וואָס צו טאָן מיט זיך. איך בין געווען עלנט, אָן שום עקזיסטענץ־מעגלעכקייטן. איך וועל זיך דאַרפן אויסבאַהאַלטן ווי אַ געיאָגטע חיה, און דאָ דערנענטערן זיך שוין די ווינטער־טעג. ביי אַזאַ מצב איז נישט מעגלעך צו עקזיסטירן, און וואָס פאַראַ טעם האָט בכלל אַזאַ לעבן?

דער ערשטער רעטער

איך זיץ אַזוי פאַרזונקען אין מיינע מחשבות און פלוצלינג זע איך פאַרבייגיין אַ דאָרפישער גוי, וואָס האָט געקענט מיך און מיינע עלטערן. ער האָט געהערט צו די „שטונדיסטן"; דאָס איז געווען אַ אוקראַיִנישער רעליגיעזע סעקטע, וואָס האָט געגלויבט אין דער קדושה פון שבת. ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער האָט שוין געהערט וואָס ס'האָט פּאַסירט מיט די יידן אין געטאָ. פירנדיק זיינע בהמות אַ היים, האָט ער מיר איבערגעלאָזט אַ שטיקל ברויט און אַ קאָלדערע פון דאָרפישן לייוונט. ער איז באַלד אַוועק, ווייל אויך די שטונדיסטן זענען געווען טרייף ביי די דייטשן, זיי האָבן געשמט פאַר יידן־פריינד.

אין דער צייט, ווען מיר האָבן נאָך געאַרבעט אין געטאָ, האָט אונדז געהיטן איינער אַ פויער. ער האָט מיר איינמאָל געזאָגט:

„זאָלסט וויסן, אַז מיר ווייסן גענוי אין וואָס פאַראַ לאַגע איר געפינט זיך. אויב ס'וועט מיט דיר עפּעס פּאַסירן — ווענד זיך גלייך צו מיר. אויב ס'וועט זיין מעגלעך, וועל איך דיר געוויס העלפן".

דעם אמת געזאָגט האָב איך זיינע ווערטער נישט גענומען ערנסט, ווייל ער איז נישט געווען אַ מענטש וועמען מ'האָט געקאָנט גלויבן. דער עצם פאַקט, וואָס ער האָט געדינט ביי די דייטשן און געשלאָגן יידן, און דערצו איז ער נאָך געווען אַ גרויסער שיכור, איז שוין גענוג געווען, אַז איך זאָל זיך צו אים באַציִען מיט אומצוטרוי. פאַר אַזאַ טיפּ האָבן אַפילו די גויים מורא געהאַט.

אָבער אין אַ רגע פון יאוש האָב איך זיך דערמאָנט אין אים און ס'איז מיר עפּעס לייכטער געוואָרן אויף דער נשמה. איצט האָב איך שוין געוווּסט וואָס איך דאַרף טאָן:

איך וועל וואַרטן ביז ס'וועט ווערן פינצטער. מיט דער גויאישער קאָלדרע וועל איך פאַרדעקן מיין קאָפּ (אַזוי פלעגן גיין די פויערטעס) און איך וועל זיך לאָזן זוכן דעם פויער. איך האָב געטראַכט, אַז ס'איז מעגלעך, אַז ער וועט מיך איבערגעבן די דייטשן. דאָס האָב איך אין דעם מאָמענט געוואָלט, ווייל קיין אַנדערן אויסוועג האָב איך נישט

געזען פאַר מיר. איך האָב שוין געזען גענוי, וואָס מיר דערוואַרט. אַזוי זיצנדיק פאַרזונקען מיט מיינע מחשבות האָב איך איינגעדרימלט, פילנדיק אַ געוויסע דערלייכטערונג.

ווען איך האָב זיך אויפגעכאַפּט פון שלאָף איז שוין געווען נאַכט. ליכט האָט באַלויכטן די דאָרפישע כאַטעס, אָבער בלויז דער שטח פון געטאָ איז געווען פינצטער. איך בין אויפגעשטאַנען, כדי צו גיין צום הויז פון דעם פויער קורניעי (אַזוי האָט מען אים גערופן). כ׳בין געגאַנגען מיט זייטיקע וועגן, כדי נישט אַריינגיין אין פאַדערשטן טייל פון דאָרף. געגאַנגען בין איך מיט אַ זייטיקער סטעזשקע, וואָס האָט געפירט דירעקט צום געטאָ. ווען איך האָב זיך דערנענטערט צו די הייזער האָב איך געטראַכט: איצט איז דאָרט פוסט. נאָך נעכטן בין איך דאָרט געווען צוזאַמען מיט מיינע נאָענטע. קיינמאָל מער וועל איך זיי שוין נישט זען. אַזוי האָב איך זיך דערווייטערט פון געטאָ, איינגעוויקלט מיט דער גויאישער קאָלדרע איבערן קאָפּ.

א פויער דערבארמט זיך איבער מיר

פלוצלינג דערהער איך אַן אויסרוף: „סטוי! (שטיי), ווער איז דאָס?״

אַנטקעגן מיר דערנענטערט זיך אַ געשטאַלט און איך דערזע דעם זעלבן קורנעי. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די דייטשן האָבן אויף אים אַרויפגעלייגט די פליכט צו היטן דעם איבערגעבליבענעם רכוש פון די יידישע קרבנות. ווען ער האָט מיך דערזען, האָט ער מיט פאַרוווּנדערונג אויסגערופן:

„דאָס ביסטו? — נישט מעגלעך! די וועלכע האָבן פאַרשאָטן די גריבער האָבן טאַקע געזאָגט, אַז זיי האָבן געזען ווי מ׳האָט געפירט די יידן משפחותווייז, אָבער זעליקס טאָכטער האָבן זיי דאָרט נישט געזען. גוט וואָס כ׳האָב דיך דאָ באַגעגנט״.

ער האָט מיך גענומען אויף דער זייט און געזאָגט:

„זיץ אונטער דידאָזיקע קוסטעס. 12 בייַנאַכט קומט מען בייטן די שמירה, דאַן וועל איך דיך נעמען צו זיך. אָבער דערווייל היט זיך, אַז אַ צווייטער שומר זאָל דיך נישט באַמערקן״.

ער האָט אַראָפּגענומען פון זיך זיין פעלץ און געבעטן איך זאָל אים אָנטאָן, ווייל אין דרויסן איז געווען זייער קאַלט און איך בין געווען אָנגעטאָן בלויז אין אַ לייכט קליידל. טראָץ דעם וואָס איך האָב צו אים נישט געהאַט קיין צוטרוי, בין איך געווען אינגאַנצן גלייכגילטיק: וואָס עס דאַרף געשען — זאָל געשען!

סוף־סוף איז געקומען קורניעי און מיך אַוועקגעפירט פון דאָרט. אין דער פינצטערניש פון דער נאַכט זענען מיר אָנגעקומען צו זיין הויז. ער האָט מיר געזאָגט, אַז קיינער וועט נישט וויסן, אַז איך געפין זיך ביי אים, אַפילו זיין פרוי און קינדער וועלן דערפון נישט וויסן, ווייל אויב ס׳וועט נאָר ווער זיך דערוויסן, וועט דאָס נישט קענען זיין קיין סוד און דאַן וועל איך זיין פאַרלוירן.

ביי אים איןווירטשאַפט איז געווען אַ שייער (קלינע) פון פאַרשידענע תבואות. אויפן בוידעם פון שייער איז געלעגן שטרוי און היי פאַר די פערד און בהמות. ער האָט אין דעם שטרוי געמאַכט פּלאַץ, איך זאָל קענען זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן. ער פלעגט יעדן טאָג מיר ברענגען עסן און טרינקען. דאָס עסן פלעגט ער באַקומען ביי די שכנות און באַקאַנטע אין דאָרף, נישט פון שטוב, כדי זיין פרוי זאָל נישט באַמערקן, אַז עס פעלט איר עפּעס אָן. דער תירוץ צו נעמען עסן ביי די פויערטעס איז געווען, אַז ער מאַכט אַן אויפנאַמע פאַר די דייטשן.

ווי איך האָב שוין פריער באַמערקט איז ער געווען אַ טיפּ, וואָס אַלע האָבן פאַר אים מורא געהאַט, דעריבער האָט אים קיינער נישט אָפּגעזאָגט. איינמאָל האָט ער געבראַכט געבעקס, אַ צווייט מאָל ברויט מיט חזיר־פלייש, אַזוי אַז עסן האָב איך געהאַט בשפע. אַזוי זיצנדיק אַ וואָך צייט אין דער באַהעלטעניש האָב איך באַמערקט, אַז ער איז נערוועז. ער האָט זיך אָפּגעגעבן אַ דין־וחשבון, וואָס ער האָט דאָ געטאָן. יעדן טאָג פלעגט ער אַליין אַראָפּנעמען שטרוי און היי פאַר די בהמות, ווייל ער האָט מורא געהאַט צו שיקן זיינע קינדער, זיי זאָלן מיך נישט געפינען. דער עצם פאַקט, וואָס ער אַליין דאַרף

האַלטן אַזאַ שטרענגן סוד איז נישט געווען נאַטירלעך פאַר אַזאַ פויער. איינמאָל האָט ער מיר געזאָגט:

„איך האָב פאַר דיר גוטע נייעס. כ'האָב אויסגעטראַכט אַ גוטן פּלאַן: כ'האָב זיך דערוווּסט, אַז אין שכנותדיקן דאָרף האָדאַמיטש האָט איינער געפונען אַ פּאַספּאָרט פון אַ שיקסע, וואָס האָט געטאַנצט אויף אַ וועטשערינקע אין דאָרף. אי דהאָב מיט אים גערעדט און ער איז מסכים מיר געבן דעם פּאַספּאָרט. ער האָט אָבער געפאָדערט פון מיר געלט". דערביי פרעגט ער מיר: „דיינע עלטערן האָבן דאָך געהאַט אַ גרויסע קראָם אין דאָרף, אפשר ווייסטו ביי וועמען זיי האָבן באַהאַלטן אייערע זאַכן?"

„יאָ", האָב איך אים געענטפערט, „איך ווייס אָבער נישט, ווי אַזוי קריגט מען זיי אַרויס? ווי טוט מען דאָס?"

קורניעי האָט דאַן געענטפערט:

„גאַנץ פשוט, מיר וועלן וואַרטן ביז ס'וועט ווערן פינצטער. וועסט אַרויפוואַרפן דעם צודעק אויפן קאָפּ און מיר וועלן גיין צוזאַמען. דו וועסט אַריינגיין אין שטוב, איך וועל בלייבן אין דרויסן, און וועסט פאָדערן זיי זאָלן דיר אָפּגעבן אייער געלט און חפצים".

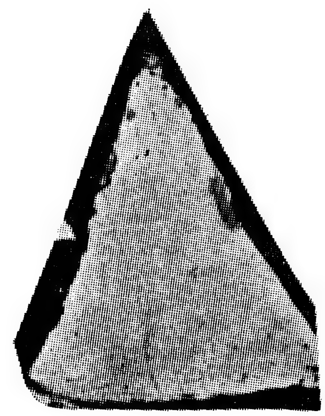
איך באקום צוריק מיינע זאכן

לויט קורניעיס פּלאַן האָבן מיר ביידע זיך געלאָזט אין וועג באַנאַכט אין דער פינצטערניש. אונדזערע זאַכן זענען געווען באַהאַלטן ביי פאַרשידענע גויים. איך בין צוערשט אַריין צום גלח. ער האָט געהייסן מיר אומקערן אַלע מיינע זאַכן. די גויים האָבן מיר אָנגעקוקט מיט פאַרוווּנדערונג, ווי אויף אַ מענטש, וואָס איז געקומען פון יענער וועלט. אַזוי בין איך אַרויס אָנגעלאָדן מיט פיל זאַכן און האָב זיי אָפּגעגעבן דעם פויער קורניעי. כ'בין אַריין אין אונדזער הויז, ווו מיר האָבן געוווינט פאַרן געטאָ. מיט אונדזער הסכמה איז אַריין וווינען אין אונדזער שטוב דער דיאַק (אַ געהילף פון גלח), וואָס האָט אָנגעפירט מיטן כאָר פון קלויסטער. ביי אים האָבן מיר איבערגעלאָזט דאָס רוב זאַכן. אויך פון אים בין איך אַרויס מיט אַ גרויסן פּאַק. דאַן בין איך אַריין צו אַן אַנדערן שכן, אָבער דאָרט האָט מען מיר קאַטעגאָריש אָפּגעזאָגט אָפּצוגעבן אונדזערע חפצים. אַ פאַרשעמטע בין איך אַרויס אין גאַס צו קורניעי און אים דאָס דערציילט. קורניעי האָט געענטפערט, אַז ער וועט זיך שוין מטפל זיין מיט דער משפחה.

מיר האָבן זיך אומגעקערט צו קורניעיס שטוב. איך בין אַרויף אין מיין באַהעלטעניש. קורניעי איז געבליבן אין דרויסן מיט אַלע אונדזערע זאַכן. איך בין געווען זייער אויפגע־רעגט. כ'בין געלעגן און געטראַכט וועגן דעם אַרישן דאָקומענט, וואָס דערוואַרט מיר, אויב קורניעי וועט מיר אים בכלל ברענגען. די נאַכט האָב איך נישט צוגעמאַכט קיין אויג און געוואַרט אויף קורניעין מיט אומגעדולד. איך האָב געקענט דעם פויער מיט זיין ברויזנד־כוליגאַנישער נאַטור.

ער האָט באַהאַלטן מיינע זאַכן אין אַ זיכערן פּלאַץ. ער איז אַוועק צוריק אין דאָרף צום גוי, וואָס האָט מיר אָפּגעזאָגט געבן מיינע זאַכן. אויף דער טיר פון דעם הויז האָט ער אָנגעקלעבט אַ צעטל: „אויב דאָס לעבן איז אייך טייער — זאָלט איר צוגרייטן די זאַכן הינטער דעם שייער. אין געגנפאַל — וועט איר האָבן צו טאָן נישט מיט זעליקס טאָכטער, נאָר מיט עמעצן אַנדערש".

דאָס האָט מיר דערציילט קורניעי צומאָרגנס, ווען ער האָט מיר געבראַכט דעם אַרישן דאָקומענט. ווייזט אויס אַז דער גוי האָט באַלד פאַרשטאַנען דעם רמז און האָט זיך דערשראָקן. ער האָט פאַרשטאַנען, אַז זעליקס טאָכטער וועט נישט האָבן אַזאַ חוצפּה, און אַז הינטער איר שטייט עמעץ אַנדערש. דער גוי האָט געטאָן ווי קורניעי האָט באַפוילן.

איך ווער אן אוקראינישע שיקסע

ווען איך האָב שוין געהאַלטן אין האַנט דעם דאָקומענט האָב איך גענומען לייענען, וואָס אין אים איז געשריבן. כ'האָב באַלד דערזען, אַז דער עלטער פון דער אייגנטימערין פון דעם דאָקומענט איז פּונקט ווי מיין עלטער — געבוירן אין 1924. מיין נייער נאָמען איז געווען נינאַ פּאָמין. דער דאָקומענט איז געווען, צום גליק, אָן אַ פאָטאָגראַפיע, בלויז

מיט אַן אונטערשריפט פון אַן אָפּקוועטש פון פינגער. דאָס איז געווען זייער צוגעפּאַסט פאַר מיר. איך האָב לייכטער אָפּגעאָטעמט. ס׳איז מיר געוואָרן גרינגער אויף דער נשמה און האָב זיך ביסלעכווייז באַפרייט פון דער שפּאַנונג.

דאַן האָט מיר קורניעי געזאָגט:

„איך האָב אַ פעטער, וואָס וווינט אין דער סביבה פון קאָפּאַטשיווקע, אין דאָרף באשאווא, אַ 20 ק״מ פון ראָזשישטש. ער איז דאָרטן אַ גרויסער מענטש, אַ סאָלטיס ביי די דייטשן. איך וועל דיך ברענגען צו אים. דו זעסט בכלל נישט אויס ווי אַ יידישע און ביי אים וועסטו געפונען אַ זיכער אָרט פאַר דיר״.

פרעג איך אים:

„וואָס זאָל איך אויסטראַכטן אים צו זאָגן, אַז עס זאָל זיך לייגן אויפן שכל?״

דאַן האָט קורניעי אויסגעטראַכט פאַר מיר אַזאַ פּלאַן:

„איך האָב אַ ברודער אין רוסלאַנד, וועלכער וווינט אין זשיטאָמירער געגנט, אין דאָרף זשידקאָוויטשי. דו ווייסט דאָך, אַז פון דאָרט פירט מען טאָג־טעגלעך וואַגאָנעס מיט רוסישע יוגנט קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט. פיל שפּרינגען אַרויס פון די וואַגאָנעס און באַהאַלטן זיך אויס אין די דערפער. אָט ביסטו די טאָכטער פון מיין ברודער, וואָס לעבט אין רוסלאַנד. מען האָט דיך געפירט אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד. דו ביסט געשפּרונגען פון וואַגאָן אויף דער סטאַציע קיווערצע און ביסט געקומען צו מיר. דו פאַרשטייסט — זאָגט קורניעי — אַז אַלס אַזעלכע וועל איך דיך קענען ברענגען צו מיין פעטער, וועלכער איז אויך דיין פעטער. דו וועסט זיין איינע פון דער משפּחה״.

געווען איז דאָס פרייטיק. קורניעי האָט באַשלאָסן, אַז מאָנטיק גייען מיר אַרויס אין וועג. געזעגנענדיק זיך מיט מיר האָט מיר קורניעי געזאָגט, אַז ס׳קען זיין, אַז ביז דער נסיעה וועט ער מיך נישט זען, ווייל ער האָט פיל זאַכן צו דערליידיקן. איך בין פאַרבליבן אַליין. אין קאָפּ האָבן זיך געדרייט פיל מחשבות. איך האָב פשוט נישט געקענט באַגרייפן, אין וואָס פאַר אַ מצב איך געפין זיך איצט און וואָס מיך דערוואַרט, אָנהייבנדיק מיין לעבן אַלס קריסטין.

מאָנטיק 3 אַזייגער פאַרטאָג האָבן מיר זיך געלאָזט אין וועג. פאַרשטייט זיך, אַז קיינער פון קורניעיס משפּחה האָט גאָרנישט געוווסט וועגן אונדזער פּלאַן. פאָרנדיק האָט קורניעי גענומען מיר איינחזרן אַלע נעמען פון דער משפּחה, כדי איך זאָל זיין געהעריק באַהאַוונט אין אַלע משפּחה־עניינים, אַלס איינע פון דער משפּחה.

זיצנדיק אַזוי אויפן וואָגן טראַכט איך זיך: צוליב וואָס טוט דאָס קורניעי פאַר מיר און צוליב וואָס ריזיקירט ער אַזוי מיט זיין לעבן און מיטן לעבן פון זיין משפּחה? היינט, ווען איך טראַכט וועגן דעם, קען איך עס פשוט נישט באַגרייפן: דאָס איז דאָך געווען אַ געפערלעכער שריט פון זיין זייט. און אפשר האָט ער געזען אין דעם ריזיקאַלישן שריט אַ גבורה־טאַט, וואָס בלויז ער איז מסוגל אויסצופירן?

מיין „פעטער״ דער סאלטיס

אין דעם זעלבן טאָג, מיטאָג־צייט, זענען מיר בשלום אָנגעקומען אין דאָרף באשאָווא. דער פעטער און די מומע האָבן שוין אַ לאַנגע צייט נישט געהערט וועגן קאָרניעי און זיין משפּחה. איז פאַרשטענדלעך זייער פרייד געווען זייער גרויס, ווען זיי האָבן אים אומ־דערוואַרטערהייט דערזען. באַלד האָט די מומע צוגעגרייט אַ פולן טיש מיט כל טוב. די שמחה איז געווען גרויס. דאָ האָט קורניעי אָנגעהויבן דערציילן די גאַנצע פרשה וועגן מיר, ווי אַזוי די דייטשן האָבן מיך געפירט קיין דייטשלאַנד, איך בין געשפּרונגען פון צוג און געקומען צו אים. באַלד האָט ער, פאַרשטייט זיך, אונטערגעשטראָכן, אַז ער האָט מורא געהאַט מיך צו האַלטן, היות מיין אַנטלויפן קען דערגיין צו די דייטשן. לכן האָט ער געטראַכט, אַז אַמבעסטן וועט זיין, ווען ער וועט מיך ברענגען אַהער. דאָ איז אַ זיכערער פּלאַץ, ביי אַ סאָלטיס אין שטוב, קיינער קען מיך דאָ נישט. און קיינער וועט דעם סאָלטיס נישט חושד זיין אין גאָרנישט.

דער „פעטער״ מיט דער „מומען״ האָבן מיך אויפגענומען מיט גרויס שמחה. זיי האָבן אויך אויסגעדריקט זייער מיינונג, אַז קורניעי האָט געטאָן די זאַך מיט גרויס חכמה און ער האָט גוט געטאָן, וואָס ער האָט מיך געבראַכט צו זיי, ווייל עס קומט דער

ווינטער און ס'איז דאָ פיל אַרבעט. סיי ווי האָבן זיי געטראַכט צו נעמען אויף אַרבעט אַ רוסישן קריגס־געפאַנגענעם, ער זאָל זיי העלפן אין זייער ווירטשאַפט.

פאַרנאַכט האָט זיך קורניעי מיט זיי האַרציק געזעגנט און איך, שוין אַלס „נינאַ", האָב אָנגעהויבן אַ ניי בלעטל אין מיין לעבן. כ'האָב זיך גוט צוגעפּאַסט צו דער אַרבעט אין זייער ווירטשאַפט. איך האָב זיך אַליין געוווּנדערט, ווי גיך כ'האָב באַוויזן שפּילן די ראָל פון אַ פּויערטע. איך האָב געאַרבעט פלייסיק. כ'האָב אָבסערווירט ווי זיי אַרבעטן און זיי נאָכגעטאָן. אַנדערש וואָלט איך געקענט זיך אַליין דעמאַסקירן, ווייל די פּויערן זענען זייער פּילבאַר. זיי האָבן אַ גוט אויג און ווען זיי וואָלטן באַמערקט, אַז איך גיב זיך נישט קיין עצה מיט דער אַרבעט, וואָלט דאָס ביי זיי אַרויסגערופן אַ חשד. איך האָב באמת געאַרבעט, ווי כ'וואָלט געבוירן געוואָרן אין אַ פּויערישער פאַמיליע. ווייסט אויס, אַז דער ווילן צו בלייבן לעבן איז אַזוי שטאַרק, אַז דער מענטש מאָביליזירט אַלע זיינע בעסטע אייגנשאַפטן, כדי זיך צוצופּאַסן צו פאַרשידענע באַדינגונגען און קענען זיך אַן עצה געבן אין יעדן געפערלעכן מצב.

ערגער איז געווען זיך געבן אַן עצה צו שפּינען פאָדעם פון קלאָטשע און וואָל, אַזוי ווי ס'טוען דאָרפישע שיקסעס ווינטערצייט. ביי זיי איז דאָס שפּינען אַן אַרבעט, וואָס זיי טוען פון קינדווייז אָן, אַזוי אַז אַפילו אַ 5־יעריק קינד קען שוין שפּינען ווי אַ גרויסער. זיי אַרבעטן אויס פאַרשידענע שטאָפן און קאָלדרעס פון די פעדעם, וואָס זיי זעלבסט שפּינען אויס. ביז איך האָב זיך אויסגעלערנט די מלאכה האָט, פאַרשטייט זיך, גענומען אַ שפּאַר ביסל צייט, אָבער איך האָב געהאַט אַ גוטן תירוץ: איך בין פון רוסלאַנד. איך האָב זיי געגעבן צו פאַרשטיין, אַז אין רוסלאַנד איז נישטאָ קיין פּריוואַטע ערד, כדי צו זייען פלאַקס. דאָס טוט מען אין קאָלכאָז און פון קאָלכאָז ווערט אַלץ אַריבערגעפירט אין די פאַבריקן. מיין תירוץ האָט זיך געלייגט אויפן שכל און זיי האָבן מיך אין גאָרנישט חושד געווען. זיי האָבן, פאַרשטייט זיך, אויך פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז אַ נאַטירלעכע זאַך, ווען איך גיי אַרויס פּאַשען די בהמות, נעם איך מיט מיט זיך אַ ביכל צום לייענען. זיי האָבן פאַרשטאַנען, אַז די אוקראַינישע יוגנט, וואָס וווינט אויף דער סאָוויעטישער זייט, איז מער אינטעליגענט אַלס די יוגנט פון מערב־אוקראַינע.

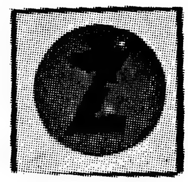
ס'איז אָנגעקומען דאָס יאָר 1943. איך האָב צוזאַמען מיט מיין „פּעטער" און „מומע", גענומען זיך פלייסיק צוגרייטן צו זייער יום־טוב — ניי־יאָר. פאַרשטייט זיך, אַז יעדן זונטיק בין איך געגאַנגען אין קלויסטער דאַווענען, ווייל מיין מומע איז געווען זייער אַ פרומע און זייער אַ גלויביקע. איך בין געווען איר שטענדיקע באַגלייטערין.

די איינציקע תפילה ביי איר אין מויל איז געווען, אַז די דייטשן זאָלן ממשיך זיין זייער הערשאַפט און אַז די רוסן זאָלן, חס־וחלילה, זיך נישט צוריקקערן, ווייל די רוסן באַדייטן פאַר זיי אונטערגאַנג. שטענדיק פלעגט זי מיר פרעגן, ווי אַזוי האָב איך געקענט לעבן אַזוי פיל יאָרן אונטער דער סאָוויעטישער מאַכט. דערביי האָט זי אונטערגעשטראָכן, אַז די סאָוויעטישע מאַכט איז אויסשליסלעך אַ יידישע מאַכט.

ווען איך פלעג איר דערציילן וועגן לעבן אין רוסלאַנד, פלעג איך, פאַרשטייט זיך, אויסמיידן אָנרופן דעם נאָמען פון דאָרף, ווייל דאָס דאָרף האָט געהייסן זשידקאָוויטשי און ביים דערמאָנען דעם נאָמען פון דאָרף פלעגט עס מיר אַריינברענגען אין אַ נישט באַקוועמען מצב. איך האָב זיך געטראַכט, אַז דווקא פון די אַלע דערפער, ווס געפינען זיך אין סאָוויעטיש אוקראַינע — דאַרף איך פונקט זיין אַן אָפּשטאַמיקע פון דעמדאָזיקן דאָרף, זשידקאָוויטשי, און אפשר איז בכלל נישטאָ אַזאַ נאָמען פון אַ דאָרף און דאָס איז בכלל אַ טעות. פון רוב פּחד פלעג איך שטענדיק אַרויסרעדן דעם נאָמען „זשידקאָוויטשי" צווישן די ציין.

(שפּעטער אין יאָרן אַרום. האָט מיר דערציילט מיין מאַן, וועלכער איז געווען אַ פּאַר־טיזאַן אין קאָוופּאַקס בריגאַדע, אַז זיי זענען אַדורכגעגאַנגען דעם דאָרף זשידקאָוויטשי און ער דערמאָנט טאַקע דעם דאָרף אין זיין בוך „אש אחזה ביער", ווייל דאָרט האָבן זיי געהאַט אַ צוזאַמענשטויס מיט די דייטשן).

איך האָב זיך אויך באַפריינדעט מיט פיל שיקסעס און בין געוואָרן זייער חברטע און ממש איינע פון זיי.

דער רוצח יוליוס

אין אונדזער שטוב פלעגן אָפט קומען דייטשן און אוקראַינער, וואָס האָבן געדינט אין דער אוקראַינישער פּאָליציי. יעדעס מאָל, ווען זיי פלעגן אַדורכפאָרן דאָס דאָרף בעת זייערע אָנפאַלן אויף יידן, פלעגן זיי אָפּשטאַטן אַ וויזיט ביים סאָלטיס. נישט איינמאָל פלעג איך הערן די שוצמענער באַרימען זיך, אַז זיי מאַכן אָבלאַוועס אויף יידן, וועגן וועלכע מען האָט זיי איבערגעגעבן, אַז זיי באַהאַלטן זיך אויס אין די וועלדער. באַזונדערס האָט מיין „פעטער" זיך באַפריינדעט מיט איינעם פון דערדאָזיקער „חברותא", אַ דייטש יוליוס, אַן אָרטיקער געבוירענער. לויט ווי מען האָט דערציילט, איז דערדאָזיקער יוליוס געווען אַ משרת ביי די טשעכן. ווען עס זענען אָנגעקומען די דייטשן האָט ער פון זיי באַקומען אַ גרויסן פאָלוואַרק און באַשטימט געוואָרן אַלס אָנפירער פון אַ גרויסער מיל אין קאָפּאטשיווקע. דער פאָלוואַרק פון יוליוסן האָט זיך געפונען נאָנט צום דאָרף בערעזאָלופּ. דאָרט האָט ער געוווינט מיט זיין משפחה אין אַ פּרעכטיק הויז מיט פיל באַדינער. ווען יוליוס פלעגט פאָרן קיין קאָפּאטשיווקע צו דער מיל, פלעגט ער זיך נוהג זיין אַריינגיין צו מיין „פעטער", דעם סאָלטיס, און מאַכן מיט אים אַ כוסה. ביידע האָבן זיי ליב געהאַט דעם ביטערן טראָפּן.

ס'האָט זיך דערנענטערט דער פרילינג, מען האָט געדאַרפט צוטרעטן פאַרזייען די פעלדער און גערטנער, און, פאַרשטענדלעך, אַז קיין אַרבעט האָט נישט געפעלט. אויך האָט מען געדאַרפט זיך צוגרייטן צום פּסחא. צו דעם יום טוב דאַרף מען זיך צוגרייטן אַ פּאָר חדשים פריער: צוויי חדשים פאַסטן זיי, ד. ה. ס'איז פאַרבאָטן צו עסן פלייש, פּוטער און אייער. אַלץ גרייט מען צו פּסחא. מען קוילעט אַ חזיר און מען באַקט פאַרשידענע פּסחדיקע געבעקס. זיי גרייטן צו קוישן מיט פלייש, וווּרשט און פיל אייער. יעדער גייט מיט זיין קויש אין קלויסטער, כדי „מתוודה" זיין זיך פאַרן גלח אין אַ באַזונדער צימער. דער גלח באַשפּריצט מיט „הייליק וואַסער" דעם קויש און דאַן פאָרט מען אַ היים. נאָך אַ צוויי־חדשימדיקן פאַסטן הייבט מען אָן עסן. נישט איינער פלעגט מוזן אָנקומען צום דאָקטער פון צו פיל פרעסן.

גאַנצע נעכט פלעג איך נישט שלאָפן און בלויז געטראַכט, ווי אַזוי גייט מען אַדורך דעם צערעמאָניאַל, כדי נישט אַרויסרופן אַ חשד מיט מיין אויפפירונג. איך פלעג זיך גוט צוקוקן ווי אַזוי די קריסטן פירן זיך אויף, אָבער איך האָב נישט געקענט אָבסערווירן, פאַרשטייט זיך, וואָס זיי זאָגן דעם גלח בעת זייער „ווידוי", און ווי אַזוי זיי פירן זיך אויף אין צימער ביים גלח.

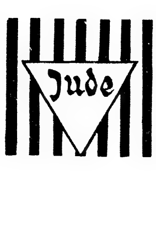
איך גיי צום גלח זיך מתוודה זיין

מיין ריי איז געקומען. איך האָב זיך איבערגעצלמט פאַרן גלח. ער האָט באַדעקט מיין קאָפּ מיט עפּעס אַ טיכל. איך האָב עפּעס געמורמלט צווישן די ליפּן. דער גלח האָט געזאָגט:

„טאָכטער מיינע, גאָט וועט דיר מוחל זיין פאַר דיינע זינד".

אַזוי האָט זיך געענדיקט דער שרעקלעכער צערעמאָניאַל פון מתוודה זיין זיך פאַרן גלח.

נעבן דאָרף באַשאָוואָ איז געווען אַ טשעכישע קאָלאָניע, וואָס האָט זיך גערופן אוזשאָוואָ. מיין „פעטער" פלעגט שטענדיק געבן אַ רמז, אַז אין דער טשעכישער קאָלאָניע באַהאַלטן זיך אויס יידן, וואָס האָבן געוווינט אין די דערביייאיקע דערפער איליאַנעק און בערעזאָלופּ. דער „פעטער" האָט געהאַט פעלדער, וואָס האָבן זיך געגרענעצט מיט די פעלדער פון אַ טשעך פון דאָרף אוזשאָוואָ. דאָס איז געווען גוטע ערד און זיי האָבן באַשלאָסן פאַרוואַנדלען אַ טייל פון דער ערד אין אַ גאָרטן און פאַרזייען דאָרט קאַרטאָפל.

איך זוך א ייד

איינמאָל קומט דער „פעטער" און פאַרטרויט אַ סוד דער „מומען", אַז דער טשעך, מיט וועמענס באָדן ס'גרענעצט זיך דער גאָרטן, באַהאַלט אויס אַ יידישע משפחה פון אוליאַניק. ווען איך האָב דאָס דערהערט האָב איך באַשלאָסן, אַז איך מוז זען דידאָזיקע משפחה פאַר יעדן פרייז. איך האָב דאָך נישט געזען קיין ייד שוין אַ לענגערע צייט, און בכלל האָב איך געמיינט, אַז איך בין די איינציקע וואָס לעבט, און אַז אַלע יידן,

חוץ מיר, זענען אומגעקומען, און קיין ייד לעבט שוין נישט. און אָט הער איך, אַז עס לעבט נאָך אַ יידישע משפחה. איך בין געווען זיכער, אַז דער „פעטער" זאָגט אמת. פאַקטיש איז ער נישט געווען קיין פאַרביסענער יידן־פיינט. ער איז געווען אַ גאַנץ ליבעראַלער מענטש און אַלס אַזעלכער האָט מען אים געקענט אין דער געגנט. דעריבער האָב איך געמיינט, אַז אַפילו דער טשעך אַליין, וואָס באַהאַלט אויס די יידישע משפחה, האָט דאָס אים דערציילט.

איך האָב זיך געשטעלט פאַר אַ הייליקן ציל נאָכשפּיאָנירן די יידישע משפחה און זיך טרעפן מיט עמעצן פון זיי. כ'האָב אָנגעהויבן גיין אַרבעטן אין גאָרטן, וואָס גרענעצט זיך מיטן טשעך. גאַנץ פרי פלעג איך גיין צו דער אַרבעט און גאַנצע טעג פלעג איך אַרבעטן פלייסיק און אָבסערווירן יעדע באַוועגונג פון די מענטשן, וואָס געפינען זיך אין דער געגנט. כ'האָב מיינע אויגן נישט אַראָפּגעלאָזט פון דעם טשעכס שטוב און געהאָפט, אַז כ'וועל סוף־כל־סוף באַמערקן אַ יידיש פּנים. אויך האָב איך זיך שטאַרק באַפריינדעט מיט דעם טשעכס פרוי. ספּעציעל פלעג איך אַריינגיין צו איר זיך אָנטרינקען מיט וואַסער. זי פלעגט באַוואונדערן ווי איך אַרבעט זייער פלייסיק ביים באַאַרבעטן דעם גאָרטן. מיין „מומע" איז געווען זייער צופרידן פון מיין אַרבעט און פלעגט זיך באַרימען מיט איר פּלימעניצע, וואָס ווען אַלע שלאָפן נאָך, אַרבעט זי שוין אין גאָרטן. צוליב מיין אַרבעט אין גאָרטן האָב איך באַקומען אַ גוטן שם אַלס פלייסיקע אַרבעטערין און דאָס איז אַ לויב פאַר אַ דאָרפישע טאָכטער. מיין גוטער שם האָט דערגרייכט אַזוי ווייט, אַז עס פלעגן קומען צו מיר שדכנים מיט חתנים. אָבער צום מזל האָט מיין „מומע" נישט געוואָלט, אַז כ'זאָל חתונה האָבן און פאַרלאָזן איר הויז.

די ערשטע באַגעגעניש מיט יידן

איינמאָל, גאַנץ אומדערוואַרט, האָב איך באַמערקט אַ פרוי אַריינגיין צו דער טשעכין אין הויז. איך בין געווען איבערצייגט, אַז דאָס מוז זיין אַ יידישע פרוי. איך האָב אָבסערווירט צי די פרוי פאַרבלייבט אין הויז און צי זי גייט נישט אַרויס. כ'האָב פאַרשטאַנען, אַז דידאָזיקע פרוי געפינט זיך אַ גאַנצן טאָג אין אַ געוויסן פּלאַץ און בלויז ביינאַכט קומט זי נעכטיקן צו דער טשעכין.

איך האָב באַשלאָסן, אַז איך מוז ווידער גיין מיט אַ געוויסן אויסרייד אין גאָרטן פאַרנאַכט, אין דער זעלבער צייט ווי נעכטן, און זען, צי דידאָזיקע פרוי קומט ווידער פאַרנאַכט אַריין צו דער טשעכין. איך דערזע ווידער די זעלבע פרוי אַריינגיין פאַרנאַכט צו דער טשעכין אין הויז. איצט בין איך געווען זיכער, אַז מיין פאַרדאַכט איז אַ ריכטיקער. אַן אויפגערעגטע און מיט גרויס האַרץ־ציטערניש בין איך אַרויס אַנטקעגן דער פרוי. כ'האָב זי גערופן אויף אוקראַיניש אין גאָרטן, כדי איר עפּעס צו ווייזן. ווען איך האָב זי דערזען פון דער נאָענט איז ביי מיר שוין קיין ספק נישט געווען, אַז דאָס איז אַ יידישע פרוי.

יאָ, דאָס איז געווען רחל שאָר פון אוליאַניק!

איך האָב אָנגעהויבן צו רעדן צו איר יידיש. זי איז ממש צוגעשמידט געוואָרן צום פּלאַץ. זי האָט צוערשט געמיינט, אַז דאָס איז אַ פּראָוואָקאַציע פון מיין זייט, עפּעס אַ „טריק", כדי זיך דערוויסן ווער זי איז. אָבער ווען זי האָט זיך איבערצייגט, אַז אויך איך בין אַ יידישע — איז אונדזער אויפרעגונג געווען זייער אַ גרויסע.

רחל שאָר האָט מיר דערציילט, אַז די טשעכין האָט איר שטענדיק אויפמערקזאַם געמאַכט, אַז דעם סאָלטיסעס אַדאָפּטירטע טאָכטער געפינט זיך שוין ווידער אין גאָרטן און זי האָט געמיינט, אַז עפּעס אַ מאָדנער פלייס איז אַריין אין דעם סאָלטיסעס טאָכטער, וואָס שוין פון גאַנץ פרי אַרבעט זי אין גאָרטן און צוליב איר קען מען נישט אַרויס פון שטוב. רחל האָט מיר אויך דערציילט, אַז אירע 2 זין, יאַנקעלע און יצחק, באַהאַלטן זיך ביי די טשעכן.

פון דאַן אָן איז מיר לייכטער געוואָרן. איך האָב זיך באַרואיקט, וויסנדיק, אַז נאָך יידן לעבן אין דער סביבה און אַז איך בין נישט די איינציקע יידישע טאָכטער, וואָס איז געבליבן ביים לעבן.

פון דאַן אָן האָב איך זיך באַגעגנט מיט רחל שאָר נאָך אַ פּאָר מאָל. איך האָב אַפילו געזען איר זון יצחק, וועלכן מען האָט דאַן גערופן „וויטיא".

צווישן צוויי פראָנטן

זומער 1943 האָבן זיך פאַרערגערט די באַציאונגען צווישן די דייטשן און די אוקראַאינער. די אוקראַאינער האָבן אָנגעהויבן אָרגאַניזירן באַוואָפנטע באַנדעס, וואָס האָבן זיך גערופן: בולבאָוועס אָדער באַנדעראָווצעס, אויף די נעמען פון זייערע אָנפירער. אַלע שוצמענער, די אוקראַאינישע פּאָליציאַנטן, וועלכע האָבן געדינט ביי די דייטשן, זענען אַנטלאָפן מיט זייער געווער און צוגעשטאַנען צו די נאַציאָנאַליסטישע אוקראַאינער־באַנדעס. זיי האָבן אַריינגענומען פיל פון דער אוקראַאינישער יוגנט. ס'האָט זיך אָרגאַניזירט אַ גרויסער אוקראַאינישער כוח, וואָס האָט געקעמפט קעגן די דייטשן און קעגן די סאָוויעטן. זייער ציל איז געווען אויפשטעלן אַן אומאָפּהענגיקע אוקראַאינע.

ווען די דייטשן האָבן געזען, אַז די אוקראַאינער האָבן זיי פאַראַטן, האָבן זיי זיך געווענדעט צו דער אָרטיקער פּוילישער באַפעלקערונג, געגעבן זיי געווער און פון זיי אָרגאַניזירט אַ זשאַנדאַרמעריע, וואָס זאָל זיך שלאָגן מיט די אוקראַאינישע באַנדעס. ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסער תוהו־ובוהו. די אוקראַאינישע באַנדעס פלעגן אָנפאַלן אויף די פּאָליאַקן, זיי מאָרדן מיט מעסערס און העק. די אוקראַאינער פלעגן אויסהרגענען גאַנצע פּוילישע משפחות און פאַרברענען זייערע הייזער. די פּאָליאַקן, ווידער, האָבן געטאָן דאָס זעלבע: ביינאַכט פלעגן זיי זיך אַריינרייסן אין די אוקראַאינישע דערפער און אויסשעכטן גאַנצע משפחות און לאָזן מיטן רויך זייערע הייזער. אַזוי האָט זיך געשאַפן אַ מצב, אַז די אוקראַאינער זענען געווען געצוווּנגען אַנטלויפן מיט זייערע משפחות, מיטנעמענדיק זייערע פערד, בהמות און אַלץ וואָס ס'האָט זיך געלאָזט אָנלאָדן אויף די וועגענער און אַנטלויפן אין וואַלד. איך בין ביי זיך געווען צופרידן פון דעם מצב, וואָס האָט זיך געשאַפן: די יידן־שונאים הרגענען זיך אויס איינע די צווייטע. באַזונדערס האָב איך דערלעבט נקמה נעמען פון די אוקראַאינער. און אַזוי האָב איך זיך אַליין געפונען צווישן די אויסבאַהאַלטענע אין וואַלד, אָבער דאָס מאָל נישט אַלס יידישע, נאָר אַלס אוקראַאינערין.

ווען מיר פלעגן זיצן אין וואַלד, פלעגן מיר זען ווי עס ברענען די דערפער, ווי אַזוי דאָס פייער נעמט אַרום אַלץ מער און מער אוקראַאינישע הייזער. צוויי מאָל אין וואָך פלעגן יונגע אוקראַאינער אַריינגיין אין דאָרף זען, וואָס ס'איז נאָך פאַרבליבן און זיך באַזאָרגן מיט שפּייז.

איין מאָל, גייענדיק ברענגען קאַרטאָפל, האָב איך באַגעגנט דעם דייטש יוליוס. ווי איך האָב שוין פריער דערציילט, איז ער ביי די דייטשן עולה לגדולה געוואָרן. אַלס פריינט פון מיין „פעטער" האָט ער זיך אָפּגעשטעלט. ער האָט מיך דערקענט און געפרעגט, וואָס עס הערט זיך ביי מיין „פעטער" און דרך־אגב האָט ער מיר צוגערעדט:

„נינקא, וואָס זיצטו דאָרט מיט די זקנים אין וואַלד? קום צו מיר, וועסטו אַרבעטן ביי מיר. איך זוך טאַקע אַ שיקסע צו דער אַרבעט".

איך האָב אים געענטפערט, אַז איך מוז זיך באַראַטן מיט מיין „פעטער". אין האַרצן האָב איך געטראַכט, אַז פאַר מיר וועט דאָס זיין אַ פּרעכטיקער אויסוועג, ווייל טאַקע וואָס וועל איך זיצן אין וואַלד און זיך אויסבאַהאַלטן מיט די אוקראַאינער. אויך דאָס גיין אין דאָרף איז געווען זייער געפערלעך, אי אַלס אוקראַאינערין, אי אַלס יידישע.

אין דער געשאַפענער לאַגע אויף די פראָנטן האָט מען שוין געשפּירט, אַז דער סוף פון דער מלחמה דערנענטערט זיך, אַז די נאַצישע חיה ווערט דערשלאָגן. ס'האָט זיך מיר אויסגעדאַכט, אַז ביי מיין מצב, כדי צו בלייבן לעבן, איז דער בעסטער און זיכערסטער פלאַץ פאַר מיר ביי יוליוסן.

אומקערנדיק זיך אין וואַלד האָב איך דערציילט מיין „מומען" וועגן מיין באַגעגעניש מיט יוליוסן. זי, נאַטירלעך, האָט זיך נישט געאיילט צו געבן איר הסכמה, אַז איך זאָל איר פאַרלאָזן, אָבער ביי זיך האָב איך אָנגעהויבן פּלאַנירן, ווי אַזוי איך זאָל אַריבערגיין צו יוליוסן.

איך מוז באַצייכענען, אַז פאַר דער גאַנצער צייט, וואָס איך האָב זיך געפונען ביי מיין „פעטער", האָט מיר איינמאָל באַזוכט קורניעי. זיין פּויערישע לאָגיק האָט אים

אונטערגעזאָגט, אַז ער מוז מיך באַזוכן, כדי זיי זאָלן נישט מיינען, אַז ער האָט מיך אינגאַנצן פאַרלאָזט און אַז ער אינטערעסירט זיך נישט מיט מיר. איך האָב זיך זייער דערפרייט ווען איך האָב אים דערזען. ווען איך האָב אים באַגלייט אין וועג צוריק, האָט ער מיר געזאָגט, אַז איך שפּיל די ראָל זייער גוט, בעסער ווי ער האָט זיך פאָרגעשטעלט. דערביי האָט ער מיר דערציילט, אַז מיין „פעטער" און „מומע" זענען זייער צופרידן פון מיר. מיר האָבן זיך צעשיידט. איך האָב אים געדאַנקט פאַר אַלץ, וואָס ער האָט פאַר מיר געטאָן און אים געווונטשן פיל גוטס. מער האָב איך קורניעין שוין נישט געזען.

ביי דעם רוצח יוליוס

אייניקע טעג נאָכדעם האָב איך באַגעגנט יוליוסן רייטנדיק אויף אַ פערד. ער איז געפאָרן צונויפקלייבן שיקסעס, כדי זיי זאָלן אויסגראָבן קאַרטאָפל פון זיינע פעלדער (אין יענע צייטן האָט מען די קאַרטאָפל געגראָבן מיט די הענט). ער האָט צונויפגעקליבן 20 שיקסעס פון דאָרף און איך בין געווען צווישן זיי. די קאַרטאָפל זענען צעזייט צווישן בייטן. יעדע אַרבעטערין נעמט 2 בייטן און אַלע 20 אַרבעטערינס דאַרפן אָפּרייניקן דעם שטח פון די קאַרטאָפן גלייך ווי אויסגעמאָסטן. אויב איינע אַרבעט שלעכט און מאַכט עס נישט גענוג שנעל — שטייט זי אָפּ פון די איבעריקע אַרבעטערינס פון דער גרופּע, וועלכע גייען דערווייל פאָרויס. דאָס האָט מיך נישט באַאומרואיקט, ווייל פאַר דער צייט האָב איך זיך שוין אויסגעלערנט די טעכניק פון גראָבן קאַרטאָפל.

צום סוף פון אַרבעטס־טאָג האָט יוליוס צונויפגעקליבן אַלע אַרבעטערינס צו אים אין פאָלוואַרק. ער האָט אין דרויסן געגרייט טישן מיט כל טוב צום אָוונט־ברויט. יוליוס איז צוגעגאַנגען צו מיר און פאָרגעלייגט בלייבן ביי אים אויף אַרבעט. ער האָט מיר אָנגעוויזן אויף אַ דינסט, וואָס אַרבעט מיט איר מאַן, אַז זי דאַרף אָט־אָט געבוירן און ער דאַרף זייער נויטיק און שנעל אַן אַרבעטערין. איך האָב אים געגעבן מיין הסכמה. מיט איינער פון די שיקסעס האָב איך איבערגעגעבן מיין „פעטער", אַז איך בין געבליבן ביי יוליוסן אויף אַרבעט און ביי זיי וועל איך ערשט זיין נאָנטסטן זונטיק.

אין עטלעכע טעג אַרום בין איך געקומען צום „פעטער" און אים געגעבן צו פאַרשטיין, אַז ס'דערנענטערט זיך דער ווינטער און סיי־ווי־סיי איז נישטאָ קיין אַרבעט אין דעם „טויטן סעזאָן", דעריבער איז בעסער, אַז איך זאָל אַרבעטן ביי יוליוסן ביז פרילינג. איך וועל פאַרדינען אַביסל געלט און ווען ס'וועט זיך אין פרילינג אָנהויבן די אַרבעטן אויף די פעלדער, וועל איך זיך צוריקקערן אַ היים.

אַזוי האָב איך זיך אַנגאַזשירט אויף אַרבעט ביי יוליוסן. ער האָט געהאַט אַ פרוי מיט 2 קינדער. זיין פרוי איז געווען אַ טשעכין פון אַ טשעכישע קאָלאָניע ביי לוצק. זי איז געווען אַ פיינע פרוי, אָבער אַ קרענקלעכע. זי איז געווען אַ גרויסע ווירטין און געהאַט אין איר רשות אַ גאַנצן פערסאָנאַל פון משרתים און דינסטן.

מיין אַרבעט איז באַשטאַנען פון מעלקן די בהמות און אויפרוימען די שטוב. דאָ, ביי יוליוסן, איז די אַרבעט געווען פיל לייכטער ווי ביי מיין „מומען", ווייל די שווערע אַרבעטן פלעגן אויספירן די מענער אין דרויסן, אויסער דער שטוב. יוליוסעס פרוי האָט זיך זייער גוט און פריינטלעך באַצויגן צו מיר. צום סוף האָט זי מיך באַשעפטיקט בלויז מיט אירע קליינע קינדער. דאַקעגן ער, יוליוס, איז געווען ממש אַ רשע פון דער ערשטער מדרגה. זיין הויז איז שטענדיק געווען פול מיט דייטשן. שפּעטער האָב איך זיך דערוווּסט, אַז יוליוס, צוזאַמען מיטן קאָמענדאַנט פון בערעזאָלופּ, אַ גרויסער אַכזר, האָבן געהאַט אַ גרויסן חלק אין אויסמאָרדן די יידן פון דער סביבה. נישט איינמאָל האָב איך געטראַכט, ליגנדיק אויף מיין געלעגער אין די נעכט, אין וואָס פאַראַ שלאַנגען־נעסט איך בין אַריינגעפאַלן.

אין צווישנצייט איז יוליוסעס פרוי קראַנק געוואָרן און מ'האָט איר געדאַרפט אָפּערירן אין קאָפּ. די אָפּעראַציע איז געווען אַ שווערע און מען האָט איר גענומען אין מיליטערישן שפּיטאָל אין ראָוונע. געווען איז דאָס ווינטער 1943. די ידיעות וועגן די דייטשישע מפּלות אויף די פראָנטן זענען דערגאַנגען אויך צו אונדז. מען האָט שוין געהערט דאָס שיסן פון דער רוסישער אַרטילעריע.

די באַלעבאָסטעס מוטער איז געקומען נעמען די קינדער, און אויך מיך, צו איר

אין דאָרף קניאַהינקי. יוליוס האָט צוגעגרייט פערד און וואָגן און מיר האָבן זיך געלאָזן אין וועג. אויף די שאָסייען האָבן מיר געזען די אָפּטרעטנדיקע דייטשישע אַרמיי. איך האָב געהערט ווי יוליוס מיט זיין שוויגער רעדן צווישן זיך, אַז אין ראָוונע געפינען זיך שוין די רוסן און אַז די רויטע אַרמיי געפינט זיך ביים טייך סטיר. שפּעטער, אין מיטן דעצעמבער 1943, האָט מען שוין געזען די רוסישע מיליטער־טיילן אין קניאַהינקי. די דייטשן האָבן אַראָפּגעוואָרפן פון עראָפּלאַנען פלוג־בלעטלעך, ווו זיי האָבן געשריבן, אַז די דייטשע אַרמיי טרעט אָפּ כדי איינצושפּאָרן קרבנות און אויך כדי צו „פאַרנאַרן" די רויטע אַרמיי טיף אין די מערב־שטחים.

אין אַ וואָך שפּעטער האָט מען שוין געזען סאָוויעטיש מיליטער אין פיל דערפער. מיין האַרץ איז געווען פול מיט פרייד, זעענדיק די דייטשע מפּלה. אָבער פונדעסטוועגן האָט זיך נאָך נישט געגלויבט, אַז די נאַצישע חיה איז שוין צעשלאָגן און אַז איך בין שוין פּאַקטיש פריי, און דאַרף זיך שוין מער נישט שרעקן אַלס יידיש קינד.

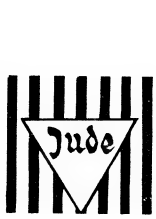
די דייטשן קומען צוריק

די טשעכן פון קניאַהינקי, וועלכע זענען געפאָרן קיין לוצק, האָבן זיך צוריקגעקערט און דערציילט, אַז זיי האָבן אין לוצק באַגעגנט איייניקע יידן אין די גאַסן. איך האָב אָנגעהויבן פּלאַנירן פאַרלאָזן מיין פּלאַץ און אַוועקפאָרן קיין לוצק, אפשר וועל איך דאָרטן באַגעגענען אַ ייד, מיט וועלכן מ׳זאָל זיך קענען פרייען צוזאַמען. אַזוי איז אַדורך נאָך אַ וואָך. דעם 31־סטן דעצעמבער 1943, אין דער סילוועסטער־נאַכט, האָבן די רוסן זיך אָנגעטרונקען מיט בראָנפן, ווי עס באַדאַרף צו זיין, פרייענדיק זיך, נאַטירלעך, מיט דער דייטשער מפּלה. די דייטשן האָבן אויסגענוצט די גינסטיקע געלעגנהייט און אָנגעהויבן אַ שטאַרקע אַטאַקע קעגן דער רויטער אַרמיי. ס׳זענען געפאַלן פיל קרבנות פון די רוסן. די דייטשן האָבן באַוויזן אָפּשטויסן די רוסן אויף דער צווייטער זייט סטיר, אַזוי אַז דעם 1־טן יאַנואַר 1944 געפינען מיר זיך שוין ווידער אונטער דער דייטשער הערשאַפט. לכבוד דעם דייטשן נצחון, זייענדיק מלא שמחה, האָט יוליוס געמאַכט אַ גרויסע סעודה און איינגעלאַדן צו זיך אין שטוב דייטשע אָפיצירן. ער האָט באַשלאָסן ברענגען צוריק זיינע קינדער. מיך האָט ער געבעטן, אַז איך זאָל אַלץ צוגרייטן. מיט גרויס באַרימעריי האָט ער אויסגערופן:

„איך האָב אייך געזאָגט, אַז דאָס דערמעגלעכן דעם אַריינקום פון די סאָוויעטן איז געווען אַ פּאָליטישער טריק פון דעם גאון געבעלס, כדי אַריינצונאַרן די רוסן אין אַ קעסל און זיי אומברענגען. איר וועט נאָך זען ביז וואַנען די דייטשן וועלן נאָך דערגריין!"

מיר האָבן זיך צוריקגעקערט צו יוליוסן אין פּאָלוואַרק און אַלץ האָט זיך אָנגעהויבן ווי פריער. די גאַנצע סביבה איז געווען פול מיט דייטשן, ווייל דער פראָנט איז געווען זייער נאָענט פון אונדז. דער טייך סטיר איז פּאַקטיש געווען די פראָנט־ליניע. פון איין זייט געפונען זיך די רוסן — לוצק צוזאַמען מיט דער סביבה זענען שוין געווען באַפרייט — און ביי אונדז זיצן די דייטשן. איך האָב זיך אַליין געמאַכט פאַרוואורפן, פאַרוואָס איך בין נישט אַריבער צו די רוסן אויף דעם צווייטן ברעג סטיר. איך וואָלט שוין איצט געקענט זיין אַ באַפרייטע. די געשעענישן האָבן זיך אַנטוויקלט אַזוי שנעל, אַז איך האָב געטראַכט, אַז עס איז עפּעס אַ מאָדנער חלום: דאָ זענען שוין געווען די סאָוויעטן און איצט זענען זיי נישטאָ.

איך בין נישט מסוגל איבערצוגעבן און שילדערן מיינע איבערלעבענישן, וואָס איך האָב אַדורכגעמאַכט אין משך פון די 10 וואָכן, וואָס איך האָב זיך ווידער געפונען צווישן די דייטשן. איך בין דאָך שוין געווען אַזוי נאָענט צו דער גאולה און האָב מיט מיינע אייגענע הענט אַרויסגעלאָזן די באַפרייאונג. ביי דער געלעגנהייט וויל איך דערציילן אַן עפּיזאָד, ווי אַזוי איך האָב געקענט באַצאָלן מיטן לעבן צוליב אַ צופאַל, וואָס ס׳האָט מיט מיר פּאַסירט:

איך בין אין לעבנסגעפאַר

בעת איך האָב זיך געפונען אין דער טשעכישער קאָלאָניע קניאַהינקי צוזאַמען מיט יוליוסן און זיינע קינדער זענען שוין דאָרט געווען די רוסן. ס׳האָבן זיך דאַן באַוויזן עטלעכע יידן, וועלכע זענען באַפרייט געוואָרן, און צווישן זיי אויך רחל שאָר ז״ל

(געשטאָרבן אין ישראל). רחל שאָר איז געקומען צו יוליוסן אין פּאָלוואַרק מיך זוכן און געפרעגט, וווּ עס געפינט זיך נינקא. מ׳האָט געענטפערט, אַז איך געפין זיך צוזאַמען מיט יוליוסעס קינדער אין קניאַהינקא. שפּעטער איז רחל געגאַנגען צו אַ באַקאַנטער פּרוי אין בערעזאָלופּ, וועלכע האָט געהאַט אַן אייגענעם פּאָלוואַרק. איר נאָמען איז באַראַנקאָווא. ביי דער דאָזיקער קריסטין האָט רחל שאָר זיך אַרויסגערעדט, אַז איך בין אַ יידישקע. שפּעטער, ווען מיר האָבן זיך צוריקגעקערט פון דער טשעכישער קאָלאָניע קניאַהינקי צו יוליוסן, האָט יוליוס באַזוכט אָט די באַראַנקאָווא, מיט וועמען ער איז געווען זייער גוט באַפריינדעט, און באַראַנקאָווא האָט אים דערציילט, אַז איך בין אַ יידישקע.

יוליוס האָט זיך צוריקגעקערט זונטיק אַהיים בעת איך גרייט דעם טיש צו מיטאָג. אין די זונטיקן איז געווען אַ מנהג ביי יוליוסן, אַז אַלע זעצן זיך צום טיש, די באַלעבאַטים מיט די משרתים. פּלוצלינג האָט זיך יוליוס אָפּגערופן:

„איר ווילט הערן אַ שיינעם וויץ? איך קער זיך איצט אום פון באַראַנקאָווא און זי דערציילט מיר אַז בעת די סאָוויעטן זענען דאָרט אַריין איז ביי איר געווען אַ יידישע פרוי פון אוליאַניק און איר דערציילט, אַז אונדזער נינקא איז גאָר אַ יידישקע.

איך האָב זיך אויפגעשטעלט און אומגעקערט זיך אין קיך. איך האָב נישט געוואָלט, אַז מען זאָל באַמערקן אויף מיין פּנים דעם גוואַלדיקן איינדרוק וואָס די ווערטער האָבן אויף מיר געמאַכט. איך האָב געמאַכט דעם אָנשטעל, אַז איך גיי עפּעס ברענגען פון קיך און כ׳האָב אויסגעשאָסן מיט אַ הילכיקן געלעכטער. צו יוליוסן האָב איך געזאָגט:

„דו זעסט, הער יוליוס, ביי דיר געפינט זיך שוין אַ לענגערע צייט אַ יידישקע און דו ווייסט נישט פון דעם״.

יוליוס האָט זיך אָפּגערופן אין אַלעמענס אָנוועזנהייט:

„די פרוי איז משוגע, נישט אַנדערש. ווען ביי מיר וואָלט זיך געפונען אַ יידישקע אַ פּאָר טעג, וואָלט איך לויט איר אַרבעט באַלד דערקענט ווער זי איז. וואָס דאַרף מען בעסער — דער סאָלטיס פון באַשאָווא איז דאָך אירער אַ פעטער. נו, פרעג איך אייך: איז די פרוי נישט משוגע?״

און כדי זיך אַליין צו באַרעכטיקן פאַר אַזאַ שווערן פאָרוואורף האָט יוליוס צוגעגעבן:

„איך וועל האַלטן אַ יידישקע? איך האָב דאָך אַליין באַפוילן דערמאָרדן טאָרטשיניוקס טאָכטער. איך האָב באַפוילן, אַז אַן אַנדערער זאָל זי דערהרגענען, ווייל זי איז געווען זייער אַ שיינע, און איך אַליין האָב דאָס נישט געקענט טאָן. אָבער דעם אַלטן רימער פון ראָזשישטש האָב איך אַליין דערמאָרדעט, נאָך דעם ווי ער האָט ביי מיר געענדיקט צורעכט מאַכן אַלע געשפאַנען. מיט מיינע אייגענע הענט האָב איך אים דערמאָרדעט. זיינע ביינער וואַלגערן זיך אַרום הינטער מיין קלינע״.

פון דאַנען איז זיך לייכט פאָרצושטעלן און וואָס פאַר אַ מצב איך האָב זיך געפונען און אין וועלכע רוצחישע הענט איך בין אַריינגעפאַלן און וועמען איך האָב באַוויזן אָפּנאַרן אַ לענגערע צייט.

(פון די דאָזיקע שורות פון מיין דערציילונג ווענדע איך זיך צו די אָפּשטאַמיקע פון ראָזשישטש, זיי האָבן זיכער געקענט דעם אַלטן רימער און זיין פאַמיליע: מיר מוזן פאַראייביקן זיין נאָמען צווישן די אַלע קדושים, וואָס זענען אומגעקומען פון די הענט פון די נאַצישע רוצחים).

די לעצטע טעג פון דער דייטשער הערשאפט

דעם גאַנצן ווינטער, פון יאַנואַר 1944 ביז העלפט מערץ 1944, האָבן זיך געפירט שווערע קאַמפן צווישן די דייטשן און די רוסן. די רוסן האָבן געפרווט איבערשווימען דעם סטיר און די דייטשן האָבן דאָ קאָנצענטרירט ריזיקע כוחות. דאָס איז געווען ביי זיי דאָס לעצטע רעטונגס־ברעט. אַלץ אין דער סביבה האָט געברענט: די וועלדער האָבן געברענט אין רעזולטאַט פון די סאָוויעטישע באַשיסונגען, ווייל אין די וועלדער האָבן זיך קאָנצענטרירט די דייטשע כוחות; די דערפער האָבן געברענט, ווייל די דייטשן האָבן זיי אונטערגעצונדן בעתן אָפּטרעטן פון דער געגנט. די גאַנצע געגנט איז געווען ווי נאָך אַ וואולקאַן־אויסברוך. איך האָב שוין געזען, אַז דאָס זענען די לעצטע טעג פון די דייטשן.

די רוסן קומען

סוף מערץ 1944 זענען ווידער אַריין די רוסן אַזוי פּלוצלינג, אַז יוליוס האָט אַפילו נישט באַוויזן אַנטלויפן קיין דייטשלאַנד. מיט גרויסע שוועריקייטן האָט ער באַוויזן אַנטלויפן מיט זיינע קינדער צוריק צו דער פרויס משפחה, וועלכע זענען געווען טשעכן. איך, צוזאַמען מיט אַלע משרתים, זענען פאַרבליבן אויפן פּלאַץ. אין יוליוסעס הויז האָט זיך באַזעצט דער הויפּט־שטאַב פון פראָנט. איצט האָב איך שוין לאַנג נישט געוואַרט. ביי דער ערשטער געלעגנהייט בין איך אַוועק קיין ראָזשישטש מיטן ציל אָפּצוגעפינען יידן. קיין ראָזשישטש בין איך געגאַנגען צופוס. איך האָב נישט געוווסט ווהין מען גייט און ווו צו זוכן. איך האָב זיך אַזוי אַרומגעדרייט איבער די גאַסן פון ראָזשישטש און פּלוצלינג האָב איך באַמערקט אַנטקעגן דער הויפּט־גאַס גייט עפּעס אַ יינגעלע. איך בין געווען איבערגייצט, אַז דאָס איז געווען דער קלענערער ברודער פון אַנשל גון, יענקעלע.ביידע ברידער זענען געבליבן לעבן.

ער האָט מיך אַוועקגעפירט אין אַ הויז, ווו ס׳האָבן געוווינט אייניקע אָפּגעראַטעוועטע יידן. דאָרט האָב איך אויך געטראָפן רחל שאָר מיט אירע 2 קינדער. דאָרט האָט זיך אויך געפונען די פרוי טאַרטשיניוק מיט אירע צוויי טעכטער, יוסף מאנק, צבי רויטער און שלמה בייטש. די באַגעגעניש וועל איך נישט פאַרגעסן כל זמן איך לעב. העלפט פון די אָפּגעראַטעוועטע יידן זענען געווען קראַנק אויף טיפוס. זיי זענען געלעגן איינגעוויקלט אין קאָלדרעס. ווען איך האָב זיי דערציילט, אַז איך האָב זיך געפונען ביי יוליוסן אַ לענגערע צייט, האָבן זיי דאָס נישט געגלייבט, ווייל יוליוס צוזאַמען מיטן קאָמענדאַנט פון בערעזאָלופּ זענען געווען באַקאַנט אַלס געפערלעכע מערדער און האָבן אָנגעוואָרפן אַ פחד אויף די יידן פון דער גאַנצער סביבה.

איך האָב זיך צוריקגעקערט צו יוליוסעס פאָלוואַרק און זיך געווענדעט צו אַ הויכן סאָוויעטישן אָפיציר, וועלכער האָט דאָרט געוווינט און אים דערציילט, אַז איך האָב דאָ געאַרבעט צוויי יאָר אָן געהאַלט. איצט וויל איך נעמען אייניקע זאַכן, וועלכע געהערן צו מיר.

„נעם וואָס דו ווילסט״.

איך האָב אים דערציילט, אַז איך וווין אין ראָזשישטש און איך דאַרף 2 פורן, כדי אַוועקצופירן מיינע זאַכן. אויך האָב איך אים געבעטן, ער זאָל מיר אויסשרייבן אַן אָפיציעלן דאָקומענט, אַז קיינער האָט נישט דאָס רעכט ביי מיר אַוועקנעמען די זאַכן, אין פאַל ווען סאָוויעטישע סאָלדאַטן וועלן חושד זיין, אַז איך פיר גערויבטע זאַכן.

דער אָפיציר האָט אויסגעפילט אַ פּאַפּיר און אויף ביידע זייטן אויסגערעכנט אַלץ, וואָס ס׳געהערט צו מיר, אָנהויבנדיק פון אַ בהמה, פּראָוויאַנט פאַר דער בהמה, 2 זעק קאָרן, 2 זעק ווייץ, גרויפּן, בלעך מיט בוימל, פּוטער, עטלעכע קישנס און קאָלדרעס. אויף די וועגענער האָב איך אָנגעלייגט פון כל טוב און מיט דעם בין געקומען קיין ראָזשישטש. איך בין געווען גליקלעך, וואָס איך האָב געקענט העלפן די קראַנקע שארית־הפליטה.

די פּאָר וואָכן, וואָס איך האָב געלעבט אין ראָזשישטש נאָך דער באַפרייאונג, האָב איך געוווינט צוזאַמען מיט רחל שאָר און אירע קינדער. ווען דער פראָנט איז שוין געווען זייער ווייט, בין איך אַוועק אין דאָרף טשעטוערטניע. איך האָב געוווסט, אַז איך וועל דאָ קיינעם נישט געפונען, ווייל אַלע זענען אומגעקומען. איך בין אַוועק צום ברודער־קבר און דאָ האָב איך זיך דערוווסט אַ פּרט, ווי אַזוי די גערעכטיקייט האָט געוווירקט צום באַדויערן אין דער פאַרקערטער ריכטונג...

דער סוף פון מיין רעטער

בעת דער ליקווידאַציע פון אונדזער געטאָ זענען געווען צוויי יידן — ישראל זילבערפאַרב און לייבל לישטשער — באַשעפטיקט אַלס גלעזער. זיי זענען געבליבן לעבן און האָבן זיך צוריקגעקערט צומאָרגנס נאָך דער שחיטה. ווען זיי האָבן דערזען, וואָס ס׳האָט פאַסירט מיט די יידן, זענען זיי אַנטלאָפן אין וואַלד און זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן. אין אַ ווינטער־נאַכט זענען זיי אַוועק צום שטונדיסט, וואָס האָט מיך באַגעגנט באַלד נאָך דער שחיטה אין פעלד און מיר געגעבן זיין קאָלדרע.

נאָך אַ געוויסער צייט האָט דער שטונדיסט באַגעגנט מיין רעטער דעם אוקראַינער קורניעי, רייטנדיק אויף אַ פערד, און האָט דערקענט זיין קאָלדרע אונטערן זאָטל. דער שטונדיסט איז געווען איבערצייגט, אַז קורניעי האָט מיך געהרגעט און האָט ביי מיר צוגענומען די קאָלדרע. ער האָט זיין קאָלדרע דערקענט, ווייל זי איז געווען אויסגעשטריקט פון אַ ספּעציעלן שטאָף. דער שטונדיסט האָט דערציילט די צוויי יידן, לייבל און ישראל, אַז ער האָט מיך באַגעגנט אַ טאָג נאָך דער שחיטה און מיר געגעבן אָט די קאָלדרע וואָס געפינט זיך איצט ביי קורניעי. ער איז געווען איבערצייגט, אַז קורניעי האָט מיך ליקווידירט.

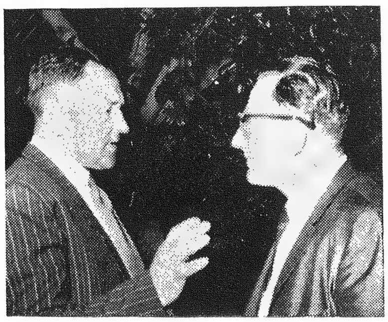
ווען די סאָוויעטן זענען געקומען זענען לייבל מיט ישראל אַוועק צו קורניעי און אים געפרעגט, ווו איך געפין זיך, און פאַרוואָס ער האָט מיך דערהרגעט? קורניעי האָט, פאַרשטייט זיך, אָפּגעלייקנט די שווערע באַשולדיקונג. ער האָט זיי דערציילט, אַז איך לעב. ער האָט זיי געראַטן וואַרטן ביזן סוף פון דער מלחמה. דאַן וועט מען זיך דערוויסן דעם אמת. פאַרשטייט זיך, אַז זיי האָבן אים נישט געגלויבט. זיי האָבן געטענהט, אַז אַלע לעבן־געבליבענע האָבן זיך שוין אָפּגעפונען און זיך צוריקגעקערט, און איך בין נישטאָ. דאָס איז אַ סימן, אַז איך לעב נישט און ער, קורניעי, איז שולדיק אין מיין טויט.

זיי האָבן, פאַרשטייט זיך, נישט געוווּסט דעם אמת; ווייל ווען זיי זענען שוין געווען באַפרייט, האָב איך זיך נאָך אַלץ געפונען אונטער דער דייטשער מאַכט, ביז די רויטע אַרמיי איז אַריבערגעגאַנגען אויף דער צווייטער זייט פון סטיר. ביז עס איז באַפרייט געוואָרן ראָזשישטש און די סביבה, האָט נאָך געדויערט צוויי מיט אַ האַלבן חודש. במשך אָט דער צייט האָבן ישראל זילבערפאַרב און לייב לישטשער נישט אויפגעהערט טעראָריזירן דעם פויער קורניעי. זיי האָבן אים אַוועקגעשלעפּט צו דער נ.ק.וו.ד. און מען האָט ביי אים אין שטוב געמאַכט אַ רעוויזיע.

קורניעי האָט פון גרויס שרעק געטראַכט, וואָס וועט זיין, אויב איך לעב טאַקע נישט, ווייל איך האָב דאָך געקענט אומקומען בעת די קאַמפן אויפן פראָנט אין דער געגנט, ווו איך האָב זיך געפונען. נישט האָבנדיק קיין אַנדער אויסוועג, האָט ער זיך, טראָץ זיין שפּעטן עלטער, פרייוויליק געמאָלדן אַלס זעלנער אין דער סאָוויעטישער אַרמיי, כדי אויף אַזאַ אופן זיך דערווייטערן פון שטוב און אויסמיידן אַן אַרעסט. אין יענער צייט האָבן די סאָוויעטן מאָביליזירט פיל איינוווינער פון דער געגנט, וועלכע זענען געווען דינסט־פעיק. פיל פון זיי האָט מען געשיקט אויפן פראָנט אויף דער ערשטער ליניע. אַ סאַך זענען געפאַלן אין די קאַמפן, צווישן זיי אויך קורניעי. מער האָב איך שוין מיין רעטער נישט געזען...

אונדזער צעשטערטע היים

אנשל גון, דעטראיט

א'של גון.

מיר האָבן געוווינט אויף דער 3־טער מאַי גאַס, אויף זשאַליבאָזו. מיין פאָטער איז געווען שמיליק גון, מיין מוטער סאָניע, מיין שוועסטער רייזל און מיין ברודער יאַנקל.

ווי איך געדענק, האָבן מיר געקויפט דאָס הויז פון אַ דייטש פילמאַן. אין איין העלפט פון הייז האָבן מיר געוווינט און די צווייטע העלפט פון הויז האָט מיין פאָטער איבערגעגעבן, אָן דירה־געלט, דער יידישער שולע ווו יידישע קינדער, אַממערסטן פון האַנטווערקער, האָבן געלערנט.

דאָרט, אין דער שולע, האָב איך זיך אויסגעלערנט יידיש. דאָס זענען געווען מיינע ערשטע קינדער־יאָרן, וואָס איך קען געדענקען.

מיין פאָטער איז געווען אַ גאַנץ פאַרמעגלעכער מענטש און אַן אָנגעזעענער סוחר, ווי אויך אַ כלל־טוער, אַ ראַטמאַן אין שטאָט־ראַט און דאָזאָר אין דער קהילה. ווען האָט ער געהאַט צייט זיך פאַרנעמען מיט די אַלע טעטיקייטן?

איך געדענק: שבת אינדערפרי פלעגט ער גיין מיט אָרעמע מענטשן אין מאַגיסטראַט און דערליידיקן פּראָבלעמען פון שטייערן און אַנדערע ענינים. זייער אָפט זענען פאָרגעקומען זיצונגען אין אונדזער היים.

טראָץ דעם, וואָס ער איז געווען זייער פאַרנומען, האָט ער שטענדיק געפונען צייט פאַר אונדז קינדער און מיר פלעגן פאַרברענגען אַ געוויסע צייט צוזאַמען.

מיין ליבע מוטער פלעגט אַרויסהעלפן מיין פאָטער אין זיינע געשעפטן. זי פלעגט יעדן טאָג גיין אין מאַנופאַקטור געשעפט, וואָס מיר האָבן געהאַט אין שטאָט, און דאָרטן זיין צוזאַמען מיט לייב רייזמאַן, וועלכער האָט ביי אונדז געאַרבעט.

מיין פאָטער האָט געהאַט פאַרשידענע געשעפטן: אַ טאַבאַק געשעפט מיט א פוילישן שותף, ווייל אַ ייד האָט נישט געקענט באַקומען אַ דערלויבניש דאָס צו האַלטן; אַ געשעפט פון פאַקולע (קליאַטשע) מיט אייניקע שותפים, וועלכע איך פלעג זייער ליב האָבן, ווייל זיי פלעגן מיר ברענגען זיסוואַרג און אייך שפילן זיך מיט מיר.

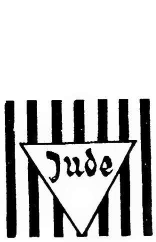
איך וויל דערביי דערמאָנען זייערע נעמען: שלמה גאַרבער, נוסיע גאַרבער, אברהם האָכמאַן. הײַנט שלמה גאַרבערס טאָכטער, רבקה, וועלכע איז אין ישראל, איז קיינער פון זיי נישט געבליבן לעבן.

איך האָב גוטע קינדער־זכרונות פון מיין לערנען אין גימנאַזיע אין לוצק, פון מיין משפחה, מיין גאָטזעליקע באַבע דבורה גון און פון מיין באָבע מרים אַפעל פון טאָרטשין, וועלכע האָט איבערגעלאָזט אַלץ און געפאָרן מיט מיר אין אַ קור־אָרט, ווען איך בין קראַנק געוואָרן. אויך געדענק איך די מומע עלקע און פעטער הרשל דעלאַטיצקי און מיין פעטער אברהם משה דיכטער, מיט וועלכן איך פלעג שטענדיק ליב האָבן גיין אין שול אַריין, ווו ער פלעגט דאַווענען ביים עמוד און שבת־נאָכמיטאָג פלעגט מען דאָרט זינגען זמירות.

איך געדענק אויך אַ טרויעריקן מאָמענט: דער טויט פון אונדזער קוזין מענדל דיכטער; וואָס פאַר אַ טראַגעדיע דאָס איז דאַן געווען: אַ יונגער בחור, וועלכער איז פלוצלינג געשטאָרבן פון אַ בויך־קראַנקהייט.

ווי איך געדענק, האָב איך געהאַט אַ זייער גוטע יוגנט, אָבער לײַדער זייער אַ קורצע. ווען איך בין אַלט געווען 15 יאָר, אין 1939, האָט אויסגעבראָכן די מלחמה און מיר זענען אָקופּירט געוואָרן דורך די סאָוויעטן.

איך געדענק אַז מ'האָט ביי אונדז רעקווירירט אונדזער הויז, אָבער מ'האָט אונדז

געלאָזט וווינען און צאָלן רענט. צוליב דעם, וואָס מיין פאָטער איז געווען אַ ליבעראַלער מענטש, האָט מען אונדז נישט אַרויסגעשיקט פון שטעטל. ער האָט באַקומען אַרבעט אַלס בוכהאַלטער אין שפּיטאָל און מיר, קינדער, זענען געגאַנגען אין שולע — אין אַ יידישע „דיעסאַטאָליעטקע".

איך האָב זייער פיל זכרונות פון די יאָרן — אַן אַנדערע אָרדנונג, אַנדערע חברים, אָבער גוטע קינדער־יאָרן, וואָס האָבן, ליידער נישט געדויערט לאַנג.

די היטלער-יארן

אין 1941 האָבן זיך אָנגעהויבן די גרויזאַמע היטלער־יאָרן, וואָס האָט געבראַכט די פאַרניכטונג פון אונדזער היים און פון דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג פון שטעטל.

איך געדענק דעם ערשטן דייטשישן באַפעל, אַז אַלע יידן מוזן טראָגן די געלע לאַטע און גרייטן זיך גיין אין געטאָ אַריין. די אוקראַינישע פּאָליציאַנטן מיט די ביקסן שלאָגן און פּייניקן די אָרעמע יידן וואָס שלעפּן זייערע פּעקלעך, וואָס נאָר יעדער האָט געקענט טראָגן, ביז זיי האָבן זיך פאַרשלעפּט אויפן באַרג נאָכן בריקל. דאָ איז געווען די גרענעץ פון געטאָ; פינף־זעקס פאַמיליעס אין איין שטוב, יידישע פּאָליציאַנטן מיט אַ יידישן יודענראַט.

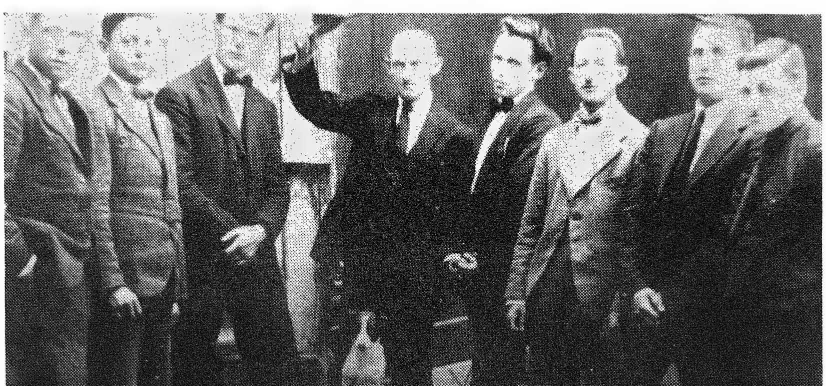
יעדן טאָג פלעגן מיר גיין צו דער אַרבעט. איך מיט מיין טאַטן און נאָך אַנדערע יידן האָבן געאַרבעט אויף דער באַזע ביי פאָרסטן, אַן אָרטיקער דייטש. טעג מיט שרעק און מורא, געלעבט בלויז מיט דער האָפנונג, אפשר וועט געשען אַ נס און מ׳וועט באַפרייט ווערן. מיין טאַטע פלעגט האָפן, אַז מ׳וועט באַפרייט ווערן און מיר וועלן אַרויספאָרן פון דער פאַרשאָלטענער ערד ערגעץ אין אַ פריי לאַנד.

יעדן טאָג זענען געווען אַנדערע געשעענישן: געשלעגן, מאָרדן און כאַפּעריייען. די דייטשן פלעגן כאַפּן יידן, כלומרשט צו אַרבעט, און אַרויספירן און דערשיסן אונטער דער שטאָט. אין אַזאַ „אָבלאַווע" איז אומגעקומען אונדזער קוזין פופע דיכטער. מיר האָבן קיינמאָל נית געוווּסט, ווי ער איז אומגעקומען.

אַסאַך מענטשן זענען געשטאָרבן אין געטאָ פון הינגער און פאַרשידענע קראַנקהייטן. מיין באָבע דבורה איז געשטאָרבן אין געטאָ, ווי אויך מיינע חברטעסביילע וואַקסמאַן און ביילע וויינער. איך האָב געפילט, אַז מיר זינקען מיט יעדן טאָג.

אין דער צייט פלעגן אַרומגיין פאַרשידענע קלאַנגען וועגן ליקווידירן דעם געטאָ אין לוצק און אין אַנדערע שטעטלעך. ס׳האָט זיך נישט געוואָלט גלויבן, אַז אַ

אַ גרופּע יינגלייט אין ראָזשישטש פאַרן חורבן. דער דריטער פון לינקס — שמואליק גון, פאָטער פון אַנשל גון.

ציוויליזירט פאָלק ווי די דייטשן וועלן דאָס טאָן. פון דעמאָלט אָן פלעג איך בלייבן שלאָפן אויף דער באַזע און נישט גיין אין געטאָ אַריין. מיין טאַטע האָט דעמאָלט געבראַכט יאַנקעלע, ער זאָל אויך זיין אויף דער באַזע.

איך וועל קיינמאָל ניט פאַרגעסן די ווערטער פון מיין טאַטן:

„קינדער, איר זענט נאָך יונג, אפשר וועט איר זיך ראַטעווען דאָס לעבן. אַנטלויפט און פּראָבירט זיך ראַטעווען; איך מוז צוריקגיין צו דער מוטער און שוועסטער, וועלכע זענען געבליבן אין געטאָ".

דאָס איז געווען דעם 22־טן אויגוסט 1942 — דער טאָג ווען מ'האָט אַרומגערינגלט דעם געטאָ און ליקווידירט אַלע יידן. מער האָב איך ניט געזען קיינעם פון מיינע ליבע.

איך בין אַלט געווען 18 יאָר און מיין ברידערל יאַנקעלע — 8 יאָר, ווען מיר האָבן אָנגעהויבן דעם קאַמף צו בלייבן לעבן. איך געדענק דעם בוידעם ביי סיערפּאָוון, וווּ איך האָב געטראָפן שלמה בייטש מיט די ברידער פּריוועס; דעם וואַלד אין זאַליסיעץ און די קאַלטע ווינטער־נעכט, ווען מ'פלעגט אויפשטיין אינדערפרי פון אונטער אַ בוים און זען ווי ס'גייט אַ וואַרעמע פּאַרע פון אונדזערע קערפּער.

ביינאַכט פלעג איך גיין קיין אוזשאָוואָ, וווּ די גוטהאַרציקע טשעכן פלעגן אונדז געבן עסן גענוג פאַר צוויי טעג. דערביי וויל איך דערמאָנען די איידעלע קריסטן, וואָס האָבן אונדז געהאָלפן אין אונדזער גערANגל פאַרן עקזיסטענץ — די יאַרושקעס, די טאָמאַסעס, ווי אויך אַן אוקראַינער, ביי וועמען מיר האָבן זיך באַהאַלטן ביז דער באַפרייאונג, פּרימאַס. ווען נישט זייער הילף, וואָלט אַסאַך פון אונדז נישט געבליבן לעבן.

אך געדענק אויך די אַבלאָווע אין זאַליסיצער וואַלד, ווי די אוקראַינער האָבן אויסגעהרגעט פיל יידן, צווישן זיי מיינע חברים מאָטל און דוד שער.

שרעקלעכע צייטן האָבן מיר איבערגעלעבט ביז מיר זענען ענדלעך באַפרייט געוואָרן. עלנט, קיינער נישט געבליבן פון דער משפחה, בין איך דורכגעגאַנגען פּוילן און עסטרייך. איך האָב חתונה געהאַט און מיט מיין ליבער פרוי, מאַניע, געקומען קיין אַמעריקע און אָנגעהויבן אַ ניי לעבן, אין דער געגנט פון דעטראָיט. מיר האָבן אַ טאָכטער ביני, וועלכע האָט יעצט געענדיקט דאָקטאָר פּסיכאָלאָגיע, אַ זון סעם און די טאָכטער שערי, וועלכע לערנען זיך נאָך. מיין ברודער יאַנקל מיט זיין פאַמיליע וווינען נישט ווייט פון אונדז.

מיר באַמיען זיך דערציען אונדזערע קינדער און פירן אונדזער פאַמיליע־לעבן, אָבער אונדזער ווייטיק אין האַרצן קען נישט באַרויִקט ווערן.

נקמה!
צוואתה
של צפורה בירמן

צפורה בירמן, חניכת ,,החלוץ הצעיר" ברו־ז׳ישץ׳ היתה מן הפעילות בקיבוץ־ההכשרה ,,תל־חי" בביאליסטוק, בשעה שהעיר נכבשה ע"י הגרמנים. היא השתייכה לארגון הלוחם ונפלה במרד גיטו ביאליסטוק באוגוסט 1943. אחרי המלחמה נתגלו רשימותיה בארכיון המחתרת, שהיה טמון באדמה מחוץ לגיטו ביאליסטוק. בסיום מכתבה ,,לחברי היקרים באשר הם שם" מתאריך 1.3.43, הכתוב בדם לבה, היא מוסיפה את צוואתה, הניתנת בעמוד זה. המכתב המקורי בכתב ידה של צפורה בירמן, ביידיש, נמצא בארכיון ,,יד־ושם" בירושלים. בישראל חיים אחותה שושנה ואחיה אליהו.

אין ברירה, אין דרך אחרת אלא למות בכבוד יחד עם כל האלפים ההולכים למוות, ובלא מורא ופחד.

יודעים אנו שהעם היהודי לא יכלה. הוא יגדל עוד ויפרח כעם. הוא יקום ועוד ינקום את נקמתו על דמו השפוך והחף מפשע.

כן, בזה פונה אני אליכם, חברים, באשר אתם שם. עליכם תוטל החובה הגמורה לנ־קום את נקמתנו. אל ישקוט שום אדם מכם, אַל יישן את שנתו ואַל ימצא מנוחה ביום. כשם שאנו חיים בצל המוות, כך אתם חיו באור הנקמה על הדם השפוך.

ארור קורא דברים אלה ודי לו באנחה וחוזר לאחריה לעבודתו היומיומית. ארור האדם שיהיה די לו בדמעות שיזיל ובבכי שיבכה את נשמותינו.

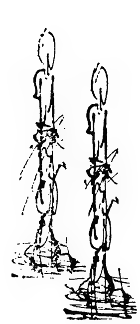
לא זאת אנו רוצים. אף להורינו לא בכינו. כבשנו דמעותינו והסתכלנו בדומיה בגוויות המתות של ידידים שנורו ככלבים.

אנו קוראים אתכם לנקמה, נקמה בלא רחמנות, בלא רגשות, בלא דברים על גרמנים ,,טובים". לגרמני ,,טוב" — מיתה קלה, יומת אחרון, כשם שהבטיחו ליהודי הטוב להם; זוהי דרישת כולנו, זה רצונם של האנשים שאפשר יפלו מחר, העומדים להי־לחם בכבוד וליפול בכבוד.

נקמה! לכך אנו קוראים אתכם, אתם שלא סבלתם בגיהינום של היטלר. דבר זה חייבים אתם לקיים, אפילו יהיו חייכם נתונים בסכנה. לא ינוחו בשלום עצמותינו המרוסקות בכל פינות אירופה, לא ישקוט האפר המפוזר של המשרפות, עד כי נקום תנקמו.

זיכרו וקיימו את רצוננו ואת חובתכם.

צפורה בירמאַן

צפורה בירמאן פון ,,החלוץ הצעיר" אין ראָ־זשישטש איז געווען אין קיבוץ־הכשרה תל־חי אין ביאַליסטאָק, ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען די שטאָט. זי איז געווען אַקטיוו אין העראָישן אויפשטאַנד פון ביאַליסטאָקער געטאָ און איז געפאַלן אין אויגוסט 1943. נאָך דער מלחמה האָט מען אויסגעגראָבן דעם באַהאַלטענעם אַרכיוו פון די אויפ־שטענדלער, אונטער דער שטאָט און צווישן אַנדערע שריפטן האָט מען געפונען דעם בריוו פון צפורה בירמאן: ,,צו מיינע חברים, ווו איר זענט", פון 1.3.1943. נאָך דער שוידערלעכער באַשרייבונג פונעם ביטערן קאַמף, שרייבט זי איר ,,צוואה", וואָס מיר גיבן דאָ איבער. דער אָריגינעלער בריוו אין צפורה בירמאַנס האַנטשריפט געפינט זיך אין אַרכיוו פון ,,יד־ושם" אין ירושלים. אין ישראל לעבן צפורהס שוועסטער שושנה און ברודער אליהו.

פאַרפאַלן, דאָס איז אונדזער גורל, אָפּקומען די זינד פאַר אַלע פריערדיקע דורות, אַלעמען באַוויינט, נאָך אַלע געווייטיקט, דורכגעלעבט דאָס שוידערלעכסטע וואָס קען נאָר געבן אין דער געשיכטע.

געזעען, געהערט, געווייטיקט און שטום, אויך שטום בלייבן, אפילו צו קבר־ישראל נישט קומען, פאַרפאַלן. נישטאָ קיין אַנדער אויסוועג ווי שטאַרבן מיט אַ ווירדיקן טויט, צוזאַמען מיט אַלע טויזנטער וואָס גייען צום טויט, אָן מורא, אָן פחד. מיר ווייסן, אַז דאָס יידישע פאָלק וועט נישט אונטערגיין. עס וועט נאָך צוריק אויפשטיין. עס וועט נאָך וואַקסן און אויך בליען ווי אַ פאָלק. עס וועט אויפשטיין און נאָך נקמה נעמען פאַר אונדזער אומשולדיק פאַרגאָסן בלוט.

יאָ, מיט דעם ווענדע איך זיך צו אייך חברים, ווו איר זענט. אויף אייך וועט בלייבן די פולסטע אחריות נקמה צו נעמען. נישט רוען זאָל יעדער פון אייך, נישט שלאָפן ביינאַכט און נישט געפונען קיין רו בייטאָג, פונקט ווי מיר לעבן אין קעגנוואַרט פון טויט, אַזוי וועט איר לעבן אין ליכט פון נקמה פאַרן פאַרגאָסענעם בלוט.

פאַרשאָלטן זאָל ווערן דער וואָס וועט דאָס איבערליינען און זיך באַגנוגנען מיט אַ קרעכץ און דערנאָך זיך אומקערן צו דער טאָג־טעגלעכער אַרבעט.

פאַרשאָלטן זאָל ווערן דער וואָס וועט זיך באַגנוגנען מיט גיסן טרערן און וויינען נאָך אונדזערע נשמות.

נישט דאָס ווילן מיר. אויך אונדזערע עלטערן האָבן מיר נישט באַוויינט. שטיל, פאַרשטיקט האָבן מיר געקוקט אויף די טויטע קערפערס פון אונדזערע פריינט דער־שאָסענע ווי הינט.

צו נקמה רופן מיר אייך. נקמה אָן רחמנות, אָן סענטימענטן, אָן ,,גוטע" דייטשן; אַ ,,גוטן" דייטש — אַ לייכטן טויט, דער לעצטער זאָל ער געטויט ווערן. פונקט ווי זיי האָבן די גוטע פאַר זיי יידן צוגעזאָגט: ,,דו וועסט דער לעצטער דערשאָסן ווערן".

דאָס איז אונדזער אַלעמענס פאַרלאַנג, דאָס איז דער באַגער פון מענטשן, וועלכע וועלן מאָרגן אפשר פאַלן, ווירדיק קעמפן און ווירדיק פאַלן.

נקמה! צו דעם רופן מיר אייך, נישט געליטענע פון היטלער־גיהינום. דאָס וועט איר מוזן דערפילן, אויך ווען אייער לעבן וועט אַפילו באַדראָט זיין.

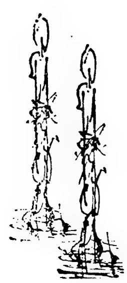
נישט רוען וועלן אונדזערע צעשמעטערטע ביינער אין אַלע עקן פון אייראָפּע, נישט רוען וועט דאָס צעזייעטע אַש פון די קרע־מאַטאָריעס, ביז דער נקמה־אַקט וועט דורך אייך נישט אויסגעפירט ווערן.

געדענקט און פילט אויס אונדזער ווונטש און אייער פליכט!

צפורה בירמן

ראזשישטש - א שטאט אן יידן

משה רבין

איך האב באזוכט ראזשישטש באלד נאך דער מלחמה, און דאס איז געווען מיין לעצטער באזוך אין שטעטל, ווייל איך האב זיך שוין געקליבן ארויספארן קיין פוילן, אין האב נאך געהאט צו דערליידיקן פארשידענע פארמאליטעטן.

דעם ערשטן איינדרוק אז ראזשישטש עקזיסטירט שוין נישט אלס יידיש שטעטל האב איך באקומען באלד אויפן לעמבערגער וואקזאל. פאר דעם קריג, ווען מען איז צוגעקומען צו דער קאסע אויפן לעמבערגער וואקזאל און געבעטן א בילעט קיין ראזשישטש, האט מען גלייך באקומען, ווייל ס'איז געווען א לעבהאפטער פארקער צווישן ראזשישטש און לעמבערג און דער נאמען פון אונדזער שטעטל איז געווען גוט באקאנט אלע לעמבערגער באן־באאמטע.

ווער זענען דאס געווען די יידן פון אונדזער שטעטל וואס זיינען געווען פארבונדן מיט לעמבערג? — דאס זענען, קודם־כל, געווען תבואה־סוחרים, וואס מען האט אין די אלטע צייטן גערופן „די קאמפאניע". זיי זענען געפארן יעדן שבת־צו־נאכט קיין לעמבערג, כדי צו קענען זיך זונטיק באלד אינדערפרי אפרעכנען. דער צוג פלעגט ארויסגיין שבת־צו־נאכט פון ראזשישטש און זונטיק פרי אנקומען קיין לעמבערג. ראזשישטשער יידן פלעגן אויך פארן קיין לעמבערג, וואס איז געווען בארימט מיט אירע דאקטוירים און פראפעסארן, כדי זיך היילן און קורירן.

ווען איך בין צוגעקומען, שוין אין סאוויעטישן לעמבערג, צו דער באן־קאסע און געבעטן א בילעט קיין ראזשישטש, האט די קאסירערין מיך אנגעקוקט מיט גרויס באוואונדערונג, ווייל ס'עקזיסטירט נישט קיין באן־פארבינדונג מיט ראזשישטש. זי האט געזוכט אין דער מאפע און ענדלעך געפונען דעם נאמען.

„יאָ“, זאָגט זי, „ס׳איז דאָ אַזאַ סטאַציע וואָס הייסט ראָזשישטש, צווישן קיווערעץ, ראָוונע און קאָוועל“...

אַז מען איז געפאָרן, פאַר דער מלחמה, פון לעמבערג קיין ראָזשישטש, פלעגט מען שוין אויפן לעמבערגער וואָקזאַל טרעפן היימישע יידן: אַ קיווערצער, אַ ראָוונער, אַן אָליקער, אָדער אַ קלעוואַנער. ס׳האָט זיך באַלד געפילט דער אָטעם פון די יידישע שטעטלעך, וואָס האָבן זיך געפונען אויף דער לעמבערגער באַן־ליניע.

איך בין אַריין אין וואַגאָן פון צוג וואָס גייט דורך ראָוונע, און פאָרט ביז קאָוועל. איך בין געווען דער איינציקער ייד אין וואַגאָן.

מיר זענען געפאָרן אַ גאַנצע נאַכט. פאַרטאָג האָב איך געפילט אַז מיר זיינען שוין דורכגעפאָרן ראָוונע, קלעוואַן, אָליק, קיווערעץ. אויף אַלע סטאַציעס, פון לעמבערג ביז ראָזשישטש, האָב איך נישט געזעען קיין איין יידיש פנים. אַלע פּאַסאַזשירן זענען געווען גויים .

ווו זיינען די בעלי-עגלות און די פראוויטיעלעס?

איך בין דורכגעפאָרן די אייזערנע בריק איבערן סטער און אַריינגעפאָרן קיין ראָזשישטש. ווען איך בין אַרויס אויפן וואָקזאַל, האָט ער מיר זיך אויסגעוויזן זייער קליין און עפּעס העט־ווייט פון דער שטאָט. מיר זענען געווען געוווינט, אַז קומענדיק מיט דער באַן אין שטעטל, איז ווי נאָר מיר זענען אַריין אין וואָקזאַל איז אונדז אַנטקעגנגעקומען זעליג דער בעל־עגלה, וועלכער איז געווען דירעקט פאַרבונדן מיט דער באַן, פון איר האָט ער געצויגן זיין פרנסה. אויך פלעגט מען באַגעגענען באַלד אינדערפרי אויפן וואָקזאַל די עקספּעדיטאָרן ראובן ראָזנבוים, זלמן ווערבע, בנימין פּאָטאַשניק און אַברהם פּערלמוטער. יעדער איינער פלעגט קומען מיט זיינע ענינים; זיי האָבן געוואַרט אויף סוחרים, כדי צו וויסן וועלכע וואַגאָנעס צו באַשטעלן. די באַן־סטאַציע איז געווען פול מיט יידן, וואָס זענען אָנגעקומען מיטן לעמבערגער צוג.

איך בין אַראָפּ פון צוג דער איינציקער ייד, און אַרום מיר גויישע פּאַסאַזשירן, פויערן און פויערטעס, וואָס זענען געקומען אין שטעטל פאַרטאָג, כדי זיך שטעלן אין דער ריי אויף ברויט. אַזעלכע טיפּן רופט מען אין רוסלאַנד „פּאַראַשוטיסטן“, ווייל זיי זיינען זייער אָרים אָנגעטאָן און טראָגן אויף זיך זעק אַזוי ווי אַ פּאַראַשוט... זיי ברענגען מיט זיך קיין ראָזשישטש עפּעס צו פאַרקויפן און קויפן זיך איין אויפן וועג ברויט. דאָס זענען געווען די פּאַסאַזשירן, וועלכע זענען געקומען קיין ראָזשישטש צוזאַמען מיט מיר.

מיר זענען געווען געוווינט, אַז ווי נאָר מיר זענען אַראָפּ אויפן וואָקזאַל האָבן מיר באַגעגנט אַ צוויי־דריי בעלי־עגלות. איצט איז קיינער פון זיי נישט געווען, און איך האָב אָנגעהויבן שפּרייזן צופיס אין ריכטונג פון שטעטל. דאָס איז געווען דעם 20־סטן מאי 1959.

איך גיי מיט דער גאַס וואָס פירט פון וואָקזאַל. ביז היינס שטוב שטייען כמעט אַלע הייזער. אָט איז גאָלדפעדערס הויז און דערנעבן — גאָרנשטיינס הויז. און אָט זע איך די אַכסניה פון פערעל. די גאַסן זענען געווען פּוסט און מ׳האָט נישט געזעען קיין דורכגייער. שפּעטער איז דאָס שטעטל געוואָרן אַביסל לעבעדיקער, ס׳איז שוין געווען זעקס אַזייגער אינדערפרי. איך האָב באַמערקט אַז פון אַלע פענצטער קוקן אַרויס גויישע קעפּ פאַרדעקט מיט פויערישע טיכלעך. פון די אַמאָליקע יידישע הייזער גייען אַרויס די גויעס מיט עמערס אין די הענט און טראָגן עסן פאַר די חזירים. אין גאַנצן שטעטל האָב איך נישט געזען קיין יידיש פנים. כאָטש איך האָב געוווּסט אַז מ׳האָט אַלע ראָזשישטשער יידן אומגעבראַכט, און כ׳האָב נישט געהאַט קיין אילוזיעס אויף צו טרעפן אַ ייד, האָט זיך מיר די זאַך אויסגעזעען אומנאַטירלעך: ראָזשישטש אָן יידן, ווי איז דאָס בכלל מעגלעך... די שטימונג איז ביי מיר געוואָרן אַ שרעקלעך געדריקטע. ווייזט אויס, אַז טיף אין דער נשמה האָט דאָך געטליעט די האָפנונג צו טרעפן כאָטש איין ייד, איין באַקאַנט פנים... ליידער, האָב איך אָנגעטראָפן אויף לויטער גויישע פנימער, און קיין איין יידיש פנים אויף אַ רפואה.

ווו זיינען די יידן פון ערשטן מניין?

איך געדענק, אַז ווען מען פלעגט אין די אַמאָליקע צייטן אָנקומען קיין ראָזשישטש פאַרטאָג, פלעגט מען שוין טרעפן אין די גאַסן צענדליקער יידן, מיט טלית און תפילין אונטערן אָרעם; דאָס זענען יידן געגאַנגען פון דאַווענען ביים ערשטן מניין, השכמה, אין זשאַליבאָווער שול; אַנדערע זענען געגאַנגען צום דאַווענען. עס האָט זיך באַמערקט אַ באַוועגונג פון יידן, וואָס זענען געגאַנגען אין אַלע ריכטונגען. היינט האָב איך אָנגעטראָפן בלויז גויים; גויים האָבן געטראָגן צעבערס עסן, און פון די פענצטערס און אָפענע טירן האָבן אַרויסגעקוקט נייגעריקע גוייִשע פּנימער.

משה באַלערס הויז, וואָס איז געווען אַן איין־שטאָקיקע געביידע, איז איצט אַ צוויי־שטאָקיקע. ביי דיאַמאַנדשטיין אין הויז געפינט זיך דער אופּאַלנאַרקאָמזאַג — דאָס איז דער אַמט וואָס פאַרנעמט זיך מיט תבואות.

כ׳האָב באַמערקט, אַז די גויים קוקן אויף מיר מיט נייגער. וואָס עפּעס דרייט זיך אַרום אין שטעטל אַ ייד — דאָס איז פאַר זיי אַ גאַנץ נייע דערשיינונג. אין שטעטל זענען געבליבן אייניקע יידן, און אַלע האָבן זיי גוט געקענט. אָבער ווער איז דער פרישאָנגעקומענער אומבאַקאַנטער ייד?..

ס׳איז צו מיר צוגעקומען אַ גויע און אַ פרעג געטאָן:

„דו ביסט אַ ראָזשישטשער?"

„יאָ", האָב איך געענטפערט.

„אפשר האָסטו אַ שטוב צו פאַרקויפן?"

ווען איך האָב איר געענטפערט, אַז איך האַנדל נישט מיט הייזער — האָט זי זיך גלייך אָפּגעטראָגן.

מיטשיק און גרישקאַ

איך האָב זיך געניויטיקט אין אַ דאָקומענט, אַז איך בין אַן אַמאָליקער ראָזשישטשער תושב. האָט מען מיר געזאָגט, אַז פּאַוול מיטשיק קען מיר געבן אַזאַ באַשטעטיקונג. ער האָט מיך ווירקלעך גאַנץ פיין אויפגענומען. ער האָט מיך פאָרגעשטעלט פאַר אַלע אַרומיקע מענטשן, אַלס אַ געוועזענער ראָזשישטשער.

איך האָב שפּעטער גערעדט מיט אַסאַך ראָזשישטשער גויים. איך האָב דערקענט אַ געוועזענעם קינאָ־מעכאַניק, גרישקאַ, וואָס האָט ווייטער געאַרבעט ביים זעלבן פאַך. ער האָט מיר אָנגעוויזן אויף אייניקע הייזער און דערקלערט:

„דאָ האָט געוווינט ישעיהו פּיעטרושקאַ, לייביש סאָס, משה דער אַמעריקאַנער, וועלוול שפּיגל. איצט וועלן דיך באַגעגענען פיל קריסטלעכע שכנים, וואָס וועלן דיך דערקענען, אָדער דו וועסט זיי דערקענען. יעדער פון זיי וועט דיך וועלן איבערצייגן, אַז ער האָט געראַטעוועט יידן, אָדער לפּחות אויסבאַהאַלטן יידן. זאָלסט זיי נישט גלייבן! ס׳איז געווען אַ שחיטה, וואָס אין איר האָבן אָנטיילגענומען 90 פּראָצענט רוצחים פון דער היגער באַפעלקערונג. אייניקע האָבן עס געטאָן פון שנאת־ישראל, און אַנדערע צוליב געלט אין רויב־צוועקן. ס׳איז צווישן זיי נישטאָ קיין איינציקער וואָס האָט געהאָלפן אַ ייד זיך ראַטעווען פון טויט!"

נאָכדעם האָב איך זיך אַרומגעדרייט אַ גאַנצן טאָג. כ׳האָב געזוכט אַ פּלאַץ אויף איבערצונאַכטיקן. איך בין צוגעפאָרן קיין קאָפּאַטשיווקע, ווו כ׳האָב אַמאָל געוווינט, ביי 5 קילאָמעטער פון ראָזשישטש. איך בין אַריין צו אַ באַקאַנטן קריסט. ער האָט מיך גלייך דערקענט. ס׳איז אים געוואָרן קאַלט און וואַרעם.

„מ׳האָט אַלע אויסגעהרגעט", האָט ער מיר דערציילט, און ווילנדיק זיך ריינוואַשן, האָט ער צוגעגעבן, אַז ביי אים אין קעלער האָבן זיך אויסבאַהאַלטן יידן; ער פלעגט טראָגן עסן אין וואַלד צו אויסבאַהאַלטענע יידן, און אַזוי ווייטער. איך האָב באַלד דערקענט, אַז דאָס זענען הוילע שקרים.

בקיצור, מיטשיק האָט מיר אַרויסגעגעבן אַ באַשטעטיקונג, אַז איך בין אַ ראָזשישטשער, און אויפן גרונט פון דעם דאָקומענט, האָב איך געקענט אַרויספאָרן קיין פּוילן.

אין ראזשישטש נאכן חורבן

יעקב פּאַרטנאי

יאשקע (יעקב) פּאָרט:אָי — אַ טאַלאַנטירטער פידלער, דער אײנציקער אין שטאָט, וואָס האָט געהאַט הויכע מוזיקאַלישע בילדונג: ער האָט געענדיקט די קאָנסערוואַטאָריע אין וואַרשע מיט אויסצייכנונג. ווען ער פלעגט שפּילן ביי חברישע צונויפטרעפונגען זענען אַלע געווען אַנטציקט. זיין פאָטער, דער הומאַניער שנייַדער, איז געווען פון די בעסטע מייסטער פון זיין פאַך ביי אונדז אין שטעטל. ער איז געווען אַ שטילער פלייסקער מאַן, וואָס האָט געאַרבעט ביז שפּעט באַנאַכט, כדי צו דערנערן זיין הויזגעזונט און דערמעגלעכן זיינע קינדער הויכע בילדונג. די שוועסטער ציפּע האָט געענדיקט דעם פּוילישן לערער־סעמינאַר.

יאַשקע לעבט אין ישראל און קען נישט פארגעסן זיינע טייערסט וואָס זענען אזוי טראגיש אומגעקומען. גרויס איז זיין ווייטיק, וואָס אין זיינע וואַנדערונגען און פון די קלעפּ וואס ער האט באקומען האט ער פארלוירן די מאכט אין די פינגער און קען נישט מער האַלטן די פידל אין האַנט...

אין ישראל לעבן אויך זיינע שוועסטער ציפּע און חיה.

דאָס שטעטעלע מיינס אין ־ואָלין האָט, סיי פרילינג סיי זומער און אַפילו האַרבסט, זיך געטונקען אין קווייטן. אומעטום האָבן ביי די סאַמע פענצטער און טירן זיך געוויגט זונרויזן. הינטער יעדן פלויט האָבן זיך דורכגעשלאָגן פון צווישע געדיכטן גרינס נאסטורציעס, די מאַטיאָלעס און די בלויע בלימעלעך, וואָס הייסן „פאַרגעס מיך ניט", ספּעציעל אין דעם טייל שטאָט וווּ מיר האָבן געוווינט — זשאַליבאָווו.

אין פרילינג זענען די סעדער געוואָרן זויבערדיק ווייס; ווי יעדער שטאָט און שטעטל האָט אויך ראָזשישטש פאַרמאָגט איר הויפּט־גאַס, בייגעסעלעך און הינטער־געסעלעך. איינגעהויקערטע הייזלעך מיט פאַרלאַטעטע שייבלעך און אויסגעקרימטע גאַנעקלעך, פאַרשימלטע און פאַרוואַקסענע שינדל־דעכלעך מיט די שול אין צענטער — דאָרטן ווי ס'האָט געוווינט דער בעל־שם, וואָס איז אַרומגעגאַנגען איבער די הייזלעך פאַרקויפן הייוון. איך לאָז זיך מיט דער גאַס, דערזע אַ שטוב מיט אַ פריזבע, איך בלייב שטיין, ווי איך זאָל זיך טרעפן מיט אַן אַלטן באַקאַנטן. אָט האָב איך דערזען אַ חורבה — אַ הויז מיט אַ האַלב־איינגעוואַלגערטן גאַנעק מיט רויטע לאָדנס, מיט אַן אָפּגעריסענעם דאַך. אָט דערזע איך אַ באַרן־בוים מיט געדיכטע באַהאָנגענע צווייגן וואָס זענען אַריבערגעקראָכן איבערן פלויט.

דער זכרון מיינער האָט פיבערהאַפט געמישט אַ בלעטל נאָך אַ בלעטל פון די ווייט פאַרלאָפענע יאָרן. ניין, איך האָב נישט קיין טעות! דאָ האָט געוווינט קלמן דער גלעזער (גראַבאַרסקי). אַוודאי האָב איך געמיינט, אַז איך וועל ניט דאַרפן עמעצער זאָל מיר ווייזן מיין שטוב. אין הויף האָבן אַרויסגעקוקט די הויכע ווענעציאַנישע פענצטער. איך זיץ פאַרשמאַכט אויפן שטיין, קיינער קומט צו מיר ניט אַרויס.

איך חלום: אין שטוב איז שבתדיק און איך זיץ מיטן טאַטן אויפן בעט און ער בעט מיר איך זאָל אים שפּילן אויפן פידל אַ פּאָר קאָנצערטן, ווי ער פלעגט ליב האָבן: ברוך, וויוואַלדי, מענדלסאָן.

ראָזשישטש האָט אַ רייכן טייך — דעם סטער, וואָס שניידט איבער די שטאָט אין צוויי טיילן. די העל־גרינע לאָנקעס, וואָס ציען זיך צום האָריזאָנט. ווער ס'איז אויסגעוואַקסן אין אַ שטעטל, דער ווייסט וויפל דערינערונגען און געפילן וועקן זיך אויף אין זכרון און אין דער נשמה. ווי קאָן מען עס גיין און ניט אַ קוק טאָן פון באַרג אַראָפּ? די קוזשניעס, די אויסגעשפּאַנטע וועגענס זענען ניטאָ. מען הערט זשאַבעס וואָס קוואַקען אין אָטשערעט. נאָר אויף דעם אָרט פון די פאַרשווונדענע הייזלעך, וואָס האָבן ווי פון קעלט און מורא דאָס גאַנצע לעבן זיך אַזוי נאָענט געטוליעט איינס צום אַנדערן — איז גאָרניט דאָ.

איך טו ביי זיך אַ פרעג: ווי וואָלט געווען, ווען איך זאָל ניט וויסן אַז דאָס איז ראָזשישטש? צי וואָלט איך זיך אָנגעשטויסן, אַז דאָ איז געווען אַמאָל מיין שטעטל? איך שטעל זיך אָפּ כמעט ביי יעדער שטיב, קוק אַריין כמעט אין יעדן הויף...

דורכגייענדיק האָב איך באַמערקט ווי די גויים האָבן צעגראָבן די ערד און פונאַנדערגענומען די הייזער. גאָלד האָבן זיי געזוכט. גאָלד און בריליאַנטן, וואָס די יידן האָבן, הייסט עס, פאַרמויערט אין די ווענט, פאַרגראָבן אין די הייפן... — בין איך ווידער אַרויס אויף דער הויפּט־גאַס.

די גאַס איז כמעט אַ דאָרפישע. גאַנץ ראָזשישטש איז באַזעצט מיט „פּערעסיליענצעס" פונעם צווייטן זייט בוג. שפּאַציר איך זיך אַזוי אַרום און דערקען ניט דעם

וייטערן טייל פון דער שטאָט. אָט בין איך נעבן וואָקזאַל. דאָ בין איך דאָך אויסגעוואַקסן. אָט שטייט דער איצטיקער וואָקזאַל — אַ שיין ווייס מויערל; דער אַלטער וואָקזאַל איז פאַרברענט געוואָרן.

צווישן איין שטוב און דער אַנדערער — סעדער און גערטנער. פון די שטאַלעכלעך לאָזן זיך הערן חזירים, עס שמעקט מיט דאָרף. און אַזוי שפּאַציר איך אַוועק ביזן „פּערעיעזד" און לאָז זיך גיין צו די זאַמד־גרובן. איך שטיי און טראַכט, און מיטאַמאָל נעמט מיך ווער אונטער דעם אָרעם — קומט, איך וועל אייך ווייזן וואָס דאָ האָבן אָפּגעטאָן די דייטשן מיט אונדזערע ראָזשישטשער יידן אין די יאָרן פון דער מלחמה.

ער האָט מיך אַריינגעפירט אין אַ דורכהויף (דאָ האָט געוווינט אַ דייטש קאָנטאַש), וואָס האָט זיך געצויגן צום פעלד, צו די ווייטלעכע ליימיקע בערגלעך, איבער וועלכע ס'איז געהאָנגען אַ האַלבטאָגיקע זון. פון הינטער די בערגלעך פון פאַרגליווערטן ליים איז אָנגעשווומען אַ וואָלקן, און פאַרשטעלט מיט זיין שאָטן די קברים פון די קדושים. די די טיפע גריבער, רויטער ליים. ווי קאָן מען עס פאַרגעסן? ווי מעג מען דאָס פאַרגעסן?

ערשט ווען מיר זענען שוין אָפּגעגאַנגען אַ שטיק וועג, האָט זיך צו מיר געוואָנדן דער פויער:

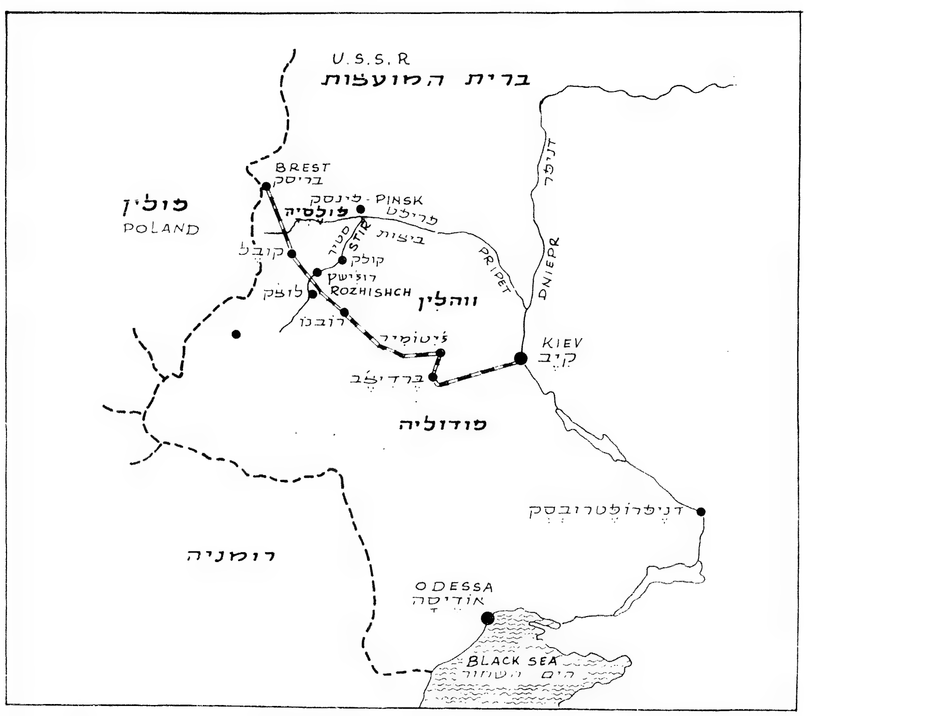
„ווער זענט איר?"

„איך בין יאַשקע פאָרטנאָי, דעם הומאַניער שניידערס אַ זון".

„פון וואַנען האָסטו זיך גענומען און ווי אַזוי ביסטו געבליבן לעבן? וואָס שווייגסטו", האָט ער אויסגעשריגן. מיטאַמאָל ווערט ער אויפגעלייגט:

„אָ־וואַ, דאָס הייסט אַ גאַסט. נו, איך בין דער פאָר'ויצער פון דעם קאָלכאָז מיטשעק. שעם זיך נישט. ווו האָסטו זיך אָפּגעשטעלט? ווייסטו וואָס? כאַפּ זיך צו אונדז אַריין פאַרנאַכט, וועלן מיר זיך טרעפן מיט אַלטע באַקאַנטע".

ס'איז שוין געווען כמעט טונקל, ווען מיר זענען אַרויס פון די זאַמד גרובן און זיך געלאָזן מיט דעם וועג צום האָטעל — אַ הילצערן הויז, נעבן דעם אייזנבאַן־וואָקזאַל (ראָסיע בערגערס שטוב). איך האָב אָפּגעגעבן דעם טשעמאָדאַן דער דיזשורנע און געכאַפּט אַ שפּאַציר איבער דער גאַס וואָס הייבט זיך אָן נעבן וואָקזאַל, אַ גאַס איינגעטונקען אין גרינס. דערווייל האָב איך אויך געפונען די סימנים, ווי איך און מיין ברודער

ראָזשישטש אויף דער נייער פּאָליטישע־מאַפּע פון מזרח־אייראָפּע, אַלס טייל פון סאָוויעטן־פאַרבאַנד.

דער געשענדעטער אַלטער בית־קברות פון ראַזשישטש. בלויז די מצבה פון אהרן שמואל פערל ז״ל, וואָס איז געשטאָרבן אין 1940, איז געבליבן גאַנץ.

מענדעק פלעגן איבערשפּרינגען איבער דעם פּלויט, אַריין אין גאָרטן און אָנרייסן באַרן און עפּל. די באַלעבאָסטע, ראָסיע בערגער, פלעגט אונדז נאָכיאָגן.

כ׳האָב ניט באַוויזן אַריינגיין אין האָטעל און זיך צושפּאַרן אַביסל, האָט מען אָנגעקלאַפּט אין טיר און עס האָט זיך אַריינגערוקט אין צימער אַ שיינענדיק פּאָרפּאָלק.

„מיר זענען געקומען נאָך דיר. אונדזער פאַמיליע איז טאָמאַשעוויטש. ווי גיט מען עס ניט צו וויסן ?” וואַרפט ער מיר פאָר.

„זאָל בעסער דער גאַסט עפּעס דערציילן. ער קומט דאָך עפּעס פון דער גרויסער וועלט. וועגן זיך קאָן איך זאָגן איינס: איך האָב ליב מיינע שטעטישע, שטאַרק ליב”, רופט זיך אָן די פרוי.

צוזאַמענס גיי איך מיר דורך דער גאַס וואָס פירט אַצונד צום מאַרק. אויפן מאַרק איז קיינער נישטאָ — די טישלעך שטייען ליידיק. אין דער שטילקייט פונעם שטעטלדיקן מאַרק איז פאַראַן עפּעס פון דער אַמאָליקער שבתדיקער רו. אַזוי בין איך טאַקע אומבאַמערקט אָפּגעגאַנגען אַ גאַנץ היפּשן מהלך, כמעט ביזן הייליקן אָרט. אַנטקעגן מיר שטייט אַ מענטש מיט אַ קאָסע אין דער האַנט. זיין פּנים איז מיר געוואַלדיק באַקאַנט, און כאָטש איך ווייס, אַז כ׳האָב דעם מענטש ערגעץ־ווו געזען, דאָך מוז איך אָנשטרענגען דעם זכרון: פונוואַנען איז ער מיר אַזוי קענטליך ?

נו יאָ. מיט די אַריינגעמישטע יידישע ווערטער אין זיין אוקראַיניש וואָס ער רעדט, דערמאָנט ער מיר כוועדאָרן פון שלום־עליכמס „די גרויסע בהלה פון די קליינע מענטשעלעך”, נאָר דאָס איז שוואַרצקאָפּ.

„וועמען זוכט איר עס דאָ, מיין ליבער ייד ?”

איך שטעל זיך אים פאָר ווער איך בין.

„טאַק, טאַק. געוווינט האָט איר נעבן גאָרענשטיינס טעאַטער. אַ מעשה צו איך האָב געקענט דיין טאַטן ראובן פאָרטנאָי ? דער בעסטער שניידער ביי אונדז אין שטאָט געווען. וועמען, דאָראָגאָי, קען איך דאָ נישט ? גיי איך אַרום צווישן די פאַרוואַקסענע קברים מיט פאָרכטיקע טריט, אפשר דאָ... און אפשר דאָרט..? אָבער איך זע נישט שטיין קיין מצבות. אַלע קברים צעוואָרפן. אַפילו די מצבות האָבן די דייטשן ניט איבערגעלאָזט”.

שטייענדיק ביי דעם פאַרוואַקסענעם ברודער־קבר פון דער היטלערישע שחיטה פרעג איך מיר: ווּ איז דער קבר פון מיין ברודער מענדל ? וועט מיר שוין קיינער ניט אָנווייזן — ניט דער בוים וואָס איז דאָרט געשטאַנען, ניט דער פויגל, וואָס איז דאַן דורכגעפלויגן. די ערד, פאַר וועלכער מיין ברודער דער רויטאַרמייער איז געפאַלן אין שלאַכט, האָבן די באָמבעס און גראַנאַטן עטלעכע מאָל איבערגעאַקערט...

ווען איך בין אַוועקגעגאַנגען פונעם בית־עולם איז די זון שוין פאַרגאַנגען און מיטאַמאָל איז אַלץ פאַרשוווּנדן.

השמדת קהילת רוז'ישץ'

מן המחתרת עד למיצעד המוות

בלה יערי (חזן)

משפחתה של בלה חזן: האם אסתר וילדיה. בשורה הראשונה מימין לשמאל: רוניה, האם אסתר, דבורה ולייבל. בשורה השניה: בלה (מחברת הרשימה), פייגה והניה.

כשפרצה מלחמת העולם השנייה שהיתי בהכשרה מטעם „החלוץ" בבנדין. כשנכנסו הגרמנים לעיר החלטנו לעזוב את הקיבוץ ולעבור לווילנה, שהיתה תחת שלטון הסובייטים. הצלחנו להגיע לפשמישל, אבל כאן נאסרנו על־ידי שומרי הגבול כמרגלים. 3 שבועות בילינו בבית הסוהר ואחר־כך המשכנו בדרכנו לווילנה. בדרך ביקרתי בפעם האחרונה בבית. כשיצאתי למחרת בבוקר לרכבת ליוו אותי בדרכי אחי ואחותי הקטנה, דבורה'לה. היתה זו הפעם האחרונה שראיתי אותם, לפני שהגורל הטראגי הפריד בינינו לעולם.

בקרון עמדתי ליד החלון ונפנפתי לאחי ולאחותי כל עוד שיכולתי לראות אותם, עד שהרכבת הרחיקה אותי מהם.

בווילנה

בווילנה שהינו בקיבוץ בסובוץ'. עבדנו בעבודות שונות וגרנו בצפיפות רבה. היינו שם מאות חברים ובראשנו עמד המזכיר ז'לנוגורה וחברי המרכז אברהם גיבלבר, נתן בליזובסקי ועוד.

ביום בהיר אחד הופיעה אצלי אמא, שבאה לראות מה שלומי. תחילה השתדלה להשפיע עלי לחזור הביתה, וכשראתה שזה לא מועיל השלימה עם העובדה, שאני אשאר בווילנה במטרה לעלות משם לארץ.

אמא חזרה לרוז'ישץ', אך העליה שלי לא נתגשמה, בגלל מספר הסרטיפיקטים הזעום שעמד לרשותנו והתפקידים החשובים שהוטלו עלי.

הגרמנים הגיעו

כשהגיעו, ביוני 1941, הגרמנים לווילנה, הוצגה לפנינו השאלה מה הלאה? עלה הצורך לשמור על קשר עם המרכזים השונים של „החלוץ" בפולין, שהיתה כבר שנתיים כבושה על־ידי הגרמנים. למטרה זו נבחרו בחורות עם תווי־פנים אריים, לשמש קשרות בתנועה החלוצית. אני הייתי אחת מהן.

אני משנה את זהותי

התחלתי לדאוג להשיג תעודת־זהות ארית, כדי שאוכל לצאת מהגיטו היהודי. הזדמנות זו ניתנה לי כעבור זמן קצר. עבדתי אז כאחות בחדר־הניתוחים של בית־החולים היהודי בגיטו. עבדו שם כמה בחורות פולניות אריות. פניתי לאחת ששמה ברוניסלאבה לימא־נובסקה ואמרתי לה שאני רוצה להציל את עצמי ולכך דרושה לי תעודת־זהות פולנית. היא הביעה את הסכמתה לעשות הכל כדי להציל אותי ואף הסכימה למסור לי את התעודה שלה. החלפתי את התמונה שבתעודה ומאז היה שמי ברוניסלאבה לימאנובסקה.

עשיתי את הנסיון הראשון ליציאה מן הגיטו, כדי לראות אם אוכל להופיע כנוצריה. קניתי צלב ולמדתי את התפילה הנוצרית מתוך ספר־תפילה שקניתי. תירגלתי את עצמו לומר „יזוס" במקום „אלוהים" — אם יצא לי ללון בין ארים. כל זה עשיתי לא רק כדי להציל את עצמי, אלא כדי להציל חייהם של חברים רבים של התנועה שלנו.

מכיוון שלא הייתי תושבת וילנה מילדותי לא הכירו אותי הגויים של העיר. מהר מאוד השתכנעתי, כי אכן אני יכולה להופיע כארית אמיתית. אף קניתי לי מטפחת צבעונית מיוחדת, המשווה לי צורה אופיינית של אשה סלאווית.

לתנועה בגיטו וילנה החלו להגיע ידיעות מחרידות על חיסול היהודים בגיטו וארשה. בראש המחתרת שלנו בווילנה עמדו: אבא קובנר, מרדכי טננבוים, מרסיק ועוד.

בשליחות לגרודנו

השליחות הראשונה שלי היתה לגרודנו, לבדוק מה מתרחש שם. יצאתי לכביש לחפש הזדמנות להגיע לגרודנו. נמנעתי מלנסוע ברכבת או באוטובוס רגיל. עמדתי בדרך וחיכיתי לטרמפ, אם היה זה איכר על עגלה או חיילים גרמנים באוטובוס — שמחו לתת טרמפ לבחורה צעירה, כדי לגוון קצת את השעמום שבדרך. חששתי מפני הפולנית שלי, שלא היתה שפתי מלידה; את השפה הפולנית למדתי כשפה שניה, ולא כשפת אם. לכן העדפתי תמיד לנסוע עם חיילים גרמנים מאשר עם איכרים פולנים, שהזדמנו לי בדרך.

בלילה הגעתי ללידה, שהיתה הרוסה כולה. העדפתי להישאר בלילה בין ההריסות ולא ללכת לבית מלון פולני. למחרת נזדמן לי אוטו עם חיילים גרמנים, שלקח אותי לגרודנו. החיילים התלוצצו על חשבוני, אך לא עניתי להם, כי לא רציתי להראות להם, שאני מבינה את שפתם, משום שרק יהודים יכלו לדבר עם גרמנים בשפתם, ולא תושבי המקום הפולנים.

הגעתי לגרודנו

בגרודנו היתה לי חברה טובה, אידה בוראקוב, שנפגשתי אתה בסמינריונים רבים של התנועה. הלכתי אליה. שם נודע לי על הפקודה להקים גיטו בגרודנו.

זה היה בסתיו 1941. בגלל הפולנית שלי החלטתי לחפש דירה אצל פרוטסטאנטים, המדברים בעיקר רוסית, ולא אצל פולנים, שהיו מייד מכירים באקצנט הפולני הפגום שלי. מצאתי חדר אצל אשה פרוטסטאנטית, שבעלה נהרג במלחמה. היה לה ילד והורים זקנים. בחדר שמסרה לי היתה תמונה „קדושה" ו„נר תמיד" — שהטילו עלי אימה: איך אישן בלילה בנוכחותם!...

אני עובדת אצל הגסטאפו

כדי לא לעורר חשד הייתי צריכה לעבוד, שלא יראו אותי מתבטלת. קיבלתי עבודה אצל הגסטאפו כמתרגמת. כדי לקבל את העבודה הזאת פניתי לעיריה ואמרתי שאני יודעת גרמנית. כל הידיעה שלי התבטאה ב„וואס" ו„דאס", וזה הביא את הפקידים לידי התפעלות מהגרמנית „הטובה" שלי. ביקשתי שם תעודה על־שם ברוניסלאבה לימא־נובסקה, בתירוץ שבהפצצה איבדתי את התעודה שלי. באופן כזה קיבלתי תעודה רשמית על השם החדש שלי, ואת התעודה הקודמת שקיבלתי בווילנה השמדתי.

בעת עבודתי בגסטאפו הובאו לשם קבוצת יהודים. עודדתי אותם ואמרתי להם להחזיק מעמד. הם התפעלו מאוד מן ה„שיקסע" הטובה הזאת. אך לא יכולתי בגלוי להביע את רגשותי לסבלם של האחים והאחיות.

שלוש המקשרות הנועזות

שלוש הבנות, שבתצלום הן המקשרות הנועזות של תנועת „דרור" בפולין ושל מפקד המרד בגיטו ביאליסטוק, מרדכי טננ־בוים־שטרומף. לונקה קוזיברודזקה ובלה חזן נאסרו באפריל 1942 ברכבת, במעבר הגבול מאלקיניה, שבין באצירק ביאליסטוק וה־גנרל־גוברנמנט. הן נשלחו מגיטו ביאליסטוק לגיטו וארשה כשברשותן סכום כסף גדול וידיעות המיועדים למחתרת בגיטו וארשה. הן נתפסו ע"י הגרמנים שחשבו אותן לנוצ־ריות, חברות מחתרת, והוחזקו בבית סוהר „פאביאק" בווארשה חודשים רבים. למרות החקירה הממושכת והעינויים, לא גילו דבר ובסוף נשלחו למחנה אושביץ. לונקה נפטרה במחנה ב־18 במארס 1943.

טמה שניידרמן, חברתו של מרדכי טננ־בוים, נשלחה בינואר 1943 לגיטו וארשה עם כספים והעתקי תעודות גרמניות על תכניות ההשמדה של הגרמנים. היא הגיעה בשלום לגיטו ב־18 בינואר. באותו לילה הת־חילו הגרמנים באקציה נגד היהודים ופרץ המרד המזויין הראשון בגיטו וארשה. טמה נפלה כנראה ביום הראשון של המרד ומאז נותק כל קשר בין המחתרת בגיטו ביאליס־טוק ובין הארגון היהודי הלוחם בגיטו וארשה. בלה חזן היא היחידה מן השלישיה שנשארה בחיים.

ב. קליבנסקי, יד ושם

שלוש המקשרות הנועזות. התצלום נעשה בידי איש גסטאפו בחג המולד, שחגגו שלוש המקשרות כעובדות בגסטאפו. התצלום נמסר ל„יד ושם".

עיקר דאגתי היה איך להגיע לווילנה ולמלא את שליחותי כקשרת של התנועה. פניתי לאחראי עלי בעבודה, נאצי אכזרי וגס, ואמרתי לו שאני צריכה לנסוע לווילנה: אחי מת ויש להביאו לקבורה. התחלתי לבכות על „מות אחי", אך בכיי האמיתי היה על גורל היהודים שאני הייתי עד לו במקום עבודתי. המנהל שלי נתן לי „פאסירשיין" לנסוע ברכבת ואף ניחם אותי ואיחל לי נסיעה טובה.

הכניסה לגיטו לא היתה כה פשוטה בשבילי. הייתי צריכה להיזהר גם מן השוטרים הגרמנים וגם מהמשטרה היהודית. הכנתי לי כמה טלאים צהובים וחיברתי אותם בסיכות לבגדי, למרות שלפי החוק היו צריכים להיות תפורים לבגד.

הצלחתי להתגנב לגיטו ונפגשתי עם מנהיגי המחתרת. מסרתי להם דו"ח על המצב בגרודנו.

כשחזרתי לעבודתי בגסטאפו בגרודנו נדהמתי למצוא על הלוח בפרוזדור בגרמנית מודעה על „השתתפות בצערה של ברוניסלאבה למות אחיה". לא האמנתי, שאני משחקת את תפקידי בצורה כה מושלמת. עובדה זו נתנה לי עידוד רב במלוי תפקידי.

אני מזהירה את יהודי גרודנו

עם קבלת הידיעה על הטבח בפונארי והסלקציות בווילנה — החלטתי למסור ליודנראט בגרודנו על הנעשה בווילנה. חיפשתי אמתלה להיכנס לגיטו. סיפרתי במשרד שאני סובלת מכאב שיניים, וכי בדעתי לפנות לרופא־שיניים מומחה בגיטו. קיבלתי רשיון להיכנס לגיטו. פניתי ליודנראט ומסרתי כל מה שידוע לי על השמדת יהודי וילנה. בתחילה לא רצו להאמין לי, ואף פרצתי בבכי, על שאין מאמינים לדברי. אך אחד מחברי היודנראט הכניס אותי לחדרו ודיברנו על הדרכים לעזור ליהודי גרודנו להימלט ליערות.

אני נוהגת כנוצריה

אחרי ימים אחדים הגיעה לונקה מווארשה. היא ביקרה במשרד שלי בגסטאפו. היא ראתה את „ההשתתפות בצער" על הקיר ושאלה אותי איך עשיתי זאת?

לקחתי את לונקה אל המשפחה הפרוטסטנטית. לונקה דיברה פולנית טובה מאוד, היה לה מראה ארי והייתי מרגישה בטוחה לידה. לבעלת־הבית אמרתי שהזמנתי חברה ל„חג המולד". בחדרי סידרתי לי עץ אשוח וקישטתי אותו יפה מאוד. באותו הזמן הגיעה אלי גם טמה (ואנדה). חגגנו יחד את חג המולד. לחגיגה הזמנתי גם גרמנים אחדים מן המשרד. אחד מהם צילם את שלושתנו, וזו המזכרת היחידה שנשארה לנו מן התקופה ההיא (התצלום נמסר ל„יד ושם").

בימי ראשון הלכתי עם בעלי הדירה שלי הפרוטסטנטים לכנסייה, הקשבתי לדרשות שלהם, ש„אסור להרוג ואסור להשמיד". כולנו עמדנו על הברכיים והתפללנו: הם את תפילתם ואני את תפילתי, ואיש לא הרגיש בכך...

אני בורחת מגרודנו

יום אחד בא אלי מרדכי טננבוים, שהגיע לגרודנו בשם מזוייף של טאטארי. הוא פנה לדירתי. הבן הקטן בן העשר של בעלת־הבית שלי אמר לאמו:

„אמא, ברוניסלאבה הכניסה יהודי לבית!"

היה לו אמנם, למרדכי אף יהודי. כששמעתי זאת — נחרדתי מאוד לגורלו ולגורלי. הוא לן אצלי לילה אחד בלבד, ולמחרת חזר לגיטו.

אחרי המקרה הזה חיפשתי דרך לעזוב את המקום, ולהצטרף שוב אל אחי היהודים ולחלק יחד אתם את גורלם המר.

הודעתי לבעלת־הבית שלי שאני נוסעת, בלי להודיע דבר במקום העבודה שלי. לקחתי לי רק את התמונה של שלוש הקשרות שצולמה על ידי הגרמני בליל חג המולד. הגעתי לביאליסטוק, ענדתי טלאי צהוב וחזרתי לגיטו היהודי.

באתי למרסיק, שהיה אז רכז ענייני התנועה. החברים שמחו מאוד לראות אותי ביניהם ולקבל ידיעות על גורל היהודים בגרודנו.

גורלה של משפחת שכטר

מניה שכטר רידקער נשאר לבדו בגיטו אחרי חיסולו. הוא התחבא בביתו של איציק ווייסברג (גלייזר) והשוטרים האוקראינים לא גילוהו.

לאחר ימים מספר נמלט לסביבות הכפר פרספה ושם נפגש עם בנו אהרן ועם בנו השני, שהיה נכה־רגליים. מניה לא יכול עוד לשאת את הפחד והסבל הבלתי־אנושי ונפטר במחבואו. בנו נכה־הרגליים ונערה יהודייה נתפסו על־ידי האוקראינים. הם חנקו אותם בידיים והשליכום לבאר.

אהרן גוייס, אחרי השחרור, לצבא האדום ונפל בקרב עם הגרמנים.

צבי רוזנבוים

פגשתי את פרומקה וקשרות אחרות, ששמותיהן התפרסמו מאוד בתנועה. בימים אלה נעלמו עקבותיה של לונקה. אחרי שחיכינו למעלה משבועיים הוחלט שאני אסע לוורשה, כדי לחקור על גורלה.

עוצרים אותי בדרכי לוורשה

עליתי לרכבת הנוסעת לוורשה. לפני מאלקין נכנס מבקר הכרטיסים. הוא ביקש את התעודה שלי ולקח אותה ממני. לא ידעתי מה לעשות. התחלתי לחשוש לגורלי. כשנעצרה הרכבת בתחנת מאלקין נכנסו שני אנשי גסטאפו והורידו אותי מן הרכבת.

הכניסו אותי לחדר וערכו חיפוש. היה ברשותי, בתוך השערות הארוכות שלי, מכתב בעברית על נייר דק. חששתי מאוד לגורלי אם ימצאו את הדו״ח על מצב היהודים בווילנה ובביאליסטוק. למזלי לא מצאו אותו.

אך הדאגה הראשונה שלי היתה, איך להיפטר מן המיסמך הזה. הזדמנות זו ניתנה לי כשהובילו אותי לבית־הסוהר, שהיה במרחק קילומטרים רבים מן התחנה. ביקשתי רשות להיכנס לבית־שימוש. הרשות ניתנה לי. הוצאתי את הדו״ח מן השערות שלי, קרעתי אותו לחתיכות והשלכתי אותו לבור של בית־השימוש הפרימיטיבי.

בבית־הסוהר נלקחתי לחקירה. שלושה אנשים חקרו אותי. אני טענתי, שאינני מבינה גרמנית. נתנו לי תורגמן, שתירגם את הגרמנית שלהם לפולנית.

באמצע החקירה הניחו לפני את התמונה, שבה אני מצולמת עם לונקה ושאלו אותי, אם אני מכירה אותה ומתי ראיתי אותה?

סיפרתי את הסיפור, איך חגגנו יחד את חג המולד בגרודנו ואת התמונה צילם גרמני, חבר שלי מן העבודה. אינני יודעת איפה שתי הבחורות, כי לא היה לי מגע קרוב אתן. אך התמונה נשארה אצלי כמזכרת, בתקווה שעוד ניפגש.

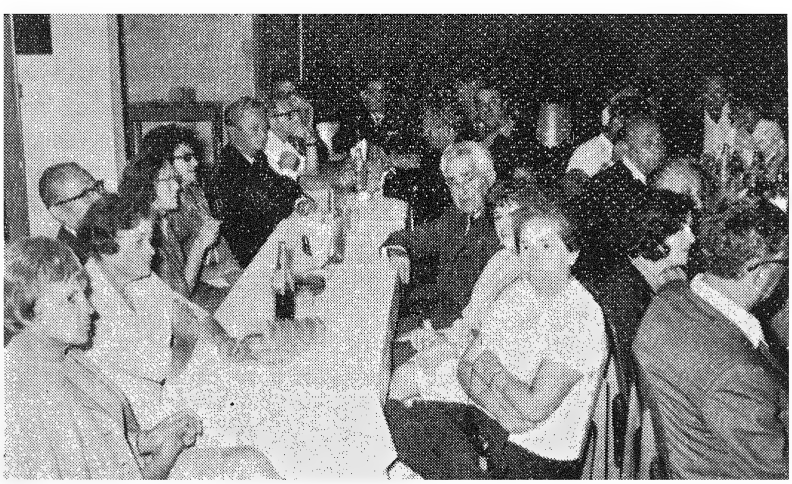
אז סיפרו לי החוקרים, שלונקה נמצאת במאסר.

ללילה הכניסו אותי לבית־סוהר, שהיה בית קטן של 4 חדרים בלבד. לא היתה שם אפילו רצפה והדלת היתה פרימיטיבית, שסוגרים בלי מנעול. שמעתי צעקות של גבר והתחלתי לבכות, כי הבכי הקל במקצת את המועקה שבלבי. הגבר צעק אלי: „אל תבכי, החזיקי עצמך!״

מזרן לא היה לי ונאלצתי לשכב על האדמה. בלילה ניסו השומרים לחדור לחדר ולהציק לי, אך התגוננתי בצעקות וגירשתי אותם ממני.

בבוקר השכם הוציאו את הגבר ואותי מן החדרים והובילו אותנו לרכבת בליווי 4 אנשי גסטאפו.

בלה יערי (ראשונה משמאל) במסיבה בבית־רוז׳ישץ׳.

במטה הגסטאפו בווארשה

הגענו לתחנת הרכבת בווארשה. הובילו אותי למטה הגסטאפו בשדרות שוכא והכניסו אותי לתא של נשים.

אחרי שעות אחדות לקחו אותי למרתף, שם ישבו וחיכו אנשים רבים. ממול היתה כתובת בגרמנית: „עליכם להסתכל רק קדימה; אסור להסתכל אחורה". לאזני הגיעו צעקות וקולות בכי מאנשים שנחקרו באותו זמן.

שעות אחדות ישבתי וחיכיתי לתורי. אסור היה לי להפנות מבטי לאחור — הכל לפי הפקודה שניתנה לנו בכתובת שלפנינו.

כעבור שלוש שעות לקחו אותי לחקירה. השתדלתי לחזור על הסיפור שמסרתי במאלקין. כאן נוכחתי לדעת, שהם חושדים בי שאני שייכת למחתרת הפולנית, ואין הם חושדים בי שאני יהודייה.

עינויים בעת החקירה

בחקירה לא מסרתי אף שם של יהודי, אלא רק של גויים מהצד הארי. מסרתי כתובות של בתים הרוסים בווארשה, כדי שלא יוכלו לבדוק אותן. כאן התחילו להכות אותי בפנים ושברו לי שן. אחד הוציא מתוך השרוול מקל גומי, שאפשר היה להאריך אותו. הניחו אותי על קרש מיוחד והרביצו בי בכל הכוח. התעלפתי והם הפסיקו את החקירה.

כשהתעוררתי מצאתי עצמי על מיטת קרשים רחבה, ערומה לגמרי. גופי היה מכוסה פצעים ולא יכולתי להניע אבר. הכרזתי שביתת־רעב ובמשך היומיים שהייתי עוד שם סירבתי לאכול, למרות ההפצרות של השומרים שלי. אחרי יומיים העבירו אותי לבית־הסוהר הידוע „פאביאק", שהיה במרכז הגיטו היהודי בווארשה.

בבית-הסוהר „פאביאק"

בבית־הסוהר ישבתי שלושה שבועות ב„בידוד" — תא בודד, המיועד לאסירים מסוכנים. הרגשתי את היחס החם אלי מצד המשגיחות הפולניות והרופאה, שהיתה באה לחבוש את פצעי. נראה הדבר, שגם הן חשבו אותי לפולניה, הנאבקת נגד השלטון הכובש. הפצעים לא הגלידו כל־כך מהר, אך הפצע הכאוב ביותר והקשה ביותר — היה זה שבלב.

אני פוגשת את לונקה

אחרי שלושה שבועות העבירו אותי לתא גדול, שם גיליתי את לונקה. רציתי ליפול על צווארה, לחבקה ולנשקה, אך אסור היה לי להראות סימן כלשהו שאני מכירה אותה, כי בתא היו אסירות פולניות, וייתכן שהיו ביניהן גם פרובוקטוריות. לכן לא אמרנו מלה זו לזו; ראיתי שהיא החווירה וחששה להתקרב אלי.

באחד הימים, כשיצאנו לבית־השימוש והיינו לבדנו, שאלה אותי לונקה:

„הגידי, איך הגעת הנה?"

„הלכתי בעקבותיך; נשלחתי לחפש אותך!" — עניתי לה.

היא רצתה לדעת מה נעשה בגיטאות ומסרתי לה בחפזון מה שידעתי. היא סיפרה לי, שבתא מיוחד לאסירות יהודיות נמצאת החברה שלנו שושנה גז'דיל. תפקידה היה לנקות את בתי־השימוש בכל הקומות של בית־הסוהר. כשיצאנו לבית־השימוש היא חיכתה לנו בחוץ, כדי שתוכל להעיף עלינו עין כשנצא משם. גורלה היה קשה מאוד, כגורל כל האסירות היהודיות, שסבלו יותר מן האסירות הפולניות (שושנה היא כעת חברה ברמת־הכובש).

לונקה הזהירה אותי, שבין האסירות שבתאנו יושבות גם מרגלות, המדווחות לגסטאפו על כל מלה, שאסירות מוציאות מן הפה. דרך האשנב הקטן, שהפריד בין הגיטו לבית־הסוהר, היינו מציצות לתוך הגיטו וראינו את מצבם הטראגי של היהודים. פעמים אחדות אף השלכנו פתקאות החוצה כדי להודיע על המצאנו כאן. אחר־כך נודע לי שהפתקאות האלו הגיעו לתעודתן.

ירשתם וגם רצחתם...

אחי צבי ואני היינו יוצאים מהגיטו לעבודה בכביש קופאצ'יבקה—פרספה. אמי (בריינדל) עבדה בהפקת כבול בסביבת הכפר קוזין וניספתה יחד עם יהודי העיר בגיטו.

כאשר הגיעו אלינו הידיעות על חיסול הגיטו ברחנו מן העבודה בכביש והתפזרנו בשדות וביערות, כל אחד לחוד. לילה אחד נפגשתי במקרה עם אבי (זאב), אחי הקטן משה, ואחי צבי. היה זה הלילה האחרון שהיינו יחד. אבי נרצח יחד עם משה על־יד העיירה הולוב. אני וצבי עברנו את התקופה האיומה תוך שכיבה בבורות, בערימות קש, בין שיחים בשדה וביער. בלילות היינו יוצאים לבקש מזון אצל האיכרים או שהיינו לוקחים מן הגינות והשדות. כשלא יכולנו עוד להישאר בבורות ובמקומות מחבואים אחרים נדדנו ממקום למקום, בלי לשהות במקום אחד זמן ממושך.

כשהתחילו האוקראינים לרדוף את הפר־לנים היו הפולנים עוזבים את משקיהם בלילות ועוברים לכפר פרספה. פולני אחד הכניס אותנו לזמן קצר לביתו בפרספה בתור שומרי הבית ושם נשארנו עד בוא הרוסים. אף על פי שחילקנו, ערב הגירוש מהגיטו, את כל רכושנו בין האיכרים הפולנים השכ־נים, לא הלכנו אחרי השחרור לבקש את רכושנו בחזרה, כי האיכרים האלה התייח־סו אלינו באיבה גלוייה, הכחישו כל דבר ואף היו מקרים של רצח: צ'רנה קנפר נרצחה באכזריות שעה שבאה למשפחה אוק־ראינית לבקש שיחזירו לה את החפצים שהוריה השאירו אצלה. מקרה מחריד זה קרה כבר אחרי השחרור.

יהודית מזור

כדי להסתיר את זהותי האמיתית נהגתי ככל האסירות: הן התפללו — גם אני התפללתי; הן נהגו לשבת על הברכיים — גם אני ישבתי על הברכיים; מכיוון שידעתי שפה יושבות רק פולניות, נזהרתי גם בשפה הפולנית שלי, שלא היתה כמו של פולניה אמיתית.

עבדתי בקילוף תפוחי־אדמה. הודות לכך יכולנו במקצת להשקיט את הרעב שלנו על־ידי אכילת תפוחי־אדמה בלתי־מבושלים תוך כדי הקילוף. אסירות רבות קינאו בנו על שיש לנו הזדמנות להוסיף על תפריט הרעב של בית־הסוהר.

בתא שלנו ישבה פולניה, ז׳וטה הורבאצ׳בסקה, שהיתה קאתולית אדוקה מאוד. התקרבתי אליה וחיבבתי אותה. קיוויתי, שאוכל ביום־מן־הימים לגלות לה את סודי, שהיה לי קשה מאוד לשמור אותו לעצמי בלבד, ולהתנהג כאילו אני נוצריה לכל דבר.

מפציצים את בית-הסוהר

אורצי חזן, אחיה של בלה יערי, הגר בקאנאדה, בעת ביקור בבית־רוז׳ישץ׳.

באחד הלילות הופצץ בית־הסוהר מן האוויר ופצצה נפלה על אגף הגברים. פחד רב נפל על כולנו וראיתי הזדמנות מצויינת לגלות לידידתי הפולניה החדשה, זוטה, מי אני באמת. אמרתי לה:

„אני מקנאה בך, שאת יכולה להתפלל לאלוהיך; אני, לצערי, איני יכולה לעשות זאת בפומבי, משום שאני יהודיה״.

בשמעה זאת התחילה לחבק ולנשק אותי, ואמרה:

„אני מבטיחה לך, כשאשתחרר אעשה הכל למענך״.

לא שיקרה. כעבור שבועות אחדים שוחררה ז׳וטה. אחרי זמן קצר קיבלתי ממנה חבילה דרך הצלב האדום. היא היתה ציירת ובבית־הסוהר הירבתה לצייר בתוך התא. הגרמנים נהגו להוציא אותה לחצר, כדי שתצייר בשבילם. היא גם ציירה אותי, כשאני משקיפה דרך האשנב לגיטו היהודי. היא הבינה את הקשר ביני ובין הגיטו. בפתק שהיה בתוך החבילה היא כתבה: „אני שומרת על התמונה וחושבת כל הזמן עליך״. היא הוסיפה לשלוח לי חבילות במשך כל זמן ישיבתי ב„פאביאק״.

קיבלתי עונש על שלא קילפתי יפה את תפוחי־האדמה. נאלצנו לשבת ימים שלמים בתא באפס מעשה כשאנו לא יכולות לדבר זו עם זו בנוכחות הפולניות האחרות. סבלתי מאוד מסיבה זו.

כעבור כמה ימים לקחו אותי למכבסה של הגסטאפו לגהץ את המדים והחולצות שלהם. עבודה זו דורשת הקפדה רבה והמדים עוברים בדיקה חמורה אחרי הגיהוץ. לא עברו ימים רבים ונעשיתי מומחית בעבודה זו וקיבלתי שבחים רבים מן המפקחים.

לונקה נשארה לקלף תפוחי־אדמה. בכל הזדמנות היתה מביאה לי תפוחי־אדמה — בתוך החזייה או במקום מיסתור אחר על גופה.

כך עברו שבעה חדשים בבית־הסוהר.

בוקר אחד העבירו אותי שוב למרכז הגסטאפו בשדרות שוכא. שוב חקרו אותי, הפעם בלי מכות. חזרתי על מה שאמרתי להם בחקירות הקודמות, ולבסוף החזירו אותי לבית־הסוהר. לונקה חיכתה לי, כשהיא מצוייה בחרדה גדולה, אם לא הוציאו אותי להורג. אני גם הרגעתי אותה ואמרתי, שלמרות המכות והעינויים לא הוצאתי הגה מפי ביחס אליה, זהותה ותפקידה.

בטראנספורט לבירקנאו

זה זמן רב יצאו משלוחי אדם, בלי לדעת לאן הם מיועדים. יום אחד הגיע תורנו לצאת בטראנספורט. כשהתאספנו זוגות־זוגות לאורך הפרוזדור לקראת היציאה עברה עם הדלי שושנה גז׳נדיל, וראתה אותנו בתוך השורות. עשתה לנו כמה סימניי עידוד ועברה על פנינו.

הביאו אותנו לרכבת והכניסו אותנו לקרונות־משא, כשאנו עומדים צפופים בלי אפשרות לזוז. לא ידענו לאן מובילים אותנו, אבל לפי המספר הגדול של אנשי גסטאפו ששמרו עלינו היינו בטוחים שמובילים אותנו להוצאה להורג. אחרי לילה של נסיעה הגענו בבוקר לבירקנאו, המרוחקת רק שתי שעות נסיעה מוואַרשה.

זוועות בירקנאו

כשנעצרה הרכבת שמענו קולה של תזמורת, שניגנה מארשים גרמניים. נוצר בנו הרושם שהגענו לאיזה גן־עדן עלי אדמות. העמידו אותנו בשורות של חמש־חמש והובילו אותנו לבית־מרחץ. שם גזזו את שערות ראשינו. נפרדתי משערותי הארוכות והיפות, שעליהן היתה גאוותי כל הימים. לקחו מאתנו את הבגדים ונתנו לנו שמלות־פסים, חלוק עם שרוך ומימיה. אחר־כך חקקו לנו את המספרים האישיים על הזרוע, כמו לעדר פרות, כסימן היכר לבעליהן. מספרי היה 24458.

לונקה היתה כל הזמן בקרבתי. לא נזהרנו עוד לשוחח בינינו, כי היינו בין המונים, ואיש לא שם לב אלינו. קיבלנו גם בלוק משותף, והסתדרנו על דרגשים, כש־6—8 נשים שוכבות לאורך ושתיים — לרוחב הדרגש. לי יצא לישון בקומה השלישית. אלו ששכבו בקומה הראשונה הרגישו לא פעם בעכברושים שהסתובבו ביניהן.

בשכבנו בלילה הראשון על הדרגש הרגשנו שתחת השכבה הדקה של קש מונחים גושים קשים המפריעים לנו להירדם. בבוקר מצאנו שם אברים של אסירים רוסיים, ששכבו על הדרגשים לפנינו ומתו שם. איש לא טרח לסלק את הזוועה הזאת משם.

ב־3 לפנות בוקר העירו אותנו למיפקד הראשון. כלבים היו קופצים לקומה השלישית של הדרגשים להוריד את האסירות שלא יכלו לקום מחמת מחלה או חולשה. במשך כל היום קיבלנו חצי ליטר תה־עלים ושמינית קילו לחם בלבד. אני אכלתי את הלחם בלילה, כי לא יכולתי להירדם כשאני רעבה.

העבודה היתה מפרכת, ולא היתה בה כל תועלת למישהו: סחבנו אבנים וסלעים ממקום למקום. את החלשות לקחו לעבודות הקשות ביותר, כנראה כדי שיתחסלו מהר יותר.

שם גם שמעתי הערות אנטישמיות מצד הפולניות שטענו, כי בגלל היהודים „המלוכלכים" הן נמצאות באושוויץ. רציתי להגיב, אבל לא יכולתי, משום שאני הייתי שם כנוצריה.

תזמורת ליוותה אותנו בצאתנו לעבודה וקיבלה את פנינו בשובנו מן העבודה. ליד השער ערכו חיפושים בבגדי האסירות, שמא הסתירו בהם תפוח־אדמה או גזר אחד להשתיק את רעבונם. את אלה שניסו להגניב דבר־מאכל כלשהו למחנה, היו מוציאים מן השורות ומענישים בכריעה על הברכיים כל הלילה, בלי להזיז את הגוף לצד ימין או שמאל. גם אני נענשתי פעם בעונש זה, ולא אשכח לעולם את הסבל שעברתי בשעות שכרעתי ברך על האבנים כל הלילה.

מותה של לונקה

לונקה, שהיתה בחורה משכילה ושלטה בשפות זרות, נלקחה לשמש כמתורגמנית במשרד התחנה, שם הובאו כל יום אנשים מארצות שונות באירופה, והיו זקוקים לאיש המבין את השפות שלהם.

אני ולונקה חלינו בטיפוס. אני החלמתי מהר אך לונקה נשארה במיטה כששה שבועות אחרי הבראתי. זה היה מסוכן מאוד, בגלל הסלקציות שבהן היו שולחים למוות את החולות והחלשות שבין האסירות. טיפלתי בה במידת יכולתי. הרופאה של הבלוק, שהיתה אתנו עוד בבית־הסוהר הווארשאי, איפשרה לי לעבוד כאחות לא־מוסמכת בבלוק ולעזור לאסירות, ובעיקר ללונקה, בעת מחלתן. לבי נמשך בעיקר ליהודים, ולא פעם זרקתי להם מילת־עידוד, כמו „יהיה טוב"...

ראיתי איך לונקה הולכת ושוקעת; לא היה לה כבר הרצון לחיות. היא לא רצתה לאכול ולשתות. היא הרגישה שסופה קרב. בשנת 1942 היא נפטרה.

מותה היה אבדה גדולה בשבילי. נשארתי כמו יתומה, בודדה בין הפולנים, והתגעגעתי מאוד לקירבתה של לונקה. לקחנו את גופתה לחדר המתים ושרפנו אותה יחד עם עשרות גוויות אחרות. זאת היתה דרכה האחרונה...

זכרתי את צוואתה של לונקה, שאמרה לי לפני מותה:

„אם אני אמות — תמשיכי את". ראיתי כחובתי לקיים את הצוואה הזאת. אולי אשאר העדה היחידה לכל המוראות והזוועות שראו עיני. לא האמנתי, כמעט, שיישארו עוד אנשים רבים מאלה שהיו יחד אתנו במחנה.

העליה לארץ־ישראל

בלה חזן הגיעה בקיץ 1946 לכפר הנוער אודים, שיסדנו אנחנו, אנשי הבריגאדה היהודית, בסאנטה מריה די באני, איטליה, למען הילדים יוצאי מחנות המוות וה־מחבואים. היא נתקבלה כמדריכה בקבוצת הבנות, שנקראה „קבוצת פרומקה". בלה השקיעה מאמץ רב בחינוך הבנות שבקבוצתה והעלתה מאוד רמת הלימודים שלהן. היתה זו חוויה מיוחדת בשבילי לקבל כמדריכה בת־עירי שניצלה מאש התופת.

בלה עלתה לארץ, יחד עם קבוצתה, בשנת 1946, כשנתנה לנו הסוכנות היהודית הסר־טיפיקטים האחרונים שהיו ברשותה.

בארץ נמצאת גם אחותה, חיה שוואַרץ, הגרה בהרצליה; אחיה הגדול, אורצי, חי בקנדה.

אבנר רחמיאלי

ד"ר מנגלה הידוע לשימצה

אחר־כך הצעתי את עצמי כמטפלת־אחראית — אחות מוסמכת — למחלת הגרדת. ד"ר מנגלה, הידוע לשימצה, האמין לי שאני מומחית בטיפול במחלה זו. בבלוק היו ילדות יהודיות בנות 14—16 עם פצעים מחרידים בעורם. סבלן היה נורא והטיפול היה באמצעות משחה מיוחדת. רציתי מאוד לעזור להן, תוך כדי העמדת פנים של בחורה פולניה ולא יהודיה.

את הפצעים היינו מורחים במשחה, ואחר־כך היתה באה עוזרתו של מנגלה, הסלובאקית אנא, והיתה בוחרת בסלקציה את הבחורות עם הפצעים העמוקים ביותר ושלחה אותן לכבשן. את הבלוק הזה קראו „בלוק המוות".

מפציצים את בירקנאו

הרוסים הפציצו כמה פעמים את אושוויץ ובירקנאו. בהפצצות נפגעו אסירים רבים, למרות שהפצצות היו מכוונות לבלוקים של אנשי ס. ס. וגסטאפו.

בלילה אחד החליטו, כנראה, הגרמנים להשמיד את בלוק 10 — „בלוק המוות". להפתעתי הוציאו אותי באמצע הלילה מן הבלוק והעבירו אותי לאושוויץ — אני הייתי „הפולניה" היחידה שהוצאה מן הבלוק. למחרת נודע לי על חיסול הבלוק כולו.

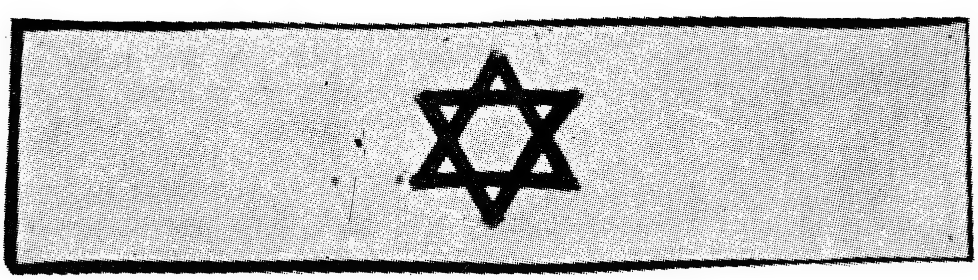
תליית נערות יהודיות

ארבע בחורות יהודיות, שתיכננו לפוצץ את הכבשן בחומר־נפץ, נשפטו למוות בתלייה. הכריחו אותנו לחזות בהוצאתן להורג. שתי הצעירות הראשונות שעלו לגרדום הספיקו לצעוק: „נקמה! נקמה!". שתי הצעירות האחרות לא הוציאו הגה מפיהן. אחת מהן לא הוציאה את נשמתה ונשארה בחיים אחרי שהורידו אותה מעץ התלייה. לקחנו אותה לבלוק בו עבדתי. מפקד המחנה, ארלר, בא והוציא אותה מידינו באומרו:

„„אנחנו כבר נגמור אתה!"

היה זה מחזה איום לראות נערות יהודיות, צעירות, יפות, חפות מפשע וזכות — גם בגופן וגם בנפשן — כשהן עולות לגרדום; מחזה אימים זה גרם לי נדודי שינה שנים רבות ולא אשכח אותו לעולם.

האיש שהקים את התלייה היה יהודי. הוא נאלץ לעשות זאת. ראיתי אותו ממרר בבכי כשהביאו את הגווייה לבלוק. הבנתי אותו וידעתי שסבלו גדול לא פחות מסבלן של ארבע הבחורות הקדושות, שעה שעמדו לפני התליין שלהן.

„סובוטניקים" הצילו אותנו

פנינה קורן (טורצ'יניוק)

בשנת 1935, שנה אחת אחרי שאחותי בת־ציון עלתה לארץ — ואני אז בת עשר — נשלחתי ללמוד בביה"ס „תרבות" בעיר רוז'ישץ'. עד אז ביקרתי בבי"ס גרמני במקום־מגורי בכפר ברזולופ. אח"כ המשכתי את לימודי אצל מורה פרטי, בדומה לכל ילדי משפחות היהודים הבודדות שהיו בסביבה הקרובה.

בבית-ספר „תרבות"

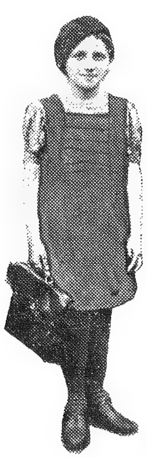
נתקבלתי לכיתה ה' ב„תרבות". בגיל זה היו געגועי הביתה עזים, אבל עד מהרה התאקלמתי בחיי החברה ונעשיתי פעילה במוסדות הכיתה ובביה"ס כולו. בשנתיים האחרונות מילאתי תפקיד יושב־ראש קק"ל של ביה"ס.

היו לנו קשרים הדוקים עם הלשכה הראשית בוורשה ובירושלים. בזכות התרומות הרבות שהצלחנו לאסוף, נרשמנו ב„ספר הזהב". היה זה, בזמנו, הישג עצום וכבוד גדול לבית־ספרנו.

עזר לי בעצה וברעיונות אבי ז"ל, ציוני מובהק ותומך נלהב בבית־ספרנו. הוא יעץ לי להכין לערב ראש־השנה צנצנות קטנות עם דבש, לחלקן בבתי היהודים, לאחל להם שנה טובה ולהתרימם לטובת קק"ל. לפני חג החנוכה — לחלק נרות צבעוניים ובחג השבועות להביא ביכורים. הוא עצמו שלח לנו לדוגמה זוג יונים לבנות. בחתונות ובשמחות אחרות היינו מתרימים אנשים ע"י הצמדת פרח תכלת־לבן לבגד.

לא היתה זו עבודה קלה. היו לנו מתחרים, ולא פעם סירבו לנו בטענה, שכבר תרמו לקרן תל־חי או לקרנות אחרות. למרות זאת, היו הישגינו טובים והצלחנו יותר מאחרים. גאוות בית־ספרנו היתה על הדגל הלאומי שלנו. היה זה דגל יחיד במינו, מלאכת מחשבת, שעלה בזמנו כסף רב.

בחגה הלאומי של פולין, ה־3 במאי, ובטקסים אחרים, היה בית־ספרנו משתתף במיצעד, כשהוא צועד בכבוד ובסדר תוך משמעת מופתית של תלמידיו. כל זה בא לנו הודות למסירותם של מורינו. בגלל מעמדנו המכובד לא היו לנו אף פעם התנגשויות עם בתי־ספר פולניים אחרים.

זכור לי מקרה אחד שכדאי לציינו: באחד הטיולים שלנו עם ילדי קבוצת „בני־יהודה" (קנאי השפה העברית), שהדרכתי יחד עם חברי לכיתה יהושע צוקרמן, הגענו לגבעות של בעל־האחוזה זאפולסקי שמחוץ לעיר. באמצע השיחה הופיעה קבוצת נערים פולניים, אנטישמיים קיצוניים, גדולים מאתנו בגיל. בראשות מנהיגם, ממשפחת צ'רניצקי, שהיה ידוע כבעל־אגרוף, החלו להיטפל לחניכים שלנו. לרגע נפל עלי פחד, משום שאף אחד מלבדנו לא היה בסביבה הקרובה. פתאום התרוממתי ואמרתי להם בפולנית רהוטה: „להתמודד כדאי עם כוחות שווים ולא עם ילדי כיתה ד', שהם מתנועת „הצופים", ואנחנו המדריכים מעבירים להם פעולה". צ'רניצקי חשב רגע, רמז משהו לחבריו, הצדיע יפה והסתלק עם כל החבורה.

באביב שנת 1939, כמה שבועות לפני סיום שנת הלימודים ולגבי — סיום ביה"ס בכלל, נערכה מסיבת פרידה. משום־מה היה כולנו מצב־רוח רע. סיימנו תקופת־חיים מסויימת ולא ידענו בדיוק לקראת מה אנו הולכים.

אני רציתי להמשיך את למודי בסמינר למורים, אבל מבחינה מצפונית לא יכולתי לדרוש מאמץ כזה מהורי, היות וחוץ ממני למדו אחיותי הגדולות, שושנה והדסה ז"ל, בבתי־ספר מחוץ לבית והיו להורי הוצאות עצומות. לכן התעצב עלי לבי ואפילו נגרה דמעה קטנה מעיני.

פתאום הופיע אחד המורים האהובים עלי, פאלאכוביץ ז"ל, טפח על שכמי ואמר: „אל דאגה, עוד ניפגש בלשכת מורים אחת".

בצער נפרדתי מסגל המורים ומבני כיתתי וחזרתי לימי החופש לביתנו בכפר ברזולופ.

אני רואה חובה לעצמי להזכיר כאן כמה מבני כיתתי, אשר שמותיהם נשמרו בזכרוני, שנרצחו בידי הצורר הנאצי:

דבורה'לה חזן, טייבל מלמד, מנוחה צימרמן, טוניה גולדברג, רחל ראטנובסקה, חסיה סגל, יהושע צוקרמן, וועווא לקס, יצחק גולדברג, פתחיה בקר, דוד שניאור וישראל זילברשטיין.

יהי זכרם ברוך לעולמי עד!

פנינה קורן (טורצ'יניוק) עם האם הניה.

כניסת הסובייטים

לא היה צורך להתעמק בתכניות לעתיד. ההיסטוריה עשתה את המלאכה. סוף חודש אוגוסט 1939, ערב פרוץ מלחמת־העולם השניה, נגוזו כל התקוות האישיות. עננים שחורים, מבשרי רעות, ירדו על אירופה כולה.

באחד בספטמבר אותה שנה פלשו גייסות היטלר לפולין. ערים הופצצו, זרם פליטים החל נוהר בדרכים ביום ובלילה. המבוכה והפחד לקראת הבאות גבר והלך. המצב המלחמתי נמשך שבועיים. ממשלת פולין נפלה.

במחצית השניה של חודש ספטמבר 1939 עבר הצבא האדום את גבול מערב־אוקראינה והגיע עד לגדות הבוג. שם נקבע הגבול בין פולין הכבושה בידי הגרמנים ובין אוקראינה המערבית, שסופחה לרפובליקה הסובייטית האוקראינית. הסביבה שלנו היתה כלולה בשטח הכיבוש הסובייטי.

באותה תקופה היתה תנועה גדולה של פליטים יהודים שברחו מערי הכיבוש הנאצי. בכמה הזדמנויות, כשאבא ביקר ברוז'ישץ', הביא אתו לביתנו מספר פליטים, כדי שיחיו אתנו עד שימצאו להם סידור מתאים לחייהם הזמניים. בעיית המזון לא היתה קיימת אז בביתנו. עדיין היו לנו מצרכים מהמשק החקלאי שלנו ואמא היתה מבשלת כמויות גדולות של אוכל. חלק מהפליטים השתכן בבית סבא המרווח שהצטיין תמיד בהכנסת אורחים.

שני בחורים מהפליטים הצליחו, אפילו, להביא מעבר לגבול, מהעיר לודז', את כלותיהם ולהתחתן כאן. הם היו אתנו עד שהשלטונות התחילו יותר מדי להתעניין במעשיהם ובתעודות הזהות שלהם. הם נאלצו לעבור לרוז'ישץ' ומשם נדדו הלאה. תקופה ארוכה היינו אתם בקשר. אבא אף שלח להם קצת כסף.

רצה הגורל, שאחר עשרים וחמש שנים, נזדמנה אחותי שולה במקרה עם אחת מאותן הפליטים, גב' קריסלובסקי, בחנות לבגדי גברות בתל־אביב. היתה זו פגישה מאוד נרגשת. וכך נודע לנו, שכמה מהפליטים דאז ניצלו ונמצאים בארץ.

אחרי שהרוסים התבססו בערים, החלו להגשים את מדיניותם בשטח המשקי והחקלאי. עשרות פועלים נשלחו לכפרים לארגן קולחוזים. עד מהרה עברו קרקעות האיכרים לרשות הקולקטיב ובכללם גם השדות שלנו ושל סבא. לכל משפחה השאירו חלקת אדמה לגן ירק ואינוונטאר חי. את בית סבא החרימו ושיכנו בו את משרדי המועצה המקומית. לו ולמשפחתו הקצו מקום־מגורים קטן.

לדור המבוגר, בעל ההשקפות ה„זעיר־בורגניות", גרמו הרוסים, לא פעם, צרות וסבל. לעומת זאת לגבי הנוער והדור הצעיר נפתחו הזדמנויות גדולות לרכישת השכלה ומקצוע. הממשלה מימנה את הלימודים.

גם אני מצאתי את דרכי לגימנאסיה בעיר לוצק. בבית נשארו אבא, שעבד כמנהל חשבונות בקולחוז, אמא ואחותי הצעירה שולמית, שלמדה בבית־ספר מקומי. שושנה היתה רוב הזמן ברוז'ישץ'. הדסה נישאה ועברה ללוצק, מקום מגורי בעלה.

ככה עברו שנתיים, בלי התרחשויות מיוחדות.

21 ביוני 1941

ב־21 ביוני 1941 העיר אותי משנתי קול רעם אדיר. היה זה בשעה 4 לפנות־בוקר. בגלל התריסים המוגפים, היה קשה לנחש אם יורד גשם, או קרה משהו אחר. כעבור

דקות מספר היינו בחוץ, אני וחברתי לחדר וללימודים, רבקה שפיגל ז"ל (בת וולוול מרוז'ישץ'). כאן נשמעו מקרוב ובבירור טרטור מטוסים והדי התפוצצויות.

בקרבת מקום היה בית־חולים צבאי, יתכן שהגרמנים רצו לפגוע בו וגם בגשר הגדול מעל לנהר סטיר. נשמעו גניחות של פצועים והיו גם הרוגים.

קמה אנדרלמוסיה. האזרחים היו מפוחדים, הצבא האדום היה מבולבל. לא נתקבלו שום פקודות וצווי גיוס. אחד הטייסים, שגר בשכנות, הרים עיניו כלפי השמים ואמר: „אלה ודאי אימונים של צבאנו, אין מה להתרגש!".

התאספנו בבית־ספרנו. רצינו לדעת מה עלינו לעשות. מורינו, שהיו כולם סובייטים, אמרו לנו לחכות עד שיפנו אותנו עם כל צוות המורים לעורף, אולם אנחנו העדפנו לחזור למשפחותינו.

מצפירות האזעקה הבלתי־פוסקות הבינו האנשים שאכן מתרחש משהו רציני מאוד. אני כבר לא חזרתי לחדרי. במאמץ רב ובהליכה של כמה שעות, בין הפצצה לרגיעה, הגעתי לאחותי הדסה, שגרה בקצה השני של העיר.

היתה סכנה להימצא בבתים. התושבים חיפשו מסתור בשדות ובין העצים הגבוהים בבית־הקברות הנוצרי הקרוב. גם אנחנו היינו ביניהם. ההפצצות לא פסקו אף בלילה. כל הסביבה היתה מוארת בפצצות־תאורה שהורדו מהמטוסים הגרמניים והטילו פחד ופאניקה על האוכלוסיה. נוצרה הרגשה שהסובייטים עזבו את התושבים המקומיים לנפשם ולא דאגו אפילו להגנה אווירית. עם בוקר הסתלקו המטוסים בהשאירם אחריהם הרס רב.

אחותי ואני נפרדנו מגיסי המגוייס, שקפץ לרגע הביתה, ושמנו פעמינו לבית הורינו, לכפר ברזולוף. הגיס היה אמור להצטרף אלינו כעבור מספר ימים, אך אחותי לא זכתה לראותו עוד. היא היתה אז בחדשי הריונה האחרונים.

מיהרנו לעבור את הגשר מעל הסטיר, פחדנו פן יפוצצו אותו. אחרי הליכה של יום הגענו הביתה. כאן שרר שקט יחסי. אבא היה מאוד מודאג. הוא הבין את המצב ושיער מה מחכה לנו עם נסיגת הרוסים.

הנאצים והאוקראינים הלאומניים

היו אוקראינים לאומניים מהמעמד הבורגני, שהתנגדו למשטר הסובייטי וחיכו בכליון עיניים לבוא הגרמנים. תיכף אחרי הכיבוש הנאצי התארגנו האלמנטים האלה ובחסותם של הגרמנים יסדו משטרה משלהם. השוטרים האוקראינים הביאו לביתנו את הגרמנים והחרימו את חפצי הערך שלנו, כגון: פרוות, בגדים, מגפיים, עורות, עדיים, אופניים חדשים, מכונת תפירה ועוד. מתוך הכרת המצב מסרנו את הכל ללא התנגדות, משום שסירוב פירושו כדור בראש.

אבא כבר הספיק להתנסות במאורע מזעזע. בבוקר הראשון לבואם של אנשי הס.ס. בכפר, הם דרשו להסגיר לידיהם את ראש הקולחוז, את סגנו, את המזכיר ועוד כמה מפעילי המועצה המקומית — 6 במספר. במקרה הזדמן אבי לסביבה וצירפו גם אותו לקבוצה. הובילו את כולם לתוך גן שהיה בו בור מוכן. ירו בששת הגברים וכשהגיע תורו של אבי, ניגש פתאום אלברט שוונקה, „פולקסדויטשה" מקומי ומשתף פעולה עם הגרמנים, ונתן פקודה לעצור:

„זה יהודי טוב, לא היה לו קשר עם הסובייטים, אין צורך להורגו".

כך ניצל אבא ממוות בטוח.

המצב הלך והחמיר מיום ליום. הכריחו אותנו לאסוף את יבול השדות בידיים. נוסף לכך העבידו אותנו בכל מיני עבודות נקיון. המיליציונרים היו אומרים לנו בלעג:

„עד עכשיו עבדנו בשבילכם, כעת נראה איך אתם תעבדו אצלנו".

היינו חייבים לענוד סרט לבן ועליו מגן־דוד. כעבור מספר חדשים הוא הוחלף בטלאי צהוב, שנאלצנו להצמיד לחזה ולגב, בכדי שיקל לזהות אותנו בין יתר האוכלוסיה.

בימים ההם עברה אחותי הדסה לרוז'ישץ' אל גיסתה וגיסה, רייזל ואבא מוז. שם ילדה את בנה בכורה ניוניק. לצערנו הרב הוא נימול ובגלל סיבה זאת קופחו חייו בהיותו בן שנה ורבע.

בערים הופיעו שמועות על גיטאות. אלינו לכפר הגיעו גרמנים אנשי צבא וציוו על המשפחות היהודיות המעטות להתייצב בחצר משרדי הקולחוז. עד בוא הרוסים

אחותי צ'רנה

אחרי שנרצחו הורי ואחי, נשארנו בחיים אני ואחותי צ'רנה, המבוגרת ממני. היא טיפלה בי והודות לה החזקתי מעמד בשנים הנוראות.

איבדנו את כל היקר לנו והמשכנו לחיות ללא תקווה. חיפשנו מקומות־סתר בין שיחים ביערות. בלילות היינו יוצאות לחפש מעט אוכל. סבלנו רעב. קשה מאד היה הקור בחורף. היינו מסתתרות בערימות קש, כשאנו נרדפות ע"י הגרמנים והאוקראינים. הייתי קרובה מאד למוות ורק בנס התחמקתי מידי הרוצחים.

המשכנו לנדוד למעלה משנתיים, לסבול בלי סוף, כי היה בנו רצון עז להישאר בחיים. ואמנם זכינו לראות את הסובייטים באים והאמנו, כי בא הקץ לייסורים ולצרות. אך הגורל התאכזר לנו, ואחותי, צ'רנה היקרה, נרצחה בידי מרצחים אוקראינים, כבר בימי שלטון הסובייטים, ומכל המשפחה נותרתי רק אני לבדי.

אחותי נרצחה כשבאה לכפר לבקש מאת שכנינו הגויים את החפצים שהשארנו אצלם לפני הגירוש לגיטו.

שושנה חדש (קנפר)

היתה במקום זה אחוזה גדולה של הפריץ־הבארון רישארד פון־פולקנהאגן. האחוזה השתרעה על אלפי דונמים של אדמה ובלטה בבניניה היפים והמרווחים ובגן הפרי הגדול והפורח. הרוסים הפכו את האחוזה לקולחוז. הגרמנים הפכוהו למחנה עבודת־כפייה.

במחנה לעבודת כפייה

לאותו מקום הובאו גם משפחות יהודיות מהכפרים אורודין, וויצ׳ין, דורוסין ועוד. הם סיפרו, שהגרמנים הקציבו להם חצי שעה בשביל לקחת חפצים ומזון במשקל 20 ק״ג. העמיסו אותם ואת ילדיהם על עגלות והביאו אותם הנה. כאן הודיעו לכולנו, שמעכשיו נצטרך לעבוד מבוקר עד ערב בעבודות חקלאיות, בנקיון וכדומה. מי שלא יציית להוראות אלו או ינסה לברוח — דינו מוות.

ניתנה הוראה לשכן את המשפחות בבתים רעועים, חמש משפחות בבית אחד. את הגברים „שיכנו" בעליות של רפתות ודירים.

נשלח אלינו מפקד־מחנה, לויטנאנט ס.ס. בשם האנס דונאו, אדם אכזרי, שונא יהודים מובהק, צמא־דמים שהטיל את פחדו על כל הסביבה, כולל הגויים. עוזריו של המפקד היו פולקס־דויטשה, ילידי המקום, כגון, אלברט שוונקה, או גרמנים ילידי רוסיה, שנפלו בשבי כחיילים מהצבא האדום. הם שימשו כמתורגמנים. שמותיהם: אוטו וווֹלוֹדקה ימח שמם. היו גם סתם אוקראינים, שמצאו הזדמנות לנקום ביהודים.

לעבודה היינו יוצאים בחשכה וחוזרים בחשכה. קבעו לנו נורמות, שאי־אפשר היה למלאן ועל כך קיבלנו מכות נמרצות. האוכל היומי היה מורכב מ־80 גר׳ לחם וצלחת מרק מקליפות תפוחי־אדמה. לשבויים הרוסים היה מטבח לחוד. להם ניתן אוכל ולחם בלי הגבלה.

התנאים הסאניטאריים היו נוראים, לא היה לנו סבון לכבס את הבגדים. אנשים רבים קיבלו מחלת הגרדת. אחרי שעות העבודה היינו מנקים את שטח המחנה. כאשר למפקח התחשק קצת „להשתעשע", הוא ציווה על אחד השבויים לנגן באקורדיון ואנחנו נצטווינו לרקוד, כל אחד עם הכלי שבידו, לפי צלילי האקירדיון. היה זה מחזה משפיל, מזעזע ומכאיב מאוד, בלי שום אפשרות להתנגד.

ללינת לילה היו צריכים הגברים לטפס לעליות בעזרת סולם. הגרמנים היו בכוונה מסלקים את הסולמות ומכריחים את האנשים לטפס על הקיר החלק. מי שנכשל קיבל 25 מלקות ואף יותר. קרה לא פעם שמרוב מכות היה פורץ הדם מבעד לבגדים.

עבדו במחנה גם יהודים מגיטו רוז׳ישץ׳ ומגיטו קופאצ׳יבקה. הם לא החזיקו מעמד זמן רב וברחו בחזרה לגיטו. הם העדיפו לקבל את דינם שם ולא להמשיך בסבל הזה.

עוזרי הלויטנאנט דרשו מדי פעם להמציא להם דברים יקרי ערך, ואם חס־וחלילה לא סופקו להם, קיבלנו מכות רצח. כל המקורות התרוקנו כבר אצל יהודי המחנה, ובפעם האחרונה, כשנתקבלה דרישה להביא בד־צמר לחליפות וטבעות זהב, נשלח דודי שמואל אוקסמאן, אדם מאוד חביב ובעל השפעה, לגיטו לוצק לבקש עזרה. בהתחשב במצבנו הקשה, הושגו הדברים, ודודי היה בטוח שע״י זה יפסיקו קצת לרדת לחיינו.

ענין זה הגיע, כנראה, לממונים על הלויטנאנט והוא קיבל נזיפה. הדבר לא היה לכבודו, לכן הוא קרא לדודי ולעוד אדם שעבד כחייט, ציווה על שניהם לכרות בור לעצמם — ירה בהם והרגם. המעשה הבארבארי זיעזע את כל אנשי המחנה ובמיוחד השפיע הדבר עלי, כי אהבתי מאוד את דודי. לעתים חשבתי איך אוכל לנקום ברוצחים!!!

נשלחתי לא פעם לנקות את בתי המגורים של הגרמנים בתוך המחנה. אחד החדרים שימש כמחסן נשק. לפעמים התעורר בי איזה דחף לסחוב נשק ותחמושת, לברוח ליערות ולהתחבר עם הפרטיזנים. לדאבוני לא היה לי עם מי להתחלק במחשבותי.

השבויים הרוסיים זכו במחנה שלנו ליחס מצויין מצד הגרמנים. הצעירים מבין היהודים לא יכלו לעמוד בעבודה הקשה והמפרכת וברחו למקומות אחרים. בעלי המשפחות לא רצו להפקיר את יקיריהם והגרוע ביותר, שבסביבה הקרובה לא היו יערות עבותים ולא היו פארטיזאנים.

לא היה לנו קשר עם העולם החיצון. מאז שדודי נהרג פסקו הנסיעות לגיטו. חיינו בפחד, במצוקה ובשברון־לב. מהאוכל שקיבלנו אי־אפשר היה להתקיים. למזלנו הושיטו לנו עזרה איכרים אוקראינים שהכירו אותנו מזה שנים. הם היו, לפי סימן מוסכם מראש,

קופאצ׳יבקה

הכפר קופאצ׳יבקה מרוחק כ־5 קילו־מטרים מרוז׳ישץ׳. הוא נמצא על פרשת־דרכים: ממערב מובילה הדרך לקובל, ממזרח — ללוצק, מדרום — לטורצ׳ין, מצפון — לרוז׳ישץ׳. בכפר חיו כשמונים משפחות יהודיות. היו ביניהם סוחרים, בעלי־מלאכה ואף חקלאים. טחנת הקמח שבכפר היתה שייכת למשפחה יהודית, גולדבלאט.

בקהילה קטנה זו היה רב, שוחט ובית־כנסת. הילדים היהודים למדו בבית־הספר העממי ובבתי־ספר יהו־דיים ברוז׳ישץ׳.

מסביב לכפר גרו לרוב „אוסאד־ניקים", כלומר פולנים שהתיישבו כאן בעידוד הממשלה הפולנית. הללו היו בעלי משקים מסודרים. היחסים בין היהודים ובין הפולנים היו עד למלחמה טובים מאוד. הסולטיס — ראש הכפר — היה פולני וחי ביחסי־ידידות עם יהודי המקום.

בימי השלטון הסובייטי, שנמשכו מספטמבר 1939 עד יוני 1941, חוסלו כל החנויות ובעליהן היהודים הפכו להיות פקידי הממשלה.

משה רבין

משאירים לנו בצדי הדרך קצת קמח או תפוחי־אדמה ובדרך מהעבודה היינו אוספים את זה.

ביתנו עמד על אם הדרך. קרה שגויים מכרים היו „מאבדים" חבילות בדרכם העירה. היה זה ככר לחם או קצת גריסים שהיו מיועדים לנו. כל זה נעשה תוך סיכון רב. המפקח־הרוצח רק חיכה להזדמנות לתפוס מישהו בעבירה, כדי למלא את תאוותו לדמים.

מפחיד ביותר היה כשהלויטנאנט ועוזריו הופיעו בדהרה פראית על סוסיהם, הם נכנסו לשטח העבודה שלנו ישר על האנשים והחלו לרמוס אותם. אותו מפקד, צמא־דם, קיבל את עונשו עוד באותה שנה 1942. הוא נהרג בשגגה ע"י חבריו הגרמנים, אבל אלברט, עוזרו, הפיץ שמועה שהפארטיזאנים ירו במפקד ונשבע להרוג מאה איש תמורת חיי הלויטנאנט. וכך החל הטבח.

הראשונה היתה בעלת הגורן האוקראינית, שאצלה, כביכול, מצאו הפארטיזאנים מסתור. קשרוה לסוסים דוהרים וגררו אותה דרך הכפר, עד שנפחה נשמתה. אח"כ הרגו עוד כמה יהודים שהזדמנו להם בדרך וגויים שלא נשאו חן בעיניהם.

אימה ופחד ירדו על כולנו. משפחות בודדות ברחו בלילות והסתננו לגיטו טורצ'ין, ביניהן משפחת שפיגל — האם, שלושה בנים ובת. האב נורה לפני כן בשעת העבודה (ממשפחת שפיגל נמצאות שתי בנות, חיה ורחל, בארץ מלפני המלחמה והבן הצעיר יוסף, ניצול השואה, הצטרף אליהן לאחר המלחמה).

נשארנו כארבעים איש כשרים לעבודה, חוץ מהילדים הקטנים והזקנים. לא היה לנו לאן לברוח — הכל נראה לנו אבוד. בינתיים בא מפקד־מחנה חדש בשם קניג. תפקידו לא היה לחסל אותנו, עשו זאת אחרים. הלויטנאנט נשלח לפקד על המחנה ולספק לצבא את כל התוצרת החקלאית, שהצלחנו להוציא בשפע.

חטיפת יהודים

היות ולא ראינו עתונים ולא נפגשנו עם יהודים ממקומות אחרים, היה נדמה לרגע אולי יעברו ימי הזעם, הכל ייגמר ונישאר בחיים. אך חיש מהר העמידו אותנו על טעותנו:

היה זה בחודש אלול, בשבת. אני, דודותי ועוד נשים עבדנו במטעי הטבק. שתי אחיותי, שושנה והדסה, סודרו לעבודה באותו יום, במקרה, בבנייני המחנה. אבא עבד, בדרך כלל, בחממות או בגן־הפרי והיה תמיד בשטח המחנה. עבדו עוד גברים יהודים בנגריה ובמסגריה.

לפתע הבחנתי בחברתי שושנה קאנפר (עתה שמה חדש, נמצאת בישראל) רצה לעברנו בבכי. על שאלתי מה קרה היא ענתה:

„סופנו בא. למחנה הגיעו משאיות עם המון חיילים וחוטפים את כל היהודים".

היא המשיכה לרוץ לכיוון ביתם, שם היו אותה עת הוריה. דודותי, שרה ולאה, רצו מיד לביתנו, בו שמרה אמי על ילדיהם ועל התינוק של הדסה.

נשארתי לבדי, אובדת עצות, בתוך המטעים שהיו גבוהים מראשי. התחלתי להתקרב לדרך. באותו רגע חלפה משאית עם חיילים גרמנים ואוקראינים. לכל אחד רובה עם כידון. הם לא הבחינו בי ונסעו לכיוון בתי היהודים, לאסוף את הזקנים שלא יכלו לצאת לעבודה.

לרגע לא ידעתי מה לעשות — לרוץ הביתה או לרוץ למחנה, בו נמצאת מרבית משפחתי. רצתי לעבר המחנה. קרוב לכניסה ב' פגשתי בגויה מכרה, שלא נתנה לי להמשיך; לדבריה הודיעו לאחיותי ולאמא על המתרחש והן נמלטו למקום אחר. כשהגויה ראתה שלא שוכנעתי, החלה להישבע וממש חסמה את דרכי. חזרתי על עקבותי. התרוצצתי בשדה כחיה פצועה. לפתע ראיתי שלוש משאיות, עמוסות אנשים, מתרחקות מהמהונה. בגלל המרחק של כמה מאות מטרים, לא יכולתי לזהות את האנשים. הבחנתי בנשים במטפחות־ראש והייתי בטוחה שגם אחיותי נמצאות שם.

אנו בורחים אל היער

לבי נצבט מכאב. דומני שהיו אלה הרגעים הקשים ביותר בחיי. באותה שניה החלטתי לא להישאר, חלילה, לבד. מבלי להפסיד רגע מצאתי את עצמי שוב בדרך למחנה. במחצית הדרך פגשתי באבא. התרגשנו מאד. שאלתי אותו לגורל היתר. הוא ענה לי, שייתכן ששושנה והדסה הוחבאו בתוך המחנה אצל משפחת דובינסקי. המשפחה הזאת

דוד שניצר

אביו, שמואל, היה נפח; הוא מת לפני המלחמה. נשארו אשתו רחל, שני בנים: דוד ומשה, והבת גניה (גיטל). דוד המשיך במקצועו של אביו, נפחות, ונשא בעול הפר־נסה של המשפחה.

הגיהנום הגרמני

כשנכנסו הגרמנים לרוז'ישץ' והתחילו במ־זימתם להשמיד את היהודים ע"י שהוליכו אותם שולל, לא האמין להם דוד ולא התיי־צב לפלוגות העבודה, אשר היו, לאמיתו של דבר, פלוגות של נידונים למוות. הוא הת־חמק מכל הגזירות, חפר בור מתחת רצפת חדרם, בו התחבא יחד עם אחיו הצעיר, משה. האם יישרה את האדמה והעמידה שולחן להסתיר את הפתח למחבוא. הודות לכך ניצלו דוד ואחיו מכל האקציות וההר־צאות להורג, שאירגנו הגרמנים בעיר.

כשהוקם הגיטו נאלצו דוד ואחיו לצאת מן הבור. הוא ואחותו גיטל נלקחו לחפירת כבול ולעבודה חקלאית בכפר ברזלופ. האם והבן הצעיר משה נשארו בגיטו.

י' אלול תשי"ב (1942), שבועות אחדים לפני ראש השנה, העבירו הגרמנים את כל יהודי הגיטו מחוץ לעיר, הוציאו אותם להורג ואת הילדים עד גיל 12 קברו חיים בקבר־אחים יחד עם היהודים הנרצחים. בשחיטה הזו מצאו את מותם אמו ואחיו הצעיר של דוד.

באותו יום לא חזר דוד לגיטו. הוא ברח עם אחותו ומצא מקום מקלט אצל איכר אוקראיני, חבוור שמו, בכפר ברזולופ. היה זה אוקראיני יחיד מבני עמו, שהצטיי־נו בשנאתם הבוערת ליהודים, אשר סיכן את חייו והציל יהודים ללא כל תמורה.

היתה שייכת לכת הסובוטניקים השומרים את יום השבת. הם היו אנשים יוצאים מן הכלל, שעזרו לנו הרבה במשך המלחמה.

הערב ירד. אבא ואני נכנסנו לגורן של אחד הגויים המוכרים בשם דיאדיא אורדי. שם נשאר אבא במחבוא.

לפני עלות השחר יצאתי לחפש את אמא עם התינוק ואת אחותי הצעירה ממני, שולמית. עברתי על פני הבית שלנו, המשכתי והגעתי ליער. שרקתי, קראתי בשמות בני משפחתנו, אך ללא תוצאות. אחרי שעות רבות הצלחתי למצוא אותם בקרבת היער, בשדה־תבואה של אחד האיכרים, אדם עני, שהיה מטופל בילדים, אבל טוב־לב. אשתו היתה מביאה להם קצת מזון.

נשארתי אתם במשך הלילה. לפנות בוקר שמתי את פעמי לאבא, להודיע לו את החדשות. היתה עוד אפלולית. ממרחק לא רב הבחנתי בשתי דמויות הולכות ומתקרבות. נבהלתי מאוד. רציתי לחזור על עקבותי, אבל פחדתי לעורר את חשדם. אזרתי אומץ והמשכתי ללכת. מה רבה היתה שמחתנו כשנתגלה ששתי הדמויות היו אחיותי שושנה והדסה. פניהן היו מועדות ליער לחפש מחבוא.

מות סבא וסבתא

הסברתי להן איפה למצוא את אמא, שולה והתינוק ואני המשכתי בדרכי אל אבא. עברתי על פני הבית שלנו. קפצתי פנימה. הכל היה הפוך. בליל של נוצות על הרצפה, תמונות בני המשפחה פזורות בכל פינה. לא אספתי אף אחת. נזכרתי בחבילה שאמא החביאה במחסן, בה שני מיני בדים, שעון וטבעת. מצאתי אותה. חמקתי דרך הדלת האחורית ורצתי מרחק של כ־300 מטר לבית, שם שהו באותה עת סבא, משה אוקסמן וסבתא רבקה, שתי נשים זקנות, דודה פראדל טורצ׳יניוק וגב׳ קופיט ומשפחה אחת מרוז׳ישץ׳ — חיים אודבאק, צבע במקצועו עם אשתו ובנו יחידו. היו לו ניירות של „יהודי חיובי" והיה בטוח שלא יפגעו בו לרעה.

כיוון שהבית היה מרוחק מהדרך הראשית, לא מצאו אותם המרצחים בזמן החיסול. נכנסתי והפצרתי בסבא וסבתא להצטרף אלינו ואל בנם הצעיר (דודי), שנמלט יחד עם אשתו ושני ילדיו ליער. סבא וכל היתר סרבו לזוז מהמקום. הם לא רצו להתחיל בחיי נדודים והם כבר זקנים. סבא אמר:

„את ילדה צעירה ויכולה להינצל, רוצי מהר מכאן!"

את המלים האחרונות הוא אמר בתקיפות. עזבתי אותם בלב שבור.

הבוקר האיר. הצלחתי לעבור רק מרחק קטן והשלכתי את עצמי לשדה תלתן. באותו זמן יכולתי להבחין בעגלת איכרים היורדת מהדרך הראשית לכיוון הבית, בו גר סבא. היו אלה אנשי המיליציה, שלקחו את סבא וכל אלה שהיו אתו בבית, כדי למסור אותם לגרמנים. סופר לנו אח"כ שירו בכולם ביער באשאווא, לפני שהגיעו לגיטו רוז׳ישץ׳.

היו גם גויים טובים

בהליכה שפופה ובזחילה הגעתי לאבא. חיכינו עד הלילה אצל האיכר גורודיי דאשצ׳וק. לפנות בוקר יצאנו לכיוון היער, למצוא בו מסתור ולהתאחד עם יתר בני המשפחה, שנשארו בחיים אחרי החיסול הראשון של המחנה.

אבא היה תמיד אדם גאה, בעל חלומות ותקוות. עתה הרגיש את עצמו מושפל, מדוכא ומיואש — וברגע של חולשה אפילו אמר:

„אולי מוטב היה ללכת עם כולם?".

לעומת זאת הוא ניסה הרבה פעמים לעורר בנו אמונה, שהעולם הנאור והישוב בארץ־ישראל לא יפקירו אותנו.

באותה עת אפשר היה להימצא עוד ביער, לישון תחת כיפת השמים, אבל כבר היה צורך לחשוב על סידור יותר יסודי, לכן עשינו לנו „בונקרים". היו שם שרידי חפירות ממלחמת העולם הראשונה, כיסינו אותן בענפים ומצאנו שם מסתור. בלילות נאלצנו לצאת להשיג קצת מזון. המבוגרים הסתפקו בתפוחי־אדמה ובגזר שנמצאו עוד בשדה, לתינוקות היה הכרחי להביא מעט חלב.

אחרי שהתארגנה בסביבה קבוצה של „באנדרובצים" — פרטיזאנים אוקראיניים לאומניים־אנטישמיים שנלחמו בגרמנים וב־פולנים גם יחד — ראה דוד את עצמו בטוח יותר בין האיכרים הצ׳כים והפולנים שבכפר אוז׳ובו — אחד המקומות המעטים, בהם נלחמו הפולנים והיהודים יחד נגד ה„באנדרובצים".

שעת השחרור הגיעה

בתחילת שנת 1944 שיחרר הצבא האדום את רוז׳ישץ׳ ודוד יצא ממחבואו לחופש, שאליו התגעגע כל שנות המלחמה. הוא התגייס מיד לצבא האדום, כדי לנקום בצורר הנאצי עבור כל מה שעוללו למשפחתו ולעמו.

למזלו הרע צורף ליחידה רוסית, שהיתה מורכבת רק מאוקראינים. הוא חשש שב־הזדמנות הראשונה של היתקלות באויב נאצי יפול קרבן מידי החיילים האוקראיניים עצמם, לכן ברח מן היחידה והתגייס לצבא הפולני ברובנה.

הוא נשלח לחזית. בכל מקום בו עבר נפגש עם עקבות הרצח ההמוני של בני עמו. הגורל הביא אותו למחנה־המוות מיידאנק, מיד אחרי שחרורו. הוא ראה את ערימות הבגדים, הנעליים, השערות וקברי־האחים הענקיים של המוני היהודים הנרצחים. מחזה זה חיזק בו את הרצון לנקום באויב הנאצי בכל מקום שייתקל בו.

דוד צורף לדיוויזיה השנייה של הגדוד הרביעי, ליחידת התותחנים. הוא השתתף בכיבוש ורשה בינואר 1945. כאן ניתנה לו לראשונה ההזדמנות לקחת נקם בגרמנים. הוא חיפש את החיילים הגרמנים שהסתת־רו בין חורבות העיר ובמרתפים, והרג בהם ללא רחם, למרות האיסור המפורש של המיפקדה, שציוותה לקחת אותם בשבי ולמסור אותם לידי שלטונות הצבא.

הוא המשיך במסע הכיבושים והשתתף בכיבוש הערים בידגושץ׳, טורן ודויטשקר־רונה. בעת הכיבוש של העיר הנצורה דויטש־קורונה נפל פגז גרמני ליד התותח, שהופעל על ידי דוד. שלושה חיילים נהרגו והוא נפצע קשה. אחרי שנותח שוחרר מהצבא. מפקדו, יהודי, נמצא בארץ.

אחרי המלחמה נשאר דוד בפולין. בפברו־אר 1957 עלה לארץ עם אשתו ושתי בנותיו.

בארץ נמצאת גם אחותו גניה (גיטל) וילנסקי.

(ארכיון „יד ושם")

מלבדנו היו ביער עוד כעשרים איש, ביניהם קבוצת צעירים שברחו מהגיטאות. הם לא היו זהירים ולא התחשבו עם המגבלות של משפחות בעלות ילדים. בלילות היו מתגנבים לבתי איכרים בקרבת היער ו„סוחבים" מזון, לפעמים גם איזה בגד שהיה תלוי בחוץ. מעשים אלה הרגיזו את האכרים ואלה הלשינו בפני המיליציה האוקראינית. חששנו מפני פשיטה על היער. לפעמים הצלחנו להסתתר בגורן או בעלית־הגג של אחד האכרים יומיים־שלושה.

בתקופה ההיא נהנינו מיחס מיוחד מצד זוג איכרים, אחות ואח, שגרו בקרבת היער. הם הירשו לנו, מדי פעם בפעם, להתחבא אצלם וגם סיפקו לנו קצת אוכל.

צעירים מהכפר הרגישו בנו ודרשו פעם אחת לעלות לעליית הגג לערוך שם חיפוש. לא עזרו הפצרותיה של בעלת הבית. הצעירים עלו והחלו לדקור בקש בקלשונות. הרגשתי את חודו של הקלשון על גבי, אולם נראה שיש עוד נסים — הם לא גילו אותנו והסתלקו. מחבוא זה כבר לא היה טוב בשבילנו.

באותם ימי סתיו מאוחרים, כשהתחלנו כבר לסבול מכפור ומרעב, הופיעה פתאום אצלנו ביער גב' מאריה דובינסקה, אותה האשה שהחביאה בזמן החיסול את שתי אחיותי, והביאה לנו בתוך סל, מוסווה היטב, לחם, גרבי צמר סרוגים לאבא ותנור־פח קטן כדי שנוכל להתחמם וגם לבשל משהו. תוך סיכון רב הלכה מרחק של כ־5 ק"מ מהמחנה ליער לחפש אותנו, בלי לדעת את מקום מחבואנו המדויק. היא היתה אשה נפלאה.

עזרה חשובה הגישה לנו בימים ההם משפחת בולוטין, „סובוטניקים", שגרו בשולי היער. אם המשפחה היתה שולחת לנו לחם ולפעמים תבשיל חם ע"י שתי בנותיה הקטנות, שיצאו, כביכול, לרעות את הפרות ביער ועפ"י שריקה מוסכמת היינו באות לקבל את המזון.

באחד החיפושים שלנו אחר מזון נתקלנו בבחור מרוז'ישץ' — מונציה פרלמוטר. הוא היה ידיד של אחותי. הוא היה מדוכא מאוד, זר בסביבה, רעב וללא מקום־מחבוא. לקחנו אותו אתנו לעליית הגג של האיכרה, שם חיכו אבא ושושנה. היינו יחד חמישה אנשים.

למחרת, כשהביאה לנו בעלת־הבית מזון וראתה את הבחור, החלה בוכה על שהבאנו איש זר, גבר; אם ימצאו אותנו היא תשלם בחייה. אותו צעיר ירד מהעליה והחל להסתובב לאור היום בבתי האיכרים. הוא אמר שאין לו כבר מה להפסיד. ואמנם, כעבור יומיים באו אנשי המיליציה והרגוהו.

פשיטות על היער

לאט־לאט החלו פוקדים אותנו אסונות. באחת הסריקות והפשיטות על היער נתפשו 10 אנשים, ביניהם הדוד ישכר־זוסיה אוקסמאן, אשתו לאה ושני ילדיהם. הבונקר שלהם היה קרוב לשלנו, אבל המיליציונרים לא הרגישו בהורי ובאחותי הדסה. לעומת זאת הם ירו על אחותי הצעירה שולה, שברחה ונפלה לתוך ביצה. כפי הנראה חשבוה כמתה, לכן המשיכו לרדוף אחרי צעירים שהיו בקרבת מקום והצליחו לתפוס אותם. כולם נרצחו בדרך לגיטו לוצק. שוב שכלנו עשרה מיקירינו.

יצאנו לימים ספורים מהיער. הגענו לבית עזוב. שרר קור אימים. התינוק של הדסה בכה בלי הפסק. פחדנו שיגלו אותנו. נדדנו ממקום למקום. באותם הימים קרה מקרה מחריד.

אתנו ביער היה הזוג רוזנפלד מרוז'ישץ' ושני ילדיהם. אבי המשפחה יצא לחפש אוכל ונתפס ע"י המיליציה, שהבטיחו להשאירו בחיים תמורת גילוי מחבוא יתר היהודים. היכוהו ועינוהו עד שהצביע על הבונקר, בו היתה משפחתו. מובן שרצחו את כולם, כולל אותו עצמו.

מחוסר ברירה חזרנו ליער. שיקמנו קצת את הבונקר והחלטנו לעת־עתה להישאר שם. יצאנו, שושנה ואני, לאחת המשפחות המוכרות לנו לבקש מזון.

נסים קטנים

באותו יום ממש שוב פשטה המיליציה על היער. הם גילו את פתח הבונקר שלנו וציוו על יושביו לצאת החוצה. אבא, אמא, אחותי הדסה עם ילדה בן השנה ואחותי

צעירים ניסו להתקומם

בגיטו היו צעירים שניסו להתארגן לפעולות נועזות, אך „הזקנים" התנגדו לכך. לדעתם, מוטב היה לסבול ולהחזיק מעמד עד יעבור זעם, ולא להתגרות בחיות הגרמניות. הם לא תיארו לעצמם את הסוף המר, כפי שזה היה. הם קיוו, כי התנהגותם השקטה תביא להצלתם, בעוד שכל פעולת התנגדות תגרור אחריה מעשי נקם אכזריים.

בצבא האדום

עם בוא הרוסים יצאנו מהמחבואים ונפגשנו 14 איש בביתו של יוסקה ואלד ברוז'ישץ'. אולם כאשר חזרו הגרמנים לעיר ברחנו לכיוון קיברץ והגענו עד קורוסטן. לאחר ששהינו 2—3 ימים בתחנת הרכבת חזרנו לסארני בכוונה להמשיך דרכנו לרוז'ישץ'. אך כאן גוייסנו (משה שווארץ, יוסל בייזר, אהרן שכטר, לייביש לייקך ואנוכי) לצבא האדום.

אחרי שבועות מספר הועברנו לחארקוב ומשם נשלחנו לחזית הצפונית בגבול הפיני, חוץ מיוסל בייזר, שחלה ונשאר בחארקוב.

עם הצבא האדום הגעתי להונגריה. באחת החנויות ראיתי יהודי חבוש שטריימל ואנשים המדברים יידיש. זה היה הקשר הראשון עם יהודים והשפה היידיש לאחר ניתוק של שנים נוראות רבות.

נודע לי כי עומדים לשלחני למזרח הרחוק. אולם אני חיפשתי כל הזמן קשר עם יהודים ודרך להגיע למערב. אהרן שכטר ולייביש לייקך נפלו כחיילים בצבא האדום בקרב עם הגרמנים.

סוף־סוף מצאתי את הדרך לארגון „הבריחה", שפעל במחתרת ועזר ליהודים להגיע לארץ־ישראל. הגעתי לווינה, ולאחר שהייה במחנה הפליטים האמריקאי בלינץ עליתי לארץ.

צבי רוזנבוים

הקטנה שולה יצאו מהבונקר. אחד המיליציונרים ציווה לכסות את התינוק. בבוז ובאירוניה שאלה הדסה: „לשם מה? הרי גורלנו נחרץ". לפתע הכירה בין השוטרים אחד, שלמד אתה בבית־הספר העממי ושאלה, אם הוא מכיר אותה? משענה: „לא", היא הפטירה כדרך אגב:

„כמובן! אני יהודיה! זה הפשע שלי, ואתה כעת בעל עמדה, לכן אינך מכיר אותי".

הוא הסתכל בה ולא ענה דבר.

אז ניגש מיליציונר אחר, שהיה אחראי על היער, ושאל את אבא לשם המשפחה. משנודע לו שקוראים לנו טורצ׳יניוק, אמר:

„שמענו שאתם יהודים טובים, הפעם נסלח לכם. לכו מכאן למקום מרוחק, כי בסביבה הזאת עורכים מדי פעם חיפושים".

באחד הביקורים הליליים שלנו בכפר, ספרו לנו גויים מכרים, שאותם מיליציונרים מבלים עם נערות אוקראיניות שהכירו את משפחתנו. אלו הפצירו בבחורים לא לפגוע במשפחה הנושאת את השם טורצ׳יניוק.

שושנה ואני היינו אותו יום בקרבת היער ושמענו הדי יריות. פתאום נפלה רוחנו ודאגנו מאד לגורל בני־המשפחה שלנו. הלכנו ליער בצעדים שקטים מבלי להוציא הגה. שמעתי את דפיקות לבי. במחשבתי רציתי שכבר נגיע מהר, ולרגע התפללתי שהדרך תימשך בלי סוף, בכדי לא לראות את הנורא מכל.

הגענו לבונקר. לא עלה עשן. היה שקט. ניגשנו בפחד לפתח וקראנו בשם ההורים. הם ספרו לנו את כל מה שקרה. שוב ניצלו בנס. כעת היה ברור לנו, שיש צורך לחפש מקום אחר מחוץ ליער. אמא עם תינוקה של הדסה ושולה יצאו לכפר עד שיירגעו הרוחות, כי הגרמנים והמיליציה האוקראית ידעו כבר שיהודים מסתתרים ביער.

הדסה טורצ׳יניוק, אחותה של פנינה.

מות אבא היקר

אבא ואנו, האחיות, נשארנו לטכס עצה. בינתיים הגיעה אלינו משפחת שפיגל ושני בנים גדולים: ישראל ונתן. הם הציעו לבנות יחד בונקר יסודי גדול ועמוק בסביבה מרוחקת ולהתארגן לקראת החורף הקשה. היה זה דצמבר 1942.

אותו זמן הצטרפו אלינו שלושה גברים, בני רוז׳ישץ׳: גדליהו ברץ, שמואל גורלניק (עתה בחדרה) והצעיר ביניהם זליג הוכמן ז״ל.

אחרי ההחלטה להישאר לעת־עתה ביער, התרכזו בבונקר זמני אבא, הדסה, דודתי שרה אוקסמאן עם בנה הצעיר יצחק, שני ההורים ממשפחת שפיגל, בתם הגדולה ברכה והתינוקת שלה. שושנה ואני יצאנו לכפר. בגלל סופת שלג לא הצלחנו לחזור. נשארנו במקומות נפרדים ונדברנו להיפגש בערב ולחזור ליער.

כשהגעתי לשושנה עם המזון, היא פרצה בבכי ואמרה, שאין לנו כבר לאן לחזור. זה עתה סיפרו לה שהיתה פשיטה ביער וכולם נהרגו. התחננתי לפניה: „בואי אתי, ברצוני לראות אותם ולקברם", והיא בשלה:

„לא נוכל להועיל. ודאי הגרמנים והאוקראינים אורבים לשאר בני המשפחה על מנת להרגנו. מוטב שנחפש את אמא ושולה ולבשר לה את בשורת איוב".

אמא ישבה בביתה של זקנה פולניה כבת 90 ועמלה כל היום להרגיע את התינוק של הדסה. אולי היתה לו ההרגשה שאמו כבר לא נמצאת בין החיים? לא יכולנו להשלים עם האסון. רצינו לדעת איך זה קרה. ניגשתי לאיכר ידיד בשם מאטביוב אומלקו וסיפרתי לו על אסוננו האיום. הוא רתם את סוסו, לקח גרזן, כאילו הולך לחטוב עצים.

משחזר, סיפר לנו שכולם שכבו הרוגים בקרבת הבונקר. מהגויים נודעו לו פרטים נוספים: הם נתגלו בחיפוש שנערך בעזרת כלבים. הם חלפו כבר על פני המקום, אך לפתע שמעו בכי של תינוקת. חזרו, מצאו את כולם, ציוו עליהם להתפשט וירו בהם. שני בני משפחת שפיגל נשארו עוד בחיים. למחרת הם באו בחשאי וקברו את המתים.

שני בני שפיגל הסתתרו עוד זמן מה בסביבה. ערב אחד בבואם לבקש מזון אצל מכר אוקראיני נתגלו ע״י בנו, לאומני. הוא בא עם חבריו לבית אביו והרגם בחצר. אחותם הקטנה בת־שבע (עתה קינן, בקיבוץ נחשונים) הסתתרה אותו זמן בערימת קש בחצר. הרוצחים לא ידעו על קיומה וכך ניצלה, יחידה מהמשפחה.

נקמת דם ילד קטן — מי יקום?

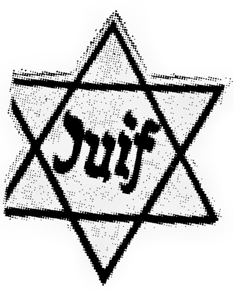
היו לנו בעיות קשות עם התינוק של הדסה ז"ל. אצבעות ידיו ורגליו קפאו. הוא בכה הרבה. נדדנו אתו ממקום למקום. כשהיינו מתקרבים לבית איכרים לבקש קצת חלב או מחבוא, הם נרתעו מאתנו והתחננו שנעשה להם חסד ונתרחק. מבוגר אפשר עוד להחביא, אבל מה לעשות עם תינוק מייללי? ואם היינו נתפסים, היו הורגים אותנו וגם את נותני המחסה. והיו מקרים כאלה.

אחרי נדודים של חודש, הביאו אמא ושושנה את הילד היפהפה בן השנה וחודשיים והניחו אותו, עטוף בשמיכה בשעת שנתו, על מפתן בית האיכרה שגרה עם אחיה. היא אספה אותו לביתה.

שכנים שהרגישו בו, החלו להתלחש עד שהדבר הגיע למיליציה המקומית. הם באו, חקרו את הגויה. היא סיפרה להם, שזה בן קרובי משפחה והיא רוצה לאמצו. הוציאו את הפעוט מידיה, מאחר שמצאו שהוא נימול, התרחקו מהבית וירו בו. שוב נגדע ענף רך מעץ המשפחה.

אחרי המעשה הנורא, נפלו אמא ושושנה בדכאון עמוק. הן תעו ביער, שכה הכירו, במשך יומיים. רק לאחר שהתאוששו מצאו את הדרך והגיעו אלינו.

הבן האובד

תינוק יהודי אחר, שאמו היתה אתנו ביער, הושאר באותה סביבה אצל משפחת איכרים השוכי־ילדים. הם אספו אותו ונתנו לו שם: סקרט (סוד). התינוק לא היה נימול, ומשום־כך ניתן היה להציל אותו. הוא גדל אצלם כבנם. כעבור עשרים וכמה שנים נודע לו שהוא יהודי וכי אמו ושני אחיו נמצאים בישראל. נוצר ביניהם קשר מכתבים ויש תקווה להשבת הבן האובד לחיק משפחתו האמיתית.

אנו מחפשות מחסה

הקור היה עז. השלג ירד כמה ימים ללא הפוגות וכל צעד שעשינו השאיר עקבות שאי־אפשר היה לטשטש. באין מקום־מנוחה נאלצנו להתפזר בין כמה משפחות של איכרים. אמא הלכה למשפחת צ'ייקי ואילו שושנה ואני נשארנו אצל משפחת שני האחים מאטביוב. שולה ובת־שבע שפיגל נמצאו רוב הזמן אצל משפחה פולנית, קוטארסקי. כל האיכרים האלה היו קרובי משפחה. חוץ מאתנו באו אליהם עוד יהודים לבקש מזון ולשמוע חדשות מן החזית. התפללתי בלבי, שיעמוד להם הכוח והרצון לעזור לנו, כי כל משפחה היתה מטופלת בילדים רבים והיתה צפויה הסכנה, שאחד הילדים יגלה את הסוד של הימצאנו אצלם ויעמיד בכך בסכנה חמורה את כל בני הבית. לכן השתדלנו להחליף מזמן לזמן את המקום.

עזרת ידידים ישנים

סילווסטר 1943 היה לילה בהיר וקר מאוד. אמא ואני זחלנו מהמחבוא שבמתבן־הקש והגענו לביתה של פולניה זקנה. היא הרשתה לנו להישאר בבית ולהתחמם. הוסיפו קצת עצים לאש, הורדנו את הנעליים הקרועות וחיממנו את רגלינו הקפואות.

בשעת בוקר מוקדמת התפרץ לדירה הבן בצעקה, שהבית עולה באש. קפצנו החוצה יחפות ומחוממות וברחנו בכיוון השדות. השלג הגיע עד למותניים. בדרך הכפרית אסור היה לנו לרוץ, כי היינו מתגלות מייד. לא הרחקנו לרוץ. נכנסנו לאורווה של אחד האיכרים, שנבהל מאוד בראותו אותנו. למרות הסכנה הגדולה שהיתה צפויה לו הסתיר אותנו במיטה, והעמיס עליה כרים רבים. שכבנו כך כל היום בלי להתנועע. חששנו מאוד, שאחד מחמשת ילדי האיכר יגלה אותנו.

עם רדת הלילה נתן לנו האיכר סמרטוטים לעטוף את הרגליים והוציא אותנו מן הבית. המקום היחיד שנשאר עדיין למסתור היה אצל דיאדיא גורודיי. אצלו נמצא כבר תקופה ארוכה דודי, אחי־אמא, יצחק אוקסמאן (עתה בארצות הברית). אשתו ושלושת ילדיו נלקחו באחת האקציות ממחנה בסביבות לוצק והוא נשאר לבדו. הוא הצליח להגיע אלינו ואנחנו שמסרנו לו את המקום אצל גורודיי.

יצחק אוקסמאן, דודה של פנינה.

אחרי הליכה ממושכת תפחו רגלינו והעלו שלפוחיות מלאות מוגלה. הגענו לאפיסת כוחות. בכוחות האחרונים הגענו לביתו של גורודיי. דפקנו על דלת הבית. הכניסו אותנו, הבעירו אש כדי לחמם את רגלינו הקפואות והגישו לנו קצת אוכל. אך פחדו להחזיק אותנו. די סבלו בגלל דודנו, משום שגבר היה קשה יותר להסתיר. הבטחתי לעזוב את הבית לפנות בוקר, אך ביקשתי שיחזיקו את אמא, שלא יכלה לזוז ממקומה. הם הסכימו להחזיקה לעת־עתה. הימים היו, כאמור, ימי חג־המולד, כשלבית גורודיי באו אורחים רבים. מיטיבינו חיו בפחד, שמא יגלו הזרים את אמי ודודי שהסתתרו אצלם.

הצלחנו להעביר פתק למשפחת דובינסקי לתוך המחנה וביקשתי שיתנו לנו מחסה בביתם. הבטחתי להם, שאשתדל לחדור למחנה, ואם יתפסו אותי, לא אגלה מה היתה כוונתי. עשיתי צעד נואש זה מחוסר ברירה אחרת. התשובה החיובית הגיעה כעבור יומיים. למזלי עמד ביתם של הדובינסקים קרוב לשער הכניסה. הוסכם בינינו, שדלת המרפסת תהיה פתוחה אותו לילה.

תחת אפם של הרוצחים

בחרתי לי הזמן המתאים, כשהאיכרים מתחילים לצאת לעבודתם במתנה. עוד היתה שרוייה אפלולית ורוב הזמן הלכתי בשדות. קרוב למחנה עליתי על הדרך המובילה לשער. פתאום השגחתי במשגיח הנאצי וולודקה, העומד עם הכלבים שלו בפתח. רעד עבר בגופי ולא יכולתי להתקדם ואף לא לסגת. אילו ראה אותי היה זה סופי. אבל קרה נס. אותה שנייה שינה את כיוונו ועלה עם כלביו בשביל המוביל למשרדים. חמקתי מבעד לשער ונכנסתי לבית. במקום הזה נשארתי חודשיים.

במשך הזמן הזה יצאתי להביא את שושנה, שכן גם לה לא היה כבר היכן להסתתר. שושנה ידעה יפה מאוד לתפור, לרקום ולסרוג. ישבנו סגורות בחדר המיטות, עבדנו בעבודת־יד על מנת לגמול למצילינו על שהיטיבו עמנו. בכל מקום שהסתתרנו סרגנו סוודרים או גרביים לילדים, והשתדלנו שלא נהיה אוכלים לחם חסד. ביתם של הדובינסקים כלל רק שני חדרים קטנים ופרוזדור. הגב׳ מאריה היתה צריכה לשמור כל הזמן, שלא יפתיעו אותנו הגרמנים.

בתם של משפחת דובינסקי עבדה כפקידה ראשית במחנה והיא ידעה על הימצאנו בבית. הלויטנאנט ועוזריו היו מבקרים אצלם לעיתים קרובות. בעת ביקור כזה היינו מסתתרות בארון הבגדים ותחת המיטה. פעם הזמינה הבת את כל מיפקדת המחנה, ובהיותנו במקומות המחבוא שלנו שמענו את התפארותם של הגרמנים, שלא מזמן חיסלו כמה בונקרים עם יהודים ביער קופאצ׳יבקה.

בני משפחת דובינסקי העמידו פנים של אזרחים נאמנים וחסידי הנאצים. הגב׳ מאריה שאלה, בכוונה:

„היכן אתם מוצאים אותם? מאז פירוק המחנה לא ראיתי יהודי לרפואה..." את כל השיחות האלה שמעתי ממרחק קטן בתוך הארון.

בסתיו 1943, כשחל בחזית מיפנה לרעת הגרמנים, נאלצנו לעזוב את מקום המחבוא בבית דובינסקי. עברנו לאחיו של מיטיבינו, סובוטניק (שומר־שבת) אף הוא, שגר בכפר. נפרדתי משושנה לשבוע־שבועיים ושוב היינו נפגשות. בכלל שמרנו על קשר הדוק בינינו, האחיות ואמא. השתדלנו גם להיפגש עם כל יהודי שהסתתר בסביבה, על אף הסכנה שהיתה כרוכה בכך.

אותה עת נודע לי על קיומה של בחורה יהודית פליטה מווארשה, שמיטיביה התכוננו לעבור למקום ריכוז של משפחות פולניות. הבחורה פחדה להצטרף אליהם, לכן ביקשה להיפגש אתנו. שקלנו את הדבר והחלטנו להביא אותה אלינו. מקום המיפגש היה צריך להיות אצל משפחת קוטארסקי.

מותה של שושנה

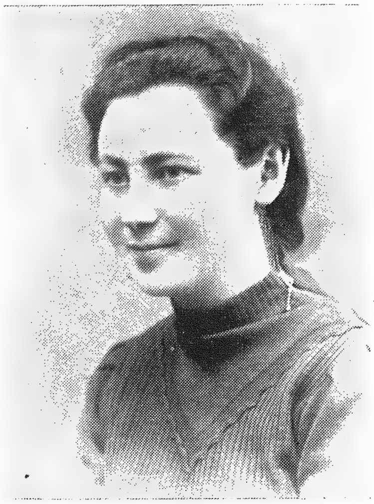
שושנה יצאה לפנות בוקר כשעל ראשה מטפחת פרחונית גדולה, שהשוותה לה מראה ארי. היא עלתה על עגלתו של פולני, שנסע עם העוזרת שלו לעבוד במיטקו, שנמצא קרוב למקום מחבואה של היהודיה.

כשנכנסה העגלה לחצר התחילו לירות עליהם. הפולני נהרג מייד. שושנה הספיקה לרוץ כברת דרך. היו לה ניירות אריים, ונראה שהרגו אותה כפולניה. את הבחורה שרצינו להציל תפסו הרוצחים אותו יום ותלוה ביער.

הרוצחים היו אוקראינים לאומניים, שארבו לאיכר הפולני כדי לחסל אותו. העוזרת של הפולני ברחה לכיוון אחר וניצלה.

לא ידעתי דבר. לבי ניבא לי רעות. לאמא ושולה נודע כבר על האסון, כי הן היו קרובות למקום הרצח. בלי לספר לאיש יצאתי לחפש את שושנה. שעות הסתובבתי בקרבת היער, עד שגיליתי את הגופה. ניסיתי להרים אותה ולא הצלחתי. ניגשתי לגויים וביקשתי שיעזרו לי. הם הסתכלו עלי מופתעים: „תחיית המתים". הם לא תארו לעצמם שיש עדיין יהודים בסביבה. הם לא רצו לעזור לי.

למחרת יצא בחור צעיר, אנאטול צ'ייקי, בעגלה והביא את גוויתה של שושנה. היה זה מעשה גבורה מצדו. קברנו אותה בחצר ביתה של משפחת קוטארסקי. אבדה לנו אחות אהובה ועדינת־נפש, שנפלה קרבן בגלל טוב־לבה בדרך להצלת נפש יהודית אחת. נותרנו אמא, שולה ואני.

שושנה טורצ'יניוק, אחותה של פנינה.

במלונה של כלב

חורף שנת 1944. תנאי חיינו נעשו קשים ביותר. הקור היה בלתי־נשוא; הוא חדר לכל פינה בגוף וכיווץ את הלב עד כלות הנשימה. חוץ מן הקור הציק לנו הלכלוך. לא היו לנו בגדים להחלפה. השערות לא סורקו שבועות. הגוף היה מכוסה פצעים וגרדת. בקיצור — מאסנו בחיינו. ביקשתי עלי את המוות, אך התפללתי שלא יענו אותי לפני כן.

באחד החיפושים אחרי עליית־גג להסתתר בה נתקלתי בחצר הבית במלונה של כלב. זחלתי פנימה ומרוב עייפות נרדמתי. כשהתעוררתי ישב הכלב בפתח והסתכל עלי במבט מוזר, בלי לנבוח, כאילו מביע השתתפות בגורלי המר. לעולם לא אשכח את המבט הזה.

בעליית גג של הבית הזה ביליתי כמה ימים. משאזל הלחם ירדתי וביקשתי קצת מזון. הגויה קראה לי להיכנס לבית לאכול ולהתחמם. בעלה וילדיה יצאו למספר שעות. רציתי לגמול לה חסד במשהו. התיישבתי בחדר השני לטוות חוטים על נול.

פתאום נפתחה הדלת ונכנס חייל גרמני. לא היתה לי כל אפשרות לברוח, לא דרך החלון ולא דרך הדלת. לכן רמזתי לבעלת־הבית לא לומר דבר (היא בלאו־הכי נעשתה משותקת ואילמת מרוב פחד). עלי להוסיף, שלפי פקודת הגרמנים, היה על כל דלת פתק ועליו רשומים שמות כל הנפשות הגרות באותו בית.

על שאלתו מי אני, עניתי, שאני אחותה של בעלת־הבית; היא חלתה ואני באתי לעזור לה.

„היכן את גרה?"

עניתי שאני גרה בכפר המרוחק 10 ק"מ מהבית, ונקבתי את שם הכפר. הוא שאל אותי אם אני יודע גרמנית. חשבתי בלבי, אולי זה יעזור לי ועניתי, שאני יודעת קצת גרמנית.

הגרמני מסר, שהוא בן 21 ואינו רוצה להילחם. אשמים במלחמה היטלר וסטאלין. גם הספיק להזכיר את היהודים שחוסלו. לבסוף הביע את שמחתו על ההזדמנות שניתנה לו לדבר בשפת אמו עם תושבת המקום, והזמין את עצמו לבוא עם חברו ביום א' הקרוב קצת לשוחח ולבלות.

כשעזב הגרמני את הבית הסתלקתי מייד מן המקום. ביום הנקוב הופיע החייל עם חברו וביקש לראות את ה„פרוליין". הסבירו לו שהייתי נאלצת לחזור הביתה.

גם זה היה נס. שוב ניצלתי ממוות בטוח.

שמועות על התקרבות הסובייטים

איכרים ידידים ידעו לספר על התקרבות הצבא הסובייטי ועל נסיגת הצבא הגרמני. בלילות הופיעו בכפר קבוצות פארטיזאנים, שדרשו מזון, בגדים וגם החרימו סוסים. היו ביניהם חברי ארגונים לאומניים: בולבובצים ובאנדרובצים, ששרתו בזמנו את הגרמנים,

ועתה הם התנגדו לגרמנים ולסובייטים גם יחד. הם ברחו על נשקם, הקימו מפקדות ותכננו להקים אוקראינה עצמאית. בדרכם השמידו את כל היהודים, שהצליחו להתחמק מידי הגרמנים.

לעומתם היו הפארטיזאנים הסובייטיים מצרפים לשורותיהם גברים יהודים, ולפעמים גם נשים, שנקרו להם בדרך. בינואר 1944 ניסתה אחותה של שושנה קאנפר, צ׳ארנה (נהרגה על־ידי הלאומנים אחרי המלחמה), יחד אתי להתקבל לפלוגת פארטיזאנים סובייטיים. חיכינו לתשובה מהם. בינתיים נסוגו הפארטיזאנים כמה קילומטרים מהכפר שלנו. בדרכם נתקלו בגדוד גרמני ומחצית הפארטיזאנים נהרגו.

אני חוזרת לרוז׳ישץ׳

רצינו לעבור מן הכפר שלנו ברזלופה לרוז׳ישץ׳ ולחצות את הנהר סטיר, שעברו המזרחי היה כבר בידי הצבא הסובייטי.

לשושנה קאנפר ולדודי אוקסמאן האירה ההצלחה. את שושנה הסיעה מאטביוב נאדיה כשהיא מוסתרת בתוך עגלת קש; את הדוד לקח אחיה של נאדיה, צ׳ייק אנטון, והעביר אותו בדרך דומה לעיר. הם הצליחו להגיע לכוחות הרוסיים.

עד שאמא, שולה ואני נפגשנו הספיקו הגרמנים לחזור לאזורנו ולהישאר שם קרוב לחודשיים. התקופה הזאת היתה הקשה ביותר בשבילנו.

הדי המלחמה היו קרובים מאוד. התותחים הרעידו את האוויר. פליטים רבים הגיעו מאזור החזית. הסתובבתי ביניהם. אמא מצאה מסתור לכמה ימים אצל משפחה, שבנה היה לאומני קנאי והסתובב כל היום עם נשק ביד. הוא לא ידע על הימצאותה של אמא אצלם בבית. ההורים שלו עשו את המחווה הזה, כנראה מפחד הרוסים המתקרבים. בכל אופן היה זה צעד נבון מאוד מצדם. שולה מצאה מקום אצל חברה מבית־הספר, שהסתירה אותה בביתה.

אני שכבתי בעליית הגג של אשה אלמנה. יומיים לא בא אוכל אל פי. בחוץ היו חילופי יריות. פגזים התפוצצו בקרבת מקום. עצבי היו מרוטים.

פתאום אני שומעת קול ברוסית:

„שלום, חברים! איפה יש כאן גרמנים?״.

רעד עבר בגופי. רציתי לצעוק בקול אדיר: אני משוחררת! אבל אסור היה לי לגלות את עצמי. היה זה פרש בודד מסיירת מודיעין רוסית. הוא נעלם במהירות. חיכיתי לחשכת הלילה, וירדתי מהעלייה. מצאתי את אמא ושולה. למחרת בבוקר יצאנו לדרך. פחדנו מפני האוקראינים, שיכלו להכיר אותנו לפי בגדינו ולפי מראה פנינו החיוורים. לכן הקפנו את רוב הכפרים, במיוחד את באשאווא. האוקראינים רצו להשמיד כל יהודי שנשאר בחיים, כדי שלא יישארו עדים לפשעיהם הנוראים כלפיהם.

הגענו לרוז׳ישץ׳. בעיר התחילו להתאסף ניצולים יהודים מן העיר והסביבה, אך לא היה להם לאן להיכנס. כל בתי היהודים היו תפוסים על־ידי הגויים. ביקשנו מהעוזרת של דודי יוסל ויינר ז״ל, שתפנה לנו איזו פינה בבית דודי, שהיא תפסה אחרי גירושו, כדי שיהיה לנו היכן להניח הראש. כתגובה לבקשה זו הרים בנה גרזן ואיים לרצוח אותנו, אם לא נסתלק תיכף ומייד מן המקום. יש להוסיף, שדודי, יוסל ויינר, היה אחד השותפים ב„קעלער״. הוא, הדודה פערל ובתם אתל, שהיתה נשואה לפלחוביץ, מורה ב„תרבות״, ובתם הקטנה בילה נרצחו בשואה.

החזית היתה קרובה מאוד. התנהלו קרבות אכזריים בסביבות הולובי וקובל. רוז׳ישץ׳ הופצצה קשות וכל לילה עזבנו את העיר ויצאנו לשדות מפחד ההפצצות. לקראת האחד במאי חששו רבים שהגרמנים עלולים לחזור, והרחקנו לנדוד עד רובנו. גם שם סבלנו מהפצצות. לאחר שעבר ה„זעם״ חזרנו לרוז׳ישץ׳.

אני עצמי המשכתי לדבר בלחש. מפעם לפעם הייתי מתבוננת סביבי לראות אם לא רודפים אחרי. הייתי נתון בדיכאון קשה.

בינתיים הגיעו פקידים מרוסיה, שהקימו את מוסדות השלטון ופתחו את בתי הספר. אנחנו, היהודים המעטים שנשארו בחיים, השתדלנו להיפגש כדי לתכנן את חיינו לקראת העתיד.

מצבה על קבר אחים

הסתובבו בעיר נשים, גברים וילדים שנשארו בידדים ללא משפחה וללא קרוב. המפעל הראשון שיזמנו היה לגדור את קברי האחים ולשמור עליהם מפני חילולם. אספנו כסף למטרה זו. נטענו עצים מסביב לקברים והקמנו מצבה.

עמדנו בפני בעיית הקיום. התחלתי לעבוד כמזכירה בבית־המשפט המקומי. שולה למדה בבית־הספר. אמא התחילה קצת להתאושש. גרנו כמה משפחות יחד בדירתו של יוסל מונק (עתה בארצות־הברית).

כך חלף הזמן. המלחמה נסתיימה ב־9 למאי 1945. היתה התרגשות עצומה. רמקולים הכריזו ברחובות על כניעת הגרמנים. הרוסים שתו לשכרה.

לנו היה עצוב על הנשמה והיינו שרויים בדיכאון על יקירינו, שלא זכו ליום הזה.

בדרך לארץ

התחלנו לטפל בהגירה מהמקום. לאזרחי פולין לשעבר ניתנה האפשרות לעזוב. בתאריך 11 ביולי 1945 עזבנו את רוז׳ישץ׳. ימים אחדים לפני כן נישאתי לברוך קוס (כעת קורן) מרוז׳ישץ׳. יצאנו לדרך. עברנו את פולין, גרמניה, איטליה וקפריסין ובשנת 1946 הגענו כמעפילים לארץ־ישראל. אמא ושולה הגיעו לארץ שנה אחרינו.

הצטרפנו לאחותי בת־ציון ומשפחתה בקיבוץ בית־השיטה. כעבור עשר שנים עברנו לתל־אביב.

משפחת מיטיבינו גמלה אתנו חסד: היא גילתה את קברה של שושנה, גדרו אותו ומטפלים בו לעיתים. את מקום קבורתם של יתר בני המשפחה ביער לא הצליחו למצוא. ועל זה דואב לבי!

הקשר עם מצילינו

במשך כל זמן היותנו בארץ חיפשנו דרך להתקשר עם מצילינו מהשואה. רק בשנת 1962 הצלחנו להתקשר אתם. עד לתקופה האחרונה שלחנו להם בקביעות חבילות שהכילו בדים לחליפות גברים, חצאיות צמר וטריקו, סוודרים, מטפחות ראש ועוד. עד היום אנחנו מעבירים להם כסף.

אהבתי את משפחתי על שחינכו אותי לאהבת אדם באשר הוא אדם, בלי הבדל גזע ודת; על העזרה ההדדית שהיא גילתה; על מחשבתה החופשית שהיא טיפחה. אהבתי את הבית בסביבה של מרחבי שדות, מוקף שיחי לילך ויאסמין; בית יהודי חם, שהיה רווי אהבת העם והמולדת.

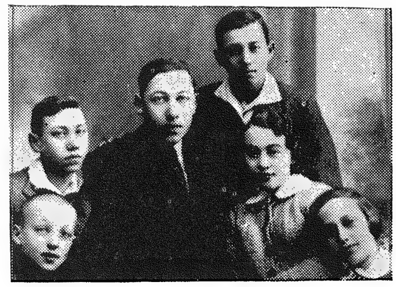
מי יתן ושורות אלו ישמשו גל־עד על קברם הבלתי־ידוע של יקירינו עד סוף כל הדורות. אמן!

משפחת טורצ׳יניוק, במסיבה לכבוד אורחים מיוצאי רוז׳ישץ׳. שניה מימין בשורה הרא־שונה: פנינה, האם הניה והאחות בת־ציון. מאחורי האם — האחות שולה.

קורות משפחת אחת בשואה

צבי רויטר

צבי רויטר, אחיו ואחיותיו. ראשונה מימין: אחותו מינדל (קליינמן); הראשון משמאל (למטה) צבי, שניהם בישראל.

בימי הסובייטים סווגו הורי בתעודת־הזיהוי בסעיף 86, כלומר: מי שהיה „בורז׳וי" ודינו גלות לסיביר. במאמצים רבים ובאמצעות שוחד בוטלה גזירת הגלות. ארגון ה„פיונרים" לא רצה לקבל אותי, בגלל הסעיף הנ"ל בתעודת הזיהוי של אבא. בבית הספר הרוסי בו למדתי קיבלנו גם אימונים צבאיים, שהיו ניתנים לכל הנוער.

באותה תקופה הגיעו אלינו פליטים יהודים, שברחו ממרכז פולין מאימת הגרמנים. יהודי רוז׳ישץ׳ קיבלו אותם יפה ועזרו להם בהשגת עבודה, בדיור ובהשגת תעודות. אצלנו גרה משפחה של חמש משפחות מז׳ליכוב, סנדלרים מעולים. הם פתחו סנדלריה וקיבלו זכות־ישיבה.

לעיר הגיעו שמועות על התעללות הגרמנים ביהודי פולין והפליטים הרבים שנהרו אלינו אישרו את שמועות הזוועה ואף הוסיפו פרטים על מעשי התאכזרות בלתי־אנושיים ביהודים חסרי־הישע.

בריחה לעבר רוסיה

כשפלשו הגרמנים לרוסיה בחודש יוני 1941 והרוסים התחילו לסגת בבהלה, קמה מהומה בין יהודי רוז׳ישץ׳, רבים מן הפליטים ומבני העיר החליטו לברוח לרוסיה.

בביתנו גר טייס רוסי בדרגת סרן. הוא הציע לנו להצטרף למטוסו שחנה בשדה התעופה בפוז׳ארק ולצאת יחד אתו לרוסיה. החלטנו לנצל את ההזדמנות הבלתי־רגילה ולברוח. החבילות היו כבר ארוזות, אך ברגע האחרון התחרטה אמא ולא הסכימה לצאת: „אינני רוצה להשאיר עמל של חיים"... האחים ניסו להשפיע עליה ואמרו שאם היא לא תצא, נישאר גם אנחנו. אך אמא לא ויתרה, וכך נשארנו כולנו בעיר.

את אחי לייבל וחיים גייסו הרוסים לצבא האדום. לאחר זמן קצר חזרו, כי לא היה כבר סדר ומשמעת ביחידות הצבא והמגוייסים התפזרו לבתיהם.

הגרמנים באים

בהיכנס הגרמנים לעיר התחבאו כל היהודים. אני, כילד, ישבתי בחוץ יחד עם השכנים האוקראינים והסתכלתי במצעד, שהטיל אימה על היהודים. בראש נראו רוכבי אופנוע, כשליד כל רוכב ישב כלב זאב מאולף.

האוקראינים הלאומנים שמחו לבואם של הגרמנים ואף ירו ברוסים הנסוגים. הגרמנים הבטיחו להם עצמאות מדינית. נשמעו חילופי יריות בין הגרמנים ושרידי הרוסים הנסוגים, שהיו עדיין בגן זאפולסקי. יהודים אחדים נורו בו ביום באמתלה, שירו, כביכול, על הגרמנים. למחרת הוצאו כמה יהודים נוספים לשוק ושם נורו לעיני התושבים. קמה פאניקה בקרב היהודים. האוקראינים הלאומנים התחילו להשתולל.

באכזריות מיוחדת כלפי היהודים הצטיינה משפחת זנץ האוקראינית, שגרה ברובע „אונטערן בריק" (וועלניאנקה). שלושה מבני משפחה זו, איגור, גניאדי ואח שלישי, שאת שמו שכחתי, היו שוטרים ושיתפו פעולה עם הגרמנים. הם הכירו את היהודים המקומיים והיו מוציאים יהודים, בכל מיני אמתלאות, למטרת שוד וסחיטה. זנץ בא לביתנו, ערך חיפוש ולקח את בגדי אחי.

גזירות, רצח, חטיפות

גזירות שונות פורסמו מדי יום ביומו. היהודים נצטוו למסור לגרמנים סוסים, פרות, אופניים, מקלטי ראדיו וכו׳. הודעות שהופיעו ברחובות, קראו ליהודים להתייצב לעבודה.

היו יהודים תמימים שהתייצבו, אולם כשנודע שאף אחד מאלה לא חזר וכי כולם נרצחו — התחילו היהודים להסתתר במחבואים שונים. הגרמנים ערכו מצוד על יהודי העיירה. היו מקיפים את העיירה בלילה ובבוקר היו עוברים בבתים ומוציאים את הצעירים ל„עבודה". במצוד השלישי לקחו מהבית את אחי חיים, את הדוד מוטל רויטר ובנו מאני.

אחי החביב נאבק על חייו

אחי בבה נמלט והסתתר בקני הסוף שעל שפת הסטיר. שני שוטרים אוקראינים ששטו בסירה גילו אותו. אחד מהם היה ואנקה, שלמד עם אחי בבית־ספר. בבה ביקש ממנו שיעזוב אותו. ואנקה התחיל לרדוף אחר פליטים אחרים שהסתתרו במקום ובבה הפיל את השוטר השני למים. הוא נמלט, שב הביתה והסתתר ברפת. הייתי אז בן 12 וחצי ועדיין לא חטפו אז ילדים. כל היהודים שנתפסו במצוד הזה הוצאו להורג מחוץ לעיר.

במצוד הרביעי בא תורם של הזקנים והילדים. אחי בבה התחבא בין עדר פרות בשדות „אונטערן סטאוואק". השוטרים האוקראינים הגיעו גם לשם ואחד הכיר אותו. בבה קפץ על אחד הסוסים שרעו במקום והחל לברוח לשדות. השוטר, שרכב אף הוא על סוס, רדף אחריו ותפסו.

כל החטופים, ובבה בתוכם, נורו ונקברו בבור אחד. אני אהבתי מאוד את אחי ונפשי היתה קשורה בנפשו. לא יכולתי להירגע. אמרתי בלבי: אולי הוא חי עדיין. בלילה התגנבנו, אני ובן־דודי, אל בור ההריגה. שמענו גניחות ואנקות הנרצחים שעדיין גססו, ואף הכרנו את פניהם של אחדים מהם. את בבה לא מצאנו. חזרנו מיואשים ומדוכאים ולא סיפרנו להורים על המעשה שעשינו.

קולה טומאשביץ — ידיד־נפש

בשכנות אתנו גרה משפחה אוקראינית בשם טומאשביץ. חיינו אתם בידידות. קולה, בנו של השכן, בא אלינו ושאל במה הוא יכול לעזור לנו. אמא יעצה לו להתגייס למשטרה ושם יוכל לעזור לנו. כך עשה, ובתור שוטר היה מעביר אלינו ידיעות חשובות.

הוא שסיפר לנו, שכל הנחטפים, ובתוכם בבה, הומתו. הוא בכה תוך כדי הסיפור. הוא הופיע אצלנו פעמים אחדות בשעות המסוכנות ביותר והציל אותנו לא פעם ממוות.

אחי לייבל, שברח מהצבא הסובייטי המתפורר, נחטף מייד עם שובו הביתה ולא נודעו עקבותיו.

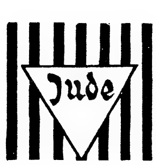
כל כמה ימים יצאו גזירות חדשות: למסור את הפרוות, כלי־הכסף, חפצי־ערך. רוב היהודים מסרו את רכושם בדאבון־לב; הגרמנים הרחיבו כל פעם את רשימת החפצים שהיהודים נדרשו למסור.

בגיטו

בגיטו שרר רעב נורא. ברחוב הסתובבו אנשים נפוחים מרעב. בזמן שריכזו את היהודים בגיטו היה מותר לקחת רק מה שאפשר לשאת ביד. כל הרכוש נשאר בבתים שנעזבו.

משפחתנו עזבה את הבית ועברה לבית סבתא קיילה בגיטו. יחד אתנו היו בבית עוד כשנים איש. אלה שיצאו בבוקר לעבודת־כפייה מחוץ לגיטו שפר חלקם, כי באו במגע עם האיכרים וקיבלו לפעמים מזון תמורת חפצים שונים שהיו ברשותם. ליהודים שחזרו אחרי עבודתם לגיטו נאסר להעביר מזון לבני משפחותיהם, אולם רבים סיכנו את נפשם כדי להגניב ככר לחם להשביע את ילדיהם הרעבים.

אמא הצליחה לצרף אותי לקבוצה של 12 עובדים, שקיבלו רשיון־עבודה בבית־החרושת לחוטי צמר של ברוך פריגל ב„אונטערן בריק". היינו יוצאים בבוקר וחוזרים לפנות ערב. אסור היה ליהודי ללכת על המדרכה, ונאלצנו ללכת על הכביש, ועל בגדינו הטלאי הצהוב.

למנהל בית־החרושת נתמנה אוקראיני, שעבד קודם כפועל. ברוך פריגל ומשפחתו המשיכו לעבוד בבית־החרושת כמומחים שהיו חיוניים למפעל. מזמן לזמן הייתי מוכר לגויים טבעת, בגד, חתיכת בד ותמורתם הייתי מגניב לגיטו פרוסת לחם, קמח ושמן.

פעם ניסיתי להעביר לגיטו שני בקבוקי שמן בשרוולי מעילי. השוטרים האוקראינים גילו את הבקבוקים, היכוני מכות רצח והעמידוני בצד כדי לקחת אותי למשטרה. בכניסה

למשטרה העבירו אותי בין שני טורי שוטרים, שהיכו אותי באכזריות במקלות שבידיהם. אחר כך השליכו אותי פצוע ושותת דם למרתף.

בלילה נפתחה פתאום דלת המרתף ונשמע קול חרישי:

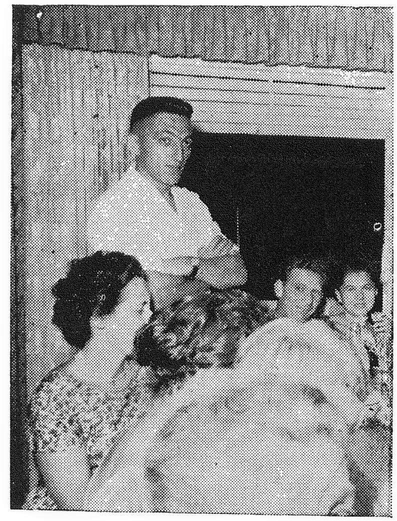
„הרשל, הרשל..."

זה היה קולה טומאשביץ השוטר. הוא הוציא אותי מן המרתף, הרכיב על אופניו והחזירני הביתה לגיטו. הוא הצילני ממוות בטוח.

קולה זה, שהיה ידיד־נפש של משפחתנו, היה מבקר אצלי יום־יום ומזהיר אותי מפני העומד להתרחש. יום אחד, כשחזרנו מן העבודה, הרגשנו בתנועה חשודה של שוטרים אוקראינים. כשעברנו על־יד ביתו של קולה יצא ולחש לי:

„הרשל, ברח! מסור לאנשי הגיטו, שזה היום האחרון שלהם!"

בגיטו נפוצה חיש־מהר הבשורה האיומה ורבים ניסו להימלט. אך משמרות של שוטרים אוקראינים הקיפו את הגיטו בטבעת צפופה וירו בכל מי שהתקרב לגדר. הודעות שניתנו ברמקולים ציוו על כל תושבי הגיטו להתאסף על־יד בית המועצה הכפרית.

צבי רויטר (עומד) בקבלת־פנים לחברים ב־בית רוז'ישץ.

הבריחה בליל חיסול הגיטו

בלילה האיום הזה בא קולה, הרכיב את אחותי מינדל על אופניו והחביא אותה בעליית הגג שבביתו. אחר־כך חזר והוציא את אמא מן הגיטו והעביר אותה לכפר טופילנה, הגובל עם הגיטו.

אני, מוטל דולגופוליוק ושני גיסיו ממשפחת גרובר ומשפחת פריגל הצלחנו להתחמק מן הגיטו ותוך סיכון רב הגענו עד לנהר סטיר. לוזר פריגל (הבן הבכור של ברוך) ואני סחבנו סירה מתחת לגשר, בשעה שעל הגשר עמד משמר כבד. העברנו בחשכה את האנשים, שרובם לא ידעו לשחות, לעבר השני של הסטיר. בלילה הסתתרנו בערימת צמר שבעליית הגג של בית־החרושת.

לפנות בוקר פתחנו בבריחה דרך השדות בכיוון הכפר דובישטש. שמענו את איומי האיכרים: „היום נקבור את היהודים!" והיו שקראו אחרינו „ז'יד!" ואף ניסו להתקיף אותנו.

עייפים ורצוצים חדרנו לתוך גורן והתחבאנו בלי ידיעת הבעלים. כשהבחין בנו בעל הגורן נתן לנו אוכל, אך לא הסכים בשום אופן להחזיק אותנו אצלו. לבקשתם של ברוך ומוטל העביר אותנו בעגלה ליער הסמוך. היינו קבוצה של 12 איש והסתובבנו ביערות שבסביבת טרוכימברוד (סופיובקה). בלילות היינו מתקרבים לבתי האיכרים. לרוב קבלנו מעט מזון, אך במקרים רבים לקחנו לבד מכל הבא ביד מן הגינות, השדות, הרפת והדיר.

אז נודע לי, שאחותי נמצאת אצל איכר שנימנה עם הפולקס־דויטשה בכפר אולישקביץ. נדדנו ביערות כששה שבועות.

יום-כיפור בטרוכימברוד

בהתקרב „הימים הנוראים" נודע לנו שבעיירה טרוכימברוד קיים עדיין הגיטו. העיירה היתה מפורסמת בבתי־החרושת לעורות שהיו בה, והגרמנים היו מעוניינים לנצל את המומחים היהודים שהיו ידועים כבורסקאים מנוסים, כדי שבתי החרושת ימשיכו לפעול. לכן דחו את חיסול הגיטו בעיירה זו, בעוד שבעיירות הסביבה לא היו כבר יהודים בחיים.

למרות הסיכון הרב שבדבר, החלטנו לבוא בערב יום־הכיפורים לבית־הכנסת ולהתפלל יחד עם יתר היהודים. הגענו בדיוק לפני תפילת „כל־נדרי". שמעתי את הדרשה של שמעון השוחט מקופאצ'יבקה, בה אמר, ש„לא צריך ללכת לשחיטה כצאן לטבח וכי יש עוד מי שיקום..."

בעת התפילה קמה מהומה בין המתפללים בגלל שמועת־שווא שהגרמנים הקיפו את הבניין. נשארנו בלילה בבית־הכנסת וישנו על הרצפה. בבוקר השכם, כשיצאנו לרחוץ את הידיים, הותקפנו בירִיוֹת. לוזר פריגל נפצע קשה בידו. אני ואברהם פריגל חזרנו לחצר בית־הכנסת. שם ראינו ערימת גופות של יהודים הרוגים, וכן הרבה יהודים פצועים, שהובאו מרחובות העיר.

פתאום הגיעו שני רוכבים גרמנים, אספו 50 יהודים וציוום לצאת לחוץ לעיר.

בקבוצה ראיתי אנשים מרוז'ישץ' וכן פארטיזאנים אחדים. רציתי להצטרף אליהם, אך אחד הגרמנים היכה אותי וצעק:

„האַסט נאָך צייט צום טאָדט, יודע!" (כלומר, יש לך עוד זמן למות, יהודי). בכל זאת הצלחתי להתגנב דרך החלון והצטרפתי לקבוצה.

פקדו עלינו להסתדר בשורה ולצעוד קדימה. אחד הבחורים צעק כל הזמן:

„התנגדו!"

לאחר שעברנו כקילומטר אחד חילקו לנו מעדרים, שהובאו במשאית אשר חיכו כבר במקום.

פתאום קפץ אלי קולה טומאשביץ וקרא ביידיש:

„הערשל, ווי קומסטו אַהער, וואָס טוסטו דאָ!!" (כלומר, הרשל, איך הגעגת הנה, ומה מעשיך פה?).

הגרמנים ששמעו זאת תפסו אותו, שמו ידיו באזיקים והכניסו אותו במכונית.

נסיון של התנגדות

הביאו אותנו לשדה וציוו עלינו לחפור בור שצורתו ריבוע. הבחור שקרא להתנגדות לא רצה לחפור. ניגש אליו שוטר אוקראיני, גידפו והכהו בקת הרובה שבידו. הצעיר התנפל על השוטר, הפילו, הוציא מידו את הרובה, ירה ופגע בגרמני שרכב על סוס. קמה מהומה גדולה, בה התערבו אלה באלה יהודים, גרמנים ואוקראינים. הגרמנים שליד מכונות־היריה לא יכלו להפעיל אותן, מחשש שמא יפגעו בגרמנים.

היהודים ניצלו את המהומה וברחו לכיוון היער. 40 איש מתוך 50 אנשי הקבוצה ניצלו בדרך זו, ואילו עשרה יהודים נהרגו מיריות הגרמנים. הבחור שחולל את המהומה, שבזכותה ניצלו ממוות בטוח יהודים רבים, נפל מכדורי המרצחים. אני לקחתי את נעליו, שהיו קשורות לזרועו והצטרפתי לקבוצה שברחה ליער.

צעירים אחדים הצליחו תוך כדי המנוסה לחטוף מהשוטרים האוקראינים מספר רובים ושני אקדחים. הגרמנים הקיפו את היער וערכו מצוד על הנמלטים. תשעה חברי הקבוצה נהרגו שעה שניסו לחצות את הדרך המובילה מזרחה, בכיוון ליערות הגדולים הנמשכים עד לרוסיה.

פגישה בלתי-צפוייה

לילה אחד הצלחנו כל חברי הקבוצה להתחמק מעיני הגרמנים ולצאת אל השדות. בינינו היו ברוך, מוטל ושני גיסיו ואברהם. מוטל שילם סכום כסף לגוי, שהעביר אותנו, חבויים בתוך קש שבעגלה, לכפר אולישקביץ. התגנבנו לגורן, בלי לדעת מי בעליה והתחבאנו בתוך הקש.

לפנות בוקר הרגיש בי אחד מעובדי האיכר (אחר־כך התברר שהיה זה שבוי רוסי). הוא ניגש אלי, אך הייתי כה המום מפחד שלא יכולתי להוציא מלה מפי. הוא נכנס לבית וחזר עם... אחותי מינדל. היא התעלפה למראה עיניה... התברר שהיה זה יד המקרה, ששנינו התחבאנו באותו מקום.

מינדל סיפרה לי, שאחרי שקולה ראה, שאינו יכול עוד להחזיקה אצלו, העביר אותה אל המוכתר של הכפר אולישקביץ, שהיה פולקס־דויטשה, ואמר לו:

„אתה מוכרח להצילה, אני גדלתי אצלם בבית!"

הוא מסר למוכתר סכום כסף, מן הכסף שמסרנו לו בשעת הבריחה.

ששה ימים הייתי המום מכל מה שעבר עלי ולא הגבתי על שום דבר. אחר־כך חזרתי לאט־לאט לאיתני. שלושתנו, כלומר אברהם, מינדל ואנוכי, נשארנו במקום והסתתרנו בבור מתחת לדיר החזירים. מוטל ושני גיסיו מצאו מקום מיסתור בבית שכן.

קולה מציל אותנו שוב

ביום א' אחד בבוקר שמענו יריות. שתי עגלות עם שוטרים אוקראינים נכנסו לחצר. האוקראינים פנו אל בעל־הבית:

„אומרים, שיש אצלכם יהודים!"

אנחנו היינו אז בבור והמשרת, השבוי הרוסי, כיסה אותו בערימת זבל. בעל־הבית

ניצלתי הודות לבחור אמיץ־לב

להורי היתה ב„אונטערן בריק" מסעדה ובית־מלאכה לעיבוד אריגים גסים ולטוויית חוטי־סריגה מצמר. בימי שלום היו הגויים מביאים אלינו את הצמר ונשארים לחכות עד שנגמר תהליך העיבוד. הם קיבלו מידינו אריג מוכן, שממנו תפרו את מעילי החורף הארוכים („בורקעס"). איכרי הסביבה הכירו משום־כך היטב את משפחתנו.

כשגורשו היהודים, ואנחנו בתוכם, לגיטו, הירשו לכל בני משפחתנו לצאת בוקר־בוקר לעבודה בבית־המלאכה, כי לא היו מומחים במקצוע זה כמונו. בערב היינו חוזרים לגיטו ומעבירים, תוך סיכון רב, מיצרכי מזון לקרובים ולידידים. אתנו יחד יצאו לעבודה צבי רויטר, ידיד המשפחה, אהרן וברל גרובר, שביתם היה מול ביתנו, ומוטל דולגופוליוק.

כשנודע לנו, שעומדים לחסל את הגיטו, לא חזרנו אותו ערב לגיטו. התחבאנו בבונקר שהכינונו בעוד מועד בביתם של משפחת גרובר. באמצע הלילה ברחנו לכיוון הכפרים, שבהם היו להורי מכרים רבים.

היינו כ־15 איש. נדדנו ממקום למקום עד שבאנו לביתו של איכר, שאבי הפקיד בידו חפצים שונים. הוא היה בן משפחה מעורבת של אוקראינים וגרמנים. הוא זכר לאבי טו־בה שעשה לו בעבר והסכים להסתיר אותנו אצלו לזמן קצר.

כשנעשה העניין מסוכן מאוד בשבילו הע־ביר אותנו האיכר אל קרוביו בכפר שעל־יד טרוכימברוד.

„כל־נדרי" האחרון

בהתקרב יום־הכיפורים החליטו ההורים ל־לכת לבית־הכנסת בטרוכימברוד. באנו לשם ונתקבלנו על־ידי יהודי המקום באי־רצון.

הגרמנים השאירו בחיים חלק מיהודי העיי־רה, שהיו בורסקאים מעולים והיו מעבדים עורות לנעליים ומגפיים. הודות למומחיותם זו החזיקה קהילה זו מעמד תקופת־מה לאחר שחוסלו כל הקהילות שבסביבה.

גם פליטים יהודים אחרים שנתקבצו כאן נתקבלו באי־רצון על־ידי היהודים המקו־מיים, שחששו שמא יבולע להם בגלל היהו־דים הזרים המחפשים אצלם מקלט.

בבואנו לבית־הכנסת מכר אבי את כותנתו תמורת 7 כיכרות־לחם.

לתפילת „כל־נדרי" נתמלא בית־הכנסת מפה לפה. מן היערות ומן המחבואים הגיעו יהודים שגמרו אומר לבוא לבית־הכנסת בליל קדוש זה על אף הסיכון שבדבר.

פתאום נשמעה צעקה:

„יהודים, הצילו את עצמכם, מקיפים אותנו!"

קמה בהלה רבה. אנשים התחילו לקפוץ החוצה דרך החלונות. לאחר שעה קלה נודע, שהיתה זו בהלת־שווא. אחד שעלה על הדוכן לדרוש מענייני־דיומא אמר: „מלאך־המוות אינו נותן להתפלל", והמשיכו בתפי־לת „כל־נדרי".

אותו לילה ראינו שהעיירה אמנם מוקפת גרמנים ועוזריהם האוקראינים. הורי ציוו עלי, על אחי ועל צבי לברוח. אך יצאנו לחצר נפגע אחי מכדור, שקרע פצע עמוק בזרועו.

בין היהודים הזרים — פליטים מפולין שכינום „בעזשעניקעס" — וחיילים יהודים מן הצבא הרוסי שנמלטו מהשבי הגרמני, קמה תסיסה גדולה וגמרו אומר להתנגד לגרמנים, אך „המיושבים" שבין היהודים התנגדו לכך מחשש פעולות נקם מצד הגרמ־נים. התושבים המקומיים המסכנים עדיין האמינו, שיצילו את עצמם מן הגורל המר הצפוי לציבור היהודי כולו.

אנו חופרים קבר לעצמנו

למחרת באו שוטרים גרמנים ואוקראינים ואספו קבוצה של כמה עשרות יהודים. אני הייתי בקבוצה זו. נתנו לנו אתים והוליכו אותנו הרחק מחוץ לעיר. גרמני סימן באת את הבור שעלינו לחפור.

אחד הבחורים, שהיה אמש ממארגני ה־התנגדות שלא קמה, אמר לנו:

„כשיכריחו אותנו לחפור את הבור — נסרב!"

ידוע היה לנו, שהגרמנים התכוונו לירות בכל אנשי הקבוצה ולקברם בבור הזה, כפי שעשו בכל עיירות ווהלין.

ניצלנו בנס

נצטווינו לחפור את הבור. כשסירב הצעיר למלא את הפקודה, קיבל מכה בקת הרובה שביד אחד השוטרים הגרמנים. הצעיר הרים את האת, היכה בשוטר והפילו לארץ. קמה מהומה גדולה בה נתערבו יחד יהודים, שוטרים גרמנים ואוקראינים. החיילים הגר־מנים, שעמדו ליד מכונות הירייה מוכנים

נתן לשוטרים לשתות עד שהשתכרו. הם ערכו חיפוש בחצר, דקרו בחניתות בערימות הקש. רק אחרי שהשתכנעו שאין בערימת הקש יהודים עזבו את הבית. כפי שהתברר אחר־כך, היה קולה בין השוטרים, והוא שירה את היריות בעת שהתקרבו לחצר שלנו, כדי להזהירנו.

אז נוכחנו, שהמקום הזה מסוכן לנו ולבעל־הבית כאחד, ויצאנו לחפש מקום־מחבוא בטוח יותר.

לילה אחד החלטתי ללכת לרוז'ישץ' ולבקר בביתנו. בבית שלנו גר אז בורקה טומאשביץ, שהיה אמנם ממשפחתו של קולה, אך היה אנטישמי גדול, הצטיין באכזריותו כלפי יהודים ואף הרג במו ידיו יהודים רבים. כפי שמסרו, נהג לירות ביהודים תוך כדי זריקתם מהגשר לתוך הנהר. היה אלה יהודים שחזרו לגיטו בדרכם מן העבודה.

חדרתי לעיר ונכנסתי בחשכת הלילה לבית שלנו. פניתי לטומאשביץ ואמרתי לו:

„אתה יכול לירות בי, אך אני מציע לך תשלום אם תסכים להסתיר אותנו".

הוא הסכים להחזיק אותנו בבור, שחפרנו מתחת לרצפה. שהינו שם כשבועיים. יום אחד שמענו אותו משוחח עם ואנקה ונודע לנו שהם זוממים לרצוח אותנו. הקדמנו אותם וברחנו משם בחשכת הלילה.

מחבוא בכפר קירילוכה

את אחותי מינדל העברנו באמצע הלילה מעבר לנהר סטיר אל ביתו של ידיד אוקראיני בשם בוגדאן. מצאנו את ביתו של בוגדאן מואר כולו ובתוכו אנשים רבים, שבילו במסיבה ושתו יי"ש מתוצרת בית. לאחר שדפקנו בחלון יצא בוגדאן מן הבית. בראותו אותי, בנו של ידידו פישל, קרא בהשתוממות:

„אתה חי!"

הוא הכניסנו אל ביתו, נתן לנו אוכל ואף הרגיע אותנו:

„אל תפחדו, איש לא יסגיר אתכם. הנה נמצא אצלנו גם עריק גרמני" — והצביע על אדם שישב ביניהם והשתתף במסיבה. הוא הסכים להסתיר אצלו את מינדל ולשמור עליה. היא הסתתרה בגורן.

כעבור ימים אחדים גילה „העריק הגרמני" את סודו: הוא יהודי מקאטוביץ, שחי על ניירות אריים. הוא עבד בכפר כחייט וסיפר לאיכרים, שהוא עריק גרמני... (אחרי המלחמה נשא את אחותי לאשה והוא גיסי ברוך קליינמאן. הזוג חי עתה בראשון־לציון...).

כפי שנודע לי אחר־כך התחבאו בבית הזה במשך זמן סלאבה ויוסל סרצ'וק. האיכרים שבכפר התייחסו בדרך כלל טוב ליהודים ונתנו מחסה ומסתור לכמה מהם.

אני ואברהם (אומק) החלטנו לחצות את הנהר ולחזור לסביבת וולניאנקה. באין־ברירה נכנסנו לביתו של הפולני ריז'אנסקי, שהיה ידוע עוד בימי הפולנים כאנטישמי. בהשפעת אשתו הסכים להסתיר אותנו בגורן, אך לאחר זמן קצר גירש אותנו, כי לא היה לנו כסף לשלם לו.

באחד הלילות עברנו את הגשר והגענו דרך באמבע־גאַס לרחוב הראשי ברוז'ישץ'. בדרך פגשנו את קוסטיא טומאשביץ, בעל המחלבה. הוא הזמין אותנו לביתו, אירח אותנו יפה ואף האכיל אותנו. הוא אמר, שאינו יכול להחזיק אותנו, משום שלמחלבה באים אנשים רבים, ובתוכם קיואווה, מנהל המחלבה, שהיה שונא־ישראל גדול.

בערב הוציא אותנו בעגלה לכפר הסמוך קירילוכה. בימים ההם החריפו היחסים בין האוקראינים והפולנים, והאיכרים הפולנים חיפשו את עזרת היהודים נגד אויבם המשותף. קירילובה הוא כפר פולני, והתושבים, שפחדו מפני התנפלות איכרי הסביבה האוקראינים, ביקשו מאתנו להגן על כפרם ואף נתנו לנו, לפעמים, נשק. היו מקרים שנעשו פעולות־נקם משותפות של יהודים ופולנים נגד גרמנים ואוקראינים.

נקמת דם אמי

בכפר קירילוכה התחבאנו אצל האיכר הפולני מאשאשטשוק. מפיו נודע לי כיצד נרצחה אמי על־ידי האוקראיני סאראפאן בכפר פוז'ארק, שהסכים להסתיר אותה תמורת סכום

כסף גדול. אחרי שלקח ממנה את כספה ותכשיטיה הוציאה לשדה ורצח אותה. החלטתי לנקום בו את דם אמי.

הבטחתי לשני בניו של מאשאשטשוק את הרכוש שלנו שנמצא בבית סאראפאן, אם יעזרו לי לבצע את מעשה הנקם. הם הסכימו לשתף פעולה. באחד מימי א׳ לבשנו בגדי פארטיזאנים רוסיים, לקחנו רובים ומקלעים ויצאנו לביתו של סאראפאן בפוז׳ארק. בבית מצאנו שלושה זוגות צעירים משחקים בקלפים. זהיתי את בגדי אחי ואחותי, שלבשו הבן והבת של סאראפאן. תפסתי את סאראפאן, שנדהם בראותו אותי פתאום אצלו בבית, ושאלתי:

„איפה אמא שלי?"

סאראפאן התחיל ליילל ולבכות:

„אני לא הרגתי אותה, הלשינו עלי..."

„תן מהר את החפצים, שאמא מסרה לך" — פקדתי עליו.

הוא הוציא ארגז, שבו היו שמורים החפצים שלנו. אחרי שמסרתי את החפצים לבניו של מאשאשטשוק הרגתי אחד הבנים של סאראפאן ושרפנו את הבית.

הגרמנים נסוגים

אחרי המעשה הזה המשכתי לחיות בביתו של מאשאשטשוק ועבדתי אצלו כרועה פרות. יום אחד ראיתי את הצבא הגרמני נסוג. מרוב התרגשות איבדתי את הכרתי. הרגשתי שמישהו טופח על שכמי ואומר לי:

„וואָס שלאָפסטו? ביסט דאָך פריי!" (כלומר, למה אתה ישן; אתה חופשי!).

היה זה יהודי מקיוב שהגיע עם הצבא האדום.

חזרתי לרוז׳ישץ׳, בה היו כבר כמה יהודים שהסתתרו בכפרי הסביבה. חזרתי לגור לבית שלנו. חליתי בטיפוס והוכנסתי לבית־החולים. היה לי חום גבוה. פייגה שר טיפלה בי במסירות רבה עד שהבראתי.

פתאום חזרו הגרמנים לעיר ואני נמצאתי שוב בין שני הצדדים הלוחמים. עברתי את הסטיר ויחד עם יתר היהודים ברחנו מזרחה והגענו לקיוב. כשחזר הצבא הרוסי והתקדם מערבה חזרנו לרוז׳ישץ׳. כמה צעירים, ואני בתוכם, התגייסנו למשמר הלאומי. שמרנו על הבאַנדרובצים ועל משתפי־הפעולה, שנתפסו ונכלאו.

קבוצת „נקם"

שבעה חברים צעירים התארגנו בקבוצת „נקם", בעידודו של יהודי מקיוב, בוקין, ששימש סגן־מפקד העיר רוז׳ישץ׳, ובהסכמה־מתוך־שתיקה של אליושה, רב־סרן של נ.ק.ו.ד.

חברי הקבוצה היו: אשר בקר ז"ל, אבא זינגר ז"ל, חיים זאלץ, יהודה (אידעלע) פיישטר, אייזיק פליישר, איציק שור (מאוליאניק) ואני הרשל (צבי) רויטר.

בלילות ערכנו פשיטות על בתי הגויים, שהשתתפו ברציחת יהודים בתקופת הנאצים. ירינו בהם ובבני משפחותיהם ושרפנו את משקם. היתה זו נקמה מעטה בלבד על כל אשר עוללו לנו.

רבים מן הרוצחים האלה עזבו את בתיהם מפחד הקבוצה והתחבאו ביערות ובשדות. תחילה העלימו השלטונות עין ממעשינו, למרות שאת הפשיטות ערכנו מעל סוסים שהיו שייכים לנ.ק.ו.ד. אבל אחרי תקופה מסויימת אי־אפשר היה עוד להמשיך במעשים אלה. השלטונות עצמם פתחו בפעולות נגד משתפי־הפעולה. הם אסרו את האוקראינים הלאומנים ושילחו אותם לסיביר. לא נתנו עוד לבצע מעשי־נקם פרטיים.

אנו עוברים לפולין

עזבנו את רוז׳ישץ׳ והגענו לקובל. כאן טיפל בנו יפה פייטקה פאנטורין, יהודי, נכה־מלחמה, שניהל קואופראטיב ממשלתי. גיסי, שגוייס בזמנו לצבא הרוסי, חזר מהמלחמה. החלטנו, יחד עם יתר היהודים שהתרכזו בקובל, לעבור לפולין. הגעתי ללובלין. ברחוב פגשתי את בולק רומאניוק, קצין פולני מרוז׳ישץ׳, שחי בידידות עם היהודים.

לירות ביהודים מייד אחרי השלמת חפירת הבור, לא יכלו לפתוח ביריות, כדי לא לפגוע באנשיהם עצמם. היהודים ניצלו את המהומה והתחילו לברוח לכל עבר. אחדים נפלו בדרך, אך רבים הגיעו ליער והתפזרו לכל עבר בקבוצות קטנות. התחבאנו בין שיחים, שם שכבנו ארבעה ימים בגשם ובקור.

יצאנו מהיער והגענו לביתה של משפחה, שאצלה היינו לפני צאתנו לטרוכימברוד. נתקבלנו יפה ומצאנו שם מקום מחסה. כאן מצאתי את אהרון וברל גרובר במצב־רוח מדוכא, כי נשיהם וילדיהם נשארו בטרוכימברוד. כן מצאנו שם את גיסם, מוטל דולגרפוליוק. כעבור ימים אחדים הצטרף אלינו גם צבי רויטר.

נע־ונד

כשגברו החיפושים אחרי יהודים מסתתרים, פנינו אני וצבי אל האיכר טומאשביץ בוולניאנקה, שהורי הפקידו בידיו חפצים רבים.

כך נדדתי עד סוף 1943. בתחילת 1944 מצאתי מחסה בבית איכר פולני, ניסמיאלובסקי. עבדתי אצלו כרועה־סוסים ואיש לא ידע שאני יהודי. באותה סביבה התחבאו עוד יהודים אחדים, ביניהם יוסקה ואלד ואחיו משה.

שני האחים ואלד התייחסו יפה מאוד לכל פליט יהודי שהגיע למקום מחבואם ועזרו להם בעצה ובדברי־עידוד. הם התעניינו בגורלי ובגורל יתר היהודים שהגיעו אליהם.

בתקופה ההיא פעלו הפארטיזאנים הרוסים בסביבה. רציתי להצטרף אליהם, אולם לא רצו לקבלני ואף ניסו לרצוח אותי.

אצל הרוסים

עם בוא הרוסים הצטרפתי ליחידה צבאית ונשלחתי לבית־ספר צבאי בצ׳קלוב שבאורל. עברתי קורס של 8 חדשים ונשלחתי לגבול פינלאנד שבצפון. היתה זו יחידת קומאנדו של סקי. משם נשלחתי לחזית על־יד קראקוב. שם נפצעתי ושהיתי בבית־חולים כששה חדשים.

אחרי המלחמה, בשנת 1945, ביקרתי ברוז׳ישץ׳. הבית ובית־החרושת שלנו נשארו שלמים. מצאתי בעיר יהודים אחדים, ביניהם יוסל מונק.

לארץ־ישראל

לאחר שהבראתי יצאתי לפולין ואח"כ לגרמניה. עליתי לארץ־ישראל בעליה ב׳, לאחר שישבתי כשנה במחנה בקפריסין.

אני רוצה לציין לטובה את טומאשביץ מוולניאנקה, שעזר לי לעבור את הזמנים הקשים, למרות שהדבר היה כרוך בסכנת־נפשות לו ולמשפחתו. אני מזכיר כאן לשימצה ולדראון־עולם את זנץ, מפקד המשטרה בוולניאנקה ואת וישנייבסקי, המוכתר האוקראיני. שני אלה התאכזרו ליהודים ואף רצחו אחדים במו ידיהם.

אברהם פריגל

הוא סיפר לי כי בלובלין נמצאת בוגוסלאבסקה, פולניה אנטישמית, שהשתתפה ברצח יהודים ברוז׳ישץ׳, בעת שהיתה פילגשו של הזונדר־פירר, מנהיג ס.ס. במקום. מסרנו זאת למשטרה. האשה נאסרה והועמדה למשפט. היא ניסתה להכחיש הכל, ובעיקר שהיא היתה כאן על שם אחר. אולם אנשל גון, מיכאל פלאש, הקצין הפולני בולק ואנוכי סיפרנו לשופטים על מעשיה הטובים בתקופת הכיבוש הנאצי ועל אכזריותה הרבה כלפי היהודים האומללים. היא נידונה למאסר לשנים רבות.

מלובלין המשכנו דרכנו מערבה למינכן. אחרי פעילות רבה בארגון הבריחה עליתי לארץ־ישראל בשנת 1948.

ביתנו „על ההר" בשנות האימים

צפורה רוזן (פייגע שער)

לזכר קוני'לה בן ה־7 הי"ד

ביתנו עמד בשכונה שהיתה ידועה בשם „אויפן בארג" (על ההר). היה זה אחד הבתים האחרונים של העיירה לצד צפון, על הדרך המוליכה אל הכפרים פוז'ארק, ליבץ', זאליסיץ, טיכוטין ועוד. קנינו את הבית בשנים האחרונות לשלטון הפילני ובעלי, אידל שער, ואחי שלמה ומוטל שקורניק פתחו כאן, לפני שנסעו לבראזיל, מחסן לקניית תבואות מאיכרי הסביבה. היה זה מקום טוב בכניסה לעיר והעסק התנהל בהצלחה ניכרת. היכרנו מאות איכרים והיינו אתם בידידות.

כל בני משפחתי עוזבים את פולין

עם צאת אחי לבראזיל — הראשון משה, אחריו שלמה ז"ל, והאחרון מוטל בשנת 1935 ועם עלייתו של אחי פייבל לארץ ישראל ב־1935, נשארנו ברוז'ישץ' אמא, גיטל שקורניק, אני ובעלי אידל וילדינו רחל וקוני'לה (אלקנה). גם אנו תיכננו לעזוב את פולין.

אמא הצליחה לנסוע לארצות הברית אל אחותי מרים ואחי מיכאל שהגיעו לשם ב־1922 וחיו בדנוור, קולוראדו. כן היו לאמא שני אחים שהיגרו לאמריקה לפני מלחמת העולם הראשונה וניהלו עסקים מוצלחים בסולט־לייק־סיטי ובדנוור, קולוראדו.

היה זה נס שאמא עזבה את פולין חדשים אחדים לפני שפרצה המלחמה. אנחנו התכוננו לנסוע אל אחי בבראזיל וטיפלנו בהכנת הניירות, אלא שבינתיים פרצה המלחמה.

בביתנו דיברו על נסיעה, כלומר הגירה, כל הימים. כל הזמן טיפלנו בהכנת „ניירות". תחילה נסעו הגדולים — האחות מרים והאח מיכאל לארצות הברית. שנים אחדות עברו עד שהצליחו להשיג את כל המיסמכים שנדרשו מהם.

אחר כך נסעו האחים משה, שלמה ומוטל לבראזיל. הדרך לארצות־הברית ולארץ־ישראל היתה חסומה.

בימי הסובייטים קיבלנו 5 דיסיאטין אדמה, לא רחוק מביתנו, ועיבדנו אותם. החיים הסתדרו איכשהו עד שבאו הגרמנים ימ"ש והחריבו הכל.

בזמן הגיטו

כשהפך כל ה„בארג" להיות הגיטו, נשארנו בביתנו; הוכנסו אלינו משפחות רבות, כ־60 איש, שגורשו בחוסר כל מכל חלקי העיר. בין הבאים לביתנו היו הדוד סנדר פפר (אומלנר), הדודה, בתם ז'ניה והילד; את בעלה אפרים דוברוביטקר רצחו הנאצים בקבוצת הנרצחים הראשונים ע"י בית־הקברות הפולני, במערב העיר.

כן היו בביתנו דוואָסיע שער, אמו של אידל בעלי, ואחיותיו דבורה ואיטה וילדיהן.

השכן שלנו, הפולני פוגל, שאדמתו גבלה באדמת הגינה שלנו, עזר לנו. היה מביא קצת מזון וחלב תמורת בגדים וחפצים שנתנו לו.

באותו זמן לא היתה גדר לגיטו מצד צפון. היו שוטרים ששמרו, אך אפשר היה להימלט ללא קושי מיוחד. הגויים היו תופסים את הנמלטים, מתעללים בהם ומוסרים אותם לידי המשטרה ולכן פחדו היהודים לצאת. השוטרים היהודים מנעו גם הם מלצאת מן הגיטו, כדי שלא יפלו הנמלטים בידי הרוצחים האוקראיניים.

צפורה, אמה (גיטל שקורניק), בעלה, בתה ובנה קוני'לה, אשר לו מוקדש סיפור־בלהות זה.

הפולני פוגל — השכן שעזר לנו

בבית שלנו היה מזון בצמצום מהמלאי שהסתרנו באדמה. כמה שקי תפוחי־אדמה שאספנו מהשדה שלנו הסתרנו מעבר לגדר באדמת השכן פוגל. פרקנו את הגדר

והשתמשנו בעצים לבישול. חילקנו את המעט בין כל האנשים ששוכנו אצלנו, אך בגיטו, בכללו, שררו רעב ומחלות. אנשים נפוחי־רעב וחולים נשארו ללא כל עזרה רפואית.

בשעת החיפושים הראשונים אחר אנשים ל„עבודה" התחבא אידל אצל הפולני פוגל. אחר כך העביר אותו פוגל בעגלה עמוסת אלומות קש לכפר פוז'ארק. שם היה כל שנות המלחמה אצל גויים, סובוטניקים, עד בוא הסובייטים. אנחנו נשארנו בבית עד כשבועיים לפני חיסול הגיטו.

אחיה של צפורה, שלמה שקורניק ז"ל, נפרד מקרוביו לפני נסיעתו לבראזיל.

עבדנו בחפירת כבול

היודנראט פירסם אז הודעה שאפשר לצאת לעבודה מחוץ לגיטו. הוצאתי רשיון לי, לרחל בתי ולאלקנה בני בן ה־7 והלכנו לכפר דורוסין לעבוד בכבול. היינו כ־600 איש. בקבוצה זו היו גם גיטלה טננבוים ואחיה דוד, ישעיהו פטרושקה ועוד.

המוכתר של הכפר דורוסין שלח אותנו לעבוד בסידור לבני הכבול לייבוש (הכבול נשלח לגרמניה כחומר הסקה). לאחר ימים אחדים דרש המוכתר שכל היהודים. שבאו לעבוד בכבול ירוכזו בבית אחד. מיד באו מכוניות־משא מלאות שוטרים גרמניים ואוקראיניים והתחילו לחטוף את היהודים.

הבינונו כי החיסול קרוב, כי כבר היו שמועות על חיסול קהילות יהודיות בסביבה.

חטיפת קוני'לה

כשראיתי את המשאיות ממרחק־מה נמצאתי עם הילדים בשדה־תבואה. צעקתי אל קוני'לה ולרחל שייכנסו מהר לתוך התבואה. גם אני התחבאתי שם. כשעברו המשאיות עם הרוצחים, יצאתי המומה והתרוצצתי כל הלילה לחפש את הילדים.

למחרת בבוקר מצאתי את רחל ע"י המחלבה של הכפר. נודע לי שקוני'לה בן ה־7 נחטף על־ידי הרוצחים המתועבים, ימח שמם וזכרם.

מכל הקבוצה שבאו לעבוד בכבול נשארו רק בודדים: ברל שניידר ובתו, גיטלה טננבוים ואחיה דוד, אני ובתי רחל.

ה„סובוטניקים" המצילים

עתה התחילה בשבילנו תקופת נדודים. חיפשנו מקום לינה. הגויים, רובם לא רצו לתת לנו מחסה או מזון. רוב האיכרים, ובעיקר הצעירים הלאומנים, רדפו את היהודים ורצחו את אלה שנתפסו בשדה או ביער. אך יצוינו נא לטובה מעטים, שלא איבדו את צלם האלהים ותוך הקרבה עצמית הצילו במה שיכלו וכמה שיכלו.

היו לנו אכזבות רבות. גויים „ידידים" לשעבר פנו לנו עורף. אך היו גם גילויים מעודדים. בדרך־כלל אפשר לומר, כי ה„סובוטניקים", אנשי הכת הדתית „שומרי שבת", התייחסו באהדה אל היהודים הנרדפים והגישו להם עזרה.

כן התיחסו טוב הגויים בעלי עבר קומוניסטי. אלה התנגדו בכל ליבם לנאציזם והגישו עזרה ליהודים הנמלטים.

פוטאפצ'וק המציל

הראשון שהסכים לתת לנו מחבוא, כמלאך מן השמים בים של שנאה, היה אלכסנדר פוטאפצ'וק מכפר טיכוטין. ניגשתי אליו שעה שהשקה את סוסיו וביקשתי מעט מים. כששמע שאין לנו מקום לינה, הכניס אותנו אל הגורן וסידר לנו שם מקום מחבוא. היינו אצלו 4 חדשים. עבדנו אצלו ביישור עלי הטאבאק וכן תפרתי בשבילו ולבני ביתו בגדים. הוא נתן לנו אוכל ויחס טוב.

מחשש לחיפוש נאלצנו לעזוב את המקום הזה והלכנו לכפר ליבץ'. בלילות היינו גונבים כמה ירקות מהגינות וזה היה המזון שלנו. שכבנו בשדות. פחדנו לשאוב מים מהבארות שלא תגלה אותנו חריקתה של הגלגלת.

היתה אתנו גם שרה, אשתו של משה הס, שהיה בעל בית־חרושת למצות (כינויים היה: „פאצקונעס"). יום אחד בא גיסה, אלי הס, וסיפר שיש לו מחבוא טוב, בור ביער זאליסיץ, ולקח אותה אתו. אותנו לא לקח, כי לא היה מקום באותו בור לעוד אנשים.

אבנר רחמיאלי, חייל בבריגאדה, נפגש עם אחותו צפורה ובתה רחל, באיטליה בשנת 1946.

בלילה גילו האוקראינים, בעזרת כלבים, את הבור ורצחו את כל המסתתרים בו. אנו נדדנו והחלפנו מקום מדי פעם בפעם. חפרנו בידינו בור. פעם הפתיע אותנו בנימין שניצר, שבא אלינו. גם הוא נדד בסביבה. עתה הוא חי במושב מישר בישראל.

באין מקום מנוחה, חזרנו שוב אל פוטאפצ'וק בטיכוטין. היינו שוב מוסתרים בגורן שלו כמה חדשים. אחר כך נודע בין הגויים שאני תופרת טובה. העסיקו אותי כתופרת בבתים רבים וכשכר עבודה קיבלתי מזון ולינה לילות אחדים.

אידל היה כל הזמן בפוז'ארק אצל הסובוטניקים. אני ורחל באנו לפוז'ארק רק לכמה שבועות. תפרתי כאן בבתים אחדים. באותם הימים ראיתי גם את אידל.

פאווליוק

אחר כך היינו 6 שבועות בכפר קוזין אצל אלכסנדר פאווליוק. הוא היה בנו של דונדל, שהיה מכיר את אחי, והיה מוכר להם תבואותיו. פאווליוק זה היה סובוטניק. הוא סידר לנו מחבוא בעליית הגג של הרפת. אצלו הסתתרו במקום אחר גם משפחת לייקאך (הם חיים כעת בקנדה).

פעם בא וסיפר כי הלשינו עליו שהוא מסתיר יהודים והוא חושש לחיפוש. הוא לקח אותי ואת רחל בתוך עגלה מלאה קש והביא אותנו לכפר ליבץ'. נשארנו בחוץ בתוך הקמה, בין שיחים. בלילות ערכו השוטרים הגרמנים והאוקראינים חיפושים והאירו את הסביבה בפנסים. נצמדנו אל העצים בלי לזוז. קשה היה בחורף, בקור העז, בשלג ללא בגדים וללא נעליים.

הסובייטים באו

באין ברירה באנו אל פוטאפצ'וק, בטיכוטין, בפעם השלישית. כשבאו הסובייטים היינו בליבץ' אצל הסובוטניק קאסאנצ'וק. הוא בישר לנו שהסובייטים נמצאים כבר ברוז'ישץ'.

באנו לרוז'ישץ', גם אידל בא לשם מפוז'ארק. פגשנו את המעטים שנשארו בחיים, שארית הפליטה: טורצ'יניוק — האם ושתי בנותיה, יוסל מונק, משה ויוסקה ואלד, כמה צעירים ועוד.

מותו של אידל בצבא האדום

בגלל נסיגת הסובייטים ברחנו לרובנה. כאן גייסו את אידל לצבא האדום. זמן קצר אחר גיוסו קיבלנו גלויה מהצבא האדום, שאידל נפצע קשה ומת מפצעיו בעיר רצ'יצה.

קרוב לשלוש וחצי שנים חיינו כחיות נרדפות. היינו ללא בגדים, ללא נעליים ללא אפשרות להתרחץ, ללא תקוה לזמנים טובים. מניין שאבנו את הכוח להחזיק מעמד?

לארץ-ישראל

כשניתנה האפשרות לאזרחי פולין לשעבר לעבור לפולין — עברנו ללודז'. מכאן חידשנו את הקשר עם אמא בארצות־הברית ועם אחי בבראזיל ובארץ־ישראל.

אחי, פייוול שקורניק (עתה: אבנר רחמיאלי), היה באיטליה כחייל בבריגדה היהודית. הוא שיגר אנשים להעביר אותנו מלודז' לאוסטריה ומאוסטריה לאיטליה. מנאפולי הגענו לארץ ב־1956, בעליה בלתי־חוקית, אך בתנאים טובים, באניה „טראַנ־סילבאניה". אחי העלה לאנייה זו אותי ורחל בתי, את פרידה וארקוביצקי ועוד 15 איש ובתחבולה מוצלחת הגענו כולנו בשלום.

יש בדעתי להשיג קשר עם מיטיבינו ומצילינו המעטים ולהודות להם על עזרתם.

פרידה וארקוביצקי ורחל שר באיטליה בשנת 1946.

ניצלה כרועה פרות

מלים אחדות על נכדתו הקטנה של דודי פנחס שקורניק, שרה'לה גוס: אמה, חיה גוס, מסרה אותה למשפחה פולנית להיות אצלה רועה. הפולניה חשבה אותה לאוקראינית כי הורי שרה'לה חיו בכפר רזיאטין והיא דיברה אוקראינית טובה. גם מראיה היה כשל נוצריה. כך ניצלה מהגורל המר והגיעה לארץ.

שמה עתה שרה חשמונאי: היא חברה בקיבוץ יחיעם. יש לה בעל ו־4 ילדים.

תחת המגף הגרמני

ברל (דוב) שניידר

בערל (דב) שניידר ובתו אסתר. מחבר הרשימה, דב שניידר, היה סוחר־תבואה ידוע בסביבה ומחסן התבואה שלו היה בכפר זאליסיץ. היה מעורב בחיי האוקראינים והיו לו ידידים רבים ביניהם. ברל ובתו נמצאים בישראל.

ביום הראשון לכניסת הגרמנים רצחו עשרה יהודים, ביניהם את שלמה קלימבורד ומוטל ברונפמן. למחרת ציוו על היהודים להתאסף על־יד התיאטרון של גורנשטיין. באו כמה מאות יהודים והתייצבו במסדר. ניתנה פקודה לקהל למסור את הנשק אשר ברשותם. אולם בידי היהודים לא היה כל נשק. לעומת זאת, בכפר ז׳אליבוב נמסרו כמה כלי־נשק, שהיו בידי האיכרים.

באותו יום לא נגעו באנשים לרעה. הם נצטוו לרוץ הביתה. אסור היה ללכת הליכה רגילה. האיצו בהם בחבטות בקתות הרובים.

למחרת רצחו את קיפלמן באופן אכזרי ביותר. היהודים נצטוו להתאסף בשוק והגרמנים מינו יודנראט (מועצת היהודים), שבתוכו היו אברהמצ׳יק גלר, מאיר ספקטור, הרב משה׳לע ספקטור, משה מוז, זיסיה קלימבורד, יאנקל קרוכמאל ועוד כמה אנשים, בתוכם פליטים יהודים, שנמלטו ממערב־פולין בתקוה להינצל מיד הצורר ונשארו ברוז׳ישץ׳.

נתמנתה משטרה יהודית: שמאי גולדפיידר, יאשקע רוזנבוים (פאדאוואי) וזליג ציניאמאן. אותי רצו למנות לשוטר. שילמתי ל„יודנראט" חמשת אלפים רובל שלא יכריחוני לקבל תפקיד זה.

אקציות

אחרי שבעה ימים באו אנשי „גסטאפו" (המשטרה החשאית), אספו שמונים וכמה מטובי אנשי העיר, בתוכם משכילים, בעלי מעמד כלכלי מבוסס ובעלי השפעה. ביניהם היו גם שלומקה רוזנבוים ואיסרל, חתנו של הרב אברהם־בר גיטמאן. אמרו להם שלוקחים אותם לעבודה. אנשים אלה לא שבו ולא נודע עד היום לאן נעלמו.

אחרי הפסקה של 8 ימים נלקחו ל„עבודה" כמה מאות צעירים, וגם אלה לא חזרו. בפעם השלישית לקחו ל„עבודה" אפילו זקנים וילדים מגיל 12 ולא נודעו עקבותיהם. בעיירה נשארו רק נשים, ילדים קטנים ואלה שהצליחו להתחמק בכל מיני תחבולות משלוש האקציות, או שניצלו מהם במקרה.

ה„זונדרפירר" — מפקד המקום — אמר, שאלה שנלקחו הובלו לעבודה במקומות רחוקים ועכשיו יהיה סדר. מדי פעם בפעם נתבעו היהודים להמציא לגרמנים פרוות ועורות, והדברים הומצאו כנדרש. כמה חדשים עברו בשקט יחסי. ממאות האנשים שנעלמו לא נודע דבר.

אחרי כ־4 חדשים גורשו כל היהודים מבתיהם ורוכזו בחלק הצפוני של העיר, „אויפן בארג", בגיטו, בצפיפות בלתי־אנושית. הובאו לשם היהודים מכל חלקי העיר, מעבר לנהר (אונטערן בריק), מהכפרים והעיירות הקטנטנות שבסביבה.

אני גרתי, עם משפחתי, בביתו של קוניאך (סוחר סוסים) מול ה„גמינה". ה„יודנראט" ישב בבית ה„גמינה". נתמנו 20 שוטרי הגיטו היהודים.

בוקר אחד באו בדרישה לספק 100 פועלים לעבודה. לא היו כבר אשליות רבות. הכול הבינו שהכוונה להוציאם להורג. שוטרים יהודים ואוקראינים עברו בבתים ואספו בכוח כ־300 איש, ואותי בתוכם. הביאו אותנו לחצר של משה באלער וסידרו אותנו בשני טורים: טור אחד, 150 איש, מימין, וטור אחד, 150 איש, משמאל. לטור השמאלי ניתנה פקודה לרוץ הביתה, לגיטו; הטור שמימין נשאר במקום.

אני הייתי בטור השמאלי. רצנו הביתה כשהשוטרים האוקראינים רצים אחרינו ומכים באכזריות בקתות הרובים. את האנשים שבטור הימני לקחו ברכבת ואין יודעים לאן הובלו (הגרמנים הפיצו שמועה שלקחו אותם לוויניצה לעבודה...).

„מחתרת" כלכלית

המזון שניתן בגיטו היה 50 גרם לחם לנפש ושום דבר יותר. הרעב והמחסור גברו מיום ליום. היו שסיכנו את עצמם ושילמו בחייהם, כדי להשיג כיכר לחם.

במצוקה קשה זו חיפשתי דרכים להשיג מזון ולהציל את משפחתי, ורבים מהכלואים בגיטו, ממוות ברעב. אני ועוד כמה אנשים אירגננו במחתרת מבצע מיוחד, ששיפר את המצב הכלכלי במידה ניכרת.

שני בניו של לייבוש חאוויס ובני ברונשטיין (הסמאַליאר — מייצר זפת ושמני־סיכה) היו מתחפשים ל„גויים" ויוצאים בלילות בעגלות לקובל.

בכסף שנתתי להם היו קונים סאַחאַרין, מחטים, חוטים, סיכות, חומרים לעשיית סבון ועוד מיצרכים בעלי נפח קטן אך חשובים, שנעלמו מן השווקים והיה להם ביקוש רב אצל הגויים בכפרים.

האנשים שהיו יוצאים מן הגיטו בכל בוקר לעבודה במקומות שונים בסביבה, היו מחליפים עם הגויים מצרכים אלה בלחם ובמצרכי מזון אחרים, שהיו מגניבים לגיטו, תוך סיכון רב, בשובם לפנות ערב. מצרכי מזון אלה הצילו רבים ממוות ברעב. כך המשכתי עד 8 ימים לפני החיסול.

גזרות ה„זונדרפירר"

באחד הימים בא ה„זונדרפירר" ודרש להמציא לו 50 רובל לנפש. בגיטו היו כ־4000 נפש וצריך היה לאסוף 200,000 רובל. יצאנו בזוגות, עברנו בבתים וביקשנו מאלה, שידענו שיש להם כסף. קיבלנו, קצת ברצון וקצת בלחץ, את הסכום הנדרש. אני הלכתי יחד עם ר' אליהו פפר. בערב התקיימה אסיפה כללית, בה השתתפו רבים מנכבדי העיר, והוחלט להביא ל„זונדרפירר" 18 אלף רובל מחשש, שמא ידרוש סכומים נוספים אם יוגש לו כל הסכום בקלות כזאת.

כשהביאו ל„זונדרפירר" את הכסף, הטיל מיד גזרה נוספת להביא עוד 20 אלף רובל — וזאת במטבעות כסף וזהב ולא בשטרות נייר. ה„יודנראט" נאלץ להוציא מהאנשים גם את הסכום הזה. כשהביאו את הכסף ל„זונדרפירר" אמר: „הכסף בסדר, אבל אתם לא בסדר". באותו לילה הוציא להורג את כל חברי ה„יודנראט", פרט לאברהמצ'יק גלר ויאנקל קרוכמאל.

הגיטו התקיים כ־18 חדשים.

בזכות בתי בת־השש

אני הייתי בגיטו ובכל בוקר הייתי יוצא לעבודה־כפייה לקופאצ'יבקה, יחד עם אנשים אחרים. בתי בת־השש ביקשה אותי פעמים רבות:

„אבא, אני רוצה לצאת אתך לעבודה".

ביום השישי, לפני חיסול הגיטו, הפצירה בי הילדה לצאת אתי וגם אשתי אמרה: „קח אותה היום". לקחתי אותה אתי והשארתי אותה בקופאצ'יבקה, בביתו של איכר פולני, כי מההליכה נשתפשפו רגליה, קיבלה פצעים ולא יכלה ללכת.

כשבאתי בצהרים לקחת אותה כדי לשוב הביתה לגיטו, אמר הפולני:

„הישאר גם אתה ללילה, הילדה אינה יכולה ללכת".

נשארנו ללון אצלו. בלילה בא הפולני ואמר: „משהו לא טוב עומד להתרחש, לקחו אנשים לחפור בור". רצתי אל הגיטו כדי להציל את אשתי ושני ילדי שנשארו שם.

כשבאתי אל מעבר־הרכבת (הפערעיעזד) פגשתי כמה יהודים שברחו מהגיטו ובתוכם את חיים נאצ'יק. הם אמרו לי:

„אתה הולך לתוך האש? לך אל הילדה, כי כאן לא תוכל לעזור דבר".

נפשי נקרעה בי, לא ידעתי מה לעשות. אם אלך אל הגיטו אמות עם אשתי והילדים, ומה יהיה עם הילדה? אם אלך אל הילדה, יתכן שאציל אותה ונישאר בחיים. חזרתי אל בית הפולני בה נמצאה הילדה.

הפולני, שהתייחס אלי טוב, אמר שהוא מפחד להחזיק אותנו, כי סכנה אורבת לו ולנו. לקחתי את הילדה, הלכנו אל הכפר זאליסיץ ונכנסנו ליער הסמוך לכפר, אך הילדה הפצירה: איני רוצה להיות ביער...

איך ניצלנו מן השואה

הרצח המזעזע הראשון, שביצעו הגרמנים בהיכנסם לרוז'ישץ', היה רציחת הרופא ד"ר שאמשטיין. הם קשרו אותו אל סוס דוהר, שגרר אותו דרך הרחוב הראשי. צעקותיו ואנחותיו נשמעו כל הלילה.

הקבוצה הראשונה שנלקחה, כביכול, לעבודה הובאה אל מחוץ לעיר בקירבת בית־הקברות הפולני. אמי היתה אותה שעה בסביבה ההיא וראתה את המחזה המקפיא, איך הגרמנים מוציאים את כולם להורג. בעיר לא רצו להאמין לדבריה וקרובי הנרצחים הישלו את עצמם שיקיריהם עודם בחיים. אף היו שמועות, שנתקבלו מהם מכתבים...

אחי לא רצה להצטרף לפלוגות העבודה. הוא הסתתר בבור שחפרנו במחסן שלנו והודות לכך ניצל מן החטיפות.

בתו של ה„פופ" (כומר פראווסלבי) הצטיינה ברצחנותה ובהתעללותה ביהודים. היא לבשה מדים נאציים והופיעה בעיר בחברת גרמנים, הרביצה ביהודים והתעללה בהם.

אחרי המלחמה נידונה למאסר ונשלחה לסיביר.

אני בורחת מה„אקציה"

אני ואחי דויד עבדנו בחפירת כבול בכפר דורוסין. בלילות היינו לנים אצל איכר פולני. יום אחד באו גרמנים והעלו את כל היהודים על משאיות, במטרה לצרף אותם ליהודי הגיטו לקראת חיסול הגיטו. היינו כעשרים איש במשאית, וחיפשנו דרך לחמוק ממנה. הזדמנות זו ניתנה שעה שהנהג והשוטר המלווה נכנסו אל ראש הכפר דורוסין לשתות כוסית. קפצנו מהמשאית והתפזרנו לכל עבר. השוטר פתח ביריות ואחדים נהרגו. אני ועוד אחדים הסתתרנו בשדה ולא נפגענו.

נע ונד

בלילה פניתי אל האיכר הפולני וביקשתי ממנו שימשיך להחזיק אותי בביתו, אך הוא גירש אותי מפניו ואמר שאין הוא רוצה צרות.

יצאתי מביתו וחדרתי לגורן שלו, בלי ידיעתו, והתחבאתי בקש. קיוויתי שאחי ידע לחפש אותי כאן. ואמנם, כעבור שלושה ימים שמעתי את קולו. הוא בא יחד עם בן־דודי לחפשני. שניהם ברחו משדה הכבול שעה שהגרמנים באו לקחתם.

יצאתי מן הגורן והלכנו ליער הגדול שליד הכפר זאליסיץ. בבריחתי מן המשאית איבד־תי את נעלי, כך הלכתי יחפה וברגליים פצועות מקני הקש החדים שלאחר קציר התבואה. ביער היינו 8 ימים בלי אוכל, עד שלא יכולנו לסבול עוד.

הלכנו לכפר קריוואט. שם הכירו היטב את אמי, שנולדה בכפר זה וכן את כל משפחתנו. ביקשנו אצל האיכרים מקום־מחבוא, אולם אחרי שקיבלנו קצת אוכל דרשו מאתנו שנע־זוב את ביתם תיכף ומיד. היינו מיואשים ולא ידענו לאן לפנות. נכנסנו לביתו של איכר, חווידור, שעמד בין הכפרים קריוואט וברזלופ. אשתו סירבה תחילה להכניס אותנו לבית, אך בעלה, אדם בעל לב טוב ורחום, השפיע עליה שתתן לנו מחסה.

הסתתרנו בקש שבגורן שלהם. האיכר הביא לנו אוכל יום־יום על אף התנגדותה של אשתו שהיינו אצלם תשעה חדשים. גם במצב זה לא רצינו לאכול בשר לא־כשר, כי חונכנו בבית דתי. לפני המלחמה למדתי בבית־הספר הדתי „בית־יעקב" והמורה שלי היתה בתו של השוחט שלנו.

אחרי 9 חדשים לא נתנה עוד האשה לבעלה להחזיק אותנו. נאלצנו לעזוב את הגורן. הסתובבנו רעבים בקור הגדול ומצבנו היה קשה מנשוא. ברגעים של יאוש הציל אותנו לא פעם מחרפת רעב איכר פולני, סנקביץ, מהכפר קריוואט, שנתן לאחי, שפנה אליו פעמים אחדות, לחם ולפעמים גם כסף. הוא היה איש רחום וטוב־לב.

פעם באנו לביתו ומצאנו אצלו, להפתעתנו, את בן־דודי, ילד בן שבע, פסח שניצר, שנמלט מביתו של איכר אחר, בו נהרגו אביו ואחיו הגדולים. הילד לא רצה ללכת אתנו. הילד המסכן חיפש את אמו, שנרצחה על־ידי השוטר האוקראיני ניקולאי. אחותו איטה והילד, שלמה'לה בן השלוש, נשארו אצל איכר אחר.

רצח מזעזע

יום אחד ראינו מהמחבוא שלנו עגלה נוסעת ועל־יד העגלון האיכר ישבה איטה'לה וילדה הקטן. בעל־הבית שלנו, חווידור, שעבד במשק בברזלופ, סיפר, כיצד הכניסו את שניהם לבור ורצחו אותם באכזריות פראית.

פסח הקטן ניצל בנס מכל התלאות וחי עתה בישראל במושב מישר.

בלילה נכנסתי לבתי גויים־מכרים (כולם הכירו אותי). הם נתנו לנו מזון, אך לא היו מוכנים לתת מחבוא. הם פחדו. אחד שהכיר אותי אמר:

„היטלר ישמיד את כל היהודים. לך לגיטו ותנוח עם משפחתך בקבר אחד".

הסתובבתי עם הילדה עד יום שני ממקום למקום ללא שינה וללא מנוח.

אצל לבקו

בלילה נכנסתי לביתו של אחד לבקו, שהיה ידוע כגנב, רוצח וכאיש העולם התחתון. כשראה אותי קפץ בשמחה לקראתי ואמר:

„אני יומיים חושב עליך. אני יודע שאיש לא ירצה להצילך. אני איני מפחד מאיש. אם יבואו אלי, אהרוג מהם עשרה עד שיהרגו אותי ואותך... אני אשמור עליך".

לבקו זה זכר לי טובה שעשיתי לו בימי השלטון הפולני, לפני המלחמה. הוא נתפס אז בגניבה. השוטרים כבלו אותו והובילו אותו למאסר. אני התערבתי ובסכום כסף שנתתי שוחד, שחררו אותו מכבליו וממשפט. הוא גם זכר לטובה את החייט הרשל אַדוואק שתפר לו, לפני המלחמה, מעיל ולא לקח ממנו כסף... ואמנם ביום השלישי בא אלינו הרשל, שנמלט מן הגיטו, ומצא אצלו מחבוא.

הבית היה קטן מאוד וחדר המגורים שימש גם דיר־חזירים. אני ובתי הסתתרנו בעליית הגג. הרשל תפר במכונת התפירה של אשת לבקו ואת הכסף, תמורת התפירה, היא לקחה. היינו אצל לבקו 8 ימים. אחר־כך בא ואמר לי:

„יש לך מכרים רבים ובודאי תסתדר אצל מישהו. הרשל יישאר אצלי".

יצאתי עם בתי, שוב נדדנו ושהינו כל יום במקום אחר. אחד האיכרים אמר לי, שהסולטיס (המוכתר) מחפש אותי. כל איכרי הכפר זאליסיץ הכירו אותי, כי לי היה בעבר מחסן־תבואה בכפר זה וכמעט כולם היו מוכרים לי את תבואתם.

אצל הסולטיס בזאליסיץ

גם את הסולטיס הכרתי היטב. לילה אחד, ב־1942, עברתי עם הילדה ושמעתי את הסולטיס מדבר עם כמה אנשים. הכרתי את קולו והתחבאתי בתעלה שבצדי הדרך. הוא הרגיש בנו ושאל:

„כטאָ טאַם"? (מי שם?).

כשראה אותי לחש לי:

„לך לגורן שלי וחכה לי שם".

הוא בא לאחר שעה קלה ושאל אותי, למה לא פניתי אליו עד עכשיו?

הוא עצמו היה באנדרובייץ * ושונא־ישראל ובכל זאת נטה לי חסד, אמנם לא חינם. סיפרתי לו שבגיטו הסתרתי זהב ודולרים. תיארתי לו את המקומות ולפי תיאור זה הלך, מצא והביא. תמורת זאת עשה לי מחבוא בבור שחפר ברפת והיסווה אותו היטב. בלילה היה מביא לנו מזון.

בכפר הזה היה איכר, סטיפאן פיסוצקי שמו, רוצח מתועב, אשר הרג כ־150 יהודים, שברחו לפני החיסול מן הגיטו והתחבאו ביער ובסביבה. כמחצית היהודים שהיו שם ברחו לכפרים וליערות. אולם רובם נהרגו ע"י האוקראינים שערכו מצודים אחר הנמלטים, וביניהם נשים וילדים קטנים.

סטיפאן זה בא אל הסולטיס ואמר לו:

„ברל מתחבא אי־שם בכפר זה. אתן לך פרה אם תעזור לי למצאו".

שניהם הלכו מבית לבית „לחפש את ברל"...

הסולטיס, שמו יאקוב מיכלצ'וק, סיפר לי זאת בלילה. הוא עצמו הרג, בוודאי, יהודים רבים. אותנו הוא החזיק, משום שקיבל כסף ממני ואשתו מנעה ממנו להרגנו. היינו אצלו כ־6 חדשים, ושוב נאלצנו לעזוב את המקום.

---

* באַנדרובצים — אוקראינים לאומנים, ששם מנהיגם היה באַנדרה. הם שנאו את הסובייטים והתייחסו באכזריות ליהודים. הם נלחמו בפולנים, אולם שירתו את הגרמנים בנאמנות, כי אלה הבטיחו להם עצמאות. מאוחר יותר התאכזבו מהם ופנו להם עורף.

שיתוף פעולה עם הפולנים

משם הלכתי לכפר הצ׳כי־פולני אוז׳ובו. בכפר זה התרכזו פולנים מהסביבה והתבצרו נגד הבאַנדרובצים והאוקראינים הלאומנים. הם חפרו בורות, התחבאו בהם ושמרו נגד התקפות האוקראינים. כאן מצאו מחסה כ־15 יהודים. ראשי הפולנים הציעו לי לעזור להם על־ידי כך, שאלך מפעם לפעם לכפר האוקראיני זאליסיץ ואביא להם ידיעות על תכניות ההתקפה של האוקראינים.

הפולנים התייחסו אלי באמון ובאותו מקום הם עצמם היו בצרה ולכן עזרו לנו. לי היו מכרים וידידים רבים בזאליסיץ ולכן הצלחתי כמה פעמים לעבור לשם.

פעם התקיפו הפולנים, שהיה להם נשק רב, את הכפר זאליסיץ. אני נכנסתי לכפר ונתפסתי ע״י בנו של סטיפן פיסוצקי הרוצח. בפקודת אביו הוביל אותי להוציא להורג. אולם פתאום אמר:

„אני מתפלא שאינך בוכה ואינך מתחנן כמו כל היהודים שהרגתי, לכן אני מוכן למלא איזו משאלה שלך״.

ביקשתיו שיתן לי ללכת להיפרד מילדתי, שנשארה באוז׳ובו. הוא החזיר אותי אל המטה־האוקראיני.

כאן קרה נס. אחד האיכרים, שהכיר אותי, פנה אל סטיפן בתקיפות שלא יתן להרוג את ברקו הידוע ביחסיו הטובים עם כל האוקראינים. הוא איים, שאם ייהרג ברקו, יהרוג היא את כל בני ביתו של סטיפן.

כך ניצלתי וחזרתי לאוז׳ובו. לא הסכמתי לצאת עוד בשליחות המסוכנת.

חיים בבור

היה לי באוז׳ובו מחבוא — בור מחוץ לכפר. גרתי בבור זה כשנה. כשבאו הגרמנים לכפר היו כל היהודים מתחבאים אצלי בבור.

ד״ר פריד הידוע עזר לנו הרבה. הוא דרש מהמוכתר הפולני, שאת בנו ריפא, לשמור על היהודים שלא יאונה להם כל רע.

בבור זה חיינו עד שבאו הפארטיזנים הסובייטים. הקרבות בסביבה התנהלו זמן ממושך. הרוסים נסוגו פעם ואח״כ התקדמו שוב. עבר עלינו זמן קשה, עד שהתייצב המשטר הרוסי. הסובייטים גייסו את כל הגברים עד גיל 50. אני השגתי תעודה, שאני מעל לגיל זה, ונשארתי ברוז׳ישץ׳, עד שנוצרה האפשרות לנסוע מערבה ולהגיע לארץ־ישראל.

ביער זאליסיץ הסתתרו כחמישים יהודים, מהם כעשרים מבני משפחתנו. בחג המולד נערך מצוד וכמעט כולם נרצחו.

כשעזבנו את ביתו של חווידור, לא מצאנו עוד מקום מחסה. נדדנו ממקום למקום. הבאנדרובצים החלו לפעול נגד הפולנים, דבר שקירב את הפולנים אלינו ואף היו מוכנים לעזור לנו.

ברחנו לכפר אוז׳ובו. שם מצאנו עוד כמה יהודים. ביליתי כמה ימים בבור יחד עם ברל שניידר. אחר־כך מצאתי מחסה בבית פולני, שם קיבלו אותי יפה. סרגתי בשבילם ונשארתי שם עד לשחרור.

אחי נשאר בבור של ברל שניידר עם עוד קבוצה של כעשרים איש.

גיטלה טננבוים (וילנסקי)

קבר אחים בדרך לקופצ׳יבקה לששת אלפי יהודי רוז׳ישץ׳ והסביבה שנרצחו בי׳ באלול תש״ב—1942. המצבה הוקמה בשנת 1945 ע״י קבוצת שרידים ובראשם ברל שניידר, פייגה שער־שקורניק, שלמה בייטש ומשפחת טורצ׳יניוק.

נערה בודדה בשואה

פאניה רוזנבלאט

פאניה רוזנבלאט בשנת 1945. פאניה היא בתו של זליק בארנבוים, שהיה גר בכפר טשעטווערטניע, המרוחק כשלושים ק״מ מרוז׳ישץ׳.

משחר ילדותי, עד כמה שזכרוני מגיע אחורנית, היה השם רוז׳ישץ׳, וגם שמות של יהודי רוז׳ישץ׳, תמיד מוזכרים בביתנו. היה לנו בית־עסק בכפר טשעטווערטניע, שליד רוז׳ישץ׳, ולפחות פעם אחת בשבוע, ביום ראשון (כי ביום שני היה היריד), יצאו תיכף אחרי חצות עגלות עמוסות תבואה, ביצים, עורות ועוד לרוז׳ישץ׳ וחזרו עם כל מיני סחורות בשביל החנות. לא פעם שמעתי מאבי ז״ל, שהיה אומר בחורף ביום שישי בערב: „איך בין נאך געפרוירן פון מאָנטיק״, זאת אומרת, שעוד ביום שישי הרגיש את הצינה בעצמות מהנסיעה של יום שני. תמיד היו ההורים מדברים ומזכירים את השמות של האנשים שעמדו איתם בקשרי מסחר, כמו „קוקל״, „טפר״, „דער קיילער״ ועוד; מבלי שאני ראיתי אותם — הכרתי אותם היטב.

הגיטו בכפרנו

בתקופת הנאצים, ימח־שמם, גירשו הגרמנים את יהודי הסביבה מהכפרים סיסק, סלאבוטיטש, לישטשה, הודומיטש, לוקוב, נזוויר והקימו גיטו בטשעטווערטניע. בכפר זה היה קודם קולחוז שנוסד בזמן הרוסים באחוזתו הגדולה והמפוארת של מיקוליטש, אציל פולני. מובן שכל יהודי הגיטו עבדו שם.

הגיעו הידיעות שבכל ערי הסביבה — לוצק, רוז׳ישץ׳, קולק — חוסלו היהודים ואנחנו המשכנו עוד לעבוד ולחיות באשלייה שיתנו לנו לחיות כעובדי חינם; אבל זו היתה רק אשלייה. כשגמרנו את כל העבודות בשדה, חוסל הגיטו שלנו ב־10.10.1942.

אחות אמי נישאה בזמנה לאיש מרוז׳ישץ׳. בעלה היה גרשון הוכמאן. הוא היה מהגברים הצעירים הראשונים שהגרמנים לקחו, כביכול, „לעבודה״, ברוז׳ישץ׳ והרגו אותם. אשתו, דודה שלי, ושני ילדיה, הצליחו להסתנן לגיטו שלנו, אך יד המרצחים השיגה גם אותם בזמן החיסול.

אני היחידה שנשארתי מכל הגיטו בטשעטווערטניע.

נשארתי לבד

היום הראשון שנשארתי לבדי היה 10.10.1942 — זה היה שבוע אחרי שמחת־תורה. בשבת בבוקר השכם, כמו בכל יום, קמה אמי ראשונה על מנת להכין משהו לאכול, לפני שיוצאים לעבודה. אז הבחינה שעל יד כל פתחי הבתים עומדים שוצמאנים. כולנו התעוררנו והיה ברור שזה הסוף.

הורי החליטו להסתיר אותי ושיכנעו אותי להיכנס לתוך ספה, שהיתה נפתחת כלפי מעלה, ושמו עליה כיסוי עם כמה כריות. כעבור מספר דקות, כששכבתי במיסתור, הוציאו את כולם מהבית וקבוצת שוצמאנים, 4 במספר, נכנסו לערוך חיפוש, ומובן שמצאו אותי.

ביניהם היה איש מבוגר, כבן 45, ויתר השלושה היו בחורים צעירים. אמר המבוגר: „חברה, הבו וניתן לה ללכת, היא לא נראית כיהודיה, נעזוב אותה, שתפול לידיים אחרות״.

וכך היה.

הוא יצא הראשון החוצה לבדוק אם אפשר לצאת והסביר לי באיזה כיוון ישנם גרמנים וכי עלי ללכת לכיוון הנגדי. יצאתי לדרך לכיוון השדות. מרחוק ראיתי עדר פרות ושתי נערות קטנות מוליכות אותו למרעה. הרמתי מקל, השגתי אותן והצטרפתי

אליהן, כי כדי להגיע לשדות היה עלי לעביר חלק מהכפר. חשבתי שזו הזדמנות, שלא ירגישו בי. עברתי את הכפר, הגעתי לשדה מרעה. היו שם שיחים, התרחקתי מהחבורה, ישבתי מתחת אחד השיחים. היה זה היום הארוך בחיי. הוא לא נגמר לעולם.

הרהרתי על היקרים לי שלא אראה אותם יותר ולא ידעתי מה לעשות עם עצמי. מצאתי את עצמי בודדת, ואני כבת 18, בלי שום אמצעים. אצטרך להסתתר כחיה נרדפת. ימי־חורף מתקרבים, וזהו מצב בלתי־אפשרי בשבילי, להתחיל במאבק נואש זה ומה טעם בחיים כאלה.

הנס הראשון — עזרת השטונדיסט

כשאני יושבת כך שקועה במחשבותי, עובר כפרי אחד שהכיר אותי ואת הורי. הוא השתייך לכת השטונדיסטים, כת אוקראינית שהאמינו בקדושת יום השבת. הוא אמר לי, ששמע כבר מה שקרה עם כל היהודים מהגיטו. בלכתו הביתה עם הפרות שלו, השאיר לי פרוסת לחם ושמיכה מעבודה עצמית. מיד הסתלק, כי גם הם לא היו כל כך כשרים בעיני הגרמנים. היה להם שם כאוהבי יהודים.

נס שני — אני מוצאת מחבוא אצל קורניי

בזמן שעוד עבדנו בגיטו הופקד עלינו שומר אחד מהכפר. הוא פנה אלי ואמר:

„שמעי, אנחנו יודעים עכשיו את המצב שלכם. אם משהו יקרה תפני אלי. אם תהיה לי אפשרות, אולי אני אעזור לך".

לא התייחסתי לזה ברצינות, כי זה לא היה אחד שראוי היה לאמון, כי עצם הדבר שקיבל תפקיד לשמור על היהודים העיד על טיבו. לא פעם קרה שנתן מכה לזה או לאחר. הוא היה ידוע בכפר כשיכור שהטיל פחד אפילו על האוקראינים.

ברגע זה של יאוש נזכרתי בו ונהיה לי פתאום קל. ידעתי בדיוק מה עלי לעשות: אחכה עד החושך. את השמיכה הזו אקח על הראש, כי בכפר נהגו כך, ואלך לחפש אותו. בוודאי ימסור אותי לגרמנים, ובדיוק בזה רציתי באותו רגע, כי מוצא אחר לא היה עבורי. היות וכל העתיד שלי נראה לי ברור, מתוכנן, השתחררתי כאילו מכל הנטל שנקרא חיים ונרדמתי בהקלה מסויימת.

כשהתעוררתי היה לילה. אורות הכפר האירו מכל צד ורק הקטע של הגיטו היה חשוך. קמתי והתחלתי ללכת במטרה לבוא לביתו של קורניי (כך היה שמו). לא הלכתי בדרך המלך, כי רציתי לעקוף חלק של הכפר. בחרתי ללכת בשביל צר שעבר סמוך לגיטו. התקרבתי למקום וחשבתי: המקום נשאר ריק ורק אתמול, בשעה זו, עוד הייתי בחברת היקרים לי, שלעולם לא אראה אותם יותר — ואני מתקדמת עטופה בשמיכה על ראשי.

פתאום אני שומעת צעקה: „סטוי! (עמוד). מי זה?"

מולי מתקדמת דמות. אני הולכת לקראתה והנה אני רואה את קורניי לפני. מסתבר כי הגרמנים הטילו עליו תפקיד לשמור על הרכוש שנשאר אחרי הקרבנות. הוא ראה אותי ואמר:

„זאת את? באמת אלה שחפרו את הבורות אמרו, שאת כולם ראו מובלים משפחות־משפחות, אבל את הבת של זייליק לא ראו שם. טוב שפגשת אותי פה".

הוא לקח אותי הצידה ואמר לי:

„תשבי מאחורי השיחים האלה. ב־12 בלילה באים להחליף את השמירה ואז אבוא לקחת אותך אלי. תשגיחי שהשוטר השני לא יראה אותך".

קורניי הוריד מעצמו את ה„שיבה" (מעיל פרווה) וציווה שאלבש את זה, כי בחוץ קר מאוד ואני הייתי רק בשמלה. שוב התיחסתי בחשדנות לדבריו, אבל לא היה חשוב לי מה יקרה.

סוף־סוף חזר קורניי ואסף אותי אליו. הגענו בחשכת הלילה לסוף הדרך. הוא אמר לי שאסור שמישהו ידע שאני נמצאת אצלו. הוא אפילו לא יספר זאת לאשתו ולילדיו, כי אם מישהו מהם ידע, הוא לא בטוח שזה יכול להישאר בסוד. היה לו מחסן עם כל מיני תבואות ועליית־הגג היתה מלאה שחת בשביל הפרות והסוסים. לשם העלה אותי ואמר:

אווה טוז'ינסקה־טראונשטיין, המחברת של הרשימה „דרכם האחרונה", היתה רוקחת מ־רוזבדוב (גאליציה). היא ברחה מעירה עם בני משפחתה (בעלה, בנה ואמה) עם התקרב הגרמנים, ואחר נדודים וסבל רב הגיעה ל־רוז'ישץ', מקום שם עבד אחי־אמה כרוקח. כאן קיבלה עבודה תחת השלטון הסובייטי בבית־המרקחת מס' 8, החל מיום 11 במארס 1940. תולדות חייה, תלאותיה בימי הנאצים ומאבקה על חיי יקיריה שמורים ב„יד ושם" בתל־אביב ברשימות שרשמה במו ידיה בשנת 1963. מתוך רשימותיה אלה הבאנו את הפרק הקשור ברוז'ישץ'.

דרכם האחרונה

ב־11 במארס 1940 קיבלתי עבודה ברוז'ישץ' בבית־המרקחת מס' 8. היה זה תחת שלטון הסובייטים ודומה היה לנו, כאילו אנו מסו־דרים למדי. אני יכולתי במשכורתי לקיים את המשפחה קיום צנוע. גם בעלי קיבל עבודה כמנהל חשבונות במסעדה. הבן לוניק, שמלאו לו 5 שנים, היה מפותח מעל לגילו. התחיל ללמוד אצל מורה פרטית, לוסיה אילניצקה.

רצו לגייסני לשירות החשאי

ערב אחד הוזמנתי למשטרה. שם ציווה עלי שוטר להמציא, מדי שבוע, לנ.ק.ו.ד. (השי־רות החשאי הסובייטי) פרטים על הנעשה במקום עבודתי בבית המרקחת. השוטר הניח אקדח על השולחן, כדי שאבין את הרמז והוסיף, שאם לא אמלא את התפקיד שהטיל עלי ולא אשמור על הסודיות — יהיה לא טוב.

חזרתי הביתה שבורה ורצוצה. רוצים להכ־ריחני להיות מלשינה. פעמים אחדות נאלצ־תי, תחת איומים, לבוא למשטרה בשעות המאוחרות של הלילה. הפחד העיק עלי מאוד, אולם לא הצליחו להוציא מפי דבר, עד שאותו שוטר, גס־הרוח, הטיח נגדי קל־לות ועלבונות, ירק בפני וגירש אותי מפניו.

הצלתי חיי אדם

יום אחד, לפני־הצהריים, באה לבית המרק־חת אשה כשהיא ממררת בבכי ומבקשת ניטרוגליצרין בשביל בעלה החולה מאוד. תרופה זו אזלה מזמן ברוז׳ישץ׳ וגם בלוצק אי־אפשר היה להשיגה.

בכייה ויאושה של האשה עוררו את רחמי, ובלי לדעת מי היא ומי בעלה, החלטתי לנסוע ללבוב הרחוקה, בניגוד לדעת מנהל בית־המרקחת ודעת בני המשפחה, ולמרות הקשיים הכרוכים בנסיעה כזאת, כדי לנסות להשיג את התרופה ולהציל את החולה.

נודע לי, אחר כך, שהחולה הוא פולני, בעלה של דוברובולסקה, העוסק בגידול חזי־רים ומתפרנס מכך בצמצום.

באותו ערב נסעתי ברכבת ללבוב ולאחר מאמצים רבים השגתי את התרופה ובשעה 4 לפנות בוקר חזרתי לרוז׳ישץ׳. הבאתי את התרופה לביתו של החולה דוברובולסקי, ששכב במיטה גונח, כמי שנוטה למות.

תודת החולה שהבריא

ימים מספר אחרי כן נכנס לבית־המרקחת אדם קשיש, גבוה, בלי שיניים בפה, פרט לשן אחת שבלטה מהלסת העליונה. הוא הושיט לי את ידו ואמר:

„תודה לך מעומק לבי. לעולם לא אשכח מה עשית בשבילי. אשתדל לגמול לך על כך״.

אותה שעה לא ייחסתי כל חשיבות לדב־ריו, אולם עד מהרה נוכחתי לדעת כמה גורלי היה המקרה הזה בשבילי.

הנאצים באים

21 ביוני 1941 — פצצות ואווירונים. פרצה המלחמה בין ברית המועצות וגרמניה ה־נאצית.

פחד נפל על כולנו כאשר, לאחר יומיים, הופיעו גרמנים ברחוב. ידידינו, ביניהם ד״ר ליקבורניק, יעצו לנו לברוח לברית־המועצות, אולם פחדנו מפני הסבל והרעב שבנכר ולא היה בנו הכוח לצאת לנדודים חדשים. נשארנו להוותנו במקום.

ביום השלישי לכניסת הגרמנים פתחנו את בית־המרקחת. בשעת הצהריים נכנס גרמני גבה־קומה לבוש־מדים, ועל חזהו אותות הצטיינות גרמניים. עמדתי מבוהלת והבחנתי שפניו מוכרות לי, אולם לא יכולתי להיזכר מהיכן. אך משפתח את פיו וראיתי את השן הבולטת בלסת העליונה, ידעתי כי זהו בעלה של האשה דוברובולסקה, שהצלתי ממוות בטוח.

„תהי בינתיים פה״.

למשכני זה היה מביא לי כל יום אוכל ושתייה. את המזון היה משיג אצל השכנות שלו ואצל מכרות מהכפר, על מנת שלא לקחת מהבית ולעורר את חשדם של האשה והילדים. היה נכנס לאיזו שכנה באמתלה שיש לו משתה עם הגרמנים והוא צריך „זאקוסקה״.

קורניי משיג בשבילי תעודה ארית

כפי שהזכרתי, הוא היה אדם אלים ופחדו ממנו, ולכן היה מקבל תיכף את מבוקשו. פעם היה זה איזה מאפה ופעם חתיכת בשר־חזיר עם לחם, כך שמזון היה לי בשפע. כעבור שבוע גיליתי בו סימני עצבנות. הוא ראה שנקלע לעסק ביש. כל יום היה עולה ומוריד כמויות גדולות של תבן ושחת לסוסים ולפרות, כי פחד לשלוח מישהו מהילדים, שלא יגלו אותי. עצם הדבר לשמור בשביל עצמו את הסוד הזה, בלי שיכול לשתף מישהו, היה קשה מאוד בשביל גוי.

פעם אחת הוא עלה אלי ואמר:

„יש לי חדשות טובות בשבילך. יש לי תכנית טובה מאוד. נודע לי שבכפר הסמוך בהודומיטש מצא אחד פספורט של בחורה שהיתה במסיבת ריקודים בכפר. אני דיברתי איתו, הוא מסכים לתת לי את התעודה, אבל הוא מבקש ממני תשלום. הלא אצלכם היתה חנות גדולה. האם את יודעת אצל מי הדברים שלכם מוסתרים?״

„כן״ אמרתי לו, „בודאי שאני יודעת, אבל איך אפשר לקבל את הדברים? איך עושים את זה?״

קורניי ענה לי:

„פשט מאוד: נחכה עד שיהיה חושך, תקחי את השמיכה על הראש ונלך יחד. את תיכנסי לבית, אני אשאר בחוץ מוסתר ולפי השמות שמנית אני יודע שהאנשים האלה יחזירו את הדברים שלך״.

כך היה. פעלנו בדיוק לפי התוכנית של קורניי. בחשכת הלילה יצאנו לפעולה. החפצים היו מפוזרים בין בני הכפר. נכנסתי לכומר. הם נדהמו מאוד לראות אותי. הכומר ציווה להחזיר לי הכל ויצאתי משם עם חבילה הגונה ומסרתיה לקורניי.

נכנסתי לבית שלנו, שבו גרנו עד לגיטו. כשהגרמנים באו נכנס לביתנו לגור, עוד בהסכמתנו, הדיאק (עוזר לכומר), שניגן על העוגב וניצח על המקהלה בכנסייה. אצלו השארנו את רוב הבגדים של המשפחה. גם משם יצאתי עם חבילה של חפצים. נכנסתי לעוד מקום אחד ושם נתקלתי בסירוב מוחלט. יצאתי מבויישת וסיפרתי לקורניי שהם סירבו להחזיר לי את הדברים. הוא אמר לי לא לדאוג, וכי הוא יטפל בעניין וישיג את כל החפצים שלנו.

חזרנו. אני עליתי לעליית הגג למקום המסתור. קורניי נשאר עם החבילות למטה. הייתי נרגשת מהתפתחות העניינים והשבתי הרבה על הדוקומנט המצופה ואם בכלל יביא לי אותו...

לא עצמתי עין כל אותו לילה. הייתי ערה עד למחרת הלילה בציפייה לקורניי. וקורניי, עם הנפש הסוערת שלו, אחרי שנפרד ממני, הסתיר את החבילות וחזר לכפר לאותו אוקראיני, שלא רצה להחזיר לי את הדברים. הוא הדביק לו פתק על הדלת, שאם החיים יקרים לו יכין הכל ויניח את החבילה מאחורי האורווה שלו מחר בערב, כי אין לו עניין עם הבת של זייליק — אלא עם מישהו אחר לגמרי.

זה סיפר לי קורניי למחרת בלילה, כשהגיע אלי עם הדוקומנט ביד. הגוי ההוא נבהל מאוד, כי הבין, שלי לא תהיה חוצפה להדביק פתק כזה, ועשה בדיוק מה „שנתבקש״ לעשות.

התכנית הפנטסטית של קורניי

מישמשתי ביד את פיסת הנייר. התחלתי לקרוא את תוכנו. ראיתי שהגיל התאים בדיוק, ילידת 1924. שמי היה „נינה פומין״. התעודות האלו לא היו עם צילום אישי. היתה בה רק חתימה של אצבע וזה היה מצוין עבורי. נרגעתי מההתרגשות וקורניי אמר לי:

„שמעי, לי יש דוד שגר מעבר לקופאצ׳יבקה בכפר באשאווא, במרחק של 20 ק״מ

מרוז'ישץ'. הוא שם איש גדול — סולטיס אצל הגרמנים. אני אביא אותך אליו ואת תהיה שם. את לא נראית כיהודיה בכלל ושם המקום הכי בטוח בשבילך".

„מה תגיד להם, מי אני?", שאלתי.

הוא אמר:

„הקשיבי היטב עם הראש שלך. יש לי אח ברוסיה שגר בחבל ז'יטומיר בכפר ז'ידקוביצ'י ואת הרי יודעת שעכשיו מובילים יום־יום קרונות מלאים עם נוער רוסי לגרמניה לעבודה. קורה שבדרך קפצים רבים מהרכבת ומסתתרים בכפרים — והנה את בת אחי, שגר ברוסיה, הובילו אותך לעבודה לגרמניה. את קפצת בקיוורצה בתחנת הרכבת ובאת אלי. את מבינה? בתור שכזו, אני אביא אותך אל הדוד שלי והוא גם דוד שלך, את תהיי אחת מהמשפחה. דעי, שבתחילת השבוע אנחנו יוצאים לדרך".

זה היה יום שישי. הוא החליט שביום שני לפנות בוקר נצא לדרך. קורניי נפרד ממני באומרו שיכול להיות שעד לנסיעה הוא לא יראה אותי, כי יש לו הרבה סידורים. אני נשארתי וראשי היה קטן מדי לעכל את כל התפתחות הזאת.

נס שלישי — בתור נוצריה בבית „דודי" הסולטיס

ביום השני ב־3 לפנות־בוקר יצאנו לדרך. מובן שבביתו של קורניי לא ידעו על זה דבר. בדרך הוא התחיל לשנן לי את כל השמות של המשפחה, על מנת להיות בעניינים כמו בת־משפחה. אני יושבת על העגלה וחושבת: בשביל מה הגוי הזה עושה את כל זה? למה הוא מסבך את עצמו ולוקח סיכון כה רב על משפחתו ועל עצמו בימים ההם?

גם היום אינני יכולה להבין זאת. זו היתה משימה מסוכנת ביותר בימים ההם, והוא ראה בזה אתגר ומעשה־גבורה שרק הוא מסוגל לבצע.

באותו יום, בשעות הצהריים, הגענו לבאשאווא. הדוד והדודה לא שמעו זה זמן רב על קורניי ומשפחתו. ההתרגשות היתה רבה. תיכף הכינו שולחן עם אוכל ומשקה ושמחו זה עם זה ואני בתוכם.

ופה התחיל קורניי לגולל את הפרשה בקשר אלי. איך שהובילו אותי לגרמניה וברחתי אליו. הוא קצת מפחד להחזיק אותי, שלא ייוודע הדבר לגרמנים, לכן הוא חושב שהדוד, כסולטיס, שום חשד לא יפול עליו ולכן זה המקום המתאים בשבילי.

הדוד והדודה קיבלו אותי בשמחה רבה ואמרו שהוא באמת עשה בחכמה שהביא אותי אליהם, כי יש הרבה עבודה לקראת החורף והם אפילו חשבו לקבל איזה פלענניק רוסי (שבוי־מלחמה) לעבודה. לפנות ערב נפרד קורניי ואני, בתור נינה, התחלתי דף חדש בחיי.

השתלבתי בעבודות המשק במהירות, אף־על־פי שזו בעייה רצינית מאוד. לבצע עבודות האיכרים כהלכה, צריך להיוולד בבית איכר. הם מאוד רגישים לביצוע כל מיני עבודות ומסוגלים תיכף לגלות מישהו שאיננו משלהם; אבל נראה שהרצון להישאר בחיים היה כל כך חזק, שמספיק היה בהתבוננות קלה על מנת להיות בדיוק כאילו נולדתי בבית עובדי אדמה.

הבעייה היתה בטוויית חוטים מפאקולה ומצמר, שבנות הכפר עושות בימי החורף. להן טכניקה מיוחדת. אפילו בת 5 כבר יודעת לטוות. אורגים מהחוטים בדים ושמיכות. עד שלמדתי את המלאכה הזאת, עזר לי העניין שהייתי מרוסיה, יכולתי להסביר שברוסיה לא עוסקים עוד בכך, כי אין אדמה פרטית לגדל את הפאקולים ומהקולחוז הכל מועבר לבתי־חרושת. הם הבינו את זה ולא חשדו בשום דבר. הם גם הבינו, כשיצאתי עם הפרות למרעה ולקחתי אתי ספר לקרוא, כי זה מובן שבאוקראינה הרוסית הנוער יותר אינטליגנטי...

התחילה שנת 1943. עברתי עם הדודים שלי כל ההכנות של חג המולד וראש־השנה. לקחתי חלק פעיל בכל. גם ביקור של כל יום ראשון בכנסייה היה מובן מאליו, כי דודתי היתה מאוד אדוקה ואני הייתי הליווי שלה. התפילה היחידה שהיתה בפיה — שהשלטון הגרמני יימשך לתמיד ושחס וחלילה לא יחזרו הרוסים. תמיד היתה חוזרת ושואלת איך יכולנו לחיות במשטר הסובייטי כל השנים, זה הלא שלטון של היהודים.

כשהייתי מספרת לה על החיים ברוסיה נמנעתי מלומר את שם הכפר, כי השם

הוא פנה אלי בגרמנית:

„אל תפחדי. באתי לומר לך שאקיים את הבטחתי, על שהצלת אותי ממוות. בעת מצוקה בואי אלי. אני קרייזלייטר (מנהיג המחוז) ושמי פורסט".

חטיפות ויריות

מפעם לפעם נשמעו יריות ברחוב. איש ס.ס. נכנס אלינו פעמים אחדות וציווה לתת לו ביצים ומי־קולון. תוך כדי כך אמר בפולנית רצוצה:

„יקחו אנשים לעבודה. יהיה רע מאוד, אולם רק ליהודים".

מלים אלו צלצלו תמיד באוזני, בלי הרף.

המחבוא

החלטנו להתקין לנו מחבוא במרתף הבית. עבדנו קשה לילות אחדים: חפרנו עמוק באדמה והסווינו היטב את המחבוא ש־הושלם.

הגיעו אלינו שמועות, שהגרמנים חוטפים גברים ברחוב, לוקחים אותם לעבודה ואף יורים בהם.

יום אחד פרצו לביתנו שני גרמנים בצע־קות:

„היכן הגברים!"

„הם ברחו מזמן. אנחנו פולניות" — ענינו. בעלי ישב אותה שעה במחבוא.

החרמות, התעללויות, הגיטו

החלו להגיע שמועות שעומדים לרכז את כל היהודים בחלק אחד של העיר — בגיטו. הנאצים ערכו חיפושים והחרימו פרוות, דברי ערך ועורות לנעליים. לאחר מכן הוצא צו, שעל היהודים לעבור לגיטו תוך שעתיים. לכל אחד ניתן לקחת בגדים וחפצים, כמה שיוכל לשאת בידיו. לקחנו אתנו כמה חפצים ויחד עם בעלי, אמי והבן לונק, הגעתי לשער הגיטו.

ליד השער עמדו חיילים גרמנים שהיכו ביהודים, בעטו והתעללו בהם. תקף אותי פחד, שמא יפגעו בנו. אותה שעה ראיתי את פורסט רכוב על סוסו מסתכל בנו.

אינני יודעת איך זה קרה, עברנו את השער בלי פגיעות מצד החיילים הגרמנים.

החיים בגיטו

נכנסנו לבית קטן, של חדר ומטבח. הבית היה מלא אנשים, ולא היה אפילו מקום לעמוד. שם מצאתי את אשתו של ד"ר ליקבורניק עם הילדים.

אמא בכתה:

„איך נחזיק מעמד? טוב מותי מחיים כאלה".

בגלל הצפיפות הנוראה ששררה במקום עמדנו אני ובעלי כל הלילה שעונים על הקיר.

הודות להשתדלותה של הגב' ליקבורניק קיבלנו חדר בבניין של ה„יודנראט". גם כאן שוכנו כמה משפחות, ובתוכן גם משפחת הרוקח טינטרוב, אך הצפיפות היתה נסבלת יותר.

נצטוויתי לחזור לעבודה בבית־המרקחת. לבושה במעיל עם הטלאי הצהוב עברתי יום־יום את הרחוב הארוך המוביל מהגיטו העירה. עם ערב הייתי חוזרת ובידי סלים מלאים מצרכי מזון. את המזון היינו מחלקים בין כל „תושבי" החדר — למעלה מ־20 מבוגרים, מלבד הילדים. הברחת המצרכים לגיטו היתה משימה קשה ומסוכנת.

יום אחד בא פורסט לגיטו ונתן לנו כיכר לחם ומעט סוכר. לפעמים ביקר גם בבית־המרקחת והביא מעט מזון.

ה„יודנראט" נצטווה לשלוח מדי פעם אנשים לעבודה. אולם רבים מהם לא חזרו והגיעו שמועות, שהם נורו בידי הגרמנים. החלטתי להוציא את אמי וילדי מהגיטו ולהסתירם במחבוא שהתקנתי בבית־המרקחת.

אמי יצאה עם קבוצת עובדות לטאטא את הרחוב ואת הבן העברנו בערב, עם חשכה, מתחת לגדר התיל. רק בנס לא נורה בידי השומרים. אני הייתי חוזרת כל ערב לגיטו לבעלי.

רצח בעלי וחברי ה„יודנראט"

על ה„יודנראט" הוטל קנס על שלא המציא את המיכסה הדרושה של אנשים לעבודה. הסכום הנדרש היה עצום, והציבור היהודי המיואש נתן את הפרוטה האחרונה.

בינתיים עצרו את אנשי ה„יודנראט" כבני־ערובה עד שיומצא הסכום, שהוטל על היהודים. בין המובלים לכלא הכרתי את ספקטור, ברונר, קלימבורד ובסוף השורה הלך בעלי, שלא היה חבר ב„יודנראט". הוא עבד במקרה ימים אחדים במכונת הכתיבה שב„יודנראט" ונלקח יחד עם כולם.

הנאצים העלו מזמן לזמן את סכום הקונטריבוציה. הם דרשו גם כמות גדולה של עורות לנעליים וסכום גדול של זהב. אני רצתי לקרייזקומנדאטורה (משטרת הרובע) כדי לשחרר את בעלי מן הכלא. חיפשתי את פורסט, אולם לא מצאתיו. הלכתי אל ה„יודנראט" החדש, אך שם אמרו לי כי עליהם להשתדל לשחרר את כל חברי ה„יודנראט", ולא רק את בעלי.

הצלחתי אפילו לחדור למרתף בית־הכלא ולשוחח עם בעלי. עברו ימים של מתיחות רבה. הכסף והזהב הומצא סוף־סוף. ב־10 באוגוסט הצליחו לאסוף בכפרים הסמוכים את כמות העורות הנדרשת.

במשטרה אמרו לי שישחררו את בעלי יחד עם יתר העצורים, אך למחרת נודע, כי כולם, ובתוכם בעלי, נורו מחוץ לעיר.

„אין לך כבר אבא" — אמרתי לבני. הוא לא בכה, רק אמר:

„בעולם נשארנו את ואני, אני ואת". והילד בן השש־וחצי נפל על צווארי.

שבורה ורצוצה רצתי שוב למשטרה, ואם כי לא נתנו לי להיכנס לא יכלו לעצרני. ביקשתי שיתנו לי לפחות את גוויית בעלי, כדי להביאו לקבר ישראל. אך השטאבס־לייטר סירב ואמר:

היה ז'ידקוביץ' וזה היה מביך אותי מאוד. חשבתי: מכל הכפרים שישנם באוקראינה הרוסית, אני דווקא צריכה להיות מז'ידקוביץ', ובכלל חשבתי שאולי זו טעות ובכלל אין שם כזה? (אחר כך, אחרי שנים, סיפר לי בעלי שהיה פארטיזאן בחטיבת קובפק, שעבר את הכפר הזה. הוא מזכיר את ז'ידקוביץ' בספרו „אש אחזה ביער", כי היתה להם שם איזו תקרית). ואני תמיד, מרוב פחד, הייתי טוחנת את השם בין השיניים. רכשתי גם חברות לרוב והייתי כאחת מבנות הכפר.

בבית שלנו שרצו, לעיתים קרובות, גרמנים ושוצמאנים אוקראינים. כל פעם שהזדמנו לכפר, התחנה שלהם היתה אצל הסולטיס. לא פעם שמעתי מפיהם של השוצמאנים שהם הולכים ליער לעשות מצוד על יהודים, כי מסרו להם שביער ישנם עוד יהודים. מכל החבורה הזאת היה ה„דוד" שלי מאוד מיודד עם יוליוס, גרמני יליד המקום. כפי שסיפרו הוא היה קודם איזה משרת בסביבה אצל הצ'כים. כשבאו הגרמנים הוא קיבל חווה גדולה והתמנה כמנהל טחנת־הקמח בקופאצ'יבקה. החווה של יוליוס היתה על־יד הכפר ברזולופ ושם גר עם משפחתו בבית מפואר עם הרבה משרתים.

כשהיה נוסע לקופאצ'יבקה לטחנת הקמח, עבר דרך הכפר באשאָווא והיה נכנס ללגום מהטיפה המרה יחד עם ה„דוד". התקרב האביב עם כל התכונה שלו, היתה עבודה רבה בשדה וגן־הירק: להכין את הזריעה והכנות לקראת הפסחא. לזה מתחילים להתכונן חדשים לפני הזמן.

חדשיים יש להם „צום", זאת אומרת לא אוכלים בשר ולא חמאה וביצים. מתחילים לאגור הכל לפסחא ולפני החג שוחטים חזיר ואופים פסכות. מכינים סלים עם כל מיני בשר ונקניקים ודברי מאפה וביצים. כל אחד הולך עם הסל שלו לכנסייה, מתוודה לפני הכומר בתא מיוחד והכומר מתיז מים קדושים על הסל. אחר־כך חוזרים הביתה ומתחילים לאכול, אחרי חודשי הצום. לא אחד נזקק לרופא באופן דחוף מרוב זלילה.

אני במיוחד מתעכבת על כל הטכס הזה, כי לילות לא ישנתי וחשבתי איך לעבור כל התכונה הזאת באופן שההתנהגות שלי לא תעורר חשד. הסתכלתי היטב מה עושים אלה שעומדים לפני, אבל מה עושים בתוך התא של הווידויים?

התור שלי הגיע. הצטלבתי לפני הכומר, הוא שם כיסוי על ראשי, אני מלמלתי בשפתיים והוא אמר: „כן בתי, אלהים יסלח לך". כך תם הטכס המחריד עבורי.

על יד הכפר באשאָווא היתה מושבה צ'כית בשם אוזשאָווא, וה„דוד" היה כל פעם רומז, כי שם אצל הצ'כים מסתתרים יהודים שהיו בכפרים הסמוכים אוליאנק וברזולופ. היו לו אדמות שגבלו עם אדמותיו של צ'כי אחד באוזשאווא. זו היתה אדמה טובה מאוד והחליטו שם לשתול את גן הירק ולזרוע תפוחי אדמה.

פעם אחת חוזר ה„דוד" אחרי חרישת החלקה וממתיק סוד עם ה„דודה", שהצ'כי, שחלקתו גובלת עם גן הירק, מסתיר משפחה מאוליאניק. אני שמעתי זאת והחלטתי שאני מוכרחה לראות אותם ויהי מה. לא היה לי שום קשר עם יהודים במשך כל הזמן וחשבתי שאני יחידה נשארתי ששום יהודי אינו קיים עוד. כששמעתי את השמועה הזו, הייתי בטוחה שיש אמת בדבר, כי ה„דוד" היה ליברלי ולא כל כך קיצוני. חשבתי שייתכן אפילו שהצ'כי בעצמו סיפר לו את זה.

שמתי לי למטרה קדושה לבלוש את העניין ולראות אותם. התחלתי לעבוד בגן הירק הזה. יצאתי השכם בבוקר וימים שלמים הייתי מבלה שם. עבדתי כאילו נכנס בי טירוף ותמיד עם העיניים על הבית — אולי אבחין במישהו? התידדתי מאוד עם הצ'כית. הייתי נכנסת לשתות מים. היא היתה יוצאת, מדברת אתי על יד הגדר והיתה משבחת אותי איזה גן מטופח עשיתי. ה„דודה" היתה מאוד מרוצה ממני וסיפרה לכולם על החריצות שלי: כשכולם עוד ישנים ואני כבר נמצאת בגן ועובדת... בגלל גן־הירק הזה קיבלתי שם של חרוצה מאוד — וזה סמל של יוקרה בשביל בת־כפר עד כדי כך, שהתחילו לבוא שדכנים. בענין זה עם שידוכים עזרה לי הרבה ה„דודה", כי היא אפילו לא רצתה לשמוע, שאני אעזוב אותם.

פגישה עם יהודיה

נחזור לגן הירק שלי. עזר לי אלוהים ובאחד הימים, בדימדומי הערב, ראיתי אשה נכנסת לבית הצ'כי. חשבתי בלבי, וכמעט הייתי בטוחה, שזו יהודיה. התיישבתי וחיכיתי.

אם היא נשארת שם סימן הדבר שכל היום היא במקום אחר ובלילה היא לנה פה, כך אמר לי האינסטינקט שלי.

חזרתי הביתה וכל היום כבר חיכיתי, כדי לגשת לפנות ערב, עם איזו אמתלה, לגן. בערך באותו הזמן ניגשתי לשם ושוב אני רואה את אותה הדמות חוזרת הביתה.

עכשיו הייתי בטוחה שהשיקול שלי הוא נכון ובדפיקות לב הלכתי לקראתה. קראתי לה לגן, באוקראינית, להראות לה משהו. היא נכנסה ואז כשראיתי אותה מקרוב, לא היה לי כל ספק שזו יהודיה — זו היתה רחל שור מאוליאנעק.

התחלתי לדבר ביידיש. היא נשארה כמאובנת. בתחילה חשבה, מרוב פחד, שזה „טריק" מצידי, כדי לגלות מי היא. אחרי שהשתכנעה באמיתות דברי, קשה לתאר את ההתרגשות של שתינו. היא גם גילתה לי כמה פחדה תמיד מפני, כשהצ׳כית היתה מודיעה לה שהבת המאומצת של הסולטיס כבר שוב נמצאת בגן והיא היתה חושבת: איזה טירוף תקף את ה„שיקסע" הזאת שמהשכם בבוקר היא כבר עובדת ואי־אפשר לצאת מהבית בגללה.

רחל סיפרה לי, שגם שני בניה, יענקלה ויצחק, נמצאים בין הצ׳כים. מאז קצת נרגעתי ביודעי שעוד איזה נפש יהודית ישנה בסביבה. נפגשנו אולי עוד פעמיים באותו קיץ. פעם גם ראיתי את הבן יצחק, ששמו היה ויטיא.

בקיץ 1943 חל מיפנה ביחסים בין הגרמנים לאוקראינים. האוקראינים התחילו להתארגן לקבוצות לאומניות, כמו בולבובצים ובאנדרובצים, וכל השוצמאנים ששירתו את הגרמנים ברחו על נשקם מהגרמנים ועמדו בראש הכנופיות הלאומיות, שכללו את הנוער ורוב האוכלוסיה המקומית. הוקם ארגון אדיר נגד הגרמנים ונגד הסובייטים במטרה להקים אוקראינה עצמאית.

כשהגרמנים ראו שהאוקראינים בגדו בהם, פנו לאוכלוסייה הפולנית המקומית, סיפקו להם נשק, מינו אותם לז׳אנדרמריה שילחמו בכנופיות האוקראינים. התחיל תוהו־ובוהו לא יתואר. הבאנדרובצים היו מתנפלים בלילות על משפחות הפולנים והיו שוחטים, בסכינים וגרזנים, משפחות שלמות.

הפולנים היו נכנסים לכפרים אוקראיניים, הורגים כל מי שהזדמן בדרכם ושורפים את הכפרים — וכך נוצר מצב קשה. אוקראינים ומשפחותיהם עם הסוסים, הפרות ומה שרק יכלו להעמיס על עגלה, ברחו ליערות ואני בליבי הייתי מרוצה מהמצב, אכן זכיתי לנקמה, במידת־מה.

וכך מצאתי את עצמי שוב מסתתרת ביער, אבל הפעם כאוקראינית. כשישבנו ביערות, ראינו בערבים איך האש האדומה מתפשטת מסביב, סימן שעוד כפר בוער. פעמיים בשבוע היה מישהו מבקר בכפר לראות מה נשמע ולקחת מזון.

פעם אחת, בלכתי להביא תפוחי־אדמה, פגשתי בדרך את יוליוס. כפי שהזכרתי כבר, הוא היה גרמני מקומי שעלה לגדולה והיה מנהל טחנת קמח בקופאצ׳יבקה. כידיד של „דודי", הוא נעצר, כי הכיר אותי, שאל מה שלום ה„דוד" ודרך אגב אמר לי:

„נינקה, במקום לשבת ביער עם הזקנים, בואי לעבוד אצלי. אני מחפש בחורה לעבודה".

עניתי לו שאשאל את ה„דוד" ואתן לו תשובה.

בליבי חשבתי שזה יוצא מהכלל בשבילי — במקום להסתתר ביער, והביקורים שלי בכפר היו מאוד מסוכנים כיהודיה או אוקראינית — ובאוויר נשבה כבר רוח של תבוסת החיה הנאצית. נדמה היה שכדאי כבר להתאמץ ולהישאר בחיים, וראיתי שאצל יוליוס זה הרבה יותר בטוח.

חזרתי וסיפרתי ל„דודה" על ההצעה של יוליוס. היא לא נחפזה להסכים ואני רקמתי מחשבות. במשך שהותי אצל ה„דוד" הופיע פעם אחת קורניי לביקור. ההגיון אמר לו שצריך לבקר אותי שלא יחשבו שזרק אותי ולא רוצה להתעניין בי. שמחתי מאוד לביקורו. כשליוויתי אותו אמר לי שאת תפקידי אני מבצעת יותר טוב ממה שהוא חשב ושהם מאוד מרוצים ממני. נפרדנו ויותר לא ראיתי אותו. את הסיבה אציין בסוף הדפים האלה.

„בעוד ימים אחדים הכל ייגמר".

למחרת בא גרמני לבית־המרקחת וביקש ממני תרופה בשביל מפקד המשטרה, ותוך כדי כך סיפר, שהמפקד עקר את שיני הזהב מפיהם של אנשי ה„יודנראט" שנרצחו ונפצע בעת שעקר מאחד מהם שיני הזהב שבלסתו העליונה.

בקבוק התרופות נפל מידי, כאשר שמעתי דברים אלה. זה היה בעלי, שבלסת העליונה היתה לו מערכת שיני זהב.

הלילה המר

ב־2 בלילה של 20 באוגוסט התעוררתי לקול צעדי אנשים. ניגשתי לחלון וראיתי שורה ארוכה של דמויות צועדות. בחשכה לא יכולתי להבחין אם אלה חיילים או אזרחים. ה„תהלוכה" נמשכה זמן רב וכשהאיר הבוקר ראיתי את יהודי הגיטו הולכים עם ילדיהם, כשבידיהם מעדרים וצרורות קטנים. הם הלכו בשקט — כי כך היתה הפקודה. המראה הזה הקפיא את דמי.

ב־3.30 לפנות־בוקר נסתיימה ה„תהלוכה". כעבור שעה הגיע לאזני טרטור של מכונות־ירייה.

ב־11 לפני־הצהריים ראיתי כעשר משאיות טעונות בגדים ונעליים, הנוסעות בכיוון לגיטו...

כשבא השטאבסלייטר באותו יום לבית־המרקחת ושאל אותי איך זה שאין אני בגיטו יחד עם יתר בני משפחתי, עניתי:

„אינני יהודיה, אם כי הייתי נשואה ליהודי".

אינני יודעת מהיכן היה לי הכוח לתת תשובה כזאת תוך בטחון עצמי.

באותה שעה היו אמי ובני במחבוא שבמרתף, ומדי פעם בפעם הבאתי להם לחם ותה. הם ישבו בחשכה בלי אפשרות לזוז.

למחרת בא גרמני ולקח אותי בעגלה ללוצק כדי לחדש את מלאי התרופות בבית־המרקחת. כשיצאנו קילומטרים אחדים מחוץ לעיר, ראיתי תל ארוך של עפר תחוח לצדי הדרך. שמעתי אנחות בני־אדם וראיתי שאדמת התל רועדת...

הגרמני שנסע אתי בעגלה אמר:

„כאן חיסלו את יהודי הגיטו. הם עדיין נאנחים, נאנקים ואף נעים במקומם..."

הימים הבאים היו ימי־אימים. נחקרתי קשות על הבן. טענתי כי אינו יהודי, כי אביו האמיתי הוא נוצרי. כך החזקנו מעמד כארבעה חדשים לאחר חיסול הגיטו. כל הזמן הזה לא עזבה אמי את המחבוא שמתחת לבית־המרקחת.

ב־22 בדצמבר בא פורסט בחשאי ואמר:

„הבטחתי לגמול לך על שהצלת אותי. עכשיו הגיע הזמן. ב־26 בדצמבר עומדים להרוג את בנך. הצילי את עצמך!"

הוא הכין לנו עגלה. ב־24 בדצמבר לפנות ערב עזבנו את רוז׳ישץ׳ בלי שידע איש על כך, ויצאנו לדרך־יסורים חדשה...

אווה טוז׳ינסקה־טראונשטיין

נס רביעי — אצל יוליוס המרצח הנתעב

כעבור כמה ימים פגשתי את יוליוס, כאשר הוא הופיע, רכוב על סוס, ביער בחיפוש בנות להוציא תפוחי אדמה מהשדה. אצלנו לא נעשתה בימים ההם המלאכה הזאת במכונות, אלא באתים ובידיים. הוא אסף 20 מבנות הכפר ואותי ביניהן. גם בעבודה זו יש טכניקה מיוחדת.

תפוחי האדמה זרועים בשורות. כל אחת לוקחת 2 שורות וכל הבנות חייבות להתקדם בעבודה ישר כאילו עם סרגל, כי אם לא עושים את זה לפי מקצועיות מסויימת במהרה, מוצאת הבת את עצמה מפגרת, בזמן שכל הקבוצה התקדמה. פה העניין כבר לא הטריד אותי, כי הספקתי כבר להשתלט על הטכניקה הזו.

בתום אותו יום הביא את כולן אליו לחווה. הכין בחוץ שולחנות ערוכים מכל טוב לארוחת ערב ויוליוס שוב ניגש אלי והציע לי להישאר אצלו לעבוד. הוא מראה לי משרתת אחת שגרה אצלו, עם בעלה, כשכרסה בין שיניה. היא עומדת ללדת והוא צריך מישהו אחר.

הסכמתי. הודעתי על־ידי אחת הבנות ל„דודים" שלי שנשארתי לעבוד אצל יוליוס. אהיה אצלם ביום הראשון הקרוב. כעבור כמה ימים באתי אליהם והסברתי שמתקרב החורף וזו עונה מתה בעבודות אדמה, לכן אעבוד אצל יוליוס, ארוויח כסף ולקראת האביב אחזור הביתה.

כך מצאתי את עצמי אצל יוליוס. הוא היה נשוי עם שני ילדים. אשתו היתה צ׳כית. מוצאה היה מקניאהינקי, קולוניה צ׳כית ע״י לוצק. היא היתה אשה מאוד נחמדה, אבל חולנית, בעלת־בית של חווה גדולה עם צוות משרתים ומשרתות.

העבודה שלי כללה חליבת פרות ונקיון הבית. זה היה הרבה יותר קל מאשר אצל ה„דודה", כי פה העבודה הקשה בחוץ נעשתה על־ידי גברים. הגברת היתה מאוד טובה אלי ובסוף העסיקה אותי אך ורק בטיפול בילדים שהיו בגיל רך.

הוא, לעומת זאת, היה רשע ממדרגה ראשונה. המקום תמיד שרץ גרמנים ורק אחר כך נודע לי, שהוא והקומנדנט הידוע לשמצה מברזולופ, השתתפו ברציחתם של רבים מיהודי הסביבה ולא פעם חשבתי, על משכבי בלילות, לאיזה לוע אריה נתקעתי.

בינתיים חלתה הגברת והיה צורך בניתוח מסובך מאוד. על מנת להציל את חייה לקח אותה לרובנו, לבית חולים צבאי. זה היה בחורף 1943. הידיעות על מפלת הגרמנים נשמעו בבירור. העידו על כך רעמי התותחים שנשמעו די קרוב. אמה של הגברת באה לקחת את הילדים וגם אותי אליהם לקניאהינקי. יוליוס הכין את העגלה ויצאנו לדרך. בדרך ראינו צבא גרמני רב ושמעתי שיוליוס וחותנתו מדברים, כי ברובנו ישנם כבר הרוסים ושבכלל הרוסים כבר נמצאים על יד הסטיר.

החזית על הסטיר

כעבור, ימים אחדים, במחצית דצמבר 1943, נראו הצבאות הסובייטיים בקניאהינקי. הצבא הגרמני פיזר עלונים מהאווירונים שהם רק נסוגו על מנת לחסוך בקרבנות וסתם כפיתוי נתנו לצבא האדום להיכנס. עבר שבוע והצבא הסובייטי מילא את הכפרים.

הלב עלה על גדותיו מרוב שמחה, שזכיתי לראות את מפלת הנאצים, אבל בתוך תוכי כירסם הספק; כי קשה להאמין שהחיה האדירה הנאצית תנחל מפלה ושאני כבר חופשיה וכבר לא צריכה לפחד כיהודיה. הצ׳כים מקניאהינקי שנסעו ללוצק חזרו וסיפרו, שראו כמה יהודים שנשארו בחיים מסתובבים בלוצק.

התחלתי לרקום תוכנית עזיבה וללכת ללוצק, אולי גם אני אפגוש איזה יהודי שנוכל לשמוח ביחד? וכך עבר עוד שבוע ובליל ה־31 בדצמבר 1943, ליל סילבסטר, החליט הצבא הסובייטי, שהיה מלא שמחה ושיכור נצחון על תבוסת הנאצים, להיטיב נפשם בטיפה המרה כיד המלך. כנראה שזה היה לפי אישור מגבוה.

הגרמנים ניצלו את ההזדמנות וערכו התקפה עצומה על הצבאות הסובייטיים, הפילו קרבנות רבים משורות הרוסים והדפו אותם לעבר השני של הסטיר. ובראשון בינואר 1944 אנו מוצאים את עצמנו שוב בשלטון הגרמני.

לכבוד השמחה הזאת הזמין יוליוס רבים מן הקצונה הגרמנית, ערך להם סעודה והחליט לחזור, למחרת, עם הילדים לחווה שלו. הוא פנה אלי שאכין את כל הדברים לקראת הנסיעה הביתה. הוא הוסיף:

„אמרתי לכם, שזה שהסובייטים נכנסו לפה היתה הפוליטיקה של הגאון גבלס, על מנת לערוך להם מלכודת ולהפיל מהם חללים. אתם עוד תראו, עד היכן הגרמנים יגיעו".

חזרנו לחווה והכל התחיל כבעבר. הסביבה היתה מלאה גרמנים, כי זה היה קרוב מאוד לקו החזית. הנהר סטיר שימש כקו החזית: מצידו האחד לוצק והסביבה אצל הרוסים ואצלנו הגרמנים. אני מתייסרת במחשבתי, למה נשארתי ולמה לא עברתי לצד השני של הסטיר. יכולתי כבר עכשיו להיות חופשיה. אבל הכל קרה כל כך מהר — המעבר מהסובייטים לגרמנים. חשבתי: אולי זה היה רק חלום? אולי רק חלמתי שהיו אלה סובייטים?

הנס החמישי

העט שלי דל לתאר את היסורים שעברו עלי במשך 10 השבועות, ששוב נמצאתי בכיבוש הנאצי. הייתי כל כך קרובה לגאולה והחמצתי הזדמנות החיים שלי. ופה עלי לציין אפיזודה אחת שבגללה כמעט שילמתי בחיי:

בזמן שהותי בקולוניה הצ׳כית קניאהינקי עם יוליוס והילדים, היו כבר בסביבה הסובייטים. היהודים שנשארו בחיים יצאו אז ממחבואיהם, וביניהם רחל שור ז״ל (היא נפטרה בישראל). היא באה לחווה של יוליוס לחפש אותי. אמרו לה שאני נמצאת עם הילדים בקניאהינקי. אחר כך הלכה למכרה שלה בברזולופ, שהיתה גם בעלת אחוזה ושמה ברנקובה. שם מסרה לאן יוליוס לקח את נינה, שהיא יהודיה וכל הכרוך בזה.

אחרי שחזרנו מקניאהינקי, ביקר יוליוס אצל ברנקובה, כי הם היו ידידים, והיא מספרת לו את כל הסיפור. הוא חזר הביתה — וזה היה יום ראשון — ואני מכינה את השולחן לארוחת צהריים. בימי ראשון היה נהוג שכולם אוכלים יחד, גם המשרתים, ליד שולחן אחד, ויוליוס אומר:

„אתם רוצים לשמוע בדיחה יפה? אני חוזר עכשיו מפאני ברנקובה והיא מספרת שהיתה אצלה יהודיה מאוליאניק בזמן שהיו שם הסובייטים ומסרה שאת, נינקה, יהודיה".

אני קמתי, הסתובבתי לכיוון הכיריים, כאילו להגיש משהו, כי בכל זאת לא רציתי שיסתכלו לי ישר בפנים — ופרצתי בצחוק היסטרי:

„אתה רואה, אדון יוליוס, נמצאת אצלך כל כך הרבה זמן יהודיה ואתה לא יודע — ומה תגיד לי על זה, אדוני?"

אז הוא עונה לי בשלוות נפש בנוכחות כולם:

„היא משוגעת, דעתה נטרפה, במשך הזמן הזה. אצלי תהיה יהודיה במשך שלושה ימים ואני אכיר אותה. אני אכיר אותה תיכף בעבודתה. והרי הסולטיס של באשאָווא הוא דוד שלך, אז תגידי, היא לא השתגעה?"

והוסיף, כאילו להצדיק את עצמו מפני דיבה נוראה זו:

„אצלי תהיה יהודיה? את הבת של טורצ׳יניוק אני ציוויתי להרוג, כי היתה כל כך יפה, שלא יכולתי לעשות זאת בעצמי, אבל את הרצען הזקן מרוז׳ישץ׳, אחרי שגמר לתפור את כל הריתמות, אני הרגתי אותו במו ידי ועצמותיו עד היום מתגלגלות מאחורי האסם שלי".

מלים אלו נתנו לי מושג־מה באיזה ידיים נמצאתי ואת מי הצלחתי להוליך שולל.

(מעל דפים אלה אני פונה לאנשי רוז׳ישץ׳, היודעים לבטח מי היה הרצען הזקן ומה היה שמו — להנציח את שמו בין כל הקרבנות הקדושים שהומתו על ידי החיה הנאצית).

כל אותו חורף, מינואר 1944 עד מחצית מארס, התנהלו קרבות עצומים בסביבה. הרוסים הסתערו לחצות את הסטיר והגרמנים ריכזו את כל כוחותיהם והחזיקו בקו הזה כבקרש־הצלה אחרון. הכל בסביבה בער, היערות בערו מהתקפת הסובייטים, כי שם

איך נהרגו בני משפחתי

במשפחה היינו כולנו תמימי־דעם שעתידנו היא ארץ־ישראל. אחי הבכור, יהושע ז״ל, יצא בגיל 16 להכשרה בעיר לוצק, במטרה לעלות לישראל. עם פרוץ המלחמה התפרק הקיבוץ והוא חזר הביתה. אצל הסובייטים הסתדרנו לא רע. כולנו למדנו ובחופשות עבדנו בקולחוז, שקם על אדמות הפריץ המ־קומי ועל אדמות הגרמנים שעברו לגרמניה ובמקומם באו האוקראינים.

בבית־הספר „תרבות" לשעבר לימדו אותנו אותם המורים אידיש במקום עברית. פיטמו אותנו בסיסמאות קומוניסטיות, אך במש־פחתנו לא סר הרעיון הציוני מן הלב.

עם הכיבוש הגרמני השתנה מיד המצב. הפסקנו ללמוד. הקולחוז נהפך לחווה חקל־אית ענקית. הגרמנים ריכזו את כל היהודים מהסביבה, וגם את יהודי קופאצ׳יבקה, במחנה. שמו עלינו נוגשים ממשתפי־פעולה עם הגרמנים. הם היכו אותם במגלבים ללא הבחנה מ־50 עד 100 מכות בבת־אחת.

יום אחד השאירו את אבא שלנו ז״ל ועוד יהודי אחרי העבודה בטענה שיתנו להם עבודה קלה, אך בלילה נרצחו שניהם, סתם לשם רצח. מאז נהפך אצלם הרצח להרגל: כל מי שלא יצא לעבודה נרצח.

באחד הלילות עזבנו את הבית ועברנו לסביבת העיירה הולובי. היות והיינו חקלאים מנוסים פיזרו אותנו בין האיכרים. עם בוא האקציות בעיירות הסמוכות ברחנו ליערות. במצוד של המיליציה האוקראינית נהרגה אמי ז״ל ויחד אתה עוד כ־15 יהודים מהעיירה הולובי. אני ואחותי ברחנו תחת מטר יריות.

בחורף שנת 1942—1943, היה כפור עז ולבושנו היה דל. לאחותי ז"ל, נערה בת שתים־עשרה, קפאו הרגליים ומתה. הסתר־בבתי כל החורף בין הכפריים וחיכיתי שמי־שהו ימסור אותי למיליציה ויקבל תמורתי את ה־500 מארק, שהגרמנים הקציבו לכל מי שירצח יהודי.

בשלהי החורף נודע לי במקרה שאחי יצחק חי. חיפשתי אותו ומצאתיו ביער עם עוד 8 יהודים. אך גם ביער לא יכולנו להישאר, כי השוטרים האוקראינים, שערקו באותו זמן על נשקם מהמשטרות בערים והתארגנו במח־תרת ביערות, במטרה להקים ממשל אוקר־איני עצמאי, רצחו כל יהודי שפגשו בדרכם. למזלנו, מרוב תאוותם לרצח, התחילו לרצוח גם את האוכלוסייה הפולנית. הפולנים התארגנו להגנה ואנחנו עברנו לצד הפולני ועזרנו להם.

את אחי יצחק הרגו הפולנים באמתלה שהוא העביר ידיעות לאוקראינים. את אחי הגדול יהושע לא פגשתי יותר. נאמר לי שהוא נהרג באחד הכפרים ע"י האוקראינים.

עם כיבוש האזור ע"י הצבא האדום באתי לרוז'ישץ' ולדאבוני הרב נוכחתי לדעת, שאיש מכל המשפחה הענפה לא נותר בחיים. חיפשתי דרך להגיע לארץ ישראל, ואכן בתחילת 1946 הגעתי ארצה. כאן פגשתי את אחיותי חיה ורחל. חיה, ששם משפחתה גרשוני, היא חברה בקיבוץ חולתה מיום הי־וסדו. רחל, ששמה אחרי נישואיה אופנ־היים, היא ממייסדי קיבוץ אלונים. אני הצ־טרפתי לגרעין שהקים, ב־1946, את הקיבוץ מגידו, בו אני חי עם משפחתי.

יוסף שפיגל, קיבוץ מגידו

נמצאו הכוחות הגרמניים. הכפרים בערו, כי הגרמנים הציתו אותם בזמן נסיגתם. כל האזור היה כהר־געש.

ראיתי כבר בבירור שאלה הימים האחרונים של הגרמנים. בסוף מארס נכנסו הרוסים במפתיע, כי יוליוס התכונן לברוח לגרמניה ולא הספיק. בקושי היה לו זמן לברוח עם הילדים שוב למשפחת אשתו, לצ'כים. אני וכל המשרתים נשארנו במקום.

פגישת ניצולים ברוז'ישץ'

בביתו של יוליוס התמקמה המפקדה הראשית של החזית והפעם כבר לא חיכיתי הרבה. בהזדמנות הראשונה הלכתי לרוז'ישץ' במטרה לפגוש יהודים. באתי ברגל. לא ידעתי לאן לפנות ואיפה לחפש. הסתובבתי ברחובות.

מול הרחוב הראשי ראיתי ילד והייתי בטוחה שזה ילד יהודי — ובאמת היה זה האח הקטן של אנשל גון, כי הם נשארו שני אחים. פניתי אליו והוא לקח אותי לבית אחד, שם היו כמה יהודים שניצלו מהשואה. שם גם פגשתי את רחל שור ז"ל עם שני בניה, הגב' טורצ'יניוק עם שתי בנותיה, יוסף מאנק, צבי רויטער, שלמה בייטש ועוד. את הפגישה הזאת לא אשכח כל ימי חיי.

מחצית האנשים חלו בטיפוס ושכבו מכורבלים בסחבות. כאשר שמעו ממני שהייתי אצל יוליוס במשך כל התקופה, לא האמינו למשמע אוזנם כי הקומנדנט בברזולופ ויוליוס הטילו אימה על כל יהודי הסביבה.

חזרתי לחווה ופניתי לאחד המפקדים, בדרג גבוה, שגר בביתו של יוליוס. אמרתי לו שאני עבדתי פה שנתיים ולא קיבלתי שום תשלום. כעת אני רוצה לקחת קצת מהמגיע לי. הוא אמר לי:

„תקחי מה שאת רוצה".

הסברתי לו שאני גרה ברוז'ישץ' ושאני צריכה שתי עגלות בשביל הדברים וכי יש לי צורך בדוקומנט חוקי כדי שהחיילים הסובייטיים לא יקחו לי את זה בדרך, בטענה שזו ביזה.

הוא הוציא גליון נייר ורשם עליו רשימה של כל מה שמגיע לי, החל מפרה, מזון לפרה, שקי קמח־שיפון ושקי קמח־חיטה וכל מיני גריסים, פחי־שמן וחמאה מותכת, קצת כרים ושמיכות. היו שתי עגלות עמוסות מכל טוב. ועם זה באתי לרוז'ישץ' והייתי מאושרת שיכולתי לעזור לחולים משארית הפליטה.

קורניי לא זכה לגמול

שבועות אחדים שהיתי ברוז'ישץ' וגרתי עם רחל שור ובניה. הסביבה היתה שקטה והחזית היתה מאיתנו והלאה. לכתי לכפר שלי טשעטווערטניע, למרות שידעתי שאף אחד לא נשאר בחיים ונשארתי בודדה. הלכתי לבקר את קבר־האחים. פה נודע לי פרט, שעלי לציין אותו, איך טחנת־הצדק פעלה בימים ההם בצורה הפוכה.

בזמן חיסול הגיטו שלנו היו שני יהודים, ישראל זילברברג ולייבל לישטשער, מועסקים בקבוצה כזוגגים מחוץ למקום. הם נשארו בחיים וחזרו לכפר למחרת החיסול. כשנודע להם על האסון החליטו להסתתר ביער. באחד מלילות החורף הגיעו לשטונדיסט הזה, שפגש אותי ביום הראשון בשדה ונתן לי את השמיכה שאתעטף בה, כי היה כפור גדול ואני הייתי רק בשמלה קלה. כעבור זמן פגש השטונדיסט את קורניי (האוקראיני שהציל אותי) רכוב על סוסו והשמיכה הזו מתחתיו. היה ברור לשטונדיסט שקורניי הרג אותי, כי אני נעלמתי וראייה לכך שאפילו השמיכה הזו נמצאת אצל קורניי, כי זו היתה שמיכה מאריג־יד והוא היטב הכיר את העבודה שלו.

השטונדיסט סיפר לשני היהודים האלה, לישראל וללייבל, שהוא פגש אותי באותו יום ונתן לי שמיכה, את השמיכה ראה אצל קורניי שכנראה, חיסל אותי. כשהסובייטים חזרו, הם באו לקורניי ושאלו אותו איפה אני ולמה הוא הרג אותי?

הוא אמר להם שאני חיה, הוא לא הרג אותי ושיחכו כשהמלחמה תיגמר, אז תוודע להם כל האמת. הם לא האמינו לו וטענו, כי מי שנשאר בחיים כבר חזר ואם אני אינני כאן, פירוש הדבר שאני לא חיה וידו בדבר.

הם לא ידעו שלא יכולתי לבוא, כי בזמן שהם היו כבר משוחררים, אני עוד נמצאתי בשטח הכיבוש הנאצי. עד שהסובייטים חצו שנית את הסטיר ושיחררו את רוז׳ישץ׳ והסביבה, עברו חדשיים וחצי ובכל אותו זמן לא פסקו שני היהודים האלה מלהטריד את קורניי ואפילו הביאו אליו אנשי נ.ק.ו.ד. שיעשו לו חיפוש רציני בבית.

קורניי מרוב פחד חשב: מה יהיה אם אני באמת לא נשארתי בחיים, כי יכולתי גם למצוא את מותי בקרבות החזית שהתחוללו אז באזור? אז החליט, למרות גילו המבוגר, להתנדב לצבא הסובייטי ובצורה זו להימלט מהבית.

הסובייטים גייסו בימים ההם את רוב תושבי המקום חייבי־הגיוס ושלחו אותם לקו הראשון של החזית. רובם נפלו בקרבות וביניהם קורניי הטוב והמיטיב.

המאבק על החיים

איטה וארקוביצקה

איטה וארקוביצקה

אבי, שמואל גראבארסקי, היה סוחר־תבואה ברוז׳ישץ׳. אמי, אתל, התמסרה לעסקנות ציבורית. זמן מסויים שימשה יושבת־ראש של ארגון לעזרת נשים. בעלי, שמואל, עבד כמנהל חשבונות במפעל לכריתת יערות בפולסיה.

בשנת 1923 התחתנו וחזרנו לגור ברוז׳ישץ׳. שמואל בעלי קיבל עבודה כמנהל בנק, שנפתח אותה שנה. במשך השנים הבאות נולדו לנו שתי בנות. אני לא רציתי להצטמצם בתפקיד עקרת־בית בלבד, ונסעתי לווארשה ללמוד בבית־ספר למיילדות. אחרי סיום לימודי עבדתי כמיילדת לא רק אצל יהודים אלא גם אצל נוצרים. אהבתי מאוד את מקצועי.

בשנת 1935 פרץ בפולין משבר כלכלי חמור, שגרם לחיסולם של בנקים רבים. בעלי סבל מאוד מן המצב הזה, כי היה מסור מאוד לעבודתו בבנק. הוא היה רגיל לומר, שיש לו שלושה ילדים: שתי בנות, ליובה ופרידה, והבנק. כשהחמיר המצב והבנק נקלע לקשיים כספיים, היה עיקר דאגתו, איך להחזיר את הפקדונות שאנשים עמלים הפקידו בבנק. הוחלט למכור שני בתים מרכוש הבנק ולהחזיר למפקידים את כספם. המצב השפיע מאוד על מצב בריאותו של בעלי, שחלה במחלה קשה. הוא שכב בבית חולים חדשים אחדים, ואחרי שהבריא ממחלתו עזבנו את רוז׳ישץ׳ ועברנו ללוצק.

בעלי התחיל לעבוד במשכורת קטנה, אך עצם היותו עסוק עזר לו לשוב לאיתנו ולהשתחרר מן המועקה, שהנחילה לו תקופת עבודתו ברוז׳ישץ׳.

אני מחליפה את מקצועי

כאשר היתה לוצק תחת שלטון הסובייטים בשנת 1939 התחלתי לחפש עבודה בתור מיילדת, אך אמרו לי שאצל הרוסים עסוקות המיילדות רק בבית־החולים ואסור להן לטפל ביולדות בבתיהן. לכך לא הסכמתי. החלטתי לכן, לנצל את המקצוע האחר שלי, הנהלת חשבונות, שלמדתי בעת שבעלי היה מנהל־בנק. ואכן קיבלתי עבודה כמנהלת־חשבונות, ועסקתי בה עד לכניסת הגרמנים.

תחת המגף הגרמני

בלילה בו נכנסו הגרמנים ללוצק שמעתי לראשונה את השיר: „עס ברענט, יידעלאך, עס ברענט!״. חשבתי שמישהו יצא מדעתו מפחד הגרמנים וחיבר את השיר. לא ראיתי את האיש ששר, אך ראיתי מסביבי את הדליקות, וחשתי את האימה הנוראה של המלים.

כשנכנסו הגרמנים היינו במרתף. הגרמנים נכנסו למרתף וראו אותנו. הם לא אמרו דבר, ויצאו בחיוך על שפתיהם.

בעיר החלו לדבר על גיטו, וכעבור שבועות אחדים הופיעו פקודות, המחייבות כל גבר מגיל 14 עד 60 להתייצב לעבודה עם את ומעדר משלו.

תמיד טענתי שלבעלי יש שכל, אבל לי יש אינסטינקט בריא. בעלי החליט לא להתייצב לעבודה. אני הייתי בדעה שעליו להתייצב, משום שישנה פקודה המחייבת אותו לכך. אך הוא עמד על דעתו ונשאר בבית, והודות לכך ניצל ממוות בטוח. אלפי היהודים שהתייצבו במבצר לוברט (זאמעק לובארטאווסקי) נרצחו במקום מרוחק מן העיר. הדבר קרה כחודש ימים אחרי כניסת הגרמנים. על הרצח המתועב הזה נודע לנו ימים אחדים אחרי המעשה.

הגיטו בלוצק

אחרי מאורע הדמים הזה הופיעו שוב שמועות על גיטו, שבו יוכנסו כל היהודים שנשארו בחיים. אנחנו גרנו במרכז העיר והחלטנו לעבור לפרבר, שבו התקיימו תמיד הירידים. למזלנו, הוכרז הגיטו בדיוק בפרבר הזה.

הפקודה לעבור לגיטו אסרה על האנשים לקחת אתם חפצים כלשהם. עליהם היה לעבור לשם בגפם. תנאי החיים בגיטו היו נוראים: האנשים גרו בצפיפות רבה והרעב היה גדול. למזלנו היו לנו חפצים, שיכולנו למכור ולהשיג תמורתם קצת קמח ותפוחי־אדמה. הודות לכך לא סבלנו חרפת רעב.

לאחר חודשיים בגיטו בא אלינו נהג פולני, שאני הייתי לפנים המיילדת הקבועה אצל אשתו בכל לידותיה ושימשתי אצלם מתווכת ו„עושה־שלום" בינו ובין אשתו כל אימת שפרצו מריבות ביניהם, ואמר לנו:

„ימים קשים מצפים לכם בקרוב. חבל לי עליכם. אני מייעץ לכם לצאת מן הגיטו והודות לשפתכם הפולנית הנקייה ומראכם הארי תצליחו לחיות כפולנים בכל עיר אחרת, כשאתם מעמידים פני קאתולים. תענדו צלב על צווארכם, תלכו פעם בחודש לכנסייה, וכך תצליחו לעבור את התקופה הקשה, שלא תימשך לעולם. אני יכול לעזור לכם בהכנת תעודות טבילה נוצריות".

בעלי לא רצה לשמוע לעצה זו וידידנו הפולני הלך בהבעת צער, על שאין אני מקבלים את עזרתו. המשכנו לחיות חיי סבל ושפלות בגיטו. הגרמנים לקחו מאתנו את הספרייה הגדולה בשפות שונות, שעליה היתה גאוות בעלי. כן שדדו מבעלי את אוסף הבולים הגדול והעשיר, שאסף במשך שנים רבות. הגרמנים גם בחרו לעצמם את החפצים הטובים והנאים ביותר והשאירו לנו רק את הגרוטאות והסמרטוטים.

ימים אחדים לפני חיסול הגיטו בא אלינו שוב ידידנו הנהג הפולני ואמר:

„הזהרתי אתכם וביקשתי מכם לצאת יחד את הגיטו. עתה מאוחר הזמן לספק לכם תעודות טבילה נוצריות. עכשיו יצטרך כל אחד לצאת לחוד".

הוא הדריך אותנו כיצד לנהוג. את הבת הקטנה יעץ להגיד שהיא יתומה: את אבא לקחו למלחמה ואמא נפטרה; לכן היא הולכת מכפר לכפר ומחפשת עבודה. לבת הגדולה יעץ לומר, שהיא ברחה ממחנה עבודה, ועליה לבחור בשם של מחנה מרוחק, כדי שקשה יהיה לאמת את דבריה. לי יעץ להגיד, שברחתי מרכבת בעת שהפציצו אותה וכי כל תעודותי אבדו בשעת ההפצצה. הקושי היה עם בעלי שמואל, שבתור גבר קשה היה לו להמציא תירוצים שונים, כמובן.

אנו בורחים מן הגיטו

תוך כמה שעות יצאנו כולנו את הבית. היה זה ב־13 באוגוסט 1942. לכל אחד היה זוג לבנים אחד להחלפה, סודר וחצי לחם. אני ליוויתי את בתי הקטנה, פרידה, עד שהתרחקה מן הגיטו. אחר־כך ליוויתי את בתי הגדולה, ליוביצ'קה, עד שיצאה משער הגיטו. לבסוף ליוויתי את בעלי. כשחזרתי לקחת בגדים להחלפה, ראיתי שלא נשאר עוד דבר וכך יצאתי לעולם העויין שמסביבנו כמו שאני לבושה.

הלכתי בלי לדעת לאן. ראיתי יהודים עובדים בצדי הדרכים תחת השגחת הגרמנים. התרחקתי מהם, כדי שלא יכירו אותי. כך הגיע הערב הראשון. קרבתי לבית איכר וביקשתי רשות ללון. הרשות ניתנה לי, אך היה שם לכלוך גדול וקיבלתי מחלת הגרדת, שהטרידה אותי מאוד. למחרת בבוקר הסתלקתי והתחלתי לבקש עבודה בכפרים שבסביבה. היו שגירשו אותי והיו שהעסיקו אותי בעבודות זמניות, שלא היה לי מושג כלשהו עליהן. רוב העבודות היו בשדה ליד מכונות חקלאיות. תמורת העבודה קיבלתי אוכל טוב ובמידה מספקת, אולם אחרי שנסתיימה העבודה ציוו עלי להסתלק.

כך נדדתי שבועות אחדים. ביום ראשון אחד הגעתי לכפר צ'ארוקוס שרוב תושביו היו אוקראינים, אך היה שם מנזר פולני. שכבתי בחצר הכנסייה של המנזר, וכשיצאו המתפללים ניגשתי לכומר ואמרתי לו שאני זקוקה לעזרה. כששאל אותי האם אני רוצה כסף, אוכל או בגדים, עניתי לו, שאני זקוקה לתעודות בשביל הבנות שלי. אין אני דואגת לעצמי ולא איכפת לי גורלי, אך אני חוששת לגורל בנותי ומבקש ממנו תעודות בשבילן.

ניצלתי הודות לשתי משפחות נוצריות

בני משפחתנו היו: אבא — אהרון־שלום, אמא — מאטל, שני אחים — ישראל ונתן, אחותי ברכה ואני. גרנו בכפר על־יד ברזולופ. היה לנו משק חקלאי ורפת. אבא היה גם סוחר תבואה.

כולנו התחבאנו ביער סמוך לכפר בבורות שחפרנו וכיסינו בענפים ובאדמה. השוטרים האוקראינים היו שונאי־ישראל והתנהגו כלפינו באכזריות חייתית. הם היו עורכים מפעם לפעם מצוד ביער, ביודעם כי יהודים הסתתרו בו. במלאכה זו נעזרו בכלבים מאומנים, שהיו משלחים לכל עבר. באחד המצדים הרגו את אבי, אמי, אחותי ברכה ובתה התינוקת.

רצח שני אחי

נשארנו שני אחים ואני. התחבאנו בערימת קש גדולה שהיתה בקצה החצר של איכר, בלי שהאיכר ידע עלינו. האחים יצאו לחפש מעט מזון ונתגלו. בנו של בעל־הבית, שלמד משפטים ועמד בקשר עם הגרמנים והשוטרים האוקראינים והיה אנטישמי גדול, ציווה לירות בהם. ראיתי אחר כך את גוויותיהם של שני אחי היקרים ישראל ונתן ז"ל. איכר זה, סיגיידה שמו, קיבל מאת הורי, לפני שנמלטו ליער, פרות מהרפת שלנו ודברי־ערך. הורי חשבוהו לידיד נאמן.

אחרי שנשארתי לבדי מכל משפחתי ברחתי ממחבואי ונפלתי לידי פולני, שרצה למסור אותי לגרמנים. נמלטתי מתוך זרועותיו והתחבאתי בין השיחים. בלילות הייתי יוצאת לבקש מעט אוכל.

בחג המולד הנוצרי הגעתי למשפחה פולנית ענייה, בשם קוטארסקי. גם משפחה זו קיבלה מהורי רכוש רב, שעה שחילקו את רכושם בין הגויים. הם ראו אותם כידידים,

וקיוו, שאם יישאר מישהו מאתנו בחיים, אולי יקבל משהו מן הרכוש בחזרה.

כאן, אצל קוטארסקי, מצאתי יחס אנושי. בעל־הבית היה אומר: „אני אשמור עליך למען „שולים" (בשם זה קראו האיכרים את אבא, אהרון־שלום, שהיה מקובל עליהם מאוד). הקוטארסקים עזרו לכל יהודי, שפנה אליהם לעזרה.

גם משפחת טורצ׳יניוק, האם ושתי הבנות, ושושנה קאנפר, מצאו מחסה בבית הזה. כעשרה יהודים ניצלו הודות למשפחה מופ־לאה זאת. הייתי עובדת בשדה וברפת, כאחת מבנותיו של בעל המשק. היינו מכינים אוכל ליהודים, שהיו באים בלילה לבקש מזון. אצל משפחה זו הייתי כשנה וחצי.

אולם בחודש מארס 1943 החלו האוק־ראינים לרדוף את הפולנים. האיכרים הפול־נים עזבו את משקיהם והתרכזו בכפר אוז׳ובו. גם הקוטארסקים עברו לשם ואני נאלצתי לחזור לברזולופ. הפעם הגעתי לביתו של חוודור — משפחה אוקראינית קומו־ניסטית. גם משפחה זו התייחסה אלי טוב. ישנתי בדיר החזירים במחבוא שבערימת קש. בבית זה הייתי עד בוא הרוסים.

בצבא הסובייטי שהגיע לברזולופ היה מפקד־פלוגה יהודי, שעזר לנו וגמל למשפחת חוודור על יחסו האנושי.

אני מזכירה כאן בהכרת טובה את שתי המשפחות: קוטארסקי הפולנית וחוודור ה־אוקראינית.

עם בני משפחת קוטארסקי, החיים עתה בפולין, אנו עומדים בקשרי מכתבים.

בת־שבע קינן (שפיגל), נחשונים

היא ענה לי, שהוא מוכן לעשות הכל, אבל לספק תעודות טבילה נוצריות לא יוכל, אבל הוסיף:

„יש כאן מורה, ששמה איוואנוב, לכי אליה, אולי תוכל היא לעזור לך, אך אַל תגידי לה שאני שלחתי אותך!"

מורה פולניה מסכנת חייה למעני

הגעתי לחצר של המורה וביקשתי מעט מים לשתייה. היא הביאה לי מים ושאלה אותי אם אני רעבה. אמרתי לה שאינני רעבה, אבל אני זקוקה למים חמים יותר מכל דבר אחר. היא שאלה אותי אם מישהו ראה אותי נכנסת לחצרה, הרגעתי אותה ואמרתי שאיש לא ראה אותי. הכניסה אותי לביתה ואמרה:

„בבית גרה גם אמא שלי. לי ולאמא את יכולה לספר הכל, אך אם יבוא הנה אחי, אל תגלי לו דבר".

הביאה אותי למטבח, הכינה סיר גדול מים חמים והגישה לי סבון ומגבת. בעת שהתרחצתי הכינה לי מרק חם. בעת האכילה ביקשה ממני לספר מה שעבר עלי, והיא הוסיפה:

„יודעת אני שאת יהודיה, ואין את צריכה להכחיש זאת, אינני יודעת אם אוכל לעזור לך, אך אנסה". אחרי שסיפרתי לה כל מה שעבר עלינו, הביאה אותי לאחת הכיתות הריקות של בית־הספר (היה זה בשעת חופשת הקיץ), הביאה לי מזרון, ואמרה לי להישאר פה עד מחר בבוקר.

בבוקר השכם לפני שהאיר היום הוציאה אותי לגינה ואמרה לי להסתתר בין השיחים. על כלבה הגדול, פיראט, ציוותה לשמור עלי. הוא אמנם שמר עלי ומפעם לפעם ניגש וליקק את ידי ואת פני. אם התקרב מישהו לשיחים, גירש אותו משם בנביחות חזקות; כולם פחדו מפניו כי היה זה כלב פרא, שהפיל מוראו על כל הסביבה.

פעמיים ביום הביאה לי האם מרק חם ותירס. בערב, אחרי שהחשיך, באה המורה והחזירה אותי לדירתה. היא הגישה לי שלוש תעודות־לידה והצטדקה על שלא יכלה להשיג יותר מזה. אחת התעודות היתה מיועדת לבעלי, שניה התאימה לגילי והשלישית היתה מיועדת לאחת הבנות. היא גם שאלה אותי, אם אני זקוקה לכסף, ועניתי שאיני רוצה כלום.

לפני שעזבתי את הבית לחצתי את ידה ונשבעתי שלא אספר עליה ועל ביתה, בה קיבלתי עזרה וסעד. עד היום אינני יודעת מהיכן לקחה את התעודות. אני רק משערת, שאת התעודות קיבלה בכנסייה, אולי אצל הכומר.

נע ונד

שוב נדדתי מכפר לכפר, עד שביום אחד שמעתי, שאחת מבנותי נאסרה בלוצק. הלכתי ללוצק, שם לא היו עוד יהודים. פניתי לידידה נוצריה, שהוכיחה לנו נאמנות רבה בעת שמשפחתנו חיתה בגיטו, והיתה שולחת לנו מזמן לזמן, באמצעות בעלה, מעט אוכל, וידעתי שאני יכולה לסמוך עליה. שמה היה וירה מיכאילובנה ז׳מבינסקאיה. הייתי אצלה שלושה לילות. אחר כך נתנה לי זוג כפפות חורפיות והציעה לי גם כסף, אף שלא היתה בעלת אמצעים. היא היתה רוסיה פראבוסלאבית ובעלה קאתולי. היא נתנה לי כתובת לידיד בתו של „באטיושקה" (כומר פראבוסלאבי), המסתירה ילדים יהודים ומוסרת אותם לכנסייה. היא אמרה לי לפנות אליה בהמלצה שבידי, אך יעצה לי לא להזכיר את העברת הילדים היהודים מדתם.

הגעתי לכפר ופניתי לאלמנת הכומר ולבתה. ראיתי שם ילדה יהודיה שעמדו להטבילה. היה זה לפני חג הפסחא ושמעתי איך אשת הכומר אומרת לילדה:

„את יודעת, שעכשיו מתקרב חג גדול, פסחא".

והילדה הוסיפה:

„כן, ואוכלים מצה..."

התיידדתי עם בת הכומר. היא סיפרה לי שהילדה היהודית היתה חולת גזזת ומלאת פצעים. היא ריפאה אותה מפצעיה עד שהבריאה לחלוטין. איכרי הסביבה איימו שימסרו לגרמנים שהיא מסתירה יהודיה.

נשארתי בביתה במשך תקופה מסויימת כ„מנהלת הבית". אך הגיע היום שנאלצתי לעזוב. היא ליוותה אותי ונפרדה ממני בנשיקות וחיבוקים והתפללה לאלוהים שאצליח בדרכי.

הרופא הטוב והמיטיב

לפני שנפרדנו יעצה לי ללכת לכפר צ׳כי, בשם מלין. שם יש רופא, שאומרים עליו שהיה פעם יהודי והתנצר. הוא עובד כרופא הכפר והכפרים הסמוכים.

באתי אל בית הרופא ונעמדתי בין החולים המחכים לתורם. כשהגיע תורי נכנסתי לחדרו וגיליתי לו שאני יהודיה ואני זקוקה לעזרה רפואית ולמקום שאוכל לנוח כמה ימים. ביקשתי ממנו שיכניס אותי לבית־חולים כחולה. הוא הכניס אותי לבית החולים בתואנה שאני זקוקה לניתוח, ובינתיים נמצאתי בהשגחתו.

כעבור ימים אחדים פנה אלי הרופא:

„לא הרחק מכאן ישנה עיירה, אוסטרוז׳ק. כל יהודי העיירה הושמדו כבר. יש שם בית מרקחת, שבעליו הוא איש בודד והוא זקוק לאשה, שתנהל את משק ביתו ואף תטפל בבית המרקחת, לעבודה זו תזדקקי לאומץ רב, כי בקרבת מקום נמצא המשרד הכפרי, בו מתרכזים אוקראינים רבים, שהם, כידוע, שונאי יהודים. במרחק קילומטר משם נמצאת המשטרה הגרמנית ושוטרים גרמנים באים לעיתים קרובות לבית המרקחת. אם את מרגישה עצמך די חזקה כדי לעמוד בסכנות האלו, תוכלי לפנות לרוקח, שביקש ממני לשלוח לו אשה לעבודה".

הסכמתי לעצתו. הוא כתב לי מכתב־המלצה ונפרדתי ממנו. עד היום אינני יודעת את שמו של הרופא, שהיטיב עמי בימים הקשים ביותר בנדודי. יודעת אני, שלקראת סוף המלחמה, הוציאו הגרמנים להורג את כל תושבי הכפר יחד עם הרופא המסור שלהם...

אני עובדת בבית מרקחת

באתי לאוסטרוז׳ק ופניתי מיד לבית המרקחת. אחרי שחקר אותי אם יודעת אני לבשל ולנהל משק בית, הסכים לקבלני. עבדתי אצלו עד מאי 1943; ניקיתי את הבית, בישלתי בשביל הרוקח ושלושת עוזריו בבית המרקחת וכן חטבתי עצים לצרכי בישול והסקה.

הרוקח היה מרוצה ממני, כי מסרתי לידו את המתנות שהאיכרים היו מוסרים לי בשבילו בבית, כי לא היה להם נוח לתת אותן בבית־המרקחת לעיני עובדיו. אני הייתי מייד מוסרת לרוקח את המתנות, שכללו ביצים, חבילות חמאה, דבש, פירות — כל זה בכמויות גדולות.

כל ערב היה הרוקח מחוייב להכין דו"ח מן התרופות שמכר במשך היום, בשביל השל־טונות הגרמנים, שבית המרקחת היה תחת פיקוחם. הוא התקשה בהכנת הדו"ח וכשנתברר שאני „מבינה קצת" בחשבון, היה מבקש ממני להכין את הדו"ח בשבילו. הוא היה מרוצה מאוד ממני. הוא אמנם חשד, שאני יהודיה, אך מכיוון שהיה זקוק לי, הוא שתק; הוא אף חשב, שאני קרובה של הרופא, שהמליץ עלי. הוא גם חשד, כנראה, שאף הרופא הוא יהודי. בבית הסמוך לבית המרקחת גרה רופאה פראבוסלאבית, ידידתו של הרוקח, שאף היא חשדה בי שאני יהודיה.

החשד שאני יהודיה גבר אצל העוזרת של הרוקח בבית המרקחת, שהיתה ידועה כשונאת־ישראל. היא עקבה אחרי כל הזמן. אנחנו היינו ישנות יחד בחדר ארוך, שמחיצת־עץ הפרידה בין שתי המיטות שלנו. פעם פנתה אלי ואמרה:

„את כה מאופקת וסגורה, שאפילו מתוך שינה אין את מדברת!"

למרות שהרוקח היה מרוצה ממני והיה צריך אותי מאוד, פחד מאוד שמא יגלו שהוא מעסיק יהודיה. הוא פנה אלי:

„אני לא יכול להחזיק אותך בלי לרשום אותך, כדי שתקבלי כרטיסי לחם. עליך ללכת למשרד הכפר ולהירשם שם".

במשרד הכפר לא רצו לרשום אותי. פניתי ללשכת העבודה, שם קיבלתי תעודה שאני מועסקת בבית־מרקחת בתור סאניטארית. אחר־כך התברר לי, שהפקיד שנתן לי את התעודה היה צ׳כי, וכי הייתי יכולה להיעזר בו אילו ידעתי זאת קודם.

לדמותו של ד"ר פריד

ד"ר פריד היה דמות ידועה ובולטת בעיר שלנו באראחובו שבקרפטורוס. אביו היה מורה להתעמלות, לריקודים ולנימוסים. גם אמו היתה מורה. מצבם החומרי של הוריו היה לא טוב והם חיו חיים צנועים למדי.

עד כמה שאני זוכר אותו, הוא לא השתייך לשום מפלגה פוליטית בעיר. הוא לא התע־ניין בפוליטיקה. הוא לא היה חבר בתנועה הציונית. גם בתור סטודנט לא התעניין בפו־ליטיקה. היה סטודנט עני ולא התבלט באגו־דת הסטודנטים של אוניברסיטת פראג. נדמה לי שהיה יהודי מתבולל.

נפגשתי כמה פעמים עם ד"ר פריד בהיותו כבר רופא בפראג. כשהוא גמר את האוניבר־סיטה, אני רק התחלתי את לימודי. סיפרו עליו שהוא היה אחד הסטודנטים המצטיינים באוניברסיטה.

בזמן לימודיו עבד בכל מיני עבודות בפראג ואף בעבודת ניקיון בבתי ציבור כדי להתקיים, כי להוריו לא היתה האפשרות לעזור לו. הוא התקיים בכוחות עצמו.

בתור רופא צעיר גוייס לצבא הצ׳כי ונת־קבל לבית־הספר של קצינים־רופאים. הוא היה בן־אדם חביב, רציני ובעל אופי חזק. היה רופא טוב וכל מי שהכיר אותו רחש לו כבוד.

היה מאד ידידותי, אם כי לא היו לו חברים רבים.

אחרי המלחמה התעניינתי בגורלו של ד"ר פריד, אבל לצערי לא קיבלתי שום ידיעות עליו. ידעתי רק שהוא אינו עוד בחיים.

רק לפני כמה שנים נודע לי מהגב׳ שושנה שטרום (גלמאן), העובדת כאחות בבית־החולים „אסותא" בתל־אביב, שד"ר פריד הציל את חייה וחיי יהודים רבים אחרים, ילידי רוז׳ישץ׳. היא גם סיפרה לי שהוא עזר לפארטיזנים סובייטיים שהסתתרו בסביבת העיר רוז׳ישץ׳.

לפני זמן־מה נפגשתי עם אחותו של ד"ר פריד, הגב' יוסטון (לשעבר שושנה פריד) מלונדון. דומני שהם היו תאומים. אחותו סיפרה לי על מעשי הגבורה שלו בזמן המלחמה, כפי שנודע לה מהמכתבים שקיבלה מהרבה אנשים שהכירו אותו ברוסיה... הם כתבו לה, שהוא הציל פארטיזאנים רוסיים פצועים רבים וטיפל בהם עד להחלמתם. הוא סיפק תרופות לבית־החולים הפארטיזאני שהיה באיזור רוז'ישץ'. הוא גם היה איש־קשר של המפקדה הפארטיזאנית הסובייטית.

לא האמנתי תחילה לסיפוריה. חשבתי שהיא מגזימה. לפני כמה שנים היא יצאה עם בעלה האנגלי, מר יוסטון, לרוסיה וביקרה בכפרים בסביבת רוז'ישץ', שם עבד ופעל ד"ר פריד.

היא נפגשה עם אנשים רבים שהכירו אותו. אנשים פשוטים, איכרים, סיפרו שהוא עזר לאנשים עניים וטיפל בחולים בלי שום תמורה. מעמדו כרופא צ'כי איפשר לו לנוע ממקום למקום באופן חופשי והיו לו מגעים עם אנשים רבים.

ברוסיה מכבדים את זכרו של ד"ר פריד. השלטונות הסובייטיים, לאות הוקרה למעשי הגבורה שלו בזמן המלחמה, הקימו לו מצבה גדולה. לטקס גילוי המצבה הזמינו השלטונות הסובייטיים אותה ואת בעלה לבקר ברוסיה וכיבדו אותה בהסרת הלוט מן המצבה. בטקס נוכח גם שר הפנים האוקראיני.

בדרך הביתה, מרוסיה ללונדון, היא ביקרה עם בעלה בישראל. בטבריה נמצא אחיה המבוגר. הזמנתי אותה עם בעלה אלי, ראיתי את התמונות שהיא הביאה עמה, שצולמו בזמן הטקס. בתמונה אחת רואים את המצבה ועליה המלים הרוסיות הגדולות „ד"ר פריד". האחות ספרה לי, שאחרי הטקס התקיימה אסיפה ומסיבה, בה השתתפו הרבה אנשים שהיו בקשר עם ד"ר פריד בזמן המלחמה.

הרוסים הוציאו גם ספר מיוחד על מעשי הגבורה של ד"ר פריד. אם זכרוני אינו מטעה אותי, ראיתי, את הספר הזה אצל אחותו. את הספר חיבר אחד המפקדים הבכירים של הפארטיזאנים, שד"ר פריד היה בקשר אתו.

כתבתי מכתב לאחותו וביקשתי ממנה כמה תמונות מהטקס וגם את הספר. ביקשתי גם שתכתוב כמה מילים על דמותו של ד"ר פריד. ציינתי במכתבי, שארגון יוצאי רוז'ישץ' מוציא ספר־יזכור ושראשי הארגון רוצים להדפיס בספר את התצלומים ולהקדיש מאמרים מיוחדים לזכרו, אך לדאבונני לא קיבלתי את החומר המבוקש.

ד"ר חיים איזק

פניתי עם התעודה למשרד הכפר, אך גם הם לא רצו לרשום אותי. התחלתי לצעוק:

„למה אתם דוחים אותי ולא רוצים לרשום אותי כתושבת הכפר?"

גרמני שעמד מאחורי שאל לסיבות צעקותי. הנוכחים נבהלו, והמזכיר האוקראיני ציווה על אחד הפקידים שירשום אותי. הבחור שהיה אנאלפביתי, לא ביקש תעודה ורשם אותי כעובדת בכפר.

חזרתי לרוקח עם התעודה, והוא אמר לי לפנות לגרמנים, שרק הם מחלקים כרטיסי־לחם, ולבקש כרטיס כזה.

הייתי צריכה לפנות ל„לאנדווירט" (מנהל האגף החקלאי). לא היתה לי ברירה והלכתי אליו. שמעתי שיש לו אהובה, אשה פולניה. פניתי אליה והיא שמחה לפגוש עוד „פולניה". היא הציעה לי, לא פחות, מאשר לעבוד אצל ה„לאנדווירט" כטבחית. עניתי, שאני מרוצה מעבודתי אצל הרוקח, ואין אני רוצה לעזוב אותו. היא החמיצה פנים, אך מסרה לי טופס שזיכה אותי בכרטיס־לחם, מבלי שאצטרך לחדש אותו כל חודש.

הגרמנים משמידים כפר שלם

החלו זמנים קשים בשביל הגרמנים, שהחלו נסוגים מן החזית המזרחית. מחנה גדול של צבא סובייטי נשאר ב„כיס", שעבר דרך יערות ועבר גם דרך הכפר הצ'כי מלין, בו עבד הרופא המיטיב שלי. כשהגיעו החיילים הסובייטיים המנותקים לכפר סברו הצ'כים שהרוסים חזרו, ויצאו לקראתם בתשואות וכיבדו אותם באוכל. אבל הם רק עברו את הכפר ולא נשארו בו. כאשר חזרו הגרמנים הם אספו את כל אנשי הכפר, ביניהם החולים והצוות הרפואי מבית־החולים, באסם, ושרפו אותם חיים! גם הרופא ואשתו היו ביניהם. הכפר מלין, בו בוצע הרצח המחריד, היה מרוחק כ־7 ק"מ מאוסטרוז'ץ, בה עבדתי בבית המרקחת.

באחד הימים פגשתי באוסטרוז'ץ בחורה יהודיה, שהיתה מעיירה קטנה בסביבה. היא סיפרה שהגרמנים הרגו את הוריה וחתנה והיא נשארה לבדה. היא היתה אצל אשת הכומר, אך היא לא רצתה לקבל אותה. אמרו לה, שבבית־המרקחת עובדת יהודיה, ויעצו לה לפנות אליה.

בינתיים יצא בעל בית־המרקחת ושאל אותי, מה דיברתי עם הבחורה. אמרתי, ששלחתי אותה למנהל־הדואר לעבודה. הוא שאל, למה לא שלחתי אותה לשופט?

באותו כפר גר אוקראיני, שעבד בימי הכיבוש הגרמני כשופט בעיירה אוסטרוז'ץ, הוא היה מיודד עם בעל בית־המרקחת. כשיעץ לי לשלוח את הבחורה לשופט, הוסיף כי הוא איש טוב. דברים אלה נכנסו ללבי וחשבתי שכדאי לי לדעת זאת.

אני נמצאת בסכנה

באחד הימים באה לבית־המרקחת ילדה, שהכירה אותי שאני המיילדת מלוצק. הכחשתי זאת בתוקף אך היא בשלה:

„את המיילדת, שקיבלת את הלידה אצל אחותי; אני הייתי שם בשעת הלידה!"

הייתי נפחדת מאוד וידעתי שאין טעם לבקש עצה מבעל בית־המרקחת, שהיה פחדן גדול והיה בוודאי מגרש אותי מביתו. הלכתי לשופט וסיפרתי לו את האמת עלי. הוא אמר לי:

„הגרמנים עסוקים עכשיו בעצמם, ואין ראשם פנוי לדברים כאלה. תני לי זמן לחשוב איך לעזור לך".

בינתיים נפל פחד התבוסה על הגרמנים. יום אחד באה אוקראינית אחת וסיפרה, שהגרמנים מתכוננים לברוח והם מדברים על כך בינם ובין עצמם.

בשומעי זאת חשבתי על מצבי הקשה, בו אני נתונה. עם כל שמחתי לבריחת הגרמנים, הייתי בטוחה שהאוקראינים, שחושדים בי שאני יהודיה, לא יהססו להרוג אותי אחרי צאת הגרמנים.

מנהל בית־המרקחת והשופט פנו לגרמנים וביקשו רשות לצאת יחד אתם. הם פחדו להישאר בכפר. הגרמנים הסכימו לקחת אותם אתם. מעסיקי נתן לי פקודה לארוז את חפציו החשובים ביותר לקראת יציאתו. ארזתי את החפצים והעמסנו אותם על מכונית־משא גדולה. במכונית יצאו הרוקח, השופט, אנוכי ואחד שעבד אצל הגרמנים כמתורגמן.

בדרך מחוץ לעיירה הצטרף אלינו מפקד המשטרה האוקראינית, שעזר בהשמדת היהודים. הוא חשש לחייו וביקש שיקחו גם אותו. הגענו לדובנו.

בדובנו נעזרתי בטוב־לבו של השופט. בבית בו קיבל מקום מגורים גרה משפחה של בעל, אשה וילדה בת 16, מאומצת, שברחה מן הכפר בגלל השחיטות ההדדיות בין הפולנים והאוקראינים, שהיו שכיחות בימים ההם. בהשתדלותו צירפו אותי למשפחה הזאת ושמי צורף לרשימת הדיירים, שלפי ההוראות היתה צריכה להיות על כל דלת. הייתי מבשלת בשביל השופט ואני הייתי אוכלת את השאריות.

לא חסרו מצבים מצחיקים וגם מביכים. פעם החלו לשדך ביני ובין אוקראיני אחד שבא מרוסיה. בקושי רב הצלחתי להתחמק מהפצרותיהם של „ידידי", שראו בשידוך הזה הזדמנות טובה מאוד בשבילי להקים משפחה"...

מעמידה פני נוצריה

בחג המולד ערכו שכני הבית סעודה מסורתית. אני הכרתי את המסורת הנוצרית מתוך הספרות, אבל כשהחלו לשיר את ה„קולנדי" (שיר־לידה של ישו) הייתי במבוכה, כי ידעתי רק את המנגינה, אך לא את המלים. השתדלתי לטשטש את המלים כשאני מבליטה את המנגינה בלבד. אני עברתי בהצלחה את הנסיון הקשה הזה.

בדרך כלל היוו התפילות הנוצריות בעיה קשה מאוד ולא פעם היתה צפויה לי סכנה שיכירו שאינני נוצריה, משום שלא ידעתי תפילות יומיומיות, שכל נוצרי יודע אותן. הנוצריה וירה ז'מבינסקאיה, שאירחה אותי בזמן הראשון, אמרה לי פעם, שאין אני חייבת לדעת את כל התפילות; אבל יש 3 תפילות, שהכול חייבים לדעת בעל־פה. היא לימדה אותי את התפילות האלו. הזוג, שגרתי אצלו בדובנו, היו אנשים אדוקים והתפללו כל לילה לפני עלותם על המיטה. גם אני הייתי מתפללת במיטה כמוהם. פעם שלחו את ילדתם לבדוק, אם אני יודעת את התפילות. פתאום ראיתי אותה עומדת לרגלי המיטה שלי ומתבוננת בי, ברגע שהתחלתי בתפילתי. החלטתי להגיד את תפילתי בקול רם, למרות שנהוג להגיד אותה בשקט. למחרת אמרה לי הפולניה:

„איזה אנשים מוזרים הם האוקראינים. מעניין שחשדו בך שאת יהודיה!"

אני מחפשת את משפחתי

לא שמעתי דבר על בעלי ובנותי. כשקיבלתי את תעודת־הלידה בשביל אחת הבנות היה לי קשה להחליט למי למסור אותה, כלומר מי מן הבנות להציל! החלטתי להשאיר זאת לגורל העיוור, ולמסור את התעודה לבת הראשונה שאפגוש בדרכי. מה יכולתי לעשות? את תעודת הגבר השמדתי, משום שלא הצלחתי למצוא את בעלי. ידעתי את שם האיכר, שאצלו עבדה פרידה. הלכתי מכפר לכפר, עד שנודע לי מקום הימצאה. לבסוף מצאתי את בתי פרידה, שנשארה בחיים. היא עבדה אצל איכר בכל עבודות המשק: האכילה את החזיר, חלבה את הפרות וכו'. כשיצאה מלוצק היתה בת 15 וחצי. כשמצאתי אותה ומסרתי לה את התעודה — היתה בת 16. את הבת השניה, ליובה, לא ראיתי עוד.

השמדת תושבי דובנו

בדובנו ישבנו כששה שבועות, כשמחצית העיר בידי הגרמנים ומחצית — בידי הרוסים. מזמן לזמן נשמעו יריות ולא יצאנו מן הבית. הגרמנים השמידו את תושבי דובנו, ולא רק את היהודים. כשהתחזקו היריות הסתתרנו במקלטים.

יום אחד שמעתי, ש„ברחוב פאניינסקה אין עוד אנשים! הבתים פתוחים, הארונות פרוצים, האוכל על השולחן והאנשים אינם!" התברר, שלפני בריחתם היו הגרמנים סוגרים בלילה רחוב אחד או שניים, הוציאו את האוכלוסיה הצ'כית, האוקראינית והפול־נית, בתואנה שלוקחים אותם לגרמניה, משום שהחזית קרובה מאוד. את האנשים העבירו מחוץ לעיר שם הוציאום להורג ביריה. הרגשנו שעוד מעט יגיע התור של הרחוב שלנו להשמדה ולהרג. לא ידענו לאן לברוח, כדי להציל את חיינו.

בימים האלה נודע לי, שרבים בורחים לפרבר צגלאניה, הנמצא ברובע הפועלים של העיר. ניסיתי לחדור לרובע הזה, אך לא נתנו לי דריסת רגל בשום בית, כי הם חשדו

גורלם המר של יהודי קופאצ'יבקה

ביום הראשון לכניסת הגרמנים לכפר קופא־צ'יבקה, ביוני 1941, נכנסו לביתנו שלושה גרמנים. הם הוציאו את אבא, את משה בנו של השוחט ואת בנו וירו בהם על יד טחנת הרוח. כפי שנודע לנו אחר־כך, הוכרחו האנ־שים האומללים לחפור את קברם במו ידיהם. אחרי הרצח הברברי הזה עזבו כל יהודי הכפר את בתיהם וברחו ליער הסמוך.

האוקראינים, שהגרמנים הבטיחו להם עצמאות מדינית אחרי מיגור ברית המועצות, הקיפו את היער וירו על הנמלטים. רוב היהודים נהרגו מיריות אלה. בעיני ראיתי הרוגים רבים על האדמה. היהודים שנשארו בחיים נשלחו על־ידי היודנראט של קופא־צ'יבקה לעבוד במשק גדול, שהקימו הנאצים בכפר ברזולופ. עבודתם היתה קשה מאוד. הם עבדו בניסור עצים, בחפירת בורות ובע־בודות־פרך אחרות. המשגיחים, ה„פולקס־דויטשה" והאוקראינים, התעללו בהם והיכו אותם באכזריות. יהודים אחרים נשלחו לע־בוד במשק אחר, בכפר רוקין, וגם באלה התעללו תוך כדי עבודתם הקשה והמפרכת.

קאזיק פטרובסקי היה פולני עשיר וידיד משפחתנו — עד לפרוץ המלחמה. אחותי הפקידה בידו את כל רכושה. באחד הימים באה אליו מן היער לבקש לחם. הוא נתן לה ולשני ילדיה מחבוא ברפת לעשרה ימים. אחר־כך הודיע לגסטאפו, שיהודים חדרו לרפת שלו ואינם רוצים לצאת משם. האוק־ראינים באו אליו והרגו את אחותי וילדיה באכזריות רבה...

בברזולופ חי יהודי, חייט מעולה, שנמלט מגיטו וארשה. הקומיסאר הנאצי של ברזולופ, הגרמני דונר שהיה ידוע לשימצה, ערך נשף ופקד על החייט לתפור לו סמוקינג. הסמו־קינג מצא חן בעיניו, והבטיח לחייט לשלם לו את שכרו למחרת בבוקר. למחרת קרא לחייט וירה בו. נשארו אשה וילד.

ברחנו מברזולופ לרוקין. יום אחד באו שוטרים אוקראינים, תפסו את היהודים שעבדו בשדה והעלו אותם על משאית כדי להובילם להרג. אני הספקתי להימלט והת־חבאתי בתוך השיחים וה„לעפעכעס" שצמחו בקרבת מקום. המרצחים לא הרגישו בי, אף־על־פי שעברו על סוסיהם ממש מעלי. בלילה יצאתי ממחבואי. מצאתי את אחותי ואחי והחלטנו לברוח מן המקום.

באנו אל משפחת קוזלובסקי, משפחה פולנית, שהיתה מיודדת עם משפחתנו. נכנסנו למחסן התבואה, בלי ידיעת בעלי המשק. בבוקר השגיחה בנו בעלת המשק ונבהלה. התחננו בפניה שתרשה לנו להתחבא אצלה והבטחנו לה תשלום הוגן. רק לאחר שבן־דודי מסר לה סכום של דולרים, שהצליח לתפור בתוך כובעו, הסכימה להשאיר אותנו אצלה. היא חפרה לנו בור בתוך הרפת והיתה מביאה לנו אוכל לשם. היינו קבוצה של 12 איש.

הנס

יום אחד באה בעלת המשק ואמרה לנו לעלות לעליית הגג, כי היא רוצה לנקות את הבור ולהחליף את הקש ששימש לנו כמצע. היא היתה נמנית על ה„פולקס־דויטשה" ושלטה יפה בשפה הגרמנית. ברגע שהגענו לעליית הגג הגיעו לחצר המשק גרמנים בצעקות:

„היכן היהודים ?"

„אין אצלי עוד יהודים. הם אמנם הת־חבאו בבור הזה בלי ידיעתי. גירשתי אותם, לאחר שלקחתי מהם את כספם. הם הלכו ליער".

הגרמנים השתכנעו, כנראה, שהאשה דוב־רת אמת ולא חיפשו יותר. כך ניצלנו ממוות בטוח. כשהלכו הגרמנים באה אלינו האשה ואמרה:

„לכו לאן שתלכו, כי חיי בסכנה גדולה אם אמשיך להחביא אתכם !"

חזרנו ליער. בוססנו בשלג העמוק, כשבחוץ שורר קור גדול. גיסתי לא עצרה כוח ועזבה את ילדה בן־השבע לנפשו וברחה עם בתה התינוקת. הגענו בלילה לקופאצ'יבקה ולא הכרנו את המקום. הבתים שלנו פורקו וה־אדמה נחרשה.

נכנסנו לביתו של רוס. היה זה פולני עני שגר לא רחוק מביתנו. אשתו היתה חולבת פרות אצל היהודים והוא עצמו היה שיכור לעיתים קרובות.

פולני טוב־לב

כשראה אותנו ואת מצבנו פרץ בבכי. הוא ריחם עלינו והגיש לנו מרק חם שהשיב את נפשנו. החביא אותנו במרתף שמתחת לחדר הסמוך.

ביום הראשון באו לבית שוטרים אוקראי־נים לבקש סאמוגונקה (יי"ש תוצרת עצמית), שהוא היה מייצר. הוא הישקה אותם והלעיט

בי שאני יהודיה. נדדתי בקרבת החזית, בין החיילים הגרמנים ממש, עד שמצאתי מקום, שם נמצאו צ'כים רבים שגורשו מדובנו. מכיוון שהיכרתי את הצ'כים כאנשים טובים החלטתי להישאר בסביבתם. הגעתי לדירה צ'כית, שהמשפחה בת 16 איש, ישבה במטבח ובגורן, כי יתר חדרי הבית היו תפוסים על־ידי הגרמנים. הצ'כי צירף אותי למשפחתו, באומרו: „מה שיהיה אתנו יהיה גם אתך!" נשארתי שם והחלטתי לא לנדוד יותר ולהישאר אצל משפחה זו זמן רב ככל האפשר.

כעבור ימים אחדים באה הודעה מטעם ס.ס., שכל האנשים צריכים להתאסף ליד הצלב, משם יישלחו לגרמניה. לא היה לי מה להפסיד והייתי מוכנה להצטרף למשפחת המארח שלי. אך בראותי את השמירה החזקה של אנשי ס.ס. במקום האיסוף התעורר בלבי החשד, שאנשים אלה נועדו למות ולא להישלח לגרמניה. החלטתי לברוח פעם נוספת מצפרני המרצחים הגרמנים.

הבחנתי שלא רחוק ממקום האיסוף מתחיל יער. התחמקתי לאט־לאט מן המקום ונכנסתי ליער בלי שהשומרים ירגישו בכך. אחרי כמה ימים של נדודים ביער נתקלתי בביקתה של משפחה אוקראינית, שם ישבה האשה לבדה. האשה הבודדה שמחה למצוא אשה „נוצריה" שתפיג במקצת את בדידותה ונשארתי אצלה. השגחתי שבלילה היתה המארחת שלי נעלמת בלי להגיד לי לאן היא הולכת. נראה, שבעלה ובניה הצטרפו לכנופיות שרווחו בזמנים ההם, ובלילות היא נפגשה אתם.

לא הרחק מן הביקתה נמצא קו־החזית וגרמנים היו באים לעיתים קרובות לבית, בעת שאני נמצאתי שם. המארחת שלי החלה לחשוש לגורלה וציוותה עלי לעזוב את ביתה. בלית־ברירה חזרתי לדובנו, ופניתי לכתובת של המשפחה הצ'כית שם גרתי לפני־כן. מן השכנים נודע לי שכל האנשים שנצטוו להתאסף לפני הצלב כדי להישלח לגרמניה — נרצחו מחוץ לעיר. מכל דיירי הבית נשארו בחיים רק השומר ואשה אחת. עליתי לחדרי הקודם ונכנסתי למיטתי תוך החלטה נחושה לא לעזוב עוד את החדר הזה — ויהי מה.

הרוסים באים

יום אחד בחודש פברואר של 1944 הגיעו לאזני הדי ריצה וקול קורא אלי:

„גברת, אומרים שהרוסים הגיעו!"

היה זה בחור צעיר שגר בחדרו של השומר. ניגשתי אל הקיר ודרך הסדקים ראיתי שלוש דמויות מתקדמות לאורך קירות הבתים. הכרתי מייד שאלה חיילים סובייטיים. כשירדתי למטה נכנס לבית חייל רוסי. פרצתי בבכי. החייל שאל אותי אם אין כאן גרמנים ועניתי, שבבית הזה אין, אבל אינני יודעת אם אין גרמנים בבתים אחרים. עמדתי ובכיתי. השומר, שחשד כל הזמן שאני יהודיה, עמד וחיכה שאגלה לרוסים שאני יהודיה. אך לא גיליתי להם. החייל הרגיע אותי שלא אבכה, ואמר, כי הכל יבוא על מקומו בשלום.

למחרת יצאתי לדירת דודי, שחי בדובנו עוד לפני בוא הגרמנים. כמובן, שלא מצאתי איש ממשפחתו בחיים; כל הדירה היתה מלאה נוצות של כרים וכסתות קרועים, שסיפרו על הטרגדיה הנוראה שהתחוללה כאן.

רציתי ללכת ללוצק, עיר מגורי לפנים, אך כל הגשרים היו הרוסים, והדרכים היו בחזקת סכנה, כי אנשים רבים נרצחו בעת שנדדו ממקום למקום. חכיתי עד שהרוסים התקינו גשרים על הנהר איקווה. בתחילה לא נתן לי השומר הסובייטי לעבור את הגשר, אך כשאמרתי לו שאני יהודיה וכי אני מחפשת את משפחתי שנשארה בלוצק, אמר שיעלים עין ממני וכי עלי לעבור מהר את הגשר.

בחזרה ללוצק

את הדרך מדובנו ללוצק — 40 ק"מ — עשיתי ברגל במשך יום אחד. לפנות ערב הגעתי ללוצק. בבית אחד מצאתי 17 יהודים, שהתחבאו אצל פולני אחד, ורק עתה יצאו ממחבואם.

פניתי לבית אחותי מלפני המלחמה. מצאתי שם אשה אוקראינית. היא לא ידעה שום דבר על משפחת אחותי או משפחתי. הלכתי אל קצין העיר וסיפרתי לו שאני יהודיה מתושבי לוצק וכי חיפשתי את בני משפחתי ולא מצאתי כאן אף אחד. ביקשתי ממנו שיתן לי תעודת־זהות. הוא יעץ לי לפנות למקום־העבודה הקודם. פניתי למקום עבודתי

הקודם שם עבדתי כמנהלת־חשבונות. פקיד אחד, שהכירני, העיד על זהותי. קיבלתי עבודה וכן כרטיס לחדר ומזון.

אני מוצאת את בתי פרידה

כאשר נפרדנו בעת שעזבנו את הגיטו קבענו לעצמנו שלוש כתובות, כדי שנדע לאן לפנות כשנחזור לעיר אחרי שתסתיים המלחמה. בשתי הכתובות הראשונות שפניתי לא מצאתי את התושבים, משום שהם עזבו את העיר ויצאו מי לפולין ומי לרוסיה. בכתובת השלישית נודע לי שבתי הצעירה חיה וכי היא נמצאת בלוצק, ברחוב מסויים, אך אי־אפשר למצוא אותה שם. הלכתי למשטרה וביקשתי מהם למצוא את בתי הנמצאת בעיר. במקום נמצאו קומסומולצים רבים, שעזרו למשטרה בשמירה על הסדר בעיר. אחד הקומסומולצים אמר, שהוא גר ברחוב הנזכר, אך אין שם שום בחורה יהודיה. אך לפי בקשתי הסכים ללכת אתי לשם, כשאותנו מלווים 15 קומסומולצים. כשהגעתי לרחוב ההוא באה לקראתי בתי הצעירה פרידה ובידה שק. כפי שהתברר הלכה לאסוף עצים בשביל בעלת־הבית אצלה גרה. השוטר אמר בפליאה, שחצי שנה הוא גר בבית הזה יחד עם הבחורה הזאת ולא ידע שהיא יהודיה!

פרידה היתה כל הזמן אצל המשפחה הקאתולית ועבדה אצלה. היא אמנם לא קיבלה כסף תמורת העבודה, אך סיפקו לה את כל צרכיה במזון ובבגדים. היא גם טיפלה בילדים ובחיות הבית, מבלי שאיש ידע את מוצאה היהודי.

בתי קאתולית אדוקה

שוב היינו שתינו יחד. בתי היתה תחת השפעת הדת הקאתולית בהאמינה שישו הציל את חייה. היא גם למדה את כל התפילות הקאתוליות, ומכיוון שהיתה צעירה ועדינה הושפעה מאוד מן הגינונים הדתיים והמסורת הקאתולית. אנשי המשפחה ראו אותה כ„נאשא הלנה" — הלנה שלנו. בתי ביקשה גם ממני להמיר את דתי ולמתוח קו על העבר שלנו, שהיה כה אומלל.

נמצאתי במבוכה גדולה. לא הייתי יהודיה אדוקה, אך כל נימי נפשי התנגדו לערוק מן הדת, שעל מזבחה הקרבנו קרבנות כה רבים. אך מאידך, לא רציתי לאבד את בתי, שהיתה שבויה באמונתה החדשה. לכן אמרתי לה:

„שמעי, פרידה, אם אבא עדיין חי וניפגש בעתיד, אצטרך להתגרש ממנו אם אחליף את אמונתי היהודית בדת הקאתולית, וזאת אינני רוצה בשום פנים ואופן!"

הדברים האלה השפיעו עליה. בערב הראשון שהיינו יחד ביקשה ממני לכרוע ברך יחד אתה לפני השינה, ואמנם עשיתי זאת. למחרת — עשתה זאת לבדה. אך כעבור ימים אחדים הפסיקה להתפלל והשתחררה מן ההשפעה הקאתולית.

לאט־לאט התחילה נורמליזציה של החיים שלנו. פרידה נכנסה לבית־הספר התיכון, לאחר שמצאנו מורה שהכירה אותה עוד מלפני המלחמה והעידה, שהיא למדה בבית־הספר והיתה תלמידה מצטיינת.

אני פוגשת את בעלי

יום אחד, כשחזרתי מן המסעדה בה אכלנו לפי כרטיסים שקיבלנו ממקום העבודה, ראיתי את בעלי בא לקראתי! לא יכולתי להאמין למראה עיני, כי לאזני הגיעה השמועה שבעלי נהרג!

כפי שהתברר בא בעלי ללוצק והתחיל לחפש אותי. הוא נתקל בשחקנית שידעה שאני סועדת במסעדה זו והיא שהביאה אותו אלי.

חג הפסח הראשון אחרי השחרור

אחרי השחרור פגשתי את הרופא ד"ר גריפל, ידיד טוב שלנו, שהיה יהודי דתי. כשהתקרב חג הפסח השיג מאיזשהו מקום חבילת מצות ושלח לנו 3 מצות, כדי לברך עליהן את ברכת „על אכילת מצה". לסדר של פסח התאספנו כל הניצולים של העיר — ששים וכמה אנשים, שנותרו מקהילה של למעלה מ־30 אלף יהודים. בין הניצולים היו רק 2 משפחות, שנותרו בה 3 אנשים. לרוב נשארו אנשים בודדים ובמקרים מעטים — 2 אנשים במשפחה.

אותם במאכלים רבים כדי להניא אותם מלחפש בביתו.

כששמענו את האוקראינים מסתובבים בבית נפלה רוחנו מאוד, כי עזה היתה החלטתנו לא ליפול חיים בידי האוקראינים, שהיו מתעללים ביהודים באכזריות פראית. אחרי צאת האוקראינים נשארנו עוד אצל רוס עד הערב, אבל ידענו שעלינו להסתלק משם חיש מהר.

יצאנו בחשכת הלילה מן הבית ולא ידענו לאן לפנות. עברנו את כפר ה„אוסאדניקים" הפולנים, וראינו שגרמנים נמצאים בחווה של פיידובסקי. זחלנו בשלג כדי להימלט מן הכלבים הפראים, שהרגישו בנו. בלי דעת חדרנו לבית משפחת קאדריס, שהיתה שייכת לעולם התחתון: היו אלה פושעים, גנבים ורוצחים.

כשראינו לאן נקלענו היינו בטוחים שהגיעה שעתנו האחרונה. אך מה הופתענו, כשראש המשפחה הכניס אותנו לביתו, הקצה לנו חדר לגור בו ואף הביא לנו אוכל. עבדנו במשקו כחמישה חדשים. הוא התייחס אלינו כאילו היינו בני משפחתו, בלי ששילמנו לו פרוטה.

נמצא הנער של אחי

אחרי חמישה חדשים חזרנו אל הגב' קוזלובסקי ונכנסנו לחצרה בלי ידיעתה. למחרת הרגישה בנו, אך הרגיעה אותנו והירשתה לנו להישאר במרתפה. היא גילתה לנו, שבן־אחי שנעזב ביער על־ידי אמו, נמצא אצלה חי ובריא.

התברר, שהילד בן השבע, לאחר שנעזב ביער, הצליח לשוב לבית משפחת קוזלובסקי. הוא עלה על עליית הגג בלי ידיעת הבעלים. רגליו היו קפואות מקור וניזון מאוכל שניתן לחזירים, בדיר הקרוב. באחד הימים הרגישו בו ילדי הבית וסיפרו עליו לאמם. כשראתה האשה בעליית הגג את הילד ומצבו הפיסי פרצה בבכי. היא הורידה אותו מן העלייה וסידרה לו מקום מחבוא באחד מחדרי הבית. שם בילה ששה חדשים. כך ניצל בן־אחי, נער קטן בן 7, ממוות בטוח. עתה הוא נמצא בישראל.

אנחנו „קדושים"

כשתכפו מקרי ההתנפלויות של האוקראינים על בתי הפולנים לא היינו בטוחים בבית הזה ויצאנו שוב לנדוד. נתקלנו בבית קטן ורעוע שעמד בשדה ונכנסנו לבקש לחם. היה זה ביתם של זוג זקנים עניים מאוד. הוא היה פולני והיא — אוקראינית. שם המשפחה היה צ'כאנובסקי. הזקן הכיר אותנו, כי היה בא אלינו למכור תבואה. הוא הציע לנו להישאר אצלו בעליית הגג. הוא היה קאתולי אדוק. ביום א' סיפר בכנסייה שבעליית הגג שלו יושבים „קדושים". בין השכנים הפולנים היו שהכירו את משפחתנו והביאו לנו מזון למקום מחבואנו. כאן היינו כששה חדשים.

בעלי קיבל עבודה במקצועו כמנהל־חשבונות, באחד ממוסדות השלטון הסובייטי. כשהחלה הרפטריאציה של אזרחי פולין לשעבר נרשמנו גם אנחנו ליציאה לפולין. ביוני 1945, שבועות אחדים אחרי סיום מלחמת העולם השניה, עזבנו את רוסיה ועברנו לפולין.

בכיוון לארץ-ישראל

התחנה הראשונה בפולין היתה לודז׳. לא רצינו לקבל שם עבודה, שהציעו לנו על כל צעד ושעל. משם הגענו לפראג שבצ׳כיה. נכנסנו לרופא אחד, ד״ר מירבלשטיין, שעבד בזמנו ברוז׳ישץ׳. הוא היה כל זמן המלחמה אצל הפרטיזנים, וניצל יחד עם אשתו ובת־דודו. כל רכושם בפראג היו שלושה מזרנים, והם התחלקו אתנו במזרנים אלה.

ד״ר מירבלשטיין החליט לנסוע לאוסטרליה, ואף ניסה לשכנע אותנו לעשות כמוהו, ואף הציע לי לעבוד אצלו שם כמיילדת ואחות. אנו סירבנו, משום שגמרנו בלבנו לעלות לארץ־ישראל. ד״ר מירבלשטיין נסע, ומאז לא שמענו ממנו דבר.

עברנו לאוסטריה, שם נשארנו זמן ממושך, משום ששומרי הגבול לא נתנו לנו להמשיך בדרכנו. אנשי הבריגאדה היהודית טיפלו בנו, וסיפקו לנו דיור ואוכל. שם פגשנו את פייגה שר, שבעלה נהרג כחייל בצבא האדום ובנה נהרג על־ידי הגרמנים. היא היתה שם עם בתה רחל. בבריגאדה היה לה אח פייבל שקורניק. כשפגש אותנו סיפר לכולם שאנחנו בני־דודים שלו. הוא לקח את אחותו ובתה וגם אותנו לנאפולי שבאיטליה. שם זכינו לטיפול טוב מאוד. שקורניק לקח אותנו לסיור ברומא. יום אחד הגיעה לנמל נאפולי האניה „טראנסילוואניה", שהיתה בדרך לארץ. הודות לתחבולה מוצלחת עלה בידו של שקורניק להעלות על האניה את אחותו ובתה וכן בתנו פרידה ועוד 15 איש, שהגיעו כעבור ימים אחדים לארץ. אני הייתי אז בהריון ונשארתי בנאפולי יחד עם בעלי.

לאחר ימים אחדים עברנו לבארי. בעלי קיבל עבודה במרכז של עליה ב׳ וקיבל משכורת נאה. אני ילדתי את בני אברהם, שגדל והתפתח יפה. כשהיה בן שנה ו־4 חדשים הגיע תורנו לעלות. צירפו אלינו שתי ילדות: ילדה בת 11 שנה שדיברה רק הונגרית ותינוקת בת 10 חדשים! (אין לשכוח שהיה לי אז ילד בן שנה ו־4 חדשים!) בכל מקום ששם נערכו בדיקות היו לי קשיים להסביר את הפלא הזה, של שני ילדים בהפרש של חצי שנה ביניהם!

ב־8 במארס 1948 הגענו לארץ־ישראל והתחלנו בחיים חדשים.

פרידה וארקוביצקי ורחל שר באיטליה בשנת 1946

כשגברו פעולות האיבה בין האוקראינים והפולנים החלו האוקראינים לערוך חיפושים אחרי נשק בבתי הפולנים. לא יכולנו עוד להישאר בעליית הגג והפולני הזקן העביר אותנו לבור שהיה בתוך הבית; הבור שימש קודם לכן לאיסום תפוחי אדמה. הוא חשש לחייו במקרה שימצאו אותנו אצלו ואמר: „אם מסוגלים האוקראינים לירות בצעי־רים כמוכם, הם לא יירתעו מלירות גם בי, זקן בן שבעים".

מות זוג הזקנים

יום אחד יצאנו קצת לשדה, לא הרחק מן הבית. פתאום שמענו יריות ממכונות־יריה. כשחזרנו הביתה מצאנו את שני הזקנים הרוגים. האוקראינים ערכו טבח בכל אנשי הכפר הפולנים ושרפו את בתיהם.

יצאנו שוב לנדוד והסתתרנו במקומות רבים עד בוא הסובייטים.

כשלושים יהודים ניצלו הודות למשפחות פולניות בכפרי הסביבה שנתנו להם מחסה ואוכל בשנות השואה הנוראה.

ש. ס.

רוז׳ישץ׳ – עיר ללא יהודים...

משה רבין

ביקרתי ברוז׳ישץ׳ מיד אחרי המלחמה, זה היה ביקורי האחרון בעיירה, לפני יציאתי לפולין.

היכן הנוסעים היהודים

הרושם הראשון, שאין עוד ברוז׳ישץ׳ חיים יהודיים קיבלתי מייד עם הגיעי לבית־הנתיבות בלבוב. לפני המלחמה, כשניגשו לקופה בתחנת־הרכבת בלבוב וביקשו כרטיס לרוז׳ישץ׳ קיבלו אותו מייד, משום שעיירה זו היתה ידועה מאוד בגלל התנועה הערה שהתנהלה בין לבוב ורוז׳ישץ׳ וכל פקידי הרכבת בלבוב ידעו היטב את שמה ומיקומה.

מי היו יהודי רוז׳ישץ׳ שנסעו ללבוב? היו אלה, קודם־כל, סוחרי תבואה, שנקראו בימים הרחוקים ההם „די קומפאניה״. הם היו נוסעים כל מוצאי־שבת ללבוב, כדי שיוכלו ביום א׳ בבוקר לסדר את חשבונותיהם עם הלקוחות. כן נסעו יהודים רבים מרוז׳ישץ׳ ללבוב להתרפא אצל הרופאים המפורסמים בעיר הגדולה. באופן כזה היתה תמיד תנועה ערה בין שתי הערים האלו.

אבל עתה, כשניגשתי לקופת הרכבת בלבוב הסובייטית וביקשתי כרטיס לרוז׳ישץ׳, הסתכלה עלי הפקידה בפליאה, משום שאין כלל קשר רכבת עם רוז׳ישץ׳, היא לא ידעה אֲפילו היכן מקומה של עיירה זו. היא עיינה במפה ומצאה סוף־סוף את השם רוז׳ישץ׳, בין קיוורץ, רובנה וקובל...

כשנסעו לפני המלחמה מלבוב לרוז׳ישץ׳ היו פוגשים כבר בבית־הנתיבות בלבוב מכרים מקיוורץ, מרובנה, מאוליק או מקליבאן. מייד הורגשה הנשימה של העיירות היהודיות, שנמצאו לאורך מסילת־הברזל.

נכנסתי לקרון הרכבת הנוסע עד קובל, דרך רובנה. הייתי היהודי היחידי בקרון.

נסענו כל הלילה. בכל התחנות שעברנו, אשר היו הומות נוסעים יהודים לפני המלחמה, לא ראיתי אף פרצוף יהודי אחד. כל הנוסעים היו גויים.

היכן הם העגלונים

עברנו את הגשר על הסטיר והגענו לרוז׳ישץ׳. כשיצאתי מן התחנה היא נראתה לי קטנה ורחוקה מאוד מן העיר. בעבר היה כל אורח שהגיע ברכבת נתקל בזליג העגלון, אשר היה קשור ישירות בתחנת־הרכבת, ממנה ינק את חיותו. כן היו פוגשים שם בבוקר השכם את ה„אכספדיטורים״ (כלומר, משלחי הסחורות) ראובן רוזנבוים, זלמן ורבר, בנימין פוטאשניק ואברהם פרלמוטר; הם חיכו לסוחרים, כדי לדעת איזה קרונות להזמין. כן היתה התחנה הומה יהודים, שהגיעו ברכבת מלבוב.

הייתי הנוסע היהודי היחיד שירד בתחנה. מסביבתי היו רק גויים, איכרים ואיכרות, שהגיעו לעיירה לפנות בוקר, כדי להתייצב בתור לקבלת לחם. טיפוסים אלה נקראו ברוסיה „צנחנים״, בשל השק שנסעו על גבם, שהיה דומה למצנח... הם הביאו אתם משהו למכירה ובתמורה היו קונים לחם בשביל בני־הבית.

בעבר היו רגילים לפגוש בשניים־שלושה עגלונים שחיכו לנוסעי הרכבת. עכשיו לא היו כאלה כלל. התחלתי לפסוע ברגל לעיירה. היה זה ב־20 במאי 1959.

הלכתי ברחוב המוביל מן הרכבת. ליד ביתו של היין נשארו כמעט כל הבתים כמו שהיו בעבר. הנה ביתו של גולדפדר ולידו — של גורנשטיין. הנה אני רואה את האכסניה של פרל. הרחובות היו ריקים מאדם. מאוחר יותר, ב־6 בבוקר, הופיעו קצת עוברים ושבים. פה ושם מציצים ראשים מכוסים מטפחות צבעוניות מן החלונות. מן

שארית הפליטה

ארגון יוצאי רוז׳ישץ׳ יזם תחקיר מיוחד על שארית הפליטה של יהודי העיר, שהסתתרו ביערות, בבורות ואצל איכרי הסביבה. הודות לכך נשארו בחיים כשמונים איש. בקבוצת התחקיר השתתפו הח״ח: צבי אורן (סאַסנע אַלטער), טייבל בקר (אברמוביץ), שרה בקר (צוקרמן), מרדכי בייזר, משה גלר ורעייתו, שושנה חדש (קנפר), פנינה טור־צ׳יניוק (קורן), שולה טורצ׳יניוק (מושקט), סאַל ואילנה מילר (קנדה), רחל פיישטר (גוטליב), יהודית רוזנבוים (מזור), סוניק רוזנבוים, צבי רויטר, סנדר שטיינברג, ברל שניידר, בת־שבע שפיגל (קינן). רשימת הניצולים, המובאת להלן, הורכבה מן הזיכרון.

רשימת הניצולים שהסתתרו בסביבות העיר

אַדוואק, הרשל — קנדה
בקר, טייבל (אברמוביץ) — ישראל
בקר, שרה (צוקרמן) — ישראל
בקר, אשר (נפל במלחמת העצמאות)
בקרינג, רבקה (קליגר) — ארגנטינה
בייטש, שלמה — ישראל
בייטש, ציפה — רוז׳ישץ׳
בייזר, מרדכי — ישראל, אשתו לאה — נפטרה בישראל, בתו ביבה — ישראל, בנו יוסף — ישראל, בתו מאשה — אוסטראליה
בראקר, שלמה
גורלניק, שמואל — ישראל
גרובר, פסיה — ישראל
גוס, שרה (חשמונאי) — ישראל
גוס, חוה — בקיברץ, רוסיה
גורמן, אריה — ישראל
גרינבלט, אברהם ובנו — קנדה
דולגופוליוק, אסתר (קאס) אשתו של גדליה — פולין
דולגופוליוק, שיקע (נפטר בפולין)
הופמן, שרה (רובינשטיין) — ישראל
הרמרניק, ניסל (מפרספה, נפטר בארה״ב)
וארקוביצקי, איטה — ישראל
וארקוביצקי, שמואל — ישראל
וארקוביצקי, פרידה (פלבן) — ישראל
ואלד, משה — (נהרג ברובנה בהפצצה הגרמנית עם שוב הרוסים)
ואלד, יוסקה — ניו־יורק
וידרה, פיליס — ניו־יורק
זינגר, אבא׳לה — נפל במלחמת העצמאות
טסלר, אסתר (פופ) — ישראל

טננבוים, גיטל־גניה (וילנסקי) — ישראל
טננבוים, דוד (שניצר) — ישראל
טיקטינר, אהרון — רוז'ישץ'
טורצ'יניוק, הניה — ישראל
טורצ'יניוק, פנינה (קורן) — ישראל
טורצ'יניוק, שולה (מושקט) — ישראל
כץ, רבקה — ישראל
לייקעד, ניסל — ישראל
לייקעד, משה (פרספה) ואשתו איטה — ארה"ב
לייקעד, לייביש — נפל כחייל בצבא האדום
לינדבוים רבקה (מפרספה) — ארה"ב
ליקוורניק (רופא שיניים) — נפטר בפולין
מונק, יוסל — ארה"ב
מלמד, פוליה (דיכטר פפי) — נפטרה בחיפה
סערטשוק, סלאֲווע — ארה"ב
סערטשוק, יאַסל — ארה"ב
פיישטער, יהודה — ישראל
פליישר, אייזיק — ישראל
פוקס, לאה (לנגר) — ישראל
פריגל, אברהם — ישראל
פטרושקה, יחיאל — ישראל
פפר, אפרים ובנו (מליבטש) — ישראל
פישמן, מנדל — קנדה
פישמן, גולדה (פרימאק) — קנדה
פקר, רייזל (בייזר)
פרימאק, יקותיאל — קנדה
קאמין, ליפשה (וידרה) — נפטרה אחר המלחמה
קנפר, צ'רנה — נרצחה ע"י האוקראינים בברזולופ כחצי שנה אחר בוא הרוסים
קנפר, שושנה (חדש) — ישראל
קנפר, יחזקאל (מפרספה) — נפל כחייל בצבא האדום
קנפר, יצחק — ישראל
רוזנבוים, יהודית (מזור) — ישראל
רוזנבוים, סוניק — ישראל
רויטר, צבי — ישראל
רויטר, מינדל (קליינמן) — ישראל
רובינשטיין, מינה (מאוליאנק) — בנה נשאר אצל הגויים
שר, פייגה (רוזן) — ישראל
שר, רחל (דונגי) — ישראל
שר, יהודה (אידל) — נפל כחייל בצבא האדום
שניידר, ברל — ישראל
שניצר, בנימין (מקריבאט) — ישראל
שניצר, פסח (מקריבאט) — ישראל
שטיינברג, סנדר — ישראל
שווארץ, יאַסל — נפטר בישראל
שווארץ, משה — ישראל
שכטמן, אהרון (מרידקה) — נפל בצבא האדום
שפיגל, בת־שבע (קינן) — ישראל

הבתים, שהיו שייכים בעבר ליהודים יצאו נכריות ובידיהן דליים מלאים מזון בשביל חזירים.

בכל העיירה לא ראיתי אף יהודי אחד. למרות שידעתי על האסון הנורא של יהודי העיירה ולא היו לי אשליות, נראה לי המחזה הזה של רוז'ישץ' ללא יהודים, כדבר בלתי־טבעי. הייתכן הדבר הזה? נראה, שבעמקי נפשי היה עוד קיים זיק של תקוה: אולי בכל זאת אראה לפחות יהודי אחד... עצב ויגון עטפו אותי ולא מצאתי לי נוחם...

היכן היהודים מן המניין הראשון

אני זוכר, כשהיו מגיעים לפני השואה לפנות בוקר לרוז'ישץ', היו פוגשים ברחובות העיירה יהודים עם טלית ותפילין תחת בית שחיים; אלה הלכו מן המניין הראשון שבבית־הכנסת ז'אליבוב; אחרים הלכו בזמן הזה להתפלל לבתי־הכנסת הרבים שהיו בעיירה. ראית יהודים הולכים בכל הכיוונים. היום פגשתי רק גויים, גויים שנשאו דליים להאכיל בעלי חיים וגם מן החלונות הציצו עיניים סקרניות של גויים.

ביתו של משה באלר, שהיה בעבר בעל קומה אחת, היא עתה בן שתי קומות. בביתו של גורנשטיין נמצא המשרד, העוסק בריכוז התבואות שבסביבה.

ראיתי שהגויים מסתכלים עלי בסקרנות. מה עושה יהודי בעיירה הזאת? זוהי בשבילם תופעה חדשה. בעיירה נשארו יהודים מעטים מאוד, וכולם מכירים אותם. אולם מיהו היהודי האלמוני הזה?

ניגשה אלי גוייה ושאלה:

„אתה מרוז'ישץ'?"

„כן", עניתי.

„אולי יש לך בית למכירה?"

כשעניתי שאין אני סוחר בבתים — הסתלקה חיש־מהר.

מיטשיק וגרישקה

הייתי זקוק למיסמך, שהייתי בעבר תושב רוז'ישץ'. אמרו לי שפאבל מיטשיק יכול לתת לי מיסמך כזה. הוא קיבל אותי יפה, הציג אותי בפני האנשים מסביבו, כמי שהיה תושב רוז'ישץ'.

שוחחתי אחר־כך עם גויים רבים בעיירה. הכרתי עובד קולנוע, שהמשיך לעבוד במקצועו. הוא הצביע על בתים אחדים ואמר:

„כאן היה גר ישעיהו פטרושקה, לייביש סאס, משה האמריקאי, וולוול שפיגל. תיתקל בוודאי בשכנים נוצרים רבים, שאתה מכירם, או שהם יכירו אותך. כל אחד ירצה לשכנע אותך, שהוא הציל יהודים, או לפחות הסתיר כמה יהודים. אל תאמין להם! היתה שחיטה, שבה לקחו חלק 90 אחוז מן התושבים המקומיים. אחדים עשו זאת משנאת ישראל, ואחרים מאהבת בצע. אין ביניהם אחד שהציל יהודי ממוות!".

אחר־כך הסתובבתי יום שלם. חיפשתי מקום לינה. נסעתי לקופאצ'יבקה, כ־50 ק"מ מרוז'ישץ', מקום מגורי בעבר. נכנסתי לגוי, שהכרתי מלפני המלחמה. הוא הכיר אותי מייד. ראיתי את המבוכה בפניו.

„כולם נרצחו", סיפר לי, ברצותו לנקות עצמו מכל אשמה, הוסיף, שבמרתפו התחבאו יהודים, וכי היה מביא אוכל ליער, ליהודים שהתחבאו שם. מייד הכרתי, שאלה הם דברי שקר ותו לא.

בקיצור, מיטשיק נתן לי את האישור המבוקש, ועל סמך זה קיבלתי רשות לצאת לפולין.

יזכור...

ערשטע אזכרה נאכן חורבן

די ערשטע אזכרה אין ניי־פריימאן

באַלד נאָך דער מלחמה, ווען דער בייזער שטורעם האָט זיך איינגעשטילט און מיר, די על־פּי־נס לעבן־געבליבענע רעשטלעך, זענען אַרויס פון אונדזערע באַהעלטענישן, האָבן מיר דערזען דעם מוראדיקן סך־הכל, וואָס האָט אונדז אויפגעטרייסלט: זעקס טויזנט יידן פון אונדזער שטעטל, אייגן פלייש־און־בלוט, זענען דערמאָרדעט, פאַרברענט און אויף אַנדערע אכזריותדיקע אופנים אומגעבראַכט געוואָרן.

אין אָנבליק פון גרויסן בראָך, אין טיפן צער און וויי, האָבן מיר זיך געפילט ווי שולדיק, וואָס מיר אַליין זענען געבליבן לעבן. דער גורל האָט אונדז געבראַכט קיין מינכן, אין פּליטים־לאַגער ניי־פריימאַן.

מיט אונדז זענען געווען אייניקע ראָזשישטשער: מאַטל און פייגע גרינבוים מיט זייער זון משה, מיר — מענדל און מירל שאַמעס און אונדזער זון אייזיק, און יידל וואלדאָקס פון קאָפּאַטשיווקע.

מיר האָבן זיך צוזאַמענגעטראָפן און גערעדט פון אונדזער שטעטל. אין זעלבן אָוונט איז ביי אונדז געבוירן געוואָרן דער געדאַנק מאכן אַן אזכרה פאַר אונדזערע קדושים.

מיר האָבן געגעבן אַ מעלדונג אין צייטונג וועגן דער אזכרה. אויף דער מעלדונג האָבן זיך אָפּגערופן פיל מענטשן. פון נאָענט און ווייט זענען געקומען יידן צו דער אזכרה, וואָס איז פאָרגעקומען דעם 23־טן אויגוסט 1947. אייניקע זענען געפאָרן עטלעכע טעג. פרוי שרה קאָפּיט איז אָנגעקומען צוויי טעג נאָך דער אזכרה.

צו דער אזכרה זענען געקומען: זעליג בערעז, מאָטל און פייגע גרינבוים, בערל שניידער, מאָטל דאָלגאָפּאָליוק, מאָטל גרופּערמאַן, אַנשל גאָן, אהרון ריוועץ, מענדל און מירל שאַמעס, לייקאָך פון פּערעספּע, יאָסקע וואלד, יאָסל מונק, הערשל לערער, יידל וואלדאָקס, הערשל רויטער און פרוי, מאָטל דער חזן פון פּאָזשאַרעק, יאַסקע קליינבאַרד און עטלעכע קאָפּאַטשיווקער יידן.

דער לערער פּסח ספּעקטאָר, וועלכער האָט פאַרנומען אַ הויכן אַמט אין דער „אונררא", האָט אונדז געגעבן אַ זאַל. מיר האָבן באַקומען פאַר יעדן אָנטיילנעמער אַ ליכט, וואָס יעדער האָט מיט טרערן אָנגעצינדן. נאָכן זאָגן קדיש בציבור, זענען אַלע אָנטיילנעמער געקומען צו אונדז אין וווינונג, און מיר האָבן אויסגעקליבן אַ קאָמיטעט, אין וועלכן ס'זענען אַריין: בערל שניידער, מענדל און מירל שאַמעס און יידל וואלדאָקס.

מיר האָבן צונויפגענומען אַביסל געלט, געשאַפן אַ גמילות־חסדים קאַסע און אָנגעהויבן אַ הילפס־טעטיקייט פאַר אונדזערע לאַנדסלייט.

מירל שאמעס

שארית הפליטה בישראל מעלה זכר קדושי רוז'ישץ'

באספת זכרון בבית־רוז'ישץ' מכבד הקהל בקימה את זכר הקדושים.

לאה גביש מדליקה נר־יזכור באזכרה בבית־רוז'ישץ'.

אוטובוס מיוחד הסיע את חברי ארגון יוצאי רוז'ישץ' לירושלים לטקס גילוי הלוט מעל לוח־הזכרון על הר־ציון ביולי 1965. בין האורחים — מירל ומנדל שאמעס מקאנאדה.

המשתתפים במסע האוטובוס המיוחד לגי־
לוי לוח הזכרון בהר־ציון.

במרתף השואה על הר־ציון

גושה רבין עורך אזכרה על הר־ציון מול לוח־הזכרון.

לפני הסרת הלוט מעל לוח־הזכרון

לוח־הזכרון לקדושי רוז'ישץ' על הר־ציון.

מנדל שאמעס מסיר את הלוט מעל לוח־הזכרון.

ערשטע אזכרה אין קאנאדע

די ערשטע אזכרה אין קאנאדע, יולי 1958. צווישן די באטייליקטע: בינעם מילער (מל־מד), יקותיאל פרימאק, מענדל שאמעס, גאלדע פישמאן, סאל מילער, פיי צוקערמאן, פנינה מילער, סאניע בערגער, מירל שאמעס, סאניע מילער ז"ל, סאניע ווערבע, לייוועגט.

שארית הפליטה

ארגוני יוצאי רוז'ישץ' בעולם

*

ראזשישטשער
לאנדסמאנשאפטן

שארית הפליטה
של יוצאי רוז׳ישץ׳

יוצאי רוז׳ישץ׳ מפוזרים בכל העולם. בישראל הם מונים 250 משפחות. אם נקח בחשבון את צעירי הדור השני, שעלו לארץ כילדים או שנולדו בה, יהיה מספרם קרוב לאלף.

ממקומות אחרים אין לנו מספרים מדויקים, אך ידוע שבארצות הברית רב מספרם של יוצאי רוז׳ישץ׳; בבראזיל יש כ־30 משפחות; בקנדה — כ־15 משפחות; באַרגנטינה — כ־5 משפחות; בלונדון משפחה אחת, משפחת פלאש; בפאַריס — טאָלי ליבערמאַן ומשפחת אוועגטשוק; באיטליה יעקב באָרטניק; בפורטוגל — משפ׳ קאצאן.

קיים קשר טוב בינינו ובין חברינו שמעבר לים. הם מבקרים בישראל בבית־רוז׳ישץ׳ ויש מהם המקיימים אתנו קשר מכתבים. הם רשמו את יקיריהם על „לוח־הזכרון" הקבוע באולם האספות ורבים מהם משתתפים בספר־יזכור זה.

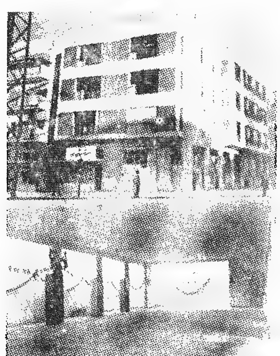
ישראל

מרכז עולמי ליוצאי רוז׳ישץ׳ בעולם

שארית הפליטה של יהודי רוז׳ישץ׳ זכו להקים מרכז עולמי שלהם בישראל. בית־רוז׳ישץ׳, שהוקם בתל־אביב בעזרת יוצאי רוז׳ישץ׳ בעולם כולו, משמש בית חם ומקום־מיפגש לכל יוצאי רוז׳ישץ׳ בתפוצות. אנשי העיירה הזאת, שהצליחו להימלט מן השואה הנוראה, באים לישראל לעיתים קרובות, כדי להיפגש עם ידידים וחברים מילדות, וכדי להכריז על הקשר שלהם עם העבר ועל הזיקה הנפשית והנאמנות למדינת ישראל.

ארגון יוצאי רוז׳ישצ׳ה בישראל

לכב׳ הח׳ . וב״ב

הזמנה

ח״נ

אנו שמחים להזמינכם לחגיגת **הנוכת־הבית** של בית רוז׳ישצ׳ה בתל־אביב, ברח׳ קרליבך 9, (המאספים 2)

שתתקיים במוצ״ש 11 במרס, 1961 בשעה 7.00 בערב

בחגיגה ישתתפו אורחינו היקרים

1. מרת סוניה ברגר (גרברסקי)	יו״ר ועדת הבנין
2. מרת מירה׳לה שאמעס (חיים)	חברת היעד בקנדה
3. מר שלמה מילר ורעיתו	יו״ר ארגון הרוז׳שצ׳אים בקנדה
4. מר ברל גלרשטין	יו״ר ארגון הרוז׳שצ׳אים בניו־יורק
5. מר סניה ציקרמן ורעיתו	נשיא כבוד של הארגון בקנדה
6. מר יעקב ארליך	חבר היעד בקנדה
7. מר השיל קאצאן	אורח מפורטוגל
8. מר שיסטאק אהרן	חבר הארגון בקנדה
9. מר פיליפ קנס ורעיתו (פרלמוטר)	וושינגטון

בתכנית:

1. גזירת הסרט – הגב׳ סוניה ברגר
2. פתיחה – אבנר רהמיאלי (סיוול שקירניק)
3. אזכרה – משה רבין
4. קריאת מגלת היסוד – מר שלמה מילר
5. סקירה על פעולות הארגון ומצבו – אריה כרמיר
6. ברכות
7. דרישות־שלום מבני עירנו בעולם
8. מסירת המפתח של הבית - גרברסקי משה
9. הקרנת סרטי הכינוסים של בני עירנו בקנדה ובניו־יורק
10. הופעת אמנים – נג׳נה ישירה

האולם יפתח למפגש רעים בשעה 6.00
המקן למברקים "בית רוז׳ישצ׳ה" א. כרמיר אבן גבירול 186
אוטובוסים: 5, 12, 17

בברכת חברים
ועדי הארגונים בקנדה,
ניו יורק וישראל

חנוכת המטבח של בית־רוז׳ישץ׳, הנושא את שמה של סוניה מילר ז״ל. מירל ומנדל שאַמעס גוזרים את הסרט.

מגילת־היסוד של בית רוז׳ישץ׳

חברי הוועד והמועצה

(אוגוסט 1964)

חברי כבוד

1. לאה גביש (גלאזער)
2. זאב ארליך
3. שמואל וארקוביצקי

חברי הוועד

1. אבנר רחמיאלי — יושב־ראש
2. דניאל גולומבקה — סגן יושב־ראש
3. משה גלר — מזכיר
4. משה גראבארסקי — גזבר ויו״ר קופת גמילות־חסדים
5. משה רבין
6. רחל גוטליב (פיישטר)
7. שושנה חדש (קאנפר)
8. צבי אורן (אלטער סאַסנע)
9. אהרון ריבץ

חברי המועצה

10. יואליק קצן
11. ברוך קורן (קאַס)
12. חיים בורושק
13. צבי אַדוואק
14. פנינה קורן (טאַרטשינייוק)
15. אליהו בירמן
16. טוביה שוחט (טייוול)
17. יעקב פלאש
18. חנה לויטין
19. משה קלימבורד
20. שושנה זילבר (חזן)
21. בלה יערי (חזן)
22. שרה צוקרמן (בקר)
23. חנה שפיגל (טשארנע) — נציגת חיפה
24. אשר הררי (גלר) — נציג ירושלים

אנו הח״מ, יוצאי העיר רוז׳ישץ׳, וולין, החיים בישראל ונציגי אלה הגרים בקאנאדה, ארה״ב, בראזיל, ארגנטינה ובארצות אחרות, התאספנו הערב בחגיגה זו, כדי לייסד את בית־רוז׳ישץ׳.

עברו למעלה מ־18 שנה מאז נטבחו כ־8 אלפי יהודי עירנו והסביבה באופן אכזרי ע״י הנאצים והאוקראינים ימ״ש ביום י׳ אלול תש״ב, ועד היום אין ציון בעולם כולו לזכרם הקדוש.

הערב, מוצ״ש 11.3.1961, בשנת הבר־מצוה למדינת ישראל, אנו חונכים את הבית ומקדישים אותו לזכר הקהילה היהודית, שנספתה יחד עם 6 מיליוני יהודי אירופה.

בית זה יהיה בית מועד ליוצאי עירנו, למפגשים חברתיים, למסיבות, לקבלות פנים לאורחים מחו״ל וכו׳. כאן יקוימו האזכרות מדי שנה בשנה, כאן יירשמו שמות הקדושים בספר הזכרון ויוקם מוזיאון לשמירת התעודות ודברי הזכרון, שיש להם ערך היסטורי לקהילה שהושמדה.

בבית זה יקוימו פעולות תרבות כלליות למבוגרים ובעיקר לנוער הלומד — הרצאות, תערוכות, כינוסים וכו׳. כאן תוקם ספריה עם מדור מיוחד שיכיל את ספרות השואה.

אנחנו, הנציגים מחוץ־לארץ, נוסיף לעזור לצייד את הבית ולהפעילו והועד הישראלי ידאג שהבית ימלא את תפקידו בכבוד.

ישמש הבית מצבת זכרון לאסון האומה ומי יתן ובאי הבית הזה ילמדו לזכור את אשר עשה לנו עמלק של דורנו, ותתעורר הדאגה והמחשבה למען לא יקרה כדבר הזה שנית.

לא אמות כי אחיה — עם ישראל!!!

תל־אביב, מוצ״ש, כ״ב באדר תשכ״א, 11 במרס 1961.

גרינדונגס־מגילה פון בית־ראזשישטש

מיר, די אונטן אונטערגעשריבענע ראזשישטשער לאנדסלייט, וואס לעבן אין ישראל און די פארשטייער פון די, וואס וווינען אין קאנאדע, פאראייניקטע שטאטן, בראזיל, ארגענטינע און אנדערע לענדער, האבן זיך פארזאמלט היינטיקן אוונט, כדי צו גרינדן דעם בית־ראזשישטש.

הדלקת נר־זכור באזכרה לקדושי העיר

שוין אריבער 18 יאר זינט ס׳זענען אכזריותדיק אומגעבראכט געווארן 8 טויזנט יידן פון ראזשישטש און אומגעגנט, דורך די בארבארישע נאציס און אוקראינער — און אויף דער גאנצער גרויסער וועלט איז נישטא קיין צייכן פאר זייערן הייליקן אנדענק.

היינט, מוצאי־שבת, דעם 11.3.1961, אין דעם בר־מצוה־יאר פון מדינת־ישראל, באניי׳ען מיר דעם בית־ראזשישטש און מיר ווידמען אים דעם אנדענק פון די קדושים, וואס זענען אומגעקומען צוזאמען מיט די 6 מיליאן יידן פון אייראפע.

דער בית־ראזשישטש וועט זיין א מאנומענט און וועט דינען פאר אונדזערע לאנדסלייט א צענטער פאר געזעלשאפטלעכע צוזאמענטרעפן, אזכרות א.א.וו.

דא וועלן פארשריבן ווערן די נעמען פון די קדושים אין אן אנדענק־בוך און ס׳וועט געשאפן ווערן א מוזעאום, אין וועלכן ס׳וועלן געהיטן ווערן היסטארישע דאקומענטן פון דער חרובער קהילה.

אויך וועט אין בית־ראזשישטש געפירט ווערן אן אלגעמיינע, קולטורעלע טעטיקייט פאר דערוואקסענע און יוגנט: פארלעזונגען, אויסשטעלונגען, צוזאמנטרעפן א.א.וו.

ס׳וועט אויפגעשטעלט ווערן אן אלגעמיינע ביבליאטעק מיט א ספעציעלער אפטיילונג פאר דער ליטעראטור, וואס באשרייבט דאס לעבן און אומקום פון די יידן אין פוילן און אין גאנץ אייראפע.

מיר, די פארשטייער פון אונדזערע לאנדסלייט אין אויסלאנד, וועלן אויך ווייטער העלפן אויסשטאטן דעם בית־ראזשישטש און דער ישראל־קאמיטעט וועט זארגן ער זאל געפירט ווערן בכבודיק און זאל ווירדיק טראגן זיין נאמען.

דער בית־ראזשישטש דארף זיין א דענקמאל, וואס וועט נישט לאזן פארגעסן דעם שרעקלעכן אומגליק פון אונדזער צייט און דארף אונדז דערמאנען דעם הייליקן געבאט:

לא אמות — כי אחיה!!!

תל־אביב, מוצ״ש כ״ב באדר תשכ״א, 11.3.1961.

ראשי המדינה בבית רוז'יישץ'

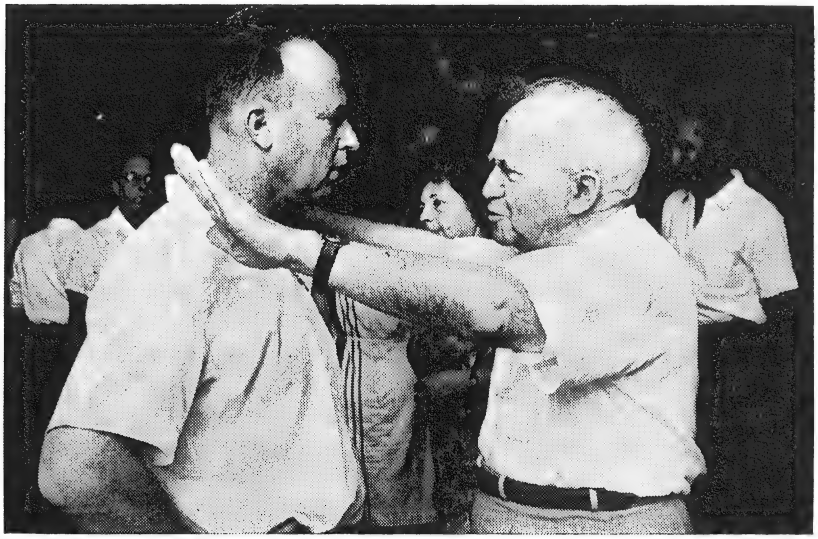
נשיא המדינה
בבית רוז'ישץ'

נשיא המדינה מר זלמן שזר ביקר בתערוכת חב"ד לתודעה יהודית, שנערכה באולם „ניר" בתל־אביב.

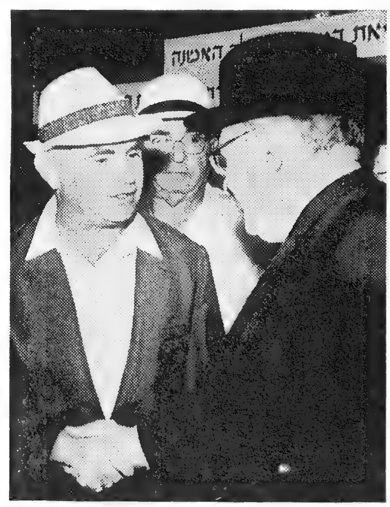
הנשיא קיבל הסברים מפי מנהל התערוכה מר יצחק גינצבורג וגילה התעניינות רבה בנושאים המוצגים. את פני הנשיא קיבלו רבים מראשי תנועת חב"ד בארץ אשר באו במיוחד לתערוכה.

תוך כדי סיורו העיר הנשיא למלוויו, כי יש להוסיף מוצגים והדגמות כדי שהדברים יהיו מובנים למבקרים שאינם בקיאים ביהדות.

מר אבנר רחמיאלי, יו"ר ארגון יוצאי רוז'ישץ', הסביר לנשיא, כי האולם השייך לאגודה מוקדש לזכר קדושי העיר. השם „ניר" הינו ראשי תיבות — נר יהודי רוז'ישץ', שבחבל וואָלין שבפולין.

מר דוד בן־גוריון ז"ל משוחח עם יצחק רבין בנשף הפרידה שנערך לאשר בן־נתן לפני יציאתו למקום־כהונתו בגרמניה, שם כיהן שגריר ישראל ראשון. נשף הפרידה נערך בבית־רוז'ישץ', הנמצא באחד המקומות המרכזיים בתל־אביב.

יו"ר ארגון יוצאי רוז'ישץ', אבנר רחמיאלי, מקבל את פני הנשיא.

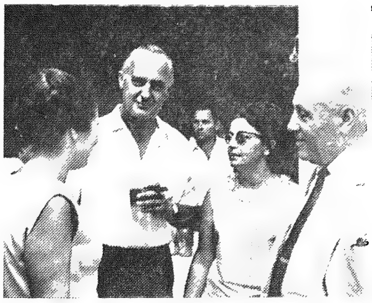
חסידי חב"ד משוחחים עם הנשיא זלמן שזר.

הפעילות בבית רוז'ישץ'

בבית־רוז'ישץ' נערכות מסיבות קבלת־פנים לאורחים הבאים מחוץ־לארץ וחגיגות וארועים חברתיים אחרים. כאן עורכים את האזכרות לחללי עירנו, האספות הכלליות של הארגון והבחירות לוועד. כאן מתקיימות ישיבות הוועד, המועצה והוועדה של קופת גמילות־חסדים. בית־רוז'ישץ' הוא גם מקום־מושבה של מערכת „ספר רוז'ישץ'" ובו נעשה עיקר איסוף החומר; בו גם נערכו פגישות רבות עם חברים לרישום זכרונותיהם, איסוף מיסמכים וכל חומר אחר בשביל הספר.

חשיבותו המיוחדת של בית רוז'ישץ' הוא בכך, שהוא מהווה מרכז ומקום מיפגש ליוצאי רוז'ישץ', הפזורים בעולם כולו. כאן הם נפגשים בהזדמנויות שונות ומחדשים את זכרונותיהם מתקופת חייהם בעיירה. הודות לכך נוצרה ההרגשה אצל יוצאי העיירה בעולם כולו, שהם מהווים משפחה גדולה אחת שכתובתם היא בית רוז'ישץ' בתל־אביב.

כל אחד מיוצאי רוז'ישץ' בעולם כולו הבא לביקור בישראל מתקבל בחמימות על ידי חברי הארגון בישראל ונערכת מסיבה לכבודו.

אשר בן־נתן נפרד ממרדכי נמיר.

קהילת „קדם"

החל מחודש אוגוסט 1968 משמש בית־רוז'ישץ' גם מקום מושבה של הקהילה ליהדות מתקדמת „קדם", ששכרה אותו חלקית.

אנשי הקהילה מקיימים בו בית־כנסת, שעורי תלמוד ותנ"ך וחוגים לבני־מצווה ונוער.

מלבד התפילות בימי שבת ובחגים מקיימת קהילת „קדם" הרצאות, ערבי הסברה, מסיבות בר־מצווה וארועים חברתיים־תרבותיים אחרים.

אשר בן־נתן ליד עוגות־הפרידה

תכניות לעתיד

לאחר הופעת ספר־רוז'ישץ' והפצתו בין יוצאי העיר בעולם כולו, יש בדעתנו להרחיב את פעולת הארגון. החלטנו:

א. לייסד ספריה גדולה;
ב. להקים קרן מילגות לתלמידים מצטיינים;
ג. להרחיב את אולם האסיפות במידה ניכרת על־ידי בניית מרפסת סגירה לצד החצר.

פולה בן־גוריון בשיחה עם דבורה נמיר

די טעטיקייט אין בית־ראַזשישטש

ב׳ת־רוז׳ישץ׳ בימיו הראשונים: בני פישמן וקבוצת ידידים.

אין בית־ראָזשישטש אָרדנען מיר איין פייערלעכע באַגעגענישן לכבוד געסט וועלכע קומען פון אויסלאַנד. דאָ אָרדענען מיר איין די יערלעכע הזכרות נאָך די קדושים פון קהילת ראָזשישטש, די אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג און די וואַלן פון ועד.

דאָ קומען פאָר די זיצונגען פון ועד און פון דער גמילות־חסדים קאַסע. אין בית־ראָזשישטש האָבן מיר אויך געפירט די זיצונגען פון די רעדאַקציע און געשפּרעכן מיט פאַרשידענע מענטשן וועלכע אַרבעטן פאַרן ספר־ראָזשישטש. דאָ זענען אויך פאָרגעקומען באַגעגענישן מיט חברים מיטן צוועק צו פאַרשרייבן זייערע זכרונות, און זאַמלען דאָקומענטן און אַנדער מאַטעריאַל פאַרן בוך.

די קהילה „קדם״

שוין אַ געוויסע צייט ווי מיר פאַרדינגען דעם זאַל טיילווייז צו דער יידישער פּראָגרעסיווער קהילה „קדם״, וואָס, אַחוץ דעם דאַוונען אין שול אין שבתים און ימים־טובים, קומען דאָרט פֿאָר קרייזן פֿאַר תנ״ך און תלמוד, קרייזן פֿאַר בר־מצוה קינדער און אַנדערע באַגעגענישן פֿון געזעלשאַפֿטלעכן און קולטורעלן כאַראַקטער.

קבלת־פּנים לסוניה ולואי ברגר מקאנאדה.

פלענער אויף די צוקונפט

נאָך דעם ווי דער ספר־יזכור וועט אָפּגע־דרוקט ווערן און וועט אויף אַ פייערלעכן אופן איבערגעגעבן ווערן אונדזערע חב־רים אין ישראל און אויסלאַנד, האָבן מיר בדעה צו פירן אונדזער טעטיקייט אין דער צוקונפט לויט דעם פאָלגענדן פּלאַן:

א. אויפשטעלן אַ ביבליאָטעק, ווו ס׳וועלן קאָנצענטרירט ווערן ביכער פון אַ פאַרשידנאַרטיקן כאַראַקטער, פאַר סטו־דענטן און פאַרן ברייטן עולם.

ב. פראָקלאַמירן אַ פאָנד פאַר סטיפּענדיעס פאַר אויסגעצייכנטע תלמידים.

ג. פאַרגרעסערן דעם בית־ראָזשישטש דורכן פאַרבויען דעם שטח פון הויף נאָכדעם ווי די תל־אביבער שטאָט־פאַרוואַלטונג וועט אונדז געבן די געהעריקע דערלויבעניש.

אָרגאַניזירן דעם צווייטן דור, די יוגנט־לעכע, און אַנבינדן אַ לעבעדיקן קאָנ־טאַקט צווישן זיי און בית־ראָזשישטש.

למעלה: מסיבת יום העצמאות ה־20 בנוכ־חות אורחים מחו״ל.

למעלה: מסיבה לכבוד יום העצמאות ה־20 בנוכחות אורחים מחו״ל.

למטה: הקהל באולם בחגיגת חנוכה תשי״ח.

הקהל באולם שותה „לחיים" עם אורחים מחו"ל.

קהל חוגגים ליד שולחנות ערוכים.

מראה באולם. בין הראשונים: בנימין כץ, איטה וארקוביצקי, פריידה פולישוק ז"ל, צבי רויטר, שרה בקר־צוקרמאן ועוד בני עיר.

משה רוזנבוים ז"ל מברך את האורחים
סוניה ולואי ברגר במארס 1959.

האורחים בייטש מרוז'ישץ' ומוטל שקורניק
מבראזיל בבית־רוז'ישץ'.

יוסקה ואלד ואשתו בבית־רוז'ישץ'. בין
הקהל נראים: אלי בירמאן, סנדר שטרנברג
ועשרות חברים מחו"ל ומהארץ.

מסיבה לכבוד גולדה ויענקל שעווץ ז"ל בשנת 1967. ראשון משמאל הסופר יואל פרל (מלוצק). מינדל־שרה, אשתו, שרה שירי־עם.

מאיר ומריאסיה וייסברג מקבלים שי־זכרון מבית־רוז'ישץ' באפריל 1963.

עם אורחים מחו"ל: יוסקה ואלד ורעייתו, מאָטל ומאליה וייסברג, אורצי חזן ויעקב בארטניק (מאיטליה) ביום־העצמאות של שנת 1964.

אורצי חזן מודה על קבלת־הפנים הנאה שנערכה לו. ליד השולחן: בארטניק (מאי־טליה), מאָטל ומאליה וייסברג, לאה גביש (גלאזר), יאסקה ואלד ואשתו, ועוד.

אורחים בבית־רוז'ישץ'. מסיבה לכבוד האור־חים באב גלרשטיין מניו־יורק, פיליפ פרל־מוטר מדנוור, מנדל ובריינדל וואליק וגדליה פרידלין מסאן־פאולו.

מסיבה לכבוד באב ודורה גלרשטיין מניו־יורק, מאיר ומריאסיה וייסברג̀ וגדליה פרידלין מבראזיל.

קבלת־פנים לכבוד בייטש שבאה לביקור מרוז'ישץ', ולכבוד מוטל שקורניק מריו די־ז'אניירו. בתו של יענקל סמוליאר, שרה שירי־עם.

זאב ארליך מברך את האורחים מחו"ל.

צבור יוצאי רוז'ישץ' מקבל פני אורחים מחו"ל בבית רוז'ישץ'.

שלמה גראבארסקי ז"ל מברך את האורחים מירל ומנדל שאמעס מקאנאדה. שלמה (בתמונה למטה) היה ספורטאי ידוע ברוז'ישץ' לפני השואה ובישראל היה חבר פעיל בארגון יוצאי רוז'ישץ'. שלמה גראבארסקי נהרג בארץ בתאונת דרכים.

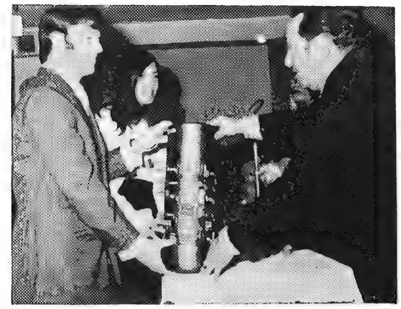

קבלת־פנים לכבוד מאטל גארבוז ז"ל.

סוניה ולואי ברגר בחזית לוח הזכרון בבית־רוז'ישץ'.

מסיבת־חנוכה בשנת 1970 לכבוד 6 זוגות צעירים שהתחתנו בשנה ההיא, ולכבוד יובל השמונים של הח"ח ציפה קאצאן ז"ל וזאב ארליך, ייבדל לחיים ארוכים. הזוגות ובעלי היובל קיבלו שי מן הארגון. בתמונה העל־יונה מקבל זוג צעיר שי מטעם הארגון.

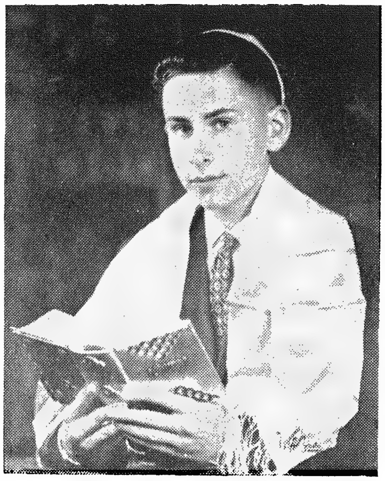
קהל החוגגים בחגיגת חנוכה.

מסיבת יום העצמאות בשנת 1964.

חברים פון אויסלאנד באגריסן

סאניע און לואי בערגער, פרעזידענט פון בוי קאמיסיע אין קאנאדע

לעאנארד בערגער, זון פון סאניע (גראבארסקי) און לואי בערגער, פון סארניע, קאנאדע, האָט געשפענדעט אַלע מתנות וואָס ער האט באקומען צו זיין בר־מצווה, פארן בית־ראָזשישטשש. די גרויסע סומע געלט האָט דערמעגלעכט קויפן דעם גרויסן זאַל.

צום ועד אין ישראל.

מיט גרויס פרייד און פאַרגעניגן לאָז איך אייך וויסן, אַז לואי האָט גענומען אויף זיך צו זיין דער פרעזידענט פון בוי־קאָמיסיע און שאַפן דעם פאָנד פאַר בית־ראָזשישטש. איך האָב אים צוגעזאָגט העלפן מיט וואָס ס׳וועט זיין מעגלעך.

ער האָט זיך אונטערגענומען די שווערע אַרבעט, ווייל ער האָט ליב דאָס לאַנד און אונדזערע ראָזשישטשער לאַנדסלייט. מיר וועלן האָבן גרויס פאַרגעניגן צו קומען קיין ארץ ישראל צו דער עפנונג פון בית ראָזשישטש.

געשעצטער ועד, איך האָב פאַר אייך אַ גוטע ידיעה. מיר גייען מאַכן אַ בר־מצוה פאַר אונדזער זון לעאָנאַרד און מיר וועלן איינלאַדן אַלע ראָזשישטשער פון קאַנאַדע און פאַראייניקטע שטאַטן.

מיר האָבן באַשלאָסן, אַז דאָס גאַנצע געלט וואָס אונדזער זון וועט קריגן אַלס מתנות, וועט גיין צום ראָזשישטשער קאָמיטעט אין ישראל פאַרן בית־ראָזשישטש אַלס אַ מצבה פאַר זיין זיידע און באָבע.

וועגן געלט זאָלט איר נישט זאָרגן. לואי זאָגט, אַז אויב איר האָט געקענט אויסקעמפן אַן אייגן לאַנד, וועלן מיר קענען שאַפן דאָרט אַן אייגן ווינקל. מיר האָפן, אַז מיר וועלן אַלץ דערגרייכן.

סאָניע בערגער.

אויפנאַמע לכבוד סאניע און לואי בערגער מערץ 1959. אויפן בילד: סאניע און לואי בערגער, ל. גראבארסקי׳ און פרוי, חיים גראבארסקי און פרוי, צפורה און שמחה (ז״ל) ראזען, שמחה זוברמאן ז״ל, שלמה גראבארסקי ז״ל, חיים בארושעק, אריה מארמור, משה גראבארסקי און אברהם ציטרין ז״ל.

קבלת־פנים לכבוד סוניה ולואי ברגר.

סוניה ברגר מודה למברכים בקבלת־הפנים.

סוניה ולואי ברגר והקהל רוחדים הורה.

מסיבת קבלת־פנים לבאב ולדורה גלרשטיין מניו־יורק באפריל 1963.

בערל געלערשטיין — ערשטער פארזיצער פון ראזשישטשער קאמיטעט אין ניו-יארק און פון בוי-קאמיטעט

...די גאַנצע צייט האָב איך געשטרעבט אויפבויען אַ מאָנומענט אין ישראל, אויפן נאָמען פון אונדזערע טייערע קדושים.

דעם 9־טן יאַנואַר 1960 זענען אויף מאָטל גארבוזעס זונס בר־מצוה געקומען אַסאַך לאַנדסלייט פון אַמעריקע און קאַנאַדע און ס'איז געווען אַ גרויסער געזעלשאַפטלעכער, מאָראַלישער און פינאַנסיעלער דערפאָלג.

אונדזערע לאנדסלייט האָבן זיך גערן פאַרפליכטעט צו גרעסערע סומעס געלט און מיר זענען יעצט זיכער, אַז מיר וועלן קענען איפבויען אַ פראַכטפולן מאָנומענט, אַלס זכר פון אונדזערע פאַרלוירענע, אָבער ניט־פאַרגעסענע, טייערע.

גלייכצייטיק וועט דער מאָנומענט זיין אַ קולטורעלער צענטער פאַר אייך אין ישראל און פאַר געסט, וואָס וועלן קומען צו אייך פון אויסלאַנד.

באגריסונג צום חנוכת־הבית

מיר אַלע, די גרעסטע גרופע פון ראָזשישטשער אין דער וועלט, וואָס איז קאָנצענטרירט אונטער איין דאַך, האָבן זיך צוזאַמענגענומען צו פאַראייביקן אונדזערע פאַרלוירענע אָבער קיינמאָל נישט פאַרגעסענע ליבסטע און טייערסטע.

מיר ווידמען דעם בית־ראָזשישטש אַלס מאָנומענט פאַר די קדושים און באַשטימען אים אַלס אַן אָרט פאַר קולטורעלע און סאָציאַלע טעטיקייט.

מיין פרייד, זעענדיק דאָס אַלץ, איז אומבאַגרענעצט. דער געדאַנק וועגן בית־ראָזשישטש איז געבוירן געוואָרן ביי מיר אין שטוב, אין ניו־יאָרק, אין אַ געשפּרעך מיט פייוול שקורניק. פון דעם מאָמענט אָן, האָבן מיר אַלע ראָזשישטשער אין ניו־יאָרק, קאַנאַדע און ישראל געאַרבעט אונערמידלעך צו דערלעבן דעם היינטיקן טאָג. יעצט איז עס אייערס, אין אַ מזלדיקער שעה, און נוצט דאָס געזונטערהייט פאַר אייערע אייגענע צוועקן.

גלויבט מיר, אַז דאָס איז ביי מיר דער צווייטער גליקלעכסטער טאָג אין מיין לעבן. דער ערשטער טאָג איז געווען ווען איך האָב געזען די זון אויפשיינען אין אונדזער לאַנד — און איצט, אַז איך זע אייך אַלע דאָ, וויל איך אויסשטרעקן מיינע הענט און דרוקן איין אַלעמען צו מיין האַרצן.

זאָל היינטיקער אָוונט זיין דער אָנהייב פון אָפטע טרעפונגען מיט אייך.

שלום

באב ודורה גלרשטיין מניו־יורק במחיצת חברים בבית־רוז'ישץ'.

חיים פעפער — ארגענטינע

...מיר בויגן מיט יראת־הכבוד דעם קאָפּ פאַר אונדזערע געפאַלענע, וועלכע מיר וועלן שוין קיינמאָל מער נישט זעען און פון זיי קיין וואָרט נישט הערן. דאָס קלענסטע וואָס מיר קענען טאָן, איז אויפשטעלן אַ דענקמאָל, אַ בית־רוז׳ישץ׳.

מירעלע שאמעס

מירעלע שאמעס — מיטגליד פון קאנאדער קאמיטעט

אַ שטעטעלע איז חרוב געוואָרן. זעקס טויזנט יידן זענען אומגעבראַכט געוואָרן אויף אַן אונמענטשלעכן אופן, צווישן זיי אונדזערע טאַטעס און מאַמעס, ברידער און שוועסטער, אונדזערע פריינט און חברים. ווי קענען מיר זיי פאַרגעסן?

„זכור מה שעשה לך עמלק״ — געדענקט וואָס די היטלעריסטישע רוצחים האָבן געטאָן צו אייך און איר זאָלט קיינמאָל נישט פאַרגעסן...

סאל מילער (שלמה מלמד) — פרעזידענט פונעם ראזשישטשער קאמיטעט אין קאנאדע

אויפן אַלגעמיינעם צוזאַמענפאָר פון ראַזשישטשער לאַנדסלייט אין קאַנאַדע און פאַר־אייניקטע שטאַטן, 5־טן יוני 1959:

...אונדזערע ראַזשישטשער פילן דעם חוב וואָס ליגט אויף זיי, נישט פאַרגעסן! דער שיקזאַל האָט נישט געוואָלט, אַז הערשל אדוואַק ז״ל, דער גרינדער פון קאַמיטעט אין קאַנאַדע, זאָל זיין מיט אונדז.

הערשל האָט געוואָלט מ׳זאָל אויפבויען אַ דענקמאָל נאָך אונדזערע קדושים און ער האָט זיך פאַרשטענדיקט מיטן קאַמיטעט אין ישראל, זיי געגעבן די ערשטע שפענדונג פאַרן צוועק אויפצושטעלן אַ בית־ראַזשישטש.

הערשלס פרוי, צירל, און זייערע קינדער און אויך מיר, אַלע ראַזשישטשער אין קאַנאַדע, וועלן מאַכן אַלע אָנשטרענגונגען, אַז דער טרוים זאָל פאַרוויקלעכט ווערן.

מסיבה לכבוד סול מילר, יו״ר הועד בקא־נאדה, ולכבוד בינם ופנינה מילר (מלמד). סול מילר מודה למברכים.

מענדל שאמעס — סעקרעטאר פונ׳ם קאנאדער קאמיטעט

אויפן אַלגעמיינעם צוזאַמענפאָר דעם 5־טן יולי 1959:

...„שטייענדיק פאַר אייך, טייערע פריינד, לויפן דורכן געדאַנק די צייטן פון אַמאָל אין אונדזער ליב שטעטעלע. אַ שטעטל פול מיט לעבן, פול מיט גוטסקייט, פול מיט יוגנט.

די בעסטע צייט פון אונדזער לעבן — די יוגנט יאָרן — האָבן מיר דאָרט פאַרבראַכט אויף די גרינע לאָנקעס ביים סטער, אויף די וועגן קיין טאָפּילנע, זשאַליבאָוו, קאָפּאטשיווקע און אונטערן בריק...

ס׳איז דאָרט געווען אַלץ: ליבע, פרייד, קולטור און מיר זענען געווען שטאָלץ מיט אונדזערע אָרגאַניזאַציעס, כלל־טוער און אַפילו ליב געהאַט אונדזערע שטאָט־משוגעים און די קאָזעס, וואָס פלעגן קריכן איבער די דעכער...

און ווי טייער זענען אונדז געווען אונדזערע משפחות און קרובים, וועלכע זענען אַזוי אַכזריותדיק אַוועקגעריסן געוואָרן פון אונדז.

מיר, ראָזשישטשער, דאַרפן פאָרזעצן אונדזער טראַדיציע און העלפן איינער דעם צווייטן, פונקט ווי אונדזערע עלטערן האָבן געטאָן.

דער היינטיקער צוזאַמענפאָר ווייזט אונדז ווי ברידערלעך מיר זענען און איך בין שטאָלץ מיט אייך, טייערע לאַנדסלייט.

די נשמות פון אונדזערע קדושים בלאָנדזשען און קענען נישט געפינען קיין רו; זיי בעטן איר זאָלט זיי שטעלן מצבות...״

כבוד לחללי השואה. הנחת זר פרחים על־יד לוח־הזכרון בבית־רוז׳ישץ׳ על־ידי מנדל שאמעס.

ברוך ראזען, ניו־יארק — פארזיצער פון ראזשישטשער פארבאנד אין די פאראייניקטע שטאטן

טייערער פריינט אבנר רחמיאלי, יו״ר,

און אַלע אונדזערע ראָזשישטשער שוועסטער און ברידער אין ישראל.

שלום רב!

כ׳האָב שוין פיל מאָל געוואָלט אָנשרייבן אַ פּאָר ווערטער צו אייך. מיר לעבן דאָך אָבער אין דעם „גאָלדענעם״ לאַנד, ווי מ׳האָט אַלעס, אַפילו אַן איבערפלוס פון צרות, נאָר צייט האָט מען נישט!!!

דאָס מאָל האָב איך אָבער באַשלאָסן אַוועקגנבענען צייט פון אַנדערע ענינים און אָנשרייבן צו אייך די פּאָר שורות:

כ׳לייג ביי צו דעם בריוו אַ טשעק פאַר 1500 דאָלאַר. לויט דעם ווונטש פון אונדזער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג פון דעם ארגון יוצאי ראָזשישטש אין ניו־יאָרק, וועלכע איז פאָרגעקומען זונטאָג, דעם 19־טן מאַי 1974, זאָלן די 1500 דאָלאַר באַנוצט ווערן אויפן פאָלגענדן אופן:

1. 1000 דאָלאַר זאָלן נוצן אַלס גמילות־חסדים פאַר נויטבאַדאַרפטיקע ראָזשישטשער.
2. 500 דאָלאַר זאָלן אייך העלפן מיט די אויסגאַבן פאַרן ספר־ראָזשישטש.

איך האָף, אַז אין דער צוקונפט וועלן מיר קענען אייך ווידער שיקן אַ ביסל געלט.

וואָס הערט זיך ביי אייך?

איבער דער אַלגעמיינער לאַגע ווייסן מיר כמעט אַלעס. מיר לעבן דורך מיט אייך אייערע פאַרלוסטן, וואָס זענען אונדזערע גענוי ווי אייערע, און שטאָלצירן איבער אייערע נצחונות — וואָס זענען אייערע אַליין.

אַלץ וואָס מיר קענען דאָ טאָן איז ווינטשן אייך ענדלאָזע פיזישע און מאָראַלישע כוחות ביים דורכלעבן און מיטמאַכן די אומגעהויער שווערע לאַגע, וועלכע דער היסטאָרישער גורל האָט אויף אייך אָנגעוואָרפן.

אַזוי ווי נאָך יעדן גרויסן שטורעם קומט צוריק אַרויס די זון, און אַזוי ווי אין אונדזער אָנגעווייטיקטן דור האָבן מיר זוכה געווען צו זעען די הקמת המדינה היהודית בישראל, אַזוי האָפן מיר, אַז דער שטורעם וועט גיך אַריבערגיין, די זון וועט באַלד ווידער אָנהייבן צו שיינען און היילן די בלוטיקע ווונדן. מיר וועלן ווידער זוכה זיין זען ישראל, וואָס לעבט אין באַדינגונגען פון זיכערהייט, שלום און פּראָספּעריטי — ווי אונדזערע ביישפּיללאָזע און טייערע יוגנט וועט שאַפן דעם אַזוי אַנגאַרד פון אַ גליקלעכן אין אומגעשטערטן פאָלק.

עם ישראל חי וחי לעד!!!

מיט אונדזערע בעסטע ווונטשן און גריסן פאַר אייך אַלע און אינדיווידועל פאַר יעדן.

אין נאָמען פון אַלע אונדזערע ראָזשישטשער
אין ניו־יאָרק

אייער ב. רוזן

22־סטן מאַי 1974

אייב פרלמוטר, רעייתו ולאה גביש בבית רוז'ישץ'.

ברוך רוזן ז"ל (נפטר ב־8 בנובמבר 1975) בחתונת בתו בניו־יורק.

נחמה טושמן-ספקטור, בלטימור, ארה״ב

לחברנו וידידנו היקר אבנר, שלום וברכה!

הפגישה עם תלמידי וידידי מיוצאי רוז׳ישץ׳ השאירה עלי רושם בל־ימחה. עצב ושמחה שימשו בערבוביה. תמונות מחיי רוזי׳שץ׳ עברו לפני כמו בסרט נפלא. זאת היתה תקופה של יצירה, של שאיפה לאידיאלים לאומיים. נכסי וערכי החיים בעיירה זו היו קודש לכול. יפה היה חלקם של המנהיגים, שעמדו בראש הקהילה, אולם בעיקר הושפעתי מהדמות של היהודי הפשוט בעל הנשמה הרגישה.

כשהתבוננתי במעשיהם והקשבתי לשיחתם, התקשרתי אליהם בכל נימי נשמתי. למדתי לכבד את חיי המשפחה שלהם, את המסירות לזולת. הערכתי את הניצוץ הלאומי שאף פעם לא דעך. מי אינו זוכר את ההומור העממי, שהיה כמו רפואה לכל צרה שהתחוללה. גם על בעיות העולם התווכחו והטילו ספק בפתרון הפרובלמות על ידי מדינאים מפורסמים.

מאושרת הייתי הקיץ לראות אתכם מסודרים בארץ.

הנכם מגשימים את החלום „ושבו בנים לגבולם״. חבל שרק מעטים נשארו. גם אנו תקוה שבעוד זמן־מה נשתקע בארץ, נוכל להיפגש לעיתים קרובות ולשוחח ארוכות.

בשמי ובשם בעלי אני רוצה להודות לכם מקרב לב על הערב הנעים שבילינו יחד.

אבנר היקר! בהזדמנות תדרוש בשלום תלמידי וחברי. שפע ברכות שלוחות לכם לקראת השנה החדשה.

תהא השנה הזאת שנת מנוחה ושמחה במעונכם.

27 בספטמבר 1971

בלה ואהרון טפר ליד לוח־הזכרון בבית־רוז׳ישץ׳.

בעלא טעפער

שלום רב לכם, חברים,

דעם „אָרדער״ צו שרייבן דעם בריוו האָב איך שוין לאַנג באַקומען פון אונדזער פרע־זידענט, ברוך ראָזען, בכדי אייך מודיע זיין וועגן אונדזערע חברים, וואָס קלייבן זיך מאַכן אַ וויזיט ביי אייך.

ווי מיר ווייסן, נעמט איר אונדז תמיד אויף זייער שיין און וואַרעם. איך וועל קיינמאָל ניט פאַרגעסן די באַגריסונג פון אונדזער חשובן חבר פייוול בשעת מיר, איך און אהרון, זענען געווען ביי אייך בעת אונדזער ערשטן באַזוך.

ער האָט ריכטיק באַמערקט, אַז מיר זע־נען ניט קיין געסט נאָר צייטווייליק פאַרייז־טע און אונדזער חלום און שטרעבן איז וואָס פריער קומען אַ היים.

מיר לעבן די גאַנצע צייט מיטן געדאַנק וועגן ישראל און וועגן אייך.

בעלאַ טעפער, סעקרעטאַרין

ניו־יורק, יוני 1971

בלה ואהרון טפר מניו־יורק מבקרים בבית־רוז׳ישץ׳.

ארצות הברית

שארית הפליטה דרוז׳ישצ׳ה

אבנר רחמיאלי

עמוד־זכרון בכניסה לבית־הקברות של שארית הפליטה דרוז׳ישצ׳ה בניו־יורק.

אין די פאַראייניקטע שטאַטן טראָגט דער ראָזשישטשער פאַרבאַנד דעם נאָמען:

שארית הפליטה דרוז׳ישצ׳ה

די אַקטיווע און איבערגעגעבענע טוער פון פאַרבאַנד זענען:

באב (בערל) געלערשטיין

— גרינדער און ערשטער פאָרזיצער. איצט ערן־פאָרזיצער פון פאַרבאַנד. ער איז זייער טעטיק און נעמט אָנטייל אין יעדער אונטערנעמונג פון דעם אַמעריקאַנער פאַרבאַנד. ער שטייט אין ענגן קאָנטאַקט מיטן ראָזשישטשער פאַרבאַנד אין ישראל, שיקט „מעות־חיטין" פאַר יעדן פסח, באַזוכט אָפט ישראל און באַטייליקט זיך אַקטיוו אין ספר־ראָזשישטש און אין דער רעאַליזירונג פון אַלע אונדזערע פּלענער.

ברוך ראזען

— פאָרזיצער פון ראָזשישטשער פאַרבאַנד אין די פאַראייניקטע שטאַטן.

בעלא טעפער

— סעקרעטאַרין.

זיסע קראמירס

— קאַסירער (אָדער פינאַנסלייטער).

פאול פערלמוטער, טוביה רופא, פיליס און שיקע ווידרע

— אַקטיווע טוער פון פאַרבאַנד.

דער פאַרבאַנד אָרגאַניזירט יעדעס יאָר אַן אזכרה נאָך די ראָזשישטשער קדושים, וועלכע ווערט זייער גוט באַזוכט. דער פאַרבאַנד באַזיצט אַן אייגענעם בית־קברות. ער שיקט פון צייט צו צייט געלט פאַרן ארגון אין ישראל און שטייט אין אַ פּערמאַנענטער פאַרבינדונג מיט אונדז. פיל פון זיינע מיטגלידער האָבן שוין באַזוכט ישראל אייניקע מאָל.

משה גראבארסקי געזעגנט זיך פון ניו־יארקער קאָמיטעט בעת זיין באַזוך אין אמעריקע אין 1974. פון רעכטס: זיסקה קראָמערס, משה גראבארסקי, באב געלער־שטיין, פעפע פערלמוטער און שיקע ווידרע.

פיליס און שיקע ווידרע פון ניו־יאָרק פרייען זיך מיט אַהרן בינדער אין בית־ראָזשישטש.

אויפן בית־הקברות פון די ראזשישטשער אין ניו־יארק בעת אן אזכרה.

קאָנסטיטושאָן
פאָן דער
ערשטער ראָזישטשער
אונטערשטיצונגס פעראיין
First Rozishtcher Beneb. Ass'n

געגרינדעט דען 31, מייא 1913		געטשאַרטערט דען 24, דזשולייא 1913

ניו אָרק
אדאָפטירט ביים מיטינג דען 24, נאָוועמבער 1917
א. נמוער דעם פּאָרזיניק פון בר. יצחק קארש
א. י. ייגמאַן פּרינטער, 192½ דילענסי סט.
ניו יאָרק

ערשטער ראָזשישטשער אונטערשטיצונגס פאַריין

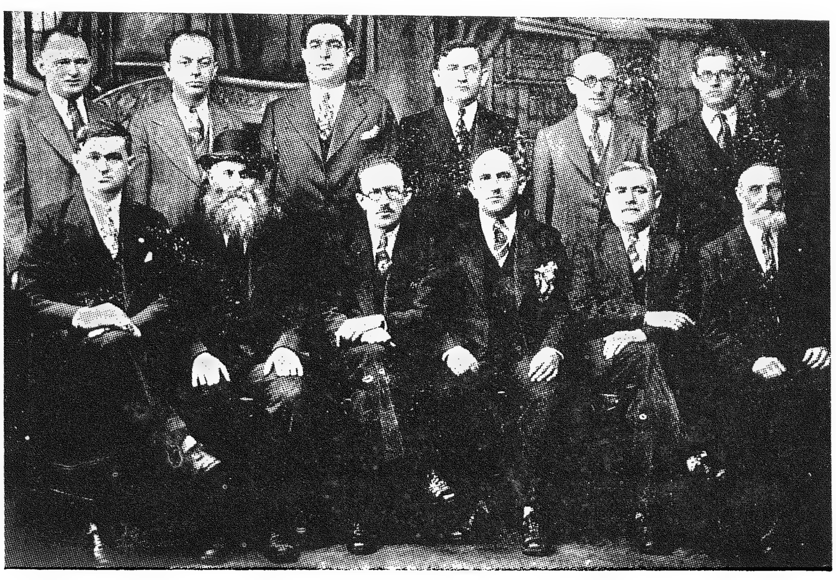
אין ניו־יאָרק איז זיינער צייט געווען טעטיק דער לאַנדסלייט־פאַרבאַנד פון די אָפּשטאַמיקע פון ראָזשישטש, וועלכער האָט זיך אָרגאַניזירט דעם 13־טן מאַי 1913. דער פאַרבאַנד האָט זיך גערופן: „ערשטער ראָזשישטשער אונטערשטיצונגס פאַריין". ער האָט אַריינגענומען צענדליקער, און אפשר הונדערטער חברים, — היות פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן פיל עמיגרירט קיין אַמעריקע, אין רעזולטאַט פון די פּאָגראָמען אין אוקראַינע.

דער ציל פון דעם פאַרבאַנד איז געווען קעגנזייטיקע הילף. סעם ש"ץ האָט אונדז בעת זיין באַזוך אין ישראל געבראַכט דעם רעגולאַמין און 2 בראָשורן אַרויסגעגעבן אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם 13־טן און 18־טן יובל פון דעם פאַרבאַנד. פון די דאָזיקע בראָשורן איז צו זען, מיט וואָס פאַר אַ איבערגעגעבנקייט און זאָרג עס האָבן זיך באַצויגן די ראָזשישטשער לאַנדסלייט איינער צום צווייטן, געזאָרגט פאַר זייערע נויטן און געהאָלפן נויט־באַדאַרפטיקע. שטענדיק האָבן זיך געפונען איבערגעגעבענע און פעאיקע טוער, וועלכע האָבן געקענט אָרגאַניזירן די חברים פאַר ווילטעטיקע צוועקן.

אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט מלחמה איז דער פאַרבאַנד געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט דעם ראָזשישטשער קאָמיטעט אין ישראל, מיט וועלכן ס'האָט דאַן אָנגעפירט אונדזער טרייע און איבערגעגעבענע חברה לאה גביש. אָבער ווען ס'האָט זיך געגרינדעט דער יינגערער פאַרבאַנד אין ניו־יאָרק אונטער דער אָנפירונג פון באָב געלערשטיין, וועלכער האָט אַריינגענומען אין זיינע רייען די עמיגראַנטן, וועלכע זענען געקומען קיין אַמעריקע פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה און נאָך איר, האָבן ביידע פאַרבאַנדן נישט געפונען קיין געמיינזאַמע שפּראַך צווישן זיך. זיי האָבן זיך נישט פאַראייניקט און האָבן אויך נישט געהאַט קיין שום קאָנטאַקט צווישן זיך.

ווען איך האָב באַזוכט ניו־יאָרק אין יאָר 1956 האָב איך זיך באַגעגנט, לויט דער איניציאַטיוו פון באָב געלערשטיין, מיט דעם הער זייגער, איינער פון די טוער פון דעם עלטערן פאַרבאַנד; אָבער ליידער איז אונדז נישט געלונגען, צוליב אומפאַר־שטענדלעכע סיבות, ווירקן אויף אים צו באַנייען די פאַרבינדונג מיט אונדז און מיט דעם יינגערן פאַרבאַנד אין ניו־יאָרק.

מיר מוזן אויסדרוקן אונדזער באַדויערונג, וואָס אַזאַ חשובער ציבור האָט זיך נישט באַטייליקט אין קויפן דעם בית־ראָזשישטש און זענען נישט געווען באַטייליקט אין אַרויסגעבן דאָס יזכור־בוך.

18־יערלערכער יובילעאום פון „ערשטן ראזשי־שטשער אונטערשטיצונג פאריין" אין ניו־יארק, וואס איז געפייערט געווארן דעם 15־טן דעצעמבער 1929. אין דער ערשטער ריי זיצן פון רעכטס צו לינקס: ג. שניידער־מאן, דזשאו קלעזמער, וו. שווארץ, ח. שטערן, יעקב'קע קאסיר און מ. פליישער. אין דער צווייטער ריי שטייען: מ. מילבאו, י. זייגער, ש. גרינבערג, דזשיי סיגעל, מ. פליישער און מ. סיראקע.

די אנטוויקלונג פון אונדזער פארבאנד

בערל געלערשטיין, ניו־יארק

בערל געלערשטיין (שטייט צווייטער פון לינקס) געזעגנט זיך מיט חברים פארן אפפאר פון ראזשישטש קיין אמעריקע.

שוין מער ווי פערציק יאר בין איך אין אמעריקע. שוין אריבער צוויי און דרייסיק יאר נאך דער שחיטה. מער ווי צוויי־דריטל פון מיין לעבן האב איך געלעבט אין אמעריקע. מיין ליבע דארע האט מיר געבוירן צוויי שיינע, געראטענע זין, יצחק און אליעזר. מיינע זין האבן דערפאלגרייך חתונה געהאט. יצחק האט שוין פיר זינעלעך און אליעזר — איין מיט א האלבס...

איך האב אין אמעריקע דורכגעמאכט קאלטס און ווארעמס, אבער גאט איז געווען גוט צו מיר... אין מיין הויז איז שטענדיק געווען, און וועט שטענדיק זיין, אן אפענע טיר, ספעציעל פאר יעדן ראזשישטשער; ווער ס'זאל נישט זיין, איז ער מיין פריינט, מיין משפחה.

איך בין מיין גאנץ לעבן איבערצייגט, אז איינע פון די שענסטע און בעסטע אידעאלן וואס א מענטש דארף פארווירקלעכן איז „טיילן זיך" מיט אנדערע. דאס איז דאס געפיל, וואס האלט אונדז ראזשישטשער צוזאמען. דאס איז דער צעמענט וואס אייניקט אונדז. פרעמדע מענטשן, נישט קיין ראזשישטשער, זענען אונדז מקנא. מיר דינען אלס מוסטער פאר אנדערע שטעט.

באלד נאך דער מלחמה, ווען פליטים פון די לאגערן זענען געקומען קיין אמעריקע, האב איך זיי אויפגענומען, און געהאלפן וויפל איך האב געקענט.

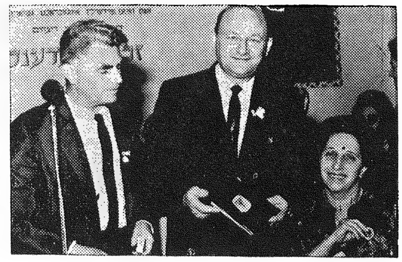
מיט יארן שפעטער האב איך אלע ראזשישטשער אין ניו־יארק פארבעטן אויף א שבת־אוונט. אויף דער פארזאמלונג איז איינשטימיק באשלאסן געווארן צו שאפן די ארגאניזאציע אונטערן נאמען וואס איך האב פארגעלעגט: „שארית הפליטה דרוז'ישצ'ה". דעם זעלבן אוונט האבן מיר געשאפן געלט צו שיקן קיין ישראל פאר דער גמילת חסדים קאסע. מיר פלעגן זיך טרעפן יעדן לעצטן שבת־צו־נאכט פון יעדן חודש.

די ראזשישטשער משפחה אין ניו־יארק איז געווארן שטארקער און גרעסער. צו איינעם פון די אוונטן איז געקומען הערשל אדזואק ע"ה, אויף זיין וועג פון זיין ערשטן באזוך אין ישראל. ער איז געווען אנטציקט פון אונדזערע באציאונגען ווי ברידער און שוועסטער און ער האט אונדז זייער מקנא געווען. פארוואס קענען זיי נישט האבן אזא זאך אין קאנאדע?

פון אונדז איז ער געפארן קיין טאראנטא צו סעניע צוקערמאן. ער האט דערציילט וואס ער האט געזען ביי אונדז און זיי האבן באשלאסן צו טאן די זעלבע זאך. זיי האבן צונויפגערופן אלע ראזשישטשער אין קאנאדע מיט שלמה מלמד בראש. „מעשה שהיה — כך היה" — אזוי האט זיך עס אנגעהויבן.

דער חלום ווערט ווירקלעכקייט

מיין געוויסן פלעגט מיך שטענדיק פייניקן, ספעציעל נאך דעם ווי יאסל מונק איז געקומען קיין ניו־יארק און געארבעט ביי מיר פיר מאנאטן. ער האט מיר דערציילט, אז ער האט געזען מיט זיינע אייגענע אויגן, דורך א בוידעם־לעכל ביי א גוי, ביי וועמען ער האט זיך אויסבאהאלטן, די שחיטה און דעם קבר פון מיינע ליבסטע און טייערסטע. ער איז געווען מיין ברודער יאסלס א פערזענלעכער חבר. א לעבעדיקער עדות, אז קיינער פון מיין פאמיליע לעבט נישט מער, און אז איך בין דער לעצטער.

באַנקעט פאַר באָב און דאָראַ געלערשטיין אין בית־ראָזשישטש.

איך האָב געפילט מיין הייליקן פליכט אויפצושטעלן אַ מצבה, אָבער נישט קיין האָלצערנע אָדער שטיינערנע — נאָר אַ לעבעדיקע קולטורעלע אינסטיטוציע, ווו מענטשן זאָלן זיך קענען צוזאַמענקומען, שמועסן, לערנען, זיך טיילן מיט מיינונגען און פלעגן די שיינע יידישע אידעאַלן.

איך האָב באַשלאָסן, אַז דאָס דאַרף זיין אין ישראל. ווען פייוול שקורניק איז געווען אויף אַ באַזוך אין ניו־יאָרק אין 1956, נאָכדעם ווי ער האָט באַזוכט זיין מאַמע ע״ה אין דענווער־קאָלאָראַדאָ און אויפן וועג צו זיינע ברידער אין בראַזיל, האָב איך מיין פּלאַן פאָרגעלייגט פייוולען, וועמען איך רעספּעקטיר זייער.

פייוול האָט מיר דעמאָלט געזאָגט, אַז ער זעט ראָזשישטשער נאָר איין מאָל אין יאָר, אויף דער יערלעכער אזכרה און אַז ער איז נישט טעטיק אין ענייניםווי די גמילות־חסדים קאַסע און אַנדערע, אָבער מיין געדאַנק איז אים געפאַלן.

דאָס האָט מיר צוגעגעבן מוט און איך האָב געקריגן דעם ריכטיקן שטויס אַדורכצופירן מיין חלום. איך האָב דאַן פייוולען געזאָגט: „דו פאָר צוריק און ווער אַקטיוו און איך וועל דיר שיקן געלט״. איך האָב צוגעזאָגט, אַז „אם ירצה השם״, אין משך פון דריי יאָר וועלן מיר דעם פּלאַן פאַרווירקלעכן. איך האָב דאַן נישט געהאַט דעם מינדסטן באַגריף ווו איך וועל דאָס געלט נעמען און וויפל עס וועט קאָסטן.

איך האָב געהאַט אַסאַך בטחון אין פייוול שקורניק און אין אַלע אונדזערע ראָזשישטשער לאַנדסלייט, און בין געווען זיכער אַז מיר קענען דעם געדאַנק פאַרווירקלעכן.

אין דער ריכטיקער צייט האָב איך גערופן אַ מיטינג ביי מיר אין הויז, צו וועלכער כמעט אַלע ראָזשישטשער זענען געקומען. איך האָב פאָרגעלייגט מיין פּלאַן צו פאַראייביקן, ווי געהעריק, אונדזערע טייערע, וואָס אויף זיי מעגן מיר זאָגן: „חבל על דאבדין ולא משתכחין״. דער אָוונט איז געווען אַ גרויסער דערפאָלג. מיר האָבן באַשלאָסן זיך פאַרבינדן מיט דער „אַלטער גוואַרדיע״, אַמאָליקע ראָזשישטשער, וועלכע זענען שוין דאָ לאַנגע יאָרן, פון פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, אָבער לײדער האָבן זיי נישט געוואָלט מיטאַרבעטן מיט אונדז.

איך האָב שפּעטער גערופן אַ צוזאַמענקום פון ראָזשישטשער, געלאָזט וויסן דורך דער יידישער פּרעסע און דורכן טעלעפאָן. מיר האָבן געהאַט געסט פון קאַנאַדע און פון אַנדערע ערטער. ס׳זענען געקומען סעניע צוקערמאַן, שלמה מלמד מיט סאָניען ע״ה, סאָניע בערגער (גראַבאַרסקי) און מענדל און מירעלע שאַמעס. אַלע זענען געקומען צום יום־טובדיקן אָוונט. איך וועל קיינמאָל דעם אָוונט נישט פאַרגעסן, אַלס איינער פון מיינע דערפאָלגרייכסטע אין מיין לעבן.

מיר האָבן געשאַפן אויפן אָרט 4000 דאָלאַר. איך האָב געזען, אַז דער חלום ווערט ווירקלעכקייט אַסאַך פריער ווי די דריי יאָר, ווי איך האָב פריער געמיינט. איך האָב, צוזאַמען מיט סעניע צוקערמאַן און זיין פרוי, שלמה מלמד און סאָניע ע״ה, סאָניע בערגער און יאַשקע ערליך ע״ה — זוכה געווען צו זיין ביי דער אָפיציעלער חנוכת־הבית פון אונדזער בית־ראָזשישטש, מוצאי־שבת דעם 11־טן מאַרס 1961, אַן אָוונט וואָס איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן...

איך בין שטאָלץ מיט דעם אויפטו און מיט דעם וואָס איך האָב מיטגעהאָלפן. אַסאַך מענטשן, אַסאַך געלט און זייער אַסאַך אַרבעט האָט דאָס אַלץ געמאַכט פאַר אַ געשעענעם פאַקט. אַ גרויסן יישר־כוח יעדן איינציקן, וואָס האָט מיטגעהאָלפן. מיר האָבן אַ לעבעדיקן מאָנומענט פאַר דורות.

דער ספר-ראָזשישטש

איצט ווידמען מיר צייט און כוח און געלט פאַר אַן אַנדערע גרויסע אונטערנעמונג, דעם ספר־ראָזשישטש, וואָס דאַרף זיין די שענסטע פאַראייביקונג פונעם גאַנצן שטעטל. איך באַמי מיך מיטהעלפן פון דערווייטנס מיט ראַט און טאַט און האָף, אַז ס׳וועט זיין אַ גרויסער דערפאָלג, מיט וועלכן מיר וועלן זיין שטאָלץ.

פאַר די חברים, וועלכע שטייען אין דער שפּיץ און ווידמען אַזוי פיל צייט און כוח פאַר דער גראַנדיעזער אונטערנעמונג — האָב איך נאָר האַרציקע ווינטשן.

ביילצע און פיליפ פערלמוטער באַקומען דעם בעכער פון ראָזשישטשער פאַרבאַנד פון די הענט פון אסתר שווארצבלאט־קארדאָש און אריה מארמור.

די פערלמוטערס. די ברידער פערלמוטער האָבן עמיגרירט קיין אמעריקע אין אנהויב פון 20־סטן יארהונדערט. מיט גרויס פלייס האבן זיי דורכגעמאכט די ערשטע שווערע יארן מיט דערפאלג און האבן מיט דער צייט געהאט גרויסע דערגרייכונגען אין זייערע ווירטשאַפטלעכע אונטערנעמונגען. זיי זענען אקטיוו אין געזעלשאפטלעכן יידישן לעבן און נעמען אנטייל אין אלע אקציעס פאר ישראל. גרויס איז אויך זייער אינטערעס פאַר בית־ראזשישטש. אויפן בילד זעען מיר מאריס און מינע, אייב און דארי (דענווער), פאול ז״ל און ביילצע, דייוו און שערלי, בען און בין, סעם ש״ץ און סעם פרימאק.

די פערלמוטערס

די פערלמוטערס זענען אַ פאַרצווייגטע משפחה, וואָס איז פאַרשפרייט מיט גרויס אָנזעען אין די פאַראייניקטע שטאַטן און באַזונדערס אין דענווער, קאָלאָראַדאָ און וואַשינגטאָן.

זיי זענען אַקטיוו אויפן עקאָנאָמישן געביט און דערגאַנגען צו גרויסע דערגרייכן. אַ דאַנק זייער פלייס, זענען די עמיגראַנטן, וואָס זענען געקומען פאַר דער ערשטע־וועלט־מלחמה מיט ליידיקע הענט, געוואָרן פאַרמעגלעכע בוי־אונטערנעמער און ביזנעט־לייט אין גרויסן פאַרנעם.

די פערלמוטערס האָבן שטענדיק געהאַט אַ באַזונדער געפיל פאַרן געזעלשאַפטלעכן און קולטורעלן יידישן לעבן. אומעטום האָבן זיי געהאָלפן בויען די יידישע קהילה — שולן, שולעס, ביבליאָטעקן און אַנדערע אינסטיטוציעס, מיט וועלכע דאָס אַמעריקאַנער יידנטום איז אַזוי שטאָלץ.

זיי זענען די ריכטיקע פיאָנערן סיי אויפן אַלגעמיינעם עקאָנאָמישן געמיט און סיי אויפן יידישן געביט. זיי האָבן דאָס געשאַפן, אַז דער יידישער ישוב אין אַמעריקע איז געוואַקסן און געוואָרן אַ שטאַרקע קראַפט.

באנקעט לכבוד אייב פערלמוטער און פרוי פון דענווער־קאלאראדו, און פאר פישל קאצאן און פרוי.

דער ערשטער איז אַוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע משה (מאָריס) אין יאָר 1907. אין 1912 איז אָנגעקומען אייב און שפּעטער מיין פעטער ראובן־וואָלפס גאַנצע פאַמיליע, וואָס איז באַשטאַנען פון פינף זין און צוויי טעכטער. די לעצטע זענען אַוועק פּנחס און ביילצע און זייערע קינדער אין 1922.

די פּערלמוטערס אינטערעסירן זיך באַזונדערס מיטן ראָזשישטשער פאַרבאַנד, און מאָריס, אייב און פּנחס ז״ל האָבן באַזוכט בית־ראָזשישטש, געהאָלפן קויפן דעם בנין און געשטיצט זיינע טעטיקייטן.

ווען פּנחס ז״ל אין געווען אין ישראל, האָט ער צוזאַמען מיט ביילצען זיך אינטערעסירט מיט דעם פאָלקס־מענטש, מיט דעם אַרבעטער, מיט די שולן און מיט אַלעם וואָס ווערט געשאַפן אין לאַנד.

ביילצע, וואָס שטאַמט פון רבנים, אינטערעסירט זיך מיט ישראל פון די יוגנט־יאָרן.

די פּערלמוטערס זענען אַ מוסטערהאַפטע משפּחה, אויף וועלכע מ׳קען זאָגן: הלוואי וירבו כמותם בישראל.

מיר האָפן, אַז דער יונגער דור וועט ירשנען די שיינע, איידעלע מידות און וועט ווייטער שמידן די גאָלדענע קייט פון דער משפּחה.

אונדזער פאַרבינדונג מיט די פּערלמוטערס האָט זיך אָנגעהויבן דערמיט, וואָס מיין זיידע, ר׳ יעקב־עוזר גראבארסקי ז״ל, האָט אויסגעגעבן זיין איינציקע טאָכטער זעלדע צו ראובן־וואָלף פּערלמוטער. ער טאַקע, דער זיידע, האָט עס ווי ס׳דערציילט, געשטויסן די קינדער פאָרן מעבר לים...

משה גראבארסקי

אויבן: אייב פּערלמוטער און פרוי און שיקע ווידרע אין בית־ראָזשישטש.

אינמיטן: ביילצע און פיליפּ פּערלמוטער פון דענווער, קאָל., אין בית־ראָזשישטש.

אונטן: מיט די געסט פיליפּ און ביילצע פּערלמוטער, און גאָלדע און יענקל שעוויץ. זיצן: משה פישביין, אריה מארמור, משה ראָזנבוים, אסתר שווארצבלאט (קארדאָש), אהרן ריוועץ, זינא שניאור, מעליא מארמור, משה און פאניה געלער.

ЦЕМЕНТНЫЙ БИТОННЫЙ ЗАВОДЪ

П. Перельмутеръ

м. Рожише. Волын. губ.

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО

טוביה רופא (טויעניו...)

איך בין צוזאַמען מיט אים געגאַנגען, אין די פריע קינדעריאָרן, אין ישיבה. ער איז געווען אַ גוטער חבר, געכאַפּט קלעפּ פון רבין ר׳ יונה און נישט אַלעמאָל צוליב זיינע שטיפעריייען, נאָר צוליב די „מעשים טובים״ פון אַנדערע חברה, וואָס פלעגן דערגיין דעם רבין די יאָרן; אָבער ער האָט נישט אויסגעגעבן...

ער איז געווען אַ שיין, געזונט קינד, ליב געהאַט זיך שפּילן און אַרומלויפן אין גאַס. די תורה פונעם חדר איז אים נישט געגאַנגען אין קאָפּ אַריין.

ער האָט געהאַט שיינע איינפאַלן, וואָס זענען געפעלן אַלע תלמידים, נאָר נישט דעם רבין ר׳ יונה, דערפאַר האָט ער אים גערופן „טויעניו״... און אַז „טויעניו״ און „דאָס באַנדיטל״ (דאָס מיינט מען בונים מלמד) האָבן געמאַכט זייערע שטיקלעך, האָט דאָס לעבן אין חדר באַקומען אַ גאָר פריילעכן אויסזען...

אויפן באַנקעט אין בית־ראָזשישטש לכּבוד זיין וויזיט אין ישראל, האָט טוביה דערציילט, אַז איינמאָל האָט ער זיך אַרויפגעזעצט אויף אַ חזיר און געריטן אויף אים אין דער גאַס, ווו זיי האָבן געוווינט. דער חזיר האָט גערישעט און די קינדער האָבן געלאַכט: אַז מ׳קען רייטן אויף אַ פערד, פאַרוואָס קען מען נישט אויף אַ חזיר?..

אין 1930 איז זיין פאַמיליע געלונגען אַוועקפאָרן קיין אַמעריקע, ווו ער האָט אָנגעהויבן אַ ניי לעבן. זיין ברודער לייביש האָט מען נישט אַריינגעלאָזט קיין אַמעריקע, צוליב זיין לונגען קראַנקייט. ער איז, נעבעך, געבליבן אַליין, אין ראָזשישטש.

יעצט וווינט טוביה מיט זיינע קינדער אין מיאַמי, פלאָרידאַ, און האָט דערפאָלג אין זיינע ביזנעס. ער איז אַ גוטהאַרציקער מענטש ווי קינדווייס, גרייט צו העלפן יעדן איינעם און טאָן אַ טובה צו יעדערצייט.

ער אינטערעסירט זיך מיט ראָזשישטשער לאַנדסלייט און שיקט צום קאָמיטעט אין ישראל, פון צייט צו צייט, זיין ברייטהאַרציקע שטיצע.

סאָל מילער, קאַנאַדע

אויבן: באַנקעט לכבוד פיליס ווידרע, יאסקע וואלד און טוביה רופא. לאה קלימבארד זינגט פאָלקס־לידער.

אינמיטן: פיליס ווידרע און טוביה רופא אין בית־ראָזשישטש.

אונטן: טוביה רופא דאַנקט פאַר דער אויפנאַמע.

קאָנסטיטושאָן
פאן דער
ערשטער ראָזישטשער
אונטערשטיצונגס פעראיין
First Rozishtcher Beneb. Ass'n

געגרינדעט
דען
31, מייא
1913

FIRST ROGISTER
INC
JULY 24'13
BEN. ASS'N

געטשאַרטערט
דען
24, דזשולייא
1913

ניו אָרק

אדאָפטירט ביים מיטינג דען 24, נאָוועמבער 1917
אנגענומען דעם פּרעזידענט פון בר. יצחק קארש

א. י. זיגמאן פרינטער, 192½ דילענסי סט.
ניו יארק

ארגון יוצאי רוז׳ישץ׳ בארצות הברית

בארצות הברית נושא הארגון את השם „שארית הפליטה דרוז׳ישצ׳ה״. החברים הפעילים והמסורים, הם:

באב (ברל) גלדשטיין, — המייסד והיושב־ראש הראשון. עתה הוא משמש נשיא־כבוד של הארגון. הוא ער לכל הנעשה בארגון בארץ ומשתתף בכל מבצעי הארגון בארצות הברית. הוא מקיים קשר־מכתבים הדוק עם הארגון בישראל ושולח לנו „מעות חיטין״ בהתקרב הפסח. הוא מבקר בישראל לעתים קרובות ופעיל בביצוע כל התכניות שלנו. הארגון רכש חלקת אדמה וקידש אותה לבית־עלמין לחברי הארגון.

ברוך רוזן — יושב ראש הארגון בארצות הברית.

בלה טפר — מזכירה.

זוסיה קרומירס — גזבר.

פאול פרלמוטר, טוביה רופא, פיליס ושיקה ווידרה — **חברים פעילים.**

ערשטער ראזשישטשער אונטערשטיצונגס פאריין

בניו־יורק הוקם ארגון של יוצאי־רוז׳ישץ׳ כבר בשנת 1913. הארגון נשא את השם „ערשטער ראזשישטשער אונטערשטיצונגס פאריין״ (התאחדות ראשונה של רוז׳ישצ׳אים לעזרה הדדית). הוא הקיף מאות רבות של חברים, כי לפני מלחמת העולם הראשונה רבו המהגרים לאמריקה מעירנו בגלל הפוגרומים שהתפשטו בריכוזי היהודים ברוסיה.

מטרת הארגון היתה לעזור לחברים בשעות המצוקה הקשות בארץ הזרה. מר סם ש״ץ הביא לנו את חוברת התקנון ושתי חוברות שהוציא הארגון ליובל ה־13 וה־18 לקיומו. מהוברות אלה אנו למדים עד כמה היו יוצאי־רוז׳ישץ׳ דואגים איש לרעהו במסירות ובנאמנות וכי תמיד נמצאו עסקנים נאמנים ומוכשרים, שידעו לארגן צבור זה למטרות נעלות.

בתקופת מלחמת העולם השניה קיימו גם קשר עם הוועד בישראל, שבראשו עמדה אז חברתנו היקרה לאה גביש. אולם משקם הארגון הצעיר בניו־יורק בראשותו של באב גלרשטיין, שהקיף את המהגרים שבאו לארצות הברית לפני מלחמת העולם השניה ולאחריה, לא מצאו שני הארגונים שפה משותפת, הם לא התאחדו ולא קיימו כל קשר ביניהם.

כשביקרתי ב־1957 בניו־יורק נפגשתי, ביזמתו של באב גלרשטיין, עם מר זייגר, מפעילי הארגון הוותיק, במטרה להביא לחידוש הקשר בין הארגון הוותיק ובין בית־רוז׳ישץ׳ בארץ־ישראל ולפעול לאיחוד הארגונים בניו־יורק. לצערי לא הצלחתי, מסיבות בלתי מובנות לי עד היום, להשפיע עליו לחדש את הקשר אתנו ועם הארגון הצעיר בניו־יורק:

אנו מצטערים שציבור חשוב זה לא השתתף ברכישת בית־רוז׳ישץ׳ ובכתיבת „ספר־רוז׳ישץ׳.״

אבנר רחמיאלי

קאנאדע

ראזשישטשער פארבאנד אין קאנאדע

אבנר רחמיאלי

סאָל מילער, מירל און מענדל שאַמעס אויף אַן אזכרה אין קאַנאַדע פאַר די ראָזשישטשער קדושים.

אין קאַנאַדע לעבן געציילטע משפחות פון ראָזשישטש, אָבער דעם אַקטיוון קאָמיטעט איז געלונגען צו קאָנצענטרירן אַ געוויסע צאָל חברים, צווישן זיי פיל אָפּשטאַמיקע פון אַנדערע שטעט פון וואָלין און פוילן, ווי לוצק און אַנדערע.

דער פאַרבאַנד פון די ראָזשישטשער אין קאַנאַדע טראָגט דעם נאָמען פון הארי אָדוואַק ז״ל, וועלכער איז געווען פון די ערשטע אָרגאַניזאַטאָרן פון פאַרבאַנד.

בראש פון פאַרבאַנד שטייען די פאָלגענדע איבערגעגעבענע טוער:

סאָל מילער —

פאָרזיצער; ער באַזוכט צוזאַמען מיט זיין פרוי אילנה יעדעס יאָר ישראל און געפינט זיך דאָ צווישן אונדז אייניקע חדשים. ער באַטייליקט זיך אין דער רעדאַקציע פון יזכור־בוך און אין אַלע אַנדערע אונטערנעמונגען פון אונדזער ארגון אין ישראל.

מירעלע און מענדל שאמעס —

איבערגעגעבענע טוער, וואָס ווידמען זייער גאַנצן כוח, ענערגיע און פרייע צייט דעם קאַנאַדער ראָזשישטשער פאַרבאַנד און אונדזער ארגון אין ישראל.

יעדעס יאָר קומט פאָר אין זייער הויז אַן אָנדענק־אזכרה נאָך די קדושים פון ראָזשישטש, וואָס ווערט איינגעאָרדנט דורכן קאַנאַדער פאַרבאַנד. זיי שיקן אונדז סטאַביל יעדעס יאָר אַ געוויסע סומע געלט. זיי פירן אַן אָפטע קאָרעספּאָנדענץ מיט אונדז און זענען אַקטיוו און מיטבאַטייליקט אין צוגרייטן דעם ספר־ראָזשישטש און אין דער רעאַליזירונג פון אַלע אונדזערע פּלענער.

הרב ד״ר דוד מאנסאן

דעם קאָמיטעט אין קאַנאַדע, האָט זיך איינגעגעבן צוציען צו זיין טעטיקייט אַ העכסט־אינטערעסאַנטע און ביז גאָר רייכפולע פערזענלעכקייט, — דעם רב ד״ר דוד מאָנסאָן.

הרב ד״ר דוד מאָנסאָן.

ד״ר מאָנסאָן איז באַוווסט אין די פּאַראייניקטע שטאַטן און אין קאַנאַדע אַלס איבערגעגעבענער ציוניסט און אַלס אַ ייד מיט אַ וואַרעם האַרץ. ער זאָרגט פאַר דער דערציאונג פון יונגן דור אין יידישע גייסט און טוט אויך פיל פאַרן קרן־קיימת, פאַר דער הסתדרות און פאַר דער עליה. ער נעמט אויך אָנטייל אין דער טעטיקייט פון נישט יידישע פאַרבאַנדן, זאָרגט פאַר דער דערנענטערונג, ברידערלעכקייט און פריינט־שאַפט צווישן יידן און אַנדערע בירגער.

אונדזערע חברים פון קאַנאַדער קאָמיטעט שאַצן זייער אָפּ די פאַרדינסטן פון ד״ר מאָנסאָן און באַצייכנען אים אַלס אַ מוסטערהאַפטע פערזענלעכקייט, זיי זענען שטאָלץ מיט זיין פאַראינטערעסירונג מיט אונדזער קליינעם פאַרבאַנד און מיט דער הילף וואָס ער לייסטעט די ראָזשישטשער לאַנדסלייט. ער איז זיך נוהג צו קומען יעדעס יאָר צו דער אזכרה וואָס אונדזערע חברים אין קאַנאַדע אָרדנען איין. זייענדיק אויף אַ באַזוך אין ישראל האָט ער אויך באַזוכט דעם בית־ראָזשישטש און מיר האָבן געהאַט דעם כבוד צו שמועסן מיט אים. מיר זעען אין אים אַ טייערן מענטש און הויכגעשעצטן ייד.

סאניע און לואי בערגער —

פון דער שטאָט סארניע אין קאַנאַדע, זענען געווען פון די ערשטע, וועלכע האָבן מיט גרויס באַגייסטערונג געשטיצט דעם געדאַנק פון גרינדן דעם בית־ראָזשישטש. זיי זענען געשטאַנען אין דער שפּיץ פונעם בוי־קאָמיטעט און ווען זייער זון לעאָנאַרד (לאָזער) איז געוואָרן בר־מצוה, האָבן זיי געשפּענדעט דאָס גאַנצע געלט וואָס ער האָט באַקומען אַלס מתנות צו זיין בר־מצוה צו קויפן דעם בנין פאַרן בית־ראָזשישטש; דאָס איז די גרעסטע מתנה וואָס מיר האָבן באַקומען ביזן היינטיקן טאָג.

מיט זייערע גוטע מעשים האָבן זיי אויך געווירקט אויף אַנדערע אָפּשטאַמיקע פון ראָזשישטש, זיי זאָלן שטיצן די אונטערנעמונג אין ישראל.

בית־ראָזשישטש שאַצט זייער אָפּ זייער גרויסע לייסטונג און אַלס אויסדרוק פון דאַנקבאַרקייט און אָנערקענונג פאַר זייערע וווילטעטיקע טאַטן האָבן מיר זיי אַריינגעשריבן אין דעם לוח־הכבוד (ערן־טאַפעל), וואָס באַצירט אונדזער תל־אביבער ראָזשישטשער היים.

א גרופּע ראזשישטשער לאנדסלייט אין קא־נאדע אין 1960: סאל מילער און סאניע ז״ל, מענדל און מירל שאַמעס, מענדל און גאָלדע פישמאן, בינעם מילער (מלמד) און פנינה, סרוליק און יאָשקע ערליך, נתן סגינהור און פרוי. אין מיטן פון דער ערשטער ריי זיצט סאניע בערגער (גראבארסקי).

מירעלע און מענדל שאַמעס

אבנר רחמיאלי

מירעלע און מענדל שאַמעס ווערן אויפגע־נומען דורך לאה גביש, גרינדערין פון ארגון יוצאי רוז׳ישץ׳, בעת זיי זענען געקומען קיין ישראל, צו דער עפענונג פון דער קיך אין בית־ראָזשישטש, וואָס טראָגט דעם נאָמען פון סאָניע מילער ע״ה.

דער לעבעדיקער גייסט אין דעם קאַנאַדער פאַרבאַנד פון די ראָזשישטשער לאַנדסלייט און דער אַקטיווער כוח, וואָס אַקטיוויזירט אויך אַלע אַנדערע ראָזשישטשער פאַרבאַנדן — איז מירעלע שאַמעס.

איר ענערגיע, איבערגעגעבנקייט, ליבע צו מענטשן און דער עיקר — צו די אָפּשטאַמיקע פון שטאָט, וועלכע בילדן פאַר איר פאַקטיש אַ משפחה, האָט באַווירקט אויך די חברים אין די פאַראייניקטע שטאַטן, אין בראַזיל און אין ישראל צו ממשותדיקער טעטיקייט. אַ דאַנק איר זענען מיר דערגאַנגען צו דערגרייכונגען מיט וועלכע מיר קענען זיין שטאָלץ.

ס׳דערמאָנט זיך מיר מיין באַגעגעניש מיט איר און איר מאַן מענדל, ווינטער 1956 אין דער ווייטער שטאָט אין אַמעריקע, סאָלט־לייק סיטי. זיי זענען נאָך דאַן נישט געווען ווי געהעריק עקאָנאָמיש איינגעאָרדנט, אָבער די באַגייסטערונג און שטרעבן „עפּעס צו טאָן" פאַר די לעבעדיקע און פאַראייביקן דעם הייליקן אָנדענק פון די טייערע, וועלכע זענען אומגעקומען אין דער חורבן־תקופה, האָט אין זיי געקאָכט. דאָס האָט אויך מיך אָנגעשטעקט און דערוועקט צו מעשים.

ווען מירעלע און מענדל האָבן מיר געזאָגט: „טוט, מיר דאָ וועלן אייך העלפן וויפל נאָר עס וועט זיך פאָדערן" —, האָב איך געוווּסט, אַז עס איז דאָ אויף וועמען זיך צו פאַרלאָזן.

און איך האָב פאַקטיש איבערגעגעבן די דאָזיקע ווערטער צו אַ גרופּע חברים אין דער אָנוועזנהייט פון ברוך ראָזען, שיקע ווידרע און זיסקע קראָמירס אין ניו־יאָרק אין הויז פון בערל געלערשטיין. דאָ האָט בערל פאָרגעלייגט, אַז דער „עפּעס" זאָל זיין אַ הויז פאַר די ראָזשישטשער אין ישראל אַ בית־ראָזשישטש. מען האָט דאַן צוגעזאָגט מאַטעריעלע הילף צו קויפן אַ הויז, הילף פאַר גמילות חסדים, אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך און שטיצן אַלע אונטערנעמונגען און פּלענער פון דעם ראָזשישטשער ארגון אין ישראל.

שפּעטער, ווען איך האָב באַזוכט מיינע ברידער אין בראַזיל, אין הויז פון מאָטל ווייסבערג אין סאַנטאָ אַנדרע, האָט זיך צונויפגעקליבן אַ גרויסע גרופּע פון אָפּשטאַמיקע פון ראָזשישטש און ס׳האָט זיך אָרגאַניזירט אַ קאָמיטעט, וועלכער האָט צוגעזאָגט אונטערשטיצן דעמדאָזיקן פּלאַן.

ווען איך האָב זיך צוריקגעקערט קיין ישראל פון דער רייזע, האָב איך איבערגעגעבן מיינע איינדרוקן דעם קאָמיטעט אין תל־אביב, וועלכער איז דאַן געווען טעטיק אונטערן פאָרזיץ פון אונדזער טייערער חברה לאה גביש. אין קאָמיטעט זענען דאַן געווען טעטיק די חברים: שלמה גראַבאַרסקי ז״ל, אַברהם ציטרין ז״ל, ויבל״ח חיים באַראָשעק, אסתר קאַרדאַש א. אַ. משה גראַבאַרסקי, וואָס איז אויך געווען אַ חבר אין קאָמיטעט, דערמאָנט אונדז, אַז דעם געדאַנק וועגן אַן אייגן ווינקל, אַ בית־ראָזשישטש, איז טאַקע דאָרט באַהאַנדלט געוואָרן עטלעכע מאָל, אָבער דעם ווירקלעכן שטויס צו דער רעאַליזירונג פון דעם געדאַנק האָט געגעבן דער צוזאָג וואָס אונדזערע חברים פון אויסלאַנד האָבן מיר געגעבן, אויף צו העלפן אין דער אונטערנעמונג. ס׳איז דאַן באַשלאָסן געוואָרן צו נעמען זיך אַקטיוו צו דער אַרבעט צו פאַרווירקלעכן אונדזער געדאַנק. דער פּלאַן איז פאַר־עפנטלעכט געוואָרן אויך אין אַרגענטינע. חיים פעפער האָט דאָרט געזאָרגט פאַר דער הצלחה פון דעם פּלאַן.

דער קאַנאַדער קאָמיטעט שיקט אונדז יעדעס יאָר מיט גרויס פּינקטלעכקייט די צוגעזאָגטע סומע געלט. די אזכרה אין קאַנאַדע ווערט די לעצטע יאָרן אָפּגעריכט אין הויז פון מירעלע, כדי צו פאַרשפּאָרן איבעריקע הוצאות.

דער קאַנאַדער קאָמיטעט האָט אונדז געשענקט די אויסשטאַטונג צו דער קיך פון בית־ראָזשישטש. ביי איר ערשטן באַזוך אין לאַנד איז מירעלע אַרומגעלאָפן אין די געשעפטן און געקויפט גלעזער, טעלער, גאָפּל און לעפעלעך פאַר אונדזער קיך, וואָס איז צו יענער צייט געווען פּוסט פון כלי־בית...

מירעלע און מענדל האָבן איניצירט דעם געדאַנק איינצומויערן אַ לוח־זכרון פון דער ראָזשישטשער קהילה אויפן הר־ציון, ווי אויך די נסיעה מיטן באַזונדערן אויטאָבוס פון די ראָזשישטשער (וואָס איז געווען אַן און פאַר זיך אַ באַזונדערע שטאַרקע איבערלעבונג) צו דער אַנטהילונג פון דעם לוח־זכרון. דאָס איז געווען דער לעצטער „ראָזשישטשער אָטאָבוס".

מירעלע און מענדל אינטערעסירן זיך די גאַנצע צייט מיטן גאַנג פון צוגרייטן דעם יזכור־בוך. זיי האָבן זיך באַטייליקט אין די באַראַטונגען ביים באַשטימען די עיקר־פּרינציפּן אַלס רעדאַקציע־חברים און האָבן אַליין אויך געשריבן אינטערעסאַנטע און באַלערנדיקע אַרטיקלען. מען קען זאָגן, אַז זייער חלק אין גאָר גרויס אין אַלע אונדזערע דערגרייכונגען. ס'איז שווער זיך צו פאָרשטעלן אונדזער אירגון אָן מירעלעס הילף.

אין איר טעטיקייט פאַר די אָפּשטאַמיקע פון ראָזשישטש, שטייט נעבן איר זייט איר מאַן מענדל. זיי ביידע צוזאַמען, האַנט ביי האַנט, טוען די נוצלעכע אַרבעט.

מענדל האָט ליב די ראָזשישטשער, ער האָט ליב יעדן בן־עיר ווו נאָר ער געפינט זיך. ער געדענקט און קען יעדן פּרט פון שטעטל; ער אָטעמט מיט איר פאַרגאַנגענהייט און ער איז בלי־ספק אַ געטרייער שותף צו אַלץ וואָס איז געטאָן געוואָרן ביז איצט און צו אַלע דערגרייכונגען. מיר זענען זיכער און איבערצייגט, אַז ביידע וועלן ווייטער זיין אַקטיוו אין דער צוקונפט.

אין דער צייט פון זייערע צוויי באַזוכן אין ישראל, האָבן זיי זוכה געווען צו אַ באַגייסטערטן קבלת־פּנים פון די חברים פון אונדזער ארגון. זיי זענען געאַכטעט און באַליבט ביי אַלע אָן אויסנאַם. זייער באַזוך איז אַ יום־טוב פאַר הונדערטער חברים פון אונדזער ארגון.

זאָלן דידאָזיקע ווערטער זיין אַן אויסדרוק פון אָנערקענונג, און אַ יישר־כוח פאַר דעם גוט פאַרדינטן פּאָרל מירל און מענדל.

סעניע או פיי צוקערמאַן פון קאַנאַדע ביי אַן אויפנאַמע אין בית־ראָזשישטש.

מירעלע און מענדל שאמעס ווערן פייערלעך אויפגענומען אין בית־ראזשישטש.

הערשל אָדוואק ז״ל

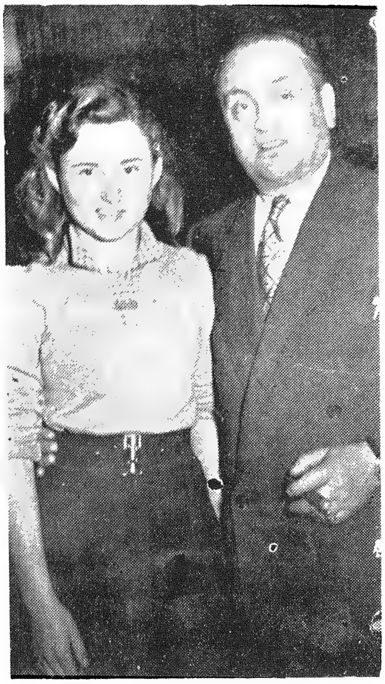
הערשל ע״ה איז געווען אַ ריכטיקער וואָלינער יידישער מענטש, מיט אַ ברייט האַרץ און טיפער נשמה.

זיין פאַרגעניגן איז געווען צו פאַרשאַפן זיינע פריינט פאַרגעניגן און פרייד.

מיט אומגעווענלעכן פלייס בויט ער זיין לעבן מיט זיינע ליידיקע צען פינגער. ער איז געווען שטאָלץ מיט זיין פרוי צירל, מיט זיינע קינדער און מיט זיינע עקאָנאָמישע דערגרייכונגען, אָבער ער האָט נישט געקענט רוען כל זמן ס׳זענען ערגעץ ווו געווען קרובים, אָדער חברים, וואָס זענען, חלילה, געווען אין אַ נויט.

ווען ער איז געווען אין ישראל, האָט ער געזוכט ראָזשישטשער לאַנדסלייט אין אַלע ווינקעלעך פון לאַנד און זיין אָפענע האַנט האָט יעדן דערמוטיקט.

דער קאַנאַדער קאָמיטעט טראָגט מיט שטאָלץ דעם נאָמען פון האַרי אָדוואַק.

הערשל (הארי) אָדוואק ז״ל.

ראָזשישטשער קאָמיטעט אין קאַנאַדע

א.נ. הערשל האָדוואק

ROZYSZCZER COMMITTEE

IN CANADA

IN MEMORY OF HARRY ODWAK

רעכטס: שמואל אָדוואק, הערשלס זיידע;
לינקס — שלמה אָדוואק, הערשלס פאָטער.
ער איז אומגעקומען אין דער שואה.

צילע, אלמנה פון הערשל, בעת אַ באַזוך אין בית־ראָזשישטש.

סעניע צוקערמאַן —
דער טויבן־ליבהאָבער

די מוטער מאַניע

מיטן פאַטער שלמה

סעניע צוקערמאַן האָט אין זיינע קינדעריאָרן גוט אויסגענוצט די ווייניקע פאַרגעניגנס, וואָס דאָס לעבן אינעם שטעטל האָט דאַמאָלט דערמעגלעכט אַ קינד. ער איז ניט מיטגעריסן געוואָרן מיט די אידעאָלאָגיעס פון לינקס און רעכטס ; אים האָט אינטערעסירט דאָס לעבן ווי ס'איז.

ער האָט געוווינט אין צענטער שטאָט, אינעם איינציקן מויערל, וואָס איז געבליבן שטיין נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, אָן טירן און אָן פענסטער !

די מוטער, מאַניע, האָט געפירט דעם „סקלאַד אַפּטעטשני". ער און זיין ברודער וואָלאָדיע זענען געבליבן אָן עלטערן זייער יונג. דער פאָטער שלמה איז געשטאָרבן באַלד נאָך דער מלחמה, דעם 15־טן מערץ 1918. די מוטער איז געשטאָרבן דעם 11־טן דעצעמבער 1927.

אין ראָזשישטש האָט אויך געוווינט זיין פעטער שמעריל לינדער (צוקערמאַן).

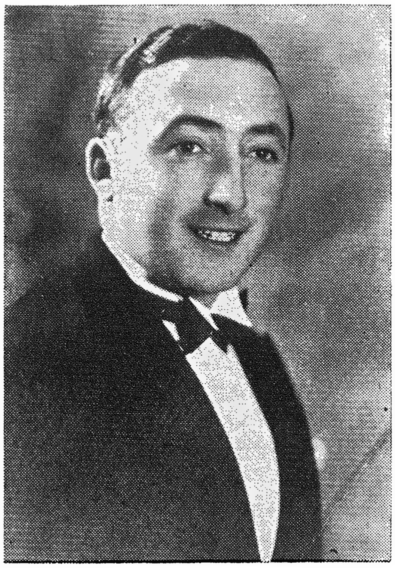
וואָלאָדיע איז געווען גוט באַקאַנט אין שטעטל אַלס אַ פריילעכער בחור. מיר געדענקען אים ווי ער פלעגט פאָרן אויף אַ שיפל אויפן סטער און זינגען און שפילן אויף דער גיטאַרע.

סעניע האָט זיך געחברט מיט דער בעסטער יוגנט און אַלע האָבן אים ליב געהאַט. ווינטערצייט פלעגט ער פאַרברענגען לאַנגע שעהן גליטשענדיק זיך אויף קאָנקעס אויפן סטער, אָדער אויפן סטאַוואָק ; ער איז געווען פון די בעסטע גליטשער אין שטעטל.

אָבער זיין באַליבטער ספּאָרט־האָבי איז געווען טויבן. זיי האָט ער געווידמעט אַסאַך צייט און וואַרעמע ליבע, און די טייבעלעך זענען אים געווען דערפאַר דאַנקבאַר און געטריי און אים קיינמאָל ניט פאַראַטן... זיי זענען געווען ווי צוגעבונדן צום טויבן־שלאַג, וואָס איז געווען אויפן דאַך פון זיין שטוב.

סעניע פלעג אַרומלויפן אין גאַס און האַלטן איין טויב אין בוזעם און איינע אין האַנט. אַז ער האָט דערזען אין הימל פליען זאַפּאָלסקיס, אָדער עמעצן אַנדערשס, טויבן, האָט ער אַ וואָרף געגעבן אין דער לופט זיין „ער" אָדער „זי" און דאַן האָסטו געקענט זען, ווי די טויבן דרייען זיך און ציען זיך גלייך צו סעניעס טויבן־שלאַג. סעניע פלעגט פייפן און זיינע טויבן האָבן פאַרשטאַנען זיינע סיגנאַלן און אים אָפט ברענגען געפאַנגענע פרעמדע טויבן.

דער „פּער־פּליי" אין נישט־געשריבענעם קאָדעקס זאָגט, אַז אויב אַ טויב קומט אַריין צו דיר אין טויבן־שלאַג איז זי דיינע. סעניע האָט גוט געקענט די אייגנשאַפטן פון די טויבן און געוויסט ווען אַרויסלאָזן אַן „ער" און ווען אַ „זי", כדי די צוזיאונגסקראַפט זאָל זיין שטאַרקער.

סעניע צוקערמאַן

קינדער האָבן אים מקנא געווען פאַר זיינע הצלחות און ער איז געווען באַקאַנט אַלס אַ דערפאָלגרייכער טויבן־יעגער. דעם שפּיל האָט ער געפירט אָרענטלעך און שטענדיק אין אַ גוטער שטימונג, זייענדיק זיכער אַז „זיינע" וועלן תמיד זיגן...

ווען סעניע איז געקומען, דעם 11־טן מאַרס 1961, קיין תל־אביב צו דעם חנוכת־הבית פון בית־ראָזשישטש און מ'האָט אים געגעבן דאָס וואָרט צו באַגריסן, האָט ער, אָנשטאָט ווערטער, געגעבן אַ פייף מיט אַ יוגנטלעכע קראַפט און דער גאַנצער, גרויסער עולם האָט אויפגעהויבן די אויגן און געזוכט די טייבעלעך איבער די קעפּ... דאָס איז געווען די אינטערעסאַנטסטע באַגריסונג אין דעם פייערלעכן אָוונט...

היינט לעבט סעניע און זיין פאַמיליע אין קאַנאַדע. ער האָט דערפאָלג אין זיינע ביזנעס און איז איינער פון די געטרייע, אַקטיווע חברים אין ראָזשישטשער קאָמיטעט אין קאַנאַדע. דער קאַנאַדער קאָמיטעט איז טאַקע ביי אים אין שטוב געגרינדעט געוואָרן אין 1957.

סעניע איז אוודאי געוואָרן אַן ערנסטער מאַן, אָבער ער האָט אין זיך, ביז היינט, דעם הומאָר, די פרישקייט און ליבע צו פרייהייט, נאַטור, פשוטקייט און אָרנטלעכקייט — איידעלע אייגנשאַפטן, וואָס ער האָט געבראַכט פון דער אַלטער היים און מסתם וועט ער זיי איבערפלאַנצן צו זיינע קינדער.

סאָל מילער, קאַנאַדע

ארגון יוצאי רוז׳ישץ׳ בקנדה

בני פישמאן מקאנאדה מקבל את גביע הכבוד בבית־רוז׳ישץ׳.

בקנדה חיים רק מעטים מיוצאי־רוז׳ישץ׳, אולם הוועד הפעיל הצליח לרכז מספר ניכר של חברים ובתוכם רבים מיוצאי ערים קרובות (לוצק ועוד).

הארגון בקנדה נקרא על־שם הארי אֶדוואק ז״ל, שהיה מן הראשונים להקים את ה„קומיטט״.

החברים הפעילים והמסורים הם:

סול מילר — יושב ראש. הוא מבקר, יחד עם רעייתו אילנה, מדי שנה בישראל ויושב כאן חדשים מספר. משתתף פעיל במערכת ספר־יזכור ובכל הפעולות של הארגון בישראל.

מירהלה ומנדל שאמעס — המקדישים את כל כוחם וזמנם לארגון בקנדה ושומרים על קשרים מצויינים עם הארגון בישראל.

הוועד הקנדי מארגן מדי־שנה אזכרה לחללי עירנו. בשנים האחרונות נערכת האזכרה בביתם של מירהלה ומנדל שאמעס. הארגון שולח לנו בקביעות בכל שנה סכום כסף, עומד בקשר מכתבים רצוף אתנו והוא שותף מלא בביצוע כל תכניותינו.

הרב ד״ר דוד מונסון

הוועד בקנדה, המגלה פעילות ומסירות ללא גבול, הצליח למשוך לפעילותו אישיות מענינת ביותר, את הרב ד״ר דוד מונסון.

ד״ר מונסון ידוע בארצות הברית ובקנדה כציוני נלהב וכיהודי בעל לב חם. הוא דואג לחינוך עברי ופעיל לטובת הקרן הקיימת, ההסתדרות ומטיף לעליה. הוא משתתף בפעולות עם ארגונים לא יהודיים לקירוב הלבבות, לאחווה ולידידות.

חברינו בוועד הקנדי מעריכים אותו כאישיות דגולה וגאים על התעניינותו בארגון קטן זה ועל עזרתו שהוא מושיט להם. הוא נוהג לבוא לכל אזכרה שהם עורכים. בסיורו בישראל ביקר בבית־רוז׳ישץ׳ והיה לנו הכבוד לשוחח אתו. גם אנו רואים בו אדם יקר ויהודי נעלה.

יישר כוחך הרב ד״ר מונסון!

סוניה ולואי ברגר

סוניה ולואי ברגר מהעיר סארניה בקנדה, היו מן הראשונים שתמכו, בהתלהבות גדולה, ברעיון רכישת בית־רוז׳ישץ׳. הם עמדו בראש „ועדת הבנין״ ובהגיע בנם ליאונאַרד (לוזר) לבר־מצוה, תרמו את כל המתנות שקיבל לרכישת הבנין בתל־אביב.

זוהי התרומה הגדולה ביותר שקיבלנו עד היום הזה.

הם גם השפיעו על יוצאי־רוז׳ישץ׳ אחרים לתרום למטרה זו. בית־רוז׳ישץ׳ זוכר להם בהוקרה את המעשה הנאה ורשם איתם בלוח־הכבוד באולם בית רוז׳ישץ׳.

גם הבן השני, מארטין, חגג את הבר־מצוה שלו בדרך מקורית: יחד עם היתום עמרם מישראל, ושלח לו מתנות לרוב.

מירהלה שאמעס

אבנר רחמיאלי

מירהלה שאַמעס.

הרוח החיה בארגון יוצאי רוז׳ישץ׳ בקנדה והכוח הפועל והמפעיל את כל הארגונים האחרים היא מירהלה שאמעס.

המרץ שלה, המסירות, אהבת־האדם וביחוד החיבה שהיא רוחשת ליוצאי־העיר, כאילו היו בני משפחתה, עוררו חברים רבים בארצות הברית, בבראזיל ובישראל לפעולות ולהישגים שאנו רשאים להתברך בהם.

זוכר אני את פגישתי אתה ועם מנדל בעלה בחורף 1957 בעיר הרחוקה בארצות הברית, סאלט־לייק סיטי. הם לא היו אז עדיין מסודרים מבחינה כלכלית, אך השאיפה הנלהבת לעשות „משהו" למען אלה שנשארו בחיים ולזכר היקרים שנספו בשואה, „משהו גדול ומכובד" — הדביקה גם אותי.

כשאמרו לי מירהלה ומנדל: „עשו; אנחנו ניתן לכם כמה שיהיה דרוש" — ידעתי שיש על מי לסמוך.

ואמנם, מסרתי את הדברים לקבוצת חברים בנוכחותו של ברוך רוזן, שיקה ווידרה וזיסקה קרומירס בניו־יורק בביתו של ברל גלרשטיין. כאן הוצע שה„מעשה" יהיה בית־רוז׳ישץ׳ והובטחה עזרה לרכישת הבית, לקופת גמילות־חסדים, לפעולות הנצחה, להוצאת ספר־יזכור ולכל יתר הפעולות של הארגון בישראל.

אחר כך, כשביקרתי בבראזיל, בביתו של מוטל וייסברג, התכנסה שם קבוצה גדולה של יוצאי רוז׳ישץ׳ והתארגן ועד, שהבטיח לתמוך בתכנית זו.

כשחזרתי לישראל מסרתי על התכנית לוועד שהיה קיים אז, בראשותה של חברתנו היקרה לאה גביש. הוחלט לפעול במרץ להגשמת הרעיון. התכנית התפרסמה גם בארגנטינה, שם פעל למענה חיים פפר.

הוועד הקנדי שולח לנו שנה־שנה, בדייקנות מרובה, את סכום הכסף שהבטיח לנו. האזכרה בקנדה נערכת בשנים האחרונות בביתה של מירהלה, כדי לחסוך בהוצאות.

הוועד בקנדה תרם לנו את הציוד למטבח. בביקורה הראשון התרוצצה מירהלה בחנויות וקנתה כוסות, צלחות, סכינים, כפות ומזלגות למטבח שלנו, שהיה אז ריק מכל כלי...

מירהלה ומנדל יזמו לקבוע את לוח־הזכרון על הר־ציון ומסע האוטובוס המיוחד של הרוז׳ישצ׳אים (שהיה חוויה מיוחדת!) להסרת הלוט מעל לוח זה. „דער לעצטער ראזשישטשער אַטאָבוס" — קראנו לאוטובוס הזה.

מירהלה ומנדל מתעניינים כל הזמן בספר־רוז׳ישץ׳. הם השתתפו בקביעת העקרונות כחברי המערכת וכתבו מאמרים מעניינים וחשובים. אפשר לומר, כי חלקם רב בכל ההישגים שלנו. קשה לנו לתאר לעצמנו את ארגוננו בלי מירהלה.

בכל פעילותה ללא ליאות למען יוצאי־העיר, עומד לצדה בעלה מנדל והם יחד, יד־ביד, עושים הכל.

מנדל אוהב כל רוז׳ישצ׳אי באשר הוא. הוא זוכר ומכיר כל פרט מהעיירה והוא שותף נאמן לכל מה שנעשה והושג עד היום. אנו בטוחים ששניהם יוסיפו לפעול גם להבא.

בשני ביקוריהם בארץ זכו לקבלת־פנים חברית נלהבת. הם חביבים ואהובים על כל יוצאי העיר. ביקורם הוא חג למאות חברינו.

יהיו נא דברינו אלה ביטוי להערכה ולהוקרה שכולנו רוחשים לזוג נחמד זה!

בראַזיל און אַרגענטינע

דער פאַרבאַנד אין בראַזיל

אבנר רחמיאלי

בעת מיין באַזוך אין יאָר 1956 ביי מיינע ברידער אין ריאָ־דע־זשאַניירא, בראַזיל, בין איך געפאָרן קיין סאַן־פּאַולאָ, אַ מרחק פון 400 ק״מ, כדי צו באַגעגענען זיך מיט די ראָזשישטשער וועלכע וווינען דאָרט.

דער רוב פון די ראָזשישטשער אין בראַזיל לעבן אין סאַן־פּאַולאָ און דער הויפּט אין דער שכנותדיקער שטאָט סאַנטאָ־אַנדרע. דאָ לעבן אייניקע צענדליק משפחות, אָפּשטאַמיקע פון אונדזער שטעטל.

אין הויז פון מיין טייערן חבר מאָטל וויסבערג האָט זיך פאַרזאַמלט אַ גרעסערע גרופּע צו אַ פריינטלעכער באַגעגעניש. ביי דער געלעגנהייט האָט זיך אָרגאַניזירט דער בראַזילישער קאָמיטעט, אין שפּיץ פון וועלכן עס שטייען גאָלדע שעוויץ (וואָלעק), מאָטל וויסבערג און מענדל וואָלעק. דער קאָמיטעט האָט אונדז געשיקט פון צייט־צו־צייט געוויסע סומעס געלט, כדי צו רעאַליזירן דעם פּלאַן פון שאַפן דעם בית־ראָזשישטש. זיי באַזוכן אָפט ישראל. גאָלדע האָט געשריבן אַן אַרטיקל און געשיקט ווערטפולע פאָטאָגראַפיעס פאַרן ספר ראָזשישטש.

אין סאַנטאָ־אַנדרע האָבן די ראָזשישטשער אַן אייגענעם בית־כנסת און בעזיע רויז ז״ל איז געווען דאָרט חזן ביז זיין לעצטן טאָג. דער קאָמיטעט האָט זיך באַפריינדעט מיטן בישאָף פון סאַנטאָ־אַנדרע ד׳אָליוועראַ — אַ זייער אינטערעסאַנטע פּערזענלעכקייט און אַ ליבהאָבער פון יידן. ער איז זיך נוהג צו קומען אין דעם בית־הכנסת אין יום־כיפור און אין יום העצמאות און דריקן די הענט פון אַלע מתפללים. אידל וויסבערג, וואָס איז מיט אים גוט באַפריינדעט האָט אים געבראַכט אויף אַ באַזוך אין ישראל. ער האָט אויך באַזוכט דעם בית־ראָזשישטש, ווו מיר האָבן אים איינגעאָרדנט אַ פייערלעכן באַנקעט.

דער בישאָף האָט אויסגעדריקט זיין באַוואונדערונג פון אַלץ וואָס ער האָט געזען אין ישראל און איז געווען באַגייסטערט פון דער מדינה. ער האָט ביי דער געלעגנהייט אויסגעדריקט זיין טיפע ליבע צום יידישן פאָלק און צום תנ״ך.

דער פאַרבאַנד אין אַרגענטינע

אין אַרגענטינע געפינען זיך ווייניק ראָזשישטשער. חיים פעפער שטייט אין פאַרבינדונג מיט אונדז. מיט אייניקע יאָר צוריק האָט ער אונדז געשיקט פינאַנסיעלע הילף אין נאָמען פון לוצקער פאַרבאַנד. די לעצטע צייט האָבן מיר פון אים באַקומען בילדער און אַרטיקלען פאַר דעם יזכור־בוך. ער און זיין פרוי האָבן שוין באַזוכט דאָס לאַנד אייניקע מאָל און יעדעס מאָל האָט ער זיך מיט אונדז באַראַטן אין צוזאַמענהאַנג מיט אונדזערע באַדאַרפנישן.

ראזשישטשער לאנדסלייט אין בראזיל אויף אַ צוזאַמענטרעף ביי מאסל ווייסבערג אין שטוב בעת פייוול שקורניקס באזוך אין בראזיל אין יאָר 1957. אויפן בילד: בנימין פאטאשטיק ז״ל, משה און מאניע שקורניק, גלדיה פרידלין, מאיר ווייסבערג, איציק ראזנפעלד ז״ל, מענדל און ברײַנדל וואליק, פייוול שקורניק (אבנר רחמיאלי), מאטל און מאליע ווייסבערג, יאנקל און גאָלדע (וואליק) שעווץ, מאליע וואליק און אנדערע.

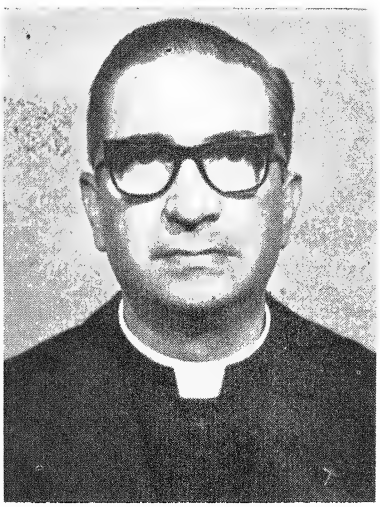

א גרופע ראָזשישטשער אין ריאָ דע־זשאניירא: די שקורניקס — שלמה ז״ל, פרוי און קינדער; משה, פרוי און קינדער; מאטל. נוימע (שקורניק) און מאַן טייוול גלוז; גיטל (שקורניק) און מאַן אַברהם לאכטער און זייערע קינדער. דער צוזאמענטרעף איז פארגעקומען אויף דער בר־מצוה פון משה׳ס זון ראבערטא, אין 1960, מיטן גאַסט פון ישראל פייוול שקורניק. אין ריא וווינען אויך: איציק טאלץ, גרויפן, די ברידער אַברהם און יעקב בליאק פון אמעלנע, די פאמיליעס קאגוט פון סילצעס. אין סאן־פאולו וווינען אויך: וולף וואליק, די פאַמיליע לייטער, פאַמיליע כץ, פאַמיליע גינדעל. אין סאַנטו־אנדרע וווינען ראציה רויז און זון יידל ווייסבערג.

גדליה פרידלין פון סאן־פאולו באקומט א מתנה פון בית־ראזשישטש — אן אָנדענק־בעכער.

ארגון יוצאי רוז׳יישץ׳ בבראזיל ובארגנטינה

דער בישאָף פון סאנטא־אַנדרע.

בביקורי ב־1957 אצל אחי, בריו די ז׳נירו, בראזיל, נסעתי לסאן־פאולו המרוחקת ממנה כ־400 קילומטר להיפגש עם רוז׳ישצ׳אים החיים שם.

רוב הרוז׳ישצ׳אים בבראזיל חיים בסאן־פאולו ובעיר הסמוכה סאנטו־אנדרה. כאן חיות כמה עשרות משפחות מיוצאי רוז׳ישץ׳. בביתו של חברי היקר מוטל וייסברג התכנסה קבוצה גדולה למסיבה ידידותית. אז התארגן הוועד הברזילי, שבראשו עומדים גולדה שעווץ (וואָלעק), מוטל וייסברג ומנדל וואָלעק. הוועד שלח לנו סכומי כסף לביצוע הפעולות והתכניות בבית־רוז׳ישץ׳. הם מבקרים לעיתים קרובות בישראל. גודה כתבה מאמר לספר־רוז׳ישץ׳ ושלחה תמונות חשובות לספר.

בסאנטו־אנדרה יש ליוצאי רוז׳ישץ׳ בית־כנסת משלהם ובעזיע רויז ז״ל שימש בו חזן עד יום מותו. הם התידדו עם הבישוף של סאנטו־אנדרה ד׳אוליבירה — אישיות מענינת ואוהב ישראל. הוא נוהג לבוא לבית־הכנסת היהודי לחג העצמאות וביום כיפור, לוחץ ידיים ומברך כל אחד ואחד. אידל ווייסברג הביא אותו לביקור בישראל ובבית־רוז׳ישץ׳ ערכנו מסיבה לכבודם.

במסיבה סיפר הבישוף על התפעלותו ממה שראו עיניו במדינה, על אהבתו העמוקה לתנ״ך ולעם היהודי.

בית־רוז׳ישץ׳ מצא מאד חן בעיניו וציין את מרצם ומסירותם של יוצאי עיירה קטנה, שהקימו מוסד נאה במרכז תל־אביב.

הארגון בארגנטינה

בארגנטינה חיים רוז׳ישצ׳אים מעטים. חיים פעפער, מן הפעילים מבין יוצאי רוז׳ישץ׳ והסביבה, החי בארגנטינה, עומד בקשר אתנו. לפני שנים שלח לנו עזרה כספית (מטעם ארגון יוצאי לוצק והסביבה) ובזמן האחרון קיבלנו ממנו תמונות ומאמרים לספר־יזכור. הוא ורעייתו ביקרו בארץ פעמיים ובכל פעם נפגש אתנו להתיעצויות בנוגע לפעולותינו.

רשימת השמות הנזכרים בספר

בגלל הצורך לאחד את הכתיב של השמות המופיעים בשני המדורים, העברי והיידי, נערך האינדכס הזה לפי הכתיב היידי, פרט לשמות שהם עבריים ביסודם, או אלה הידועים לציבור בכתיב העברי שלהם.

ג.

ד.

ה.

וו.

ז.

ח.

ט.

רשימת המקומות

תאריכים

1 בספטמבר 1939 פרוץ מלחמת העולם השניה
17 ״ ״ הכיבוש הסובייטי הראשון של רוז׳ישץ׳
21 ביוני 1941 פרוץ מלחמת גרמניה—ברית המועצות
24 ״ ״ כניסת הנאצים לרוז׳ישץ׳
23 באוגוסט 1942 (י׳ אלול תש״ב) השמדת אחרוני היהודים בגיטו רוז׳ישץ׳
אפריל 1944 כניסת הרוסים לרוז׳ישץ׳ ושחרור העיר

English Section

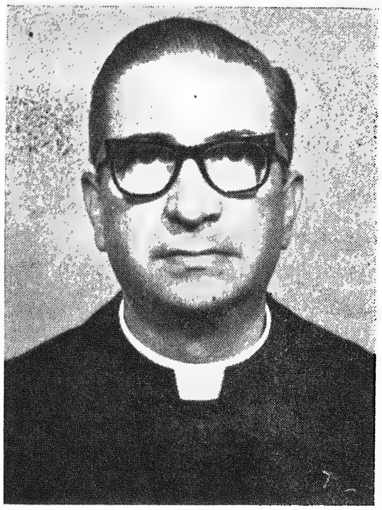
*

מדור אנגלי

*

ענגלישע טייל

Rozhishch Society in Brazil

Bispó D'Oliveira.

When our chairman visited his brothers in Rio de Janeiro in 1957, he also visited Sao Paulo to meet with most of the Rozhishchers living there and in the adjoining city of Santo André.

The Brazilian committee was organized at the home of our dear friend, Motel Weisberg. It was headed by Golda Shevtz (Wollek), Motel Weisberg and Mendel Wollek. This committee has sent us sums of money to aid in our activities and in the acquisition of Beth Rozhishch. They often visit Israel. Golda has written an article for this book and has sent us some important photographs.

The Rozhishchers in Santo André have their own synagogue. They have become friendly with the local bishop, Dom Jorge Marcos de Oliveira, who is an interesting personality. It is his custom to come to the Synagogue on Yom Kippur and on Independence Day and to shake hands with everyone. His good friend, Idel Weisberg, brought him with him on a visit to Israel, and we held a reception in his honour at Beth Rozhishch.

The Bishop expressed his wonder at what he had seen in the country, and his deep love for the Bible and the Jewish people. He was very impressed with the Beth Rozhishch facilities, and noted the energy and devotion of a small group of people originating in small town who had set up a proud institution in the centre of Tel Aviv, of which even a much larger and more influencial group could be proud.

Rozhishch Society in Argentina

There are only a few Rozhishchers in Argentina. Haim Feffer maintains contact with us. A few years ago he sent us financial assistance (in the name of the Lutzk and Environs committee in Argentina) and we have received pictures and articles from him for this book. He and his wife have visited Israel twice and on each occasion they met with us for consultations in connection with our activities.

and distinguished for the sake of the living and in memory of the loved ones who had perished in the Holocaust. Our president, Avner Rachmieli, was infected with their enthusiasm.

When they told him that this "something" should be done and that they would give the Israeli organization as much as they required, he knew that here were people who could be relied on. And indeed, this was exactly what he told a group of friends, including Baruch Rosen, Shike Widra and Ziske Kromirs at Bob Gellerstein's home in New York. It was there that it was suggested that the "something" be Beth Rozhishch. They promised help for the purchase of the house, for the provident society and for the publication of this memorial book.

Later, when our chairman visited Brazil, a group of Rozhishchers met at the home of Motel Weisberg, and there a committee was formed, which also promised to support the program.

On his return to Israel, he submitted the program to the committee of that time, headed by our dear friend, Leah Gavish. The idea was enthusiastically received, and it was decided to start working towards its realization. The plan was also made known in Argentina, where Haim Feffer worked towards its realization.

Each year the Canadian committee, regularly, sends us the sum of money promised. In recent years, they have even taken to holding the memorial service in Mire'le and Mendel's home in order to save expenses. This committee has contributed the kitchen equipment for Beth Rozhishch, in memory of Sonia Miller, of blessed memory.

When Mire'le first visited Israel, she found the kitchen empty of all dishes, glasses, cutlery and the like. One day she arrived at Beth Rozhishch, tired but satisfied. She had spent the day running around the shops, and had brought all this equipment to Beth Rozhishch.

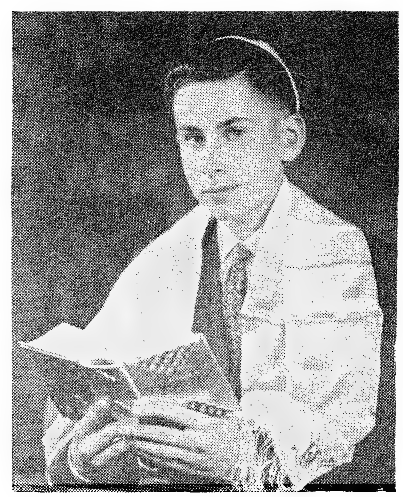
She and Mendel initiated the laying of the memorial tablet at Har Zion. They also arranged the special bus trip there for its dedication. This was an experience in itself.

Both she and Mendel have taken an interest in this book and have taken part, as members of the editorial committee, in the determining of its principles, as well as having written interesting and important articles for it. Their share in all our achievements is really significant. It would be difficult to imagine our organization without Mire'le.

Mendel, her husband, is at her side in all her activities, and the two of them do everything together. Mendel loves every Rozhishcher, wherever he may be. He remembers every detail of the town. Mire'le and Mendel were enthusiastically received on both their visits to Israel, as everybody loves them. A visit from Mire'le and Mendel Shames is a real treat for the hundreds of our members.

Sonia (Grabarski) Berger.

Leonard Berger, son of Louis and Sonia Berger, Sarnia, Ontario, who donated all his Bar Mitzvah gifts to the purchase of Beth Rozhishch.

Seymour Zuckerman is one of the active members of the Canadian committee, and it was at his home that the committee was first organized.

The Canadian committee has attracted a most interesting personality to its activities in the person of Rabbi Dr. David Monson. Dr. Monson is known in the United States and Canada as an enthusiastic Zionist and a warm-hearted Jew. He is involved in Hebrew education, is active in working for the Keren Kayemeth, the Histadruth and for Aliya to Israel. He also participates in inter-faith activities. Our friends in the Canadian committee appreciate him as a great personality and are proud of his interest in their small organization and grateful for the help which he extends to them. He attends every memorial service and has even visited Beth Rozhishch. We, in Israel, also regard him highly.

Sol Miller, Mirel and Mendel Shames — at a memorial service for Rozhishch victims, in Canada

MIREL

Mire'le Shames is the living spirit of the Canadian organization. Her energy, devotion and love for humanity in general, and of Rozhishchers in particular, all of whom she regards as her family, have inspired members in the United States, in Brazil and in Israel to activity and achievements well worthy of note.

The first contact we in Israel had with Mire'le and Mendel was when the president of our organization met them in the winter of 1956 in Salt Lake City. At that time they were still not on their feet economically, but they really wanted to "do something" great

A group of Rozhishchers in Canada in 1960.

The Rozhishch Society in Canada

Only a few Rozhishchers live in Canada, however, their active committee has managed to bring together a considerable number of members, many from other Polish towns. The Canadian organization is named after the late Harry Odwak, of blessed memory, who was one of the first to found the committee.

Every year this committee organizes a memorial service for their dear ones, and they regularly send us sums of money and maintain close contact with us, being active partners in the implementation of all our programs.

Sol Miller is the chairman of the committee. He and his wife, Ilana visit us in Israel every year and remain with us for a few months. Sol is a member of the editorial board for this book and participates in all our activities.

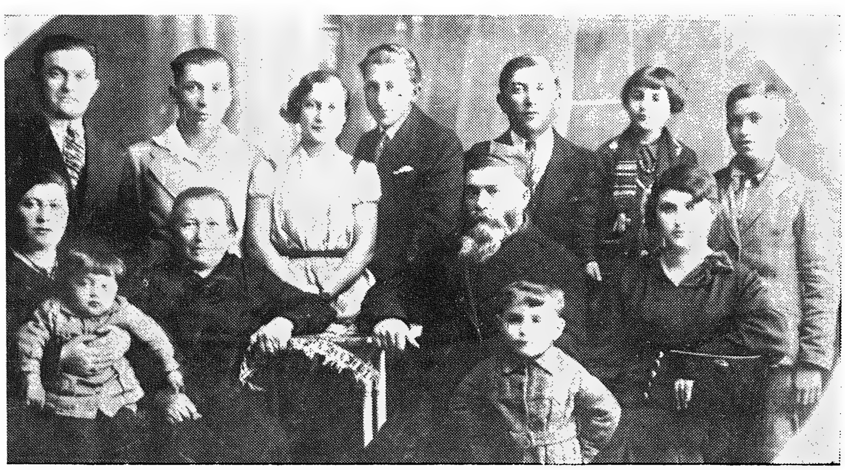
Mire'le and Mendel Shames devote all their strength and energy to the organization in Canada and to the excellent ties with the Israel organization. We will have more to say about them later.

Sonia and Louis Berger, of Sarnia, Ontario, were among the first to enthusiastically support the idea of the purchase of Beth Rozhishch. They headed the Building Committee, and when their son Leonard (Lozer) reached Bar Mitzva age, they contributed all the gift money he received for the occasion to the building fund.

This was the largest single contribution we received. They also influenced other Rozhishchers to contribute to this cause. Beth Rozhishch remembers them with appreciation for this great deed and has inscribed them on the Honour Roll.

Dr. David Monson

Reb Mayer Matel's and his children. Of the entire family, only Sol and Ben Miller of Canada survived.

the organization in Israel for the purchase of Beth Rozhishch and maintains active and close contact with us. Many of its members have visited Israel and Beth Rozhishch.

The Steinway grand piano for the Beth Rozhishch clubroom was donated by the Committee in the memory of the late Max Garbuz. The chairs for the auditorium were donated by Abe Perlmutter, Denver Colorado. There are many other members of the United States committee who are active and their names are inscribed on our Honour Roll.

Booklet published by the First Rozhishcher Benev. Ass'n. in New York in 1917.

THE FIRST ROZHISHCHER BENEVOLENT ASSOCIATION

The society bearing the above name was composed of Rozhishchers who had immigrated to the United States at the beginning of the century. It was founded on May 31, 1913 and comprised many tens and perhaps even many hundreds of members. Its objective was mutual benefit and assistance.

Mr. Sam Shatz, when he visited Israel brought us the brochure of regulations of the society as well as the booklets which they had issued on the occasions of their 13th and 18th anniversaries.

During the Second World War, they maintained some contact with the Israel committee, headed by Leah Gavish. However, after those Rozhishchers who had arrived in the States just before and after World War Two organized themselves into another organization, these two groups apparently could not find a common language, and they did not unite nor did they maintain contact with each other. For some reason, this organization has not maintained contact with the Israel society either, and we regret that this important group of Rozhishchers was not a partner in the purchase of Beth Rozhishch and in the publication of this memorial book, although we did contact Mr. Zager in New York.

The 18th anniversary of the First Rozhishcher Benev. Ass'n. in New York, December 15, 1929.

The Rozhishch Society in the United States of America

The organization in the United States is called "The Society of Rozhishch Survivors". Bob (Berl) Gellerstein was its founder and first chairman. He is now the honourary president. He takes part in all the activities of the organization and maintains close contact with the Israeli society, and before Pesach each year, it is his custom to send us "ma'ot chitin" (to give assistance to the needy for Passover). He visits Israel often, and here, too, he is an active partner in all our activities.

Baruch Rozen, of blessed memory, was the chairman of the United States organization until the time of his death in November, 1975. He will be sorely missed by all of us, and we regret that he has not lived to see the publication of this book in which he took so active and enthusiastic an interest.

Bella Tepper is the secretary, Zusia Kromirs the treasurer, and among the active members are Paul Perlmutter, Ted Royffé, Phylis and Shike Widra.

Each year this organization holds a memorial service. It has purchased its own cemetery in New York, and has sent money to

Entrance to the Rozhishcher's cemetry in New York.

The late Baruch Rozen (who died in November, 1975) at the wedding of his daughter in New York.

The annual memorial service is held here. Three memorial scrolls have been installed in the assembly hall where Rozhishchers from all over the world may have a tablet inscribed in the memory of their loved ones who perished in the Holocaust. Many Rozhishchers have come to Beth Rozhishch for this express purpose.

The society's general meetings are held here as well as the elections to the executive committee. Meetings of the executive committee, and the council and the provident fund committee also take place in Beth Rozhishch.

When the publication of this memorial book was decided on, it was at Beth Rozhishch that the editorial board met. It was there too that the many meetings with members, who gathered together to discuss, register, and tape record recollections for the book, and to collect and gather documents and other material were held.

A Scroll of Honour has been installed at Beth Rozhishch, where the names of particularly active members are inscribed.

Leah (Glazer) Gavish, a founding member and for many years chairman of the committee (centre), welcoming Mirel and Mendel Shames, from Canada, on the occasion of the dedication of the Beth Rozhishch Kitchen, July, 1965.

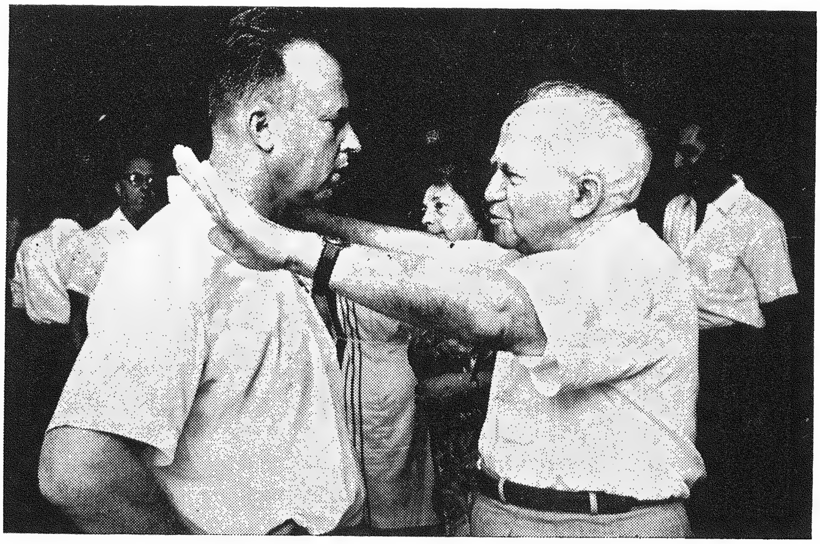
PLANS FOR THE FUTURE

It is felt that the best memorial to the past lies in the future, and therefore we hope to be able to expand and develop our activities in order to build a bridge between the past and the young generation. Our plans include setting up a library in the clubroom of Beth Rozhishch; founding a scholarship fund for deserving pupils; enlarging our hall by closing in the patio.

It is our hope that these improvements will encourage the younger generation to identify with us, to come to Beth Rozhishch, to use it for cultural activities, to hold their celebrations — bar mitzvas, brith millas and even weddings at Beth Rozhishch where there are fine facilities for such celebrations, and also to become acquainted with friends from abroad there.

A reception held in Beth Rozhishch.

The late David Ben Gurion talking with Yitzhak Rabin during a reception held in Beth Rozhishch in honour of Ambassador Asher Ben Nathan prior to the latter's departure for Germany as Israel's first Ambassador there.

America, Brazil, Argentina and in other countries, have gathered together this evening in order to inaugurate Beth Rozhishch.

"More than eighteen years have passed since eight thousand Jews of our city and its area were cruelly massacred by the Nazis and the Ukrainians, on Elul 10, 1942, and to this day there has been no mark made anywhere in this world of their sacred memory.

"This evening, March 11, 1961, in the Bar Mitzvah year of the state of Israel, we dedicate Beth Rozhishch and consecrate it to the memory of the Jewish community which perished together with the six million Jews of Europe.

"This house will be designated for those coming from our city, for social gatherings, for parties, receptions for guests from abroad, etc. Here the annual memorial services will be held each year, and a museum will be established for keeping of documents and other souvenirs of historic value of the annihilated community.

"In this House general cultural activities for adults and primarily for youth will take place in the form of lectures, exhibitions, conferences and the like. Here a library will be established with a special section which will contain the literature of the Holocaust.

"We, the representatives from abroad, will continue to assist you in equipping the House and operating it, and the Israeli committee will ensure that the House fulfills its role with distinction."

BETH ROZHISHCH ACTIVITIES

Beth Rozhishch activities are many and varied. Its primary function is to unite Rozhishchers wherever they may be, and it is here that the many receptions are held for Rozhishchers who come to visit us from abroad.

cooperation of the Rozhishch committees in the United States, Canada, Brazil and Argentina, the enterprise of purchasing Beth Rozhishch was undertaken.

BETH ROZHISHCH

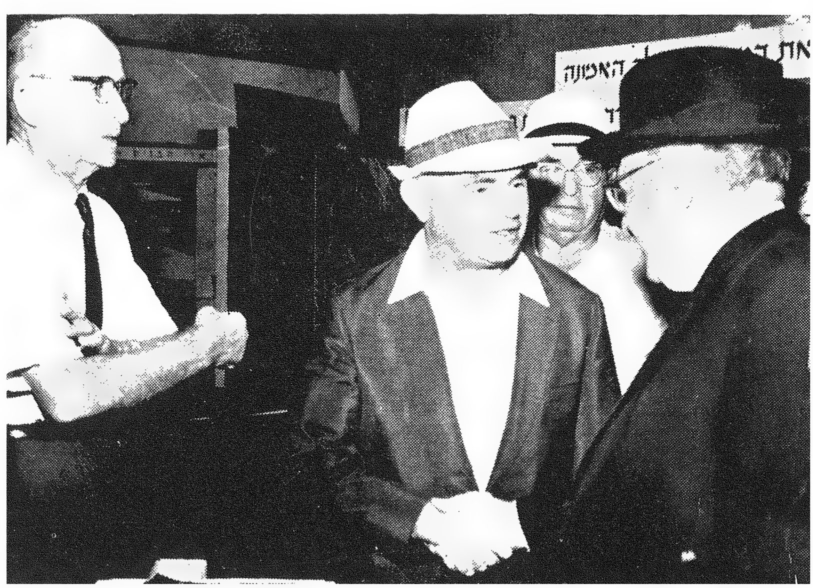
Beth Rozhishch serves as the focal point and the centre of the activities of Rozhishchers both in Israel and abroad. It was purchased in 1961, is well situated in the centre of Tel Aviv, occupying the entire basement floor of a commercial and residential building, and consists of a large assembly hall, a club-room, an office, a kitchen and an outdoor patio.

It was officially opened at a festive ceremony attended by Rozhishchers from Israel and abroad. Many came specially to Israel for this occasion which was the culmination of much enthusiastic effort on the part of Rozhishchers everywhere. Beth Rozhishch was consecrated to the memory of those who had perished in the Holocaust, as follows:

"May this House serve as a monument in the memory of the disaster to the nation, and may those coming to this House learn to remember what the Amalech of our generation has done to us, and may concern and thought be given in order that such a thing does not happen again.

I WILL NOT DIE — BUT I WILL LIVE — AM ISRAEL HAI!"

And the inaugural charter, dated March 11, 1961 reads: "We, the undersigned of the city of Rozhishch, Volhynia, living in Israel and the representatives of those living in Canada, the United States of

The late President of Israel, Zalman Shazar, at a reception at Beth Rozhishch. He is being greeted by our chairman, Avner Rachmieli. Standing (left) is Michael (Max) Pepper of Denver, Colorado.

ROZHISHCHER SOCIETIES

The Rozhishch Society in Israel

From its small beginnings, the Rozhishch society in Israel has developed into an organization with over 250 members. Its founder was Leah Gavish.

After the Second World War, its membership was augmented by those survivors of the holocaust who managed to reach Israel. Its major activities were the holding of the annual memorial service in memory of the dear ones who had perished in the Holocaust, and a mutual aid benevolent fund which offered financial assistance to members in need in the form of interest free loans.

Later, when contact was established with Rozhishchers in other parts of the world, the organization developed and took on its present dimensions. In consultation with, and through the active

Memorial tablet in honour of Rozhishch martyrs on Har Zion.

Leibesh and Malka Royffé

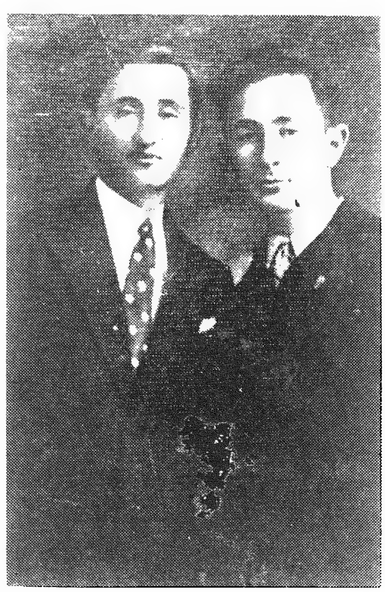
In 1930 his family emigrated to America where he started a new life. His brother Leibish was not permitted entry because he suffered from a lung disease. He remained alone in Rozhishch.

Now Tevya lives in Miami, Florida, where he is successful in his business. He has remained as warm-hearted as he was in childhood, always ready to help everyone out and to do a favour at all times. He is interested in Rozhishchers, and contributes wholeheartedly to the Israel committee for all its activities.

Leibesh and Manya Royffé

Theodore and Shmelik Widra

Theodore and Leibesh

THEODORE (TEVYE) ROYFFE (TOYENU)

By Sol Miller

Research has indicated that the Royfée family may have its origins traced back to Aharon Ben Joseph HaRofe (1250—1320), an important Karaite scholar and writer. Aharon Ben Joseph Harofe lived most of his life in Constinanople, but spent some time in Solkhat, Krimea. He was the author of much important Karaite literature. (the Hebrew Encyclopedia).

I went around with him in our carefree childhood and in the Yeshiva. He was a good friend, who received beatings from Rebbe Yona, and these were not always because of his hi-jinks, but for the "good deeds' of others, who used to make the Rebbe's life miserable, but he was never a tattletale...

He was a handsome, healthy child who loved to play and run around in the streets. What he was learning in Heder didn't really trouble his head.

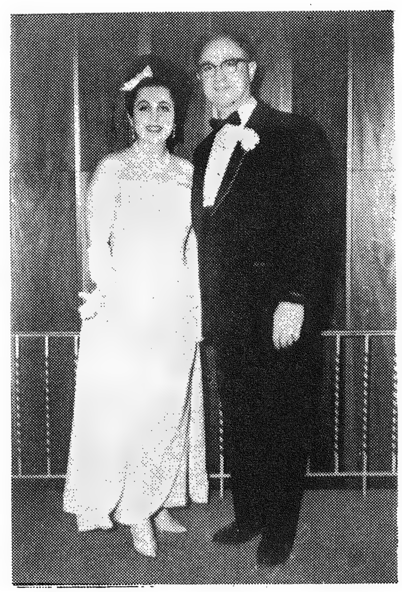
He used to have good ideas that all the pupils liked, but which Rebbe Yona did not. Therefore, the Rebbe called him Toyenu... and when Toyenu and the "bandit'le" (Bunim Melamed) started their tricks, life in the Heder became really fun ..

At the banquet held in Beit Rozhishch in honour of his visit to Israel, Tevya told about once having sat himself on a pig and having ridden it through the street where they lived. The pig screeched, while the children laughed. If you can ride a horse, why not a pig ?...

The Theodore Rayffé Family:

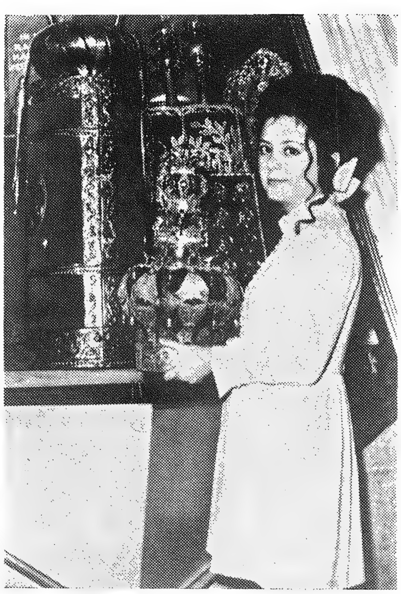

His parents.

Theodore Rayffé and his wife, Leanora.

Their daughter, Zahara.

Their daughter, Shifra.

Their son, Salomon Walter.

Nachum. The Gentile hoodlums knew of this too, and it served as a deterent to them.

The parents taught the children, through their example, to be loyal and close to each other, and despite their different political loyalties, the family was a single close unit, each member always prepared to come to the defence of the rest.

When Bob reached America, it became the dream of his life to bring the rest of his family over to be together with him. Unfortunately, this was not to be. He therefore regards it as his duty to preserve the memory of his parents and brothers and sisters through good works and through supporting others from Rozhishch.

He organized the New York committee, became its chairman, and is now the honourary president. If he hears of any Rozhishcher coming to New York, he treats him as he would a devoted brother. His home has become a kind of shelter for Rozhishchers in the best Jewish tradition of receiving guests.

Fate brought Bob Gellerstein to the banks of the Hudson, not to the banks of the Jordan. But he comes to Israel often, is particularly interested in Beit Rozhishch, being one of its founders, maintains close connection with the committee in Israel and contributes to all its activities.

BOB GELLERSTEIN

By Avner Rachmieli

His father, Reb David Hershel Beinishes, was a quiet dilligent man, known to be a superior craftsman. When anyone wanted a first rate carpenter, they always called on Reb David and his partners. They had made all the furniture for the Trisker Synagogue including its beautiful Holy Ark.

Reb David Gellerstein prayed at the Trisk Hassidic Synagogue and was known to be a Zionist. The Gellerstein family genealogy went back several hundred years to the Rav Yom Tov Lipman Heller who for some time was the Rabbi of Brisk and in 1634—1643 was the Rabbi of Ludmir (Vladimir Volinsk). He wrote the interpretation to the Mishna Tosfot Yom Tov and was known as a Great Talmudic scholar and learned man. Bob relates that he was never permitted to forget this fact. When Reb Eliahu Pfeffer heard his lessons on Saturday afternoons, he always urged him to work hard because he must uphold the honour of his ancestry.

His mother was Rivka bat Moshe who ran the family's grocery store assisted by her two daughters Dvoske and Manke. Bob says that both sisters were a source of help, good advice and counsel to the five younger brothers, even after they married.

As was the case in many Rozhishch families, the Gellerstein children divided their loyalties among all the political parties in Jewish life at that time. They were active in all that went on in town, and you could scarcely walk down the street without meeting one of them.

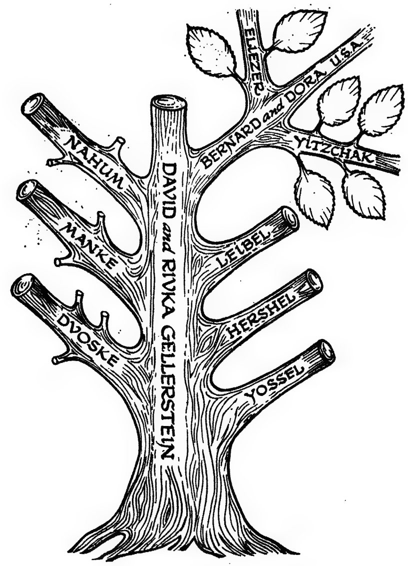
Nachum, the eldest brother, belonged to Brith HeHayal, Berl (Bob) was a member of HeHalutz. Yossel, the third brother belonged to Betar, Hershel to HeHalutz, while the youngest, Leibel'le, the apple of his parents eye, belonged to HaShomer HaZair.

Nachum, was a strong fearless fellow, respected by his younger brothers, who taught them how to defend themselves against Gentile hoodlums.

Berl (Bob) had a sharp mind and excelled in his studies in the Yeshiva under Reb Shlomo Zatz. He later studied for a short period at the Rovno Yeshiva. Afterwards, he became an enthusiastic member of HeHalutz and went to Hachshara at Dombrovitz.

Shoshana Hazan (Zilber) who was at the Dombrovitz Hachshara at the time says that when Berl arrived, the attitude of the Gentile labourers towards the Jews changed altogether. Before they used to bother the Jews who were not used to hard labour and particularly, they used to bother the girls. When Berl arrived they saw that in addition to his brainpower, he also had brawn. They immediately stopped bothering the group.

In the town, too, it was known that the Gellersteins, Nachum and Berl had a strong hand, and although they scarcely used it, the Hehalutz depended on Berl during quarrels, while Betar relied on

One of a family — Bernard Gellerstein arrived in the United States before the war and built his home in New York. His parents, his four brothers and two sisters and their families — were killed by the Nazis.

into the air, and then you could see the doves turning and being drawn directly towards Senia's birdhouse. When he would whistle, his doves understood his signal, and would often bring him strange doves home as prisoners.

The unwritten code of fair play had it that when a dove came into your birdhouse, he was yours. Senia knew the characteristics of the doves well, and knew when to send a "he" out and when a "she" so that their attraction would be stronger.

The children were jealous of his successes and he made a name for himself as a superior dove hunter. He played the game seriously, but always with good humour, sure that "his" birds would always win out.

When Senia came to Tel Aviv for the opening of Beit Rozhishch on March 11, 1961, and took the floor to greet the participants, instead of using words, he let out a whistle with the skill of his youth. Everyone in that crowded hall lifted his eyes, looking for doves over his head... this was the most original greeting of that entire gay evening.

Now Senia lives in Canada with his family. He is successful in his business and is one of the loyal, devoted and active members of the Rozhishch committee in Canada. It was in his home that the Canadian committee was founded in 1957.

Senia has become a serious man, but he still has in him the freshness and love of freedom, nature, simplicity and honesty — those fine characteristics which he brought with him from the old home, and which he will certainly give over to his children.

SEYMOUR (SENIA) ZUCKERMAN — THE DOVE LOVER

By Sol Miller

In his childhood, Senia Zuckerman took full advantage of the few pleasures life in the town then held for a child. He was not torn by the ideologies of left or of right, but was interested in life as it was.

He lived in the centre of town, in a brick house which had been left standing without doors and windows after the First World War. His mother, Manya, ran the drugstore. He and his brother Volodyia were orphaned at an early age. Their father, Shlomo, died soon after the First World War, and their mother on December 11, 1927. His uncle, Shmerl Linder (Zuckerman) also lived in Rozhishch.

Volodyia was well-known in the town as a happy-go-lucky fellow. We remember him sailing on a small boat on the Styr, singing and playing the guitar.

Senia was friendly with the best young people of the town and loved by all. In the winter he used to spend many long hours skating on the Styr, or on the Stavok. He was one of the best skaters in town.

But his favourite sport or hobby was doves. He devoted much time and warm love to them, and the doves, in return, were grateful and loyal to him, and they never betrayed him... it was as though they were bound to the bird-house on the roof of his house.

Senia used to walk in the streets holding one dove in his bosom and one in his hand. When he saw Zapolski's (or, for that matter, anyone else's) doves, he used to throw his male or female

The Perlmutters

THE PERLMUTTERS

A family, also typical of those who left Russia before the First World War is the Perlmutters. **Moshe Grabarski** writes about them:

The Perlmutters have settled mostly in Denver, Colorado, and Washington, D.C. They have been active economically and in the Jewish life of the United States. They have in various ways helped many Jewish immigrants who reached the United States empty-handed.

However, the Perlmutters have always had a special feeling for Jewish cultural and business life. They have helped build the Jewish community wherever they have been, through encouraging and supporting synagogues, schools, libraries and other institutions of which the Jewish community is so proud.

They are true pioneers, in the business and economic sense as well as from the Jewish point of view. It is through them and others like them that the Jewish community in America has grown and developed in the way which has given them so crucial an influence on the entire Jewish people.

The first of the Perlmutters to leave Rozhishch for America was Moshe (Morris) in 1907. In 1912, Abe arrived in the States and afterwards all of my uncle Reuben Wolf's family comprising five sons and two daughters. The last to arrive were Pinchas and Beiltze and their children in 1922.

The Perlmutters are particularly interested in Beth Rozhishch and Morris, Abe and Pinchas have visited there, and helped purchase equipment for it. When the late Pinchas visited Israel with his wife, he took an interest in everything around him, and particularly in the man in the street, the worker, the schools and all that was happening in the country.

We hope that the young generation of this wonderful family, and indeed the younger generation, in general, inherits the family tradition and ideology and is as active and as interested in Jewish life as was this founding generation.

Although he was not rich, he was numbered among the givers, and was happy with his lot in life.

He was very attached to his big house, to the style of life of a well off village Jew, to the expansive scenery. His brothers did leave the village. Leibish and Nathan Block moved to Salt Lake City in the United States, Motel to Warsaw, BathSheva and Haim to Lutsk and Raisel to Osova.

His three sons, Avraham, Jacob and Joseph emigrated to Rio de Janeiro, Brazil, (where Joseph died in 1975). His oldest son, Asher, moved to Lutsk. Uncle David Block died before the Second World War, as did his wife, Haya-Sarah.

His second son, Moshe who, with his family, obstinately tried to continue the tradition of the glorious generations of the Blocks and the Jews of Omelno, were killed by the Nazis.

Those who survived were his brother Nathan's family in the United States, the families of his three sons in Brazil, his grand-daughter, Asher's daughter, Dvorah Haichik and his nephew the son of his sister Bath Sheva, Dr. Sunik Berenblum in Israel, as well as the families of his brother Motel's three daughters Luba, Rivka and Eve, in Israel and the United States.

Yehudith Biberman, the daughter of Motel Blak makes the following family account: My father and my brother Zelik were killed by the Kossacks in 1915. My brothers Avraham and Nathan and my sister, Chasia, were murdered by the Nazis. We three sisters, Gittel, Rivka and myself, and Madhave, my brother Zelik's daughter immigrated to Israel in the twenties and made our home in the small pioneering town that Rehovot was in those days. My sister Chana had emigrated to the United States.

Abe Perlmutter, his wife, and Leah Gavish at Beit Rozhishch.

kilometers lasted all night. The road was not paved, and the mud was thick. Here and there the road was paved with sections of tree trunks which had been laid by the army during the First World War, and although the cart passing over them did not sink into the mud, it swayed so, that the travellers were made well aware of their "kishkes" (intestines).

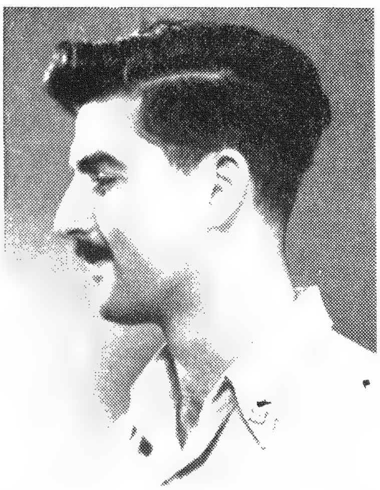
My uncle celebrated the festivals in the best Jewish tradition, strictly adhering to all the customs. For Pesach, all the Matzoth for all the Jewish families were baked at his home, and the "Matzah Shmura" was baked with special grains which had been guarded against dampness of any kind throughout the year.

The High Holidays, Rosh Hashanah and Yom Kippur, were observed in all their sacredness and awe by this small Jewish community. We, the little children, lived the anxiety of Judgement Day, and when we walked home with mother after the Kol Nidre prayer and a star came out, it seemed as though the sky had parted to receive our prayers. Simchat Torah, on the other hand, was very joyful and gay.

For Uncle David, learning was the most important thing in life, and therefore he encouraged the children to study diligently. He loved to test the children's cleverness and knowledge with all kinds of ingenious quizzes and tests. Once he tested us with this story: You know that it is forbidden to look at the Cohens in the Synagogue. Should a child look at them once, he would be blinded in one eye. Should he look the second time, he would be blinded in the second eye. And what would happen should he look the third time? He would look around the children, waiting for the reply. And when one of the bright ones came out with the answer: How could he look the third time, if he is already blind in both eyes?, Uncle David would praise him generously.

I loved this uncle because he was so generous and loving. He would help members of the family without keeping accounts.

מרדכי רוזנמן הי"ד, בנה של רבקה לבית מוטל בליאק מאומלנו, נפל תוך שירותו בח"ל האוויר ביום 29 ביולי 1954.

Mordechai Rosenman, son of Rivka Block from Omelno, fell while in service with the Israeli Air Force in 29, July, 1954.

Yehudith Block (Biberman), the first halutza in the family. Studied at the Nahalal Agricultural School, run by Hannah Maizle. She is pictured on a pile of hay at Nahalal in 1922 (left).

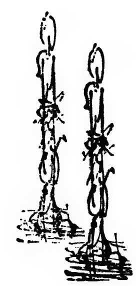

The peasants led lowly lives. Their houses were low, with straw thatched roofs. Their cultural level was low — they were illiterates. But they were stable. And to us, young Jews, they seemed to be calm, healthy and pleased with their lives, and they awoke in us the longing for the life of a people on its own land. Therefore, when the first hints of the Zionist movement reached the village, they penetrated deep into the hearts of the youths who were looking ahead for something of this sort. We enthused over the idea of "aliya" to Israel.

My oldest sister, Miriam, was the breadwinner in our home. After father's death she took over the task of helping mother and the small children. She would travel to Rozhishch and even to Warsaw to bring back woven cloth and other goods which the peasant women bought in exchange for grain, chickens, eggs and other agricultural products. She was helped by my mother, my oldest brother, Michael, and my sister Faige. We wanted for nothing.

Uncle David's home was large and it was located in the centre of the village on the main road. He was a Hassid, given over to Torah, much prayer and good deeds.

He traded cattle, grain and the like, and also had a general store with goods brought from the city. Behind the house was the stable for the horse. He had a nice carriage as well as a light winter carriage. Beside the stable there was a cowshed where the two or three milk cows which supplied an abundance of milk products were kept. There was often a beef cow there too, which had been purchased to sell at the fairs.

The family's private well which supplied fresh water was in the garden, behind the house. Any passerby who entered Uncle David's house always enjoyed a generous reception there.

My uncle used to go to the fairs in Rozhishch and Kolk to sell cattle and to buy goods for the store. He had the reputation of being fair, straight and a man of his word. Although he was not rich, his home was generously managed. Any Jewish visitor passing through the village, would spend the night at his home. He did not forget us children at Hannukah, and gave us Hannukah "gelt", and on the ordinary days of the year he took an interest in us and made sure that we studied with the teacher (melamed) whom he had brought from Kolk to stay in the village specially to teach us.

He had a Torah in his home, and on Sabbath and holidays, public prayer was held there, with Jews from the adjoining village of Siltzes joining in, as without them there would be no "minian".

Uncle David was a gay man, who loved to study the Holy books and particularly to look for interesting interpretations in them. His five sons grew up in the house. The older ones, Asher, Moshe, and Avraham helping him in the business, while the smaller ones, Jacob and Joseph studied with the melamed brought from neighbouring towns.

Going to the fairs on winter nights, in the cold and the rain, the mud and the snow, was very difficult. A trip of twenty-five

Gertie Sherman (Shkurnik), née Pepper, at the Bar Mitzvah of her great-grandson, Hershey Rothbart, May, 1966. Shown in the picture are her daughter, Miriam, and her son, Michael, of Denver, Col., and their families, and her son, Motel Shkurnik of Brazil.

As a small boy, I loved the tranquil scenery of the village; the peasant who ploughed with horses or cows; the shepherdess who came every morning to fetch our brown cow and add it to her herd, and who returned it in the evening together with a large bowl of berries which she had picked in the woods while watching the cows; the wagons harnessed to horses or a team of bulls.

Once my brother and I discovered a "treasure" of mushrooms in the woods near our house. We took off our shirts, and carried the mushrooms home in them. Mother made a wonderful mushroom soup with them, even giving some of it to the aunts and the neighbours. Near our house there was an abandoned ruin which had once been the landowner's luxurious castle. In the front of it there was a beautiful garden, with roses and other wonderful flowers growing there as well as beautiful spreading chesnut trees. Behind it, a fruit tree garden, planted in avenues, obviously the work of a landscape architect. This garden particularly attracted me. There were juicy apples of all kinds in it, large "bell" pears, wonderful tiny berries, and straight avenues of tall, decorative trees amongst which the landowner had at one time gone riding. The keeper of the garden spent most of his time sitting in his hut, weaving the shoes which most of the peasants wore, out of willow bark (posteles).

My uncle David used to lease the garden and sell some of its fruits in Kolk or Rozhishch. On Saturdays in the summer, our five cousins would visit us and we would walk in this wonderful garden or lie in the grass in the shade of the trees, enjoying nature and dreaming our dreams of the future.

Mother lived to a ripe old age in the United States. Only her brother Sander remained in Poland, to be killed by the Nazis.

My immediate family has been dispersed throughout the entire world. My father, who died at an early age at the end of the First World War, left my mother with seven small children to raise. Mother, as mentioned above, my oldest sister Miriam and my brother Milton came to the United States; my brothers the late Shlomo, Moshe and Motel to Brazil; and my sister Ziporah and myself to Israel.

Village Way Of Life

When we arrived in the village, the landowner was no longer there. His lands had been divided among hundreds of peasants, and the rest of his property was being temporarily managed by the Russian administrator.

We lived in the pleasant house of my mother's uncle, Motel Block, whose household had meanwhile left the vicinity which had remained practically untouched by the war. It was a spacious home, conspicuous among the low peasant houses. What I remember best about this period was the scenery around the house, the countryside of Volhynia; the endless fields of wheat, rye, buckwheat and other cereals growing as tall as a man. The meadows for grazing and for fodder. The forest which began a few yards away from the house.

The three brothers Pepper: Isaac, Motel and Michael-Max and their families: immigrated to the United States from the village of Omelno, near Rozhishch before the First World War and made their homes in Salt Lake City, Utah, and Denver, Colorado.

THE SAGA OF THE PEPPERS

by Avner Rachmieli

Because of the bad economic situation in Rozhishch after the end of the First World War, my mother decided to return with us, her seven small children, to her native village of Omelno, where we lived for some three years.

Omelno was a typical Ukrainian village about twenty-five kilometers from Rozhishch, and there were two other Jewish families living there. These were my uncle (my mother's brother) Sander Feffer with his wife and his daughter, Genia, and my uncle David Blak (Block), his wife Haya-Sarah (nee Feffer, my mother's sister) and his five sons.

In my earlier childhood I had heard stories of the "golden" era of the Feffer and Blak families before the First World War. These had intermarried and formed a many-branched dynasty, which in the course of time was to disperse over the entire world. Now their descendants live in the United States, in Israel and in Brazil.

The family conducted the local affairs of the large local landowner, Nossenko, who spent most of his time in large centres. They managed his flour mills, brandy factories, and the woods. They purchased grain, cattle and agricultural products in the village and supplied it with vital commodities brought in from the adjacent towns of Koik, Trochimbrod, Rozhishch and even from more distant localities. Among them were well-established merchants, famous throughout the district, learned religious scholars, very strictly observant men, and there were also among them those who scarcely managed to make ends meet.

Three Pfeffer brothers, Itzhak (Itzik), Motel and Max (Michael) immigrated to the United States prior to the First World War. They settled in Denver, Colorado and in Salt Lake City, Utah, and laid the foundations of a young, successful and dynamic branch of the family.

To this day, the Peppers make up a considerable portion of the Salt Lake City Jewish community and are active both in public and economic life.

Max (Michael) and his children, as well as the family of the late Itzik live in Denver and their families, too, have branched out and multiplied, and now live in many parts of the country where they have achieved prominence in many fields of endeavour and in Jewish community life.

These three brothers became the foundation of strength for those members of the family remaining in Poland, and supported them in times of distress. In 1922 they were joined in the United States by my sister, Miriam, and my brother Michael (Milton) Sherman, their niece and nephew, and in 1939, just before the outbreak of the Second World War, they miraculously managed to bring their sister, my mother, Gitel (Shkurnik) Sherman to them.

ROZHISHCHERS ALL OVER THE WORLD

Rozhishchers Today

Today, Rozhishchers are dispersed throughout the entire world. In Israel they number 250 families (and taking into consideration those who had immigrated to the country as children and those who, were born in the country — their number reaches nearly a thousand).

We do not possess accurate figures for other countries, but we do know that there is a large group in the United States, including the many who immigrated there at the start of the century as a result of the pogroms, and those who arrived there before the Second World War or after it. In Brazil there are about thirty families, about 15 in Canada, and in Argentina there are some five families. Isolated families live in other parts of the world: the Flash family in London, Avenchiks in Paris, the Bortnik family in Torino, Italy and the Katzan's in Portugal.

Good connections are maintained between the society in Israel and Rozhishchers across the sea. It is as though we were all one family. Overseas friends visit us at Beth Rozhishch (Rozhishch House), where we enjoy holding social gatherings in their honour, and many maintain close contact with us through letters. They have inscribed their loved ones on our Memorial Scroll and many have written articles for this book.

It is the Israel association and our Beth Rozhishch which form the centre uniting Rozhishchers who are dispersed all over the world.

The twentieth century was for the Jews of eastern Europe, a century of dispersement. Many Rozhishch families broke up, some leaving for America and other places in the New World at the beginning of the century because of the pogroms; others leaving after the First World War because of the bad economic situation; the majority was to perish in the Hell of Hitler's Europe, and the few survivors managed to immigrate to the Americas or to make aliya to Israel. The following are stories typical of families, who experienced this process, but who still maintain the tradition of great social concern which typified eastern European Jewry.

Last Will and Testament

Zippora Birman.

Zipporah Birman, a graduate of the Rozhishch HeHalutz HaZair, was active in the Tel Hai Hachshara Kibbutz in Bialistok when that city was captured by the Germans. She was in the resistance movement, and fell in the Bialistok ghetto rebellion in August, 1943. After the war, the archives of the underground were located buried in the earth outside of the ghetto. There, included in a letter addressed "My friends, the Halutzim", her last will and testament was found, in which she wrote:

"There is no alternative, no other way but to die an honourable death together with all the thousands who are going to their death and that without fear.

We know that the Jewish people will not perish. It will still grow and blossom forth as a nation. It will arise and avenge the spilled blood of the innocent.

Yes, this is my appeal to you, friends, wherever you may be. You must undertake the absolute debt to avenge us. Not one of you must rest, sleep peacefully at night or find peace of mind during the day. As we, here, are in the shadow of death, so you, there, are the source of revenge for the blood that has been spilled.

Cursed be the reader of these words who suffices with a sigh and afterwards goes back to his daily routine. Cursed be the person for whom it is enough that he drop a tear and cries for our souls.

It is not that which we want. We did not cry even for our parents. We conquered our tears, and looked in silence at the dead bodies of our friends, shot down like dogs.

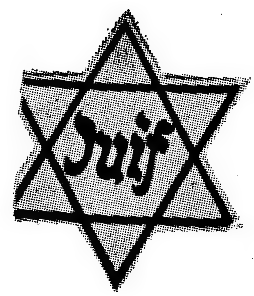
We call to you for revenge, revenge without mercy, without feeling, without talk of "good" Germans. For a "good" German — an easy death. He will die last, as they promised the Jew who for them was good; thus they should be shot last. This is what all of us demand. This is the will of the people who will perhaps fall tomorrow; who are about to fight with honour and to fall honourably.

REVENGE! This is what we demand of you, who did not suffer Hitler's hell. This is something you must do, even should it endanger your lives. Our bones shattered in all of Europe's corners will not rest, our ashes spread throughout the crematoria will not find peace until we are avenged.

Remember; and fulfill our will — your duty."

no alternative but to return to the forest. On the very day of our return, the militia raided the forest. They found the opening to our bunker and ordered us to come outside. On hearing our name, they told us that they had heard that we were "good Jews" and that they would let us go. We were told to go far from the forest because searches were made there from time to time. Apparently the local peasant girls had mentioned our name favourably to the militia men, begging them not to hurt us.

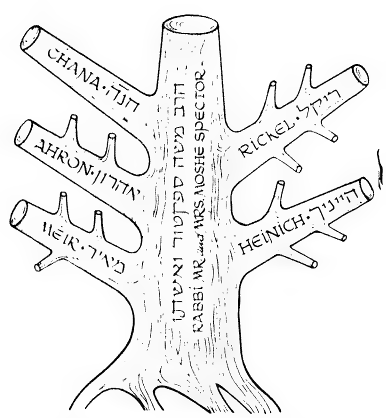
It was clear to us that we would have to find another hiding place. Mother and Shula went to the village until things calmed down. In the meanwhile we were joined by the Spiegel family and three men from Rozhishch. It was decided that until we could organize properly for the winter, we would remain in the forest. My sister, Shoshana and I went out to the village to scavenge food. Because of a snowstorm we could not return to the forest. We separated and agreed to meet in the evening and then to return to the forest.

When I reached Shoshana with the food, she broke into tears and said that we no longer had anywhere to go back to. She had just been informed that there had been another raid in the forest and that everyone had been killed. I begged her to return with me to the forest to bury them, but she insisted that the Germans were surely in ambush awaiting the return of the other members of the family. She insisted we had better go to tell mother what had happened.

We had great trouble with Hadassah's baby. His fingers and toes froze. He cried a lot. We wandered from place to place, looking for shelter. No one would help us because they were afraid the baby's crying would give them away. After wandering around in this manner for about a month, Mother and Shoshana left the beautiful baby boy, aged one year and two months, asleep on the doorstep of a farm. A short time later, he was taken inside. But neighbours started gossiping about the baby and the matter reached the militia. The woman, on being interrogated, insisted the baby was the son of relatives and that she wanted to adopt him. They were not convinced, and finding the baby had been circumcised, snatched him out of her arms. He was shot just outside the farmhouse.

Of our entire family, only mother, Shula and I survived the holocaust.

The Family Tree of Rabbi Moshe'le Spector. None survived, a fate common to most Jewish families.

We existed with no connection with the outside world. From the time of my uncle's death, even the trips to the ghetto stopped. We lived in fear and anguish. Some Ukrainians who had known us previously provided us with a little encouragement in the form of food which they sneaked into the camp.

One day, I saw a truck loaded with women and children come from the camp and thought that I recognized my sisters in it. These were the most difficult moments of my life. I started towards the camp. Half-way there, I met my father. He said that my sisters Shoshana and Hadassah had probably hidden in the camp with a Seventh Day Adventist family. That night we found shelter in a stable and at dawn, I went to look for my mother who had the baby and my younger sister Shulamith. After many hours of searching I managed to find them. Afterwards I met my two other sisters on their way to the forest to look for a hide-out.

On my way back to father, I passed by our house, which was a shambles. I took some cloth and rings which mother had cached away, and continued to where my grandparents were living. Because their house was at some distance from the main road, the murderers had not found them. I begged them to come with me to the forest. They refused to move. They didn't want to start a new life of wandering without a future at their advanced age. Grandfather said, "You are a young girl and can be saved. Run away from here quickly." I left them with a broken heart. The following morning from the field where I was hiding I saw a truck approach the house and take my grandparents away.

I returned to father, and we went into hiding in bunkers which had remained in the forest from the First World War. My father had always been a proud man, with hopes, dreams and visions. Now he felt himself degraded, oppressed and desparate. On the other hand, he often tried to awaken the faith in us that the enlightened world and the Jews in Eretz Israel would not abandon us.

Throughout the time we were in hiding in the forest, we were given help in the form of food or clothing by a few Gentiles, sometimes at great risk to themselves. One day while foraging for food, we met a boy from Rozhishch. He was very depressed, a stranger in the area, and he had no place to hide. We brought him back to the granary where we were hiding at the time. When the farmer's wife brought us our food, and saw the boy, she started crying that we had brought her a stranger and another man, and that if she were to be caught, she would pay with her life. The youth left the attic, and started wandering around the village in the light of day. He said that he no longer had anything to lose. And, indeed, two days after this he was killed by the militia.

Slowly, we were overtaken by disasters. In one search, the militia found ten Jews, including my uncle, aunt and their two children and killed them. We started looking for other places of shelter after this. It was bitter cold, and Hadassah's baby never stopped crying. We were afraid he would give us away. We had

BEREZOLUP

Pnina Koren (Torchiniuk)

I was studying at high school in Lutsk when the Germans came. On the morning of June 22, 1941, I was awakened by a thunderous noise. The town was being bombed. My room-mate and I quickly left our rooms. Our teachers, who were all Soviets, told us to wait to be evacuated, but we preferred to return to our families. I went to my sister Hadassah's home. She lived on the other side of the town. The town was being continually bombed and we were under the impression that the Russians had abandoned the local populace, not even having supplied aerial defence.

My sister, who then was in the later stages of pregnancy, and I decided to make our way to our parents' home in Berezolup. There the Ukrainian nationalists were impatiently awaiting the Germans. Immediately after the conquest, they brought the Germans to our home, and all our valuables were confiscated.

The situation worsened from day to day. We were given all sorts of humiliating work to do. The militia men would say, "Up to now we have worked for you. Now we'll see how you work for us." We were forced to wear yellow patches on our backs and chests.

It was in this period that my sister, Hadassah, moved to her sister-in-law's home in Rozhishch, where she gave birth to a son. Unfortunately, the baby was circumcised.

A forced labour camp was soon set up by the Germans to which they brought Jews from a few surrounding villages. The people were housed in small decrepit huts, five families to a hut. The camp was run by Germans, Folksdeutche and Jew-hating Ukrainians. Impossible to achieve work norms were established in order to provide an excuse for bestial beatings. The food consisted of 80 grams of bread and potato peel soup daily. After long hours of work, we were made to clean the camp in the evenings. When the commandant felt like a little amusement, he would order one of the prisoners to play the accordion, and we were forced to dance with the tools in our hands. This was a degrading, shocking and most painful experience. Particularly since there was no way whatsover to stand up against it.

From time to time the camp lieutenant would issue a demand for valuables. Once, when all our sources of valuables had run out, he made a further demand for cloth and gold rings. My uncle, Shmuel Oxman, a very likable man with a lot of influence, went to the Lutsk ghetto to ask for help there. Taking our difficult circumstances into consideration, they gave him the things. My uncle was sure that now the Germans would stop harrassing us so much.

This matter of the demands, apparently reached the lieutenant's superiors, and he was reprimanded. Smarting at the rebuke, he called for my uncle and another man, ordered them to dig a hole, and when they had finished, he shot and killed them.

In December, 1943, the Germans were on the verge of defeat at the hands of the advancing Red Army. However, the Germans launched a massive counter-attack. That entire winter battles raged in the region. Everything in sight burned, the woods, the villages. The whole district was like a volcano. It was not until the end of March that the Russians finally took over.

I lost no time in leaving for Rozhishch in search of Jewish survivors. I found a number in one house. Most of them had managed to get to Rozhishch back in December when the Russians had taken control of the eastern banks of the Styr. Many were suffering from typhus. When they heard my story and that I had stayed so long working for the dreaded Julius, they found it hard to believe me, for he had been responsible for terrorizing all the Jews of the area.

Although I survived the war, fate was cruel to Korney on my account. Two Jews had met the Seventh Day Adventist who had given me his blanket on my first day alone. He told them that he had seen Korney with that blanket and had concluded that Korney had killed me. After the German retreat, the two Jews charged Korney with my death. Korney assured them that I was alive, but would not tell them of my whereabouts. The men refused to believe him and threatened to avenge my supposed death. Korney, fearing for his life, joined the Red Army. He was killed on the front during the heavy fighting.

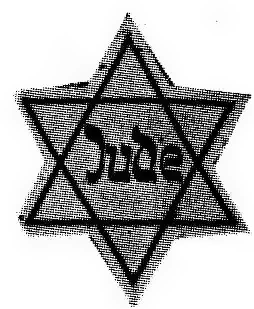

The common grave on the road to Kopachivke for the six thousand Jews of Rozhishch and area murdered by the Nazis in 1942. The memorial was laid in 1945 by a group of survivors.

We waited until night, and left together, I, with my blanket on my head. I went to the village priest, who was very surprised to see me, and who ordered that everything be returned to me. Only in one place did I meet with an absolute refusal. But Korney dealt with that, and my property was restored.

I didn't sleep all that night, wondering whether Korney would succeed in obtaining my document for me. The following morning he brought me the passport. My new name was Nina Fumin. The document bore no photograph and was signed with a thumb impression.

Then Korney unfolded his plan for me. He had an uncle who was a village elder for the Germans in a village some twenty kilometers from Rozhishch. As I didn't look Jewish, he would take me to his uncle, tell him that I was the daughter of his brother who lived in Russia. He would say that I had escaped from a train bringing Russian youth to forced labour in Germany, and that I had made my way to him. As he felt it was unsafe to keep me, for fear that the Germans would question him, he had brought me to his uncle.

To this day, I still wonder why Korney undertook the tremendous risk to help me. I think he regarded it as a challenge which only he was capable of carrying out.

On the way to the village, Korney boned me up on all the family details. My new "aunt and uncle" received me gladly. They were pleased to have a niece, and they needed help on their farm. They congratulated Korney on his good sense at having brought me to them.

Although I knew nothing about farm work, I learned quickly, and when there were things I didn't know, I explained this away by claiming that in Russia we had done things differently.

I continued living with them as their niece, going to church, following all their customs, and being well regarded as a dilligent worker.

The summer of 1943 marked a change in the relations between the Germans and the Ukrainians. The latter having organized into nationalistic bands, which acted against both the Germans and the Soviets, with the aim of establishing an independent Ukraine. The Germans enlisted the Poles in an effort to stop the nationalists, and indescribable chaos ensued, with the Ukrainian bands attacking the Poles at night, butchering entire families with knives and axes. The Poles retaliated by burning Ukrainian villages, killing all who chanced in their paths.

And so again I found myself in hiding in the forest. This time, as a Ukrainian. Shortly thereafter, I went to work as a housemaid for the locally born German, Julius, who was a good friend of my "uncle's." This Julius had been appointed by the Nazis to a high ranking position, and was infamous for his attitude to the Jews. When the Julius family moved to Rovno, they took me with them.

Fanya Rosenblat.

us all up. My parents decided to hide me, and convinced me to get inside the sofa which they covered with some cushions. A few moments later, the police entered the house and took everyone out.

Four policemen then combed the house, and of course they found me. The older man among them, convinced the three young policemen to let me go. He told me where the Germans were and advised me to go in the opposite direction.

When I reached the fields, I saw two small girls leading cows to pasture. I picked up a stick and joined them. In this way I crossed the village to the pastures where there were bushes. I sat under the bushes immersed in thought. I was alone, aged 18, with no means of support, and I would have to hide out like a hunted animal. This was the longest day of my life.

As I was sitting, sunk in thought, a Ukrainian Seventh Day Adventist came by, gave me a slice of bread and his hand-woven blanket, and immediately left me. Seventh Day Adventists, too, were not particularly kosher in the eyes of the Germans, because of their reputation of being sympathetic to the Jews.

Previously, in the ghetto, one of the guards had told me that if ever anything should happen, I could turn to him, and perhaps he would be able to help me. As he was known as a drunkard and a brute, and because he had been given the job of guarding the Jews, I had not taken his offer very seriously. But in this moment of despair, I thought of him. Then I knew exactly what I was going to do. I would go to him at nightfall. He would surely turn me over to the Germans, and that was exactly what I wanted at that point. I saw no other way out.

When night came, I put the blanket I had been given over my head, peasant style, and started towards Korney's (his name). Suddenly, I saw a figure advancing towards me. It was Korney. He had been given the task of guarding the property left behind by the Jews. He told me to sit in the bushes until his watch was over when he would come to take me. He took off his fur coat and gave it to me to wear. When he came to fetch me he told me that no one must know that I was with him, and that although he would hide me in his home, he would not even tell his wife and children about me.

He put me in his attic and brought me food and drink every day. He used various pretexts to obtain the food from his neighbours and friends so that he need not take it from his home thus arousing his family's suspicions. As he was a type people feared, he always got what he wanted. I, therefore, had an abundance of food.

One day, he told me he had a good plan for me. He had learned that someone in the neighbouring village had found a girl's passport. The man had agreed to sell it to Korney. As my family had owned a large store, Korney felt that they must have cached something away with someone. We decided to restore some of my family's property in order to pay for the passport.

The Extermination of the Jews in the Villages

KOPACHIVKE

By Moshe Rabin and a lady survivor

The fate of the Jews who had lived in the villages near Rozhishch differed only in details from that of the Rozhishch Jews.

Moshe Rabin — The small Jewish community of Kopachivke consisted of some eighty families; merchants, storekeepers, small craftsmen, and even some landowners. They had a Rabbi, a shochet, and a local synagogue. The relations between the Jews and the local Gentile population, which was mostly Polish, had been very good until the outbreak of the war. In the days of the Soviets, the shops were all expropriated and the Jews became civil servants on a monthly salary.

Lady survivor — On the first day that the Germans came to our village, they came to our home, took my father and two other men and killed them beside the windmill. Later, we learned that before being shot they had been forced to dig themselves a pit with their own hands. All the Jews of Kopachivke ran away from their homes into the forest nearby.

The Ukrainians, who had been promised independence by the Germans, surrounded the forest, and started shooting in all directions, killing most of the Jews. Those who remained alive were afterwards sent to work by the village's Judenrat felling trees, digging pits and doing other physical labour. Their supervisors, the Folksdeutche and the Ukrainians, tortured them and beat them mercilessly.

My sister had left all her property with a rich Pole who had been friendly with our family. When she came out of hiding to ask him for bread, he did give her and her two children shelter in his cowshed for about ten days. Then he went to the Gestapo telling them that Jews had hidden at his farm and were refusing to leave. Ukrainians came and killed them.

CHETVERTNIA

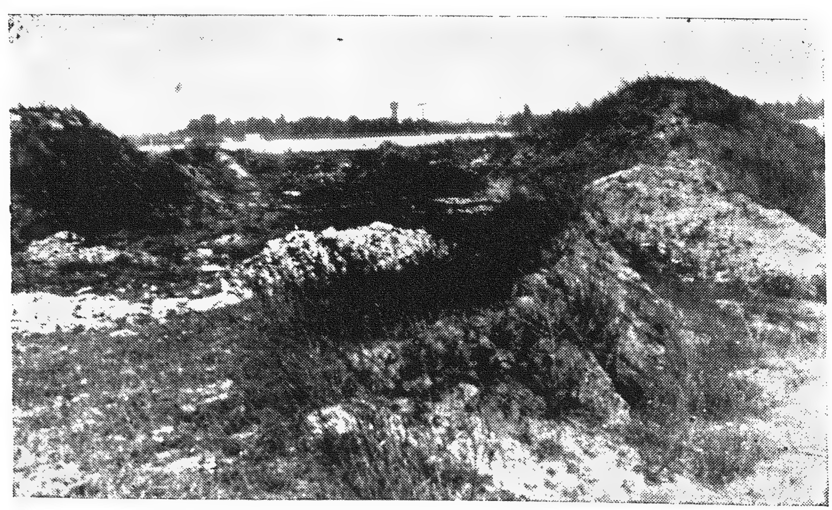
Fanya Rosenblatt

Our village was not far from Rozhishch. When the Germans came, they rounded up the Jews from a number of villages in the area and set up a ghetto there. The ghetto was destroyed on October 10, 1942. I am the only survivor of the Chetvertnia ghetto.

On the morning of October 10th, 1942, when my mother woke up, she noticed that policemen were stationed at the entrance to all the houses. The meaning of this was clear to her, and she woke

We continued existing in this way for more than two years, suffering without hope, because we fiercely wanted to remain alive. And indeed, we did live to see the Soviets return, and we believed that the end of our troubles and tribulations had come. But fate was cruel to us.

After the return of the Russians, Charna went to retrieve the family belongings from the Ukrainian family friend with whom they had been entrusted. The Ukrainian refused to return them, and apprehensive of further claims, cold-bloodedly murdered my sister Charna.

Common grave of the Jews of Rozhishch shot to their death, a few kilometers outside of town.

with my brothers in Brazil and in Eretz Israel. My brother, Avner Rachmieli, was at that time a soldier in the Jewish Brigade serving in Italy. He sent people to bring us from Poland to Austria and from Austria to Italy. From Naples he put us on an "illegal immigration" ship which brought us finally to Eretz Israel.

PERSECUTION BY UKRAINIANS

Sarah Zuckerman

My mother, who in the days of the ghetto worked as a cook for the Germans in charge of roadworks, was warned by a slightly human German that the ghetto was about to be annihilated. Therefore she, my brother Asher and my cousin Sarah and I fled to the Ouzhovo forest where many Jews were in hiding, among them a couple, the Baumels. This couple had given their small daughter to a Polish family for safe-keeping. She lives with them to this day, her parents having been killed in the forest.

The Ukrainians used to chase the escaping Jews, take their clothing and valuables from them and afterwards stab them to death or turn them over to the Germans. The Jews dispersed in small groups, looking for ways of joining the Jewish partisans known to be in the region. My brother. Asher, also joined them. Mother and I hid in the barn of a Pole, whom we paid with clothing. I would knit for his family in the winter, and mother worked in their fields in exchange for a little food.

When the struggle between the nationalist Ukrainians and the Poles started, owners of Polish farms would flee to town for safety at night, leaving us and other Jews to guard the farm and defend it in case of attack. One of the village people worked as a translator for the Germans, and he would bring us information of what was about to happen. Therefore, whenever a roundup was in the offing, we were able to find another hiding place for that particular day. And so we managed to remain alive.

MY SISTER CHARNA

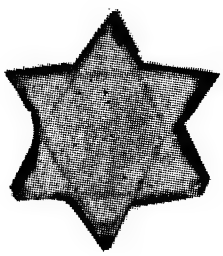
Shoshana Hadash

After my parents had been killed, only I and my older sister, Charna, who looked after me and kept me going, remained. We had lost all that was dear to us and continued living without hope. We looked for hiding places among the bushes in the forests. At night we would go foraging for a little food. We suffered starvation. The cold of winter was very hard on us. We would hide in piles of hay, hunted by both Germans and Ukrainians.

WANDERING

Zipporah Rosen (Faige Sher)

When the ghetto was destroyed, I was working together with my daughter Rachel and my seven year old son, Kuni, gathering turf which was being dried and sent to Germany as heating fuel. One day the Soltys of the village in which we were working ordered all the Jews to gather together in one house. Immediately afterwards a truck filled with German and Ukrainian policemen arrived. We realized that destruction was in the offing, as there had already been rumours of the liquidation of Jewish communities in the surrounding area. When I saw the trucks approach, I called to the two children to quickly hide in the grain fields, where I, too, hid. When the trucks with the murderers had passed, I came out of hiding in shock and started running through the night looking for my children. The next morning I found Rachel near the village dairy, but Kuni, aged seven, was nowhere. He had been taken by the murderers.

Now our period of wandering began. Most of the Gentiles did not want to give us shelter or food. Most of them chased, threatened, and murdered Jews hiding in the fields or the woods. But there were a few, who despite the great risk and self-sacrifice sometimes involved helped as much as they could. We suffered many disappointments. Former "friends" turned their backs on us, but we did find encouragement here and there. The Seventh Day Adventists, generally speaking, were sympathetic towards us and gave us help, as did those with a communist past, who opposed the Nazis with all their hearts.

With the assistance of these few sympathetic Gentiles, we were able to manage to survive, sometimes hiding in the granary of one farm, sometimes in the forest, sometimes elsewhere, always moving when it was suspected that the Germans had learned of our hiding places. When we had no shelter, we slept in the fields. We would steal out at nights and forage a few vegetables from gardens. This was our only source of food. We were afraid to pump water from the wells for fear that the creaking of the wheels would give us away.

While we were staying in the fields outside the village of Libtsch, sleeping among the bushes, the German and Ukrainian policemen conducted searches by torchlight at night. We would lean as close as possible to the trees without moving. This was hard in the fierce cold and snow of the winter, without warm clothing or shoes.

For nearly three years we lived like animals, chased by hunters, without clothes, without shoes, without the possibility of washing, without the hope that this nightmare would ever end.

Finally after the war, I was able to renew communication with members of my family who had emigrated from Poland before the war; with my mother and sister and brother in the United States and

It took me six days to recover from the shock. We were now three, Avraham, Mindel and myself. One Sunday morning we heard shots. Two wagonloads of Ukrainians entered the farmyard and told the Soltys that they had heard that he was sheltering Jews. At the time we were hiding in a hole in the yard which the servant had covered with garbage. The owner plied his "visitors" with drink until they became quite drunk, after which they made a perfunctory examination of the hay loft, and convinced that no Jews were there, left the farm. We later learned that Kola had been among them, and that it had been he who had fired the shots before entering the yard, with the intention of giving us a warning signal. This hideout, we then realized, had become dangerous both for us and the owner, and we departed to look for another shelter.

We returned to our former home, which was now occupied by Ukrainians, whom we knew to be Jew-haters. However, we persuaded them to accept payment to hide us in a pit under their floor. We remained there for about two weeks until we overheard the owner plotting to kill us, and so at night we ran away, looking for still another shelter.

We went to the village of Kirilucha, where the Ukrainians were reputed to treat Jews well. There we went to the home of an acquaintance who was pleased to learn that we were still. alive. He agreed to provide a hiding place for my sister. It later turned out that hiding in his home was a "German deserter". This "German deserter" was Baruch Kleinman, a Jew from Katovitz, and he is now my brother-in-law, married to my sister Mindel.

Avraham and I moved on through various places where, here we were given food, there shelter, all in exchange for payment, until we came to a Polish village where there were partisans. Here we cooperated with the Poles in their revenge actions against the Germans. It was here too that I learned my mother's fate. A Ukrainian who had agreed to hide her for payment, took the money and her belongings and then killed her in a field.

And so the years passed, with our moving from one shelter to the other. Finally, the Red Army defeated the Germans and I returned to Rozhishch. I, together with another few boys enlisted in the National Guard.

A group of seven of us who had still been children when the Nazis came, formed a revenge organization. We were encouraged by Bukin, a Jew from Kiev who was the deputy commander of Rozhishch. With his informal approval we borrowed horses from the NKVD, and at nights we would hound those whom we knew had been especially vicious to the Jews, burning their houses and forcing them into hiding. Later, the government put a stop to these activities, having their own means of dealing with the nationalists and collaborators.

Zvi Roiter — The Yom Kippur sermon, given by Shimon the Shochet was "May we not go like lambs to the slaughter. May there still be some who will rise up."

Suddenly, a girl was heard to shout, "Jews, the Germans have surrounded us." Panic followed, and people started scattering in all directions. Shortly afterwards they returned to the Synagogue, as there were no Germans in the vicinity. It had been a false alarm.

Avraham — That night we saw that the town had been surrounded by Germans and their Ukrainian assistants, My parents told me, my brother, and Zvi to run away. We had just left the yard when my brother was hit with a bullet which tore the flesh from his arm.

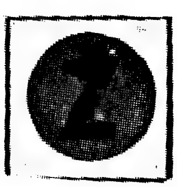
The following morning German and Ukrainian policemen came and took a group of several tens of people. I was among the group. We were given shovels and led to a spot at a distance from the town. A German drew the hole which we were to dig.

While we were being led away, one boy tried to organize resistance. He told us that when the Germans ordered us to dig, we should resist. When the order was given, this boy did not dig, but raised his pickaxe, hit the policeman in the face with it and downed him. He took the policeman's rifle away from him and shot at a German policeman on horseback. Great confusion ensued, with Germans, Jews and Ukrainians all mixed together. This prevented the Germans with machine guns from firing into the group.

Zvi — We fled in the direction of the forest, with some forty of the fifty people in the group reaching it. The boy who had sparked the rebellion was killed before reaching safety. But thanks to his act of bravery, some forty people who had already dug graves for themselves were saved.

IN HIDING

Zvi Roiter

At night, we managed to reach the fields, where we paid a Gentile of our acquaintance to take us hidden in a hay-filled wagon to the village of Olyshkevitsch. We stole into the hay in a barn. Towards morning, we were discovered by a servant. The shock was so great that I was unable to speak. The servant approached me, and left. Shortly afterwards he returned to the hayloft bringing with him my sister, Mindel, who fainted on seeing me. By sheer chance, we had arrived at the place where Kola had found safety for Mindel.

When Kola, our Ukrainian friend, had found that he was no longer able to keep my sister safely at his home, he had brought her to the Soltys (elder) of the village, a German, and had paid him some of the money we had given him so that the elder would keep Mindel safely.

August 20th, 1942 — 2:00 a.m. I awoke to the sound of people walking. I went to the window and saw a long, long line of figures plodding ahead. In the dark I could not ascertain whether they were soldiers or civilians. The "walk" lasted a long time, and with the light of morning I recognized the Jews of the ghetto walking with their children, with pickaxes and small spades in their hands, walking quietly — for that was the order. My blood froze at this sight. At 3:30 a.m., the walk ended and in about an hour the sound of machine gun fire reached my ears. At 11 a.m. I saw some eight or ten trucks coming from the direction of the ghetto, loaded with clothing and shoes.

When Forst came to the pharmacy that day he asked me why I was not in the ghetto with all my family. I replied that although I had been married to a Jew, I was not a Jewess. I don't know where I found the strength to make that reply with such calm and assurance. My mother and son were hidden in the basement and from time to time I brought them bread and tea. They sat in the dark, unable to move.

The following day a German came to take me in a wagon to Lutsk to buy more medicines for the pharmacy. When we had gone a few kilometers out of town, I saw a long hillock of ash at the roadside. I heard sighs of people and I saw the earth of the hillock shudder...

The German who was with me in the cart said, "The Jews of the ghetto were exterminated here. They are still sighing, gasping and moving in their places."

Terrible days passed. I was strenuously interrogated about my son. I claimed that he was not Jewish, that his real father was a Christian.

On December 22, Forst came to me in secret and told me that he had been thinking of how to repay me for having saved his life. He said that the time had now come. "On December 26th, they are going to kill your son. Save yourself, get out of here."

He prepared a cart for us and on the evening of December 24th, we left Rozhishch to start on a new road of tribulations.

On 10 Elul, towards the end of August, 1942, the Rozhishch ghetto was annihilated and with it, almost its entire Jewish population. Those escaping this fate were few, and had done so under extraordinary circumstances. There were the few who were serving in the Red Army or the Polish Free Army which was organized in Russia, and those whose escape had been a matter of mere chance, as in the cases of Zvi Roiter, Avraham Prigal, Berl Schneider, Faige Sher and some others. After the ghetto had been destroyed those few individuals who remained had nowhere to go, no sources of sustenance, and were in constant search for shelter of the most rudimentary nature. They were constantly being hunted like wild animals by the local Ukrainians as well as by the dreaded Nazis. Their lives became one series of fear, degredation, humiliation, dread, anguish and sheer physical danger. Those who managed to survive did so because of their strong desire to remain alive, and they were sometimes assisted by those few among the local Gentiles who were willing to help them. They became nomads of the desolation which was Poland under Nazi occupation, fleeing from one hideout to the next like hunted animals.

THE LAST KOL NIDRE IN TROCHIMBROD

Avraham Prigal — As Yom Kippur approached, my parents decided to come out of our hiding place in the woods and to go and pray at the Trochimbrod Synagogue come what may. The ghetto in Trochimbrod had not yet been destroyed. We arrived at the Synagogue shortly before Kol Nidre and were received unwillingly by the local Jews. They feared that their fate would be endangered by the coming of so many Jews from their various hiding places to the town. All of whom had felt the need to be united with Jews on this solemn occasion.

Forst came to the ghetto. He gave us a loaf of bread and some sugar. Sometimes he would visit the pharmacy as well, and he always brought some foodstuffs with him.

From time to time the Judenrat was ordered to provide people to be sent to "labour", however, many did not return and the rumour was that they had been shot and killed. I decided to take my mother and son out of the ghetto and to hide them in the pharmacy. Mother left the ghetto with a group of women sweeping the streets, and we smuggled my son out after dark under the barbed wire fence. Miraculously, he was not shot at. I returned to the ghetto each evening with my husband.

The Judenrat was fined for not having supplied the required quota of people for work. The sum was enormous, and the Jews, in despair, gave their last resources. In the meanwhile, the Germans had taken the members of the Judenrat hostage as a guarantee that the sum would be found. Among those being led away I recognized Spector, Bruner, Klimbord and Kleisman. At the end of the file was my husband, who was not a member of the Judenrat, but had been working in their office by chance. He was taken together with the rest.

The Nazis raised the sum of the "contribution", and demanded a large quantity of shoe leather and goods. I ran to the district commandant to try to have my husband released, but could not find him. I went to the new Judenrat, but they told me that they must try to liberate all their members and not just my husband.

I even managed to get into the basement of the jail and to talk with my husband. Days of great tension passed. The money and the gold were found. On August 10, 1942, they managed to bring the required quantity of leather from the surrounding villages.

At the police station I was told that my husband and all the prisoners would be released the following day. However the next day I learned that all of them had been shot. And my husband along with all the rest.

"You no longer have a father," I told my son. He did not cry. He said, "Just you and me, me and you, are left in this world." And the boy, aged six and a half, threw himself on my neck.

Broken-hearted and in despair, I ran to the police and although it was forbidden for me to enter, they could not hold me back. I asked that they at least release my husband's body to me so that I could bury him. But they refused telling me that in another few days everything would be over.

The following day a German came to the pharmacy, and asked for a medicine for the police commander. He told me that the commander had extracted the gold teeth from the mouths of the members of the Judenrat, and was hurt while extracting a full set of gold teeth which he found on the upper jaw of one of them. The bottle of medicine fell out of my hands. My husband had a full set of gold upper teeth.

have the strength to start wandering again. We decided to remain in Rozhishch.

On the third day of the German occupation, the pharmacy was re-opened. At noon that day, a tall German in uniform entered. I stood in panic. It seemed that his face was familiar, but I couldn't place it. Suddenly, he opened his mouth. I saw the one tooth, prominent on his upper jaw. I knew this was the husband of the woman who had so desparately cried for help. He spoke to me in German and told me not to be afraid, that he had come to tell me that he would keep his promise, as I had rescued him from death. He said I was to come to him should I be in distress. His name was Forst and it turned that he was Folksdeutsch and was now the district commandant (Kreisleiter).

Eva Tuzhinska-Trauenstein

From time to time shooting was heard in the streets. An SS man occasionally came into the shop ordering us to give him eggs, eau de cologne and other goods and he would say in faltering Polish that people would be taken away to do forced labour, that things would be very bad, but only for the Jews. His words rang in my ears incessantly.

One day two Germans burst into our house shouting, "Where are the men?" We replied that they had run away a long time ago and that we were Polish. My husband was sitting in his hiding place all this time. It became more and more difficult to obtain food.

Rumours started reaching us that all the Jews were going to be concentrated in one part of the town, in a ghetto. The Nazis made searches, expropriating furs, valuables and shoe leather, and afterwards an order was issued to move to the ghetto within two hours. Everyone was permitted to take with him as many clothes and other articles as he could carry. Nothing more. We took what we could and my husband, my mother, my son and I arrived at the ghetto gate.

We saw German soldiers beating, kicking and torturing the Jews as they arrived. I was overcome with terror that one of my family would be hurt. Then I saw Forst on horseback, looking at us. I don't know how it happened, but we passed through the gate without being touched by the German soldiers.

We entered the small house to which we were allocated. It had one room and a kitchen and was crowded with people. There wasn't even room to stand up. My mother cried. My husband and I stood up the whole night, leaning on the wall. We eventually were given a room in the building where the Judenrat was located. Here too, several families lived, but nonetheless the crowding was less intense.

I was ordered to go back to work in the pharmacy. Every day I walked the long road from the ghetto to the town, dressed in my coat with its yellow patch. In the evening I would return with baskets laden with food and we would distribute it among all the "residents" of the room, more than twenty people, not counting the children. Smuggling food in was dangerous and difficult. Once

THE BITTER END

Eva Tuzhinska Trauenstein

Eva Tuzhinska Trauenstein — a pharmacist from Galicia who had escaped with her family on the approach of the Germans, and who, after much suffering reached Rozhishch, where her uncle worked as a pharmacist. Here, under the Soviet regime, she received work in a pharmacy. Her story is registered in Yad V'Shem in Jerusalem. The following is the section of it dealing with her sojourn in Rozhishch.

On March 11, 1940 I received work at Pharmacy No. 8 in Rozhishch. This was under the Soviet regime and again it seemed as though we were quite settled. I could keep the family modestly with my salary. My husband, too, received work as a bookkeeper in a restaurant. Our son, Lunek, five years old and developed beyond his age, started studying with a private tutor.

One evening, I was sent for to come to the police station where a policeman told me that I was to submit details to the NKVD of what went on at the pharmacy. The policeman, whose pistol was lying on the table in front of him so that I should understand the hint, added that things would not be good if I did not fill this role and did not keep what I was doing secret.

I returned home broken. They wanted to force me to be an informer. A few times, I was forced by threats to come to the police station late at night. I was very frightened, but they did not manage to get anything out of me. Finally, the rude policeman started cursing and insulting me, spat on the floor and threw me out of the room.

One morning, a woman came to the pharmacy weeping bitterly and asked for nitroglycerine for her husband who was very ill. This medicine had been out of stock for some time, and without knowing who her husband was, I decided to travel to the distant Lvov against the advice of the manager of the pharmacy and contrary to my husband's wishes, and in spite of the difficulties involved in travel in those days, to try to obtain the medicine and save the patient.

I learned afterwards that the patient was a Pole, Dobrovolski, who raised pigs and earned very little.

That very evening I went by train to Lvov, and with great effort I obtained the medicine and returned to Rozhishch, arriving at four in the morning. I brought the medicine to the patient who lay in bed, mortally ill.

A few days afterwards an old man, tall and toothless except for one tooth, prominent in his upper jaw, entered the pharmacy, gave me his hand and said, "Thank you from the bottom of my heart. I will never forget what you did for me. I will try to pay you back for that."

At the time I didn't attribute any importance to what he said, however I quickly found out how fateful this event was to prove to be.

On June 21, 1940 bombs fell. A new war had broken out between Germany and Russia. When, two days later Germans appeared on the streets, we were all overcome with fear. Our friends advised us to flee to the USSR, but my husband, my mother and I too, were afraid of suffering and starvation and we didn't

how to swim, to the other side of the Styr. That night we hid in the wool in the attic of the factory.

At dawn we started to flee to the fields in the direction of the village of Dubishtsh. We heard the Gentiles saying, "Today we will bury the Jews."

DESTRUCTION OF THE GHETTO

Berl Schneider

Every morning I would leave the ghetto for work. My six year old daughter asked me many times to take her with me. On the Friday before the destruction of the ghetto, my daughter again begged me to take her with me, and my wife, too, urged me to do so. I took her, but left her in the village of Kopachivka at the home of a Polish farmer because her feet had blistered badly during the long walk. When I came to pick her up to take her home, the Pole suggested that we spend the night there, as the child was unable to walk. During the night, the Pole came to me and told me that "something bad" was about to happen. That they had taken people to dig a pit. I ran back in the direction of the ghetto to try to rescue my wife and two other children who were there.

When I reached the railway crossing, I met several Jews who had fled the ghetto. They told me not to go into the fire, but to return to the girl, as I would be unable to help at all in the ghetto. I was torn in two. I did not know what to do. If I were to return to the ghetto and be lost with my wife and two children what would happen to the girl. If I were to go to the girl, perhaps I could save her and remain alive. I returned to my daughter.

The Pole treated us well, but was afraid to keep us as this would be dangerous both for us and for him. I took the child and went towards the village of Zalistitz and entered the nearby forest, but the child did not want to stay there. That night we came to the home of Gentile acquaintances who gave us food, but were not prepared to hide us. They were afraid. One said to me : "Hitler will destroy all the Jews. Go back to the ghetto and rest together with all your family in one grave."

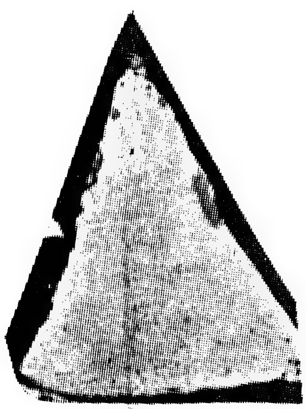
I roamed around with the child without sleep and without rest.

IN THE GHETTO

Zvi Roiter

People wandered the streets of the ghetto swollen with starvation. On being expelled to the ghetto we were permitted to take only what we could carry. All our property remained in our abandoned homes. Our family lived in Grandmother Kayla's house, together with another about 60 people. Those who were able to leave the ghetto in the mornings for enforced labour improved their lot because they came into contact with the Gentiles and sometimes received food in exchange for goods. It was forbidden to bring food of any kind in on returning to the ghetto, however, many took the risk and sometimes managed to bring in a loaf of bread or something.

Mother managed to have me join twelve labourers who had received permission to work in Baruch Priegal's Untern Brick wool factory. We would leave the ghetto in the morning and return in the evening. It was forbidden for Jews to walk on the sidewalks. We walked on the road marked with patches on our clothing.

I would sometimes sell a ring, a garment or cloth to the Gentiles and in exchange for this I would bring in a slice of bread, a little flour, some oil. Once I tried to bring two bottles of oil hidden in the sleeves of my coat into the ghetto. A Ukrainian policeman found the oil, beat me and took me to the police station. At the entrance to the station, I had to pass between two rows of policemen who beat me cruelly with their sticks, and afterwards I was thrown, injured, to the cellar.

During the night, the cellar gate was suddenly opened and I heard someone calling me. It was Kola, our Ukrainian friend now serving with the police. He took me out of the cellar, put me on his bike and brought me back to the ghetto. He had saved me from certain death.

Kola, who was a real friend to our family would warn us of what was about to happen. One day when we returned from work we noticed suspicious movement among the Ukrainian police. When I passed Kola's house, he came out and told me to run away. He said that I should tell those in the ghetto that this was their last day.

This knowledge spread through the ghetto and many tried to escape. But they encountered the guard which had already encircled the ghetto and shot anyone approaching the fence. It was announced over the loudspeakers that all were to gather at the Village Council House (Gmina).

Kola came, put my sister on his bike and brought her to the attic of his home. He later returned and took my mother to a village bordering the ghetto. Together with Mottel Dolgopoluk and his two borthers-in-law and the Priegal family, I managed to reach the banks of the Styr. Although there was a heavy guard on the bridge, Lozer Priegal and I managed to drag a boat which was under the bridge. We transported people, some of whom did not know

THE ROZHISHCH GHETTO

Berl Schneider

After about four months of the German conquest, all the Jews were expelled from their homes and concentrated into a ghetto in the northern part of town, Oifen Barg, in conditions of inhuman crowding.

One morning the Germans came with a demand for 100 labourers. There were no longer many illusions. All understood that the intention was to kill those who reported. Policemen combed the houses, rounding up about 300 men. I was among these. They brought us to a yard and arranged us in two rows. The row on the left was ordered to run home, and those on the right ordered to remain. I was in the left hand row. We were chased by the Ukrainian policemen who beat us cruelly with their rifle butts. Those in the other line were taken away by train and never heard from again.

The food allocation in the ghetto was fifty grams of bread per person per day and nothing more. There were those who endangered themselves in order to obtain a loaf of bread and paid for this with their lives.

I looked for ways to obtain food to help save my family and as many as possible of those imprisoned in the ghetto from death by starvation. With a few friends, I organized a special operation which somewhat improved our economic situation. The two sons of Leibish Chaves and Benny Bronstein would steal out of the ghetto at nights in carts and go to Kovel. With the money we gave them, they bought items such as needles, thread, pins, etc. and other small but important commodities which had disappeared on the local market and were therefore, in great demand by the local villagers.

Berl Shneider with daughter.

The people leaving the ghetto for work each morning would exchange these goods for bread and other foodstuffs, which they smuggled back into the ghetto in the evening at great risk. These foodstuffs saved many people from death by starvation.

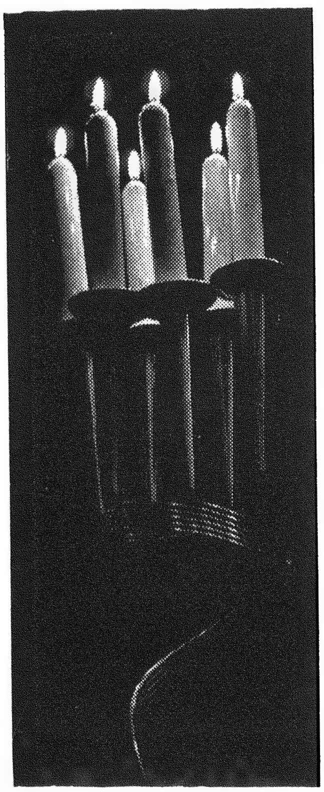
One day the commandant came and demanded that he be given fifty rubles per person. As there were about 4,000 people in the ghetto, 20,000 rubles had to be collected. We went out in pairs to collect from those whom we knew to have money. The required sum was obtained, some people giving freely, others under a little pressure. I collected together with Reb Eliahu Pfeffer. At a meeting attended by many of the local notables, it was decided to bring 18,000 rubles to the commandant for fear that he would come forth with further demands if the entire sum was given him so easily.

When the money was brought to him, he immediately demanded another 20,000 rubles, and that in silver and gold coins. The Judenrat was forced to obtain this sum, too. When they brought it to him, the commandant told them that the money was all right but that they were not. And that night all the members of the Judenrat except Avrahamchik Geller and Yankel Krochmal were killed.

The ghetto lasted for about eighteen months.

A CHILD WATCHES THE GERMANS ENTER ROZHISHCH

As told by **Zvi Roiter**

When the Germans entered the city, the Jews took cover. I, as a child sat with Ukrainian neighbours watching the sight which struck terror into the hearts of the Jews. A motorcycle cavalcade of German soldiers came riding into Rozhishch, each with a trained wolfhound beside him.

The nationalist Ukrainians were happy at the coming of the Germans, and even fired at the backs of the retreating Russians. On that very day a few Jews were shot by the Germans. The following day several more Jews were taken to the marketplace and shot. Then panic overtook the Jewish population as the Ukrainian nationalists started going wild, victimizing Jews through robbery, extortion and cruelty.

Different orders were issued every day. The Jews were ordered to relinquish their horses, cows, bicycles, radios, etc. A notice was published saying that people were required for work. At first people were taken in, and registered, however when the fate of those who had left for work became clear, the populace started hiding. Then the Germans would conduct a roundup — a siege. They would surround the town at night and in the morning would go from house to house and take the youths away for "work". In the third round-up they took my brother Haim and my uncle Motel Roiter together with his son Manny. My brother Bebe managed to escape after having been taken.

In the fourth roundup they took also old people and young children. My favourite brother Bebe hid among the cows and horses. The Ukrainian police found him. Bebe jumped onto one of the grazing horses, and started off in the direction of the fields, but a policeman, on horseback too, caught him.

Those captured, and Bebe among them, were killed and all buried together in one pit. I had loved my brother Bebe very much and could not calm down. In my heart of hearts I believed that perhaps he was still alive. In the middle of the night, I took my cousin, and the two of us stole away to the pit. We heard the sighs and the groans of the dying, and I even recognized some of their faces. We did not find Bebe. We returned depressed and in despair. We did not dare tell our parents what we had done.

A Ukrainian family with whom we had been friendly, Tomashevitz, lived in the neighbourhood. Kola, the son, had come to ask how he could help us. Mother suggested that he join the police, and from there he would be able to help us. It was Kola who told us that all those captured, and among them Bebe, had been killed. He told us and he cried.

My brother Leibel who had escaped from the disintegrating Soviet army was captured immediately on his return to Rozhishch and nothing more has ever been heard of him.

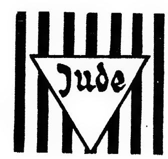
THAT WE NOT FORGET

The Nazis enter Rozhishch

JUNE 22, 1941, THE GERMANS COME TO ROZHISHCH

told by Berl (Dov) Schneider.

On their first day in town, the Germans killed ten Jews, among them Shlomo Klimbrod and Mottel Bronfn. The following day, they ordered the Jews to gather in front of the Gornstein theatre. Several hundred Jews came and arranged themselves as if for a parade. An order was issued for them to turn in the arms they possessed, but the Jews had no arms. On that day the Germans did not physically hurt people. They ordered us to run home. It was forbidden to walk. People were sped on their way by sharp blows from rifle butts.

The following day, they took Koppleman and killed him in the cruellest fashion imaginable. The Jews were ordered to gather in the marketplace while the Germans selected a Judenrat (council of Jews). A Jewish police unit was also appointed. They wanted to make me a policeman, but I paid the Judenrat five thousand rubles not to force me into that position.

In about a week, Gestapo people came, rounded-up some eighty of the town elite, educated and influential people. They said they were taking them away to work. These people never returned, and to this day their fate is not known.

About eight days after that, they took several hundred young people away to "work". These, too, did not return. The third time they took even old men and children over the age of twelve. Only women and small children and those who had managed somehow to evade the three actions remained.

The local commandant said that these people had been sent to work in remote locations, and that now there would be order. From time to time, the Germans demanded that furs and leather were to be remitted to them, and these were handed over as demanded. Several months went by in relative tranquility.

whereas the rich received them with reservations, wondering what awaited them under a Bolshevik regime.

Within a short period, hundreds of officials and party workers started arriving from Russia, setting up all the administrative mechanism with the assistance of the local communists.

We tried to live our lives as usual. An order was issued to sell the goods in our store at pre-war prices and for Polish currency. All the stock disappeared almost immediately.

Pnina Korn with mother.

At that time there was large traffic of Jewish refugees who had escaped from the cities captured by the Nazis, and from time to time my father would bring some refugees home with him on his return from one of his visits to Rozhishch. In our home we had no food problem. We still had some left over from our farm, and mother would cook large quantities of food as she had been used to doing in the days when all the family would come home to the village on vacation. The atmosphere in our home was good. Two of the refugee boys staying with us even managed to bring their fiancées over from across the border and to marry in our village. And so they continued to live with us until the authorities started taking too great an interest in their activities and in their identity cards. They were forced to move on to another location.

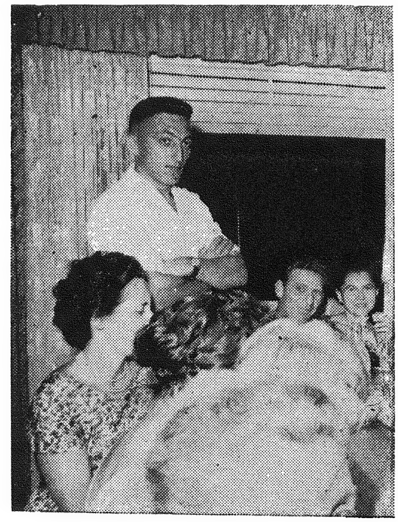
After the Russians had dug into the cities, they started realizing their policies in the fields of economics and agriculture. Tens of workers were sent to the villages in order to organize Kolhozes. The farmers' land, as well as our fields and those of grandfather were quickly transferred to the communal ownership of the Kolhoz. The family was left with only a vegetable patch. Grandfather's large home was expropriated and the village council offices set up there. He and his family were allocated cramped living quarters.

The adult petit bourgeois generation suffered much from the Russians. On the other hand, for the young generation, new perspectives were opened in acquiring education and professions. The government financed studies, which I even managed to continue. And so two years passed, without anything special happening.

This different, inconvenient, but not unendurable way of life continued until June 1941 when the Germans attacked the Russian army and marched into the western Ukraine.

Eventually word reached us that a Polish army was mobilizing and that there was an enlistment office in Saratov. I, Moshe Klimbrod, Hershel Shneider, and others ran away from our work village, without certificates and without money. We were fortunate to find a high ranking Jewish officer who assisted us. We succeeded in reaching Saratov where there were many Polish refugees returning from Siberia. It was here that we joined the Polish army.

We trained and served in the army, all the time suffering the antisemitism of the Poles. We served with Anders' army in Iran, Iraq and later in Eretz Israel, from where we were to prepare to be sent to the Italian front. But having so long suffered discrimination, humiliation and degradation, we decided to leave the Polish army and to remain. We were finally able to breathe the air of freedom.

Zvi Roiter (standing) during a reception at Beth Rozhishch.

IN THE SOVIET PERIOD

Zvi Roiter

The Soviets classified my parents as "bourgeoisie" which signified expulsion to Siberia. Through great effort and bribery, this sentence was cancelled. I started to study at the Russian school, but was not accepted into the "Pioneers", the communist youth movement, because of my father's background. In school we received military training along with our studies.

During that period many Jewish refugees who had escaped from Central Poland arrived in Rozhishch. The local Jews received them well and helped them in obtaining work, housing and certificates. Five people from one family lived in our home. They were superior shoemakers, opened a workshop and received residence rights. From time to time rumours would reach us of the Nazi treatment of the Polish Jews.

With the German invasion, the Russians started a confused retreat. Many refugees, as well as townspeople started fleeing to Russia.

A Russian pilot was living in our home at the time. He offered to take us all to Russia in his plane. We decided to escape with him. Our bundles were already packed. But, at the last minute, Mother changed her mind. She did not want to leave behind the fruits of an entire lifetime. We brothers refused to leave without her. My brothers, Haim and Leibel, were conscripted into the Red Army, but returned after a short while, because their units had broken up because of the lack of order and discipline.

THE SOVIET PERIOD IN THE SURROUNDING VILLAGES

told by **Pnina Korn** from Berezelup.

The reception of the "liberating" Russians in September 1939 was festive and jubilant on the part of the poor and of the proletariat;

Those who in the past had been Zionists, members of Hehalutz or Betar, were disturbed from time to time. We were awakened in the middle of the night to do snow removal or other similar hard physical labour. This situation lasted for about two months until the Soviets sent people from Russia to take over the civil municipal administration and these latter removed the locals from positions of authority.

I received an identity card classifying me as a merchant, an unpardonable sin under a communist regime. This made it impossible for me to obtain work, and suffering lay in store for me. But salvation came from an unexpected direction. As I had been an excellent football player, I was asked to play on the local football team...

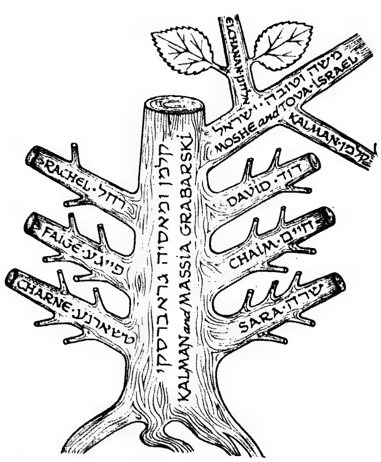
I later received a call-up notice together with many youths. I served in a unit of the Soviet Liaison Corps. While I was serving in Lutsk, the war between Russia and Germany broke out. Although we had been ordered to proceed to the front, a confused retreat ensued and the officer in charge told us we were free to fend for ourselves. The Ukrainian soldiers in the unit happily took off for their homes. I rejoined the unit in the Korosten woods until the receipt of Stalin's order dismissing all the troops from the territories annexed under the Ribentrop-Molotov agreement from the Red Army. We were sent to forced labour camps near Saratov where we did extremely difficult physical labour and were given terrible food. We literally starved, Hershel Katz dying of hunger there. Later we were sent to Omsk in Siberia.

THE GREAT ESCAPE

Moshe Grabarski

On May 4, 1941 the Soviets took most of the Rozhishch youth for 90 days military training and physical labour. I was sent with a building unit to the village of Uzhovo where an airfield was being built. The work was hard and the conditions extremely difficult. During this period the war broke out unexpectedly, and the confusion and disorder were great.

Together with several officers, I ran away in the direction of Rovno eventually making my way to Zhitomir. Then the order from Stalin came dismissing all the residents of the western frontier region of the USSR, including those from Volhynia, from the army because they were considered to be untrustworthy, many of the Ukrainians having defected to the Germans who had promised them independence. We were sent to work, always under difficult conditions and in dangerous locations. We were under the command of an antisemitic Ukrainian officer who led us to the work site. We had to walk forty kilométers to work each day. We were sent from one location to the other, some being extremely remote.

The Kalman Grabarski Family Tree. Only one of the family survived, to build his home in Israel.

one bomb falling on the railway station. Many people left their homes to seek safety in the villages. My mother took some food and the Shabbat candlesticks and we made our way to the village of Tschuben where we stayed with a Gentile lady.

The communist youth had packed their things planning to proceed towards the Russian border. In the middle of the night the rumour spread that the Russians were coming. We all returned to our homes. The immediate danger had passed.

The following morning found the communist youth, Jews and Ukrainians, rejoicing in the streets. We, members of Betar, immediately went to the clubhouse to burn the membership registry and destroy other documentation which may prove to be incriminating.

The communists set up a militia of local youth. They enthusiastically decided to form a guard of honour to welcome the Red Army, decorating the square with pictures of Stalin and the communist greats and bringing the fire brigade orchestra. But instead of the victorious Red Army, a train arrived bearing a load of Polish troops who apparently had not heard of the Molotov-Ribbentrop agreement. The newly-formed militia enthusiastically set out to capture the Polish troops. Shooting and general chaos followed with all those in the vicinity taking cover, including those who had gathered to welcome the Reds. The Soviets assured us that under their regime there would be equality for all, that they did not differentiate between Jews, Poles, Ukrainians, etc. They issued an order to open the shops and to trade as usual. The Soviets, themselves, buying everything they could lay their hands on and in short order emptying the stores. Many merchants then started hiding some goods because it was possible to obtain food from the peasants only in exchange for goods. Soon the police started conducting searches for hidden goods. They were aided by locals who had been communists still in the days of the Poles, and who had been forced to work for the secret police. When concealed goods were found, public trials were held and the sentence was deportation to Siberia. This sentence had a very depressing effect on the town because Siberia was synonymous with hard labour and death from cold and starvation.

Daniel Golombka and wife.

Among those sentenced were Yankele (Shuster) Greenboim's sons, Haim and Motel, Aharon Tepper and his brother Wolf. After great efforts on the part of Lazer Shapira, Wolf Tepper's sentence was squashed. But fate would have otherwise — Aharon Tepper and Haim and Motel Greenboim who were sent to Siberia, survived the war, whereas Wolf Tepper who remained in Rozhishch, perished together with all the Jews of the town at the hands of the Nazis.

One day I was ordered to come to the police station. I was told that it was known that I had belonged to the "Zionist-Fascist" Betar. I replied that I had, but that now times were different and I was a-political. I was pressured to join the secret police, but managed to get out of that.

LIFE UNDER THE SOVIETS

The Second World War

The rythmn of life in Rozhishch was to change drastically, and within a very short period of time. At the end of August 1939 all the carefully nurtured plans and hopes were cruelly nipped in the bud with the black clouds of war descending over all Europe. On September first Hitler's troops invaded Poland. Confusion and the fear of what lay ahead increased steadily. The state of war continued two weeks and then the Government of Poland fell.

In the second half of September 1939 the Red Army crossed the western Ukrainian border to the banks of the Bug, which marked the boundary between German-occupied Poland and the western Ukraine, which was then annexed to the Ukrainian Soviet Republic. Life under the Soviets took on a completely different aura.

THE SOVIETS ARRIVE IN ROZHISHCH

As told by **Daniel Golombka**

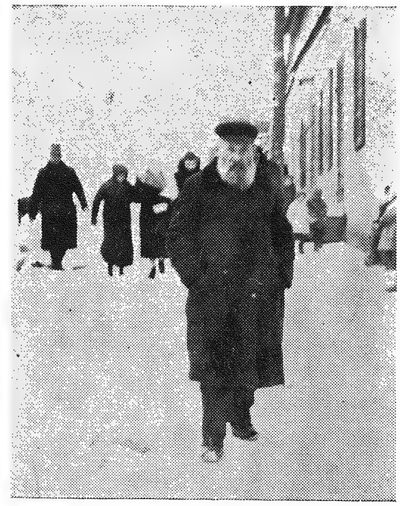
In the summer of 1939 rumour was that war was about to break out. One day a few of us gathered in Geller's cafeteria to listen to the news on the radio, there being no radio sets in private homes. We heard Hitler's hysterics as he threatened disaster to all who stood in his way. He referred particularly to the Jews (die Juden, die Juden) as being responsible for everything.

The following Friday the market place was crowded with Gentiles who had come from the villages. The news came that war had broken out. All the farmers immediately dispersed; trenches were dug inside the market. That evening the President of Poland and the Polish Chief of Staff broadcast over the radio, declaring that Poland would never give an inch and calling for courage.

On Sunday, masses of Jewish refugees started arriving from Warsaw and western Poland. The town was bombed by the Germans,

We will mention only a few of the respected figures described in greater length in the Hebrew portion of this book.

Reb Eliahu Pfeffer was a figure respected by all factions in the town. The large wholesale house, in which he was a partner, the Cellar, became a town institution, the centre of many philanthropic enterprises, educational and cultural activities. His special interests were welfare and religious causes. His children were all active in the Zionist movement, but he adopted the Yeshiva and its students, encouraging them and giving them counsel, making sure that they had the best teachers available, and concerning himself with the curriculum. It was characteristic of Reb Eli Pfeffer that even in the trying conditions of the Nazi ghetto, he found the spiritual strength to provide encouragement and backing to those around him.

Reb Eliahu Pfeffer

Reb Yisrael Baer Zinyuk was an intellectual with an excellent background in Jewish classics. He had studied in the Volozin Yeshiva which had produced HaRav Kook, Chief Rabbi of Israel, and the poet, Bialik. His home become the meeting centre for local intellectuals. He prayed at the Trisker Synagogue which attracted the intellectually aware among the religious youth. He was not rigid in his religious observance, and would often spend Saturady afternoons taking walks along the Styr, enjoying nature with his friends.

There was also **Reb Avraham Sikiler (Smoliar),** a man who refused to change with the times. He devoted himself to teaching Talmud and Humash. In the Beit HaMidrash he taught the portion of the week to those coming to the early morning Minyan. He would, of course, accept no payment for this, despite his impoverished circumstances.

The more the world around him changed, the more Avraham Sikiler retreated to his books and his studies. Although he was very proud of his two sons who had immigrated to Eretz Israel as halutzim, and particularly of his son, Eliezer Smoli, the famous Israeli writer, he mourned their rejection of religious observance.

to participate with them on a zloty for zloty basis. It was agreed to canvass for members. Each member who paid his monthly fee of half a zloty was entitled to receive a relatively long term loan free of interest when the need arose.

The fund grew as people came to respect it. It was scrupulously managed, and its balances published. By 1938, it had the largest turnover of any such fund in Poland. The fund continued operating until the Russian take-over in 1939. The Soviet regime forbade mutual aid schemes of this nature.

THE MUNICIPAL COUNCIL

In Czarist times, Itzik Starosta (Geller) held a position of leadership and was authorized to issue passports and other official documents. Later, the Poles set up an elected Municipal Council, consisting of 11 Jews and 2 Poles, but never permitting a Jew to be mayor.

THE COMMUNITY COUNCIL (KEHILLA)

This council had 8 members elected by the male Jewish population. Its functions were responsibility for ritual slaughtering, maintenance of the cemetry, the community registries and similar matters.

A FEW ROZHISHCH FIGURES AND PERSONALITIES

The town boasted of a number of oustanding personalities. There were those known for their talmudic studies, for their charitable activities, for their generosity, their wealth, their character, and even for their eccentricities. There was **Kolchak,** the local joker, and there was also the village idiot, **Maikey.**

Shmuel Diamandstein and the orphanage committee, with their guest, the Jewish Member of the Polish Parliament (Seim), Dr. Shipper.

The Rozhishch Klesmer-Kapelle. The Rozhishch orchestra before World War One.

Then the groom's family came to conduct the negotiations over the Nedunia (dowry). A large wedding dinner was given for hundreds of guests in the neighbours' houses all along the length of the street, as there were no halls in those days.

The Chupa was set up out of doors and the Klesmer orchestra played. After the ceremony and the Seven Blessings, the guests dispersed, the family returning home, tired, exhausted and the house looked as though it had been hit by a pogrom. In the town, the jokers, the gossips and the good townspeople continued talking about the wedding, the in-laws, the dowry; each praising or criticizing according to his nature, until the date of the next wedding in the town approached.

NICKNAMES

Almost no one in the town was known by his real name. Nicknames were found for almost everyone. These nicknames could have their basis in the person's city or village of origin; his trade or profession; his parents' names; or his character or physical traits. The humourous nicknames which stuck to some people were often accepted in good humour, but sometimes they did hurt and insult the people involved.

THE BENEVOLENT SOCIETIES (GMILUTH HESED)

In 1935 and 1936 the economic situation in the town worsened. Its two banks closed down. The Polish government, following its anti-semitic policy, levied heavy taxes and restrictions on Jews. There was incitement against them, and the Polish nationalist party picketed Jewish stores throughout Poland to prevent Gentiles buying there. Many shopkeepers and tradesmen were in real financial distress. At this point it was learned in Rozhishch that a Mutual Aid Society operated by the Joint Distribution Committee had been established in Warsaw.

A group met in the Great Synagogue and decided to form a mutual aid society requesting JDC assistance. The Joint consented

of the book remains today, and this is the only remnant of any of the Rozhishch rabbinical families, all of whom perished in the Holocaust.

From time to time preachers would come to town. Notices would be posted in the synagogues giving dates and subjects of their sermons. Most came to obtain donations for Yeshivas or other religious organizations. Some were religious fanatics, preaching "fire and brimstone", warning their listeners of the "depravity" of football, immodest dress and secular thought. Zionism often served as the major target for their attacks.

Particularly well-received among the townsfolk were the Zionist preachers who kept them abreast of what was happening in Eretz Israel. They usually spoke in the Great Synagogue.

Each synagogue had its own cantor, and often visiting cantors would come to town to pray and later sing, giving impressive demonstrations of their talents and skills.

THEATRE IN ROZHISHCH

There were two talented and enthusiastic amateur theatrical groups in town which regularly presented plays by Jewish and other authors. The directors of the groups were talented and totally devoted to the amateur theatricals, and their enthusiasm attracted many youngsters who were anxious to participate in all aspects of these productions.

Although these troupes had started out as one group, they soon parted company. One working mainly for the Folkschule — the leftists, while the other dedicated its income to the Tarbuth school and was considered to be the Zionist troupe.

Founders of the theatre in the town: Alter Shames, Pesach Klimbord and Yoseph Linden in 1920.

Every performance became an event in the town, and often became the centre of controversy. The orthodox, in particular, were opposed to this "evil influence" which was attracting the youth in a secular direction away from tradition.

The talents of these two groups, led by Peisi Klimbord and Alter Shames, were praised by professional players who from time to time visited the town.

A WEDDING IN ROZHISHCH

Preparations began about half a year before the date of the wedding, when the tailor, accompanied by six girl assistants, came to start sewing the bride's trousseau and the wedding clothes for members of the family and relatives. As the second stage of preparation, the caterer would arrive with his assistants and cooks to prepare the wedding delicacies. The door of the bride's house seemed never to close in the two or so months before the wedding, when all the relatives and neighbours came to help out with advice, ideas, or just to bother and get into the way.

On the week of the wedding, a kind of family reunion took place. They came from all over the district, bringing and showing off their small children, and the house seemed to have turned into some kind of a fair.

Religious and Cultural Life

Synagogues formed the foundation of life in the town and there were a number of them, including Hassidic prayer houses. Although they were primarily places of prayer, they also served as a meeting place for social arguments, exchanges of political opinion, for initiating action on local public affairs, for lectures by delegates from Eretz Israel, Hazanic concerts, meetings, elections and the like.

SYNAGOGUES

The largest of the synagogues was the Great Synagogue, which was destroyed in the First World War. Later, its members began its restoration investing great efforts to make it an impressive structure. Unfortunately, the restoration was not completed before it was totally destroyed in the Second World War.

The Beit HaMidrash or Study Hall was also destroyed in the First World War. Its members, who came from all parts of town, did not consider themselves as belonging to any specific Hassidic group. The Beit HaMidrash was open to all Jews, and enjoyed a particularly warm atmosphere. Among its regular congregants were merchants from the villages and hamlets in the district who came to town on market day. It sometimes seemed that they enjoyed their prayer and study more than the trading and bargaining which followed. Almost any night, a group could be found studying at the Beit HaMidrash late into the night.

Reb Hershel Ba'al Shem (Rubinstein). He was a Trisker Hassid, one of the respected elders of the town about whom many legends evolved.

The Trisk Hassidic Synagogue was built in the twenties with a donation left in the will of Y. Ehrlich who had died in the United States. There was a very special, social atmosphere in this synagogue. The congregation was very aware not only of spiritual matters, but also of the worldly affairs troubling the Jewish communities. Many youth who came to the synagogue tended to conduct political arguments rather than prayers there. The arguments centred on the Zionist movement, and when the arguments disturbed the religious procedures, the Gabbai would tell the "shkutzim" to be quiet.

Other synagogues included the Zhalibover Synagogue, Das Kashivker Schilchen, the Oliker Hassidic Synagogue.

The town Rabbi was Rabbi Avraham Ber Gitman. He prayed at the Great Synagogue. Rabbi Moshe'le Spector prayed at the Olik Hassidic Synagogue, and in the later years of the Polish rule, kept the registry books of the Jewish community and was considered to be the government Rabbi. People consulted the Rabbis for judgements in matters of Kashrut, in trade and business matters and sometimes even Gentiles would "go to the Rabbi" in order to have an argument between themselves and the Jews settled.

Rabbi Moshe'le Spector spent many years writing "Divrai Moshe", a collection of his sermons over the years. Only one copy

materialized and the hope that it could still be fulfilled. The torch was being kept akindle, despite repression by the Soviet dictatorship. Unfortunately all contact with Braker ceased in 1966. It has since been learned that he died a few years ago.

BETAR AND THE REVISIONIST MOVEMENT

In the final years of the Polish rule, many of the Jewish youth who had finished their primary schooling and who were looking for a way out of the distress caused them as a result of the restrictions on immigration to Palestine and the shaky economic situation in Poland, were attracted to Zionist party activity. It was in the party clubs that they found their social peers, and it was through party activity and arguments over a better future that they found their outlet. As Rozhishch reflected all the mainstreams of Jewish thought of the period, many found their way to Betar. The Betar group was active in the controversy which broke out in the Zionist camp between the Hehalutz and the Revisionist movements. This very sharp controversy augmented the activities of both splinters of the Zionist camp. As the Hehalutz movement strengthened so did Betar, and the Brith HaHayal (the soldier's alliance). The quarrel which Jabotinsky had with Weizman and the leaders of the Zionist movement found its echoes in Rozhishch.

The quarrels and differences of opinion were many and sharp. At one point when the Zionist Hehalutz set up a training camp in an abandoned part of a Jewish orphanage, Betar, having found out about this, sent a group of their people, squatted at the site, and refused to leave, claiming that they were entitled to and would retain possession of half the space available.

Arguments were lively and heated amongst the youth of Rozhishch but it was only in those between Betar and Hehalutz that they spilled over into fisticuffs.

As well as being politically active, the Betar boys were also sports enthusiasts and formed one of the three football teams in the town.

A member of the Betar Hachshara was Shlomo Ben Yoseph (Tabachnik) of Lutsk who was to be the first Jew executed by the British in 1938. He had reached Eretz Israel as an "illegal" immigrant in 1937. Several other Betar members became involved in underground activities in Israel against the British.

One very touching case is related at length in the Hebrew portion of this book. Eliezer Braker ran away from the high school in Vilna where he had been studying in 1913. On his arrival in Eretz Israel he worked in Ben Shemen with Berl Katznelson, Rahel Ben Zvi and other founders of the Labour movement in Eretz Israel. However, his father became ill. Some said because of anxiety for his son. And one year later young Braker was persuaded to return to his sick father. Unfortunately, he was caught up in the turmoil of the First World War and escaped together with his family to Odessa, where he was later imprisoned by the Stalinists for his Zionist activities. He spent many years in Siberia in conditions of dreadful hardship. Word of him reached Israel through a former prison mate who had been repatriated to Germany, and eventually, letters from Braker himself started reaching former colleagues and friends in Israel. These letters, written in beautiful Hebrew, very poignantly expressed his sorrow that his great dream had not

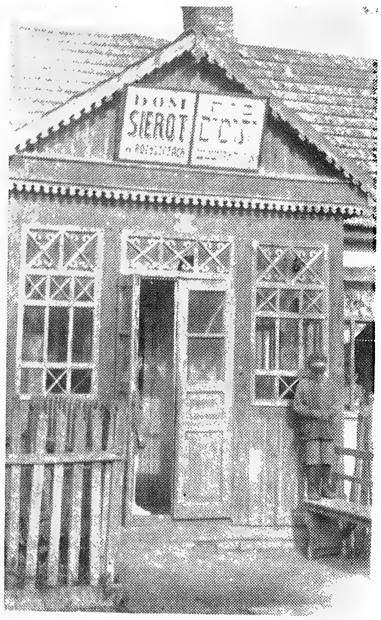

Eliezer Braker, Prisoner of Zion, (right with hat on knee) in Ben-Shemen in 1913. In centre, second from left, Berl Katznelson, one of the founders of the Labour Zionist movement.

swept away on the intellectual waves of revolutionary thinking. There were two socialist Zionist movements at the turn of the century, the Socialist Zionists and the Poalei Zion (Workers of Zion). Ze'ev Ehrlich describes the manifestation of October 17, 1905, the day of the granting of the constitution — with the masses demonstrating, carrying guns, and red flags and singing the Marseillaise. He says further that with the repression of the revolution, and more particularly with rumours reaching them of pogroms in Zhitomir, the movement dispersed and many of the youth left Rozhishch to persue their studies in larger centres and abroad.

As an indication of the polarity in Jewish thought of the time, he relates that in 1902—1904 when pogroms raged through eastern Europe, self defence movements were established by the youth. In Rozhishch the Zionists set up their own self-defence unit while the left wing Bundists set up their independent unit. Even in this vital area of Jewish life, these groups were incapable of finding a common language.

A few years after the repression of the revolution, the Zionist movements again became active. Youngsters gathered in order to discuss their Zionist dreams, to collect Shekels, to listen to lecturers brought in from the outside, with anyone having come from Eretz Israel receiving special welcome and rapt attention. They purchased Hebrew books and organized many activities.

The old Jewish orphanage.

YOUTH AND HECHALUTZ MOVEMENT

The Hebrew chapter on the Hehalutz and the Zionist movement contains some rather fascinating descriptions of the degree of hardship these youngsters were prepared to suffer in order to fulfill their Zionist ideals, particularly in the Hachshara or training camps. These are interesting descriptions of Jewish youth undertaking heavy physical labour in order to finance the Tarbuth school, their training farm or other Zionist projects. Much is made of how important it was for them to change the image of the Jew from that of the traditional middle man of the caricatures to the hard-worker prepared to do any physical labour at all. There are descriptions of the generation gap — traditional life in Poland versus the dream of Zion. Some parents are won over; others, use all the stratagems at their disposal to prevent their sons, and most particularly their daughters, from reaching the Holy Land, or bringing them back after they had already reached their destination.

The battle of the generations relating to the Zionist ideal and its tragedy is inherent in the stories of those many Rozhishch youngsters who did not see their dream of Zion materialize. Those who remained in Rozhishch because of difficulties encountered in making their Aliya (shortages of certificates required by the Mandatory regime, and others), or those who acquiesced to the wishes of their parents, who for reasons mostly related to the orthodox religious opposition to the movement, did not want their children to immigrate to Eretz Israel, and remained in Rozhishch.

the Fleischer brothers and Avraham Pelzman, first started founding a Hebrew library, with Lamdan's "Massada", Mapu's "Ahavat Zion" and books of that nature being the foundation stone of the library. Children, whose education was even more secularly oriented had studied in the Folkschule, but with the developing streams of Jewish thought taking form, Yiddish learning was the realm of the Yiddishists — the Bund — popularly known as the "leftists". The registration in the Folkschule declined, with more and more pupils enrolling in the Tarbuth school.

This school was the centre of activity of all the Zionist parties. The library attached to the school ensured that Hebrew books published in Warsaw, Berlin and Jerusalem would reach the youth who looked foward to their arrival as to that of a dear, welcome guest, and these books often served as subjects for discussion in small groups.

Although the language of the Jews in the town was Yiddish, the youth enthused with the Zionist ideal spoke Hebrew amongst themselves. As Volhynia was remote from the large centres of either Russian or Polish culture, there were only a few who knew Russian in the period before the First World War, and fewer still knowing Polish in the inter-war period. Thus, a Jewish nationalist awareness and a rich independent way of Jewish life developed without the assimilationist influences which were rife in Poland at the time.

THE ZIONIST MOVEMENT

As has been said, Rozhishch was very alive to and aware of all the trends in the mainstream of eastern European Jewish thought in the latter part of the nineteenth century and the early years of the twentieth. Naturally, therefore, the town's youth were

Haim Pfeffer (second right) working as a Halutz in the Goldberg orchard in Ramat Gan in 1925.

EDUCATION

The Jews in Rozhishch aspired to give their children the best education they were capable of. Although there was a Russian school in the town in the days it was under Russian rule, parents did not like to send their children there because studies took place on the Sabbath. However, there were no illiterates among the Jewish population as differentiated from the Gentile, in which the rate of illiteracy was high. All the Jews were able to read and write Yiddish, a little Hebrew and to pray. Girls were generally sheltered, not being allowed to study outside of their own homes, so that it was mostly the daughters of the more well-to-do families who studied under private tutors. Boys studied in Yeshivas and Heders.

In the twenties traditional education underwent a serious crisis. The Yiddische Folkschule and particularly the Tarbuth school, influenced by the awakening of Zionism, attracted most of the children and the Heders and the Yeshivas were emptied. It was sad to see the pained learned men who had prepared generations of children for the Torah and good deeds watching their pupils leave them for secular education, which in their eyes, was "evil influences" and "depravity" — but the movement could not be checked, nor could the clock be turned back.

Most of the children studied in the Tarbuth school which was organized and conducted in the Zionist pioneering spirit. The school was supported by fees paid by the children and by special activities they organized in order to balance the budget and pay the teachers' salaries. These activities included theatrical productions by Zionist troupes, collections of donations, draws, etc. The Polish government did not allocate any funds whatsoever to assist this school, although free education was available in the Polish governmental schools.

The groups of Zionist-inspired youth, including Yitzhak Zisskind,

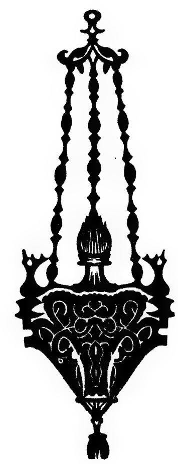

The Tarbuth School, 1929: pupils, teachers and members of the Parents Committee.

The Jewish Community

The history of the Jews in the town is connected with the history of the Jews in Volhynia. This part of the country was annexed to Russia in the partition of Poland among Russia, Austria and Prussia which took place in 1793. The town belonged to Russia for 122 years and the Jewish community was connected to the large Jewish centres in Odessa, Kiev, Moscow and Peterburg. They were part of the two million Jews, the majority of the Jewish people, which at that time had been annexed to Russia.

The Volhynian Jews were active in Jewish cultural life as an active part of Russian Jewry until the First World War. At the end of that war, Volhynia was partitioned, the eastern half going to Russia, and the western to Poland. After having passed from hand to hand several times, Rozhishch became Polish. Connections with the Jewish cultural centres in Russia were severed. New ties were developed with Warsaw and the west, however, all this lasted only about 20 years.

In 1939, Rozhishch, like all Volhynia, was transferred to the USSR, as provided for in the Molotov-Ribentrop agreement. In the Second World War, it was captured by the Nazis, and the entire Jewish community was slaughtered on 10 Elul 1942. Now the town belongs to the USSR, but there are no Jews at all left there.

The Jews of Volhynia had developed a special way of life, their own accent in Yiddish and Hebrew. There was Hassidism but without fanaticism and a special method of study in the Yeshivas. They excelled in their industry, their simplicity, and their honesty. They were active in all streams of stormy Jewish political and spiritual life of the end of the last century and the first four decades of this century.

Haim Nachman Bialik, the Hebrew poet-laureate, in whose work nature, the rebellion against Jewish ways of life in the Diaspora, and the awakening of nationalism heralding a new way of Jewish life are reflected, was a native of a village near Zhitomir. The author, Eliezer Smoli, is a native of Rozhishch.

The pre-World War One Rozhishch had two faces — the religious and the secular. There were the various Hassidic movements on the one hand, and the enthusiastic disciples of the Revolution on the other. And above all, the Hebrew Zionist movement, the Hechalutz movement — those who spoke Hebrew and those who loved Yiddish. They immigrated to Israel in all periods, with the Chibat Zion movement at the end of the 19th century, with the Second Aliyah at the start of this century. They now live in cities, villages and kibbutzim in Israel — they have helped in the struggles, the wars, the building of the state and in laying the foundation of Israeli society.

the Krenitze did not freeze over in the winter, it was hard to get at because of the slippery ice.

The town changed its character on Shabbat and the holidays. All the shops were closed. In every home there was meat, fish, challa and a cholent in the stove. All dressed up for the holidays and the Gentiles did not come into town. Most of the Jews earned their livelihood in trade and there were hundreds of small shop-keepers, craftsmen and artisans. As a rule, people just made a living, and only a few were better off. There were no really wealthy people in the town at all, The Polish authorities levied very heavy taxes.

Rozhishch after World War II

of Judgement began being felt several days before. The white hens which were to serve as "Kappora" — to take on the sins of the members of the family, were prepared, and when the time came, each person would fling the chicken round over his head (kapores).

In the Ziniuk home, which typified the great majority of Jewish homes, the father made his atonement at midnight, using his rooster, his voice choked with tears and emotion. The house was filled with awe. The following morning, no one worked. The men studied Gemorrah, the women busy in the kitchen. By late afternoon the atmosphere was tense. Relatives and neighbours came to ask forgiveness for the wrongs done the family in the course of the year. Weeping filled the house. The table was set for the pre-fast meal. The father blessed each member of the family individually. The parents went to the synagogue. The atmosphere was so solemn that the children felt that even a fish in water would shudder on Kol Nidre night.

But not all the autumn feasts were solemn. There was also Simchat Torah — the Hakafot in the synagogues, with the towns-people afterwards continuing the celebrations in private homes where, among all the special delicacies served, was vodka heated with pepper and honey. The atmosphere was gay — all singing and dancing, particularly the Hassidim, whose synagogues were crammed to overflowing, the elders dancing around the Torah. Women and children kissing the Torah and the joy was boundless, with drinking on this occasion being a Mitzvah.

WINTER

Winter was cold, with snow and ice covering the ground. In winter the Styr changed its aspect completely, with youngsters skating on its icy surface, and out-of-town farmers were able to pass over it with their wagons, not having to use the bridge. Large blocks of ice were hewn out of the river and brought to a special cellar near the great Synagogue where they were kept to use in the summer or for storing medications. Heavy winter clothing and the ice made navigation in winter difficult, and so this was the indoor season. People tried to spend as much time as possible indoors, huddled around wood-burning stoves. Long winter evenings provided the ideal setting for study in the different synagogues and organizations; for the exchange of political ideas — communism — bundism — for sharing the dream of Zionism and of course, for just plain social exchange.

There were many wells in the town. Water was to be found almost anywhere you dug down 10 yards, and most of it was good for drinking. It was brought to the surface in a pail fastened by a chain to a post which was rolled up by a handle or pumped up.

The most famous of the wells was the Krenitze — the spring. Here people could come and draw water up in a pail directly from the cold spring. The water was fresh, cool, soul-satisfying. Although

And finally, the Seder itself. The table beautifully set — the festive air — the family all united. All the symbols of the age-old ritual marking the liberation of the Jewish people from slavery. And indeed, all sitting together, following the prescribed order (seder means order), they again felt a sense of freedom around the Passover table.

SUMMER

Shavuoth was a late-spring, early summer festival. For Shavuoth the children would pick the greenery and reeds which custom demanded for the holiday and make it a point to see that they were distributed to all the townsfolk and the synagogues. When on the eve of Shavuoth the river banks were muddy, the boys would strip off their pants and wade out to gather the "lepeches" (reeds) required for the occasion.

Summer was marked by the ripening of the grain crops. The river became the centre of activity, particularly for the youth enjoying the summer vacation after a hard year of study at school, often accompanied by the hardships of studying away from home in most impoverished conditions. The youngsters relaxed, rowing on the calm blue Styr, watching the green banks on either side of them and listening to the chirping of the birds overhead. Swimming races were organized by the municipality for the Polish National Day. Occasionally, large boats, towed by huge strong peasants on foot could be seen on the river, passing through on to their destinations in Pinsk and Lutsk. One wondered whether these barges laden heavily with sacks of wheat and grain would ever reach their destinations.

The hub of activity on hot afternoons, and especially on Friday afternoons and Saturdays was the wooden bridge area. Youthful hi-jinks, horseplay, courting, and the well-tanned muscular Misha Korn, showing off by jumping off the bridge into the water to the great admiration of the children, were all part of the activities at the river's edge.

On a boat on the Styr

Tisha-B'av was the day of solemnity, fasting and mourning. The pre-fast meal usually consisted of broad noodles (lockshen) cooked in milk, after which the men would go to the synagogue wearing cloth mourning shoes, while the women, after calling to each other, "women, come and cry", would sit on the floor and keen, loudly mourning the destruction of the Second Temple. But the children, being children, exploited their elders' preoccupations for gathering balls of hay to throw in the hair of the town's eligible maidens.

AUTUMN

Autumn was the season of the heavy rains and the mud. It was also the season of the High Holidays, and Yom Kippur, the day of Atonement, was the most sacred of all. The atmosphere of the Day

SPRING

As Rozhishch was a rural centre, life in the town changed its character with the seasons of the year. Spring marked rebirth after the melting of the snows and the ice. The town became radiant with cherry, pear and apple blossoms. The air was fragrant with lilac. But spring sometimes brought its own problems with it. The Styr would overflow; its waters covering the grass and at times even flooding the low-lying homes at the edge of town. Horses and cows grazing at the riverbank would get stuck in the mud, and it was a common sight to see friends and neighbours pulling and tugging with all their might at ropes in an effort to free the animals.

PESSACH

Passover, a springtime festival, was preceded by preparations going back into the winter with the fattening of the geese. Shoshana Ziniuk Zaltzman recalls that her home resembled a factory on the evening the geese were slaughtered — with all the family gathering, some to pluck the fowl and others to cut it up into portions. But the real preparations for the feast began on the day after Purim with the beets being prepared for the passover borscht and the eggs being collected and put away and the matzoth being baked. Cupboards, and most particularly food cupboards, were taken out of doors and given a thorough cleaning. Copper and silverware were taken to a central spot, where the women and girls of the neighbourhood gathered in sweaty competition to outdo each other in shining these utensils. The stove was "kashered" for Pesach one or two days before the feast and pots and pans placed into cauldrons of boiling water and glassware soaked in the bathtub for three days.

On Seder morning the kitchen, of course, was the hub of feverish activity. All the traditional delicacies were being prepared, including the most eagerly awaited of all — the Kneidlach (matzah balls).

Shimon-Yossel, the carter (pheyton), as photographed by Alter Katzizna, and published in an art photography album.

As it was situated in an agricultural district, the major occupations in the town were the marketing of farm crops and dairy products, flour mills, textile mills weaving local wools, and small trades. Rozhishch was a flourishing trade and industrial centre until the outbreak of the First World War, when it was almost completely destroyed and burned down. This caused great suffering to the Jews who were left with no sources of livelihood. There followed the chaotic period immediately after World War One, when Polish rule for the district was determined, and only then did the Jews begin to return to rebuild and restore the city and the sparkling life in it. The population again rose to some 5,000.

THE TOWN

Rozhishch was a town having one main street, which ran down its centre. The market place was in the middle of the town. From this square the roads branched off, to the east to the town's wooden bridge (Untern-Brick), to the south to the road leading to Lutsk, and to the north to a more residential quarter built on the hill (Of'n Barg), and westward leading to the farm villages and hamlets of the hinterland.

Although the central part of the town was densely populated with the buildings crowding each other and people living in the quarters behind their businesses, the more suburban areas, and particularly the southern quarter near the railroad tracks were more prosperous, with cultivated gardens and fruit orchards.

MARKET DAY

Monday was market day. Farmers from the entire region would stream into town with their carts and their produce, and the marketplace together with the neighbouring streets were teeming with people, sacks of grain, vegetables, poultry, fruit etc. The livestock market, separate from the main fair, was situated in the northern part of the town.

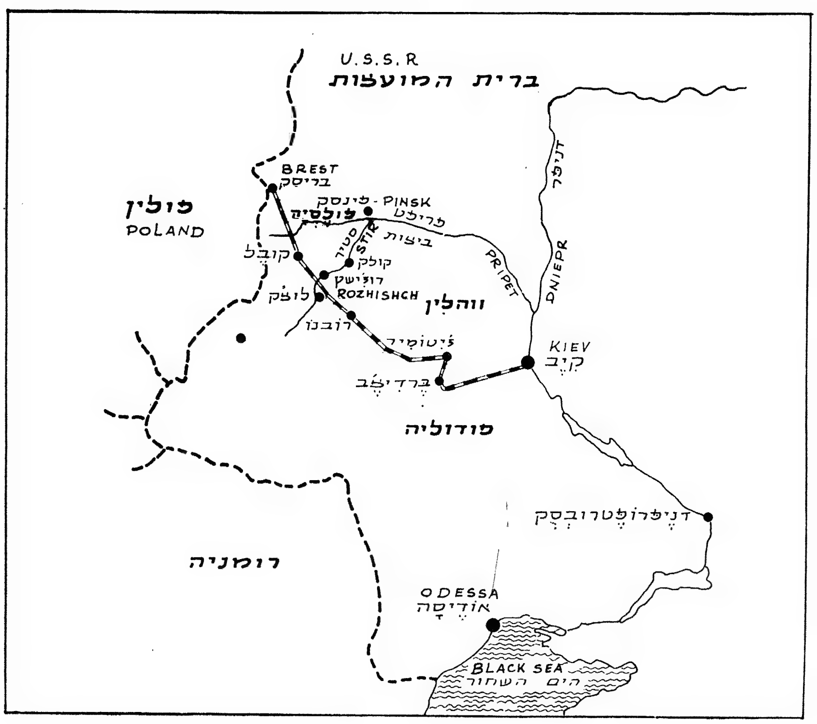
Bustling, lively noisy activity was the mood of the day. The Jews buying agricultural products from the Gentile farmers, and the farmers trading in the Jewish shops for locally made goods, shoes, clothing, household wares, etc., and of course, the "wee drop" of vodka to lighten the soul. Trading and bargaining were brisk and vocal.

At that time it seemed that this was the natural order of things; the Ukrainian farmers supplying the products of the good black earth to the Jewish urban population, which in turn, supplied them with all the innovations of modern trade and industry, and that this order would continue to the end of time. Although the relations between the town Jews and the rural Christian farmers were not particularly hearty, that they would ever reach the degree of hatred which was sparked by the first slightest hint on the part of the Nazis was unimaginable.

ROZHISHCH IN MEMORIAM

Geography and History

Rozhishch, a small town in the Ukrainian province of Volhynia, is situated on the Styr river, one of the tributaries of the Dnieper, about 12 miles from Lutsk and 30 from Kovel. The town was founded approximately 170 years ago, the 1847 census indicating a Jewish population of 702, rising to 3,169 of a total population of 4,342 fifty years later in 1897. The non-Jewish population was mainly Ukrainian with some German farmers and landowners, and some Poles.

Rozhishch after World War II, in U.S.S.R.

TRANSLATOR'S INTRODUCTORY NOTE

This book dedicated to the memory of an active, lively Russian town which was and is no more, is an act of faith on the part of the Rozhishch Society in Israel and abroad.

The idea to publish this book as a memorial to the Jewish community of Rozhishch was born in consultation with Rozhishchers both in Israel and abroad, and enjoyed their active support in the form of financial assistance, the collection and writing of material, the gathering of documentation and its submission to the editorial committee. It is the fruit of many year's work on the part of dozens of dedicated people, in Israel, in Canada and in the United States.

Avner Rachmieli undertook the task of organizing and coordinating the material submitted by the members, writing a considerable portion of it himself. All material submitted to the editorial committee in time has been included in this volume.

Two members of the editorial committee who deserve special mention are Moshe Geller and Moshe Grabarski, neither of whom spared any effort in their enthusiasm to see the culmination and the publication of this book. Mr. Gershon Zik is the professional editor, whose assistance and advice to the editorial committee has been very valuable.

The first section deals with the Rozhishch of the first forty years of the century, as it is remembered by the writers of this book. It was a bustling active town, filled with human experiences, with an active Jewish religious, business, cultural, political and ideological life.

The second section deals with the destruction of that life. With that mind-defying period of Nazi bestiality and Ukrainian cruelty with the world standing by, saying nothing, doing nothing, letting that terrible thing happen.

The English version of this book is only an abridgement of the abundant rich material appearing in the original Hebrew and Yiddish sections. It is designed to give a general picture of the fuller contents, and it is highly recommended that those interested in fuller detail, find a means of approaching the original material.

In the first section we have attempted to describe the general atmosphere and the rich local colour of the eastern European "Statel" which Rozhishch was.

The second section, the most difficult by far, was approached in a different manner. The first problem was the choice of the material to be translated. As space was limited, not all the accounts could be included. As each story is more moving and poignant than the next, it was decided that those which were the most typical and the most representative only, would be translated. The next difficulty was that of retaining the authenticity of the material, together with its emotional integrity. It was decided to leave each story in the teller's words, sometimes describing the same incident more than once, each as it was seen through the eyes of the particular person experiencing that event. The stories here are so moving, that we can only hope in translation to give an inkling of their full impact.

N. WEITZ
Tel Aviv, Israel
January 26, 1976.

May the pages of this book speak to the generations to come:
"That they should make them known to their children;
That the generations to come might know them, even the children which should be borne;
Who should arise and declare them to their children."

Psalms 78 (5—6).

A group of active members of the Israel Rozhishch Committee and members of the editorial board together with Mirel and Mendel Shames.

ROŻYSZCZE

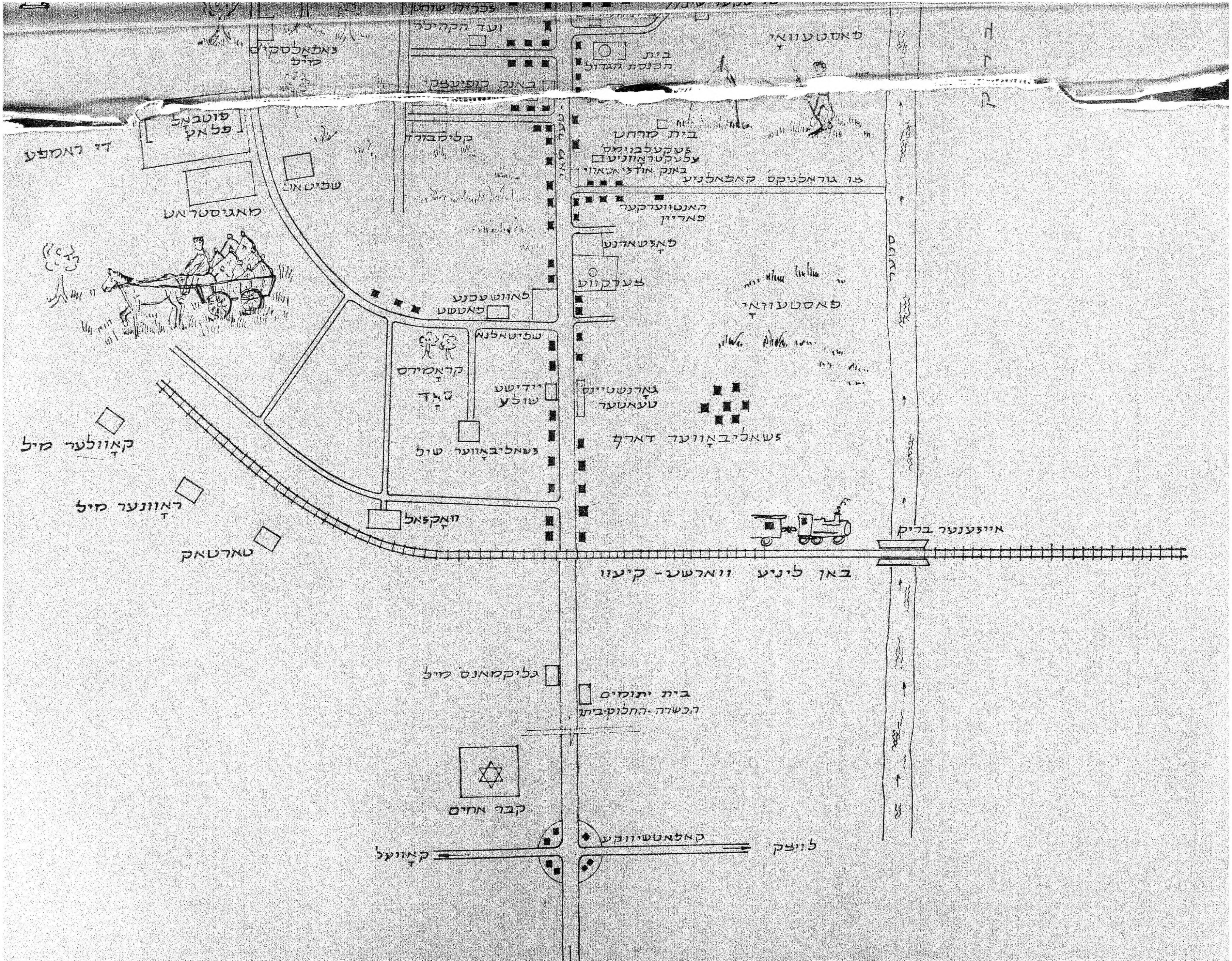
MY OLD HOME

Editor: **Gershon Zik**

Published by: The Rozhishcher Committee in Israel, 2 Hame'asfim Street, Tel Aviv, with the active participation of the Rozhishch committees in the United States of America, Canada, Brazil and Argentina.

ROŻYSZCZE

MY OLD HOME

זכריה שוחט
ועד הקהילה
פאסטעוואַי
בית
הכנסת הגדול
צאַמאַלסקיס
מיל
באנק קופּיעצקי
פוטבאָל
פּלאַץ
די ראַמפּע
קלימבורד
בית מרחץ
צעקעלבוימס
עלעקטראָווניע
באנק אודזיאַכאַווי
צו גוראַלניקס קאַמאַלניע
שפּיטאָל
מאַגיסטראַט
האַנטווערקער
פאַריין
פאַזשאַרנע
צערקווע
פּאַוושעכנע
פּאַטשט
פאַסטעוואַי
שפּיטאַלנא
קראַמירס
סאָד
יידישע
שולע
גאַרנשטיינס
טעאַטער
זשאַליבאָווער שיל
זשאַליבאָווער דאַרף
קאָוולער מיל
ראָוונער מיל
האָקזאַל
טאַרטאַק
אייזענער בריק
באַן ליניע וואַרשע-קיעוו
גליקמאַנס מיל
בית יתומים
הכשרה ־החלוץ־ביתר
קבר אחים
קאַמאַטשיוווקע
קאָוועל
לוצק

ראזשישטש, מיין שטעטל, ווי איך געדענק עס

(געצייכנט לויטן זכרון)

רחל דונגי (שער)

